BBF00079

ปรมัตถมัญชูสา วิสุทธิมรรคมหาฎีกา

(บาลี-ไทย)

ภาค ๑

(บาลี ภาค ๑ ตอนที่ ๑)

PARAMATTHAMAÑJUSĀ VISUDDHIMAGGAMAHĀṬĪKĀ

(PĀLI - THAI)

PART I

(PĀLI PART I FIRST SECTION)

ฉบับภูมิพโลภิกขุ

เป็นที่ระลึกในวโรกาสเฉลิมพระชนมพรรษา ๕ รอบ
ในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดชมหาราช
๕ ธันวาคม ๒๕๓๐

คุณม่วย แซ่เต้

**อุทิศส่วนกุศลให้คุณยู่เยี้ยม แซ่เต้, คุณสุรศักดิ์ อารักษ์พุทธนันท์,
คุณอารุวรรณ โลหชิตพิทักษ์**

โครงการปริวรรตอักษรขอมและอักษรโบราณท้องถิ่น
ชำระ และ แปลพระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเป็นภาษาไทย

ISBN 974-8296-12-1

ปรมัตถมัญชุสา วิสุทธิมรรคมหาฎีกา

(บาลี-ไทย)

ภาค ๑

(บาลี ภาค ๑ ตอนที่ ๑)

PARAMATTHAMAÑJUSĀ VISUDDHIMAGGAMAHĀṬĪKĀ

(PĀLI - THAI)

PART I

(PĀLI PART I FIRST SECTION)

ฉบับภูมิพโลภิกขุ

เป็นที่ระลึกในวโรกาสเฉลิมพระชนมพรรษา ๕ รอบ
ในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดชมหาราช
๕ ธันวาคม ๒๕๓๐

คุณม่วย แซ่แต้

อุทิศส่วนกุศลให้คุณยู่เกี้ยม แซ่แต้, คุณสุรศักดิ์ อารักษ์พุทธนันท์,
คุณอารุวรรณ โลหเชิดพิทักษ์

โครงการปริวรรตอักษรขอมและอักษรโบราณท้องถิ่น

ชำระ และ แปลพระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเป็นภาษาไทย

ISBN 974-8296-12-1

พระบรมราโชวาท

"ฉันขออนุโมทนา ขอให้ทำต่อไปอย่าหยุดเสีย ฉันสนับสนุนงานนี้ร้อยเปอร์เซ็นต์เต็ม ให้ทำต่อไป เป็นการช่วยให้คนเข้าถึงธรรม

การแปลคำบาลีมาเป็นคำไทยนั้น ต้องระวังให้จงหนัก อย่าให้ขัดแย้งกันได้เป็นอันขาด เพราะถ้าขัดแย้งกันแล้ว จะทำให้เกิดความยุ่งยากแก่นักศึกษาต่อไปภายหน้า ที่ใดสงสัยว่าจะแปลให้เข้าใจไม่ได้แจ่มแจ้ง ก็ควรมีคำอธิบายกำกับไว้ด้วย"

(พระบรมราโชวาทของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว รัชกาลปัจจุบัน พระราชทานแด่สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ สมเด็จพระสังฆราช ญาโณทยมหาเถระ และคณะกรรมการของสมาคมศูนย์ค้นคว้าทางพระพุทธศาสนา ในโอกาสเข้าเฝ้าน้อมเกล้าฯ ถวายพระคัมภีร์แปลเป็นภาษาไทยฉบับแรก เมื่อ ๓ ธันวาคม ๒๕๐๖)

คุณม่วย แซ่แต้ อุทิศให้คุณยู่เตี้ยม แซ่แต้,
คุณสุรศักดิ์ อารักษ์พุทธนันท์, คุณจารุวรรณ โลหเชิดพิทักษ์

ที่ ๒/๒๕๒๗

เรื่อง การจัดทำพระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาฉบับภูมิพโลภิกขุ

อาศัยพระบัญชา ที่ ๑/๒๕๒๗ เรื่องการตรวจชำระพระไตรปิฎก ลงวันที่ ๑๒ กรกฎาคม ๒๕๒๗ เนื่องในวโรกาสที่สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า องค์เอกอัครศาสนูปถัมภก จะเจริญพระชนมพรรษาครบ ๕ รอบนักษัตร ใน พ.ศ.๒๕๓๐ นั้น และโดยที่มูลนิธิภูมิพโลภิกขุเพื่อการค้นคว้าทางพระพุทธศาสนา ได้จัดทำโครงการปริวรรตอักษรขอมและอักษรโบราณท้องถิ่น ชำระและแปลพระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา ซึ่งได้รับความเห็นชอบจากมหาเถรสมาคมและได้รับการอุดหนุนโดยงบประมาณแผ่นดินอยู่แล้ว

จึงให้มูลนิธิภูมิพโลภิกขุ ส่งเสริมงานการตรวจชำระพระไตรปิฎกโดยพระบรมราชูปถัมภ์ เพื่อเอื้ออำนวยในการประสานประโยชน์ โดยจัดทำพระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา ชั้นอรรถกถา ฎีกา อนุฎีกา โยชนา ปกรณ์วิเศษ สัททาวิเสส ฉบับภูมิพโลภิกขุ เพื่อเป็นการเฉลิมพระเกียรติสมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า ในฐานะที่ทรงเป็นพระมหาธรรมราชาธิราช ให้เป็นที่ปรากฏตามโบราณราชประเพณีสืบไปชั่วกาลนาน.

สั่ง ณ วันที่ ๘ ตุลาคม ๒๕๒๗

(สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ)
สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก

เพชรรัตนราชสุดา

ประธานกรรมการมูลนิธิภูมิพโลภิกขุ

เนื่องในวโรกาสพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระชนมพรรษา ๖๐ พรรษา เมื่อวันที่ ๕ ธันวาคม พุทธศักราช ๒๕๓๐ และสมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถ ทรงเจริญพระชนมพรรษา ๖๐ พรรษา ในวันที่ ๑๒ สิงหาคม พุทธศักราช ๒๕๓๕ นับเป็นอภิลักขิตสมัยมงคลวิเสสที่ล้นเกล้าล้นกระหม่อม ทั้งสองพระองค์ทรงมีพระราชกฤษดาภินิหารเป็นที่ปรากฏแก่สมณพราหมณาจารย์ ทั้งปวงและพสกนิกรทวยราษฎร์ โดยที่พระองค์ได้ทรงทำนุบำรุงประเทศชาติ พระพุทธศาสนา เป็นเหตุให้สถาบันพระมหากษัตริย์ เป็นหลักชัยของบ้านเมือง จนทุกวันนี้ ทั้งนี้สำเร็จด้วยพระบารมีธรรม พระคุณธรรมที่ทรงดำรงอยู่ในทศพิธ-ราชธรรม มูลนิธิภูมิพโลภิกขุ สำนึกในพระมหากรุณาธิคุณ จึงจัดสร้างพระคัมภีร์ ทางพระพุทธศาสนา อันเป็นผลงานของมูลนิธิฯ ตีพิมพ์ขึ้นถวาย ๖๑ พระคัมภีร์ เพื่อเป็นการสนองพระเดชพระคุณและเป็นอนุสรณียวัตถุธรรมบรรณาการ เนื่องใน อภิลักขิตกาลพิเศษครั้งนี้

เพื่อให้การดำเนินงานสำเร็จลุล่วงไปด้วยดี จึงแต่งตั้งคณะกรรมการ อำนวยการและคณะเจ้าหน้าที่ผู้ปฏิบัติงานสร้างพระคัมภีร์ เนื่องในวโรกาสมหามงคล เฉลิมพระชนมพรรษา ๖๐ พรรษา ในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และสมเด็จ พระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถ ดังต่อไปนี้

คณะกรรมการอำนวยการ

๑. จอมพลประภาส จารุเสถียร
๒. ศาสตราจารย์ ดร.ประเสริฐ ณ นคร
๓. คุณหญิงจวบ จิรโรจน์
๔. ท่านผู้หญิงหม่อมราชวงศ์หญิงรสลิน คัคณางค์
๕. ท่านผู้หญิงอรุณ กิติยากร ณ อยุธยา
๖. ท่านผู้หญิงชนัตถ์ ปิยะอุย
๗. คุณหญิงแสงเดือน ณ นคร
๘. คุณหญิงวัลลีย์ วีระปรีย
๙. คุณหญิงเฟื่อง ชลิตอาภรณ์
๑๐. คุณหญิงสมนึก เปรมวัฒนะ
๑๑. คุณหญิงสงวนศรี จันทรางศุ
๑๒. พลเอกประพัทธ์ กุวานนท์
๑๓. คุณหญิงสัตยวดี กุวานนท์
๑๔. คุณหญิงวรรณี วิทยะสิรินันท์
๑๕. คุณหญิงสุภัทรา ตันติพิพัฒน์พงศ์
๑๖. อธิบดีกรมการศาสนา
๑๗. อธิบดีกรมประชาสัมพันธ์
๑๘. นางประภา จัยวัฒน์
๑๙. นางอวยพร ปัตตพงศ์
๒๐. นางอุษา จารุคุล
๒๑. นางยุพนา ธรรมโกวิท

๒๒. นางประไพ อมาตยกุล

๒๓. ศาสตราจารย์พิพัฒน์ สุจินดา

๒๔. ศาสตราจารย์วิสุทธ์ บุษยกุล

๒๕. รองศาสตราจารย์ศรีกาญจน์ สุจินดา

๒๖. นางเสริมศรี เอกชัย

๒๗. นางสมจิตต์ สิทธิไชย

๒๘. นางลำยอง หะรินสุต

๒๙. นายชุมศักดิ์ เตชะเสน

๓๐. นางประณัฐ เตชะเสน

๓๑. นางประกอบเกียรติ ชาญเลขา

๓๒. นางสุกัญญา ดุจศรีวัชร์

๓๓. นางพงษ์เพ็ญ ดำรงรัตน์

๓๔. คุณหญิงสุจิตรา (จิราธิวัฒน์) มงคลกิติ

๓๕. นางประสพศรี ประเสริฐสม

๓๖. นางสาววิไลลักษณ์ จารุดุล

๓๗. นายปราโมทย์ สัชฌุกร

๓๘. นายพุธตรี กุวานนท์

๓๙. นายระพินทร์ จารุดุล

๔๐. นางสาวบุญนาค ศศะภูริ

๔๑. นางสาวบุญรักษ์ นาครัตน์

๔๒. นายมณีพันธุ์ จารุดุล กรรมการและเลขานุการ

๔๓. นายสิริ เพ็ชรไชย กรรมการและผู้ช่วยเลขานุการ

คณะผู้อำนวยการจัดสร้างพระคัมภีร์ ฉบับภูมิพโลภิกขุ

๑. นายมณีพันธุ์ จารุดุล	ผู้อำนวยการ
๒. นางอุษา จารุดุล	รองผู้อำนวยการ
๓. นายสิริ เพ็ชรไชย	หัวหน้าฝ่ายวิชาการ

คณะนักวิชาการประจำ

๑. นายสิริ เพ็ชรไชย	ป.ธ.๙
๒. พระมหาเฉลียว เปสโร	ป.ธ.๙, ปริญญาโท
๓. นายสุวรรณ์ จินต์ประชา	ป.ธ.๙
๔. นายสังคม ศรีราช	ป.ธ.๙
๕. นายทวี ศรีทองอินทร์	ป.ธ.๙
๖. พ.อ.คง แจ้งไพล	ป.ธ.๙
๗. แม่ชีสมศรี จารุเพ็ง	บ.ศ.๙, อภิธรรมมหาบัณฑิต
๘. นายบุญมา จิตจรัส	ป.ธ.๘, ปริญญาโท
๙. นายภิญโญ ล่องสกุล	ป.ธ.๘, ปริญญาโท
๑๐. นายทองดี พันโน	ป.ธ.๘
๑๑. นายชัยวิชิต พึ่งเดช	ป.ธ.๘
๑๒. นางศิริรัตน์ ด้วงสน	บ.ศ.๘
๑๓. นายกวีพัฑฒ์ นวลศรี	ป.ธ.๗, ค.บ.
๑๔. พระมหาอภัย อุปฺปติสฺโส	ป.ธ.๗
๑๕. นายบรรจบ พุกพญา	ป.ธ.๗
๑๖. แม่ชีจันทร์ทิพย์ ศรีวงษ์	บ.ศ.๗

๑๗. แม่ชีจรรยา บัวสุวรรณ	บ.ศ.๖
๑๘. นางสาวนันทนา เพ็ชรไทย	ศศ.บ.(โบราณคดี)
๑๙. แม่ชีพรทิพย์ ศูนย์จันทร์	นักปริวรรตอักษร
๒๐. แม่ชีพรม เกิดเกษม	นักปริวรรตอักษร
๒๑. แม่ชีบุญเกื้อ ไพโรจน์	นักปริวรรตอักษร

คณะนักวิชาการพิเศษ

๑. นายไชยวัฒน์ กปิลกาญจน์	สถ.บ.(จุฬา)
๒. น.อ.สุรจิต สงสกุล ร.น.	ป.ธ.๘, Ph.D.
๓. น.อ.ทองย้อย แสงสินชัย ร.น.	ป.ธ.๙
๔. น.อ.วินัย ตะเภาพงษ์ ร.น.	ป.ธ.๙, Ph.D.
๕. น.อ.สารี อินสอน ร.น.	ป.ธ.๙
๖. นายพิสิฐ เจริญสุข	ป.ธ.๙, อ.ม.(จุฬา)

คณะเจ้าหน้าที่ธุรการ

๑. นางถาวร ศรีปราสาท

๒. นายพัฒน์ ประกอบบุญ

๓. ร.อ.เกษม กระจกทอง

๔. นางพิกุล บำรุงผล

๕. นางสาวพวงเงิน อุชชิน

๖. นางสุภา วรรณพงษ์

๗. นางจิตตรา อมะรักษ์

๘. นายเฉลิมชัย ทองมี

๙. นางรัตยา บัวยังตูม

๑๐. นายยรรยง แวงคำ

๑๑. นายทองสุข ทุมนาหาด

๑๒. นางสาวจิรัญญา เว้นบาป

๑๓. นางสาวธรินทร์ญา อภัยเสวตร์

๑๔. นางวีณา เพิ่มสุข

๑๕. นางวรรณภา สาคร

๑๖. นางชลอ วรรณจันทร์

ขอจงถึงความเจริญงอกงามไพบูลย์ ในธรรมของสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเป็นนิตย์ เทอญ.

หมายเหตุ : การแต่งตั้งกรรมการ นักวิชาการ และเจ้าหน้าที่ ในพระบัญชานี้ เป็นการแต่งตั้งโดยตำแหน่ง.

โครงการปริวรรตอักษรขอมและอักษรโบราณท้องถิ่น
ชำระและแปลพระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเป็นภาษาไทย

ด้วยความสนับสนุนของคณะกรรมการมหาเถรสมาคม

และ

กรมการศาสนา กระทรวงวัฒนธรรม

พิมพ์ครั้งที่ ๒ : ๒๕๕๒ จำนวน ๖๐๐ เล่ม

Second published : 2009

ISBN 974-8296-12-1

พิมพ์ที่โรงพิมพ์มูลนิธิภูมิพโลภิกขุ ในบริเวณวัดสระเกศฯ กรุงเทพมหานคร

Printed in Thailand

At The Bhūmibalo Bhikkhu Foundation Press,

Wat Srakesa, Bangkok.

นิทานกถา

สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า เสด็จอุบัติขึ้นในโลก ได้ทรงเทศนาโปรดเวไนยสัตว์ให้ได้บรรลุมรรคผลนิพพานตลอด ๔๕ พระวัสสา คำสอนของพระพุทธองค์ที่ทรงแสดงแล้ว ทรงบัญญัติแล้ว เรียกว่า พระธรรมวินัย ทรงตั้งไว้เป็นศาสดาแทนพระองค์ เมื่อเสด็จดับขันธปรินิพพาน จัดเป็นพระสัทธรรมอย่างหนึ่งเรียกว่า **พระปริยัติสัทธรรม** ในบรรดาพระสัทธรรมทั้งสาม พระปริยัติสัทธรรม มีความสำคัญมาก เมื่อพระปริยัติสัทธรรมยังดำรงอยู่ตราบใด **พระปฏิบัติสัทธรรม** และ **พระปฏิเวธสัทธรรม** ก็ยังคงดำรงอยู่ตราบนั้น เมื่อพระปริยัติสัทธรรมเสื่อมสูญแล้ว พระปฏิบัติสัทธรรม และพระปฏิเวธสัทธรรมก็ดำรงอยู่ไม่ได้ เพราะฉะนั้น พระปริยัติสัทธรรมจึงเป็นมูลรากของพระศาสนา เมื่อพระพุทธเจ้าเสด็จดับขันธปรินิพพานแล้ว พระอรหันตสาวกทั้งหลายมีพระมหากัสสปเถระ เป็นต้น ได้ยกเอาคำสั่งสอนอันเป็นพระพุทธวจนะขึ้นสู่การสังคายนาเป็นครั้งแรก ด้วยภาษาบาลี อันเป็นภาษาที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงธรรมแก่ชาวโลก โดยจัดหมวดหมู่เรียกว่า **พระไตรปิฎก** ได้แก่ **พระวินัยปิฎก พระสุตตันตปิฎก** และ **พระอภิธรรมปิฎก** พระไตรปิฎกนี้เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า **ปาฬิ** หรือ **พระบาลี**

พุทธบริษัทผู้หวังความตั้งมั่นยั่งยืนแห่งพระสัทธรรม จำเป็นต้องศึกษาพระไตรปิฎกหรือพระบาลีนี้ให้รู้ซึ้ง ทั้งบทพยัญชนะและอรรถ จึงจะปฏิบัติได้ถูกต้องตรงตามพระพุทธวจนะ ได้มีการศึกษาเล่าเรียนในด้านพระปริยัติสัทธรรมนี้สืบมาตั้งแต่ครั้งพระพุทธเจ้ายังทรงพระชนมชีพอยู่ จัดเป็นธุระในพระศาสนาอย่างหนึ่ง เรียกว่า คันถธุระ คู่กับ วิปัสสนาธุระ ซึ่งเป็นเรื่องเกี่ยวกับการปฏิบัติอันเป็นส่วนแห่งพระปฏิบัติสัทธรรม การศึกษานั้นย่อมมีครูบาอาจารย์สั่งสอน และบันทึกคำสอนตลอดทั้งมติวินิจฉัย โดยท่านผู้รู้พระพุทธาธิบายเรียกว่า พระอรรถกถาจารย์ ตามความหมายที่แท้จริงนั้น พระอรรถกถาจารย์ หมายถึง พระอรหันต์ผู้เป็นสังคีติกาจารย์ในครั้งแรก มีพระมหากัสสป พระอุบาลี และพระอานนท์ เป็นต้น เมื่อได้มีการสั่งสอนและการบันทึกคำสอนไว้ พระสงฆ์สาวกก็ได้ศึกษาเล่าเรียนต่อ ๆ กันมา คัมภีร์ดังกล่าวนั้นเรียกว่า **อรรถกถา** มีการบันทึกไว้ด้วย

ภาษาบาลี ภาษาเดียวกับที่ใช้บันทึกพระไตรปิฎก เมื่อพระพุทธศาสนาได้เคลื่อนจากชมพูทวีปมาตั้งมั่นอยู่ในลังกาทวีปแล้ว ได้มีการสั่งสอนและบันทึกไว้ด้วยภาษาสิงหฬอันเป็นภาษาของชาวเกาะ สำนักที่มีชื่อเสียงเกี่ยวกับพระคัมภีร์อรรถกถาเหล่านี้ได้แก่ สำนักมหาวิหาร ในลังกาทวีป การที่จะทำความเข้าใจเรื่องราวในอรรถกถาพุทธบริษัทจำต้องศึกษาภาษาสิงหฬก่อน ซึ่งเป็นการยากลำบากแก่พุทธบริษัทผู้ใคร่การศึกษาเป็นอย่างยิ่ง คำอรรถาธิบายพระพุทธวจนะจึงไม่แพร่หลายกว้างขวางเท่าที่ควร อาศัยเหตุนี้ เมื่อพุทธศักราชล่วงได้เก้าร้อยปีเศษ พระเถระทั้งหลาย มีพระพุทธโฆษะ พระพุทธทัตตะ และพระธัมมปาละ เป็นต้น จึงได้แปลอรรถกถาภาษาสิงหฬเป็นภาษาบาลี อันเป็นตันติภาษา จึงเป็นเหตุให้พระพุทธศาสนาได้แพร่หลายเป็นประโยชน์เกื้อกูลไปทั่วโลก

ต่อมา ได้มีการแต่งอธิบายความในอรรถกถาเป็นคัมภีร์ เพื่อให้เข้าใจพระพุทธวจนะชัดเจนยิ่งขึ้น เรียกว่า **ฎีกา** มีทั้งคัมภีร์ฎีกาเดิมเรียกว่า **มูลฎีกา** และคำอธิบายฎีกาเดิมต่อมาอีกเรียกว่า **อนุฎีกา** แล้วยังมีคัมภีร์แก้ไขข้อความที่เป็นเงื่อนแง่ข้อขอดที่ชวนสงสัยให้หายสงสัยเรียกว่า **คัณฐีบท** อีกชั้นหนึ่ง นอกจากนี้ยังมีคู่มือเป็นหนังสือประกอบในการแปลคัมภีร์ต่าง ๆ บอกสัมพันธ์ความ บอกความหมายของศัพท์ แสดงไวยากรณ์แยกแยะให้เข้าใจเชิงศัพท์อีกชั้นหนึ่งเรียกว่า **อัตถโยชนา** คัมภีร์เหล่านี้ล้วนเป็นประโยชน์แก่พุทธบริษัทผู้ศึกษาพระคัมภีร์พระพุทธศาสนาเป็นอย่างยิ่ง และทั้งเป็นคู่มือในการแปลให้ถูกต้องอีกด้วย คัมภีร์ดังกล่าวเหล่านี้แต่งรับกันเป็นสายตรงบ้าง เป็นปกรณ์พิเศษ แต่งเป็นเรื่องเฉพาะ เช่น พระคัมภีร์วิสุทธิมรรคหรืออภิธัมมัตถสังคหะ เป็นต้นบ้าง ซึ่งจัดอยู่ในชั้นอรรถกถา แล้วมีคัมภีร์แก้ต่อมาเรียกว่า **ฎีกา** เช่น มหาฎีกาชื่อปรมัตถมัญชุสา แก้พระคัมภีร์วิสุทธิมรรค และคัมภีร์ชื่ออภิธัมมัตถวิภาวินี แก้ปกรณ์อภิธัมมัตถสังคหะ เป็นต้น

ภาษาบาลี เป็นตันติภาษา คือ ภาษาที่มีแบบแผน เป็นมูลภาษา คือ ภาษาที่เป็นต้นเดิม เป็นภาษาที่รองรับพระพุทธวจนะซึ่งเรียกว่าพระบาลี และเป็นภาษาที่ใช้อธิบายพระพุทธวจนะอื่น ๆ อีกด้วย นักปราชญ์ได้แต่งไวยากรณ์ของภาษาบาลีไว้เป็นหลักฐาน เพื่อให้ศึกษารู้ความหมายของคำนั้น ๆ ได้ถูกต้องถ่องแท้

ถ้าขาดความเข้าใจหลักภาษาอันเป็นนิรุตติศาสตร์เสียแล้ว ย่อมจะเกิดความเข้าใจผิด ลุ่มหลงในอักขระและบทต่าง ๆ ได้ ดังนั้น พุทธบริษัทผู้ใคร่ศึกษาจำต้องศึกษาให้รู้ไวยากรณ์ของภาษาบาลีอย่างแจ้งชัด จึงจะเข้าใจพระพุทธวจนะได้ถูกต้อง คัมภีร์ไวยากรณ์เหล่านี้ เรียกว่า **สัททาวิเสส** บ้าง **สัททศาสตร์** บ้าง **นิรุตติศาสตร์** บ้าง

เมื่อพระพุทธศาสนาได้แพร่หลายมาสู่ประเทศไทย ก็ได้แพร่มาพร้อมกับคัมภีร์ต่าง ๆ มีพระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา อนุฎีกา ปกรณ์วิเสส และสัททาวิเสส เหล่านี้เป็นต้น และได้จารไว้ด้วยอักษรขอมในใบลาน ผู้ศึกษาภาษาบาลีจึงต้องเรียนอักษรขอมก่อน แล้วจึงศึกษาเล่าเรียนพระคัมภีร์ทำความเข้าใจพระพุทธวจนะ ทรงจำไว้ และเทศนาสั่งสอนต่อ ๆ กันมา ทุกยุคทุกสมัยจนถึงยุครัตนโกสินทร์นี้

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๕ ได้ทรงมีพระราชปรารภอาราธนาพระสงฆ์เถรานุเถระ รับภารธุระปริวรรตอักษรขอมที่บันทึกพระไตรปิฎกภาษาบาลีออกเป็นอักษรไทยแล้วตีพิมพ์พระไตรปิฎกอักษรไทยนี้ เผยแผ่ไปในวัดวาอารามต่าง ๆ ตลอดทั้งในและต่างประเทศ เป็นการเฉลิมพระเกียรติยศพระราชกฤษฎาภินิหารที่ทรงเป็นธรรมิกราชาธิราชในโลก ต่อมา พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๖ ก็ได้ทรงอุปถัมภ์สร้างพระคัมภีร์อรรถกถาจากอักษรขอมภาษาบาลีมาเป็นอักษรไทยภาษาบาลีนี้ บรรดาพระบรมวงศานุวงศ์ต่างทรงมีพระศรัทธาประสาทะ โดยเสด็จพระราชกุศล จัดพิมพ์สร้างไว้ในพระพุทธศาสนาให้เป็นที่ปรากฏในโลก เป็นคุณูปการะแก่พระพุทธศาสนาเป็นอย่างยิ่ง กาลต่อมาการทำพระคัมภีร์อักษรขอมเป็นอักษรไทยได้หยุดชะงักไปชั่วระยะหนึ่ง ประมาณ ๕๐ ปีเศษ ทำให้คัมภีร์พระพุทธศาสนาในประเทศไทย ซึ่งมีอยู่ในอักษรขอมต้องชะงักงันไป ไม่แพร่หลายเท่าที่ควร

ด้วยเหตุนี้ **มูลนิธิภูมิพโลภิกขุ** ซึ่งตั้งขึ้นตามพระราชฉายาของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว รัชกาลปัจจุบัน โดยได้รับพระบรมราชานุญาตเมื่อ พ.ศ.๒๕๑๕ จึงได้ทำโครงการปริวรรตอักษรขอมและอักษรโบราณท้องถิ่น ชำระและแปลพระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเป็นภาษาไทยเสนอคณะสงฆ์ผ่านกรมการศาสนา

และได้รับความสนับสนุนจากรัฐบาล โดยให้เงินอุดหนุนเป็นรายปีผ่านกรมการศาสนา ให้ดำเนินการตามโครงการนี้ เพื่อให้พระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาภาษาบาลีได้รับการชำระให้ถูกต้องเสียชั้นหนึ่งก่อน แล้วจึงแปลเป็นภาษาไทย ตามขั้นตอนแห่งการปฏิบัติงาน

การปริวรรตอักษรขอมเป็นอักษรไทยก็ดี การชำระพระคัมภีร์ภาษาบาลีให้ถูกต้องก็ดี จำเป็นต้องสอบทานกับคัมภีร์อื่น และฉบับต่างประเทศเท่าที่จะหาได้ ต้องอาศัยผู้รู้ผู้เชี่ยวชาญในภาษาบาลีเท่าที่มีอยู่ในปัจจุบัน และจำต้องฝึกฝนบัณฑิตให้สืบต่องาน เพื่อถ่ายทอดความรู้การทำงานให้ต่อเนื่องกันไปโดยไม่ขาดสาย งานพระคัมภีร์จึงจะสมบูรณ์และถูกต้อง เมื่อต้นฉบับภาษาบาลีถูกต้อง การแปลสู่ภาษาไทยก็ถูกต้อง

มูลนิธิภูมิพโลภิกขุ นอกจากได้รับความอุปถัมภ์จากรัฐบาลของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ในการให้เงินงบประมาณแผ่นดินอุดหนุนโครงการแล้ว ยังได้รับปัจจัยบริจาคจากผู้มีจิตศรัทธาสร้างพระคัมภีร์เป็นพุทธบูชา และอุทิศให้แก่ปัจเจกบุคคลเป็นรายยก ดังได้ประกาศพระนามและนามในทุกหน้าพระคัมภีร์ เพื่อให้ท่านผู้พบเห็นได้อนุโมทนากุศลนั้น ๆ ด้วย

สำหรับ**พระคัมภีร์ปรมัตถมัญชุสา วิสุทธิมรรคมหาฎีกา** บาลี-ไทย ภาค ๑ (บาลี ภาค ๑ ตอนที่ ๑) นี้ **คุณม่วย แซ่แต้** มีจิตศรัทธาบริจาคเงินสร้างเป็นที่ระลึกในวโรกาสเฉลิมพระชนมพรรษา ๕ รอบ ในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดชมหาราช และสมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถ เพื่ออุทิศส่วนกุศลให้ **คุณยู่เตี้ยม แซ่แต้, คุณสุรศักดิ์ อารักษ์พุทธนันท์, คุณจารุวรรณ โลหเชิดพิทักษ์**

มูลนิธิภูมิพโลภิกขุ ขออนุโมทนากุศลไว้ ณ ที่นี้ ขออำนาจแห่งมหากุศลได้โปรดบันดาลให้ **คุณม่วย แซ่แต้** ประสพความสุขความเจริญรุ่งเรืองตลอดไป.

มูลนิธิภูมิพโลภิกขุ
เพื่อการค้นคว้าทางพระพุทธศาสนา

คำปฏิญญา

ในการจัดสร้างพระคัมภีร์ **ตามโครงการปริวรรตอักษรขอมและอักษรโบราณท้องถิ่น ชำระและแปลพระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเป็นภาษาไทย** นั้น มูลนิธิภูมิพโลภิกขุได้มีจุดประสงค์ที่จะสร้างพระคัมภีร์พระพุทธศาสนา ภาษาบาลี คือ อรรถกถา ฎีกา อนุฎีกา คัณฐี อัตถโยชนา ปกรณ์วิเสส และสัททาวิเสส ที่ยังไม่เคยมีปรากฏในอักษรไทย ให้มีเป็นฉบับอักษรไทยขึ้น และชำระสอบทานพระคัมภีร์ภาษาบาลีที่มีในอักษรไทยแล้ว แต่ยังคลาดเคลื่อนให้ถูกต้องบริสุทธิ์ ทั้งนี้ เพื่อเผยแผ่คำสอนของสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าให้กว้างขวาง เพื่อประโยชน์สุขของมหาชนในโลก ขั้นตอนในการทำงานนี้ เบื้องต้นต้องชำระอักขระและบทพยัญชนะในคัมภีร์นั้น ๆ ให้เป็นที่ถูกต้องตามพระคัมภีร์ดั้งเดิมก่อน แล้วจึงแปลสู่ภาษาไทยและภาษาอื่นในภายหลัง ในเบื้องต้นนี้การตีพิมพ์พระคัมภีร์ต่าง ๆ มูลนิธิ ฯ จะจัดทำเป็นขั้นตอน ๔ ประการ คือ

๑. พิมพ์พระคัมภีร์ภาษาบาลีที่ได้ชำระถูกต้องแล้วเป็นอันดับแรก เพราะเป็นงานที่ทำสำเร็จก่อน และเพราะพระคัมภีร์ภาษาบาลีเป็นประโยชน์แก่นักศึกษาทั้งชาวไทยและชาวต่างประเทศ ซึ่งต่างได้ถือเป็นตำราในการศึกษาและอ้างอิง การศึกษาภาษาบาลี พระสงฆ์ฝ่ายเถรวาทถือเป็นหลักในการศึกษาพระศาสนา พระพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาทได้แผ่ไปในส่วนต่าง ๆ ของโลก พร้อมกับพระคัมภีร์ภาษาบาลี ภาษาบาลีเป็นสื่อให้เกิดความเข้าใจพระธรรมคำสอนของสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า แต่ครั้งพุทธกาลเป็นต้นมา

๒. พิมพ์พระคัมภีร์ภาษาบาลีตามต้นฉบับเดิม พร้อมด้วยคำแปลลงในหน้าเดียวกัน โดยแยกเป็นสองคอลัมน์ เป็นสองพากย์ ซ้ายขวาเป็นสองภาษา บาลี-ไทย ซึ่งจะเป็นประโยชน์ยิ่งแก่พระสงฆ์เมื่อนำไปแสดงพระธรรมเทศนา ที่จะอ้างอิงภาษาบาลีพร้อมกับคำแปล และจะเป็นประโยชน์แก่ท่านผู้อ่านทั่วไป โดยเฉพาะในกรณีเมื่อไม่เข้าใจคำแปล ก็จะนำพากย์ภาษาบาลีไปสอบถามท่านผู้รู้ให้อธิบายได้ทันที

๓. พิมพ์พระคัมภีร์ฉบับแปลเป็นภาษาไทย

๔. พิมพ์พระคัมภีร์ที่ได้เรียบเรียงเป็นภาษาไทยอย่างง่าย สำหรับชาวบ้านทั่วไป เพื่อให้คนไทยได้เข้าใจพระธรรมถูกต้อง ทั้งนี้ เป็นพระราชประสงค์ของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลปัจจุบัน ที่จะให้คน "เข้าถึงธรรม"

มูลนิธิ ฯ จะทำคัมภีร์ใดในลักษณะใด ย่อมขึ้นอยู่กับกาลเทศะ และความเหมาะสมในการที่จะเผยแผ่พระคัมภีร์นั้น ๆ ทั้งภายในประเทศและต่างประเทศ การพิมพ์ **พระคัมภีร์ปรมัตถมัญชุสา วิสุทธิมรรคมหาฎีกา บาลี-ไทย ภาค ๑ (บาลี ภาค ๑ ตอนที่ ๑)** ครั้งที่ ๒ นี้ เป็นการพิมพ์ฉบับชำระทั้งภาษาบาลีและคำแปลเป็นภาษาไทยลงคู่ในหน้าเดียวกัน ตามคำปฏิญญาข้อที่ ๒ ข้างต้น เพื่อเผยแผ่คำสอนทางพระพุทธศาสนาให้กว้างขวางและลึกซึ้งยิ่งขึ้น

ขออานิสงส์แห่งการสร้างพระคัมภีร์ที่ได้ตีพิมพ์ไปแล้วนี้ จงเป็นพลวปัจจัยให้สรรพสัตว์ทุกหมู่เหล่าได้พบเห็นแต่ความเจริญ ไม่มีเวร ไม่มีภัย ไม่มีทุกข์ เป็นสุข ได้ดื่มรสพระธรรมคำสอนของสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ทั่วกันเทอญ.

(นายมณีพันธุ์ จารุดุล)

ผู้อำนวยการโครงการปริวรรตอักษรขอมและอักษรโบราณท้องถิ่นฯ

กรรมการผู้จัดการมูลนิธิภูมิพโลภิกขุ

แนะนำ
พระคัมภีร์ปรมัตถมัญชุสา วิสุทธิมรรคมหาฎีกา

มูลนิธิภูมิพโลภิกขุเพื่อการค้นคว้าทางพระพุทธศาสนา ได้จัดพิมพ์พระคัมภีร์ "**ปรมัตถมัญชุสา วิสุทธิมรรคมหาฎีกา**" ภาษาบาลีขึ้นมาอีกคัมภีร์หนึ่ง เนื่องในโอกาสสมโภชกรุงรัตนโกสินทร์ ครบ ๒๐๐ ปี เพื่อให้เป็นพระคัมภีร์ฉบับ "**ภูมิพโลภิกขุ**"

พระคัมภีร์ปรมัตถมัญชุสานี้ เป็นพระคัมภีร์ที่มีความสำคัญมาก ด้วยเป็นพระคัมภีร์ที่อธิบายความในพระคัมภีร์วิสุทธิมรรคที่พระพุทธโฆษาจารย์ได้รจนาไว้ ซึ่งคณะสงฆ์ไทยได้บรรจุพระคัมภีร์วิสุทธิมรรค ไว้เป็นหลักสูตรการสอบไล่พระปริยัติธรรมแผนกบาลีสนามหลวง ในระดับเปรียญธรรม ๘-๙ ประโยค ทั้งนี้เพราะพระคัมภีร์วิสุทธิมรรคเป็นพระคัมภีร์ที่รวบรวมคำสอนของพระพุทธเจ้าไว้ ผู้ศึกษาวิชาการทางพระพุทธศาสนา ถ้าได้ศึกษาพระคัมภีร์วิสุทธิมรรคเพียงคัมภีร์เดียว ก็ชื่อว่ามีความรอบรู้วิชาการทางพระพุทธศาสนาพอสมควร แต่การจะเข้าใจความในพระคัมภีร์วิสุทธิมรรคได้อย่างสมบูรณ์ ถ้าเว้นการศึกษาพระคัมภีร์ปรมัตถมัญชุสาอย่างถูกต้องเสียแล้ว จะเข้าใจพระคัมภีร์วิสุทธิมรรคอย่างแตกฉานไม่ได้ เพราะพระคัมภีร์ปรมัตถมัญชุสาเป็นมหาฎีกาที่ขยายความพระคัมภีร์วิสุทธิมรรคให้กระจ่างแจ้งอีกชั้นหนึ่ง

ความหมายของคำว่า ปรมัตถมัญชุสา

เพื่อให้รู้จักพระคัมภีร์นี้ชัดเจนขึ้น จะขอทำความเข้าใจเรื่องความหมายของชื่อพระคัมภีร์ก่อน

คำว่า **ปรมัตถมัญชุสา** เป็นชื่อเฉพาะของพระคัมภีร์มหาฎีกานี้ แยกได้เป็น ๒ คำ คือ ปรมัตถ+มัญชุสา มัญชุสา แปลว่า หีบ หรือ ลุ้ง หมายถึง วัสดุ-อุปกรณ์ที่เก็บรักษาสิ่งของ เมื่อรวมเข้ากับคำว่า ปรมัตถ เป็น ปรมัตถมัญชุสา ก็แปลว่า พระคัมภีร์เพียงดังหีบเป็นที่เก็บรักษาพระปรมัตถไว้

คำว่า **ปรมัตถ** คำหน้านั้นมาจากคำภาษาบาลีว่า ปรม+อตฺถ ปรม แปลว่า อย่างยิ่ง ยอดเยี่ยม บรม อตฺถ แปลว่า เนื้อความ ประโยชน์ สภาวะ รวมเป็น ปรมตฺถ ใช้เป็นภาษาไทยว่า ปรมัตถ ปรมัตถ์ ปรมัตถ แปลว่า เนื้อความอย่างยอดเยี่ยม ประโยชน์อย่างยิ่ง หรือสภาวะอย่างยอดเยี่ยม คำนี้เป็นชื่อของบารมีก็มี เป็นชื่อของประโยชน์ก็มี เป็นชื่อของสัจจะก็มี เป็นชื่อของพระอภิธรรมปิฎกก็มี

คำว่า "**ปรมัตถ**" ที่เป็นชื่อของบารมีนั้น มีอธิบายว่า บารมี คือความดีอย่างยิ่งยวด ที่เป็นเครื่องบ่มโพธิญาณให้แก่กล้าจนถึงสำเร็จ มีอยู่ ๑๐ คือ ทาน ศีล เนกขัมมะ ปัญญา วิริยะ ขันติ สัจจะ อธิษฐาน เมตตา อุเบกขา บารมีทั้ง ๑๐ นี้ แบ่งเป็น ๓ ชั้น คือ ชั้นต้น เรียกว่า บารมี มี ๑๐ ชั้นกลาง เรียกว่า อุปบารมี มี ๑๐ ชั้นสูง เรียกว่า ปรมัตถบารมี มี ๑๐ รวมเป็นบารมี ๓๐ ถ้วน หรือเรียกว่า บารมี ๓๐ ทัศ ในจริยาปิฎกได้แสดงบารมีไว้ในตอนสรุป ได้แสดงไว้ว่า ทานที่พระพุทธเจ้าได้ทรงบำเพ็ญเมื่อครั้งเป็นพระเจ้าสีวิราช จัดอยู่ในขั้นทานบารมี เมื่อเป็นพระเวสสันดร เป็นเวลามพราหมณ์ และเป็นอกิตติดาบส จัดเป็นทานขั้นอุปบารมี เมื่อเป็นพญาไก่ เป็นพญาช้างชื่อสีลวนาค และเป็นพญากระต่าย จัดเป็นขั้นปรมัตถบารมี และในบารมีอื่น ๆ ก็เช่นเดียวกัน ก็มีปรมัตถบารมีด้วยทุกข้อ

คำว่า "**ปรมัตถ**" ที่เป็นชื่อของประโยชน์นั้น มีอธิบายว่า คำสอนของพระพุทธเจ้านั้นประกอบด้วยประโยชน์ ๓ ประการ คำว่า "**ประโยชน์**" ตรงกับภาษาบาลีว่า อตฺถ แปลว่า ความต้องการก็ได้ แปลว่า ความมุ่งหมายก็ได้ ส่วนคำว่า "**ประโยชน์**" ซึ่งเป็นคำแปลของ "**อตฺถ**" นั้น แปลว่า การประกอบ คือ การกระทำให้สำเร็จตามที่ต้องการหรือมุ่งหมายนั้น ประโยชน์หรือความต้องการของมนุษย์นั้น มีอยู่ ๓ ระดับ คือ ทิฏฐธัมมิกัตถะ ประโยชน์ในปัจจุบัน หรือประโยชน์ในชาตินี้ ได้แก่ ทรัพย์ ยศ ไมตรี กรณียะ จะพึงได้ด้วยการประกอบธรรม ๔ คือ อุฏฐานสัมปทา

ถึงพร้อมด้วยความขยัน อารักขสัมปทา ถึงพร้อมด้วยการรักษา กัลยาณมิตตตา คบเพื่อนดีเป็นมิตร สมชีวิตา เลี้ยงชีพพอสมควร ไม่ฟุ่มเฟือยนัก ไม่ฝืดเคืองนัก สัมปรายิกัตถะ ประโยชน์ในเบื้องหน้า หรือชาติหน้าที่มนุษย์ต้องประสงค์ คือ สุคติโลกสวรรค์ คือการเป็นมนุษย์ที่ดี การเป็นเทพในสวรรค์ การจะได้ประโยชน์เบื้องหน้าที่ต้องการนี้ พระพุทธเจ้าทรงสอนให้บำเพ็ญ สัทธาสัมปทา ถึงพร้อมด้วยศรัทธา สีลสัมปทา ถึงพร้อมด้วยศีล จาคสัมปทา ถึงพร้อมด้วยการเสียสละ ปัญญาสัมปทา ถึงพร้อมด้วยปัญญา ส่วนประโยชน์ยอดเยี่ยมนั้น เรียกว่า ปรมัตถ แปลว่า ประโยชน์สูงสุด ได้แก่ พระนิพพาน อันเป็นจุดมุ่งหมายของพระพุทธศาสนา เพราะพระนิพพานเป็นที่ดับกิเลสและกองทุกข์ทั้งปวง การจะถึงพระนิพพานอันเป็นปรมัตถประโยชน์นี้ได้ ก็ด้วยการบำเพ็ญไตรสิกขา คือ ศีล สมาธิ ปัญญา ซึ่งเป็นทางแห่งความบริสุทธิ์

คำว่า "**ปรมัตถ**" ที่เป็นชื่อของสัจจะนั้น อธิบายว่า สัจจะ คือความจริงนั้นมีอยู่ ๒ อย่าง คือ จริงโดยสมมุติ เรียกว่า สมมุติสัจจะ ๑ จริงโดยปรมัตถ์ เรียกว่า ปรมัตถสัจจะ ๑ จริงโดยสมมุตินั้น ได้แก่ความจริงที่โลกหมายรู้ร่วมกัน เช่น นาย ก. นาง ข. ช้าง ม้า วัว ควาย คน สัตว์ สมมุติให้ร้องเรียกกันได้ เรียกว่า สมมุติโวหาร ส่วนปรมัตถสัจจะกล่าวถึงธรรมชาติที่มีจริงไม่มีการผันแปร เปลี่ยนแปลง ทรงสภาพของตนไว้ ซึ่งได้แก่จิต เจตสิก รูป นิพพาน เพราะฉะนั้น ชื่อของปรมัตถสัจจะจึงมีอีกชื่อหนึ่งว่า สภาวสัจจะ จริงโดยสภาวะ ว่าโดยองค์พระสูตร พระวินัย และปุคคลบัญญัติ เป็นสมมุติสัจจะ พระอภิธรรม ๖ คัมภีร์ เว้นปุคคลบัญญัติ เป็นปรมัตถสัจจะ ปรมัตถสัจจะนี้แบ่งได้เป็น ๒ คือ สภาวสัจธรรมที่เป็นจริงตามสภาวะ ได้แก่ กุศลธรรม อกุศลธรรม เป็นต้น ๑ อริยสัจ ได้แก่ ความจริงอย่างประเสริฐหรือความจริงของพระอริยะ ได้แก่ ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค ๑ พระพุทธเจ้าเมื่อทรงแสดงธรรมโปรดเวไนยสัตว์ สำหรับเวไนยสัตว์ที่ไม่ได้ศึกษาเล่าเรียนพระอภิธรรมมาในอดีตพุทธเจ้าองค์ที่ล่วงแล้ว พระองค์จะทรงยกสมมุติสัจจะแสดงเป็นพื้นฐานก่อน เพื่อให้เกิดความเข้าใจในพระธรรมเทศนา แล้วจึงทรงแสดงพระปรมัตถธรรมเทศนาในภายหลัง สำหรับเวไนยสัตว์ผู้ได้เคยศึกษาเล่าเรียนพระอภิธรรมมาในสมัยอดีตพุทธเจ้า

เป็นผู้มีอุปนิสัยสติปัญญา สามารถรับพระธรรมเทศนาได้ จึงจะทรงแสดงพระปรมัตถเทศนาโดยตรง

คำว่า "**ปรมัตถ**" เป็นชื่อของพระอภิธรรมปิฎกนั้น ก็โดยอาศัยคำของพระอนุรุทธาจารย์ กล่าวไว้ในพระอภิธัมมัตถสังคหปกรณ์ว่า เนื้อความพระอภิธรรมที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ในพระอภิธรรมนั้นทั้งหมด ว่าโดยปรมัตถ์มี ๔ คือ จิต เจตสิก รูป นิพพาน เรียกว่า ปรมัตถธรรม ๔ คือ จิตปรมัตถ์ ๑ เจตสิกปรมัตถ์ ๑ รูปปรมัตถ์ ๑ นิพพานปรมัตถ์ ๑ ใช้อักษรย่อว่า จิ. เจ. รุ. นิ. ว่าเป็นหัวใจพระอภิธรรม คำว่า ปรมัตถ นี้ พระสุมังคลาจารย์อธิบายไว้ในพระคัมภีร์อภิธัมมัตถวิภาวินีว่า ความหมายยอดเยี่ยมสูงสุด ไม่มีการเปลี่ยนแปลงแปรผันเป็นอย่างอื่น ยกเสียซึ่งสมมุติ เป็นความหมายที่แท้จริง กล่าวคือ จิต ได้แก่ วิญญาณขันธ์ เจตสิก ได้แก่ ขันธ์ ๓ คือ เวทนา สัญญา สังขาร รูป ได้แก่ รูปขันธ์ และนิพพาน ได้แก่ ธรรมอันเป็นอารมณ์แห่งมรรคและผล อีกอย่างหนึ่ง คำว่า ปรม ที่แปลว่า ยอดเยี่ยม นั้น หมายถึง พระสัพพัญญุตญาณ อัตถ แปลว่า สภาวะ วิสัย อารมณ์ หรือโคจร รวมเป็น ปรมัตถ แปลว่า ธรรมอันเป็นอารมณ์ของพระสัพพัญญุตญาณอันยอดเยี่ยม ซึ่งเป็นวิสัยของพระพุทธเจ้านั่นเอง

ตามความหมายของคำว่า "**ปรมัตถ**" ตามที่กล่าวมานี้ เมื่อมาเป็นชื่อของพระคัมภีร์มหาฎีกานี้ จึงมีความหมายว่า พระคัมภีร์เพียงดังหีบที่เก็บรักษาไว้ซึ่งประโยชน์อย่างยิ่ง คือพระนิพพาน หรือเป็นที่เก็บรักษาไว้ซึ่งพระปรมัตถธรรมอันเป็นความหมายถึงเนื้อความในพระอภิธรรมปิฎก ซึ่งเป็นวิสัยแห่งพระสัพพัญญุตญาณและเป็นปรมัตถสัจจะด้วย อนึ่ง พระคัมภีร์ปรมัตถมัญชุสานี้ ได้รับยกย่องว่าเป็นมหาฎีกา คือเป็นคำอธิบายความของพระคัมภีร์วิสุทธิมรรค เป็นฎีกาที่ยิ่งใหญ่ควรแก่การเคารพนับถือบูชาอย่างยิ่ง เพราะให้ความรู้แก่ผู้ศึกษาทุกแง่ทุกมุม พระคัมภีร์ปรมัตถมัญชุสาวิสุทธิมรรคมหาฎีกา จึงมีความหมายถึงว่าเป็นพระคัมภีร์ที่ให้ความรู้ทางพระพุทธศาสนาระดับสูง ซึ่งผู้อ่านพระคัมภีร์นี้จะต้องมีพื้นฐานความรู้ทางพระอภิธรรมและทางภาษามคธพอสมควร จึงจะทำความเข้าใจพระคัมภีร์นี้ได้

ท่านผู้รจนาพระคัมภีร์ปรมัตถมัญชุสา

ท่านผู้รจนาพระคัมภีร์ปรมัตถมัญชุสา วิสุทธิมรรคมหาฎีกา คือ ท่านอาจารย์พระธรรมปาลเถระ สำนักวัดพทรติตถวิหาร อาณาจักรทมิฬ ฝั่งตะวันออกเฉียงใต้ของอินเดีย ใกล้เกาะลังกา ท่านได้รับอาราธนาจากพระทาฐนาคเถระ สำนักสิทธคามปริเวณวิหาร ให้รจนาพระคัมภีร์นี้ ท่านอาจารย์พระธรรมปาลเถระนี้ มีชีวิตอยู่ในราวพุทธศักราช ๙๕๐-๑๐๐๐ รุ่นหลังพระพุทธโฆษาจารย์ ท่านได้ศึกษาอยู่ในสำนักมหาวิหาร เมืองอนุราธปุระ ในลังกาทวีป เข้าใจว่าได้ร่วมงานรจนาคัมภีร์อรรถกถากับพระพุทธโฆษาจารย์ด้วย ท่านได้รจนาคัมภีร์อรรถกถาแห่งพระไตรปิฎกและมหาฎีกานี้ จึงได้รับยกย่องว่าเป็นทั้ง "**พระอรรถกถาจารย์**" และเป็นทั้ง "**พระฎีกาจารย์**"

ผลงานอรรถกถาที่ท่านรจนานั้น คือ

๑. อรรถกถาเนตติปกรณ์
๒. อรรถกถาอิติวุตตกะ ชื่อปรมัตถทีปนี
๓. อรรถกถาอุทาน ชื่อปรมัตถทีปนี
๔. อรรถกถาจริยาปิฎก ชื่อปรมัตถทีปนี
๕. อรรถกถาเถรคาถา ชื่อปรมัตถทีปนี
๖. อรรถกถาเถรีคาถา ชื่อปรมัตถทีปนี
๗. อรรถกถาวิมานวัตถุ ชื่อวิมลวิลาสินี
๘. อรรถกถาเปตวัตถุ ชื่อวิมลวิลาสินี

ผลงานฎีกาที่รจนา คือ

๑. วิสุทธิมรรคมหาฎีกา ชื่อปรมัตถมัญชุสา
๒. ฎีกาเนตติอรรถกถา อธิบายงานอรรถกถาของท่านเอง
๓. ฎีกาพุทธวงศ์ ชื่อปรมัตถทีปนี

นอกจากนี้ฎีกาอีก ๓ คัมภีร์ คือ ฎีกาอรรถกถาพระสูตรทั้ง ๔ มีทีฆนิกายเป็นต้น ชื่อว่า ลีนัตถปกาสินี ฎีกาอรรถกถาชาดก ชื่อ ลีนัตถปกาสินี และอนุฎีกาแห่งอรรถกถาอภิธรรม ชื่อว่า ลีนัตถวัณณนา คัมภีร์จูฬคันถวงศ์และศาสนวงศ์ได้กล่าวว่าเป็นผลงาน

ของท่านด้วย แต่ที่จริงฎีกาที่กล่าวนี้เป็นผลงานของท่านอาจารย์ธรรมปาลเถระอีกองค์หนึ่ง ซึ่งเป็นศิษย์ของท่านอานันทาจารย์ มีชีวิตอยู่ในราวพุทธศักราช ๑๓๐๐-๑๔๐๐ ปี แต่ชื่อพ้องกัน

อย่างไรก็ตาม พระคัมภีร์ปรมัตถมัญชุสา วิสุทธิมรรคมหาฎีกาที่ท่านรจนาไว้นี้ ได้เป็นวรรณกรรมสำคัญชิ้นหนึ่งในพระพุทธศาสนาที่เป็นมรดกตกทอดมาถึงเราทุกวันนี้ และนับว่าเป็นสมบัติอันล้ำค่าของโลก

งานสร้างพระคัมภีร์อรรถกถาและฎีกาของท่านอาจารย์พระธรรมปาลเถระนี้ แสดงให้เห็นถึงการวางแผนงานอันสำคัญยิ่งในวงการศึกษาของคณะสงฆ์ เกี่ยวกับการแปลพระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา จากภาษาสิงหพมาเป็นภาษามคธ อันเป็นตันติภาษา เพื่อให้ความรู้ด้านปริยัติธรรมเผยแพร่ไปทั่วโลก ไม่ใช่อยู่แต่เกาะลังกาเท่านั้น และนอกจากนี้แสดงให้เห็นว่า การทำงานชิ้นสำคัญส่วนนี้ได้มีสงฆ์คณะหนึ่งร่วมงานกันโดยได้ทำกันเป็นระบบต่อเนื่อง เป็นการวางแผนสืบทอดงานพระพุทธศาสนาทางด้านวิชาการไว้เป็นสมบัติของโลก ซึ่งแม้ประเทศไทยก็พลอยได้มรดกชิ้นนี้ไว้เป็นสมบัติเป็นเวลาช้านานแล้ว แม้ท่านอาจารย์พระธรรมปาลเถระจะพำนักอยู่ ณ พทรติตถวิหาร อาณาจักรทมิฬแห่งอินเดีย ทางลังกาก็ถือว่าท่านเป็นชาวลังกาด้วย

เนื้อหาของพระคัมภีร์ปรมัตถมัญชุสา

โดยที่พระคัมภีร์นี้เป็นฎีกาอันยิ่งใหญ่ที่ได้รับยกย่องมาก เรียกว่า **มหาฎีกา** ท่านอาจารย์พระธรรมปาลเถระได้รจนาอธิบายความพระคัมภีร์วิสุทธิมรรค โดยอาศัยกถามรรคอันมีมาเก่าก่อน รจนามิให้ขัดแย้งกับมติของสำนักมหาวิหาร ท่านนำเอามาแต่ละบทแต่ละคำ ในพระคัมภีร์วิสุทธิมรรคมาอรรถาธิบายให้คำวินิจฉัย คำถาม คำตอบในเชิงอธิบายทุกแง่ทุกมุม มีคำวินิจฉัยทางนิรุตติศาสตร์ขยายความในลัทธิทั้งในมหายานและพราหมณ์ลัทธิไตรเพทเวทางคศาสตร์ ที่เรียกว่า ปรัชญาอินเดียในปัจจุบันนี้ รวมทั้งโลกโวหารอย่างพร้อมมูล ฉะนั้น พระคัมภีร์ปรมัตถมัญชุสานี้จึงอุดมไปด้วยความรู้ในระดับสูง ทำให้เกิดความเข้าใจพระคัมภีร์วิสุทธิมรรคได้อย่างละเอียด รวมทั้งเข้าใจ

พระพุทธศาสนาเป็นอย่างดีด้วย เพราะท่านอาจารย์พระธรรมปาลเถระได้บรรจุความรู้ทางพระพุทธศาสนาไว้อย่างสมบูรณ์

ในเนื้อหานั้น เริ่มต้นด้วยคำปรารภ อธิบายคาถาว่าด้วยคำนิทานเป็นต้นของพระคัมภีร์วิสุทธิมรรค ต่อจากนั้นอธิบายความเป็นนิเทศ ๆ ไป คือ

๑. อธิบายความในปริเฉทที่ ๑ ชื่อสีลนิทเทส
๒. อธิบายความในปริเฉทที่ ๒ ชื่อธุดงคนิทเทส
๓. อธิบายความในปริเฉทที่ ๓ ชื่อกัมมัฏฐานคหณนิทเทส
๔. อธิบายความในปริเฉทที่ ๔ ชื่อปฐวีกสิณนิทเทส
๕. อธิบายความในปริเฉทที่ ๕ ชื่อเสสกสิณนิทเทส
๖. อธิบายความในปริเฉทที่ ๖ ชื่ออสุภกัมมัฏฐานนิทเทส
๗. อธิบายความในปริเฉทที่ ๗ ชื่อฉอนุสสตินิทเทส
๘. อธิบายความในปริเฉทที่ ๘ ชื่ออนุสสติกัมมัฏฐานนิทเทส
๙. อธิบายความในปริเฉทที่ ๙ ชื่อพรหมวิหารนิทเทส
๑๐. อธิบายความในปริเฉทที่ ๑๐ ชื่ออารุปปนิทเทส
๑๑. อธิบายความในปริเฉทที่ ๑๑ ชื่อสมาธินิทเทส
๑๒. อธิบายความในปริเฉทที่ ๑๒ ชื่ออิทธิวิธนิทเทส
๑๓. อธิบายความในปริเฉทที่ ๑๓ ชื่ออภิญญานิทเทส
๑๔. อธิบายความในปริเฉทที่ ๑๔ ชื่อขันธนิทเทส
๑๕. อธิบายความในปริเฉทที่ ๑๕ ชื่ออายตนธาตุนิทเทส
๑๖. อธิบายความในปริเฉทที่ ๑๖ ชื่ออินทริยสัจจนิทเทส
๑๗. อธิบายความในปริเฉทที่ ๑๗ ชื่อปัญญาภูมินิทเทส
๑๘. อธิบายความในปริเฉทที่ ๑๘ ชื่อทิฏฐิวิสุทธินิทเทส
๑๙. อธิบายความในปริเฉทที่ ๑๙ ชื่อกังขาวิตรณวิสุทธินิทเทส
๒๐. อธิบายความในปริเฉทที่ ๒๐ ชื่อมัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ-นิทเทส
๒๑. อธิบายความในปริเฉทที่ ๒๑ ชื่อปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ-นิทเทส

๒๒. อธิบายความในปริเฉทที่ ๒๒ ชื่อญาณทัสสนวิสุทธินิทเทส

๒๓. อธิบายความในปริเฉทที่ ๒๓ ชื่อปัญญาภาวนานิสังสนิทเทส และอธิบายคำนิคมของพระคัมภีร์วิสุทธิมรรค พร้อมทั้งอวสานกถาของท่านอาจารย์เอง

พระคัมภีร์ปรมัตถมัญชุสา ฉบับอักษรไทย

โดยที่ พระคัมภีร์พระวิสุทธิมรรค สมเด็จพระวันรัต (เขมจารีมหาเถระ) อธิบดีสงฆ์ วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ ได้ตรวจชำระและตีพิมพ์ขึ้นโดยพระอุปถัมภ์ในสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระจันทบุรีนฤนาถ ทรงบริจาคทรัพย์พิมพ์ใน พ.ศ.๒๔๖๕ แล้ว การตรวจชำระพระคัมภีร์วิสุทธิมรรคในครั้งนั้น ก็ได้อาศัยตรวจสอบกับพระคัมภีร์ปรมัตถมัญชุสานี้ด้วย สมเด็จพระวันรัต (เขมจารีมหาเถระ) นั้น เป็นผู้ทรงความรู้ด้านพระปริยัติธรรมด้านภาษาบาลีอย่างลึกซึ้ง มีความแตกฉานในพระไตรปิฎก และอรรถกถา ฎีกา พร้อมทั้งสัททาวิเสสอย่างกว้างขวาง ได้เคยเป็นผู้จัดการสอบพระปริยัติธรรมแผนกบาลีสนามหลวง พ.ศ.๒๔๗๘ และ พ.ศ.๒๔๗๙ ฝีมือการตรวจสอบชำระพระคัมภีร์ของพระมหาเถระนี้ ปรากฏว่าได้รับความนิยมในความพิถีพิถันละเอียดลออมาก มีวรรคน้อย วรรคใหญ่ ในศัพท์เดียวที่เป็นสมาสย่อคำหลาย ๆ คำเป็นศัพท์เดียวกัน แต่ละคำจะเว้นห่างกันเล็กน้อยทุกคำไป ปาฐะใดอ้างที่มาในพระไตรปิฎก หรือที่อื่น ๆ ก็จะหาที่มา บอกชื่อคัมภีร์ บอกหน้าให้ไปค้นได้ด้วย รู้สึกว่าวิธีการชำระแบบนี้ เจ้าประคุณสมเด็จพระวันรัต (เขมจารีมหาเถระ) เป็นผู้เริ่มก่อนผู้อื่นทั้งหมด และได้เป็นแบบแผนของการชำระพระคัมภีร์ในสมัยต่อมา เพราะฉะนั้น การพิมพ์พระคัมภีร์วิสุทธิมรรคในครั้งนั้น ได้อำนวยประโยชน์ในวงการศึกษาอย่างมาก เจ้าพระยาอภัยราชามหายุติธรรมธร (ม.ร.ว.ลพ สุทัศน์)[๑] อดีตเสนาบดี

---

[๑] ผู้เขียนทราบมาจากหลวงสิทธิดุริตภาย ว่า เจ้าพระยาอภัยราชามหายุติธรรมธร (ลพ สุทัศน์) ไม่มีทายาทสืบสกุล ได้อุปถัมภ์กุลบุตรท่านหนึ่งเป็นบุตรบุญธรรม มีความประสงค์จะให้ใช้นามสกุล "สุทัศน์" แต่เพราะท่านผู้นั้นมิได้เป็นเชื้อพระวงศ์พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงพระราชทานนามสกุลว่า "ลพานุกรม" ตามนามเดิมของท่านเจ้าพระยานี้

กระทรวงยุติธรรม ได้ปรารภบำเพ็ญกุศล เนื่องในโอกาสอายุครบ ๗๐ ปี มีความประสงค์จะบำเพ็ญกุศลให้เป็นอุปการะแก่พระพุทธศาสนา ได้ทราบว่า สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระจันทบุรีนฤนาถ โปรดให้พิมพ์พระคัมภีร์วิสุทธิมรรคเป็นอักษรไทยครั้งแรกแล้ว จึงได้อุปถัมภ์ให้พิมพ์พระคัมภีร์ปรมัตถมัญชุสา วิสุทธิมรรคมหาฎีกา ขึ้นมาตามที่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระจันทบุรีนฤนาถ ทรงแนะนำ โดยเจ้าประคุณสมเด็จพระวันรัต (เขมจารีมหาเถระ) สมัยดำรงสมณศักดิ์ที่พระธรรมไตรโลกาจารย์ พร้อมด้วยสัทธิวิหาริกทั้งหลายของท่าน มีพระราชสุธีสมัยยังเป็นพระมหาวิจิตร อาภากโร เป็นต้น เป็นผู้ตรวจชำระทำต้นฉบับจากอักษรขอมมาเป็นอักษรไทย พิมพ์ครั้งแรกเมื่อ พ.ศ.๒๔๖๘

พระปรมัตถมัญชุสาฉบับภูมิพโลภิกขุ

โดยที่มูลนิธิภูมิพโลภิกขุ ได้มีโครงการจัดทำพระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเป็นแนวยืน คือจัดทำต้นฉบับพระคัมภีร์เป็นหลัก แล้วทำพระคัมภีร์อธิบายรอง ๆ ลงไปให้เป็นสายเดียวกัน เพื่อเป็นอรรถาธิบายสืบต่อกันไป ซึ่งจะเป็นการง่ายต่อการศึกษาค้นคว้าวิชาการทางพระพุทธศาสนา ดังนั้น เมื่อมูลนิธิภูมิพโลภิกขุได้จัดพิมพ์พระคัมภีร์วิสุทธิมรรคภาษาบาลีขึ้นมาแล้ว ได้ทำหัวเรื่อง ทำข้อ ย่อหน้าในพระคัมภีร์วิสุทธิมรรคไว้แล้ว จึงได้จัดทำต้นฉบับพระคัมภีร์ปรมัตถมัญชุสา อันเป็นมหาฎีกาของวิสุทธิมรรค จัดทำหัวเรื่อง ตั้งข้อ ย่อหน้าให้ตรงกันกับพระคัมภีร์วิสุทธิมรรค เพื่อสะดวกต่อการค้นคว้าของนักศึกษา และได้จัดหาที่มาให้ครบถ้วนบริบูรณ์ ซึ่งหวังใจว่าเป็นการเพิ่มพูนความสมบูรณ์แบบยิ่งขึ้น จัดเป็น ๓ ภาคด้วยกัน คือ

ภาค ๑ เริ่มแต่คำปรารภพระคัมภีร์ อธิบายคำนิทานพจน์เป็นต้น และอธิบายความในปริเฉทที่ ๑ คือสีลนิทเทส ไปจนถึงอธิบายปริเฉทที่ ๗ ชื่อฉอนุสสตินิทเทส

ภาค ๒ เริ่มแต่อธิบายความปริเฉทที่ ๘ ชื่ออนุสสติกัมมัฏฐานนิทเทส ไปจนถึงอธิบายความปริเฉทที่ ๑๓ ชื่ออภิญญานิทเทส

ภาค ๓ เริ่มแต่อธิบายความในปริเฉทที่ ๑๔ ชื่อขันธนิทเทส จนถึงอธิบายความปริเฉทที่ ๒๓ ชื่อปัญญาภาวนานิสังสนิทเทส และอธิบายคำนิคมของพระคัมภีร์วิสุทธิมรรค และอวสานกถาของท่านอาจารย์พระธรรมปาละเป็นที่สุด

การจัดพิมพ์เป็นพากย์คู่ฉบับภูมิพโลภิกขุ

เนื่องจากพระคัมภีร์ปรมัตถมัญชุสา วิสุทธิมรรคมหาฎีกา ที่ท่านอาจารย์ธรรมปาลเถระ สำนักพทรติตถวิหาร ได้รจนาไว้นี้ เป็นคัมภีร์ที่อำนวยประโยชน์ในด้านความรู้อย่างมากมายแก่กุลบุตร ที่จะทำความเข้าใจพระคัมภีร์วิสุทธิมรรคซึ่งเป็นผลงานรจนาของท่านพระพุทธโฆษาจารย์ที่แพร่หลายมีชื่อเสียง ว่าเป็นวรรณกรรมชั้นยอดของพระพุทธศาสนา แต่ยังเป็นภาษาบาลีอยู่ นายมณีพันธุ์ จารุดุล ผู้อำนวยการโครงการปริวรรตอักษรขอมและอักษรโบราณท้องถิ่น ฯ กรรมการผู้จัดการมูลนิธิภูมิพโลภิกขุ มีความประสงค์จะให้มีการแปลเป็นภาษาไทย เพื่อประโยชน์แก่นักศึกษาพระพุทธศาสนา และท่านผู้สนใจจะได้อ่านทำความเข้าใจในพระคัมภีร์ปรมัตถมัญชุสา วิสุทธิมรรคมหาฎีกานี้ และรวมไปถึงทำความเข้าใจพระคัมภีร์วิสุทธิมรรค เพื่อให้เกิดการปฏิบัติหลักธรรมในพระพุทธศาสนาอย่างถูกต้องด้วย และมูลนิธิมีความประสงค์จะทำเป็นไทวพากย์หรือพากย์คู่ คือภาษาบาลีข้างหนึ่ง ภาษาไทยข้างหนึ่ง ในหน้าเดียวกันตลอดทั้งคัมภีร์ โดยที่พระคัมภีร์นี้ เป็นพระคัมภีร์ที่มีความยาวมาก สำหรับฉบับภูมิพโลภิกขุได้แบ่งพากย์ภาษาบาลีเป็น ๓ ภาคด้วยกัน คือ ภาค ๑ มี ๔๕๘ หน้า ภาค ๒ มี ๓๗๕ หน้า ภาค ๓ มี ๗๔๒ หน้า รวมด้วยกันเป็นหน้ากระดาษพิมพ์ได้ ๑,๕๗๕ หน้า เพื่อให้การแบ่งรูปเล่มในพากย์คู่บาลีและไทยมีความพอเหมาะแก่เล่มและเรื่อง จึงได้แบ่งภาษาบาลีเดิม ๓ ภาค เป็นตอนได้ ๘ ตอน ดังนี้

ภาค ๑ แบ่งเป็น ๒ ตอน คือ

ตอนที่ ๑ เริ่มตั้งแต่คันถารัมภกถา กล่าวเริ่มต้นพระคัมภีร์อธิบายสีลนิทเทส ปริเฉทที่ ๑ อธิบายธุตังคนิทเทส ปริเฉทที่ ๒ และอธิบายกัมมัฏฐานคหณนิทเทส ปริเฉทที่ ๓

ตอนที่ ๒ เริ่มตั้งแต่อธิบายปฐวีกสิณนิทเทส ปริเฉทที่ ๔ อธิบายเสสกสิณนิทเทส ปริเฉทที่ ๕ อธิบายอสุภกัมมัฏฐานนิทเทส ปริเฉทที่ ๖ อธิบายฉอนุสสตินิทเทส ปริเฉทที่ ๗

ภาค ๒ แบ่งเป็น ๒ ตอน คือ

ตอนที่ ๑ เริ่มตั้งแต่อธิบายอนุสสติกัมมัฏฐานนิทเทส ปริเฉทที่ ๘ อธิบายพรหมวิหารนิทเทส ปริเฉทที่ ๙ และอธิบายอารุปปนิทเทส ปริเฉทที่ ๑๐

ตอนที่ ๒ เริ่มตั้งแต่อธิบายสมาธินิทเทส ปริเฉทที่ ๑๑ อธิบายอิทธิวิธนิทเทส ปริเฉทที่ ๑๒ และอธิบายอภิญญานิทเทส ปริเฉทที่ ๑๓

ภาค ๓ แบ่งเป็น ๔ ตอน คือ

ตอนที่ ๑ เริ่มตั้งแต่อธิบายขันธนิทเทส ปริเฉทที่ ๑๔ และอธิบายอายตน-ธาตุนิทเทส ปริเฉทที่ ๑๕

ตอนที่ ๒ เริ่มตั้งแต่อธิบายอินทริยสัจจนิทเทส ปริเฉทที่ ๑๖ และอธิบายปัญญาภูมินิทเทส ปริเฉทที่ ๑๗

ตอนที่ ๓ เริ่มตั้งแต่อธิบายปัญญาภูมินิทเทส ปริเฉทที่ ๑๗ ตอนพรรณนากถาโดยพิสดารแห่งบทว่า เพราะสังขารเป็นปัจจัยจึงมีวิญญาณ อธิบายทิฏฐิวิสุทธิ-นิทเทส ปริเฉทที่ ๑๘ อธิบายกังขาวิตรณวิสุทธินิทเทส ปริเฉทที่ ๑๙

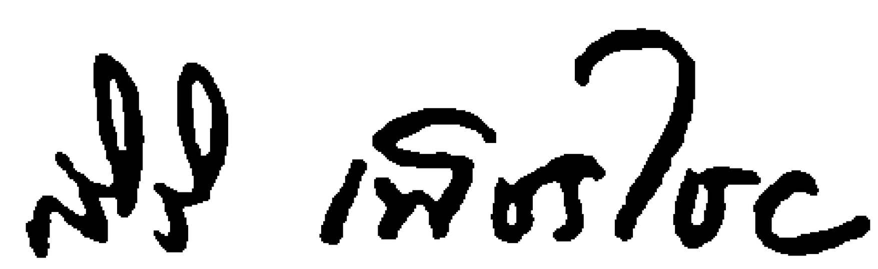
ตอนที่ ๔ เริ่มตั้งแต่อธิบายมัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธินิทเทส ปริเฉทที่ ๒๐ อธิบายปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธินิทเทส ปริเฉทที่ ๒๑ อธิบายญาณทัสสน-วิสุทธินิทเทส ปริเฉทที่ ๒๒ อธิบายปัญญาภาวนานิสังสนิทเทส ปริเฉทที่ ๒๓ อธิบายนิคมคาถาของวิสุทธิมรรค และลงท้ายด้วยนิคมคาถา ของท่านอาจารย์พระธรรม-ปาลเถระ เป็นจบพระคัมภีร์

ในการแปลพระคัมภีร์ปรมัตถมัญชุสา วิสุทธิมรรคมหาฎีกา สู่ภาษาไทยนั้น ภาค ๑ ทั้ง ๒ ตอน และภาค ๒ ทั้ง ๒ ตอน นายไชยวัฒน์ กปิลกาญจน์ ได้แปลไว้ สำหรับภาค ๓ ทั้ง ๔ ตอน ข้าพเจ้า นายสิริ เพ็ชรไชย ได้แปลไว้

สำหรับการพิมพ์พระคัมภีร์ปรมัตถมัญชุสา วิสุทธิมรรคมหาฎีกา บาลี-ไทย ภาค ๑ (บาลี ภาค ๑ ตอนที่ ๑) ครั้งที่ ๒ นี้ **คุณม่วย แซ่แต้** ได้มีจิตศรัทธาบริจาคทรัพย์ สร้างเพื่ออุทิศส่วนกุศลให้คุณยู่เตี้ยม แซ่แต้, คุณสุรศักดิ์ อารักษ์พุทธนันท์, คุณจารุวรรณ โลหเชิดพิทักษ์

มูลนิธิภูมิพโลภิกขุขออนุโมทนากุศลไว้ ณ โอกาสนี้

ขออานุภาพแห่งการสร้างพระคัมภีร์ปรมัตถมัญชุสา วิสุทธิมรรคมหาฎีกานี้ จงเป็นปัจจัยให้ประชานิกรทั้งหลายหยั่งถึงคำสอนของพระพุทธเจ้าผู้เป็นนาถะของโลก จงเป็นผู้มีส่วนแห่งวิมุติรส ขอพระศาสนาของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า จงดำรงอยู่ในโลกสิ้นกาลนาน และขอให้ประชานิกร จงมีความเคารพในพระสัทธรรมเป็นนิตย์ เทอญ.

(นายสิริ เพ็ชรไชย)

หัวหน้าฝ่ายวิชาการมูลนิธิภูมิพโลภิกขุ

คณะผู้ดำเนินงานจัดสร้างพระคัมภีร์

ตามโครงการปริวรรตอักษรขอมและอักษรโบราณท้องถิ่น
ชำระและแปลพระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเป็นภาษาไทย
ของ มูลนิธิภูมิพโลภิกขุ

นายมณีพันธุ์ จารุดุล — อุปนายกสมาคมศูนย์ค้นคว้าทางพระพุทธศาสนา, กรรมการผู้จัดการมูลนิธิภูมิพโลภิกขุ และผู้อำนวยการโครงการปริวรรตอักษรขอมและอักษรโบราณท้องถิ่น ฯ

นางอุษา จารุดุล — นายกสมาคมศูนย์ค้นคว้าทางพระพุทธศาสนา, ผู้บรรยายธรรมะของสมาคม ฯ กรรมการผู้ช่วยผู้จัดการมูลนิธิภูมิพโลภิกขุ และรองผู้อำนวยการโครงการปริวรรตอักษรขอม ฯ

เป็นหัวหน้าคณะผู้ดำเนินงาน

นายสิริ เพ็ชรไชย — กรรมการสมาคมศูนย์ค้นคว้าทางพระพุทธศาสนา, กรรมการมูลนิธิภูมิพโลภิกขุ และหัวหน้าฝ่ายวิชาการโครงการปริวรรตอักษรขอม และอักษรโบราณท้องถิ่น ฯ

เป็นหัวหน้าฝ่ายวิชาการ

คณะนักวิชาการผู้จัดทำ
พระคัมภีร์ปรมัตถมัญชุสา วิสุทธิมรรคมหาฎีกา
บาลี-ไทย ภาค ๑
ฉบับภูมิพโลภิกขุ

----

๑. นายสิริ เพ็ชรไชย	ป.ธ.๙	แปล
๒. นายไชยวัฒน์ กปิลกาญจน์	สถ.บ.(จุฬา)	แปล
๓. นายเกษมวงศ์ บุรณศิริ		พิมพ์ร่างจากฉบับลายมือ
๔. นางจิตตรา อมะรักษ์		พิมพ์ร่างจากฉบับลายมือ
๕. นายทองดี พันโน	ป.ธ.๘	อ่านทานตามต้นร่าง
๖. นางสาวนันทนา เพ็ชรไทย	ศศ.บ.(โบราณคดี)	อ่านทานตามต้นร่าง
๗. แม่ชีจรรยา บัวสุวรรณ	บ.ศ.๖	อ่านทานตามต้นร่าง
๘. นายวันชัย มาลัย	ป.ธ.๖	อ่านทานตามต้นร่าง
๙. นายคนอง วังฝายแก้ว	ป.ธ.๔, พธ.บ.	อ่านทานตามต้นร่าง
๑๐. แม่ชีจรรยา บัวสุวรรณ	บ.ศ.๖	จับคู่บาลี-ไทย
๑๑. แม่ชีสมศรี จารุเพ็ง	บ.ศ.๙	ตรวจชำระ
๑๒. นายเดชา มหาเดชากุล	ป.ธ.๙	ตรวจชำระ
๑๓. นางศิริรัตน์ ด้วงสน	บ.ศ.๘	ตรวจความเรียบร้อย และความถูกต้องของต้นแบบ
๑๔. นายบรรจบ พุกพญา	ป.ธ.๗	ตรวจความเรียบร้อย และความถูกต้องของต้นแบบ ก่อนถ่ายเพลท
๑๕. นางชลอ วรรณจันทร์		จัดทำรูปเล่ม และดำเนินการจัดพิมพ์
๑๖. นายเฉลิมชัย ทองมี		ผู้ช่วยผู้ดำเนินการจัดพิมพ์

พระคัมภีร์
ปรมัตถมัญชุสา วิสุทธิมรรคมหาฎีกา
บาลี-ไทย
ภาค ๑
(บาลี ภาค ๑ ตอนที่ ๑)

PARAMATTHAMAÑJUSĀ VISUDDHIMAGGAMAHĀṬĪKĀ

Pāli-Thai

Part I

(Pāli Part I First Section)

ฉบับภูมิพโลภิกขุ

พุทธศักราช ๒๕๕๒

สารบาญ

พระคัมภีร์ปรมัตถมัญชุสา วิสุทธิมรรคมหาฎีกา

บาลี-ไทย ภาค ๑

(บาลี ภาค ๙ ตอนที่ ๑)

เรื่อง	หน้า
กถาเริ่มพระคัมภีร์	๑
พรรณนากถาว่าด้วยคำนิทานเป็นต้น	๓
๑. พรรณนาศีลนิเทศ	๙๙
พรรณนากถาว่าด้วยเรื่องสรุปศีลเป็นต้น	๙๙
พรรณนากถาว่าด้วยอานิสงส์ศีล	๑๒๑
พรรณนากถาว่าด้วยประเภทของศีล	๑๒๘
พรรณนาปาติโมกขสังวรศีล	๑๕๘
พรรณนาอินทรียสังวรศีล	๑๙๑
พรรณนาปัจจัยสันนิสสิตศีล	๒๒๘
พรรณนาวิธีทำจตุปาริสุทธิศีลให้ถึงพร้อม	๒๖๗
พรรณนาศีลหมวด ๕ หมวดที่หนึ่ง	๓๑๒
พรรณนาศีลหมวด ๕ หมวดที่สอง	๓๒๒
พรรณนาความเศร้าหมอง, ความผ่องแผ้วของศีล	๓๔๖
๒. พรรณนาธุตังคนิเทศ	๓๖๘
๑. พรรณนากถาว่าด้วยปังสุกูลิกังคะ	๓๘๓
๒. พรรณนากถาว่าด้วยเตจีวริกังคะ	๓๙๐

เรื่อง	หน้า
๓. พรรณนากถาว่าด้วยปิณฑปาติกังคะ	๓๙๓
๔. พรรณนากถาว่าด้วยสปทานจาริกังคะ	๔๐๐
๕. พรรณนากถาว่าด้วยเอกาสนิกังคะ	๔๐๒
๖. พรรณนากถาว่าด้วยปัตตปิณฑิกังคะ	๔๐๕
๗. พรรณนากถาว่าด้วยขลุปัจฉาภัตติกังคะ	๔๐๗
๘. พรรณนากถาว่าด้วยอารัญญิกังคะ	๔๐๙
๙. พรรณนากถาว่าด้วยรุกขมูลิกังคะ	๔๑๔
๑๐. พรรณนากถาว่าด้วยอัพโภกาสิกังคะ	๔๑๘
๑๑. พรรณนากถาว่าด้วยโสสานิกังคะ	๔๒๒
๑๒. พรรณนากถาว่าด้วยยถาสันถติกังคะ	๔๒๘
๑๓. พรรณนากถาว่าด้วยเนสัชชิกังคะ	๔๓๐
พรรณนาปกิณกกถาเกี่ยวกับธุดงค์	๔๓๔
๓. พรรณนากัมมัฏฐานคหณนิเทศ	๔๔๙
พรรณนาสมาธิหมวดที่มีอย่างเดียวและหมวดที่มี ๒ อย่าง	๔๖๓
พรรณนาสมาธิหมวดที่มี ๓ อย่าง	๔๖๕
พรรณนาสมาธิหมวดที่มี ๔ อย่าง	๔๖๙
พรรณนาปลิโพธ ๑๐	๔๘๕
พรรณนากรรมฐานทายก	๔๙๙
พรรณนาจริยา	๕๐๗
พรรณนากรรมฐาน ๔๐	๕๔๕

อักษรย่อพระคัมภีร์พระไตรปิฎกภาษาบาลีฉบับสยามรัฐ
ที่ใช้อ้างอิงในพระคัมภีร์ฉบับมูลนิธิภูมิพโลภิกขุ

คำย่อ	คำเต็ม	
วิ. มหาวิภงฺค.	วินยปิฎก	มหาวิภงฺค
วิ. ภิกฺขุนี.	วินยปิฎก	ภิกฺขุนีวิภงฺค
วิ. มหา.	วินยปิฎก	มหาวคฺค
วิ. จุ.	วินยปิฎก	จุลฺลวคฺค
วิ. ป.	วินยปิฎก	ปริวาร
ที. สี.	ทีฆนิกาย	สีลกฺขนฺธวคฺค
ที. มหา.	ทีฆนิกาย	มหาวคฺค
ที. ปา.	ทีฆนิกาย	ปาฏิกวคฺค
ม. มู.	มชฺฌิมนิกาย	มูลปณฺณาสก
ม. ม.	มชฺฌิมนิกาย	มชฺฌิมปณฺณาสก
ม. อุ.	มชฺฌิมนิกาย	อุปริปณฺณาสก
สํ. ส.	สํยุตฺตนิกาย	สคาถวคฺค
สํ. นิ.	สํยุตฺตนิกาย	นิทานวคฺค
สํ. ขนฺธ.	สํยุตฺตนิกาย	ขนฺธวารวคฺค
สํ. สฬา.	สํยุตฺตนิกาย	สฬายตนวคฺค
สํ. มหา.	สํยุตฺตนิกาย	มหาวารวคฺค
องฺ. เอกก.	องฺคุตฺตรนิกาย	เอกกนิปาต
องฺ. ทุก.	องฺคุตฺตรนิกาย	ทุกนิปาต
องฺ. ติก.	องฺคุตฺตรนิกาย	ติกนิปาต
องฺ. จตุกฺก.	องฺคุตฺตรนิกาย	จตุกฺกนิปาต
องฺ. ปญฺจก.	องฺคุตฺตรนิกาย	ปญฺจกนิปาต
องฺ. ฉกฺก.	องฺคุตฺตรนิกาย	ฉกฺกนิปาต
องฺ. สตฺตก.	องฺคุตฺตรนิกาย	สตฺตกนิปาต
องฺ. อฏฺฐก.	องฺคุตฺตรนิกาย	อฏฺฐกนิปาต

คำย่อ	คำเต็ม	
องฺ. นวก.	องฺคุตฺตรนิกาย	นวกนิปาต
องฺ. ทสก.	องฺคุตฺตรนิกาย	ทสกนิปาต
องฺ. เอกาทสก.	องฺคุตฺตรนิกาย	เอกาทสกนิปาต
ขุ. ขุ.	ขุทฺทกนิกาย	ขุทฺทกปาฐ
ขุ. ธ.	ขุทฺทกนิกาย	ธมฺมปทคาถา
ขุ. อุ.	ขุทฺทกนิกาย	อุทาน
ขุ. อิติ.	ขุทฺทกนิกาย	อิติวุตฺตก
ขุ. สุ.	ขุทฺทกนิกาย	สุตฺตนิปาต
ขุ. วิ.	ขุทฺทกนิกาย	วิมานวตฺถุ
ขุ. เปต.	ขุทฺทกนิกาย	เปตวตฺถุ
ขุ. เถร.	ขุทฺทกนิกาย	เถรคาถา
ขุ. เถรี.	ขุทฺทกนิกาย	เถรีคาถา
ขุ. ชา.	ขุทฺทกนิกาย	ชาตก
ขุ. มหา.	ขุทฺทกนิกาย	มหานิทฺเทส
ขุ. จูฬ.	ขุทฺทกนิกาย	จูฬนิทฺเทส
ขุ. ป.	ขุทฺทกนิกาย	ปฏิสมฺภิทามคฺค
ขุ. อ.	ขุทฺทกนิกาย	อปทาน
ขุ. พุทฺธ.	ขุทฺทกนิกาย	พุทฺธวํส
ขุ. จริยา.	ขุทฺทกนิกาย	จริยาปิฏก
อภิ. สํ.	อภิธมฺมปิฎก	ธมฺมสงฺคณี
อภิ. วิ.	อภิธมฺมปิฎก	วิภงฺค
อภิ. ธา.	อภิธมฺมปิฎก	ธาตุกถา
อภิ. ปุ.	อภิธมฺมปิฎก	ปุคฺคลปญฺญตฺติ
อภิ. ก.	อภิธมฺมปิฎก	กถาวตฺถุ
อภิ. ย.	อภิธมฺมปิฎก	ยมก
อภิ. ป.	อภิธมฺมปิฎก	ปฏฺฐาน

วิธีใช้ เช่น วิ. มหาวิภงฺค. ๑/๔๑๓. หมายถึง คัมภีร์พระวินัยปิฎก ฉบับสยามรัฐ เล่มที่ ๑ หน้า ๔๑๓.

อักษรย่อพระคัมภีร์พระไตรปิฎกภาษาบาลีฉบับต่าง ๆ

คำย่อ	คำเต็ม	
สี.	สีหฬโปตฺถก	(ฉบับสิงหฬ)
ม.	มรมฺมโปตฺถก	(ฉบับพม่าเดิม)
ฉ.	ฉฏฺฐสงฺคีติโปตฺถก	(ฉบับสังคายนาครั้งที่ ๖)
รา.	รามญฺญโปตฺถก	(ฉบับมอญ)
โป.	โปราณโปตฺถก	(ฉบับใบลานเก่า)
อิ.	อิงฺคลิสโปตฺถก	(ฉบับอังกฤษ เดิมใช้ย่อว่า ยุ.)
ก.	กตฺถจิโปตฺถก	(คัมภีร์บางฉบับ)

TRANSLITERATION OF THE THAI ALPHABET
as used in this pāli text
of
THE BHŪMIBALO BHIKKHU FOUNDATION

VOWELS - 8

ะ a   า ā   ิ i   ี ī   ุ u   ู ū   เ e   โ o

CONSONANTS - 33

ก ka	ข kha	ค ga	ฆ gha	ง ṅa
จ ca	ฉ cha	ช ja	ฌ jha	ญ ña
ฏ ṭa	ฐ ṭha	ฑ ḍa	ฒ ḍha	ณ ṇa
ต ta	ถ tha	ท da	ธ dha	น na
ป pa	ผ pha	พ ba	ภ bha	ม ma
ย ya	ร ra	ล la	ว va	
ส sa	ห ha	ฬ ḷa	ํ ṃ	

FIGURES

๑ 1   ๒ 2   ๓ 3   ๔ 4   ๕ 5   ๖ 6   ๗ 7   ๘ 8   ๙ 9   ๐ 0

COMBINATION

ก ka	กา kā	กิ ki	กี kī
กุ ku	กู kū	เก ke	โก ko

พระคัมภีร์

ปรมัตถมัญชุสา วิสุทธิมรรคมหาฎีกา

บาลี-ไทย

ภาค ๓

(บาลี ภาค ๑ ตอนที่ ๑)

พระปรมัตถมัญชุสา วิสุทธิมรรคมหาฎีกา

ภาค ๑

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส.

ขอนอบน้อมแด่พระผู้มีพระภาคอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้น.

คนฺถารมฺภกถา

สทฺธมฺมรํสิมาลี โย
　　วิเนยฺยกมลากเร
วิโพเธสิ มหาโมห-
　　ตมํ หนฺตฺวาน สพฺพโส.
ญาณาติสยพิมฺพนฺตํ
　　วิสุทฺธกรุณารุณํ
วนฺทิตฺวา นิรุปเกฺลสํ
　　พุทฺธาทิจฺจํ มโหทยํ.
โลกาโลกกรนฺธมฺมํ
　　คุณรสฺมิสมุชฺชลํ

กถาเริ่มพระคัมภีร์

ข้าพเจ้า(พระธรรมปาลเถระ) ผู้อันพระทาฐานาคเถระ ผู้มีศีลและอาจาระอันถึงพร้อมแล้ว มีปัญญาเครื่องทรงจำ มีความประพฤติอันสะอาด มีจิตมั่นคง อาราธนาแล้ว ขอถวายวันทาพระพุทธเจ้า ผู้เป็นดุจพระอาทิตย์ ผู้ทรงมีพระสัทธรรมเป็นดังพวงรัศมี ทรงกำจัดมืดคือโมหะใหญ่ โดยประการทั้งปวงแล้ว ทรงยังหมู่เวไนยสัตว์ ผู้เปรียบดังดอกบัว

คุณชเนศ เอกะหิตานนท์
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

อริยสํฆญฺจ สมฺผุลฺลํ
วิสุทฺธกมลากรํ.
วนฺทนาชนิตํ ปุญฺญํ
อิติ ยํ รตนตฺตเย
หตนฺตราโย สพฺพตฺถ
หุตฺวาหนฺตสฺส เตชสา.
สมฺปนฺนสีลาจาเรน
ธีมตา สุจิวุตฺตินา
อชฺเฌสิโต ทาฐานาคตฺ-
เถเรน ถิรเจตสา.
วิสุทฺธจริโต นาโถ
ยํ วิสุทฺธิมนุตฺตรํ
ปตฺวา เทเสสิ กรุณา-
สมุสฺสาหิตมานโส.
ตสฺสา อธิคมูปาโย
วิสุทฺธนยมณฺฑิโต
วิสุทฺธิมคฺโค โย วุตฺโต
สุวิสุทฺธปทกฺกโม.
สุวิสุทฺธํ อสงฺกิณฺณํ
นิปุณตฺถวินิจฺฉยํ

ให้รู้วิเศษ ผู้ทรงมีพระปัญญาคุณอัน
วิเศษ เป็นดั่งดวงตะวัน มีพระ-
วิสุทธิคุณ และพระกรุณาคุณ เป็นดั่ง
แสงอรุณ ไม่มีความเศร้าหมอง
อุทัยขึ้นมาที่โลกพึงบูชา ขอถวาย
วันทาพระธรรม อันกระทำแสงสว่าง
แก่โลก รุ่งเรืองด้วยรัศมีคือพระคุณ
และขอนมัสการพระอริยสงฆ์ ผู้
เป็นดั่งดอกบัวอันบริสุทธิ์เบิกบานแล้ว
ด้วยเดชะแห่งบุญ ที่การถวายวันทา-
พระรัตนตรัยให้เกิดแล้ว ด้วยประ-
การฉะนี้ ขอให้ปราศจากอันตรายใน
ที่ทุกสถาน จักอาศัยถามรรค
ของเก่า รจนาฎีกาพรรณนาความ
แห่งปกรณ์วิเศษ ชื่อวิสุทธิมรรค
อันประดับด้วยนัยอันบริสุทธิ์มีลำดับบท
เป็นอย่างดี ที่ท่านอาจารย์พุทธโฆษะ
ได้กล่าวไว้ ซึ่งจะเป็นอุบายแห่งการ
บรรลุความบริสุทธิ์อย่างยอดเยี่ยม ที่
พระผู้เป็นนาถะ มีพระจริยาวัตรอัน

มหาวิหารวาสีนํ
สมยํ อวิโลมยํ.
ตสฺส นิสฺสาย โปราณํ
กถามคฺคํ อนากุลํ
ตนฺตินยานุคํ สุทฺธํ
กริสฺสามตฺถวณฺณนํ.
อิติ อากงฺขมานสฺส
สทฺธมฺมสฺส จิรฏฺฐิตึ
วิภชนฺตสฺส ตสฺสตฺถํ
นิสามยถ สาธโวติ.

บริสุทธิ์ มีพระหฤทัยอันพระกรุณาให้อุตสาหะแล้ว ได้ทรงบรรลุแล้วแสดงไว้ มิให้ผิดลัทธิของสำนักมหาวิหารให้บริสุทธิ์เป็นอย่างดี ไม่เกลื่อนกล่น มีวินิจฉัยความละเอียด ให้บริสุทธิ์เดินตามนัยแห่งแบบแผน.
ขอสาธุชนทั้งหลาย จงตั้งใจศึกษาเนื้อความแห่งพระวิสุทธิมรรคนั้นของข้าพเจ้าผู้หวังความตั้งอยู่สิ้นกาลนานแห่งพระสัทธรรม จำแนกอยู่ด้วยประการฉะนี้เทอญ.

นิทานาทิกถาวณฺณนา

๑. สุวายํ วิสุทฺธิมคฺโค ยํ สุตฺตปทํ นิสฺสาย ปฏฺฐปียติ, ตํ ตาว นิกฺขิปิตฺวา ตสฺส นิทานาทินิทฺธารณมุเขน นานปฺปการโต อตฺถํ สํวณฺเณตุํ "สีเล ปติฏฺฐายา"ติอาทิ อารทฺธํ. ธมฺมํ

พรรณนากถาว่าด้วยคำนิทานเป็นต้น

๑. พระวิสุทธิมรรคนี้นั้น ท่านอาจารย์อาศัยบทพระสูตรได้เริ่มตั้งไว้แล้ว, เพื่อจะยกบทพระสูตรนั้นขึ้นตั้งไว้ก่อน แล้วสังวรรณนาความโดยประการต่าง ๆ ด้วยหัวข้อคือการขยายคำ อันเป็นนิทานเป็นต้น

สํวณฺณนฺเตน[๑] หิ อาทิโต ตสฺส นิทานํ วตฺตพฺพํ, ตโต ปโยชนํ ปิณฺฑตฺโถ ปทตฺโถ สมฺพนฺโธ อธิปฺปาโย โจทนา โสธนํ วตฺตพฺพํ. ตถา เจว อาจริเยน ปฏิปนฺนํ.

แห่งพระวิสุทธิมรรคนั้น จึงเริ่มคำมีอาทิว่า "สีเล ปติฏฺฐาย" ดังนี้. จริงอยู่ ท่านอาจารย์เมื่อจะสังวรรณนาพระธรรม ควรกล่าวคำอันเป็นนิทานแห่งพระธรรมนั้น แต่เบื้องต้น, ต่อจากนั้น ควรกล่าวประโยชน์ ความรวม ความเฉพาะบท ความสัมพันธ์ ความประสงค์ คำท้วง คำเฉลย. และท่านอาจารย์ก็ได้ปฏิบัติแล้วอย่างนั้นทีเดียว.

เอตฺถ หิ ภควนฺตํ กิราติอาทิ เทสนาย นิทานปโยชนนิทฺธารณํ, วิสุทฺธิมคฺคํ ภาสิสฺสนฺติอาทิ ปิณฺฑตฺถนิทฺธารณํ, สีเล ฐตฺวาติอาทิ ปทตฺถสมฺพนฺธาธิปฺปายวิภาวนา, กึ สีลนฺติอาทิ โจทนา, ตโต ปรํ โสธนา,[๒] สมาธิปญฺญากถาสุปิ เอเสว นโย. กสฺมา ปเนตฺถ วิสฺสชฺชนคาถา อาทิมฺหิ นิกฺขิตฺตา, น ปุจฺฉาคาถา. ปุจฺฉาปุพฺพิกา หิ วิสฺสชฺชนาติ ?

ก็ในอธิการนี้คำว่า ภควนฺตํ กิร เป็นต้น เป็นคำขยายคำนิทานและประโยชน์ของเทศนา, คำว่า วิสุทฺธิมคฺคํ ภาสิสฺสํ เป็นต้น เป็นคำขยายความรวม, คำว่า สีเล ฐตฺวา เป็นต้น เป็นคำอธิบายความเฉพาะบท ความสัมพันธ์และความประสงค์, คำว่า กึ สีลํ เป็นต้น เป็นคำท้วง, ต่อจากนั้นเป็นคำเฉลย, แม้ในสมาธิกถาและปัญญากถา ก็มีนัยนี้แหละ. มีคำถามสอดเข้ามาว่า

---

[๑] ฉ. สํวณฺเณนฺเตน.
[๒] ฉ. โสธนํ.

ก็เพราะเหตุไร ในพระวิสุทธิมรรคนี้ ท่านอาจารย์ จึงยกพระคาถาวิสัชนาขึ้นตั้งไว้ในเบื้องต้น, หายกพระคาถาปุจฉาขึ้นตั้งไว้ในเบื้องต้นไม่. เพราะคำวิสัชนามีคำปุจฉาเป็นเบื้องต้น ?

วุจฺจเต : ตทตฺถสฺส มงฺคลภาวโต, สาสนสฺส อาทิกลฺยาณาทิภาววิภาวนโต, ภยาทิอุปทฺทวนิวารเณน อนฺตรายวิธมนโต, อุปริ สํวณฺเณตพฺพธมฺมสงฺคหโต จาติ เวทิตพฺพํ.

เรื่องนี้ขอเฉลยดังนี้ : พึงทราบว่า เพราะความที่ ความแห่งพระคาถาวิสัชนานั้นเป็นมงคล ๑, เพราะแสดงความที่พระศาสนามีความงามในเบื้องต้นเป็นต้น ๑, เพราะกำจัดซึ่งอันตรายด้วยการห้ามอุปัทวะ มีภัยเป็นต้น ๑, และเพราะรวบรวมธรรมที่จะพึงสังวรรณนาต่อไป ๑.

เอตฺถาห : กสฺมา ปนายํ วิสุทฺธิมคฺคกถา วตฺถุปุพฺพิกา อารทฺธา, น สตฺถุ โถมนาปุพฺพิกาติ ? วุจฺจเต : วิสุํ อสํวณฺณนาทิภาวโต. <u>สุมงฺคลวิลาสินี-</u>อาทโย วิย หิ ทีฆนิกายาทีนํ นายํ วิสุํ สํวณฺณนา, น ปกรณนฺตรํ วา อภิธมฺมาวตารสุมตาวตาราทิ วิย.

ในอธิการนี้ อาจารย์ผู้ท้วงกล่าวว่า : ก็เพราะเหตุไร การกล่าวพระวิสุทธิมรรคนี้ ท่านอาจารย์จึงเริ่มเรื่องราวขึ้นก่อน, มิได้เริ่มการสดุดีพระศาสดาขึ้นก่อนเล่า ? ข้อนี้ขอเฉลยดังนี้ : เพราะพระวิสุทธิมรรคนี้มิใช่เป็นกถาสังวรรณนาเฉพาะพระคัมภีร์เป็นต้น. จริงอยู่ วิสุทธิมรรคกถา

ตาสํเยว ปน สุมงฺคลวิลาสินีอาทีนํ วิเสสภูตา. เตเนวาห "มชฺเฌ วิสุทฺธิมคฺโค"ติอาทิ.[๑-๒] อถวา โถมนาปุพฺพิกาปิ จายํ กถา น วตฺถุปุพฺพิกา วาติ ทฏฺฐพฺพํ.	นี้ มิใช่เป็นสังวรรณนาเฉพาะพระคัมภีร์แห่งนิกายทั้งหลาย มีทีฆนิกายเป็นต้น เหมือนอย่างอรรถกถาทั้งหลาย มีสุมังคลวิลาสินีเป็นต้น, อีกอย่างหนึ่ง มิใช่เป็นปกรณ์อื่นเหมือนอย่างคัมภีร์ มือภิธัมมาวตารและสุมตาวตารเป็นต้น. แต่เป็นสังวรรณนาพิเศษของอรรถกถาทั้งปลายมีสุมังคลวิลาสินีเป็นต้นเหล่านั้น. ด้วยเหตุนั้นนั่นแหละท่านอาจารย์จึงกล่าวคำเป็นต้นว่า "วิสุทธิมรรคเป็นท่ามกลาง" ดังนี้. อีกอย่างหนึ่งพึงเห็นว่าพระวิสุทธิมรรคนี้ เป็นกถาที่เริ่มต้นด้วยการสดุดีก็ได้ มิใช่เริ่มต้นด้วยเรื่องราวอย่างเดียว.

---

๑ สุมงฺคลวิลาสินีอาทีสุ อารมฺภคาถายํ. สุมงฺคลวิลาสินี. ๑/๒, ปปญฺจสูทนี. ๑/๒, สารตฺถปกาสินี. ๑/๒, มโนรถปูรณี. ๑/๒.

๒ อีทิสญฺหิ วจนํ สมฺพนฺธิยมานํ ลิงฺคตฺโถติ วุจฺจติ. อมฺหากํ โปราณาจริยมติยา ปน ปฐมากิริยาวิเสสนนฺติ วุจฺจติ. สกฺกฏภาสานุโลเมน ทุติยาวิภตฺติกมฺปิ ภเวยฺย. ตสฺมา วิรุทฺธนฺติ น มญฺญิตพฺพํ.

คุณชเนศ เอกะหิตานนท์
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

สาสเน หิ วตฺถุกิตฺตนํ น โลเก วิย เกวลํ โหติ, สาสนสมฺปตฺติกิตฺตนตฺตา ปน สตฺถุ อวิปรีตธมฺมเทสนาภาววิภาวเนน สตฺถุคุณสงฺกิตฺตนํ อุลฺลิงฺคนฺตเมว ปวตฺตติ. ตถา หิ วกฺขติ "เอตฺตาวตา ติสฺโส สิกฺขา"ติอาทิ. โสตาปนฺนาทิภาวสฺส จ การณนฺติ เอตฺถ หิ อาทิ-สทฺเทน สพฺพสกทาคามิอนาคามิโน วิย สพฺเพปิ อรหนฺโต สงฺคยฺหนฺติ วิภาคสฺส อนุทฺธฏตฺตา. เตน ติณฺณมฺปิ โพธิสตฺตานํ นิพฺเพธภาคิยา สีลาทโย อิธ "สีเล ปติฏฺฐายา"ติอาทิวจเนน สงฺคหิตาติ ทฏฺฐพฺพํ.

จริงอยู่ การแสดงเรื่องราวในพระศาสนา เป็นเรื่องล้วน ๆ เหมือนในทางโลกก็หามิได้, ก็การประกาศพระคุณของพระศาสดา ย่อมแสดงออกเป็นไป ด้วยการแสดงความที่พระศาสดามีการแสดงธรรมไม่วิปริต เพราะเป็นการแสดงสมบัติของพระศาสนา. จริงอย่างนั้น ท่านอาจารย์จักกล่าวต่อไปว่า "โดยลำดับแห่งคำเพียงเท่านี้ เป็นอันท่านประกาศสิกขา ๓" ดังนี้เป็นต้น. ก็ด้วยอาทิศัพท์ ในสองบทว่า โสตาปนฺนาทิภาวสฺส จ การณํ นี้ เป็นอันประกาศเหตุแห่งความเป็นพระอริยบุคคลมีพระโสดาบันเป็นต้น ท่านอาจารย์ ย่อมสงเคราะห์พระอรหันต์แม้ทั้งหมด เหมือนพระสกทาคามี และพระอนาคามีทุกจำพวก เพราะมิได้ยกวิภาคขึ้นไว้. ด้วยเหตุนั้น พึงเห็นว่าธรรมทั้งหลายมีศีลเป็นต้น อันเป็นไปในส่วนแห่งการชำแรกกิเลสของพระโพธิสัตว์ทั้ง ๓ พวก ท่านก็สงเคราะห์เข้าด้วยคำว่า "สีเล ปติฏฺฐาย" เป็นต้นในที่นี้.

ติณฺณมฺปิ หิ เนสํ จริมภเว วิเสสโต สํสารภยิกฺขณํ, ยถาสกํ สีเล ปติฏฺฐาย สมถวิปสฺสนาหิ[๑] อุสฺสุกฺกาเปตฺวา ตณฺหาชฏาวิชฏนปฏิปตฺติ จ สมานาติ. อถวา "โส อิมํ วิชฏเย ชฏนฺ"ติ สาธารณวจเนน สาติสยํ, นิรติสยญฺจ ตณฺหาชฏาวิชฏนํ คหิตํ. ตตฺถ ยํ นิรติสยํ สวาสนปฺปหานตาย. เตน สตฺถุ ปหานสมฺปทา กิตฺติตา โหติ, ตนฺนิมิตฺตา ญาณสมฺปทา จ. ตทุภเยน นานนฺตริกตาย[๒] อานุภาวสมฺปทาทโยปิติ. เอวมฺปิ โถมนาปุพฺพิกายํ กถาติ เวทิตพฺพํ. อถวา โถมนาปุพฺพิกา เอวายํ กถาติ ทฏฺฐพฺพํ, "สพฺพธมฺเมสุ อปฺปฏิหตญาณ-จาโร"ติอาทินา สตฺถุ โถมนํ ปุรกฺขิตฺวา[๓] สํวณฺณนาย อารทฺธตฺตา.

จริงอยู่ การเห็นภัยในสังสารโดยพิเศษในภพสุดท้ายของพระโพธิสัตว์ทั้ง ๓ พวกนั้น, และการปฏิบัติโดยการตั้งอยู่ในศีล ตามสมควรแก่ตน ให้สมถะและวิปัสสนาก้าวหน้าไปสางชัฏคือตัณหาได้ เป็นเรื่องเหมือนกันฉะนี้. อีกอย่างหนึ่ง ด้วยคำทั่วไปว่า "โส อิมํ วิชฏเย ชฏํ" ท่านถือเอาการสางชัฏคือตัณหาที่ยังมีสิ่งอื่นประเสริฐยิ่งกว่าและที่ประเสริฐยิ่ง. ในการสางชัฏทั้ง ๒ อย่างนั้น ด้วยการสางชัฏ คือตัณหาอันประเสริฐยิ่ง เพราะภาวะคือการละกิเลสพร้อมทั้งวาสนา ย่อมเป็นการแสดงถึงปหานสัมปทาของพระ-ศาสดา, และญาณสัมปทาอันมีปหานสัมปทานั้นเป็นเหตุ. ด้วยการสางชัฏคือตัณหาทั้ง ๒ ประการนั้น ย่อมเป็นอันแสดงแม้สัมปทาทั้งหลายมีอานุภาวสัมปทาเป็นต้น เพราะ

---

[๑] ฉ. สมถวิปสฺสนํ.

[๒] สี. นนฺตริยกตาย, ม. นานนฺตริยกตาย.

[๓] ฉ. ปุรกฺขตฺวา.

ความเป็นสัมปทาที่ไม่มีอะไรขีดคั่น ฉะนี้. อีกอย่างหนึ่ง บัณฑิตพึงทราบว่าพระวิสุทธิ-มรรคนี้ เป็นการกล่าวที่เริ่มต้นด้วยการสดุดีแม้ด้วยประการฉะนี้. อีกอย่างหนึ่งพึงเห็นว่าพระวิสุทธิมรรคนี้ เป็นการกล่าวที่เริ่มต้นด้วยการสดุดีทีเดียว เพราะท่าน-อาจารย์เริ่มสังวรรณนา มุ่งหน้าการสดุดีพระศาสดาด้วยคำเป็นต้นว่า "สพฺพธมฺเมสุ อปฺปฏิหตญาณจาโร" แปลว่า พระผู้มีพระ-ภาค ทรงมีการท่องเที่ยวไปแห่งพระญาณไม่ขัดข้องในธรรมทั้งปวง.

สา ปนายํ ยสฺมา ปุจฺฉนฺตสฺส อชฺฌาสยานุรูปํ พฺยากรณสมตฺถตาย วิภาวนวเสน ปวตฺติตา, อาจิณฺณญฺเจตํ อาจริยสฺส ยทิทํ สํวณฺเณตพฺพธมฺมานุคุณํ[๑] สํวณฺณนารมฺเภ สตฺถุ อภิตฺถวนํ. ตสฺมา อิมินา การเณน เอวเมตฺถ โถมนา ปวตฺติตาติ.

อนึ่ง เพราะการกล่าวพระวิสุทธิมรรคนี้นั้น ท่านอาจารย์ ดำเนินการแล้วเกี่ยวกับการแสดงความที่พระศาสดา ทรงเป็นผู้สามารถในการพยากรณ์ ตามสมควรแก่อัธยาศัยของเทวบุตรผู้ทูลถาม, และอันการที่การสดุดีอย่างยิ่ง ซึ่งพระศาสดาในวาระเริ่มการ

---

๑ ฉ. ...นุกูลํ.

สังวรรณนาตามความเหมาะสมแก่ธรรมที่จะพึงสังวรรณานี้ เป็นธรรมเนียมที่ท่าน-อาจารย์ประพฤติมาแล้ว. เพราะเหตุนั้น ในการกล่าวพระวิสุทธิมรรคนี้ ท่านอาจารย์ได้ดำเนินการสดุดีอย่างนี้ด้วยเหตุนี้แล.

โถมนาการสฺส วุจฺจมานสฺส การณํ อุทฺธรนฺเตน ปรมํ วิสุสชฺชนคาถํ นิกฺขิปิตฺวา ตสฺสา นิทานโจทนามุเขน ปุจฺฉาคาถํ สรูปโต จ อตฺถโต จ ทสฺเสตฺวา ตสฺสา ปุจฺฉาย อวิปรีตํ พฺยากรณสมตฺถภาวโชตนํ[๑] ภควโต โถมนํ ปุรกฺขิตฺวา[๒] ยถาธิปฺเปต-ธมฺมสํวณฺณนา กตา. เตนาห "สีเล ปติฏฺฐายา"ติอาทิ. ตตฺถ คาถาย อตฺโถ ปรโต อาวิภวิสฺสติ.

ท่านอาจารย์ เมื่อจะยกเหตุแห่งอาการสดุดีที่กำลังจะกล่าว จึงตั้งพระคาถาวิสัชนาไว้ก่อนแล้วแสดงคาถาอันเป็นปุจฉา โดยสรุปและโดยอรรถ โดยหัวข้อคือการถามต้นเหตุแห่งคาถาอันเป็นปุจฉานั้น มุ่งการถวายสดุดีพระผู้มีพระภาค ซึ่งส่องลงถึงความเป็นผู้ทรงสามารถในการพยากรณ์มิได้วิปริต ต่อการปุจฉานั้นแล้ว ได้กระทำการสังวรรณนาพระธรรมตามที่ประสงค์. ด้วยเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงได้กล่าวคำว่า "สีเล ปติฏฺฐาย" เป็นต้น. เนื้อความแห่งพระคาถาในพระบาลีนั้น จักมีแจ้งต่อไป.

---

[๑] ฉ. อวิปรีตพฺยากรณสมตฺถภาวาวโชตนํ.

[๒] ฉ. ปุรกฺขตฺวา.

คุณกนกนาถ บุญวิสุทธิ์
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

อิตีติอาทีสุ อิตีติ อยํ อิติ-สทฺโท เหตุปริสมาปนา'ทิปทตฺถวิปริยายปการา'วธารณนิทสฺสนาทิอเนกตฺถปฺปเภโท. ตถา เหส "รุปฺปตีติ โข ภิกฺขเว ตสฺมา 'รูปนฺ'ติ วุจฺจตี"ติอาทีสุ[๑] เหตุมฺหิ อาคโต. "ตสฺมาติห เม ภิกฺขเว ธมฺมทายาทา ภวถ, มา อามิสทายาทา. อตฺถิ เม ตุเมฺหสุ อนุกมฺปา 'กินฺติ เม สาวกา ธมฺมทายาทา ภเวยฺยุํ, โน อามิสทายาทา'ติ" อาทีสุ[๒] ปริสมาปเน. "อิติ วา อิติ เอวรูปา นจฺจคีตวาทิตวิสูกทสฺสนา ปฏิวิรโตติ" อาทีสุ[๓] อาทิอตฺเถ.

จะมีวินิจฉัยในคำทั้งหลายมีคำว่า อิติ เป็นต้นต่อไป พูดถึงคำว่า อิติ ก่อน อิติศัพท์นี้มีอรรถหลายอย่าง เป็นต้นว่ามีอรรถคือเหตุ (แปลว่าเพราะเหตุนั้น) มีอรรถคือปริสมาปน (แปลว่าดังนี้แล) มีอรรถคืออาทิ (แปลว่าเป็นต้น) มีอรรถคือปทัตถวิปริยาย (เป็นคำแปลเนื้อความเฉพาะบท) มีอรรถคือปการ (แปลว่าด้วยประการฉะนี้) มีอรรถคืออวธารณะ (ห้ามเนื้อความอื่น) มีอรรถคือนิทัสสนะ (ตัวอย่าง). จริงอย่างนั้น อิติศัพท์นี้มาในอรรถคือเหตุ เช่นในคำเป็นต้นว่า "รุปฺปตีติ โข ภิกฺขเว ตสฺมา 'รูปนฺ'ติ วุจฺจติ" ดูกรภิกษุทั้งหลาย เพราะสลายไปจึงเรียกว่ารูป. มาในอรรถคือปริสมาปน เช่นในคำเป็นต้นว่า "ตสฺมาติห เม ภิกฺขเว ธมฺมทายาทา ภวถ, มา อามิสทายาทา. อตฺถิ เม ตุเมฺหสุ อนุกมฺปา

[๑] สํ. ขนฺธ. ๑๗/๑๐๕.

[๒] ม. มู. ๑๒/๒๑.

[๓] ที. สี. ๙/๘-๘๕.

'กินฺติ เม สาวกา ธมฺมทายาทา ภเวยฺยุํ, โน อามิสทายาทา" ดูกรภิกษุทั้งหลาย เพราะเหตุนั้นแล พวกเธอจงเป็นธรรม-ทายาทของเราเถิด อย่าเป็นอามิสทายาท ของเราเลย. เรามีความเอ็นดูในพวกเธอ อยู่ว่า ทำอย่างไรหนอ สาวกทั้งหลายของ เราจะพึงเป็นธรรมทายาท จะไม่พึงเป็น อามิสทายาท. มาในอรรถคือ อาทิเช่นใน คำเป็นต้นว่า "อิติ วา อิติ เอวรูปา นจฺจคีตวาทิตวิสูกทสฺสนา ปฏิวิรโต" ภิกษุ เว้นขาดจากการฟ้อนรำ ขับร้องประโคม ดนตรี และการดูการเล่นอันเป็นข้าศึกต่อ กุศลเห็นปานนี้ ดังนี้เป็นต้น.

"มาคณฺหิโยติ ตสฺส พฺราหฺมณสฺส สงฺขา สมญฺญา ปญฺญตฺติ โวหาโร นามํ นามกมฺมํ นามเธยฺยํ นิรุตฺติ พฺยญฺชนํ อภิลาโป"ติอาทีสุ ปทตฺถวิปริยาเย. มาในอรรถคือปทัตถวิปริยาย (คำแปลเนื้อความเฉพาะบท) เช่นในคำเป็นต้นว่า "มาคณฺหิโยติ ตสฺส พฺราหฺมณสฺส สงฺขา สมญฺญา ปญฺญตฺติ โวหาโร นามํ นามกมฺมํ[๑]

---

[๑] ขุ. มหา. ๒๙/๒๒๕-๒๓๐.

นามเธยฺยํ นิรุตฺติ พฺยญฺชนํ อภิลาโป" คำว่า มาคัณฑิยะ เป็นเครื่องนับ เป็นที่หมายรู้ เป็นบัญญัติ เป็นโวหาร เป็นชื่อ เป็นการตั้งชื่อ เป็นนามไธย เป็นนิรุตติ เป็นพยัญชนะ เป็นคำร้องเรียกของพราหมณ์นั้น.

"อิติ โข ภิกฺขเว สปฺปฏิภโย พาโล, อปฺปฏิภโย ปณฺฑิโต. สอุปทฺทโว พาโล, อนุปทฺทโว ปณฺฑิโต. สอุปสคฺโค พาโล, อนุปสคฺโค ปณฺฑิโต"ติอาทีสุ[๑] ปกาเร.

มาในอรรถคือปการ เช่นในคำเป็นต้นว่า "อิติ โข ภิกฺขเว สปฺปฏิภโย พาโล, อปฺปฏิภโย ปณฺฑิโต. สอุปทฺทโว พาโล, อนุปทฺทโว ปณฺฑิโต. สอุปสคฺโค พาโล, อนุปสคฺโค ปณฺฑิโต" แปลว่า ดูกรภิกษุทั้ง-หลาย ด้วยประการฉะนี้แล คนพาลมีภัยเฉพาะหน้า บัณฑิตไม่มีภัยเฉพาะหน้า. คนพาลมีอันตราย บัณฑิตไม่มีอันตราย. คนพาลมีอุปสรรค บัณฑิตไม่มีอุปสรรค.

"อตฺถิ อิทปฺปจฺจยา ชรามรณนฺติ อิติ ปุฏฺเฐน สตา อานนฺท อตฺถีติสฺส วจนีย์, กึปจฺจยา ชรามรณนฺติ อิติ เจ วเทยฺย,

มาในอรรถคืออวธารณะ, อธิบายว่า ในความตกลงใจ เช่นในคำเป็นต้นว่า "อตฺถิ อิทปฺปจฺจยา ชรามรณนฺติ อิติ ปุฏฺเฐน สตา

---

[๑] ม. อุ. ๑๔/๑๖๖, องฺ. ติก. ๒๐/๑๒๗-๘.

ชาติปจฺจยา ชรามรณนฺติ อิจฺจสฺส วจนียนฺ''ติอาทีสุ[1] อวธารเณ; สนฺนิฏฺฐาเนติ อตฺโถ.

อานนฺท อตฺถีติสฺส วจนียํ, กึปจฺจยา ชรามรณนฺติ อิติ เจ วเทยฺย, ชาติปจฺจยา ชรามรณนฺติ อิจฺจสฺส วจนียํ'' ดูกรอานนท์ เมื่อเธอถูกถามว่า ชราและมรณะเพราะสิ่งนี้เป็นปัจจัยมีอยู่หรือ เธอพึงตอบว่า มี ถ้าเขาถามว่า ชราและมรณะเพราะอะไรเป็นปัจจัยจึงมีเล่า เธอพึงตอบว่า ชราและมรณะมีเพราะชาติเป็นปัจจัย.

''อตฺถีติ โข กจฺจาน อยเมโก อนฺโต, นตฺถีติ โข กจฺจาน อยํ ทุติโย อนฺโต''ติอาทีสุ[2] นิทสฺสเน. อิธาปิ นิทสฺสเน ทฏฺฐพฺโพ. ปกาเรติปิ วตฺตุํ วฏฺฏเตว. ปฐโม ปน อิติ-สทฺโท ปริสมาปเน ทฏฺฐพฺโพ. หีติ อวธารเณ. อิทนฺติ อาสนฺนปจฺจกฺขวจนํ ยถาธิกตสฺส สุตฺตปทสฺส อภิมุขีกรณโต.

มาในอรรถคือนิทัสสนะ เช่นในคำเป็นต้นว่า ''อตฺถีติ โข กจฺจาน อยเมโก อนฺโต, นตฺถีติ โข กจฺจาน อยํ ทุติโย อนฺโต'' แปลว่า ดูกรกัจจานะ ส่วนสุด ๑ นี้ว่า มีอยู่ ส่วนสุดที่ ๒ นี้ว่าไม่มี. แม้ในที่นี้ อิติศัพท์พึงเห็นใช้ในอรรถคือนิทัสสนะ. จะกล่าวแม้ว่าใช้ในอรรถคือปการ ก็ควรเหมือนกัน. ส่วนอิติศัพท์ตัวแรก พึงเห็นใช้ในอรรถคือ

---

[1] ที. มหา. ๑๐/๖๕.

[2] สํ. นิ. ๑๖/๒๑, สํ. ขนฺธ. ๑๗/๑๖๕.

ปริสมาปนะ. ศัพท์ว่า หิ ใช้ในอรรถคือ อวธารณะ. บทว่า อิทํ เป็นคำพูดถึงสิ่งที่ประจักษ์ในที่ใกล้ เพราะทำบทพระสูตรตามที่ได้ประสบแล้วไว้เฉพาะหน้า.

วุตฺตนฺติ อยํ วุตฺต-สทฺโท สอุปสคฺโค; อนุปสคฺโค จ วปฺปนวาปสมีกรณเกโสหารณ-ชีวิตวุตฺติปมุตฺตภาวปาวจนปวตฺติตอชฺเฌสน-กถนาทีสุ ทิสฺสติ. ตถา หิ อยํ :

จะอธิบายบทว่า วุตฺตํ ต่อไป วุตฺต ศัพท์นี้มีอุปสัคและไม่มีอุปสัค เห็นใช้ในอรรถทั้งหลายเป็นต้นว่า อรรถคือวปฺปน การหว่าน อรรถคือวาปสมีกรณ ทำที่หว่านให้เรียบ อรรถคือเกโสหารณ การปลงผม อรรถคือชีวิตวุตฺติ การเลี้ยงชีพ อรรถคือปมุตฺตภาว ความหลุดพ้น อรรถคือปาวจน-ปวตฺติต ให้เป็นไปด้วยความเป็นปาพจน์ อรรถคืออชฺเฌสน การเชื้อเชิญ และอรรถคือกถน การกล่าว. จริงอย่างนั้น วุตฺตศัพท์นี้ : มาในอรรถคือ วปฺปน การหว่าน เช่นในคำเป็นต้นว่า

"คาโว ตสฺส ปชายนฺติ
เขตฺเต วุตฺตํ วิรูหติ

บุคคลใดไม่ประทุษร้ายมิตร โคของผู้นั้นย่อมเกิดมาก พืชที่หว่านลงในนา

วุตฺตานํ ผลมสฺนาติ
โย มิตฺตานํ น ทุพฺภตี"ติ[๑]
อาทีสุ วปฺปเน อาคโต.

ย่อมงอกงาม ผู้นั้นย่อมบริโภคผลของพืชที่หว่านแล้ว.

"โน จ โข ปฏิวุตฺตนฺ"ติ[๒]อาทีสุ อฏฺฐทนฺตกาทีหิ วาปสมีกรเณ.

มาในอรรถคือวาปสมีกรณ กระทำที่หว่านให้เรียบ ด้วยวัตถุทั้งหลายมีคราดซึ่งมีแปดซี่เป็นต้น เช่นในประโยคเป็นต้นว่า "โน จ โข ปฏิวุตฺตํ" แต่ยังไม่ได้กลบเจ้าค่ะ.

"กาปทิโก[๓] มาณโว ทหโร วุตฺตสิโร"ติ-อาทีสุ[๔] เกโสหารเณ.

มาในอรรถคือเกโสหารณ ปลงผม เช่นในประโยคเป็นต้นว่า "กาปทิโก มาณโว ทหโร วุตฺตสิโร" กาปทิกมาณพยังเป็นเด็กปลงผมแล้ว.

---

[๑] ขุ. ชา. ๒๘/๑๕๕.
[๒] วิ. มหาวิภงฺค. ๑/๒๘๓.
[๓] ฉ. กาปฏิโก.
[๔] ม. ม. ๑๓/๕๙๘.

"ปนฺนโลโม ปรทวุตฺโต[๑] มิคภูเตน เจตสา วิหรตี"ติอาทีสุ[๒] ชีวิตวุตฺติยํ.

มาในอรรถคือชีวิตวุตฺติ การเลี้ยงชีพ เช่นในประโยคเป็นต้นว่า "ปนฺนโลโม ปรท-วุตฺโต มิคภูเตน เจตสา วิหรติ" ภิกษุมีขนตก เลี้ยงชีพด้วยปัจจัยที่ผู้อื่นถวาย มีใจดุจเนื้ออยู่.

"เสยฺยถาปิ นาม ปณฺฑุปลาโส พนฺธนา ปวุตฺโต อภพฺโพ หริตตาย[๓]"ติอาทีสุ[๔] พนฺธนโต ปมุตฺตภาเว.

มาในอรรถคือ พนฺธนโต ปมุตฺตภาว ความหลุดจากข้อ เช่นในประโยคเป็นต้นว่า "เสยฺยถาปิ นาม ปณฺฑุปลาโส พนฺธนา ปวุตฺโต อภพฺโพ หริตตาย" ใบไม้เหลืองหลุดจากขั้วไม่อาจจะเป็นของเขียวอีก ชื่อแม้ฉันใด.

"เยสมิทํ เอตรหิ โปราณํ มนฺตปทํ คีตํ ปวุตฺตํ สมีหิตนฺ"ติอาทีสุ[๕] ปาวจนภาเวน ปวตฺติเต.

มาในอรรถคือ ปาวจนภาเวน ปวตฺติต ให้เป็นไปด้วยความเป็นปาพจน์ เช่นในประโยคเป็นต้นว่า "เยสมิทํ เอตรหิ โปราณํ

---

๑ ฉ. ปรทตฺตวุตฺโต.

๒ ม. ม. ๑๓/๑๘๓-๑๘๔-๑๘๗, ตตฺถ ปน พหุวจนํ.

๓ ฉ. หริตตฺถาย.

๔ วิ. มหาวิภงฺค. ๑/๘๖.

๕ ที. สี. ๙/๑๓๘, ม. ม. ๑๓/๕๙๙, วิ. มหา. ๕/๑๒๒.

มนฺตปทํ คีตํ ปวุตฺตํ สมีหิตํ" ในปัจจุบันนี้ บทมนต์ของเก่าที่พวกพราหมณ์เหล่าใด ขับตาม ให้เป็นไปด้วยความเป็นปาพจน์ รวบรวมไว้.

โลเก ปน "วุตฺโต คุโณ วุตฺโต ปารายโน"ติอาทีสุ อชฺเฌสเน.

แต่ในโลกโวหาร วุตฺตศัพท์มาในอรรถคือ อชฺเฌสน เชื้อเชิญ เช่นในคำว่า "วุตฺโต คุโณ ผู้ทรงคุณเขาเชื้อเชิญแล้ว วุตฺโต ปารายโน ผู้ถึงจุดหมาย(ถึงฝั่ง) เขาเชื้อ-เชิญแล้ว" ดังนี้เป็นต้น.

"วุตฺตํ โข ปเนตํ ภควตา 'ธมฺมทายาทา เม ภิกฺขเว ภวถ มา อามิสทายาทา'ติ"[๑] อาทีสุ กถเน.

มาในอรรถคือ กถน กล่าวเช่นในคำว่า "วุตฺตํ โข ปเนตํ ภควตา 'ธมฺมทายาทา เม ภิกฺขเว ภวถ มา อามิสทายาทา" ก็พระผู้มีพระภาคได้ตรัสคำนี้ไว้ว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลาย จงเป็นธรรมทายาทของเรา อย่าเป็นอามิสทายาทเลยดังนี้เป็นต้น.

อิธาปิ กถเน เอว ทฏฺฐพฺโพ. ตสฺมา "อิติ หิ เอวเมว อิทํ สุตฺตํ เทสิตนฺ"ติ

แม้ในที่นี้ วุตฺตศัพท์พึงเห็นใช้ในอรรถคือ กถน (กล่าว) นั่นเอง. เพราะเหตุนั้นท่าน=

---

[๑] ม. มู. ๑๒/๒๒.

ยถานิกฺขิตฺตํ คาถํ เทสิตภาเวน นิทสฺเสติ. ตสฺสา วา เทสิตาการํ อวธาเรติ.

อาจารย์ จึงแสดงไขคาถาตามที่ยกขึ้นโดยความเป็นคาถาที่พระผู้มีพระภาค ทรงแสดงแล้วว่า "พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคทรงแสดงแล้วดังนี้แหละ คืออย่างนี้เท่านั้น". หรือ ย่อมห้ามอาการที่พระผู้มีพระภาคทรงแสดงแล้วแห่งคาถานั้น.

กสฺมาติ เหตุมฺหิ นิสฺสกฺกํ. ปนาติ วจนาลงฺการมตฺตํ. อุภเยนาปิ การณํ ปุจฺฉติ. เอตนฺติ ยถาวุตฺตํ สุตฺตปทํ ปจฺจามสติ. วุตฺตนฺติ ปุจฺฉานิมิตฺตํ. ตทตฺถสฺส อตฺตโน พุทฺธิยํ วิปริวตฺตมานตํ อุปาทาย "อิทนฺ"ติ วตฺวา ปุน ภควตา ภาสิตาการํ สนฺธาย "เอตนฺ"ติ วุตฺตํ. สกเลน ปนาเนน วจเนน เทสนาย นิทานํ โจทิตํ[1] โหติ. ปรโต[2] ตสฺสา เทสกเทสกาลปฏิคฺคาหเก วิภาเวตุํ "ภควนฺตํ กิรา"ติอาทิ วุตฺตํ.

บทว่า กสฺมา เป็นปัญจมีวิภัตติลงในอรรถคือเหตุ. ศัพท์ว่า ปน เป็นเพียงวจนาลังการ. ด้วยบททั้ง ๒ ท่านอาจารย์ย่อมถามเหตุ. บทว่า เอตํ ท่านอาจารย์ระบุบทพระสูตรตามที่กล่าวแล้ว. บทว่า วุตฺตํ เป็นนิมิตแห่งคำถาม. ท่านอาจารย์อาศัยความที่เนื้อความนั้น เปลี่ยนแปลงไปในความรู้ของตน กล่าวว่า "อิทํ" ดังนี้แล้วกล่าวอีกว่า "เอตํ" หมายเอาอาการที่พระผู้มีพระภาคตรัส. ก็ด้วยคำทั้งหมดนี้ ย่อมเป็นอันท่านอาจารย์ถามถึงเหตุแห่งเทศนา เพราะ

---

๑ ฉ. โชทิตํ.
๒ ม. ยโต.

กล่าวคำว่า "ภควนฺตํ กิร" เป็นต้นไว้เพื่อจะยังผู้แสดงสถานที่ กาล และผู้รับเทศนานั้นให้แจ่มแจ้ง.

ตตฺถ กิราติ อนุสฺสวนฏฺเฐ นิปาโต. เตน วุจฺจมานตฺถสฺส อนุอนุสฺสุยฺยมานตํ ทีเปติ. รตฺติภาเคติ รตฺติยา เอกสฺมึ โกฏฺฐาเส, มชฺฌิมยาเมติ อธิปฺปาโย. เวสฺสวณาทโย วิย อปากฏนามเธยฺยตฺตา อญฺญตโร เทโว เอว เทวปุตฺโต. สํสยสมุคฺฆาตตฺถนฺติ วิจิกิจฺฉาสลฺลสมุทฺธรณตฺถํ ปุจฺฉีติ โยชนา. "สํสยสมุคฺฆาตตฺถนฺ"ติ จ อิมินา ปญฺจสุ ปุจฺฉาสุ อยํ วิมติจฺเฉทนา ปุจฺฉาติ ทสฺเสติ.

ในบรรดาคำเหล่านั้น ศัพท์ว่า กิร เป็นนิบาตลงในอรรถคืออนุสสวนะ (ได้ยินได้ฟังมา). ด้วยศัพท์ว่า กิร นั้น ท่านอาจารย์ย่อมแสดงความที่เนื้อความที่กำลังกล่าวอยู่ เป็นเนื้อความที่ได้ฟังตาม ๆ กันมา. บทว่า รตฺติภาเค ความว่า ในส่วนหนึ่งแห่งราตรี, อธิบายว่า ในมัชฌิมยาม. เทวะนั้นเอง ชื่อว่า เทวบุตร ชื่อว่า ตนใดตนหนึ่ง เพราะมิได้มีชื่อปรากฏ เหมือนอย่างท้าวเวสสวัณเป็นต้น. คำว่า เพื่อถอนความสงสัย มีคำประกอบว่า ได้ทูลถามเพื่อรื้อถอนลูกศรคือวิจิกิจฉา. อนึ่ง ด้วยคำว่า "เพื่อถอนความสงสัย" นี้ ท่านอาจารย์ย่อมแสดงว่า บรรดาคำปุจฉา ๕ อย่าง คำทูลถามนี้เป็น **วิมติเฉทนาปุจฉา (คือเป็นปุจฉาตัดความสงสัย).**

เยน อตฺเถน ตณฺหา "ชฏา"ติ วุตฺตา, ตเมว อตฺถํ ทสฺเสตุํ "ชาลินิยา"ติอาทิ วุตฺตํ. สา หิ อฏฺฐสตตณฺหาวิจริตปฺปเภโท อตฺตโน อวยวภูโต เอว ชาโล เอติสฺสา อตฺถีติ "ชาลินี"ติ วุจฺจติ.

ตัณหา พระผู้มีพระภาคตรัสว่า "ชัฏ" ด้วยอรรถใด, เพื่อจะแสดงอรรถนั้นนั่นแหละ ท่านอาจารย์จึงกล่าวคำว่า "ชาลินิยา" มีข่ายเป็นต้น. จริงอยู่ ตัณหานั้นตรัสเรียกว่า "ชาลินี" เพราะอรรถว่า มีข่ายซึ่งเป็นอวัยวะของตนนั่นแหละ มีประเภทเป็นตัณหาวิจริตร้อยแปด.

อิทานิสฺสา ชฏากาเรน ปวตฺตึ ทสฺเสตุํ "สา หี"ติอาทิ วุตฺตํ. ตตฺถ รูปาทีสุ อารมฺมเณสูติ ตสฺสา ปวตฺติฏฺฐานมาห, รูปาทิฉฬารมฺมณวินิมุตฺตสฺส ตณฺหาวิสยสฺส อภาวโต.

บัดนี้ เพื่อจะแสดงความเป็นไปโดยอาการเป็นชัฏแห่งตัณหานั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวคำว่า "จริงอยู่ ตัณหานั้น" ดังนี้เป็นต้น. ในบรรดาคำเหล่านั้น ท่านอาจารย์กล่าวถึงสถานที่เป็นไปแห่งตัณหานั้นว่า ในอารมณ์ทั้งหลายมีรูปเป็นต้น เพราะตัณหาวิสัยพ้นจากอารมณ์ ๖ มีรูปเป็นต้นไม่มี.

เหฏฺฐุปริยวเสนาติ กทาจิ รูปารมฺมเณ กทาจิ ยาว ธมฺมารมฺมเณ กทาจิ ธมฺมารมฺมเณ กทาจิ ยาว รูปารมฺมเณติ เอวํ เหฏฺฐา, อุปริ จ ปวตฺติวเสน. เหสนาภูกเมน เจตฺถ เหฏฺฐุปริยตา

คำว่า ด้วยอำนาจเป็นไปในเบื้องต่ำและเบื้องสูง ความว่า ด้วยอำนาจความเป็นไปในเบื้องต่ำและเบื้องสูง อย่างนี้ คือ บางคราวเป็นไปในรูปารมณ์ บางคราวเป็นไปจนถึงธรรมารมณ์ บางคราวเป็นไปใน

หฏฺฐพฺพา. กทาจิ กามภเว กทาจิ รูปภเว กทาจิ อรูปภเว กทาจิ วา อรูปภเว ฯเปฯ กทาจิ กามภเวติ เอวมฺเปตฺถ[๑] เหฏฺฐูปริยวเสน ปวตฺติ เวทิตพฺพา.

ธรรมารมณ์ บางคราวเป็นไปจนถึงในรูปารมณ์. ก็ในที่นี้ พึงเห็นความที่ตัณหาเป็นไปในเบื้องต่ำและเบื้องสูง ตามลำดับเทศนา. พึงทราบความเป็นไปด้วยอำนาจเป็นไปในเบื้องต่ำและเบื้องสูงในคำนี้ แม้อย่างนี้ว่า บางคราวเป็นไปในกามภพ บางคราวเป็นไปในรูปภพ บางคราวเป็นไปในอรูปภพ หรือบางคราวเป็นไปในอรูปภพ ฯลฯ บางคราวเป็นไปในกามภพ.

สพฺพสงฺขารานํ ขเณ ขเณ ภิชฺชนสภาวตฺตา อปราปรุปฺปตฺติ เอตฺถ สํสิพฺพนนฺติ อาห "ปุนปฺปุนํ อุปฺปชฺชนโต"ติ. "สํสิพฺพนฏฺเฐนา"ติ อิทํ เยน สมฺพนฺเธน ชฏา วิยาติ ชฏาติ ชฏาตณฺหานํ อุปมูปเมยฺยตา ตํทสฺสนํ.

ความเกิดขึ้นแล้ว ๆ เล่า ๆ ชื่อว่าความเกี่ยวพันไว้ในภพนี้ เพราะสังขารทั้งปวงมีความแตกไปเป็นสภาพทุก ๆ ขณะ เหตุนั้นท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "เพราะเกิดขึ้นบ่อย ๆ". คำว่า "ด้วยอรรถว่าเกี่ยวพันไว้" นี้ เป็นคำแสดงความสัมพันธ์ที่เป็นเหตุให้ชัฏกับตัณหา เป็นคำอุปมาและอุปไมยว่า ตัณหาชื่อว่าชัฏ เพราะอรรถว่าเป็นดุจชัฏ.

---

๑ ฉ. เอวเมตฺถ.

คุณโกมล ปีตดพงศ์
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

อยํ เหตฺถ อตฺโถ : ยถา ชาลิโน เวฬุคุมฺพสฺส สาขา, โกสสฺฌจยาทโย จ อตฺตนา อตฺตโน อวยเวหิ สํสิพฺพิตา วินทฺธา "ชฏา"ติ วุจฺจนฺติ, เอวํ ตณฺหาปิ สํสิพฺพนสภาเวนาติ, "สํสิพฺพิตฏฺเฐนา"ติ วา ปาโฐ, อตฺตนาว อตฺตโน สํสิพฺพิตภาเวนาติ อตฺโถ. อยํ หิ ตณฺหา โกสการกิมิ วิย อตฺตนาว อตฺตานมฺปิ สํสิพฺพนฺตี ปวตฺตติ. เตนาห ภควา "รูปตณฺหา โลเก ปิยรูป สาตรูป, เอตฺเถสา ตณฺหา อุปฺปชฺชมานา อุปฺปชฺชติ, เอตฺถ นิวีสมานา นิวีสตี"ติอาทิ[1].

ก็ในคำนี้มีเนื้อความดังนี้ : กิ่งแห่งกอไผ่อันมีข่ายและรังไหมเป็นต้น ถูกตนเองเกี่ยวพันคือรึงรัดไว้ด้วยอวัยวะของตน จึงเรียกว่า "ชัฏ" ฉันใด, แม้ตัณหาก็ตรัสเรียกว่า ชัฏ ด้วยสภาพคือความเกี่ยวพันไว้ เหมือนฉันนั้น อีกอย่างหนึ่ง ปาฐะว่า "สํสิพฺพิตฏฺเฐน" มีความว่า ด้วยภาวะที่ตนถูกตนนั่นแหละเกี่ยวพันไว้. จริงอยู่ ตัณหานี้เปรียบเหมือนกับตัวไหม ย่อมเป็นไปเกี่ยวพันแม้ตนด้วยตนนั่นแหละ. ด้วยเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า "รูปตัณหา เป็นที่รักที่เจริญใจในโลก ตัณหานี้ เมื่อเกิดขึ้น ย่อมเกิดขึ้นในที่นี้ เมื่อตั้งอยู่ ย่อมตั้งอยู่ในที่นี้" ดังนี้เป็นต้น.

อิเม สตฺตา "มม อิทนฺ"ติ ปริคฺคหิตํ วตฺถุํ อตฺตนิพฺพิเสสํ มญฺญมานา อพฺภนฺตริมํ กโรนฺติ. อพฺภนฺตรฏฺโฐ จ อนฺโตสทฺโทติ สกปริกฺขาเร อุปฺปชฺชมานาปิ ตณฺหา

สัตว์เหล่านี้เมื่อสำคัญวัตถุที่หวงแหนว่า "นี้ของเรา" มิให้เป็นของต่างไปจากตน ย่อมกระทำให้อยู่ภายใน. ก็ อนฺโต ศัพท์มีอรรถว่า ภายใน เพราะเหตุนั้น ตัณหาแม้เกิดขึ้น

---

[1] ม. มู. ๑๒/๑๒๐, ที. มหา. ๑๐/๑๔๔, อภิ. วิ. ๓๕/๑๓๕.

"อนฺโตชฏา"ติ วุตฺตา. ปพฺพชิตสฺส ปตฺตาทิ, คหฏฺฐสฺส หตฺถิอาทิ สกปริกฺขาโร.

ในบริขารของตน ท่านเรียกว่า "ชัฏภายใน". บริขารของตนสำหรับบรรพชิตมีบาตรเป็นต้น สำหรับคฤหัสถ์มีช้างเป็นต้น.

"อตฺตา"ติ ภวติ เอตฺถ อภิธาโนติ[๑] อตฺตภาโว, อุปาทานกฺขนฺธปญฺจกํ. สรีรนฺติ เกจิ. มม อตฺตภาโว สุนฺทโร, อสุกสฺส วิย มม อตฺตภาโว ภเวยฺยาติ วา อาทินา สกอตฺตภาวาทีสุ ตณฺหาย อุปฺปชฺชนากาโร เวทิตพฺโพ. อตฺตโน จกฺขาทีนิ อชฺฌตฺติกายตนานิ.

ชื่อว่า อัตภาพ เพราะมีความหมายว่าเป็นที่มีอยู่แห่งชื่อว่า "อัตตา" ได้แก่อุปาทานขันธ์ ๕. อาจารย์บางพวกกล่าวว่าได้แก่ สรีระ. พึงทราบอาการเกิดขึ้นแห่งตัณหาในอัตภาพของตนเป็นต้น โดยนัยมีอาทิว่า อัตภาพของเราพึงเป็นอัตภาพที่ดี หรือว่า อัตภาพของเราพึงเป็นเหมือนของบุคคลโน้น. อายตนะทั้งหลายมีจักษุเป็นต้นของตนชื่อว่า อายตนะภายใน.

อตฺตโน, ปเรสญฺจ รูปาทีนิ พาหิรายตนานิ. ปเรสํ สพฺพานิ วา, สปรสนฺตติปริยาปนฺนานิ วา จกฺขาทีนิ อชฺฌตฺติกายตนานิ. ตถา รูปาทีนิ พาหิรายตนานิ. ปริตฺตมหคฺคตภเวสุ ปวตฺติยาปิ ตณฺหาย อนฺโตชฏาพหิชฏาภาโว เวทิตพฺโพ.

อายตนะทั้งหลายมีรูปเป็นต้นของตนและของคนเหล่าอื่น ชื่อว่า อายตนะภายนอก. อีกอย่างหนึ่ง อายตนะทั้งหลายมีจักษุเป็นต้นทั้งหมดของคนเหล่าอื่น หรือที่นับเนื่องด้วยสันตติของตนและคนอื่น ชื่อว่า อายตนะภายใน. อายตนะทั้งหลายมีรูปเป็นต้น

[๑] ฉ. อภิมาโนติ.

เหมือนอย่างนี้ ชื่อว่า อายตนะภายนอก. พึงทราบความที่ตัณหาเป็นชัฏภายใน และชัฏภายนอก แม้เพราะความเป็นไปในกามาวจรภพและมหัคตภพ.

กามภโว หิ กสฺสจิปิ กิเลสสฺส อวิกฺขมฺภิตตฺตา กณฺจิปิ อวิมุตฺโต อชฺฌตฺตคฺคหณสฺส วิเสสปจฺจโยติ "อชฺฌตฺตํ, อนฺโต"ติ จ วุจฺจติ. ตพฺพิปริยายโต รูปารูปภโว "พหิทฺธา, พหี"ติ จ.

จริงอยู่กามภพไม่พ้นแม้อย่างไรเลย เพราะยังข่มไม่ได้ซึ่งกิเลสแม้ไร ๆ เป็นปัจจัยพิเศษแห่งการยึดถือภายใน เหตุนั้น ท่านจึงเรียกว่า "อชฺฌตฺตํ และว่า อนฺโต" แปลว่า ภายใน. รูปภพและอรูปภพ ท่านเรียกว่า "พหิทฺธา และว่า พหิ" แปลว่า ภายนอก โดยปริยายต่างจากกามภพนั้น.

เตนาห ภควา "อชฺฌตฺตสํโยชโน ปุคฺคโล, พหิทฺธาสํโยชโน ปุคฺคโล"ติ[๑] วิสยเภเทน, ปวตฺติอาการเภเทน จ อเนกเภทภินฺนมฺปิ ตณฺหํ ชฏาภาวสามญฺเญน เอกนฺติ คเหตฺวา "ตาย เอวํ อุปฺปชฺชมานาย ชฏาย"ติ วุตฺตํ.

ด้วยเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า "บุคคลมีสังโยชน์ภายใน ๑ บุคคลมีสังโยชน์ภายนอก ๑" ดังนี้. ท่านอาจารย์ถือเอาตัณหาแม้ต่างโดยประเภทมิใช่น้อย โดยความต่างแห่งวิสัย และโดยความต่างแห่งอาการเป็นไปว่า เป็นอย่างเดียวโดยความ

[๑] องฺ. ทุก. ๒๐/๘๑.

เป็นชัฏเสมอกัน จึงกล่าวว่า "อันชัฏซึ่งเกิดขึ้นอยู่อย่างนี้นั้น" ดังนี้.

สา ปน "ปชา"ติ วุตฺตสตฺตสนฺตานปริยาปนฺนา เอว หุตฺวา ปุนปฺปุนํ ตํ ชเฏนฺตี วินทฺธนฺตี[๑] ปวตฺตตีติ อาห "ชฏาย ชฏิตา ปชา"ติ.

ก็ตัณหานั้นเป็นธรรมชาติที่นับเนื่องด้วยสันดานของสัตว์ที่ตรัสไว้ว่า "ประชา" นั่นเอง เกี่ยวพัน คือรึงรัดหมู่สัตว์นั้นเป็นไปบ่อย ๆ เหตุนั้น จึงตรัสว่า "ประชาถูกชัฏเกี่ยวพันไว้" ดังนี้.

ตถา หิ ปรมตฺถโต ยทิปิ อวยวพฺยติเรเกน สมุทาโย นตฺถิ, เอกเทโส ปน สมุทาโย นาม น โหตีติ อวยวโต สมุทายํ ภินฺนํ กตฺวา อุปมูปเมยฺยํ ทสฺเสนฺโต "ยถา นาม เวฬุชฏาทีหิ ฯเปฯ สํสิพฺพิตา"ติ อาห. อิมํ ชฏนฺติ สมฺพนฺโธ. ตีสุ ธาตูสุ เอกมฺปิ อเสเสตฺวา สํสิพฺพเนน เตธาตุกํ ชเฏตฺวา ฐิตํ.

จริงอย่างนั้น ว่าโดยปรมัตถ์ ความรวมย่อมไม่มีโดยการเว้นจากความย่อย แม้โดยแท้ ถึงอย่างนั้น ส่วนย่อยส่วนเดียวก็ไม่ชื่อว่าเป็นความรวม เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์เมื่อจะแสดงคำอุปมา และอุปไมย ทำความรวมให้แยกจากความย่อย จึงกล่าวว่า "รุกขชาติทั้งหลายมีต้นไผ่เป็นต้น ถูกชัฏแห่งไผ่เป็นต้นเกี่ยวพันไว้ ชื่อฉันใด ประชากล่าวคือหมู่สัตว์นี้ทั้งหมด ก็ถูกชัฏ คือตัณหาเกี่ยวพันคือรึงรัด อธิบายว่าประสานไว้ เหมือนฉันนั้น". สัมพันธ์ความ

---

[๑] ฉ. วินนฺธนฺตี.

ว่า อิมํ ชฏํ. ความว่า ซึ่งชัฏนี้อันเกี่ยวพันหมู่สัตว์ซึ่งอยู่ในธาตุทั้ง ๓ ตั้งอยู่ด้วยการประสานไว้ไม่ให้เหลือแม้ธาตุเดียว ในบรรดาธาตุทั้ง ๓.

เตนสฺสา มหาวิสยตํ, วิชฏนสฺส จ สุทุกฺกรสภาวมาห[๑] "วิชเฏตุํ โก สมตฺโถ"ติ อิมินา "วิชฏเย"ติ ปทํ สตฺติอตฺถํ, น วิธิอาทิอตฺถนฺติ ทสฺเสติ.

ด้วยเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวความที่ตัณหานั้นเป็นธรรมชาติมีวิสัยใหญ่ และความที่การสางเป็นเรื่องที่ทำได้แสนยาก. ด้วยคำว่า "ใครสามารถจะสางได้" นี้ ท่านอาจารย์ย่อมแสดงว่า บทว่า "วิชฏเย" เป็นบทมีสัตติ (ความสามารถ) เป็นอรรถ มิใช่มีวิธิ (การกระทำ) เป็นต้นเป็นอรรถ.

เอวํ "อนฺโตชฏา"ติอาทินา ปุฏฺโฐ ปน อสฺส เทวปุตฺตสฺส อิมํ คาถมาหาติ สมฺพนฺโธ. "เอทิโสว อิมํ ปญฺหํ วิสฺสชฺเชยฺยา"ติ สตฺถารํ คุณโต ทสฺเสนฺโต "สพฺพธมฺเมสุ อปฺปฏิหตญาณจาโร"ติ-อาทิมาห. ตตฺถ สพฺพธมฺเมสูติ

เชื่อมความว่า ก็พระผู้มีพระภาคผู้อันเทวบุตรทูลถามด้วยคำว่า "อนฺโตชฏา" ชัฏภายในเป็นต้นอย่างนี้แล้ว จึงตรัสพระคาถานี้แก่เทวบุตรนั้น. ท่านอาจารย์เมื่อจะแสดงพระศาสดาโดยพระคุณว่า "พระผู้มีพระภาคเช่นนี้แหละ พึงวิสัชนาปัญหานี้ได้" จึง

---

[๑] ฉ. สุทุกฺกรภาวมาห.

อตีตาทิเภทภินฺเนสุ สพฺเพสุ เญยฺยธมฺเมสุ.

กล่าวคำว่า "ผู้มีความท่องเที่ยวไปแห่งพระญาณไม่มีอะไรขัดขวางในธรรมทั้งปวง" ดังนี้ เป็นต้น. บรรดาคำเหล่านั้น คำว่า ในธรรมทั้งปวง คือในไญยธรรมทั้งหลายทั้งปวง อันต่างโดยประเภทมีอดีต เป็นต้น.

อปฺปฏิหตญาณจาโรติ อนวเสสเญยฺยาวรณปฺปหาเนน นิสฺสงฺคจารตฺตา น วิหตญาณปวตฺติโก. เอเตน ตีสุ กาเลสุ อปฺปฏิหตญาณตาวิภาวเนน อาทิโต ติณฺณํ อาเวณิกธมฺมานํ คหเณเนว ตเทกลกฺขณตาย ตทวินาภาวโต จ ภควโต เสสาเวณิกธมฺมานมฺปิ คหิตภาโว เวทิตพฺโพ.

คำว่า มีความท่องเที่ยวไปแห่งพระญาณไม่มีอะไรขัดขวาง ความว่า มีความเป็นไปแห่งพระญาณไม่มีอะไรจำกัด เพราะมีความท่องเที่ยวไป ไม่ขัดข้องด้วยการละเสียซึ่งความกางกั้นไญยธรรมมิได้มีส่วนเหลือ. ด้วยคำนี้ พึงทราบว่าท่านอาจารย์ถือเอาแม้ธรรมพิเศษที่เหลือ ของพระผู้มีพระภาคไว้ด้วย เพราะมีลักษณะเป็นอันเดียวกันกับญาณนั้นด้วยการถือเอาธรรมพิเศษ ๓ ข้างต้น โดยการแสดงความที่พระผู้มีพระภาคมีพระญาณไม่ขัดขวางในกาลทั้ง ๓ และเพราะไม่พรากจากญาณอันไม่ขัดขวางนั้น ธรรมพิเศษจึงจะมีได้.

ทิพฺพนฺติ กามคุณาทีหิ กีฬนฺติ ลฬนฺติ เตสุ วา วิหรนฺติ, วิชยสมตฺถตาโยเคน ปจฺจตฺถิเก วิเชตุํ อิจฺฉนฺติ, อิสฺสริยธนาทิสกฺการทานคฺคหณํ, ตนฺตํ อตฺถานุสาสนญฺจ กโรนฺตา โวหรนฺติ, ปุญฺญาติสยโยคานุภาวปฺปตฺตาย ชุติยา โชตนฺติ, ยถาธิปฺเปตญฺจ วิสยํ อปฺปฏิฆาเตน คจฺฉนฺติ, ยถิจฺฉิตนิปฺผาทเน จ สกฺโกนฺตีติ เทวา.

ชื่อว่า เทพ เพราะมีความหมายว่า เล่น คือ สนุกสนาน ร่าเริง ด้วยกามคุณเป็นต้น หรืออยู่ในกามคุณเป็นต้นเหล่านั้น, เพราะมีความหมายว่า ปรารถนาเพื่อชัยชนะข้าศึกทั้งหลายด้วยความเป็นผู้สามารถในการชนะได้เด็ดขาด, เพราะมีความหมายว่า กล่าวกระทำการรับทานคือสักการะมีอิสริยะ และทรัพย์เป็นต้น และอำนวยประโยชน์นั้น ๆ เพราะมีความหมายว่า รุ่งเรืองด้วยความรุ่งเรืองอันถึงอานุภาพด้วยการประกอบด้วยบุญพิเศษ เพราะมีความหมายว่า ไปสู่วิสัยตามที่ประสงค์โดยไม่ขัดข้อง และสามารถในอันยังวิสัยตามที่ประสงค์ให้สำเร็จ.

อถวา เทวนียา ตํตํพฺยสนนิตฺถรณตฺถิเกหิ สรณํ ปรายนนฺติ คมนียา, อภิตฺถวนียา[๑] โสภาวิเสสโยเคน กมนียาติ วา เทวา.

อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า เทพ เพราะมีความหมายว่า อันบุคคลผู้มีความต้องการจะออกจากความพินาศนั้น ๆ พึงไปหา คือพึงถึงว่าเป็นสรณะ คือเป็นที่ไปในเบื้องหน้า หรือเพราะมีความหมายว่า ควรชมเชยอย่างยิ่ง

๑ ฉ. ( ) เอตฺถนฺตเร วาทิ-สทฺโท ทิสฺสติ.

หรือเพราะมีความหมายว่า ควรใคร่ด้วยความประกอบด้วยความงามวิเศษ.

เต ติวิธา สมฺมุติเทวา อุปปตฺติเทวา วิสุทฺธิเทวาติ.

เทพเหล่านั้นมี ๓ จำพวก คือ สมมุติเทพ ๑ อุปปัติเทพ ๑ วิสุทธิเทพ ๑.

ภควา ปน นิรติสยาย อภิญฺญากีฬาย อุตฺตเมหิ ทิพฺพพฺรหฺมอริยวิหาเรหิ สปรสนฺตานคตปญฺจวิธมารวิชยิจฺฉานิปฺผตฺติยา จิตฺติสฺสริยสตฺตธนาทิสมฺมาปฏิปตฺติอเวจฺจปฺปสาทสกฺการทานคฺคหณสงฺขาเตน, ธมฺมสภาวปุคฺคลชฺฌาสยานุรูปานุสาสนีสงฺขาเตน จ โวหาราติสเยน ปรมาย ปญฺญาสรีรปฺปภาสงฺขาตาย ชุติยา, อนญฺญสาธารณาย ญาณสรีรคติยา, มารวิชยสพฺพสพฺพญฺญุคุณปริหีตนิปฺผาทเนสุ อปฺปฏิหตาย สตฺติยา จ สมนฺนาคตตฺตา สเทวเกน โลเกน "สรณนฺ"ติ คมนียโต, อภิตฺถวนียโต, ภตฺติวเสน กมนียโต จ สพฺเพ เทเว[๑]

ก็พระผู้มีพระภาคทรงเป็นเทพผู้ประเสริฐสุด คือ สูงสุดของเทพเหล่านั้น เพราะความที่พระองค์ ทรงดำรงครอบงำเทพเหล่านั้นทั้งหมดด้วยพระคุณเหล่านั้น ด้วยการเล่นอภิญญากีฬาอันประเสริฐยิ่ง ด้วยการอยู่คือทิพยวิหาร พรหมวิหาร และอริยวิหารอันสูงสุดด้วยการกล่าวอย่างวิเศษ กล่าวคือการรับทานคือสักการะด้วยความเลื่อมใส ไม่หวั่นไหวในสัมมาปฏิบัติมีอิสริยะแห่งพระหัยและทรัพย์ ๗ ประการเป็นต้น ในเพราะความสำเร็จแห่งความปรารถนาในการชนะเด็ดขาด ซึ่งมาร ๕ ประการอันอยู่ในสันดานของตนและผู้อื่น และกล่าวคือพระอนุสาสนี อันสมควร

[๑] ฉ. สพฺเพ เต เทเว.

เตหิ คุเณหิ อภิภุยฺย จิตฺตตา เตสํ เทวานํ เสฏฺโฐ อุตฺตโม เทโวติ เทวเทโว.

แก่สภาวะแห่งธรรม และอัธยาศัยแห่งบุคคล ด้วยความโพลง กล่าวคือ รัศมีคือพระ-ปัญญาและรัศมีแห่งพระสรีระอันเยี่ยม โดยที่พระองค์ อันโลกพร้อมทั้งเทวดาควรถึงว่า "เป็นสรณะ" ควรชมเชยอย่างยิ่ง และควรใคร่ด้วยอำนาจความภักดี เพราะความที่พระองค์ ทรงประกอบด้วยการไปแห่งพระ-ญาณและพระสรีระอันไม่ทั่วไปแก่ผู้อื่น และด้วยความสามารถอันไม่ขัดขวาง ในอันชนะมาร คุณแห่งพระสัพพัญญูทั้งปวง และยังประโยชน์เกื้อกูลผู้อื่นให้สำเร็จ เพราะเหตุนั้น จึงทรงพระนามว่า เทวเทโว แปลว่า เป็นเทพประเสริฐสุดของเทพ.

สพฺพเทเวหิ ปูชนียตโร เทโวติ วา, วิสุทฺธิเทวภาวสฺส วา สพฺพญฺญุคุณา-ลงฺการสฺส วา อธิคตตฺตา อญฺเญสํ เทวานํ อติสเยน เทโวติ เทวเทโว.

อีกอย่างหนึ่ง ทรงเป็นเทพผู้อันเทพทั้งปวงทั้งหลายพึงบูชายิ่ง เหตุนั้น จึงทรงพระนามว่า เทวเทโว แปลว่า เป็นเทพอันเทพบูชา, อีกอย่างหนึ่ง ทรงเป็นเทพโดยประเสริฐของหมู่เทพเหล่าอื่น เพราะได้ทรงบรรลุความเป็นวิสุทธิเทพ และอลังการคือคุณแห่งพระสัพพัญญู เหตุนั้น จึงทรงพระนามว่า

เทวเทโว แปลว่า ทรงเป็นเทพโดยประ-เสริฐของหวยเทพ.

อปริมาณาสุ โลกธาตูสุ อปริมาณานํ สกฺกานํ, มหาพฺรหฺมานญฺจ คุณาภิภวนโต อธิโก อติสโย อติเรกตโร วา สกฺโก พฺรหฺมา จาติ สกฺกานํ อติสกฺโก พฺรหฺมานํ อติพฺรหฺมา.

พระผู้มีพระภาค ทรงเป็นสักกะและทรงเป็นพรหมยิ่ง คือประเสริฐหรือเกินกว่า เพราะทรงครอบงำด้วยพระคุณ แห่งสักกะทั้งหลาย และแห่งมหาพรหมทั้งหลายอันหาประมาณมิได้ ในโลกธาตุอันหาประมาณมิได้ เหตุนั้น จึงทรงพระนามว่า สกฺกานํ อติสกฺโก ทรงเป็นสักกะยิ่งแห่งสักกะทั้งหลาย พฺรหฺมานํ อติพฺรหฺมา ทรงเป็นพรหมยิ่งแห่งพรหมทั้งหลาย.

ญาณปหานเทสนาวิเสเสสุ สเทวเก โลเก เกนจิ อวิกมฺปนียฏฺฐานตาย[๑] กุโตจิปิ อุตฺราสาภาวโต[๒] จตูหิ เวสารชฺเชหิ วิสารโทติ จตุเวสารชฺชวิสารโท. ยํ สนฺธาย วุตฺตํ "สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส เต

ทรงแกล้วกล้าด้วยเวสารัชญาณทั้ง ๔ เพราะไม่มีความสะดุ้งแม้แต่ที่ไหน ๆ เหตุที่ทรงเป็นฐานะที่ใคร ๆ ในโลกพร้อมทั้งเทวโลกให้หวั่นไหวไม่ได้ ในความต่างแห่งญาณปหานะ และเทศนา เหตุนั้น จึงทรงพระนาม

---

[๑] ฉ. อวิกฺขมฺภนียฏฺฐานตาย.
[๒] ฉ. อุตฺรตฺสาภาวโต.

ปฏิชานโต อิเม ธมฺมา อนภิสมฺพุทฺธาติ ตตฺร วต มํ สมโณ วา ฯเปฯ เวสารชฺชปฺปตฺโต วิหรามี"ติ[๑]

ว่า จตุเวสารชฺชวิสารโท ทรงแกล้วกล้าด้วยเวสารัชญาณทั้ง ๔. ซึ่งทรงหมายถึงได้ตรัสไว้ว่า "สมณะ พราหมณ์ เทวดา มาร พรหม หรือใคร ๆ ในโลกที่จักทักท้วงเราโดยสหธรรมในข้อว่า ท่านปฏิญญาตนว่าเป็นพระสัมมาสัมพุทธะ ธรรมเหล่านี้ท่านยังไม่ได้ตรัสรู้แล้ว ดังนี้. ดูกรสารีบุตร เมื่อไม่เห็นเหตุนี้ เราก็เป็นผู้ถึงความปลอดภัย ถึงความไม่มีภัย ถึงความเป็นผู้แกล้วกล้าอยู่" ดังนี้.

ฐานาฐานญาณาทีหิ ทสหิ ญาณพเลหิ สมนฺนาคตตฺตา ทสพลธโร. ยํ สนฺธาย วุตฺตํ "อิธ ตถาคโต ฐานญฺจ ฐานโต, อฐานญฺจ[๒] อฐานโต[๓] ยถาภูตํ ปชานาตี"ติอาทิ[๔]

ทรงพระนามว่า ทสพลธโร ทรงไว้ซึ่งกำลัง ๑๐ เพราะทรงประกอบด้วยกำลังคือพระญาณ ๑๐ ประการ มีฐานาฐานญาณเป็นต้น. ซึ่งทรงหมายถึงได้ตรัสไว้ว่า "พระตถาคตย่อมทรงรู้ฐานะในโลกนี้ โดยความเป็นฐานะ

---

๑ ม. มู. ๑๒/๑๔๔, องฺ. จตุกฺก. ๒๑/๑๑.
๒ ฉ. อฏฺฐานญฺจ.
๓ ฉ. อฏฺฐานโต.
๔ อภิ. วิ. ๓๕/๔๒๗, นย. ม. มู. ๑๒/๑๔๐, อภิ. วิ. ๓๕/๔๕๔.

และย่อมทรงรู้เหตุมิใช่ฐานะ โดยเป็นเหตุมิใช่ฐานะตามเป็นจริง" ดังนี้เป็นต้น.

ยงฺกิญฺจิ เญยฺยํ นาม ตตฺถ สพฺพตฺเถว อนาวรณญาณตาย[1] อนาวรณญาโณ. ตญฺจ สพฺพํ สมนฺตโต สพฺพาการโต หตฺถตเล อามลกํ วิย ปจฺจกฺขโต ทสฺสนสมตฺเถน ญาณจกฺขุนา สมนฺนาคตตฺตา สมนฺตจกฺขุ, สพฺพญฺญูติ อตฺโถ. อิเมหิ ปน ทฺวีหิ ปเทหิ ปจฺฉิมานิ เทฺว อสาธารณญาณานิ คหิตานิ. ภาคฺยวนฺตตาทีหิ การเณหิ ภควา. ยํ ปเนตฺถ วตฺตพฺพํ, ตํ ปรโต พุทฺธานุสฺสติ-นิทฺเทเส[2] วิตฺถารโต อาคมิสฺสติ.

ทรงพระนามว่า อนาวรณญาโณ มีพระญาณอันหาเครื่องกางกั้นมิได้ เพราะความที่พระองค์ทรงมีพระญาณหาเครื่องกางกั้นมิได้ในธรรมอย่างใดอย่างหนึ่ง ที่ชื่อว่าควรนั้นทั้งหมดทีเดียว. และทรงพระนามว่า สมนฺตจกฺขุ มีพระจักษุรอบคอบ เพราะความที่ทรงประกอบด้วยจักษุคือพระญาณ อันสามารถจะเห็นธรรมทั้งปวงนั้นโดยประจักษ์โดยรอบ ด้วยอาการทั้งปวง ดุจเห็นมะขามป้อมบนฝ่ามือ, อธิบายว่า เป็นพระสัพพัญญู. ก็ด้วย ๒ บทนี้ ท่านอาจารย์ถือเอาอสาธารณญาณทั้ง ๒ เบื้องปลาย. ทรงพระนามว่า ภควา ด้วยเหตุทั้งหลายมีความที่พระองค์ทรงมีภาคยะเป็นต้น. ก็คำใดที่

[1] ฉ. อนาวฏญาณตาย.
[2] วิสุทฺธิมคฺค. ๑/๒๕๑.

สกฺเกนปิ ปุจฺฉิตมตฺถํ สนงฺกุมาราทโย พฺรหฺมาโน วิสฺสชฺเชนฺติ, "ตโต อิมสฺส โก อติสโย"ติ จินฺเตนฺตานํ ตนฺนิวตฺตนตฺถํ "พฺรหฺมานํ อติพฺรหฺมา"ติ วุตฺตํ. อยญฺจสฺส วิเสโส จตุเวสารชฺชทสพลญาเณหิ ปากโฏ ชาโตติ ทสฺสนตฺถํ "จตุเวสารชฺชวิสารโท ฯเปฯ ธโร"ติ วุตฺตํ. อิมานิ จ ญาณานิ อิมสฺส ญาณทฺวยสฺส อธิคเมน สเหว สิทฺธานีติ ทสฺสนตฺถํ "อนาวรณญาโณ สมนฺตจกฺขู"ติ วุตฺตํ. ตยิทํ ญาณทฺวยํ ปุญฺญญาณสมฺภารูปจยสิทฺธาย ภคฺคโทสตาย สิทฺธนฺติ ทสฺเสนฺโต "ภควา"ติ อโวจาติ. เอวเมเตสํ ปทานํ คหเณ ปโยชนํ, อนุปุพฺพี[๑] จ เวทิตพฺพา.

พรหมทั้งหลายมีสนังกุมารพรหมเป็นต้น ย่อมวิสัชนาเนื้อความแม้ที่ท้าวสักกะทูลถาม เมื่อคนทั้งหลายคิดว่า "พระผู้มีพระภาคนี้ จะมีอะไรประเสริฐกว่าพรหมนั้น" เพื่อห้ามความคิดนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "ทรงเป็นพรหมยิ่งของพรหมทั้งหลาย". เพื่อจะแสดงว่า ก็ความวิเศษของพระผู้มีพระภาคนี้นั้น ปรากฏแล้วด้วยเวสารัชญาณ ๔ และทศพลญาณ ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "ทรงแกล้วกล้าด้วยเวสารัชญาณ ๔ ผู้ทรงไว้ซึ่งทศพลญาณ" ดังนี้. เพื่อจะแสดงว่า และญาณเหล่านี้ สำเร็จพร้อมด้วยการบรรลุญาณทั้ง ๒ นี้ ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "ทรงเป็นพระอนาวรณญาณ (มีพระญาณหาเครื่องกางกั้นมิได้) ทรงเป็นพระสมันตจักษุ (มีจักษุรอบด้าน)". ท่านอาจารย์เมื่อแสดงว่า ญาณทั้ง ๒ นี้นั้น สำเร็จแล้วเพราะความที่พระผู้มีพระภาคเป็นผู้มีโทษ อันทำลายแล้ว ซึ่งสำเร็จมาด้วยการสั่งสมบุญญสมภาร และญาณสมภาร จึงได้กล่าวว่า "พระผู้มี

---

[๑] ฉ. อนุปุพฺพิ.

นางสารรักษ์ประนาท (จำเริญสุข บุนนาค)
สร้างถวายเป็นพุทธบูชา อุทิศส่วนกุศลให้หลวงสารรักษ์ประนาท และเจ้ากรรมนายเวร

ควรกล่าวในเรื่องนี้ คำนั้น จักมาโดยพิสดารในพุทธานุสตินิเทศข้างหน้า.

เอตฺถ จ "สพฺพธมฺเมสุ อปฺปฏิหตญาณจาโร"ติ อิมินา ติยทฺธารุฬฺหานํ ปุจฺฉานํ ภควโต พฺยากรณสมตฺถตาย ทสฺสิตาย กึ เทวตานมฺปิ ปุจฺฉํ พฺยากาตุํ สมตฺโถ ภควาติ อาสงฺกาย ตนฺนิวตฺตนตฺถํ "เทวเทโว"ติ วุตฺตํ.

ก็ในอธิการนี้ เมื่อท่านอาจารย์ได้แสดงความที่พระผู้มีพระภาค ทรงเป็นผู้สามารถทรงพยากรณ์คำปุจฉาที่ยกขึ้นสู่กาลทั้ง ๓ ด้วยคำว่า "มีความท่องเที่ยวไปแห่งพระญาณไม่มีอะไรขัดขวางในธรรมทั้งปวง" นี้ สำหรับความระแวงว่า พระผู้มีพระภาคจะทรงสามารถพยากรณ์คำปุจฉาแม้ของพวกเทวดาได้เชียวหรือ เพื่อจะห้ามเสียซึ่งความระแวงนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "เทวเทโว".

เทวานํ อติเทโว สกฺโก เทวานมินฺโท เทวตานํ ปญฺหํ วิสฺสชฺเชติ, "ตโต อิมสฺส โก วิเสโส"ติ จินฺเตนฺตานํ ตนฺนิวตฺตนตฺถํ "สกฺกานํ อติสกฺโก"ติ วุตฺตํ.

ท้าวสักกะจอมเทพ เป็นเทพยิ่งของเทพทั้งหลาย ย่อมวิสัชนาปัญหาของเทวดาทั้งหลายได้, เมื่อคนทั้งหลายคิดอยู่ว่า "พระผู้มีพระภาคนี้จะมีอะไรวิเศษกว่าท้าวสักกะนั้น" เพื่อจะห้ามความคิดนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "ทรงเป็นสักกะยิ่งของสักกะทั้งหลาย".

พระภาค" แล. บัณฑิตพึงทราบประโยชน์และลำดับในการถือเอาบททั้งหลาย เหล่านี้ด้วยประการฉะนี้.

ยํ ปเนตํ ปจฺฉิมํ อนาวรณญาณํ สพฺพญฺญุต-ญาณนฺติ ญาณทฺวยํ, ตํ อตฺถโต อภินฺนํ. เอกเมว หิ ตํ ญาณํ วิสยปฺปวตฺติมุเขน อญฺเญหิ อสาธารณภาวทสฺสนตฺถํ ทฺวิธา กตฺวา วุตฺตํ.

ก็ญาณทั้ง ๒ คืออนาวรณญาณ สัพพัญญุตญาณหลังนี้ใด ญาณทั้ง ๒ นั้นว่าโดยอรรถไม่ต่างกัน. จริงอยู่ ญาณนั้นเป็นญาณเดียวเท่านั้นท่านอาจารย์กล่าวทำให้เป็น ๒ อย่าง เพื่อแสดงความเป็นญาณไม่ทั่วไปด้วยชนเหล่าอื่นด้วยหัวข้อคือความเป็นไปแห่งวิสัย.

อนวเสสสงฺขตาสงฺขตสมฺมุติธมฺมารมฺมณตาย สพฺพญฺญุตญาณํ, ตตฺถาวรณาภาวโต นิสฺสงฺคจารมุปาทาย "อนาวรณญาณ"นฺติปิ วุตฺตํ. ยํ ปเนตฺถ วตฺตพฺพํ, ตํ ปรโต พุทฺธานุสฺสตินิทฺเทเส[๑] วกฺขามิ[๒]

ชื่อว่า สัพพัญญุตญาณ เพราะเป็นธรรมชาติมีสังขตธรรม อสังขตธรรม และสมมุติธรรมไม่มีส่วนเหลือเป็นอารมณ์, ท่านเรียกว่า "อนาวรณญาณ" ดังนี้ก็มี เพราะอาศัยความเที่ยวไปไม่ขัดข้อง เพราะไม่มีความกางกั้นในสัพพัญญุตญาณนั้น. ก็คำใดที่ควรกล่าวในที่นี้ คำนั้น ข้าพเจ้าจักกล่าวในพุทธานุสตินิเทศข้างหน้า

---

[๑] วิสุทฺธิมคฺค. ๑/๒๕๑.

[๒] ฉ. วกฺขาม.

นางสารรักษ์ประนาท (จำเริญสุข บุนนาค)

สร้างถวายเป็นพุทธบูชา อุทิศส่วนกุศลให้หลวงสารรักษ์ประนาท และเจ้ากรรมนายเวร

๒. มหนฺเต สีลกฺขนฺธาทิเก เอสิ คเวสีติ มเหสิ, ภควา. เตน มเหสินา.

๒. พระผู้มีพระภาคใด แสวงหาแล้ว คือ ค้นหาแล้วซึ่งคุณอันใหญ่ ได้แก่ คุณมีศีลขันธ์เป็นต้น เหตุนั้น พระผู้มีพระภาคนั้น ชื่อว่า มเหสี (ผู้แสวงหาคุณอันใหญ่). อันพระผู้มีพระภาคผู้แสวงหาคุณอันใหญ่นั้น.

วณฺณยนฺโตติ วิวรนฺโต วิตฺถาเรนฺโต. ยถาภูตนฺติ อวิปรีตํ. สีลาทิเภทนนฺติ สีลสมาธิปญฺญาทิวิภาคํ. สุทุลฺลภนฺติ อฏฺฐกฺขณวชฺชิเตน นวเมน ขเณน ลทฺธพฺพตฺตา สุฏฺฐุ ทุลฺลภํ. สีลาทิสงฺคหนฺติ สีลาทิกฺขนฺธตฺตยสงฺคหํ.

คำว่า เมื่อจะพรรณนา คือ เมื่อจะเปิดเผย ได้แก่ เมื่อจะให้พิสดาร. คำว่า ตามความเป็นจริง คือ ไม่วิปริต. คำว่า อันต่างด้วยคุณมีศีลเป็นต้น คือ อันจำแนกด้วยคุณมีศีล สมาธิ และปัญญาเป็นต้น. คำว่า อันได้แสนยาก คือ ได้ยากอย่างยิ่งยวด เพราะพึงได้ด้วยขณะที่ ๙ เว้นไว้ ๘ ขณะ. คำว่า อันสงเคราะห์ด้วยคุณมีศีลเป็นต้น คือ สงเคราะห์ด้วยขันธ์ ๓ มีสีลขันธ์เป็นต้น.

อริยมคฺโค หิ ตีหิ ขนฺเธหิ สงฺคหิโต สปฺปเทสตฺตา นครํ วิย รชฺเชน, น ตโย ขนฺธา อริยมคฺเคน นิปฺปเทสตฺตา. วุตฺตเญหตํ "น โข อาวุโส วิสาข อริเยน อฏฺฐงฺคิเกน มคฺเคน ตโย ขนฺธา

จริงอยู่ อริยมรรคสงเคราะห์ด้วยขันธ์ ๓ เพราะเป็นธรรมมีส่วนที่อ้างได้ เหมือนอย่าง นครสงเคราะห์ด้วยความเป็นพระราชา, ขันธ์ ๓ มิได้สงเคราะห์ด้วยอริยมรรค เพราะไม่มีส่วนที่อ้างได้. ข้อนี้สม

สงฺคหิตา, ตีหิ จ โข อาวุโส วิสาข ขนฺเธหิ อริโย อฏฺฐงฺคิโก มคฺโค สงฺคหิโต"ติ?

ดังคำที่พระธรรมทินนาเถรีกล่าวไว้ดังนี้ ว่า "ดูกรอาวุโสวิสาขะ ขันธ์ ๓ พระผู้มีพระ-ภาคมิได้ทรงสงเคราะห์ด้วยอริยมรรคมีองค์ ๘, ดูกรอาวุโสวิสาขะ ก็แลอริยมรรคมีองค์ ๘ มิได้ทรงสงเคราะห์ด้วยขันธ์ ๓" ดังนี้.

กิเลสโจเรหิ อปริปนฺถนิยตาย[๒] เขมํ. อนฺตทฺวยปริวชฺชนโต, มายาทิกายวงฺกาทิปฺปหานโต จ อุชุํ. สพฺเพสํ สงฺกิเลสธมฺมานํ มารณวเสน คมนโต ปวตฺตนโต, นิพฺพานสฺส มคฺคนโต, นิพฺพานตฺถิเกหิ มคฺคิตพฺพโต จ มคฺคํ. วิสุทฺธิยาติ นิพฺพานาย, วิสุทฺธิภาวาย วา, อรหตฺตายาติ อตฺโถ.

ชื่อว่า อันเกษม เพราะความเป็นธรรมอันโจร คือกิเลสทั้งหลาย พึงทำอันตรายไม่ได้. ชื่อว่า ตรง เพราะเว้นจากที่สุดทั้ง ๒ และเพราะละมายาเป็นต้นและความคดทางกายเป็นต้น. ชื่อว่า มรรค เพราะไป คือเป็นไปด้วยอำนาจการฆ่าสังกิเลส-ธรรมทั้งปวง เพราะแสวงหานิพพาน และเพราะ อันบุคคลผู้ต้องการนิพพานทั้งหลายพึงแสวงหา. คำว่า เพื่อวิสุทธิ คือ เพื่อนิพพาน หรือเพื่อภาวะคือความบริสุทธิ์ อธิบายว่า เพื่ออรหัต.

---

๑ ม. มู. ๑๒/๕๔๙.

๒ ม. อปริพนฺธนียตาย, ฉ. อปริปนฺถนียตาย.

ยถาภูตํ อชานนฺตาติ เอวํ สีล-วิสุทฺธิอาทิวิสุทฺธิปรมฺปราย อภิคนฺตพฺโพ เอวํรูโป[๑] เอวํกิจฺจโก เอวมตฺโถติ ยาถาวโต อนวพุชฺฌนฺตา.

คำว่า เมื่อไม่รู้ตามเป็นจริง ความว่า เมื่อไม่หยั่งรู้ตามความเป็นจริงว่า วิสุทธิมรรค อันโยคีพึงบรรลุได้ด้วยความสืบต่อกันแห่งวิสุทธิมีสีลวิสุทธิเป็นต้น อย่างนี้ เห็นปานนี้ มีกิจอย่างนี้ มีอรรถอย่างนี้ ดังนี้.

สกลสงฺกิเลสโต, สํสารโต จ สุทฺธึ วิมุตฺตึ กาเมนฺติ ปฏฺเฐนฺตีติ สุทฺธิกามา. อปิ-สทฺโท สมฺภาวเน. เตน น เกวลํ สีลมตฺเตน ปริตุฏฺฐา, อถ โข วิสุทฺธิกามาปิ สมานาติ ทสฺเสติ. อิธาติ อิมสฺมึ สาสเน.

โยคีเหล่าใดย่อมมุ่ง คือ ย่อมปรารถนาความบริสุทธิ์ คือความพ้นจากสังกิเลสทั้งสิ้นและจากสงสาร เหตุนั้น โยคีเหล่านั้นชื่อว่า สุทฺธิกามา ผู้มุ่งความบริสุทธิ์. อปิศัพท์ ลงในสัมภาวนะ. ด้วยอปิศัพท์นั้น ท่านอาจารย์ย่อมแสดงว่า มิใช่จะยินดีโดยเพียงศีลอย่างเดียว โดยที่แท้ แม้เป็นผู้ใคร่ความบริสุทธิ์. บทว่า อิธ ความเท่ากับ อิมสฺมึ โยค สาสเน แปลว่า ในพระศาสนานี้.

ภาวนาย ยุตฺตปยุตฺตตาย โยคิโน วายมนฺตาปิ วิสุทฺธึ อุทฺทิสฺส ปโยคํ ปรกฺกมํ กโรนฺตาปิ อุปายสฺส อนธิคตตฺตา

คำประกอบความว่า ชื่อว่า โยคี เพราะความเป็นผู้ประกอบแล้วขวนขวายแล้ว ในภาวนา แม้พยายามอยู่ คือ แม้กระทำความ

---

[๑] ฉ. เอวรูโป.

คุณเจตสมบูรณ์ บุนนาค
สร้างถวายเป็นพุทธบูชา อุทิศส่วนกุศลให้หลวงสารรักษ์ประนาท และเจ้ากรรมนายเวร

วิสุทฺธึ นาธิคจฺฉนฺตีติ โยชนา. เตสนฺติ โยคีนํ.

พยายามบากบั่นเจาะจงความบริสุทธิ์ ก็ย่อมไม่บรรลุความบริสุทธิ์ เพราะไม่ได้บรรลุอุบาย. บทว่า เตสํ โยค โยคีนํ แปลว่า แก่โยคีเหล่านั้น.

กามญฺจายํ วิสุทฺธิมคฺโค สมนฺตภทฺทกตฺตา สวนธารณปริจยาทิปสุตานํ สพฺเพสมฺปิ ปามุชฺชกโร[๑] โยคีนํ ปน สาติสยํ ปโมทเหตูติ อาห "เตสํ ปามุชฺชกรณนฺ"ติ. [๒]พาหิรกนิกายนฺตรลทฺธีหิ อสมฺมิสฺสตาย สุฏฺฐุวิสุทฺธวินิจฺฉยตฺตา สุวิสุทฺธวินิจฺฉยํ. มหาวิหารวาสีนนฺติ อตฺตโน อปสฺสยภูตํ นิกายํ ทสฺเสติ. เทสนานยนิสฺสิตนฺติ ธมฺมสํวณฺณนานยสนฺนิสฺสิตํ.

ก็วิสุทธิมรรคนี้ กระทำความปราโมทย์แก่บุคคลทั้งปวงผู้ขวนขวายในการฟัง การทรงไว้ และการสั่งสมเป็นต้น เพราะเป็นความงามรอบด้านโดยแท้ ถึงอย่างนั้นก็เป็นความปราโมทย์ อย่างมีความพิเศษยิ่งแก่โยคีทั้งหลาย เพราะเหตุนั้นท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "อันกระทำความปราโมทย์แก่โยคีทั้งหลายเหล่านั้น". ชื่อว่า มีวินิจฉัยหมดจดดี เพราะมีวินิจฉัยหมดจดด้วยดี โดยความที่ไม่เจือปนกับนิกายภายนอก และลัทธิอื่น. คำว่า ของพระเถระฝ่ายมหาวิหาร ท่านอาจารย์ ย่อมแสดงนิกายอันเป็นที่อิง

---

[๑] ฉ. ปาโมชฺชกโร, เอวมุปริปิ.

[๒] ม. พาหิย พาหิร.

คุณเจตสมบูรณ์ บุนนาค
สร้างถวายเป็นพุทธบูชา อุทิศส่วนกุศลให้หลวงสารรักษ์ประนาท และเจ้ากรรมนายเวร

อาศัยของตน. คำว่า อาศัยนัยแห่งเทศนา คือ อาศัยนัยแห่งสังวรรณนาธรรม.

เอตฺถ จ "เตสํ ปามุชฺชกรณนฺ"ติอาทินา สพฺพสงฺกิเลสมลวิสุทฺธตาย วิสุทฺธึ นิพฺพานํ ปฏฺเฐนฺตานํ โยคีนํ เอกํเสน ตทาวหตฺตา ปามุชฺชกโร ญาณุตฺตเรหิ สมฺมาปฏิปนฺเนหิ อธิคตตฺตา[๑] สุฏฺฐุ สมฺมา วิสุทฺธวินิจฺฉโย มหาวิหารวาสีนํ กถามคฺโคติ ทสฺเสติ. สกฺกจฺจํ เม ภาสโต สกฺกจฺจํ นิสามยถาติ โยเชตพฺพํ.

ก็ในอธิการนี้ ด้วยคำว่า "อันกระทำความปราโมทย์แก่โยคีทั้งหลายเหล่านั้น" เป็นต้น ท่านอาจารย์ย่อมแสดงว่า กถามรรคของพระเถระสำนักมหาวิหารทั้งหลาย ชื่อว่ามีวินิจฉัยบริสุทธิ์ด้วยดีโดยชอบ เพราะอันพระเถระทั้งหลาย ผู้มีญาณอันยอดเยี่ยม ผู้ปฏิบัติชอบได้บรรลุแล้ว กระทำความปราโมทย์ เพราะนำมาซึ่งความบริสุทธิ์นั้นโดยส่วนเดียว แก่โยคีทั้งหลายผู้ปรารถนาความบริสุทธิ์ คือ นิพพาน เพราะเป็นธรรมชาติบริสุทธิ์จากมลทิน คือ สังกิเลสทั้งปวง. พึงประกอบความว่า เมื่อข้าพเจ้ากล่าวอยู่โดยเคารพ ขอท่านทั้งหลายจงตั้งใจฟังโดยเคารพ.

---

[๑] ฉ. อธิฏฺฐิตตฺตา.

เอตฺถ จ "อิมิสฺสา[๑] คาถายา"ติ อิมินา วิสุทฺธิมคฺคภาสนสฺส นิสฺสยํ, "กถิตาย มเหสินา"ติ อิมินา ตสฺส ปมาณภาวํ, "ยถาภูตํ อตฺถํ สีลาทิเภทนนฺ"ติ อิมินา อวิปรีตปิณฺฑตฺถํ, "สุทุลฺลภํ ฯเปฯ โยคิโน"ติ อิมินา นิมิตฺตํ, "เตสํ ปามุชฺชกรณนฺ"ติ อิมินา ปโยชนํ, "วณฺณยนฺโต อตฺถํ, สุวิสุทฺธ-วินิจฺฉยํ มหาวิหารวาสีนํ เทสนา-นยนิสฺสิตํ, สกฺกจฺจนฺ"ติ จ อิมินา กรณปฺปการํ ทสฺเสตฺวา "วิสุทฺธิกามา สพฺเพปิ, นิสามยถ สาธโว"ติ อิมินา ตตฺถ สกฺกจฺจสวเน สาธุชเน นิโยเชติ. สาธุกํ สวนปฏิพทฺธา หิ สาสนสมฺปตฺติ.

ก็ในอธิการนี้ ด้วยคำว่า "แห่งพระ-คาถานี้" นี้ ท่านอาจารย์แสดงที่อาศัยแห่งการกล่าววิสุทธิมรรค, ด้วยคำว่า "อันพระผู้มีพระภาคผู้แสวงหาคุณอันใหญ่ตรัสแล้ว" นี้ แสดงความที่การกล่าววิสุทธิมรรคนั้น เป็นสำคัญ, ด้วยคำว่า "เนื้อความอันต่างด้วยคุณมีศีลเป็นต้น ตามความเป็นจริง" นี้ แสดงถึงความรวมอันไม่วิปริต, ด้วยคำว่า "โยคีเหล่าใดในพระศาสนานี้ ได้บรรพชาในพระศาสนาของพระชินเจ้า อันได้แสนยาก เมื่อไม่รู้ตามเป็นจริงซึ่งวิสุทธิมรรค อันสงเคราะห์ด้วยคุณมีศีลเป็นต้น อันเกษม อันตรง แม้ใคร่ความบริสุทธิ์ แม้พยายามอยู่ ก็ไม่บรรลุความบริสุทธิ์" นี้ แสดงถึงนิมิต, ด้วยคำว่า "อันกระทำความปราโมทย์แก่โยคีเหล่านั้น" นี้แสดงถึงประโยชน์, ด้วยคำว่า "เมื่อพรรณนาเนื้อความอันมีวินิจฉัยบริสุทธิ์ดี อาศัยนัยแห่งเทศนาของพระเถระ

๑ ฉ. เอตฺถนฺตเร ทานิ-สทฺโท ทิสฺสติ.

สำนักมหาวิหารนี้ และ ด้วยคำว่า "โดยความเคารพ" นี้ แสดงถึงวิธีการแต่ง แล้วชักชวนสาธุชนทั้งหลายในการฟังโดยเคารพในวิสุทธิมรรคนั้น ด้วยคำว่า "ดูกรสาธุชนทั้งหลาย ขอท่านทั้งหลายทั้งปวงผู้ใคร่ความบริสุทธิ์ จงตั้งใจฟังเถิด" นี้. จริงอยู่ สมบัติ แห่งพระศาสนาเนื่องด้วยการฟังเป็นอย่างดี.

๓. วจนตฺถวิภาวเนน ปเวทิต-วิสุทฺธิมคฺคสามญฺญตฺถสฺส วิสุทฺธิมคฺคกถา วุจฺจมานา อภิรุจึ อุปฺปาเทตีติ ปทตฺถโต วิสุทฺธิมคฺคํ วิภาเวตุํ "ตตฺถ วิสุทฺธี"ติอาทิ อารทฺธํ. ตตฺถ ตตฺถาติ ยทิทํ "วิสุทฺธิมคฺคํ ภาสิสฺสนฺ"ติ เอตฺถ วิสุทฺธิมคฺคปทํ[๑] วุตฺตํ, ตตฺถ.

๓. การกล่าวถึงวิสุทธิมรรค แห่งเนื้อความสามัญ คือทางแห่งความบริสุทธิ์อันพระผู้มีพระภาคทรงประกาศแล้ว ที่กล่าวถึงอยู่ ย่อมยังความชอบใจยิ่งให้เกิดขึ้นได้ด้วยการอธิบายเนื้อความแห่งคำ เพราะเหตุนั้น เพื่อจะอธิบายวิสุทธิมรรคนั้น โดยเนื้อความเฉพาะบท ท่านอาจารย์จึงเริ่มคำว่า "ตตฺถ วิสุทฺธิ" ดังนี้เป็นต้น. ในบรรดาคำเหล่านั้น บทว่า ตตฺถ ความว่า ในบทว่าวิสุทธิมรรค

---

[๑] ม. วิสุทฺธิปทํ.

ที่ท่านอาจารย์กล่าวไว้ในคำว่า "วิสุทฺธิมคฺคํ ภาสิสฺสํ" นี้นั้น.

สพฺพมลวิรหิตนฺติ สพฺเพหิ ราคาทิมเลหิ, สพฺเพหิ สงฺกิเลสมเลหิ จ วิรหิตํ วิวิตฺตํ. ตโต เอว อจฺจนฺตปริสุทฺธํ, สพฺพทา, สพฺพถา จ วิสุทฺธนฺติ อตฺโถ. ยถาวุตฺตํ วิสุทฺธึ มคฺคติ คเวสติ อธิคจฺฉติ เอเตนาติ วิสุทฺธิมคฺโค. เตนาห "มคฺโคติ อธิคมุปาโย วุจฺจตี"ติ.

คำว่า เว้นจากมลทินทั้งปวง ความว่า เว้น คือ ว่างจากมลทินคือกิเลสมีราคะเป็นต้นทั้งปวง และจากมลทินคือสังกิเลสทั้งปวง. เพราะเหตุนั้นแหละ จึงชื่อว่า บริสุทธิ์อย่างแท้จริง, อธิบายว่า บริสุทธิ์ทุกเมื่อและทุกประการ. บุคคลย่อมแสวงหา คือค้นหาบรรลุความบริสุทธิ์ ตามที่กล่าวแล้วด้วยธรรมนี้ เหตุนั้น ธรรมนี้จึงชื่อว่า วิสุทฺธิมคฺโค แปลว่า ธรรมเป็นเหตุแสวงหาความบริสุทธิ์. ด้วยเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "อุบายเป็นเหตุบรรลุ ท่านเรียกว่า มรรค".

วิสุทฺธิมคฺโคติ จ นิปฺปริยาเยน โลกุตฺตร-มคฺโค เวทิตพฺโพ, ตทุปายตฺตา ปน ปุพฺพภาคมคฺโค, ตนฺนิสฺสโย กถาปพนฺโธ จ ตถา วุจฺจติ.

ก็โลกุตรมรรคพึงทราบว่า วิสุทธิมรรคโดยตรง ส่วนทางอันเป็นบุพภาค และคำประพันธ์ (ที่แต่งขึ้น) อันเป็นที่อาศัยของทางอันเป็นบุพภาคนั้น ก็เรียกว่า วิสุทธิ-

คุณเจตสมบูรณ์ บุนนาค
สร้างถวายเป็นพุทธบูชา อุทิศส่วนกุศลให้หลวงสารรักษ์ประนาท และเจ้ากรรมนายเวร

มรรคเหมือนกัน เพราะเป็นอุบายแห่งโลกุตรมรรคนั้น.

สฺวายํ วิสุทฺธิมคฺโค สตฺถารา เทสนาวิลาสโต, เวเนยฺยชฺฌาสยโต จ นานานเยหิ เทสิโต, เตสุ อยเมโก นโย คหิโตติ ทสฺเสตุํ "โส ปนายนฺ"ติอาทิ อารทฺธํ.

ท่านอาจารย์ ประสงค์จะแสดงว่า วิสุทธิมรรคนี้นั้น พระศาสดาทรงแสดงโดยนัยต่าง ๆ โดยความเยื้องกรายแห่งเทศนาและโดยอัธยาศัยแห่งเวไนย, ในบรรดานัยเหล่านั้น นัยนี้ก็เป็นนัยหนึ่งที่พระศาสดาทรงถือเอา จึงเริ่มคำว่า "ก็วิสุทธิมรรคนี้นั้น" ดังนี้เป็นต้น.

ตตฺถ กตฺถจีติ กิสฺมิญฺจิ สุตฺเต. วิปสฺสนามตฺตวเสเนวาติ อวธารเณน สมถํ นิวตฺเตติ. โส หิ ตสฺสา ปฏิโยคี, น สีลาทิ. มตฺต-สทฺเทน จ วิเสสนิวตฺติอตฺเถน สวิเสสํ สมาธึ นิวตฺเตติ. โย[๑] อุปจารปฺปนาเภโท วิปสฺสนายานิกสฺส เทสนาติ กตฺวา น สมาธิมตฺตํ. น หิ ขณิกสมาธึ วินา วิปสฺสนา สมฺภวติ.

ในบรรดาคำเหล่านั้น คำว่า ในที่บางแห่ง ได้แก่ ในพระสูตรบางพระสูตร. ด้วยอวธารณะว่า วิปสฺสนามตฺตวเสเนว (เนื่องด้วยธรรมเพียงวิปัสสนาเท่านั้น) ท่านย่อมห้ามสมถะ. เพราะว่า สมถะนั้นมีความประกอบที่ขัดแย้งกับวิปัสสนานั้น ธรรมมีศีลเป็นต้น มิใช่เป็นธรรมมีความประกอบขัดแย้งกัน. และด้วยมตฺตศัพท์ซึ่งมีความหมายห้ามความต่าง ท่านอาจารย์ย่อมห้ามสมาธิ

---

๑ ม. โส.

ที่มีความต่างกัน. ซึ่งมีประเภทเป็นอุปจาร-สมาธิ และอัปปนาสมาธิ มิใช่ห้ามแต่เพียงสมาธิ เพราะกระทำคำอธิบายว่า เป็นเทศนาสำหรับโยคาวจร ที่เป็นวิปัสสนา-ยานิกะ. จริงอยู่ เว้นขณิกสมาธิเสีย วิปัสสนาย่อมไม่สำเร็จ.

วิปสฺสนาติ จ ติวิธาปิ อนุปสฺสนา เวทิตพฺพา, น อนิจฺจานุปสฺสนาว. น หิ อนิจฺจทสฺสนมตฺเตน สจฺจาภิสมโย สมฺภวติ. ยํ ปน คาถายํ อนิจฺจลกฺขณสฺเสว คหณํ กตํ, ตํ ยสฺส ตเทว สุฏฺฐุตรํ ปากฏํ หุตฺวา อุปฏฺฐาติ, ตาทิสสฺส วเสน. โสปิ หิ อิตรํ ลกฺขณทฺวยํ วิภูตตรํ กตฺวา สมฺมสิตฺวา วิเสสํ อธิคจฺฉติ, น อนิจฺจลกฺขณเมว.

ก็คำว่า วิปัสสนา พึงทราบอนุปัสสนาทั้ง ๓ อย่าง ไม่ใช่อนิจจานุปัสสนาอย่างเดียว. เพราะการตรัสรู้สัจจะ ย่อมมีด้วยเพียงเห็นความไม่เที่ยงก็หามิได้. แต่ในพระคาถาข้อที่พระผู้มีพระภาค ทรงกระทำการถือเอาอนิจจลักษณะอย่างเดียว ก็ด้วยอำนาจแห่งโยคีผู้ที่อนิจจลักษณะนั้นเท่านั้นปรากฏชัดเจนดียิ่ง. เพราะโยคีแม้นั้น ก็ได้กระทำลักษณะ ๒ นอกนี้ให้แจ่มแจ้งพิจารณาแล้วบรรลุคุณ-วิเศษ, หาใช่อนิจจลักษณะอย่างเดียวไม่.

<u>สพฺเพ สงฺขาราติ</u> สพฺเพ เตภูมิกา สงฺขารา[๑] เต หิ สมฺมสนียา. <u>อนิจฺจาติ</u>

คำว่า <u>สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง</u> ความว่า สังขารทั้งปวง คือเป็นไปในภูมิ ๓,

---

[๑] ฉ. เตภูมกสงฺขารา.

น นิจฺจา อทฺธุวา อิตฺตรา ขณภงฺคุราติ. ปญฺญายาติ วิปสฺสนาปญฺญาย. ปสฺสติ สมฺมสติ.

เพราะสังขารเหล่านั้น ควรพิจารณา. คำว่า ไม่เที่ยง ได้แก่ ไม่ใช่ของเที่ยง คือ ไม่ยั่งยืน นิดหน่อย มีความทรุดโทรมไปทุกขณะ. คำว่า ด้วยปัญญา คือ ด้วยวิปัสสนาปัญญา. คำว่า ย่อมเห็น ได้แก่ ย่อมพิจารณา.

อถ ปจฺฉา อุทยพฺพยญาณาทีนํ อุปฺปตฺติยา อุตฺตริกาลํ[1] นิพฺพินฺทติ ทุกฺเขติ ตสฺมึเยว อนิจฺจาการโต ทิฏฺเฐ "สพฺเพ สงฺขารา"ติ วุตฺเต เตภูมิเก ขนฺธปญฺจกสงฺขาเต ทุกฺเข นิพฺพินฺทติ นิพฺพิทาญาณํ ปฏิลภติ.

เมื่อนั้น ได้แก่ ภายหลัง คือในกาลต่อจากญาณทั้งหลายมีอุทยัพพยญาณเป็นต้น เกิดขึ้น. คำว่า ย่อมหน่ายในทุกข์ คือ ย่อมหน่าย ได้แก่ ย่อมได้นิพพิทาญาณในทุกข์ กล่าวคือขันธ์ ๕ อันเป็นไปในภูมิ ๓ ที่ตรัสว่า "สังขารทั้งปวง" ซึ่งได้เห็นโดยอาการไม่เที่ยงนั้นนั่นแหละ.

เอส มคฺโค วิสุทฺธิยาติ เอส นิพฺพิทานุปสฺสนาสงฺขาโต วิราคาทีนํ การณภูโต นิพฺพานสฺส อธิคมุปาโย.

คำว่า นี่เป็นทางแห่งความบริสุทธิ์ ความว่า นี่คือธรรม กล่าวคือ นิพพิทานุปัสสนาเป็นเหตุแห่งธรรมทั้งหลายมีวิราคะเป็นต้น เป็นอุบายบรรลุนิพพาน.

---

๑ ฉ. อุตฺตรกาลํ.

ฌานปญฺญาวเสนาติ สมถวิปสฺสนาวเสน. ฌานนฺติ เจตฺถ วิปสฺสนาย ปาทกภูตํ ฌานํ อธิปฺเปตํ. ยมฺหีติ ยสฺมึ ปุคฺคเล. ฌานญฺจ ปญฺญา จาติ เอตฺถายมตฺโถ : โย ปุคฺคโล ฌานํ ปาทกํ กตฺวา วิปสฺสนํ ปฏฺฐเปตฺวา ตํ อุสฺสุกฺกาเปติ. ส เว นิพฺพานสนฺติเกติ โส ปุคฺคโล นิพฺพานสฺส สมีเป เอกนฺตโต นิพฺพานํ อธิคจฺฉตีติ.

คำว่า ด้วยอำนาจฌานและปัญญา ความว่า ด้วยอำนาจสมถะและวิปัสสนา. ก็ในคำว่า ฌาน นี้ ทรงประสงค์เอาฌานอันเป็นบาทแห่งวิปัสสนา. บทว่า ยมฺหิ ความเท่ากับ ยสฺมึ โยค ปุคฺคเล แปลว่า ในบุคคลใด. ในคำว่า ฌานและปัญญา นี้ มีเนื้อความดังนี้ : บุคคลใด กระทำฌานให้เป็นบาท เริ่มตั้งวิปัสสนาแล้วทำวิปัสสนานั้นให้ก้าวหน้าไป. คำว่า บุคคลนั้นแลอยู่ใกล้นิพพาน ความว่า บุคคลนั้น อยู่ใกล้นิพพานชัดแจ้ง คือ ย่อมบรรลุนิพพานโดยส่วนเดียว.

กมฺมนฺติ มคฺคเจตนา. สา หิ อปจยคามิตาย สตฺตานํ วิสุทฺธึ[๑] อาวหติ. วิชฺชาติ สมฺมาทิฏฺฐิ. สีลนฺติ สมฺมาวาจากมฺมนฺตา. ชีวิตมุตฺตมนฺติ สมฺมาอาชีโว. ธมฺโมติ อวเสสา จตฺตาโร อริยมคฺคธมฺมา.

คำว่า กรรม ได้แก่ มรรคเจตนา. ด้วยว่า มรรคเจตนานั้นย่อมนำมาซึ่งความบริสุทธิ์แก่สัตว์ทั้งหลายเพราะเป็นอุปจยคามีธรรม (ธรรมเป็นเหตุให้ถึงนิพพาน). คำว่า วิชชา ได้แก่ สัมมาทิฐิ. คำว่า ศีล ได้แก่ สัมมาวาจาและสัมมากัมมันตะ. คำ

---

[๑] ฉ. สุทฺธึ.

ว่า ชีวิตอุดม ได้แก่ สัมมาอาชีวะ. คำว่า ธรรม ได้แก่ ธรรมคืออริยมรรค ๔ ที่เหลือ.

อถวา กมฺมนฺติ สมฺมากมฺมนฺตสฺส คหณํ. "ยา จาวุโส วิสาข สมฺมาทิฏฺฐิ, โย จ สมฺมาสงฺกปฺโป, อิเม ธมฺมา ปญฺญากฺขนฺเธ สงฺคหิตา"ติ[๑] วจนโต. วิชฺชาติ สมฺมาทิฏฺฐิสมฺมาสงฺกปฺปานํ คหณํ. ธมฺโมติ สมาธิ "เอวํธมฺมา เต ภควนฺโต อเหสุนฺ"ติอาทีสุ[๒] วิย. ตคฺคหเณเนว "โย จาวุโส วิสาข สมฺมาวายาโม, ยา จ สมฺมาสติ, โย จ สมฺมาสมาธิ, อิเม ธมฺมา สมาธิกฺขนฺเธ สงฺคหิตา"ติ[๑] วจนโต สมฺมาวายามสตีนมฺปิ คหณํ ทฏฺฐพฺพํ.

อีกอย่างหนึ่ง คำว่า กรรม ท่านถือเอาสัมมากัมมันตะ. เพราะพระบาลีว่า "ดูกรอาวุโสวิสาขะ สัมมาทิฐิอันใด และสัมมาสังกัปปะอันใด ธรรมเหล่านี้สงเคราะห์เข้าในปัญญาขันธ์" ดังนี้. คำว่า วิชชา ท่านจึงถือเอาสัมมาทิฐิและสัมมาสังกัปปะ. คำว่า ธรรม ได้แก่ สมาธิ เช่นในคำว่า "เอวํธมฺมา เต ภควนฺโต อเหสุํ" พระผู้มีพระภาคเหล่านั้น ทรงมีธรรม (สมาธิ) อย่างนี้ ได้มีแล้วดังนี้เป็นต้น. ด้วยศัพท์ว่าสมาธินั้นนั่นเอง พึงเห็นการถือเอาแม้สัมมาวายามะและสัมมาสติด้วย เพราะมีพระบาลีว่า "ดูกรอาวุโสวิสาขะ สัมมาวายามะใด

---

[๑] ม. มู. ๑๒/๔๕๐, ปาฬิยมฺปน ปญฺญากฺขนฺเธน... สมาธิกฺขนฺเธนาติ ทิสฺสติ.

[๒] ม. อุ. ๑๔/๒๔๖.

สัมมาสติใด และสัมมาสมาธิใด ธรรมเหล่านี้สงเคราะห์ในสมาธิขันธ์" ดังนี้.

สีลนฺติ สมฺมาวาจาชีวานํ. ชีวิตมุตฺตมนฺติ เอวรูปสฺส อริยปุคฺคลสฺส ชีวิตํ อุตฺตมํ ชีวิตนฺติ เอวเมตฺถ อฏฺฐงฺคิโก อริยมคฺโค วุตฺโตติ เวทิตพฺโพ.

คำว่า ศีล พึงเห็นท่านถือเอาสัมมาวาจาและสัมมาอาชีวะ. คำว่า ชีวิตอุดม อธิบายว่า อริยมรรคมีองค์ ๘ พึงทราบว่า ท่านกล่าวไว้ในคำว่าชีวิตอุดมนี้ อย่างนี้ว่า ชีวิตของพระอริยบุคคลเห็นปานนี้ เป็นชีวิตอุดม.

สีลาทิวเสนาติ สีลสมาธิปญฺญาวีริยวเสน. สพฺพทาติ สมาทานโต ปภูติ สพฺพกาลํ. สีลสมฺปนฺโนติ จตุปาริสุทฺธิสีลสมฺปทาย สมฺปนฺโน สมนฺนาคโต. ปญฺญวาติ โลกิยโลกุตฺตราย ปญฺญาย สมนฺนาคโต. สุสมาหิโตติ ตํสมฺปยุตฺเตน สมาธินา สุฏฺฐุ สมาหิโต.

คำว่า เกี่ยวกับธรรมมีศีลเป็นต้น คือ เกี่ยวกับศีล สมาธิ ปัญญาและวิริยะ. คำว่า ทุกเมื่อ คือ ตลอดกาลทั้งปวงจำเดิมแต่สมาทาน. คำว่า ถึงพร้อมด้วยศีล คือ ถึงพร้อม ได้แก่ ประกอบด้วยจตุปาริสุทธิสีลสัมปทา. คำว่า มีปัญญา คือ ประกอบด้วยปัญญาอันเป็นโลกิยะและโลกุตระ. คำว่า มีจิตตั้งมั่นดีแล้ว คือ มีจิตตั้งมั่นแล้วด้วยดีด้วยสมาธิอันสัมปยุตด้วยปัญญานั้น.

อารทฺธวีริโยติ อกุสลานํ ธมฺมานํ ปหานาย กุสลานํ ธมฺมานํ อุปสมฺปทาย ปคฺคหิตวีริโย. ปหิตตฺโตติ นิพฺพานํ

คำว่า มีความเพียรอันปรารภแล้ว คือ มีความเพียรอันประคองแล้วเพื่อการละอกุศลธรรม เพื่อการยังกุศลธรรม ให้เข้าไปถึง

ปฏิเปสิตตฺตตาย กาเย จ ชีวิเต จ นิรเปกฺขจิตฺโต. โอฆนฺติ กาโมฆาทึ จตุพฺพิธมฺปิ โอฆํ, สํสารมโหฆเมว วา.

พร้อม. คำว่า มีตนส่งไปแล้ว คือ มีจิตไม่เพ่งเล็งในกายและชีวิต เพราะความเป็นผู้มีตนอันส่งไปเฉพาะสู่นิพพาน. คำว่า โอฆะ ได้แก่ โอฆะทั้ง ๔ อย่าง มีกาโมฆะเป็นต้น หรือได้แก่ โอฆะใหญ่ คือ สงสารนั่นเอง.

เอกายโนติ เอกมคฺโค. มคฺคปริยาโย หิ อิธ อยน-สทฺโท, ตสฺมา เอกมคฺคภูโต[๑] อยํ ภิกฺขเว มคฺโค, น เทฺวธาปถภูโตติ อตฺโถ. เอกํ วา นิพฺพานํ อยติ- คจฺฉตีติ เอกายโน, เอเกน วา คณสงฺคณิกํ ปหาย วูปกฏฺเฐน[๒] ปวิวิตฺเตน อยิตพฺโพ ปฏิปชฺชิตพฺโพติ เอกายโน, อยนฺติ เตนาติ วา อยโน, เอกสฺส เสฏฺฐสฺส ภควโต อยโนติ เอกายโน, เตน อุปฺปาทิตตฺตา, เอกสฺมึ

บทว่า เอกายโน แปลว่าทางเอก. จริงอยู่ อยนศัพท์ในที่นี้เป็นปริยายของ มคฺค คือแปลว่า ทาง เพราะเหตุนั้นจึงมีความว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย ทางนี้เป็นทางเอก คือไม่ใช่ทางสองแพร่ง. อีกอย่างหนึ่ง มีอรรถวิเคราะห์ว่า ชื่อว่า เอกายน เพราะอรรถว่า ถึง คือไปสู่ธรรมเอก ได้แก่ นิพพาน, อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า เอกายน เพราะอรรถว่า อันบุคคลผู้เดียว คือผู้ละการคลุกคลีด้วยหมู่หลีกออกแล้ว คือผู้สงัดพึงถึง คือพึง

[๑] ฉ. เอกปถภูโต.
[๒] ฉ. วิเวกฏฺเฐน.

วา อิมสฺมึเยว ธมฺมวินเย อยโนติ เอกายโน.

ปฏิบัติ, อีกอย่างหนึ่ง ธรรมชื่อว่า อยน เพราะอรรถว่า เป็นเครื่องถึง, ธรรมเป็นเครื่องถึงของพระผู้เป็นเอก คือผู้ประเสริฐสุด ได้แก่ พระผู้มีพระภาค เพราะความเป็นธรรมที่พระองค์ทรงให้เกิดขึ้น เหตุนั้น จึงชื่อว่า เอกายน อีกอย่างหนึ่ง ธรรมเป็นเครื่องถึงในธรรมอันเอก คือ ในพระธรรมวินัยนี้เท่านั้น เหตุนั้น จึงชื่อว่า เอกายน.

<u>สตฺตานํ</u> <u>วิสุทฺธิยาติ</u> ราคาทิมเลหิ, อภิชฺฌาวิสมโลภาทิอุปกฺกิเลเสหิ จ สตฺตานํ วิสุทฺธตฺถาย วิสุชฺฌนตฺถาย. <u>ยทิทนฺติ</u> นิปาโต, เย อิเมติ อตฺโถ. ปุพฺเพ สรสลกฺขเณน[๑] มคฺคฏฺเฐน จ มคฺโคติ วุตฺตสฺเสว กายาทิวิสยเภเทน จตุพฺพิธตฺตา "<u>จตฺตาโร</u> <u>สติปฏฺฐานา</u>"ติ วุตฺตํ. <u>สมฺมปฺปธานาทีสุปิ</u> เอตฺถ <u>อาทิ</u>-สทฺเทน อปฺปมาหาภิรติอาทีนํ สงฺคโห เวทิตพฺโพ.

คำว่า <u>เพื่อความบริสุทธิ์แห่งสัตว์ทั้งหลาย</u> คือ เพื่อประโยชน์แก่ความบริสุทธิ์ ได้แก่ เพื่อประโยชน์แก่ความหมดจด แห่งสัตว์ทั้งหลาย จากมลทินคือกิเลสมีราคะเป็นต้น และจากอุปกิเลส มีอภิชฌาวิสมโลภเป็นต้น. บทว่า <u>ยทิทํ</u> เป็นนิบาต ความเท่ากับ เย อิเม. พระผู้มีพระภาคตรัสว่า "<u>จตฺตาโร</u> <u>สติปฏฺฐานา</u>" ดังนี้ เพราะธรรมที่ตรัสว่ามรรคด้วยลักษณะพร้อมทั้งกิจในก่อน และ

[๑] ฉ. สรณลกฺขเณน.

อปฺปมาทาภิรติอาทิวเสนาปิ หิ กตฺถจิ วิสุทฺธิมคฺโค เทสิโต.

ด้วยอรรถว่าทางนั่นเทียว เป็นธรรมมี ๔ อย่าง โดยความต่างแห่งอารมณ์ มีกายเป็นต้น. ด้วยอาทิศัพท์ในบทว่า สมฺมปฺปธานาทีสุ ในธรรมทั้งหลายมีสัมมัปธานเป็นต้น พึงทราบการสงเคราะห์ธรรมทั้งหลาย มีความยินดียิ่ง ในความไม่ประมาทเป็นต้น. จริงอยู่ ในที่บางแห่ง พระผู้มีพระภาคก็ทรงแสดงวิสุทธิมรรค แม้เกี่ยวกับธรรมมีความยินดีในความไม่ประมาทเป็นต้น.

ยถาห :

"อปฺปมาทรโต ภิกฺขุ
ปมาเท ภยทสฺสิ วา
อภพฺโพ ปริหานาย
นิพฺพานสฺเสว สนฺติเก"ติ[1]

ดังที่ตรัสไว้ว่า :

"ภิกษุยินดีในความไม่ประมาท หรือเห็นภัยในความประมาท ไม่ควรเพื่อความเสื่อม ย่อมอยู่ใกล้นิพพานอย่างเดียว" ดังนี้.

๔. ตตฺราติ ตสฺสํ คาถายํ. อุปริ วุจฺจมานคาถาย วิตฺถารสํวณฺณนา นิทฺเทสปฏินิทฺเทสฏฺฐานิยา, ตโต สงฺขิตฺตตรา

๔. บทว่า ตตฺร ความเท่ากับ ตสฺสํ โยค คาถายํ แปลว่า ในพระคาถานั้น. การสังวรรณนาโดยพิสดารแห่งพระคาถา ที่

---

[1] ขุ. ธ. ๒๕/๑๙.

อตฺถวณฺณนา อุทฺเทสฏฺฐานิยาติ อาห "อยํ สงฺเขปวณฺณนา"ติ. ยถาอุทฺทิฏฺฐสฺส หิ อตฺถสฺส นิทฺเทสปฏินิทฺเทสา สุกรา, สุโพธา จ โหนฺตีติ.

จะกล่าวถึงข้างหน้าตั้งอยู่ในฐานะเป็นนิเทศ (การขยายความ) และปฏินิเทศ (การสรุปความ) การพรรณนาความที่ย่อไปกว่านั้นตั้งอยู่ในฐานะเป็นอุเทศ (ยกขึ้นแสดง) เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "ต่อไปนี้เป็นการพรรณนาโดยย่อ". เพราะการนิเทศ และปฏินิเทศเนื้อความตามที่ได้อุเทศแล้ว ย่อมทำได้ง่าย, และทำให้เข้าใจง่ายแล.

สีเล ปติฏฺฐายาติ เอตฺถ สีเลติ กุสลสีเล. ยทิปิ "กตเม จ ถปติ[๑] อกุสลา สีลา"ติอาทีสุ[๒] อกุสลา ธมฺมาปิ สีลนฺติ อาคตา. วุจฺจมานาย ปน จิตฺตปญฺญาภาวนาย อธิฏฺฐานโยคฺยตาย กิริยสีลานมฺปิ อสมฺภโว, กุโต อิตเรสนฺติ กุสลสีลเมเวตฺถ อธิปฺเปตํ.

จะวินิจฉัยในคำว่า ตั้งอยู่ในศีลต่อไป คำว่า ในศีล ได้แก่ ในศีลที่เป็นกุศล. แม้อกุศลธรรมทั้งหลายก็มาแล้วว่าศีล เช่นในคำว่า "ดูกรถปติ ก็อกุศลศีลเป็นไฉน ?" ดังนี้ แม้โดยแท้. ถึงอย่างนั้น แม้กิริยาศีลก็ยังไม่มีเพื่อความควรแก่การเป็นที่ตั้ง แห่งการเจริญจิตและปัญญาที่กำลังกล่าวถึงอยู่ อกุศล-

---

[๑] ม. คหปติ.
[๒] ม. ม. ๑๓/๓๔๗.

ศีลนอกนี้จะมีมาแต่ไหน เหตุนั้น ในที่นี้ท่านจึงประสงค์เอากุศลศีลอย่างเดียว.

สีลํ ปริปูรยมาโนติอาทีสุ ปริปูรยมาโนติ ปริปาเลนฺโต, ปริวฑฺเฒนฺโต วา, สพฺพภาเคหิ สํวรนฺโต, อวีติกฺกมนฺโต จาติ อตฺโถ. ตถาภูโต หิ ตํ อวิชหนฺโต ตตฺถ ปติฏฺฐิโต นาม โหติ. "สีเล"ติ หิ อิทํ อาธาเร ภุมฺมํ. ปติฏฺฐายาติ ทุวิธา ปติฏฺฐา นิสฺสยูปนิสฺสยเภทโต. ตตฺถ อุปนิสฺสยปติฏฺฐา โลกิยา, อิตรา โลกุตฺตรา อภินฺทิตฺวา คหเณ. ภินฺทิตฺวา ปน คหเณ ยถา โลกิยจิตฺตุปฺปาเทสุ สหชาตานํ, ปุริมปจฺฉิมานญฺจ วเสน นิสฺสยูปนิสฺสยปติฏฺฐา สมฺภวติ, เอวํ โลกุตฺตเรสุ เหฏฺฐิมมคฺคผลสีลวเสน อุปนิสฺสยปติฏฺฐาปิ สมฺภวติ.

จะวินิจฉัยในคำว่า ทำศีลให้บริบูรณ์ เป็นต้นต่อไป คำว่า ทำให้บริบูรณ์ ได้แก่ รักษาอยู่โดยรอบ หรือทำให้เจริญอยู่โดยรอบ อธิบายว่า สำรวมอยู่และไม่ละเมิดโดยส่วนทั้งปวง. ก็บุคคลผู้เป็นอย่างนั้น ไม่ละศีลนั้นชื่อว่าเป็นผู้ตั้งอยู่ในศีลนั้น. ก็บทว่า "สีเล" นี้ เป็นสัตตมีวิภัตติ ลงในอาธาระ. คำว่า ตั้งอยู่ ความว่า ที่ตั้งอาศัยมี ๒ อย่าง โดยแยกเป็นนิสยปัจจัยและอุปนิสยปัจจัย. ใน ๒ อย่างนั้น ที่ตั้งอาศัยที่เป็นอุปนิสยปัจจัย เป็นโลกิยะ ที่ตั้งอาศัยที่เป็นนิสยปัจจัยนอกนี้ เป็นโลกุตระ ในเพราะการถือเอาไม่แยกกัน. แต่ในการถือเอาแยกกัน ที่ตั้งอาศัยที่เป็นนิสยปัจจัยและอุปนิสยปัจจัย ย่อมมีในจิตตุปบาท อันเป็นโลกิยะเกี่ยวกับธรรมที่เกิดร่วมกัน และธรรมที่เกิดก่อนและเกิดภายหลังฉันใด, แม้ที่ตั้งอาศัยที่เป็นอุปนิสยปัจจัย ก็ย่อมมีในโลกุตระทั้งหลาย ด้วย

อำนาจศีลในมรรคและผลเบื้องต่ำ เหมือนฉันนั้น.

"ปติฏฺฐายา"ติ จ ปทสฺส ยทา อุปนิสฺสยปติฏฺฐา อธิปฺเปตา, ตทา "สทฺธํ อุปนิสฺสายา"ติอาทีสุ[๑] วิย ปุริมกาลกิริยาวเสน อตฺโถ เวทิตพฺโพ. เตนาห "ปุพฺเพว โข ปนสฺส กายกมฺมํ วจีกมฺมํ อาชีโว สุปริสุทฺโธ โหตี"ติ[๒] ยทา ปนนิสฺสยปติฏฺฐา อธิปฺเปตา, ตทา "จกฺขุญฺจ ปฏิจฺจา"ติอาทีสุ[๓] วิย สมานกาลกิริยาวเสน อตฺโถ เวทิตพฺโพ. สมฺมาวาจาทโย หิ อตฺตนิ[๔] สมฺปยุตฺตานํ สมฺมาทิฏฺฐิอาทีนํ สหชาตวเสเนว นิสฺสยปจฺจยา โหนฺตีติ.

ก็พึงทราบความแห่งบทว่า "ปติฏฺฐาย" โดยเป็นปุพพกาลกิริยา เหมือนอย่างในคำว่า "สทฺธํ อุปนิสฺสาย" อาศัยศรัทธา เป็นต้น ในเมื่อประสงค์ที่ตั้งอาศัย ที่เป็นอุปนิสยปัจจัย. ด้วยเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า "ก็ในกาลก่อนแล กายกรรม วจีกรรม อาชีวะของเขา เป็นสิ่งบริสุทธิ์". แต่เมื่อประสงค์เอาที่อาศัย ที่เป็นนิสยปัจจัย ก็พึงทราบความเกี่ยวกับเป็นสมานกาลกิริยา เหมือนอย่างในคำว่า "จกฺขุญฺจ ปฏิจฺจ" อาศัยจักษุ ดังนี้เป็นต้น. จริงอยู่ ธรรมทั้งหลายมีสัมมาวาจาเป็นต้น ย่อมเป็นนิสยปัจจัย โดยเป็นธรรมที่เกิดร่วมกันแก่ธรรม

---

[๑] อภิ. ป. ๔๐/๑๗๓.
[๒] ม. อุ. ๑๔/๕๒๕.
[๓] ม. มู. ๑๒/๔๗๖.
[๔] ฉ. อตฺตนา.

ทั้งหลายมีสัมมาทิฐิเป็นต้น ที่สัมปยุตกับตน ฉะนี้แล.

นรติ เนตีติ นโร, ปุริโส. ยถา หิ ปฐมปกติภูโต สตฺโต, อิตราย ปกติยา เสฏฺฐฏฺเฐน ปุริ อุจฺจฏฺฐาเน[๑] เสติ ปวตฺตตีติ "ปุริโส"ติ วุจฺจติ, เอวํ นยนฏฺเฐน "นโร"ติ วุจฺจติ. ปุตฺตภาตุภูโตปิ หิ ปุคฺคโล มาตุเชฏฺฐภคินีนํ ปิตุฏฺฐาเน[๒] ติฏฺฐติ, ปเคว อิตโร อิตราสํ. นเรน โยคโต นรสฺส อยนฺติ วา นารี อิตฺถี.

สัตว์ใดย่อมนำ คือ นำไป เหตุนั้น สัตว์นั้นชื่อว่า นระ ได้แก่ บุรุษ. เหมือนอย่างว่า สัตว์ที่เป็นประกฤติตัวแรก ย่อมอยู่ คือ เป็นไป เหนือกว่า คือ ในฐานะสูงกว่า ด้วยอรรถว่าประเสริฐสุดกว่าประกฤตินอกนี้ เหตุนั้น สัตว์นั้น จึงเรียกว่า "ปุริส" ผู้อยู่เหนือกว่า ฉันใด, บุรุษเรียกว่า "นระ" ก็โดยความหมายว่านำไป เหมือนฉันนั้น. จริงอยู่ บุคคลแม้เป็นบุตรและพี่ชายน้องชาย ก็ย่อมตั้งอยู่ในฐานะเป็นบิดาของมารดาและพี่สาวได้ จะป่วยกล่าวไปไยถึงชายนอกนี้ ตั้งอยู่ในฐานะเป็นบิดาของหญิงนอกนี้. หญิงชื่อว่า นารี เพราะประกอบด้วยนระ หรือเพราะความหมายว่าหญิงนี้เป็นของนระ.

---

[๑] ฉ. อุจฺเจ ฐาเน.

[๒] ฉ. เนตุฏฺฐาเน.

สาปิ เจตฺถ กามํ ตณฺหาชฏาวิชฏนสมตฺถา[๑] อตฺถิ, ปิธานเมว ปน สตฺตํ ทสฺเสนฺโต "นโร"ติ อาห ยถา "สตฺถา เทวมนุสฺสานนฺ"ติ.[๒] อฏฺฐกถายํ ปน อวิภาเคน ปุคฺคลปริยาโย อยนฺติ ทสฺเสตุํ "นโรติ สตฺโต"ติ วุตฺตํ.

ก็ในที่นี้หญิงแม้นั้น ก็สามารถสางชัฏคือตัณหาได้โดยแท้ ถึงอย่างนั้น พระผู้มีพระภาค เมื่อจะทรงแสดงสัตว์ผู้เป็นประธานเท่านั้น จึงตรัสว่า "นระ" เหมือนคำว่า "สตฺถา เทวมนุสฺสานํ" เป็นศาสดาของเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย. แต่ในอรรถกถาท่านกล่าวไว้ว่า คำว่า "นระ ได้แก่ สัตว์" ดังนี้ เพื่อจะแสดงว่า นระนี้เป็นปริยายแห่งบุคคล เพราะยังมิได้จำแนกออกไป.

สปญฺโญติ วิปากภูตาย สห ปญฺญาย วตฺตตีติ[๓] สปญฺโญ. ตาย หิ อาทิโต ปฏฺฐาย สนฺตานวเสน พหุลํ ปวตฺตมานาย อยํ สตฺโต สวิเสสํ "สปญฺโญ"ติ วตฺตพฺพตํ อรหติ. วิปากปญฺญาปิ หิ สนฺตานวิเสสเนน ภาวนาปญฺญุปฺปตฺติยา อุปนิสฺสโย โหติ อเหตุกทฺวิเหตุกานํ ตทภาวโต. สมฺปชญฺญ–

คำว่า มีปัญญา ความว่า สัตว์ใดเป็นไปกับด้วยปัญญาอันเป็นวิบาก เหตุนั้น สัตว์นั้นชื่อว่ามีปัญญา. จริงอยู่ สัตว์นี้ย่อมควรซึ่งภาวะที่จะพึงกล่าวว่า "มีปัญญา" พร้อมทั้งคุณ–วิเศษด้วยปัญญานั้น ซึ่งเป็นไปส่วนมากเกี่ยวกับสันดานตั้งแต่ต้น. ก็ปัญญาอันเป็นวิบากย่อมเป็นอุปนิสัยแก่การเกิดขึ้น แห่งภาวนา–

---

[๑] ฉ. ตณฺหาชฏาวิชฏนสมตฺถตา.

[๒] ที. สี. ๙/๘๒-๑๑๕.

[๓] ฉ. ปวตฺตตีติ.

สงฺขาตาย จ ตํตํกิจฺจการิกาย ปญฺญาย วเสน "สปญฺโญ"ติ วตฺตุํ วฏฺฏติ. อฏฺฐกถายํ ปน นิปกสทฺเทน ปาริหาริกปญฺญา คยฺหตีติ วิปากปญฺญาวเสเนเวตฺถ อตฺโถ วุตฺโต.

ปัญญา ด้วยการยังสันดานให้ต่างกัน เพราะอเหตุกสัตว์และทุเหตุกสัตว์ไม่มีปัญญาอันเป็นวิบากนั้น. อนึ่ง ควรพูดได้ว่า "มีปัญญา" ด้วยอำนาจปัญญา ซึ่งทำกิจนั้น ๆ ที่เรียกว่า สัมปชัญญะ. แต่ในอรรถกถา ท่านถือเอาปัญญาที่เป็นไปในการบริหาร ด้วยนิปกศัพท์ เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวความไว้ในที่นี้เกี่ยวกับปัญญาอันเป็นวิบากอย่างเดียว.

<u>กมฺมชติเหตุกปฏิสนฺธิปญฺญายาติ</u> กมฺมชาย ติเหตุกปฏิสนฺธิยํ ปญฺญายาติ เอวํ ติเหตุก-สทฺโท ปฏิสนฺธิ-สทฺเทน สมฺพนฺธิตพฺโพ, น ปญฺญา-สทฺเทน. น หิ ปญฺญา ติเหตุกา อตฺถิ. ปฏิสนฺธิโต ปฏฺฐาย ปวตฺตมานา ปญฺญา "ปฏิสนฺธิยํ ปญฺญา"ติ วุตฺตา ตมฺมูลกตฺตา, น ปฏิสนฺธิกฺขเณ ปวตฺตา เอว.

บทว่า <u>กมฺมชติเหตุกปฏิสนฺธิปญฺญาย</u> พึงเชื่อมติเหตุกศัพท์เข้ากับ ปฏิสนฺธิศัพท์ ไม่ใช่เข้ากับ ปญฺญาศัพท์ อย่างนี้ว่า กมฺมชาย ติเหตุก-ปฏิสนฺธิยํ ปญฺญาย แปลว่า ด้วยปัญญาในปฏิสนธิอันเป็นติเหตุกะ ซึ่งเกิดแต่กรรม. เพราะปัญญาที่เป็นติเหตุกะ หามีอยู่ไม่. ปัญญาที่เป็นไปตั้งแต่ปฏิสนธิ ท่านเรียกว่า "ปัญญาในปฏิสนธิ" เพราะมีปฏิสนธินั้นเป็นมูล ไม่ใช่เป็นไปในขณะปฏิสนธิเท่านั้น.

จินฺเตติ อารมฺมณํ อุปนิชฺฌายตีติ <u>จิตฺตํ</u>, สมาธิ. โส หิ สาติสยํ

ธรรมชาติชื่อว่า <u>จิต</u> เพราะอรรถว่า คิด คือเพ่งอารมณ์ ได้แก่ สมาธิ. จริงอยู่

อุปนิชฺฌานกิจฺโจ. น หิ วิตกฺกาทโย วินา สมาธินา ตมตฺถํ สาเธนฺติ, สมาธิ ปน เตหิ วินาปิ สาเธตีติ. ปคุณพลวภาวาปาทเนน ปจฺจเยหิ จิตํ, ตถา สนฺตานํ จิโนตีติปิ จิตฺตํ, สมาธิ. ปฐมชฺฌานาทิวเสน จิตฺตวิจิตฺตตาย, อิทฺธิวิธาทิจิตฺตกรเณน จ สมาธิ จิตฺตนฺติ วินาปิ ปโรปเทเสนสฺส[๑] จิตฺตปริยาโย ลพฺภเตว. อฏฺฐกถายํ ปน จิตฺต-สทฺโท วิญฺญาเณ นิรุฬฺโหติ กตฺวา วุตฺตํ "จิตฺตสีเสเนตฺถ[๒] สมาธิ นิทฺทิฏฺโฐ"ติ.

สมาธินั้น มีการเข้าไปเพ่งอย่างยิ่งเป็นกิจ. เพราะธรรมทั้งหลายมีวิตกเป็นต้น เว้นจากสมาธินั้น ย่อมยังประโยชน์นั้นให้สำเร็จหามิได้, ส่วนสมาธิ แม้เว้นจากธรรมมีวิตกเป็นต้นนั้น ก็ยังประโยชน์ให้สำเร็จได้ ฉะนี้แล. ธรรมชาติชื่อว่า จิต ด้วยอรรถว่า อันปัจจัยทั้งหลายสั่งสมแล้วด้วยการให้ถึงความเป็นธรรมชาติคล่องแคล่วและมีกำลัง, ชื่อว่า จิต ด้วยอรรถว่า สั่งสมสันดานอย่างนั้นก็มี ได้แก่ สมาธิ. สมาธิชื่อว่า จิต เพราะเป็นธรรมวิจิตรด้วยจิต ด้วยอำนาจฌาน มีปฐมฌานเป็นต้น และเพราะทำให้วิจิตร มีการแสดงฤทธิ์ได้เป็นต้น เพราะเหตุนั้น แม้เว้นจากการอ้างข้ออื่น สมาธินั้นก็ย่อมได้ปริยายว่า จิตอยู่นั่นเอง. แต่ในอรรถกถาท่านกล่าวว่า "สมาธิ ทรงแสดงไขในที่นี้ด้วยยกจิตเป็นสำคัญนั่นเอง" เพราะทำอธิบายว่า จิตฺตศัพท์ ใช้ชินอยู่ในเรื่องวิญญาณ.

---

๑ สี. ม. ปราปเทเสน.
๒ ฉ. จิตฺตสีเสน เหตุถ.

ยถาสภาวํ ปกาเรหิ ชานาตีติ ปญฺญา. สา ยทิปิ กุสลาทิเภทโต พหุวิธา, "ภาวยนฺ"ติ ปน วจนโต ภาเวตพฺพา อิธาธิปฺเปตาติ ตํ ทสฺเสตุํ "วิปสฺสนนฺ"ติ วุตฺตํ. "ภาวยนฺ"ติ จ อิทํ ปจฺเจกํ โยเชตพฺพํ "จิตฺตญฺจ ภาวยํ ปญฺญญฺจ ภาวยนฺ"ติ. ตยิทํ ทฺวยํ กึ โลกิยํ, อุทาหุ โลกุตฺตรนฺติ ? โลกุตฺตรนฺติ ทฏฺฐพฺพํ อุกฺกฏฺฐนิทฺเทสโต.

ธรรมชาติชื่อว่า ปัญญา เพราะอรรถว่ารู้สภาวะตามเป็นจริงโดยประการทั้งหลาย. ปัญญานั้น มีมากอย่างโดยความต่างด้วยปัญญาที่เป็นกุศลเป็นต้น แม้โดยแท้, ถึงอย่างนั้น ปัญญาที่พึงเจริญ ทรงประสงค์เอาในที่นี้เพราะพระบาลีว่า "ภาวยํ" (เจริญอยู่) เหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "วิปัสสนา" เพื่อจะแสดงปัญญาที่พึงเจริญนั้น. และบทว่า "ภาวยํ" นี้พึงประกอบทีละบทว่า "จิตฺตญฺจ ภาวยํ ปญฺญญฺจ ภาวยํ" แปลว่า เจริญจิตและเจริญปัญญาอยู่ ดังนี้. ถามว่า จิตและปัญญาทั้ง ๒ นี้นั้นเป็นโลกิยะ หรือเป็นโลกุตระ ? ตอบว่า พึงเห็นว่าเป็นโลกุตระ เพราะแสดงกำหนดอย่างสูงไว้.

ตํ หิ ภาวยมาโน อริยมคฺคกฺขเณ ตณฺหาชฏํ สมุจฺเฉทวเสน วิชเฏตีติ วุจฺจติ, น โลกิยํ. นานนฺตริยกภาเวน ปเนตฺถ โลกิยาปิ คหิตาว โหนฺติ โลกิยสมถวิปสฺสนาย วินา ตทภาวโต. สมถยานิกสฺส หิ อุปจารปฺปนาปเภทํ

จริงอยู่ ภิกษุเมื่อเจริญจิตและปัญญานั้น ท่านเรียกว่า กำลังสางด้วยอำนาจ ตัดได้เด็ด–ขาด ซึ่งชัฏคือตัณหาในขณะแห่งอริยมรรค จึงไม่ใช่เป็นโลกิยะ. **แต่ในที่นี้ย่อมเป็นอัน**ถือเอาจิตและปัญญา แม้ที่เป็นโลกิยะทีเดียว ด้วยภาวะที่มิใช่เป็นอนันตริยกธรรม (ธรรม

สมาธึ, อิตรสฺส ขณิกสมาธึ, อุภเยสมฺปิ วิโมกฺขมุขตฺตยํ วินา น กทาจิปิ โลกุตฺตราธิคโม สมฺภวติ.

ที่ไม่มีอะไรกั้นระหว่างได้) เพราะเว้นจาก สมถะและวิปัสสนาที่เป็นโลกิยะ สมถะและวิปัสสนาที่เป็นโลกุตระนั้นก็มีไม่ได้. เพราะว่าสำหรับโยคาวจรผู้เป็นสมถยานิก เว้นสมาธิ อันต่างด้วยอุปจารและอัปปนา สำหรับโยคาวจร ผู้เป็นวิปัสสนายานิกนอกนี้ เว้นขณิกสมาธิ, สำหรับทั้ง ๒ พวก เว้นวิโมกขมุขทั้ง ๓ เสีย จะมีการบรรลุโลกุตรธรรม แม้ในกาลไหน ๆ ก็หามิได้.

เตนาห "สมาธิญฺเจว วิปสฺสนญฺจ ภาวยมาโน"ติ. ตตฺถ ยทา โลกิยา สมถวิปสฺสนา อธิปฺเปตา, ตทา "ภาวยนฺ"ติ อิทํ ภาวนากิริยาย เหตุภาวกถนํ, ภาวนาเหตูติ อตฺโถ. ตพฺภาวนาเหตุกา หิ วิชฺฌนกิริยาติ. ยทา ปน โลกุตฺตรา อธิปฺเปตา, ตทา เกวลํ วตฺตมานภาว-นิทฺเทโส[๑] ตทุภยภาวนาสมกาลเมว หิ ตณฺหาชฏาวิชฏนํ.

ด้วยเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "เจริญสมาธิและวิปัสสนาอยู่". ใน ๒ ประการนั้น เมื่อท่านประสงค์สมถะ และวิปัสสนาที่เป็นโลกิยะ บทว่า "ภาวยํ" นี้ กล่าวถึงความที่กิริยาคือความเจริญเป็นเหตุ อธิบายว่า เพราะเหตุแห่งการเจริญ. ด้วยว่ากิริยาคือการสาง มีการเจริญสมถะและวิปัสสนานั้นเป็นเหตุ. แต่เมื่อประสงค์ของที่เป็นโลกุตระ ก็แสดงภาวะที่เป็นไปอยู่อย่าง-

---

[๑] ม. วิชฏนภาวนิทฺเทโส.

เดียว. เพราะว่าการสางชัฏคือตัณหา มีกาลพร้อมกับการเจริญจิตและปัญญาทั้ง ๒ นั้นทีเดียว.

"<u>อาตาปี</u> <u>นิปโก</u>"ติ อิทํ ยถาวุตฺตภาวนาย อุปการกธมฺมกิตฺตนํ. กมฺมฏฺฐานํ อนุยุญฺชนฺตสฺส หิ วีริยํ สติ สมฺปชญฺญนฺติ อิเม ตโย ธมฺมา พหูปการา. วีริยุปตฺถทฺธญฺหิ กมฺมฏฺฐานํ สติสมฺปชญฺญานุปาลิตํ น ปริปตติ, อุปริ จ วิเสสํ อาวหติ. ปติฏฺฐาสิทฺธิยา เจตฺถ สทฺธาสิทฺธิ, สทฺธูปนิสฺสยตฺตา สีลสฺส วีริยาทิสิทฺธิยา จ. น หิ สทฺเธยฺยวตฺถุํ อสทฺทหนฺตสฺส ยถาวุตฺตวีริยาทโย สมฺภวนฺติ, ตถา สมาธิปิ.

สองบทว่า "<u>อาตาปี</u>(มีความเพียร) <u>นิปโก</u>(มีปัญญารักษาตน)" นี้ เป็นคำกำหนดธรรมอันเป็นอุปการะแก่ภาวนา ตามที่กล่าวแล้ว. เพราะว่า ธรรม ๓ ประการนี้ คือ วิริยะ สติ สัมปชัญญะ เป็นธรรมมีอุปการะมากแก่ผู้ประกอบกัมมัฏฐาน. จริงอยู่ กัมมัฏฐานที่มีวิริยะอุปถัมภ์ มีสติและสัมปชัญญะ บำรุงเลี้ยง ย่อมไม่ตกไปรอบ และย่อมนำมาซึ่งคุณวิเศษสูงขึ้น. ก็ในบรรดาธรรมเหล่านี้ ความสำเร็จแห่งศรัทธา ย่อมมีได้ด้วยความสำเร็จแห่งที่ตั้งอาศัย และด้วยความสำเร็จแห่งธรรมมีวิริยะเป็นต้น เพราะศีลมีศรัทธาเป็นอุปนิสยปัจจัย. จริงอยู่ เมื่อบุคคลไม่เชื่อวัตถุที่ควรเชื่อ ธรรมทั้งหลายมีวิริยะเป็นต้น ตามที่กล่าวแล้ว จะมีอยู่ก็หามิได้ แม้สมาธิก็อย่างนั้น.

ยถา หิ เหตุภาวโต วีริยาทีหิ สทฺธาสิทฺธิ, เอวํ ผลภาวโต เตหิ สมาธิสิทฺธิ. วีริยาทีสุ หิ สมฺปชฺชมาเนสุ สมาธิ สมฺปนฺโนว โหติ อสมาหิตสฺส ตทภาวโต. กถํ ปเนตฺถ สติสิทฺธิ ? นิปกคฺคหณโต.

เหมือนอย่างว่า ความสำเร็จแห่งศรัทธา ย่อมมีด้วยธรรมมีวิริยะเป็นต้น เพราะความเป็นเหตุ ฉันใด ความสำเร็จแห่งสมาธิก็ย่อมมีด้วยธรรมมีวิริยะเป็นต้นนั้น เพราะความเป็นผล เหมือนฉันนั้น. ด้วยว่าเมื่อธรรมทั้งหลายมีวิริยะเป็นต้นถึงพร้อม สมาธิก็ย่อมเป็นธรรมถึงพร้อมทีเดียว เพราะคนไม่มีสมาธิก็ไม่มีวิริยะเป็นต้นนั้น. ก็ในข้อนี้ ความสำเร็จแห่งสติมีได้อย่างไร ? ตอบว่า มีได้เพราะศัพท์ว่านิปก (แปลว่าผู้มีปัญญารักษาตน).

ติกฺขวิสทภาวปฺปตฺตา หิ สติ "เนปกฺกนฺ"ติ วุจฺจติ. ยถาห "ปรเมน สติเนปกฺเกน สมนฺนาคโต"ติ[๑] อฏฺฐกถายํ ปน "เนปกฺกํ ปญฺญา"ติ อยมตฺโถ ทสฺสิโต. ตคฺคหเณนว สติปิ คหิตาว โหติ. น หิ สติรหิตา ปญฺญา อตฺถีติ.

จริงอยู่ สติที่ถึงภาวะเข้มแข็งคล่องแคล่ว ตรัสเรียกว่า "เนปกฺกํ". เหมือนอย่างที่ตรัสว่า "ปรเมน สติเนปกฺเกน สมนฺนาคโต" ประกอบด้วยปัญญารักษาตนคือสติอย่างเยี่ยม ดังนี้. แต่ในอรรถกถา ท่านแสดงเนื้อความไว้ดังนี้ว่า "เนปักกะ ได้แก่ ปัญญา". แม้

๑ องฺ. ทสก. ๒๔/๒๗.

คุณยุพยง ติตติรานนท์ และคุณนิรมล
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

สติก็เป็นอันถือเอาด้วยศัพท์ว่า เนปักกะ นั้นแหละ. เพราะปัญญาเว้นจากสติจะมีอยู่ก็หามิได้แล.

อปเร ปน "สปญฺโญ"ติ อิมินาว ปาริหาริกปญฺญาปิ คยฺหตีติ "นิปโก"ติ ปทสฺส "สโต"ติ อตฺถํ วทนฺติ. ยทิปิ กิเลสานํ ปหานํ อาตาปนํ, ตํ สมฺมาทิฏฺฐิอาทีนมฺปิ อตฺเถว. อาตปฺป-สทฺโท วิย ปน อาตาป-สทฺโท วีริเยเยว นิรุโฬฺหติ อาห "<u>อาตาปีติ</u> <u>วีริยวา</u>"ติ.

แต่อาจารย์อีกพวกหนึ่ง กล่าวความหมายของบทว่า "นิปโก" ว่าได้แก่ "สโต" แปลว่า มีสติ เพราะแม้ปาริหาริกปัญญาคือปัญญาอันประกอบในการบริหาร ท่านถือเอาด้วยบทว่า "สปญฺโญ" (มีปัญญา) นี้นั่นเอง. การละกิเลสทั้งหลาย เป็นการยังกิเลสให้เร่าร้อน การละกิเลสนั้นก็มีอยู่ แม้แก่ธรรมทั้งหลายมีสัมมาทิฐิเป็นต้นนั่นแล แม้โดยแท้. ถึงอย่างนั้น อาตาปศัพท์ก็ใช้ติดปากในวิริยะอย่างเดียวเหมือนอย่าง อาตปฺป ศัพท์ เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า บทว่า "<u>อาตาปี</u> <u>แปลว่า</u> <u>มีความเพียร</u>".

อถวา ปฏิปกฺขปฺปหาเน สมฺปยุตฺตธมฺมานํ อพฺภุสฺสหนวเสน ปวตฺตมานสฺส วีริยสฺส สาติสยนฺตหาตาปนนฺติ วีริยเมว ตถา วุจฺจติ, น อญฺเญ ธมฺมา. <u>อาตาปีติ</u>

อีกนัยหนึ่ง การยังกิเลสนั้นให้เร่าร้อนอย่างวิเศษยิ่งมีแก่วิริยะ ซึ่งเป็นไปด้วยอำนาจยังสัมปยุตธรรมทั้งหลาย ให้อุตสาหะยิ่งในการละธรรมอันเป็นปฏิปักษ์ ฉะนั้น ท่านจึงเรียก

จายมีกาโร ปสีสาย, อติสยสุส วา ทีปโก. วีริยวาติ วา–สทฺโทปิ ตทตฺโถ เอว ทฏฺฐพฺโพ. เตน สมฺมปฺปธานสมงฺคิตา วุตฺตา โหติ.

วิริยะเท่านั้นอย่างนั้น หาเรียกธรรมเหล่าอื่นไม่. ก็ อีอักษรว่า อาตาปี นี้ แสดงความหมายว่าสรรเสริญ หรือความหมายว่าวิเศษยิ่ง. แม้ วา ศัพท์ในคำว่า วีริยวา ก็พึงเห็นว่า มีความหมายดังนั้นเหมือนกัน. ด้วยบทว่าวีริยวานั้น ย่อมเป็นอันท่านกล่าวความเป็นผู้มีความพร้อมเพรียง ด้วยสัมมัปธาน.

เตนาห "กิเลสานํ อาตาปนปริตาปนฏฺเฐนา"ติ. อาตาปนคฺคหเณน เจตฺถ อารมฺภธาตุมาห อาทิโต วีริยารมฺโภติ กตฺวา, ปริตาปนคฺคหเณน นิกฺกมปรกฺกมธาตุโย สพฺพโส ปฏิปกฺขโต นิกฺขนฺตตํ, อุปรูปริ วิเสสปฺปตฺติญฺจ อุปาทาย. นิปจยติ[๑] วิโสเสติ ปฏิปกฺขํ, ตโต วา อตฺตานํ นิปาติ รกฺขตีติ นิปโก, สมฺปชาโน. กมฺมฏฺฐานสฺส ปริหรเณ นิยุตฺตาติ ปาริหาริกา.

ด้วยเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "ด้วยความหมายว่ายังกิเลสให้ร้อนทั่วและให้ร้อนรอบ". ก็ในคำนี้ ด้วยศัพท์ว่าอาตาปน ท่านอาจารย์กล่าวถึงอารัมภธาตุ (การปรารภ) เพราะทำอธิบายว่า ได้แก่ การเริ่มความเพียรแต่ต้น, ด้วยศัพท์ปริตาปน ท่านกล่าวถึงนิกกมธาตุและปรักกมธาตุ เพราะอาศัยความเป็นผู้ออกไปจากธรรม อันเป็นปฏิปักษ์โดยประการทั้งปวง, และการถึงคุณวิเศษยิ่ง ๆ ขึ้นไป. ภิกษุชื่อว่า นิปโก เพราะ

---

[๑] ฉ. นิปยติ.

อรรถว่า ยังธรรมอันเป็นปฏิปักษ์ให้แห้งคือให้เหือดหาย หรือเพราะอรรถว่า รักษาคือคุ้มครองตนจากธรรมอันเป็นปฏิปักษ์นั้น ได้แก่ผู้มีสัมปชัญญะ. ปัญญา ชื่อว่า ปาริหาริกา เพราะอรรถว่า ประกอบในการบริหาร-กัมมัฏฐาน.

อภิกฺกมาทีนิ สพฺพกิจฺจานิ สาตฺถก-สมฺปชญฺญาทิวเสน ปริจฺฉิชฺช เนตีติ สพฺพกิจฺจปริณายิกา. กมฺมฏฺฐานสฺส วา อุคฺคโห ปริปุจฺฉา ภาวนารมฺโภ มนสิการวิธิ, ตตฺถ จ สกฺกจฺจการิตา สาตจฺจการิตา สปฺปายการิตา นิมิตฺตกุสลตา ปหิตตฺตตา อนฺตรา อสงฺโกโจ อินฺทฺริย-สมตฺตปฏิปาทนา (๑) วีริยสมตาโยชนนฺติ เอวมาทีนํ สพฺเพสํ กิจฺจานํ ปริณายิกา สพฺพกิจฺจปริณายิกา.

ปัญญา ชื่อว่า สพฺพกิจฺจปริณายิกา เพราะอรรถว่า กำหนดนำไปซึ่งกิจทุกอย่างมีการก้าวไปข้างหน้าเป็นต้น ด้วยอำนาจเป็นสัมปชัญญะ มีสาตถกสัมปชัญญะเป็นต้น. อีกอย่างหนึ่ง ปัญญากำหนดนำไปซึ่งกิจทั้งปวงมีอาทิอย่างนี้ คือการเรียนกัมมัฏฐาน การสอบถาม การเริ่มภาวนา วิธีมนสิการ และความเป็นผู้กระทำโดยเคารพในกัมมัฏ-ฐานนั้น ความเป็นผู้กระทำติดต่อกัน ความเป็นผู้กระทำเป็นสัปปายะ ความเป็นผู้ฉลาดในนิมิต ความเป็นผู้มีตนส่งไปแล้ว ความ

---

๑ ( ). ฉ. เอตฺถนฺตเร วิริยสมตา-ปาทนนฺติ ทิสฺสติ.

ไม่หดหู่ในระหว่าง การยังความสม่ำเสมอกันแห่งอินทรีย์ให้สำเร็จ ความประกอบความเพียรสม่ำเสมอกัน ชื่อว่า <u>สพฺพกิจฺจ-ปริณายิกา</u> แปลว่ากำหนดนำไปซึ่งกิจทั้งปวง.

<u>ภยํ</u> <u>อิกฺขตีติ</u> <u>ภิกฺขูติ</u> สาธารณโต ภิกฺขุลกฺขณกถเนน ปฏิปตฺติยา จ[๑] ภิกฺขุภาโว, น ภิกฺขกภินฺนปฏธราทิ-ภาเวนาติ ทสฺเสติ. เอวํ หิ กตกิจฺจานํ สามเณราทีนํ, ปฏิปนฺนานญฺจ อปพฺพชิตานมฺปิ สงฺคโห กโต โหติ. อิธ ปน ปฏิปชฺชนก-วเสน อตฺโถ เวทิตพฺโพ. ภินฺทติ ปาปเก อกุสเล ธมฺเมติ วา <u>ภิกฺขุ</u>.

ด้วยการกล่าว ลักษณะแห่งภิกษุโดยทั่วไปว่า ชื่อว่า <u>ภิกษุ</u> เพราะอรรถว่า <u>เห็นภัย</u> ดังนี้ ท่านอาจารย์ย่อมแสดงว่า ความเป็นภิกษุมีด้วยการปฏิบัตินั่นเอง, หาใช่ด้วยความเป็นผู้ขอ และความเป็นผู้ใช้สอยแผ่นผ้าอันฉีกขาดเป็นต้นไม่. ก็เมื่อเป็นอย่างนี้ ย่อมเป็นอันทำการสงเคราะห์บุคคลทั้งหลาย มีสามเณรเป็นต้น ผู้มีกิจอันทำแล้ว และผู้ปฏิบัติทั้งหลายแม้มิได้บวช. แต่ในที่นี้ พึงทราบความหมายเกี่ยวกับผู้ปฏิบัติ. อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า <u>ภิกษุ</u> เพราะอรรถว่า ทำลายอกุศล-ธรรมอันลามกทั้งหลาย.

<u>โส</u> <u>อิมํ</u> <u>วิชฏเยติ</u> โย นโร สปญฺโญ สีเล ปติฏฺฐาย อาตาปี นิปโก จิตฺตํ

คำว่า <u>นั้นพึงสางชัฏนี้</u> เชื่อมความว่า ภิกษุใดเป็นนระผู้มีปัญญาตั้งอยู่ในศีล มีความเพียร

---

[๑] ฉ. ว.

ปญฺญญฺจ ภาวยนฺติ วุตฺโต, โส ภิกฺขุ อิมํ ตณฺหาชฏํ วิชฏเยติ สมฺพนฺโธ. อิทานิ ตมฺปิ วิชฏนํ เวฬุคุมฺพวิชฏเนน อุปเมตฺวา ทสฺเสตุํ คาถาย ยถาวุตฺเต สีลาทิธมฺเม "อิมินา จ สีเลนา"ติอาทินา ปจฺจามสติ. ตตฺถ ยสฺมา โยคาวจรสนฺตานคตา นานาขณิกา มิสฺสกา สีลาทิธมฺมา คาถาย คหิตา, ตสฺมา เต เอกชฺฌํ[๑] คณฺหนฺโต "ฉหิ ธมฺเมหิ สมนฺนาคโต"ติ อาห.

มีปัญญารักษาตน ที่ตรัสว่า อบรมจิตและปัญญาอยู่, ภิกษุนั้นพึงสางชัฏคือตัณหานี้ได้. บัดนี้ ท่านอาจารย์ประสงค์จะแสดงการสางชัฏแม้นั้น เปรียบเทียบด้วยการสางกอไผ่ จึงระบุธรรมมีศีลเป็นต้น ตามที่ตรัสไว้ในพระคาถาด้วยคำว่า "ก็ด้วยศีลนี้" ดังนี้เป็นต้น. ในบรรดาคำเหล่านั้น ท่านอาจารย์เมื่อจะถือเอาธรรมมีศีลเป็นต้นเหล่านั้น รวมกัน กล่าวว่า "ผู้ประกอบด้วยธรรม ๖ ประการ" ดังนี้ เพราะธรรมมีศีลเป็นต้นที่อยู่ในสันดานของโยคาวจรเกิดในขณะต่าง ๆ กันระคนกัน อันพระผู้มีพระภาคทรงถือเอาในพระคาถา.

น หิ เต ฉ ธมฺมา เอกสฺมึ สนฺตาเน เอกสฺมึ ขเณ ลพฺภนฺติ. ยสฺมา จ ปุคฺคลาธิฏฺฐาเนน คาถา ภาสิตา, ตสฺมา ปุคฺคลาธิฏฺฐานเมว อุปมํ ทสฺเสนฺโต "เสยฺยถาปิ นาม ปุริโส"ติอาทิมาห.

เพราะธรรม ๖ ประการเหล่านั้น จะได้ในขณะเดียวกันในสันดานเดียวกัน ก็หามิได้. อนึ่ง เพราะพระผู้มีพระภาคทรงภาษิตพระคาถาโดยบุคลาธิษฐาน ฉะนั้นท่านอาจารย์เมื่อจะแสดงอุปมา อันเป็นบุคลาธิษฐานนั้น–

---

[๑] ฉ. เอกจฺจํ.

เอง จึงกล่าวคำว่า "เปรียบเหมือนบุรุษ" ดังนี้เป็นต้น.

ตตฺถ สุนิสิตนฺติ สุฏฺฐุ นิสิตํ, อติวิย ติขิณนฺติ อตฺโถ. สตฺถสฺส นิสิตตรภาวกรณํ นิสานสิลายํ, พาหุพเลน จสฺส อุกฺขิปนนฺติ อุภยมฺเปตํ อตฺถาปนฺนํ กตฺวา อุปมา วุตฺตาติ ตทุภยํ อุปเมยฺเย ทสฺเสนฺโต "สมาธิสิลายํ สุนิสิตํ ฯเปฯ ปญฺญาหตฺเถน อุกฺขิปิตฺวา"ติ อาห.

ในบรรดาคำเหล่านั้น คำว่า ลับดีแล้ว คือ ฝนแล้วเป็นอย่างดี อธิบายว่า คมเกินที่จะเปรียบได้. ท่านอาจารย์กล่าวอุปมาทำหน้าที่ทั้ง ๒ ประการนี้ คือ การทำความที่ศัสตราให้เป็นของคมยิ่ง บนศิลาสำหรับลับ ๑ การยกศัสตรานั้นด้วยกำลังแขน ๑ ฉะนั้น เมื่อจะแสดงหน้าที่ทั้ง ๒ นั้นไว้ในคำอุปไมย จึงกล่าวว่า "ยกศัสตราคือวิปัสสนาที่ลับดีแล้วบนศิลาคือสมาธิ ด้วยมือคือปาหาริกปัญญา อันกำลังคือวิริยะประคองแล้ว" ดังนี้.

สมาธิคุเณน หิ ปญฺญาย ติกฺขภาโว. เตนาห ภควา "สมาหิโต ยถาภูตํ ปชานาตี"ติ[๑] วีริยญฺจสฺสา อุปตฺถมฺภกํ ปคฺคยฺหนโต[๒] วิชเฏยฺยาติ วิชเฏตุํ

จริงอยู่ ความที่ปัญญาเป็นธรรมชาติคมก็ด้วยคุณคือสมาธิ. ด้วยเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า "ผู้มีจิตตั้งมั่นย่อมรู้ชัดตามเป็นจริง". อนึ่ง วิริยะก็เป็นตัวอุปถัมภ์ปัญญานั้น

---

[๑] องฺ. ทสก. ๒๔/๓, สํ. ขนฺธ. ๑๗/๑๘, สํ. มหา. ๑๙/๕๒๐, มิลินฺทปญฺหา. ๕๕.

[๒] ฉ. ปคฺคณฺหนโต.

สกฺกุเณยฺย. วุฏฺฐานคามินิวิปสฺสนาย หิ วตฺตมานาย โยคาวจโร ตณฺหาชฏํ วิชเฏตุํ สมตฺโถ นาม. วิชฏนญฺเจตฺถ สมุจฺเฉทวเสน ปหานนฺติ อาห "สญฺฉินฺเทยฺย สมฺปทาเลยฺยา"ติ. ทกฺขิณํ อรหตีติ ทกฺขิเณยฺโย, อคฺโค จ โส ทกฺขิเณยฺโย จาติ อคฺคทกฺขิเณยฺโย. อคฺคา วา ทกฺขิณา อคฺคทกฺขิณา ตํ อรหตีติ อคฺคทกฺขิเณยฺโย.

เพราะประคองไว้. คำว่า พึงสาง คือ พึงสามารถเพื่อจะสาง. ก็เมื่อวุฏฐานคามินีวิปัสสนาเป็นไปอยู่ โยคาวจรจึงเป็นผู้ชื่อว่าสามารถสางชัฏคือตัณหา. และการสางในที่นี้ ได้แก่ การละด้วยอำนาจเป็นสมุจเฉทปหาน ฉะนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "พึงตัด พึงทำลาย". บุคคลใดย่อมควรซึ่งทักษิณา เหตุนั้น บุคคลนั้นชื่อว่า ทกฺขิเณยฺโย แปลว่า ผู้ควรทักษิณา, บุคคลผู้ควรทักษิณานั้นด้วย เป็นผู้เลิศด้วย เหตุนั้น จึงชื่อว่า อคฺคทกฺขิเณยฺโย แปลว่าผู้ควรทักษิณาผู้เลิศ. อีกอย่างหนึ่ง ทักษิณาอันเลิศ ชื่อว่า อคฺคทกฺขิณา แปลว่า ทักษิณาอันเลิศ บุคคลใดย่อมควรซึ่งทักษิณาอันเลิศนั้น เหตุนั้น บุคคลนั้น ชื่อว่า อคฺคทกฺขิเณยฺโย แปลว่า ผู้ควรทักษิณาอันเลิศ.

๔. ตตฺราติ ตสฺสํ คาถายํ. อยนฺติ "นโร[๑] ภิกฺขู"ติ จ วุตฺโต

๔. บทว่า ตตฺร ความเท่ากับ ตสฺสํ โยค คาถายํ แปลว่า ในพระคาถานั้น. บท

---

[๑] ฉ. "นโร"ติ จ.

โยคาวจโร. ปุน ตตฺราติ ตสฺสํ ปญฺญายํ. อสฺสาติ ภิกฺขุโน. กตฺตริ เจตํ สามิวจนํ, อเนนาติ อตฺโถ. กรณียํ นตฺถิ วิเสสาธานสฺส ติเหตุกปฏิสนฺธิปญฺญาย อภาวโต. เตนาห "ปุริมกมฺมานุภาเวเนว หิสฺส สา สิทฺธา"ติ. เตนาติ โยคินา. ภาวนาย สตตปฺปวตฺตวีริยตาย สาตจฺจการินา.

ว่า อยํ โยค "นโร ภิกฺขู"ติ จ วุตฺโต โยคาวจโร แปลว่า โยคาวจรที่ตรัสว่า นระ และว่าภิกษุนี้. บทว่า ตตฺร ต่อไป ความเท่ากับ ตสฺสํ โยค ปญฺญายํ แปลว่าในปัญญานั้น. บทว่า อสฺส โยค ภิกฺขุโน แปลว่าภิกษุนั้น. ก็บทว่า อสฺส นี้เป็นฉัฏฐีวิภัตติลงในกัตตุ ความเท่ากับ อเนน แปลว่า อันภิกษุนั้น. กิจที่ภิกษุนั้นจะพึงทำไม่มี เพราะปัญญาในติเหตุกปฏิสนธิ ไม่มีการตั้งลงแห่งความต่างออกไป. ด้วยเหตุนั้นท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "เพราะปัญญานั้นสำเร็จแล้วด้วยอานุภาพแห่งกรรมในก่อนนั่นเอง". บทว่า เตน โยค โยคินา แปลว่า อันโยคีนั้น. ชื่อว่า เป็นผู้กระทำโดยติดต่อกัน เพราะความเป็นผู้มีความเพียรเป็นไปติดต่อกัน ในภาวนา.

ปญฺญาวเสนาติ ยถาวุตฺตเนปกฺกสงฺขาตปญฺญาวเสน. ยงฺกิญฺจิ กตฺตพฺพํ, ตสฺส สพฺพสฺส สมฺปชานวเสเนว กรณสีโล, ตตฺถ วา สมฺปชานการี เอตสฺส อตฺถิ,

คำว่า ด้วยอำนาจแห่งปัญญา คือด้วยอำนาจแห่งปัญญา กล่าวคือ ปัญญาบริหารตนตามที่กล่าวแล้ว. กิจอย่างใดอย่างหนึ่งที่ควรทำ, ภิกษุได้มีการกระทำกิจนั้นทั้งหมด เป็นปรกติ

สมฺปชานสฺส วา อสมฺโมหสฺส การโก อุปฺปาทโกติ สมฺปชานการี, เตน สมฺปชานการินา. อตฺราติ อสฺสํ คาถายํ. สีลาทิสมฺปาทเน วีริยสฺส เตสํ องฺคภาวโต ตํ วิสุํ อคฺคเหตฺวา "สีลสมาธิปญฺญา-มุเขนา"ติ วุตฺตํ.

ด้วยอำนาจความรู้ดี เหตุนั้น ภิกษุนั้นชื่อว่า สมฺปชานการี ผู้มีอันกระทำเป็นปรกติด้วยอำนาจความรู้ดี, อีกอย่างหนึ่ง การกระทำความรู้ดีในกิจนั้น มีอยู่แก่ภิกษุนี้ เหตุนั้น ภิกษุนี้ชื่อว่า สมฺปชานการี ผู้มีการกระทำความรู้ดี, อีกอย่างหนึ่ง ภิกษุใดกระทำความรู้ดี คือ ความไม่งมงาย ได้แก่ ให้เกิดขึ้น เหตุนั้น ภิกษุนั้นชื่อว่า สมฺปชานการี ผู้กระทำความรู้ดี, อันภิกษุผู้กระทำความรู้ดีนั้น. บทว่า อตฺร ความเท่ากับ อสฺสํ โยค คาถายํ แปลว่า ในคาถานั้น. เพราะความเพียรเป็นองค์ของธรรมเหล่านั้น ในการยังคุณมีศีลเป็นต้นให้ถึงพร้อม ท่านอาจารย์จึงไม่ถือเอาความเพียรนั้น เป็นแผนกหนึ่ง กล่าวว่า "ด้วยมุขคือศีล สมาธิ และปัญญา".

"วิสุทฺธิมคฺคํ หสฺเสตี"ติ อวิภาคโต เทสนาย ปิณฺฑตฺถํ วตฺวา ปุน ตํ วิภาคโต หสฺเสตุํ "เอตฺตาวตา"ติอาทิ วุตฺตํ. ตตฺถ เอตฺตาวตาติ เอตฺตกาย เทสนาย. สิกฺขาติ สิกฺขิตพฺพฏฺเฐน สิกฺขา.

ท่านอาจารย์ ครั้นกล่าวความรวมแห่งเทศนาโดยไม่จำแนกว่า "พระผู้มีพระ-ภาคทรงแสดงทางแห่งความบริสุทธิ์" ดังนี้แล้ว ประสงค์จะแสดงความรวมนั้นโดยจำแนกอีกจึงกล่าวคำว่า "โดยลำดับแห่งคำ

สิกฺขนญฺเจตฺถ อาเสวนํ ทฏฺฐพฺพํ. สีลาทิธมฺเม หิ สํวรณาทิวเสน อาเสวนฺโต เต สิกฺขตีติ วุจฺจติ. สาสนนฺติ ปฏิปตฺติสาสนํ. อุปนิสฺสโย พลวการณํ. วชฺชนํ อนุปคมนํ. เสวนา ภาวนา. ปฏิปกฺโขติ ปหายกปฏิปกฺโข.

มีประมาณเท่านี้" ดังนี้เป็นต้น. ในบรรดาคำเหล่านั้น คำว่า โดยลำดับแห่งคำเพียงเท่านี้ คือ โดยเทศนาเพียงเท่านี้. คำว่า สิกขา ความว่า ชื่อว่า สิกขา ด้วยอรรถว่า ควรศึกษา. พึงเห็นว่า ก็การศึกษาในที่นี้ได้แก่ การเสพจนคุ้น. จริงอยู่ บุคคลเมื่อเสพจนคุ้นซึ่งธรรมมีศีลเป็นต้น ด้วยอำนาจความสังวรเป็นต้น เรียกว่า ศึกษาธรรมมีศีลเป็นต้นเหล่านั้น. คำว่า ศาสนา ได้แก่ ปฏิบัติศาสนา. อุปนิสัย ได้แก่ เหตุมีกำลัง. การเว้น ได้แก่ การไม่เข้าไปใกล้. การเสพ ได้แก่ การเจริญ. คำว่า ปฏิปักษ์ ได้แก่ ปฏิปักษ์ที่เป็นตัวละ.

ยทิปิ คาถาย "สีเล"ติ สามญฺญโต วุตฺตํ, น "อธิสีเล"ติ. ตํ ปน ตณฺหาชฏาวิชฏนสฺส ปติฏฺฐาภูตํ อธิปฺเปตนฺติ อาห "สีเลน อธิสีลสิกฺขา ปกาสิตา"ติ. ภวคามิ หิ สีลํ สีลเมว, วิภวคามิ สีลํ อธิสีลสิกฺขา. สามญฺญโจทนา หิ วิเสเส อวติฏฺฐตีติ. เอเสว นโย เสสสิกฺขาสุ.

ในพระคาถา พระผู้มีพระภาคตรัสไว้โดยสามัญว่า "ในศีล" หาตรัสว่า "ในอธิศีล" ไม่แม้โดยแท้. ถึงอย่างนั้น ก็ทรงประสงค์เอาศีลนั้น อันเป็นที่ตั้งแห่งการสางชัฏคือตัณหา เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "อธิศีลสิกขาเป็นอันทรงประกาศด้วยศีล". จริงอยู่ ศีลอันเป็นเหตุยังสัตว์ให้ไปสู่ภพ

ก็คือศีล (ธรรมดา) นั่นเอง, ศีลอันเป็นเหตุยังสัตว์ให้ไปสู่นิพพาน ได้แก่ อธิศีลสิกขา. ก็คำทั่วไปโดยสามัญ ย่อมตั้งลงในความพิเศษได้. ในสิกขาที่เหลือ ก็มีนัยนี้แหละ.

สีเลนาติ อธิสีลสิกฺขาภูเตน สีเลน. ตํ หิ อนญฺญสาธารณตาย[๑] สาสนสฺส อาทิกลฺยาณตํ ปกาเสติ, น ยมนิยมาทิมตฺตํ. เตน วุตฺตํ "สีลญฺจ สุวิสุทฺธํ, สพฺพปาปสฺส อกรณนฺ"ติ จ. กุสลานนฺติ มคฺคกุสลานํ. กุสลานนฺติ วา อนวชฺชานํ. เตน อริยผลธมฺมานมฺปิ สงฺคโห สิทฺโธ โหติ.

คำว่า ด้วยศีล คือด้วยศีลอันเป็นอธิศีลสิกขา. จริงอยู่ ศีลนั้น ย่อมประกาศความที่พระศาสนา มีความงามในเบื้องต้น เพราะความเป็นคำสอนที่ไม่ทั่วไป ด้วยศาสนาอื่น, ศีลสักว่า ศีลมียมศีลและนิยมศีลเป็นต้น หาประกาศไม่. ด้วยเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า "ศีลอันบริสุทธิ์ดีแล้ว ๑ และว่าการไม่ทำบาปทั้งปวง" ดังนี้. คำว่า แห่งกุศลธรรมทั้งหลาย ได้แก่ แห่งมรรคกุศลทั้งหลาย. อีกอย่างหนึ่ง คำว่า แห่งกุศลธรรมทั้งหลาย ได้แก่ แห่งธรรมอันหาโทษมิได้ทั้งหลาย. ด้วยคำว่า แห่งกุศล–

[๑] ม. อนญฺญสาธารณตาย ตํ สาสนสฺส,
ตํ หิ อนญฺญสาธารณํ เตน สาสนสฺส
อาทิกลฺยาณตํ ปกาเสตีติ เอวํ ภวิตพฺพํ.

ธรรมทั้งหลายนั้น ย่อมเป็นอันสำเร็จ การรวมแม้ธรรม คืออริยผลทั้งหลายเข้าด้วย.

สพฺพปาปสฺส อกรณนฺติ สพฺพสฺสาปิ สาวชฺชสฺส อกิริยา อนชฺฌาปชฺชนํ. เอเตน จาริตฺตวาริตฺตเภทสฺส สพฺพสฺส สีลสฺส คหณํ กตํ โหติ. กตฺตพฺพากรณมฺปิ หิ สาวชฺชเมวาติ. อาทิวจนโตติ คาถาย วุตฺตสมาธิปญฺญานํ อาทิมฺหิ วจนโต. อาทิภาโว จสฺส ตมฺมูลกตฺตา อุตฺตริมนุสฺสธมฺมานํ. อาทีนํ วา วจนํ อาทิวจนํ.

คำว่า ไม่ทำบาปทั้งปวง ได้แก่ การไม่กระทำ การไม่ต้องกรรมที่มีโทษแม้ทั้งปวง. ด้วยคำนี้ ย่อมเป็นการกระทำความถือเอาศีลทั้งปวงอันต่างด้วยจาริตตศีลและวาริตต-ศีล. จริงอยู่ การไม่กระทำกรรมทั้งปวงก็มีโทษเหมือนกัน ฉะนี้แล. บทว่า อาทิ-วจนโต ความว่า เพราะตรัสไว้ในเบื้องต้นแห่งสมาธิ และปัญญาที่ตรัสไว้ในพระคาถา. ก็ความที่ศีลนั้นเป็นเบื้องต้น เพราะอุตริ-มนุสธรรมทั้งหลาย มีศีลนั้นเป็นมูล. อีก-อย่างหนึ่ง การตรัสธรรมอันเป็นเบื้องต้นทั้งหลาย ชื่อว่า อาทิวจนํ แปลว่า การตรัสธรรมอันเป็นเบื้องต้น.

อาทิ-สทฺเทน เจตฺถ "สีลสมาธิปญฺญา[๑] วิมุตฺติ จ อนุตฺตรา[๒]"ติ เอวมาทีนํ สงฺคโห

ก็ด้วยอาทิศัพท์ในที่นี้ พึงทราบการสงเคราะห์ธรรมทั้งหลาย มีอาทิอย่างนี้คือ

[๑] ปาฬิยํ. สีลํ สมาธิ ปญฺญา จ.

[๒] ที. มหา. ๑๐/๑๔๓.

เวทิตพฺโพ. วิสุทฺธตฺตา[๑] วิปฺปฏิสาราทิเหตูนํ ทูรีกรณโต อวิปฺปฏิสาราทิคุณาวหํ. "อวิปฺปฏิสาราทิคุณาวหตฺตา"ติ เอเตน น เกวลํ สีลสฺส กลฺยาณตาว วิภาวิตา อถ โข อาทิภาโวปีติ ทฏฺฐพฺพํ. ตถา หิสฺส สุตฺเต[๒] อวิปฺปฏิสาราทีนํ วิมุตฺติญาณ-ปริโยสานานํ ปรมฺปรปฺปจฺจยตา วุตฺตา.

"ศีล สมาธิ ปัญญาและวิมุตติอันยอดเยี่ยม". เพราะความที่ศีลเป็นคุณชาติบริสุทธิ์ ศีลจึงนำมาซึ่งคุณ มีความไม่วิปฏิสารเป็นต้น เพราะกระทำเหตุแห่งความวิปฏิสารเป็นต้นไว้ห่างไกล. บัณฑิตพึงเห็นว่า ด้วยคำว่า "เพราะนำมาซึ่งคุณ มีความไม่วิปฏิสารเป็นต้น" นี้ พระผู้มีพระภาคทรงแสดงความที่ศีลเป็นคุณ มีความงามอย่างเดียวเท่านั้นก็หาไม่ โดยที่แท้ ทรงแสดงแม้ความเป็นเบื้องต้นด้วย. จริงอย่างนั้น พระผู้มีพระภาคตรัสความที่ศีลนั้นเป็นปัจจัยต่อ ๆ กันมาแห่งธรรมทั้งหลาย มีความไม่วิปฏิสารเป็นเบื้องต้น มีวิมุตติญาณเป็นที่สุดไว้ในพระสูตร.

สมาธินาติ อธิจิตฺตสิกฺขาภูเตน สมาธินา. สกลํ สาสนํ สงฺคเหตฺวา ปวตฺตาย คาถาย อาทิปเทน อาทิมฺหิ ปฏิปชฺชิตพฺพสฺส

คำว่า ด้วยสมาธิ คือ ด้วยสมาธิอันเป็นอธิจิตสิกขา. ในพระคาถาที่รวบรวมพระ-ศาสนาทั้งสิ้นเป็นไป เพราะความที่ศีลที่พึง

---

[๑] ฉ. สีลสฺส วิสุทฺธตฺตา.

[๒] วิ. ป. ๘/๔๐๖, องฺ. ปญฺจก. ๒๒/๓๑๘, ที. ปา. ๑๑/๓๒๔.

สีลสฺส, ตติยปเทน ปริโยสาเน ปฏิปชฺชิตพฺพาย ปญฺญาย คหิตตฺตา มชฺเฌ ปฏิปชฺชิตพฺโพ สมาธิ ปาริเสสโต ทุติยปเทน คยฺหตีติ. "กุสลสฺส อุปสมฺปทาติอาทิวจนโต หิ สมาธิ สาสนสฺส มชฺเฌ"ติ วุตฺตํ, น กุสลสทฺทสฺส สมาธิปริยายตฺตา. ปุพฺพูปนิสฺสยวโต หิ สมาหิตตาทิอฏฺฐงฺคสมนฺนาคเมน อภินีหารกฺขมตา สมาธิสฺส อิทฺธิวิธาทิคุณาวหตฺตํ, อคฺคมคฺคปญฺญาย อธิคตาย ยทตฺถํ ปพฺพชติ, ตํ ปริโยสิตนฺติ ปญฺญา สาสนสฺส ปริโยสานํ.

ปฏิบัติในเบื้องต้น ท่านถือเอาด้วยบทต้น เพราะความที่ปัญญาที่พึงปฏิบัติในที่สุด ท่านถือเอาด้วยบทที่ ๓ ท่านจึงถือเอาสมาธิที่พึงปฏิบัติในท่ามกลางไว้ด้วยบทที่ ๒ โดยปาริเสสนัยแล. ท่านอาจารย์จึงกล่าวไว้ว่า "จริงอยู่ สมาธิเป็นท่ามกลางแห่งพระศาสนา เพราะพระบาลีว่า กุสลสฺส อุปสมฺปทา" การยังกุศลให้เข้าไปถึงพร้อม ดังนี้เป็นต้น, หาใช่กล่าวเพราะกุศลศัพท์เป็นปริยายแห่งสมาธิไม่. ก็ความที่โยคีผู้มีอุปนิสัยในก่อน เป็นผู้ควรแก่อภินิหารด้วยการประกอบด้วยองค์ ๘ ประการ มีความเป็นผู้มีจิตตั้งมั่นเป็นต้น เป็นความนำมาซึ่งคุณมีอิทธิวิธิ การแสดงฤทธิ์ได้เป็นต้น แห่งสมาธิ, เมื่อได้บรรลุปัญญาในอริยมรรคแล้ว กุลบุตรย่อมบวชเพื่อประโยชน์ใด ประโยชน์นั้นสำเร็จแล้ว เพราะเหตุนั้น ปัญญาจึงเป็นที่สุดของพระศาสนา.

เตนาห ภควา "สิกฺขานิสํสมิทํ ภิกฺขเว พฺรหฺมจริยํ วุสฺสติ สทฺธาธิปเตยฺยํ ปญฺญุตฺตรํ

ด้วยเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย เราอยู่จบพรหมจรรย์นี้

วิมุตฺติสารนฺ"ติ.[1] สกํ จิตฺตํ สจิตฺตํ, สจิตฺตสฺส สพฺพโส กิเลสานํ สมุจฺฉินฺทเนน วิโสธนํ สจิตฺตปริโยทปนํ.[2] เอวํ ปน ปญฺญากิจฺเจ มตฺถกปฺปตฺเต อุตฺตริกรณียา-ภาวโต สาสนสฺส ปญฺญุตฺตรตา เวทิตพฺพา.

มีสิกขาเป็นอานิสงส์ มีศรัทธาเป็นใหญ่ มีปัญญาเป็นเยี่ยม มีวิมุตติเป็นแก่นสาร"ดังนี้. จิตของตนชื่อว่า สจิตฺตํ แปลว่า จิตของตน, การยังจิตของตนให้บริสุทธิ์ด้วยการตัดกิเลสได้เด็ดขาดโดยประการทั้งปวง ชื่อว่า การยังจิตของตนให้ผ่องแผ้ว. ก็พึงทราบความที่พระศาสนามีปัญญาเป็นเยี่ยม เพราะเมื่อกิจแห่งปัญญาถึงสุดยอดอย่างนี้ ก็ไม่มีกิจที่จะพึงทำยิ่งขึ้นไป.

ตาทิภาวาวหนโตติ ยาทิโส อิฏฺเฐสุ, ลาภาทีสุ จ อนุนยาภาวโต, ตาทิโส อนิฏฺเฐสุ, อลาภาทีสุ จ ปฏิฆาภาวโต. ตโต เอว วา ยาทิโส อนาปาถคเตสุ อิฏฺฐานิฏฺเฐสุ, ตาทิโส อาปาถคเตสุปีติ

คำว่า เพราะความนำมาซึ่งความเป็นผู้คงที่ ความว่า บุคคลเป็นเช่นใดในอิฏฐารมณ์ทั้งหลาย, และในโลกธรรม มีลาภเป็นต้น เพราะไม่มีความยินดี, ก็เป็นเช่นนั้น ในอนิฏฐารมณ์ทั้งหลาย, และในความเสื่อม

---

[1] องฺ. จตุกฺก. ๒๑/๓๒๙, ปาฬิยมฺปน
สิกฺขานิสํสมิทํ ภิกฺขเว พฺรหฺมจริยํ
วุสฺสติ ปญฺญุตฺตรํ วิมุตฺติสารํ
สตาธิปเตยฺยนฺติ ทิสฺสติ.

[2] ฉ. สจิตฺตปริโยทาปนํ.

ตาที. ตสฺส ภาโว ตาทิภาโว, ตสฺส อาวหนโต. วาเตนาติ วาตเหตุ. น สมีรตีติ น จลติ. น สมิญฺชนฺตีติ น ผนฺทนฺติ, กุโต จลนฺติ อธิปฺปาโย.

ลาภเป็นต้น เพราะไม่มีความยินร้าย. อีกอย่างหนึ่ง เพราะเหตุนั้นแหละ บุคคลเช่นใดในอิฏฐารมณ์และอนิฏฐารมณ์ที่ยังไม่มาสู่คลอง ก็เป็นเช่นนั้น แม้ในอิฏฐารมณ์ และอนิฏฐารมณ์ที่มาสู่คลองแล้ว เพราะเหตุนั้น บุคคลนั้นจึงชื่อว่า ตาที (แปลว่า ผู้เป็นเช่นนั้น หมายถึงผู้คงที่). ภาวะแห่งบุคคลผู้เป็นตาทีนั้น ชื่อว่า ตาทิภาว (แปลว่า ความเป็นผู้เป็นเช่นนั้น คือความเป็นผู้คงที่) เพราะนำมาซึ่งความเป็นผู้คงที่นั้น. คำว่า ด้วยลม คือ เพราะลมเป็นเหตุ. บทว่า น สมีรติ แปลว่า ย่อมไม่หวั่นไหว. บทว่า น สมิญฺชนฺติ แปลว่า ไม่สะเทือน อธิบายว่า ความหวั่นไหวจะมีมาแต่ไหน.

ตถาติ ยถา สีลาทโย อธิสีลสิกฺขาทีนํ ปกาสกา, ตถา เตวิชฺชตาทีนํ อุปนิสฺสยสฺสาติ เตสํ ปกาสนาการูปสํหารตฺโถ ตถา-สทฺโท. ยสฺมา สีลํ วิสุชฺฌมานํ สติสมฺปชญฺญพเลน, กมฺมสฺสกตญาณพเลน จ สงฺกิเลสมลโต วิสุชฺฌติ

บทว่า ตถา ความว่า ตถาศัพท์ มีอรรถว่า รวบรวมวิธีประกาศธรรมเหล่านั้นว่า ธรรมทั้งหลายมีศีลเป็นต้น ประกาศธรรมทั้งหลายมีอธิศีลสิกขาเป็นต้น ฉันใด, ก็ประกาศอุปนิสัยแห่งความเป็นผู้ได้วิชชา ๓ เป็นต้น ฉันนั้น. เพราะศีลเมื่อบริสุทธิ์

ปาริปูริญฺจ คจฺฉติ, ตสฺมา สีลสมฺปทา สิชฺฌมานา อุปนิสฺสยสมฺปตฺติภาเวน สติพลํ, ญาณพลญฺจ ปจฺจุปฏฺฐเปตีติ ตสฺสา วิชฺชตฺตยุปนิสฺสยตา เวทิตพฺพา สภาคเหตุสมฺปาทนโต.

ย่อมบริสุทธิ์ด้วยกำลังคือสติสัมปชัญญะ, และย่อมบริสุทธิ์จากมลทินคือสังกิเลส และถึงความบริบูรณ์ได้ด้วยกำลังคือ กัมมัสสกตาญาณ, ฉะนั้น สีลสัมปทา เมื่อสำเร็จย่อมยังกำลังคือสติ และกำลังคือญาณ ให้เข้าไปตั้งไว้โดยความเป็นอุปนิสัยสมบัติ เพราะเหตุนั้น พึงทราบความที่สีลสัมปทานั้นเป็นอุปนิสัยแห่งวิชชา ๓ เพราะยังเหตุอันเป็นสภาคกันให้สำเร็จ.

สติเนปกฺเกน หิ ปุพฺเพนิวาสวิชฺชาสิทฺธิ สมฺปชญฺเญน สพฺพกิจฺเจสุ ทิฏฺฐการิตาปริจเยน จุตูปปาตญาณานุพนฺธาย ทุติยวิชฺชาย สิทฺธิ, วีติกฺกมาภาเวน สงฺกิเลสปฺปหานสภาวโต วิวฏฺฏูปนิสฺสยตาวเสน อชฺฌาสยสุทฺธิยา ตติยวิชฺชาสิทฺธิ. ปุเรตรํ สิทฺธานํ สมาธิปญฺญานํ ปาริปูรึ วินา สีลสฺส อาสวกฺขยญาณูปนิสฺสยตา สุกฺขวิปสฺสกขีณาสเวหิ ทีเปตพฺพา.

จริงอยู่ วิชชา คือ ปุพเพนิวาสญาณสำเร็จได้ ก็ด้วยสติรักษาตน วิชชาที่ ๒ อันเกี่ยวเนื่องด้วยจุตูปปาตญาณ สำเร็จได้ ก็ด้วยสัมปชัญญะ คือด้วยความคุ้นเคย หรือความเป็นผู้มีปกติ กระทำที่เห็นได้ในกิจทั้งปวง วิชชาที่ ๓ สำเร็จได้ก็ด้วยความบริสุทธิ์แห่งอัธยาศัย ด้วยอำนาจความเป็นอุปนิสัยในวิวัฏฏะ เพราะสภาพคือการละสังกิเลสด้วยไม่มีความล่วงละเมิด. ความที่ศีลเป็นอุปนิสัยแห่งอาสวักขยญาณ โดยเว้นความบริบูรณ์แห่งสมาธิและปัญญาซึ่งสำเร็จมาก่อน

กว่า บัณฑิตพึงแสดงด้วยพระขีณาสพผู้เป็นสุกขวิปัสสก.

สมาธิปญฺญา วิย อภิญฺญาปฏิสมฺภิทานํ สีลํ น สภาคเหตูติ กตฺวา วุตฺตํ "น ตโต ปรนฺ"ติ. "สมาหิโต ยถาภูตํ ปชานาตี"ติ[๑] วจนโต สมาธิสมฺปทา ฉฬภิญฺญตาย อุปนิสฺสโย. ปญฺญา วิย ปฏิสมฺภิทานํ สมาธิ น สภาคเหตูติ วุตฺตํ "น ตโต ปรนฺ"ติ. "โยคา เว ชายเต[๒] ภูรี"ติ[๒] วจนโต ปุพฺพโยเคน, ครุวาสเทสภาสาโกสลฺลอุคฺคหปริปุจฺฉาที่หิ จ ปริภาวิตา ปญฺญาสมฺปตฺติ ปฏิสมฺภิทาปเภทสฺส อุปนิสฺสโย ปจฺเจกโพธิสมฺมาสมฺโพธิโยปิ ปญฺญาสมฺปตฺติสนฺนิสฺสยาติ ปญฺญาย อนธิคนฺตพฺพสฺส วิเสสสฺส

ท่านอาจารย์กล่าวว่า "มิใช่อาศัยเหตุอื่นจากศีลนั้น" เพราะกระทำอธิบายว่า ศีลมิใช่เป็นเหตุ อันเป็นสภาคกันแห่งอภิญญาและปฏิสัมภิทาเหมือนอย่างสมาธิและปัญญา. สมาธิสัมปทาเป็นอุปนิสัย แห่งความเป็นผู้ได้อภิญญา ๖ เพราะพระบาลีว่า "ผู้มีจิตตั้งมั่นย่อมรู้ชัดตามเป็นจริง". สมาธิมิใช่เป็นเหตุอันเป็นสภาคกัน แห่งปฏิสัมภิทาทั้งหลายเหมือนอย่างปัญญา เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "มิใช่อาศัยเหตุอื่นจากสมาธินั้น". ปัญญาสมบัติที่ได้อบรมมาแล้วด้วยการประกอบมาในอดีต โดยพระบาลีว่า "ปัญญาย่อมเกิดเพราะการประกอบแล" และ

---

๑ องฺ. ทสก. ๒๔/๓, สํ. ขนฺธ. ๑๗/๑๘-๑๐๐, สํ. มหา. ๑๙/๕๒๐, มิลินฺทปญฺหา. ๕๕.

๒-๒ ปาฬิยํ. ชายตี. ขุ. ธ. ๒๕/๕๒.

อภาวโต, ตสฺสา จ ปฏิสมฺภิทาปเภทสฺส เอกนฺติกการณโต เหฏฺฐา วิย "น ตโต ปรนฺ"ติ อวตฺวา "น อญฺเญน การเณนา"ติ วุตฺตํ.

ด้วยอยู่กับครู ความเป็นผู้ฉลาดในภาษาถิ่น และเรียนและสอบถามเป็นต้น เป็นอุปนิสัยแห่งการแตกฉานด้วยปฏิสัมภิทา แม้ปัจเจกโพธิญาณ และสัมมาสัมโพธิญาณ ก็มีปัญญาสมบัติเป็นที่อิงอาศัย เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงไม่กล่าวว่า "ไม่ยิ่งไปกว่านั้น" เหมือนในหนหลัง กล่าวว่า "มิใช่ด้วยเหตุอื่น" เพราะคุณวิเศษที่ไม่พึงบรรลุด้วยปัญญาไม่มี และเพราะปัญญานั้นเป็นเหตุเป็นไปโดยส่วนเดียวของความแตกฉานแห่งปฏิสัมภิทา.

เอตฺถ จ "สีลสมฺปตฺตึ หิ นิสฺสายา"ติ วุตฺตตฺตา ยสฺส สมาธิวิกฺขมฺภนภูตา อนวเสสา ฉ อภิญฺญา น อิชฺฌนฺติ, ตสฺส อุกฺกฏฺฐปริจฺเฉทวเสน น สมาธิสมฺปทา อตฺถีติ. สติปิ วิชฺชานํ อภิญฺเญกเทสภาเว สีลสมฺปตฺติสมุทาคตา เอว ติสฺโส วิชฺชา คหิตา.

ก็ในอธิการนี้ เพราะท่านอาจารย์กล่าวไว้ว่า "เพราะบุคคลอาศัยสีลสมบัติ" ดังนี้ อภิญญา ๖ ไม่มีเหลือซึ่งเป็นอาการของสมาธิ ยังไม่สำเร็จแก่พระอริยบุคคลใด, สมาธิสัมปทา โดยกำหนดอย่างอุกฤษฏ์ ชื่อว่า ยังไม่มีอยู่แก่พระอริยบุคคลนั้นแล. แม้เมื่อมีความที่วิชชาทั้งหลาย เป็นส่วนหนึ่งของอภิญญา ท่านก็ถือเอาวิชชา ๓ ที่เกิดขึ้นเพราะสีลสมบัติเท่านั้น.

ยถา หิ ปญฺญาสมฺปตฺติสมุทาคตา จตสฺโส ปฏิสมฺภิทา อุปนิสฺสยสมฺปนฺนสฺส มคฺเคเนว อิชฺฌนฺติ, มคฺคกฺขเณ เอว ตาสํ ปฏิลภิตพฺพโต, เอวํ สีลสมฺปตฺติสมุทาคตา ติสฺโส วิชฺชา สมาธิสมฺปตฺติสมุทาคตา จ ฉ อภิญฺญา อุปนิสฺสยสมฺปนฺนสฺส มคฺเคเนว อิชฺฌนฺตีติ มคฺคาธิคเมเนว ตาสํ อธิคโม เวทิตพฺโพ. ปจฺเจกพุทฺธานํ, สมฺมาสมฺพุทฺธานญฺจ ปจฺเจกโพธิสมฺมาสมฺโพธิสมธิคมสทิสา หิ อิเมสํ อริยานํ อิเม วิเสสาธิคมาติ. วินยสุตฺตาภิธมฺเมสุ สมฺมาปฏิปตฺติยา เตวิชฺชตาทีนํ อุปนิสฺสยตาปิ ยถาวุตฺตวิธินา เวทิตพฺพา.

เหมือนอย่างว่าปฏิสัมภิทา ๔ ที่เกิดขึ้นด้วยปัญญาสมบัติ ย่อมสำเร็จด้วยมรรคเท่านั้น แก่บุคคลผู้ถึงพร้อมด้วยอุปนิสัย เพราะปฏิสัมภิทาเหล่านั้น พึงได้เฉพาะในขณะแห่งมรรคนั้นเอง ฉันใด, วิชชา ๓ ที่เกิดขึ้นด้วยสีลสมบัติ และอภิญญา ๖ ที่เกิดขึ้นด้วยสมาธิสมบัติ ก็ย่อมสำเร็จด้วยมรรคนั้นเอง แก่บุคคลผู้ถึงพร้อมด้วยอุปนิสัย เพราะเหตุนั้น พึงทราบการบรรลุวิชชาและปฏิสัมภิทาเหล่านั้น ด้วยการบรรลุมรรคนั่นเอง. ก็การบรรลุคุณวิเศษเหล่านี้ ของพระอริยะเหล่านี้ เหมือนกับการบรรลุปัจเจกโพธิญาณของพระปัจเจกพุทธเจ้า และการบรรลุสัมมาสัมโพธิญาณของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า. แม้ความที่ศีลเป็นอุปนิสัย แก่ความเป็นผู้ได้วิชชา ๓ เป็นต้น ด้วยการปฏิบัติชอบในพระวินัย พระสูตร และพระอภิธรรม บัณฑิตพึงทราบตามวิธีดังที่กล่าวไว้แล้ว.

สมฺปนฺนสีลสฺส กามเสวนาภาวโต สีเลน ปฐมนฺตวิวชฺชนํ วุตฺตํ. เยภุยฺเยน

การเว้นส่วนสุดข้อแรก ท่านอาจารย์กล่าวด้วยศีล เพราะบุคคลผู้มีศีลถึงพร้อม

หิ สตฺตา กามเหตุ ปาณาติปาตาทิวเสนาปิ อสุทฺธปโยคา โหนฺติ. ฌานสุขลาภิโน กายกิลมถสฺส สมฺภโว เอว นตฺถีติ สมาธินา ทุติยนฺตวิวชฺชนํ วุตฺตํ ฌาน-สมุฏฺฐานปณีตรูปผุฏฺฐกายตฺตา. ปญฺญายาติ มคฺคปญฺญาย. อุกฺกฏฺฐนิทฺเทเสน หิ เอกํสโต อริยมคฺโคว มชฺฌิมาปฏิปตฺติ นาม. เอวํ สนฺเตปิ โลกิยปญฺญาวเสนปิ อนฺตทฺวยวิวชฺชนํ วิภาเวตพฺพํ.

แล้วไม่มีการเสพกาม. จริงอยู่ สัตว์ทั้งหลายเป็นผู้มีปโยคะไม่บริสุทธิ์ แม้เกี่ยวกับปาณา-ติบาตเป็นต้น เพราะกามเป็นเหตุโดยมาก. ผู้มีปกติได้ความสุขในฌาน ก็ย่อมไม่มีความเกิดความลำบากกายเหมือนกัน เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวการเว้นส่วนสุดข้อที่ ๒ ด้วยสมาธิ เพราะเป็นผู้มีกายอันรูปประณีตซึ่งมีฌานเป็นสมุฏฐานถูกต้องแล้ว. คำว่า ด้วยปัญญา ได้แก่ ด้วยมรรคปัญญา. จริงอยู่ โดยกำหนดอย่างอุกฤษฏ์ อริยมรรคเท่านั้นชื่อว่า มัชฌิมาปฏิบัติโดยส่วนเดียว. แม้เมื่อเป็นอย่างนี้ ก็พึงอธิบายการเว้นส่วนสุดทั้ง ๒ แม้ด้วยอำนาจโลกียปัญญา.

สีลํ ตํสมงฺคิโน กามสุคตีสุเยว[๑] นิพฺพตฺตาปนโต จตูหิ อปาเยหิ วิปฺปมุตฺติยา[๒] การณนฺติ อาห "สีเลน อปายสมติกฺกมุปาโย ปกาสิโต โหตี"ติ. น หิ ปาณาติปาตาทิปฏิวิรติ ทุคฺคติ-

ศีล เป็นเหตุแห่งความหลุดพ้นจากอบายทั้ง ๔ เพราะยังบุคคลผู้มีความพร้อมเพรียงด้วยศีลนั้น ให้บังเกิดในกาม-สุคติภพเท่านั้น เหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "ย่อมเป็นอันประกาศอุบายเครื่อง

---

๑ ฉ. สุคตีสุเยว. ๒ ฉ. วิมุตฺติยา.

ปริกิเลสํ อาวหติ. สมาธิ ตํสมงฺคิโน มหคฺคตภูมิยํเยว นิพฺพตฺตาปเนน สกล-กามภวโต วิโมเจตีติ วุตฺตํ "สมาธินา กามธาตุสมติกฺกมนุปาโย ปกาสิโต โหตี"ติ. น หิ กามาวจรกมฺมสฺส อนุพลปฺปทายีนํ กามจฺฉนฺทาทีนํ วิกฺขมฺภกํ ฌานํ กามธาตูปกฺกิเลสาวหํ[๑] โหติ. น เจตฺถ อุปจารชฺฌานํ นิทสฺเสตพฺพํ, อปฺปนาสมาธิสฺส อธิปฺเปตตฺตา.

ก้าวล่วงอบายด้วยศีล" ดังนี้. จริงอยู่ การงดเว้นจากบาปกรรม มีปาณาติบาตเป็นต้น ย่อมไม่นำมาซึ่งความเศร้าหมอง ในทุคติ. สมาธิ ย่อมยังบุคคลให้หลุดพ้นจากกามภพทั้งสิ้น ด้วยการยังบุคคลผู้มีความพร้อม-เพรียงด้วยสมาธินั้น ให้บังเกิดในมหัคตภูมินั่นเอง เหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "ย่อมเป็นอันประกาศอุบาย เครื่องก้าวล่วงกามธาตุด้วยสมาธิ" ดังนี้. จริงอยู่ ฌานที่ข่มนิวรณ์มีกามฉันทะเป็นต้น ซึ่งคอยเพิ่มให้กำลังแก่กามาวจรกรรม ย่อมไม่เป็นธรรม-ชาติ นำความเศร้าหมองในกามธาตุมาให้. ก็ในข้อนี้ ไม่พึงแสดงถึงอุปจารฌาน เพราะท่านประสงค์เอาอัปปนาสมาธิ.

นาปิ "สีเลเนว อติกฺกมิตพฺพสฺส อปายภวสฺส สมาธินา อติกฺกมิตพฺพตา"ติ วจโนกาโส. สุคติภวมฺปิ อติกฺกนฺตสฺส ทุคฺคติสมติกฺกเม กา กถาติ. สพฺพ-

ทั้งไม่ใช่เป็นโอกาสในการจะพูดว่า "ความที่อบายภพอันพึงก้าวล่วงด้วยศีลเท่านั้น พึงก้าวล่วงได้ด้วยสมาธิ" ดังนี้. ผู้ก้าวล่วงแม้สุคติภพไปแล้ว จะพูดอะไรถึงในการก้าว-

---

[๑] ฉ. กามธาตุปริกิเลสาวหํ.

ภวสมติกฺกมนุปาโยติ กามภวาทีนํ นวนฺนมฺปิ ภวานํ สมติกฺกมนุปาโย. สีลสมาธีหิ อติกฺกนฺตาปิ ภวา อนติกฺกนฺตา เอว, การณสฺส อปฺปหีนตฺตา. ปญฺญาย ปนสฺส สุปฺปหีนตฺตา เต สมติกฺกนฺตา เอว.

ล่วงทุคติเล่า. คำว่า อุบายเครื่องก้าวล่วงภพทั้งปวง ได้แก่ อุบายเครื่องก้าวล่วงภพทั้ง ๙ มีกามภพเป็นต้น. ภพทั้งหลาย แม้ก้าวล่วงแล้วด้วยศีลและสมาธิ ก็ยังไม่เป็นอันก้าวล่วงนั่นเอง เพราะยังละเหตุไม่ได้. แต่ภพเหล่านั้น เป็นอันก้าวล่วงแท้ทีเดียว เพราะละเหตุนั้นได้อย่างดีด้วยปัญญา.

ตทงฺคปฺปหานวเสนาติ ทีปาโลเกเนว ตมสฺส ปุญฺญกิริยาวตฺถุคเตน เตน เตน กุสลงฺเคน ตสฺส ตสฺส อกุสลงฺคสฺส ปหานวเสน. สมาธินา วิกฺขมฺภนปฺปหานวเสนาติ อุปจารปฺปนาเภเทน สมาธินา ปวตฺตินิวารเณน ฆฏปฺปหาเรนว ชลตเล เสวาลสฺส เตสํ เตสํ นีวรณาทิธมฺมานํ ปหานวเสน. ปญฺญายาติ อริยมคฺคปญฺญาย. สมุจฺเฉทปฺปหานวเสนาติ จตุนฺนํ อริยมคฺคานํ ภาวิตตฺตา ตํตํมคฺควโต อตฺตโน สนฺตาเน "ทิฏฺฐิคตานํ ปหานายา"ติอาทินา[1] วุตฺตสฺส

คำว่า ด้วยอำนาจตทังคปหาน ความว่า ด้วยอำนาจละองค์แห่งอกุศลนั้น ๆ ด้วยองค์แห่งกุศลนั้น ๆ ซึ่งไปในบุญกิริยาวัตถุ เหมือนละความมืดได้ ด้วยแสงสว่างแห่งประทีป ฉะนั้น. คำว่า การละกิเลสด้วยอำนาจวิกขัมภนปหาน เป็นอันทรงประกาศด้วยสมาธิ ความว่า การละกิเลสด้วยอำนาจละนิวรณธรรมเป็นต้นนั้น ๆ ด้วยการห้ามความเป็นไป เหมือนอย่างการกันแหนบนพื้นน้ำด้วยการใช้หม้อทุ่มลงไป เป็นอันทรงประกาศด้วยสมาธิ อันต่างด้วยอุปจาระ

---

[1] อภิ. สํ. ๓๔/๘๓.

สมุทยปกฺขิยสฺส กิเลสคณสฺส อจฺจนฺตํ อปฺปวตฺติสงฺขาตสมุจฺฉินฺทนปฺปหานวเสน.

และอัปปนา. คำว่า ด้วยปัญญา ได้แก่ ด้วยอริยมรรคปัญญา. คำว่า ด้วยอำนาจสมุจเฉทปหาน ความว่า ด้วยอำนาจการละได้อย่างเด็ดขาด กล่าวคือ ไม่เป็นไปได้อย่างแท้จริงของหมู่กิเลสที่จัดอยู่ในฝ่ายแห่งสมุทัย ดังที่ตรัสโดยนัยว่า "เพื่อละทิฐิ" เป็นต้น ในสันดานของตน ของท่านผู้มีมรรคนั้น ๆ เพราะได้ยังอริยมรรค ๔ ให้เกิดขึ้นแล้ว.

กิเลสานํ วีติกฺกมปฏิปกฺโขติ สงฺกิเลสธมฺมานํ, กมฺมกิเลสานํ วา โย กายวจีทฺวาเรสุ วีติกฺกโม อชฺฌาจาโร, ตสฺส ปฏิปกฺโข สีเลน ปกาสิโต โหติ, อวีติกฺกมสภาวตฺตา สีลสฺส. โอกาสาทานวเสน กิเลสานํ จิตฺเต กุสลปฺปวตฺตึ ปริยาทิยิตฺวา อุฏฺฐานํ ปริยุฏฺฐานํ. ตํ สมาธิ วิกฺขมฺเภตีติ อาห "สมาธินา ปริยุฏฺฐานปฏิปกฺโข ปกาสิโต โหตี"ติ, สมาธิสฺส ปริยุฏฺฐานปฺปหายกตฺตา.

คำว่า ธรรมอันเป็นปฏิปักษ์ต่อวีติกมะแห่งกิเลส ความว่า ธรรมอันเป็นปฏิปักษ์ต่อวีติกมะ คือความประพฤติล่วงทางกายทวารและวจีทวาร แห่งสังกิเลสธรรมหรือกรรมกิเลสทั้งหลาย ย่อมเป็นอันท่านประกาศแล้วด้วยศีล เพราะศีลมีสภาวะไม่ก้าวล่วง. กิเลสที่ตั้งขึ้น ครอบงำความเป็นไปแห่งกุศลในจิต ด้วยอำนาจการไม่ให้โอกาส ชื่อว่า ปริยุฏฐานะ. สมาธิย่อมข่มปริยุฏฐานะนั้น ฉะนั้นท่านจึงกล่าวว่า "ธรรมอันเป็นปฏิปักษ์ต่อปริยุฏฐานะ ย่อมเป็นอันทรงประกาศด้วย

สมาธิ", เพราะสมาธิเป็นธรรมละปริยุฏฐานะ.

อปฺปหีนภาเวน สนฺตาเน อนุอนุสยนกา[๑] การณลาเภ อุปฺปตฺตีรหา อนุสยา, เต ปน อนุรูปํ การณํ ลทฺธา อุปฺปชฺชนารหา ถามคตา กามราคาทโย สตฺต กิเลสา เวทิตพฺพา. เต อริยมคฺคปญฺญาย สพฺพโส ปหียนฺตีติ อาห "ปญฺญาย อนุสยปฏิปกฺโข ปกาสิโต โหตี"ติ.

กิเลสที่นอนอยู่เนืองๆ ในสันดาน เพราะยังละไม่ได้ เมื่อได้เหตุควรแก่อันเกิดขึ้น ชื่อว่า อนุสัย, ก็อนุสัยเหล่านั้น ได้เหตุอันสมควรแล้ว ก็ควรที่จะเกิดขึ้น พึงทราบว่า ได้แก่กิเลส ๗ มีกามราคะเป็นต้นที่รุนแรง. กิเลสเหล่านั้นจะละได้โดยประการทั้งปวง ก็ด้วยอริยมรรคปัญญา ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "ธรรมอันเป็นปฏิปักษ์ต่ออนุสัย ย่อมเป็นอันทรงประกาศแล้วด้วยปัญญา".

กายทุจฺจริตาทิ ทุฏฺฐุ จริตํ, กิเลเสหิ วา ทูสิตํ จริตนฺติ ทุจฺจริตํ, ตเมว ยตฺถ อุปฺปนฺนํ, ตํ สนฺตานํ สงฺกิเลเสติ วิพาธติ, อุปตาเปติ จาติ สงฺกิเลโส, ตสฺส วิโสธนํ สีเลน ตทงฺควเสน ปหานํ วีติกฺกมปฏิปกฺขตฺตา สีลสฺส. ตณฺหาสงฺกิเลสสฺส วิโสธนํ วิกฺขมฺภนวเสน

ธรรมชาติ ชื่อว่า ทุจริต เพราะอรรถว่า ความประพฤติชั่ว มีกายทุจริตเป็นต้น, หรือความประพฤติที่ถูกกิเลสประทุษร้ายแล้ว, ทุจริตนั้นนั่นแหละ เกิดขึ้นในสันดานใด, ก็ทำสันดานนั้นให้เศร้าหมอง คือให้ลำบาก, และเข้าไปเดือดร้อน ฉะนั้น จึงชื่อว่า สังกิเลส, การชำระสังกิเลสนั้น คือ

[๑] ฉ. อนุ อนุ สยนโต.

ปหานํ ปริยุฏฺฐานปฏิปกฺขตฺตา สมาธิสฺส, ตณฺหาย จสฺส อุชุวิปจฺจนีกภาวโต. ทิฏฺฐิสงฺกิเลสสฺส วิโสธนํ สมุจฺเฉทวเสน ปหานํ อนุสยปฏิปกฺขตฺตา ปญฺญาย, ทิฏฺฐิคตานญฺจ อยาถาวคาหีนํ ยาถาวคาหินิยา ปญฺญาย อุชุวิปจฺจนีกภาวโต.

การละด้วยอำนาจตทังคปหาน ด้วยศีล เพราะ ศีลเป็นปฏิปักษ์ต่อความก้าวล่วง. การชำระสังกิเลสคือตัณหา คือละด้วยอำนาจวิกขัมภนปหาน เพราะสมาธิเป็นปฏิปักษ์ต่อปริยุฏฐานะ, และเพราะสมาธินั้นก็เป็นปฏิปักษ์โดยตรงต่อตัณหา. การชำระสังกิเลสคือทิฐิ คือละด้วยอำนาจสมุจเฉทปหาน เพราะปัญญาเป็นปฏิปักษ์ต่ออนุสัย และเพราะปัญญามีปกติถือเอาตามความเป็นจริง อันเป็นปฏิปักษ์โดยตรงต่อทิฐิ อันมีปกติถือเอาความที่ไม่เป็นจริง.

<u>การณนฺ</u>ติ อุปนิสฺสยปจฺจโย. <u>สีเลสุ ปริปูรีการี</u>ติ[๑] มคฺคพฺรหฺมจริยสฺส อาทิภูตตฺตา อาทิพฺรหฺมจริยกานํ ปาราชิกสงฺฆาทิเสส-สงฺขาตานํ มหาสีลสิกฺขาปทานํ อวีติกฺกมนโต ขุทฺทานุขุทฺทกานํ อาปชฺชเน สหสาว เตหิ วุฏฺฐาเนน สีเลสุ ยํ กตฺตพฺพํ, ตํ ปริปูรํ สมตฺตํ[๒] กโรตีติ <u>สีเลสุ ปริปูรีการี</u>. <u>ตถา</u>

คำว่า <u>เหตุ</u> คือ อุปนิสยปัจจัย. คำว่า <u>เป็นผู้กระทำให้บริบูรณ์ในศีลทั้งหลาย</u> ความว่า เพราะท่านไม่ละเมิดสิกขาบทอันเป็นมหาศีล กล่าวคือ ปาราชิกและสังฆาทิเสส อันเป็นอาทิพรหมจริยกสิกขา เพราะเป็นเบื้องต้นของมรรคพรหมจรรย์ เมื่อท่านต้องอาบัติเล็ก ๆ น้อย ๆ กิจอันใดที่จะพึงทำ

---

๑ ฉ. ปริปูรการี, เอวมุปริปิ.

๒ ฉ. สมตฺถํ.

สกทาคามีติ "สีเลสุ ปริปูรีการี"ติ เอตํ อุปสํหรติ ตถา-สทฺเทน.

ในศีลทั้งหลาย ด้วยการออกจากอาบัติเล็ก ๆ น้อย ๆ เหล่านั้นโดยพลัน ท่านก็ย่อมกระทำกิจนั้นให้บริบูรณ์ คือให้ครบถ้วน เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า เป็นผู้กระทำให้บริบูรณ์ในศีลทั้งหลาย. ด้วยตถาศัพท์ ในคำว่า ตถา สกทาคามี ย่อมชักคำนี้ว่า "สีเลสุ ปริปูรีการี" มา.

เอเต หิ เทฺว อริยา สมาธิปาริปนฺถิกานํ กามราคพฺยาปาทานํ ปญฺญาปาริปนฺถิกสฺส จ สจฺจปฏิจฺฉาทกโมหสฺส สพฺพโส อสมูหตตฺตา สมาธึ, ปญฺญญฺจ ภาเวนฺตาปิ สมาธิปญฺญาสุ ยํ กตฺตพฺพํ, ตํ มตฺตโส ปมาเณน ปเทสมตฺตเมว กโรนฺตีติ สมาธิสฺมึ, ปญฺญาย จ มตฺตโส การิโน "สีเลสุ ปริปูรีการิโน"อิจฺเจว วุจฺจนฺติ. อนาคามี ปน กามราคพฺยาปาทานํ สมุจฺฉินฺนตฺตา สมาธิสฺมึ ปริปูรีการี. อรหา สพฺพโส สมฺโมหสฺส สุสมูหตตฺตา ปญฺญาย ปริปูรีการี.

ก็พระอริยะ ๒ จำพวกเหล่านี้ แม้เมื่อเจริญสมาธิและปัญญา เพราะเหตุที่ท่านยังถอนไม่ได้โดยประการทั้งปวง ซึ่งกามราคะและพยาบาท ซึ่งเป็นอันตรายต่อสมาธิ, และโมหะตัวปกปิดสัจจะซึ่งเป็นอันตรายต่อปัญญา ก็ย่อมกระทำกิจที่พึงกระทำในสมาธิ และปัญญา, แต่พอประมาณแต่เพียงบางส่วนเท่านั้น ฉะนั้น ผู้มีปกติกระทำโดยประมาณในสมาธิและปัญญา ท่านก็เรียกว่า "สีเลสุ ปริปูรีการิโน"(เป็นผู้มีปกติกระทำให้บริบูรณ์ในศีลทั้งหลาย) เหมือนกัน. ส่วนพระอนาคามี ชื่อว่า มีปกติกระทำให้บริบูรณ์ในสมาธิ เพราะถอนกามราคะและพยาบาทได้

เด็ดขาดแล้ว. พระอรหันต์ ชื่อว่าทำให้บริบูรณ์แล้วในปัญญา เพราะถอนสัมโมหะได้เด็ดขาดแล้วโดยประการทั้งปวง.

วุตฺตเญฺหตํ ภควตา:

"อิธ ภิกฺขเว ภิกฺขุ สีเลสุ ปริปูริการี โหติ, สมาธิสฺมึ มตฺตโส การี, ปญฺญาย มตฺตโส การี. โส ยานิ ตานิ ขุทฺทานุขุทฺทกานิ สิกฺขาปทานิ, ตานิ อาปชฺชติปิ วุฏฺฐาติปิ. ตํ กิสฺส เหตุ ? น หิ เมตฺถ ภิกฺขเว อภพฺพตา วุตฺตา. ยานิ จ โข ตานิ สิกฺขาปทานิ อาทิพฺรหฺมจริยกานิ พฺรหฺมจริยสารุปฺปานิ, ตตฺถ ธุวสีลี จ โหติ ฐิตสีลี[๑] จ, สมาทาย สิกฺขติ สิกฺขาปเทสุ. โส ติณฺณํ สํโยชนานํ ปริกฺขยา

สมจริงดังที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า:

"ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เป็นผู้ทำให้บริบูรณ์ในศีล, เป็นผู้ทำพอประมาณในสมาธิ, เป็นผู้ทำพอประมาณในปัญญา. เธอย่อมล่วงสิกขาบทเล็กน้อยบ้าง ย่อมออกจากอาบัติบ้าง. ข้อนั้น เพราะเหตุอะไร ? ดูกรภิกษุทั้งหลาย เพราะไม่มีใครกล่าวความเป็นคนอาภัพ ในเพราะล่วงสิกขาบทนี้. แต่ว่าสิกขาบทเหล่าใดนั้น เป็นเบื้องต้นแห่งพรหมจรรย์ สมควรแก่พรหมจรรย์ เธอเป็นผู้มีศีลยั่งยืน และเป็นผู้มีศีลมั่นคงในสิกขาบทเหล่านั้น, สมาทานศึกษาอยู่

---

๑ ฉ. ธุวสีโล จ โหติ ฐิตสีโล จ.

โสตาปนฺโน โหติ อวินิปาตธมฺโม นิยโต สมฺโพธิปรายโน.

ในสิกขาบททั้งหลาย. เธอเป็นพระ-โสดาบัน เพราะสังโยชน์ ๓ หมดสิ้นไป เป็นผู้มีความไม่ตกต่ำเป็นธรรมดา เป็นผู้เที่ยงจะตรัสรู้ในเบื้องหน้า.

อิธ ปน ภิกฺขเว ภิกฺขุ สีเลสุ ฯเปฯ โส ติณฺณํ สํโยชนานํ ปริกฺขยา ราคโทสโมหานํ ตนุตฺตา สกทาคามี โหติ. สกิเทว อิมํ โลกํ อาคนฺตฺวา ทุกฺขสฺสนฺตํ กโรติ. อิธ ปน ภิกฺขเว ภิกฺขุ สีเลสุ ปริปูรีการี โหติ, สมาธิสฺมึ ปริปูรี-การี, ปญฺญาย มตฺตโส การี. โส ยานิ ตานิ ฯเปฯ สิกฺขติ สิกฺขาปเทสุ. โส ปญฺจนฺนํ โอรมฺภาคิยานํ ฯเปฯ อนาวตฺติธมฺโม ตสฺมา โลกา. อิธ ปน ภิกฺขเว ภิกฺขุ สีเลสุ ปริปูรีการี โหติ, สมาธิสฺมึ ปริปูรีการี, ปญฺญาย ปริปูรีการี. โส ยานิ ตานิ ขุทฺทานุขุทฺทกานิ ฯเปฯ สิกฺขติ

ดูกรภิกษุทั้งหลาย ก็ภิกษุในธรรมวินัยนี้เป็นผู้ทำให้บริบูรณ์ในศีล เป็นผู้ทำพอประมาณในสมาธิ เป็นผู้ทำพอประมาณในปัญญา เธอย่อมล่วงสิกขาบทเล็กน้อยบ้าง ย่อมออกจากอาบัติบ้าง ข้อนั้น เพราะเหตุไร ? เพราะ ไม่มีใครกล่าวความเป็นคนอาภัพในเพราะล่วงสิกขาบทนี้ แต่ว่าสิกขาบทเหล่าใด เป็นเบื้องต้นแห่งพรหมจรรย์ สมควรแก่พรหมจรรย์ เธอเป็นผู้มีศีลยั่งยืน และมีศีลมั่นคงในสิกขาบทเหล่านั้น สมาทานศึกษาอยู่ในสิกขาบททั้งหลาย เธอเป็นพระสกทาคามี เพราะสังโยชน์ ๓ หมดสิ้นไป และเพราะราคะ โทสะ

สิกฺขาปเทสุ. โส อาสวานํ ขยา ฯเปฯ อุปสมฺปชฺช วิหรตี"ติ.[๑]

และโมหะเบาบาง. จะมายังโลกนี้อีกคราวเดียวเท่านั้น แล้วจะทำที่สุดแห่งทุกข์ได้. ดูกรภิกษุทั้งหลาย ก็ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เป็นผู้ทำให้บริบูรณ์ในศีล เป็นผู้ทำให้บริบูรณ์ในสมาธิ เป็นผู้ทำพอประมาณในปัญญา. เธอย่อมล่วงสิกขาบทเล็กน้อยบ้าง ย่อมออกจากอาบัติบ้าง ข้อนั้น เพราะเหตุไร ? เพราะไม่มีใครกล่าวความเป็นคนอาภัพในเพราะล่วงสิกขาบทนี้ แต่สิกขาบทเหล่าใดเป็นเบื้องต้นแห่งพรหมจรรย์ สมควรแก่พรหมจรรย์ เธอเป็นผู้มีศีลยั่งยืน และมีศีลมั่นคงในสิกขาบทเหล่านั้น สมาทานศึกษาอยู่ในสิกขาบททั้งหลาย. เธอเป็นผู้ผุดขึ้นเกิด จักปรินิพพานในภพนั้นมีอันไม่กลับจากโลกนั้น เป็นธรรมดา

---

๑ องฺ. ติก. ๒๐/๒๙๗-๒๙๙, ปาฬิยมฺปน สพฺพตฺถ ปริปูรการี...คตฺถ ธุวสีโล จ โหติ ฐิตสีโล จาติ ทิสฺสติ.

เพราะโอรัมภาคิยสังโยชน์ ๕ หมดสิ้นไป ฯลฯ สมาทานศึกษาอยู่ในสิกขาบททั้งหลาย. ภิกษุนั้น เพราะสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย ฯลฯ เข้าถึงอยู่" ดังนี้.

"กถนฺ"ติ ปุจฺฉิตฺวา สิกฺขาทิเก วิภชิตฺวา วุตฺตเมวตฺถํ นิคเมตุํ "เอวนฺ"ติ-อาทิ วุตฺตํ. ตตฺถ อญฺเญ จาติ ตโย วิเวกา, ตีณิ กุสลมูลานิ, ตีณิ วิโมกฺข-มุขานิ, ตีณิ อินฺทฺริยานีติ เอวมาทโย, สิกฺขาตฺติกาทีหิ[๑] อญฺเญ จ คุณตฺติกา. เอวรูปาติ ยาทิสกา สิกฺขาตฺติกาทโย อิธ สีลาทีหิ ปกาสิตา โหนฺติ, เอทิสา.

ท่านอาจารย์ เพื่อจะถามว่า "อย่างไร" แล้วจึงจำแนกสิกขาเป็นต้น แล้วสรุปความที่กล่าวแล้วนั่นแหละ จึงกล่าวว่า "เอวํ" ดังนี้เป็นต้นไป. ในบทเหล่านั้น คำว่า อนึ่ง คุณที่เป็นหมวด ๓ อื่น ๆ ได้แก่ คุณที่เป็นหมวด ๓ เป็นต้นอย่างนี้ คือ วิเวก ๓, กุศลมูล ๓, วิโมกขมุข ๓, อินทรีย์ ๓, และคุณที่เป็นหมวด ๓ อย่างอื่นจากคุณที่เป็นหมวด ๓ แห่งสิกขาเป็นต้น. คำว่า เห็นปานนี้ ได้แก่ เป็นเช่นกับสิกขา ๓ เป็นต้น ที่ทรงประกาศไว้ด้วยศีลเป็นต้นในอธิการนี้.

เอตฺถ หิ วิวฏฺฏูปนิสฺสิตสฺส สีลสฺส อิธาธิปฺเปตตฺตา สีเลน กายวิเวโก

ก็ในที่นี้ ทรงประกาศกายวิเวกด้วยศีล เพราะในที่นี้ท่านประสงค์เอาศีลที่อาศัย

[๑] ฉ. สิกฺขตฺติกาทีหิ, เอวมุปริปิ.

ปกาสิโต โหติ, สมาธินา จิตฺตวิเวโก, ปญฺญาย อุปธิวิเวโก. ตถา สีเลน อโทโส กุสลมูลํ ปกาสิตํ โหติ, ติติกฺขาปฺปธานตาย[๑] อนุปฆาตสภาวตาย จ สีลสฺส. สมาธินา อโลโภ กุสลมูลํ, โลภปฏิปกฺขโต, อโลภปฺปธานตาย จ สมาธิสฺส. ปญฺญาย ปน อโมโหเยว.

สีเลน จ อนิมิตฺตวิโมกฺขมุขํ ปกาสิตํ โหติ. อโทสปฺปธานญฺหิ สีลสมฺปทํ นิสฺสาย โทเส อาทีนวทสฺสิโน อนิจฺจานุปสฺสนา สุเขเนว อิชฺฌติ, อนิจฺจานุปสฺสนา จ อนิมิตฺตวิโมกฺขมุขํ. สมาธินา อปฺปณิหิตวิโมกฺขมุขํ. ปญฺญาย สุญฺญต-วิโมกฺขมุขํ. อโลภปฺปธานญฺหิ กามนิสฺสรณํ สมาธิสมฺปทํ นิสฺสาย กาเมสุ อาทีนวทสฺสิโน ทุกฺขานุปสฺสนา สุเขเนว อิชฺฌติ,

วิวัฏฏะ, ประกาศจิตวิเวกด้วยสมาธิ, ประกาศอุปธิวิเวกด้วยปัญญา. อนึ่ง อโทสะอันเป็นกุศลมูล ทรงประกาศด้วยศีล เพราะศีลมีความอดกลั้นเป็นประธาน และมีสภาวะไม่เบียดเบียนผู้อื่น. อโลภะอันเป็นกุศลมูลทรงประกาศด้วยสมาธิ, เพราะสมาธิเป็นปฏิปักษ์ต่อโลภะ และเพราะมีอโลภะเป็นประธาน. แต่อโมหะอย่างเดียวทรงประกาศด้วยปัญญา.

อนึ่ง ทรงประกาศอนิมิตตวิโมกขมุขด้วยศีล. จริงอยู่ ผู้ที่อาศัยศีลสมบัติอันมีอโทสะเป็นประธาน มีปกติเห็นโทษในโทสะ อนิจจานุปัสสนา ย่อมสำเร็จได้โดยง่ายแท้จริง, และอนิจจานุปัสสนา ชื่อว่า เป็นอนิมิตต-วิโมกขมุข. ย่อมเป็นอันประกาศอัปปณิหิต-วิโมกขมุขด้วยสมาธิ. ย่อมเป็นอันประกาศสุญญตวิโมกขมุขด้วยปัญญา. ก็ผู้ที่อาศัยสมาธิ-สมบัติอันเป็นเครื่องออกไปจากกาม ซึ่งมี

---

[๑] ฉ. ติติกฺขปฺปธานตาย.

ทุกฺขานุปสฺสนา จ อปฺปณิหิตวิโมกฺขมุขํ. ปญฺญาสมฺปทํ นิสฺสาย อนตฺตานุปสฺสนา สุเขเนว อิชฺฌติ, อนตฺตานุปสฺสนา จ สุญฺญตวิโมกฺขมุขํ.

อโลภะเป็นประธาน มีปกติเห็นโทษในกามทั้งหลาย ทุกขานุปัสสนา ย่อมสำเร็จได้โดยง่ายแท้จริง, และทุกขานุปัสสนา ก็เป็นอัปปณิหิตวิโมกขมุข. อนัตตานุปัสสนา อาศัยปัญญาสมบัติ ย่อมสำเร็จโดยง่ายทีเดียว, และอนัตตานุปัสสนา ก็เป็นสุญญตวิโมกขมุข.

ตถา สีเลน จ อนญฺญาตญฺญสฺสามีตินฺทฺริยํ ปกาสิตํ โหติ. ตญฺหิ สีเลสุ ปริปูรีการิโน อฏฺฐมกสฺส อินฺทฺริยํ. สมาธินา อญฺญินฺทฺริยํ. ตญฺหิ อุกฺกํสคตํ สมาธิสฺมึ ปริปูรีการิโน อนาคามิโน อคฺคมคฺคฏฺฐสฺส จ อินฺทฺริยํ. ปญฺญาย อญฺญาตาวินฺทฺริยํ ปกาสิตํ โหติ. ตทุปฺปตฺติยา หิ อรหา ปญฺญาย ปริปูรีการีติ. อิมินา นเยน อญฺเญ จ เอวรูปา คุณตฺติกา สีลาทีหิ ปกาเสตพฺพา.

ก็อนึ่ง ย่อมทรงประกาศอนัญญาตัญญัสสามีตินทรีย์ด้วยศีล. เพราะอนัญญาตัญญัสสามีตินทรีย์นั้น เป็นอินทรีย์ของพระอริยบุคคลที่ ๘ ผู้กระทำให้บริบูรณ์ในศีลทั้งหลาย. ย่อมประกาศอัญญินทรีย์ด้วยสมาธิ. เพราะอัญญินทรีย์นั้น เป็นอินทรีย์ของพระอนาคามีผู้ทำให้บริบูรณ์ในสมาธิ เป็นอย่างอุกฤษฏ์ และเป็นอินทรีย์ของผู้ตั้งอยู่ในมรรคอันเลิศ. ย่อมประกาศอัญญาตาวินทรีย์ ด้วยปัญญา. เพราะพระอรหันต์ทั้งหลาย จะทำให้บริบูรณ์ในปัญญาได้ ก็เพราะอัญญาตาวินทรีย์นั้นเกิดขึ้นแล. อนึ่ง พึงประกาศคุณที่เป็นหมวด ๓ (หมวด ๓ แห่งคุณ) เห็นปานนี้อย่างอื่นด้วยศีลเป็นต้นโดยนัยนี้.

คุณหญิงนงเยาว์ จิตต์กุศล
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

๑. สีลนิทฺเทสวณฺณนา

สีลสรูปาทิกถาวณฺณนา

๖. เอวนฺติ วุตฺตปฺปกาเรน. อเนกคุณสงฺคาหเกนาติ อธิสีลสิกฺขาทีนํ, อญฺเญสญฺจ อเนเกสํ คุณานํ สงฺคาหเกน. สีลสมาธิปญฺญามุเขนาติ "สพฺเพ สงฺขารา อนิจฺจา"ติอาทีสุ[๑] วิย วิปสฺสนามตฺตาทิมุเขน สงฺเขปโต อเทเสตฺวา สีลสมาธิปญฺญามุเขน เทสิโตปิ, สตฺตตึสายปิ วา โพธิปกฺขิยธมฺมานํ วิสุทฺธิมคฺคนฺโตคธตฺตา ตตฺถ สีลสมาธิปญฺญามุขํ ปมุขํ กตฺวา เทสิโตปิ.

๑. พรรณนาศีลนิเทศ

พรรณนากถาว่าด้วยเรื่องสรุปศีลเป็นต้น

๖. บทว่า เอวํ แปลว่า โดยประการดังกล่าวแล้ว. คำว่า อันรวบรวมคุณเป็นอเนกไว้ ความว่า รวบรวมคุณมิใช่น้อยของอธิศีลสิกขาเป็นต้น และธรรมเหล่าอื่น. คำว่า โดยมุขคือศีล สมาธิ และปัญญา ความว่า แม้ทรงแสดงโดยมุข คือศีล สมาธิ และปัญญา เป็นประธานไม่แสดงโดยสังเขป โดยมุขมีเพียงวิปัสสนาเป็นต้น เหมือนในคำเป็นต้นว่า "สพฺเพ สงฺขารา อนิจฺจา" สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง, หรือแม้ทรงแสดงกระทำมุขคือ ศีล สมาธิ และปัญญา ให้เป็นประธานในบรรดาโพธิปักขิยธรรมเหล่านั้น เพราะโพธิปักขิยธรรมทั้งหลาย ทั้ง ๓๗ ก็หยั่งลงภายในแห่งวิสุทธิมรรค.

---

[๑] ขุ. ธ. ๒๕/๕๑, ขุ. เถร. ๒๖/๓๖๖, เนตฺติปกรณ ๑๔, ๒๕๐.

คุณหญิงนงเยาว์ จิตต์กุศล
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

เอเตน สีลสมาธิปญฺญาสุ อวเสสโพธิปกฺขิยธมฺมานํ สภาวโต, อุปการโต จ อนฺโตคธภาโว ทีปิโตติ เวทิตพฺพํ. อติสงฺเขปเทสิโตเยว โหติ สภาววิภาคาทิโต อวิภาวิตตฺตา. นาลนฺติ น ปริยตฺตํ น สมตฺถํ. สพฺเพสนฺติ นาติสงฺเขปวิตฺถารรุจีนมฺปิ, วิปจฺจิตญฺญู[๑]เนยฺยานมฺปิ วา. สงฺเขปเทสนา หิ สงฺขิตฺตรุจีนํ, อุคฺฆฏิตญฺญูนํเยว จ อุปการาย โหติ, น ปนิตเรสํ. อสฺส วิสุทฺธิมคฺคสฺส. ปุจฺฉนฏฺเฐน ปญฺหา, กิริยา กรณํ กมฺมํ, ปญฺหาว กมฺมํ ปญฺหากมฺมํ, ปุจฺฉนปโยโค.

ด้วยคำนี้ พึงทราบว่า ทรงแสดงความที่โพธิปักขิยธรรมที่เหลือหยั่งลงภายใน โดยเป็นสภาวะ และโดยเป็นอุปการะ ในศีล สมาธิ และปัญญา. ย่อมเป็นอันแสดงโดยสังเขปเกินไปทีเดียว เพราะยังไม่แจ่มชัดโดยสภาวะและโดยวิภาคเป็นต้น. คำว่า ไม่อาจ ความว่า ยังไม่เพียงพอคือยังไม่สามารถ. คำว่า แก่ชนทั้งปวง ความว่า แม้ผู้ที่ชอบไม่ย่อเกินไปและไม่พิสดารเกินไป หรือแม้แก่วิปัจจิตัญญูบุคคล และไนยบุคคลทั้งหลาย. ก็การเทศนาโดยย่อพอเพื่อเป็นอุปการะแก่ผู้ที่ชอบเรื่องที่แสดงโดยย่อ และแก่อุคฆฏิตัญญูบุคคลทั้งหลาย แต่ไม่เป็นอุปการะแก่บุคคลนอกนี้. อสฺส โยค วิสุทฺธิมคฺคสฺส แปลว่า แห่งวิสุทธิมรรคนั้น. ชื่อว่า ปัญหา เพราะอรรถว่า ถาม, กิริยา คือการกระทำ ชื่อว่า กรรม, กรรม คือปัญหา ชื่อว่าปัญหากรรม ได้แก่ ประโยคแห่งการถาม.

---

[๑] ฉ. วิปญฺจิตญฺญู, ม. วิตฺถารรุจีนมฺปิ วิปญฺจิตญฺญู.

คุณหญิงนงเยาว์ จิตต์กุศล
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

กึ สีลนฺติ สรูปปุจฺฉา. เกนฏฺเฐน สีลนฺติ เกน อตฺเถน สีลนฺติ วุจฺจติ, "สีลนฺ"ติ ปทํ กํ อภิเธยฺยํ นิสฺสาย ปวตฺตนฺติ อตฺโถ. ตยิทํ สีลํ สภาวโต, กิจฺจโต, อุปฏฺฐานาการโต, อาสนฺน-การณโต จ กถํ ชานิตพฺพนฺติ อาห "กานสฺส ลกฺขณรสปจฺจุปฏฺฐานปทฏฺฐานานี"ติ. ปฏิปตฺติ นาม หิฏฺฐานิสํเส เอว โหตีติ อาห "กิมานิสํสนฺ"ติ. กติวิธนฺติ ปเภทปุจฺฉา.

คำว่า อะไรเป็นศีล เป็นคำถามโดยสรุป. ชื่อว่า ศีล เพราะอรรถว่ากระไร ความว่า ท่านกล่าวว่าศีล เพราะอรรถว่าอะไร, อธิบายว่า บทว่า "ศีล" อาศัยการตั้งชื่ออย่างไรเป็นไป. เพื่อจะเลี่ยงคำถามว่า ศีลนั้นนั้นจะพึงทราบได้อย่างไร โดยสภาวะ, โดยกิจ, โดยอาการที่ปรากฏ, และโดยเหตุใกล้ ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "อะไรเป็นลักษณะ รส ปัจจุปัฏฐาน และปทัฏฐานของศีลนั้น". ธรรมดาการปฏิบัติย่อมมี ในเมื่อมีอานิสงส์ได้เห็นแล้วนั่นเอง ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "มีอานิสงส์เป็นอย่างไร". คำว่า ศีลนั้นมีกี่อย่าง เป็นคำถามถึงประเภท.

วิภาควนฺตานํ หิ สภาววิภาวนํ วิภาคทสฺสนมุเขเนว โหตีติ. โวทานํ วิสุทฺธิ. สา จ สงฺกิเลสมลวิมุตฺติ. ตํ อิจฺฉนฺเตน ยสฺมา อุปายโกสลฺลตฺถินา อปายโกสลฺลํ[๑] วิย สงฺกิเลโส ชานิตพฺโพติ

จริงอยู่ การนำธรรมที่มีวิภาคให้แจ่มชัดโดยสภาวะ ย่อมมีได้โดยมุข คือการแสดงวิภาคนั้นเอง ดังนี้แล. ความผ่องแผ้ว คือ ความบริสุทธิ์. ก็ความบริสุทธิ์นั้นเป็นความพ้นจากมลทินคือสังกิเลส. ผู้ที่ต้องการความพ้นจาก

[๑] ฉ. อนุปายโกสลฺลํ.

อาห "โก จสฺส สงฺกิเลโส"ติ.

มลทินคือสังกิเลสนั้น ก็ควรจะต้องรู้สังกิเลส ดุจคนที่ต้องการความเป็นผู้ฉลาดในอุบาย ต้องรู้ความเป็นผู้ฉลาดในสิ่งที่มิใช่อุบาย ฉะนั้น จึงกล่าวว่า "ก็ความเศร้าหมองของศีลนั้นเป็นอย่างไร".

ตตฺราติ ตสฺมึ, ตสฺส วา ปญฺหากมฺมสฺส. วิสฺสชฺชนนฺติ วิวรณํ. ปุจฺฉิโต หิ อตฺโถ อวิภาวิตตฺตา นิคุโฬฺห มุฏฺฐิยํ กโต วิย ติฏฺฐติ. ตสฺส วิวรณํ วิสฺสชฺชนํ วิภูตภาวกรณโต.[๑] ปาณาติปาตาทีหีติ เอตฺถ ปาโณติ โวหารโต สตฺโต, ปรมตฺถโต ชีวิตินฺทฺริยํ. ตสฺส สรเสเนว ปตนสภาวสฺส อนฺตรา เอว[๒] อติว ปาตนํ อติปาโต, สณิกํ ปติตุํ อทตฺวา สีฆํ ปาตนนฺติ อตฺโถ, อติกฺกมฺม วา สตฺถาทีหิ อภิภวิตฺวา ปาตนํ อติปาโต, ปาณฆาโต. อาทิ-สทฺเทน อทินฺนาทานาที สงฺคณฺหาติ.

บทว่า ตตฺร ความเท่ากับ ตสฺมึ โยค ปญฺหากมฺเม แปลว่า ในปัญหากรรมนั้น, หรือความเท่ากับ ตสฺส โยค ปญฺหากมฺมสฺส แปลว่า ซึ่งปัญหากรรมนั้น. คำว่า วิสฺสชฺชนํ แปลว่า คำไข. ก็เนื้อความที่เขาถามแล้ว ยังลี้ลับอยู่ เหมือนกำไว้ในมือ เพราะยังไม่แจ่มชัด. คำไขความที่ถามนั้น ชื่อว่าเป็นคำวิสัชนา เพราะจะกระทำให้แจ่มชัดขึ้น. ในคำว่า จากปาณาติบาตเป็นต้น นี้ สัตว์ชื่อว่า ปาณะ โดยบัญญัติ, โดยปรมัตถ์ได้แก่ ชีวิตินทรีย์. การยังชีวิตินทรีย์นั้น ซึ่งมีสภาวะจะตกล่วงไปโดยสภาพ ให้ตกล่วง

---

[๑] ฉ. วิภูตภาวการณโต.

[๒] ฉ. อนฺตเร เอว.

เตหิ ปาณาติปาตาทีหิ ทุสฺสีลฺยกมฺเมหิ.

ไปโดยพลันในระหว่าง ชื่อว่า อติปาต (การยังชีวิตินทรีย์ให้ตกล่วงไป), ความว่า ให้ตกไปพลัน มิให้ค่อย ๆ ตกไป, อีกอย่างหนึ่ง การก้าวล่วงคือใช้ศัสตราเป็นต้นครอบงำให้ตกไป ก็ชื่อว่า อติปาต, คือ การฆ่าสัตว์. ด้วยอาทิศัพท์ ท่านอาจารย์ย่อมรวมถึงอทินนาทานเป็นต้นด้วย. จากกรรม คือ ความทุศีลมีปาณาติบาตเป็นต้นเหล่านั้น.

วิรมนฺตสฺสาติ สมาทานวิรติวเสน, สมฺปตฺตวิรติวเสน จ โอรมนฺตสฺส. วตฺตปฏิปตฺตินฺติ อุปชฺฌายวตฺตาทิวตฺตกรณํ. เจตนาทโย ธมฺมาติ สงฺเขปโต วุตฺตมตฺถํ ปาฬิวเสน วิภชิตฺวา ทสฺเสตุํ "วุตฺต-เฌหตนฺ"ติอาทิ วุตฺตํ. ตตฺถ เจตยตีติ เจตนา, อตฺตนา สมฺปยุตฺตธมฺเมหิ สทฺธึ อารมฺมเณ อภิสนฺทหตีติ อตฺโถ[1] เจตนาย

คำว่า ของบุคคลผู้เว้น ได้แก่ ของบุคคลผู้งดเว้นอยู่ ด้วยอำนาจสมาทานวิรัติ และด้วยสัมปัตตวิรัติ. คำว่า วัตรปฏิบัติ คือการทำวัตรมีอุปัชฌายวัตรเป็นต้น. ท่านอาจารย์กล่าวคำว่า ข้อนี้ "สมดังคำที่พระธรรมเสนาบดีสารีบุตรกล่าวไว้" ดังนี้เป็นต้น เพื่อจะแสดงจำแนกเนื้อความที่ท่านกล่าวไว้โดยสังเขปว่า ธรรมทั้งหลายมีเจตนา

---

[1] อฏฺฐสาลินี. ๑/๒๔๖, สทฺธึ อตฺตนา สมฺปยุตฺตธมฺเม อารมฺมเณ อภิสนฺทหตีติ อตฺโถ.

อนุกูลวเสเนว หิ ตํสมฺปยุตฺตา ธมฺมา อารมฺมเณ ปวตฺตนฺติ. เจตนา กามํ กุสลตฺติกสาธารณา, อิธ ปน สีลเจตนา อธิปฺเปตาติ กตฺวา "กุสลา"ติ เวทิตพฺพา.	เป็นต้น ด้วยอำนาจพระบาลี. ในบทเหล่านั้น ชื่อว่า เจตนา เพราะอรรถว่า จงใจ, อธิบายว่า ตั้งไว้เฉพาะในอารมณ์ร่วมกับธรรมที่สัมปยุตกับตน. จริงอยู่ ธรรมที่สัมปยุตกับเจตนานั้น ย่อมเป็นไปในอารมณ์ได้ ก็ด้วยอำนาจความอนุกูลของเจตนาเท่านั้นเอง. เจตนาสาธารณะแก่ธรรมที่เป็นกุสลัตติกะโดยแท้ ถึงอย่างนั้น ในที่นี้พึงทราบว่า "เป็นกุศล" เพราะทำคำอธิบายว่า ท่านประสงค์เอาศีลเจตนา.
เจตสิ นิยุตฺตํ เจตสิกํ, จิตฺตสมฺปยุตฺตนฺติ อตฺโถ. เจตนาย สติปิ เจตสิกตฺเต ตสฺสา[๑] "เจตนา สีลนฺ"ติ วิสุํ คหิตตฺตา ตทญฺญเมว วิรติอนภิชฺฌาทิกํ เจตสิกสีลํ[๒] ทฏฺฐพฺพํ โคพลิพทฺทญาเยน. สํวรณํ สํวโร. ยถา	ธรรมชาติที่ประกอบในจิต อธิบายว่า ธรรมชาติที่ประกอบกับจิต ชื่อว่า เจตสิก. แม้ในเมื่อเจตนาเป็นเจตสิกธรรมอยู่ ก็พึงเห็นว่า เจตสิกศีล ได้แก่ วิรัติและอนภิชฌาเป็นต้น อื่นจากเจตนานั้นทีเดียว ทั้งนี้โดย

[๑] ฉ. ตสฺสาติ น ทิสฺสติ.

[๒] ฉ. เจตสิกํ สีลํ.

อกุสลา ธมฺมา จิตฺเต น โอตรนฺติ, ตถา ปิทหนํ. อวีติกฺกโม วีติกฺกมสฺส ปฏิปกฺขภูตา อวีติกฺกมวเสน ปวตฺตจิตฺตเจตสิกา. ตตฺถ เจตนาสีลํ นามาติอาทิ ยถาภูตสฺส[๑] สุตฺตปทสฺส วิวรณํ. วิรมนฺตสฺส เจตนาติ วิรติสมฺปยุตฺตํ ปธานภูตํ เจตนมาห. ปูเรนฺตสฺส เจตนาติ วตฺตปฏิปตฺติอายูหินี. วิรมนฺตสฺส วิรตีติ วิรติยา ปธานภาวํ คเหตฺวา วุตฺตํ.

เป็น โคพลิพัทธนัย[๑] เพราะเจตนานั้น ท่านก็ถือเอาแผนกหนึ่งว่า "เจตนาเป็นศีล". ความระวัง ชื่อว่า สังวร. ได้แก่ การปิดโดยประการที่อกุศลธรรมหยั่งลงในจิตไม่ได้. จิตและเจตสิกเป็นไป ด้วยอำนาจความไม่ก้าวล่วง ซึ่งเป็นปฏิปักษ์ต่อความก้าวล่วง ชื่อว่า อวีติกกมะ (ความไม่ก้าวล่วง). ในคำเหล่านั้น คำว่า ชื่อว่าเจตนาศีล เป็นต้น เป็นคำไขบทแห่งพระสูตรตามที่นำมาแล้ว.

---

๑ ฉ. ยถาวุตฺตสฺส.

๑ โคพลิพัทธนัย หมายถึงโคศัพท์ และพลิพทฺธศัพท์มาด้วยกัน โคศัพท์ย่อมหมายถึงโคอื่น คือ ชรคฺคว โคแก่ หมฺม โคฝึก วจฺฉ ลูกโค เว้น พลิพทฺธ โคเนื่องด้วยกำลัง คือโคหนุ่มเสีย เหมือน เทโว น สกฺโก คนฺธพฺโพ มาด้วยกัน เทโว หมายเอาเทวดาอื่น เว้นท้าวสักกะและคนธรรพ์ ซึ่งเป็นเทวดาด้วยกัน เป็นข้อเปรียบเทียบของเจตนาศัพท์ มาด้วยกันกับเจตสิกศัพท์ เจตสิก ย่อมหมายถึงเจตสิกอื่น ๆ จากเจตนานั้นมีวิรติเจตสิก และอนภิชฌาเจตสิกเป็นต้น อย่างนี้เรียก โคพลิพัทธนัย.

ท่านกล่าวถึง เจตนาที่เป็นประธานสัมปยุต ด้วยวิรัติ ด้วยคำว่า เจตนาของบุคคลผู้เว้น. ด้วยคำว่า เจตนาของบุคคลผู้บำเพ็ญ คือ การประมวลวัตรปฏิบัติมา. คำว่า ความงดเว้นของบุคคลผู้เว้น ท่านกล่าวถือเอาความที่วิรัติเป็นประธาน.

เอตฺถ หิ ยทา "ติวิธา ภิกฺขเว กายสญฺเจตนา กุสลํ กายกมฺมนฺ"ติอาทิ-[๑] วจนโต ปาณาติปาตาทีนํ ปฏิปกฺขภูตา ตพฺพิรติวิสิฏฺฐา เจตนา ตถาปวตฺตา ปธานภาเวน ปาณาติปาตาทิปฏิวิรติสาธิกา โหติ, ตทา ตํสมฺปยุตฺตา วิรติ อนภิชฺฌาทโย จ เจตนาปกฺขิกา วา, อพฺโพหาริกา วาติ อิมมตฺถํ สนฺธาย เจตนาสีลํ วุตฺตํ.

ก็ในอธิการนี้ ท่านกล่าวเจตนาศีล หมายความข้อนี้ว่า เมื่อใดเจตนาที่วิเศษกว่าความงดเว้นจากปาณาติบาต เป็นต้นนั้น อันเป็นปฏิปักษ์ต่อปาณาติบาตเป็นต้น โดยพระบาลีว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย กายสัญเจตนา ๓ อย่าง กายกรรมฝ่ายกุศล" ดังนี้เป็นต้น ที่เป็นไปแล้วเช่นนั้น ย่อมให้สำเร็จเป็นความงดเว้น เฉพาะปาณาติบาตเป็นต้น โดยความเป็นประธาน, เมื่อนั้น วิรัติและอนภิชฌาเป็นต้น ที่สัมปยุตด้วยเจตนานั้น จัดเข้าในฝ่ายเจตนา หรือเป็นอัพโพหาริก.

---

[๑] อภิ. ก. ๓๗/๔๒๒.

ยทา ปน ปาณาติปาตาทีหิ สงฺโกจํ อาปชฺชนฺตสฺส ตโต วิรมณากาเรน ปวตฺตมานา เจตนาวิสิฏฺฐา วิรติ, อนภิชฺฌาทโย จ ตตฺถ ตตฺถ ปธานภาเวน กิจฺจสาธิกา โหนฺติ, ตทา ตํสมฺปยุตฺตา เจตนา วิรติอาทิปกฺขิกา วา โหติ, อพฺโพหาริกา วาติ อิมมตฺถํ สนฺธาย เจตสิกสีลํ วุตฺตํ.

ท่านกล่าวเจตสิกศีล หมายความข้อนี้ว่า แต่เมื่อใด วิรัติและอนภิชฌาเป็นต้น อันวิเศษกว่าเจตนา ซึ่งเป็นไปอยู่โดยอาการที่งดเว้นจากปาณาติบาตเป็นต้นนั้น ของผู้ถึงความรังเกียจจากปาณาติบาตเป็นต้น ย่อมให้สำเร็จกิจ โดยความเป็นประธานในข้อนั้น ๆ, เมื่อนั้นเจตนาที่สัมปยุตด้วยวิรัติและอนภิชฌาเป็นต้นนั้น จัดเข้าในฝ่ายของวิรัติเป็นต้น หรือเป็นอัพโพหาริก.

อิทานิ สุตฺเต อาคตนเยน ทสกุสลกมฺมปถวเสน เจตนาเจตสิกสีลานิ วิภชิตฺวา ทสฺเสตุํ "อปิจา"ติอาทิ วุตฺตํ. ปชหนฺตสฺสาติ สมาทานวเสน "อิโต ปฏฺฐาย น กริสฺสามี"ติ สมฺปตฺตวตฺถุกานิปิ อนชฺฌาจรเณน ปชหนฺตสฺส. สตฺตกมฺมปถเจตนาติ ปาณาติปาตาทิปหานสาธิกา ปฏิปาฏิยา สตฺตกุสลกมฺมปถเจตนา. อภิชฺฌาทิวเสน ยํ ปรหารคมนาทิ กริยติ, ตสฺส ปหายกา

บัดนี้ เพื่อจะแสดงจำแนกเจตนาศีลและเจตสิกศีล โดยเกี่ยวกับกุศลกรรมบถ ๑๐ ตามนัยที่มาในพระสูตร จึงกล่าวคำมีอาทิว่า "อปิจ" (อีกอย่างหนึ่ง)ต่อไป. คำว่า ของบุคคลผู้ละ ความว่า ของบุคคลผู้ละอยู่โดยไม่ประพฤติล่วง แม้วัตถุที่ประจวบเข้าด้วยตั้งใจว่า "จำเดิมแต่นี้ไป เราจักไม่กระทำ" ดังนี้ ด้วยอำนาจการสมาทาน. คำว่า เจตนาในกรรมบถ ๗ ได้แก่ เจตนาในกุศลกรรมบถ ๗ โดยลำดับ ให้สำเร็จ

อนภิชฺฌาทโย สีลนฺติ อาห "เจตสิกสีลํ นาม อนภิชฺฌา ฯเปฯ สมฺมาทิฏฺฐิธมฺมา"ติ.

การละปาณาติบาตเป็นต้น. สัตว์กระทำกรรมใดมีการเป็นชู้ภรรยาของคนอื่นเป็นต้นด้วยอำนาจอภิชฌาเป็นต้น, อนภิชฌาเป็นต้นที่เป็นตัวละกรรมอันนั้น ชื่อว่า เป็นศีล ฉะนั้นท่านจึงกล่าวว่า "ธรรมคืออนภิชฌา อัพยาบาท ฯลฯ และสัมมาทิฐิ ชื่อว่า เจตสิกศีล" ดังนี้.

ยถา หิ อภิชฺฌาพฺยาปาทวเสน มิจฺฉาจารปาณาติปาตาทโย กริยนฺติ, เอวํ มิจฺฉาทิฏฺฐิวเสนาปิ เต ปุตฺตมุขทสฺสนาทิอตฺถํ กริยนฺติ. เตสญฺจ ปชหนกา อนภิชฺฌาทโยติ. ปาติโมกฺขสํวโร จาริตฺตวาริตฺตวิภาคํ วินยปริยาปนฺนํ สิกฺขาปทสีลํ. สติสํวโร มนจฺฉฏฺฐานํ อินฺทฺริยานํ อารกฺขา, [๑]ตถาปวตฺตา สตีเยว. ญาณสํวโร ปญฺญา. ขนฺติสํวโร อธิวาสนา. สา จ ตถาปวตฺตา

เหมือนอย่างบุคคลทำมิจฉาจาร และปาณาติบาตเป็นต้น ด้วยอำนาจอภิชฌาและพยาบาท ฉันใด, มิจฉาจารและพยาบาทเป็นต้นเหล่านั้น เขาทำลงไปก็เพื่อประโยชน์ มีการเห็นแก่หน้าบุตรเป็นต้น ด้วยอำนาจความเห็นผิดบ้าง ฉันนั้น. ก็ธรรมมีอนภิชฌาเป็นต้น เป็นตัวละธรรมมีอภิชฌาเป็นต้นเหล่านั้น ฉะนี้แล. ที่ชื่อว่า ปาติโมกขสังวร ศีลคือสิกขาบทที่นับเนื่องในพระวินัย แยกออกเป็นจาริตตศีลและ

---

[๑] ฉ. ( ) เอตฺถนฺตเร สา จาติ ปาโฐ ทิสฺสติ.

อโทสปฺปธานา ขนฺธา, อโทโส เอว วา. วีริยสํวโร กามวิตกฺกาทีนํ วิโนทนวเสน ปวตฺตํ วีริยํ. ปาติโมกฺขสํวรสติสํวราทีสุ ยํ วตฺตพฺพํ, ตํ ปรโต อาวิภวิสฺสติ.

วาริตตศีล. สติสังวร ได้แก่ การรักษาอินทรีย์ทั้งหลายมีใจเป็นที่ ๖ คือสติที่เป็นไปอย่างนั้นนั่นเอง ก็การรักษานั้น คือสติที่เป็นไปแล้วโดยประการนั้นนั่นแหละ. ญาณสังวร ได้แก่ ปัญญา. ขันติสังวร ได้แก่ ความอดกลั้น. ก็ความอดกลั้นนั้น คือขันธ์ทั้งหลายซึ่งมีอโทสะเป็นประธาน ซึ่งเป็นไปโดยประการนั้น,หรืออโทสะนั่นเอง. ที่ชื่อว่าวิริยสังวร ได้แก่ ความเพียรที่เป็นไปเนื่องด้วยการบรรเทากามวิตกเป็นต้น. คำที่ควรจะกล่าวในปาติโมกขสังวร และสติสังวรเป็นต้นนั้น จักมีแจ้งข้างหน้า.

โสตานีติ ตณฺหาทิฏฺฐิอวิชฺชาทุจฺจริตอวสิฏฺฐกิเลสโสตานิ. "โสตานํ สํวรํ พฺรูมี"ติ วตฺวา "ปญฺญาเยเต ปิถิยฺยเร"[๑]ติ วจเนน โสตานํ สํวโร ปิทหนํ สมุจฺเฉทนํ ญาณนฺติ วิญฺญายติ.

คำว่า กระแสทั้งหลาย ได้แก่ กระแสแห่งกิเลสที่เหลือลงจากตัณหา ทิฐิ อวิชชา และทุจริตทั้งหลาย. ด้วยการตรัสว่า "เรากล่าวการกั้นกระแสทั้งหลาย" แล้วตรัสว่า "กระแสเหล่านี้ ย่อมปิดได้ด้วยปัญญา" ดังนี้ ย่อมรู้ได้ว่า การกั้น การปิด

---

๑ ฉ. ปิธิยฺยเร.

การตัดได้เด็ดขาด ซึ่งกระแสทั้งหลายว่าเป็นญาณ.

อิทมตฺถิกตํ มนสิ กตฺวา เยน ญาเณน โยนิโส ปจฺจเวกฺขิตฺวา ปจฺจยา ปฏิเสวิยนฺติ. ตํ ปจฺจยปฏิเสวนมฺปิ ญาณสภาวตฺตา เอตฺเถว ญาณสํวเร เอว สโมธานํ สงฺคหํ คจฺฉติ. ขมติ อธิวาเสตีติ ขโม. อุปฺปนฺนนฺติ ตสฺมึ ตสฺมึ อารมฺมเณ ชาตํ นิพฺพตฺตํ. กามวิตกฺกนฺติ กามูปสํหิตํ วิตกฺกํ. นาธิวาเสตีติ จิตฺตํ อาโรเปตฺวา อพฺภนฺตเร น วาเสติ.

ท่านทำไว้ในใจ ซึ่งความที่มีอาการดังกล่าวมานี้ให้เป็นประโยชน์ แล้วพิจารณาโดยอุบายอันแยบคายด้วยญาณใด เสพปัจจัยทั้งหลาย. แม้การพิจารณาเสพเฉพาะปัจจัยคือญาณนั้น ย่อมประชุมลง คือสงเคราะห์เข้าในญาณสังวรนี้ทีเดียว เพราะเป็นสภาวะแห่งญาณ. ชื่อว่า ผู้อดทน เพราะอรรถว่าอดทนคืออดกลั้นไว้. คำว่า ที่เกิดขึ้น คือที่เกิดแล้วคือยังเกิดแล้วในอารมณ์นั้น ๆ. คำว่า กามวิตก คือ วิตกที่เข้าไปประกอบด้วยกาม. คำว่า ไม่รับไว้ คือ ไม่ยกจิตขึ้นให้อยู่ในภายใน.

อาชีวปาริสุทฺธิปีติ พุทฺธปฏิกุฏฺฐํ มิจฺฉาชีวํ ปหาย อนวชฺเชน ปจฺจยปริเยสเนน สิชฺฌนกํ อาชีวปาริสุทฺธิสีลมฺปิ เอตฺเถว วีริยสํวเร เอว สโมธานํ คจฺฉติ วีริยสาธนตฺตา. เอตฺถ จ ยถา ญาณํ

คำว่า แม้อาชีวปาริสุทธิ ความว่า แม้อาชีวปาริสุทธิศีลที่ละมิจฉาชีพที่พระพุทธเจ้าทรงติเตียนแล้วสำเร็จ (เลี้ยงชีพ) ด้วยการแสวงหาปัจจัยที่หาโทษมิได้ ก็รวมลงในวิริยสังวรนี้แหละ เพราะยังวิริยะให้สำเร็จ.

ตณฺหาทิโสตานํ ปวตฺตินิวารณโต ปิทหนฏฺเฐน สํวโร (๑) ปรโต ปวตฺตนกคุณานํ อาธาราทิภาวโต สีลนฏฺเฐน สีลํ, เอวํ ขนฺติ อนธิวาสเนน อุปฺปชฺชนกกิเลสานํ อธิวาสเนน สํวรณโต สํวโร (๒) ขมนเหตุ อุปฺปชฺชนกคุณานํ อาธาราทิภาวโต สีลนฏฺเฐน สีลํ, วีริยํ วิโนเทตพฺพานํ ปาปธมฺมานํ วิโนทเนน สํวรณโต สํวโร[๒] วิโนทนเหตุ อุปฺปชฺชนกคุณานํ อาธาราทิภาวโต สีลนฏฺเฐน สีลนฺติ เวทิตพฺพํ.

ก็ในอธิการนี้ พึงทราบว่า ญาณ ชื่อว่าสังวร ด้วยอรรถว่าปิดไว้ เพราะห้ามความเป็นไปแห่งกระแสคือตัณหาเป็นต้น ชื่อว่าศีล ด้วยอรรถว่าควบคุม เพราะภาวะเป็นที่ทรงไว้เป็นต้น ซึ่งคุณที่จะเป็นไปข้างหน้าฉันใด, ขันติก็ฉันนั้น ชื่อว่าสังวร เพราะกั้นไว้ด้วยการอดกลั้นซึ่งกิเลสที่เกิดขึ้น เพราะไม่รับไว้ ชื่อว่าศีล เพราะอรรถว่าควบคุมโดยภาวะเป็นที่รองรับเป็นต้น ซึ่งคุณอันเกิดขึ้นเพราะความทนได้เป็นเหตุ, วิริยะชื่อว่าสังวร เพราะกั้นไว้ ด้วยการบรรเทาบาปธรรมทั้งหลาย ที่จะพึงบรรเทา, ชื่อว่าศีล เพราะอรรถว่า ปกติควบคุมโดยความเป็นที่ทรงไว้เป็นต้น ซึ่งคุณที่เกิดขึ้นเพราะเหตุแห่งการบรรเทา.

ยถา ปน ปาติโมกฺขสีลาทิ ตสฺส ตสฺส ปาปกมฺมสฺส ปวตฺติตุํ อปฺปทานวเสน

แต่พระปาติโมกขศีลเป็นต้น เป็นเครื่องกั้น เป็นเครื่องปิด เนื่องด้วยไม่ยอมให้บาปกรรม

---

๑ ฉ. ( ) เอตฺถนฺตเร สํวรณโต สํวโร จาติ ทิสฺสติ.

๒ ฉ. เอตฺถนฺตเร จ-สทฺโท ทิสฺสติ.

สํวรณํ ปิทหนํ, ตํ[๑] อุปาทาย สํวโร, เอวํ อสมาทินฺนสีลสฺส อาคตวตฺถุโต[๒] วิรมณมฺปิติ อาห "ยา จ ปาปภีรุกานํ ฯเปฯ สํวรสีลนฺติ เวทิตพฺพนฺ"ติ. น วีติกฺกมติ เอเตนาติ อวีติกฺกโม. ตถาปวตฺโต กุสลจิตฺตุปฺปาโท.

นั้น ๆ เป็นไป ชื่อว่าสังวร เพราะอาศัยการกั้นการปิดนั้นฉันใด, แม้การงดเว้นจากวัตถุที่ประจวบเข้า ของผู้ที่มิได้สมาทานศีลก็ฉันนั้น เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "ความงดเว้นจากวัตถุที่ประจวบเข้า แห่งกุลบุตรทั้งหลายผู้กลัวบาปก็ดี แม้ทั้งหมดนี้พึงทราบว่า ชื่อว่าสังวรศีล". ชื่อว่า ความไม่ก้าวล่วง เพราะอรรถว่าเป็นเหตุไม่ก้าวล่วง. คือจิตตุปบาทที่เป็นกุศลที่เป็นไปด้วยประการนั้น.

๗. อวเสเสสุ ปน ปเญฺหสุ. สมาธานํ สญฺฐปนํ. ทุสฺสีลฺยวเสน หิ ปวตฺตา กายกมฺมาทโย สมฺปติ, อายติญฺจ อหิตทุกฺขาวหา, น สมฺมา ฐปิตาติ อสญฺฐปิตา วิปฺปกิณฺณา วิสฏา จ นาม โหนฺติ, สุสีลฺยวเสน ปน ปวตฺตา ตพฺพิปริยายโต สญฺฐปิตา อวิปฺปกิณฺณา

๗. ก็ อวเสเสสุ โยค ปเญฺหสุ แปลว่า ในปัญหาที่เหลือทั้งหลาย. สมาธานํ แปลว่า การตั้งไว้ด้วยดี. จริงอยู่ กายกรรมเป็นต้นที่เป็นไปแล้ว ด้วยอำนาจความเป็นผู้ทุศีล มีอันนำสิ่งที่มิใช่ประโยชน์และความทุกข์มาให้ ทั้งในปัจจุบันและในกาลต่อไป, ชื่อว่าไม่ตั้งไว้ด้วยดี เพราะไม่ตั้ง

[๑] สี. สํวรณปฺปธานตํ.

[๒] สี. องฺกาคต...

อวิสฏฺฐา จ นาม โหนฺติ ยถา ตํ โอกฺขิตฺตจกฺขุตา อพาหุปฺปจาลนาทิ. เตนาห "<u>กายกมฺมาทีนํ</u> <u>สุสีลฺยวเสน</u> <u>อวิปฺปกิณฺณตาติ</u> <u>อตฺโถ</u>"ติ. เอเตน สมาธิโต[1] สีลนํ วิเสเสติ.

อยู่แล้วโดยชอบ แลชื่อว่า จุ้นจ้าน และชื่อว่าซ่านไปแล้ว, ส่วนกายกรรมเป็นต้นที่เป็นไปแล้วด้วยความมีศีลดี ชื่อว่าตั้งไว้โดยชอบแล้ว ไม่จุ้นจ้าน โดยปริยายผิดจากความเป็นผู้มีศีลดีนั้น และไม่ซ่านไปแล้ว เหมือนอย่างความเป็นผู้มีตาอันทอดลงแล้วมีการไม่แกว่งแขนเป็นต้น ฉะนั้น. เพราะฉะนั้นท่านจึงกล่าวว่า "<u>อธิบายว่า</u> <u>ความเป็นผู้มีกายกรรมเป็นต้น</u> <u>ไม่จุ้นจ้านแล้วด้วยอำนาจแห่งความเป็นผู้มีศีลดี</u>". ด้วยคำนี้ ท่านจึงยังความควบคุมให้ต่างออกไปจากสมาธิ.

ตสฺส หิ สมาธานํ สมฺปยุตฺตธมฺมานํ อวิกฺเขปเหตุตา. อิทํ ปน กายกมฺมาทีนํ สณฺฐปนํ สํยมนํ. <u>อุปธารณํ</u> อธิฏฺฐานํ มูลภาโว. ตถา หิสฺส อาทิจรณาทิภาโว วุตฺโต. เตน ปฐวีธาตุกิจฺจโต สีลนํ วิเสสิตํ โหติ. สา หิ สหชาตรูปธมฺมานํ สนฺธารณวเสน ปวตฺตติ. อิทํ ปน

ก็ความตั้งมั่นแห่งสมาธินั้น ได้แก่ ความเป็นเหตุแห่งความไม่ฟุ้งซ่าน ของสัมปยุตธรรมทั้งหลาย. ก็ข้อนี้เป็นความตั้งมั่นคือความสำรวมกายกรรมเป็นต้น. ความตั้งมั่นคือความเป็นมูลเหตุ ชื่อว่า <u>ความเข้าไปทรงไว้</u>. จริงอย่างนั้น ศีลนั้น ท่านกล่าวว่าเป็นความประพฤติในเบื้องต้นเป็นอาทิ. เพราะ

---

[1] ฉ. สมาธิกิจฺจโต.

อนวชฺชธมฺมานํ มูลาธิฏฺฐานภาเวน. เตนาห "กุสลานํ ธมฺมานนฺ"ติอาทิ.

เหตุนั้น ความควบคุม ท่านทำให้ต่างจากกิจแห่งปฐวีธาตุ. จริงอยู่ ปฐวีธาตุนั้นย่อมเป็นไปด้วยเป็นที่รองรับรูปธรรม ที่เกิดร่วมกัน. ส่วนการควบคุมนี้ ย่อมเป็นไปโดยภาวะเป็นมูล และเป็นที่ตั้งแห่งธรรมที่หาโทษมิได้. เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "แห่งกุศลธรรมทั้งหลาย" เป็นต้น.

ตตฺถ กุสลธมฺมา นาม สปุพฺพภาคา มหคฺคตานุตฺตรธมฺมา. อญฺเญ ปน อาจริยา. สิรฏฺโฐติ ยถา สิรสิ ฉินฺเน สพฺโพ อตฺตภาโว วินสฺสติ, เอวํ สีเล ภินฺเน สพฺพํ คุณสรีรํ วินสฺสติ. ตสฺมา ตสฺส อุตฺตมงฺคฏฺโฐ สีสฏฺโฐ. "สิโร สีสนฺ"ติ[1] วา วตฺตพฺเพ นิรุตฺตินเยน "สีลนฺ"ติ วุตฺตนฺติ อธิปฺปาโย. สีตลฏฺโฐ ปริฬาหูปสมนฏฺโฐ. เตน ต-การสฺส โลปํ กตฺวา นิรุตฺตินเยเนว "สีลนฺ"ติ วุตฺตนฺติ หสฺเสติ.

ในคำว่า แห่งกุศลธรรมทั้งหลายเป็นต้นนั้น ที่ชื่อว่ากุศลธรรม ได้แก่ มหัคตธรรมและโลกุตรธรรม พร้อมทั้งธรรมอันเป็นบุพภาค. อญฺเญ ปน โยค อาจริยา แปลว่าก็อาจารย์ทั้งหลายเหล่าอื่น. บทว่า สิรฏฺโฐ อธิบายว่า เมื่อหัวถูกตัดแล้ว อัตภาพทั้งปวงย่อมพินาศไป ฉันใด, ศีลก็ฉันนั้น เมื่อแตกแล้วพินาศแล้ว โครงร่างคือคุณทั้งปวงก็พินาศไป. เพราะฉะนั้น ศีลนั้นจึงมีอรรถว่า อวัยวะสูงสุด ชื่อว่า สีสฏฺโฐ หรือเมื่อควรจะกล่าวว่า "สิโร สีสํ" ท่านกล่าวว่า "สีลํ" โดย

[1] ฉ. สีลฏฺโฐ. สิโร สีสนฺติ.

นิรุตตินัย. อรรถว่า สงบความเร่าร้อน ชื่อว่า สีตลฏฺโฐ. ด้วยคำนั้น ท่านแสดงว่า สบ ต อักษรแล้วกล่าวว่า "สีลํ" โดยนิรุตตินัยเช่นกัน.

ตถา หิทํ ปโยคสมฺปาทิตํ สพฺพกิเลส-ปริฬาหวูปสมกรํ โหติ. เอวมาทินาติ อาทิ-สทฺเทน สยนฺติ[๑] อกุสลา เอตสฺมึ สติ อปฺปวิฏฺฐา[๒] โหนฺตีติ สีลํ, สุปนฺติ วา เตน วิหตุสฺสาหานิ สพฺพทุจฺจริตานีติ สีลํ, สพฺเพสํ วา กุสลธมฺมานํ ปเวสารหสาลาติ สีลนฺติ เอวมาทีนํ สงฺคโห ทฏฺฐพฺโพ.

จริงอย่างนั้น ศีลนี้ ที่ให้สำเร็จแล้วด้วยความเพียร ก็จะทำให้ระงับความเร่าร้อนคือกิเลสทั้งปวง. ด้วย อาทิศัพท์ว่า เอวมาทินา พึงเห็นว่าท่านสงเคราะห์คำมีอาทิอย่างนี้ว่า เมื่อศีลนี้มีอยู่อกุศลธรรมทั้งหลายก็ยังนอนอยู่ คือยังไม่ไปปราศ ฉะนั้น จึงชื่อว่าศีล, หรือชื่อว่าศีลเพราะทุจริตทั้งมวลมีความอุตสาหะอันกุศลธรรมนั้นขจัดแล้วหลับอยู่, หรือชื่อว่าศีล เพราะอรรถว่า เป็นศาลา(ที่พัก) ควรแก่อันเข้าไปแห่งกุศล-ธรรมทั้งสิ้น ดังนี้.

๘. "สีลนฏฺเฐน สีลนฺ"ติ ปุพฺเพ สทฺทฏฺฐุทฺธาเรน[๓] ปกาสิโตปิ ภาวฏฺโฐ

๘. อรรถคือภาวะนั้นเที่ยว แม้ท่านประกาศไว้ ด้วยการยกอรรถแห่งศัพท์ขึ้นใน

[๑] ม. สลนฺติ. [๒] สี. อปวิทฺธา.
[๓] สี. สทฺทตฺถุทฺวาเรน.

เอวาติ อาห "สีลนํ ลกฺขณนฺตสฺสา"ติ. น หิ ตสฺส เจตนาทิเภทภินฺนสฺส อนวเสสโต สงฺคาหโก ตโต อญฺโญ อตฺโถ อตฺถิ, โย ลกฺขณภาเวน วุจฺเจยฺย. นนุ จ อเนกเภทสงฺคาหกํ สามญฺญลกฺขณํ นาม สิยา, น วิเสสลกฺขณนฺติ อนุโยคํ มนสิกตฺวา อาห "สนิทสฺสนตฺตํ รูปสฺส, ยถา-ภินฺนสฺสเนกธา"ติ.

ตอนต้นว่า ชื่อว่า "ศีล ด้วยอรรถว่าควบคุม" เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "ความควบคุมเป็นลักษณะของศีลนั้น" ดังนี้. ท่าน-อาจารย์ทำไว้ในใจ ซึ่งการย้อนถามว่า เพราะศีลอันต่างโดยประเภท มีเจตนาศีลเป็นต้นนั้น จะมีความหมายซึ่งพึงกล่าวโดยความเป็นลักษณะอื่นจากความหมายว่าควบ-คุมนั้น ซึ่งรวบรวมได้โดยไม่เหลือก็หามิได้. อันลักษณะที่รวบรวมธรรม อันมีประเภทมากมาย พึงชื่อว่าเป็นลักษณะเหมือนกัน หาใช่เป็นลักษณะต่างกันไม่ มิใช่หรือ จึงกล่าวคำว่า "ความเป็นธรรมชาติ มีความเป็นธรรมชาติอันจักษุเห็นได้ เป็นลักษณะของรูปายตนะ ซึ่งต่างโดยประเภทมากมาย" ดังนี้.

ยถา หิ นีลาทิวเสน อเนกเภท-ภินฺนสฺสาปิ รูปายตนสฺส สนิทสฺสนตฺตํ วิเสสลกฺขณํ ตทญฺญธมฺมาสาธารณโต. น อนิจฺจตาทิ วิย, รุปฺปนํ วิย วา สามญฺญลกฺขณํ, เอวมิธาปิ ทฏฺฐพฺพํ. กึ

เหมือนอย่างว่า รูปายตนะ แม้ต่างโดยประเภทมิใช่น้อย โดยเป็นสีเขียวเป็นต้น ก็มีภาวะที่เป็นไปกับด้วยภาพที่จักษุจะพึงเห็นเป็นลักษณะพิเศษ เพราะไม่ทั่วไปกับด้วยธรรมอื่นจากรูปายตนะนั้น. หาใช่

ปเนตํ สนิทสฺสนตฺตํ นาม ? ทฏฺฐพฺพตา จกฺขุวิญฺญาณสฺส โคจรภาโว. ตสฺส ปน รูปายตนโต อนญฺญตฺเตปิ อญฺเญหิ ธมฺเมหิ รูปายตนํ วิเสเสตุํ อญฺญํ วิย กตฺวา สห นิทสฺสเนน สนิทสฺสนนฺติ วุจฺจติ.

มีสามัญลักษณะ เหมือนอย่างความเป็นของไม่เที่ยงเป็นต้น หรือเหมือนอย่างความแปรผันเป็นลักษณะพิเศษไม่ ข้อนี้ฉันใด แม้ในศีลนี้ ก็พึงเห็นอุปไมยเหมือนฉันนั้น. ก็สภาวะที่เป็นไปกับด้วยภาพที่จักษุพึงเห็นได้นี้คืออะไร ? คือภาวะที่จักษุพึงเห็น ได้แก่ความเป็นอารมณ์ของจักขุวิญญาณ. ก็แม้เมื่อความเป็นอารมณ์ของจักขุวิญญาณนั้น มิได้เป็นอย่างอื่นจากรูปายตนะ ท่านอาจารย์ประสงค์จะยังรูปายตนะให้ต่างไปจากธรรมเหล่าอื่น จึงกล่าวว่า ธรรมชาติเป็นไปกับด้วยภาพที่จักษุพึงเห็น ชื่อว่า สนิทสฺสนํ แปลว่า เป็นไปกับด้วยภาพที่จักษุพึงเห็นเพราะกระทำให้เป็นเหมือนธรรมอื่น.

ธมฺมสภาวสามญฺเญน หิ เอกีภูเตสุ ธมฺเมสุ โย นานตฺตกโร สภาโว, โส อญฺญํ วิย กตฺวา อุปจริตุํ ยุตฺโต. เอวญฺหิ อตฺถวิเสสาวโพโธ โหตีติ. อถวา "สหนิทสฺสเนนา"ติ เอตฺถ ตพฺภาวตฺโถ

ก็สภาวะที่ทำความต่างกันอันใด ในธรรมทั้งหลายที่เป็นอันเดียวกัน ด้วยความเสมอกันโดยสภาวะแห่งธรรม สภาวะนั้น ควรกล่าวอย่างเฉียด ๆ ได้ เพราะกระทำเป็นเหมือนธรรมอื่น. เพราะเมื่อเป็นอย่างนี้

สห-สทฺโท ยถา นนฺทิราคสหคตาติ.[๑]

ความเข้าใจความต่างของความหมาย ย่อมมีได้แล. อีกอย่างหนึ่ง สหศัพท์ในคำว่า "สห นิทฺสฺสเนน" นี้ มีตัพภาวะเป็นอรรถ เหมือนอย่างคำว่า นนฺทิราคสหคตา แปลว่า ความเพลิดเพลินและความกำหนัด ฉะนั้น.

ทุสฺสีลยวิทฺธํสนรสนฺติ กายิก-อสํวราทิเภทสฺส ทุสฺสีลยสฺส วิธมนกิจฺจํ. อนวชฺชรสนฺติ อคารยฺหสมฺปตฺติกํ อครหิ-ตพฺพภาเวน สมฺปชฺชนกํ, อวชฺชปฏิปกฺข-ภาเวน วา สมฺปชฺชนกํ. ลกฺขณาทีสูติ ลกฺขณรสาทีสุ วุจฺจมาเนสุ กิจฺจเมว, สมฺปตฺติ วา รโสติ วุจฺจติ, น รสายตน-รสาทีติ อธิปฺปาโย. เกจิ ปน "กิจฺจเมวา"ติ อวธารณํ ตสฺส อิตรรสโต พลวภาวทสฺสนตฺถนฺติ วทนฺติ, ตํ เตสํ มติมตฺตํ, กิจฺจเมว, สมฺปตฺติ วา รโสติ อิมสฺส อตฺถสฺส อธิปฺเปตตฺตา.

คำว่า มีความกำจัดความเป็นผู้ทุศีลเป็นรส ความว่า มีหน้าที่ขจัดความทุศีลต่างด้วยความไม่สำรวมทางกายเป็นต้น. คำว่า มีคุณอันหาโทษมิได้เป็นรส ความว่า มีคุณอันใคร ๆ ติเตียนมิได้เป็นสมบัติ คือถึงพร้อมด้วยความเป็นผู้อันใคร ๆ ไม่ติเตียน, หรือถึงพร้อม ด้วยความเป็นฝ่ายที่หาโทษมิได้. คำว่า ในบรรดาลักษณะเป็นต้น ความว่า ในบรรดาลักษณะและรสเป็นต้น ที่กำลังกล่าวอยู่ กิจนั่นเองหรือสมบัติ ท่านเรียกว่า รส, อธิบายว่า มิใช่อายตนะมีรสายตนะเป็นต้น ชื่อว่า รส. ส่วนอาจารย์บางพวก

---

[๑] สํ. มหา. ๑๙/๕๓๔; วิ. มหา. ๔/๑๙, ขุ. ป. ๓๑/๕๐๗.

กล่าวว่า อวธารณะ ในคำว่า "กิจฺจเมว" เพื่อแสดงว่ารสนั้นมีกำลังกว่ารสนอกนี้, คำนั้นเป็นเพียงมติของอาจารย์พวกนั้น เพราะท่านประสงค์ความข้อนี้ว่า กิจนั้นเอง หรือสมบัติ ชื่อว่า รส.

โสเจยฺยปจฺจุปฏฺฐานนฺติ กายาทีหิ สุจิภาเวน ปจฺจุปฏฺฐาติ. คหณภาวนฺติ คเหตพฺพภาวํ. เตน อุปฏฺฐานาการฏฺเฐน ปจฺจุปฏฺฐานํ วุตฺตํ, ผลฏฺเฐน ปน อวิปฺปฏิสาราทิปจฺจุปฏฺฐานํ[๑] สมาธิปจฺจุปฏฺฐานํ วา. สีลํ หิ สมฺปติเยว อวิปฺปฏิสารํ ปจฺจุปฏฺฐาเปติ, ปรมฺปราย สมาธึ. อิมสฺส ปน อานิสํสผลสฺส อานิสํสกถายํ วกฺขมานตฺตา อิธ อคฺคหณํ หฏฺฐพฺพํ. เกจิ ปน ผลสฺส อนิจฺฉิตตฺตา อิธ อคฺคหณนฺติ วทนฺติ, ตทยุตฺตํ ผลสฺส อเนกวิธตฺตา, โลกิยาทิสีลสฺสาปิ

คำว่า มีความสะอาดเป็นปัจจุปัฏฐาน ความว่า ศีลย่อมปรากฏโดยความเป็นธรรมชาติสะอาดทางกายทวารเป็นต้น. บทว่า คหณภาวํ แปลว่า ความเป็นคุณที่พึงถือเอาได้. ด้วยคำนั้น ท่านกล่าวปัจจุปัฏฐานโดยอรรถว่า อาการที่ปรากฏ, แต่โดยอรรถว่าผล ท่านกล่าวปัจจุปัฏฐานมีความไม่เดือดร้อนในภายหลังเป็นต้น, หรือปัจจุปัฏฐาน คือสมาธิปรากฏ. แท้จริง ศีลยังความไม่เดือดร้อนให้ปรากฏในปัจจุบัน, ยังสมาธิให้ปรากฏในกาลต่อมา. ส่วนผล คือ อานิสงส์นี้ ท่านอาจารย์จะกล่าวถึงต่อไปใน

---

[๑] ฉ. อวิปฺปฏิสารปจฺจุปฏฺฐานํ.

วิภชิยมานตฺตา. ตถา หิ วกฺขติ "นิสฺสิตานิสฺสิตวเสนา"ติอาทิ.[๑]

กถาว่าด้วยอานิสงส์ ดังนั้น พึงเห็นว่าท่านมิได้ถือเอาในที่นี้. แต่อาจารย์บางพวกกล่าวว่า ท่านไม่ถือเอาในที่นี้ เพราะท่านไม่ต้องการผล, ข้อนั้นไม่ถูก เพราะผลมีหลายอย่าง เพราะแม้ศีลมีโลกิยศีลเป็นต้น ท่านก็ยังจำแนกอยู่. จริงอย่างนั้น ท่านอาจารย์จะกล่าวต่อไปว่า "ด้วยสามารถแห่งนิสสิตศีลและอนิสสิตศีล" ดังนี้เป็นต้น.

ยถา ปถวีธาตุยา กมฺมาทิ ทูรการณํ, เสสภูตตฺตยํ อาสนฺนการณํ, ยถา จ วตฺถสฺส ตนฺตวายตุริเวมสลากาทิ ทูรการณํ, ตนฺตโว อาสนฺนการณํ, เอวํ สีลสฺส สทฺธมฺมสฺสวนาทิ ทูรการณํ, หิริโอตฺตปฺปมสฺส อาสนฺนการณนฺติ ทสฺเสนฺโต อาห "<u>หิโรตฺตปฺปญฺจ ปนา</u>"ติ-อาทิ. <u>หิโรตฺตปฺเป</u> <u>หีติอาทิ</u> ตสฺส อาสนฺนการณภาวสาธนํ. ตตฺถ <u>อุปฺปชฺชติ</u> สมาทานวเสน, <u>ติฏฺฐติ</u> อวีติกฺกมวเสนาติ เวทิตพฺพํ.

ท่านอาจารย์เมื่อจะแสดงว่า ปฐวีธาตุมีกรรมเป็นต้น เป็นเหตุไกล มีภูต ๓ ที่เหลือเป็นเหตุใกล้ ฉันใด, อนึ่ง ผ้ามีช่างหูกกระสวย ฟืมและซี่ฟืมเป็นต้น เป็นเหตุไกล, มีเส้นด้ายเป็นเหตุใกล้ ฉันใด, ศีล ก็มีการฟังธรรมเป็นต้น เป็นเหตุไกล ศีลนั้น มีหิริและโอตตัปปะเป็นเหตุใกล้ ก็เหมือนฉันนั้น ดังนี้ จึงกล่าวคำว่า "<u>ก็แล</u> <u>หิริโอตตัปปะ</u>" ดังนี้เป็นต้น. คำว่า <u>จริงอยู่</u> <u>เมื่อหิริ-โอตตัปปะ</u> ดังนี้เป็นต้น เป็นคำยังความเป็นเหตุใกล้ของศีลนั้นให้สำเร็จ. ในคำนั้น

[๑] วิสุทฺธิมคฺค. ๑/๑๔.

พึงทราบว่า ศีล เกิดขึ้นด้วยอำนาจการสมาทาน ตั้งอยู่ด้วยอำนาจความไม่ก้าวล่วง.

สีลานิสํสกถาวณฺณนา

๙. อวิปฺปฏิสาราทีติ เอตฺถ วิปฺปฏิสารปฏิปกฺโข กุสลจิตฺตุปฺปาโท อวิปฺปฏิสาโร. โส ปน วิเสสโต "ลาภา วต เม, สุลทฺธํ วต เม, ยสฺส เม สุปริสุทฺธํ สีลนฺ"ติ อตฺตโน สีลสฺส ปจฺจเวกฺขณวเสน ปวตฺโตติ เวทิตพฺโพ. อาทิ-สทฺเทน ปาโมชฺชโภคสมฺปตฺติกิตฺติ-สทฺทาที สงฺคณฺหาติ.

อวิปฺปฏิสารตฺถานีติ อวิปฺปฏิสารปฺปโยชนานิ. กุสลานีติ อนวชฺชานิ. อวิปฺปฏิสารานิสํสานีติ อวิปฺปฏิสารุทฺทยานิ. เอเตน อวิปฺปฏิสาโร นาม สีลสฺส

พรรณนากถาว่าด้วยอานิสงส์ศีล

๙. ในคำว่า มีความไม่เดือดร้อน เป็นต้นนี้ มีอธิบายดังนี้ จิตตุปบาทที่เป็นกุศล ซึ่งเป็นปฏิปักษ์ต่อความเดือดร้อน ชื่อว่า ความไม่เดือดร้อน. และความไม่เดือดร้อนนั้น โดยพิเศษ พึงทราบว่า เป็นไปด้วยอำนาจการพิจารณาถึงศีลของตนว่า "เป็นลาภของเราหนอ, เราได้ดีแล้วหนอ, ศีลของเราบริสุทธิ์ดี" ดังนี้. ด้วยอาทิศัพท์ ท่านอาจารย์รวมถึงความปราโมทย์ โภค-สมบัติ และมีชื่อเสียงดี เป็นต้น.

บทว่า มีความไม่เดือดร้อนใจ เป็นผล คือ มีความไม่ต้องเดือดร้อนใจ เป็นประโยชน์. คำว่า เป็นกุศล คือ หาโทษมิได้. คำว่า มีความไม่เดือดร้อนใจ เป็นอานิสงส์ คือ

อุทฺทยมตฺตํ, สีวฺหฌิตสฺส รุกฺขสฺส ฉายาปุปฺผสทิสํ. อญฺโญ เอว ปนาเนน นิปฺผาเทตพฺโพ สมาธิอาทิคุโณติ ทสฺเสติ.

มีความไม่เดือดร้อนใจเป็นกำไร. ด้วยคำนี้ ท่านแสดงว่า เพียงศีลเกิดขึ้นก็ชื่อว่าความไม่เดือดร้อน เช่นเดียวกับร่มเงาและดอกของต้นไม้ที่เติบโตแล้ว. ส่วนคุณเป็นต้นว่าสมาธิ ที่พึงให้สำเร็จด้วยศีลนี้ เป็นอย่างอื่นทีเดียว.

สีลวโต สีลสมฺปทายาติ ปริสุทฺธํ ปริปุณฺณํ กตฺวา สีลสฺส สมฺปาทเนน สีลวโต, ตาย เอว สีลสมฺปทาย. อปฺปมาทาธิกรณนฺติ อปฺปมาทการณา. โภคกฺขนฺธนฺติ โภคราสึ. กลฺยาโณ กิตฺติสทฺโท อพฺภุคฺคจฺฉตีติ "อิติปิ สีลวา, อิติปิ กลฺยาณธมฺโม"ติ สุนฺทโร ถุติโฆโส อุฏฺฐหติ, โลกํ ปตฺถรติ.

คำว่า แห่งศีลสมบัติของผู้มีศีล ความว่า แห่งศีลสมบัตินั้นนั่นเอง ของผู้ชื่อว่ามีศีล เพราะยังศีลให้ถึงพร้อม โดยกระทำให้บริสุทธิ์ให้บริบูรณ์. บทว่า อปฺปมาทาธิกรณํ แปลว่า เพราะมีความไม่ประมาทเป็นเหตุ. บทว่า โภคกฺขนฺธํ แปลว่า กองแห่งโภคะ. คำว่า กิตติศัพท์อันงามย่อมฟุ้งไป ความว่า การประกาศสดุดีอันดี ย่อมตั้งขึ้น คือ แผ่ไปตลอดโลกว่า "ท่านผู้นี้มีศีลแม้เพราะเหตุนี้ ท่านผู้นี้มีธรรมอันงามแม้เพราะเหตุนี้"ดังนี้.

วิสารโทติ อตฺตนิ กิญฺจิ ครหิตพฺพํ อุปวทิตพฺพํ อปสฺสนฺโต วิคตสารชฺโช นิพฺภโย. อมงฺกุภูโตติ อวิลกฺโข.

คำว่า เป็นผู้แกล้วกล้า ความว่า เมื่อไม่เห็นข้อที่จะพึงตำหนิติเตียนอะไร ๆ ในตน จึงปราศจากความครั่นคร้าม ไม่มีความกลัว.

คุณหญิงนงเยาว์ จิตต์กุศล
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

อสมฺมูโฬฺหติ "อกตํ วต เม กลฺยาณนฺ"ติ-อาทินา[๑] วิปฺปฏิสาราภาวโต, กุสล-กมฺมาทีนํเยว จ ตทา อุปฏฺฐานโต อสมฺมูโฬฺห[๒] ปสนฺนมานโส เอว กาลํ กโรติ.

บทว่า อมงฺกุภูโต แปลว่า ไม่เก้อเขิน. คำว่า เป็นผู้ไม่หลง ความว่า ไม่เป็นผู้หลง คือ มีใจผ่องใสทีเดียว กระทำกาละเพราะไม่มีความเดือดร้อนใจโดยนัยมีอาทิว่า "โอ เราไม่ได้ทำความดีงามไว้" และเพราะกุศลกรรมเป็นต้นนั่นเทียวปรากฏในขณะนั้น.

กายสฺส เภทาติ อุปาทินฺนกฺขนฺธปริจฺจาคา, ชีวิตินฺทฺริยสฺส อุปจฺเฉทา. ปรมฺมรณาติ จุติโต อุทฺธํ. สุคตินฺติ สุนฺทรํ คตึ. เตน มนุสฺสคติปิ สงฺคยฺหติ. สคฺคนฺติ เทวคตึ. สา หิ รูปาทีหิ วิสเยหิ สุฏฺฐุ อคฺโคติ สคฺโค, โลกิยติ เอตฺถ อุฬารํ ปุญฺญผลนฺติ โลโกติ จ วุจฺจติ.

คำว่า เพราะกายแตก ความว่า เพราะสละอุปาทินนขันธ์ คือ เพราะขาดชีวิตินทรีย์. คำว่า เบื้องหน้าแต่ตาย ความว่า เบื้อง-หน้าแต่จุติ. คำว่า สุคติ แปลว่า คติอันดี. แม้มนุสสคติ ก็รวมเข้าด้วยบทว่าสุคตินั้น. คำว่า สวรรค์ ได้แก่ เทวคติ. ก็เทวคตินั้นท่านเรียกว่า สวรรค์ เพราะอรรถว่าเลิศอย่างดี ด้วยอารมณ์ทั้งหลายมีรูปเป็นต้น, และเรียกว่า โลก เพราะอรรถว่าเป็นที่เห็นผลบุญอันโอฬาร.

อากงฺเขยฺย เจติ ยทิ อิจฺเฉยฺย. ปิโย จ อสฺสนฺติ ปิยายิตพฺโพ ปิยจกฺขูหิ

บทว่า อากงฺเขยฺย เจ แปลว่า ถ้าพึงปรารถนา. คำว่า ก็เราพึงเป็นที่รัก

---

[๑] ม. อุ. ๑๔/๓๑๒. [๒] ฉ. อมูโฬฺห.

ปสฺสิตพฺโพ เปมนีโย ภเวยฺยนฺติ อตฺโถ. มนาโปติ สพฺรหฺมจารีนํ มนวฑฺฒนโก, เตสํ วา มเนน ปตฺตพฺโพ, เมตฺตจิตฺเตน ผริตพฺโพติ วุตฺตํ โหติ.

ความว่า อันเขาพึงประพฤติรักใคร่ คือ พึงดูด้วยจักษุอันเป็นที่รัก คือ พึงเป็นผู้น่ารัก. คำว่า เป็นที่ชอบใจ ความว่า เป็นเครื่องเจริญใจของเพื่อนพรหมจรรย์ทั้งหลาย,หรือมีความว่า อันใจของเพื่อนพรหมจรรย์เหล่านั้นพึงถึง, อธิบายว่า อันจิตประกอบด้วยเมตตาพึงแผ่ไป.

ครูติ ครุฏฺฐานีโย ปาสาณจฺฉตฺตสทิโส. ภาวนีโยติ "อทฺธา อยมายสฺมา ชานํ ชานาติ, ปสฺสํ ปสฺสตี"ติ สมฺภาวนีโย. สีเลเสฺววสฺส ปริปูรีการีติ จตุปาริสุทฺธิสีเลสุ เอว ปริปูรีการี อสฺส, อนูนการี ปริปูเรนากาเรน[๑] สมนฺนาคโต ภเวยฺย. "อาทินา นเยนา"ติ เอเตน "อชฺฌตฺตํ เจโตสมถมนุยุตฺโต อนิรากตชฺฌาโน วิปสฺสนาย สมนฺนาคโต พฺรูเหตา สุญฺญาคารานนฺ"ติ[๒] เอวมาทิเก สีลโถมน-

คำว่า เป็นที่เคารพ ความว่า เป็นผู้อยู่ในฐานะที่หนักแน่นเช่นเดียวกับฉัตรหิน. คำว่า เป็นที่ยกย่อง ความว่า พึงเป็นที่ชมว่า "ท่านผู้นี้รู้สิ่งที่ควรรู้ เห็นสิ่งที่ควรเห็นแน่แท้". คำว่า พึงเป็นผู้กระทำให้บริบูรณ์ในศีลทั้งหลายเถิด ความว่าพึงเป็นผู้กระทำให้บริบูรณ์ในปาริสุทธิศีล ๔ ทีเดียว, คือไม่ทำย่อหย่อน พึงเป็นผู้ประกอบแล้วด้วยอาการอันบริบูรณ์. ด้วยคำว่า "โดยนัยเป็นต้นว่า" นี้ ท่านรวบรวมอานิสงส์ศีล ๑๗

---

[๑] ฉ. ปริปูรณากาเรน.

[๒] ม. มู. ๑๒/๕๘-๕๙.

สุตฺตาคเต สตฺตรสสีลานิสํเส สงฺคณฺหาติ.

ประการ ซึ่งมาในสูตรอันสดุดีศีล มีคำเป็นต้นอย่างนี้ว่า "หมั่นประกอบความระงับจิตในภายใน ไม่ทำฌานให้เหินห่าง ประกอบด้วยวิปัสสนา เพิ่มพูนสุญญาคาร" ดังนี้.

อิทานิ น เกวลมิเม เอว อวิปฺปฏิสาราทโย, อถ โข อญฺเญปิ พหู สีลานิสํสา วิชฺชนฺตีติ เต ทสฺเสตุํ "อปิจา"ติอาทิ อารทฺธํ. ตตฺถ สาสเนติ อิมสฺมึ สกลโลกิยโลกุตฺตรคุณาวเห สตฺถุสาสเน. อาจารกุลปุตฺตานํ ยํ สีลํ วินา[๑] ปติฏฺฐา อวฏฺฐานํ นตฺถิ, ตสฺส เอวํ มหานุภาวสฺส สีลสฺส อานิสํสานํ ปริจฺเฉทํ ปริมาณํ โก วเท โก วตฺตุํ สกฺกุเณยฺยาติ อตฺโถ.

บัดนี้ ท่านอาจารย์เริ่มคำเป็นต้นว่า "อีกนัยหนึ่ง" ดังนี้ ก็เพื่อจะแสดงอานิสงส์ศีลเหล่านั้นว่า ไม่ใช่ว่ามีอานิสงส์ คือความไม่เดือดร้อนใจเป็นต้นเหล่านี้ อย่างเดียวเท่านั้น, โดยที่แท้ยังมีอานิสงส์ศีลแม้อื่นอีกเป็นอันมาก. ในบรรดาคำเหล่านั้น คำว่า ในพระศาสนา ความว่า ในสัตถุศาสน์นี้ซึ่งจะนำคุณที่เป็นโลกิยะและโลกุตระทั้งสิ้นมา. ขยายความว่า ที่พึ่ง คือที่พักพิง ของกุลบุตรผู้มีอาจาระทั้งหลาย เว้น ศีลอันใดเสียแล้ว ย่อมไม่มี, ใครจะพึงกล่าว คือใครอาจจะพึงบอกการกำหนด คือ ปริมาณแห่งอานิสงส์ของศีลนั้น ซึ่งมีอานุภาพมากอย่างนี้ได้.

---

[๑] สี. สีลวินาเส สามญฺญโต ธํสนโต.

เอเตน สพฺเพสํเยว โลกิยโลกุตฺตรานํ คุณานํ สีลเมว มูลภูตนฺติ ทสฺเสตฺวา ตโต ปรมฺปิ มลวิโสธเนน, ปริฬาหูปสมเนน, สุจิคนฺธวายเนน, สคฺคนิพฺพานาธิคมุปาย-ภาเวน, โสภาลงฺการสาธนตาย ภยวิธมเนน, กิตฺติปาโมชฺชชนเนน จ สีลสทิสํ อญฺญํ สตฺตานํ หิตสุขาวหํ นตฺถีติ ทสฺเสนฺโต "น คงฺคา"ติอาทิกา คาถา อภาสิ.

ด้วยคำนี้ ท่านอาจารย์ครั้นแสดงว่า ศีลเท่านั้นเป็นมูลรากของคุณทั้งหลาย ที่เป็นโลกิยะและโลกุตระทั้งสิ้นทีเดียว ดังนี้ ต่อแต่นั้นเมื่อจะแสดงว่า ไม่มีคุณอย่างอื่นที่จะนำประโยชน์สุขมาให้แก่สัตว์ทั้งหลายเสมอด้วยศีล ด้วยการชำระมลทิน, ด้วยระงับความเร่าร้อน, ด้วยการขจรไปแห่งกลิ่นหอมหวน, ด้วยภาวะเป็นอุบายให้ลุสวรรค์และนิพพาน, ด้วยให้สำเร็จ ด้วยเครื่องประดับอลังการที่งดงาม ด้วยขจัดปัดเป่าภัย, และด้วยให้เกิดเกียรติและความปราโมทย์, ดังนี้ จึงได้ภาษิตคาถาทั้งหลายมีอาทิว่า "น คงฺคา" ดังนี้ แปลความว่า แม่น้ำคงคาก็ไม่อาจชำระมลทินของสัตว์ในโลกนี้ได้.

ตตฺถ สรภูติ เอกา นที, "ยํ โลเก สรภู"ติ[๑] วทนฺติ. นินฺนคา วาจิรวตีติ "อจิรวตี"ติ เอวํนามิกา นที, วาติ สพฺพตฺถ วา-สทฺโท อนิยมตฺโถ. เตน

ในบรรดาคำเหล่านั้น คำว่า สรภู คือ แม่น้ำสายหนึ่ง ซึ่งอาจารย์ทั้งหลายเรียกกัน "ในโลกว่าสรภู". คำว่า นินฺนคา วาจิรวตี คือ แม่น้ำที่มีชื่ออย่างนี้ว่า

[๑] ม. ยา โลเก สรสฺสตีติ, สี. สรยู.

อวุตฺตา โคธาวรีจณฺฑภาคาทิกา สงฺคณฺหติ. ปาณภูเรน ปาณีนํ สตฺตานํ ยํ มลํ สีลชลํ วิโสธยติ, ตํ มลํ วิโสเธตุํ น สกฺกุณนฺติ คงฺคาทโย นทิโยติ ปรมคาถาย น-การํ เนตฺวา สมฺพนฺธิตพฺพํ.

"อจิรวดี", ศัพท์ว่า วา ความว่า วาศัพท์ทุกแห่ง มีเนื้อความเป็นอนิยม(ไม่แน่นอน). ด้วยวาศัพท์นั้น ท่านรวมถึงแม่น้ำโคธาวรีและแม่น้ำจันทภาคาเป็นต้น ที่ยังมิได้กล่าวไว้. พึงเอา นอักษร ในคาถาต้นมาเชื่อมเข้าดังนี้ว่า ปาณภูเรน ฯเปฯ น สกฺกุณนฺติ คงฺคาทโย นทิโย น้ำคือศีล ย่อมชำระมลทินอันใดของสัตว์ ชื่อว่า มีปาณะ เพราะอรรถว่ายังหายใจอยู่ แม่น้ำคงคาเป็นต้น ย่อมไม่อาจชำระมลทินนั้นได้.

หาราติ มุตฺตาหารา. มณโยติ เวฬุริยาทิ-[1] มณโย. อริยนฺติ วิสุทฺธํ. สีลสมุฏฺฐาโน กิตฺติสทฺโท คนฺโธ มโนหรภาวโต, ทิสาสุ อภิพฺยาปนโต จ "สีลคนฺโธ"ติ วุตฺโต. โส หิ ปฏิวาเตปิ ปวตฺตติ. เตนาห ภควา "สตญฺจ คนฺโธ ปฏิวาตเมตี"ติ[2] โทสานํ พลํ นาม วตฺถุชฺฌาจาโร, ตํ

บทว่า หารา ได้แก่ แก้วมุกดาหาร. บทว่า มณโย ได้แก่ แก้วมณีมีแก้วไพฑูรย์เป็นต้น. คำว่า อริยะ ความว่า บริสุทธิ์. กลิ่น คือ กิตติศัพท์ที่มีศีลเป็นสมุฏฐาน ท่านเรียกว่า "สีลคนฺโธ" (กลิ่นคือศีล) เพราะภาวะที่ชุ่มชื่นใจ, และเพราะแผ่ไปในทิศทั้งหลายได้. ก็กลิ่นศีลนั้น ย่อมเป็นไปแม้ทวนลม.

---

[1] ฉ. เวฬุริยาทิ...

[2] ขุ. ธ. ๒๕/๒๒, มิลินฺทปญฺหา. ๔๑๕, องฺ. ติก. ๒๐/๒๙๑.

เตสํ กาตุํ อเทนฺตํ สีลํ โทสานํ พลฆาตีติ เวทิตพฺพํ.

เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า "ก็กลิ่นของสัตบุรุษย่อมไปทวนลมได้" พึงทราบว่า ความละเมิดวัตถุ ชื่อว่า กำลังแห่งโทสะ, ศีลเมื่อไม่ให้กระทำการละเมิดวัตถุนั้น ของโทษเหล่านั้น ชื่อว่า มีปกติกำจัดกำลังของโทษทั้งหลาย.

สีลปฺปเภทกถาวณฺณนา

๑๐. "กติวิธนฺ"ติ เอตฺถ วิธ-สทฺโท โกฏฺฐาสปริยาโย "เอกวิเธน รูปสงฺคโห"ติอาทีสุ[๑] วิย, ปการฏฺโฐ วา, กติปฺปการํ กิตฺตกา สีลสฺส ปการเภทาติ อตฺโถ. สีลนลกฺขเณนาติ สีลนสงฺขาเตน สภาเวน.

พรรณนากถาว่าด้วยประเภทของศีล

๑๐. วิธ ศัพท์ในบทว่า "กติวิธํ" นี้ เป็นปริยายแห่งโกฏฐาส(ส่วน) เหมือนอย่างในคำเป็นต้นว่า "เอกวิเธน รูปสงฺคโห" (รูปสงเคราะห์โดยส่วนเดียว) หรือมีอรรถว่าประการ, ความว่า มีประการเท่าไร อธิบายว่า ศีลมีประเภทแห่งประการเท่าไร. บทว่า สีลนลกฺขเณน ความว่า โดยสภาวะกล่าวคือ ความควบคุม.

---

[๑] อภิ. สํ. ๓๔/๑๘๕.

จรนฺติ เตน สีเลสุ ปริปูรีการิตํ อุปคจฺฉนฺตีติ จริตฺตํ, จริตฺตเมว จาริตฺตํ. วาริตโต เตน อตฺตานํ ตายนฺติ รกฺขนฺตีติ วาริตฺตํ. อธิโก สมาจาโร อภิสมาจาโร, ตตฺถ นิยุตฺตํ, โส วา ปโยชนํ เอตสฺสาติ อาภิสมาจาริกํ. อาทิ พฺรหฺมจริยสฺสาติ อาทิพฺรหฺมจริยํ, ตเทว อาทิพฺรหฺมจริยกํ.

ศีล ชื่อว่า จริตฺต เพราะอรรถว่าเป็นเหตุประพฤติ คือเข้าถึงความเป็นผู้ทำให้บริบูรณ์ในศีลทั้งหลาย, จริตฺต นั่นเองเป็นจาริตฺตศีล. ชื่อว่า วาริตฺต เพราะอรรถว่าเป็นเหตุต้านทานคือรักษาตนไว้จากข้อที่ทรงห้าม. สมาจารอันยิ่ง ชื่อว่าอภิสมาจาร, ศีลประกอบแล้วในอภิสมาจารนั้น, หรืออภิสมาจารนั้นเป็นประโยชน์แก่ศีลนี้ เหตุนั้น ศีลนี้จึงชื่อว่า อาภิสมาจาริก แปลว่า ประกอบในอภิสมาจาร หรือมีอภิสมาจารเป็นประโยชน์. ศีล ชื่อว่า อาทิพฺรหฺมจริย เพราะอรรถว่าเป็นเบื้องต้นแห่งพรหมจรรย์, อาทิพฺรหฺมจริย นั่นแหละเป็นอาทิพฺรหฺมจริยกํ.

วิรมติ เอตาย, สยํ วา วิรมติ, วิรมณํ วา วิรติ, น วิรตีติ อวิรติ. นิสฺสยตีติ นิสฺสิตํ, น นิสฺสิตนฺติ อนิสฺสิตํ. ปริยนฺโต เอตสฺส อตฺถีติ ปริยนฺตํ, กาเลน ปริยนฺตํ กาลปริยนฺตํ, ยถา- ปริจฺฉินฺโน วา กาโล ปริยนฺโต เอตสฺสาติ

ศีล ชื่อว่าวิรัติ เพราะอรรถว่าเป็นเครื่องเว้น, อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่าวิรัติ เพราะอรรถว่าเว้นเอง, อีกอย่างหนึ่ง การเว้นชื่อว่าวิรัติ, ชื่อว่าอวิรัติ เพราะอรรถว่าไม่เว้น. ชื่อว่า นิสสิตศีล เพราะอรรถว่าอาศัยแล้ว, ชื่อว่าอนิสสิตศีล เพราะอรรถ

กาลปริยนฺตํ. ยาว ปาณํ[๑] ชีวนํ โกฏิ เอตสฺสาติ อาปาณโกฏิกํ. อตฺตโน ปจฺจเยหิ โลเก นิยุตฺตํ ตตฺถ วา วิทิตนฺติ โลกิยํ. โลกํ อุตฺตรตีติ โลกุตฺตรํ.

ว่าไม่อาศัยแล้ว. ศีล ชื่อว่า ปริยันตะ เพราะอรรถว่ามีความสิ้นสุด, ศีลมีความสิ้นสุดลงโดยกาล ชื่อว่า กาลปริยันตะ, อีกอย่างหนึ่ง ศีล ชื่อว่า กาลปริยนฺตํ เพราะอรรถว่าศีลนั้นมีกาลตามที่กำหนดไว้สิ้นสุดลง. ชื่อว่า อาปาณโกฏิกํ เพราะอรรถว่ามีตราบเท่าลมปราณ คือความเป็นอยู่เป็นที่สุดเป็นกำหนด. ศีล ชื่อว่า โลกิยะ เพราะอรรถว่าประกอบแล้วในโลก ด้วยปัจจัยทั้งหลายของตน หรือปรากฏแล้วในโลกนั้น. ชื่อว่า โลกุตระ เพราะอรรถว่าข้ามโลกไป.

ปจฺจยโต จ ผลโต จ มชฺฌิมปณีเตหิ นิหีนํ, เตสํ วา คุเณหิ ปริหีนนฺติ หีนํ. อตฺตโน ปจฺจเยหิ ปธานภาวํ นีตนฺติ ปณีตํ. อุภินฺนเมว มชฺเฌ[๒] ภวํ มชฺฌิมํ. อตฺตาธิปติโต อาคตํ อตฺตาธิปเตยฺยํ. เสสปททฺวเยปิ เอเสว นโย.

ชื่อว่า หีน (เลว) เพราะอรรถว่าเลวกว่ามัชฌิมศีลและปณีตศีลโดยปัจจัย และโดยผล, หรือเสื่อมจากคุณทั้งหลายแห่งศีลเหล่านั้น. ชื่อว่า ปณีต(ดี) เพราะอรรถว่านำไปสู่ความเป็นประธานด้วยปัจจัยทั้งหลายของตน. ศีลมีอยู่ท่ามกลางของศีลทั้งสอง

---

๑ ม. อาปาณํ.
๒ ฉ. เวมชฺเฌ.

นั่นเทียว ชื่อว่า มัชฌิมะ. มาโดยมีตนเป็นใหญ่ยิ่งชื่ออัตตาธิปไตย. แม้ในหมวดสองแห่งบทที่เหลือก็นัยนี้เหมือนกัน.

ตณฺหาย, ทิฏฺฐิยา วา ปรามฏฺฐํ ปรํสิตนฺติ ปรามฏฺฐํ. ตปฺปฏิกฺเขปโต อปรามฏฺฐํ. ปฏิปฺปสฺสทฺธกิเลสํ ปฏิปฺปสฺสทฺธํ. สิกฺขาสุ ชาตํ, เสขสฺส อิทนฺติ วา เสขํ[๑] ปรินิฏฺฐิตสิกฺขากิจฺจตาย อเสขธมฺมปริยาปนฺนํ อเสขํ. ตทุภยปฏิกฺเขปเปน เนวเสขนาเสขํ.

ศีล ชื่อว่า ปรามัฏฐ เพราะอรรถว่า อันตัณหาหรือทิฐิ ลูบคลำแล้วขจัดแล้ว. โดยนัยตรงข้ามกับปรามัฏฐะนั้น ศีล ชื่อว่า อปรามัฏฐ. ศีล มีกิเลสอันสงบแล้ว ชื่อว่า ปฏิปัสสัทธ. ศีล ชื่อว่า เสขะ เพราะอรรถว่า เกิดในสิกขา, หรือเป็นศีลนี้ของพระเสขะ. ดี นับเนื่องในอเสกขธรรมเพราะมีกิจแห่งสิกขาเสร็จสิ้นแล้ว ชื่อว่า อเสขะ. ชื่อว่า เนวเสขนาเสขะ โดยตรงกันข้ามจากศีลทั้ง ๒ นั้น.

หานํ ภชติ, หานภาโค วา เอตสฺส อตฺถีติ หานภาคิยํ. เสเสสุปิ เอเสว นโย. อปริมาณตฺตา[๒] ปริยนฺตวนฺตํ, ปาริสุทฺธิวนฺตญฺจ สีลํ ปริยนฺตปาริสุทฺธิสีลํ.

ศีล ชื่อว่า หานภาคิย เพราะอรรถว่า คบความเสื่อม หรือมีส่วนแห่งความเสื่อม. แม้ในบทที่เหลือก็นัยนี้เหมือนกัน. ศีล มีที่สุด เพราะไม่มีประมาณ และมีความบริสุทธิ์

---

๑ ฉ. เสกฺขํ.

๒ ฉ. อปฺปริมาณตฺตา.

อปริมาณตฺตา[๑] อปริยนฺตวนฺตํ, ปาริสุทฺธิวนฺตญฺจ สีลํ อปริยนฺตปาริสุทฺธิสีลํ. สพฺพโส ปุณฺณํ[๒] ปาริสุทฺธิวนฺตญฺจ สีลํ ปริปุณฺณปาริสุทฺธิสีลํ.

ชื่อว่า ปริยันตปาริสุทธิศีล. ศีลไม่มีที่สุดเพราะไม่มีประมาณ และมีความบริสุทธิ์ ชื่อว่า อปริยันตปาริสุทธิศีล. ศีลที่ครบถ้วนโดยประการทั้งปวง และมีความบริสุทธิ์ ชื่อว่า ปริปุณณปาริสุทธิศีล.

๑๑. วุตฺตนเยนาติ "สีลนฏฺเฐน สีลนฺ"ติอาทินา[๓] เหฏฺฐา วุตฺเตน นเยน. อิทํ กตฺตพฺพนฺติ ปญฺญตฺตสิกฺขาปทปูรณนฺติ อิทํ อภิสมาจาริกํ กตฺตพฺพํ ปฏิปชฺชิตพฺพนฺติ เอวํ ปญฺญตฺตสฺส สิกฺขาปทสีลสฺส ปูรณํ. สิกฺขาปทสีลญฺหิ ปูเรนฺโต สิกฺขาปทมฺปิ ปูเรติ ปาเลติ นาม. สิกฺขา เอว วา สิกฺขิตพฺพโต, จ ปฏิปชฺชิตพฺพโต จ สิกฺขาปทํ. ตสฺส ปูรณนฺติ โยเชตพฺพํ.

๑๑. คำว่า ตามนัยที่กล่าวแล้ว ความว่า ตามนัยที่กล่าวแล้วในหนหลังว่า "สีลนฏฺเฐน สีลํ" ชื่อว่า ศีล ด้วยอรรถว่าควบคุมไว้ ดังนี้เป็นต้น. คำว่า การบำเพ็ญสิกขาบทที่ทรงบัญญัติไว้ว่าสิ่งนี้ควรทำ ความว่า การบำเพ็ญศีลคือสิกขาบทที่บัญญัติไว้อย่างนี้ว่า อาภิสมาจาริกศีลนี้ควรทำควรปฏิบัติดังนี้. ก็ผู้บำเพ็ญศีลคือสิกขาบท ชื่อว่าบำเพ็ญ คือรักษาแม้ซึ่งสิกขาบท. อีกอย่างหนึ่ง สิกขานั่นเอง ชื่อว่า สิกขาบท เพราะต้องศึกษาและเพราะต้องปฏิบัติ. พึงประ-

---

[๑] ฉ. อนปฺปปริมาณตฺตา.

[๒] ม. ปริปุณฺณํ.

[๓] วิสุทฺธิมคฺค. ๑/๙.

กอบคำว่า ตสฺส ปูรณํ (บำเพ็ญสิกขาบทนั้น) เข้าด้วย.

อิทํ น กตฺตพฺพนฺติ ปฏิกฺขิตฺตสฺส อกรณนฺติ อิทํ ทุจฺจริตํ น กตฺตพฺพนฺติ ภควตา ปฏิกฺขิตฺตสฺส อกรณํ วิรมณํ. จรนฺติ ตสฺมินฺติ ปเทน[๑] ตสฺมึ สีเล ตํสมงฺคิโน จรนฺตีติ สีลสฺส อธิกรณตํ วิภาเวนฺโต เตสํ ปวตฺติฏฺฐานภาวํ ทสฺเสติ. เตนาห "สีเลสุ ปริปูรีการิตาย ปวตฺตนฺตี"ติ.

คำว่า การไม่กระทำข้อที่ทรงห้ามว่าสิ่งนี้ไม่ควรทำ ความว่า การไม่กระทำคือการเว้นข้อที่พระผู้มีพระภาคทรงห้ามไว้ว่า นี้เป็นทุจริตไม่ควรกระทำ ดังนี้. ด้วยบทว่า จรนฺติ ตสฺมึ ท่านอาจารย์เมื่อจะอธิบายความที่ศีลเป็นอธิกรณะว่า บุคคลผู้มีความพร้อมเพรียงด้วยศีลนั้นทั้งหลาย ย่อมประ-พฤติอยู่ในศีลนั้น จึงแสดงความที่ศีลเป็นฐานะที่เป็นไป ของบุคคลผู้มีความพร้อม-เพรียงด้วยศีลนั้น เหล่านั้น ด้วยบทว่า ย่อมประพฤติอยู่ในศีลนั้น. ด้วยเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "ย่อมดำเนินไปด้วยความเป็นผู้ทำให้บริบูรณ์ในศีลทั้งหลาย".

วาริตนฺติ อิทํ น กตฺตพฺพนฺติ ปฏิกฺขิตฺตํ อกปฺปิยํ. ตายนฺตีติ อกรเณเนว ตายนฺติ.

คำว่า ข้อที่ทรงห้าม ความว่า ที่ห้ามไว้ว่านี้ไม่ควรกระทำ คือเป็นอกัปปิยะ. คำว่า

---

[๑] ฉ. ปเทนาติ น ทิสฺสติ.

เตนาติ วาริตฺตสีลมาห. วาเรติ วา สตฺถา เอตฺถ, เอเตน วาติ วาริตํ, สิกฺขาปทํ. ตํ อวิโกเปนฺโต ตายนฺติ เตนาติ วาริตฺตํ.

ย่อมป้องกัน ความว่า ย่อมป้องกันไว้ด้วยการไม่กระทำนั่นเอง. คำว่า ด้วยศีลนั้น ท่านกล่าวถึงวาริตศีล. ชื่อว่า วาริตศีล เพราะอรรถว่า เป็นที่ห้ามหรือเป็นเครื่องห้ามของพระศาสดา ได้แก่ สิกขาบท. ชื่อว่า วาริตศีล เพราะอรรถว่า เป็นเหตุป้องกันไว้ของผู้ไม่ยังสิกขาบทนั้นให้กำเริบ.

สทฺธาวีริยสาธนนฺติ สทฺธาย, อุฏฺฐานวีริเยน จ สาเธตพฺพํ. น หิ อสฺสทฺโธ, กุสีโต จ วตฺตปฏิปตฺตึ ปริปูเรติ, สทฺโธ เอว สตฺถารา ปฏิกฺขิตฺเต อนุมตฺเตปิ วชฺเช ภยทสฺสาวี สมาหาย สิกฺขติ สิกฺขาปเทสูติ อาห "สทฺธาสาธนํ[๑] วาริตฺตนฺ"ติ.

คำว่า สำเร็จด้วยศรัทธาและวิริยะ ความว่า พึงให้สำเร็จด้วยศรัทธาและด้วยความวิริยะคือความหมั่น. ก็คนไม่มีศรัทธา และคนเกียจคร้าน จะยังข้อวัตรปฏิบัติให้บริบูรณ์ไม่ได้เลย, ผู้มีศรัทธาเท่านั้นมีปกติเห็นภัยในโทษ แม้มีประมาณน้อยที่พระศาสดาทรงห้ามไว้ ย่อมสมาทานศึกษาอยู่ในสิกขาบททั้งหลาย ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "วาริตศีลสำเร็จด้วยศรัทธา" ดังนี้.

---

[๑] ม. สทฺธาสติสาธนํ.

อธิสีลสิกฺขาปริยาปนฺนตฺตา อธิวิสิฏฺโฐ[๑] สมาจาโร[๒] อภิสมาจาโรติ อาห "อุตฺตมสมาจาโร"ติ. อภิสมาจาโรว อาภิสมาจาริกํ, ยถา เวนยิโกติ[๓] อธิปฺปาโย. อภิสมาจาโร อุกฺกฏฺฐนิทฺเทสโต มคฺคสีลํ, ผลสีลญฺจ, ตํ อารพฺภ อุทฺทิสฺส ตทตฺถํ ตปฺปโยชนํ ปญฺญตฺตํ อาภิสมาจาริกํ. สุปริสุทฺธานิ ตีณิ กายกมฺมานิ, จตฺตาริ วจีกมฺมานิ, สุปริสุทฺโธ อาชีโวติ อิทํ อาชีวฏฺฐมกํ.

ความประพฤติโดยเอื้อเฟื้อด้วยดี อันวิเศษยิ่ง เพราะนับเนื่องในอธิศีลสิกขา ชื่อว่า อภิสมาจาร ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "อุตฺตมสมาจาโร" แปลว่า ความประพฤติโดยเอื้อเฟื้อด้วยดีอย่างสูงสุด. อธิบายว่า อภิสมาจาโรนั่นแหละเป็น อาภิสมาจาริกํ เหมือนอย่าง เวนยิโก (เดิมเป็น เวนย ผู้เรียนพระวินัย เวนย เป็น เวนยิโก). อภิสมาจารโดยนิเทศอย่างอุกฤษฏ์ ได้แก่ ศีลในมรรค, และศีลในผล, ศีลที่ทรงบัญญัติปรารภเจาะจงอภิสมาจารนั้น มีอภิสมาจารนั้นเป็นผล มีอภิสมาจารนั้นเป็นประโยชน์ ชื่อว่า อาภิสมาจาริกศีล. ศีลนี้ คือกายกรรม ๓ อันบริสุทธิ์ดี วจีกรรม ๔ อันบริสุทธิ์ดี อาชีวะอันบริสุทธิ์ดี ชื่อว่า อาชีวัฏฐมกศีล (ศีลมีอาชีวะเป็นที่ ๘).

---

[๑] ฉ. อภิวิสิฏฺโฐ.
[๒] ฉ. สมาจาโรติ.
[๓] องฺ. อฏฺฐก. ๒๓/๑๗๖, วิ. มหา. ๑/๔.

ตตฺถ กามํ อาชีวเหตุกโต สตฺตวิธทุจฺจริตโต วิรติ สมฺมาอาชีโวติ โสปิ สตฺตวิโธ โหติ, สมฺมาชีวตาสามญฺเญน ปน ตํ เอกํ กตฺวา วุตฺตํ.

ในอาชีวัฏฐมกศีลนั้น ความงดเว้นจากทุจริต ๗ ประการ ซึ่งมีอาชีวะเป็นเหตุ ชื่อว่า สัมมาอาชีวะ เพราะฉะนั้น แม้สัมมาอาชีวะนั้นก็มี ๗ ประการโดยแท้, ถึงอย่างนั้น พระผู้มีพระภาคก็ตรัสกระทำอาชีวะนั้น ให้เป็นอย่างเดียว โดยความเป็นสัมมาอาชีวะเสมอกัน.

อถวา ติวิธกุหนวตฺถุสนฺนิสฺสยโต มิจฺฉาชีวโต วิรตึ เอกชฺฌํ กตฺวา วุตฺโต "<u>อาชีโว สุปริสุทฺโธ</u>"ติ. เสฏฺฐจริยภาวโต มคฺโค เอว พฺรหฺมจริยนฺติ <u>มคฺคพฺรหฺมจริยํ</u>, ตสฺส.

อีกอย่างหนึ่ง ตรัสรวมความงดเว้นจากมิจฉาชีพ ซึ่งมีมิจฉาชีพมีกุหนวัตถุ ๓ ประการเป็นที่อาศัยเข้าด้วยกันว่า "<u>อาชีวะบริสุทธิ์ดี</u>" ดังนี้. มรรคนั่นเอง ชื่อพรหมจรรย์ เพราะเป็นความประพฤติอันประเสริฐ ฉะนั้น จึงชื่อว่า <u>มรรคพรหมจรรย์</u>, แห่งมรรคพรหมจรรย์นั้น.

<u>อาทิภาวภูตนฺติ</u> อาทิมฺหิ ภาเวตพฺพตํ นิปฺผาเทตพฺพตํ ภูตํ ปตฺตํ อาทิภาวภูตํ. กิญฺจาปิ เทสนากฺกเมน สมฺมาทิฏฺฐิ อาทิ, ปฏิปตฺติกฺกเมน ปน อาชีวฏฺฐมกสีลํ อาทีติ. <u>ตสฺส สมฺปตฺติยาติ</u> อาภิสมาจาริกสฺส

บทว่า <u>อาทิภาวภูตํ</u> ความว่า ถึงแล้วคือบรรลุแล้วซึ่งความเป็นธรรมควรเจริญ คือพึงให้สำเร็จในเบื้องต้น ชื่อว่า อาทิภาวภูตํ. แม้สัมมาทิฐิจะเป็นเบื้องต้น โดยลำดับแห่งเทศนาก็จริง, ถึงอย่างนั้น อาชีวัฏฐมกศีล

สมฺปชฺชเนน ปริปูรเณน อาทิพฺรหฺมจริยกํ สมฺปชฺชติ.

ก็เป็นเบื้องต้นโดยลำดับแห่งการปฏิบัติ ดังนี้แล. บทว่า ตสฺส สมฺปตฺติยา ความว่า อาทิพรหมจริยกศีล จะถึงพร้อม ก็เพราะอาภิสมาจาริกศีลถึงพร้อม คือบริบูรณ์.

โย หิ ลหุกานิปิ อปฺปสาวชฺชานิ ปริวชฺเชติ, โส ครุกานิ มหาสาวชฺชานิ พหุวาทีนวาทีนิ[1] ปริวชฺเชสฺสตีติ วตฺตพฺพเมว นตฺถีติ. สุตฺตํ ปน เอตมตฺถํ พฺยติเรกวเสน วิภาเวติ. ตตฺถ ธมฺมนฺติ สีลํ. ตญฺหิ อุปริคุณวิเสสานํ ธารณฏฺเฐน ธมฺโมติ วุจฺจติ.

ก็ผู้ใดเว้นสิกขาบท แม้ที่เบามีโทษน้อยได้ ผู้นั้นจักเว้นสิกขาบทที่หนักมีโทษมาก มีความผิดมากได้ เพราะฉะนั้น จึงไม่มีคำที่ต้องพูดทีเดียวดังนี้. ก็พระสูตรย่อมยังความข้อนี้ให้แจ่มแจ้งโดยนัยตรงกันข้าม. ในบรรดาคำเหล่านั้น คำว่า ธรรม ได้แก่ ศีล. ก็ศีลนั้นท่านเรียกว่า ธรรม เพราะอรรถว่าทรงไว้ซึ่งคุณวิเศษยิ่ง ๆ ขึ้นไป.

วิรติสีลสฺส อิตรสีเลน สติปิ สมฺปโยคาทิเก อสมฺมิสฺสกตาทสฺสนตฺถํ "เวรมณิมตฺตนฺ"ติ วุตฺตํ.

เพื่อจะแสดงว่าวิรัติศีลไม่เจือปนกันกับศีลนอกนี้ ทั้งเมื่อมีการสัมปโยคเป็นต้น (สัมประโยค คือการประกอบรวมกัน) ท่านจึงกล่าวว่า "คุณเพียงแต่ความเว้น" ดังนี้.

"นิสฺสิตานิสฺสิตวเสนา"ติ เอตฺถ ลพฺภมานนิสฺสยํ ตาว ทสฺเสตุํ "นิสฺสโย"ติอาทิ

ในคำว่า "ด้วยอำนาจนิสสิตศีลและอนิสสิตศีล" นี้ ท่านอาจารย์ประสงค์จะแสดง

[1] ฉ. พหุวาทีนวานิ.

วุตฺตํ. ตตฺถ ตณฺหาจริเตน นิสฺสยิตพฺพโต ตณฺหาว ตณฺหานิสฺสโย. ตถา ทิฏฺฐินิสฺสโย. ทิฏฺฐิจริโต หิ อสติปิ ทิฏฺฐิยา ตณฺหาวิรเห ทิฏฺฐินิสฺสิโตว ปวตฺตติ. เทโวติ จตุมหาราชสกฺกสุยามาทิปากฏเทวมาห.

นิสยะ(ที่อาศัย)ที่ได้อยู่ก่อน จึงกล่าวคำว่า "นิสยะ" เป็นต้น. ในคำนั้น ตัณหาอย่างเดียว ชื่อว่า ตัณหานิสัย เพราะอันบุคคลผู้มีตัณหาจริตพึงอาศัย. ทิฐินิสยะก็เหมือนกัน. จริงอยู่ บุคคลผู้มีทิฐิจริตแม้เมื่อทิฐิไม่มี ก็เป็นผู้อาศัยทิฐิอย่างเดียว เป็นไปในเพราะละเว้นจากตัณหา. ท่านอาจารย์กล่าวถึงเทวดาที่ปรากฏมีท้าวมหาราชทั้ง ๔ ท้าวสักกะและท้าวสุยามเป็นต้นว่า เทวดา.

เทวญฺญตโรติ อปากฏํ. ตณฺหํ เอว นิสฺสิตนฺติ ตณฺหานิสฺสิตํ. ตณฺหาย นิสฺสิตนฺติ[๑] เกจิ วทนฺติ. เตสํ "เทว นิสฺสยา"ติ-อาทินา วิรุชฺฌติ. สุทฺธิทิฏฺฐิยาติ "อิติ สีสารสุทฺธิ ภวิสฺสตี"ติ เอวํ ปวตฺตทิฏฺฐิยา, โลกุตฺตรสีลนฺติ อธิปฺปาโย. ตสฺเสวาติ โลกุตฺตรสฺเสว สมฺภารภูตํ การณภูตํ, วิวฏฺฏูปนิสฺสยนฺติ อตฺโถ.

กล่าวถึง เทวดาที่ไม่ปรากฏว่าเทวดาตนใดตนหนึ่ง. ศีลอาศัยตัณหาอย่างเดียว เหตุนั้นชื่อว่า ตัณหานิสสิตศีล. อาจารย์บางพวกกล่าวว่า ศีลอันตัณหาอาศัยแล้ว ดังนี้. คำของอาจารย์บางพวกนั้น ย่อมผิด โดยคำว่า "นิสยะ(ที่อาศัย) มี ๒ อย่าง" ดังนี้เป็นต้น. คำว่า ด้วยสุทธิทิฐิ ความว่า ด้วยทิฐิที่เป็นไปแล้วอย่างนี้ว่า "บริสุทธิ์จาก

---

๑ ฉ. ( ) เอตฺถนฺตเร จ-สทฺโท ทิสฺสติ.

สงสาร จักมีด้วยประการฉะนี้", อธิบายว่า โลกุตรศีล. บทว่า ตสฺเสว ความว่า ศีลเป็นองค์ คือเป็นเหตุแห่งโลกุตระนั่นเทียว, หมายความว่า เป็นอุปนิสัยแห่งวิวัฏฏะ.

กาลปริจฺเฉทํ กตฺวาติ "อิมญฺจ รตฺตึ อิมญฺจ ทิวสนฺ"ติ[๑]อาทินา[๒] วิย กาลวเสน ปริจฺเฉทํ กตฺวา. กาลปริจฺเฉทํ อกตฺวา สมาทินฺนมฺปิ อนฺตรา วิจฺฉินฺนํ สมฺปตฺตวิรติวเสน ยาวชีวํ ปวตฺติตมฺปิ อาปาณโกฏิกํ น โหตีติ ทสฺเสตุํ "ยาวชีวํ สมาทิยิตฺวา ตเถว ปวตฺติตนฺ"ติ วุตฺตํ.

คำว่า ทำการกำหนดกาล ความว่า ทำการกำหนดด้วยอำนาจกาลเหมือนด้วยคำว่า "ตลอดคืนหนึ่งและวันหนึ่งนี้" เป็นต้น. เพื่อแสดงว่า ศีลที่บุคคลแม้ไม่ทำการกำหนดกาลสมาทานแล้วขาดเสียในระหว่าง แม้ศีลที่บุคคลประพฤติแล้วตลอดชีวิต ด้วยอำนาจสัมปัตตวิรัติ ไม่เป็นศีลมีอาปาณโกฏิกศีล (ตลอดชีวิต) ดังนี้ จึงกล่าวว่า "ศีลที่บุคคลสมาทานแล้วตลอดชีวิต แล้วประพฤติไปตลอดชีวิตเช่นกัน".

ลาภยสญาติองฺคชีวิตวเสนาติ ลาภยสานํ อนุปฺปนฺนานํ อุปฺปาทนวเสน, อุปฺปนฺนานํ รกฺขนวเสน เจว วฑฺฒนวเสน จ ญาติองฺคชีวิตานํ อวินาสนวเสน.

คำว่า ด้วยอำนาจ ลาภ ยศ ญาติ อวัยวะและชีวิต ความว่า ด้วยอำนาจทำลาภและยศที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น ด้วยอำนาจการรักษา และด้วยอำนาจทำให้

[๑] ฉ. ทิวํ. [๒] องฺ. อฏฺฐก. ๒๓/๒๕๖.

กึ โส วีติกฺกมิสฺสตีติ โย วีติกฺกมาย จิตฺตมฺปิ น อุปฺปาเทติ, โส กายวาจาหิ วีติกฺกมิสฺสตีติ กึ อิทํ, นตฺเถตนฺติ อตฺโถ. ปฏิกฺเขเป หิ อยํ กึ-สทฺโท.

เจริญซึ่งลาภและยศที่เกิดขึ้นแล้ว ด้วยอำนาจการทำญาติ อวัยวะ และชีวิตไม่ให้พินาศไป. คำว่า ผู้นั้นจักละเมิดได้อย่างไร ความว่า ข้อที่ว่าผู้ใดไม่ยังแม้จิตให้เกิดขึ้นเพื่อความละเมิด, ผู้นั้น จักละเมิดทางกายและวาจา นี้จักมีได้อย่างไร, อธิบายว่า ข้อนี้ย่อมไม่มี. ก็กึศัพท์นี้ลงในอรรถปฏิเสธ.

อารมฺมณภาเวน วโณ วิย อาสเว กามาสวาทิเก ปคฺฆรตีติ สมฺปโยคภาวา-ภาเวปิ สหาสเวหีติ สาสวํ. เตภูมิกธมฺม-ชาตนฺติ สีลํ ตปฺปริยาปนฺนนฺติ อาห "สาสวํ สีลํ โลกิยนฺ"ติ. ภววิเสสา สมฺปตฺติภวา. วินโยติ วินยปริยตฺติ, ตตฺถ วา อาคตสิกฺขาปทานิ. ปามุชฺชํ[๑] ตรุณาปีติ. ยถาภูตญาณทสฺสนํ สปฺปจฺจย-นามรูปทสฺสนํ,[๒] ตทธิฏฺฐานา วา ตรุณวิปสฺสนา. นิพฺพิทาติ นิพฺพิทาญาณํ. เตน พลววิปสฺสนมาห.

ศีลใด หลั่งอาสวะ มีกามาสวะเป็นต้นออกมาด้วยความเป็นอารมณ์ เหมือนแผลหลั่งหนองออกมาฉะนั้น เหตุนั้น ศีลนั้นชื่อว่า สาสวะ เพราะอรรถว่า เป็นไปกับด้วยอาสวะทั้งหลาย แม้เมื่อมีและไม่มีความประกอบกัน. ท่านอาจารย์กล่าวว่า "ศีลมีอาสวะ ชื่อโลกิยศีล" ดังนี้ เพราะเป็นธรรมชาติเป็นไปในภูมิ ๓ เหตุนั้น ศีลจึงนับเนื่องอยู่ในภูมิ ๓ นั้น. ภพวิเศษทั้งหลาย ได้แก่ สมบัติภพ. คำว่า วินัย ได้แก่ วินัยปริยัติ หรือสิกขาบทอันมาในวินัยปริยัตินั้น.

---

[๑] ฉ. ปาโมชฺชํ. [๒] ฉ. สปจฺจย...

คุณหญิงนงเยาว์ จิตต์กุศล
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

ความปราโมทย์ ได้แก่ ปีติอย่างอ่อน. ยถาภูตญาณทัสสนะ ได้แก่ การเห็นนามรูปพร้อมทั้งปัจจัย, หรือวิปัสสนาอย่างอ่อนอันมีการเห็นนามรูป พร้อมทั้งปัจจัยนั้นเป็นที่ตั้ง. คำว่า นิพพิทา ได้แก่ นิพพิทาญาณ. ด้วยคำนั้น ท่านกล่าวถึงวิปัสสนามีกำลัง.

วิราโค มคฺโค. วิมุตฺติ อรหตฺตผลํ. วิมุตฺติญาณทสฺสนํ ปจฺจเวกฺขณา. กถาติ วินยกถา. มนฺตนาติ วินยวิจารณา. อุปนิสฺสา[1]ติ ยถาวุตฺตการณปรมฺปราสงฺขาโต อุปนิสฺสโย. โลกุตฺตรํ มคฺคผลจิตฺตสมฺปยุตฺตํ อาชีวฏฺฐมกสีลํ. ตตฺถ มคฺคสีลํ ภวนิสฺสรณาวหํ โหติ ปจฺจเวกฺขณญาณสฺส จ ภูมิ, ผลสีลํ ปน ปจฺจเวกฺขณญาณสฺเสว ภูมิ.

วิราคะ ได้แก่ มรรค. วิมุตติ ได้แก่ อรหัตผล. วิมุตติญาณทัสสนะ ได้แก่ ปัจเวกขณญาณ. คำว่า กถา ได้แก่ กถาว่าด้วยวินัย. คำว่า การปรึกษา ได้แก่ การพิจารณาพระวินัย. คำว่า การอาศัยกันอย่างยิ่ง ได้แก่ อุปนิสัยปัจจัย กล่าวคือความสืบเนื่องกันแห่งเหตุตามที่กล่าว. โลกุตรศีล ได้แก่ ศีลที่มีอาชีวะเป็นที่ ๘ อันประกอบด้วยมรรคจิตและผลจิต. ในโลกุตรศีลนั้น ศีลในมรรค เป็นเครื่องนำออกจากภพ และเป็นภูมิของปัจเวกขณญาณ, ส่วนศีลในผลเป็นภูมิของปัจเวกขณญาณอย่างเดียว.

[1] ฉ. อุปนิสา.

๑๒. หีนาธิมุตฺติวเสน ฉนฺทาทีนํ หีนตา. ปณีตาธิมุตฺติวเสน ปณีตตา. ตทุภยเวมชฺฌตาวเสน มชฺฌิมตา. ยเถว หิ กมฺมํ อายูหนวเสน หีนาทิเภทภินฺนํ โหติ, เอวํ ฉนฺทาทโยปิ ปวตฺติอาการวเสน. โส จ เนสํ ปวตฺติอาการโร อธิมุตฺติเภเทนาติ ทฏฺฐพฺพํ.

๑๒. พึงเห็นว่า ความที่อธิบดีมีฉันทะเป็นต้น เป็นธรรมเลว ก็ด้วยอำนาจอธิมุตติที่เลว. เป็นธรรมประณีต ก็ด้วยอำนาจอธิมุตติที่ประณีต. เป็นธรรมกลาง ๆ ก็ด้วยอำนาจอยู่ท่ามกลางความเป็นธรรมเลวและประณีตทั้ง ๒ นั้น. เหมือนอย่างว่า กรรมเป็นอันท่านแบ่งโดยประเภท เป็นกรรมเลวเป็นต้น ด้วยอำนาจการประมวลมา ฉันใด, แม้อธิบดีมีฉันทะเป็นต้น ก็ฉันนั้น เป็นอันท่านแบ่งด้วยอำนาจอาการที่เป็นไป. และอาการที่เป็นไปของอธิบดีมีฉันทะเป็นต้นเหล่านั้น นั้น ก็มีโดยประเภทแห่งอธิมุตติ.

ยสกามตายาติ กิตฺติสิโลกาภิรติยา, ปริวาริจฺฉาย วา. "กถํ นาม มาทิโส เอทิสํ กเรยฺยา"ติ ปาปชิคุจฺฉาย อริยภาวํ นิสฺสาย. อนุปกฺกิลิฏฺฐนฺติ อตฺตุกฺกํสนปรวมฺภนาหิ, อญฺเญหิ จ อุปกฺกิเลเสหิ อนุปกฺกิลิฏฺฐํ. ภวโภคตฺถายาติ ภวสมฺปตฺติอตฺถญฺเจว โภคสมฺปตฺติอตฺถญฺจ.

คำว่า ด้วยความปรารถนายศ ความว่า ด้วยความยินดียิ่งในเกียรติ และความสรรเสริญ หรือด้วยความปรารถนาบริวาร. ชื่อว่า อาศัยความเป็นอริยะ เพราะเกลียดความชั่วด้วยอันคิดว่า "คนเช่นเราจะพึงกระทำกรรมเช่นนี้ได้อย่างไร". คำว่า ที่ไม่เศร้าหมอง ด้วยอันยกตนข่มท่าน และที่

ไม่เศร้าหมองด้วยอุปักกิเลสเหล่าอื่น. คำว่า เพื่อต้องการภพและโภคะ ความว่า เพื่อต้องการสมบัติในภพ และเพื่อต้องการสมบัติคือโภคะ.

อตฺตโน วิโมกฺขตฺถาย ปวตฺติตนฺติ สาวกปจฺเจกโพธิสตฺตสีลมาห. สพฺพสตฺตวิโมกฺขตฺถายาติ สพฺพสตฺตานํ สํสารพนฺธนโต วิโมจนตฺถาย. ปารมิตาสีลํ มหาโพธิสตฺตสีลํ. ยา กรณูปายโกสลฺลปริคฺคหิตา[1] มหาโพธึ อารพฺภ ปวตฺตา ปรมุกฺกํสคตโสเจยฺยสลฺเลขา เทสกาลสตฺตาทิวิกปฺปรหิตา สีลปารมิตา.

คำว่า ศีลที่ประพฤติเพื่อต้องการความหลุดพ้นแห่งตน ท่านกล่าวถึงศีลของพระสาวกโพธิสัตว์และพระปัจเจกโพธิสัตว์. คำว่า เพื่อต้องการความหลุดพ้น แห่งสรรพสัตว์ ความว่า เพื่อเปลื้องสรรพสัตว์ทั้งหลายจากเครื่องผูกคือสังสารวัฏ. ศีลที่เป็นขั้นบารมี ได้แก่ ศีลของพระมหาโพธิสัตว์. ซึ่งความเป็นศีลบารมีกำหนดด้วยความกรุณา และอุบายโกศล ปรารภมหาโพธิญาณเป็นไป มีความสะอาดและความขัดเกลา อันถึงขั้นอุกฤษฏ์อย่างยิ่ง เว้นจากการกำหนดเทศะกาล และสัตว์เป็นต้น.

อนนุรูปนฺติ อสารุปฺปํ. อตฺตา เอว ครุ อธิปติ เอตสฺสาติ อตฺตครุ,

บทว่า อนนุรูป แปลว่า ไม่สมควร. ตนนั่นแหละเป็นที่เคารพ คือเป็นอธิบดีของ

[1] ฉ. กรุณูปาย...

ลชฺชาธิโก. ตโต[๑] อตฺตาธิปติโต อาคตํ อตฺตาธิปเตยฺยํ. โลโก อธิปติ ครุ เอตสฺสาติ โลกาธิปติ, โอตฺตปฺปาธิโก. ธมฺโม นามายํ มหานุภาโว เอกนฺตนิยฺยานิโก, โส จ ปฏิปตฺติยาว ปูเชตพฺโพ. ตสฺมา "นํ สีลสมฺปทาย ปูเชสฺสามี"ติ เอวํ ธมฺมมหตฺตํ ปูเชตุกาเมน.

บุคคลนี้ เหตุนั้น บุคคลนี้ ชื่อว่า อตฺตครุ แปลว่า มีตนเป็นที่เคารพ คือผู้ยิ่งด้วยความละอาย. ศีลมาจากบุคคลผู้มีตนเป็นอธิบดี ชื่อว่า อัตตาธิปเตยยศีล. โลก เป็นอธิบดี คือเป็นที่เคารพของบุคคลนี้ เหตุนั้น บุคคลนี้ ชื่อว่า โลกาธิปติ แปลว่า มีโลกเป็นอธิบดี, คือผู้ยิ่งด้วยโอตตัปปะ. ธรรมดาว่าธรรมนี้มีอานุภาพมาก เป็นนิยยานิกธรรมโดยส่วนเดียว และธรรมนั้น บุคคลพึงบูชาด้วยการปฏิบัตินั่นเอง. เพราะเหตุนั้น บุคคลผู้มุ่งบูชาความใหญ่แห่งธรรม ก็ด้วยความคิดอย่างนี้ว่า "เราจักบูชาธรรมนั้นด้วยความถึงพร้อมแห่งศีล".

ปรามฏฺฐตฺตาติ ปราภววเสน อามฏฺฐตฺตา. ตณฺหาทิฏฺฐิโย หิ "อิมินาหํ สีเลน เทโว วา ภวิสฺสามิ เทวญฺญตโร วา, อิมินา นาม[๒] เม สีเลน สํสารสุทฺธิ

บทว่า ปรามฏฺฐตฺตา ความว่า อันตัณหาและทิฐิ จับต้องแล้วด้วยอำนาจความเสื่อม. แท้จริง ตัณหาและทิฐิทั้งหลายจับต้องศีล ของบุคคลผู้เป็นไปแล้วด้วยอันคิดว่า

---

[๑] ฉ. อยํ ปาโฐ น ทิสฺสติ.

[๒] ฉ. อยํ ปาโฐ น ทิสฺสติ.

ภวิสฺสตี"ติ ปวตฺตสฺส สีลํ ปรามสนฺติโย ตํ ปราภวํ ปาเปนฺติ มคฺคสฺส อนุปนิสฺสย-ภาวกรณโต.

"ด้วยศีลนี้เราจักเป็นเทพหรือเทวดาองค์ใดองค์หนึ่ง, ความบริสุทธิ์จากสงสารจักมีด้วยศีลของเรานี้" ยังบุคคลนั้นให้ถึงความเสื่อม เพราะการกระทำไม่ให้เป็นอุปนิสัยปัจจัยแก่มรรค.

ปุถุชฺชนกลฺยาณกสฺสาติ ปุถุชฺชเนสุ กลฺยาณกสฺส. โส หิ ปุถุชฺชโนว หุตฺวา กลฺยาเณหิ สีลาทีหิ สมนฺนาคโต. ปรามสนกิเลสานํ วิกฺขมฺภนโต จ, สมุจฺฉินฺทนโต จ เตหิ น ปรามฏฺฐนฺติ อปรามฏฺฐํ. ตสฺส ตสฺส กิเลสทรถสฺส ปฏิปฺปสฺสมฺภนโต วูปสมนโต ปฏิปฺปสฺสทฺธํ.

คำว่า ของกัลยาณปุถุชน ความว่า แห่งบุคคลผู้เป็นคนดีในปุถุชนทั้งหลาย. ก็บุคคลผู้เป็นคนดีนั้น ถึงเป็นปุถุชน ก็ประกอบด้วยศีลเป็นต้นอันมีความดี. ชื่อว่าอปรามัฏฐศีล เพราะอรรถว่า อันกิเลสเครื่องลูบคลำเหล่านั้น ไม่ลูบคลำแล้ว เพราะข่มและเพราะตัดขาด ซึ่งกิเลสเครื่องลูบคลำทั้งหลายได้. ชื่อว่า ปฏิปัสสัทธศีล เพราะระงับ คือ สงบความกระสับกระส่ายคือกิเลสนั้น ๆ.

กตปฏิกมฺมนฺติ วุฏฺฐานเทสนาหิ ยถาธมฺมํ กตปฏิการํ. เอวํ หิ ตํ สีลํ ปฏิปากติกเมว โหติ. เตนาห "ตํ วิสุทฺธนฺ"ติ. "กตปฏิกมฺมนฺ"ติ อิมินา จ

คำว่า ที่ทำคืนแล้ว ความว่า ที่ทำคืนสิ่งที่กระทำแล้วตามธรรมด้วยวุฏฐานวิธีและเทศนาวิธี. ก็ด้วยอาการดังกล่าวมานี้ ศีลนั้นจึงจะตั้งอยู่ตามปกติเดิม. เพราะฉะนั้น

"น ปุเนวํ กริสฺสนฺ"ติ อธิฏฺฐานมฺปิ สงฺคหิตนฺติ ทฏฺฐพฺพํ. "อจฺฉมํสํ นุ โข, สุกรมํสํ นุ โข"ติอาทินา วตฺถุมฺหิ วา, "ปาจิตฺติยํ นุ โข, ทุกฺกฏํ นุ โข"ติอาทินา อาปตฺติยา วา "มยา ตํ วตฺถุํ[๑] วีติกฺกนฺตํ นุ โข, น นุ โข วีติกฺกนฺตนฺ"ติอาทินา อชฺฌาจาเร วา เวมติกสฺส สํสยาปนฺนสฺส. วิโสเธตพฺพํ ยถาธมฺมํ ปฏิกมฺเมน. วิมติ เอว เวมติกํ, ตสฺมึ เวมติเก สติ, วิมติยา อุปฺปนฺนายาติ อตฺโถ. วิมติ ปฏิวิโนเทตพฺพาติ สยํ วา ตํ วตฺถุํ วิจาเรตฺวา, วินยธเร วา ปุจฺฉิตฺวา กงฺขา วิโนเทตพฺพา. นิกฺกงฺเขน ปน กปฺปิยญฺเจ กาตพฺพํ, อกปฺปิยญฺเจ วชฺเชตพฺพํ[๒] เตนาห "อิจฺจสฺส ผาสุ ภวิสฺสตี"ติ.

ท่านจึงกล่าวว่า "ศีลนั้น ชื่อว่า วิสุทธิศีล". อนึ่ง ด้วยคำว่า "ที่ทำคืนแล้ว" นี้ พึงเห็นว่า ท่านรวมแม้ความตั้งใจว่า "น ปุเนวํ กริสฺสํ" เราจักไม่กระทำอย่างนี้อีก ดังนี้ไว้ด้วย. ผู้มีความสงสัย คือถึงความสงสัยในวัตถุ โดยนัยเป็นต้นว่า "เนื้อหมี, หรือเนื้อสุกร" ดังนี้ก็ดี, ในอาบัติ โดยนัยเป็นต้นว่า "เป็นปาจิตตีย์หรือหนอ, เป็นทุกกฏหรือหนอ", ดังนี้ก็ดี หรือในอัชฌาจาร โดยนัยเป็นต้นว่า "เราก้าวล่วงวัตถุนั้นหรือไม่หนอ" ดังนี้ก็ดี. ก็พึงชำระเสีย ด้วยการทำคืนตามธรรม. วิมติ(ความสงสัย)นั้นแหละ เป็นเวมติกะ, เมื่อความสงสัยนั้นมีอยู่, ความว่า เมื่อเกิดความสงสัยขึ้น. คำว่า พึงบรรเทาความสงสัย ความว่า พึงพิจารณาวัตถุนั้นเอง หรือถามพระวินัยธร แล้วบรรเทาความสงสัยเสีย. ก็อันภิกษุผู้ไม่มีความสงสัย ถ้าเป็นกัปปิยะ ก็พึง

---

[๑] ฉ. ตํ วตฺถุ.
[๒] ฉ. ฉทฺเทตพฺพํ.

กระทำ, ถ้าเป็นอกัปปิยะ ก็พึงเว้นเสีย. เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "อย่างนี้ความผาสุกจะมีแก่เธอแล".

"จตูหิ อริยมคฺเคหี"ติอาทินา มคฺคผลปริยาปนฺนํ สีลํ มคฺคผลสมฺปยุตฺตํ วุตฺตํ. สมุทาเยสุ ปวตฺตโวหารา อวยเวสุปิ ปวตฺตนฺตีติ. เสสนฺติ สพฺพํ โลกิยสีลํ.

ด้วยคำมีอาทิว่า "ด้วยอริยมรรค ๔" ท่านกล่าวศีลที่นับเนื่องในมรรคผลว่าสัมปยุตด้วยมรรคและผล. โวหารที่เป็นไปในความรวมทั้งหลาย ก็เป็นไปแม้ในความบางส่วนด้วยแล. คำว่า ศีลที่เหลือ ได้แก่ โลกิยศีลทั้งหมด.

ปกติปีติ สภาโวปิ. สุขสีโล[1] สุขสํวาโส. เตน ปริยาเยนาติ ปกติอตฺถวาจกฏฺเฐน. เอกจฺจํ อพฺยากตํ สีลํ อิธาธิปฺเปตสีเลน เอกสงฺคหนฺติ อกุสลสฺเสว อยุชฺชมานตํ ทสฺเสตุํ "ตตฺถ อกุสลนฺ"ติอาทิ วุตฺตํ. ตถา หิ เสกฺขตฺติกํ อิธ คหิตนฺติ,[2] อิธ น อุปนีตํ กุสลตฺติกนฺติ อธิปฺปาโย. วุตฺตนเยเนวาติ วุตฺเตเนว

คำว่า แม้ปกติ ได้แก่ แม้สภาวะ. ชื่อว่า มีปกติเป็นสุข คือมีการอยู่ร่วมเป็นสุข. คำว่า โดยปริยายนั้น คือโดยอรรถที่บอกถึงความหมายว่าปกติ. อัพยากตศีลบางอย่าง ยังรวมเป็นอันเดียวกันกับศีลที่ประสงค์เอาในที่นี้ได้ ฉะนั้น เพื่อแสดงว่าอกุศลศีลเท่านั้น ท่านไม่ประกอบไว้ จึงกล่าวคำมีอาทิว่า "ในศีล ๓ อย่างนั้น

---

[1] ฉ. เอตฺถนฺตเร สขิโลติ ปาโฐ ทิสฺสติ.
[2] ฉ. คหิตํ.

นเยน กุสลตฺติกํ อคฺคเหตฺวา หีนตฺติกาทีนํ ปญฺจนฺนํ ติกานํ วเสน อสฺส สีลสฺส ติวิธตา เวทิตพฺพา.

อกุศลศีล". อธิบายว่า จริงอย่างนั้น เสกขติกะ ท่านถือเอาในที่นี้แล, แต่ในที่นี้ไม่นำเอากุศลติกะเข้าไว้ด้วย. คำว่า โดยนัยที่กล่าวแล้วเท่านั้น ความว่า โดยนัยที่กล่าวแล้วนั่นเอง พึงทราบว่า ศีลนั้นมี ๓ อย่าง โดยอำนาจติกะ ๕ มีหีนติกะ เป็นต้น ไม่รวมกุศลติกะไว้.

๑๓. โยธาติ โย อิธ. วตฺถุวีติกฺกเมติ อาปตฺติยา วตฺถุโน วีติกฺกมเน อชฺฌาจาเร. กามสงฺกปฺปาทโย นว มหาวิตกฺกา มิจฺฉาสงฺกปฺปา. เอวรูปสฺสาติ เอทิสสฺส. ตสฺส หิ สีลวนฺเต อนุปสงฺกมิตฺวา ทุสฺสีเล เสวนฺตสฺส ตโต เอว เตสํ ทิฏฺฐานุคตึ อาปชฺชเนน ปณฺณตฺติวีติกฺกเม อโทสทสฺสาวิโน มิจฺฉาสงฺกปฺปพหุลตาย มนจฺฉฏฺฐานิ อินฺทฺริยานิ อรกฺขโต สีลํ เอกํเสเนว หานภาคิยํ โหติ, น ฐิติภาคิยํ, กุโต วิเสสภาคิยตา.

๑๓. คำว่า โยธ ตัดบทเป็น โย อิธ. คำว่า ในการละเมิดวัตถุ ความว่า ในการละเมิด คือ ประพฤติล่วงวัตถุแห่งอาบัติ. มหาวิตก ๙ มีกามสังกัปปวิตกเป็นต้น ชื่อว่า มิจฉาสังกัปปะ. คำว่า เห็นปานนี้ แปลว่า ผู้เช่นนี้. ก็เมื่อภิกษุนั้นไม่เข้าหาภิกษุผู้มีศีล คบแต่ภิกษุทุศีล แต่นั้นแล ก็จะไม่เห็นโทษในการละเมิดบัญญัติ เพราะถือเอาแบบอย่างของภิกษุทุศีลเหล่านั้น ไม่รักษาอินทรีย์ซึ่งมีใจเป็นที่ ๖ เพราะมากไปด้วยมิจฉาสังกัปปะ ศีล ก็จะเป็นแต่หานภาคิยศีลโดยส่วนเดียวเท่านั้น ไม่เป็นฐิติภาคิยศีล, มีความเป็นวิเสสภาคิยศีลเป็นต้นมาแต่ไหน.

คุณหญิงนงเยาว์ จิตต์กุศล
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

สีลสมฺปตฺติยาติ สีลปาริปูริยา จตุปาริสุทฺธิสีเลน. อมเฏฺนฺตสฺส[๑] อุตฺตรึนฺติ อุตฺตรึ วิเสสาธิคมาย อวายมนฺตสฺส. ฐิติภาคิยํ สีลํ ภวติ อสมาธิสํวตฺตนิยตฺตา. สมฺปาทิเต หิ สมาธิสฺมึ สีลสฺส สมาธิสํวตฺตนิยตา นิจฺฉิยติ. สมาธตฺถายาติ สมถวเสน สมาธานตฺถาย. นิพฺพิทนฺติ วิปสฺสนํ. พลววิปสฺสนาทสฺสนตฺถํ นิพฺพิทาคหณํ[๒] ตาวตาปิ สีลสฺส นิพฺเพธภาคิยภาวสิทฺธิโต.

บทว่า ด้วยศีลสมบัติ ได้แก่ ด้วยความบริบูรณ์แห่งศีล คือ ด้วยจตุปาริสุทธิศีล. คำว่า ไม่พยายามสืบต่อให้ยิ่งขึ้นไป ความว่า ไม่พยายามเพื่อบรรลุคุณวิเศษยิ่ง ๆ ขึ้นไป. ศีลนั้น จัดเป็นฐิติภาคิยศีล เพราะไม่เป็นไปพร้อมเพื่อสมาธิ. ด้วยว่า จะตัดสินได้ว่าศีลเป็นไปพร้อมเพื่อสมาธิ ก็ในเมื่อสมาธิสำเร็จแล้ว. คำว่า เพื่อประโยชน์แก่สมาธิ ความว่า เพื่อประโยชน์แก่ความตั้งจิตมั่นด้วยอำนาจสมถะ. คำว่า ซึ่งนิพฺพิทํ คือซึ่งวิปัสสนา. ศัพท์ว่า นิพพิทา ก็เพื่อแสดงถึงวิปัสสนาที่มีกำลัง เพราะศีลจะสำเร็จความเป็นนิพเพธภาคิยศีลได้แม้ด้วยเหตุเพียงนั้น.

ยานิ จ สิกฺขาปทานิ เนสํ รกฺขิตพฺพานีติ สมฺพนฺโธ, ตานิ ปน อสาธารณปญฺญตฺติโต อญฺญานิ เอกจฺจานิ[๓]

เชื่อมความว่า ยานิ จ สิกฺขาปทานิ เนสํ รกฺขิตพฺพานิ (สิกขาบทเหล่าใด ที่ภิกษุเหล่านั้นพึงรักษา), ก็สิกขาบทเหล่านั้น

---

[๑] ฉ. อมฏฺฐนฺตสฺส.

[๒] ก. นิพฺพิทาคฺคหณํ.

[๓] ฉ. อยํ สทฺโท น ทิสฺสติ.

เนสนฺติ "รกฺขิตพฺพานี"ติ ปทํ อเปกฺขิตฺวา กตฺตริ สามิวจนํ, เตหิ ภิกฺขูหีติ อตฺโถ. สติ วา อุสฺสาเหติ อุสฺสกฺกิตฺวา สีลานิ รกฺขิตุํ อุสฺสาเห สติ. ทสาติ สามเณเรหิ รกฺขิตพฺพสีลมาห ฆฏิการาทีนํ วิย. อฏฺฐาติ นจฺจาทิมาลาทิเวรมณึ เอกํ กตฺวา สพฺพปจฺฉิมวชฺชานิ อฏฺฐ.

ได้แก่ สิกขาบทบางข้ออื่นจากอสาธารณ-บัญญัติ. คำว่า เนสํ ภิกษุเหล่านั้น เป็นฉัฏฐีวิภัตติ ลงในกัตตุ เพราะเล็งถึงบทว่า "รกฺขิตพฺพานิ" (ต้องรักษา) แปลว่า อันภิกษุทั้งหลายเหล่านั้นพึงรักษา. คำว่า หรือเมื่อมีอุตสาหะ เมื่อมีอุตสาหะเพื่อขวนขวายรักษาศีลทั้งหลาย. คำว่า สิบ ท่านกล่าวถึงศีลที่สามเณรทั้งหลายพึงรักษา เหมือนศีลของฆฏิการพราหมณ์เป็นต้น. คำว่า แปด คือ ศีล ๘ ข้อที่เว้นข้อหลังของศีลทั้งหมดโดยรวมข้อเว้นจากการฟ้อนเป็นต้น กับข้อเว้นการทัดทรงดอกไม้เป็นต้น เข้าเป็นข้อเดียวกัน.

อวีติกฺกโมติ ปญฺจนฺนํ สีลานํ อวีติกฺกโม. ปกติสีลนฺติ สภาวสีลํ. ตตฺรูปปตฺตินิยตํ หิ สีลํ อุตฺตรกุรุกานํ. มริยาทาจาริตฺตนฺติ ตสฺส ตสฺส สาวชฺชสฺส อกรเณ มริยาทภูตํ, ตตฺถ ตตฺถ กุลาทีสุ ปุพฺพปุริเสหิ ฐปิตํ จาริตฺตํ. กุลเทสปาสณฺฑ-ธมฺโม หิ "อาจารสีลนฺ"ติ อธิปฺเปตํ.

คำว่า ความไม่ละเมิด คือความไม่ละเมิดศีลทั้ง ๕. คำว่า ปกติศีล คือศีลตามสภาวะ. ก็พวกชาวอุตรกุรุทวีป มีศีลอันกำหนดด้วยการเกิดในที่นั้น. คำว่า จารีตอันเป็นมรรยาท ความว่า จารีตซึ่งบรรพ-บุรุษในตระกูลเป็นต้นนั้น ๆ ตั้งไว้, ที่เป็นขอบเขตในอันไม่กระทำสิ่งที่มีโทษนั้น ๆ. ก็

คุณหญิงนงเยาว์ จิตต์กุศล
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

ตตฺถ กุลธมฺโม ตาว พฺราหฺมณานํ อมชฺชปานาทิ, เทสธมฺโม เอกจฺจชนปทวาสีนํ อหึสนาทิ, ปาสณฺฑธมฺโม ติตฺถิยานํ ยมนิยมาทิ. ติตฺถิยมตํ[๑] หิ ทิฏฺฐิปาเสน, ตณฺหาปาเสน จ เฑติ ปวตฺตติ, ปาสํ วา พาธํ อริยวินยสฺส เฑตีติ "ปาสณฺฑนฺ"ติ วุจฺจติ.

ธรรมประจำตระกูลหรือธรรมประจำท้องถิ่นและลัทธิปาสัณฑะ ท่านประสงค์เอาว่า "อาจารศีล". ในข้อนั้น การที่พวกพราหมณ์เป็นต้นไม่ดื่มน้ำเมาเป็นต้น ชื่อว่า ธรรมประจำตระกูลก่อน, การที่ชาวชนบทบางแห่ง ไม่เบียดเบียนกันเป็นต้น ชื่อว่า ธรรมประจำท้องถิ่น, ธรรมคือลัทธิปาสัณฑะ ได้แก่ ข้อปฏิบัติ มี ยมะและนิยมะเป็นต้นของพวกเดียรถีย์. จริงอยู่ ลัทธิของเดียรถีย์ย่อมไป คือ เป็นไปด้วยบ่วงคือทิฐิและบ่วงคือตัณหา เหตุนั้น ท่านจึงเรียกว่า "ปาสัณฑะ" แปลว่า ไปด้วยบ่วง อีกอย่างหนึ่ง ท่านเรียกว่า "ปาสัณฑะ" เพราะอรรถว่า ขว้างไปซึ่งบ่วง คือ การเบียดเบียนวินัยของพระอริยะ.

"ปกติยา สีลวตี โหตี"ติ[๒] วจนโต โพธิสตฺตมาตุ ปญฺจสิกฺขาปทสีลํ ปริปุณฺณเมว.

ศีล คือ สิกขาบท ๕ ของพระมารดาพระโพธิสัตว์ จัดเป็นศีลที่บริบูรณ์ เพราะ

---

๑ ม. ติตฺถกรมตํ.

๒ ที. มหา. ๑๐/๑๔.

อิทํ ปน อุกฺกํสคตํ โพธิสตฺตปิตริปิ จิตฺตุปฺปาทมตฺเตนปิ อสงฺกิลิฏฺฐํ "ธมฺมตาสีลนฺ"ติ วุตฺตํ.

พระบาลีว่า "ตามปกติ พระมารดาของพระโพธิสัตว์เป็นผู้มีศีล". ก็ศีลของพระมารดาของพระโพธิสัตว์นี้ เป็นขั้นสูงสุด ไม่เศร้าหมอง แม้ด้วยเพียงเกิดความคิดขึ้นแม้ในพระบิดาของพระโพธิสัตว์ ท่านจึงกล่าวว่า "ธรรมดาศีล".

กามคุณูปสญฺหิตนฺติ กามโกฏฺฐาเสสุ อสฺสาทูปสญฺหิตํ กามอสฺสาทคธิตํ. ธมฺมตาสีลนฺติ ธมฺมตาย การณนิยาเมน อาคตสีลํ. สีลปารมึ หิ ปรมุกฺกํสํ ปาเปตฺวา กุจฺฉิคตสฺส มหาโพธิสตฺตสฺส สีลเตเชน คุณานุภาเวน โพธิสตฺตมาตุ สรเสเนว ปรมสลฺเลขปฺปตฺตํ สีลํ โหติ. มหากสฺสปาทีนนฺติ อาทิ-สทฺเทน ภทฺทาทิเก สงฺคณฺหาติ. เต กิร สุจิรํ กาลํ สุปริสุทฺธสีลา เอว หุตฺวา อาคตา. เตนาห "สุทฺธสตฺตานนฺ"ติ. ตาสุ ตาสุ ชาตีสูติ สีลวราชมหีสราชาทิชาตีสุ. ปุพฺเพ ปุริมชาติยํ สิทฺโธ เหตุ เอตสฺสาติ ปุพฺพเหตุกสีลํ. อิทํ ปน ปกติสีลาทิ

คำว่า เกี่ยวด้วยกามคุณ ความว่า เข้าไปประกอบพร้อมแล้วด้วยความยินดีคือใคร่แล้วด้วยความยินดีในกาม ในส่วนของกามทั้งหลาย. คำว่า ธรรมดาศีล คือศีลที่มาแล้วตามธรรมดา คือตามนิยามแห่งเหตุ. จริงอยู่ ศีลแห่งมารดาของพระโพธิสัตว์เป็นธรรมชาติ ถึงความขัดเกลาอย่างเยี่ยมตามสภาพทีเดียว ด้วยเดชแห่งศีล ด้วยอานุภาพแห่งคุณของพระมหาโพธิสัตว์ ผู้บำเพ็ญศีลบารมี ให้ถึงขั้นสูงสุดเยี่ยมอยู่ในพระครรภ์. ด้วยอาทิศัพท์ว่า มหากสฺสปาทีนํ ท่านอาจารย์ ย่อมรวมเอาบุคคลทั้งหลายมีนางภัททาเป็นต้นไว้ด้วย. ได้ยินว่า ท่านเหล่านั้นเป็นผู้มีศีลบริสุทธิ์ดีทีเดียว ตลอด

สมาทาเนน วินา อวีติกฺกมลกฺขณํ สมฺปตฺตวิรติสงฺคหํ หฏฺฐพฺพํ.

กาลนานมาแล้ว. เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "ของสัตว์ผู้บริสุทธิ์ทั้งหลาย". คำว่า ในชาตินั้น ๆ ความว่า ในชาติมีชาติที่เป็นพระสีลวราชาและมหิงสราชาเป็นต้น. ชื่อว่า ปุพพเหตุกศีล เพราะอรรถว่า มีเหตุสำเร็จมาในก่อน คือในชาติก่อน. ก็ศีลมีปกติศีลเป็นต้นนี้ เว้นจากการสมาทาน ก็มีลักษณะไม่ละเมิด พึงเห็นว่าท่านสงเคราะห์เข้าในสัมปัตตวิรัติ.

ยํ ภควตา เอวํ วุตฺตํ สีลนฺติ สมฺพนฺโธ. อิธาติ วกฺขมานสีลปริปูรกสฺส ปุคฺคลสฺส สนฺนิสฺสยภูตสาสนปริทีปนํ, อญฺญสาสนสฺส จ ตถาภาวปฏิเสธนํ. วุตฺตเญหตํ "อิเธว ภิกฺขเว สมโณ ฯเปฯ สุญฺญา ปรปฺปวาทา สมเณหิ อญฺเญหี"ติ.[๑] ภิกฺขูติ ตสฺส สีลสฺส ปริปูรกปุคฺคล-ปริทีปนํ. ปาติโมกฺขสํวรสํวุโตติ อิทมสฺส

สัมพันธ์ความว่า ยํ ภควตา เอวํ วุตฺตํ สีลํ (ศีลใด อันพระผู้มีพระภาคตรัสไว้อย่างนี้). บทว่า อิธ เป็นคำแสดงถึงพระ-ศาสนา อันเป็นที่อาศัยของบุคคลผู้บำเพ็ญศีลที่กำลังกล่าวถึงอยู่ และปฏิเสธความเป็นอย่างนั้นแห่งศาสนาอื่น. สมดังที่ตรัสไว้ว่า "อิเธว ภิกฺขเว สมโณ ฯเปฯ สุญฺญา ปรปฺปวาทา สมเณหิ อญฺเญหิ". (ดูกรภิกษุ

---

[๑] ม. มู. ๑๒/๑๒๘, ที. มหา. ๑๐/๑๗๕-๖, องฺ. จตุกฺก. ๒๑/๓๒๓-๔.

ปาติโมกฺขสีเล ปติฏฺฐิตภาวปริทีปนํ. วิหรตีติ อิทมสฺส ตทนุรูปวิหารสมงฺคิภาวปริทีปนํ. อาจารโคจรสมฺปนฺโนติ อิทํ ปาติโมกฺขสํวรสฺส, อุปริ อธิคนฺตพฺพคุณานญฺจ อุปการกธมฺมปริทีปนํ. อณุมตฺเตสุ วชฺเชสุ ภยทสฺสาวีติ อิทํ ปาติโมกฺขโต อจวนภาวปริทีปนํ. สมาทายาติ สิกฺขาปทานํ อนวเสสโต อาทานปริทีปนํ. สิกฺขตีติ สิกฺขาย สมงฺคิภาวปริทีปนํ. สิกฺขาปเทสูติ สิกฺขิตพฺพธมฺมปริทีปนํ. ยํ ปเนตฺถ วตฺตพฺพํ, ตํ ปรโต อาวิภวิสฺสติ.

ทั้งหลาย สมณะมีในพระศาสนานี้เท่านั้น สมณะที่สองมีในพระศาสนานี้ สมณะที่สามมีในพระศาสนานี้ สมณะที่สี่มีในพระศาสนานี้ ลัทธิของศาสดาอื่นว่างเปล่าจากสมณะผู้รู้ทั่วถึง). คำว่า ภิกษุ เป็นคำแสดงถึงบุคคลผู้บำเพ็ญศีลนั้น. คำว่า ผู้สำรวมด้วยปาติโมกขสังวร นี้ เป็นคำแสดงว่าภิกษุนั้นตั้งอยู่ในปาติโมกขสังวรศีล. คำว่า อยู่ นี้ เป็นคำแสดงว่าภิกษุนั้นมีความพร้อมเพรียง ด้วยการอยู่สมควรแก่ศีลนั้น. บทว่า ถึงพร้อมด้วยอาจาระและโคจร นี้ เป็นคำแสดงถึงธรรมที่เป็นอุปการะ แก่ปาติโมกขสังวรศีล และคุณที่จะพึงบรรลุสูง ๆ ขึ้นไป. คำว่า ผู้มีปกติเห็นภัยในโทษมาตรว่าเล็กน้อย นี้ เป็นคำแสดงว่าไม่เคลื่อนจากปาติโมกขศีล. คำว่า สมาทาน เป็นคำแสดงถึงการถือเอาซึ่งสิกขาบททั้งหลายโดยไม่มีส่วนเหลือ. คำว่า ศึกษา เป็นคำแสดงถึงความเป็นผู้มีความพร้อมเพรียงในสิกขา. คำว่า ในสิกขาบททั้งหลาย เป็นคำแสดงถึงธรรม

ที่จะพึงศึกษา. ก็คำใดที่ควรกล่าวในอธิการนี้, คำนั้นจักมีแจ้งข้างหน้า.

โสติ ปาติโมกฺขสํวรสีเล ปติฏฺฐิต- ภิกฺขุ. เตน ยาทิสสฺส อินฺทฺริยสํวรสีลํ อิจฺฉิตพฺพํ, ตํ ทสฺเสติ. จกฺขุนาติ ยโต โส สํวโร, ตํ ทสฺเสติ. รูปนฺติ ยตฺถ โส สํวโร, ตํ ทสฺเสติ. ทิสฺวา น นิมิตฺตคฺคาหี โหติ นานุพฺยญฺชนคฺคาหีติ สํวรสฺส อุปายํ ทสฺเสติ. ยตฺวาธิกรณ ฯเปฯ อนฺวาสฺสเวยฺยุนฺติ สํวรสฺส ปฏิปกฺขํ ตตฺถ จ อาทีนวํ ทสฺเสติ. สํวราย ปฏิปชฺชตีติ ปเคว สติยา อุปฏฺฐาเปตพฺพตํ ทสฺเสติ. รกฺขติ จกฺขุนฺทฺริยนฺติ สติยา อุปฏฺฐาปนเมว จกฺขุนฺทฺริยสฺส อารกฺขาติ ทสฺเสติ. จกฺขุนฺทฺริเย สํวรํ อาปชฺชตีติ ตถาภูตา สติเยว เอตฺถ สํวโรติ ทสฺเสติ. วีติกฺกมสฺส วเสนาติ สมฺพนฺโธ. ฉนฺนํ สิกฺขาปทานนฺติ "อาชีวเหตุ อาชีวการณา อสนฺตํ อภูตํ อุตฺตริมนุสฺสธมฺมํ

บทว่า โส โยค ปาติโมกฺขสํวรสีเล ปติฏฺฐิตภิกฺขุ แปลว่า ภิกษุผู้ตั้งอยู่ในปาติโมกขสังวรศีลนั้น. ด้วยบทว่า โส นั้น พระผู้มีพระภาค ย่อมทรงแสดงถึงภิกษุชนิดที่พึงปรารถนาอินทริยสังวรศีลนั้น. คำว่า ด้วยจักษุ ทรงแสดงถึงจักษุอันเป็นแดนแห่งสังวร. คำว่ารูป ทรงแสดงถึงรูปอันเป็นที่ตั้งแห่งสังวร. คำว่า เห็นแล้วเป็นผู้ไม่ถือเอานิมิตไม่ถือเอาอนุพยัญชนะ ทรงแสดงถึงอุบายแห่งสังวร. คำว่า อภิชฌาโทมนัสทั้งหลาย ธรรมทั้งหลายอันเป็นบาปอกุศล จะพึงไหลไปตามภิกษุผู้ไม่สำรวมจักขุนทรีย์อยู่ เพราะเหตุไม่สำรวมจักขุนทรีย์ใด ทรงแสดงธรรมอันเป็นปฏิปักษ์ต่อสังวรและโทษในธรรม อันเป็นปฏิปักษ์ต่อสังวรนั้น. คำว่า ย่อมปฏิบัติเพื่อสังวร ทรงแสดงถึงความที่สติเป็นธรรมที่พึงเข้าไปตั้งไว้ก่อนทีเดียว. คำว่า ย่อม

อุลฺลปตี''ติอาทินา[๑] อาคตานํ ฉนฺนํ ปาราชิกาทิปฏิสํยุตฺตานํ สิกฺขาปทานํ.

รักษาจักขุนทรีย์ ทรงแสดงว่าการควบคุมจักขุนทรีย์ ก็คือการยังสติให้เข้าไปตั้งไว้นั่นเอง. คำว่า ย่อมถึงความสำรวมในจักขุนทรีย์ ทรงแสดงว่า สตินั่นแหละอันเป็นอย่างนั้น เป็นสังวรในจักขุนทรีย์นี้. เชื่อมความว่า ด้วยอำนาจความก้าวล่วง. คำว่า สิกขาบท ๖ ความว่า สิกขาบททั้ง ๖ ข้อ คือ ที่สัมปยุตด้วยปาราชิกาบัติเป็นต้น ที่มาโดยพระบาลีที่ว่า "อาชีวเหตุ อาชีวการณา อสนฺตํ อภูตํ อุตฺตริมนุสฺสธมฺมํ อุลฺลปติ" เป็นต้น ภิกษุย่อมกล่าวอวดอุตริมนุสธรรมอันไม่มีอยู่ อันไม่เป็นจริง เพราะอาชีวะเป็นเหตุ เพราะอาชีวะเป็นตัวการ.

สามนฺตชปฺปนาทินา ติวิเธน กุหนวตฺถุนา วิมฺหาปนํ กุหนา. อตฺตานํ, ทายกํ วา อุกฺขิปิตฺวา ยถา โส กิญฺจิ ททาติ, เอวํ กถนํ ลปนา. นิมิตฺตํ วุจฺจติ ปจฺจยทาน-

การล่อลวงด้วยกุหนวัตถุ ๓ อย่าง มีการพูดเลียบเคียงเป็นต้น ชื่อว่า กุหนา (การล่อลวง). การกล่าวเยินยอตนเอง หรือทายกโดยประการที่เขาจะให้อะไร ๆ ได้ ชื่อว่า

---

[๑] วิ. มหาวิภงฺค. ๑/๒๗๐-๒๗๑,
วิ. ปริวาร. ๘/๒๕๔.

สณฺฐปฺปาหกํ กายวจีกมฺมํ, เตน นิมิตฺเตน จรติ, นิมิตฺตํ วา กโรตีติ เนมิตฺติโก, ตสฺส ภาโว เนมิตฺติกตา.

ลปนา (การป้อยอ). ชื่อว่า เนมิตติกะ เพราะอรรถว่า กายกรรมและวจีกรรมที่ให้เกิดความหมายว่า จะให้ปัจจัยท่านเรียกว่า นิมิต, ประพฤติด้วยนิมิตนั้น หรือทำนิมิตนั้น, ภาวะของเนมิตติกะนั้น ชื่อว่า เนมิตฺติกตา (การทำใบ้).

คนฺธาทโย[๑] วิย ลาภาย[๒] ปเรสํ อกฺโกสนาทินา นิปีสตีติ นิปฺเปโส, นิปฺเปโสว นิปฺเปสิโก, ตสฺส ภาโว นิปฺเปสิกตา. มหิจฺฉตาย อตฺตนา ลทฺธลาเภน ปรโต ลาภปริเยสนา ลาเภน ลาภํ นิชิคีสนตา[๓] เอวมาทีนนฺติ อาทิ-สทฺเทน อนุปฺปิยภาณิตาจาตุกมฺยตาที สงฺคณฺหาติ. ปฏิสงฺขาเนน ปจฺจเวกฺขณาย ปริสุทฺโธ อสงฺกิลิฏฺโฐ ปฏิสงฺขานปริสุทฺโธ. จตฺตาโร ปจฺจยา ปริภุญฺชียนฺติ เอเตนาติ

ภิกษุย่อมบดขยี้ด้วยการด่าเป็นต้นซึ่งคนเหล่าอื่น เพราะลาภเหมือนบดของหอมเป็นต้น ฉะนั้น จึงชื่อว่า นิปฺเปโส, นิปฺเปโสนั่นแหละเป็น นิปฺเปสิโก, ภาวะของนิปเปสิกะนั้นชื่อว่า นิปฺเปสิกตา (การบีบบังคับ). การแสวงหาลาภของคนอื่น ด้วยลาภที่ตนได้แล้วเพราะมีความปรารถนามาก ชื่อว่า การแลกลาภด้วยลาภ. ท่านสงเคราะห์ความเป็นผู้พูดด้วยถ้อยคำไม่เป็นที่รัก และความประจบเป็นต้น ด้วยอาทิศัพท์ในคำว่า เอว-

---

[๑] สี. ภฏาทโย; ม. สี. ภฏฺราทโย.

[๒] ม. สลากาย.

[๓] ฉ. นิชิคีสนตา.

คุณสมานจิต ธรรมวิทย์
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

จตุปจฺจยปริโภโค, ตถา ปวตฺตา อนวชฺชเจตนา.

มาทีนํ. ดังนี้. บริสุทธิ์คือไม่เศร้าหมองด้วยการพิจารณาคือปัจเวกขณะ ชื่อว่า ปฏิสังขานปริสุทธ (บริสุทธิ์ด้วยการพิจารณา). สภาวะ ชื่อว่า จตุปจฺจยปริโภโค เพราะอรรถว่า เป็นเหตุบริโภคปัจจัย ๔, ได้แก่ เจตนาที่หาโทษมิได้ อันเป็นไปแล้วด้วยประการนั้น.

ปาฏิโมกฺขสํวรสีลวณฺณนา

๑๔. ตตฺราติ เตสุ ปาฏิโมกฺขสํวราทีสุ. อาทิโต ปฏฺฐายาติ "อิธ ภิกฺขู"ติอาทินา[๑] อาคตเทสนาย อาทิโต ปฏฺฐิ. วินิจฺฉยกถาติ ตตฺถ สํสยวิธมเนน วินิจฺฉยาวหา กถา. ปรมสฺส อตฺถสฺส สพฺพสาธารณตฺตา อสาธารณํ ปพฺพชิตาเวณิกํ ปริยายํ ทสฺเสนฺโต "ภินฺนปฏฺฐราทิตาย[๒]

พรรณนาปาฏิโมกขสังวรศีล

๑๔. บทว่า ตตฺร ความเท่ากับ เตสุ โยค ปาฏิโมกฺขสํวราทีสุ แปลว่า ในบรรดาปาฏิโมกขสังวรศีลเป็นต้นเหล่านั้น. คำว่า อาทิโต ปฏฺฐาย ความว่า จำเดิมแต่ต้นแห่งเทศนาที่มาแล้วด้วยคำเป็นต้นว่า "อิธ ภิกฺขุ" ดังนี้. บทว่า วินิจฺฉยกถา ความว่า กถาที่นำมาซึ่งข้อวินิจฉัย ด้วยอันขจัดความ

---

[๑] อภิ. วิ. ๓๕/๓๒๘.

[๒] ฉ. ฉินฺนภินฺนปฏฺธราทิตาย.

วา''ติ อาห. เอวญฺหิสฺส ปริปุณฺณปาติโมกฺขสํวรโยคฺยตา ทสฺสิตา โหติ. ภินฺนปฏธราทิภาโว จ นาม ทลิทฺทสฺสาปิ นิคฺคิกสฺส[๑] โหตีติ ตโต วิเสเสตุํ "สทฺธาปพฺพชิโต"ติ วตฺวา ปฏิปตฺติยา โยคฺยภาวทสฺสนตฺถํ "กุลปุตฺโต"ติ วุตฺตํ. อาจารกุลปุตฺโต วา หิ ปฏิปชฺชิตุํ สกฺโกติ ชาติกุลปุตฺโต วา.

สงสัยในศีลเหล่านั้น. ท่านอาจารย์เมื่อจะแสดงปริยายอันเป็นแผนกหนึ่ง ของบรรพชิตที่ไม่ทั่วไปเพราะเนื้อความข้อแรก ที่ทั่วไปแก่บุคคลทุกจำพวก จึงกล่าวว่า "ภินฺน-ปฏธราทิตาย วา" หรือนัยหนึ่งเพราะความเป็นผู้ใช้ผ้าที่ฉีกขาดแล้วเป็นต้น ดังนี้. และด้วยประการฉะนี้ ย่อมเป็นอันแสดงว่าภิกษุนั้นเป็นผู้ควรแก่ปาติโมกขสังวร อันบริบูรณ์แล้ว. ก็ธรรมดา ภาวะแห่งผู้ที่ทรงผ้าที่ฉีก-ขาดแล้วเป็นต้น ย่อมมีแม้แก่คนเข็ญใจที่ไม่มีทางไป ฉะนั้น เพื่อจะให้ต่างจากคนเข็ญใจนั้น จึงกล่าวว่า "ผู้บวชด้วยศรัทธา" ดังนี้แล้ว จึงกล่าวว่า "กุลบุตร" เพื่อแสดงภาวะ แห่งความเป็นผู้ประกอบการปฏิบัติ. จริงอยู่ กุลบุตรผู้มีอาจาระ หรือกุลบุตรโดยกำเนิด ก็ย่อมอาจปฏิบัติได้.

สิกฺขาปทสีลนฺติ จาริตฺตวาริตฺตปฺปเภทํ สิกฺขาปทวเสน ปญฺญตฺตํ สีลํ. โยติ

คำว่า ศีลคือสิกขาบท ได้แก่ ศีลที่ทรงบัญญัติไว้ด้วยอำนาจสิกขาบท อันต่างด้วยจาริตศีล

---

๑ สี. นิคฺคติกสฺส, ฉ. นิคฺคหิตสฺส.

อนิยมนิทฺเทโส. โย โกจิ ปุคฺคโล. นนฺติ วินยปริยาปนฺนํ สีลํ. ตนฺติ ปุคฺคลํ. โมกฺเขติ สหการิการณภาวโต. อปาเย ภวานีติ อาปายิกานิ. อาทิ-สทฺเทน ตทญฺญํ สพฺพํ สํสารทุกฺขํ สงฺคณฺหาติ. สํวรณํ กายวจีทฺวารานํ ปิทหนํ. เยน เต สํวุตา ปิทหิตา โหนฺติ, โส สํวโร.

และวาริตศีล. บทว่า โย เป็นคำแสดงโดยไม่แน่นอน คือบุคคลใดบุคคลหนึ่ง. บทว่า นํ โยค วินยปริยาปนฺนํ สีลํ แปลว่า ได้แก่ศีลที่นับเนื่องในวินัยนั้น. บทว่า ตํ โยค ปุคฺคลํ แปลว่า บุคคลนั้น. ย่อมยังบุคคลนั้นให้พ้น เพราะความเป็นเหตุ แห่งการทำร่วมกัน. ภพทั้งหลายในอบาย เหตุนั้น ชื่อว่า อาปายิกานิ (ภพในอบาย). ด้วยอาทิศัพท์ ท่านรวมถึงทุกข์ในสงสารทั้งสิ้นอื่นจากภพในอบายนั้น. การปิดกายทวารและวจีทวาร ชื่อว่าความระวัง. ทวารทั้งหลายเหล่านั้น ย่อมเป็นอันกั้นแล้ว ปิดแล้วด้วยการปิดใด, การปิดนั้นชื่อว่า สังวร.

ยสฺมา ปน โส สตฺตนฺนํ อาปตฺติกฺขนฺธานํ อวีติกฺกโม วีติกฺกมปฏิปกฺโขติ กตฺวา, ตสฺมา วุตฺตํ "กายิกวาจสิกสฺส อวีติกฺกมสฺเสตํ นามนฺ"ติ. ปาติโมกฺข-สํวรสํวุโตติ[๑] ปาติโมกฺขสํวเรน

ก็เพราะสังวรนั้น คือ ความไม่ก้าวล่วงกองอาบัติทั้ง ๗ เพราะทำอธิบายว่า เป็นปฏิปักษ์ต่อความก้าวล่วง, ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "คำว่าสังวรนี้เป็นชื่อของการไม่ก้าวล่วง(อาบัติ) อันเป็นไปทางกายและ

[๑] ฉ. ปาติโมกฺขสํวเรน สํวุโตติ.

ปิหิตกายวจีทฺวาโร. ตถาภูโต จ ยสฺมา ตํ อุเปโต เตน จ สมงฺคี นาม โหติ, ตสฺมา วุตฺตํ "อุปคโต สมนฺนาคโตติ อตฺโถ"ติ.

ทางวาจา". คำว่า สำรวมแล้วด้วยสังวรคือปาติโมกข์ ความว่า มีกายทวารและวจีทวาร อันปิดแล้วด้วยปาติโมกขสังวรศีล. ก็เพราะผู้ที่เป็นอย่างนั้น ย่อมชื่อว่า เข้าถึงแล้วซึ่งปาติโมกขสังวรศีลนั้น และชื่อว่า มีความพร้อมเพรียง ด้วยปาติโมกขสังวรศีลนั้น, ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวไว้ว่า "อธิบายว่า เข้าถึงแล้ว ประกอบแล้ว" ดังนี้.

อปโร นโย : กิเลสานํ พลวภาวโต ปาปกิริยาย สุกรภาวโต ปุญฺญกิริยาย จ ทุกฺกรภาวโต พหุกฺขตฺตุํ อปาเยสุ ปตนสีโลติ ปาตี, ปุถุชฺชโน. อนิจฺจตาย วา ภวาทีสุ กมฺมเวคกฺขิตฺโต ฆฏิยนฺตํ วิย อนวฏฺฐาเนน ปริพฺภมนโต คมนสีโลติ ปาตี, มรณวเสน วา ตมฺหิ ตมฺหิ สตฺตนิกาเย อตฺตภาวสฺส ปาตนสีโลติ ปาตี, สตฺตสนฺตาโน, จิตฺตเมว วา. ตํ ปาตินํ สํสารทุกฺขโต โมกฺเขตีติ ปาติโมกฺขํ. จิตฺตสฺส หิ วิโมกฺขฏฺเฐน สตฺโต "วิมุตฺโต"ติ วุจฺจติ. วุตฺตํ หิ

อีกนัยหนึ่ง : ปุถุชน ชื่อว่า ปาตี (ผู้มีอันตกไปเป็นปกติ) เพราะอรรถว่า มีปกติตกไปในอบายทั้งหลาย มากครั้ง เพราะกิเลสทั้งหลายมีกำลัง ๑ เพราะการทำบาปทำได้ง่าย ๑ เพราะการทำบุญทำได้ยาก ๑. หรือชื่อว่า ปาตี (ผู้มีอันตกไปเป็นปกติ) เพราะอรรถว่า เป็นผู้อันกำลังแห่งกรรมซัดไปแล้วในภพเป็นต้น เพราะความไม่เที่ยง มีปกติไป เพราะหมุนไปรอบโดยที่ไม่ตั้งมั่นอยู่ เหมือนเครื่องยนต์สำหรับปั้นหม้อ, อีกอย่างหนึ่ง สันดานแห่งสัตว์หรือจิตนั่นเอง ชื่อว่า ปาตี (ผู้ทำให้ตกไปเป็นปกติ)

"จิตฺตโวทานา วิสุชฺฌนฺตี"ติ[๑] "อนุปาทาย อาสเวหิ จิตฺตํ วิมุตฺตนฺ"ติ[๒] จ. อถวา อวิชฺชาทินา เหตุนา สํสาเร ปตติ คจฺฉติ ปวตฺตตีติ ปาตี, "อวิชฺชานีวรณานํ สตฺตานํ ตณฺหาสํโยชนานํ สนฺธาวตํ สํสรตนฺ"ติ[๓] หิ วุตฺตํ. ตสฺส ปาติโน สตฺตสฺส ตณฺหาทิสํกิเลสตฺตยโต โมกฺโข เอเตนาติ ปาติโมกฺขํ.

เพราะอรรถว่า มีปกติยังอัตภาพให้ตกไปในสัตตนิกายนั้น ๆ ด้วยอำนาจแห่งความตาย. ชื่อว่า ปาติโมกข์ เพราะอรรถว่ายังปาตีนั้นให้พ้นจากสังสารทุกข์. ก็สัตว์ ท่านเรียกว่า "วิมุตฺโต" (ผู้หลุดพ้น) เพราะอรรถว่า หลุดพ้นแห่งจิต. สมจริงดังที่ตรัสไว้ว่า "จิตฺตโวทานา วิสุชฺฌนฺติ" (สัตว์ทั้งหลายย่อมหมดจด เพราะความผ่องแผ้วแห่งจิต) และว่า "อนุปาทาย อาสเวหิ จิตฺตํ วิมุตฺตํ" (จิตหลุดพ้นจากอาสวะทั้งหลายเพราะไม่ยึดมั่น) ดังนี้. อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า ปาตี (ผู้ตกไป) เพราะอรรถว่า ตกไป คือ ไป เป็นไปในสงสาร เพราะเหตุมีอวิชชาเป็นต้น, สมดังที่ตรัสไว้ว่า "สัตว์มีเครื่องกั้นคืออวิชชา มีสังโยชน์คือตัณหา แล่นไปอยู่ ท่องเที่ยวไปอยู่" ดังนี้. ศีล ชื่อว่า ปาติ-

---

๑ สํ. ขนฺธ. ๑๗/๑๘๔, ปาฬิยมฺปน
จิตฺตโวทานา สตฺตา วิสุชฺฌนฺตีติ ทิสฺสติ.
๒ สํ. ขนฺธ. ๑๗/๑๔๑, วิ. มหา. ๔/๓๓.
๓ สํ. นิ. ๑๖/๒๑๓.

โมกข์ เพราะอรรถว่า เป็นเหตุให้สัตว์ ชื่อว่า ปาตี นั้น พ้นจากสังกิเลสทั้ง ๓ มีตัณหาเป็นต้น.

"กญฺเรกาโฬ"ติอาทีนํ วิยสฺส สมาสสิทฺธิ เวทิตพฺพา. อถวา ปาเตติ วินิปาเตติ ทุกฺเขติ ปาติ, จิตฺตํ. วุตฺตํ หิ "จิตฺเตน นียติ โลโก, จิตฺเตน ปริกิสฺสตี"ติ[๑] ตสฺส ปาติโน โมกฺโข เอเตนาติ ปาติโมกฺขํ, ปตติ วา เอเตน อปายทุกฺเข, สํสารทุกฺเข จาติ ปาตี, ตณฺหาทิสงฺกิเลโส. วุตฺตํ หิ "ตณฺหา ชเนติ ปุริสํ,[๒] ตณฺหาทุติโย ปุริโส"ติ[๓] จ อาทิ. ตโต ปาติโต โมกฺโขติ ปาติโมกฺขํ. อถวา ปตติ เอตฺถาติ ปาติ,[๔] ฉ อชฺฌตฺติกพาหิรานิ อายตนานิ. วุตฺตํ

พึงทราบว่า คำว่า ปาติโมกข์ นั้น สำเร็จโดยการสมาส เหมือนศัพท์ทั้งหลาย มีศัพท์ว่า "กญฺเรกาโฬ" เป็นต้น. อีกอย่างหนึ่ง จิต ชื่อว่า ปาติ เพราะอรรถว่าทำให้ตกไป คือให้ตกพินาศไปในทุกข์. สมจริงดังที่ตรัสไว้ว่า "จิตฺเตน นียติ โลโก, จิตฺเตน ปริกิสฺสติ" (โลกอันจิตย่อมนำไป อันจิตย่อมเสือกไสไป). ศีล ชื่อว่าปาติโมกข์ เพราะอรรถว่า เป็นเหตุให้จิต ชื่อว่า ปาตี นั้นพ้นไป อีกอย่างหนึ่ง สังกิเลสมีตัณหาเป็นต้น ชื่อว่า ปาตี เพราะอรรถว่า เป็นเหตุให้ตก

---

[๑] สํ. ส. ๑๕/๕๔, ฉ. ปริกสฺสติ.
[๒] สํ. ส. ๑๕/๕๑-๕๒.
[๓] ขุ. อิ. ๒๕/๒๓๖, ขุ. จูฬ. ๓๐/๒๙๑, ขุ. มหา. ๒๙/๕๕๘.
[๔] ฉ. ปาตีนิ.

หิ "ฉสุ โลโก สมุปฺปนฺโน, ฉสุ กุพฺพติ สนฺถวนฺ"ติ.[1]

ไปในอบายทุกข์และสังสารทุกข์. สมจริงดังที่ตรัสไว้ว่า "ตณฺหา ชเนติ ปุริสํ, (ตัณหาย่อมยังบุรุษให้เกิด) และว่า ตณฺหาทุติโย ปุริโส (บุรุษมีตัณหาเป็นเพื่อนสอง)" ดังนี้เป็นต้น. ชื่อว่า ปาติโมกข์ เพราะอรรถว่าพ้นจากปาตีนั้น. อีกอย่างหนึ่ง อายตนะภายใน ๖ และภายนอก ๖ ชื่อว่า ปาติ เพราะอรรถว่า เป็นที่ตกไป. สมดังที่ตรัสไว้ว่า "ฉสุ โลโก สมุปฺปนฺโน, ฉสุ กุพฺพติ สนฺถวํ" (โลกเกิดขึ้นพร้อมใน เพราะอายตนะ ๖ ย่อมทำความพอใจในอายตนะ ๖).

ตโต ฉอชฺฌตฺติกพาหิรายตนสงฺขาตโต ปาติโต โมกฺโขติ ปาติโมกฺขํ. อถวา ปาโต วินิปาโต อสฺส อตฺถีติ ปาตี, สํสาโร. ตโต โมกฺโขติ ปาติโมกฺขํ, อถวา สพฺพโลกาธิปติภาวโต ธมฺมิสฺสโร ภควา "ปตี"ติ วุจฺจติ. มุจฺจติ เอเตนาติ

ศีล ชื่อว่า ปาติโมกข์ เพราะอรรถว่า พ้นจากปาติ กล่าวคือ อายตนะภายใน ๖ และอายตนะภายนอก ๖ นั้น. อีกอย่างหนึ่ง สงสาร ชื่อว่า ปาตี เพราะอรรถว่า ผู้มีอันตกไป คือตกพินาศไป. ศีล ชื่อว่า ปาติโมกข์ เพราะอรรถว่าพ้นจากสงสารนั้น, อีกอย่าง

---

[1] สํ. ส. ๑๕/๕๖, ขุ. สุ. ๒๕/๓๕๘.

โมกฺโข, ปติโน โมกฺโข เตน ปญฺญตฺตตฺตาติ ปติโมกฺโข, ปติโมกฺโข เอว ปาติโมกฺขํ. สพฺพคุณานํ วา มูลภาวโต อุตฺตมฏฺเฐน ปติ จ โส ยถาวุตฺเตนตฺเถน โมกฺโข จาติ ปติโมกฺโข, ปติโมกฺโข เอว ปาติโมกฺขํ. ตถา หิ วุตฺตํ "ปาติโมกฺขนฺติ มุขเมตํ ปมุขเมตนฺ"ติ[๑] วิตฺถาโร.

หนึ่ง พระผู้มีพระภาคผู้เป็นใหญ่ในธรรม อันชาวโลกเรียกว่า "ปติ" เพราะความเป็นอธิบดีแห่งโลกทั้งปวง. ชื่อว่า โมกฺข เพราะอรรถว่า เป็นเหตุพ้น, ศีล ชื่อว่า ปติโมกข์ เพราะอรรถว่า เป็นเครื่องพ้นแห่งพระผู้มีพระภาคผู้ชื่อ ปติ เพราะอันพระผู้มีพระภาคผู้ชื่อว่าปตินั้น ทรงบัญญัติแล้ว, ปติโมกฺโข นั่นแหละ เป็น ปาติโมกฺขํ. อีกอย่างหนึ่ง ศีลเป็นปติ เพราะอรรถว่าสูงสุดโดยความเป็นมูลรากของสรรพคุณทั้ง-หลายนั้นด้วย เป็นโมกขะเพราะอรรถตามที่กล่าวแล้วด้วย เหตุนั้น จึงชื่อว่า ปติโมกฺข, ปติโมกฺข นั่นแหละ เป็น ปาติโมกฺข. จริงอย่างที่ท่านกล่าวไว้ว่า "ปาติโมกฺขนฺติ มุขเมตํ ปมุขเมตํ" ความว่า ปาติโมกข์ นี้ ความว่า ศีลนี้เป็นมุข ศีลนี้เป็นประมุข ดังนี้ พึงอธิบายต่อไป.

อถวา ป-อิติ ปกาเร, อตี-ติ อจฺจนฺตฏฺเฐ นิปาโต, ตสฺมา ปกาเรหิ

อีกอย่างหนึ่ง ศัพท์ว่า ป เป็นนิบาต ใช้ลงในอรรถว่า ประการะ, ศัพท์ว่า อติ

---

[๑] อภิ. วิ. ๓๕/๓๓๑, ม. มหา. ๔/๒๐๔.

คุณเอมอร เชตุพน
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

อจฺจนฺตํ โมกฺเขตีติ ปาติโมกฺขํ. อิทํ หิ สีลํ สยํ ตทงฺควเสน, สมาธิสหิตํ ปญฺญาสหิตญฺจ วิกฺขมฺภนวเสน, สมุจฺเฉทวเสน จ อจฺจนฺตํ โมกฺเขติ โมเจตีติ ปาติโมกฺขํ, ปติ ปติ โมกฺโขติ วา ปติโมกฺโข, ตมฺหา ตมฺหา วีติกฺกมโทสโต ปจฺเจกํ โมกฺโขติ อตฺโถ, ปติโมกฺโข เอว ปาติโมกฺขํ. โมกฺโขติ วา นิพฺพานํ, ตสฺส โมกฺขสฺส ปติพิมฺพภูโตติ[๑] ปติโมกฺโข.

เป็นนิบาตลงในอรรถว่า อัจจันต (ล่วง-ส่วน), เพราะฉะนั้น ศีลใดชื่อว่าปาติโมกข์ ยังสัตว์ให้พ้นโดยประการล่วงส่วน เหตุนั้น ศีลนั้น ชื่อว่า ปาติโมกข์. ก็ศีลนี้ ตนเอง ย่อมยังสัตว์ให้พ้น คือ ปลดเปลื้องล่วงส่วน ด้วยอำนาจตทังคปหาณด้วย, ที่ประกอบด้วยสมาธิ และประกอบด้วยปัญญา ย่อมยังสัตว์ให้พ้น คือปลดเปลื้องด้วยอำนาจวิกขัมภนปหาณ และด้วยสมุจเฉทปหาณ เพราะเหตุนั้น ศีลนั้นจึงชื่อว่า ปาติโมกข์, อีกอย่างหนึ่ง ศีลชื่อว่า ปติโมกข์ เพราะอรรถว่า เป็นความพ้นเฉพาะ ๆ อธิบายว่า เป็นความพ้นเฉพาะอย่างจากโทษ คือความละเมิดนั้น ๆ, ปติโมกฺข นั่นแหละ เป็นปาติโมกฺข. อีกอย่างหนึ่ง คำว่า โมกฺข ได้แก่ นิพพาน, ศีล ชื่อว่า ปติโมกฺข เพราะอรรถว่า เป็นรูปเปรียบตรงต่อนิพพานอันชื่อโมกขนั้น.

---

[๑] ฉ. ปฏิพิมฺพภูโตติ.

สีลสํวโร หิ สูริยสฺส อรุณุคฺคมนํ วิย นิพฺพานสฺส อุทยภูโต ตปฺปฏิภาโค วิย ยถารหํ กิเลสนิพฺพาปนโต, ปติโมกฺโขเยว ปาติโมกฺขํ. อถวา โมกฺขํ ปติ วตฺตติ, โมกฺขาภิมุขนฺติ วา ปติมุกฺขํ[๑] ปติโมกฺขเมว ปาติโมกฺขนฺติ เอวมฺเปตฺถ[๒] ปาติโมกฺข-สทฺทสฺส อตฺโถ เวทิตพฺโพ. อิริยตีติ อตฺตภาวํ ปวตฺเตติ. "วิหรตี"ติ หิ อิมินา ปาติโมกฺขสํวรสีเล ฐิตสฺส ภิกฺขุโน อิริยาปถวิหาโร ทสฺสิโต. ปาฬิยนฺติ ฌานวิภงฺคปาฬิยํ.[๓]

แท้จริง ศีลสังวรเป็นความอุทัย คือแรกขึ้นแห่งพระนิพพาน เหมือนความโผล่ขึ้นแห่งอรุณของดวงอาทิตย์ ฉะนั้น จึงเหมือนกับเป็นส่วนเปรียบแห่งนิพพานนั้น เพราะเป็นการดับกิเลสได้ตามสมควร, ปติโมกข นั่นแหละ เป็น ปาติโมกข. อีกอย่างหนึ่ง ศีล ชื่อว่า ปติมุกข เพราะอรรถว่าเป็นไปเฉพาะโมกข (คือพระนิพพาน) หรือเพราะอรรถว่า มีหน้าเฉพาะต่อโมกข (คือพระ-นิพพาน) ปติโมกข นั่นแหละเป็น ปาติโมกข บัณฑิตพึงทราบความหมายแห่งปาติโมกขศัพท์ในอธิการนี้ ด้วยประการดังกล่าวมานี้. คำว่า อิริยติ แปลว่า ย่อมยังอัตภาพให้เป็นไป. ก็ท่านแสดงการพักอิริยาบถ (อิริยาปถวิหาร) ของภิกษุผู้ตั้งอยู่ในศีล คือ ปาติโมกขสังวร ด้วยคำว่า "วิหรติ" นี้. คำว่า ในพระบาลี คือ ในพระบาลีฌานวิภังค์.

---

๑ ฉ. ปติโมกฺขํ.
๒ ฉ. เอวเมตฺถ.
๓ อภิ. วิ. ๓๕/๓๓๑.

ตตฺถ กามํ สมณาจารํ, สมณโคจรญฺจ หสฺเสตุํ "อาจารโคจรสมฺปนฺโน"ติ วุตฺตํ, ยถา ปน มคฺคํ อาจิกฺขนฺโต "วามํ มุญฺจ, ทกฺขิณํ คณฺหา"ติ วชฺเชตพฺพปุพฺพกํ คเหตพฺพํ วเทยฺย, ยถา วา สสีสนฺหาเนน ปหีนเสทมลชลฺลิกสฺส มาลาคนฺธวิเลปนาทิวิภูสนสํวิธานํ ยุตฺตรูปํ, เอวํ ปหีนปาปธมฺมสฺส กลฺยาณธมฺมสมาโยโค ยุตฺตรูโปติ "อตฺถิ อาจาโร, อตฺถิ อนาจาโร"ติ ทุวยํ อุทฺทิสิตฺวา อนาจารํ ตาว วิภชิตุํ "ตตฺถ กตโม อนาจาโร"ติอาทิ วุตฺตํ. ตตฺถ กายิโก วีติกฺกโมติ ติวิธํ กายทุจฺจริตํ. วาจสิโก วีติกฺกโมติ จตุพฺพิธํ วจีทุจฺจริตํ. กายิกวาจสิโกติ ตทุภยํ.

ในพระบาลีนั้น ท่านกล่าวว่า "อาจารโคจรสมฺปนฺโน" ดังนี้ ก็เพื่อแสดงอาจารสมณ และโคจรของสมณะ ก็จริงอยู่, แต่ถึงอย่างนั้น เหมือนบุคคลเมื่อจะบอกทาง พึงบอกทางที่ควรถือเอา มีทางที่ควรเว้นก่อน แล้วจึงบอกทางที่ควรถือเอาว่า "ท่านจงละทางซ้ายเสีย จงยึดทางขวาไว้" ดังนี้ ฉันใด, หรือเหมือนอย่างว่า คนที่ได้ขจัดมลทินคือเหงื่อและของสกปรกด้วยการอาบน้ำร่างกายพร้อมทั้งศีรษะแล้ว จึงสมควรจัดแจงแต่งตัวด้วยดอกไม้ของหอม และเครื่องลูบไล้เป็นต้น ฉันใด, คนที่ละบาปธรรมแล้ว จึงสมควรประกอบด้วยกัลยาณธรรม ก็เหมือนฉันนั้น เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาค ครั้นทรงยกธรรม ๒ ข้อขึ้นแสดงว่า "อาจาระมีอยู่ อนาจาระมีอยู่" ดังนี้แล้ว ทรงประสงค์จะจำแนกอนาจาระก่อน จึงตรัสว่า "ในอาจาระและอนาจาระนั้น อนาจาระเป็นไฉน" ดังนี้เป็นต้น. ในบรรดาคำเหล่านั้น คำว่า ความละเมิดทาง

กาย ได้แก่ กายทุจริต ๓ อย่าง. คำว่า ความละเมิดทางวาจา ได้แก่ วจีทุจริต ๔ อย่าง. คำว่า ความละเมิดทั้งทางกายและทางวาจา ได้แก่ ทุจริตทั้ง ๒ ทั้งทางกายและทางวาจานั้น.

เอวํ อาชีวฏฺฐมกสีลสฺส วีติกฺกโม ทสฺสิโต. อิทานิ มานสํ อนาจารํ ทสฺเสตุํ "สพฺพมฺปิ ทุสฺสีลฺยํ อนาจาโร"ติ วตฺวา ตตฺถ เอกจฺจิยํ ทสฺเสนฺโต "อิเธกจฺโจ เวฬุทาเนน วา"ติอาทิมาห. ตตฺถ เวฬุทาเนนาติ ปจฺจยุปฺปาทนตฺเถน เวฬุทาเนน. ปตฺตทานาทีสุปิ เอเสว นโย.

พระผู้มีพระภาค ได้ทรงแสดงความละเมิดศีล อันมีอาชีวะเป็นที่ ๘ ด้วยประการฉะนี้แล้ว. บัดนี้ เพื่อจะทรงแสดงอนาจาระทางใจจึงกล่าวว่า "ความเป็นผู้ทุศีลแม้ทั้งหมด ชื่อว่า อนาจาระ" เมื่อจะทรงแสดงอนาจาระเป็นบางส่วน ในบรรดาอนาจาระเหล่านั้น จึงตรัสคำมีอาทิว่า "ภิกษุบางรูปในพระศาสนานี้ สำเร็จการเลี้ยงชีพด้วยการให้ไม้ไผ่" ดังนี้. ในบรรดาคำเหล่านั้น คำว่า ด้วยการให้ไม้ไผ่ ความว่า ด้วยการให้ไม้ไผ่ด้วยต้องการที่จะให้เกิดปัจจัย. แม้ในคำ มีคำว่า ให้ใบไม้เป็นต้น ก็มีนัยนี้นั่นเทียว.

เวฬูติ มนุสฺสานํ ปโยชนาวโห โย โกจิ เวฬุทณฺโฑ. ปตฺตํ คนฺธิกาทีนํ

คำว่า ไม้ไผ่ ได้แก่ ลำไม้ไผ่อย่างใดอย่างหนึ่ง นำมาซึ่งประโยชน์แก่มนุษย์ทั้งหลาย.

คนฺธปลิเวธนาทิอตฺถํ วา ตาลนาฬิเกราทิปตฺตํ วา. ปุปฺผํ ยงฺกิญฺจิ มนุสฺสานํ ปโยชนาวหํ. ตถา ผลํ. สินานํ สิรีสจุณฺณาทิ นฺหานียจุณฺณํ. มตฺติกาปิ เอตฺเถว สงฺคหํ คจฺฉติ.

ใบไม้ ได้แก่ ใบไม้เพื่อพันให้หอมของสิ่งที่มีกลิ่นหอมเป็นต้น หรือใบตาลและใบมะพร้าวเป็นต้น. ดอกไม้ ได้แก่ ดอกไม้ที่ใช้ประโยชน์ได้ แก่มนุษย์ทั้งหลายอย่างใดอย่างหนึ่ง. ผลไม้ก็เหมือนกัน. เครื่องสนาน ได้แก่จุณสำหรับอาบ มีจุณสีเสียดเป็นต้น. แม้ดินเหนียวก็สงเคราะห์เข้าในเครื่องสนานนี้ได้ทีเดียว.

ทนฺตกฏฺฐํ ยงฺกิญฺจิ มุขโสธนตฺถํ ทนฺตโปณํ. จาฏุกมฺยตา อตฺตานํ ทาสํ วิย นีจฏฺฐาเน ฐเปตฺวา ปรสฺส ขลิตวจนํ สณฺฐเปตฺวา ปิยกามตาย ปคฺคยฺห วจนํ. มุคฺคสูปตาติ มุคฺคสูปสมตา[๑] สจฺจาลิเกน ชีวิตกปฺปนํ. ยถา หิ มุคฺคสูเป ปจฺจนฺเต พหู มุคฺคา ปจฺจนฺติ, กติปยา น ปจฺจนฺติ, เอวํ สจฺจาลิเกน ชีวิตกปฺปนเก[๒] พหุ อลิกํ โหติ, อปฺปกํ สจฺจนฺติ. ปริภฏฺฐีติ

ไม้สีฟัน เป็นไม้แปรงฟันที่ใช้ชำระปากได้ชนิดใดชนิดหนึ่ง. ความเป็นคนประจบ คือ วางตนไว้ในฐานะต่ำดุจทาส แล้วรับรองถ้อยคำที่ผิดพลาดของคนอื่น กล่าวคำยกย่องเพื่อให้เขารักใคร่. คำว่า ความเป็นผู้มีคำพูดเหมือนนกแก้ว ความว่า ความเป็นผู้เสมอด้วยแกงถั่ว คือ การหาเลี้ยงชีพด้วยคำจริงและคำลวง. เหมือนอย่างว่า เมื่อแกงถั่วสุกแล้ว ถั่วเป็นอันมากสุก ที่ไม่สุก

[๑] ม. มุคฺคสูปสฺเสว.
[๒] ฉ. ชีวิตกปฺปเน.

ปริภโฏ ปเรสํ ทารเก ปริหรนฺโต. ปริภฏสฺส กมฺมํ ปาริภฏฺยํ, สา เอว ปาริภฏฺยตา, อลงฺการกรณาทินา[๑] กุลทารกปริหรณสฺเสตํ นามํ.

มีเล็กน้อย ฉันใด, ในการเลี้ยงชีพที่เนื่องด้วยพูดคำจริงและคำลวง ก็ฉันนั้น ที่ไม่จริงเสียมาก ๆ ที่เป็นจริงน้อย. ชื่อว่า ปริภฏะ เพราะอรรถว่า ผู้เลี้ยง คือผู้ที่เลี้ยงดูทารกของคนอื่น. งานของผู้เลี้ยงดูทารกของคนอื่น ชื่อว่า ปาริภฏฺยํ, ปาริภฏฺยํ นั่นแหละเป็น ปาริภฏฺยตา, คำนี้เป็นชื่อของการเลี้ยงดูทารกของตระกูลด้วยกิจมีการแต่งตัวเป็นต้น.

เตสํ เตสํ คิหีนํ คามนฺตรเทสนฺตราทีสุ สาสนปฏิสาสนหรณํ ชงฺฆเปสนิกํ. อญฺญตรญฺญตเรนาติ เอเตสํ วา เวฬุทานาทีนํ เวชฺชกมฺมภณฺฑาคาริกกมฺมปิณฺฑ-ปฏิปิณฺฑกมฺมสํฆุปฺปาทเจติยุปฺปาทปฏฺฐปนาทีนํ วา มิจฺฉาชีเวน ชีวิตกปฺปนกกมฺมานํ เยน เกนจิ. พุทฺธปฏิกุฏฺเฐนาติ พุทฺเธหิ ครหิเตน ปฏิสิทฺเธน. มิจฺฉาชีเวนาติ น สมฺมาอาชีเวน. อยํ วุจฺจติ อนาจาโรติ

การนำข่าวสารและสารตอบ ไปในบ้านอื่นถิ่นอื่นเป็นต้น ของคฤหัสถ์นั้น ๆ ชื่อว่า ชงฺฆเปสนิกํ (การสื่อสารด้วยแข้งเดินไปรษณีย์). บทว่า ด้วยมิจฉาชีพอย่างอื่น ๆ ความว่า ด้วยมิจฉาชีพ คือด้วยงานหาเลี้ยงชีพอย่างใดอย่างหนึ่ง บรรดาการหากิน มีการให้ไม้ไผ่เป็นต้น เหล่านี้ หรือบรรดาการหากิน มีการเป็นแพทย์ การเป็นเจ้าหน้าที่ขุนคลัง การแลกเปลี่ยนสิ่งของ

[๑] ฉ. อลงฺกรณาทินา.

อยํ สพฺโพปิ "อนาจาโร"ติ กถิยติ. อาจารนิทฺเทโส วุตฺตปฏิปกฺขนเยน เวทิตพฺโพ.

และการจัดหารายได้แก่สงฆ์ และรายได้แก่เจดีย์เป็นต้น. คำว่า ที่พระพุทธเจ้าทรงรังเกียจ ความว่า อันท่านผู้รู้ทั้งหลายติเตียนแล้ว คือทรงห้ามแล้ว. คำว่า ด้วยมิจฉาชีพ คือไม่ใช่สัมมาอาชีพ. คำว่า นี้เรียกว่าอนาจาระ ความว่า ทั้งหมดนี้ท่านกล่าวว่า "เป็นอนาจาระ". อาจารนิเทศ พึงทราบโดยนัยที่ตรงข้ามกับที่กล่าวแล้ว.

โคจรนิทฺเทเสปิ ปรมํ อโคจรสฺส วจเน การณํ เหฏฺฐาวุตฺตนเยเนว เวทิตพฺพํ. โคจโรติ จ[๑] ปิณฺฑปาตาทีนํ อตฺถาย อุปสงฺกมิตุํ ยุตฺตฏฺฐานํ. อยุตฺตฏฺฐานํ อโคจโร. เวสิโย โคจโร[๒] อสฺสาติ เวสิยโคจโร,[๒] มิตฺตสนฺถววเสน อุปสงฺกมิตพฺพฏฺฐานนฺติ อตฺโถ. เวสิโย นาม รูปุปชีวินิโย, ตา มิตฺตสนฺถววเสน

แม้ในโคจรนิเทศ พึงทราบเหตุในการกล่าวอโคจรก่อน โดยนัยที่ได้กล่าวแล้วในหนหลังนั่นแล. คำว่า โคจร ได้แก่สถานที่ควรเข้าไป เพื่อบิณฑบาตเป็นต้น. สถานที่ไม่สมควร (เข้าไปเพื่อบิณฑบาตเป็นต้น) ชื่อว่า ที่อโคจร. หญิงแพศยาเป็นโคจรของภิกษุนั้น เหตุนั้น ภิกษุนั้น ชื่อว่ามีหญิงแพศยาเป็นโคจร, อธิบายว่า สถานที่

---

[๑] ฉ. จ-สทฺโท น ทิสฺสติ.

[๒-๒] ฉ. เวสิยา โคจโร.

น อุปสงฺกมิตพฺพา สมณภาวสฺส อนฺตรายกรตฺตา ปริสุทฺธาสยสฺสาปิ ครหาเหตุโต, ตสฺมา ทกฺขิณาทานวเสน สตึ อุปฏฺฐเปตฺวาว อุปสงฺกมิตพฺพา.

ภิกษุพึงเข้าไปด้วยอำนาจมิตรสันถวะ. ที่ชื่อว่า หญิงแพศยา ได้แก่ พวกหญิงที่อาศัยรูปเลี้ยงชีวิต พวกหญิงแพศยาเหล่านั้น อันภิกษุไม่พึงเข้าไปหา ด้วยอำนาจมิตรสันถวะ, เพราะจะทำอันตราย ต่อความเป็นสมณะได้ โดยแม้เธอมีใจบริสุทธิ์ ก็เป็นเหตุติเตียนได้, เพราะเหตุนั้น เกี่ยวกับการถวายทักษิณาทาน ภิกษุก็ต้องตั้งสติก่อนแล้วจึงเข้าไป.

วิธวา วุจฺจนฺติ มตปติกา ปวุฏฺฐปติกา ว่า. ถุลฺลกุมาริโยติ มหลฺลกา อนิวิฏฺฐกุมาริโย,[๑] ปณฺฑกาติ นปุํสกา. เต หิ อุสฺสนฺนกิเลสา อวูปสนฺตปริฬาหา โลกามิสสนฺนิสฺสิตกถาพหุลกา,[๒] ตสฺมา น อุปสงฺกมิตพฺพา. ภิกฺขุนิโย นาม อุสฺสนฺนพฺรหฺมจริยา.

หญิงที่ผัวตาย หรือหญิงที่ร้างผัว เรียกว่า หญิงหม้าย. คำว่า สาวทึนทึก ได้แก่ หญิงสาวที่ไม่ได้แต่งงาน อยู่จนแก่, คำว่า บัณเฑาะก์ ได้แก่ กะเทย. ก็พวกกะเทยเหล่านั้นมีกิเลสหนา มีความเร่าร้อนไม่สงบ มากไปด้วยการคุยที่อิงโลกามิส, เพราะเหตุนั้น ภิกษุไม่ควรเข้าใกล้. ที่ชื่อว่า ภิกษุณี ได้แก่ หญิงที่ประพฤติพรหมจรรย์ระดับสูง.

---

๑ ม. อนิวิทฺธกุมาริโย.

๒ ฉ. โลกามิสสนฺนิสิตกถาพหุลา.

ตถา ภิกฺขูปิ. เตสํ อญฺญมญฺญํ วิสภาควตฺถุภาวโต สนฺถววเสน อุปสงฺกมเน กติปาเหเนว พฺรหฺมจริยนฺตราโย สิยา, ตสฺมา น อุปสงฺกมิตพฺพา. คิลานปุจฺฉนาทิวเสน อุปสงฺกมเน สโตการินา ภวิตพฺพํ. ปานาคารนฺติ สุราคารํ[1] ตํ โสณฺฑชเนหิ อวิวิตฺตํ โหติ. ตตฺถ เตหิ โสณฺฑตาทิวเสน น อุปสงฺกมิตพฺพํ พฺรหฺมจริยนฺตรายกรตฺตา.

แม้ภิกษุก็เหมือนกัน. อันตรายแห่งพรหมจรรย์ พึงมีได้โดยวันเล็กน้อยเท่านั้น ในเพราะการเข้าไปหากันด้วยความคุ้นเคย เพราะภิกษุและภิกษุณีเหล่านั้น เป็นวิสภาควัตถุแห่งกันและกัน, ฉะนั้น จึงไม่ควรเข้าไปหากัน. ในเมื่อเข้าไปหากันเกี่ยวกับไต่ถามความป่วยไข้เป็นต้น ก็ควรทำสติไว้. บทว่า ปานาคารํ ได้แก่ โรงสุรา (โรงสำหรับดื่มสุรา). โรงสุรานั้นจะไม่ว่างจากนักเลงสุรา. ภิกษุไม่ควรเข้าไปในโรงสุรานั้น ด้วยอำนาจแห่งความเป็นนักเลงเป็นต้น กับนักเลงสุราเหล่านั้น เพราะทำอันตรายแก่พรหมจรรย์ได้.

สํสฏฺโฐ วิหรติ ราชูหีติอาทีสุ ราชาโน นาม เย รชฺชมนุสาสนฺติ. ราชมหามตฺตา ราชิสฺสริยสทิสาย อิสฺสริยมตฺตาย สมนฺนาคตา. ติตฺถิยาติ วิปรีตทสฺสนา

ในคำเป็นต้นว่า เป็นผู้คลุกคลีอยู่กับพระราชา มีความว่า ที่ชื่อว่า พระราชา ก็คือผู้ที่ครองราชสมบัติ. ชื่อว่า มหาอำมาตย์แห่งพระราชา คือผู้ที่ประกอบด้วยคุณ

[1] ฉ. สุราปานฆรํ. สมฺโมหวิโนทนี. ๔๔๑.
สทฺธมฺมปชฺโชติกา ๒/๑๘๒.

พาหิรกปริพฺพาชกา. ติตฺถิยสาวกาติ เตสุ ทฬฺหภตฺตา ปจฺจยทายกา. อนนุโลมิเกน สํสคฺเคนาติ ติสฺสนฺนํ สิกฺขานํ อนนุโลมิเกน ปจฺจนีกภูเตน สํสคฺเคน สํสฏฺโฐ วิหรติ, เยน พฺรหฺมจริยนฺตรายํ วา สลฺเลขปริหานึ วา ปาปุณาติ.

มาตรว่าอิสริยยศ เช่น อิสริยยศของพระราชา. คำว่า พวกเดียรถีย์ คือพวกนักบวชนอกพุทธศาสนาที่มีความเห็นวิปริต. คำว่า พวกสาวกเดียรถีย์ คือผู้ที่คบกันมั่นคง เป็นผู้ให้ปัจจัยในพวกเดียรถีย์เหล่านั้น. คำว่า ด้วยความคลุกคลีไม่สมควร คือผู้ที่คลุกคลีอยู่ด้วยความคลุกคลีอันไม่สมควร คืออันเป็นข้าศึกต่อสิกขาทั้ง ๓ ซึ่งเป็นเหตุถึงอันตรายแก่พรหมจรรย์ หรือความเสื่อมแห่งธรรมเครื่องขัดเกลา.

อิทานิ อปเรน วิปริยาเยน[๑] อโคจรํ ทสฺเสตุํ "ยานิ วา ปน ตานี"ติอาทิ วุตฺตํ. ตตฺถ อสฺสทฺธานีติ พุทฺธาทีสุ สทฺธาวิรหิตานิ. ตโต เอว อปฺปสนฺนานิ, กมฺมผลสทฺธาย[๒] วา อภาเวน อสฺสทฺธานิ. รตนตฺตยปฺปสาทาภาเวน อปฺปสนฺนานิ.

บัดนี้ เพื่อจะแสดงอโคจรโดยปริยายอื่นอีก จึงกล่าวคำเป็นต้นว่า "ยานิ วา ปน ตานิ" ดังนี้. ในบรรดาคำเหล่านั้น คำว่า ไม่มีศรัทธา ความว่า เว้นจากศรัทธาในพระพุทธเจ้าเป็นต้น. เพราะเหตุนั้นแหละ ชื่อว่า ก็ไม่เลื่อมใส, อีกอย่างหนึ่ง เพราะไม่มีความเชื่อในกรรม และผลแห่ง

๑ ฉ. อปเรนปิ ปริยาเยน.

๒ ฉ. กมฺมกมฺมผลสทฺธาย.

กรรม จึงชื่อว่า ผู้ไม่มีศรัทธา. เพราะไม่มีความเลื่อมใสในพระรัตนตรัย จึงชื่อว่า ผู้ไม่เลื่อมใส.

อกฺโกสกปริภาสกานีติ อกฺโกสวตฺถูหิ อกฺโกสกานิ เจว ภยทสฺสเนน สนฺตชฺชนกานิ จ. อตฺถํ น อิจฺฉนฺติ อนตฺถเมว อิจฺฉนฺตีติ อนตฺถกามานิ. หิตํ น อิจฺฉนฺติ อหิตเมว อิจฺฉนฺตีติ อหิตกามานิ. ผาสุํ น อิจฺฉนฺติ อผาสุํเยว อิจฺฉนฺตีติ อผาสุกามานิ. โยคกฺเขมํ นิพฺภยํ น อิจฺฉนฺติ[1] อโยคกฺเขมเมว อิจฺฉนฺตีติ อโยคกฺเขมกามานิ.

คำว่า ผู้มักด่ามักบริภาษ ความว่า ผู้ด่าด้วยอักโกสวัตถุ และข่มขู่ด้วยการแสดงภัย. ชื่อว่า ผู้มุ่งความฉิบหาย เพราะอรรถว่า ไม่ปรารถนาประโยชน์ ปรารถนาแต่ความฉิบหายเท่านั้น. ชื่อว่า ผู้มุ่งความไม่เกื้อกูล เพราะอรรถว่า ไม่ปรารถนาความเกื้อกูล ปรารถนาแต่ความไม่เกื้อกูลอย่างเดียว. ชื่อว่า ผู้มุ่งความไม่ผาสุก เพราะอรรถว่า ไม่ปรารถนาความผาสุก ปรารถนาแต่ความไม่ผาสุกอย่างเดียว. ชื่อว่า ผู้มุ่งความไม่เกษมจากโยคะ เพราะอรรถว่า ไม่ปรารถนาความเกษมจากโยคะ คือความไม่มีภัย ปรารถนาแต่ความไม่เกษมจากโยคะอย่างเดียว.

---

[1] ม. โยคกฺเขมนฺติ นิพฺภยํ, ตํ น อิจฺฉนฺติ.

ภิกฺขูนนฺติ เอตฺถ สามเณรานมฺปิ สงฺคโห. ภิกฺขุนีนนฺติ เอตฺถ สิกฺขมานาสามเณรีนํ. สพฺเพสํ หิ สาสนิกานํ อนตฺถกามตาทิ-ทีปนปทมิทํ วจนํ. ตถารูปานิ กุลานีติ ตาทิสานิ ขตฺติยกุลาทีนิ. เสวตีติ นิสฺสาย ชีวติ. ภชตีติ อุปสงฺกมติ. ปยิรุปาสตีติ ปุนปฺปุนํ อุปคจฺฉติ. อยํ วุจฺจตีติ อยํ เวสิยาทิโก, ราชาทิโก, อสฺสทฺธกุลาทิโก จ. ตํ ตํ เสวนฺตสฺส ติปฺปกาโรปิ อยุตฺโต โคจโรติ อโคจโร.

ในคำว่า แก่ภิกษุทั้งหลาย นี้ รวมเอาแม้สามเณรด้วย. ในคำว่า แก่ภิกษุณีทั้งหลาย นี้ รวมถึงสิกขมานา และสามเณรีทั้งหลาย. ก็คำนี้แสดงถึงความเป็นผู้มุ่งความฉิบหายแก่ผู้ถือศาสนาทุกจำพวก. คำว่า ตระกูลเห็นปานนั้น คือ ตระกูลมีขัตติยตระกูลเป็นต้นเช่นนั้น. คำว่า ย่อมเสพ คือว่าอาศัยเลี้ยงชีพ. คำว่า ย่อมคบ คือเข้าไปหา. คำว่า ย่อมเข้าไปนั่งใกล้ คือเข้าไปหาบ่อย ๆ. คำว่า นี้เรียกว่า ความว่า นี้คือหญิงแพศยาเป็นต้น ๑ พระราชาเป็นต้น ๑ ตระกูลที่ไม่มีศรัทธาเป็นต้น ๑. ชื่อว่า อโคจร เพราะอรรถว่า เป็นโคจรที่ไม่สมควรแม้ทั้ง ๓ ประการ สำหรับภิกษุผู้เสพอยู่ซึ่งโคจรนั้น ๆ.

เอตฺถ หิ เวสิยาทิโก ปญฺจกามคุณนิสฺสยโต อโคจโร. ยถาห "โกจิ[๑] ภิกฺขเว ภิกฺขุโน อโคจโร[๒] ปรวิสโย ? ยทิทํ

ก็ในบรรดาอโคจรเหล่านี้ หญิงแพศยาเป็นต้น ชื่อว่า อโคจร เพราะเป็นที่อาศัยของกามคุณ ๕. เหมือนอย่างที่ตรัสไว้ว่า

---

๑ ฉ. ปาพิ โก จ. ๒ ม. อวิสโย.

คุณนิภา เสนสุวรรณ
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

ปญฺจกามคุณา"ติ.[๑] ราชาทิโก สมณธมฺมสฺส อนุปนิสฺสยโต, ลาภสกฺการาสนิวิจกฺกนิปฺโปฏฺฐนทิฏฺฐิวิปตฺติเหตุโต[๒] จ. อสฺสทฺธกุลาทิโก สทฺธาหานิจิตฺตสนฺโตสาวหโต อโคจโร.

"ดูกรภิกษุทั้งหลาย อะไรเป็นอโคจรเป็นวิสัยอื่นของภิกษุ ? นี้คือกามคุณ ๕" ดังนี้. พระราชาเป็นต้นเป็นอโคจร เพราะไม่เป็นอุปนิสัยแห่งสมณธรรม และเพราะเป็นเหตุแห่งทิฐิวิบัติ เพราะถูกสายฟ้าผ่า คือลาภและสักการะ. ตระกูลที่ไม่มีศรัทธาเป็นต้นชื่อว่า อโคจร เพราะนำมาซึ่งความสันโดษแห่งจิตด้วยความเสื่อมศรัทธา.

โคจรนิทฺเทเส "น เวสิยโคจโร"ติอาทีนิ วุตฺตปฏิปกฺขวเสน เวทิตพฺพานิ. โอปานภูตานีติ อุทกปานภูตานิ[๓] ภิกฺขุสํฆสฺส ภิกฺขุนีสํฆสฺส จ จาตุมฺมหาปเถ ขตโปกฺขรณี วิย ยถาสุขํ โอคาหนกฺขมานิ. กาสาวปชฺโชตานีติ ภิกฺขูนํ ภิกฺขุนีนญฺจ นิวตฺถปารุตกาสาวานํเยว ปภาหิ เอโกภาสานิ.

ในนิเทศแห่งโคจร พึงทราบคำมีคำว่า "ไม่มีหญิงแพศยาในโคจร" เป็นต้น เพราะอำนาจคำตรงกันข้าม กับคำที่กล่าว. คำว่า เป็นดุจบ่อน้ำ ได้แก่ เป็นดุจสถานที่ที่พอจะหยั่งลงได้ตามสบาย เหมือนอย่างสระโบกขรณีที่เขาขุดไว้สำหรับภิกษุสงฆ์และภิกษุณีสงฆ์ ในทางหลวง (ทางใหญ่) ๔ แพร่ง. คำว่า รุ่งเรืองด้วยผ้ากาสาวพัสตร์

---

๑ สํ. มหา. ๑๙/๑๙๗, ปาฬิยมฺปน "โก จา"ติ ทิสฺสติ.

๒ ...นิปฺโผฏฺฐน...อิติ มญฺเญ.

๓ ฉ. อุทปานภูตานิ.

ความว่า มีแสงสว่างเป็นอันเดียวกัน ด้วยแสงสว่างแห่งผ้ากาสาวะ ที่ภิกษุและภิกษุณีนุ่งห่มนั่นเทียว.

อิสิวาตปฏิวาตานีติ เคหํ ปวิสนฺตานํ นิกฺขมนฺตานญฺจ ภิกฺขุภิกฺขุนีสงฺขาตานํ อิสีนํ จีวรวาเตน เจว สมฺมิญฺชนปสารณาทิชนิตสรีรวาเตน จ ปฏิวาตานิ ปวายิตานิ วินิทฺธุตกิพฺพิสานิ วา.

คำว่า มีลมแห่งฤาษีพัดไปมา ความว่า มีลมอันเกิดจากจีวร มีลมอันเกิดจากสรีระที่อิริยาบถ มีการคู้เข้าและเหยียดออกเป็นต้น ทำให้เกิดของพวกฤาษี กล่าวคือ ภิกษุและภิกษุณีผู้เข้าไปยังบ้านและออกไป พัดไปมา คือรำเพยพัด หรือกำจัดความชั่วร้ายออกไป.

อิทานิ นิทฺเทเส อาคตนเยนาปิ อาจารโคจเร ทสฺเสตุํ "อปิจา"ติอาทิ อารทฺธํ. เอตฺถาติ เอตสฺมึ ปาติโมกฺขสีลนิทฺเทเส. อิมินาปิ นเยนาติ อิทานิ วุจฺจมานวิธินาปิ. สงฺฆคโตติ สงฺฆสนฺนิปาตํ คโต. อจิตฺตีการกโตติ อกตจิตฺตีกาโร, อกตคารโวติ อตฺโถ. ฆฏฺฏยนฺโตติ สรีเรน จีวเรน วา ฆํเสนฺโต. ปุรโตปิ ติฏฺฐติ อจิตฺตีการกโตติ สมฺพนฺธิตพฺพํ. ฐิตโกปีติ อุปริ ติฏฺฐนฺโต วิย อาสนฺนตรฏฺฐาเน ฐิตโกปิ ภณติ.

บัดนี้ เพื่อจะแสดงอาจารโคจร แม้โดยนัยที่มาแล้วในนิเทศ จึงเริ่มคำว่า "อปิจ" เป็นต้น. บทว่า เอตฺถ ความเท่ากับ เอตสฺมึ โยค ปาติโมกฺขสีลนิทฺเทเส แปลว่า ในปาติโมกขศีลนิเทศนี้. คำว่า โดยนัยแม้นี้ ความว่า แม้โดยวิธีที่กำลังกล่าวอยู่ในขณะนี้. บทว่า สงฺฆคโต แปลว่า ไปสู่ที่ประชุมสงฆ์. บทว่า อจิตฺตีการกโต แปลว่า ไม่กระทำความยำเกรง, อธิบายว่า ไม่ทำความเคารพ. บทว่า เบียด ความว่า เบียดเสียดด้วยร่างกายหรือจีวร.

พึงเชื่อมความว่า แม้ยืนอยู่ข้างหน้าก็ไม่ทำความยำเกรง. คำว่า ยืนพูดข้าง ความว่า ยืนพูดอยู่ในที่ใกล้ชิด เหมือนยืนเหนือท่านเจรจา.

พาหา วิกฺเขปโกติ พาหุํ วิกฺขิปนฺโต. อนุปาหนานนฺติ อนาหเร สามิวจนํ. สอุปาหโนติ อุปาหนารุโฬฺห. เถเร ภิกฺขู อนุปขชฺชาติ เถรานํ ภิกฺขูนํ ริตฺฏฐานํ อนุปวิสิตฺวา เตสํ อาสนฺนตรํ ฐานํ[๑] อุปคนฺตฺวา. กฏฺฐํ ปกฺขิปตีติ อคฺคิกุณฺเฑ. โวกฺกมฺมาติ ปสฺสโต อติกฺกมิตฺวา. คุยฺหานิ สภาวโต ปฏิจฺฉนฺนานิ สาณิปาการาทินา ปฏิจฺฉาทิตานิ. อนาปุจฺฉาติ น อาปุจฺฉิตฺวา.[๒] อสฺสาติ อนาจารสฺส.

บทว่า พาหา วิกฺเขปโก คือ แกว่งแขน. บทว่า อนุปาหนานํ เป็นฉัฏฐีวิภัตติ ลงในอนาทร. บทว่า สอุปาหโน แปลว่า สวมรองเท้า. คำว่า แทรกภิกษุผู้เป็นพระเถระ ความว่า เข้าไปยังที่ที่ภิกษุผู้เป็นเถระยืนอยู่ คือ เข้าไปชิดภิกษุผู้เป็นเถระเหล่านั้นอย่างยิ่ง. ใส่ฟืนเข้าไปในกระถางไฟ. ย่อมใส่ฟืนเข้าไปในเตาไฟ. คำว่า หลีก ความว่า ก้าวออกไปทางด้านข้าง. ห้องน้อยเป็นห้องลับ โดยสภาพ เขาปิดไว้ คือบังไว้ด้วยม่านและกำแพงเป็นต้น. บทว่า อนาปุจฺฉา แปลว่า ไม่บอกลา. บทว่า อสฺส โยคอนาจารสฺส (แห่งอนาจาระนั้น).

---

[๑] ฉ. อาสนฺนตรฏฺฐานํ.

[๒] ฉ. อนาปุจฺฉิตฺวา.

อปิจ ภิกฺขูติอาทิ สพฺพตฺเถว ภิกฺขุโน อาจารทสฺสนวเสน ปวตฺตํ อฏฺฐกถาวจนํ, น นิทฺเทสปาฬิ. สทฺธาสีลสุตจาคาทิคุณ–เหตุโก ครุภาโว ครุกรณํ วา คารโว, สห คารเวนาติ สคารโว. ครุฏฺฐานิเยสุ คารวสารชฺชาทิวเสน ปฏิสฺสายนา ปฏิสฺสา, สปฺปฏิสฺสวปฏิปตฺติ. สห ปฏิสฺสายาติ สปฺปฏิสฺโส. สวิเสสํ หิริมนตาย, โอตฺตปฺปิภาเวน จ หิโรตฺตปฺปสมฺปนฺโน. เสขิยธมฺมปาริปูริวเสน สุนิวตฺโถ สุปารุโต.

คำว่า อีกนัยหนึ่ง ภิกษุ เป็นต้น เป็นคำในอรรถกถาที่เป็นไปแล้ว เพราะเกี่ยวกับการแสดงอาจาระ ของภิกษุในที่ทั้งปวงทีเดียว, ไม่ใช่พระบาลีในคัมภีร์นิเทศ. ครุภาพ หรือการทำให้หนัก ชื่อว่า ความเคารพ เป็นเหตุแห่งคุณมีศรัทธา ศีล สุต และจาคะเป็นต้น, ชื่อว่า ผู้มีความเคารพ เพราะอรรถว่าเป็นไปกับด้วยความเคารพ. ความรับฟังด้วยอำนาจความเคารพ และความยำเกรงเป็นต้น ในครุฏฐานียบุคคลทั้งหลาย ชื่อว่า ความยำเกรง ได้แก่ การปฏิบัติของผู้มีความยำเกรง. ชื่อว่า ผู้มีความยำเกรง เพราะอรรถว่า เป็นไปกับด้วยความยำเกรง. ชื่อว่า ถึงพร้อมด้วยหิริและโอตตัปปะ เพราะมีใจละอาย และเพราะมีความเกรงกลัวอย่างวิเศษ. ชื่อว่า นุ่งเรียบร้อย ห่มเรียบร้อย ด้วยอำนาจความบริบูรณ์ด้วยเสขิยธรรม.

ปาสาทิเกนาติ ปสาทาวเหน. อิตฺถมฺภูต–ลกฺขเณ เจตํ กรณวจนํ. เอส นโย อิโต

บทว่า ปาสาทิเกน แปลว่า นำมาซึ่งความเลื่อมใส. และบทนี้เป็นตติยาวิภัตติ ลงใน

ปเรสุปิ ฉสุ ปเทสุ. <u>อภิกฺกนฺเตนาติ</u> อภิกฺกเมน. <u>อิริยาปถสมฺปนฺโนติ</u> สมฺปนฺนอิริยาปโถ. เตน เสสอิริยาปถานมฺปิ ปาสาทิกตมาห. <u>อินฺทฺริเยสุ</u> <u>คุตฺตทฺวาโรติ</u> จกฺขุนฺทฺริยาทีสุ ฉสุ ทฺวาเรสุ สุสํวิหิตารกฺโข.

อิตถัมภูตลักษณะ. แม้ในบท ๖ บท ถัดไปจากบทนี้ก็นัยนี้เหมือนกัน. บทว่า <u>อภิกฺกนฺเตน</u> แปลว่า มีการก้าวไป. บทว่า <u>อิริยาปถสมฺปนฺโน</u> แปลว่า ถึงพร้อมด้วยอิริยาบถ. ด้วยบทนั้น ท่านกล่าวว่า แม้อิริยาบถที่เหลือก็น่าเลื่อมใส. คำว่า <u>รักษาทวารในอินทรีย์ทั้งหลาย</u> ความว่า มีการรักษาอันจัดแจงไว้ดีแล้วในทวาร ๖ มีจักขุนทรีย์เป็นต้น.

<u>โภชเน</u> <u>มตฺตญฺญูติ</u> ปริภุญฺชิตพฺพโต โภชนสญฺญิเต จตุพฺพิเธปิ ปจฺจเย ปริเยสนปฏิคฺคหณปริโภคาทิวเสน สพฺพโส ปมาณญฺญู. <u>ชาคริยมนุยุตฺโตติ</u> [1]ปุพฺพรตฺตาปรรตฺตภาวนามนสิการสงฺขาตํ ชาคริยํ สาตจฺจการิตาวเสน อนุอนุยุตฺโต ตตฺถ ยุตฺตปยุตฺโต.

คำว่า <u>รู้ประมาณในโภชนะ</u> ความว่า รู้จักประมาณโดยประการทั้งปวง เนื่องด้วยการแสวงหาการรับและการบริโภคเป็นต้น ซึ่งปัจจัยทั้ง ๔ อย่างที่รู้กันว่า โภชนะ เพราะเป็นสิ่งที่จะพึงบริโภค. บทว่า <u>ประกอบเนือง ๆ ซึ่งชาคริยธรรม</u> ความว่า ประกอบแล้วเนือง ๆ คือประกอบแล้ว ประกอบทั่วแล้วซึ่งชาคริยธรรม การมนสิการภาวนาในเบื้องต้นแห่งราตรี และเบื้องปลายแห่งราตรี คือประกอบแล้ว ขวนขวายแล้ว ในชาคริยธรรมนั้น.

---

[1] ฉ. ปุพฺพรตฺตาปรรตฺตํ ภาวนา...

สติสมฺปชญฺเญน สมนฺนาคโตติอาทิ ยถาวุตฺตสฺส อาจารสฺส สมฺภารทสฺสนํ. ตตฺถ อปฺปิจฺโฉติ นิอิจฺโฉ. สนฺตุฏฺโฐติ ยถาลาภาทิวเสน สนฺเตน[๑] ตุฏฺโฐ. สกฺกจฺจการีติ อาทรการี. ครุจิตฺตีการ-พหุโลติ ครุฏฺฐานิเยสุ ครุกรณพหุโล. อยํ วุจฺจติ อาจาโรติ อยํ สคารวตาทิ อตฺถกาเมหิ อาจริตพฺพโต อาจาโร.

คำว่า ประกอบด้วยสติสัมปชัญญะเป็นต้น เป็นคำแสดงถึงองค์แห่งอาจาระ ตามที่ได้กล่าวแล้ว. ในบทเหล่านั้น คำว่า มักน้อย คือ ไม่มีความปรารถนา. คำว่า สันโดษ ความว่า ยินดีแล้ว ด้วยของที่มีอยู่โดยเป็นสันโดษมียถาลาภสันโดษเป็นต้น. คำว่า กระทำโดยเคารพ ความว่า มีปกติกระทำด้วยความเอื้อเฟื้อ. คำว่า มากไปด้วยความเคารพและยำเกรง ความว่า มากไปด้วยการกระทำความเคารพ ในครุฏฐานียบุคคลทั้งหลาย. คำว่า นี้เรียกว่า อาจาระ ความว่า นี้คือความเป็นผู้มีความเคารพเป็นต้น เรียกว่าอาจาระ เพราะอันบุคคลผู้ใคร่ประโยชน์ทั้งหลายพึงประพฤติโดยเอื้อเฟื้อ.

สีลาทีนํ คุณานํ อุปนิสฺสยภูโต โคจโร[๒] อุปนิสฺสยโคจโร. สติสงฺขาโต[๓]

โคจรอันเป็นที่เข้าไปอาศัยอยู่ แห่งคุณทั้งหลายมีศีลเป็นต้น ชื่อว่า อุปนิสฺสยโคจร.

---

๑ ฉ. สนฺโตเสน.

๒ ฉ. อยํ สทฺโท น ทิสฺสติ.

๓ ฉ. เอตฺถนฺตเร จิตฺตสฺสาติ ปาโฐ ทิสฺสติ.

อารกฺขภูโต เอว โคจโร อารกฺขโคจโร. กมฺมฏฺฐานสงฺขาโต จิตฺตสฺส อุปนิพนฺธนฏฺฐานภูโต โคจโร อุปนิพนฺธโคจโร. อปฺปิจฺฉตาทีหิ ทสหิ วิวฏฺฏนิสฺสิตาย กถาย วตฺถุภูเตหิ คุเณหิ สมนฺนาคโต ทสกถาวตฺถุคุณสมนฺนาคโต.

โคจรอันเป็นเครื่องรักษา(จิต) กล่าวคือสตินั่นเทียว ชื่อว่า อารักขโคจร. โคจรที่เป็นเครื่องเข้าไปผูกจิตไว้ กล่าวคือกรรมฐาน ชื่อว่า อุปนิพันธโคจร. กัลยาณมิตรผู้ประกอบด้วยคุณ อันเป็นวัตถุแห่งกถา ที่อาศัยวิวัฏฏะ ๑๐ มีความเป็นผู้มักน้อยเป็นต้น ชื่อว่า ผู้ประกอบด้วยคุณ คือกถาวัตถุ ๑๐.

ตโต เอว กลฺยาโณ สุนฺทโร มิตฺโตติ กลฺยาณมิตฺโต. ตสฺส ลกฺขณํ ปรโต อาคมิสฺสติ. อสฺสุตํ สุตฺตเคยฺยาทึ. สุณาตีติ สุตมยํ ญาณํ อุปฺปาเทติ.

เพราะประกอบด้วยกถาวัตถุ ๑๐ นั่นแหละ บุคคลจึงชื่อว่า กัลยาณมิตร เพราะอรรถว่าเป็นมิตรมีคุณอันบัณฑิตพึงนับ คือเป็นคนดี. ลักษณะของกัลยาณมิตรนั้น จักมาข้างหน้า. สิ่งที่ไม่เคยฟัง ได้แก่ นวังคสัตถุศาสน์ มีสุตตะและเคยยะเป็นต้น. บทว่า ย่อมได้ฟัง ความว่า ย่อมยังสุตมยญาณให้เกิดขึ้น.

สุตํ ปริโยทเปตีติ[1] ตเมว ยถาสุตํ อวิสทตาย อปริโยทาตํ ปุนปฺปุนํ ปริปุจฺฉนาทินา วิโสเธติ นิชฏํ นิคฺคุมฺพํ[2]

คำว่า ทำสิ่งที่เคยฟังให้แจ่มแจ้ง ความว่า ย่อมยังสุตมยญาณนั้นนั่นแหละตามที่ได้ฟังแล้ว ซึ่งยังไม่แจ่มแจ้ง เพราะยังไม่สละสลวยให้

---

[1] ฉ. ปริโยทาเปตีติ.

[2] ฉ. นิชฺชฏํ นิคฺคุมฺพํ.

กโรติ, ตตฺถ จ เย กงฺขฏฺฐานิยา ธมฺมา, เตสุ สํสยํ ฉินฺทนฺโต กงฺขํ วิตรติ. กมฺมกมฺมผเลสุ รตนตฺตเย จ สมฺมาทิฏฺฐิยา อุชุกรเณน ทิฏฺฐึ อุชุํ กโรติ. ตโต เอว จ ทุวิธายปิ สทฺธาสมฺปทาย จิตฺตํ ปสาเทติ.

หมดจด คือทำไม่ให้ยุ่ง ไม่ให้คลุมเครือด้วยวิธีการสอบทานเป็นต้นบ่อย ๆ อนึ่ง ในบรรดาธรรมเหล่านั้น ธรรมเหล่าใดยังเป็นที่ตั้งแห่งความสงสัย ก็ตัดความสงสัยในธรรมเหล่านั้นเสีย จึงชื่อว่า ข้ามความสงสัยได้. ย่อมกระทำทิฐิให้ตรง ด้วยการกระทำความเห็นชอบในกรรมและผลแห่งกรรม และในพระรัตนตรัยให้ตรง. และต่อจากนั้นนั่นแหละ ย่อมยังจิตให้เลื่อมใส ด้วยสัทธาสัมปทาทั้ง ๒ อย่าง.

อถวา ยถาสุตํ ธมฺมํ ปริโยทเปตฺวา ตตฺถาคเต[๑] รูปารูปธมฺเม ปริคฺคเหตฺวา สปจฺจยํ นามรูปํ ปริคฺคณฺหนฺโต สตฺตทิฏฺฐิวงฺกวิธมเนน ทิฏฺฐึ อุชุํ กโรติ. ธมฺมานํ ปจฺจยปจฺจยุปฺปนฺนตามตฺตทสฺสเนน ตีสุปิ อทฺธาสุ กงฺขํ วิตรติ.

อีกอย่างหนึ่ง ครั้นยังธรรมตามที่ฟังแล้วให้แจ่มแจ้ง กำหนดรูปธรรมและอรูปธรรมที่มาแล้วในธรรมตามที่ฟังแล้วนั้น กำหนดนามและรูปพร้อมทั้งปัจจัยได้ ก็ชื่อว่า กระทำความเห็นให้ตรง เพราะกำจัดความคดแห่งทิฐิว่าเป็นสัตว์เสียได้. เพราะเห็นอาการสักว่าความที่แห่งธรรมทั้งหลายเป็นปัจจัย และเกิดแต่ปัจจัย ชื่อว่า ข้ามความสงสัยในอัทธาทั้ง ๓ เสียได้.

---

๑ ม. ตตฺถ คเต.

ตโต ปรญฺจ อุทยพฺพยญาณาทิวเสน วิปสฺสนํ วฑฺเฒตฺวา อริยภูมึ โอกฺกมนฺโต อเวจฺจปฺปสาเทน รตนตฺตเย จิตฺตํ ปสาเทติ. ตถาภูโตว ตสฺส กลฺยาณมิตฺตสฺส อนุสิกฺขเนน สทฺธาทีหิ คุเณหิ น หายติ, อญฺญทตฺถุ วฑฺฒเตว. เตนาห "ยสฺส วา"ติอาทิ.

และเบื้องหน้าแต่นั้น เจริญวิปัสสนาด้วยอุทยัพพยญาณเป็นต้น หยั่งลงสู่อริยภูมิ จึงชื่อว่า ยังจิตให้เลื่อมใสในพระรัตนตรัย ด้วยความเลื่อมใสที่ไม่คลอนแคลน. ผู้เป็นอย่างนั้นแหละ ย่อมไม่เสื่อมจากคุณทั้งหลาย มีศรัทธาเป็นต้น ด้วยการศึกษาตามกัลยาณมิตรนั้น, ย่อมจะเจริญขึ้นไปอย่างเดียวโดยแท้. เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "ศึกษาตามกัลยาณมิตรใด" ดังนี้เป็นต้น.

อนฺตรฆรนฺติ อนฺตเร อนฺตเร ฆรานิ เอตฺถ, (๑) เอตสฺสาติ วา อนฺตรฆรนฺติ ลทฺธนามํ โคจรคามํ ปวิฏฺโฐ. ตตฺถ ฆเร ฆเร ภิกฺขาปริเยสนาย วีถึ ปฏิปนฺโน. โอกฺขิตฺตจกฺขูติ เหฏฺฐาขิตฺตจกฺขุ. กิตฺตเกน ปน โอกฺขิตฺตจกฺขุ โหตีติ อาห "ยุคมตฺตทสฺสาวี"ติ. สํวุโตติ[๒] สํยโต. ยถา ปเนตฺถ สํวุโต นาม โหติ ตํ

คำว่า ละแวกบ้าน ความว่า เข้าไปแล้วสู่โคจรคามตามที่ได้ชื่อว่า ละแวกบ้าน เพราะอรรถว่า มีเรือนในระหว่างๆ, หรือโคจรคามนี้มีในระหว่างแห่งเรือนนั้น (ตามลำดับแห่งเรือน). ภิกษุเดินไปตามถนนเพื่อแสวงหาภิกขาแต่ละเรือน ๆ ในโคจรคามนั้น. คำว่า มีจักษุทอดลง คือ ทอดตาลงเบื้องต่ำ. ท่านกล่าวว่า "มองดูชั่วแอก"

๑ ฉ. ( ) เอตฺถนฺตเร ตนฺติ ปาโจ ทิสฺสติ.
๒ ฉ. สุสํวุโตติ.

ทสฺเสตุํ "น หตฺถึ โอโลเกนฺโต"ติอาทิ วุตฺตํ.

ก็เพื่อจะเลี่ยงคำถามว่า ก็ด้วยอาการมีประมาณเพียงไรจึงชื่อว่า มีจักษุทอดลง. คำว่า สำรวม คือระวัง. ก็ในที่นี้ ด้วยอาการอย่างไรจึงชื่อว่าเป็นผู้สำรวมแล้ว, เพื่อแสดงอาการนั้นจึงกล่าวว่า"ไม่แลดูพลช้าง" ดังนี้เป็นต้น.

ยตฺถาติ เยสุ สติปฏฺฐาเนสุ. จิตฺตํ ภาวนาจิตฺตํ. อุปนิพนฺธตีติ อุปเนตฺวา นิพนฺธติ. วุตฺตเญหตํ :

บทว่า ยตฺถ ความเท่ากับ เยสุ โยค สติปฏฺฐาเนสุ แปลว่า ในสติปัฏฐานเหล่าใด. จิต คือภาวนาจิต. บทว่า อุปนิพนฺธติ แปลว่า นำเข้าไปผูกไว้. เหมือนอย่างคำที่โบราณาจารย์กล่าวไว้ดังนี้ :

"ยถา ถมฺเภ นิพนฺเธยฺย
วจฺฉํ ทมนฺนโร อิธ
พนฺเธยฺเยวํ สกํ จิตฺตํ
สติยารมฺมเณ ทฬฺหนฺ"ติ.[๑]

"นรชนในโลกนี้เมื่อฝึกลูกโค พึงผูกไว้ที่เสาฉันใด ภิกษุก็ฉันนั้น พึงผูกจิตของตนไว้ ให้มั่นในอารมณ์ด้วยสติ".

---

[๑] สุมงฺคลวิลาสินี. ๒/๔๘๐, สมนฺตปฺปาสาทิกา. ๑/๔๔๗, ปปญฺจสูทนี. ๑/๓๔๑, วิสุทฺธิมคฺค. ๒/๕๕.

สติปฏฺฐานานํ อุปนิพนฺธโคจรภาวํ สุตฺเตน[๑] ทสฺเสตุํ "วุตฺตเญฺหตนฺ"ติอาทิ วุตฺตํ. ตตฺถ สโก เปตฺติโก วิสโยติ อตฺตโน ปิตุ สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส สนฺตโก, เตน ทิฏฺโฐ ทสฺสิโต จ วิสโย.

เพื่อแสดงความที่สติปัฏฐาน เป็นอุปนิพันธโคจรโดยพระสูตร ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "สมดังคำที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้" ดังนี้เป็นต้น. ในบรรดาคำเหล่านั้น หลายคำว่า ธรรมที่เป็นวิสัยของบิดาของตน ความว่า ธรรมที่เป็นวิสัย อันเป็นของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าผู้เป็นบิดาแห่งตน, อันพระองค์ทรงเห็นแล้วและทรงแสดงแล้ว.

อณุปฺปมาเณสูติ ปรมาณุปฺปมาเณสุ. อสญฺจิจฺจ อาปนฺนเสขิยอกุสลจิตฺตุปฺปาทาทิเภเทสูติ อสญฺจิจฺจ อาปนฺนเสขิเยสุ อกุสลจิตฺตุปฺปาทาทิเภเทสูติ เอวํ อสญฺจิจฺจคฺคหณํ เสขิยวิเสสนํ ทฏฺฐพฺพํ. เสขิยคฺคหเณน เจตฺถ วตฺตกฺขนฺธกาทีสุ[๒] อาคตวตฺตานมฺปิ คหณํ. เตปิ หิ สิกฺขิตพฺพฏฺเฐน "เสขิยา"ติ อิจฺฉิตา.

คำว่า มีประมาณน้อย คือมีประมาณเล็กน้อยอย่างยิ่ง. บทว่า อสญฺจิจฺจ อาปนฺนเสขิยอกุสลจิตฺตุปฺปาทาทิเภเทสุ บัณฑิตพึงเห็นศัพท์ว่า อสญฺจิจฺจ เป็นวิเสสนะของเสขิย อย่างนี้ว่า อสญฺจิจฺจ อาปนฺนเสขิเยสุ อกุสลจิตฺตุปฺปาทาทิเภเทสุ. ก็ในที่นี้ ด้วยศัพท์ว่า เสขิย ท่านถือเอาแม้วัตรเป็นต้นว่า วัตรที่มาในวัตตขันธกะเป็นต้น. เพราะวัตรแม้เหล่านั้น ท่านก็ปรารถนาว่าเป็น "เสขิยะ" ด้วยอรรถว่า ควรศึกษา.

---

๑ ฉ. อยํ สทฺโท น ทิสฺสติ.

๒ วิ. จุ. ๗/๒๑๓.

ตถา หิ มาติกายํ ปาราชิกาทีนํ วิย เสขิยานํ ปริจฺเฉโท น กโต. เอวญฺจ กตฺวา "อสญฺจิจฺจ อาปนฺนเสขิยา"ติ อสญฺจิจฺจคฺคหณํ สมตฺถิตํ โหติ. น หิ มาติกายํ อาคเตสุ ปญฺจสตฺตติยา เสขิเยสุ โนสญฺญาวิโมกฺโข นาม อตฺถิ, อสญฺจิจฺจคฺคหเณเนว เจตฺถ อสติอชานนานมฺปิ สงฺคโห กโต.

จริงอย่างนั้น ในมาติกา พระผู้มีพระภาคมิได้ทรงทำการกำหนดเสขิยวัตรไว้ เหมือนอย่างปาราชิกเป็นต้น. ก็เพราะทำอธิบายอย่างนี้ ศัพท์ว่า อสญฺจิจฺจ ว่า "อสญฺจิจฺจ อาปนฺนเสขิยา" (เสขิยวัตรที่ไม่จงใจล่วง) ย่อมเป็นอันสำเร็จ. ก็ในเสขิยวัตร ๗๕ ที่มาในมาติกา ชื่อว่า โนสัญญาวิโมกข์ หามีไม่, ก็ในอธิการนี้ ด้วย อสญฺจิจฺจ ศัพท์นั่นเอง ท่านสงเคราะห์ แม้ความไม่มีสติและความไม่รู้ไว้ด้วย.

เกจิ ปเนตฺถ อสญฺจิจฺจ อาปนฺนคฺคหเณน อจิตฺตกาปตฺติโย คหิตาติ วทนฺติ, ตนฺเตสํ มติมตฺตํ, ครุกาปตฺตีสุปิ กาสญฺจิ อจิตฺตกภาวสพฺภาวโต, อธิฏฺฐานาวิกมฺมสฺส, เทสนาวิกมฺมสฺเสว วา สพฺพลหุกสฺส วชฺชสฺส อิธาธิปฺเปตตฺตา.

แต่อาจารย์บางพวก กล่าวไว้ในเรื่องนี้ว่า ด้วยศัพท์ว่า ไม่จงใจล่วง ท่านถือเอาอาบัติที่เป็นอจิตตกะ, คำนั้นเป็นเพียงมติของอาจารย์บางพวกเหล่านั้น, เพราะแม้ในบรรดาครุกาบัติ อาบัติบางตัวเป็นอจิตตกะก็มี, เพราะในที่นี้ทรงประสงค์เอาโทษเบากว่าโทษทั้งหมด ซึ่งจะต้องทำคืนด้วยการอธิษฐานคือตั้งใจสังวรต่อไป หรือทำคืนด้วยการแสดงอาบัติเสีย.

เตนาห "ยานิ ตานิ วชฺชานิ อปฺปมตฺตกานิ โอรมตฺตกานิ ลหุกานิ ลหุสมฺมตานี"ติอาทิ.[๑] อาทิ-สทฺเทน ปาติโมกฺขสํวรวิสุทฺธตฺถํ อนติกฺกมนียานํ อนาปตฺติคมนียานํ สงฺคโห ทฏฺฐพฺโพ. ภยทสฺสนสีโลติ ปรมาณุมตฺตํ วชฺชํ อฏฺฐสฏฺฐิโยชนสตสหสฺสุพฺเพธสิเนรุปพฺพตสทิสํ กตฺวา ทสฺสนสภาโว, สพฺพลหุกํ วา ทุพฺภาสิตมตฺตํ ปาราชิกสทิสํ กตฺวา ทสฺสนสภาโว.

เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "ยานิ ตานิ วชฺชานิ อปฺปมตฺตกานิ โอรมตฺตกานิ ลหุกานิ ลหุสมฺมตานี" เป็นต้น. (โทษทั้งหลายเหล่านี้ใด มีประมาณน้อย มีประมาณต่ำเบา รู้กันว่าเบา). ด้วยอาทิศัพท์ พึงเห็นการสงเคราะห์โทษที่ไม่ถึงความเป็นอาบัติ ที่ไม่พึงก้าวล่วงไว้ เพื่อความบริสุทธิ์แห่งปาติโมกขสังวรศีล. คำว่า มีปกติเห็นเป็นภัย ความว่า มีสภาวะที่เห็นโทษมีประมาณน้อยอย่างยิ่ง ทำเหมือนเท่าภูเขาสิเนรุสูงถึงหกล้านแปดแสนโยชน์ หรือมีสภาวะเห็นอาบัติเพียงทุพภาษิต ซึ่งมีโทษเบากว่าอาบัติทั้งปวง กระทำให้เหมือนเท่าอาบัติปาราชิก.

ยงฺกิญฺจีติ มูลปณฺณตฺติอนุปณฺณตฺติสพฺพตฺถปณฺณตฺติปเทสปณฺณตฺติอาทิเภทํ ยงฺกิญฺจิ สิกฺขิตพฺพํ ปฏิปชฺชิตพฺพํ ปูเรตพฺพํ สีลํ. สมาทายาติ[๒] สมฺมเทว สกฺกจฺจํ, สพฺพโส จ

คำว่า ศีลอย่างใดอย่างหนึ่ง คือศีลที่จะพึงศึกษา ที่พึงปฏิบัติ ที่พึงบำเพ็ญข้อใดข้อหนึ่ง อันต่างด้วยมูลบัญญัติ อนุบัญญัติ สัพพัตถบัญญัติ ปเทสบัญญัติเป็นต้น. คำว่า ถือเอาด้วยดี

---

๑ อภิ. วิ. ๓๕/๓๓๓.
๒ ฉ. สมฺมา อาทายาติ.

อาทียิตฺวา. อยํ ปน อาจารโคจรสมฺปทา ก็ ปาติโมกฺขสีเล ปริยาปนฺนา, อุทาหุ อปริยาปนฺนาติ ? ปริยาปนฺนา. ยทิ เอวํ กสฺมา ปุน วุตฺตาติ โจทนํ สนฺธายาห "เอตฺถ จา"ติอาทิ.

ได้แก่ ถือเอาแล้วโดยชอบนั่นเทียว คือโดยเคารพ, และโดยประการทั้งปวง. ถามว่า ก็ความถึงพร้อมด้วยอาจารโคจรนี้ นับเนื่องในปาติโมกขสังวรศีล, หรือไม่นับเนื่อง ? ตอบว่า นับเนื่อง. ก็ถ้าอย่างนั้น เหตุไรจึงต้องกล่าวความถึงพร้อมด้วยอาจาระ และโคจรไว้อีก ท่านอาจารย์กล่าวคำว่า "ก็ในอธิการแห่งปาติโมกขสังวรนี้" เป็นต้น หมายเอาคำท้วงว่าไว้อีก.

อินฺทฺริยสํวรสีลวณฺณนา

๑๕. อินฺทฺริยสํวรสีลํ ปาติโมกฺขสํวรสีลสฺส สมฺภารภูตํ, ตสฺมึ สติเยว อิจฺฉิตพฺพนฺติ วุตฺตํ "โสติ โส[๑] ปาติโมกฺขสํวรสีเล ฐิโต ภิกฺขู"ติ. สมฺปาทิเต หิ เอตสฺมึ ปาติโมกฺขสํวรสีลํ

พรรณนาอินทรียสังวรศีล

๑๕. อินทรียสังวรศีล เป็นองค์แห่งปาติโมกขสังวรศีล, เมื่อมีอินทรียสังวรศีลนั่นแหละ จึงพึงปรารถนาในปาติโมกขสังวรศีลนั้น ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวไว้ว่า คำว่า "ภิกษุนั้น ได้แก่ ภิกษุตั้งอยู่ใน

[๑] ฉ. อยํ ปาโจ น ทิสฺสติ.

สุคุตฺตํ สุรกฺขิตเมว โหติ, สุสํวิหิตกณฺฏกวติ[๑] วิย สสฺสนฺติ.

ปาติโมกขสังวรศีลนั้น". ก็เมื่ออินทรียสังวรศีลนี้ อันภิกษุให้ถึงพร้อมแล้ว ปาติโมกขสังวรศีล ย่อมเป็นอันคุ้มครองดีแล้ว รักษาดีแล้วทีเดียว, ดุจข้าวกล้าที่เขาปิดกั้นไว้ดีแล้วด้วยรั้วหนามแล.

การณวเสนาติ อสาธารณสฺส การณสฺส วเสน. อสาธารณการณวเสน หิ ผลํ อปทิสียติ, ยถา ยวงฺกุโร เภริสทฺโทติ. นิสฺสยโวหาเรน วา เอตํ นิสฺสิตวจนํ, ยถา มญฺจา อุกฺกุฏฺฐึ กโรนฺตีติ. รูปนฺติ รูปายตนํ. จกฺขุนา รูปํ ทิสฺวาติ เอตฺถ ยทิ จกฺขุ รูปํ ปสฺเสยฺย, อญฺญวิญฺญาณสมงฺคิโนปิ ปสฺเสยฺยุํ, น เจตํ อตฺถิ, กสฺมา ? อเจตนตฺตา จกฺขุสฺส. เตนาห "จกฺขุ รูปํ น ปสฺสติ อจิตฺตกตฺตา"ติ. อถ วิญฺญาณํ รูปํ ปสฺเสยฺย, ติโรกุฏฺฏาทิคตมฺปิ[๒] นํ ปสฺเสยฺย อปฺปฏิฆภาวโต, อิทมฺปิ นตฺถิ

บทว่า การณวเสน ความว่า ด้วยอำนาจแห่งเหตุที่ไม่ทั่วไป. ก็ผลอันบุคคลย่อมอ้างได้ด้วยอำนาจเหตุที่ไม่ทั่วไป, เหมือนอย่างหน่อข้าวเหนียว เสียงกลอง ฉะนั้นแล. อีกอย่างหนึ่ง คำนี้บอกถึงสิ่งที่อาศัยด้วยนิสยโวหาร เหมือนอย่างเตียงโห่ฉะนั้น[๑] รูป ได้แก่ รูปายตนะ. ในคำว่า เห็นรูปด้วยจักษุ นี้ ถ้าจักษุพึงเห็นรูปได้ไซร้, แม้บุคคลผู้พร้อมเพรียงด้วยวิญญาณอื่น ก็จะพึงเห็นได้, แต่ไม่ใช่มีดังนั้น, เพราะเหตุไร ? เพราะจักษุไม่มีจิต. ด้วยเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "จักษุไม่เห็นรูปเพราะความที่ไม่มีจิต". ถ้า

---

๑ กณฺฏกวตีติ มญฺเญ.
๒ ฉ. ...กุฏฺฏาทิ...

๑ ธรรมดาเตียงไม่ได้โห่ คนอยู่บนเตียงโห่, เตียงเป็นที่อาศัย คนเป็นผู้อาศัย.

สพฺพสฺส วิญฺญาณสฺส หสฺสนาภาวโต. เตนาห "จิตฺตํ น ปสฺสติ อจกฺขุกตฺตา"ติ. ตตฺถ ยถา จกฺขุสนฺนิสฺสิตํ วิญฺญาณํ ปสฺสติ, น ยงฺกิญฺจิ. ตญฺจ เกนจิ กุฑฺฑาทินา อนฺตริเตน[๑] อุปฺปชฺชติ, ยตฺถ อาโลกสฺส วิพนฺโธ. ยตฺถ ปน น วิพนฺโธ ผลิกคพฺภปฏลาทิเก, ตตฺถ อนฺตริเตปิ อุปฺปชฺชเตว. เอวํ วิญฺญาณาธิฏฺฐิตํ จกฺขุ ปสฺสติ, น ยงฺกิญฺจีติ วิญฺญาณาธิฏฺฐิตํ จกฺขุํ สนฺธาเยตํ วุตฺตํ "จกฺขุนา รูปํ ทิสฺวา"ติ.

ว่าวิญญาณจะพึงเห็นรูปไซร้, ก็จะพึงเห็นรูปนั้นแม้อยู่ ณ ภายนอกฝาเป็นต้นได้ เพราะความที่อะไรไม่ขวางกั้น, แม้ข้อนี้ก็หามีไม่ เพราะวิญญาณทุกดวงไม่มีการเห็น. ด้วยเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "จิตย่อมไม่เห็นเพราะไม่มีจักษุ". ในคำว่า เห็นรูปด้วยจักษุนั้น มีความว่า วิญญาณที่อาศัยจักษุ ย่อมเห็นได้ วิญญาณอย่างใดอย่างหนึ่ง ไม่เห็น. และวิญญาณนั้น ย่อมไม่เกิดในที่ที่ถูกวัตถุมีฝาเป็นต้น อย่างใดอย่างหนึ่งขวางไว้ ซึ่งเป็นที่กั้นแสงสว่างไว้. แต่ในที่ใดที่ไม่กั้นแสงสว่าง เช่น สถานที่มีหลังคาห้องทำด้วยผลึกเป็นต้น ในที่นั้น แม้ถูกวัตถุขวางไว้ วิญญาณก็ยังเกิดได้นั่นเอง ข้อนี้ประการใด. จักษุที่วิญญาณอาศัยย่อมเห็นได้ จักษุอย่างใดอย่างหนึ่งไม่เห็นโดยประการนั้น เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคตรัสคำนี้ว่า "เห็นรูปด้วยจักษุ" ดังนี้ ทรงหมายเอาจักษุที่วิญญาณอาศัย.

---

[๑] ฉ. อนฺตริเต น.

ทฺวารารมฺมณสงฺฆฏฺเฏติ ทฺวารสฺส อารมฺมเณน สงฺฆฏฺฏเน[๑] สติ, จกฺขุสฺส รูปารมฺมเณ อาปาถคเตติ[๒] อธิปฺปาโย. ปสาทวตฺถุเกน จิตฺเตนาติ จกฺขุปสาทวตฺถุเกน ตนฺนิสฺสาย ปวตฺเตน วิญฺญาเณน, ยํ "จกฺขุวิญฺญาณนฺ"ติ วุจฺจติ. ปสฺสตีติ โอโลเกติ. จกฺขุปสาทสนฺนิสฺสเย หิ วิญฺญาเณ อาโลกานุคฺคหิตํ รูปารมฺมณํ สนฺนิสฺสยคุเณน โอภาเสนฺเต ตํสมงฺคี ปุคฺคโล[๓] "รูปํ ปสฺสตี"ติ วุจฺจติ.

คำว่า เมื่อทวารกับอารมณ์กระทบกัน ความว่า เมื่อทวารกับอารมณ์กระทบกันมีอยู่, อธิบายว่า เมื่อรูปารมณ์มาสู่คลองจักษุ. คำว่า ด้วยจิตมีจักษุประสาทเป็นที่ตั้ง ความว่า ด้วยวิญญาณซึ่งมีจักษุประสาทเป็นที่ตั้ง คืออาศัยจักษุประสาทนั้นเป็นไปแล้ว, ที่ท่านเรียกว่า "จักขุวิญญาณ". คำว่า ย่อมเห็น คือย่อมแลเห็น. ก็เมื่อวิญญาณซึ่งมีจักษุประสาทเป็นที่อาศัยส่องรูปารมณ์ ที่แสงสว่างสนับสนุนแล้ว ด้วยคุณอันเป็นที่อาศัยของตน บุคคลผู้พร้อมเพรียงด้วยวิญญาณนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "เห็นรูป" ดังนี้.

โอภาสนญฺเจตฺถ อารมฺมณสฺส ยถาสภาวโต วิภาวนํ, ยํ "ปจฺจกฺขโต คหณนฺ"ติ วุจฺจติ. อุสฺุนา ลกฺขสฺส[๔] เวเธ สิชฺฌนฺเต ตสฺส สมฺภารภูเตน ธนุนา วิชฺฌตีติ วจนํ วิย

ก็การส่องในที่นี้ก็คือการทำอารมณ์ให้แจ่มชัดตามสภาวะ, ซึ่งเรียกว่า "ถือเอาได้โดยประจักษ์". เมื่อเห็นรูปด้วยจักษุวิญญาณสำเร็จ บุคคลจึงชื่อว่า เห็นรูปด้วยจักษุ

---

๑. ฉ. สํฆฏฺเฏ.
๒ ม. อาปาถคเต.
๓ ฉ. ตํสมงฺคิปุคฺคโล.
๔ ม. ลกฺขณสฺส.

วิญฺญาเณน รูปทสฺสเน สิชฺฌนฺเต จกฺขุนา รูปํ ปสฺสตีติ อีทิสี สสมฺภารกถา นาเมสา โหติ. สสมฺภารา กถา สสมฺภารกถา, ทสฺสนสฺส การณสหิตาติ อตฺโถ. สสมฺภารสฺส วา ทสฺสนสฺส กถา สสมฺภารกถา. ตสฺมาติ ยสฺมา เกวเลน จกฺขุนา, เกวเลน วา วิญฺญาเณน รูปทสฺสนํ นตฺถิ, ตสฺมา.

เหมือนอย่าง เมื่อการยิงเป้าด้วยลูกศรสำเร็จ ก็มีคำพูดว่า บุคคลยิงด้วยธนูเป็นองค์ประกอบของลูกศรนั้น เพราะเหตุนั้น ถ้อยคำเช่นนี้ นี้ จึงชื่อว่า เป็นสสัมภารกถา. ถ้อยคำมีองค์ประกอบ ชื่อว่า สสัมภารกถา อธิบายว่า ประกอบด้วยเหตุแห่งการเห็น. อีกอย่างหนึ่ง การพูดถึงการเห็นที่มีองค์ประกอบ ก็ชื่อว่า สสัมภารกถา. คำว่า เพราะเหตุนั้น ความว่า เพราะการเห็นรูปด้วยจักษุล้วน ๆ หรือด้วยวิญญาณล้วน ๆ ไม่มี เพราะเหตุใด เพราะเหตุนั้น.

อิตฺถิปุริสนิมิตฺตํ วาติ เอตฺถ อิตฺถีสนฺตานนิสฺสิตํ รูปมุเขน[๑] คยฺหมานํ สณฺฐานํ ถนมํสวิสทตา[๒] นิมฺมสฺสุมุขตา เกสพนฺธนวตฺถคฺคหณํ อวิสทฏฺฐานคมนาทิ จ สพฺพํ "อิตฺถี"ติ สญฺชานนสฺส การณภาวโต อิตฺถินิมิตฺตํ. วุตฺตวิปริยายโต

ในคำว่า นิมิตว่าหญิงหรือชาย นี้ ความว่า ทรวดทรงบุคคลยึดถือเอาโดยมุ่งถึงรูปก็ดี ความมีเนื้อแห่งถันนูนก็ดี ความที่ปากไม่มีหนวดก็ดี การเกล้าผมและการใช้ผ้าก็ดี อิริยาบถมีการยืนการเดินไม่องอาจเป็นต้นก็ดี ทั้งหมดอาศัยสันดานของหญิง ชื่อ

---

[๑] ฉ. อิตฺถิสนฺตานนิสฺสิตรูปมุเขน.
[๒] ฉ. ถนมํสาวิสทตา.

ปุริสนิมิตฺตํ เวทิตพฺพํ. สุภนิมิตฺตาทิกํ วาติ เอตฺถ ราคุปฺปตฺติเหตุภูโต อิฏฺฐากาโร สุภนิมิตฺตํ. อาทิ-สทฺเทน ปฏิฆนิมิตฺตาทีนํ สงฺคโห. โส ปน โทสุปฺปตฺติอาทิเหตุภูโต อนิฏฺฐาทิอากาโร เวทิตพฺโพ.

ว่า นิมิตว่าหญิง เพราะเป็นเหตุแห่งการรู้จักว่าเป็น "หญิง". นิมิตว่าเป็นชาย พึงทราบโดยปริยาย ตรงกันข้ามจากคำที่กล่าวแล้ว. พึงทราบเครื่องหมายว่า ในคำว่า หรือนิมิต มีศุภนิมิตเป็นต้น นี้ อาการที่น่าปรารถนา อันจะเป็นเหตุให้เกิดราคะ ชื่อว่า ศุภนิมิต. ด้วยอาทิศัพท์ รวมถึงปฏิฆนิมิตเป็นต้น. ก็ปฏิฆนิมิตนั้น พึงทราบว่า เป็นอาการที่ไม่น่าปรารถนาเป็นต้น อันจะเป็นเหตุให้เกิดโทสะเป็นต้น.

กามญฺเจตฺถ ปาฬิยํ อภิชฺฌาโทมนสฺสาว สรูปโต อาคตา, อุเปกฺขานิมิตฺตสฺสาปิ ปน สงฺคโห อิจฺฉิตพฺโพ, อสมเปกฺขเนน อุปฺปชฺชนกโมหสฺสาปิ อสํวรภาวโต. ตถา หิ วกฺขติ "มุฏฺฐสจฺจํ วา อญฺญาณํ วา"ติ. อุเปกฺขานิมิตฺตนฺติ เจตฺถ อญฺญาณุเปกฺขาย วตฺถุภูตํ อารมฺมณํ, ตญฺจสฺส อสมเปกฺขนวเสน เวทิตพฺพํ. เอวํ สงฺเขปโต ราคโทสโมหานํ การณํ "สุภนิมิตฺตาทิกนฺ"ติ วุตฺตํ.

ก็ในอธิการนี้ อภิชฌาและโทมนัสเท่านั้นมาในพระบาลีโดยสภาพ ก็จริง, ถึงอย่างนั้น ก็ต้องปรารถนาการรวมอุเบกขานิมิตไว้ด้วย เพราะแม้โมหะที่เกิดขึ้น ด้วยการเพ่งโดยไม่สม่ำเสมอ ก็เป็นความไม่สังวรได้. จริงอย่างนั้น ท่านอาจารย์จักกล่าวว่า "ความหลงลืมสติก็ดี ความไม่รู้ก็ดี" ดังนี้. อนึ่ง ในคำว่า อุเปกขานิมิต นี้ ได้แก่ อารมณ์ที่เป็นที่ตั้งแห่งอัญญาณุเบกขา (การวางเฉยคือความไม่รู้) ๑ ก็อัญญาณุเบกขานั้น พึง

เตนาห "กิเลสวตฺถุภูตํ นิมิตฺตนฺ"ติ. ทิฏฺฐมตฺเตเยว สณฺฐาตีติ "ทิฏฺเฐ ทิฏฺฐมตฺตํ ภวิสฺสตี"ติ[๑] สุตฺเต วุตฺตนเยน วณฺณายตเน จกฺขุวิญฺญาเณน, วีถิจิตฺเตหิ จ คหิตมตฺเตเยว ติฏฺฐติ, น ตโต ปรํ ยงฺกิญฺจิ[๒] สุภาทิอาการํ ปริกปฺเปติ. ปากฏภาวกรณโตติ ปริพฺยตฺตภาวกรณโต วิภูตภาวกรณโต. วิสภาควตฺถุโน หิ หตฺถาทิอวยเว[๓] สุภาทิโต ปริกปฺเปนฺตสฺส อปราปรํ ตตฺถ อุปฺปชฺชมานา กิเลสา ปริพฺยตฺตา โหนฺตีติ เต เตสํ อนุพฺยญฺชนา นาม.

ทราบเพราะเพ่งอารมณ์นั้น อย่างไม่สม่ำเสมอ. ท่านอาจารย์กล่าวถึงเหตุของราคะ โทสะและโมหะ โดยสภาพอย่างนี้ว่า "มีศุภนิมิตเป็นต้น" ดังนี้.

ด้วยเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "นิมิตเป็นที่ตั้งของกิเลส". คำว่า ย่อมตั้งอยู่ในอาการสักว่าเห็นเท่านั้น ความว่า ย่อมตั้งอยู่ในวัณณายตนะที่สักว่าจักขุวิญญาณ และวิถีจิตทั้งหลายถือเอาเท่านั้น ตามนัยที่ตรัสไว้ในพระสูตรว่า "เมื่อเห็นก็สักว่าเห็น" ไม่กำหนดอาการมีงามเป็นต้น อย่างใดอย่างหนึ่งอื่นจากนั้น. คำว่า เพราะกระทำความปรากฏ ความว่า เพราะกระทำให้ปรากฏ คือกระทำให้แจ่มชัด. ด้วยว่าเมื่อบุคคลกำหนดโดยความงามเป็นต้น ซึ่งอวัยวะมีมือ

๑ ขุ. อุ. ๒๕/๘๓.
๒ ฉ. ม. กิญฺจิ.
๓ ม. อวยเวสุ อาทิโต, ฉ. อวยเวสุ.

เป็นต้น แห่งวิสภาควัตถุ กิเลสที่เกิดขึ้นในอวัยวะเหล่านั้น แล้วๆ เล่า ๆ ก็จะชัดเจนขึ้น เพราะฉะนั้น อวัยวะเหล่านั้นจึงชื่อว่า อนุพยัญชนะแห่งกิเลสเหล่านั้น.

เต ปน ยสฺมา ตถา ตถา สนฺนิวิฏฺฐานํ ภูตุปาทายรูปานํ สนฺนิเวสากาโร. น หิ ตํ มุญฺจิตฺวา ปรมตฺถโต หตฺถาทิ นาม โกจิ อตฺถิ ตสฺมา วุตฺตํ "หตฺถปาท ฯเปฯ อาการํ น คณฺหาตี"ติ. กึ ปน คณฺหาตีติ อาห "ยํ ตตฺถ ภูตํ ตเทว คณฺหาตี"ติ. ยํ ตสฺมึ สรีเร วิชฺชมานํ เกสโลมาทิ ภูตุปาทายมตฺตํ วา, ตเทว ยาถาวโต คณฺหาติ. ตตฺถ อสุภาการคฺคหณสฺส นิทสฺสนํ หสฺเสนฺโต "เจติยปพฺพตวาสี"ติ-อาทินา มหาติสฺสตฺเถรวตฺถุํ อาหริ.

แต่เพราะอวัยวะเหล่านั้น เป็นอาการที่ภูตรูปและอุปาทายรูป ซึ่งอาศัยกันอยู่โดยประการนั้น ๆ อาศัยกันอยู่. ก็ละอาการนั้นเสีย หามีอาการไร ๆ ชื่อว่ามือเป็นต้น โดยปรมัตถ์ไม่ เพราะฉะนั้นท่านจึงกล่าวว่า "ไม่ถือเอาอาการอันต่างโดยมือ เท้า ศีรษะ การหัวเราะ การพูด การฉอเลาะ และการแลเหลียวเป็นต้น". ท่านกล่าวว่า "ในสรีระนั้น สิ่งใดมีจริง ก็ถือเอาสิ่งนั้น" ดังนี้ ก็เพื่อจะเลี่ยงคำถามว่า ก็จะถือเอาอย่างไร. อีกอย่างหนึ่ง ถือเอาอาการเพียงว่า ภูตรูปและอุปาทายรูป มีผม ขน เป็นต้น ที่มีอยู่ในสรีระนี้เท่านั้นตามเป็นจริง. ท่านอาจารย์เมื่อจะแสดงตัวอย่างแห่งการถือเอา ซึ่งอาการไม่งามในสรีระนั้นจึงนำเอาเรื่องของ

คุณยุพาพรรณ จุฑทอง
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

พระมหาติสสเถระมาแสดง ด้วยคำมีอาทิว่า "พระติสสเถระผู้อยู่ที่เจติยบรรพต" เป็นต้น.

ตตฺถ สุมณฺฑิตปสาธิตาติ สุฏฺฐุ มณฺฑิตา ปสาธิตา จ. อาภรณาทีหิ อาหริเมหิ มณฺฑนํ. สรีรสฺส อุจฺฉาทนาทิวเสน ปฏิสงฺขรณํ ปสาธนนฺติ วทนฺติ, อาภรเณหิ, ปน วตฺถาลงฺการาทีหิ จ อลงฺกรณํ ปสาธนํ. โอฏฺฐานปูรณํ[๑] มณฺฑนํ.

ในคำเหล่านั้น คำว่า สุมณฺฑิตปสาธิตา ความว่า ตกแต่งแล้วประดับแล้วด้วยดี. อาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า การใช้วัตถุมีเครื่องอาภรณ์เป็นต้นแต่งตัว ชื่อว่า มัณฑนะ แปลว่า ตกแต่ง. การปรุงแต่งร่างกายด้วยวิธีมีการขัดสีเป็นต้น ชื่อว่า ปสาธนะ แปลว่า ปรุงแต่งหรือประดับ, อนึ่ง การใช้เครื่องอาภรณ์ทั้งหลาย และเครื่องตบแต่งมีเครื่องอลังการคือผ้าเป็นต้นแต่งตัว ชื่อว่า ปสาธนะ. การแต่งทำที่บกพร่องให้เต็ม ชื่อว่า มัณฑนะ.

วิปฺปลฺลตฺถจิตฺตาติ ราควเสน วิปรีตจิตฺตา. โอโลเกนฺโตติ เถโร กมฺมฏฺฐานมนสิกาเรเนว คจฺฉนฺโต สทฺทกณฺณกตฺตา ปุพฺพภาคมนสิการสฺส หสิตสทฺทานุสาเรน

คำว่า มีจิตวิปลาส คือมีจิตวิปริตไปด้วยอำนาจราคะ. คำว่า แลดู ความว่า พระเถระมีอันกระทำไว้ในใจ ซึ่งพระกัมมัฏฐานนั่นแหละ เดินไปอยู่แลดูด้วยคิดว่า "นี่อะไร

[๑] ฉ. อูนฏฺฐานปูรณํ.

"กิเมตนฺ"ติ โอโลเกนฺโต. อสุภสญฺญนฺติ อฏฺฐิกสญฺญํ. อฏฺฐิกกมฺมฏฺฐานํ หิ เถโร ตทา ปริหรติ. อรหตฺตํ ปาปุณีติ เถโร กิร ตสฺสา หสนฺติยา ทนฺตฏฺฐิทสฺสเนเนว ปุพฺพภาคภาวนาย สุภาวิตตฺตา ปฏิภาคนิมิตฺตํ สาติสยญฺจ อุปจารชฺฌานํ ลภิตฺวา ยถาฐิโตว ตตฺถ ปฐมชฺฌานํ อธิคนฺตฺวา ตํ ปาทกํ กตฺวา วิปสฺสนํ วฑฺเฒตฺวา มคฺคปรมฺปราย อาสวกฺขยํ ปาปุณิ.

กัน" ตามเสียงหัวเราะ เพราะการมนสิการอันเป็นบุรพภาคมีเสียงช้าศึก. คำว่า อสุภสัญญา ได้แก่ อัฏฐิกสัญญา. แท้จริง พระเถระขณะนั้น กำลังบริหารอัฏฐิกกัมมัฏฐานอยู่. คำว่า บรรลุอรหัต ความว่า ได้ยินว่า พระเถระได้ปฏิภาคนิมิตและอุปจารฌานอันดียิ่ง เพราะบุรพภาคภาวนาท่านได้เจริญดีแล้ว ด้วยการเห็นกระดูกฟันของหญิงนั้นที่หัวเราะอยู่นั่นเอง กำลังยืนอยู่ตามปกติเทียว ก็บรรลุปฐมฌานในที่นั้น ทำฌานนั้นให้เป็นบาท เจริญวิปัสสนา บรรลุอาสวักขยแล้ว ตามลำดับมรรคเป็นขั้น ๆ.

ปุพฺพสญฺญํ อนุสฺสรีติ ปุพฺพกํ ยถารทฺธํ กาเลน กาลํ อนุยุญฺชิยมานํ อฏฺฐิกกมฺมฏฺฐานํ อนุสฺสริ สมนฺนาหริ. อนุมคฺคนฺติ อนุปถํ ตสฺสา ปทานุปทํ. เถรสฺส กิร ภาวนาย ปคุณภาวโต ทนฺตฏฺฐิทสฺสเนเนวสฺส[๑] ตสฺสา สกลสรีรํ

คำว่า หวนระลึกสัญญาเก่า ความว่า ระลึกถึงอยู่เนือง ๆ คือประมวลมาซึ่งอัฏฐิกกัมมัฏฐานเก่าตามที่ประมวลแล้ว คือที่ประกอบอยู่ตามทุกเวลา. คำว่า อนุมคฺคํ แปลว่า ตามทาง คือตามรอยเท้าของหญิงนั้น. ได้ยินว่า สรีระทั้งสิ้นของหญิงนั้น

---

๑ ฉ. ทนฺตฏฺฐิทสฺสเนเนว.

อฏฺฐิสงฺฆาฏภาเวน อุปฏฺฐาสิ. น ตํ "อิตฺถี"ติ วา "ปุริโส"ติ วา สญฺชานิ. เตนาห "นาภิชานามิ ฯเปฯ มหาปเถ"ติ.

ปรากฏโดยความเป็นโครงกระดูก ด้วยการเห็นกระดูกฟันนั้นเทียว เพราะพระเถระมีความชำนาญในการภาวนา. พระเถระไม่ทราบว่าโครงกระดูกนั้นเป็น "หญิง" หรือเป็น "ชาย". เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "อาตมภาพไม่ทราบว่าหญิงหรือชาย เดินไปจากที่นี่ แต่ว่าร่างกระดูกนั้นกำลังเดินไปในทางใหญ่" ดังนี้.

"ยสฺส จกฺขุนฺทฺริยาสํวรสฺส เหตู"ติ วตฺวา ปุน "ตสฺส จกฺขุนฺทฺริยสฺส สติกวาเฏน ปิทหนตฺถาย"ติ วุตฺตํ, น อสํวรสฺสาติ. ตทิทํ[1] ยํ จกฺขุนฺทฺริยาสํวรสฺส เหตุ อภิชฺฌาทิอนฺวาสฺสวนํ ทสฺสิตํ, ตํ อสํวุตจกฺขุนฺทฺริยสฺเสว เหตุ ปวตฺตํ ทสฺสิตนฺติ กตฺวา วุตฺตํ.

ท่านอาจารย์กล่าวว่า "เพราะเหตุแห่งความไม่สังวรจักขุนทรีย์อันใด" แล้วกล่าวอีกว่า "เพื่อต้องการปิดกั้นจักขุนทรีย์นั้นด้วยบานประตูคือสติ" มิได้กล่าวว่า (เพราะเหตุ) แห่งความไม่สังวร ดังนี้. คำนี้นั้น ท่านกล่าวอธิบายไว้ว่า พระผู้มีพระภาคทรงแสดงความไหลไปตาม แห่งอภิชฌาเป็นต้น เพราะเหตุแห่งความไม่สำรวมจักขุนทรีย์ใด, ทรงแสดงความไหลไปแห่งอภิชฌาเป็นต้นนั้นว่า เป็นไป

[1] ฉ. ยทิทํ.

เพราะเหตุ แห่งความไม่สำรวมจักขุนทรีย์นั่นเอง.

จกฺขุทฺวาริกสฺส หิ อภิชฺฌาทิอนฺวาสฺสวนสฺส ตํทฺวาริกวิญฺญาณสฺส วิย จกฺขุนฺทฺริยํ การณํ.[๑] จกฺขุนฺทฺริยสฺส อสํวุตตฺเต สติ เต อนฺวาสฺสวนฺตีติ อสํวริยมานจกฺขุนฺทฺริยเหตุโก โส อสํวโร ตถา วุตฺโตติ. ยตฺวาธิกรณนฺติ หิ ยสฺส จกฺขุนฺทฺริยสฺส การณาติ[๒] อตฺโถ. กีทิสสฺส จ การณาติ ? อสํวุตสฺส, กิญฺจิ[๓] อสํวุตํ ? ยสฺส จกฺขุนฺทฺริยาสํวรณสฺส เหตุ อภิชฺฌาทโย อนฺวาสฺสวนฺติ, ตทนฺวาสฺสวุปรกฺขิตํ[๔] ตสฺส สํวรายาติ อยเมตฺถ โยชนา.

จริงอยู่ จักขุนทรีย์เป็นเหตุแห่งการไหลไปแห่งอภิชฌาเป็นต้น ทางจักขุทวาร เหมือนอย่างเป็นเหตุ แห่งวิญญาณที่ประกอบทางทวารนั้น ๆ. เมื่อความไม่สำรวมจักขุนทรีย์มีอยู่ อภิชฌาเป็นต้นเหล่านั้น ก็ย่อมไหลไปอยู่ เพราะฉะนั้น ความไม่สังวรนั้นอันมีเหตุมาแต่ไม่สำรวมจักขุนทรีย์ ท่านจึงกล่าวไว้เช่นนั้นแล. เพราะคำว่า ยตฺวาธิกรณํ มีความว่า เพราะเหตุแห่งจักขุนทรีย์อันใด. ถามว่า ก็เพราะเหตุแห่งจักขุนทรีย์เช่นไร? ตอบว่า เพราะเหตุแห่งจักขุนทรีย์ที่ไม่สำรวม, ถามว่า ไม่สำรวมอย่างไร ? ตอบว่า เพราะเหตุไม่สำรวมจักขุนทรีย์

---

๑ ม. ปฏฺฐานการณํ, ฉ. ปธานการณํ.

๒ ม. ยสฺส การณาติ.

๓ ฉ. กิญฺจ.

๔ ตทนฺวาสฺสวุปลกฺขิตนฺติ มญฺเญ, ฉ. อยํ ปาโฐ น ทิสฺสติ.

อันใด อภิชฌาเป็นต้นจึงไหลไปตาม, คือข้อที่บุคคลเข้าไปควบคุมการไหลไปตาม ของอภิชฌาเป็นต้นนั้น เพื่อกั้นจักขุนทรีย์นั้น คำประกอบความในอธิการนี้ มีดังกล่าวมาฉะนี้.

ชวนกฺขเณ [๑]ทุสฺสีลฺยํ วาติอาทิ ปุน อวจนตฺถํ อิเธว จกฺขุทฺวาเรว[๒] สพฺพํ วุตฺตนฺติ ฉสุ ทฺวาเรสุ ยถาสมฺภวํ เวทิตพฺพํ. น หิ ปญฺจทฺวาเร กายวจีทุจฺจริตสงฺขาตํ ทุสฺสีลฺยํ อตฺถิ, ตสฺมา ทุสฺสีลฺยาสํวโร มโนทฺวารวเสน, เสสาสํวโร ฉทฺวารวเสน โยเชตพฺโพ. มุฏฺฐสจฺจาทีนํ หิ สติปฏิปกฺขากุสลธมฺมาทิภาวโต สิยา ปญฺจทฺวาเร อุปฺปตฺติ, น เตฺวว กายิกวาจสิกวีติกฺกมภูตสฺส ทุสฺสีลฺยสฺส ตตฺถ อุปฺปตฺติ, ปญฺจทฺวาริกชวนานํ อวิญฺญตฺติชนกตฺตา. ทุสฺสีลฺยาทโย เจตฺถ ปญฺจ อสํวรา สีลสํวราทีนํ ปญฺจนฺนํ สํวรานํ

คำมีอาทิว่า แต่ในขณะแห่งชวนจิต คำว่า ความเป็นผู้ทุศีลก็ดี ดังนี้ทั้งหมด ท่านกล่าวไว้ในจักขุทวารนี้เท่านั้น เพื่อไม่ต้องกล่าวอีก เพราะเหตุนั้น ในทวารทั้ง ๖ ก็พึงทราบตามที่เกิดได้ ด้วยประการดังนี้. เพราะว่าความทุศีล คือกายทุจริตและวจีทุจริตไม่มีในทวาร ๕, ฉะนั้น พึงประกอบความไม่สำรวมคือความทุศีล เกี่ยวกับมโนทวาร, อสังวรที่เหลือจึงประกอบเกี่ยวกับทวาร ๖. จริงอยู่ ความเป็นผู้มีสติหลงลืมเป็นต้น พึงมีการเกิดขึ้นได้ทางทวารทั้ง ๕ เพราะความเป็นอกุศลธรรมที่เป็นปฏิปักษ์ต่อ

---

๑ ฉ. เอตฺถนฺตเร "ปน สเจ"ติ อิเม ปาฐา ทิสฺสนฺติ.

๒ ฉ. อยํ ปาโฐ น ทิสฺสติ.

ปฏิปกฺขภาเวน วุตฺตา. ตสฺมึ สตีติ ตสฺมึ อสํวเร สติ.

สติเป็นต้น, ส่วนความเป็นผู้ทุศีล ซึ่งเป็นความล่วงละเมิดทางกายและทางวาจา หามีความเกิดในทางทวารทั้ง๕ นั้นไม่ เพราะชวนะที่เป็นไปทางทวารทั้ง ๕ ไม่ยังวิญญัติให้เกิด. ก็อสังวรทั้ง ๕ มีความเป็นผู้ทุศีลเป็นต้น ท่านกล่าวไว้โดยความเป็นปฏิปักษ์ต่อสังวรทั้ง ๕ มีสีลสังวรเป็นต้นในที่นี้. สองบทว่า ตสฺมึ สติ แปลว่า เมื่ออสังวรนั้นมีอยู่.

ยถา กินฺติ เยน ปกาเรน ชวเน อุปฺปชฺชมาโน อสํวโร "จกฺขุนฺทฺริเย อสํวโร"ติ วุจฺจติ, ตํนิทสฺสนํ กินฺติ อตฺโถ. ยถาติอาทินา นครทฺวาเร อสํวเร สติ ตํสมฺพนฺธานํ ฆราทีนํ อสํวุตตา วิย ชวเน อสํวเร สติ ตํสมฺพนฺธานํ ทฺวาราทีนํ อสํวุตตาติ เอวํ อญฺญาสํวเร อญฺญาสํวุตตาสามญฺญเมว นิทสฺเสติ, น ปุพฺพาปรสามญฺญํ อนฺโตพหิสามญฺญํ วา. สติ วา ทฺวารภวงฺคาทิเก ปุน อุปฺปชฺชมานํ ชวนํ พาหิรํ วิย กตฺวา

คำว่า เปรียบเหมือนอะไร ความว่า อสังวรเมื่อเกิดในชวนะ ท่านเรียกว่า "ความไม่สังวรในจักขุนทรีย์" โดยประการใด, ตัวอย่างแห่งประการนั้น เป็นอย่างไร. ด้วยคำว่า เปรียบเหมือน เป็นต้น ท่านอาจารย์ ย่อมแสดงความเสมอเหมือนกันว่า เมื่อไม่สังวรอย่างหนึ่ง ก็เป็นอันไม่สังวรอย่างหนึ่งไปด้วยนั่นเอง อย่างนี้ว่า เมื่ออสังวรมีอยู่ในชวนะ ธรรมชาติมีทวารเป็นต้น ที่สัมพันธ์กับชวนะนั้น ก็เป็นอันไม่สังวร เหมือนอย่างเมื่อมีความไม่ระวังที่

นครทฺวารสมานํ วุตฺตํ, อิตรญฺจ อนฺโตนครสมานํ[1] ปจฺจยภาเวน หิ ปุริมนิปฺผนฺนํ ชวนกาเล อสนฺตมฺปิ ภวงฺคาทิ จกฺขาทิ วิย ผลนิปฺผตฺติยา สนฺตํเยว นาม โหติ.

ประตูเมือง ทัพพสัมภาระ มีเรือนเป็นต้นที่สัมพันธ์กับประตูเมืองนั้น ก็เป็นอันไม่ระวังไปด้วย หาใช่แสดงความเสมอเหมือนกันของเบื้องต้นเบื้องปลาย หรือความเสมอเหมือนกันทั้งภายในและภายนอกไม่. อีกอย่างหนึ่ง เมื่อทวารและภวังค์เป็นต้นมีอยู่ชวนะที่เกิดขึ้นอีก ท่านกล่าวว่าเสมอกับประตูเมือง เพราะทำเป็นเหมือนกับอยู่ภายนอก, ส่วนนอกนี้ท่านกล่าวว่าเสมอด้วยภายในเมือง. ด้วยว่าภวังคเป็นต้นที่สำเร็จแล้วในกาลก่อนโดยความเป็นปัจจัย แม้ยังไม่มีในกาลแห่งชวนะ ก็ชื่อว่ามีอยู่นั่นเทียว เพราะผลเกิดขึ้น เหมือนอย่างจักษุเป็นต้น.

น หิ ธรมานํเยว "สนฺตนฺ"ติ วุจฺจติ. "พาหิรํ วิย กตฺวา"ติ จ ปรมตฺถโต ชวนสฺส พาหิรภาเว อิตรสฺส จ อพฺภนฺตรภาเว อสติปิ "ปภสฺสรมิทํ

ด้วยว่า ธรรมชาติที่ทรงอยู่เท่านั้นจึงเรียกว่า "มีอยู่" ก็หามิได้. และคำว่า "เพราะทำเป็นเหมือนภายนอก" ข้าพเจ้ากล่าวไว้เพราะทำอธิบายว่า เมื่อความที่ชวนะเป็น

[1] ฉ. อนฺโตนคเร ฆราทิสมานํ, ม. นครฆราทิสมานํ.

ภิกฺขเว จิตฺตํ, ตญฺจ โข อาคนฺตุเกหิ อุปกฺกิเลเสหิ อุปกฺกิลิฏฺฐนฺ"ติ[๑]อาทิวจนโต อาคนฺตุกภูตสฺส กทาจิ กทาจิ อุปฺปชฺชมานสฺส ชวนสฺส พาหิรภาโว, ตพฺพิธุรสภาวสฺส อิตรสฺส อพฺภนฺตรภาโว เอเตน[๒] ปริยาเยน โหตีติ กตฺวา วุตฺตํ.

ภายนอก และเมื่อธรรมชาตินอกนี้เป็นภายในแม้ไม่มีอยู่โดยปรมัตถ์ ความที่ชวนะที่จรมา ซึ่งเกิดขึ้นอยู่ในบางครั้งบางคราวเป็นภายนอก และความที่ธรรมชาตินอกนี้อันมีสภาพผิดกันกับชวนะนั้นเป็นภายใน ย่อมมีได้โดยปริยายหนึ่ง เพราะพระบาลีมีอาทิว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย จิตนี้ผุดผ่อง, ก็จิตนั้นแล ถูกอุปกิเลสที่จรมาทำให้เศร้าหมอง" ดังนี้.

ชวเน วา อสํวเร อุปฺปนฺเน ตโต ปรํ ทฺวารภวงฺคาทีนํ อสํวรเหตุภาวาปตฺติโต. อสํวรสฺส หิ อุปฺปตฺติยา ทฺวารภวงฺคาทีนํ ตสฺส เหตุภาโว ปญฺญายตีติ. นครทฺวารสทิเสน ชวเนน ปวิสิตฺวา ทุสฺสีลฺยาทิโจรานํ ทฺวารภวงฺคาทีสุ มุสนํ กุสลภณฺฑวินาสนํ กถิตํ. ยสฺมึ หิ ทฺวาเร อสํวโร อุปฺปชฺชติ โส ตตฺถ

อีกอย่างหนึ่ง เพราะเมื่ออสังวรเกิดขึ้นที่ชวนะ ต่อจากชวนะนั้น ธรรมชาติมีทวารและภวังค์เป็นต้น ก็ถึงความเป็นเหตุแห่งอสังวร. ก็ความที่ธรรมชาติมีทวารและภวังค์เป็นต้น เป็นเหตุแห่งอสังวรนั้น ย่อมรู้ได้ด้วยความเกิดขึ้นแห่งอสังวร เพราะเหตุนั้น. การที่โจรคือความเป็นผู้ทุศีลเป็นต้น เข้าไปทางชวนะ ซึ่งเปรียบเหมือนประตู-

---

[๑] องฺ. เอก. ๒๐/๑๑.
[๒] ฉ. เอเกน.

ทฺวาราทีนํ สํวรุปนิสฺสยภาวํ อุปจฺฉินฺทนฺโตเยว ปวตฺตตีติ. ทฺวารภวงฺคาทีนํ ชวเนน สมฺพนฺโธ เอกสนฺตติปริยาปนฺนโต ทฏฺฐพฺโพ.

เมือง ปล้นที่ทวารและภวังค์เป็นต้น ท่านกล่าวว่า เป็นการทำลายภัณฑะคือกุศล. ก็อสังวรเกิดขึ้นที่ทวารใด อสังวรนั้นย่อมเป็นไปในทวารนั้น เข้าไปตัดเสียซึ่งความที่ธรรมชาติมีทวารเป็นต้น เป็นอุปนิสัยแก่สังวรฉะนี้แล. พึงเห็นความเชื่อมกันแห่งธรรมชาติมีทวารและภวังค์เป็นต้น กับชวนะโดยความนับเนื่องอยู่ในสันตติเดียวกัน.

เอตฺถ จ จกฺขุทฺวาเร รูปารมฺมเณ อาปาถคเต นิยมิตาทิวเสน กุสลากุสลชวเน สตฺตกฺขตฺตุํ อุปฺปชฺชิตฺวา ภวงฺคํ โอติณฺเณ ตทนุรูปเมว มโนทฺวาริกชวเน ตสฺมึเยวารมฺมเณ สตฺตกฺขตฺตุํเยว อุปฺปชฺชิตฺวา ภวงฺคํ โอติณฺเณ ปุน ตสฺมึเยว ทฺวาเร ตเทวารมฺมณํ นิสฺสาย "อิตฺถี ปุริโส"ติอาทินา ววตฺถเปนฺตํ ปสาทรชฺชนาทิวเสน สตฺตกฺขตฺตุํ ชวนํ ชวติ. เอวํ ปวตฺตมานํ ชวนํ สนฺธาย "ชวเน ทุสฺสีลฺยาทีสุ อุปฺปนฺเนสุ ตสฺมึ

ก็ในอธิการนี้ เมื่อรูปารมณ์ปรากฏทางจักขุทวาร เมื่อกุศลชวนะและอกุศลชวนะเกิดขึ้น ๗ ครั้ง เนื่องด้วยเหตุมีธรรมชาติที่กำหนดไว้เป็นต้น แล้วหยั่งลงสู่ภวังค์ เมื่อชวนะทางมโนทวารเกิดขึ้น ๗ ครั้งเหมือนกันในอารมณ์นั้นนั่นแล ตามควรแก่ชวนะทางจักขุทวารนั้น แล้วหยั่งลงสู่ภวังค์ ชวนะอาศัยอารมณ์นั้นแหละ ทางทวารนั้นแหละอีก กำหนดโดยนัยเป็นต้นว่า "หญิง ชาย" แล่นไป ๗ ครั้ง ด้วยอำนาจความเลื่อมใสหรือความกำหนัดเป็นต้น. ท่าน

อสํวเร สติ ทฺวารมฺปิ อคุตฺตนฺ"ติอาทิ วุตฺตํ.

อาจารย์หมายเอาชวนะ ที่เป็นไปอยู่อย่างนี้ จึงกล่าวคำมีอาทิว่า "เมื่อความทุศีลเป็นต้นเกิดขึ้นในชวนจิต ครั้นความไม่สำรวมนั้นมีอยู่ แม้ทวารก็ชื่อว่าเป็นอันไม่ได้คุ้มครอง" ดังนี้.

ตสฺมึ ปน ชวเน. สีลาทีสูติ สีลสํวรสติสํวรญาณสํวรขนฺติสํวรวีริยสํวเรสุ อุปฺปนฺเนสุ. ยถา หิ ปเคว สติอารกฺขํ อนุปฏฺฐเปนฺตสฺส ทุสฺสีลยาทีนํ อุปฺปตฺติ, เอวํ ปเคว สติอารกฺขํ อุปฏฺฐเปนฺตสฺส สีลาทีนํ อุปฺปตฺติ เวทิตพฺพา. สทฺทาทีสุปิ ยถารหํ นิมิตฺตานุพฺยญฺชนานิ เวทิตพฺพานิ.

ก็ ตสฺมึ โยค ชวเน แปลว่า ในชวนะนั้น. คำว่า เมื่อสังวรมีศีลเป็นต้น ความว่า เมื่อสีลสังวร สติสังวร ญาณสังวร ขันติสังวร และวิริยสังวรเกิดขึ้นแล้ว. เหมือนอย่างว่า เมื่อบุคคลไม่เข้าไปตั้งธรรมสำหรับควบคุมคือสติไว้ก่อน ก็พึงทราบว่า ความทุศีลเป็นต้นเกิดขึ้นได้ ฉันใด, เมื่อเข้าไปตั้งธรรมสำหรับควบคุม คือ สติไว้ก่อน ก็พึงทราบว่า ศีล เป็นต้นเกิดขึ้นได้เหมือนฉันนั้น. แม้ในอารมณ์มีเสียงเป็นต้นก็พึงทราบว่า นิมิตและอนุพยัญชนะตามควร.

โสตวิญฺญาเณน หิ สทฺทํ สุตฺวา "อิตฺถีสทฺโท[๑] ปุริสสทฺโท"ติ วา อิฏฺฐานิฏฺฐาทิกํ วา

ก็บุคคลฟังเสียงด้วยโสตวิญญาณแล้ว ไม่ถือเอานิมิตว่า "เสียงหญิงเสียงชาย" หรือ

---

[๑] ฉ. อิตฺถิสทฺโทติ วา.

กิเลสวตฺถุภูตํ นิมิตฺตํ น คณฺหาติ, สุตมตฺเต เอว สณฺฐาติ. โย จ คีตสทฺทาทิกสฺส กิเลสานํ อนุพฺยญฺชนโต[๑] "อนุพฺยญฺชนนฺ"ติ ลทฺธโวหาโร มนฺทตราทิวเสน วตฺตฺติโต เฉชฺชาทิเภทภินฺโน[๒] อากาโร, ตมฺปิ น คณฺหาตีติ. เอวํ คนฺธาทีสุปิ ยถารหํ วตฺตพฺพํ.

นิมิตที่น่าปรารถนาและไม่น่าปรารถนา อันเป็นที่ตั้งแห่งกิเลส ย่อมหยุดยั้งอยู่ในเสียงสักว่าอันตนได้ยินแล้วเท่านั้น. และทั้งไม่ถือเอาอาการแห่งเสียงเพลงขับเป็นต้น ซึ่งต่างโดยความต่างมีเสียงอันเกิดจากฐานทั้ง ๖ (เสียงนกยูง) เป็นต้น ซึ่งกำหนดโดยเป็นเสียงต่ำกว่า (เสียงทุ้ม) เป็นต้น ซึ่งได้โวหารว่า "อนุพยัญชนะ" เพราะยังกิเลสให้ปรากฏ. แม้ในอารมณ์มีกลิ่นเป็นต้น ก็พึงกล่าวตามควรอย่างนี้.

มโนทฺวาเร ปน สาวชฺชนภวงฺคํ มโนทฺวารํ ตสฺมึ ทฺวาเร ธมฺมารมฺมเณ อาปาถคเต ตํ ชวนํ มนสาว[๓] วิญฺญาย วิชานิตฺวาติอาทินา โยเชตพฺพํ. กิเลสา อนุพนฺธา เอตสฺสาติ กิเลสานุพนฺโธ,[๔] โส เอว นิมิตฺตาทิคาโห, ตโต ปริวชฺชนลกฺขณํ

ส่วนทางมโนทวาร ภวังค์ที่มีอาวัชชนะ ชื่อว่ามโนทวาร บัณฑิตพึงประกอบคำโดยนัยมีอาทิว่า เมื่อธรรมารมณ์มาปรากฏทางทวารนั้นแล้ว ก็รู้ คือทราบอารมณ์นั้นด้วยชวนจิตนั้นเทียว ดังนี้. กิเลสทั้งหลายที่ติดตามมีอยู่แก่การถือเอานิมิตเป็นต้น นี้ เหตุนั้น การถือ

---

[๑] ฉ. อนุ อนุ พฺยญฺชนโต.

[๒] ฉชฺชาทิเภทภินฺโนติ มญฺเญ.

[๓] ฉ. ชวนมนสาว.

[๔] ม. กิเลโส อนุพนฺโธ.

กิเลสานุพนฺธนิมิตฺตาทิคาหปริวชฺชนลกฺขณํ. อาทิ-สทฺเทน อนุพฺยญฺชนํ สงฺคณฺหาติ.

๑๖. วุตฺเตติ อิเธว อุทฺเทสวเสน ปุพฺเพ วุตฺเต. ตถา หิ "อาชีวเหตุ ปญฺญตฺตานํ ฉนฺนํ สิกฺขาปทานนฺ"ติ ปทุทฺธารํ กตฺวา ตานิ ปาฬิวเสเนว ทสฺเสตุํ "ยานิ ตานี"ติอาทิ อารทฺธํ. ตตฺถ ยานิ ตานิ เอวํ ปญฺญตฺตานิ ฉ สิกฺขาปทานีติ สมฺพนฺโธ. อาชีวเหตูติ ชีวิกนิมิตฺตํ, "เอวาหํ ปจฺจเยหิ อกิลมนฺโต ชีวิสฺสามี"ติ อธิปฺปาโย[1]

เอานิมิตเป็นต้นนั้นนั่นแหละ ชื่อว่า กิเลสานุพนฺโธ แปลว่า มีกิเลสติดตาม, อินทรีย-สังวรศีล มีการเว้นจากการถือเอานิมิตเป็นต้น อันมีกิเลสติดตามนั้นเป็นลักษณะ จึงชื่อว่า กิเลสานุพนฺธนิมิตฺตาทิคาหปริวชฺชนลกฺขณํ ซึ่งแปลว่า มีการเว้นจากการถือเอานิมิตเป็นต้น ซึ่งมีกิเลสติดตาม. ด้วยอาทิ-ศัพท์ ท่านอาจารย์ย่อมรวมเอาอนุพยัญชนะด้วย.

๑๖. คำว่า ซึ่งกล่าวไว้ คือซึ่งกล่าวไว้ในตอนต้น เกี่ยวกับด้วยอุเทศในอาชีว-ปาริสุทธิศีลนี้เทียว. จริงอย่างนั้น ท่าน-อาจารย์ประสงค์จะขยายบทว่า "แห่งสิกขาบททั้ง ๖ ที่พระผู้มีพระภาคทรงบัญญัติเพราะอาชีวะเป็นเหตุ" ดังนี้ แล้วแสดงบทเหล่านั้นโดยเป็นพระบาลีนั่นเอง จึงเริ่มคำว่า "ยานิ ตานิ" ดังนี้เป็นต้น. ในบรรดาบทเหล่านั้น เชื่อมความว่า สิกขาบท ๖ ที่

[1] ฉ. อธิปฺปาเยน.

พระผู้มีพระภาคทรงบัญญัติอย่างนี้ เหล่านั้นใด. คำว่า เพราะอาชีวะเป็นเหตุ ได้แก่ เพราะการหาเลี้ยงชีวิตเป็นเหตุ ได้แก่ ความประสงค์ว่า "ด้วยอาการอย่างนี้ เราจักหาเลี้ยงชีวิตไม่ลำบาก ด้วยปัจจัยทั้งหลาย".

อาชีวการณาติ ตสฺเสว เววจนํ. ปาปิจฺโฉติ ปาปิกาย อสนฺตคุณสมฺภาวนิจฺฉาย สมนฺนาคโต. อิจฺฉาปกโตติ อิจฺฉาย อปกโต อุปทฺทูโต, อภิภูโต วา. อสนฺตนฺติ อวิชฺชมานํ. อภูตนฺติ อนุปฺปนฺนํ. อนุปฺปนฺนตฺตา หิ ตสฺส ตํ อสนฺตนฺติ ปุริมสฺส ปจฺฉิมํ การณวจนํ.

คำว่า เพราะอาชีวะเป็นตัวการณ์ เป็นไวพจน์ของคำว่า เพราะอาชีวะเป็นเหตุนั้นนั่นแหละ. คำว่า มีความปรารถนาลามก ความว่า ประกอบด้วยความปรารถนาในอันยกย่องด้วยคุณที่ไม่มีอยู่ของคนลามก. คำว่า อันความอยากครอบงำแล้ว ความว่า ผู้อันความอยากย่ำยีแล้ว ประทุษร้ายแล้ว, หรือครอบงำแล้ว. บทว่า อสนฺตํ แปลว่า ไม่มีอยู่. บทว่า อภูตํ แปลว่า ที่ยังไม่เกิดขึ้น. ก็เพราะความที่คุณนั้นไม่เกิดขึ้น คุณนั้นจึงไม่มีอยู่ เหตุนั้น คำหลังจึงเป็นคำบอกเหตุของคำแรก.

อุตฺตริมนุสฺสธมฺมนฺติ อุตฺตริมนุสฺสานํ[๑] อุกฺกฏฺฐปุริสานํ ธมฺมํ, มนุสฺสธมฺมโต วา อุตฺตรึ[๒] อุกฺกฏฺฐํ. อุลฺลปตีติ อุกฺกตายุโก ลปติ. สีลํ หิ ภิกฺขุโน อายุ, ตํ ตสฺส ตถาลปนสมกาลเมว วิคจฺฉติ. เตนาห "อาปตฺติ ปาราชิกสฺสา"ติ ปาราชิกสงฺขาตา อาปตฺติ อสฺส, ปาราชิกสฺสณิตสฺส วา วีติกฺกมสฺส อาปชฺชนํ อุลฺลปนนฺติ อตฺโถ.

คำว่า อุตริมนุสธรรม คือ ธรรมของมนุษย์ผู้ยิ่ง คือ บุรุษผู้สูงสุด หรือธรรมที่ยิ่งกว่า คือ อุกฤษฏ์กว่าธรรมของมนุษย์. บทว่า อุลฺลปติ ความเท่ากับ อุกฺกตายุโก ลปติ แปลว่า ผู้พ้นอายุไปแล้วกล่าว. ด้วยว่า ศีลเป็นอายุของภิกษุ, ศีลนั้นย่อมไปปราศในเวลาพร้อมกับการพูดอย่างนั้น ของภิกษุนั้น. ด้วยเหตุนั้น จึงตรัสว่า "อาปตฺติ ปาราชิกสฺส" แปลความว่า พึงเป็นอาบัติ กล่าวคือ ปาราชิกหรือแปลความว่าการอวด เป็นเหตุต้องวีติกกมะที่มีชื่อว่าปาราชิก.

สญฺจริตฺตํ สมาปชฺชตีติ สญฺจรณภาวํ อาปชฺชติ, อิตฺถิยา วา ปุริสมตึ ปุริสสฺส วา อิตฺถิมตึ อาโรเจตีติ อธิปฺปาโย. "อิเมสํ ฉนฺนํ สิกฺขาปทานํ วีติกฺกมสฺส วเสนา"ติ สมฺพนฺโธ เหฏฺฐา หสฺสิโตเอว.

สองบทว่า สญฺจริตฺตํ สมาปชฺชติ ความว่า ย่อมถึงความเป็นการชักสื่อ, อธิบายว่า บอกความประสงค์ของชายแก่หญิง หรือความประสงค์ของหญิงแก่ชาย. เชื่อมความว่า "ด้วยอำนาจความละเมิดสิกขาบท ๖ เหล่านี้" ข้าพเจ้าได้แสดงไว้แล้วในหนหลังที่เดียว.

---

[๑] ม. อุตฺตริมนุสฺสธมฺมํ.

[๒] ฉ. อุตฺตริ.

กุหนาติอาทีสูติ เหฏฺฐา อุทฺทิฏฺฐ-ปาฬิยาว ปทุทฺธาโร. อยํ ปาฬีติ อยํ วิภงฺเค[๑] อาคตา นิทฺเทสปาฬิ.

บทว่า กุหนาติอาทีสุ เป็นการยกบทขึ้น แห่งพระบาลีที่ยกขึ้นแสดงแล้วในหนหลังนั่นแหละ. คำว่า มีพระบาลีดังนี้ ได้แก่พระบาลีนิเทศ อันเป็นที่มาแล้วในวิภังค์ดังต่อไปนี้.

๑๗. จีวราทิปจฺจยา ลพฺภนฺตีติ ลาภา. เต เอว สกฺกจฺจํ อาทรวเสน ทียมานา สกฺการา. ปตฺถตยสตา กิตฺติสทฺโท. ตํ ลาภญฺจ สกฺการญฺจ กิตฺติสทฺทญฺจ. สนฺนิสฺสิตสฺสาติ เอตฺถ ตณฺหานิสฺสโย อธิปฺเปโตติ อาห "ปฏฺฐยนฺตสฺสา"ติ. อสนฺตคุณทีปนกามสฺสาติ อสนฺเต อตฺตนิ อวิชฺชมาเน สทฺธาทิคุเณ สมฺภาเวตุกามสฺส. อสนฺตคุณสมฺภาวนตา,[๒] ปฏิคฺคหเณ จ อมตฺตญฺญุตาลกฺขณา หิ ปาปิจฺฉตา. อิจฺฉาย อปกตสฺสาติ ปาปิกาย อิจฺฉาย สมฺมาอาชีวโต อเปโต

๑๗. ชื่อว่า ลาภ เพราะอรรถว่าปัจจัยมีจีวรเป็นต้นที่ได้มา. ลาภเหล่านั้นนั่นแหละ ที่เขาให้ด้วยความเคารพ คือเนื่องด้วยเอื้อเฟื้อ ชื่อว่า สักการะ. ความเป็นผู้มียศระบือไปทั่ว ชื่อว่ากิตติศัพท์. ลาภนั้นด้วย สักการะ นั้นด้วย กิตติศัพท์ นั้นด้วย. ในคำว่า ผู้อาศัย นี้ ท่านประสงค์เอาที่อาศัยคือตัณหา เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "ปรารถนาอยู่" ดังนี้. คำว่า ปรารถนาคุณที่ไม่มีอยู่ ความว่า เป็นผู้ปรารถนาเพื่อให้เขายกย่อง ในเมื่อคุณมีศรัทธาเป็นต้นไม่มีอยู่ คือไม่ปรากฏอยู่ในตน. แท้จริง

---

[๑] อภิ. วิ. ๓๕/๔๗๕.

[๒] ฉ. อสนฺตคุณสมฺภาวนตาลกฺขณา.

กโตติ อปกโต. ตถาภูโต จ อาชีวูปทฺทเวน อุปทฺทูโตติ กตฺวา อาห "อุปทฺทูตสฺสาติ อตฺโถ"ติ.

ความปรารถนาลามก มีลักษณะยกย่องคุณที่ไม่มีอยู่, และมีลักษณะไม่รู้จักประมาณในการรับ. สองคำว่า ถูกความอยากครอบงำ ความว่า ชื่อว่า อันความอยากครอบงำ เพราะอรรถว่า อันความปรารถนาอันลามกกระทำให้ไปปราศจากสัมมาอาชีพ. ท่านกล่าวว่า "อธิบายว่า ถูกความอยากประทุษร้ายแล้ว" เพราะอธิบายว่า ก็ผู้เป็นอย่างนั้น เป็นผู้ถูกอันตราย คือ อาชีพเบียดเบียนแล้ว.

กุหนเมว ปจฺจยุปฺปาทนสฺส วตฺถุนฺติ กุหนวตฺถุ[1] ติวิธมฺเปตํ ตตฺถ อาคตํ ตสฺส นิสฺสยภูตาย อิมาย ปาฬิยา ทสฺเสตุนฺติ เอวมตฺโถ ทฏฺฐพฺโพ. ตทตฺถิกสฺเสวาติ เตหิ จีวราทีหิ อตฺถิกสฺเสว. ปฏิกฺขิปเนนาติ จีวราทีนํ ปฏิกฺขิปนเหตุ. อสฺสาติ ภเวยฺย. ปฏิคฺคหเณน จาติ จ-สทฺเทน ปุพฺเพ วุตฺตํ ปฏิกฺขิปนํ สมุจฺจิโนติ.

ชื่อว่า กุหนวัตถุ เพราะอรรถว่า ความหลอกลวงนั่นแหละ เป็นวัตถุแห่งความเกิดขึ้นแห่งปัจจัย (เป็นที่ตั้งให้ปัจจัยเกิดขึ้น). ท่านอาจารย์ เพื่อจะแสดงกุหนวัตถุทั้ง ๓ อย่างแม้นั้น ซึ่งมาแล้วในนิเทศนั้นด้วยพระบาลีนี้ อันเป็นที่อาศัยแห่งกุหนวัตถุนั้น ฉะนั้น พึงเห็นความตามที่กล่าวมาอย่างนี้. บทว่า ตทตฺถิกสฺเสว ความว่า ผู้มีความต้องการจีวรเป็นต้นเหล่านั้นเทียว.

[1] ฉ. วตฺถูติ กุหนวตฺถุ.

บทว่า ปฏิกฺขิปเนน ความว่า เพราะเหตุคือการปฏิเสธปัจจัยมีจีวรเป็นต้น. บทว่า อสฺส ความเท่า ภเวยฺย (แปลว่า พึงเป็น). ด้วย จ ศัพท์ว่า ปฏิคฺคหเณน จ ท่านรวมถึงการปฏิเสธที่กล่าวไว้ในตอนต้นด้วย.

ภิยฺโยกมฺยตนฺติ พหุกามตํ. ยนฺติ กิริยาปรามสนํ, ตสฺมา "ธาเรยฺยา"ติ เอตฺถ ยเทตํ สงฺฆาฏึ กตฺวา ธารณํ, เอตํ สมณสฺส สารุปฺปนฺติ โยชนา. ปาปณิกานีติ อาปณโต ฉฑฺฑิตานิ. นนฺตกานีติ อนฺตรหิตานิ โจฬขณฺฑานิ. อุจฺจินิตฺวาติ อุญฺฉเนน วิจินิตฺวา สงฺคเหตฺวา.

บทว่า ภิยฺโยกมฺยตํ แปลว่า ความเป็นผู้ต้องการมาก. บทว่า ยํ เป็นกิริยาปรามาส, เพราะฉะนั้น ในคำว่า "ธาเรยฺย" นี้ ประกอบความว่า การทำให้เป็นผ้าสังฆาฏิแล้ว ทรงไว้นั้นใด, นี้สมควรแก่สมณะ. บทว่า ปาปณิกานิ ความว่า ผ้าที่เขาทิ้งจากร้านตลาด. บทว่า นนฺตกานิ ความว่า ผ้าชิ้นเล็ก ๆ ที่ปราศจากชาย. บทว่า อุจฺจินิตฺวา ได้แก่ ที่เลือกรวมไว้ด้วยการแสวงหา.

อุญฺฉาจริยายาติ อุญฺฉาจริยาย ลทฺเธน. คิลานสฺส ปจฺจยภูตา เภสชฺชสงฺขาตา ชีวิตปริกฺขารา คิลานปจฺจยเภสชฺชปริกฺขารา. ปูติมุตฺตนฺติ ปุราณสฺส จ

คำว่า โดยการเที่ยวแสวงหา ความว่า ด้วยคำข้าว ที่ได้มาโดยการเที่ยวแสวงหา. บริขารแห่งชีวิต กล่าวคือ เภสัชที่เป็นปัจจัยของคนป่วยไข้ ชื่อว่า คิลานปัจจัยเภสัช-

อปุราณสฺส จ สพฺพสฺส โคมุตฺตสฺเสตํ นามํ. ปูติมุตฺเตนาติ ปูติภาเวน มุตฺเตน ปเรหิ ฉฑฺฑิเตน, ปูติภูเตน วา โคมุตฺเตน. ธุตวาโทติ ปเรสมฺปิ ธุตคุณวาที. สมฺมุขีภาวาติ สมฺมุขโต วิชฺชมานตฺตา, ลพฺภมานตายาติ อตฺโถ.

บริขาร. คำว่า มูตรเน่า นี้เป็นชื่อของมูตรโคทุกชนิดทั้งเก่าทั้งไม่เก่า. คำว่า มูตรเน่า ความว่า ด้วยมูตรที่เขาปล่อยไปแล้ว คือ ที่คนอื่นทิ้งแล้วเพราะความเป็นของเน่า หรือด้วยมูตรโคที่เน่า. คำว่า เป็นธุตวาทะ ความว่า มีปกติกล่าวคุณเครื่องกำจัดกิเลสแม้แก่คนเหล่าอื่น. เพราะความพร้อมหน้ากัน ความว่า เพราะมีอยู่ต่อหน้า, หมายความว่า เพราะความเป็นผู้ได้อยู่.

อตฺตานํ อุตฺตริมนุสฺสธมฺมาธิคมสฺส สามนฺเต กตฺวา ชปฺปนํ สามนฺตชปฺปนํ. มเหสกฺโขติ มหานุภาโว, อุตฺตริมนุสฺสธมฺมาธิคเมนาติ อธิปฺปาโย. "มิตฺโต"ติ สามญฺญโต วตฺวา ปุน ตํ วิเสเสติ "สนฺทิฏฺโฐ สมฺภตฺโต"ติ. ทิฏฺฐมตฺโต หิ มิตฺโต สนฺทิฏฺโฐ. ทฬฺหภตฺติโก สมฺภตฺโต. สหาโยติ สห อายนโก, สขาติ อตฺโถ. สตฺตปทิโน หิ "สขา"ติ วุจฺจนฺติ. วิหาโรติ ปาการปริจฺฉินฺโน สกโล อาวาโส. อฑฺฒโยโคติ ทีฆปาสาโท, ครุฬสณฺฐาน-

การพูดทำตนไว้ในที่ใกล้ ต่อบรรลุอุตริมนุสธรรม ชื่อว่า การพูดเลียบเคียง. คำว่า ผู้มีศักดิ์ใหญ่ คือเป็นผู้มีอานุภาพมาก, อธิบายว่า ด้วยการบรรลุอุตริมนุสธรรม. ท่านอาจารย์กล่าวคำว่า "มิตร" โดยเป็นคำเสมอกัน แล้วกล่าวคำนั้นให้ต่างขึ้นไปอีกว่า "ผู้เป็นเกลอกัน ผู้ชอบพอกัน". จริงอยู่ มิตรที่เพียงแต่เคยเห็นกัน ชื่อว่า เป็นเกลอกัน. ที่คบกันอย่างมั่นคง ชื่อว่า ผู้ชอบพอกัน. คำว่า สหาย คือผู้ไปร่วมกัน, ความว่า เพื่อน. คือผู้ที่เดินไปด้วยกันตั้งแต่ ๗ ก้าว

ปาสาโทติปิ วทนฺติ. ปาสาโท จตุรสฺสปาสาโท.

ท่านเรียกว่า "เพื่อน". ที่อยู่ทั้งสิ้นที่กำหนดด้วยกำแพง ชื่อว่า วิหาร. ปราสาทยาว ชื่อว่า โรงยาว. บางอาจารย์กล่าวว่า ปราสาทมีสัณฐานดังครุฑบ้าง. ปราสาทสี่เหลี่ยม ชื่อว่า ปราสาท.

หมฺมิยํ มุณฺฑจฺฉทนปาสาโท. กูฏาคารํ[๑] ทฺวีหิ กณฺณิกาหิ กตฺตพฺพปาสาโท. อฏฺโฏ ปฏิราชูนมฺปิ ปฏิพาหนโยโคฺย จตุปญฺจภูมิโก ปฏิสฺสยวิเสโส. มาโฬติ[๒] เอกกูฏสงฺคหิโต อเนกโกณวนฺโต ปฏิสฺสยวิเสโส. อุฏฺฏณฺโฑ[๓] อคฺพฺภิกา เอกทฺวารา ทีฆสาลาติ วทนฺติ. อปเร ปน ภณนฺติ : วิหาโร นาม ทีฆมุขปาสาโท. อทฺฒโยโค เอกปสฺเสน ฉทนกเสนาสนํ. ตสฺส กิร เอกปสฺเส ภิตฺติ อุจฺจตรา โหติ, อิตรปสฺเส นีจา, เตน ตํ เอกปสฺสฉทนกํ โหติ. ปาสาโท อายตจตุรสฺสปาสาโท. หมฺมิยํ มุณฺฑจฺฉทนํ

เรือนโล้น ได้แก่ ปราสาทที่มีหลังคาโล้น. เรือนยอด ได้แก่ ปราสาทที่พึงกระทำด้วยช่อฟ้า ๒ อัน. ป้อม ได้แก่ ที่อาศัยพิเศษ ๔-๕ ชั้น ที่ประกอบไว้เพื่อป้องกันอริราชศัตรู. คำว่า โรงกลม ได้แก่ ที่อาศัยพิเศษมีหลายมุม รวมไว้ด้วยยอด ๆ เดียว. อาจารย์บางพวกกล่าวว่า ศาลายาว ไม่มีห้อง มีประตูเดียว ชื่อว่า ศาลายาว. ส่วนอาจารย์อีกพวกหนึ่งกล่าวว่า ปราสาทมีมุขยาว ชื่อว่า วิหาร. โรงยาว ได้แก่ เสนาสนะที่มุงบังไว้ข้างเดียว. ได้ยินมาว่า ฝาของเสนาสนะนั้น สูงกว่าอยู่ข้างหนึ่ง,

---

[๑] ฉ. กูฏาคารํ. [๒] ฉ. มาโฬ.

[๓] ฉ. อุทฺทณฺโฑ.

จนฺทิกงฺคณยุตฺตํ. คุหา เกวลํ[1] ปพฺพตคุหา. เลณํ ทฺวารพนฺธํ[2] กูฏาคารํ โย โกจิ กณฺณิกพนฺธปาสาโท[3] อฏฺโฏ พหลภิตฺติเคหํ. ยสฺส โคปานสิโย อคฺคเหตฺวา อิฏฺฐกาหิ เอว ฉทนํ โหติ. อฏฺฏาลกากาเรน กิริยตีติปิ วทนฺติ. มาโฬ วฏฺฏากาเรน กตเสนาสนํ. อฏฺฏณฺโฑ เอโก ปฏิสฺสยวิเสโส. โย "ภณฺฑสาลา, อุทฺโทสิตนฺ"ติปิ[4] วุจฺจติ. อุปฏฺฐานสาลา สนฺนิปาตนฏฺฐานํ[5]

อีกข้างหนึ่งต่ำ, เพราะเหตุนั้น เสนาสนะนั้นจึงมุงบังข้างเดียว. ปราสาท ได้แก่ ปราสาทสี่เหลี่ยมกว้าง. เรือนโล้น คือ เสนาสนะที่มุงบังโล้น ประกอบด้วยเนินพระจันทร์. ถ้ำ ได้แก่ ถ้ำภูเขาล้วน ๆ. ที่เร้น ได้แก่ ที่เร้นที่ติดประตูไว้. เรือนยอด ได้แก่ปราสาทที่ติดช่อฟ้าอย่างใดอย่างหนึ่ง. ป้อม ได้แก่ เรือนที่มีฝาอย่างหนาแน่น. ซึ่งเป็นที่ที่ไม่ใช้กลอน หลังคามุงด้วยอิฐทั้งหลายอย่างเดียว. บางอาจารย์กล่าวว่า กระทำโดยอาการอย่างป้อมก็มี. โรงกลม ได้แก่ เสนาสนะที่ทำโดยอาการกลม. ที่อาศัยพิเศษชนิดหนึ่ง ชื่อว่า ศาลายาว. ซึ่งท่านเรียกว่า "ศาลาเก็บของม้าง". โรงประชุม ได้แก่ สถานที่ประชุม.

---

[1] ฉ. เกวลา.
[2] ฉ. ทฺวารพทฺธํ.
[3] ฉ. กณฺณิกาพทฺธปาสาโท.
[4] ฉ. อุโทสิตํ.
[5] ฉ. สนฺนิปตนฏฺฐานํ.

กุจฺฉิตรชฺฌุตาย ปาปิจฺฉตาย นิรตฺถกํ กายวจีวิปฺผนฺทนิคฺคณฺหนํ โกรชํ, ตํ เอตสฺส อตฺถีติ โกรชิโก, โกหญฺเญน สํยตากาโร[๑] อติวิย อภิณฺหํ วา โกรชิโก โกรชิกโกรชิโก. อติปริสงฺกิโตติ เกจิ. อติวิย กุโห กุหกุโห,[๒] สาติสยํ วิมฺหาปโกติ อตฺโถ.

ความข่ม ความดิ้นรนกายและวาจาอันไม่มีประโยชน์ เพราะความเป็นผู้ปรารถนาลามก อันเป็นธุลีที่น่าเกลียด ชื่อว่า โกรช, โกรชนั้นมีอยู่แก่ภิกษุนี้ เหตุนั้นภิกษุนี้ ชื่อว่า โกรชิก (ผู้มีธุลีน่าเกลียด), คือมีอาการที่สำรวมด้วยความล่อลวง, ภิกษุผู้มีธุลีอันน่าเกลียดอย่างยิ่ง คือ เนือง ๆ ชื่อว่า โกรชิกโกรชิโก (ผู้มีอาการที่น่าเกลียดอย่างยิ่ง). บางอาจารย์ว่า น่ารังเกียจยิ่งนัก. ผู้ล่อลวงเขาอย่างยิ่ง ชื่อว่า กุหกุโห, หมายความว่า ผู้ทำให้เขางงงวยยิ่งนัก.

อติวิย ลโป ลปนโก ลปลโป[๓] มุขสมฺภาวิโตติ[๔] โกรชิกโกรชิกาทิภาเวน

ผู้พูดป้อยอเขาอย่างยิ่ง ชื่อว่า ลปลโป แปลว่า พูดป้อยอหนักเข้า. คำว่า เสนอ-

---

[๑] ฉ. ม. สํยตกาโย.
[๒] ฉ. กุหกกุหโก.
[๓] ฉ. ลปกลปโก.
[๔] ฉ. มุขสมฺภาวิโกติ.

ปวตฺตวจเนหิ อตฺตโน มุขมตฺเตน อญฺเญหิ สมฺภาวิโต[๑] โส เอวรูโป เอวรูปตาย เอวํ[๒] อตฺตานํ ปรํ วิย กตฺวา "<u>อยํ สมโณ</u>"ติอาทีนิ กเถติ. <u>คมฺภีรนฺติอาทิ</u> ตสฺสา กถาย อุตฺตริมนุสฺสธมฺมปฏิพทฺธตาย วุตฺตํ.

<u>หน้าตัวเอง</u> ได้แก่ ใช้คำพูดที่เป็นไปด้วยความเป็นผู้มีธุลีน่าเกลียดยิ่งนักเป็นต้น ทำให้คนอื่นสรรเสริญ ด้วยเพียงหน้าของตัวเอง. ได้แก่ ภิกษุเห็นปานนี้นั้น ย่อมทำตนให้เหมือนบุคคลอื่น ด้วยความเป็นผู้อย่างนี้กล่าวว่า "<u>สมณะรูปนี้</u>" ดังนี้เป็นต้น. คำว่า <u>ลึกซึ้งเป็นต้น</u> ท่านกล่าวแล้วด้วยความที่ถ้อยคำนั้นเนื่องด้วยอุตริมนุสธรรม.

<u>สมฺภาวนาธิปฺปายกเถนาติ</u> "กถนฺนุ โข มํ ชโน 'อริโย'ติ วา 'วิเสสลาภี'ติ[๓] วา สมฺภาเวยฺยา"ติ อิมินา อธิปฺปาเยน กเถน. <u>คมนํ สณฺฐเปตีติ</u> วิเสสลาภีนํ คมนํ วิย อตฺตโน คมนํ สกฺกจฺจํ ฐเปติ, สโต สมฺปชาโนว คจฺฉนฺโต วิย โหติ.

คำว่า <u>ทำด้วยประสงค์ให้การยกย่อง</u> ความว่า กระทำด้วยความประสงค์นี้ว่า "ชน พึงชมเชยเราว่า 'เป็นอริยะ' หรือ 'ผู้ได้คุณวิเศษ' ได้อย่างไรหนอแล". คำว่า <u>วางท่าบรรจงเดิน</u> ความว่า วางท่าการเดินของตนโดยเคารพ เหมือนการเดินของผู้ได้คุณวิเศษ คือ ทำเป็นเหมือนเดินอย่างมีสติสัมปชัญญะทีเดียว.

---

[๑] ฉ. สมฺภาวิโต.
[๒] ฉ. เอว.
[๓] ม. สีลวาติ วา.

ปณิธายาติ "อรหาติ มํ ชานนฺตู"ติ จิตฺตํ สณฺฐเปตฺวา, ปฏฺเฐตฺวา วา. สมาหิโต วิยาติ ฌานสมาธินา สมาหิโต วิย. อาปาถกชฺฌายีติ มนุสฺสานํ อาปาถฏฺฐาเน สมาธึ สมาปนฺโน[๑] วิย นิสีทนฺโต อาปาถเก ชนสฺส ปากฏฏฺฐาเน ฌายี. อิริยาปถสงฺขาตนฺติ อิริยาปถสณฺฐปนสงฺขาตํ.

คำว่า ตั้งท่า ความว่า ตั้งใจหรือปรารถนาว่า "ชนทั้งหลายจงรู้ว่าเราเป็นพระอรหันต์". คำว่า ทำดังว่าเข้าสมาธิ ความว่า เหมือนกับตั้งมั่นให้คนเห็นด้วยฌานสมาธิ. คำว่า แสร้งเข้าฌาน ความว่า นั่งดุจเข้าสมาธิในที่ที่มนุษย์สัญจรไปมา ชื่อว่า แสร้งเข้าฌานในที่ที่ปรากฏแก่ชนในหนทาง. บทว่า อิริยาปถสงฺขาตํ ได้แก่ ที่นับว่าสำรวมอิริยาบถ.

ปจฺจยปฏิเสวนสงฺขาเตนาติ อโยนิโส อุปฺปาทิตานํ ปจฺจยานํ ปฏิเสวนนฺติ เอวํ กถิเตน, เตน วา ปจฺจยปฏิเสวเนน สงฺขาตพฺเพน กถิตพฺเพน. อญฺญํ วิย กตฺวา อตฺตโน สมีเป ภณนํ สามนฺตชปฺปิตํ. อา-การสฺส รสฺสตํ กตฺวา "อฏฺฐปนา"ติ วุตฺตํ. กุหนํ กุโห, ตสฺส อายนา[๒] ปวตฺติ กุหายนา, กุหสฺส วา ปุคฺคลสฺส อายนา

บทว่า ปจฺจยปฏิเสวนสงฺขาเตน คือ ด้วยการเสพปัจจัยที่บัณฑิตกล่าวไว้อย่างนี้ว่า การเสพปัจจัยที่ตนให้เกิดขึ้น โดยอุบายไม่แยบคาย, หรือด้วยการเสพปัจจัยที่จะพึงกล่าวพึงบอกนั้น. การกล่าวในที่ใกล้ของตนกระทำเหมือนอย่างอื่น ชื่อว่ากระซิบที่ใกล้. ท่านกล่าวว่า "อฏฺฐปนา" เพราะรัสสะอา-อักษรเสีย. การลวง ชื่อว่า กุห, การถึง

---

[๑] ฉ. สมาธิสมาปนฺโน.
[๒] ฉ. อยนา.

คติ กิริยา กุหายนา. กุโหติ[๑] กุเหน วา อิโตติ กุหิโต, กุหโก.

คือ ความเป็นไปแห่งการลวงนั้น ชื่อว่า กุหายนา, หรือการไป คติ การกระทำแห่งบุคคลผู้โกหก(ล่อลวง) ชื่อว่ากุหายนา. ชื่อว่า กุหิโต คือ ผู้โกหก เพราะอรรถว่าย่อมล่อลวง หรือไปแล้วด้วยความล่อลวง.

ปุฏฺฐสฺสาติ "โก ติสฺโส, โก ราชปูชิโต"ติ ปุฏฺฐสฺส. อุทฺธํ กตฺวาติ อุกฺขิปิตฺวา วิภวสมฺปตฺติอาทินา ปคฺคเหตฺวา.

คำว่า ภิกษุถูกถาม ได้แก่ ภิกษุผู้ถูกถามแล้วว่า "ใครคือติสสะ, ใครอันพระราชาบูชาแล้ว". คำว่า ทำให้เขาสูง ได้แก่ ยกขึ้น คือ ประคองไว้ด้วยอาการมีความถึงพร้อมด้วยสมบัติเป็นต้น.

อุนฺนหนาติ อุทฺธํ อุทฺธํ พนฺธนา ปลิเวธนา.[๒] เทฺว กิร ภิกฺขู เอกํ คามํ ปวิสิตฺวา อาสนสาลาย นิสีทิตฺวา เอกํ กุมาริกํ ปกฺโกสึสุ. ตาย อาคตาย ตเตฺรโก เอกํ ปุจฺฉิ "อยํ ภนฺเต กสฺสา กุมาริกา"ติ. "อมฺหากํ อุปฏฺฐายิกาย

คำว่า พูดผูก ความว่า การผูกคือผูกพันแล้ว ๆ เล่า ๆ. ได้ยินว่า ภิกษุ ๒ รูป เข้าไปสู่บ้านแห่งหนึ่ง นั่งที่อาสนศาลาแล้วเรียกนางกุมาริกาคนหนึ่งมา. เมื่อนางกุมาริกานั้นมาแล้ว ในบรรดาภิกษุ ๒ รูปนั้น ภิกษุรูปหนึ่งจึงถามภิกษุอีกรูปหนึ่งว่า

---

[๑] ฉ. กุเหติ.

[๒] ฉ. ปลิเวฐนา.

เตลกนฺทริกาย[๑] ธีตา, อิมิสฺสา มาตา มยิ เคหํ คเต สปฺปึ ททมานา ฆเฏเนว เทติ, อยมฺปิ มาตา วิย ฆเฏน เทตี"ติ อุกฺกาเปสิ.[๒] อิมํ สนฺธาย วุตฺตํ "เตล-กนฺทริกวตฺถุ เจตฺถ วตฺตพฺพนฺ"ติ.

"ท่านผู้เจริญ นางกุมาริกานี้เป็นธิดาของใคร". ภิกษุ(ที่ถูกถาม) จึงปั้นเรื่องขึ้นว่า "เป็นธิดาของนางเตลกันทริกา อุปัฏฐากของผม, มารดาของนางทาริกานี้ เมื่อผมไปที่เรือน เมื่อให้สัปปิ(เนยใส) ก็ให้ทั้งหม้อเทียว, แม้นางทาริกานี้ก็ให้ทั้งหม้อเหมือนกับมารดา(ของเธอ)". จึงกล่าวว่า "เตลกนฺทริกวตฺถุ เจตฺถ วตฺตพฺพํ" (ก็ในข้อนี้ บัณฑิตควรเล่าเรื่องนางเตลกันทริกามาสาธก) ท่านหมายถึงเรื่องนี้.

ธมฺมานุรูปํ วาติ มตฺตาวจนานุรูปํ วา. มตฺตาวจนํ หิ "ธมฺโม"ติ วุจฺจติ. ยถาห "สุภาสิตํ อุตฺตมมาหุ สนฺโต, ธมฺมํ ภเณ นาธมฺมํ ตํ ทุติยนฺ"ติ.[๓] เตน พหุํ วิปฺปลปนมาห, สจฺจโต วา อญฺญา สุภาสิตา วาจา "ธมฺโม"ติ เวทิตพฺโพ.

คำว่า หรือควรแก่ธรรมะ ความว่า หรือสมควรแก่คำพอประมาณ. จริงอยู่ คำพอประมาณท่านเรียกว่า "ธรรม". เหมือนอย่างที่ท่านกล่าวไว้ว่า

"สุภาสิตํ อุตฺตมมาหุ สนฺโต,
ธมฺมํ ภเณ นาธมฺมํ ตํ ทุติยนฺ"ติ.

---

๑ สมฺโมหวิโนทนิยมฺปน เตลกนฺตริกายาติ ทิสฺสติ.

๒ ฉ. อุกฺกาเจสิ.

๓ สํ. ส. ๑๕/๒๗๘, ขุ. สุ. ๒๕/๔๑๑.

มุคฺคสูปสทิสกมฺโม หิ[๑] ปุคฺคโล มุคฺคสูโป[๒] เตนาห "อยํ ปุคฺคโล มุคฺคสูโปติ วุจฺจตี"ติ. ปริภฏฺสฺส กมฺมํ ปาริภฏฺยํ, ตเทว ปาริภฏฺยตา.

(สัตบุรุษทั้งหลาย กล่าวคำสุภาษิตว่าเป็นคำอันสูงสุด, บุคคลพึงกล่าวคำที่เป็นธรรม ไม่พึงกล่าวคำที่ไม่เป็นธรรม นั้นเป็นที่สอง). เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวการพูดมากว่าเป็นการบ่นเพ้อ, อีกอย่างหนึ่ง วาจาสุภาษิตอื่นจากคำสัตย์ พึงทราบว่า ชื่อว่า "ธรรม". ก็บุคคลผู้มีการทำเช่นกับแกงถั่ว ชื่อว่า มุคฺคสูป (ผู้เปรียบเหมือนแกงถั่ว). เหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "อยํ ปุคฺคโล มุคฺคสูโปติ วุจฺจติ" บุคคลนี้ ท่านเรียกว่า มุคคสูปะ (คนเหมือนแกงถั่ว). การงานแห่งบุคคลผู้รับจ้างเลี้ยงเด็ก ชื่อว่า ปาริภฏฺยํ, ปาริภฏฺยํ นั่นแหละเป็น ปาริภฏฺยตา.

นิมิตฺเตน จรนฺโต, ชีวนฺโต วา นิมิตฺตการโก เนมิตฺติโก, ตสฺส ภาโว เนมิตฺติกตา.[๓] อตฺตโน อิจฺฉาย ปกาสนํ

ภิกษุผู้ประพฤติอยู่ด้วยนิมิต, อีกอย่างหนึ่ง ผู้ทำการบุ้ยใบ้เลี้ยงชีพ ชื่อว่า เนมิตฺติโก, ภาวะแห่งบุคคลผู้กระทำการบุ้ยใบ้

---

[๑] ฉ. อยํ ปาโฐ น ทิสฺสติ.

[๒] ฉ. มุคฺคสูโปฺย.

[๓] ฉ. ชีวนฺโต วา นิมิตฺตโก, ตสฺส ภาโว เนมิตฺติกตา.

โอภาโส. โก ปเนโส[๑]ติ ? "อชฺช ภิกฺขูนํ ปจฺจยา ทุลฺลภา ชาตา"ติอาทิกา ปจฺจยปฏิสํยุตฺตกถา. อิจฺฉิตวตฺถุสฺส สมีเป กถนํ สามนฺตชปฺปนํ.[๒]

เลี้ยงชีพนั้น ชื่อว่า เนมิตฺติกตา. การประกาศความต้องการของตน ชื่อว่า โอภาส (พูดเคาะ). ถามว่า ก็โอภาสนั้นคืออะไร ? ตอบว่า กล่าวพาดพิงถึงปัจจัย มีคำว่า "วันนี้พวกภิกษุหาปัจจัยได้ยากจริง" ดังนี้เป็นต้น. การพูดเลียบเคียงถึงวัตถุที่ตนปรารถนา (อยากได้) ชื่อว่า สามนฺตชปฺปน (พูดเลียบเคียง).

อกฺโกสนภเยนาปิ ทเทยฺยาติ ทสหิ อกฺโกสวตฺถูหิ อกฺโกสนํ. ตถา วมฺภนาทโย. อุกฺเขปนา อุปาสกานํ ทายกาทิภาวโต พหิ ฉฑฺฑนา. ขิปนาติ เขปวจนํ. ตํ ปน อวหสิตฺวา วจนํ โหตีติ อาห "อุปฺปณฺฑนา"ติ.[๓] ปาปนาติ อทายกตฺตสฺส อวณฺณสฺส วา ปติฏฺฐาปนํ. ปเรสํ ปิฏฺฐิมํสํ ขาทนสีโล[๔] ปรปิฏฺฐิมํสิโก,

การด่าด้วยอักโกสวัตถุ ๑๐ ด้วยคิดว่า บุคคลจะพึงให้เพราะกลัวด่าก็มี. ถ้อยคำมีการพูดข่มเป็นต้น ก็เหมือนกัน. การพูดขับ ได้แก่ การพูดขับออกไปข้างนอก จากความที่อุบาสกเป็นทายกเป็นต้น. การพูดเยาะเย้ย ชื่อว่า ขิปนา. ก็คำพูดเยาะเย้ยนั้นเป็นคำกล่าวหัวเราะเยาะ เพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "อุปฺปณฺฑนา" ดังนี้.

---

[๑] ฉ. ปน โสติ.
[๒] ฉ. สามนฺตชปฺปา.
[๓] ฉ. อุปฺปณฺฑนาติ.
[๔] ฉ. ปิฏฺฐิมํสขาทนสีโล.

ตสฺส ภาโว ปรปิฏฺฐิมํสิกตา.

การพูดว่าเขาไม่ใช่ทายก หรือการพูดกดให้เสียหาย ชื่อว่า ปาปนา. ผู้มีปกติกัดกินเนื้อข้างหลังของคนอื่น ชื่อว่า ปรปิฏฺฐิมังสิโก (ผู้นินทาลับหลัง), ภาวะของ ปรปิฏฺฐิมํสิโก นั้น ชื่อว่า ปรปิฏฺฐิมํสิกตา.

อพฺภงฺคนฺติ อพฺภญฺชนํ. นิปฺปีสิตฺวา[๑] คนฺธมคฺคนา วิยาติ อนิปฺปีสิเต อลพฺภมานสฺส คนฺธสฺส นิปฺปีสเนน ลาโภ วิย ปรคุเณ อนิปฺปีสิเต อลพฺภมานานํ ปจฺจยานํ นิปฺปีสเนน ลาโภ ทฏฺฐพฺโพติ.

บทว่า อพฺภงฺคํ แปลว่า ทำลาย (การหักรานความดีของคนอื่น). คำว่า เหมือนบดคันธชาติหาของหอม ความว่า บัณฑิตพึงเห็นว่า การได้ปัจจัยที่ยังไม่ได้ด้วยการบดขยี้ ในเมื่อมิได้บดขยี้คุณความดีของคนอื่น เหมือนกับการได้ของหอม ที่ยังไม่ได้ด้วยการบดในเมื่อยังมิได้บดของหอม (หมายความว่าจะหาของหอมก็ต้องบดของหอมออกจึงจะได้ของหอม ปัจจัยก็ทำนองเดียวกัน).

นิกตฺตุํ อปฺเปน ลาเภน พหุกํ วญฺเจตฺวา คเหตุํ อิจฺฉนํ นิชิคีสนํ[๒] ตสฺส ภาโว นิชิคีสนตา. ตสฺเสว อิจฺฉนสฺส ปวตฺติอากาโร, ตํสหชาตํ วา คเวสนกมฺมํ.

ความต้องการเพื่อจะโกง คือ เพื่อเอาลาภน้อยลวงทำให้เป็นลาภใหญ่ แล้วถือเอา ชื่อว่า นิชิคีสน, ภาวะของนิชิคีสนนั้น ชื่อว่า นิชิคีสนตา. ได้แก่ อาการแห่ง

[๑] ฉ. นิปีสิตฺวา. [๒] ฉ. นิชิคีสนํ.

ความเป็นไป ของความปรารถนานั้นนั่นแหละ, หรือได้แก่การทำการแสวงหาซึ่งเกิดร่วมกับอาการนั้น.

องฺคนฺติ หตฺถปาทาทีองฺคานิ อุทฺทิสฺส ปวตฺตํ วิชฺชํ. นิมิตฺตนฺติ นิมิตฺตสตฺถํ. อุปฺปาตนฺติ อุกฺกาปาตทิสาหาหภูมิจาลาทิ-อุปฺปาตปฏิพทฺธํ วิชฺชํ. สุปินนฺติ สุปินสตฺถํ. ลกฺขณนฺติ อิตฺถิปุริสานํ ลกฺขณชานนสตฺถํ. มูสิกจฺฉินฺนนฺติ วตฺถาทีนํ อสุกภาเค มูสิกจฺเฉเท สติ อิทํ นาม ผลํ โหตีติ ชานนกสตฺถํ. ปลาลคฺคิอาทีสุ[๑] อิมินา นาม อคฺคินา หุเต อิทํ นาม โหตีติ อคฺคิวเสน โหมวิธานํ อคฺคิโหมํ. อิมินา นเยน ทพฺพิโหมํ เวทิตพฺพํ. อาทิ-สทฺเทน ถุสโหมาทีนํ, อญฺเญสญฺจ สุตฺเต อาคตานํ มิจฺฉาชีวานํ สงฺคโห ทฏฺฐพฺโพ.

คำว่า องฺคํ คือ ความรู้ที่เป็นไปเฉพาะอวัยวะมีมือและเท้าเป็นต้น. บทว่า นิมิตฺตํ ได้แก่ เนมิตศาสตร์ (วิชาทำนายลาง). บทว่า อุปฺปาตํ ได้แก่ วิชาที่เนื่องด้วยอุปบาต มีอุกกาบาต ไฟไหม้ในทิศ และแผ่นดินไหวเป็นต้น. บทว่า สุปินํ คือศาสตร์. บทว่า ลกฺขณํ คือ ศาสตร์ดูลักษณะหญิงชาย. บทว่า มูสิกจฺฉินฺนํ คือศาสตร์ทำนายว่า เมื่อหนูกัดผ้าตรงส่วนโน้นของผ้าเป็นต้น จักมีผลชื่อนี้. วิธีบูชาเพลิง คือ การบูชาเพลิงว่า เมื่อบูชาเพลิงชื่อนี้ในบรรดาไฟมีไฟไหม้ฟางเป็นต้น จะมีผลชื่อนี้ ชื่อว่า อัคคิโหม (วิธีบูชาเพลิง). พึงทราบ วิธีบังหวนควัน โดยนัยนี้. ด้วยอาทิศัพท์ พึงทราบว่า ท่านสงเคราะห์ไฟไหม้แกลบเป็นต้น และสงเคราะห์มิจฉาชีพอย่างอื่นที่มาในพระสูตร.

---

[๑] ฉ. ปลาสคฺคิ.

คุณบุญธน บุญลักขะ
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

วีริยสาธนตฺตา อาชีวปาริสุทฺธิสีลสฺส "ปจฺจยปริเยสนวายาโม"ติ วุตฺตํ. ตสฺส ปาริสุทฺธิ อนวชฺชภาโว, เยน ธมฺเมน สเมน ปจฺจยลาโภ โหติ. น หิ อลโส ญาเยน ปจฺจเย ปริเยสิตุํ สกฺโกตีติ.

เพราะอาชีวปาริสุทธิศีล มีความเพียรเป็นเครื่องให้สำเร็จ ท่านจึงกล่าวว่า "ความพยายามในการแสวงหาปัจจัย" ดังนี้. ความหมดจดแห่งอาชีวะนั้น เป็นความพยายามที่หาโทษมิได้ ซึ่งเป็นเหตุมีการได้ปัจจัยโดยธรรมโดยเสมอ. เพราะคนเกียจคร้านย่อมไม่อาจแสวงหาปัจจัยได้โดยถูกต้องได้แล.

ปจฺจยสนฺนิสฺสิตสีลวณฺณนา

พรรณนาปัจจัยสันนิสสิตศีล

๑๘. ปฏิสงฺขาติ อยํ "สยํ อภิญฺญา"ติอาทีสุ[๑] วิย ย-การโลเปน นิทฺเทโส. โยนิโสติ เจตฺถ อุปายตฺโถ โยนิโส-สทฺโทติ หสฺเสนฺโต[๒] อาห "อุปาเยน ปเถนา"ติ. "ปฏิสงฺขาย ญตฺวา"ติ วตฺวา ตยิทํ ปฏิสงฺขานํ ปจฺจเวกฺขณนฺติ หสฺเสตุํ "ปจฺจเวกฺขิตฺวาติ อตฺโถ"ติอาทิ. วุตฺตํ.

๑๘. ศัพท์ว่า ปฏิสงฺขา นี้ เป็นนิเทศโดยลบ ย อักษรเหมือนในคำเป็นต้นว่า "สยํ อภิญฺญา". ท่านอาจารย์เมื่อจะแสดงว่า ก็โยนิโสศัพท์ในคำว่า โยนิโส นี้ มีอรรถว่า อุปาย จึงกล่าวว่า "โดยอุบาย คือโดยถูกทาง". ท่านอาจารย์กล่าวว่า "พิจารณาแล้ว คือ รู้แล้ว" ดังนี้แล้วจึงกล่าว

[๑] วิ. มหา. ๔/๑๔.

[๒] โป. หสฺเสนฺเตน.

ว่า "ความว่า พิจารณาแล้ว" ดังนี้เป็นต้น ก็เพื่อแสดงว่า การพิจารณานั้น ได้แก่ ปัจจเวกขณญาณ.

ยถา หิ ปจฺจเวกฺขิตฺวาติ สีตปฏิฆาตาทิกํ ตนฺตํ ปโยชนํ ปฏิปฏิอเวกฺขิตฺวา, ญาเณน ปสฺสิตฺวาติ อตฺโถ, เอวํ ปฏิสงฺขายาติ ตเทว ปโยชนํ ปฏิปฏิสงฺขาย, ชานิตฺวาติ อตฺโถ. ญาณปริยาโย หิ อิธ สงฺขา-สทฺโทติ. เอตฺถ จ "ปฏิสงฺขา โยนิโส"ติอาทิ กามํ ปจฺจยปริโภคกาเลน วุจฺจติ, ธาตุวเสน, ปน ปฏิกฺกูลวเสน วา ปจฺจเวกฺขณาย ปจฺจยสนฺนิสฺสิตสีลํ สุชฺฌตีติ อปเร. ภิชฺชตีติ เกจิ. เอเก ปน ปรมํเอว ปริยตฺตนฺติ วทนฺติ, วีมํสิตพฺพํ. "จีวรนฺ"ติ เอกวจนํ เอกตฺตมตฺตํ วาจกนฺติ อธิปฺปาเยน "อนฺตรวาสกาทีสุ ยงฺกิญฺจี"ติ วุตฺตํ, ชาติสทฺทตาย ปนสฺส[๑] ปาฬิยํ เอกวจนนฺติ ยตฺตกานิ จีวรานิ

เหมือนอย่างว่า คำว่า ปจฺจเวกฺขิตฺวา ความว่า เห็นลงเฉพาะ ๆ ประโยชน์นั้น ๆ มีอันป้องกันความหนาวเป็นต้น, อธิบายว่า เห็นด้วยญาณ ฉันใด, คำว่า ปฏิสงฺขาย ก็ฉันนั้น ความว่า พิจารณาเฉพาะ ๆ แล้ว ซึ่งประโยชน์นั้นนั่นเทียว, อธิบายว่า รู้แล้ว. จริงอยู่ สงฺขา ศัพท์ในที่นี้ เป็นปริยายแห่งญาณแล. แต่ในคำนี้ อาจารย์อีกพวกหนึ่ง กล่าวไว้ว่า คำว่า "ปฏิสงฺขา โยนิโส" เป็นต้น ท่านกล่าวด้วยกาลที่บริโภคปัจจัยโดยแท้, ถึงอย่างนั้น ปัจจัยสันนิสสิตศีลจะบริสุทธิ์ได้ ก็ด้วยการพิจารณา เนื่องด้วยความเป็นธาตุ หรือเนื่องด้วยเป็นของปฏิกูล. อาจารย์บางพวกกล่าวว่า ปัจจัย-สันนิสสิตศีล ย่อมแตก. แต่อาจารย์พวกหนึ่ง

---

๑ ฉ. ปน ตสฺส.

โยคินา ปริหริตพฺพานิ, เตสํ สพฺเพสํ เอกชฺฌํ คหณนฺติ สกฺกา วิญฺญาตุํ, ยงฺกิญฺจีติ วา อนวเสสปริยาทานเมตํ, อนิยมวจนํ[๑] "นิวาเสติ วา ปารุปติ วา"ติ วิกปฺปนํ ปน ปฏิเสวนปริยายสฺส ปริโภคสฺส วิภาคทสฺสนนฺติ ตํ ปฏิเปตฺวา สยนนิสีทนจีวรกุฏิกรณาทิวเสนาปิ ปริโภคสฺส สงฺคโห ทฏฺฐพฺโพ.

กล่าวว่า กำหนดไว้ก่อนทีเดียว, บัณฑิตพึงพิจารณาเอา. ท่านอาจารย์กล่าวว่า "ได้แก่ในบรรดาผ้าอันตรวาสกเป็นต้น ผ้าชนิดใดชนิดหนึ่ง" โดยประสงค์เอาว่า คำว่า "จีวรํ" เป็นเอกวจนะ บอกเพียงอย่างเดียว, ก็คำว่า จีวรํ ในพระบาลีเป็นเอกวจนะ เพราะคำนั้นเป็นศัพท์กล่าวถึงชาติ (คือชนิด) ฉะนั้น จึงอาจทราบได้ว่าพระโยคีพึงรักษาจีวรได้มีประมาณเพียงใด, ทรงถือเอาจีวรมีประมาณเท่านั้น นั้นทั้งหมดไว้เป็นอันเดียวกัน, อีกอย่างหนึ่ง คำว่า ชนิดใดชนิดหนึ่ง นี้เป็นการกำหนดถือเอาโดยหาส่วนเหลือลงมิได้, มิใช่เป็นคำอนิยม. ส่วนการกำหนดว่า "นุ่งหรือห่ม" ดังนี้ เป็นการแสดงถึงการจำแนกการใช้สอย ซึ่งเป็นปริยายแห่งการเสพเฉพาะ (ซึ่งจีวร) พึงเห็นว่า ท่านบัญญัติถึงการบริโภคนั้นด้วยประการดังนี้ แล้วจึงสงเคราะห์ถึงการ

---

[๑] ฉ. น อนิยมวจนํ.

ใช้สอย แม้เกี่ยวกับการทำเป็นที่นอนเป็นที่นั่ง และเป็นกระโจมผ้าเป็นต้นด้วย.

ปโยชนานํ ปริยาหา[๑] ปโยชนาวธิ, ตสฺส ปริจฺฉินฺทนวเสน โย นิยโม, ตสฺส วจนํ ปโยชนา ฯเปฯ วจนํ. อิทานิ ตํ นิยมํ วิวริตฺวา ทสฺเสตุํ "เอตฺตกเมว หิ"ติอาทิ วุตฺตํ. ตตฺถ อวธารเณน ลีลาวิภูสาวิลมฺพนาฏมฺพราทิวเสน[๒] วตฺถปริโภคํ นิเสเธติ.

เขตแดนแห่งประโยชน์ทั้งหลาย ชื่อว่า ปโยชนาวธิ, ความนิยมเนื่องด้วยการกำหนดเขตแดนแห่งประโยชน์นั้นอันใด, การบอกถึงความนิยมอันนั้น ชื่อว่า เป็นคำนิยมกำหนดเขตแดนแห่งประโยชน์. บัดนี้ เพื่อจะไขความกำหนดนั้นแสดง จึงกล่าวคำเป็นต้นว่า "ก็มีเท่านี้นั่นเอง" ดังนี้. ด้วยอวธารณศัพท์ในบท "เอตฺตกเมว หิ" เป็นต้นนั้น ท่านห้ามการใช้สอยผ้าเกี่ยวกับการเยื้องกรายเป็นเครื่องประดับ เป็นการห้อยชาย และเป็นเครื่องนุ่งห่มตัวละครเป็นต้น.

เตนาห "น อิโต ภิยฺโย"ติ. ลีลาวเสน หิ เอกจฺเจ สตฺตา วตฺถานิ ปริทหนฺติ เจว อุปสญฺจิยนฺติ[๓] จ. ยถาตํ โยพฺพเน

ด้วยเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "หายิ่งไปกว่านี้ไม่" ดังนี้. จริงอยู่ สัตว์ทั้งหลายบางพวกนุ่งห่มและสั่งสมผ้าไว้โดยเป็นการเยื้องกราย

๑ ฉ. มริยาทาติ ภเวยฺย.
๒ ม. ...ฏมฺปร, ฉ. ...นฏมฺพราทิวเสน.
๓ ฉ. อุปสํวิยนฺติ จ, ม. อุปสํวรนฺติ จ, อุปเสวิยนฺติ จ.

ธิตา นาคริกมนุสฺสา. เอกจฺเจ วิภูสาวเสน[๑] ยถาตํ รูปูปชีวินิอาทโย. วิลมฺพนวเสน วิลมฺพกา. ภุมฺพรวเสน[๒] โภชาทโย. อชฺฌตฺตธาตุกฺโขโภ สีตโรคาทิอุปฺปาทโก.

โดยกรีดกราย. เช่นอย่างพวกชาวเมือง ที่อยู่ในวัยหนุ่มสาวฉะนั้น. บางพวกนุ่งห่ม สั่งสมผ้าโดยเป็นเครื่องประดับ, เหมือน อย่างหญิงที่เลี้ยงชีพ ด้วยอาศัยรูปเป็นต้น ฉะนั้น. พวกเล่นละครนุ่งห่มผ้าโดยเป็นการ ห้อยชาย. พวกนายบ้านเป็นต้นนุ่งห่มผ้าและ สั่งสม โดยเป็นเครื่องนุ่งห่มของตัวละคร. การเกิดโรคมีโรคเกิดแต่ความหนาวเป็นต้น ชื่อว่า ธาตุภายในกำเริบ.

อุตุปริณามวเสนาติ[๓] อุตุโน ปริวตฺตนวเสน วิสภาคสีตอุตุสมุฏฺฐาเนน. วา-สทฺเทน เหมนฺตาทีสุ หิมปาตาทิวเสน ปวตฺตสฺส สงฺคโห ทฏฺฐพฺโพ, น อุปฺปาเทติ สีตนฺติ อธิปฺปาโย. ยทตฺถํ ปน ตํ สีตวิโนทนํ[๔] ตํ มตฺถกปฺปตฺตํ ทสฺเสตุํ "สีตพฺภาหเต"ติอาทิ วุตฺตํ.

คำว่า ด้วยอำนาจความเปลี่ยนแปลงแห่งฤดู ความว่า ด้วยอำนาจความเปลี่ยนฤดู คือ ด้วยสมุฏฐานแห่งอุตุ มีความเย็นเป็นวิสภาค กัน. ด้วยวาศัพท์ พึงเห็นว่าสงเคราะห์ ความเป็นไปเนื่องด้วยหิมะตกเป็นต้น ใน เหมันตฤดูเป็นต้น, อธิบายว่า ไม่ยังความ หนาวให้เกิดขึ้น. ก็การบรรเทาความเย็น

---

๑ ฉ. วิภูสนวเสน.
๒ ฉ. นฏมฺพรวเสน.
๓ ฉ. อุตุปริณามนวเสนาติ.
๔ ฉ. วิโนทนํ.

นั้นเพื่อประโยชน์อันใด เพื่อแสดงว่า ประโยชน์นั้นถึงที่สุดแล้ว จึงกล่าวคำเป็นต้นว่า "ถูกความหนาวเบียดเบียนเอาแล้ว" ดังนี้.

สพฺพตฺถาติ "อุณฺหสฺส ปฏิฆาตายา"ติอาทีสุ สพฺเพสุ เสสปโยชเนสุ. ยทิปิ สุริยสนฺตาโปปิ อุโณฺหว, ตสฺส ปน อาตปคฺคหเณน คหิตตฺตา "อคฺคิสนฺตาปสฺสา"ติ วุตฺตํ. เอกจฺโจ หาวคฺคิสนฺตาโป กายํ จีวเรน ปฏิจฺฉาเทตฺวา สกฺกา วิโนเทตุนฺติ อาห "ตสฺส ปน วนทาหาทีสุ สมฺภโว เวทิตพฺโพ"ติ.

คำว่า ทั้งปวง ความว่า ในประโยชน์ที่เหลือทุกอย่างเป็นต้นว่า "เพื่อบรรเทาความร้อน" ดังนี้. แม้ความร้อนแห่งพระอาทิตย์ก็เป็นความร้อนทีเดียว แม้โดยแท้, ถึงอย่างนั้น ท่านกล่าวว่า "ความร้อนแห่งไฟ" เพราะความร้อนแห่งพระอาทิตย์นั้น ท่านถือเอาด้วยศัพท์ว่าแดด. ความร้อนแห่งไฟป่าบางอย่าง อาจจะใช้จีวรปกปิดกายบรรเทาได้ เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "ก็พึงทราบแดนเกิดแห่งความร้อนนั้นในเพราะไฟป่าเป็นต้น".

ฑํสาติ ปิงฺคลมกฺขิกา. เต น[1] ปน ยสฺมา ฑํสนสีลา, ตสฺมา วุตฺตํ "ฑํสนมกฺขิกา"ติ. สปฺปาทโยติ สปฺปสตปทีอุณฺณนาภิสรภู-วิจฺฉิกาทโย. ผุฏฺฐสมฺผสฺโสติ ผุฏฺฐวิสมาห.

บทว่า ฑํสา ได้แก่ ตัวเหลือบ. เพราะตัวเหลือบเหล่านั้นมีปกติกัด ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "ฑํสนมกฺขิกา". คำว่า มีงูเป็นต้น คือ สัตว์ทั้งหลาย มีงู, ตะขาบ, แมงมุม,

[1] ฉ. เต ปน.

ติวิธา หิ สปฺปา หฏฺฐวิสา ผุฏฺฐวิสา ทิฏฺฐวิสา. เตสุ ปุริมกา เทฺวเอว คหิตา. สตฺปทีอาทีนมฺปิ ตาทิสานํ สงฺคณฺหนตฺถํ. นิยตปฺปโยชนํ เอกนฺติกํ, สพฺพกาลิกญฺจ ปโยชนํ. หิริ[๑] กุปฺปติ นิลฺลชฺชตา สณฺฐาติ. เตนาห "วินสฺสตี"ติ. กูปาวตรณํ[๒] วา ปฏิจฺฉาทนํ อรหตีติ โกปินํ. หิริยิตพฺพฏฺเฐน หิริ จ ตํ โกปินญฺจาติ หิริโกปินนฺติ เอวํ เจตฺถ[๓] อตฺโถ ทฏฺฐพฺโพ. ตสฺส จาติ จ-สทฺโท ปุพฺเพ วุตฺตปฺปโยชนานํ สมฺปิณฺฑนตฺโถ.

ตุ๊กแกและแมลงป่องเป็นต้น. ท่านกล่าวถึงพิษที่เกิดจากการถูกต้องเอาด้วยคำว่า สัมผัสด้วยการถูกต้อง. จริงอยู่ งูมี ๓ จำพวก คือ พวกที่มีพิษโดยการขบกัด ๑ พวกที่มีพิษโดยการถูกต้อง ๑ พวกที่มีพิษโดยการดู ๑. ในงู ๓ จำพวกนั้น ท่านถือเอา ๒ จำพวกข้างต้น. เพื่อรวมสัตว์เช่นนั้นมีตะขาบเป็นต้นเข้าด้วย. เป็นประโยชน์ประจำ คือ เป็นประโยชน์โดยส่วนเดียว, และมีในกาลทั้งปวง. ความละอายย่อมกำเริบ คือความไม่ละอายยังดำรงอยู่. เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "ย่อมเสียไป". อีกอย่างหนึ่ง มีวิเคราะห์ว่าอวัยวะใด ย่อมควรซึ่งการลงหลุมคือการปกปิด เหตุนั้น อวัยวะนั้น ชื่อโกปินะ (ควรลงหลุม). อวัยวะ ชื่อว่าโกปินะนั้นด้วย ชื่อว่า หิริด้วยเพราะอรรถว่าพึงละอาย ด้วยเหตุนั้นจึงชื่อว่า หิริโกปินะ

---

๑ ฉ. หิรี.

๒ ม. กุปาปธารณํ, กูปปตนนฺติปิ ทิสฺสติ.

๓ ฉ. เอวเมตฺถ.

(อวัยวะควรลงหลุม ควรละอาย) ก็พึงทราบเนื้อความในบทว่า หิริโกปินะ นี้ ด้วยประการดังกล่าวมานี้. จ ศัพท์ในบทว่า ตสฺส จ มีอันประมวลมาซึ่งประโยชน์ที่กล่าวไว้ในก่อนเป็นอรรถ.

ยงฺกิญฺจิ อาหารนฺติ ขาทนียโภชนียาทิเภทํ ยงฺกิญฺจิ อาหริตพฺพวตฺถุํ. ปิณฺฑาย ภิกฺขาย อุลตีติ ปิณฺโฑโล, ตสฺส กมฺมํ ปิณฺโฑลฺยํ. เตน ปิณฺโฑเลฺยน ภิกฺขาจริยาย. ปติตตฺตาติ ปกฺขิปิตตฺตา. ปิณฺฑปาโต ปตฺเต ปกฺขิตฺตภิกฺขาหาโร. ปิณฺฑานํ วา ปาโตติ ฆเร ฆเร ลทฺธภิกฺขานํ สนฺนิปาโต. "นตฺถิ หวา"ติอาทีสุ[๑] สหสา กิริยาปิ "หวา"ติ วุจฺจติ, ตโต วิเสสนตฺถํ "หวตฺถํ, กีฬานิมิตฺตนฺติ วุตฺตํ โหตี"ติ อาห. มุฏฺฐิกมลฺลา มุฏฺฐิยุทฺธยุชฺฌนกา. อาทิสทฺเทน นิพฺพุทฺธยุชฺฌนกาทีนํ คหณํ. พลมทนิมิตฺตนฺติ พลํ นิสฺสาย อุปฺปชฺชนกมโท

คำว่า อาหารอย่างใดอย่างหนึ่ง ความว่า วัตถุอันบุคคลพึงกลืนกินอย่างใดอย่างหนึ่ง อันต่างด้วยของอันบุคคลพึงเคี้ยวและอันบุคคลพึงบริโภคเป็นต้น. ภิกษุ ชื่อว่า ปิณโฑล เพราะอรรถว่า เที่ยวไปเพื่อก้อนข้าว คือ เพื่อภิกษา, กรรมของภิกษุ ชื่อว่า ปิณโฑละนั้น ชื่อว่า ปิณฺโฑลฺยํ. โดยการเที่ยวไปเพื่อก้อนข้าว คือ โดยภิกษาจารนั้น. บทว่า เพราะความที่ตกไป ความว่า เพราะอันบุคคลใส่เข้าไป. ชื่อว่า บิณฑบาต ได้แก่ ภิกษาหารที่เขาใส่เข้าไปในบาตร. สองบทว่า ปิณฺฑานํ วา ปาโต ความว่า ประชุมแห่งภิกษาที่ได้แล้วแต่ละเรือน ฯ.

---

[๑] สุมงฺคลวิลาสินี. ๓/๒๓๙.

พลมโท. ตํนิมิตฺตํ, พลสฺส อุปฺปาทนตฺถนฺติ อตฺโถ.

แม้การกระทำโดยเร็ว ท่านเรียกว่า "ทว" เช่นในประโยคมีอาทิว่า "นตฺถิ ทวา" (ไม่มีความรวดเร็ว), เพื่อให้ต่างจากคำนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "ทวตฺถํ, กีฬานิมิตฺตนฺติ วุตฺตํ โหติ" (เพื่อทวะ อธิบายว่า มุ่งจะเล่น). นักมวย คือ พวกที่ต่อสู้กันด้วยการต่อสู้ด้วยกำปั้น. ด้วยอาทิศัพท์ รวมถึงพวกที่ต่อสู้การปล้ำเป็นต้นด้วย. บทว่า มุ่งความเมาในกำลัง คือ ความเมาที่อาศัยกำลังเกิดขึ้นเป็นความเมาในกำลัง. มุ่งความเมาในกำลังนั้น ความว่า เพื่อให้เกิดกำลัง.

โปริสมทนิมิตฺตนฺติ โปริสมโท วุจฺจติ ปุริสมาโน "อหํ ปุริโส"ติ อุปฺปชฺชนกมาโน. อสทฺธมฺมเสวนาสมตฺถตํ นิสฺสาย ปวตฺโต มาโน, ราโค เอว วา โปริสมโทติ เกจิ. ตํนิมิตฺตํ. อนุเสฺปริกา ราโชโรธา. สพฺเพสํ นิเวสโยคฺยตาย เวสิโย[๑] รูปูปชีวินิโย. มณฺฑนํ นาม อิธ อวยว–

คำว่า มุ่งความเมาในความเป็นชาย ความว่า มานะว่าเป็นชาย เรียกว่าความเมาในความเป็นชาย ได้แก่ มานะที่เกิดขึ้นว่า "เราก็ผู้ชาย". อาจารย์พวกหนึ่งกล่าวว่า มานะที่เป็นไป อาศัยความเป็นผู้ไม่สามารถในอันซ่องเสพอสัทธรรม, หรือราคะนั้นเอง เป็นความเมาในความเป็นชาย.

---

[๑] ฉ. สนฺนิเวส...

ปาริปูรีติ อาห "องฺคปจฺจงฺคานํ ปีนนภาวนิมิตฺตนฺ"[๑]ติ, ปริพฺรูหนเหตูติ อตฺโถ. นฏา นาม รงฺคนฏา. นจฺจกา ลงฺฆิกาทโย.[๒] วิภูสนํ โสภาสมฺปาทนนฺติ อาห "ปสนฺนจฺฉวิวณฺณตานิมิตฺตนฺ"ติ.

มุ่งความเมาว่าเป็นชายนั้น. หญิงชาววัง ได้แก่ นางสนมกำนัลของพระราชา. หญิงแพศยา ได้แก่ หญิงผู้อาศัยรูปเลี้ยงชีวิตเพราะประกอบการอยู่ร่วมกันได้ทุกคน. การทำให้อวัยวะเต็มบริบูรณ์ ชื่อว่า การตกแต่ง ในที่นี้ ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "มุ่งภาวะคือการทำอวัยวะใหญ่น้อยให้เอิบอิ่ม" ดังนี้, อธิบายว่า เพราะความเพิ่มพูนอวัยวะเป็นเหตุ. ที่ชื่อว่า ตัวละคร ได้แก่ นักฟ้อนในโรงละคร. ตัวระบำ ได้แก่ พวกเต้นรำเป็นต้น. การประดับ ได้แก่ การทำให้สวยงามขึ้น ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "มุ่งความมีวรรณสดใส".

เอตํ ปทํ. โมหูปนิสฺสยปฺปหานตฺถนฺติ โมหสฺส อุปนิสฺสยตาปหานาย. ทวา หิ โมเหน โหติ, โมหญฺจ วฑฺเฒตีติ ตสฺสา วชฺชเนน โมหสฺส อนุปนิสฺสยตา.

เอตํ โยค ปทํ แปลว่า บทนี้. บทว่า โมหูปนิสฺสยปฺปหานตฺถํ แปลว่า เพื่อละความเป็นอุปนิสัยแห่งโมหะ. จริงอยู่ การเล่นย่อมมีได้เพราะโมหะ, และย่อมทำให้โมหะ

---

๑ ฉ. ปีณภาวนิมิตฺตนฺติ.

๒ ฉ. ลงฺฆกาทโย.

โทสูปนิสฺสยปฺปหานตฺถนฺติ อิทํ พลมทสฺส, ปุริสมทสฺส จ โทสเหตุโน วเสน วุตฺตํ, อิตรสฺส ปน วเสน "ราคูปนิสฺสยปฺปหานตฺถนฺ"ติ วตฺตพฺพํ. มณฺฑนวิภูสนปฏิกฺเขโปปิ สิยา โมหูปนิสฺสยปฺปหานายปิ, ราคูปนิสฺสยตาย ปน อุชุปฏิปกฺโขติ วุตฺตํ "ราคูปนิสฺสยปฺปหานตฺถนฺ"ติ. ยทิปิ เอกจฺจสฺส ทวมเท อารพฺภ ปรสฺส ปฏิฆสํโยชนาทีนํ อุปฺปตฺติ โหติเยว มโนปโทสิกเทวาทีนํ วิย, อตฺตโน ปน ทวมเท อารพฺภ เยสํ สวิเสสํ ราคโมหมานาทโย ปาปธมฺมา อุปฺปชฺชนฺติ. เต สนฺธาย "อตฺตโน สํโยชนุปฺปตฺติปฏิเสธนตฺถนฺ"ติ วตฺวา มณฺฑนวิภูสนานิ ปฏิจฺจ สวิเสสํ ปรสฺสปิ ราคโมหาทโย ปวตฺตนฺตีติ "ปรสฺสปิ สํโยชนุปฺปตฺติปฏิเสธนตฺถนฺ"ติ วุตฺตํ.

เจริญงอกงาม ฉะนั้น ความไม่เป็นอุปนิสัยแห่งโมหะ ย่อมมีได้ ก็เพราะเว้นการเล่นนั้นเสีย. คำว่า เพื่อละความเป็นอุปนิสัยแห่งโทสะ นี้ ท่านกล่าวเนื่องด้วยความเมาในกำลัง และความเมาในความเป็นชายเป็นเหตุแห่งโทสะ, ส่วนด้วยอำนาจคำนอกนี้ควรกล่าวว่า "เพื่อละความเป็นอุปนิสัยแห่งราคะ". การปฏิเสธการตกแต่งและการประดับ พึงมีก็ด้วยการละอุปนิสัยแห่งโมหะเสียได้, แต่เป็นปฏิปักษ์โดยตรงต่อความเป็นอุปนิสัยแห่งราคะ ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "เพื่อละความเป็นอุปนิสัยแห่งราคะ" ดังนี้. คนอื่นปรารภความมัวเมาในการเล่นของบุคคลบางคน ย่อมเกิดสังโยชน์ทั้งหลาย มีปฏิฆสังโยชน์เป็นต้นทีเดียว เหมือนพวกเทวดา มีเทวดามโนปโทสิกะเป็นต้น แม้โดยแท้, ถึงอย่างนั้น บุคคลเหล่าใดปรารภความมัวเมาในการเล่นของตน ก็ย่อมเกิดบาปธรรมทั้งหลาย มีราคะ โมหะ และมานะเป็นต้น ได้อย่างมีความ

อโยนิโส ปฏิปตฺติยาติ เอตฺถ กาม-สุขลฺลิกานุโยคํ มุญฺจิตฺวา สพฺพาปิ มิจฺฉาปฏิปตฺติ อโยนิโส ปฏิปตฺติ. ปุริเมหิ ทฺวีหิ ปเทหิ อโยนิโส ปฏิปตฺติยา, ปจฺฉิเมหิ ทฺวีหิ กามสุขลฺลิกานุโยคสฺส ปหานํ วุตฺตนฺติ วทนฺติ. "จตูหิปิ เจเตหี"ติ ปน วจนโต สพฺเพหิ อุภินฺนมฺปิ ปหานํ วุตฺตนฺติ เวทิตพฺพํ. กามกีฬาปิ หวนฺโตคธา[๑] โหติเยว, ปุริสมโทปิ กามสุขานุโยคสฺส[๒] เหตุเยวาติ.

พิเศษ. ท่านอาจารย์หมายถึงบุคคลเหล่านั้นจึงกล่าวว่า "เพื่อห้ามการเกิดสังโยชน์สำหรับตน" แล้วกล่าวว่า "เพื่อห้ามการเกิดสังโยชน์สำหรับคนอื่น" เพราะบาป-ธรรมมีราคะและโมหะเป็นต้น ย่อมเป็นไปแม้แก่คนอื่นได้อย่างมีความพิเศษ เพราะอาศัยการประดับตบแต่ง. ในคำว่า อโยนิโส-ปฏิบัติ นี้ การปฏิบัติผิดทั้งหมด เว้นไว้แต่กามสุขัลลิกานุโยค ชื่อว่า อโยนิโสปฏิบัติ. อาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า ด้วย ๒ บทแรกตรัสถึงการละอโยนิโสปฏิบัติ, ด้วย ๒ บทหลังตรัสการละกามสุขัลลิกานุโยค. แต่เพราะคำว่า "ด้วยบททั้ง ๔ นี้" พึงทราบว่า ด้วย-บททั้งปวง ตรัสการละธรรมทั้ง ๒ อย่าง. แม้กามกีฬา ก็จัดลงในการเล่นนั่นเอง, แม้ความเมาในความเป็นชาย ก็เป็นเหตุแห่งกามสุขัลลิกานุโยคนั่นแล.

---

[๑] ม. ตทนฺโตคธา.
[๒] ฉ. กามสุขลฺลิกานุโยคสฺส.

คุณสุรพร-คุณอรไพ พงษ์นุ่มกุล
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

จาตุมฺมหาภูติกสฺสาติ จตุมฺมหาภูตสนฺนิสฺสิตสฺส. รูปกายสฺสาติ จตุสนฺตติรูปสมูหสฺส. ฐิติยาติ ฐิตตฺถํ. สา ปนสฺส ฐิติ ปพนฺธวเสน อิจฺฉิตาติ อาห "ปพนฺธฏฺฐิตตฺถนฺ"ติ. ปวตฺติยาติ ชีวิตินฺทฺริยปฺปวตฺติยา. ตถา หิ ชีวิตินฺทฺริยํ "ยาปนา วตฺตนา"ติ[๑] จ นิทฺทิฏฺฐํ. ตสฺสา จ อวิจฺเฉโท อาหารูปโยเคน โหติ. กายสฺส จิรตรํ ยาว อายุกปฺโป, ตาว อวฏฺฐานํ ยาปนาติ ทสฺเสนฺโต "จิรกาลฏฺฐิตตฺถํ วา"ติ อาห. อิทานิ วุตฺตเมวตฺถํ ปากฏตรํ กาตุํ "ฆรูปตฺถมฺภมิวา"ติอาทิ วุตฺตํ.

คำว่า อันประกอบด้วยมหาภูต ๔ อัน อาศัยมหาภูตรูป ๔. คำว่า แห่งรูปกาย ความว่า แห่งประชุมสันตติรูป ๔. บทว่า ฐิติยา แปลว่า เพื่อความดำรงอยู่. ก็ความตั้งอยู่ของกายนั้น ๆ ท่านประสงค์เอาแล้วด้วยอำนาจความต่อเนื่องกันไป เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "เพื่อดำรงอยู่โดยต่อเนื่องกันไป". บทว่า ปวตฺติยา ความว่า เพื่อความเป็นไปแห่งชีวิตินทรีย์. จริงอย่างนั้น ชีวิตินทรีย์ ทรงแสดงไขแล้วว่า "ยาปนา วตฺตนา" ดังนี้. ก็ความไม่ขาดสายแห่งชีวิตินทรีย์นั้น มีได้ด้วยมีอาหารเข้าประกอบด้วย. ท่านอาจารย์เมื่อจะแสดงว่า การที่กายจะดำรงอยู่ได้นานยิ่งไป จนตลอดอายุกัป ชื่อว่า ยาปนา การยังอัตภาพให้เป็นไปดังนี้ จึงกล่าวไว้ว่า "เพื่อตั้งอยู่ตลอดกาลนาน". บัดนี้ เพื่อจะกระทำเนื้อความที่กล่าวแล้วนั่นแหละ ให้ชัดเจน

---

[๑] อภิ. สํ. ๓๔/๑๓, ๒๑๔.

ขึ้นอีก จึงกล่าวคำมีอาทิว่า "เหมือนค้ำเรือนไว้".

ตตฺถายํ โยชนา : ยถา ชิณฺณฆรสามิโก ฆรสฺส อุปตฺถมฺภนํ กโรติ ตสฺส อปตนตฺถํ, ยถา จ สากฏิโก อกฺขพฺภญฺชนํ กโรติ ตสฺส ปวตฺตนตฺถํ[1] เอวเมส โยคี กายสฺส ฐิตตฺถํ, ยาปนตฺถญฺจ ปิณฺฑปาตํ ปฏิเสวติ ปริภุญฺชตีติ. เอเตน ฐิติ นาม อปตนํ ยาปนา ปวตฺตีติ ทสฺเสติ.

ในคำนั้นมีประกอบความดังต่อไปนี้ : เหมือนอย่างเจ้าของเรือนที่เก่าคร่ำคร่า ต้องกระทำการค้ำจุนเรือนเพื่อมิให้เรือนนั้นพัง, อีกอย่างหนึ่ง เหมือนอย่างพ่อค้าเกวียนต้องทำการหยอดเพลา เพื่อให้เกวียนนั้นใช้งานได้ฉันใด, โยคีนี้ก็ฉันนั้น เพื่อให้กายดำรงอยู่, และเพื่อยังชีวิตินทรีย์ให้เป็นไป ย่อมเสพเฉพาะ ย่อมบริโภคบิณฑบาต. ด้วยการแสดงอุปมานี้ ย่อมแสดงว่า ความไม่ตกไป การยังชีวิตินทรีย์ให้เป็นไป ความเป็นไป ชื่อว่า ความดำรงอยู่.

น หวมทมณฺฑนวิภูสนตฺถนฺติ อิทํ "ยาว-เทวา"ติ อวธารเณน นิวตฺติตตฺถทสฺสนํ. ติฏฺฐนฺติ อุปาทินฺนธมฺมา เอตายาติ ฐิติ, อายูติ อาห "ฐิตีติ ชีวิตินฺทฺริยสฺเสตํ อธิวจนนฺ"ติ. ตถา หิ ตํ อายุ "ฐิตี"ติ

คำว่า หาใช่เพื่อเล่น เพื่อเมา เพื่อตกแต่งและประเทืองผิวไม่ นี้ เป็นคำแสดงอรรถปฏิเสธด้วยอวธารณว่า "ยาวเทว" (เพียงเพื่อ...เท่านั้น). ชื่อว่า ฐิติ เพราะอรรถว่า เป็นเหตุตั้งอยู่แห่งอุปาทินนธรรม,

---

[1] ฉ. สมฺปวตฺตนตฺถํ.

นิทฺทิฏฺฐํ, ฐิติยา ยาปนายาติ กายสฺส ฐิติเหตุตาย "ฐิตี"ติ ลทฺธโวหารสฺส ชีวิตินฺทฺริยสฺส ปวตฺตนตฺถนฺติ อตฺโถ. เตนาห "ชีวิตินฺทฺริยปฺปวตฺตาปนตฺถนฺ"ติ.

ได้แก่ อายุ เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "คำว่า ฐิตินี้เป็นชื่อของชีวิตินทรีย์" ดังนี้. จริงอย่างนั้น อายุนั้นท่านแสดงไขว่า ชื่อว่า "ฐิติ", คำว่า ฐิติยา ยาปนาย ความว่า เพื่อให้ชีวิตินทรีย์ อันได้โวหารว่า "ฐิติ" เพราะเป็นเหตุดำรงอยู่แห่งกายให้เป็นไป. เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "เพื่อยังชีวิตินทรีย์ให้เป็นไป".

อาพาธนฏฺเฐนาติ[1] วิพาธนฏฺเฐน, โรคฏฺเฐน วา. ชิฆจฺฉา หิ ปรมา โรคา.[2] อุปรมตฺถนฺติ วูปสมตฺถํ. วณาเลปนมิว วณิโก. อุณฺหสีตาทีสุ อภิภวนฺเตสุ ตปฺปฏิการํ สีตุณฺหํ วิย ปฏิเสวตีติ สมฺพนฺโธ. มคฺคพฺรหฺมจริยํ ฐเปตฺวา สิกฺขตฺตยสงฺคหา สาสนาวปริสุทฺธา[3] อนุสาสนี สาสนพฺรหฺมจริยนฺติ

บทว่า อาพาธนฏฺเฐน ความว่า เพราะอรรถว่าเบียดเบียน, หรือเพราะอรรถว่าเสียดแทง. จริงอยู่ ความหิวเป็นโรคอย่างยิ่ง. บทว่า อุปรมตฺถํ ความว่า เพื่อระงับ. เหมือนอย่างคนเป็นแผลก็ต้องทายารักษาแผล. เชื่อมความว่า เหมือนคนไข้ เมื่อความร้อนและความหนาวเป็นต้นครอบงำ ก็เสพเฉพาะซึ่งยาเย็นและยาร้อน

---

[1] ฉ. อาพาธฏฺเฐนาติ.
[2] ฉ. ชิฆจฺฉาปรมา หิ โรคา.
[3] ฉ. จริตพฺพา.

อาห "สกลสาสนพฺรหฺมจริยสฺส จ มคฺคพฺรหฺมจริยสฺส จา"ติ.

อันเป็นเครื่องแก้ความหนาว และความร้อนนั้น. อนุสาสนีอันบริสุทธิ์ อันเป็นคำสอนที่สงเคราะห์ด้วยสิกขา ๓ เว้นมรรคพรหมจรรย์ เป็นศาสนพรหมจรรย์ ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "เพื่ออนุเคราะห์ศาสนพรหมจรรย์ทั้งสิ้นและมรรคพรหมจรรย์ด้วย" ดังนี้.

อนุคฺคหตฺถนฺติ อนุคฺคณฺหนตฺถํ[๑] สมฺปาทนตฺถํ. กายพลํ นิสฺสายาติ ยถาสมารทฺธํ คุณวิเสสปาริปูริเหตุภูตํ กายพลมตฺตํ นิสฺสาย. เตนาห "สิกฺขตฺตยานุโยควเสนา"ติอาทิ. กนฺตารนิตฺถรณตฺถิกา ชายปติกา นทีสมุทฺทนิตฺถรณตฺถิกา จ ปุตฺตมํสานิ ยถา อคิทฺธา อมุจฺฉิตา เกวลํ ตํ ตํ อตฺถสิทฺธิเมว อเวกฺขนฺตา ปฏิเสวนฺติ เตหิ วินา อสิชฺฌนโต, เอวมยมฺปิ เกวลํ ภวกนฺตารนิตฺถรณตฺถิโก อคิทฺโธ อมุจฺฉิโต เตน วินา อสิชฺฌนโต ปิณฺฑปาตํ ปฏิเสวตีติ อุปมาสํสนฺทนา.[๒]

บทว่า อนุคฺคหตฺถํ แปลว่า เพื่ออนุเคราะห์ คือเพื่อให้ถึงพร้อม. คำว่า อาศัยกำลังกาย ความว่า อาศัยสักว่ากำลังกายอันเป็นเหตุให้คุณวิเศษบริบูรณ์ ตามที่ได้ปรารภไว้. เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "ด้วยสามารถแห่งการประกอบเนือง ๆ ในสิกขา ๓" เป็นต้น. มีข้อเปรียบเทียบด้วยอุปมาว่า ภรรยาและสามีต้องการข้ามทางกันดาร และคนต้องการจะข้ามแม่น้ำและทะเล เล็งถึงความสำเร็จประโยชน์นั้น ๆ อย่างเดียวเท่านั้น เป็นผู้ไม่มีความยินดีความพอใจ เสพซึ่งเนื้อบุตรเป็นต้น(จำใจกิน) ก็เพราะ

---

[๑] ฉ. อนุคฺคหณตฺถนฺติ. อนุ อนุ คณฺหนตฺถํ.

[๒] ฉ. ...สํสนฺทนํ.

(ถ้า)เว้นจากเนื้อบุตรเป็นต้นนั้น ก็จะไม่สำเร็จ(การข้ามทางกันดาร) ข้อนี้ฉันใด, แม้โยคีนี้ต้องการจะข้ามทางกันดาร คือภพอย่างเดียวก็ฉันนั้น เป็นผู้ไม่มีความใคร่ ไม่มีความพอใจ ก็จำเป็นต้องเสพเฉพาะซึ่งบิณฑบาต เพราะเว้นจากบิณฑบาตนั้น การข้ามทางกันดารคือภพ ก็จะไม่สำเร็จ.

อิตีติ ปการตฺเถ นิปาตปทํ. เตน ปฏิเสวิยมานสฺส ปิณฺฑปาตสฺส ปฏิเสวนาการํ คยฺหตีติ อาห "เอวํ อิมินา ปิณฺฑปาตปฏิเสวเนนา"ติ. ปุราณนฺติ โภชนโต ปุริมกาลิกตฺตา ปุราตนํ. ปฏิหงฺขามีติ ปฏิหนิสฺสามิ. นวญฺจ เวทนํ น อุปฺปาเทสฺสามีติ ปฏิเสวตีติ โยชนา. กีทิสํ, กณฺณจาติ อาห "อปริมิต ฯเปฯ อณฺณตโร วิยา"ติ. อปริมิตํ อปริมาณํ โภชนํ ปจฺจโย เอติสฺสาติ อปริมิตโภชนปฺปจฺจยา, ตํ อปริมิตโภชนปจฺจยํ อตฺตโน คหณีเตชปฺปมาณโต อติกฺกนฺตปฺปมาณโภชนเหตุกนฺติ อตฺโถ. โย พหุํ

บทว่า อิติ เป็นบทนิบาตในอรรถว่าประการ. ด้วยอิติศัพท์นั้น ท่านถือเอาอาการ คือ อันเสพบิณฑบาตที่ภิกษุเสพอยู่ ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "ด้วยประการฉะนี้ คือ ด้วยการเสพบิณฑบาตนี้" ดังนี้. บทว่า ปุราณํ ความว่า ชื่อว่า เก่า เพราะมีในกาลก่อนแต่อันบริโภค. บทว่า ปฏิหงฺขามิ แปลว่า จักกำจัด. ประกอบความว่า ย่อมเสพเฉพาะ ด้วยคิดว่า จักไม่ให้เวทนาใหม่เกิดขึ้น. ท่านกล่าวว่า "เหมือนอย่างพราหมณ์อาหรหัตถกะ พราหมณ์อลังสาฎกะ พราหมณ์ตัตถวัฏฏกะ พราหมณ์กากมาสกะ พราหมณ์ภุตตวมิตกะ คนใดคนหนึ่ง ผู้มีการ

ภุญฺชิตฺวา อตฺตโน ธมฺมตาย อุฏฺฐาตุํ อสกฺโกนฺโต "อาหร หตฺถนฺ"ติ วทติ, อยํ อาหรหตฺถโก.

บริโภคเกินประมาณเป็นปัจจัย" ดังนี้ ก็เพื่อหลีกคำถามว่า จะเสพเช่นไร, และอย่างไรเสีย. การบริโภคอันหาประมาณมิได้ คือไม่มีประมาณเป็นปัจจัยแก่เวทนานี้ เหตุนั้นเวทนานี้ชื่อว่า มีการบริโภคอันหาประมาณมิได้เป็นปัจจัย, การบริโภคที่หาประมาณมิได้เป็นปัจจัยนั้น, อธิบายว่า เป็นเหตุแห่งการบริโภคที่มีประมาณอันก้าวล่วงจากประมาณที่ไฟธาตุของตนจะย่อยได้. พราหมณ์ใดบริโภคมาก เมื่อไม่อาจลุกขึ้นโดยธรรมดาของตนต้องพูดว่า "จงฉุดมือที" ดังนี้, พราหมณ์นี้ชื่อว่า อาหรหัตถกะ (ฉุดมือที).

โย ภุญฺชิตฺวา อจฺจุทฺธุมาตกุจฺฉิตาย อุฏฺฐิโตปิ สาฏกํ นิวาเสตุํ น สกฺโกติ, อยํ อลํสาฏโก. โย ภุญฺชิตฺวา อุฏฺฐาตุํ อสกฺโกนฺโต ตตฺเถว ปริวตฺตติ, อยํ ตตฺถวฏฺฏโก[1] โย ยถา กาเกหิ อามสิตุํ สกฺกา, เอวํ ยาว มุขทฺวารา[2] อาหาเรติ,

พราหมณ์ใดบริโภคแล้ว แม้ลุกขึ้นได้ก็ไม่อาจนุ่งผ้าสาฎกได้ เพราะมีท้องพลุ้ยเกินไป, พราหมณ์นี้ชื่อว่า อลังสาฎกะ (หย่าผ้า). พราหมณ์ใดบริโภคแล้วไม่อาจลุกขึ้น กลิ้งเกลือกไปมาในที่นั้นนั่นเอง, พราหมณ์นี้ชื่อว่า ตัตถวัฏฏกะ (กลิ้งอยู่กับที่). พราหมณ์

---

๑ ฉ. ตตฺรวฏฺฏโก. ๒ ฉ. มุขทฺวารํ.

อยํ กากมาสโก. โย ภุญฺชิตฺวา มุเข สนฺธาเรตุํ อสกฺโกนฺโต ตตฺเถว วมติ, อยํ ภุตฺตวมิตโก[1] เอเตสํ อญฺญตโร วิย.

ใดกินอาหารล้นจนถึงทวารปาก โดยที่กาอาจมาจับได้ พราหมณ์นี้ชื่อว่า กากมาสกะ (กินจนกาจับปาก). พราหมณ์ใดบริโภคแล้วไม่อาจอุบไว้ในปากได้ต้องคายออกมา ในที่นั้นนั่นเอง, พราหมณ์นี้ชื่อว่า ภุตตวมิตกะ (คายข้าว). เหมือนพราหมณ์เหล่านี้คนใดคนหนึ่ง.

อถวา ปุราณเวทนา นาม อภุตฺตปจฺจยา อุปฺปชฺชนกเวทนา. ตํ "ปฏิหนิสฺสามี"ติ ปฏิเสวติ. นวเวทนา นาม อติภุตฺตปจฺจยา[2] อุปฺปชฺชนกเวทนา. ตํ "น อุปฺปาเทสฺสามี"ติ ปฏิเสวติ. อถวา นวเวทนา นาม อภุตฺตปจฺจเยน อุปฺปชฺชนกเวทนา, ตสฺสา อนุปฺปนฺนาย อนุปฺปชฺชนตฺถเมว ปฏิเสวติ.

อีกอย่างหนึ่ง เวทนาที่เกิดขึ้นเพราะไม่ได้บริโภคเป็นปัจจัยชื่อว่า เวทนาเก่า. ย่อมเสพบิณฑบาตนั้น ด้วยคิดว่า "จักบรรเทาเวทนานั้น". เวทนาที่เกิดขึ้นเพราะบริโภคเกินไปเป็นปัจจัย ชื่อว่า เวทนาใหม่. ย่อมเสพบิณฑบาตนั้นด้วยคิดว่า "จักไม่ยังเวทนาใหม่ให้เกิดขึ้น". อีกอย่างหนึ่ง เวทนาที่เกิดขึ้นเพราะไม่ได้บริโภคเป็นปัจจัย ชื่อว่า เวทนาใหม่, ย่อมเสพเพื่อมิให้เวทนาใหม่นั้นที่ยังไม่เกิดขึ้น ไม่ให้เกิดขึ้นเทียว.

---

[1] ภุตฺตวมฺมิโกติปิ ทิสฺสติ.
[2] ฉ. อติภุตฺตปจฺจเยน.

อภุตฺตปจฺจยา อุปฺปชฺชนกาติ เจตํ ขุทฺทาย[๑] วิเสสนํ. ยสฺสา อปฺปวตฺติ โภชเนน กาตพฺพา, ตสฺสา ทสฺสนตฺถํ. อภุตฺตปจฺจเยน, ภุตฺตปจฺจเยน จ อุปฺปชฺชนกเวทนาสุ[๒] ปุริมา ยถาปวตฺตา ชิฆจฺฉานิมิตฺตา เวทนา. สา หิ อภุญฺชนฺตสฺส ภิยฺโย ปวฑฺฒนวเสน อุปฺปชฺชติ. ปจฺฉิมาปิ ขุทฺทานิมิตฺตาว องฺคทาหสูลาทิเวทนา อปฺปวตฺตา.[๓] สา หิ ภุตฺตปจฺจยา ปุพฺเพ อนุปฺปนฺนาว นุปฺปชฺชิสฺสตีติ อยเมตาสํ วิเสโส. วิหึสานิมิตฺตตา เจตาสํ วิหึสาย วิเสโส.

อนึ่ง คำว่า เวทนาที่เกิดขึ้นเพราะไม่ได้บริโภคเป็นปัจจัย นี้ เป็นคำขยายของความหิว. เพื่อแสดงถึงความหิวที่จะไม่เกิดอันจะพึงทำได้ด้วยการบริโภคนั้น. ในบรรดาเวทนาที่เกิดขึ้น เพราะไม่ได้บริโภคเป็นปัจจัยก็ดี, เพราะได้บริโภคเป็นปัจจัยก็ดี เวทนาที่มีความหิวเป็นเหตุ ตามที่เป็นไปเป็นเวทนาแรก. เพราะเวทนานั้น ย่อมเกิดขึ้นโดยเพิ่มขึ้นยิ่ง ๆ แก่ผู้ไม่ได้บริโภค. เวทนามีเวทนาที่เผาอวัยวะและเป็นเหมือนหลาวเสียดแทงเป็นต้น ที่มีความหิวเป็นเหตุ แม้มีในภายหลังก็ไม่เกิด. เพราะเวทนานั้นที่ยังไม่เกิดขึ้นในกาลก่อนเลย ก็จักไม่เกิดขึ้น เพราะเหตุได้บริโภคแล้ว ฉะนั้นเวทนาเหล่านี้มีความแตกต่างกันดังกล่าวมานี้. ก็ความที่เวทนาเหล่านี้มีความเบียดเบียนเป็น

---

๑ ขุทายาติปิ ทิสฺสติ.

๒ ฉ. อุปฺปชฺชนกานุปฺปชฺชนก เวทนาสุ.

๓ ฉ. ปวตฺตา.

เหตุ เป็นความแตกต่างกันเพราะความเบียดเบียน.

ยา เวทนา. อธุนาติ เอตรหิ. อสปฺปายาปริมิตโภชนํ นิสฺสายาติ อสปฺปายาปริมิตสฺส อาหารสฺส ภุญฺชนปโยคํ อาคมฺม อุปฺปชฺชตีติ อตฺโถ. ปุราณกมฺม-ปจฺจยวเสนาติ ปุพฺเพ ปุริมชาติยํ กตตฺตา ปุราณสฺส กมฺมสฺส ปจฺจยตาวเสน. ปโยควิปตฺตึ อาคมฺม อุปฺปชฺชนารหา ยา ตํ[1] วชฺเชตฺวา ปโยคสมฺปตฺติยา อุปฏฺฐาปนํ ทุกฺขเวทนาปจฺจยฆาโต ปฏิหนนญฺจ โหตีติ อาห "ตสฺสา ปจฺจยํ วินาเสนฺโต ตํ ปุราณญฺจ เวทนํ ปฏิหงฺขามี"ติ.

ยา โยค เวทนา แปลว่า เวทนาใด. บทว่า อธุนา แปลว่า ในบัดนี้. คำว่า เพราะอาศัยการบริโภคของ อันไม่เป็นสัปปายะ และบริโภคเกินประมาณ ความว่า เกิดขึ้นเพราะอาศัยประโยค คือการบริโภคอาหารที่ไม่เป็นสัปปายะและที่เกินประมาณ. คำว่า ด้วยอำนาจกรรมเก่าเป็นปัจจัย ความว่า ด้วยอำนาจแห่งความที่กรรมเก่าเป็นปัจจัย เพราะอันตนกระทำไว้ในกาลก่อนคือในชาติก่อน. เวทนาใดที่ควรจะเกิดขึ้นเพราะอาศัยประโยควิบัติ การเว้นเวทนานั้นเสีย แล้วยังประโยคสมบัติให้ตั้งขึ้น เป็นการทำลายปัจจัยแห่งทุกขเวทนา และเป็นการกำจัดด้วย ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "เราเมื่อยังปัจจัยแห่งเวทนาเก่านั้น ให้เสื่อมไป ชื่อว่า ย่อมกำจัดเวทนาเก่านั้นด้วย" ดังนี้.

---

[1] ฉ. อุปฺปชฺชนารหตาย ตํ.

อยุตฺตปริโภโค ปจฺจเย อปจฺจเวกฺขิตฺวา ปริโภโค. โส เอว กฏูปจิตกมฺมตาย กมฺมูปจโย. ตํ นิสฺสาย ปฏิจฺจ อายตึ อนาคเต กาเล อุปฺปชฺชนโต ยา จายํ "นวเวทนา"ติ วุจฺจตีติ โยชนา. ยุตฺตปริโภควเสนาติ ปจฺจเวกฺขิตฺวา ปจฺจยานํ ปริโภควเสน, ตสฺสา นวเวทนาย มูลํ อยุตฺตปริโภคกมฺมํ อนิพฺพตฺเตนฺโต สพฺเพน สพฺพํ อนุปฺปาเทนฺโต.

การบริโภคที่ไม่ชอบ ได้แก่ การไม่พิจารณาปัจจัยทั้งหลายแล้วบริโภค. การบริโภคที่ไม่ชอบนั้นนั่นแหละ เป็นการก่อกรรม เพราะความเป็นผู้มีกรรมอันตนกระทำแล้ว และก่อแล้ว. ประกอบความว่า ก็เวทนานี้ใด ท่านเรียกว่า "เวทนาใหม่" เพราะอาศัย คือ อิงการสั่งสมกรรมนั้น เกิดขึ้นในกาลต่อไป คือในอนาคต. คำว่า ด้วยอำนาจแห่งการบริโภคชอบ ความว่า ด้วยอำนาจแห่งการได้พิจารณาแล้วบริโภคปัจจัยทั้งหลาย, ไม่ยังกรรมคือการบริโภคที่ไม่ชอบ อันเป็นมูลเหตุของเวทนาใหม่นั้นให้บังเกิด คือมิให้เกิดขึ้นทุกสิ่งทุกประการ.

เอตฺตาวตาติ "อิติ ปุราณญฺ"ติอาทินา วุตฺเตน ปทหฺวเยน. "วิหึสุปรติยา"ติ-อาทินา วา ปทจตุกฺเกน ยุตฺตปริโภค-สงฺคโห ปพฺพชิตานํ อนุจฺฉวิกสฺส ปจฺจยปริโภคสฺส วุตฺตตฺตา. อตฺตกิลมถานุ-โยคปฺปหานํ ชิฆจฺฉาทิทุกฺขปฏิฆาตสฺส ภาสิตตฺตา ฌานสุขาทีนํ ปจฺจยภูตสฺส

บทว่า เอตฺตาวตา ความว่า ด้วยบททั้ง ๒ ที่ตรัสไว้ มีคำว่า "อิติ ปุราณํ" ดังนี้เป็นต้น. อีกอย่างหนึ่ง ด้วยบททั้ง ๔ มีคำว่า "วิหึสุปรติยา" ดังนี้เป็นต้น ย่อมเป็นอันทรงแสดง การสงเคราะห์การบริโภคที่ชอบ เพราะตรัสการบริโภคปัจจัยที่สมควร แก่บรรพชิตทั้งหลาย. เป็นอันทรงแสดง การ

กายสุขสฺส อวิสชฺชนโต ธมฺมิกสุขา- ปริจฺจาโค จ ทีปิโต โหติ.

ละอัตตกิลมถานุโยค เพราะตรัสการกำจัดทุกข์ มีทุกข์คือความหิวเป็นต้น และย่อมเป็นอันทรงแสดงความไม่ละเลยสุขอันชอบธรรม เพราะไม่สละความสุขทางกาย อันเป็นปัจจัยแก่ความสุขเกิดแต่ฌานเป็นต้น.

อสปฺปายาปริมิตูปโยเคน[๑] ชีวิตินฺทฺริยุปจฺเฉทนโก, อิริยาปถภญฺชนโก วา สิยา ปริสฺสโย, สปฺปายปริมิตูปโยเคน ปน โส น โหติ. ตถา สติ จิรกาลปวตฺติสงฺขาตา สรีรสฺส ยาตฺรา ยาปนา ภวิสฺสตีติ อิมมตฺถํ ทสฺเสนฺโต "ปริมิตปริโภเคน ฯเปฯ ภวิสฺสตี"ติ อาห. โย โรโค สาโธย อสาเธยฺโย จ[๒] น โหติ, โส ยาปฺยโรโค, โส เอตสฺส อตฺถีติ ยาปฺยโรคี.

อันตราย ที่เข้ามาตัดรอนชีวิตินทรีย์ หรือที่บั่นทอนอิริยาบถ พึงมีได้ก็เพราะประกอบด้วยการบริโภคอาหารที่ไม่เป็นสัปปายะ และการบริโภคเกินประมาณ, แต่อันตรายนั้นจะไม่มี ก็เพราะประกอบด้วยการบริโภคอาหารที่เป็นสัปปายะ และการบริโภคพอประมาณ. ท่านอาจารย์เมื่อจะแสดงเนื้อความนี้ว่า เมื่อเป็นอย่างนั้น การดำเนินไป คือความเป็นไปแห่งสรีระ กล่าวคือ ความเป็นไปได้ตลอดกาลนาน จักมีได้ จึงกล่าวว่า "ด้วยความบริโภคพอประมาณ ความเป็นไปกล่าวคือ ความดำเนินไปตลอดกาล

---

[๑] ม. อสปฺปายาปริมิตปริโภเคน.

[๒] ม. ยาโปฺย อยาโปฺย จ, ฉ. สาทฺโธ อสาทฺโธ จ.

นาน เพราะไม่มีอันตรายที่จะเข้ามาตัดรอนชีวิตินทรีย์ หรือจะบั่นทอนอิริยาบถ จักมีแก่เรา" ดังนี้. โรคใดไม่เป็นโรคที่แก้ไขได้และที่แก้ไขไม่ได้, โรคนั้นชื่อว่าโรคเรื้อรัง, โรคนั้นมีอยู่แก่บุคคลนี้ เหตุนั้น บุคคลนี้ชื่อว่าผู้มีโรคเรื้อรัง.

โส หิ นิจฺจกาลํ เภสชฺชํ อุปเสวติ, ตถา อยมฺปีติ. ยทิ ยาตฺราปิ ยาปนา, ปุพฺเพปิ "ยาปนา ยาตฺรา"ติ[๑] วุตฺตํ, โก เอตฺถ วิเสโสติ ? ปุพฺเพ "ยาปนา"ติ[๑] ชีวิตินฺทฺริยยาปนา อธิปฺเปตา, อิธ ปน จตุนฺนํ อิริยาปถานํ อวิจฺเฉทสงฺขาตา ยาปนา ยาตฺราติ อยเมตฺถ วิเสโส.

ก็คนผู้มีโรคเรื้อรังนั้น ย่อมใช้ยารักษาตลอดกาลเป็นนิตย์, แม้ภิกษุนี้ก็ต้องเสพเช่นนั้นแล. ถามว่า ถ้าว่าการดำเนินไป คือการยังอัตภาพให้เป็นไปไซร้, คำที่ท่านกล่าวไว้ในบทก่อนว่า "เพื่อยังอัตภาพให้เป็นไป" ก็ดี, ในเรื่องนี้มีความแตกต่างกันอย่างไร? ตอบว่า การยังชีวิตินทรีย์ให้เป็นไป ทรงประสงค์เอาว่า "ยาปนา (เพื่อยังอัตภาพให้เป็นไป)" ในบทก่อน, แต่ในบทนี้ ทรงประสงค์เอาการเป็นไป คือการดำเนินไป กล่าวคือความไม่ขาดสายแห่งอิริยาบถทั้ง ๔ ฉะนั้นในเรื่องนี้มีความแปลกกันดังกล่าวมานี้.

๑-๑ ฉ. ยาปนายาติ.

พุทฺธปฏิกฺกุฏฺเฐน มิจฺฉาชีเวน ปจฺจยปริเยสนา อยุตฺตปริเยสนา. ทายกเทยฺยธมฺมานํ, อตฺตโน จ ปมาณํ อชานิตฺวา ปฏิคฺคหณํ, สทฺธาเทยฺยวินิปาตนตฺถํ วา ปฏิคฺคหณํ อยุตฺตปฏิคฺคหณํ, เยน วา อาปตฺตึ อาปชฺชติ. อปจฺจเวกฺขิตปริโภโค อยุตฺตปริโภโค. เตสํ ปริวชฺชนํ ธมฺเมน สเมน ปจฺจยุปฺปาทนาทิวเสน เวทิตพฺพํ. ธมฺเมน หิ ปจฺจเย ปริเยสิตฺวา ธมฺเมน ปฏิคฺคเหตฺวา ปจฺจเวกฺขิตฺวา ปริภุญฺชนํ อนวชฺชตา นาม.

การแสวงหาปัจจัยด้วยมิจฉาชีพ ที่พระพุทธเจ้าทรงรังเกียจแล้ว ชื่อว่า การแสวงหาที่ไม่ชอบ. การไม่รู้ประมาณของไทยธรรมแห่งทายก, และของตนแล้วรับ, หรือการรับเพื่อจะยังศรัทธาไทยให้ตกไป ชื่อว่า การรับที่ไม่ชอบ, หรือได้แก่ การรับที่เป็นเหตุต้องอาบัติ. การไม่พิจารณาแล้วบริโภค ชื่อว่า การบริโภคที่ไม่ชอบ. การเว้นการแสวงหา การรับ และการบริโภคที่ไม่ชอบเหล่านั้น พึงทราบด้วยอำนาจการทำปัจจัยให้เกิดขึ้นเป็นต้น โดยธรรมโดยเสมอ. จริงอยู่ การแสวงหาปัจจัยโดยธรรม รับมาโดยธรรมพิจารณาแล้วจึงบริโภค ชื่อว่า ความเป็นผู้หาโทษมิได้.

อรตีติ อุกฺกณฺฐา. ปนฺตเสนาสเนสุ, อธิกุสลธมฺเมสุ จ อนภิรติ. ตนฺทีติ จปลายิกา[๑] นิทฺทา. วิชมฺภิกา[๒]ติ ถีนมิทฺธาภิภเวน กายสฺส วิชมฺภนา. วิณฺณุหิ

บทว่า อรติ แปลว่า ความกระสัน. ได้แก่ ความไม่ยินดีอย่างยิ่งในเสนาสนะที่สงัด และในอธิกุศลธรรมทั้งหลาย. บทว่า ตนฺทิ ความว่า ความโงกง่วง คือความ–

---

[๑] ฉ. ปจลายิกา. [๒] ฉ. วิชมฺภิตา.

ครหา วิญฺญุครหา. เอกจฺโจ หิ อนวชฺชํเยว สาวชฺชํ กโรติ, "ลทฺธํ เม"ติ ปมาณาธิกํ ภุญฺชิตฺวา ตํ ชีราเปตุํ อสกฺโกนฺโต อุทฺธํวิเรจนอโธวิเรจนาทีหิ กิลมติ, สกลวิหาเร ภิกฺขู ตสฺส สรีรปฏิชคฺคนเภสชฺชปริเยสนญฺจ อุสฺสุกฺกา[๑] โหนฺติ. อญฺเญ เต "กึ อิทนฺ"ติ ปุจฺฉิตฺวา "อสุกสฺส อุทรํ อุทฺธุมาตนฺ"ติอาทีนิ สุตฺวา "นิจฺจากาลมฺเปส เอวมฺปกติโก อตฺตโน กุจฺฉิปมาณํ นาม น ชานาตี"ติ นินฺทนฺติ, เอวํ อนวชฺชํเยว สาวชฺชํ กโรติ.

หลับ. บทว่า วิชมฺภิกา ความว่า ความบิด-กายเพราะถูกถีนะและมิทธะครอบงำ. กิริยาที่ผู้รู้ทั้งหลายติเตียน ชื่อว่า วิญฺญุครหา. จริงอยู่ ภิกษุบางรูป ทำสิ่งที่ไม่มีโทษเลยให้เป็นสิ่งที่มีโทษ, คิดว่า "ของนี้เราได้มาแล้ว" บริโภคเกินประมาณ เมื่อไม่อาจให้อาหารนั้นย่อยได้ ย่อมลำบาก เพราะเหตุมีอาเจียนและท้องร่วงเป็นต้น, ภิกษุทั้งหลายทั่ววัด จะต้องขวนขวายแสวงหาเภสัชประคบประหงมสรีระภิกษุนั้น. ภิกษุเหล่าอื่นจะถามภิกษุเหล่านั้นว่า "นี่อะไรกัน" ครั้นได้ฟังว่า "ภิกษุโน้นท้องขึ้น" เป็นต้น ก็จะติเตียนว่า "ท่านองค์นี้มีปกติเป็นอย่างนี้ ตลอดกาลเป็นนิตย์ ไม่รู้จักประมาณท้องของตน" อย่างนี้ชื่อว่า ทำสิ่งที่ไม่มีโทษเลย ให้เป็นสิ่งที่มีโทษ.

เอวํ อกตฺวา "อนวชฺชตา จ ภวิสฺสตี"ติ ปฏิเสวติ. อตฺตโน หิ ปกติอคฺคิพลาทึ

ภิกษุไม่กระทำอย่างนี้ ย่อมเสพด้วยอันคิดว่า "ก็ความไม่มีโทษจักมี". ก็ภิกษุรู้กำลังแห่ง-

---

[๑] ฉ. สรีรปฏิชคฺคน เภสชฺชปริเยสนาปสุตา.

ชานิตฺวา "เอวเมว[๑] อรติอาทีนํ อภาเวน กายสุขตา, อครหิตพฺพตา จ ภวิสฺสตี"ติ ปมาณยุตฺตเมว ปฏิเสวติ. ยาวตฺตโก โภชเนน อตฺโถ, ตสฺส สาธเนน ยาวทตฺถํ อุทรสฺส ปริปูรเณน อุทราวเทหกํ โภชนํ ยาวทตฺถอุทราวเทหกโภชนํ, ตสฺส ปริวชฺชเนน.

ไฟ ตามปกติเป็นต้น ของตน(ไฟธาตุ) เสพ (ปัจจัย) แต่พอประมาณเท่านั้น ด้วยคิดว่า "เพราะไม่มีความกระสันเป็นต้น อย่างนี้นั่นแหละ ความสุขทางกายและความเป็นผู้อันใคร ๆ ไม่พึงติเตียนจักมี" ดังนี้. ความต้องการด้วยการบริโภคมีประมาณเพียงใด, การบริโภค ชื่อว่า ตามต้องการด้วยการยังความต้องการนั้นให้สำเร็จ ชื่อว่า จนเต็มท้อง ด้วยอันยังท้องให้เต็ม ชื่อว่า การบริโภคอาหาร ตามที่ต้องการจนเต็มท้อง, ด้วยการเว้นการบริโภคอาหาร ตามที่ต้องการจนเต็มท้องนั้น.

เสยฺยาย สยเนน ลทฺธพฺพสุขํ เสยฺยสุขํ, อุโภหิ ปสฺเสหิ สมฺปริวตฺตกํ สยนฺตสฺส สุขํ[๒] ปสฺสสุขํ, มิทฺเธน นิทฺทายเนน อุปฺปชฺชนกสุขํ มิทฺธสุขํ, เตสํ เสยฺย ฯเปฯ สุขานํ

สุขที่จะพึงได้ด้วยการนอน ชื่อว่า สุขด้วยการนอน, สุขที่เกิดขึ้นแก่บุคคลผู้นอนซึ่งพลิกกลับไปมาโดยข้างทั้ง ๒ ชื่อว่า สุขด้วยการเอนหลัง(เอกเขนก), สุขที่เกิดขึ้นด้วยการ

---

๑ ฉ. เอวํ เม.

๒ ฉ. สมฺปริวตฺตนกํ สยนฺตสฺส อุปฺปชฺชนสุขํ.

ปหานโต จตุนฺนํ อิริยาปถานํ โยคฺยภาวสฺส ปฏิปาทนํ กายสฺส จตุอิริยาปถโยคฺยภาวปฏิปาทนํ, ตโต. สุโข อิริยาปถวิหาโร ผาสุวิหาโร. ปจฺฉิเม วิกปฺเป, สพฺพวิกปฺเปสุ วา วุตฺตํ ผาสุวิหารลกฺขณํ อาคเมน สมตฺเถตุํ "วุตฺตมฺปิ เหตนฺ"ติอาทิ วุตฺตํ. ตีสุปิ วิกปฺเปสุ อาหารสฺส โอนปริโภควเสเนว หิ ผาสุวิหาโร วุตฺโตติ.

หลับ คืออาการหลับ ชื่อว่า สุขด้วยการหลับ, การทำให้อิริยาบถ ๔ ดำเนินไปสมประกอบ โดยละความสุขด้วยการนอน, ความสุขด้วยการเอนหลัง(เอกเขนก) และความสุขด้วยการหลับเสีย ชื่อว่า การยังอิริยาบถ ๔ แห่งกายให้ดำเนินไปสมประกอบ, โดยการยังอิริยาบถ ๔ ให้ดำเนินไปสมประกอบนั้น. การผลัดเปลี่ยนอิริยาบถอันเป็นสุข ชื่อว่า การอยู่ผาสุก. ท่านอาจารย์ประสงค์จะทำให้ลักษณะแห่งการอยู่ผาสุก ที่ท่านกล่าวไว้ในวิกัปหลัง หรือในวิกัปทั้งหมดเด่นชัดขึ้นด้วยหลักฐานที่มา (อาคม) จึงกล่าวคำมีคำว่า "สมดังคำประพันธ์ที่กล่าวไว้" เป็นต้น. ก็ในวิกัปทั้ง ๓ ตรัสถึงการอยู่ผาสุกด้วยการบริโภคอาหารให้หย่อน ๆ ไว้นั่นเอง.

เอตฺตาวตาติ "ยาตฺรา"ติอาทินา วุตฺเตน ปทตฺตเยน. "ยาตฺรา จ เม ภวิสฺสตี"ติ ปโยชนปริคฺคหทีปนา. ยาตฺรา หิ นํ อาหารุปโยคํ ปโยเชตีติ. ธมฺมิกสุขาปริจฺจาคเหตุโก ผาสุวิหาโร

คำว่า โดยลำดับคำเพียงเท่านี้ ความว่า โดยบททั้ง ๓ ที่กล่าวไว้โดยนัยมีอาทิว่า "ยาตฺรา" ดังนี้. คำว่า "ความเป็นไปจักมีแก่เรา" เป็นคำแสดงถึงการกำหนดประโยชน์. จริงอยู่ ความเป็นไป

<u>มชฺฌิมา</u> <u>ปฏิปทา</u> อนุตทฺวยปริวชฺชนโต.

ย่อมยังภิกษุนั้น ให้ประกอบการใช้อาหารได้ แล. การอยู่ผาสุก เป็นเหตุไม่ละเลยสุขอันชอบธรรม ชื่อว่า <u>เป็นมัชฌิมาปฏิปทา</u> เพราะเว้นจากส่วนสุดทั้ง ๒ เสีย.

อิมสฺมึ ปน ฐาเน อฏฺฐงฺคานิ สโมธาเนตพฺพานิ : "เนว ทวายา"ติ เอกํ องฺคํ, "น มทายา"ติ เอกํ, "น มณฺฑนายา"ติ เอกํ, "น วิภูสนายา"ติ เอกํ, "ยาวเทว อิมสฺส กายสฺส ฐิติยา ยาปนายา"ติ เอกํ, "วิหีสุปรติยา พฺรหฺมจริยานุคฺคหายา"ติ เอกํ, "อิติ ปุราณญฺจ เวทนํ ปฏิหงฺขามิ, นวญฺจ เวทนํ น อุปฺปาเทสฺสามี"ติ เอกํ, "ยาตฺรา จ เม ภวิสฺสตี"ติ เอกํ, "อนวชฺชตา จ ผาสุวิหาโร จา"ติ อยเมตฺถ โภชนานิสํโส.

แต่ในที่นี้พึงประมวลองค์ ๘ มาดังต่อไปนี้ : คำว่า "ไม่ใช่เพื่อเล่น" เป็นองค์หนึ่ง, คำว่า "มิใช่เพื่อมัวเมา" เป็นองค์หนึ่ง, คำว่า "มิใช่เพื่อตกแต่ง" เป็นองค์หนึ่ง, คำว่า "มิใช่เพื่อประดับ" เป็นองค์หนึ่ง, คำว่า "เพียงเพื่อให้กายนี้ดำรงอยู่เป็นไป" เป็นองค์หนึ่ง, คำว่า "เพื่อระงับความเบียดเบียน เพื่ออนุเคราะห์พรหมจรรย์" เป็นองค์หนึ่ง, คำว่า "ด้วยประการดังนี้จักบรรเทาเวทนาเก่า และจะไม่ยังเวทนาใหม่ให้เกิดขึ้น" เป็นองค์หนึ่ง, คำว่า "การยังอัตภาพให้เป็นไปได้ จักมีแก่เรา" เป็นองค์หนึ่ง, ข้อที่ว่า "ความเป็นผู้หาโทษมิได้ ๑ ความอยู่ผาสุก ๑" ดังกล่าวมานี้ เป็นอานิสงส์แห่งการบริโภคในที่นี้.

มหาสิวตฺเถโร ปนาห "เหฏฺฐา จตฺตาริ องฺคานิ ปฏิกฺเขโป นาม, อุปริ ปน อฏฺฐ องฺคานิ สโมธาเนตพฺพานี"ติ. ตตฺถ "ยาวเทว อิมสฺส กายสฺส ฐิติยา"ติ เอกํ องฺคํ, "ยาปนายา"ติ เอกํ, "วิหึสุปรติยา"ติ เอกํ, "พฺรหฺมจริยานุคฺคหายา"ติ เอกํ, "อิติ ปุราณญฺจ เวทนํ ปฏิหงฺขามี"ติ เอกํ, "นวญฺจ เวทนํ น อุปฺปาเทสฺสามี"ติ เอกํ, "ยาตฺรา จ เม ภวิสฺสตี"ติ เอกํ, "อนวชฺชตา จา"ติ เอกํ. ผาสุวิหาโร ปน โภชนานิสํโสติ. เอวํ อฏฺฐงฺคสมนฺนาคตํ อาหารํ อาหาเรนฺโต ปฏิสงฺขา โยนิโส ปิณฺฑปาตํ ปฏิเสวติ นาม.

แต่พระมหาสิวัตเถระกล่าวว่า "๔ องค์ข้างต้น ชื่อว่า เป็นข้อห้าม, แต่พึงประมวลองค์ ๘ ข้างหน้า" ดังนี้. ในบรรดาองค์ ๘ เหล่านั้น คำว่า "เพียงเพื่อยังชีวิตินทรีย์แห่งกายนี้ให้ดำรงอยู่" เป็นองค์หนึ่ง, คำว่า "เพื่อยังอัตภาพให้เป็นไป" เป็นองค์หนึ่ง, คำว่า "เพื่อระงับความเบียดเบียน" เป็นองค์หนึ่ง, คำว่า "เพื่ออนุเคราะห์พรหมจรรย์" เป็นองค์หนึ่ง, คำว่า "ด้วยประการฉะนี้จะบรรเทาเวทนาเก่าเสียได้" เป็นองค์หนึ่ง, คำว่า "จะไม่ยังเวทนาใหม่ให้เกิดขึ้น" เป็นองค์หนึ่ง, คำว่า "ความเป็นไปจักมีแก่เรา" เป็นองค์หนึ่ง, คำว่า "ความเป็นผู้หาโทษมิได้" เป็นองค์หนึ่ง. แต่ความอยู่ผาสุกเป็นอานิสงส์แห่งการบริโภค ดังนี้แล. ภิกษุเมื่อกลืนกินอาหารอันประกอบด้วยองค์ ๘ อย่างนี้ ชื่อว่า พิจารณาเสพบิณฑบาตโดยอุบายอันแยบคาย.

ยตฺถ ยตฺถาติ ภุมฺมนิทฺเทเสน[๑] เสน-สทฺทสฺส อธิกรณตฺถวุตฺติมาห. ตถา อาสน-สทฺทสฺสาปิ. อฑฺฒโยคาทิมฺหีติ อาทิ-สทฺเทน ปาสาทาทึ มญฺจาทิญฺจ สงฺคณฺหติ.[๒] ยตฺถ ยตฺถ วิหาเร วา อฑฺฒโยคาทิมฺหิ วา อาสตีติ วิหารฑฺฒโยคาทิเก อาเนตฺวา สมฺพนฺธิตพฺพํ. อิธ อาทิ-สทฺเทน ปีฐสนฺถตาทีนมฺปิ สงฺคโห เวทิตพฺโพ.

ท่านอาจารย์กล่าวว่า เสน ศัพท์ เป็นไปในอรรถแห่งอธิกรณะ โดยนิเทศเป็นสัตตมีวิภัตติว่า ยตฺถ ยตฺถ. อาสน ศัพท์ ก็เหมือนกัน. ท่านสงเคราะห์ปราสาทเป็นต้น และเตียงเป็นต้น ด้วยอาทิศัพท์ว่า อฑฺฒโยคาทิมฺหิ. พึงนำวิหารและอัฑฒโยคะเป็นต้น (วิหารและเรือนมุงด้านเดียวเป็นต้น) มาเชื่อมเข้าดังนี้ว่า นั่งในวิหารหรือในที่ ฯ มุงด้านเดียวเป็นต้นใด ๆ. ด้วยอาทิศัพท์ในคำว่า อฑฺฒโยคาทิเก นี้ พึงทราบว่ารวมเอาเตียงและสันถัต[๑]เป็นต้นด้วย.

ปริสหนฏฺเฐนาติ อภิภวนฏฺเฐน, วิพาธนฏฺเฐนาติ อตฺโถ. อุตุเยว อุตุปริสฺสโยติ สีตุณฺหาทิอุตุเยว อสปฺปาโย วุตฺตนเยน อุตุปริสฺสโย. ตสฺส อุตุปริสฺสยสฺส วิโนทนตฺถํ, อนุปฺปนฺนสฺส อนุปฺปาทนตฺถํ, อุปฺปนฺนสฺส วูปสมนตฺถญฺจาติ

คำว่า ปริสหนฏฺเฐน ความว่า เพราะอรรถว่าครอบงำ, อธิบายว่า เพราะอรรถว่าเบียดเบียน. คำว่า อุตุเยว อุตุปริสฺสโย ความว่า ฤดูมีเย็นและร้อนเป็นต้นนั่นเทียว ไม่เป็นสัปปายะ ชื่อว่า มีฤดูเป็นอันตราย โดยนัยที่กล่าวแล้ว. อธิบายว่า เพื่อบรรเทา

---

[๑] ก. ยถา หิ.
[๒] ฉ. สงฺคณฺหาติ.

[๑] ผ้ารองนั่ง.

อตฺโถ. นานารมฺมณโต ปฏิสํหริตฺวา กมฺมฏฺฐานภูเต เอกสฺมึเยว อารมฺมเณ จิตฺตสฺส สมฺมเทว ลยนํ ปฏิสลฺลานํ, ตตฺถ อาราโม อภิรติ ปฏิสลฺลานาราโม, ตทตฺถํ.

อันตรายคือฤดูนั้น, เพื่อไม่ให้อันตรายคือฤดูที่ยังไม่เกิดขึ้นไม่ให้เกิดขึ้น, และเพื่อระงับอันตรายคือฤดูที่เกิดขึ้นแล้ว. การที่จิตถอยกลับจากอารมณ์ต่าง ๆ เร้น คือการหลีกเร้นโดยชอบนั่นเทียว อยู่ในอารมณ์เดียวเท่านั้นซึ่งเป็นกรรมฐาน, ความมายินดี คือความยินดียิ่งในอันหลีกเร้นนั้น ชื่อว่า ปฏิสลฺลานาราโม (มีอันหลีกเร้นเป็นที่มายินดี), เพื่อประโยชน์แก่การหลีกเร้น เป็นที่มายินดีนั้น.

เสนาสนํ หิ วิวิตฺตํ โยคิโน ภาวนานุกูลํ สุญฺญาคารภาวโต. ตมฺปเนตํ อตฺถทฺวยํ วิภาเวตุํ "โย สรีราพาธจิตฺตวิกฺเขปกโร"ติอาทิ วุตฺตํ. ตตฺถ เอกีภาวสุขตฺถนฺติ เอกีภาวเหตุกํ สุขํ เอกีภาวสุขํ, ตทตฺถํ. คณสงฺคณิกากิเลสสงฺคณิกาภาเวน อุปฺปชฺชนกสุขํ.

จริงอยู่ เสนาสนะที่สงัด เหมาะแก่การเจริญภาวนาของโยคี เพราะความเป็นสุญญาคาร (เรือนว่าง). ก็เพื่อจะประกาศประโยชน์ทั้ง ๒ นี้นั้น จึงได้กล่าวคำว่า "โย สรีราพาธจิตฺตวิกฺเขปกโร" แปลว่า ฤดูใดทำความอาพาธแห่งสรีระ และความฟุ้งซ่านแห่งจิต ดังนี้เป็นต้น. ในคำเหล่านั้น บทว่า เอกีภาวสุขตฺถํ ความว่า ความสุขอันมีความเป็นผู้เดียวเป็นเหตุ ชื่อว่าความสุข

อันเกิดแต่การอยู่ผู้เดียว, เพื่อความสุข อันเกิดแต่การอยู่ผู้เดียวนั้น. คือความสุข ที่เกิดโดยไม่มีความคลุกคลีด้วยหมู่คณะ และ ความหมกมุ่นด้วยกิเลส.

ยทิ อุตุเยว อุตุปริสฺสโย, "อุตุ จ สีตุณฺหนฺ"ติ สีตุณฺหปฏิฆาตํ วตฺวา อุตุปริสฺสยวิโนทนํ กสฺมา วุตฺตนฺติ โจทนํ สนฺธายาห "กามญฺจา"ติอาทิ. ตตฺถ "นิยตํ อุตุปริสฺสยวิโนทนนฺ"ติ เอเตน "สีตสฺส ปฏิฆาตาย อุณฺหสฺส ปฏิฆาตายา"ติ เอตฺถ วุตฺตํ สีตุณฺหํ อนิยตํ กทาจิ กทาจิ อุปฺปชฺชนกํ, อุตุปริสฺสโย ปน สพฺพทาภาวี[๑] อธิปฺเปโตติ ทสฺเสติ.

ท่านอาจารย์หมายเอาคำท้วงที่ว่า ถ้า หากว่าอุตุนั่นเอง ชื่อว่า อุตุปริสฺสย (อันตรายคืออุตุ), ท่านกล่าวการป้องกัน ความหนาวและความร้อนไว้ว่า "อุตุ จ สีตุณฺหํ" เป็นต้นแล้ว เพราะเหตุไรจึงกล่าว การบรรเทา อุตุปริสฺสย (อันตรายคืออุตุ) อีกเล่า ดังนี้ จึงกล่าวว่า "กามญฺจ" ดังนี้ เป็นต้น. ในคำเหล่านั้น ด้วยคำว่า "การ บรรเทาอันตรายคืออุตุ อันเป็นประโยชน์ ประจำ" นี้ ท่านอาจารย์แสดงว่า ในคำว่า "เพื่อป้องกันความหนาว เพื่อป้องกันความ ร้อน" นี้ ตรัสถึงความหนาวและความร้อน อันไม่แน่นอน คือเกิดขึ้นในกาลบางครั้ง บางคราว, ส่วนอันตรายคืออุตุ ประสงค์

[๑] วิสุทฺธิมคฺเค. สพฺพทาภาวีติ ปาโจ นตฺถิ.

เอาอันตรายที่มีตลอดกาลทั้งปวง เป็นปกติ ดังนี้.

วุตฺตปฺปกาโรติ "สีตาทิโก, อสปฺปาโย"ติ จ เอวํ วุตฺตปฺปกาโร. วิวฏงฺคณรุกฺขมูลาทีสุ นิสินฺนสฺส อปริคฺคุติยา อสํวุตทฺวาราทิตาย ปากฏปริสฺสยา, อสปฺปายรูปทสฺสนาทินา อปากฏปริสฺสยา จ ภิกฺขุสฺส กายจิตฺตานํ อาพาธํ กเรยฺยุํ. ยตฺถ คุตฺเต เสนาสเน อาพาธํ น กโรนฺติ. เอวํ ชานิตฺวาติ อุภยปริสฺสยรหิตนฺติ เอวํ ญตฺวา ปฏิเสวนฺโต ภิกฺขุ เวทิตพฺโพติ สมฺพนฺโธ.

คำว่า (อุตุ)มีประการที่กล่าวแล้ว คือ(อุตุ) มีประการที่กล่าวแล้ว อย่างนี้ว่า "อุตุมีความหนาวเป็นต้น, และว่า อุตุที่ไม่เป็นสัปปายะ". อันตรายปรากฏ พึงกระทำความเบียดเบียนแก่กายและจิตของภิกษุผู้นั่งอยู่ที่ลานโล่ง และโคนไม้เป็นต้นได้ เพราะไม่มีการคุ้มครอง คือเพราะความเป็นสถานที่ไม่มีประตูปิดกั้นเป็นต้น, และอันตรายปกปิด พึงกระทำความเบียดเบียนแก่กายและจิตของภิกษุ เพราะการเห็นรูปอันไม่เป็นสัปปายะเป็นต้น. ในเสนาสนะที่ได้คุ้มครองไว้อันใด ย่อมกระทำความเบียดเบียนไม่ได้. คำว่า ทราบอย่างนี้แล้ว เชื่อมความว่า ภิกษุเมื่อทราบว่า เป็นเสนาสนะ ที่ปราศจากอันตรายทั้งสองอย่าง อย่างนี้แล้วจึงเสพ พึงทราบว่า (ชื่อว่า ย่อมพิจารณาโดยถูกอุบาย แล้วจึงเสพเสนาสนะ ฯลฯ) ดังนี้.

ธาตุกฺโขภลกฺขณสฺส, ตํเหตุกทุกฺขเวทนาลกฺขณสฺส วา โรคสฺส ปฏิปกฺขภาโว ปฏิยนฏฺโฐ. เตนาห "ปจฺจนีกคมนฏฺเฐนาติ อตฺโถ"ติ, วูปสมนฏฺเฐนาติ วุตฺตํ โหติ. ยสฺส กสฺสจีติ สปฺปิอาทีสุ ยสฺส กสฺสจิ. สปฺปายสฺสาติ หิ ตสฺส วิการวูปสเมนาติ อธิปฺปาโย. ภีสกสฺส[๑] กมฺมํ เตน วิธาตพฺพโต. เตนาห "เตน อนุญฺญาตตฺตา"ติ. นครปริกฺขาเรหีติ นครํ ปริวาเรตฺวา รกฺขนเกหิ. ฒฎอุปริกฺเขโป[๒] ปริกฺขา อุทฺทาโป ปากาโร เอสิกา ปลิฆา[๓] ปาการปตฺถณฺฑิลนฺติ สตฺต "นครปริกฺขารา"ติปิ วทนฺติ.

ความเป็นปฏิปักษ์ต่อโรค อันมีความกำเริบแห่งธาตุเป็นลักษณะ, หรือว่ามีทุกขเวทนา อันมีความกำเริบแห่งธาตุนั้นเป็นเหตุ เป็นลักษณะ ชื่อว่า ความหมายว่าเป็นเหตุต่อต้าน. ด้วยเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "ความว่า โดยความหมายว่าถึงความเป็นศัตรู(ต่อโรค)" ดังนี้, มีอรรถาธิบายว่า โดยความหมายว่าสงบ(โรค)ได้. คำว่า (สิ่งที่เป็นสัปปายะ)อย่างใดอย่างหนึ่ง ได้แก่ (สิ่งที่เป็นสัปปายะ)อย่างใดอย่างหนึ่ง ในบรรดาวัตถุมีเนยใสเป็นต้น. จริงอยู่ มีอธิบายว่า สิ่งสัปปายะ เพราะสิ่งนั้นสงบความวิการได้. ชื่อว่า เป็นสิ่งที่หมอทำ เพราะเป็นสิ่งที่หมอนั้นพึงจัดแจง. เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "เพราะความที่หมอนั้นอนุญาต" ดังนี้. คำว่า ด้วยบริขารแห่งนคร คือ ด้วยสิ่งแวดล้อมรักษา

---

๑ ฉ. ภิสกฺกสฺส.

๒ สี. กวาฏปริกฺเขโป, ฉ. วิวฏปริกฺเขโป.

๓ ฉ. ปลิโฆ.

พระนคร. อาจารย์ทั้งหลายกล่าวถึงวัตถุ ๗ อย่าง คือที่ที่ยกขึ้นเป็นหน้าผาล้อมรอบ คูเมือง เชิงเทิน กำแพง เสาระเนียด ลิ่มสลัก ป้อมประจำกำแพง ว่า "บริขารแห่งนคร" ดังนี้ก็มี.

เสตปริกฺขาโรติ[๑] สุวิสุทฺธสีลาลงฺกาโร. อริยมคฺโค หิ อิธ "รโถ"ติ อธิปฺเปโต. ตสฺส จ สมฺมาวาจาทโย อลงฺการฏฺเฐน "ปริกฺขาโร"ติ วุตฺตา. ชีวิตปริกฺขาราติ ชีวิตสฺส ปวตฺติการณานิ. สมุทาเนตพฺพาติ สมฺมา อุทฺธํ อุทฺธํ อาเนตพฺพา ปริเยสิตพฺพา. ปริวาโรปิ โหติ อนฺตรายานํ ปริโต วารณโต. เตนาห "ชีวิต ฯเปฯ รกฺขนโต"ติ.[๒]

คำว่า มีศีลเป็นบริขาร คือมีศีลที่บริสุทธิ์ดีเป็นเครื่องประดับ. ก็ในสูตรนี้ อริยมรรคทรงประสงค์เอาว่า "รถ". และตรัสถึงธรรมทั้งหลายมีสัมมาวาจาเป็นต้น ว่าเป็น "บริขาร" โดยความหมายว่าเป็นเครื่องประดับแห่งพระอริยมรรคนั้น. คำว่า บริขารแห่งชีวิต ได้แก่ เหตุแห่งความเป็นไปของชีวิต. บทว่า สมุทาเนตพฺพา (พึงนำมาโดยชอบ) คือพึงนำมา ได้แก่ พึงแสวงหาต่อ ๆ ไปโดยชอบ. เภสัชอันเป็นปัจจัยสำหรับคนไข้นั้น ย่อมเป็นทั้งบริวาร (แห่งชีวิต) เพราะป้องกันอันตรายทั้งหลายได้-

---

[๑] ฉ. สีลปริกฺขาโรติ.

[๒] ฉ. รกฺขณโต.

โดยรอบ. เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "เพราะรักษาไว้ ฯลฯ อันทำชีวิตให้พินาศ" ดังนี้.

ตตฺถ อนฺตรนฺติ วิวรํ, โอกาโสติ อตฺโถ. เวริกานํ อนฺตรํ อทตฺวา อตฺตโน สามิกานํ ปริวาเรตฺวา ฐิตเสวกา วิย รกฺขนโต. อสฺสาติ ชีวิตสฺส. การณภาวโตติ จิรปฺปวตฺติยา การณภาวโต. รสายนภูตญฺหิ เภสชฺชํ สุจิรมฺปิ กาลํ ชีวิตํ ปวตฺเตติเยว. ยทิปิ อนุปฺปนฺนา เอว ทุกฺขา เวทนา[๑] เภสชฺชปริโภเคน ปฏิหญฺญนฺติ, น อุปฺปนฺนา ตาสํ สรเสเนว ภิชฺชนโต, อุปฺปนฺนสทิสา ปน "อุปฺปนฺนา"ติ วุจฺจนฺติ. ภวติ หิ ตํสทิเสสุ ตพฺโพหาโร, ยถา สา เอว ติตฺติริ, ตานิเยว โอสธานีติ. ตสฺมา วุตฺตํ "อุปฺปนฺนานนฺติ ชาตานํ ภูตานํ นิพฺพตฺตานนฺ"ติ.

ในคำเหล่านั้น บทว่า อนฺตรํ แปลว่า ช่อง, หมายความว่า โอกาส. ความว่า เพราะรักษาไว้ ราวกะพวกข้าเฝ้าที่ยืนแวดล้อมรักษาเจ้านายของตน ไม่ให้ช่องแก่พวกศัตรู. บทว่า อสฺส โยค ชีวิตสฺส แปลว่า แห่งชีวิตนั้น. คำว่า เพราะความเป็นเหตุ คือเพราะความเป็นเหตุแห่งความเป็นไปได้ตลอดกาลนาน. จริงอยู่ เภสัชที่เป็นรสายนะ คือที่มีในสายส่งอาหาร (รสายนะ แปลว่า เส้นเอ็นนำรสก็ได้) ย่อมทำชีวิตให้เป็นไปตลอดกาล แม้แสนนานทีเดียว. ภิกษุย่อมกำจัดทุกขเวทนาที่ยังไม่เกิดขึ้นเลยด้วยการบริโภคเภสัช, หากำจัดทุกขเวทนาที่เกิดขึ้นแล้วไม่ เพราะทุกขเวทนาที่เกิดขึ้นแล้วเหล่านั้น มีการแตกดับไปตามสภาวะ

[๑] ฉ. ทุกฺขเวทนา.

ของตนนั่นเทียว ก็จริงอยู่, ถึงกระนั้น ท่านก็เรียกทุกขเวทนาที่ยังไม่เกิดขึ้น อันเหมือนกับทุกขเวทนาที่เกิดขึ้นแล้ว ว่า "เกิดขึ้นแล้ว". จริงอยู่ โวหารว่าเกิดขึ้นแล้วนั้น ย่อมมีได้ในธรรมทั้งหลาย ที่เหมือนกับธรรมที่เกิดขึ้นแล้วนั้น, เหมือนอย่างคำว่า สา เอว ติตฺติริ แปลว่า นกกระทาตัวนั้นแหละ ตานิเยว โอสธานิ โอสถก็อันนั้นนั่นแหละ (คือ เป็นนกกระทาพันธุ์เดียวกัน เป็นยาขนานเดียวกัน) ฉะนี้แล. เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า บทว่า "อุปฺปนฺนานํ แปลว่า เกิดขึ้นแล้ว คือมีแล้ว บังเกิดแล้ว" ดังนี้.

สญฺจยโต ปฏฺฐาย โส ธาตุกฺโขโภ สมุฏฺฐานํ เอเตสนฺติ ธาตุกฺโขภสมุฏฺฐานา. "ทุกฺขเวทนา"ติ วตฺวา สา อกุสลสภาวาปิ อตฺถีติ ตโต วิเสเสตุํ "อกุสลวิปากเวทนา"ติ วุตฺตํ. พฺยาพาธนฏฺเฐน พฺยาพาโธ, พฺยาพาโธว พฺยาปชฺฌํ,[๑]

ความกำเริบแห่งธาตุนั้น จำเดิมแต่การก่อตัว ก็เป็นสมุฏฐานของโรคเหล่านี้ เพราะเหตุนั้น โรคเหล่านี้จึงชื่อว่า มีความกำเริบแห่งธาตุนั้นเป็นสมุฏฐาน. ท่านอาจารย์กล่าวไว้ว่า "ทุกขเวทนา" ดังนี้แล้ว กล่าวว่า "ทุกขเวทนาที่เป็นอกุศลวิบาก" เพื่อทำ

[๑] ฉ. พฺยาพชฺฌํ, เอวมุปริปิ.

ทุกฺขนฺติ อตฺโถ. นตฺถิ เอตฺถ พฺยาปชฺฌนฺติ อพฺยาปชฺฌํ, นิทฺทุกฺขตา. เตนาห "อพฺยาปชฺฌปรมตายา"ติ นิทฺทุกฺขปรมตายาติ. ตํ ทุกฺขนฺติ โรคนิมิตฺตกํ ทุกฺขํ.

ให้ต่างไปจากทุกขเวทนานั้น เพราะทุกข-เวทนานั้น แม้มีสภาพเป็นอกุศล ก็ยังมีอยู่. ความกำเริบแห่งธาตุ ชื่อว่า พฺยาพาธ เพราะอรรถว่า ทำให้ลำบากไปต่าง ๆ, พฺยาพาธ นั่นแหละ เป็น พฺยาปชฺฌ แปลว่า ทำให้ลำบากไปต่าง ๆ, ความหมายว่า เป็นทุกข์. ชื่อว่า อัพยาปัชฌะ เพราะอรรถว่า เป็นที่ไม่มีพยาปัชฌะ, ได้แก่ ความไม่มีทุกข์. เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า บทว่า "อพฺยาปชฺฌปรมตาย" แปลว่า เพื่อความไม่มีทุกข์เป็นอย่างยิ่งดังนี้. คำว่า ทุกข์นั้น ได้แก่ ทุกข์ที่มีโรคเป็นเหตุ.

จีวราทีนํ ปจฺจยานํ นิสฺสยนํ ปริโภโค เอวาติ ทสฺเสตุํ "เต ปฏิจฺจ นิสฺสายา"ติ วตฺวา "ปริภุญฺชมานา"ติ วุตฺตํ. ปวตฺตนนฺติ ชีวนฺติ. ชีวนํ[1] ปวตฺตนํ, ยโต ชีวิตินฺทฺริยํ "ปวตฺตนรสนฺ"ติ วุจฺจติ.

ท่านอาจารย์ประสงค์จะแสดงว่า การอาศัยปัจจัยทั้งหลายมีจีวรเป็นต้น ชื่อว่า การใช้สอยนั่นเอง ดังนี้ จึงกล่าวว่า "เต ปฏิจฺจ นิสฺสาย" ก็ปัจจัยทั้งหลายมีจีวรเป็นต้นเหล่านั้น เพราะเหตุที่สัตว์ทั้งหลาย

---

[1] ฉ. ชีวนมฺปิ หิ, ม. ชีวนมฺปิ...

อิงอาศัยดังนี้แล้ว ก็ยังกล่าวว่า "ปริภุญชมานา" ใช้สอยอยู่ดังนี้(อีก). บทว่า ปวตฺตนฺติ (เป็นไปได้) แก้เป็น ชีวนฺติ (เป็นอยู่ได้). ความเป็นอยู่ ชื่อว่า ความเป็นไป ซึ่งเป็นเหตุกล่าวถึงชีวิตินทรีย์ว่า "มีความเป็นไปเป็นรส" ดังนี้.

จตุปาริสุทฺธิสมฺปาทนวิธิวณฺณนา

๑๙. เอวํ ปาติโมกฺขสํวราทิเภเทน นิทฺทิฏฺฐํ สีลํ ปุน สาธนวิภาเคน ทสฺเสตุํ "เอวเมตสฺมินฺ"ติอาทิ อารทฺธํ. ตตฺถ สาธิยติ สมฺปาทิยติ เอเตนาติ สาธนํ, สทฺธา สาธนํ เอตสฺสาติ สทฺธาสาธโน. นนุ จ วีริยสติปญฺญาหิปิ วินา ปาติโมกฺขสํวโร น สิชฺฌตีติ ? สจฺจํ น สิชฺฌติ, สทฺธาย ปน วิเสสเหตุภาวํ สนฺธาย เอวํ วุตฺตนฺติ

พรรณนาวิธีทำจตุปาริสุทธิศีลให้ถึงพร้อม

๑๙. ท่านอาจารย์ ประสงค์จะแสดงศีลที่ได้แสดงไขไว้ โดยความต่างกันแห่งศีลมีปาติโมกขสังวรเป็นต้น ตามประการที่กล่าวแล้ว โดยการจำแนกเหตุให้สำเร็จอีก จึงเริ่มคำว่า "เอวเมตสฺมึ" ดังนี้เป็นต้น. ในบทเหล่านั้น ชื่อว่า สาธนะ เพราะอรรถว่า เป็นเหตุให้สำเร็จ คือให้ถึงพร้อม, ปาติโมกขสังวรชื่อว่า สัทธาสาธนะ เพราะอรรถว่า มีศรัทธาเป็นเหตุให้สำเร็จ.

ทสฺเสนฺโต อาห "สาวกวิสยาตีตตฺตา สิกฺขาปทปญฺญตฺติยา"ติ.

ห้วงว่า แม้เว้นวิริยะ สติ และปัญญาเสีย ปาติโมกขสังวรก็สำเร็จมิได้ มิใช่หรือ ? ท่านอาจารย์เมื่อจะแสดงว่า จริง สำเร็จมิได้, แต่ที่กล่าวอย่างนี้ หมายเอาภาวะที่ศรัทธาเป็นเหตุพิเศษดังนี้ จึงกล่าวว่า "เพราะความที่การทรงบัญญัติสิกขาบท ล่วงพ้นวิสัยของสาวก" ดังนี้.

ครุกลหุกาทิเภเท โอติณฺเณ วตฺถุสฺมึ ตสฺส ตสฺส อปราธสฺส อนุรูปํ สิกฺขาปทปญฺญาปนํ นาม สาวกานํ อวิสโย, พุทฺธานํ เอว วิสโย. สิกฺขาปทปญฺญาปนํ ตาว ติฏฺฐตุ, ตสฺส กาโลปิ นาม สาวกานํ อวิสโย, พุทฺธานํ เอว วิสโยติ ทสฺเสนฺโต "สิกฺขาปทปญฺญตฺติยาจนปฏิกฺเขโป เจตฺถ นิทสฺสนนฺ"ติ อาห. ตถา หิ วุตฺตํ "อาคเมหิ ตฺวํ สาริปุตฺต, อาคเมหิ ตฺวํ สาริปุตฺต, ตถาคโตว ตตฺถ กาลํ ชานิสฺสตี"ติ.[๑]

ท่านอาจารย์เมื่อจะแสดงว่า ขึ้นชื่อว่าการทรงบัญญัติสิกขาบท อันเหมาะสมต่อความผิดข้อนั้น ๆ ในวัตถุที่หยั่งลง(ที่ล่วงละเมิด) อันมีประเภทเป็นโทษหนัก โทษเบา เป็นต้น ไม่ใช่วิสัยของสาวกทั้งหลาย, เป็นวิสัยของพระพุทธเจ้าทั้งหลายเท่านั้น. ยกการบัญญัติสิกขาบทเอาไว้ก่อนเถอะ, ชื่อว่า แม้แต่กาลแห่งการทรงบัญญัติสิกขาบทนั้น ก็ยังไม่ใช่วิสัยของสาวกทั้งหลาย, เป็นวิสัยของพระพุทธเจ้าทั้งหลายเท่านั้น ดังนี้ จึงกล่าวว่า "ก็การตรัสห้ามการทูลขอให้ทรงบัญญัติ

---

๑ วิ. มหาวิภงฺค. ๑/๑๕.

สิกขาบท เป็นนิทัสสนะในเรื่องนี้" ดังนี้. จริงอย่างนั้น พระผู้มีพระภาคได้ตรัสไว้ว่า "อาคเมหิ ตฺวํ สาริปุตฺต, อาคเมหิ ตฺวํ สาริปุตฺต, ตถาคโตว ตตฺถ กาลํ ชานิสฺสติ" ดูกรสารีบุตร ขอเธอจงรอไว้ก่อน, ดูกรสารีบุตร ขอเธอจงรอไว้ก่อน ตถาคตเท่านั้น จักรู้จักกาลในการบัญญัติสิกขาบทนั้น ดังนี้.

ตตฺถ จ-สทฺโท สมุจฺจยฏฺโฐ. เตน "อปญฺญตฺตํ น ปญฺญาเปม[๑] ปญฺญตฺตํ น สมุจฺฉินฺทาม, ยถาปญฺญตฺเตสุ สิกฺขาปเทสุ สมาทาย วตฺตามา"ติ[๒] เอวมาทีนํ สงฺคโห ทฏฺฐพฺโพ. สทฺธายาติ สทฺธาคหเณน[๓] สตฺถริ, ธมฺเม จ สทฺธาย ปจฺจุปฏฺฐาปเนน[๔] ชีวิเตปิ ปเคว ชีวิตปริกฺขาเรติ อธิปฺปาโย.

จ ศัพท์ในบทว่า เจตฺถ นั้น มีอรรถว่ารวมเข้าไว้. ด้วย จ ศัพท์นั้น พึงทราบถึงการรวมเอาคำพูดมีอย่างนี้ว่า "อปญฺญตฺตํ น ปญฺญาเปม, ปญฺญตฺตํ น สมุจฺฉินฺทาม, ยถาปญฺญตฺเตสุ สิกฺขาปเทสุ สมาทาย วตฺตาม" พวกเราจะไม่บัญญัติสิกขาบทที่มิได้ทรงบัญญัติไว้, พวกเราจะไม่เพิกถอนสิกขาบทที่ทรงบัญญัติไว้แล้ว, พวกเราจะ

---

[๑] ฉ. ปญฺญเปม.

[๒] วิ. มหา. ๒/๗๘, โถกํ วิสทิสํ.

[๓] ฉ. สทฺทหเนน, ม. สทฺทาคหเนน.

[๔] ม. ปจฺจุปฏฺฐาเนน.

สมาทานประพฤติในสิกขาบททั้งหลาย ตามที่ทรงบัญญัติไว้ดังนี้เป็นต้น. คำว่า ด้วยศรัทธา คือด้วยการถือเอาด้วยศรัทธา ได้แก่ ด้วยการทำให้ตั้งขึ้นเฉพาะด้วยศรัทธาในพระศาสดา และในพระธรรม. อธิบายว่า แม้ในชีวิต (ก็ไม่กระทำความอาลัย) จะป่วยกล่าวไปไยถึงในบริขารแห่งชีวิตเล่า.

กิกีว อณฺฑนฺติ กิกี สกุณิกา วิย อตฺตโน อณฺฑํ. สา กิร ชีวิตํ[๑] ปริจฺจชิตฺวา อณฺฑเมว รกฺขติ. จมรีว วาลธินฺติ จามรี มิคา[๒] วิย อตฺตโน วาลธึ. จามรี มิคา กิร พฺยาเธน ปริปาติยมานา ชีวิตมฺปิ ปริจฺจชิตฺวา กณฺฏกคุมฺพาทีสุ ลคฺคํ อตฺตโน วาลเมว รกฺขนฺติ.

คำว่า ดุจนกต้อยตีวิดคอยรักษาฟองไข่ ความว่า ดุจนกชื่อต้อยตีวิดคอยรักษาฟองไข่ของตน. ทราบมาว่า นกต้อยตีวิดนั้น ยอมสละชีวิตรักษาฟองไข่ไว้เท่านั้น. คำว่า ดุจจามรีคอยรักษาขนหาง ได้แก่ ดุจเนื้อชื่อจามรีคอยรักษาซึ่งขนหางของตน. ทราบมาว่า เนื้อจามรีที่ถูกนายพรานทำให้ล้มกลิ้งอยู่ ยอมสละแม้ชีวิตรักษาไว้แต่ขนหางของตน ซึ่งติดอยู่ในกอหนามเป็นต้นเสียนั่นเอง.

---

[๑] ฉ. ชีวิตมฺปิ.

[๒] ฉ. จมรีมิโค, สี. มิคี วิย.

ปิยํว ปุตฺตํ เอกกนฺติ อาเนตฺวา สมฺพนฺธิตพฺพํ. ยถา หิ เอกปุตฺตโก กุฏุมฺพิโก ตํ เอกปุตฺตํ, เอกนยโน[๑] ตํ เอกนยนํ สุฏฺฐุตรํ รกฺขติ. ตเถว สีลํ อนุรกฺขมานกาติ อนุกมฺปนวเสน วุตฺตํ. สุเปสลาติ สุฏฺฐุปิยสีลา. สทา สพฺพกาลํ ทหรมชฺฌิมเถรกาเลสุ. ฉนฺนมฺปิ คารวานํ วเสน สคารวา, ครุการวนฺโตติ อตฺโถ.

เอวเมว โขติ ยถา มหาสมุทฺโท ฐิติธมฺโม[๒] เวลํ นาติกฺกมติ, เอวเมว มม สาวกาติ อริยสาวเก สนฺธายาห.

พึงนำ ๓ บทว่า ปิยํว ปุตฺตํ เอกกํ มาสัมพันธ์กัน. เป็นคำอุปมาที่ท่านอาจารย์กล่าวไว้เกี่ยวกับการคอยห่วงใยว่า เหมือน–อย่างว่า กฎุมพีผู้มีบุตรเพียงคนเดียว ย่อมรักษาบุตรคนเดียวนั้นอย่างดียิ่ง, อนึ่ง คนมีตาข้างเดียว ย่อมรักษาตาข้างเดียวนั้นเอาไว้อย่างดียิ่ง ฉันใด. ภิกษุผู้จะคอยรักษาศีล ก็ฉันนั้นนั่นเทียว ดังนี้. บทว่า สุเปสลา แปลว่า มีศีลเป็นที่รักด้วยดี. ในกาลทุกเมื่อ คือ ในกาลที่เป็นภิกษุหนุ่ม เป็นภิกษุรุ่นกลางคน และเป็นพระเถระตลอดกาลทั้งปวง. ภิกษุ ชื่อว่า มีความเคารพ ก็โดยเกี่ยวกับคารวธรรมทั้ง ๖, ความว่า เป็นผู้มีการกระทำให้หนักแน่น.

คำว่า ฉันนั้นเหมือนกันแล ความว่า มหาสมุทรมีความยั้งอยู่เป็นธรรมดา ไม่เอ่อล้นฝั่งแม้ฉันใด, สาวกทั้งหลายของเรา

---

๑ ฉ. เอกนยโน จ.
๒ ฉ. ฐิตธมฺโม.

เต หิ ธุวสีลา. อิมสฺมึ อตฺเถติ ชีวิตเหตุปิ สีลสฺส อวีติกฺกมเน.

ฉันนั้นเหมือนกันแล. คำว่า สาวกทั้งหลายของเรา ตรัสหมายเอาพระอริยสาวกทั้งหลาย. ด้วยว่าพระอริยสาวกเหล่านั้นเป็นผู้มีศีลมั่นคง. คำว่า ในความข้อนี้ คือ ในเรื่องความไม่ก้าวล่วงศีล แม้เพราะเหตุแห่งชีวิต.

มหาวตฺตนิอฏวี นาม วิชฺฌาฏวี. หิมวนฺตปสฺเส อฏวีติ เกจิ. เถรนฺติ นามโคตฺตวเสน อปญฺญาตํ เอกํ เถรํ. นิปชฺชาเปสุํ คนฺตฺวา กสฺสจิ มา อาโรเจยฺยาติ.

ที่ชื่อว่า ดงมหาวัตตนี ได้แก่ ดงลึกแห่งหนึ่ง. บางอาจารย์ว่า ได้แก่ ดงที่อยู่ข้างป่าหิมพานต์. คำว่า พระเถระ ได้แก่ พระเถระรูปหนึ่งที่ไม่ปรากฏชื่อ และโคตร. โจรมัดพระเถระให้นอนอยู่ สั่งว่า ไปแล้วอย่าบอกแก่ใคร ๆ ดังนี้.

ปูติลตายาติ คโฬจิลตาย. สมสีสีติ ชีวิตสมสีสี. ยสฺส หิ กิเลสสีสํ อวิชฺชํ มคฺคปฏิปาฏิยา อรหตฺตมคฺโค ปริยาทิยติ, ตโต เอกูนวีสติเม ปจฺจเวกฺขณญาเณ ปติฏฺฐาย ภวงฺโคตฺตรเณ ปวตฺตสีสํ ชีวิตินฺทฺริยํ จุติจิตฺตํ ปริยาทิยติ, โส อิมาย วารสมตาย "ชีวิตสมสีสี"ติ

บทว่า ปูติลตาย แปลว่า ใช้เถาหัวด้วน. คำว่า สมสีสี ได้แก่ ชีวิตสมสีสี. ก็อรหัตมรรคของพระอริยบุคคลใด ทำอวิชชา อันเป็นศีรษะของกิเลสให้สิ้นไปได้ตามลำดับมรรค, จากนั้นไป เมื่อมีการตั้งมั่นในปัจจเวกขณญาณที่ ๑๙ แล้วหยั่งลงสู่ภวังค์ จุติจิตก็ทำชีวิตินทรีย์อันเป็นศีรษะของ

วุจฺจติ. โส จ เถโร ตถา ปรินิพฺพายิ. เตน วุตฺตํ "สมสีสี หุตฺวา ปรินิพฺพายี"ติ. อภยตฺเถโร กิร มหาภิญฺโญ. ตสฺมา เจติยํ การาเปสีติ วทนฺติ. อปฺเปวาติ อปฺเปว นาม อตฺตโน ชีวิตมฺปิ ชเหยฺย, น ภินฺเทติ น ภินฺเทยฺย, น วีติกฺกเมยฺย.

ขันธ์ที่เป็นไปให้สิ้นไป, พระอริยบุคคลนั้นท่านเรียกว่า "ชีวิตสมสีสี" เพราะความที่มีวาระพร้อมกันอันนี้. ก็พระเถระนั้นปรินิพพานแล้วโดยอาการนั้น. เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "เป็นสมสีสี ปรินิพพานไป" ดังนี้. อาจารย์หลายท่านกล่าวว่า ทราบมาว่า พระอภัยเถระเป็นผู้มีอภิญญามาก. เพราะฉะนั้นท่านจึงให้สร้างเจดีย์ไว้ ดังนี้. คำว่า อปฺเปว ความว่า แม้ไฉน แม้ชีวิตของตนก็พึงสละได้, บทว่า น ภินฺเท แปลว่า ไม่พึงทำลาย, คือไม่พึงก้าวล่วง.

สติยา อธิฏฺฐิตานนฺติ ปเคว อุปฏฺฐิตาย สติยา อารกฺขวเสน อธิฏฺฐิตานํ อินฺทฺริยานํ. อนนฺวาสฺสวนียโตติ ทฺวารภาเวน อภิชฺฌาทีหิ อนนุพนฺธิตพฺพโต. วรนฺติ เสฏฺฐํ. ตตฺตายาติ หทฺฒายิ[๑] อาทิตฺตายาติ อาหิโต ปฏฺฐาย ทิตฺตาย.

คำว่า (อินทรีย์ทั้งหลาย)ที่สติตั้งมั่นแล้ว คืออินทรีย์ทั้งหลายที่สติอันเข้าไปตั้งไว้ก่อนนั้นเทียว ตั้งมั่นแล้ว โดยเกี่ยวกับการรักษาไว้. คำว่า เพราะธรรมทั้งหลายมีอภิชฌาเป็นต้น จะพึงไหลไปตามมิได้ ความว่า เพราะธรรมทั้งหลายมีอภิชฌา

---

๑ ฉ. อุณฺหาย.

สมฺปชฺชลิตายาติ สมนฺตโต ชลนฺติยา. สโชติภูตายาติ เอกชาลีภูตาย. สมฺปลิมฏฺฐนฺติ สพฺพโส อามฏฺฐํ, อฆฏฺฏิตนฺติ อตฺโถ. น เตฺวว วรนฺติ อาเนตฺวา สมฺพนฺธิตพฺพํ. รูเปสูติ รูปารมฺมเณสุ. อนุพฺยญฺชนโส นิมิตฺตคฺคาโหติ กิเลสานํ อนุอนุพฺยญฺชนวเสน อุปฺปาทเนน ปากฏีกรณวเสน[1] สุภาทินิมิตฺตคฺคาโห. อนุพฺยญฺชนโสติ วา[2] หตฺถปาทาทิ-อนุพฺยญฺชนโต, นิมิตฺตคฺคาโหติ อิตฺถิ-ปุริสาทิสุภาทินิมิตฺตคฺคหณํ.

เป็นต้น จะไม่พึงติดตามโดยความเป็นทวาร. บทว่า วรํ แปลว่า ประเสริฐ. บทว่า ตตฺตาย แปลว่า ถูกเผา. บทว่า อาทิตฺตาย ได้แก่ ร้อนมาตั้งแต่ต้น. บทว่า สมฺปชฺชลิตาย ได้แก่ ลุกโพลงโดยรอบ. คำว่า เกิดมีแสงโชติช่วง คือเกิดเปลวเป็นอันเดียวกัน. บทว่า สมฺปลิมฏฺฐํ (ถูกนาบ) คือถูกถูไถไปโดยอาการทั้งปวง, ความว่าถูกทำให้ย่อยยับ. พึงนำคำเข้ามาเชื่อมกันว่า น เตฺวว วรํ. คำว่า ในรูปทั้งหลาย คือในรูปารมณ์ทั้งหลาย. คำว่า การถือเอาซึ่งนิมิตโดยอนุพยัญชนะ คือการถือเอาซึ่งนิมิตมีศุภนิมิตเป็นต้น ด้วยอำนาจการทำกิเลสทั้งหลายให้ชัดเจนเนือง ๆ คือด้วยอำนาจการกระทำให้ปรากฏ โดยการทำให้เกิดขึ้น. อีกอย่างหนึ่ง คำว่า โดยอนุพยัญชนะ ได้แก่ โดยส่วนย่อยมีมือและเท้าเป็นต้น, คำว่า การถือเอาซึ่งนิมิต ได้แก่

---

[1] ฉ. ปากฏี...

[2] ฉ. อถวา อนุพฺยญฺชนโสติ.

การถือเอาซึ่งนิมิตมีอิตถีนิมิต ปุริสนิมิต และศุภนิมิต เป็นต้น.

จกฺขุทฺวาราทิปฺปวตฺตสฺสาติ จกฺขุทฺวาราทีหิ ปวตฺตสฺส. วิญฺญาณสฺสาติ ชวนวิญฺญาณสฺส. นิมิตฺตคฺคาหํ[๑] นิเสเธนฺเตน สมฺปาเทตพฺโพติ สมฺพนฺโธ. อสํวิหิตสาขาปริวารนฺติ สมฺมา อวิหิตวติปริกฺเขปํ. ปรสฺส หารีหีติ ปรสนฺตกาวหารเกหิ โจเรหิ. สมติวิชฺฌตีติ สพฺพโส อติวิชฺฌติ อนุปวิสติ.

คำว่า จกฺขุทฺวาราทิปฺปวตฺตสฺส แปลว่า เป็นไปทางจักขุทวารเป็นต้น. คำว่า เมื่อวิญญาณ คือเมื่อชวนวิญญาณ. เชื่อมความว่า ภิกษุผู้ห้ามการถือเอาซึ่งนิมิต จะพึงทำอินทรียสังวรให้ถึงพร้อมได้. บทว่า อสํวิหิตสาขาปริวารํ แปลว่า ที่ไม่มีการล้อมรั้วป้องกันด้วยดี. คำว่า พวกโจรผู้มีการปล้นผู้อื่นเป็นปกติ ได้แก่ พวกโจรที่ปล้นสิ่งมีอยู่ของผู้อื่นเป็นปกติ. คำว่า ย่อมรั่วรด คือย่อมรั่วซึมเข้าไปโดยประการทั้งปวง.

รูเปสูติ รูปเหตุ รูปนิมิตฺตํ. อุปฺปชฺชนกอนตฺถโต รกฺเข อินฺทฺริยนฺติ[๒] สมฺพนฺโธ. เอวํ เสเสสุ. เอเต หิ ทฺวาราติ เอเต จกฺขฺวาทิทฺวารา.

คำว่า ในเพราะรูป คือเพราะเหตุแห่งรูป ได้แก่ เพราะรูปเป็นเหตุ. เชื่อมความว่า พึงรักษาอินทรีย์ไว้จากความฉิบหายที่เกิดขึ้น(ในเพราะรูป). ในอารมณ์

---

[๑] ฉ. นิมิตฺตาทิคฺคาหํ.

[๒] ฉ. รกฺข อินฺทฺริยนฺติ. วิสุทฺธิมคฺเค รกฺขตินฺทฺริยํ.

สติกวาเฏน อสํวุตตฺตา วิวฏา. ตโต เอว อรกฺขิตา. กิเลสุปฺปตฺติยา เหตุภาเวน ตํสมงฺคินํ หนนฺตีติ การณูปจาเรน วุตฺตํ. เอเต วา รูปาทโย. กิเลสานํ อารมฺมณภูตา ทฺวารา จกฺขาทิทฺวารา.[1] เต กีทิสา วิวฏา อรกฺขิตา อสํวุตจกฺขฺวาทิเหตุ[2] ตํสมงฺคินํ หนนฺตีติ การณูปจาเรน วุตฺตํ. อคารนฺติ เคหํ. ทุจฺฉนฺนนฺติ น สมฺมา ฉาทิตํ. อภาวิตนฺติ โลกุตฺตรภาวนารหิตํ.

ที่เหลือก็อย่างนี้. คำว่า เพราะว่าทวารทั้งหลายเหล่านี้ ได้แก่ ทวารทั้งหลายมีจักขุทวารเป็นต้นเหล่านี้. เป็นอันตรัสอธิบายไว้ด้วยคำพูด เป็นการณูปจารนัย (กล่าวพาดพิงถึงเหตุ) ว่า ทวารชื่อว่าเปิดไว้ เพราะไม่ได้ปิดกั้นไว้ด้วยบานประตูคือสติ. เพราะเหตุนั้นนั่นแหละจึงชื่อว่าไม่รักษาไว้. ย่อมเบียดเบียนภิกษุผู้พร้อมเพรียงด้วยทวารนั้น โดยความเป็นเหตุเกิดขึ้นแห่งกิเลสดังนี้. อีกนัยหนึ่ง เป็นอันตรัสอธิบายไว้ ด้วยคำพูดเป็นการณูปจารนัยนั่นแหละ ว่า ธรรมทั้งหลายมีรูปเป็นต้นเหล่านั้น. อันเป็นอารมณ์ของกิเลส เป็นทวาร ได้แก่ เป็นทวารของจักขุเป็นต้น. อย่างที่เปิดไว้ ไม่รักษาไว้เหล่านั้น นี้ ย่อมเบียดเบียนบุคคลผู้พร้อมเพรียงด้วยธรรมมีรูปเป็นต้น และทวารมีจักขุทวารเป็นต้นนั้น เพราะเหตุแห่งจักขุเป็นต้นที่มิได้สำรวมดังนี้.

---

[1] ก. จกฺขฺวาทิทฺวารโต.
[2] ฉ. ...เหตุํ.

บทว่า อคารํ แปลว่า เรือน. คำว่า ที่มุงไม่ดี คือไม่มุงบังไว้โดยถูกต้อง. คำว่า ที่ไม่ได้อบรม คือที่เว้นจากโลกุตรภาวนา.

สมฺปาทิเตติอาทิ[๑]โวทานปกฺขสฺส อตฺโถ วุตฺตวิปริยาเยน[๒] เวทิตพฺโพ. อยมฺปน สพฺพโส กิเลสานํ อนุปฺปาโท อติอุกฺกฏฺฐ-เทสนา มคฺเคนาคตสทิสตฺตา. สมฺปาเท-ตพฺโพติ "น ปุเนวํ กริสฺสนฺ"ติ อธิฏฺฐานสุทฺธิยา สมฺปาเทตพฺโพ.

ความหมายของคำ อันเป็นฝ่ายผ่อง-แผ้วที่ว่า เมื่อทำให้ถึงพร้อมได้แล้ว เป็นต้น พึงทราบโดยปริยาย ตรงข้ามกับที่กล่าวแล้วเถิด. ก็การไม่ทำกิเลสให้เกิดขึ้นโดยประ-การทั้งปวงนี้ จัดเป็นเทศนาที่อุกฤษฏ์ยิ่ง เพราะเหมือนกับมาแล้วโดยมรรค. คำว่า จะพึงทำ(อินทรียสังวร)ให้ถึงพร้อมได้ คือ จะพึงทำให้ถึงพร้อมได้ ด้วยความหมดจด เพราะการตั้งใจไว้ว่า "เราจักไม่กระทำอย่างนี้อีก" ดังนี้.

อธุนา ปพฺพชิเตนาติ น จิรปพฺพ-ชิเตน, นวปพฺพชิเตนาติ อตฺโถ. กามราเคน หยฺหามีติ กามราคคฺคินา

สองบทว่า อธุนา ปพฺพชิเตน แปลว่า ผู้บวชได้ไม่นาน, ความว่า บวชได้ใหม่ ๆ. คำว่า ข้าพเจ้าถูกกามราคะแผดเผา คือ

---

[๑] ฉ. สมฺปาทิเตติอาทิสฺส.

[๒] ก. วุตฺตปริยาเยน.

ปริฑยฺหามิ. โส จ ปน ทาโห อิทานิ จิตฺตคโตติ ทสฺเสนฺโต อาห "จิตฺตํ เม ปริฑยฺหตี"ติ. สาธูติ อายาจนา. นิพฺพาปนนฺติ ตสฺส นิพฺพาปนุปายํ. โคตมาติ เถรํ โคตฺเตน อาลปติ.

ข้าพเจ้าถูกไฟคือกามราคะแผดเผา. พระวังคีสเถระ เมื่อจะแสดงว่า ก็แลความเร่าร้อนนั้น เป็นไปในจิตอยู่ในเวลานี้ดังนี้ จึงกล่าวว่า "จิตของข้าพเจ้าเร่าร้อนอยู่" ดังนี้. คำว่า สาธุ เป็นคำขอร้อง. คำว่า อุบายดับ คืออุบายดับความเร่าร้อนนั้น. พระวังคีสเถระ ร้องเรียกพระอานนทเถระโดยโคตรว่า ข้าแต่ท่านโคตมโคตร.

สญฺญาย วิปรีเยสาติ "อสุเภ สุภนฺ"ติ ปวตฺตสญฺญาวิปริเยสเหตุ วิปรีตสญฺญานิมิตฺตํ. นิมิตฺตํ ปริวชฺเชหิ กีทิสํ ? ราคูปสญฺหิตํ ราคุปฺปตฺติเหตุภูตํ สุภนิมิตฺตํ วชฺเชหิ[๑] น มนสิกโรหิ. น เกวลํ สุภนิมิตฺตสฺส อมนสิกาโร เอว, อถ โข อสุภภาวนาย อตฺตโน จิตฺตํ ภาเวหิ.

คำว่า เพราะความแส่ไปผิดแห่งสัญญา คือเพราะเหตุแห่งความแส่ไปผิดแห่งสัญญาที่เป็นไปว่า "งาม ในสิ่งที่ไม่งาม" คือเพราะสัญญาวิปริตเป็นเหตุ. ถามว่า ขอท่านจงเว้นศุภนิมิตที่เป็นเช่นไร ? ตอบว่า จงเว้น คือจงไม่ใส่ใจศุภนิมิตที่ประกอบกับราคะ คือที่เป็นเหตุเกิดขึ้นแห่งราคะ. ไม่ใช่จะเป็นผู้ไม่ใส่ใจศุภนิมิตแต่อย่างเดียวเท่านั้น, แต่ว่าจงอบรมจิตของตนด้วยอสุภภาวนาด้วย.

---

[๑] ฉ. ปริวชฺเชหิ.

คุณสุเนตรา คงสิริ
อุทิศส่วนกุศลให้ พลเรือโทสวัสดิ์ คงสิริ

กถํ ? เอกคฺคํ สุสมาหิตํ ยถา ตํ อสุภารมฺมเณ วิกฺเขปาภาเวน เอกคฺคํ, สุฏฺฐุ อปฺปิตภาเวน สุสมาหิตญฺจ โหติ, เอวํ ภาเวหีติ. เอวํ สมถภาวนาย กามราคสฺส วิกฺขมฺภนํ ทสฺเสตฺวา อิทานิ สมุจฺเฉทนวิธึ ทสฺเสตุํ "สงฺขาเร"ติอาทิ วุตฺตํ. ตตฺถ สงฺขาเร ปรโต ปสฺสาติ สพฺเพปิ สงฺขาเร อวิเธยฺยกตาย "ปเร"ติ ปสฺส.

ถามว่า อบรมอย่างไร ? ตอบว่า จงอบรมให้มีอารมณ์เป็นหนึ่งตั้งมั่นดี คือจงอบรมโดยประการที่จิตนั้น มีอารมณ์เป็นหนึ่งเพราะไม่มีความซัดส่าย, และเป็นธรรมชาติตั้งมั่นดี เพราะมีความแนบแน่นอย่างดีในอารมณ์ที่ไม่งาม ฉะนี้เถิด. พระอานนทเถระ ครั้นแสดงการข่มกามราคะด้วยสมถภาวนาอย่างนี้แล้ว บัดนี้ประสงค์จะแสดงวิธีตัดขาด จึงกล่าวว่า "สงฺขาเร" ดังนี้เป็นต้น. ในคำเหล่านั้น คำว่า จงพิจารณาเห็นสังขารทั้งหลายโดยความเป็นอื่น ได้แก่ จงพิจารณาเห็นสังขารทั้งหลาย แม้ทั้งหมดว่า "เป็นอื่น" เพราะความที่ว่าไม่ฟัง.

อนิจฺจตาย ปน อุทยพฺพยปฏิปีฬิตตฺตา ทุกฺขโต, อนตฺตสภาวตฺตา, อตฺตวิรหโต จ โน อตฺตโต ปสฺส. เอวํ ลกฺขณตฺตยํ อาโรเปตฺวา วิปสฺสนํ วฑฺเฒนฺโต มคฺคปฏิปาฏิยา จตุตฺถมคฺเคน สพฺพโส นิพฺพาเปหิ มหาราคํ เตภูมิกสฺส

ก็โดยความเป็นทุกข์ เพราะถูกความเกิดขึ้นและความดับไปบีบคั้น เหตุเพราะความเป็นของไม่เที่ยง, และจงพิจารณาเห็นโดยความเป็นสภาพมิใช่ตัวตน เพราะไม่ใช่ตัวตนเป็นสภาวะ และเพราะเว้นจากตัวตน. เมื่อท่านยกสังขารทั้งหลายขึ้นไปสู่ไตรลักษณ์ เจริญ

คุณสุเนตรา คงสิริ
อุทิศส่วนกุศลให้ พลเรือโทสวัสดิ์ คงสิริ

อภิภวนโต มหาวิสยตาย มหาราคํ วูปสเมหิ. ยถา เอตรหิ, เอวํ มา ทยฺหิตฺโถ ปุนปฺปุนนฺติ ทฬฺหตรํ ราควิโนทเน นิโยเชสิ.

วิปัสสนาอยู่อย่างนี้ ก็จะยังราคะใหญ่ให้ดับได้โดยประการทั้งปวง ด้วยมรรคที่ ๔ ตามลำดับมรรค คือจะเข้าไปสงบราคะใหญ่เพราะความที่มีอารมณ์มาก โดยการครอบงำธรรมอันเป็นไปในภูมิ ๓ ได้. พระอานนทเถระ สำทับพระวังคีสเถระให้ประกอบในการบรรเทากามราคะ ให้หนักแน่นขึ้นไปอีกว่า อย่าเป็นผู้เร่าร้อนอยู่บ่อย ๆ เหมือนอย่างในบัดนี้เลย ดังนี้.

เอวํ อินฺทฺริยสํวรสีลสฺส สมฺปาทเน วิธึ ทสฺเสตฺวา เอวํ ตํ สุสมฺปาทิตํ โหตีติ นยํ ทสฺเสตุํ "อปิจา"ติอาทินา ตตฺถ ปาริปูรีการิโน[๑] เถเร นิทสฺเสติ. ตตฺถ "เลณํ น อุลฺโลกิตปุพฺพนฺ"ติ อิทํ สพฺพตฺเถว เถรสฺส ยุคมตฺตทสฺสิตาย วุตฺตํ. กึ ปน เถโร เสนาสนํ น โสเธติ ? "อุลฺโลกา ปฐมํ โอหาเรตพฺพนฺ"ติ[๒] หิ วุตฺตํ,

ท่านอาจารย์ ครั้นแสดงวิธีในอันทำอินทรียสังวรศีลให้ถึงพร้อม อย่างนี้แล้ว ประสงค์แสดงนัยว่า อินทรียสังวรศีลนั้น จะเป็นอันทำให้ถึงพร้อมได้ดี ก็โดยอาการอย่างนี้ ดังนี้ จึงแสดงถึงพระเถระทั้งหลายผู้กระทำให้บริบูรณ์ ในอินทรียสังวรศีลนั้นไว้ด้วยคำว่า "อปิจ" - อนึ่ง ดังนี้เป็นต้น. ในคำเหล่านั้น คำว่า "ไม่เคยแหงนดูผนัง

---

[๑] ฉ. ปริปูรการิโน.
[๒] วิ. จุลฺลวคฺค. ๗/๒๓๗.

คุณสุเนตรา คงสิริ
อุทิศส่วนกุศลให้ พลเรือโทสวัสดิ์ คงสิริ

อนุเตวาสิกาทโย เอว กิรสฺส เสนาสนํ โสเธนฺติ. อสฺส นาครุกฺขสฺส.

ถ้ำ"นี้ ท่านกล่าวไว้เพราะความที่พระเถระเป็นผู้เหลือบดูชั่วแอก ในที่ทั้งปวงทีเดียว. ถามว่า ก็พระเถระไม่ยอมทำเสนาสนะให้สะอาดบ้างเชียวหรือ ? เพราะว่ามีคำตรัสไว้ว่า "อุลฺโลกา ปฐมํ โอหาเรตพฺพํ" (ในวิหารพึงแหงนดูเบื้องบน ถ้าหากว่ามีหยากไย่ก็ให้กำจัดลงมาเสียก่อน) เป็นต้น, ตอบว่า ทราบว่าพวกอันเตวาสิกเป็นต้นนั่นเอง ชำระเสนาสนะของท่านให้สะอาด. บทว่า อสฺส โยค นาครุกฺขสฺส แปลว่า ต้นกากะทิงนั้น.

ตสฺมึ คาเมติ มหาคาเม. ตรุณา ถญฺญปิวนกา ปุตฺตธีตโร ยาสํ ตา ตรุณปุตฺตา, ตาสํ. ลญฺฉาเปสีติ[๑] ถนปฏิกาย ถเน พนฺธาเปตฺวา ราชมุทฺทิกาย ลญฺฉาเปสิ. ราชา เถรํ จิรํ[๒] หฏฺฐํ กาลวิกฺเขปํ กโรนฺโต "เสฺว สีลานิ คณฺหิสฺสามี"ติ อาห.

คำว่า ในละแวกบ้านนั้น คือในละแวกบ้านใหญ่. หญิงเหล่าใดมีบุตรและธิดาเป็นเด็กอ่อนยังต้องดื่มนม หญิงเหล่านั้นชื่อว่า ตรุณปุตฺตา หญิงลูกอ่อน, ได้แก่ (ให้มัดถัน)หญิงลูกอ่อนเหล่านั้น. คำว่า ให้ประทับตราคือให้มัดถันด้วยผ้ารัดถัน แล้ว

---

๑ ฉ. ลญฺชาเปสิ, เอวมุปริปิ.

๒ ฉ. จิรตรํ.

คุณสุเนตรา คงสิริ
อุทิศส่วนกุศลให้ พลเรือโทสวัสดิ์ คงสิริ

เถโร รญฺโญ[๑] จ เทวิยา จ วนฺทนกาเล หตฺถาการมตฺตํ[๒] คณฺหาติ. อิตฺถี ปุริโสติ ปน วิเวกํ น กโรติ.

ใช้เครื่องราชลัญจกรประทับตราไว้. พระราชาเมื่อจะทรงกระทำการยึดเวลา เพื่อทรงพบเห็นพระเถระได้นาน ๆ จึงรับสั่งว่า "พรุ่งนี้ข้าพเจ้าจักรับศีล" ดังนี้. พระเถระในเวลาที่พระราชาทรงไหว้ก็ดี พระเทวีทรงไหว้ก็ดี ย่อมถือเอาเพียงอาการของมือ. แต่ไม่ทำการแยกแยะว่า หญิง ชาย.

เตนาห "ววฏฺฐานํ น กโรมี"ติ. "อโห สุปริสุทฺธสีโล วตายํ อยฺโย"ติ ทณฺฑทีปกํ[๓] คเหตฺวา อฏฺฐาสิ. อติปริสุทฺธํ ปากฏนฺติ สปฺปายลาเภน กมฺมฏฺฐานํ อติวิย ปริสุทฺธํ วิภูตํ อโหสิ. สกลปพฺพตํ อุนฺนาทยนฺโตติ ปรวีกมฺมเนน สกลํ ปพฺพตํ เอกนินฺนาทํ กโรนฺโต. ตนฺนิวาสีเทวตานํ สาธุการทาเนนาติ เกจิ. ภนฺโตติ อนวตฺถิโต.

เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "ผมไม่ได้ทำการกำหนด" ดังนี้. เทวดาชื่นชมว่า "โอ พระคุณเจ้ารูปนี้ มีศีลบริสุทธิ์ดีหนอ" ดังนี้ จึงยืนถือประทีปมีด้ามส่องให้. คำว่า (กรรมฐานของพระเถระ) เป็นธรรมชาติชัดเจน บริสุทธิ์อย่างยิ่ง คือ กรรมฐานเป็นธรรมชาติชัดเจน บริสุทธิ์เกินจะเปรียบได้ เพราะได้สัปปายะ. คำว่า ยังภูเขา

---

[๑] สี. รญฺเญ.

[๒] ฉ. สตฺตาการมตฺตํ.

[๓] เยภุยฺเยน ทณฺฑทีปิกนฺติ ทิสฺสติ.

พาโลติ ตรุณทารโก. อุตฺรโสตฺติ ญาตเกหิ วินาภาเวน สนฺตโสต.

ทั้งสิ้นให้เลื่อนลั่นสนั่นไป ได้แก่ ทำภูเขาทั้งสิ้นให้บันลือลั่นพร้อมกัน เพราะความหวั่นไหวแห่งปฐพี. อาจารย์บางท่านกล่าวว่า เพราะพวกเทวดาผู้อาศัยอยู่ ณ ที่นั้นให้สาธุการ ดังนี้. คำว่า (เนื้อ)ตื่น คือไม่หยุดนิ่ง. บทว่า พาโล ได้แก่ เด็กอ่อน. คำว่า สะดุ้งกลัว คือ สะดุ้งกลัวเพราะความที่ละจากพวกญาติ.

วิสคณฺฑโรโคติ[๑] ถนกนฺทพฺโรคมาห. [๒]มาสโรคาทิโกปิ วิสคณฺฑโรโคติ วทนฺติ. ยโต ปพฺพชิโต, ตโต ปฏฺฐาย ปพฺพชิตกาลโต ปฏฺฐีติ อตฺโถ. อินฺทฺริยานีติ อินฺทฺริยสํวรสีลานิ. เตสุ หิ ภินฺเนสุ อินฺทฺริยานิปิ ภินฺนานีติ วุจฺจนฺติ อารกฺขาภาวโต, อินฺทฺริยาเนว วา นิมิตฺตานุพฺยญฺชนคฺคาหสฺส ทฺวารภูตานิ ภินฺนานิ นาม ตํสมงฺคิโน อนตฺถุปฺปตฺติโต, วิปริยายโต อภินฺนานีติ

คำว่า โรคฝีมีพิษ ท่านกล่าวถึงโรคเป็นปมที่ถัน. อาจารย์บางพวกกล่าวว่า แม้โรคมีโรคมาสะ (โรคหัวฝีเหมือนเม็ดถั่ว) เป็นต้น ก็ชื่อว่า โรคฝีมีพิษ ดังนี้. ชื่อว่าเราบวชแล้วแต่กาลใด, จำเดิมแต่กาลนั้น ความว่า จำเดิมแต่กาลที่เราบวช. คำว่า (ทำลาย)อินทรีย์ทั้งหลาย คือ(ทำลาย) อินทรียสังวรศีล. จริงอยู่ เมื่ออินทรียสังวรศีลเหล่านั้นแตกทำลายแล้ว แม้อินทรีย์

---

[๑] ฉ. วิสคณฺฑกโรโค.
[๒] สี. ปาป...

เวทิตพฺพานิ. อินฺทฺริยานํ วา อโยนิโส อุปสํหาโร เภทนํ, โยนิโส อุปสํหาโร อเภทนนฺติ อปเร. มิตฺตตฺเถโรวาติ มหามิตฺตตฺเถโร วิย. วเรติ เสฏฺเฐ.

ทั้งหลาย ก็กล่าวได้ว่าแตกทำลายแล้ว เพราะไม่มีการรักษาไว้, อีกอย่างหนึ่ง อินทรีย์ทั้งหลาย อันเป็นทวารแห่งการถือเอาซึ่งนิมิต และอนุพยัญชนะนั่นเอง ชื่อว่าเป็นอันแตกทำลาย เพราะเป็นเหตุเกิดความฉิบหายแก่บุคคลผู้พร้อมเพรียง ด้วยอินทรีย์นั้น, พึงทราบว่าไม่เป็นอันแตกทำลายก็โดยปริยายตรงข้าม. อาจารย์อีกพวกหนึ่งกล่าวว่า อีกอย่างหนึ่ง ความน้อมอินทรีย์ทั้งหลายเข้าไป(สู่อารมณ์)โดยไม่ถูกอุบาย ชื่อว่าเป็นความทำให้แตกทำลาย, ความน้อมเข้าไปโดยถูกอุบาย ชื่อว่าเป็นความไม่ทำให้แตกทำลาย ดังนี้. บทว่า มิตฺตตฺเถโรว แปลว่า เหมือนอย่างพระมหามิตตเถระ. บทว่า วเร แปลว่า ที่ประเสริฐ.

ตถา วีริเยนาติ ตถา-สทฺเทน วีริยํ วิเสเสติ. ยถา สติ อนวชฺชลกฺขณาว อินฺทฺริยสํวรสาธนา[1], ตถา วีริยํ อนวชฺชลกฺขณํ

บทว่า ตถา วีริเยน (ด้วยวิริยะฉันนั้น) ความว่า ท่านทำวิริยะให้แปลกไปด้วยตถาศัพท์. สติ ที่มีลักษณะอันหาโทษมิได้

---

[1] ฉ. ...สาธนํ.

อาชีวปาริสุทฺธิสาธนนฺติ. วีริยาเปกฺขเมว วิเสสนํ ทฏฺฐพฺพํ. เตเนวาห "สมฺมา-อารทฺธวีริยสฺสา"ติ. อยุตฺตา เอสนา อเนสนา, ยถาวุตฺตมิจฺฉาชีวสงฺคหา.[1] สา เอว สตฺถุสาสนสฺส น ปฏิรูปาติ อปฺปฏิรูปา,[2] ตํ อเนสนํ อปฺปฏิรูปํ.

นั่นเทียว เป็นเหตุให้สำเร็จอินทรียสังวรศีลฉันใด, วิริยะ ที่มีลักษณะอันหาโทษมิได้ ก็เป็นเหตุให้สำเร็จอาชีวปาริสุทธิศีล ฉันนั้น ฉะนี้แล. พึงเห็นการเพ่งถึงวิริยะนั่นเองว่า เป็นข้อที่ท่านทำให้แปลกไป. เพราะเหตุนั้นนั่นเอง ท่านจึงกล่าวว่า "ความเพียรที่ภิกษุปรารภแล้วโดยชอบ" ดังนี้. การแสวงหาที่ไม่ถูกต้อง ชื่อว่า อเนสนา, สงเคราะห์เอามิจฉาชีวะตามที่กล่าวแล้ว. อเนสนานั้นนั่นเอง ชื่อว่า อัปปฏิรูปา เพราะอรรถว่าไม่เหมาะสมแก่คำสอนของพระศาสดา, ได้แก่ (ละ)การแสวงหาที่ไม่ถูกต้อง ไม่เหมาะสมนั้น.

อถวา ปฏิรูปวิโรธินี อปฺปฏิรูปา, ปริคฺคหิตธุตงฺคสฺส ธุตงฺคนิยมวิโรธินี ยสฺส กสฺสจิ สลฺเลขวิโกปินี ปฏิปตฺติ. อิมสฺมึ ปกฺเข จ-สทฺโท ลุตฺตนิทฺทิฏฺโฐ, อเนสนํ,

อีกนัยหนึ่ง การแสวงหาที่เป็นข้าศึกต่อความเหมาะสม ชื่อว่าการแสวงหาที่ไม่เหมาะสม, สำหรับภิกษุผู้ถือธุดงค์ ได้แก่ การแสวงหาที่ผิดกับข้อกำหนดของธุดงค์ เป็นการปฏิบัติ

[1] สี. ...สภาวา.
[2] ฉ. อปฺปฏิรูปํ.

อปฺปฏิรูปญฺจ ปหายาติ. ปฏิเสวมาเนน ปริวชฺชยตา สมฺปาเทตพฺพาติ สมฺพนฺโธ. "ปริสุทฺธุปฺปาเท"ติ อิมินาว ธมฺมเทสนาทีนํ ปริสุทฺธาสยสมุฏฺฐานตา[๑] ทีปิตา โหตีติ "ธมฺมเทสนาทีหิ จสฺส คุเณหิ ปสนฺนานนฺ"ติ วุตฺตํ. อาทิ-สทฺเทน พาหุสจฺจวตฺตปริปูรณ-อิริยาปถสมฺปตฺติอาทีนํ คหณํ เวทิตพฺพํ. ธุตคุเณ จสฺส ปสนฺนานนฺติ เอตฺถาปิ เอเสว นโย.

ของภิกษุรูปใดรูปหนึ่ง ที่ยังสัลเลขธรรม (ธรรมเครื่องขูดเกลากิเลส) ให้กำเริบ. จ ศัพท์ในฝ่ายนี้ ท่านแสดงไขว่าถูกสบไป, ความว่า ละการแสวงหาที่ไม่ถูกต้อง และการแสวงหาที่ไม่เหมาะสม. เชื่อมความว่า ปฏิเสวมาเนน ปริวชฺชยตา สมฺปาเทตพฺพา แปลว่า(อาชีวปาริสุทธินี้)ภิกษุผู้เสพอยู่ เว้นอยู่ พึงให้ถึงพร้อม. ด้วยคำว่า "ที่มีความเกิดขึ้นโดยบริสุทธิ์" นี้นั่นเทียว เป็นอันท่านอาจารย์แสดงภาวะที่คุณทั้งหลาย มีธรรม-เทศนาเป็นต้น มีอัธยาศัยอันบริสุทธิ์ เป็นสมุฏฐาน เพราะเหตุนั้น จึงกล่าวว่า "ก็ของพวกคฤหัสถ์ผู้เลื่อมใส ด้วยคุณทั้งหลาย มีธรรมเทศนาเป็นต้น ของเธอ" ดังนี้. ด้วย อาทิ ศัพท์ (ที่แปลว่าเป็นต้น) พึงทราบถึงการถือเอาคุณทั้งหลาย มีความเป็นผู้ได้สดับมาก ความบริบูรณ์แห่งวัตร ความถึงพร้อมแห่งอิริยาบถเป็นต้น. แม้ในคำนี้ว่า ก็ผู้เลื่อมใสในธุดงค์คุณของเธอ ก็มีนัยนี้แหละ.

---

[๑] ฉ. ปริสุทฺธาย.

คุณสุเนตรา คงสิริ
อุทิศส่วนกุศลให้ พลเรือโทสวัสดิ์ คงสิริ

ปิณฺฑปาตจริยาทีหีติ อาทิ-สทฺเทน มิตฺตสุหชฺชปํสุกูลจริยาทีนํ สงฺคโห ทฏฺฐพฺโพ. ธุตงฺคนิยมานุโลเมนาติ ตํธุตงฺคนิยมิตาย[1] ปฏิปตฺติยา อนุโลมวเสน, อวิโกปนวเสนาติ อตฺโถ. มหิจฺฉสฺเสว มิจฺฉาชีเวน ชีวิตา[2] น อปฺปิจฺฉสฺส. อปฺปิจฺฉตาย อุกฺกํสคตาย มิจฺฉาชีวสฺส อสมฺภโว เอวาติ ทสฺเสตุํ "เอกพฺยาธิวูปสมตฺถนฺ"ติอาทิ วุตฺตํ.

ด้วยอาทิ ศัพท์ (ที่แปลว่า เป็นต้น) ว่า ปิณฑปาตจริยาทีหิ ซึ่งแปลว่า ด้วยวัตรมีการเที่ยวบิณฑบาตไปเป็นต้น พึงเห็นว่า สงเคราะห์เอาความประพฤติ มีการคบมิตรดีเพื่อนดี และการทรงผ้าบังสุกุลเป็นต้น. คำว่า โดยอนุโลมต่อข้อกำหนดของธุดงค์ คือ โดยเกี่ยวกับอนุโลมต่อข้อปฏิบัติที่กำหนดไว้ในธุดงค์ข้อนั้น ๆ, ความว่า โดยเกี่ยวกับการไม่ทำให้กำเริบ. คนมักมากเท่านั้น มีการเลี้ยงชีพด้วยมิจฉาชีวะ หาใช่คนมักน้อยไม่. ท่านอาจารย์กล่าวว่า "เพื่อประโยชน์แก่การระงับความป่วยไข้อย่างหนึ่ง" ดังนี้เป็นต้น เพื่อแสดงว่า มิจฉาชีวะ หาความเกิดขึ้นไม่ได้เลย เมื่อความมักน้อยถึงความสูงส่งนั่นเอง.

ตตฺถ ปูติหรีฏกีติ ปูติมุตฺตปริภาวิตํ, ปูติภาเวน วา ฉฑฺฑิตํ หรีฏกํ. อริยวํโส

ในบทเหล่านั้น บทว่า ปูติหรีฏกี ได้แก่ สมอที่ดองด้วยน้ำมูตรเน่า, หรือที่เขาทิ้งแล้ว

---

[1] ฉ. ตํตํธุตงฺคนิยตาย.

[2] ฉ. ชีวิกา.

คุณสุเนตรา คงสิริ
อุทิศส่วนกุศลให้ พลเรือโทสวัสดิ์ คงสิริ

เอตสฺส อตฺถีติ, อริยวํเส วา นิยุตฺโตติ อริยวํสิโก, ปจฺจยเคธสฺส ทูรสมุสฺสาริตตฺตา อุตฺตโม จ โส อริยวํสิโก จาติ อุตฺตมอริยวํสิโก. ยสฺส กสฺสจีติ ปริคฺคหิตา-ปริคฺคหิตธุตงฺเคสุ ยสฺส กสฺสจิ.

เพราะความเป็นของเน่า. ภิกษุ ชื่อว่า อริยวังสิกะ เพราะอรรถว่ามีอริยวงศ์, หรือประกอบในอริยวงศ์, ภิกษุ ชื่อว่า ผู้สูงสุด เพราะความที่ถอนความอยากในปัจจัย ให้อยู่ในที่ไกลได้แล้วด้วย ภิกษุนั้นเป็นอริยวังสิกะด้วย เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า อุตตมอริย-วังสิกะ. คำว่า (ย่อมไม่ควร)แก่ภิกษุรูปใดรูปหนึ่ง คือแก่ภิกษุรูปใดรูปหนึ่ง ในบรรดาภิกษุผู้ถือธุดงค์และมิได้ถือธุดงค์.

นิมิตฺตํ นาม ปจฺจเย อุทฺทิสฺส ยถา อธิปฺปาโย ญายติ เอวํ นิมิตฺตกมฺมํ. โอภาโส นาม อุชุกเมว อกเถตฺวา ยถา อธิปฺปาโย วิภูโต โหติ, เอวํ โอภาสนํ. ปริกถา นาม ปริยาเยน กถนํ. ตถา อุปฺปนฺนนฺติ นิมิตฺตาทิวเสน อุปฺปนฺนํ.

การเจาะจงเอาปัจจัยทั้งหลาย แล้วกระทำนิมิต โดยประการที่ผู้อื่นจะรู้ความประสงค์ได้ ชื่อว่า นิมิต. การไม่กล่าวตรง ๆ เสียทีเดียว กล่าวเลียบเคียงโดยประการที่ความประสงค์(ของตน) ก็เป็นอันแจ่มแจ้ง(แก่ผู้อื่น)ได้ ชื่อว่า โอภาส. การกล่าวโดยมีปริยาย (กล่าวอ้อม ๆ) ชื่อว่า ปริกถา. คำว่า (เภสัช)ที่เกิดขึ้นแล้วโดยอาการนั้น คือที่เกิดขึ้นแล้ว โดยเกี่ยวกับอาการมีนิมิตเป็นต้น.

คุณสุเนตรา คงสิริ
อุทิศส่วนกุศลให้ พลเรือโทสวัสดิ์ คงสิริ

ทฺวารํ ทินฺนนฺติ โรคสีเสน ปริโภคสฺส ทฺวารํ ทินฺนํ. ตสฺมา อโรคกาเลปิ ปริภุญฺชิตุํ วฏฺฏติ, อาปตฺติ น โหตีติ อตฺโถ. เตนาห "กิญฺจาปิ อาปตฺติ น โหตี"ติอาทิ. น วฏฺฏตีติ สลฺเลขปฏิปตฺติยํ ฐิตสฺส น วฏฺฏติ, สลฺเลขํ โกเปตีติ อธิปฺปาโย. "อาชีวํ ปน โกเปตี"ติ อิมินาว เสนาสนปฏิสํยุตฺตธุตงฺคธรสฺส นิมิตฺตาทโย น วฏฺฏนฺตีติ วทนฺติ. ตทญฺญธุตงฺคธรสฺสาปิ น วฏฺฏนฺติเยวาติ อปเร. อกโรนฺโตติ ยถาสกํ อนุญฺญาตวิสเยปิ อกโรนฺโต. อญฺญเตรวาติ ฐเปตฺวาเอว.

คำว่า ประหานช่องไว้ให้แล้ว คือ ประหานช่อง แห่งการบริโภคไว้ให้แล้ว เพราะโรคเป็นสำคัญ. เพราะฉะนั้น จึงควรบริโภคได้ แม้ในเวลาที่ไม่มีโรค, หมายความว่า ไม่เป็นอาบัติ. ด้วยเหตุนั้น อาจารย์ผู้ทรงพระสูตรจึงกล่าวว่า "ไม่เป็นอาบัติก็จริง" ดังนี้เป็นต้น. คำว่า จึงไม่ควร คือ ไม่ควรแก่ภิกษุผู้ตั้งอยู่ในสัลเลขปฏิบัติ, อธิบายว่า จะทำสัลเลขธรรมให้กำเริบไป. ด้วยคำว่า "แต่จะทำอาชีวะให้กำเริบได้" นี้นั่นเทียว อาจารย์ผู้ทรงพระสูตรทั้งหลาย กล่าว(อธิบาย)ว่า อาการทั้งหลายมีนิมิตเป็นต้น ไม่ควรแก่ภิกษุผู้ทรงธุดงค์ข้อที่เกี่ยวกับเสนาสนะ (ไม่ใช่เฉพาะเรื่องเภสัช เท่านั้น). อาจารย์อีกพวกหนึ่งกล่าวว่า ย่อมไม่ควรเลยทีเดียว แม้แก่ภิกษุผู้ทรงธุดงค์ข้ออื่น จากข้อที่เกี่ยวกับเสนาสนะนั้น. คำว่า เมื่อไม่กระทำ คือเมื่อไม่กระทำอาการทั้งหลายมีนิมิตเป็นต้น แม้ว่าเป็นวิสัย

คุณสุเนตรา คงสิริ
อุทิศส่วนกุศลให้ หม่อมศิลาอรณพ ณ อยุธยา

ที่พระผู้มีพระภาคทรงอนุญาตไว้แก่ตน แต่ละรูป. บทว่า อญฺญตฺร แปลว่า เว้นเท่านั้น.

คณวาสํ ปหาย อรญฺญายตเน ปฏิปสฺสทฺธิวิเวกสฺส มุทฺธภูตาย อคฺคผลสมาปตฺติยา วิหรนฺโต มหาเถโร "ปวิเวกํ พฺรูหยมาโน"ติ วุตฺโต. อุทรสนฺนิสฺสิโต วาตาพาโธ อุทรวาตาพาโธ. อสมฺภินฺนํ ขีรํ เอตฺถาติ อสมฺภินฺนขีรํ, ตเทว ปายาสนฺติ อสมฺภินฺนขีรปายาสํ, อุทเกน อสมฺมิสฺสขีเรน ปกฺกปายาสนฺติ อตฺโถ. ตสฺสาติ ปายาสสฺส.

ท่านอาจารย์ กล่าวถึงพระมหาเถระผู้เมื่อจะละการอยู่ด้วยหมู่ แล้วอยู่ด้วยอรหัตผลสมาบัติ อันเป็นยอดแห่งปฏิปัสสัทธิวิเวกในที่อยู่อันเป็นป่า ว่า "เมื่อจะเพิ่มพูนปวิเวก" ดังนี้. อาพาธเพราะลมที่อาศัยท้อง ชื่อว่าอาพาธเพราะลมในท้อง. ข้าวชื่อว่ามีน้ำนมบริสุทธิ์ เพราะอรรถว่ามีน้ำนมที่หาสิ่งอื่นปนมิได้, ข้าวนั้นนั่นแหละเป็นข้าวปายาส เพราะเหตุนั้น จึงเรียกว่า ข้าวปายาสมีน้ำนมบริสุทธิ์, ความว่า ข้าวปายาสที่หุงด้วยน้ำนม ไม่เจือปนด้วยน้ำ. บทว่า ตสฺส โยค ปายาสสฺส แปลว่า แห่งข้าวปายาสนั้น.

อุปฺปตฺติมูลนฺติ "คิหิกาเล เม มาตา สปฺปิมธุสกฺกราทีหิ โยเชตฺวา อสมฺภินฺนขีรปายาสํ อทาสิ, เตน เม ผาสุ อโหสี"ติ อตฺตโน วจีนิจฺฉารณสงฺขาตํ อุปฺปตฺติเหตุ.

คำว่า มูลแห่งความเกิดขึ้น ได้แก่ เหตุแห่งความเกิดขึ้น กล่าวคือการเปล่งวาจาของตนว่า "ในกาลที่ยังเป็นคฤหัสถ์ มารดาของผมได้ให้ข้าวปายาสมีน้ำนมบริสุทธิ์ ปรุง

คุณสุเนตรา คงสิริ
อุทิศส่วนกุศลให้ หม่อมศิลาอรณพ ณ อยุธยา

"อปริโภคารโห ปิณฺฑปาโต"ติ กสฺมา วุตฺตํ, นนุ เถรสฺส โอภาสนาทิจิตฺตุปฺปตฺติเยว นตฺถีติ ? สจฺจํ นตฺถิ, อชฺฌาสยํ ปน อชานนฺตา เอกจฺเจ ปุถุชฺชนา ตถา มญฺเญยฺยุํ, อนาคเต จ สพฺรหฺมจาริโน เอวํ มม ทิฏฺฐานุคตึ อาปชฺเชยฺยุนฺติ ปฏิกฺขิปิ. อปิจ มหาเถรสฺส ปรมุกฺกํสคตา สลฺเลขปฏิปตฺติ. ตถา หิ ทหรภิกฺขุโน "กสฺส สมฺปนฺนํ[1] น มนาปนฺ"ติ[2] วจนํ นิสฺสาย ยาว ปรินิพฺพานา ปิฏฺฐขาทนียํ น ขาทติ.

ด้วยเนยใส น้ำผึ้ง และน้ำตาลกรวด, ผมมีความผาสุกได้ก็ด้วยเหตุนั้น" ดังนี้. ถามว่า เพราะเหตุไร ท่านพระสารีบุตรเถระจึงกล่าวว่า "เป็นบิณฑบาตที่ไม่ควรบริโภค" ดังนี้เล่า, พระเถระไม่มีความคิดในอันทำโอภาสเป็นต้นเกิดขึ้นเลย มิใช่หรือ ? ตอบว่า ไม่มีก็จริง แต่ว่าพระเถระคิดว่า ปุถุชนบางพวกที่ไม่รู้อัธยาศัย จะพึงสำคัญอย่างนั้นได้ (คือพึงสำคัญว่าเราทำโอภาสเป็นต้น), และในอนาคต ภิกษุผู้ประพฤติพรหมจรรย์ร่วมกันทั้งหลาย จะพึงถึงทิฏฐานุคติ (เอาเยี่ยงอย่าง)ของเรา อย่างนี้ได้ ดังนี้ จึงปฏิเสธข้าวปายาสนั้นเสีย. อีกนัยหนึ่ง เป็นสัลเลขปฏิบัติที่ถึงความสูงส่งยิ่ง ของพระมหาเถระ. จริงอย่างนั้น อาศัยคำพูดของภิกษุหนุ่มที่ว่า "ของเคี้ยวอันสมบูรณ์, ใครเล่าไม่ชอบใจ" ดังนี้ ท่านก็ไม่ยอมขบเคี้ยว

---

[1] ม. รสสมฺปนฺนํ.

[2] วิ. มหาวิภงฺค. ๒/๓๐๙, ๓๔๐, ๕๔๗, วิ. ภิกฺขุนี. ๓/๒๖๐, วิ. จุ. ๗/๑๙๐.

ของเคี้ยวที่เขาถวายตามทีหลังอีกเลยตราบจนปรินิพพาน.

วจีวิญฺญตฺติวิปฺผาราติ วจีนิจฺฉารณเหตุ. อตฺถวิญฺญาปนวเสน ปวตฺตมาโน หิ สทฺโท อสติปิ วิญฺญตฺติยา ตสฺส เกนจิ ปจฺจเยน ปจฺจยภาเว วจีวิญฺญตฺติวเสเนว ปวตฺตตีติ "วจีวิญฺญตฺติวิปฺผาโร"ติ วุจฺจติ. ภุตฺโตติ ภุตฺตวา สเจ ภเวยฺยํ อหํ. สาติ อสฺส. อการโลเปน หิ นิทฺเทโส "เอวํส เต"ติอาทีสุ[๑] วิย. อนฺตคุณนฺติ อนฺตโภโค.

คำว่า เพราะการแผ่ไปแห่งวจีวิญญัติ ความว่า เพราะเหตุคือถ้อยคำที่เปล่งไป. จริงอยู่ เสียงที่กำลังเป็นไปโดยเกี่ยวกับการทำให้เขารู้ความหมาย แม้เมื่อยังไม่มีการรู้ความหมาย ก็ย่อมเป็นไปด้วยอำนาจแห่งวจีวิญญัตินั่นเอง ในเมื่อวิญญัติเป็นปัจจัยโดยปัจจัยบางอย่างแก่เสียงนั้น เพราะเหตุนั้น ท่านจึงเรียกว่า "การแผ่ไปแห่งวจีวิญญัติ". บทว่า ภุตฺโต ความว่า ถ้าหากว่าเราพึงเป็นผู้บริโภค. บทว่า ส ความเท่ากับ อสฺส. เพราะว่าเป็นคำแสดงไขโดยลบ อ อักษร ดุจในประโยคว่า "เอวํส เต" เป็นต้น. บทว่า อนฺตคุณํ ได้แก่ ขนดไส้.

พหิ จเรติ อาสยโต นิกฺขมิตฺวา โคจรคฺคหณวเสน พหิ ยทิ วิจเรยฺย.

คำว่า พึง(ออกมา)เที่ยวไปภายนอก คือ ถ้าหากว่าพึงออกจากที่อาศัย แล้วเที่ยวไป

---

[๑] ม. มู. ๑๒/๑๘, องฺ. ฉกฺก. ๒๒/๔๓๔, องฺ. อฏฺฐก. ๒๓/๑๖๓.

คุณสุเนตรา คงสิริ
อุทิศส่วนกุศลให้ หม่อมศิลาอรณพ ณ อยุธยา

ปรมปฺปิจฺฉํ ทสฺเสตุํ โลกโวหาเรเนวมาห. โลเก หิ อยุตฺตโภชนํ อุทริยํ[๑] ครหนฺตา เอวํ วทนฺติ "กึสุ นาม ตสฺส อนฺตานิ พหิ จรนฺตี"ติ. <u>อาราเธมีติ</u> อาทิโต ปฏฺฐาย ราเธมิ[๒] วเส วตฺเตมีติ อตฺโถ.

ภายนอก โดยเกี่ยวกับการจะถือเอาที่หากิน. ท่านกล่าวไว้โดยโวหารของชาวโลก นั่นแหละ เพื่อแสดงถึงความมักน้อยอย่างยิ่ง. จริงอยู่ ในทางโลก ชนทั้งหลาย เมื่อจะติเตียนโภชนะอันไม่สมควรบริโภค ซึ่งอยู่ในท้อง ย่อมกล่าวอย่างนี้ว่า "ไส้ของเขาพึงเที่ยวไปภายนอก กระไรซิ" ดังนี้. คำว่า <u>เราจะบังคับ</u> คือเราจะบังคับตั้งแต่ต้น, ความว่า เราจะทำให้เป็นไปในอำนาจ.

<u>มหาติสฺสตฺเถโร</u> กิร ทุพฺภิกฺขกาเล มคฺคํ คจฺฉนฺโต ภตฺตจฺเฉเทน, มคฺคกิลมเถน จ กิลนฺตกาโย ทุพฺพโล อญฺญตรสฺส ผลิตสฺส อมฺพสฺส มูเล นิปชฺชิ, พหูนิ อมฺพผลานิ ตหํ ตหํ ปติตานิ โหนฺติ. ตตฺเถโก วุฑฺฒตโร อุปาสโก เถรสฺส สนฺติกํ คนฺตฺวา[๓] ปริสฺสมํ ญตฺวา

มีเรื่องเล่าว่า <u>พระมหาติสสเถระ</u> เมื่อเดินทางไปในกาลเกิดทุพภิกขภัย ก็มีกายลำบาก อ่อนกำลัง เพราะขาดอาหาร และเพราะความเหน็ดเหนื่อย ในการเดินทาง จึงนอนลงที่โคนมะม่วงผลิผลต้นหนึ่ง, มีผลมะม่วงมากมายตกอยู่ที่ตรงนั้นตรงนี้. ณ ที่นั้น อุบาสกวัยเฒ่าผู้หนึ่ง ไปถึงที่พำนักของ

---

๑ ฉ. โอทริยํ.
๒ สี. ม. สาเธมิ.
๓ ฉ. อุปคนฺตฺวา.

อมฺพปานํ ปาเยตฺวา อตฺตโน ปิฏฺฐึ อาโรเปตฺวา วสนฏฺฐานํ เนติ.

พระเถระ ทราบถึงความลำบาก จึงทำน้ำ-อัมพบาน (น้ำมะม่วงคั้น)ให้ฉัน แบกขึ้นหลังของตนนำไปสู่ที่อยู่.

เถโร :

"น ปิตา นปิ เต มาตา
น ญาติ นปิ พนฺธวา[๑]
กโรเตตาทิสํ กิจฺจํ
สีลวนฺตสฺส การณา"ติ.

พระเถระโอวาทตนเอง ว่า

"อุบาสกนี้ ไม่ใช่บิดา ทั้งไม่ใช่มารดาของเจ้า ไม่ใช่ญาติ ทั้งไม่ใช่เผ่าพันธุ์ แต่ยังกระทำกิจเห็นเช่นนี้ได้ ก็เพราะเหตุที่เจ้าเป็นผู้มีศีล".

อตฺตานํ โอวทิตฺวา สมฺมสนํ อารภิตฺวา วิปสฺสนํ วฑฺเฒตฺวา ตสฺส ปิฏฺฐิคโตเอว มคฺคปฏิปาฏิยา อรหตฺตํ สจฺฉากาสิ. อิมํ สนฺธาย วุตฺตํ "<u>อมฺพขาทกมหาติสฺสตฺเถรวตฺถุปิ</u> <u>เจตฺถ</u> <u>กเถตพฺพนฺ</u>"ติ. <u>สพฺพถาปีติ</u> สพฺพปฺปกาเรนปิ อเนสนวเสน, จิตฺตุปฺปตฺติวเสนปิ, ปเคว กายวจีวิปฺผนฺทิตวเสนาติ อธิปฺปาโย. เตนาห "<u>อเนสนายา</u>"ติอาทิ.

ดังนี้ แล้วเริ่มการพิจารณาเจริญวิปัสสนาไปยังอยู่บนหลังของอุบาสกผู้นั้นนั่นเอง ก็ได้กระทำให้แจ้งแล้วซึ่งพระอรหัต ตามลำดับมรรค. ท่านอาจารย์หมายเอาติสสเถระรูปนี้ จึงกล่าวว่า "<u>อนึ่ง</u> <u>ในความข้อนี้</u> <u>บัณฑิตควรเล่าเรื่อง</u> <u>พระติสสเถระผู้ฉันมะม่วงไว้ด้วย</u>" ดังนี้. คำว่า <u>แม้โดยประการทั้งปวง</u> คือแม้ด้วยอำนาจเกิดความคิด โดยเกี่ยวกับการแสวงหาอันไม่สมควร ก็ไม่ทำให้เกิดขึ้น

---

[๑] ฉ. พนฺธโว, วิสุทฺธิมคฺค. ๑/๕๘.

คุณสุเนตรา คงสิริ
อุทิศส่วนกุศลให้ หม่อมศิลาอรณพ ณ อยุธยา

แม้โดยประการทั้งปวง, อธิบายว่า ป่วยกล่าวไปไย ถึงการแสวงหาด้วยอำนาจกายและวาจาที่เคลื่อนไหวเล่า. เพราะเหตุนั้นท่านจึงกล่าวว่า "อเนสนาย" ดังนี้เป็นต้น.

อปจฺจเวกฺขิตปริโภเค อิณปริโภคอาปตฺติอาทีนวสฺส, ตพฺพิปริยายโต ปจฺจเวกฺขิตปริโภเค อานิสํสสฺส จ ทสฺสนํ <u>อาทีนวานิสํสทสฺสนํ</u>. ตสฺส ปน ปจฺจยาธิการตฺตา วุตฺตํ "ปจฺจเยสู"ติ. การณาการณมฺปิ หิ การณภาเวน วุจฺจติ ยถา ติเณหิ ภตฺตํ สิทฺธนฺติ. เยน การณุปฺปกาเรน[๑] ภิกฺขุโน อปจฺจเวกฺขิตปริโภโค นาม สิยา, ตสฺมึ วชฺชิเต ปจฺจยสนฺนิสฺสิตสีลํ สิชฺฌติ, วิสุชฺฌติ จาติ ทสฺเสตุํ "<u>ตสฺมา</u>"ติอาทิ วุตฺตํ.

การเห็นโทษคืออาบัติ เพราะการบริโภคอย่างเป็นหนี้ ในการบริโภคปัจจัยที่ไม่ได้พิจารณา, และอานิสงส์ในการบริโภคปัจจัยที่ได้พิจารณาโดยปริยายตรงข้าม กับการบริโภคปัจจัยที่ไม่พิจารณานั้น ชื่อว่า <u>การเห็นโทษและอานิสงส์</u>. ก็เพราะการเห็นโทษและอานิสงส์นั้น มีปัจจัยเป็นอธิการ (ผู้จัดแจง) ท่านจึงกล่าวว่า "ในเพราะปัจจัยทั้งหลาย" ดังนี้. จริงอยู่ ธรรมชาติทั้งที่เป็นเหตุ และไม่ใช่เหตุ บุคคลย่อมกล่าวถึงโดยความเป็นเหตุได้ เหมือนอย่างคำว่า ภัตสำเร็จแล้วเพราะหญ้าทั้งหลาย ดังนี้เป็นต้น. เพื่อแสดงว่า ชื่อว่าการบริโภคปัจจัยที่ไม่ได้พิจารณา จะพึงมีแก่ภิกษุได้โดย

---

[๑] ฉ. การเณน.

ประการคือเหตุใด, เมื่อเว้นประการคือเหตุนั้นเสีย ปัจจัยสันนิสสิตศีลก็ย่อมสำเร็จ และหมดจดได้ ดังนี้ ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "เพราะฉะนั้น" ดังนี้เป็นต้น.

ตตฺถ ปจฺจยเคธนฺติ เคธคฺคหเณเนว สมฺโมโหปิ คหิโตติ ทฏฺฐพฺโพ เตน สห วตฺตนโต, ตทุปนิสฺสยโต จ. ธมฺเมน สเมน อุปฺปนฺเนติ อิทํ ปจฺจยานํ อาคมนสุทฺธิทสฺสนํ, น ปจฺจยสนฺนิสฺสิตสีลวิสุทฺธิทสฺสนํ. ปจฺจยานํ หิ อิทมตฺถิตํ อุปธาเรตฺวา ปริภุญฺชนํ ปจฺจยสนฺนิสฺสิตสีลํ. ยสฺมา ปน เต ปจฺจยา ญายาธิคตาเอว ภิกฺขุนา ปริภุญฺชิตพฺพา, ตสฺมา วุตฺตํ "ธมฺเมน สเมน อุปฺปนฺเน ปจฺจเย"ติ. ยถาวุตฺเตน วิธินาติ "สีตสฺส ปฏิฆาตายา"[๑]ติอาทินา วุตฺตวิธินา.

ในคำเหล่านั้น คำว่า ความอยากในปัจจัย ความว่า ด้วยศัพท์ว่าความอยากนั้นเทียว พึงเห็นว่า เป็นอันถือเอาสัมโมหะ (ความลุ่มหลง)ด้วย เพราะเป็นไปพร้อมกับความอยากนั้น, และเพราะเป็นอุปนิสัยปัจจัยแก่ความอยากนั้น. คำว่า ที่เกิดขึ้นโดยถูกต้องตามธรรม นี้ เป็นคำแสดงความหมดจดแห่งทางมาของปัจจัยทั้งหลาย, ไม่ใช่เป็นคำแสดงความหมดจด แห่งปัจจยสันนิสสิตศีล. เพราะว่า การใคร่ครวญถึงความที่ปัจจัยทั้งหลายมีสิ่งนี้เป็นประโยชน์ แล้วจึงบริโภค จึงจะเป็นปัจจยสันนิสสิตศีล. แต่เพราะเหตุที่ปัจจัยเหล่านั้น ที่ได้ด้วยความถูกต้องเท่า

---

๑ ม. มู. ๑๒/๑๗, องฺ. ฉกฺก. ๒๒/๔๓๕; ขุ. มหา. ๒๙/๖๑๑.

คุณสุเนตรา คงสิริ
อุทิศส่วนกุศลให้ หม่อมศิลาอรณพ ณ อยุธยา

นั้น อันภิกษุพึงบริโภคได้, เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "ปัจจัยที่เกิดขึ้นโดยถูกต้องตามธรรม" ดังนี้. คำว่า โดยวิธีตามที่กล่าวแล้ว คือโดยวิธีที่ได้กล่าวแล้วว่า "เพื่อป้องกันความหนาว" ดังนี้เป็นต้น.

ธาตุวเสน วาติ "ยถาปจฺจยํ ปวตฺตมานํ[๑] ธาตุมตฺตเมเวตํ, ยทิทํ จีวราทิ, ตทุปภุญฺชโก จ ปุคฺคโล"ติ เอวํ ธาตุมนสิการวเสน วา. ปฏิกูลวเสน วาติ ปิณฺฑปาเต ตาว อาหาเร ปฏิกูลสญฺญาวเสน, "สพฺพานิ ปน อิมานิ จีวราทีนิ อชิคุจฺฉนียานิ, อิมํ ปูติกายํ ปตฺวา อติวิย ชิคุจฺฉนียานิ ชายนฺตี"ติ เอวํ ปฏิกูลมนสิการวเสน วา.

คำว่า เกี่ยวกับว่าเป็นธาตุก็ดี ได้แก่ เกี่ยวกับมนสิการว่าเป็นธาตุ อย่างนี้ว่า "ปัจจัยมีจีวรเป็นต้น, และบุคคลผู้ใช้สอยปัจจัยมีจีวรเป็นต้นนั้น นี้ใด, นี้เป็นเพียงธาตุที่เป็นไปตามปัจจัยเท่านั้น" ดังนี้ก็ดี. คำว่า เกี่ยวกับว่าเป็นปฏิกูลก็ดี ได้แก่ เกี่ยวกับสำคัญว่าเป็นปฏิกูล ในบิณฑบาตคือในอาหารเท่านั้น, อีกอย่างหนึ่ง เกี่ยวกับมนสิการว่าเป็นปฏิกูลอย่างนี้ว่า "ก็ปัจจัยมีจีวรเป็นต้น ทั้งหมดเหล่านี้ อันยังไม่น่ารังเกียจ, พอถูกต้องกายเน่านี้เข้า ก็เกิดเป็นของน่ารังเกียจเกินจะเปรียบได้ก็ดี" ดังนี้.

---

[๑] ฉ. วตฺตมานํ.

ตโต อุตฺตรินฺติ ปฏิลาภกาลโต อุปริ. อนวชฺโชว ปริโภโค อาทิโตว ปญฺญาย ปริโสธิตตฺตา อธิฏฺฐหิตฺวา ฐปิตปตฺตจีวรานํ วิยาติ. ปจฺจเวกฺขณาย อาทิสุทฺธิทสฺสนปรเมตํ, น ปริโภคกาเล ปจฺจเวกฺขณปฏิกฺเขปปรํ. เตนาห "ปริโภคกาเลปิ"ติอาทิ. ตตฺราติ ตสฺมึ ปริโภคกาเล ปจฺจเวกฺขเณ. สนฺนิฏฺฐานกโรติ อสนฺเทหกโร เอกนฺติโก.

คำว่า ในเวลาถัดไปจากเวลาที่หาได้นั้น คือในกาลต่อไป แต่กาลที่ได้มา. ชื่อว่าการบริโภคที่หาโทษมิได้เลย ก็เพราะความที่ภิกษุทำให้หมดจดแล้วด้วยปัญญามาตั้งแต่ต้น ดุจการใช้สอยบาตรและจีวร ที่ได้อธิษฐานแล้วเก็บไว้ ฉะนั้น. ข้อที่ว่ามากระนี้ นี้เป็นข้อหนึ่ง ที่แสดงความหมดจดในเบื้องต้น เพราะการพิจารณา, มิใช่เป็นข้อหนึ่งที่ปฏิเสธการพิจารณา ในเวลาที่บริโภค. เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "แม้ในเวลาที่บริโภค" เป็นต้น. (คือในเวลาที่บริโภค แม้ลืมพิจารณาไปก็ไม่เป็นโทษ ถ้าหากว่า ได้พิจารณาโดยความเป็นธาตุเป็นต้นมาตั้งแต่เวลาที่ได้มา). บทว่า ตตฺร แปลว่า ในการพิจารณาในเวลาที่บริโภคนั้น. คำว่า ที่กระทำความตกลงกันได้ คือที่ไม่กระทำความสนเท่ห์ ได้แก่ มีส่วนเดียว.

เถยฺยปริโภโค นาม อนรหสฺส ปริโภโค. ภควตาปิ อตฺตโน สาสเน การบริโภค ของบุคคลผู้ไม่สมควร บริโภค ชื่อว่า ไถยบริโภค (บริโภคอย่าง

สีลวโต ปจฺจยา อนุญฺญาตา, น ทุสฺสีลสฺส. ทายกานมฺปิ สีลวโต เอวํ[๑] ปริจฺจาโค, น ทุสฺสีลสฺส. อตฺตโน การานํ มหปฺผลภาวสฺส ปจฺจาสึสนโต. อิติ สตฺถารา อนนุญฺญาตตฺตา, ทายเกหิ อปริจฺจตฺตตฺตา ทุสฺสีลสฺส ปริโภโค เถยฺยาย ปริโภโค เถยฺยปริโภโค.

ชโมย). อธิบายว่า ทั้งพระผู้มีพระภาคทรงอนุญาตปัจจัยทั้งหลายไว้ ก็สำหรับภิกษุผู้มีศีลในศาสนาของพระองค์, ไม่ใช่สำหรับคนทุศีล. ทั้งพวกทายก มีการบริจาคอย่างนี้ ก็สำหรับภิกษุผู้มีศีล, ไม่ใช่สำหรับคนทุศีล. เพราะเขาหวังการตอบแทน ถึงภาวะที่การกระทำของตนจะมีผลมาก. เพราะพระศาสดาไม่ทรงอนุญาต และเพราะพวกทายกมิได้บริจาคให้ดังกล่าวมานี้ การบริโภคของภิกษุผู้ทุศีล จึงเป็นการบริโภคโดยความเป็นขโมย ชื่อว่า ไถยบริโภค.

อิณวเสน ปริโภโค อิณปริโภโค, ปฏิคฺคาหกโต ทกฺขิณาวิสุทฺธิยา อภาวโต อิณํ คเหตฺวา ปริโภโค วิยาติ อตฺโถ. ตสฺมาติ "สีลวโต"ติอาทินา วุตฺตเมวตฺถํ การณภาเวน ปจฺจามสติ. จีวรํ กายโต โมเจตฺวา ปริโภเค ปริโภเค ปุเรภตฺต

การบริโภคโดยเกี่ยวกับเป็นหนี้ ความว่า เป็นเหมือนรับเป็นหนี้บริโภค เพราะไม่มีทักขิณาวิสุทธิจากปฏิคาหก ชื่อว่าอิณบริโภค. คำว่า เพราะเหตุนั้น ท่านชักเอาเนื้อความที่ได้กล่าวแล้ว ด้วยคำว่า "สีลวโต" เป็นต้นนั่นเอง โดยความเป็นเหตุ. เชื่อมความว่า

---

๑ ฉ. เอว.

ฯเปฯ ปจฺฉิมยาเมสุ ปจฺจเวกฺขิตพฺพนฺติ สมฺพนฺโธ. ตถา อสกฺโกนฺเตน ยถาวุตฺตกาลวิเสสวเสน เอกสฺมึ ทิวเส[๑] จตุกฺขตฺตุํ ติกฺขตฺตุํ ทฺวิกฺขตฺตุํ สกึเยว วา ปจฺจเวกฺขิตพฺพํ. สเจ อรุณํ อุคฺคจฺฉติ, อิณปริโภคฏฺฐาเน ติฏฺฐติ.

ภิกษุเปลื้องจีวรออกจากกายแล้ว พึงพิจารณาในเวลาที่ใช้สอยทุกครั้ง ในเวลาก่อนภัต ฯลฯ ในยามสุดท้าย ดังนี้. เมื่อไม่อาจอย่างนั้น คือ โดยเกี่ยวกับเวลาที่แตกต่างกันตามที่กล่าวแล้ว ก็พึงพิจารณาในวันหนึ่ง ๔ ครั้งบ้าง ๓ ครั้งบ้าง ๒ ครั้งบ้าง ครั้งเดียวเท่านั้นบ้าง. ถ้าหากว่า (เมื่อเธอไม่พิจารณาเลยจน)อรุณขึ้น, ย่อมตั้งอยู่ในฐานะแห่งอิณบริโภค.

หิยฺโย ยํ มยา จีวรํ ปริภุตฺตํ, ตํ ยาวเทว สีตสฺส ปฏิฆาตาย ฯเปฯ หิริโกปินปฏิจฺฉาทนตฺถํ. หิยฺโย โย มยา ปิณฺฑปาโต ปริภุตฺโต, โส "เนว ทวาย"ติอาทินา สเจ อตีตปจฺจเวกฺขณํ[๒] น กเรยฺยาติ วทนฺติ, ตํ วีมํสิตพฺพํ.

อาจารย์หลายท่านกล่าวว่า ถ้าหากไม่กระทำการพิจารณาไปในอดีต โดยนัยว่า จีวรที่เราใช้สอยแล้วเมื่อวานนี้อันใด, จีวรนั้น เราได้ใช้สอยแล้วเพียงเพื่อป้องกันความหนาว ฯลฯ เพื่อปกปิดอวัยวะอันยังความละอายให้กำเริบได้เท่านั้น. บิณฑบาตที่เราบริโภคแล้วเมื่อวานนี้อันใด, บิณฑบาตนั้น เราได้บริโภคแล้ว "ไม่ใช่เพื่อเล่น"

---

๑ ฉ. เอกทิวเส.

๒ ฉ. อตีตปริโภคปจฺจเวกฺขณํ.

ดังนี้เป็นต้น ดังนี้, คำที่อาจารย์หลายท่านกล่าวนั้น บัณฑิตพึงไตร่ตรองเถิด.

เสนาสนํ[๑] ปริโภเค ปริโภเคติ ปเวเส ปเวเส. สติปจฺจยตาติ สติยา ปจฺจยภาโว ปฏิคฺคหณสฺส, ปริโภคสฺส จ ปจฺจเวกฺขณสติยา ปจฺจยภาโว ยุชฺชติ, ปจฺจเวกฺขิตฺวาว ปฏิคฺคเหตพฺพํ, ปริภุญฺชิตพฺพญฺจาติ อตฺโถ. เตเนวาห "สตึ กตฺวา"ติอาทิ. เอวํ สนฺเตปีติ ยทิปิ ทฺวีสุปิ ปจฺจเวกฺขณา ยุตฺตา, เอวํ สนฺเตปิ. อปเร ปนาหุ : สติปจฺจยตาติ สติ เภสชฺชปริโภคสฺส ปจฺจยภาเว, ปจฺจเยติ[๒] อตฺโถ. เอวํ สนฺเตปีติ ปจฺจเย สติปีติ. ตนฺเตสํ มติมตฺตํ. ตถา หิ ปจฺจยสนฺนิสฺสิตสีลํ ปจฺจเวกฺขณาย วิสุชฺฌติ, น ปจฺจยสพฺภาวมตฺเตน[๓]

คำว่า แม้เสนาสนะก็พึงพิจารณาในเวลาที่ใช้สอยทุกครั้ง คือพึงพิจารณาในเวลาที่เข้าไปทุกครั้ง. บทว่า สติปจฺจยตา แปลว่า ความมีสติเป็นปัจจัยควรแก่การรับ, และความที่มีสติในการพิจารณา เป็นปัจจัยควรแก่การบริโภค, ความว่า พึงพิจารณาเทียวแล้วจึงรับและบริโภค. ด้วยเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "(เมื่อภิกษุ)กระทำสติ" ดังนี้เป็นต้น. คำว่า แม้เมื่อเป็นอย่างนี้ ความว่า แม้หากว่าการพิจารณาแม้ในกาลทั้งสอง (คือในเวลารับและในเวลาบริโภค) เป็นอันถูกต้องไซร้, แม้ว่าเป็นอย่างนี้. อาจารย์อีกพวกหนึ่งกล่าวว่า: บทว่า สติปจฺจยตา คือเมื่อความที่ การบริโภคเภสัชเป็นปัจจัยมีอยู่,

---

[๑] ฉ. เสนาสนมฺปิ.
[๒] ฉ. สติ ปจฺจเยติ.
[๓] ฉ. น ปจฺจยสฺส ภาวมตฺเตน.

ความว่า เมื่อปัจจัยมีอยู่ บทว่า เอวํ สนฺเตปิ คือแม้เมื่อปัจจัยมีอยู่ ดังนี้. คำนั้นเป็นเพียงมติของอาจารย์เหล่านั้น. จริงอย่างนั้น ปัจจยสันนิสสิตศีล ย่อมหมดจดได้เพราะการพิจารณา, ไม่ใช่หมดจดได้เพราะสักว่ามีปัจจัย.

เอวํ ปจฺจยสนฺนิสฺสิตสีลสฺส วิสุทฺธึ ทสฺเสตฺวา เตเนว ปสงฺเคน สพฺพาปิ วิสุทฺธิโย ทสฺเสตุํ "จตุพฺพิธา หิ สุทฺธี"ติ- อาทิมาห. ตตฺถ สุชฺฌติ เอตายาติ สุทฺธิ, ยถาธมฺมํ เทสนาว สุทฺธิ เทสนาสุทฺธิ. วุฏฺฐานสฺสาปิ เจตฺถ เทสนายเอว สงฺคโห ทฏฺฐพฺโพ. ฉินฺนมูลาปตฺตีนํ[๑] ปน อภิกฺขุตา- ปฏิญฺญาว เทสนา[๒] อธิฏฺฐานวิสิฏฺโฐ สํวโรว สุทฺธิ สํวรสุทฺธิ.

ท่านอาจารย์ครั้นแสดงเครื่องหมดจดแห่งปัจจยสันนิสสิตศีลอย่างนี้แล้ว เพื่อแสดงเครื่องหมดจดแม้ทั้งหมด โดยประสงค์นั้นนั่นแหละ จึงกล่าวว่า "ก็สุทธิ(เครื่องหมด- จด)มี ๔ อย่าง" ดังนี้เป็นต้น. ในคำเหล่านั้น ธรรมชาติ ชื่อว่าสุทธิ เพราะอรรถว่าเป็นเครื่องหมดจด, สุทธิ คือการแสดงตามสมควรแก่ธรรมแล ชื่อว่าเทสนาสุทธิ. ก็ในอธิการนี้ พึงเห็นว่า แม้การออก(จากอาบัติด้วยการอยู่ปริวาส) ก็มีอันสงเคราะห์เข้าในเทศนานั่นเอง. ส่วนสำหรับภิกษุทั้งหลาย ผู้มีมูลอาบัติ (ปาราชิก ๔) อันขาดแล้ว การปฏิญญาว่าตนหาความเป็นภิกษุ

[๑] ม. ครุกาปตฺตีนํ. [๒] ม. ปฏิญฺญาว เสน.

มิได้แล้วนั่นเอง เป็นเทศนา. สุทธิ คือ สังวรที่พิเศษด้วยการตั้งใจแล (ว่าจะไม่ทำอย่างนี้อีก) ชื่อว่าสังวรสุทธิ.

ธมฺเมน สเมน ปจฺจยานํ ปริเยฏฺฐิเอว สุทฺธิ ปริเยฏฺฐิสุทฺธิ. จตูสุปิ ปจฺจเยสุ วุตฺตวิธินา ปจฺจเวกฺขณาว สุทฺธิ ปจฺจเวกฺขณสุทฺธิ. เอส ตาว สุทฺธีสุ สมาสนโย. สุทฺธิมนฺเตสุ ปน เทสนา สุทฺธิ เอตสฺสาติ เทสนาสุทฺธิ. เอวํ เสเสสุปิ เอเสว นโย. สุทฺธิ-สทฺโท ปน วุตฺตนโยว. เอวนฺติ สํวรเภทํ สนฺธายาห. ปหายาติ วชฺเชตฺวา, อกตฺวาติ อตฺโถ.

สุทธิ คือการแสวงหาปัจจัยทั้งหลายโดยถูกต้องตามธรรมนั่นเอง ชื่อว่าปริเยฏฐิสุทธิ. สุทธิ คือการพิจารณาโดยวิธีที่กล่าวแล้วแลในปัจจัยแม้ทั้ง ๔ ชื่อว่า ปัจจเวกขณสุทธิ. วจนัตถะนี้ เป็นนัยแห่งคำสมาส ในสุทธิทั้งหลายก่อน. ส่วนวจนัตถะในศีลมีสุทธิทั้งหลายมีว่าปาติโมกขสังวรศีล ชื่อว่าเทสนาสุทธิ เพราะอรรถว่า มีการแสดงเป็นเครื่องหมดจด. แม้ในศีลที่เหลือก็มีนัยนี้แหละอย่างนี้. ส่วนศัพท์ว่าสุทธิ ก็มีนัยอันข้าพเจ้าได้กล่าวแล้วนั่นเทียว. คำว่า (จักไม่กระทำ)อย่างนี้ ท่านอาจารย์กล่าว หมายเอาประเภทแห่งสังวร. คำว่าละ คือเว้น, ความว่า ไม่กระทำ.

ทาตพฺพฏฺเฐน ทายํ, ตํ อาทิยนฺตีติ ทายาทา. อนนุญฺญาเตสุ สพฺเพน สพฺพํ

ปัจจัย ๔ ชื่อว่าทายะ(มรดก) เพราะอรรถว่าอันบุคคลพึงให้, ทายะนั้น อันบุคคล

ปริโภคาภาวโต, อนุญฺญาเตสุเยว จ ปริโภคสพฺภาวโต ภิกฺขูหิ ปริภุญฺชิตพฺพปจฺจยา ภควโต สนฺตกา. "ธมฺมทายาทา เม ภิกฺขเว ภวถ มา อามิสทายาทา. อตฺถิ เม ตุเมฺหสุ อนุกมฺปา 'กินฺติ เม สาวกา ธมฺมทายาทา ภเวยฺยุํ โน อามิสทายาทา"ติ[๑] เอวํ ปวตฺตํ ธมฺมทายาทสุตฺตญฺจ เอตฺถ เอตสฺมึ อตฺเถ สาธกํ.

ใด ย่อมถือเอา เพราะเหตุนั้น บุคคลนั้น ชื่อว่าทายาท. ปัจจัยที่ภิกษุพึงบริโภคทั้งหลาย ชื่อว่าเป็นของพระผู้มีพระภาค เพราะเมื่อไม่ทรงอนุญาตไว้ ก็ไม่มีการบริโภคได้เลย โดยประการทั้งสิ้นทั้งปวง, และเพราะเมื่อทรงอนุญาตไว้นั่นเทียว จึงมีการบริโภคได้. ก็ธรรมทายาทสูตร ที่เป็นไปอย่างนี้ว่า "ธมฺมทายาทา เม ภิกฺขเว ภวถ ฯเปฯ โน อามิสทายาทา" ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย พวกเธอจงเป็นธรรมทายาทของเรา จงอย่าเป็นอามิสทายาท. เรามีความเอื้อเอ็นดูในพวกเธอทั้งหลายอยู่ว่า ไฉนหนอ สาวกของเราพึงเป็นธรรมทายาท ไม่พึงเป็นอามิสทายาท ดังนี้ เป็นสาธกในเรื่องนี้ คือในความข้อนี้.

อวีตราคานํ ตณฺหาปรวสตาย ปจฺจยปริโภเค สามิภาโว นตฺถิ, ตทภาเวน วีตราคานํ ตตฺถ สามิภาโว ยถารุจิปริโภค-

สำหรับบุคคลผู้ยังไม่ปราศจากราคะทั้งหลาย ย่อมไม่มีความเป็นเจ้าของในการบริโภคปัจจัย เพราะความเป็นทาสของ

---

[๑] ม. มู. ๑๒/๒๑.

สพฺภาวโต?[๑] ตถา หิ เต ปฏิกูลมฺปิ อปฺปฏิกูลาการเรน, อปฺปฏิกูลมฺปิ ปฏิกูลาการเรน, ตทุภยมฺปิ วชฺเชตฺวา อชฺฌุเปกฺขณาการเรน ปจฺจเย ปริภุญฺชนฺติ, ทายกานญฺจ มโนรถํ ปริปูเรนฺติ. เตนาห "เต หิ ตณฺหาทาสพฺยํ[๒] อตีตตฺตา สามิโน หุตฺวา ปริภุญฺชนฺตี"ติ.

ตัณหา, สำหรับท่านผู้ปราศจากราคะแล้วทั้งหลาย ชื่อว่ามีความเป็นเจ้าของในการบริโภคปัจจัยนั้น เพราะมีการบริโภคได้ตามความชอบใจ โดยไม่มีความเป็นทาสของตัณหานั้น. จริงอย่างนั้น ท่านเหล่านั้น ย่อมบริโภคปัจจัยทั้งหลาย โดยอาการที่ทำสิ่งปฏิกูลให้เป็นสิ่งไม่ปฏิกูลก็ได้, โดยอาการที่ทำสิ่งไม่ปฏิกูล ให้เป็นสิ่งปฏิกูลก็ได้, โดยอาการวางเฉย เว้นอาการทั้ง ๒ นั้นเสียก็ได้, ทั้งยังทำมโนรถของเหล่าทายกให้เต็มได้ด้วย. ด้วยเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "จริงอยู่ พระขีณาสพเหล่านั้น จัดเป็นเจ้าของบริโภคอยู่ เพราะความที่ท่านเหล่านั้น ล่วงความเป็นทาสของตัณหาได้แล้ว" ดังนี้.

สพฺเพสนฺติ อริยานํ, ปุถุชฺชนานญฺจ. กถํ ปุถุชฺชนานํ อิเม ปริโภคา สมฺภวนฺติ ?

คำว่า (ควร)แก่ภิกษุทั้งหลายทั้งปวง คือ แก่ภิกษุทั้งหลายผู้เป็นพระอริยะ, และ

---

[๑] ฉ. ยถารุจิ...สมฺภวโต.

[๒] ฉ. ตณฺหาย ทาสพฺยํ.

อุปจารวเสน. โย หิ ปุถุชฺชนสฺสาปิ สลฺเลขปฏิปตฺติยํ ฐิตสฺส ปจฺจยเคธํ ปหาย ตตฺถ ตตฺถ อนุปลิตฺเตน จิตฺเตน ปริโภโค, โส สามิปริโภโค วิย โหติ. สีลวโต ปน ปจฺจเวกฺขิตปริโภโค ทายชฺชปริโภโค วิย โหติ, ทายกานํ มโนรถสฺส อวิราธนโต. ตถา หิ วุตฺตํ "ทายชฺชปริโภเคเยว วา สงฺคหํ คจฺฉตี"ติ. กลฺยาณปุถุชฺชนสฺส ปริโภเค วตฺตพฺพเมว นตฺถิ, ตสฺส เสขสงฺคหณโต. เสขสุตฺต[1]ญฺเหตสฺสตฺถสฺส สาธกํ. เตนาห "สีลวาปิ หี"ติอาทิ. ปจฺจนีกตฺตาติ ยถา อิณายิโก อตฺตโน รุจิยา อิจฺฉิตํ เทสํ คนฺตุํ น ลภติ, เอวํ อิณปริโภคยุตฺโต โลกโต นิสฺสริตุํ น ลภตีติ. ตปฺปฏิปกฺขตฺตา สีลวโต ปจฺจเวกฺขิตปริโภโค อานณฺยปริโภโคติ อาห "อานณฺยปริโภโค วา"ติ. เอเตน นิปฺปริยายโต จตุปริโภควินิมุตฺโต วิสุํเยวายํ ปริโภโคติ ทสฺเสติ.

ปุถุชน. ถามว่า สามีบริโภคและทายัชชบริโภคเหล่านี้ มีแก่ปุถุชนทั้งหลายได้อย่างไร ? ตอบว่า มีได้โดยเกี่ยวกับการเทียบเคียง. ก็การบริโภคด้วยจิตที่ไม่ติดข้องในปัจจัยนั้น ๆ เพราะละความอยากในปัจจัยแห่งภิกษุแม้เป็นปุถุชน ผู้ตั้งอยู่ในสัลเลขปฏิบัติ อันใด, การบริโภคนั้น ย่อมเป็นเหมือนสามีบริโภค. ส่วนการบริโภคปัจจัยที่ได้พิจารณาแล้วแห่งภิกษุผู้มีศีล ย่อมเป็นเหมือนทายัชชบริโภค, เพราะการไม่ทำมโนรถของเหล่าทายกให้เสียหายไป. ข้อนี้ สมด้วยคำที่ท่านอาจารย์ได้กล่าวไว้ว่า "ถึงการสงเคราะห์ เข้าในทายัชชบริโภคนั่นเองก็ได้" ดังนี้. ในการบริโภคของภิกษุผู้เป็นกัลยาณปุถุชน ไม่มีคำที่ต้องกล่าวถึงเลย, เพราะกัลยาณปุถุชนทั้งหลายนั้น มีอันสงเคราะห์เข้าในพระเสขะได้. ก็เสขสูตรเป็นสาธกแห่งความข้อนี้ได้. เพราะเหตุนั้น

---

[1] สํ. มหา. ๑๙/๑๗, ฉ. เสกฺขสุตฺตํ เหตสฺสตฺถสฺส.

อิมาย สิกฺขายาติ สีลสงฺขาตาย สิกฺขาย. กิจฺจการีติ ปฏิปนฺนานุรูป ปฏิปชฺชนโต ยุตฺตปตฺตการี.

ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "เพราะว่าแม้ท่านผู้มีศีล" ดังนี้เป็นต้น. คำว่า เพราะความเป็นข้าศึก ความว่า เปรียบเหมือนว่าบุคคลผู้เป็นหนี้ ย่อมไม่ได้เพื่ออันไปสู่ท้องถิ่นที่ปรารถนาตามความชอบใจของตนได้ฉันใด, ภิกษุผู้ประกอบด้วยการบริโภค อย่างเป็นหนี้ ย่อมไม่ได้ เพื่ออันออกไปจากโลกได้ ฉันนั้นฉะนี้แล. การบริโภคปัจจัยที่ได้พิจารณาแล้วแห่งภิกษุผู้มีศีล ชื่อว่าการบริโภคโดยความไม่เป็นหนี้ เพราะเป็นปฏิปักษ์ต่อการบริโภคโดยความเป็นหนี้นั้น เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "จัดเป็นการบริโภคโดยความไม่เป็นหนี้ก็ได้" ดังนี้. ด้วยคำนี้ท่านอาจารย์แสดงว่า การบริโภคโดยความไม่เป็นหนี้นี้ เป็นการบริโภคอย่างหนึ่งต่างหาก อันพ้นไปจากการบริโภค ๔ อย่างโดยนิปริยาย. คำว่า ด้วยสิกขานี้ คือด้วยสิกขา กล่าวคือศีล. คำว่า กิจจการี ได้แก่เป็นผู้มีปกติกระทำให้ถึงความถูกต้อง โดยปฏิบัติได้เหมาะสมแก่ปฏิญญา.

คุณศรีสง่า เดชะสวัสดิ์วิทย์
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

อิทานิ ตเมว กิจฺจการิตํ สุตฺตปเทน วิภาเวตุํ "วุตฺตมฺปิ เจตนฺ"ติอาทิ วุตฺตํ. ตตฺถ วิหารนฺติ ปฏิสฺสยํ. สยนาสนนฺติ มญฺจาทึ. อุภเยนปิ เสนาสนเมว วุตฺตํ. อาปนฺติ อุทกํ. สงฺฆาฏิรชูปวาหนนฺติ ปํสุมลาทิโน สงฺฆาฏิคตรชสฺส โธวนํ.

บัดนี้ ท่านอาจารย์ประสงค์เปิดเผยความเป็นกิจจการีนั้นนั่นแหละ โดยบทพระสูตร จึงกล่าวว่า "จริงอยู่ พระผู้มีพระภาคตรัสแม้คำนี้ไว้" ดังนี้เป็นต้น. ในคำเหล่านั้น คำว่า วิหาร ได้แก่ ที่พักอาศัย. คำว่า ที่นอนที่นั่ง ได้แก่ เตียงเป็นต้น. ด้วยคำแม้ทั้ง ๒ เป็นอันท่านกล่าวถึงเสนาสนะนั่นเอง. บทว่า อาป แปลว่า น้ำ. คำว่า น้ำชำระฝุ่นที่ผ้าสังฆาฏิ ได้แก่ น้ำซักมลทินคือฝุ่นเป็นต้น ซึ่งเป็นธุลีติดอยู่ที่ผ้าสังฆาฏิ.

สุตฺวาน ธมฺมํ สุคเตน เทสิตนฺติ จีวราทีสุ[๑] "ปฏิสงฺขา โยนิโส จีวรํ ปฏิเสวติ สีตสฺส ปฏิฆาตายา"ติอาทินา[๒] นเยน ภควตา

คำว่า ฟังธรรมที่พระสุคตเจ้าทรงแสดงแล้ว ได้แก่ ฟังธรรมที่พระผู้มีพระภาคทรงแสดงแล้วในปัจจัย ๔ มีจีวรเป็นต้น โดยนัยว่า

---

[๑] สี. สพฺพาสวสํวราทีสุ.

[๒] ม. มู. ๑๒/๑๗, องฺ. ฉกฺก. ๒๒/๔๓๕, ขุ. มหา. ๒๙/๖๑๑, ปาลิยมฺปน ปฏิสงฺขา...ปฏิเสวติ ยาวเทว สีตสฺสาติ ทิสฺสติ.

เทสิตํ ธมฺมํ สุตฺวา. สงฺขาย เสเว วรปญฺญสาวโกติ "ปิณฺฑนฺ"ติ วุตฺตํ ปิณฺฑปาตํ, วิหาราทิปเทหิ วุตฺตํ เสนาสนํ, "ปิปาสาเคลญฺญสฺส วูปสมนโต ปานียมฺปิ คิลานปจฺจโย"ติ อาปมุเขน หสฺสิตํ คิลานปจฺจยํ, สงฺขาญฺยาทิจีวรนฺติ จตุพฺพิธํ ปจฺจยํ สงฺขาย "ยาวเทว อิมสฺส กายสฺส ฐิติยา"ติอาทินา[1] นเยน ปจฺจเวกฺขิตฺวา. เสเว[2] เสวิตุํ สกฺกุเณยฺย อุตฺตมปญฺญสฺส ภควโต สาวโก เสโข วา ปุถุชฺชโน วา.

"ภิกษุพิจารณาจีวรโดยอุบายอันแยบคายแล้วจึงเสพ เพียงเพื่อป้องกันความหนาว" ดังนี้เป็นต้น. คำว่า พระสาวกของพระผู้มีพระภาค ผู้ทรงมีปัญญาประเสริฐ พึงพิจารณาแล้วจึงเสพ ความว่า สาวกของพระผู้มีพระภาค ผู้ทรงมีปัญญาสูงสุด ผู้เป็นพระเสขะก็ตาม เป็นปุถุชนก็ตาม พึงพิจารณาแล้วจึงเสพ คืออาจที่จะเสพปัจจัย ๔ อย่าง คือบิณฑบาตที่ตรัสเรียกว่า "ก้อนข้าว", เสนาสนะที่ตรัสเรียกไว้ด้วยบทว่า วิหาร เป็นต้น, คิลานปัจจัย (ยาอันเป็นปัจจัยสำหรับคนไข้) ที่ทรงแสดงไว้ด้วยน้ำเป็นสำคัญ เพราะอรรถว่า "แม้น้ำดื่มก็ชื่อว่าคิลานปัจจัยได้ เพราะเป็นเครื่อง

---

[1] ม. มู. ๑๒/๑๗, ม. ม. ๑๓/๒๗, ม. อุ. ๑๔/๘๓, สํ. สฬา. ๑๘/๑๓๑, องฺ. ฉกฺก. ๒๒/๔๓๕, องฺ. อฏฺฐก. ๒๓/๑๖๙, อภิ. สํ. ๓๔/๓๓๕, ขุ. มหา. ๒๙/๖๑๑.

[2] โป. สเจปิ.

สงบความป่วยไข้ คือ ความกระหายได้", (และ)จีวรมีผ้าสังฆาฏิเป็นต้น คือ พิจารณาเป็นอย่าง ๆ โดยนัยว่า "เพียงเพื่อความตั้งอยู่ได้แห่งกายนี้เท่านั้น" ดังนี้เป็นต้น.

ยสฺมา จ สงฺขาย เสวี วรปญฺญ-สาวโก, ตสฺมา หิ ปิณฺเฑ ฯเปฯ โปกฺขเร วาริพินฺทุ, ตถา โหติ. กาเลนาติ อริยานํ โภชนกาเล. ลทฺธาติ ลภิตฺวา. ปรโตติ อญฺญโต ทายกโต. อนุคฺคหาติ อนุกมฺปาย พหุมฺหิ อุปนีเต มตฺตํ โส ชญฺญา ชาเนยฺย สตฺตํ สพฺพกาลํ อุปฏฺฐิโต อุปฏฺฐิตสฺสติ.

ก็เพราะเหตุที่พระสาวกของพระผู้มีพระภาค ผู้ทรงมีปัญญาประเสริฐ เป็นผู้มีปกติพิจารณาแล้วจึงเสพ, เพราะเหตุนั้นแหละ จึงเป็นภิกษุผู้ไม่ติดข้องในธรรมทั้งหลายเหล่านั้น คือในก้อนข้าว ฯลฯ เหมือนหยาดน้ำไม่ติดในใบบัว ฉะนั้น. คำว่า ตามกาล คือในเวลาบริโภคแห่งพระอริยบุคคลทั้งหลาย. บทว่า ลทฺธา แปลว่า ได้แล้ว. บทว่า ปรโต แปลว่า จากผู้อื่นได้แก่ จากทายก. คำว่า โดยการอนุเคราะห์ คือโดยการช่วยเหลือ ความว่าภิกษุนั้น พึงรู้จัก คือพึงทราบประมาณในปัจจัยที่ผู้อื่นนำเข้าไป(ถวาย)แม้มาก เป็นผู้ตั้งมั่น คือเป็นผู้มีสติตั้งมั่นเนืองนิตย์ คือตลอดกาลทั้งปวง.

คุณจินดนา เสริฐภักดี
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

อาเลปนรูหเน ยถาติ เภสชฺชเลปเนน วณสฺส รูหเณ. วิย, มตฺตํ ชาเนยฺยาติ โยชนา. อาหรีติ[๑] อาหเรยฺย. "อาหเรยฺยาหารนฺ"ติ วา ปาโฐ. ยาปนตฺถนฺติ[๒] สรีรสฺส ยาปนาย. อมุจฺฉิโตติ ตณฺหาย มุจฺฉาย[๓] อมุจฺฉิโต เคธํ ตณฺหํ อนาปนฺโน.

คำว่า เหมือนรู้จักประมาณในการพอกยารักษาแผล ฉะนั้น ประกอบความว่า พึงรู้จักประมาณ เหมือนรู้จักประมาณในการพอกแผลด้วยยาทาแผล ฉะนั้น. บทว่า อาหริ แปลว่า กลืนกิน. อีกอย่างหนึ่ง ปาฐะจะมีว่า "อาหเรยฺยาหารํ" ดังนี้ก็ได้. คำว่า เพื่อความเป็นไปได้ คือเพื่อความเป็นไปได้แห่งร่างกาย. คำว่า เป็นผู้ไม่สยบ คือเป็นผู้ไม่สยบด้วยความสยบคือตัณหา ได้แก่เป็นผู้ไม่ถึงความอยากคือตัณหา.

อตฺตโน มาตุลสฺส สํฆรกฺขิตตฺเถรสฺเสว นามสฺส คหิตตฺตา ภาคิเนยฺยสํฆรกฺขิตสามเณโร. สาลิกูรนฺติ สาลิภตฺตํ. สุนิพฺพุตนฺติ สุสีตลํ. อสญฺญโตติ อปจฺจเวกฺขณํ สนฺธายาห. สพฺพาสวปริกฺขีโณติ ปริกฺขีณสพฺพาสโว.

สามเณร ชื่อว่าภาคิเนยยสังฆรักขิตสามเณร (สังฆรักขิตสามเณรผู้เป็นหลาน) ก็เพราะความที่เธอถือเอาชื่อของพระสังฆรักขิตเถระผู้เป็นลุงของตนนั่นเอง. บทว่า สาลิกูรํ แปลว่า ข้าวสาลี. บทว่า สุนิพฺพุตํ แปลว่า ที่เย็นดีแล้ว. คำว่า ผู้ไม่สำรวม

---

[๑] ฉ. อาหเรติ.
[๒] โป. ยาปนายาติ.
[๓] ฉ. ตณฺหามุจฺฉาย.

ท่านกล่าวหมายเอาการไม่พิจารณา. บทว่า สพฺพาสวปริกฺขีโณ แปลว่า เป็นผู้มีอาสวะทั้งปวงสิ้นแล้ว.

ปริยนฺตสีลาทิปญฺจกวณฺณนา

๒๐. ปริยนฺโต เอเตสํ อตฺถีติ ปริยนฺตานิ, ปริยนฺตานิ สิกฺขาปทานิ เยสํ เต ปริยนฺตสิกฺขาปทา, เตสํ ปริยนฺตสิกฺขาปทานํ. อุปสมฺปนฺนานนฺติ ฐเปตฺวา กลฺยาณปุถุชฺชนเสขาเสเข[๑] ตทญฺเญสํ อุปสมฺปนฺนานํ. สามญฺญโจทนา[๒] หิ วิเสเส ติฏฺฐติ. กุสลธมฺเม ยุตฺตานนฺติ วิปสฺสนาจาเร ยุตฺตปยุตฺตานํ. เสขธมฺมา ปริยนฺตา ปรมา มริยาทา เอตสฺสาติ เสขปริยนฺโต. นามรูปปริจฺเฉทโต, กุสล-

พรรณนาศีลหมวด ๕ หมวดที่หนึ่ง

๒๐. สิกขาบททั้งหลาย ชื่อว่าปริยันตะ เพราะอรรถว่ามีที่สุดรอบ, อนุปสัมบันเหล่าใด มีสิกขาบทมีที่สุดรอบ อนุปสัมบันเหล่านั้น ชื่อว่า ผู้มีสิกขาบทมีที่สุดรอบ, ได้แก่ ของอนุปสัมบัน ผู้มีสิกขาบทมีที่สุดรอบเหล่านั้น. คำว่า ของอุปสัมบัน คือยกเว้นกัลยาณปุถุชน พระเสขะ และพระอเสขะทั้งหลายเสีย ก็ได้แก่ของอุปสัมบันเหล่าอื่นจากกัลยาณปุถุชนเป็นต้นเหล่านั้น. เพราะว่าสามัญโจทนา ย่อมตั้งอยู่ในความต่างกัน

---

[๑] ฉ. ... เสกฺขาเสกฺเข.

[๒] ฉ. สามญฺญโชตนาปิ.

ธมฺมสมาทานโต วา ปน ปฏฺฐาย ยาว โคตฺรภู, ตาว ปวตฺตกุสลธมฺมปฺปพนฺโธ เสขธมฺเม อาหจฺจ ฐิโต เสขปริยนฺโต. เสขธมฺมานํ วา เหฏฺฐิมนฺตภูตา สิกฺขิตพฺพา[๑] โลกิยา ติสฺโส สิกฺขา เสขปริยนฺโต, ตสฺมึ เสขปริยนฺเต.

ได้. คำว่า ผู้ประกอบในกุศลธรรม ได้แก่ ผู้ประกอบชอบในวิปัสสนาจาระ. ธรรม ชื่อว่า เสขปริยันตะ เพราะอรรถว่า มีเสขธรรมทั้งหลายเป็นที่สุดรอบ คือเป็นขอบเขตอย่างยิ่ง. อีกอย่างหนึ่ง ความสืบเนื่องกันแห่งกุศลธรรมอันเป็นไป จับตั้งแต่การกำหนดนามรูป, หรือการสมาทานกุศลธรรม จนกระทั่งถึงโคตรภู ตั้งอยู่จดเสขธรรมทั้งหลาย ชื่อว่า เสขปริยันตะ. อีกอย่างหนึ่ง สิกขา ๓ ที่เป็นโลกีย์ซึ่งการศึกษาอันมีในส่วนเบื้องต่ำ แห่งเสขธรรมทั้งหลาย ชื่อว่า เสขปริยันตะ, ได้แก่ ในเสขปริยันตะนั้น.

ปาริปูรีการีนนฺติ กิญฺจิปิ สิกฺขํ อหาเปตฺวา ปูเรนฺตานํ. อุปริวิเสสาธิคมตฺถํ กาเย จ ชีวิเต จ อนเปกฺขานํ. ตโตเอว สีลปาริปูริอตฺถํ ปริจฺจตฺตชีวิตานํ.

คำว่า ผู้กระทำให้บริบูรณ์ คือผู้ทำให้เต็ม ไม่ทำสิกขาแม้สักอย่างให้เสื่อมไป. ชื่อว่า ไม่อาลัยในกาย และในชีวิต ก็เพื่อการบรรลุคุณวิเศษที่สูง ๆ ขึ้นไป. เพราะไม่

---

[๑] สี. เสกฺขกปฺปา.

ทิฏฐิสงฺกิเลเสน อปรามสนียโต (๑) อปรามฏฺฐปาริสุทฺธิสีลํ. กิเลสานํ สพฺพโส ปฏิปสฺสทฺธิยา ปาริสุทฺธิวนฺตํ สีลํ ปฏิปสฺสทฺธิปาริสุทฺธิสีลํ.

อาลัยในกายและในชีวิตนั้นนั่นเอง จึงเป็นผู้มีชีวิตอันสละได้แล้ว เพื่อประโยชน์แก่ความบริบูรณ์แห่งศีล. ศีล ชื่อว่า อปรามัฏฐปาริสุทธิศีล เพราะอันสังกิเลสคือทิฐิไม่พึงถือมั่นได้. ศีลที่มีความบริสุทธิ์เพราะกิเลสทั้งหลายระงับไป โดยประการทั้งปวง ชื่อว่า ปฏิปัสสัทธิปาริสุทธิศีล.

อนุปสมฺปนฺนานํ อเสขานํ เสขานํ กลฺยาณปุถุชฺชนานญฺจ สีลํ มหานุภาวตาย อานุภาวโต อปริยนฺตเมวาติ อาห "คณนวเสน สปริยนฺตตฺตา"ติ. กายวาจานํ สํวรณโต, วินยนโต จ สํวรวินยา. เปยฺยาลมุเขน นิทฺทิฏฺฐาติ ตตฺถ ตตฺถ สตฺถารา เทสิตวิตฺถารนเยน ยถาวุตฺตคณนโต นิทฺทิฏฺฐา. สิกฺขาติ สีลสงฺขาตา สิกฺขา.

ศีลของพระอเสขะ พระเสขะ และกัลยาณปุถุชนทั้งหลายผู้เป็นอนุปสัมบัน จัดเป็นอปริยันตศีลได้ โดยอานุภาพทีเดียว เพราะความที่มีอานุภาพมาก เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "เพราะเป็นศีลมีที่สุดรอบด้วยอำนาจของการนับ (ไม่ใช่โดยอานุภาพ)" ดังนี้. สิกขาบททั้งหลาย ชื่อว่า สังวรวินัย เพราะเป็นเครื่องป้องกัน, และเพราะ เป็นเครื่องฝึกหัดกายและวาจา. คำว่า ทรงแสดงไว้โดยมุข คือเปยยาล

---

๑ ( ). ฉ. เอตฺถนฺตเร ปาริสุทฺธิวนฺตํ สีลนฺติ ปาโฐ ทิสฺสติ.

ได้แก่ พระศาสดาทรงแสดงไว้โดยการนับตามที่กล่าวแล้ว โดยวิตถารนัยที่ทรงเทศนาไว้ในที่นั้น ๆ. คำว่า สิกขา ได้แก่ สิกขากล่าวคือศีล.

วินยสํวเรติ วินยปิฏเก. คณนวเสน สปริยนฺตมฺปิ อุปสมฺปนฺนานํ สีลนฺติ เหฏฺฐา วุตฺตํ อาเนตฺวา สมฺพนฺธิตพฺพํ. ยงฺกิญฺจิ อุปสมฺปนฺเนน สิกฺขิตพฺพํ สีลํ นาม, ตตฺถ กสฺสจิปิ อนวเสสโต อนวเสสวเสน. สมาทานภาวนฺติ สมาทานสพฺภาวํ. ลาภ ฯเปฯ วเสน อทิฏฺฐปริยนฺตภาโว ลาภาทิเหตุ สีลสฺส อวีติกฺกโม.

บทว่า วินยสํวเร ได้แก่ในวินัยปิฎก. พึงนำเอาคำที่ท่านกล่าวไว้ในหนหลังเข้ามาเชื่อมกันว่า ศีลของอุปสัมบัน แม้ว่ามีที่สุดรอบด้วยอำนาจของการนับดังนี้เกิด. ชื่อว่า ศีลที่อุปสัมบันพึงศึกษาข้อใดข้อหนึ่ง, จัดเป็นอปริยันตปาริสุทธิศีล เพราะหมายเอาภาวะที่สมาทานในศีลเหล่านั้น โดยไม่มีเหลือ เพราะแม้ข้อไหน ๆ ก็ไม่เหลือ. คำว่า ภาวะที่สมาทาน คือภาวะมีอยู่แห่งการสมาทาน. ชื่อว่า ภาวะที่ไม่ปรากฏที่สุดรอบเกี่ยวกับลาภ ฯลฯ ได้แก่ ความไม่ก้าวล่วงศีล เพราะเหตุแห่งลาภเป็นต้น.

ธนํ จเช องฺควรสฺส เหตุ ปาริปนฺถิกโจราทีหิ[๑] อุปทฺทุโต. องฺคํ จเช

พระผู้ถูกพวกโจร ผู้ดักปล้นในหนทางทำอันตรายเอา ก็พึงสละทรัพย์ เพราะเหตุ

[๑] ฉ. ปาริปนฺถิกโจราทีหิ.

ชีวิตํ รกฺขมาโน สปฺปทฏฺฐาทิกาเล. องฺคํ ธนํ ชีวิตญฺจาปิ สพฺพํ, จเช นโร ธมฺมมนุสฺสรนฺโต สุตฺตโสมมหาโพธิสตฺตาทโย วิย. เตนาห "อิมํ สปฺปุริสานุสฺสตึ อวิชหนฺโต"ติ. ชิฆจฺฉาปริสฺสเมน[1] ชีวิตสํสเย สติปิ. สิกฺขาปทํ อวีติกฺกมมาติ อสฺสามิเกสุ อมฺพผเลสุ ภูมิยํ ปติเตสุ สมีเปเยว สนฺเตสุปิ ปฏิคฺคาหกาภาเวน อปริภุญฺชนฺโต ปฏิคฺคหณสิกฺขาปทํ[2] อวีติกฺกมิตฺวา.

แห่งอวัยวะที่ประเสริฐกว่าเสีย. ในเวลาที่ถูกงูกัดเป็นต้น เมื่อจะรักษาชีวิต พึงสละอวัยวะเสีย. เมื่อตามระลึกถึงธรรม พึงสละอวัยวะ ทรัพย์ และแม้ชีวิตได้ทั้งหมด ดุจสัตบุรุษทั้งหลาย มีท่านสุตตโสมมหาโพธิสัตว์เป็นต้น. เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "เมื่อไม่ละอนุสติของสัตบุรุษข้อนี้" ดังนี้. ชื่อว่า แม้เมื่อมีความสงสัยในชีวิต ก็เพราะมีอันตรายคือความหิว. คำว่า ไม่ละเมิดสิกขาบท ความว่า เมื่อผลมะม่วงทั้งหลายอันหาเจ้าของมิได้ตกอยู่ที่พื้น แม้ว่ามีอยู่ในที่ใกล้นั่นเอง ก็ไม่(ยอม)บริโภคเพราะไม่มีผู้ประเคน ชื่อว่า ไม่ละเมิดปฏิคคหณสิกขาบท (สิกขาบทข้อที่เกี่ยวกับการรับประเคน).

สีลวนฺตสฺสาติ สีลวนฺตภาวสฺส การณา, สีลวนฺตสฺส วา ตุยฺหํ เอตาทิสํ

บทว่า สีลวนฺตสฺส ความว่า ยังกระทำกิจเห็นเช่นนี้ มีการแยกไปด้วยย่า

[1] โป. ชิฆจฺฉาปริสฺสเม.
[2] วิ. มหาวิภงฺค. ๒/๓๔๔.

อิเสน วาหนาทิกํ กิญฺจิ กโรติ, การณา สีลสฺสาติ อธิปฺปาโย. สุโธตชาติมณี วิยาติ จตูสุ ปาสาเณสุ[๑] สมฺมเทว โธตชาติมณิ วิย. มหาสงฺฆรกฺขิต-ภาคิเนยฺยสงฺฆรกฺขิตตฺเถรานํ วิยาติ มหาสงฺฆรกฺขิตตฺเถรสฺส ตสฺเสว ภาคิเนยฺยสงฺฆรกฺขิตตฺเถรสฺส วิย จ. "กิมตฺถํ มยํ อิธาคตา"ติ มหาชนสฺส วิปฺปฏิสาโร ภวิสฺสตีติ อธิปฺปาโย. อจฺฉริกายาติ องฺคุลิโผฏเนน. อสติยาติ สติสมฺโมเสน. อญฺญาณปกตนฺติ อญฺญาเณน อปรชฺฌิตฺวา กตํ, อชานิตฺวา กตนฺติ อตฺโถ.

เป็นต้นได้ เพราะเหตุแห่งความเป็นผู้มีศีล หรือเพราะเหตุแห่งเจ้าเป็นผู้มีศีล, อธิบายว่าเพราะเหตุแห่งศีล. คำว่า เหมือนอย่างแก้วมณีที่เจียระไนดีแล้ว คือเหมือนอย่างแก้วมณีที่ช่างเจียระไนไว้โดยชอบ ที่ก้อนหิน ๔ ก้อนแล้วนั่นเทียว. คำว่า เหมือนอย่างศีลของพระมหาสังฆรักขิตเถระ และพระ-สังฆรักขิตเถระผู้เป็นหลาน คือเหมือนอย่างศีลของพระมหาสังฆรักขิตเถระ และเหมือนอย่างศีลของพระสังฆรักขิตเถระผู้เป็นหลานของพระมหาสังฆรักขิตเถระนั้นนั่นเทียว. มีอธิบายว่า ความร้อนใจจักมีแก่มหาชนว่า "พวกเรามาในที่นี้ เพื่อประโยชน์อะไรกัน" ดังนี้. บทว่า อจฺฉริกาย ได้แก่ ด้วยการดีดนิ้วมือ. คำว่า เพราะหาสติมิได้ คือเพราะความหลงลืมสติ. คำว่า ที่ทำเพราะไม่รู้ คือที่ทำผิดพลาดเพราะไม่รู้, ความว่าที่ไม่รู้แล้วทำ.

---

[๑] ม. จตูสุปิ สาเณสุ.

อปฺปสฺสุโตปิ เจ โหติติ สุตฺต-เคยฺยาทิสุตรหิโต โหติ เจ. สีเลสุ อสมาหิโตติ ปาติโมกฺขสํวราทิสีเลสุปิ น สมฺมา ปติฏฺฐิโต โหติ เจ. นาสฺส สมฺปชฺชเต สุตนฺติ อสฺส สีลรหิตสฺส ปุคฺคลสฺส สุตํ อตฺตโน, ปเรสํ จ (๑) ภวสมฺปตฺติอาวหํ น โหติ. "ทุสฺสีโล ปุริสปุคฺคโล"ติ หิ สิกฺขากามา น ตสฺส สนฺติกํ อุปสงฺกมนฺติ. พหุสฺสุโตปิ เจติ เอตฺถ เจติ นิปาตมตฺตํ. ปสํสิโตติ ปสํสิโต เอว นาม.

คำว่า แม้หากว่าบุคคลเป็นผู้สดับน้อย ความว่า หากว่าบุคคลเป็นผู้ที่เว้นธรรมอันได้สดับมีสุตตะ เคยยะ เป็นต้น. คำว่า ไม่ตั้งมั่นในศีลทั้งหลายโดยชอบ คือหากว่าไม่เป็นผู้ตั้งมั่นโดยชอบ แม้ในศีลทั้งหลายมีปาติโมกขสังวรศีลเป็นต้น. คำว่า สุตะของเขาหาชื่อว่าถึงพร้อมไม่ ความว่า สุตะของบุคคลผู้เว้นจากศีลนั้น ไม่เป็นเหตุนำมาซึ่งภวสมบัติแก่ตน และแก่คนอื่น. จริงอยู่ คนที่ใคร่ต่อการศึกษาทั้งหลายทราบว่า "เป็นบุรุษบุคคลผู้ทุศีล" ดังนี้แล้ว ย่อมไม่เข้าไปสู่สำนักของเขา. ในคำว่า พหุสฺสุโตปิ เจ นี้ ศัพท์ว่า เจ เป็นเพียงศัพท์นิบาต. คำว่า (ทั้งเทวดา ทั้งพรหม)ก็สรรเสริญ คือชื่อว่าเป็นผู้ที่เขาสรรเสริญนั่นเทียว.

ราควเสน[๒] อปรามฏฺฐจตฺตหเณนฺ ตณฺหาปรามาสาภาวมาห. ตถารูปนฺติ

ด้วยศัพท์ว่า ที่ไม่ถูกถือมั่นด้วยอำนาจราคะ ท่านกล่าวถึงความไม่มีแห่งตัณหา-

---

[๑] ( ). ฉ. เอตฺถนฺตเร กตฺถจิสิ ปาโฐ ทิสฺสติ.

[๒] สี. ม. ภววเสน.

ราควเสน อปรามฏฺฐํ. ภินฺทิตฺวาติ หนิตฺวา. สญฺญมิสฺสามีติ[๑] สญฺญตฺตึ กริสฺสามิ, อปฺปกํ เวลํ มํ วิสฺสชฺเชตุนฺติ อธิปฺปาโย. อฏฺฏิยามิ[๒] ชิคุจฺฉามิ. หรายามีติ ลชฺชามิ.

ปรามาส (กิเลสถือมั่นคือตัณหา). คำว่า ศีลที่เป็นเช่นนั้น คือศีลที่ไม่ถูกถือมั่นด้วยอำนาจราคะ. คำว่า ทำลาย คือกำจัด. คำว่า จักให้สัญญา คือจักกระทำสัญญากัน, ประสงค์ว่า เพื่อปล่อยเราผู้มีเวลาน้อย. บทว่า อฏฺฏิยามิ แปลว่า รังเกียจ. บทว่า หรายามิ แปลว่า ละอาย.

ปลิปนฺโนติ สีทนฺโต, สมฺมกฺขิโต วา. สีเลเนว สทฺธึ มริสฺสามีติ สีลํ อวินาเสนฺโต เตน สเหว มริสฺสามิ, นทานิ กทาจิปิ ตํ ปริจฺจชิสฺสามิ. สติ หิ ภวาทาเน สีเลน วิโยโค สิยา, ภวเมว นาทิยิสฺสามีติ อธิปฺปาโย. โรคํ สมฺมสนฺโตติ โรคภูตํ เวทนํ เวทนามุเขน เสสารูปธมฺเม รูปธมฺเม จ ปริคฺคเหตฺวา วิปสฺสนฺโต.

บทว่า ปลิปนฺโน แปลว่า จมอยู่, หรือแปลว่า แปดเปื้อน. คำว่า เราจักตายไปพร้อมกับศีลนี่แหละ มีอธิบายว่า เราเมื่อมิได้ทำศีลให้พินาศไป ก็จักขอตายไปพร้อมกับศีลนั้นนั่นแหละ, ต่อไปนี้เราจักไม่ต้องสละศีลนั้น แม้ในกาลไหน ๆ อีก. ด้วยว่าความพลัดพรากจากศีลจะพึงมีได้ในเมื่อยังมีการถือเอาภพ, เราจักไม่ถือเอาภพอีกเลยดังนี้. คำว่า พิจารณาโรค ความว่ากำหนดเวทนาอันเกิดจากโรค นามธรรมที่

---

๑ ฉ. สญฺญเปสฺสามีติ, ม. ปญฺญาเปสฺสาติ.

๒ ฉ. อฏฺฏิยามีติ.

เหลือโดยมีเวทนาเป็นประธาน และรูปธรรมทั้งหลาย แล้วเห็นแจ้งอยู่.

รุปฺปโตติ วิการํ อาปาทิยมานสรีรสฺส. ปริสุสฺสตีติ สมนฺตโต สุสฺสติ. ยถา กึ ? ปุปฺผํ ยถา ปํสุนิ อาตเป กตํ สุริยาตปสนฺตตฺเต ปํสุนิ ฐปิตํ สิรีสาทิปุปฺผํ วิยา[๑]ติ อตฺโถ. อชญฺญนฺติ อมนุญฺญํ ชิคุจฺฉนียํ. ชญฺญสงฺขาตนฺติ พาเลหิ "ชญฺญนฺ"ติ เอวํ กิตฺติตํ. ชญฺญรูปํ อปสฺสโตติ ยถาภูตํ อปสฺสโต อวิทฺทสุโน "ชญฺญนฺ"ติ ปสํสิตํ. ธิรตฺถุมนฺติ ธิรตฺถุ อิมํ, ธิ-สทฺทโยเคน สพฺพตฺถ อุปโยควจนํ, อิมสฺส ปูติกายสฺส ธิกาโร โหตูติ อตฺโถ.

คำว่า (เมื่อเรา)ย่อยยับไป คือ (เมื่อเรา)มีร่างกาย ถูกโรคทำให้ถึงความวิการ. บทว่า ปริสุสฺสติ แปลว่า เหี่ยวแห้งโดยรอบ. เหมือนกับอะไร ? เหมือนกับดอกไม้ที่เขาทิ้งไว้ บนกองฝุ่นกลางแดด ฉะนั้น ความว่า เหมือนดอกไม้มีดอกซึกเป็นต้น ที่เขาวางไว้บนกองฝุ่นที่ร้อนเพราะแสงอาทิตย์ ฉะนั้น. บทว่า อชญฺญํ แปลว่า ไม่น่าพอใจ คือน่ารังเกียจ. คำว่า นับว่าน่าพอใจ คือที่พวกคนพาลยกย่องอย่างนี้ว่า "น่าพอใจ". คำว่า เป็นรูปน่าพอใจสำหรับผู้ไม่เห็นอยู่ ความว่า เป็นรูปที่ผู้ไม่เห็นคือไม่รู้ตามความเป็นจริง สรรเสริญแล้วว่า "น่าพอใจ". บทว่า ธิรตฺถุมํ ตัดบทเป็น ธิรตฺถุ อิมํ, เพราะประกอบด้วย ธิ ศัพท์

---

[๑] ม. สิรีสปุปฺผํ วิย.

จึงเป็นทุติยาวิภัตติในบททั้งปวง, มีความหมายว่า การถ่มถุยกายเน่านี้ จงมี ดังนี้.

ทุคฺคนฺธิยนฺติ ทุคฺคนฺธึ ทุคฺคนฺธวนฺตํ. ยตฺถ ยถาวุตฺเต ปูติกาเย ราคเหตุ ปมตฺตา ปมาทํ อาปนฺนา. ปชาติ สตฺตา. หาเปนฺติ มคฺคํ สุคตูปปตฺติยาติ สุคตูปปตฺติยา มคฺคํ สีลมฺปิ หาเปนฺติ, ปเคว ฌานาทีนีติ อธิปฺปาโย. เกวลํ "อรหนฺโต"ติ วตฺตพฺพา สาวกขีณาสวา, อิตเร ปน ปจฺเจกสมฺพุทฺธา สมฺมาสมฺพุทฺธาติ สห วิเสสเนนาติ อาห "อรหนฺตาทีนนฺ"ติ. สพฺพทรถปฏิปฺปสฺสทฺธิยาติ สพฺพกิเลสทรถปฏิปฺปสฺสทฺธิยา.

บทว่า ทุคฺคนฺธิยํ ความเท่ากับ ทุคฺคนฺธึ แปลว่า มีกลิ่นเหม็น. บทว่า ยตฺถ ความว่า กายเน่าตามที่กล่าวแล้ว เป็นที่หมู่ประชาประมาทแล้ว คือถึงความประมาทแล้วเพราะเหตุแห่งราคะ. คำว่า ประชา ได้แก่ สัตว์. คำว่า ทำทางเพื่อความเข้าถึงสุคติให้เสื่อมหายไป มีอธิบายว่า แม้แต่ศีลอันเป็นทางเพื่อความเข้าถึงสุคติ ก็ทำให้เสียหายไป, จะป่วยกล่าวไปไยถึงคุณวิเศษเบื้องสูงมีฌานเป็นต้นเล่า. ท่านผู้สิ้นอาสวะซึ่งเป็นสาวกทั้งหลาย ควรจะเรียกว่า "พระอรหันต์" แต่อย่างเดียว, ส่วนท่านผู้สิ้นอาสวะนอกนี้ เพราะเป็นไปกับความพิเศษ จึงควรเรียกว่าพระปัจเจกพุทธเจ้า พระสัมมาสัมพุทธเจ้า เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า (ส่วนศีลของท่านผู้สิ้นอาสวะทั้งหลาย) "มีพระอรหันต์เป็นต้น"

บริษัทเงินทุนเอกธนกิจ จำกัด (มหาชน)
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

ดังนี้. คำว่า โดยการระงับความกระวนกระวายทั้งปวงเสียได้ ได้แก่ โดยการระงับความกระวนกระวาย คือกิเลสทั้งปวงเสียได้.

ทุติยสีลปญจกวณฺณนา

ปาณาติปาตาทีนนฺติ อาทิ-สทฺเทน อทินฺนาทานาทีนํ อคฺคมคฺควชฺฌกิเลส-ปริโยสานานํ สงฺคโห ทฏฺฐพฺโพ. ปหานาทีติ อาทิ-สทฺเทน เวรมณิอาทีนํ จตุนฺนํ. เกสุจิ โปตฺถเกสุ "ปหานวเสนา"ติ ลิขนฺติ, สา ปมาทเลขา. ปาณาติปาตสฺส ปหานํ สีลนฺติ หิโรตฺตปฺปกรุณาอโลภาทิปฺปมุเขน เยน กุสลจิตฺตุปฺปาเทน ปาณาติปาโต ปหียติ, ตํ ปาณาติปาตสฺส ปหานํ สีลนฏฺเฐน สีลํ.

พรรณนาศีลหมวด ๕ หมวดที่สอง

ด้วย อาทิ ศัพท์ (แปลว่า เป็นต้น) ในคำว่า ปาณาติปาตาทีนํ (ซึ่งปาณาติบาตเป็นต้น) พึงเห็นว่ารวมเอาอทินนาทานเป็นต้น กิเลสที่มรรคชั้นยอด(อรหัตมรรค) พึงฆ่า เป็นที่สุด. ด้วย อาทิ ศัพท์ ในคำว่า ปหานาทิ (ศีลมีการละเป็นต้น) พึงเห็นว่ารวมเอาศีล ๔ อย่างมีเวรมณี (ความงดเว้น) เป็นต้น. ในบางคัมภีร์จารไว้ว่า "ปหานวเสน" ด้วยอำนาจการละ, นั้นเป็นการจารไว้คลาดเคลื่อน. คำว่า การละปาณาติบาตก็เป็นศีล ความว่า ปาณาติบาต

ถูกละไปด้วยกุศลจิตตุปบาท อันมีหิริ-โอตตัปปะ กรุณา อโลภะ เป็นต้น เป็นปธานอันใด, นั้น ชื่อว่า ปหานะ การละ (หรือเครื่องละ) ปาณาติบาต เป็นศีล โดยอรรถว่าเป็นสำรวม.

ตถา ปาณาติปาตา วิรติ เวรมณี สีลํ. ปาณาติปาตสฺส ปฏิปกฺขเจตนา เจตนา สีลํ. ปาณาติปาตสฺส สํวรณํ ปเวสทฺวารปิธานํ สํวโร สีลํ. ปาณาติปาตสฺส อวีติกฺกมนํ อวีติกฺกโม สีลํ. อทินฺนาทานสฺสาติอาทีสุปิ เอเสว นโย. อภิชฺฌาทีนํ ปน อนภิชฺฌาทิวเสน ปหานํ เวทิตพฺพํ. เวรมณี เจตนา ตํสมฺปยุตฺตา สํวราวีติกฺกมา ตปฺปมุขา ธมฺมา.

อย่างนั้นเหมือนกัน ความงดเว้นจากปาณาติบาต ชื่อว่า เวรมณีศีล. เจตนาอันเป็นปฏิปักษ์ต่อปาณาติบาต ชื่อว่าเจตนาศีล. ความสำรวม คือความปิดกั้นทวารที่เข้าไปแห่งปาณาติบาต ชื่อว่า สังวรศีล. ความไม่ก้าวล่วงปาณาติบาต ชื่อว่า อวีติกกมศีล. แม้ในคำว่า อทินฺนาทานสฺส เป็นต้น ก็มีนัยนี้แหละ. ส่วนการละ(ปหานะ)ธรรมทั้งหลายมีอภิชฌา เป็นต้น พึงทราบว่าด้วยสามารถธรรมมีอนภิชฌาเป็นต้น. เวรมณีเจตนาก็ได้แก่ที่สัมปยุตกับอนภิชฌาเป็นต้นนั้น สังวรและอวีติกกมะ ก็ได้แก่ ธรรมทั้งหลาย (ที่เหลือ)ที่มีอนภิชฌาเป็นต้นนั้นเป็นประธาน.

เอวํ ทสกุสลกมฺมปถวเสน ปหานสีลาทีนิ ทสฺเสตฺวา อิทานิ สอุปายานํ อฏฺฐนฺนํ สมาปตฺตีนํ, อฏฺฐารสนฺนํ มหาวิปสฺสนานํ, อริยมคฺคานญฺจ วเสน ตานิ ทสฺเสตุํ "เนกฺขมฺเมนา"ติอาทิ อารทฺธํ. ตตฺถ เนกฺขมฺเมนาติ อโลภปฺปธาเนน กุสลจิตฺตุปฺปาเทน. กุสลา หิ ธมฺมา[๑] กามปฏิปกฺขา อิธ "เนกฺขมฺมนฺ"ติ อธิปฺเปตา. เตนาห "กามจฺฉนฺทสฺส ปหานํ สีลนฺ"ติอาทิ. ตตฺถ ปหานสีลาทีนิ เหฏฺฐา วุตฺตนเยนเอว เวทิตพฺพานิ. วิเสสเมว วกฺขาม.

ท่านอาจารย์ ครั้นแสดงปหานศีลเป็นต้น โดยเกี่ยวกับกุศลกรรมบถ ๑๐ อย่างนี้แล้ว บัดนี้ ประสงค์แสดงปหานศีลเป็นต้นเหล่านั้น โดยเกี่ยวกับสมาบัติ ๘ พร้อมทั้งอุบาย, โดยเกี่ยวกับมหาวิปัสสนา ๑๘, และโดยเกี่ยวกับพระอริยมรรคทั้งหลาย จึงเริ่มคำว่า "เนกฺขมฺเมน" ดังนี้เป็นต้น. ในคำเหล่านั้น คำว่า ด้วยเนกขัมมะ คือด้วยกุศลจิตตุปบาท อันมีอโลภะเป็นประธาน. จริงอยู่ กุศลธรรมทั้งหลายที่เป็นปฏิปักษ์ต่อกาม ท่านพระสารีบุตรเถระประสงค์ว่าเป็น "เนกขัมมะ" ในที่นี้. เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "การละกามฉันท์(ด้วยเนกขัมมะ)ก็เป็นศีล" ดังนี้เป็นต้น. ในคำเหล่านั้น พึงทราบศีล ๕ อย่าง มีปหานศีลเป็นต้น ตามนัยที่ข้าพเจ้าได้กล่าวแล้ว ในหนหลังนั้นเทียว. ข้าพเจ้าจักกล่าวเฉพาะที่แปลกไปเท่านั้น.

---

[๑] ก. กุสลาทิธมฺมา.

บริษัทเงินทุนเอกธนกิจ จำกัด (มหาชน)
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

อพฺยาปาเทนาติ เมตฺตาย. อาโลกสญฺญายาติ วิภูตํ กตฺวา มนสิกรเณน อุปฏฺฐิตอาโลกสญฺชานเนน. อวิกฺเขเปนาติ สมาธินา. ธมฺมววฏฺฐาเนนาติ กุสลาทิธมฺมานํ ยถาวินิจฺฉเยน[1] สปจฺจยนามรูปววฏฺฐาเนนาติปิ วทนฺติ.

คำว่า ด้วยความไม่พยาบาท คือด้วยเมตตา. คำว่า ด้วยอาโลกสัญญา คือด้วยความจำหมายในแสงสว่างที่ปรากฏ โดยทำให้ชัดเจนแล้วกระทำไว้ในใจ. คำว่า ด้วยอวิกเขปะ คือด้วยสมาธิ. คำว่า ด้วยการกำหนดธรรม คือด้วยการวินิจฉัยตามความเป็นจริง ซึ่งธรรมทั้งหลายมีกุศลเป็นต้น. อาจารย์หลายท่านกล่าวว่า ได้แก่ การกำหนดนามรูปพร้อมทั้งปัจจัย ดังนี้ก็มี.

เอวํ กามจฺฉนฺทาทินีวรณปฺปหาเนน "อภิชฺฌํ โลเก ปหายา"ติอาทินา[2] วุตฺตาย ปรมชฺฌานาทิคมสฺส อุปายภูตาย ปุพฺพภาคปฏิปทาย วเสน ปหานสีลาทีนิ ทสฺเสตฺวา อิทานิ สอุปายานํ อฏฺฐสมาปตฺติอาทีนํ วเสน ทสฺเสตุํ "ญาเณนา"ติอาทิ วุตฺตํ. นามรูปปริคฺคหกงฺขาวิตรณานํ หิ วิพนฺธภูตสฺส

ท่านอาจารย์ ครั้นแสดงศีลทั้งหลายมีปหานศีลเป็นต้น ด้วยสามารถแห่งปฏิปทาอันเป็นส่วนเบื้องต้น ซึ่งเป็นอุบายบรรลุคุณวิเศษมีปฐมฌานเป็นต้น อันได้ตรัสไว้ ด้วยคำว่า "อภิชฺฌํ โลเก ปหาย" ละอภิชฌาในโลกแล้ว ดังนี้เป็นต้น โดยการละนิวรณ์มีกามฉันทะเป็นต้นเสียได้ อย่างนี้แล้ว บัดนี้

[1] ฉ. ยาถาวนิจฺฉเยน.
[2] องฺ. ทสก. ๒๔/๒๒๑, อภิ. วิ. ๓๕/๓๓๙.

โมหสฺส ทูรีกรเณน ญาตปริญฺญาย จิตฺตสฺส อนิจฺจสญฺญาทโย สิชฺฌนฺติ.

ประสงค์แสดงไว้ด้วยสามารถแห่งคุณวิเศษมีสมาบัติ ๘ เป็นต้น พร้อมทั้งอุบาย จึงกล่าวคำว่า "<u>ญาเณน</u>" ดังนี้เป็นต้นไว้. จริงอยู่ อนิจจสัญญาเป็นต้น ย่อมสำเร็จแก่พระโยคีผู้ตั้งอยู่ในญาตปริญญาได้ ก็โดยการกระทำโมหะ อันเป็นเครื่องขัดขวางการกำหนดนามรูป และการข้ามความสงสัยให้อยู่ในที่ไกล.

ตถา ฌานสมาปตฺตีสุ อภิรตินิมิตฺเตน ปามุชฺเชน.[1] ตตฺถ อนภิรติยา วิโนทิตาย ฌานาทีนํ สมธิคโมติ สมาปตฺติวิปสฺสนานํ อรติวิโนทนอวิชฺชาปทาลนาทิอุปาโยติ วุตฺตํ "<u>ญาเณน</u> <u>อวิชฺชาย</u> <u>ปามุชฺเชน</u> <u>อรติยา</u>"ติ. อุปฺปฏิปาฏินิทฺเทโส ปน นีวรณสภาวาย อวิชฺชาย เหฏฺฐานีวรเณสุปิ สงฺคหทสฺสนตฺถนฺติ ทฏฺฐพฺพํ.

อนึ่ง พระโยคีย่อมละอรติ(ความไม่ยินดี)ได้ด้วยปราโมทย์ อันเป็นเหตุแห่งความยินดียิ่ง(อภิรติ)ในฌานสมาบัติทั้งหลาย. เมื่อความไม่ยินดีในฌานสมาบัติเหล่านั้น ถูกบรรเทาเสียได้แล้ว ก็มีการบรรลุฌานเป็นต้นได้ เพราะเหตุนั้น สมาบัติและวิปัสสนา มีการบรรเทาอรติ และการทำลายอวิชชาเป็นต้นเป็นอุบาย เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "<u>การละอวิชชาด้วยญาณ</u> <u>การละอรติด้วยปราโมทย์</u>" ดังนี้. แต่พึงเห็นว่า

---

[1] ฉ. ปาโมชฺเชน.

ท่านทำคำนิเทศข้ามลำดับกัน เพื่อแสดงการสงเคราะห์เอาอวิชชา อันมีสภาพเป็นนิวรณ์เข้า แม้ในพวกนิวรณ์ที่แสดงแล้วในหนหลัง (ถ้าทำคำนิเทศไว้ตามลำดับกัน ก็จะเป็นว่า "การละอรติด้วยปราโมทย์ การละอวิชชาด้วยญาณ").

"ปฐเมน ฌาเนน นีวรณานํ"ติอาทีสุ กถํ ฌานานํ สีลภาโว, กถํ วา ตตฺถ วิรติยา สมฺภโว. สุวิสุทฺธกายกมฺมาทิกสฺส หิ จิตฺตสมาทานวเสน อิมานิ ฌานานิ ปวตฺตนฺติ, น ปริตฺตกุสลานิ วิย กาย-กมฺมาทิวิโสธนวเสน, นาปิ มคฺคผลธมฺมา วิย ทุจฺจริตทุราชีวสมุจฺเฉทปฏิปฺปสฺสมฺภน-วเสนาติ ? สจฺจเมตํ. มหคฺคตธมฺเมสุ นิปฺปริยาเยน นตฺถิ สีลนฏฺโฐ, กุโต วิรมณฏฺโฐ. ปริยาเยน ปเนตํ วุตฺตนฺติ ทฏฺฐพฺพํ.

ในคำว่า "การละนิวรณ์ทั้งหลายด้วยปฐมฌาน" เป็นต้น ถามว่า ฌานทั้งหลายมีความเป็นศีลได้อย่างไร, หรือว่าในฌานเหล่านั้น มีการเกิดวิรติ (ธรรมชาติที่งดเว้น)ได้อย่างไร. เพราะว่าฌานเหล่านี้ย่อมเป็นไปด้วยอำนาจความตั้งมั่น แห่งจิตของบุคคลผู้มีกายกรรมเป็นต้น หมดจดดีแล้ว, หาได้เป็นไปโดยเกี่ยวกับการชำระกายกรรมเป็นต้น ให้หมดจด เหมือนอย่างกามาวจรกุศลไม่, ทั้งหาได้เป็นไปโดยเกี่ยวกับการตัดขาด และการระงับทุจริตและมิจฉาชีวะ เหมือนอย่างมรรคธรรมและผลธรรมทั้งหลายไม่ ? ตอบว่า ข้อที่ว่า

มานี้ จริง. ในมหัคตธรรมทั้งหลาย หามีสภาวะที่เป็นสีลนะ (สำรวม คือสภาวะที่เข้าไปทรงไว้, สภาวะที่ตั้งไว้ด้วยดี) โดยนิปริยายไม่, จะมีสภาวะที่งดเว้นได้แต่ที่ไหนเล่า. แต่พึงเห็นว่า คำว่า การละนิวรณ์ทั้งหลายด้วยปฐมฌาน เป็นต้นนี้ ท่านกล่าวไว้โดยปริยาย.

โก ปน โส ปริยาโย ? ยทคฺเคน มหคฺคตา กุสลธมฺมา ปฏิปกฺเข ปชหนฺติ, ตทคฺเคน ตโต โอรตา. เต จ ยถา จิตฺตํ นาโรหนฺติ, เอวํ สํวุตตา[1] จ นาม โหนฺติ. ปริยุฏฺฐานสงฺขาโต มโนทฺวาเร วีติกฺกโม นตฺถิ เอเตสูติ อวีติกฺกโมติ จ วุจฺจติ[2] เจตนา ปน ตํสมฺปยุตฺตาติ. โสยมตฺโถ ปรโต อาคมิสฺสติ. เอวญฺจ กตฺวา วิตกฺกาทิปฺปหานวจนมฺปิ สมตฺถิตํ โหติ. น หิ นิปฺปริยายโต สีลํ กุสลธมฺมานํ ปหายกํ

ก็ปริยายนั้น คืออะไร ? คือว่าเมื่อใด มหัคตกุศลธรรมทั้งหลายละเหล่าธรรม อันเป็นปฏิปักษ์อยู่, เมื่อนั้นก็ชื่อว่างดเว้นจากธรรมอันเป็นปฏิปักษ์เหล่านั้น. และชื่อว่าสำรวม(ป้องกัน, ปิดกั้น)ไว้ โดยประการที่ธรรมอันเป็นปฏิปักษ์เหล่านั้น จะย่างขึ้นสู่จิตมิได้. และเรียกได้ว่า อวีติกกมะ เพราะอรรถว่า เป็นที่ไม่มีความก้าวล่วงทางมโนทวาร กล่าวคือกิเลสกลุ้มรุม, ส่วนเจตนาก็ได้แก่เจตนา ที่สัมปยุตกับมหัคตธรรม

---

[1] ฉ. สํวุตา.

[2] ฉ. อวีติกฺกมาติ จ วุจฺจนฺติ.

ยุชฺชติ, น เจตฺถ อกุสลา วิตกฺกาทโย[๑] อธิปฺเปตา.

เหล่านั้นแล. อรรถาธิบายนั้น จักมาถึงข้างหน้า. แม้คำว่าการละวิตกเป็นต้น จะเป็นอันใช้ได้ ก็เพราะทำอธิบายอย่างนี้. ด้วยว่าโดยนิปริยาย ศีลเป็นผู้ละกุศลธรรมทั้งหลาย หาถูกต้องไม่, และในอธิการนี้ท่านก็มิได้ประสงค์เอาธรรมมีวิตกเป็นต้น ที่เป็นอกุศล.

กิญฺจาปิ ปฐมชฺฌานูปจาเรเยว ทุกฺขสฺส, จตุตฺถชฺฌานูปจาเร จ สุขสฺส ปหานํ โหติ, อติสยปฺปหานมฺปน สนฺธาย วุตฺตํ "จตุตฺเถน ฌาเนน สุขทุกฺขานํ ปหานนฺ"ติ. "อากาสานญฺจายตนสมาปตฺติยา"ติอาทีสุ ยํ วตฺตพฺพํ, ตํ อารุปฺปกถายํ[๒] อาคมิสฺสติ.

การละทุกข์ ย่อมมีได้ในอุปจาระแห่งปฐมฌานนั่นเทียว, และการละสุขย่อมมีได้ในอุปจาระแห่งจตุตถฌาน ก็จริงอยู่, ถึงกระนั้นท่านหมายเอาการละได้อย่างแท้จริง จึงได้กล่าวว่า "การละสุขและทุกข์ด้วยจตุตถฌาน" ดังนี้ไว้. ในคำว่า "การละรูปสัญญา ฯลฯ ด้วยอากาสานัญจายตนสมาบัติ" เป็นต้น มีคำที่ควรกล่าวอธิบาย อันใด คำนั้นจักมาในกถาว่าด้วยอรูปกรรมฐาน.

---

๑ ฉ. อกุสลวิตกฺกาทโย.

๒ วิสุทฺธิมคฺค. ๒/๑๓๔.

อนิจฺจสฺส อนิจฺจนฺติ วา อนุปสฺสนา อนิจฺจานุปสฺสนา. เตภูมิกธมฺมานํ อนิจฺจตํ คเหตฺวา ปวตฺตาย วิปสฺสนาเยตํ นามํ. นิจฺจสญฺญายาติ "สงฺขตธมฺมา[๑] นิจฺจา สสฺสตา"ติ เอวํ ปวตฺตาย มิจฺฉาสญฺญาย, สญฺญาคฺคหเณเนว ทิฏฺฐิจิตฺตานมฺปิ คหณํ ทฏฺฐพฺพํ. เอส นโย อิโต ปเรสุปิ. นิพฺพิทานุปสฺสนายาติ สงฺขาเรสุ นิพฺพิชนา-กาเรน[๒] ปวตฺตาย อนุปสฺสนาย. นนฺทิยาติ สปฺปีติกตณฺหาย. วิราคานุปสฺสนายาติ วิรชฺชนากาเรน ปวตฺตาย อนุปสฺสนาย. ราคสฺสาติ สงฺขาเรสุ ราคสฺส.

การตามพิจารณาเห็นซึ่งสิ่งที่ไม่เที่ยง หรือการตามพิจารณาเห็นว่า ไม่เที่ยง ชื่อว่า อนิจจานุปัสสนา. คำว่า อนิจจานุ-ปัสสนานี้ เป็นชื่อของวิปัสสนาที่เป็นไป ถือเอาความเป็นของไม่เที่ยงแห่งธรรม ที่เป็นไปในภูมิ ๓. คำว่า (การละ)นิจจ-สัญญา คือ (การละ)ความสำคัญผิด ที่เป็นไป อย่างนี้ว่า "สังขตธรรมทั้งหลายเที่ยง ยั่งยืน" ดังนี้. พึงเห็นว่าถือเอาทั้งทิฐิและจิต ด้วยศัพท์ว่าสัญญานั่นเทียว. แม้ในคำพูด ถัดไปจากนี้ ก็มีนัยนี้. คำว่า ด้วยนิพพิทานุ-ปัสสนา คือด้วยอนุปัสสนาที่เป็นไป โดยอาการเบื่อหน่ายในสังขารทั้งหลาย. คำว่า (การละ)นันทิ คือ (การละ)ตัณหาที่มีปีติ. คำว่า ด้วยวิราคานุปัสสนา คือด้วยอนุ-ปัสสนาที่เป็นไป โดยอาการคลายกำหนัด. คำว่า (การละ)ราคะ คือ (การละ)ความกำหนัดในสังขารทั้งหลาย.

---

[๑] ม. สงฺขตธมฺเมสุ.

[๒] ฉ. นิพฺพินฺทนากาเรน.

นิโรธานุปสฺสนายาติ สงฺขารานํ นิโรธสฺส อนุปสฺสนาย. ยถา สงฺขารา นิรุชฺฌนฺติเยว, อายตึ ปุนพฺภววเสน น อุปฺปชฺชนฺติ, เอวํ วา[๑] อนุปสฺสนา นิโรธานุปสฺสนา. เตเนวาห "นิโรธานุปสฺสนาย นิโรเธติ โน สมุเทตี"ติ.[๒] มุญฺจิตุกามตาย หิ อยํ พลปฺปตฺตา. สงฺขารานํ ปฏินิสฺสชฺชนากาเรเนว ปวตฺตา อนุปสฺสนา ปฏินิสฺสคฺคานุปสฺสนา. ปฏิสงฺขาสนฺติฏฺฐนา หิ อยํ.

คำว่า ด้วยนิโรธานุปัสสนา คือด้วยการตามพิจารณาเห็นความดับไปแห่งสังขารทั้งหลาย. อีกอย่างหนึ่ง การตามพิจารณาเห็นโดยประการที่สังขารทั้งหลาย ย่อมดับไปท่าเดียว, ย่อมไม่เกิดขึ้น ด้วยอำนาจภพใหม่ต่อไปอีก ชื่อว่า นิโรธานุปัสสนา. เพราะเหตุนั้นนั่นเอง ท่านพระสารีบุตรเถระจึงกล่าวไว้ว่า "นิโรธานุปสฺสนาย นิโรเธติ โน สมุเทติ" ย่อมทำให้ดับไป ไม่ใช่ทำให้เกิดขึ้นด้วยนิโรธานุปัสสนาดังนี้. ก็นิโรธานุปัสสนานี้ ถึงความมีกำลังด้วยมุญจิตุกัมยตาญาณ. อนุปัสสนาที่เป็นไปโดยอาการสละคืนสังขารทั้งหลายนั่นเอง ชื่อว่า ปฏินิสสัคคานุปัสสนา. ก็ปฏินิสสัคคานุปัสสนานี้ ได้แก่ ปัญญาที่พิจารณาแล้ววางเฉยอยู่.

อาทานสฺสาติ นิจฺจาทิวเสน คหณสฺส. สนฺตติสมูหกิจฺจารมฺมณวเสน เอกตฺตคฺคหณํ

คำว่า (การละ)ความยึดถือ(อาทาน) ได้แก่ (การละ)ความถือเอาโดยเกี่ยวกับ

---

๑ ฉ. อยํ สทฺโท น ทิสฺสติ.

๒ ขุ. ป. ๓๑/๑๔๕.

ฆนสญฺญา, ตสฺสา ฆนสญฺญาย. อายูหนสฺสาติ อภิสงฺขารณสฺส. สงฺขารานํ อวฏฺฐาทิวิเสสาปตฺติ วิปริณาโม. ธุวสญฺญายาติ ถิรภาวคฺคหณสฺส. นิมิตฺตสฺสาติ สมูหาทิฆนวเสน สกิจฺจปริจฺเฉทตาย จ สงฺขารานํ สวิคฺคหตาย.

ว่าเป็นของเที่ยงเป็นต้น. การถือเอาโดยความเป็นอันเดียวกัน ด้วยอำนาจความสืบต่อ ความรวมกัน กิจ และอารมณ์ ชื่อว่าฆนสัญญา, ได้แก่ (การละ)ฆนสัญญานั้น. คำว่า (การละ)ความขวนขวาย(อายูหนะ) ได้แก่ (การละ)การปรุงแต่ง. การที่สังขารทั้งหลายถึงซึ่งอาการแปลกไป มีอาการที่ตั้งลงมิได้เป็นต้น ชื่อว่าวิปริณามะ. คำว่า (การละ)ความสำคัญว่ามั่นคง (ธุวสัญญา) ได้แก่ (การละ)ความถือเอาโดยความเป็นของมั่นคง. คำว่า (การละ) นิมิต ได้แก่ การละความถือเอาผิดซึ่งสังขารทั้งหลาย โดยเกี่ยวกับฆนะ (ความเป็นกลุ่มก้อน) มีสมูหฆนะเป็นต้น และโดยการกำหนดตามกิจของตน.

ปณิธิยาติ ราคาทิปณิธิยา, ตณฺหาวเสน สงฺขาเรสุ นินฺนตายาติ อตฺโถ. อภินิเวสสฺสาติ อตฺตานุทิฏฺฐิยา. อนิจฺจทุกฺขาทิวเสน สพฺพเตภูมิกธมฺมตีรณา

คำว่า (การละ)ปณิธิ ได้แก่ (การละ)ปณิธิมีราคะเป็นต้น, ความว่า (การละ)ภาวะที่มีใจน้อมไปในสังขารทั้งหลาย ด้วยอำนาจตัณหา. คำว่า (การละ)ความยึดมั่น

อธิปญฺญาธมฺมวิปสฺสนา. สาราทานาภินิเวสสฺสาติ อสาเรสุ สารคฺคหณวิปลฺลาสสฺส. ยถาภูตญาณทสฺสนํ ถิรภาวปฺปตฺตา อนิจฺจาทิอนุปสฺสนาว. อุทยพฺพยญาณนฺติ เกจิ. สปฺปจฺจยนามรูปทสฺสนนฺติ อปเร.

(อภินิเวสะ) ได้แก่ (การละ)อัตตานุทิฐิ. การพิจารณาธรรมอันเป็นไปในภูมิ ๓ ทั้งปวง โดยเกี่ยวกับเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นต้น ชื่อว่าอธิปัญญาธัมมวิปัสสนา. คำว่า (การละ)ความยึดมั่นด้วยความยึดถือว่าเป็นสาระ ได้แก่ (การละ)ความเห็นคลาดเคลื่อน ด้วยความยึดถือว่าเป็นสาระ ในสังขารทั้งหลายที่หาสาระมิได้. ชื่อว่ายถาภูตญาณทัสสนะ ได้แก่ อนุปัสสนา มีอนิจจานุปัสสนาเป็นต้น อันถึงความมั่นคงแล้วนั่นเอง. อาจารย์บางพวกกล่าวว่า ได้แก่ อุทยัพพยญาณ. อาจารย์อีกพวกหนึ่งกล่าวว่า ได้แก่ ญาณที่ ๖ เห็นนามรูปพร้อมทั้งปัจจัย.

"อิสฺสริยกตฺตาทิวเสน[๑] โลโก สมุปฺปนฺโน"ติ อภินิเวโส สมฺโมหาภินิเวโส. อุจฺเฉทสสฺสตาภินิเวโสติ เกจิ. "อโหสึ

ความยึดมั่นว่า "โลกเกิดขึ้นพร้อมแล้ว ด้วยอำนาจแห่งความที่พระอิศวรสร้างขึ้นเป็นต้น" ชื่อว่าความยึดมั่นด้วยความลุ่มหลง

[๑] ฉ. อิสฺสรกุตฺตาทิวเสน, ม. อิสฺสริยกุตฺตา...

นุ โข อหํ อตีตมทฺธานนฺ"ติอาทินยปฺปวตฺตา สํสยาปตฺติ สมฺโมหาภินิเวโสติ อปเร. สงฺขาเรสุ ตาณเลณภาวคฺคหณํ อาลยาภินิเวโส. "อาลยรตา อาลยสมฺมุทิตา"ติ[๒] วจนโต อาลโย ตณฺหา. สาเอว จกฺขฺวาทีสุ รูปาทีสุ จ อภินิเวสนวเสน ปวตฺติยา อาลยาภินิเวโสติ อปเร.

(สัมโมหาภินิเวส). อาจารย์บางพวกกล่าวว่า ได้แก่ ความยึดมั่นว่าขาดสูญ ว่าเที่ยง. อาจารย์อีกพวกหนึ่งกล่าวว่า การถึงความสงสัย อันเป็นไปโดยนัยว่า "อโหสึ นุ โข อหํ อตีตมทฺธานํ" ในการอันเป็นอดีต เราได้มีแล้วหรือหนอ ดังนี้เป็นต้น ชื่อว่า ความยึดมั่นด้วยความลุ่มหลง. การถือเอาโดยความเป็นที่ต้านทานที่เร้นในสังขารทั้งหลาย ชื่อว่าความยึดมั่นด้วยอาลัย(อาลยาภินิเวส). ตัณหา ชื่อว่า อาลัย เพราะมีคำพูดว่า "อาลยรตา อาลยสมฺมุทิตา" กำหนัดแล้วเพราะอาลัย บันเทิงแล้วเพราะอาลัย ดังนี้. อาจารย์อีกพวกหนึ่งกล่าวว่า ตัณหานั่นเอง ชื่อว่าอาลยาภินิเวส เพราะเป็นไปด้วย

---

[๑] ม. มู. ๑๒/๑๔, ขุ. มหา. ๒๙/๔๐๙, สํ. นิ. ๑๖/๓๑.

[๒] ม. ม. ๑๓/๔๖๑, ที. มหา. ๑๐/๔๒, ม. มู. ๑๒/๓๒๓, สํ. ส. ๑๕/๒๐๐, วิ. มหา. ๔/๘, ๔/๑๑, ๔/๑๒.

อำนาจความยึดมั่นในทวารทั้งหลาย มีจักขุเป็นต้น และในอารมณ์ทั้งหลายมีรูปเป็นต้น ดังนี้.

"เอวํ ริตา เต[๑] สงฺขารา ปฏินิสฺสชฺชิยนฺตี"ติ ปวตฺตํ ญาณํ ปฏิสงฺขานุปสฺสนา. อปฺปฏิสงฺขา ปฏิสงฺขาย ปฏิปกฺขภูตา โมหปฏฺฐานา[๒] อกุสลธมฺมา. วฏฺฏโต วิคตตฺตา วิวฏฺฏํ นิพฺพานํ, ตตฺถ นินฺนภาวสงฺขาเตน อนุปสฺสเนน ปวตฺติ วิวฏฺฏานุปสฺสนา, สงฺขารุเปกฺขา เจว อนุโลมญาณญฺจ. สํโยคาภินิเวโส สํยุชฺชนวเสน สงฺขาเรสุ อภินิวิสนํ.

ญาณที่เป็นไปว่า "สังขารที่ตั้งอยู่อย่างนี้นั้น ย่อมถูกสละคืนไป" ชื่อว่าปฏิสังขานุปัสสนา. ชื่อว่าความไม่พิจารณา ได้แก่ อกุศลธรรมทั้งหลายอันมีโมหะเป็นปทัฏฐาน เป็นปฏิปักษ์ต่อการพิจารณา. พระนิพพานชื่อว่าวิวัฏฏะ เพราะไปปราศจากวัฏฏะ, ความเป็นไปโดยการตามพิจารณาเห็น กล่าวคือ ความเป็นผู้มีใจน้อมไปในวิวัฏฏะนั้น ชื่อว่าวิวัฏฏานุปัสสนา, ได้แก่ สังขารุเปกขาญาณและอนุโลมญาณ. ชื่อว่าความยึดมั่นด้วยสังโยค ได้แก่ ความยึดมั่นในสังขารทั้งหลายด้วยอำนาจแห่งการประกอบ.

ทิฏฺเฐกฏฺฐานนฺติ ทิฏฺฐิยา สหชาเตกฏฺฐานญฺจ ปหาเนกฏฺฐานญฺจ.

คำว่า อันมีที่ตั้งอันเดียวกันกับทิฐิ คือ อันมีที่ตั้งอันเดียวกัน ซึ่งเกิดพร้อมกันกับทิฐิ

---

[๑] สี. ริเต.

[๒] โมหปทฏฺฐานาติ มญฺเญ.

โอฬาริกานนฺติ อุปริมคฺควชฺเฌ กิเลเส อุปาทาย วุตฺตํ. อญฺญถา ทสฺสเนน ปหาตพฺพาปิ ทุติยมคฺควชฺเฌหิ โอฬาริกา. อณุสหคตานนฺติ อณุภูตานํ, อิทํ เหฏฺฐิมมคฺค- วชฺเฌ อุปาทาย วุตฺตํ. สพฺพกิเลสานนฺติ อวสิฏฺฐสพฺพกิเลสานํ. น หิ ปฐมมคฺคาทีหิ ปหีนา กิเลสา ปุน ปหียนฺติ.

และมีที่ตั้งอันเดียวกันโดยการละ (ละพร้อมกับทิฐิ). คำว่า (กิเลสทั้งหลาย)ที่เป็นอย่างหยาบ ท่านกล่าวเทียบกับกิเลสทั้งหลายที่มรรคเบื้องบนพึงฆ่า. ถ้าถือเอา-ความโดยประการอื่น กิเลสทั้งหลายแม้ที่ทัสสนะ(โสดาปัตติมรรค)พึงละ ก็ชื่อว่าหยาบกว่ากิเลสที่มรรคที่ ๒ (สกทาคามิ-มรรค)พึงละ. บทว่า อณุสหคตานํ แปลว่าที่เป็นอย่างละเอียด, คำนี้ท่านกล่าวเทียบกับกิเลสที่มรรคเบื้องต่ำพึงฆ่า. คำว่า กิเลสทั้งหลายทั้งปวง ได้แก่ กิเลสทั้งหลายทั้งปวงที่เหลือ. เพราะว่ากิเลสทั้งหลายที่มรรค ๓ มีปฐมมรรคเป็นต้น ละได้แล้ว อรหัตมรรคไม่ต้องละอีก.

"จิตฺตสฺส อวิปฺปฏิสาราย สํวตฺตนฺตี"ติ- อาทีสุ สํวโร อวิปฺปฏิสารตฺถาย. "อวิปฺปฏิสารตฺถานิ โข อานนฺท กุสลานิ สีลานี"ติ[๑] จ วจนโต เจตโส

ในคำว่า "ย่อมเป็นไปพร้อมเพื่อความไม่เดือดร้อนแห่งจิต" เป็นต้น ความว่า ศีล ย่อมมีเพื่อประโยชน์แก่ความไม่เดือดร้อนแห่งจิต เพราะมีคำพูดว่า สํวโร

[๑] องฺ. ทสก. ๒๔/๑, ๒๔/๓๓๕.

อวิปฺปฏิสารตฺถาย ภวนฺติ. อวิปฺปฏิสาโร ปามุชฺชตฺถาย. "โยนิโส มนสิกโรโต ปามุชฺชํ ชายตี"ติ[๑] วจนโต ปามุชฺชาย สํวตฺตนฺติ. ปามุชฺชํ ปีติยา. "ปมุทิตสฺส ปีติ ชายตี"ติ[๑] วจนโต ปีติยา สํวตฺตนฺติ. ปีติ ปสฺสทฺธตฺถาย. "ปีติมนสฺส กาโย ปสฺสมฺภตี"ติ[๒] วจนโต ปสฺสทฺธิยา สํวตฺตนฺติ. ปสฺสทฺธิ สุขตฺถาย. "ปสฺสทฺธกาโย สุขํ เวทยตี"ติ[๒] วจนโต โสมนสฺสาย สํวตฺตนฺตีติ.

อวิปฺปฏิสารตฺถาย สังวรย่อมมีเพื่อประโยชน์แก่ความไม่เดือดร้อนใจ. และว่า "อวิปฺปฏิสารตฺถานิ โข อานนฺท กุสลานิ สีลานิ" ดูกรอานนท์ กุศลศีลทั้งหลาย มีความไม่เดือดร้อนใจเป็นประโยชน์ ดังนี้. ชื่อว่า ย่อมเป็นไปพร้อมเพื่อปราโมทย์ เพราะมีคำพูดว่า อวิปฺปฏิสาโร ปามุชฺชตฺถาย. "โยนิโส มนสิกโรโต ปามุชฺชํ ชายติ" ความไม่เดือดร้อนใจ ย่อมเป็นไปพร้อม เพื่อประโยชน์แก่ปราโมทย์. เมื่อมนสิการโดยถูกอุบาย ปราโมทย์ย่อมเกิดขึ้น ดังนี้. ชื่อว่า ย่อมเป็นไปพร้อมเพื่อปีติ เพราะมีคำพูดว่า ปามุชฺชํ ปีติยา. "ปมุทิตสฺส ปีติ ชายติ" ปราโมทย์ย่อมเป็นไปพร้อมเพื่อปีติ. บุคคลผู้มีใจปราโมทย์

---

[๑] ที. ปา. ๑๑/๓๒๙.

[๒] สํ. มหาวาร. ๑๙/๒๐๘, ที. สี. ๙/๒๕๙; ที. ปา. ๑๑/๓๒๙, องฺ. ติก. ๒๐/๓๑๓, องฺ. ฉกฺก. ๒๒/๓๑๙, องฺ. เอกาทสก. ๒๔/๓๕๙.

ย่อมเกิดปีติ ดังนี้. ชื่อว่า ย่อมเป็นไปพร้อมเพื่อปัสสัทธิ เพราะมีคำพูดว่า ปีติ ปสฺสทฺธตฺถาย. "ปีติมนสฺส กาโย ปสฺสมฺภติ" ปีติย่อมเป็นไปพร้อมเพื่อปัสสัทธิ, กายของบุคคลผู้มีใจปีติย่อมระงับ ดังนี้. ชื่อว่า ย่อมเป็นไปพร้อมเพื่อโสมนัส เพราะมีคำพูดว่า ปสฺสทฺธิ สุขตฺถาย "ปสฺสทฺธกาโย สุขํ เวทยติ" ปัสสัทธิย่อมเป็นไปพร้อมเพื่อประโยชน์สุข บุคคลผู้มีกายระงับแล้ว ย่อมเสวยสุข ดังนี้ ฉะนี้แล.

"สุขตฺถาย สุขํ เวทยตี"ติ[๑] เจตฺถ โสมนสฺสํ "สุขนฺ"ติ วุตฺตํ. อาเสวนายาติ สมาธิสฺส อาเสวนาย. นิรามิเส หิ สุเข สิทฺเธ "สุขิโน จิตฺตํ สมาธิยตี"ติ[๒] วจนโต สมาธิ สิทฺโธเยว โหติ, ตสฺมา สมาธิสฺส

ก็ในคำว่า "เพื่อประโยชน์แก่สุข ย่อมเสวยสุข" ดังนี้ นี้ตรัสถึงโสมนัสว่า "สุข". คำว่า เพื่ออาเสวนะ คือเพื่ออาเสวนะแห่งสมาธิ. ความว่า จริงอยู่ เมื่อสุขที่ไม่มีอามิสสำเร็จแล้ว สมาธิก็เป็นอันว่าสำเร็จ

---

[๑] ฉ. เวเทติ. สํ. มหาวาร. ๑๙/๒๐๘.

[๒] สํ. มหาวาร. ๑๙/๒๐๘, ที. สี. ๙/๒๕๙, ที. ปา. ๑๑/๓๒๙, องฺ. ติก. ๒๐/๓๑๓, องฺ. ฉกฺก. ๒๒/๓๑๙, องฺ. เอกาทสก. ๒๔/๓๕๙.

อาเสวนาย ปคุณพลวภาวาย สํวตฺตนฺตีติ อตฺโถ. ภาวนายาติ ตสฺเสว สมาธิสฺส วฑฺฒิยา.

ที่เดียว เพราะมีคำพูดว่า "สุขิโน จิตฺตํ สมาธิยติ" จิตของผู้มีสุข ย่อมตั้งมั่น ดังนี้, เพราะฉะนั้น จึงมีความหมายว่า ศีลเป็นไปพร้อมเพื่ออาเสวนะ คือเพื่อความคล่องแคล่วและมีกำลังแห่งสมาธิ. คำว่า เพื่อภาวนา คือเพื่อความเจริญแห่งสมาธินั้นนั่นแหละ.

พหุลีกมฺมายาติ ปุนปฺปุนํ กิริยาย. อลงฺการายาติ ตสฺเสว สมาธิสฺส ปสาธนภูตสทฺธินฺทริยาทินิพฺพตฺติยา อลงฺการาย สํวตฺตนฺติ. ปริกฺขารายาติ อวิปฺปฏิสาราทิกสฺส สมาธิสมฺภารสฺส สิทฺธิยา ตสฺเสว สมาธิสฺส ปริกฺขาราย สํวตฺตนฺติ. สมฺภารฏฺโฐ หิ อิธ ปริกฺขาร-สทฺโท. "เยเกจีเม ปพฺพชิเตน ชีวิตปริกฺขารา สมุทาเนตพฺพา"[๑]ติอาทีสุ วิย สมฺภาโรติ จ ปจฺจโย เวทิตพฺโพ.

คำว่า เพื่อการกระทำให้มาก คือเพื่อการกระทำบ่อย ๆ. คำว่า เพื่อธรรมเป็นเครื่องประดับ คือย่อมเป็นไปพร้อม เพื่อธรรมเป็นเครื่องประดับ โดยความบังเกิดแห่งคุณมีสัทธินทรีย์เป็นต้น อันเป็นเครื่องประดับสมาธินั้นนั่นเทียว. คำว่า เพื่อบริขาร คือย่อมเป็นไปพร้อมเพื่อบริขาร แห่งสมาธินั้นนั่นแหละ โดยความสำเร็จแห่งธรรมอันเป็นสัมภาระ(องค์ประกอบ)ของสมาธิ มีอวิปปฏิสาร (ความไม่เดือดร้อนใจ) เป็นต้น. เพราะว่า ศัพท์ว่า บริขาร ในที่นี้ มีความ

---

[๑] ม. มู. ๑๒/๒๑๒.

หมายว่าสัมภาระ. และปัจจัย พึงทราบว่า ชื่อว่าสัมภาระ ดุจในประโยคว่า "เยเกจีเม ปพฺพชิเตน ชีวิตปริกฺขารา สมุทาเนตพฺพา" บริขาร (คือสัมภาระอันได้แก่ปัจจัย)แห่งชีวิต ที่บรรพชิตพึงแสวงหามาเหล่านี้ใด ดังนี้เป็นต้น.

กามญฺจายํ ปริกฺขาร-สทฺโท "รโถ สีลปริกฺขาโร"ติอาทีสุ[1] อลงฺการฏฺโฐ, "สตฺตหิ นครปริกฺขาเรหิ สุปริกฺขิตฺตํ โหติ"ติอาทีสุ[2] ปริวารฏฺโฐ วุตฺโต. อิธ ปน อลงฺการปริวารานํ วิสุํ คหิตตฺตา "สมฺภารฏฺโฐ"ติ วุตฺตํ. ปริวารายาติ มูลการณภาเวเนว สมาธิสฺส ปริวารภูต-สติวีริยาทีธมฺมวิเสสสาธเนน ปริวาร-สมฺปตฺติยา สํวตฺตนฺติ. ปาริปูริยาติ วสีภาวสมฺปาปเนน, วิปสฺสนาย ปทฏฺฐาน-

ศัพท์ว่า บริขาร ท่านกล่าวว่า มีอรรถว่า เป็นเครื่องประดับ ดุจในประโยคว่า "รโถ สีลปริกฺขาโร" รถมีศีลเป็นบริขารเป็นต้น ก็ได้, มีอรรถว่าบริวาร (เครื่องแวดล้อม) ดุจในประโยคว่า "สตฺตหิ นครปริกฺขาเรหิ สุปริกฺขิตฺตํ โหติ" นครเป็นอันแวดล้อมดีแล้ว ด้วยบริขารแห่งนคร ๗ อย่าง ดังนี้เป็นต้น ก็ได้ ก็จริงอยู่. แต่ว่าในที่นี้เป็นอันกล่าวได้ว่า "มีอรรถว่า สัมภาระ (คือปัจจัย)" เพราะเครื่องประดับและบริวาร ท่านถือ

๑ สํ. มหา. ๑๙/๗.
๒ องฺ. สตฺตก. ๒๓/๑๐๗.

ภาวาปาทเนน จ ปริปุณฺณภาวสาธนโต สมาธิสฺส ปริปูริยา สํวตฺตนฺติ.

แยกเป็นอย่างหนึ่งต่างหากแล้ว. คำว่า เพื่อบริวาร คือย่อมเป็นไปพร้อมเพื่อบริวารสมบัติ โดยให้สำเร็จธรรมวิเศษมีสติ วิริยะเป็นต้น อันเป็นบริวารของสมาธิ เพราะความที่เป็นมูลเหตุนั่นเอง. คำว่า เพื่อความบริบูรณ์ คือย่อมเป็นไปพร้อม เพื่อความบริบูรณ์แห่งสมาธิ โดยให้สำเร็จความบริบูรณ์ โดยการให้บรรลุวสีภาพ, และโดยการให้ถึงความเป็นปทัฏฐานแห่งวิปัสสนา.

เอวํ สุปริสุทฺธสีลมูลกํ สพฺพาการปาริปูรํ สมาธึ ทสฺเสตฺวา อิทานิ "สมาหิโต ปชานาติ ปสฺสติ, ยถาภูตํ ชานํ ปสฺสํ นิพฺพินฺทติ, นิพฺพินฺทํ วิรชฺชติ, วิราคา วิมุจฺจตี"ติ[๑] วจนโต สีลมูลกานิ สมาธิปทฏฺฐานานิ ปโยชนานิ ทสฺเสตุํ "เอกนฺตนิพฺพิทายา"ติอาทิ วุตฺตํ. นิพฺพิทาย หิ ทสฺสิตาย ตสฺส ปทฏฺฐานภูตํ ยถาภูตญาณ-

ท่านอาจารย์ ครั้นแสดงสมาธิที่มีศีลอันบริสุทธิ์ดีเป็นมูล ที่มีความบริบูรณ์โดยอาการทั้งปวงอย่างนี้แล้ว บัดนี้ประสงค์แสดงประโยชน์ทั้งหลายที่มีศีลเป็นมูล มีสมาธิเป็นปทัฏฐาน โดยพระบาลีว่า "สมาหิโต ปชานาติ ปสฺสติ ฯเปฯ วิราคา วิมุจฺจติ" บุคคลผู้มีจิตตั้งมั่น ย่อมรู้ ย่อมเห็น, เมื่อรู้ เมื่อเห็นตามความเป็นจริง ก็ย่อม

[๑] องฺ. ทสก. ๒๔/๓, สํ. ขนฺธ. ๑๗/๒๗.

ทสฺสนํ ทสฺสิตเมว โหติ, ตสฺมึ อสติ นิพฺพิทาย อสิชฺฌนโต. นิพฺพิทาทโย อตฺถโตว วิภตฺตาเอว. ยถาภูตญาณทสฺสนนฺติ ปเนตฺถ สปฺปจฺจยนามรูปทสฺสนํ อธิปฺเปตํ. เอวเมตฺถ อมตมหานิพฺพานปริโยสานํ สีลสฺส ปโยชนํ ทสฺสิตนฺติ เวทิตพฺพํ.

เบื่อหน่าย, เมื่อเบื่อหน่าย ก็ย่อมคลายกำหนัด, เพราะคลายกำหนัด ก็ย่อมหลุดพ้น ดังนี้ จึงกล่าวว่า "เพื่อความเบื่อหน่ายโดยส่วนเดียว" ดังนี้เป็นต้น. จริงอยู่ เมื่อท่านได้แสดงนิพพิทา (ความเบื่อหน่าย) แล้ว ยถาภูตญาณทัสสนะ (ความเห็น คือ ความรู้ตามความเป็นจริง) อันเป็นปทัฏฐานแห่งนิพพิทาญาณนั้น ก็เป็นอันท่านได้แสดงแล้วเทียว, เพราะเมื่อยถาภูตญาณทัสสนะนั้นไม่มี นิพพิทาก็สำเร็จมิได้. ก็เป็นอันท่านอาจารย์จำแนกธรรมทั้งหลาย มีนิพพิทาเป็นต้น โดยสภาวะทีเดียวแหละ. ก็คำว่า ยถาภูตญาณทัสสนะ ในที่นี้ ประสงค์เอาการเห็นนามรูปพร้อมทั้งปัจจัย. พึงทราบว่า ในอธิการนี้ เป็นอันท่านอาจารย์แสดงประโยชน์ของศีลอันมีอมตมหานิพพานเป็นที่สุด ไว้โดยประการที่กล่าวมานี้.

อิทานิ ปหานาทีสุ สีลนํ[๑] ทสฺเสตุํ "เอตฺถ จา"ติอาทิ อารทฺธํ. ตตฺถ ปชหนํ อนุปฺปาทนิโรโธ ปหานนฺติ ตสฺส ภาวสาธนตํ สนฺธาย "ปหานํ โกจิ ธมฺโม นาม นตฺถี"ติ วุตฺตํ. ยถา ปนสฺส ธมฺมภาโว สมฺภวติ, ตถา เหฏฺฐา สํวณฺณิตํเอว. เอวํ หิสฺส สีลภาโว สุฏฺฐุ ยุชฺชติ.

บัดนี้ ท่านประสงค์แสดงสภาวะที่เป็นศีล ในธรรมทั้งหลายมีปหานะเป็นต้น จึงเริ่มคำว่า "เอตฺถ จ" ดังนี้เป็นต้น. ในธรรมเหล่านั้น การละ ได้แก่ ความดับคือความไม่เกิดขึ้น ชื่อว่า ปหานะ เพราะเหตุนั้น ท่านหมายเอาความเป็นภาวสาธนะแห่งปหานะนั้น (คือให้แปลว่า การละ) จึงกล่าวว่า "ชื่อว่าธรรมอะไร ๆ เรียกว่า ปหานะ หามีไม่" ดังนี้. อนึ่ง ปหานะนั้นมีความเป็นธรรมะ ก็โดยประการแห่งคำที่ข้าพเจ้าได้สังวรรณนาในหนหลัง นั่นเทียว. จริงอยู่ ความที่ปหานะนั้นเป็นศีล ย่อมเหมาะสมดีก็โดยประการที่กล่าวนี้.

ตํ ตํ ปหานนฺติ "ปาณาติปาตสฺส ปหานํ, อทินฺนาทานสฺส ปหานนฺ"ติ เอวํ วุตฺตํ ตํ ตํ ปหานํ. ตสฺส ตสฺส กุสลธมฺมสฺสาติ ปาณาติปาตสฺส ปหานํ

คำว่า การละนั้น ๆ ได้แก่ การละที่ได้กล่าวไว้อย่างนี้ว่า "การละปาณาติบาต, การละอทินนาทาน" เป็นต้นนั้น ๆ. คำว่า แห่งกุศลธรรมนั้น ๆ คือแห่งกุศลธรรมนั้น ๆ

---

[๑] ฉ. สีลตฺตํ.

เมตฺตาทิกุสลสฺส ธมฺมสฺส, อทินฺนาทานสฺส ปหานํ จาคาทิกุสลสฺส ธมฺมสฺสาติ เอวํ ตสฺส ตสฺส กุสลธมฺมสฺส. ปติฏฺฐานฏฺเฐนาติ ปติฏฺฐานภาเวน. ปหานํ หิ[๑] ตสฺมึ สติ โหติ, อสติ น โหติ, ตสฺส "ปติฏฺฐานนฺ"ติ วตฺตพฺพตํ ลภตีติ กตฺวา ยสฺมึ สนฺตาเน ปาณาติปาตาทโย ตสฺส ปกมฺปเหตโวติ ตปฺปหานํ วิกมฺปภาวากรเณน[๒] สมาธานํ วุตฺตํ. เอวํ เสสปหาเนสุปิ วตฺตพฺพํ. สมาธานํ สณฺฐปนํ, สํยมนํ วา.

อย่างนี้ คือ การละปาณาติบาตเป็นการเข้าไปทรงไว้ โดยอรรถว่าเป็นที่ตั้งแห่งกุศลธรรมมีเมตตาเป็นต้น, การละอทินนาทานเป็นการเข้าไปทรงไว้ โดยอรรถว่าเป็นที่ตั้งแห่งกุศลธรรม มีจาคะเป็นต้น. คำว่า โดยอรรถว่าเป็นที่ตั้ง คือโดยความเป็นที่ตั้ง. ท่านอาจารย์ทำไว้ในใจว่า จริงอยู่ เมื่อกุศลธรรมนั้นมี การละจึงมีได้, เมื่อกุศลธรรมนั้นไม่มี การละก็ไม่มี, การละนั้นจึงได้ซึ่งภาวะที่ควรจะกล่าวได้ว่า "เป็นที่ตั้ง" แห่งกุศลธรรมนั้น ดังนี้ แล้วจึงกล่าวถึงการละปาณาติบาตเป็นต้นนั้น ว่า เป็นความตั้งไว้ด้วยดี โดยไม่กระทำความหวั่นไหว (ในวิสุทธิมรรคเป็น โดยไม่กระทำความกระจัดกระจายให้) เพราะอรรถว่า ธรรมทั้งหลาย

---

[๑] สี. ปหานํ หิ โย.

[๒] ฉ. วิกมฺปาภาวกรเณน, (วิสุทฺธิมคฺค. อวิปฺปกิณฺณภาวกรเณน จ สมาธาน).

มีปาณาติบาตเป็นต้น มีในสันดานใด ก็เป็นเหตุหวั่นไหวแห่งสันดานนั้น. แม้ในการละธรรมที่เหลือก็มีคำที่ควรกล่าวอย่างนี้. ชื่อว่า ความตั้งไว้ด้วยดี ได้แก่ ความตั้งไว้โดยชอบ. หรือได้แก่ความสำรวม.

อิตเร จตฺตาโรติ เวรมณีอาทโย จตฺตาโร ธมฺมา น ปหานํ วิย โวหารมตฺตนฺติ อธิปฺปาโย. ตโต ตโตติ ตมฺหา ตมฺหา ปาณาติปาตาทิโต. ตสฺส ตสฺสาติ ปาณาติปาตาทิกสฺส สํวราเสน[๑] ตสฺส ตสฺส วา สํวรสฺส วเสน. ตทุภยสมฺปยุตฺตเจตนาวเสนาติ เวรมณีหิ, สํวรธมฺเมหิ จ สมฺปยุตฺตาย เจตนาย วเสน.

คำว่า ธรรม ๔ อย่างนอกนี้ อธิบายว่า ธรรม ๔ อย่างมีเวรมณี (ความงดเว้น) เป็นต้น มิใช่เป็นเพียงบัญญัติ เหมือนอย่างปหานะ(การละ). คำว่า จากโทษนั้น ๆ คือจากโทษมีปาณาติบาตเป็นต้นนั้น ๆ. คำว่า (ด้วยอำนาจความสำรวม)โทษนั้น ๆ คือด้วยอำนาจการป้องกันโทษ มีปาณาติบาตเป็นต้น หรือด้วยอำนาจความสำรวมนั้น ๆ. คำว่า ด้วยอำนาจเจตนา ที่สัมปยุตกับความงดเว้นและความสำรวมทั้งสองนั้น คือ ด้วยอำนาจเจตนาที่สัมปยุตกับความงดเว้นทั้งหลาย และกับสังวรธรรมทั้งหลาย.

---

๑ ฉ. สํวรณวเสน.

ตํ ตํ อวีติกฺกมนฺตสฺสาติ ตํ ตํ ปาณาติปาตาทึ อวีติกฺกมนฺตสฺส ปุคฺคลสฺส, ธมฺมสมูหสฺส วา วเสน เจตโส ปวตฺติสภาวํ สนฺธาย วุตฺตา. ตสฺมา เอกกฺขเณปิ ลพฺภนฺตีติ อธิปฺปาโย.

คำว่า แห่งบุคคลผู้ไม่ก้าวล่วงโทษนั้น ๆ ความว่า ธรรม ๔ อย่างนอกนี้ ชื่อว่า ท่านกล่าวหมายเอาภาวะที่มีอยู่แห่งความเป็นไปของใจ ด้วยอำนาจแห่งบุคคล ผู้ไม่ก้าวล่วงโทษ มีปาณาติบาตเป็นต้นนั้น ๆ, หรือแห่งประชุมธรรม. เพราะฉะนั้นจึงมีอธิบายว่า ย่อมหาได้ แม้ในขณะเดียวกัน.

สีลสงฺกิเลส, โวทานวณฺณนา

พรรณนาความเศร้าหมอง, ความผ่องแผ้วของศีล

๒๑. สงฺกิลิสฺสติ เตนาติ สงฺกิเลโส. โก ปน โสติ อาห "ขณฺฑาทิภาโว สีลสฺส สงฺกิเลโส"ติ. โวทายติ วิสุชฺฌติ เอเตนาติ โวทานํ, อขณฺฑาทิภาโว. ลาภยสาทีติ อาทิ-สทฺเทน ญาติองฺคชีวิตาทีนํ สงฺคโห. สตฺตสุ อาปตฺติกฺขนฺเธสุ อาทิมฺหิ วา อนฺเต วา เวมชฺเฌติ จ อิทํ เตสํ อุทฺเทสาทิ-

๒๑. ชื่อว่าสังกิเลส เพราะอรรถว่าเป็นเหตุเศร้าหมอง. ก็อะไรเล่าเป็นเหตุเศร้าหมองนั้น ท่านอาจารย์กล่าวตอบว่า "ภาวะที่ศีลขาดเป็นต้น จัดเป็นเหตุเศร้าหมองของศีล" ดังนี้. ชื่อว่าโวทาน เพราะอรรถว่าเป็นเหตุผ่องแผ้ว คือ หมดจด, ได้แก่ ภาวะที่ศีลไม่ขาดเป็นต้น. บทว่า

ปาฬิวเสน ฯ วุตฺตํ. น หิ อญฺโญ โกจิ อาปตฺติกฺขนฺธานํ อนุกฺกโม อตฺถิ. ขณฺฑนฺติ ขณฺฑวนฺตํ, ขณฺฑิตํ วา. ฉิทฺทนฺติ เอตฺถาปิ เอเสว นโย. ปริยนฺเต ฉินฺนสาฏโก วิยาติ ปาตฺรนฺเต[๑] ทสนฺเต วา ฉินฺนวตฺถํ วิย.

ลาภยสาทิ (อันมีลาภและยศเป็นต้น) ด้วย อาทิ ศัพท์ (ที่แปลว่า เป็นต้น) มีการสงเคราะห์เอาญาติ อวัยวะ ชีวิต เป็นต้น. ก็คำว่า ในบรรดากองอาบัติ ๗ สิกขาบทของภิกษุรูปใด เป็นอันทำลายแล้วในเบื้องต้นก็ดี ในที่สุดก็ดี ในท่ามกลาง(ก็ดี) นี้ ท่านกล่าวไว้ด้วยอำนาจพระบาลี ที่เป็นอุเทศเป็นต้นแห่งอาบัติเหล่านั้น. ด้วยว่าลำดับแห่งกองอาบัติทั้งหลาย อะไร ๆ อย่างอื่นหามีไม่. คำว่า ขาด ได้แก่ ศีลที่มีการขาด, หรือที่ขาดแล้ว. แม้ในคำนี้ว่า ทะลุ ก็มีนัยนี้แหละ. คำว่า เหมือนอย่างผ้าสาฎกขาดที่ชายฉะนั้น คือ เหมือนอย่างผ้าขาดที่ชายผ้าหรือที่ริมสุดของผ้า ฉะนั้น.

เอวนฺติ อิทานิ วุจฺจมานากาเรน. เมถุนสํโยควเสนาติ ราคปริยุฏฺฐาเนน สทิสภาวาปตฺติยา มิถุนานํ อิทนฺติ เมถุนํ,

คำว่า โดยประการอย่างนี้ คือโดยอาการที่กำลังกล่าวถึงอยู่ในบัดนี้. คำว่า ด้วยอำนาจแห่งเมถุนสังโยค ความว่า ชื่อว่า

---

๑ ฅตฺรนฺเตติ วา วตฺถนฺเตติ วา ทิสฺสติ, สี. มตฺตนฺเต วา, ม. ปตฺรนฺเต, ฉ. วตฺถนฺเต.

นิพฺพนฺธนํ? เมถุนวเสน สมาโยโค เมถุนสํโยโค. อิธ ปน เมถุนสํโยโค วิย เมถุนสํโยโค, ตสฺส วเสน. อิธาติ อิมสฺมึ โลเก. เอกจฺโจติ เอโก. สมโณ วา พฺราหฺมโณ วาติ ปพฺพชามตฺเตน สมโณ วา ชาติมตฺเตน พฺราหฺมโณ วา.

เมถุน เพราะอรรถว่าสิ่งนี้เป็นของคนคู่ โดยการถึงความเช่นเดียวกัน เพราะความกลุ้มรุมแห่งราคะ, ได้แก่ การสมสู่. ความประกอบร่วมกันด้วยอำนาจแห่งเมถุน ชื่อว่าเมถุนสังโยค. แต่ในที่นี้ เป็นดุจเมถุนสังโยค จึงชื่อว่าเมถุนสังโยค, ได้แก่ ด้วยอำนาจแห่งเมถุนสังโยคนั้น. บทว่า อิธ แปลว่า ในโลกนี้. บทว่า เอกจฺโจ ได้แก่ บางคน. คำว่า สมณะก็ดี พราหมณ์ก็ดี คือผู้เป็นสมณะโดยสักว่าได้บวชก็ดี ผู้เป็นพราหมณ์โดยสักว่าชาติ(กำเนิด)ก็ดี.

ทฺวยทฺวยสมาปตฺตินฺติ[๒] ทฺวีหิ ทฺวีหิ สมาปชฺชิตพฺพํ, เมถุนนฺติ อตฺโถ. นเหว โข สมาปชฺชตีติ สมฺพนฺโธ. อุจฺฉาทนํ อุพฺพตฺตนํ. สมฺพาหนํ ปริมทฺทนํ. สาทิยตีติ อธิวาเสติ. ตทสฺสาเทตีติ อุจฺฉาทนาทึ

คำว่า ซึ่งความประจวบร่วมกัน ๒ ต่อ ๒ คือ ซึ่งสิ่งที่คน ๒ ต่อ ๒ พึงถึงร่วมกัน, ความว่า ได้แก่ เมถุน. เชื่อมความว่า นเหว โข สมาปชฺชติ. ชื่อว่า อุจฺฉาทนํ ได้แก่ การขัดสี. ชื่อว่า สมฺพาหนํ ได้แก่

---

[๑] สี. นิฐวนํ. ฉ. นิพนฺธนํ.

[๒] ฉ. อิ. ทฺวยํทฺวยสมาปตฺตินฺติ.

อภิรมติ. นิกาเมตีติ อิจฺฉติ. วิตฺตินฺติ ตุฏฺฐึ. อิทมฺปิ โขติ เอตฺถ อิทนฺติ ยถาวุตฺตํ สาทิยนาทึ ขณฺฑภาวาทิวเสน เอกํ กตฺวา วุตฺตํ.

การนวด. บทว่า สาทิยติ ได้แก่ ยอมรับ. คำว่า ยินดีการกระทำนั้น คือรื่นรมย์การขัดสีเป็นต้น. บทว่า นิกาเมติ (ปรารถนา) ได้แก่ อิจฺฉติ (ต้องการ). คำว่า ความปลาบปลื้ม ได้แก่ ความยินดี. ในคำว่า แม้ข้อนี้แล นี้ ตรัสรวมเอาการยอมรับเป็นต้น (ยอมรับ ยินดี ปรารถนา ถึงซึ่งความปลาบปลื้ม)ตามที่ได้ตรัสว่า ข้อนี้ ให้เป็นอันเดียวกัน โดยเกี่ยวเป็นความขาดเป็นต้น.

ปิ-สทฺโท วกฺขมานํ อุปาทาย สมุจฺจยฏฺโฐ. โข-สทฺโท อวธารณฏฺโฐ. อิทํ วุตฺตํ โหติ : ยเทตํ พฺรหฺมจาริปฏิญฺญสฺส[๑] อสติปิ ทฺวยทฺวยสมาปตฺติยํ มาตุคามสฺส อุจฺฉาทน-นฺหาปนสมฺพาหนสาทิยนาทิ, อิทมฺปิ เอกํเสน ตสฺส พฺรหฺมจริยสฺส ขณฺฑาทิภาวาปาทนโต ขณฺฑมฺปิ ฉิทฺทมฺปิ สพลมฺปิ กมฺมาสมฺปีติ. เอวมฺปน ขณฺฑาทิภาวาปตฺติยา โส

ปิ ศัพท์ (ที่แปลว่า แม้) มีอรรถว่า รวบรวมยึดเอาคำที่กำลังกล่าวถึง. โข ศัพท์ (ที่แปลว่า แล) มีอรรถว่าย้ำความ. ข้อนี้มีอันกล่าวอธิบายไว้ว่า: แม้เมื่อสมณะหรือพราหมณ์ผู้ปฏิญาณว่า เป็นพรหมจารี ไม่มีความประจวบร่วมกัน ๒ ต่อ ๒ การยอมรับเป็นต้นซึ่งการที่มาตุคามขัดสีให้ อาบน้ำให้นวดให้ นี้ อันใด, แม้ข้อนี้ จัดเป็นความ

---

[๑] ฉ. พฺรหฺมจารีปฏิญฺญสฺส.

อปริสุทฺธํ พฺรหฺมจริยํ จรติ, น ปริสุทฺธํ, สํยุตฺโต เมถุนสํโยเคน, น วิสํยุตฺโต. ตโต จสฺส น ชาติอาทีหิ ปริมุตฺตีติ ทสฺเสนฺโต "อยํ วุจฺจตี"ติอาหิมาห.

ขาดก็ได้ ทะลุก็ได้ ด่างก็ได้ พร้อยก็ได้ เพราะเป็นการทำให้พรหมจรรย์นั้น ถึงซึ่งความขาดเป็นต้นได้โดยแน่นอน ฉะนี้แล. ก็พระผู้มีพระภาค เมื่อจะทรงแสดงว่า ก็เพราะการถึงความขาด เป็นต้นอย่างนี้ สมณะหรือพราหมณ์ผู้นั้น ชื่อว่าย่อมประพฤติพรหมจรรย์อันไม่บริสุทธิ์, ไม่ใช่บริสุทธิ์, เป็นผู้ประกอบด้วยเมถุนสังโยค, หาใช่ไม่ประกอบไม่. ก็เพราะเหตุนั้น เขาจึงหาความหลุดพ้นจากทุกข์ มีชาติเป็นต้น มิได้ ดังนี้ จึงตรัสว่า "อยํ วุจฺจติ" (ผู้นี้เรียกว่า) ดังนี้เป็นต้น.

สญฺชคฺฆตีติ กิเลสวเสน มหาหสิตํ หสติ. สํเกฬตีติ กายสํสคฺควเสน กีฬติ. สํเกฬายตีติ สพฺพโส มาตุคามํ เกฬายนฺโต วิหรติ. จกฺขุนาติ อตฺตโน จกฺขุนา. จกฺขุนฺติ มาตุคามสฺส จกฺขุํ. อุปนิชฺฌายตีติ อุเปจฺจ นิชฺฌายติ โอโลเกติ. ติโรกุฏฺฏาติ กุฏฺฏสฺส ปรโต. ตถา ติโรปาการา. มตฺติกามยา

คำว่า หัวเราะ คือหัวเราะเป็นเสียงหัวเราะดัง ด้วยอำนาจกิเลส. คำว่า ร่วมเล่น คือเล่นโดยเกี่ยวกับการคลุกคลีกันด้วยกาย. คำว่า เล่นหัว คืออยู่เล่นหัวกับมาตุคามทุกอย่าง. คำว่า ใช้ตา คือใช้ตาของตน. คำว่า (จ้องสบ)ตา คือ(จ้องสบ)ตาของมาตุคาม. คำว่า จ้อง คือเข้าไปเพ่ง

ภิตฺติ กุฑฺฑํ, อิฏฺฐกามยา ปากาโรติ วทนฺติ. ยากาจิ วา ภิตฺติ โปริสโต หิยฺยฑฺฒ-รตนุจฺจปฺปมาณา กุฑฺฑํ, กุฑฺฑโต อธิโก ปากาโร.

คือแลดู. คำว่า ภายนอกฝา คืออีกข้างหนึ่งของฝา. ชื่อว่า ภายนอกกำแพง ก็โดยนัยเดียวกันนั้น. อาจารย์หลายท่านกล่าวว่า ผนังที่สร้างด้วยดิน ชื่อว่าฝา, ที่สร้างด้วยอิฐ ชื่อว่ากำแพง. อีกอย่างหนึ่ง ผนังอย่างใดอย่างหนึ่ง ที่สูงกว่าหนึ่งชั่วคน ประมาณศอกครึ่ง ชื่อว่าฝา, ที่สูงเกินฝาชื่อว่ากำแพง.

อสฺสาติ พฺรหฺมจาริปฏิญฺญสฺส. ปุพฺเพติ วตฺตสมาทานโต[1] ปุพฺเพ. กามคุเณหีติ กามโกฏฺฐาเสหิ. สมปฺปิตนฺติ สุฏฺฐุ อปฺปิตํ สหิตํ. สมงฺคีภูตนฺติ สมนฺนาคตํ. ปริจาริย-มานนฺติ[2] กีฬิตํ, อุปฏฺฐหิยมานํ วา.

บทว่า อสฺส โยค พฺรหฺมจาริปฏิญฺญสฺส แปลว่าของผู้ปฏิญาณตนว่าเป็นพรหมจารีนั้น. คำว่า ในกาลก่อน คือในกาลก่อนแต่การสมาทานวัตร. คำว่า ด้วยกามคุณ คือด้วยส่วนแห่งกามทั้งหลาย. บทว่า สมปฺปิตํ ได้แก่อิ่มเอิบคือถึงพร้อมด้วยดี. คำว่าพร้อมเพรียง คือประกอบพร้อม. บทว่า ปริจาริยมานํ แปลว่า ที่เล่นอยู่, หรือถูกบำรุงบำเรออยู่.

---

[1] ฉ. วตสมาทานโต.

[2] ฉ. ปริจารยมานนฺติ.

ปณิธายาติ ปฏฺเฐตฺวา. สีเลนาติอาทีสุ ยมนิยมาทิสมาทานวเสน สีลํ. อวีติกฺกมวเสน วตฺตํ. อุภยมฺปิ สีลํ. ทุกฺกรจริยาวเสน ปวตฺติตํ วตฺตํ. ตํตํอกิจฺจสมฺมตโต วา นิวตฺติลกฺขณํ สีลํ. ตํตํสมาทานวโต เวสโภชนกิจฺจกรณาทิวิเสสปฏิปตฺติ วตฺตํ. สพฺพถาปิ ทุกฺกรจริยา ตโป. เมถุนวิรติ พฺรหฺมจริยํ.

บทว่า ปณิธาย แปลว่าปรารถนา. ในคำว่า ด้วยศีล เป็นต้น มีวินิจฉัยว่า ชื่อว่า ศีล ก็โดยเกี่ยวกับการสมาทานยมศีล และนิยมศีล เป็นต้น. ชื่อว่า วัตร ก็โดยเกี่ยวกับความไม่ก้าวล่วง. (อีกอย่างหนึ่ง) แม้ทั้งสองอย่าง ชื่อว่า ศีล. ที่ทำให้เป็นไป โดยเกี่ยวกับเป็นความประพฤติที่ทำได้ยาก ชื่อว่า วัตร. อีกอย่างหนึ่ง ธรรมชาติที่มีลักษณะหันกลับจากความประพฤติ ที่นับว่าเป็นกิจไม่สมควรนั้น ๆ ชื่อว่า ศีล. ข้อปฏิบัติที่พิเศษด้วยการกระทำกิจ คือการตบแต่งให้งามและการกินเป็นต้น ของผู้มีการสมาทานวัตรและศีลนั้น ๆ ชื่อว่า วัตร. ความประพฤติที่ทำได้ยาก แม้โดยประการทั้งปวง ชื่อว่า ตบะ. ความงดเว้นจากเมถุน ชื่อว่า พรหมจรรย์.

สพฺพโสติ อนวเสสโต, สพฺเพสํ วา. อเภเทนาติ อวีติกฺกเมน. อปราย จ ปาปธมฺมานํ อนุปฺปตฺติยา, คุณานํ อุปฺปตฺติยา

คำว่า โดยประการทั้งปวง คือโดยไม่เหลือ, หรือว่าทั้งหมด. คำว่า ด้วยความไม่แตกทำลาย คือด้วยความไม่ก้าว–

สงฺคณฺหิโตติ โยชนา. ตตฺถ กุชฺฌนลกฺขโณ โกโธ. อุปนยฺหนลกฺขโณ[๑] อุปนาโห. ปเรสํ คุณมกฺขนลกฺขโณ มกฺโข. ยุคคฺคาหลกฺขโณ ปลาโส. ปรสมฺปตฺติอุสฺสุยฺยนลกฺขณา อิสฺสา. อตฺตสมฺปตฺตินิคุยฺหนลกฺขณํ มจฺฉริยํ. สนฺตโทสปฏิจฺฉาทนลกฺขณา มายา. อสนฺตคุณสมฺภาวนลกฺขณํ[๒] สาเถยฺยํ. จิตฺตสฺส ถทฺธภาวลกฺขโณ ถมฺโภ. กรณุตฺตริยลกฺขโณ สารมฺโภ. อุณฺณติลกฺขโณ มาโน. อพฺภุณฺณติลกฺขโณ อติมาโน. มชฺชนลกฺขโณ มโท. จิตฺตโวสฺสคฺคลกฺขโณ ปมาโท. อาทิ-สทฺเทน โลภโมหวิปรีตมนสิการาทีนํ สงฺคโห.

ส่วง. ประกอบความได้ว่า สงเคราะห์ด้วยอาการอย่างอื่น คือความไม่เกิดขึ้นแห่งบาปธรรมทั้งหลาย ๑ ด้วยความเกิดขึ้นแห่งคุณทั้งหลาย ๑. ในบาปธรรมเหล่านั้น โกธะ (ความโกรธ) มีความขุ่นเคืองเป็นลักษณะ. อุปนาหะ (ความผูกโกรธ) มีความผูกไว้มั่นเป็นลักษณะ. มักขะ (ความลบหลู่) มีความลบหลู่คุณของผู้อื่นเป็นลักษณะ. ปลาสะ (ความตีเสมอ) มีการถือคู่เคียงกันเป็นลักษณะ. อิสสา (ความริษยา) มีความริษยาในสมบัติของผู้อื่นเป็นลักษณะ. มัจฉริยะ (ความตระหนี่) มีการซ่อนสมบัติของตนเป็นลักษณะ. มายา (ความหลอกลวง) มีการปกปิดโทษที่มีอยู่เป็นลักษณะ. สาไถย (ความโอ้อวด) มีการยกย่องคุณที่ไม่มีอยู่เป็นลักษณะ. ถัมภะ (ความดื้อดึง) มีความแข็ง

---

[๑] ฉ. อุปนนฺธนลกฺขโณ.
[๒] สี. ...ปภาวน...

กระด้างแห่งจิตเป็นลักษณะ. สารัมภะ (ความแข่งดี) มีความยิ่งขึ้นไปแห่งการกระทำเป็นลักษณะ. มานะ (ความถือตัว) มีความทะนงเป็นลักษณะ. อติมานะ (ความเย่อหยิ่ง) มีความทะนงยิ่งนักเป็นลักษณะ. มทะ (ความมัวเมา) มีความมัวเมาเป็นลักษณะ. ปมาทะ (ความประมาท) มีความปล่อยเลอะไปแห่งจิตเป็นลักษณะ. ด้วย อาทิ ศัพท์ (ที่แปลว่า เป็นต้น) มีการสงเคราะห์เอาบาปธรรมทั้งหลาย มีโลภะ โมหะ มนสิการที่วิปริต เป็นต้น.

อิทานิ "อขณฺฑาทิภาโว ปนา"ติ- อาทินา วุตฺตเมวตฺถํ ปากฏตรํ กาตุํ "ยานิ หี"ติอาทิมาห. ตตฺถ อนุปหตานีติ อนุปทฺทุตานิ. วิวฏฺฏูปนิสฺสยตาย ตณฺหา- ทาสพฺยโต โมจเนน ภุชิสฺสภาวกรณํ. อวิญฺญูนํ อปฺปมาณตฺตา วุตฺตํ "วิญฺญูหิ ปสตฺถตฺตา"ติ. สมาธิสํวตฺตนิ วา เอเตสํ

บัดนี้ ท่านประสงค์จะทำเนื้อความที่กล่าวไว้ ด้วยคำว่า "ส่วนภาวะที่ศีลไม่ขาด เป็นต้น" ดังนี้ เป็นต้นนั่นเอง ให้ชัดเจนยิ่งขึ้น จึงกล่าวว่า "ยานิ หิ" ดังนี้เป็นต้น. ในคำเหล่านั้น คำว่าที่(บาปธรรมทั้งหลาย) เข้าไปทำลายมิได้ คือ ที่(บาปธรรมทั้งหลาย) เข้าไปทำอันตรายมิได้. ชื่อว่า

ปโยชนํ, สมาธิสํวตฺตเน วา นิยุตฺตานีติ สมาธิสํวตฺตนิกานิ.

กระทำความเป็นไท เพราะเปลื้องจาก ความเป็นทาสของตัณหา โดยความเป็นอุปนิสัยแห่งวิวัฏฏะ. ท่านอาจารย์กล่าวว่า "เพราะความเป็นศีล ที่ผู้รู้ทั้งหลายสรรเสริญ" ดังนี้ เพราะผู้ไม่รู้ทั้งหลายไม่สำคัญ. ศีลชื่อว่า สมาธิสังวัตตนิกะ เพราะอรรถว่า มีความเป็นไปพร้อมเพื่อสมาธิ เป็นประโยชน์, หรือประกอบในความเป็นไปพร้อมเพื่อสมาธิ.

นิสฺทฺทาเนน[๑] สสฺสสมฺปตฺติ วิย ปฏิปกฺขวิคเมน สีลสมฺปทา, สา จ ตตฺถ สติ โทสทสฺสเนติ อาห "สีลวิปตฺติยา จ อาทีนวทสฺสเนนา"ติ. นิสมฺมการีนํ ปโยชนครุกตาย ทิฏฺฐคุเณเยว สมฺมาปฏิปตฺตีติ วุตฺตํ "สีลสมฺปตฺติยา จ อานิสํสทสฺสเนนา"ติ.

ศีลสัมปทา ย่อมมีได้เพราะความปราศไปแห่งธรรมอันเป็นปฏิปักษ์ ดุจความถึงพร้อมแห่งข้าวกล้า ย่อมมีได้ เพราะไม่มีพืชที่ทำอันตราย ฉะนั้น, ก็ศีลสัมปทานั้น ย่อมสำเร็จได้ เมื่อมีการเห็นโทษในศีลวิบัตินั้น เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า

---

[๑] นิทฺทาเนนาติ มญฺเญ. สสฺสทูสกานํ ติณานํ ทตฺเถน วา อสิเตน วา นิทฺทาเนนาติ อธิปฺปาโย.

"ด้วยการเห็นโทษในศีลวิบัติ" ดังนี้. สัมมาปฏิบัติ ย่อมมีได้ ในเพราะได้เห็นคุณแล้วเท่านั้น เพราะบุคคลผู้มีปกติใคร่ครวญก่อนแล้วจึงทำ เป็นผู้หนักแน่นในประโยชน์ เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "ด้วยการเห็นอานิสงส์ในศีลสมบัติ" ดังนี้.

ตตฺถ สีลวิปตฺติยา อาทีนโว สีลสมฺปทาย เหฏฺฐา ทสฺสิตอานิสํสปฏิปกฺขโต เวทิตพฺโพ, ตํ สุวิญฺเญยฺยนฺติ อวิตฺถาเรตฺวา ปการนฺตเรหิ ทสฺเสตุํ "อปิจา"ติอาทิ อารทฺธํ. ตตฺถ ยถา สีลสมฺปทา สตฺตานํ มนุญฺญภาวกรณํ, เอวํ สีลวิปตฺติ อมนุญฺญภาวกรณนฺติ[๑] อาห "ทุสฺสีโล ฯเปฯ เทวมนุสฺสานนฺ"ติ. อนนุสาสนีโยชิคุจฺฉิตพฺพโต.

ในอาการเหล่านั้น พึงทราบถึงโทษในศีลวิบัติ โดยคำพูดอันเป็นฝ่ายตรงข้ามต่ออานิสงส์ ในศีลสัมปทาที่ท่านแสดงไว้ในหนหลังเถิด, ข้อนั้นพึงรู้ได้ง่าย เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์ประสงค์แสดงโดยประการอื่น ไม่ทำให้พิสดาร จึงเริ่มคำว่า "อปิจ" (อนึ่ง) เป็นต้น. ในคำเหล่านั้น ศีลสัมปทาเป็นเครื่องสร้างความพึงพอใจ แก่สัตว์ทั้งหลาย ฉันใด, ศีลวิบัติก็เป็นเครื่องสร้างความไม่พึงพอใจ ฉันนั้น เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "บุคคลผู้ทุศีล ฯลฯ

๑. ฉ. อมนุญฺญภาวการณนฺติ.

ของเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย" ดังนี้. ชื่อว่า เป็นผู้ที่(เพื่อนพรหมจารี)ไม่พึงพร่ำสอน คือเป็นผู้ที่(เพื่อนพรหมจารี)พึงรังเกียจ.

ทุกฺขิโตติ สญฺชาตทุกฺโข. วิปฺปฏิสารีติ "อกตํ วต เม กลฺยาณนฺ"ติอาทินา ปจฺฉานุตาปี[๑] ทุพฺพณฺโณติ คุณวณฺเณน, กายวณฺเณน จ วิรหิโต. อสฺสาติ ทุสฺสีลสฺส. สมฺผสฺสิตานํ ทุกฺโข ทุกฺขาวโห สมฺผสฺโส เอตสฺสาติ ทุกฺขสมฺผสฺโส. คุณานุภาวาภาวโต อปฺปํ อคฺฆตีติ อปฺปคฺโฆ.

คำว่า เป็นทุกข์ คือมีทุกข์เกิดขึ้นพร้อม. คำว่า มีความเดือดร้อนใจ ได้แก่ เป็นผู้มีความเดือดร้อนในภายหลังเนือง ๆ โดยนัยว่า "เราไม่ได้ทำกรรมดีไว้หนอ" ดังนี้เป็นต้น. คำว่า เป็นผู้มีวรรณะหยาบ ได้แก่ เป็นผู้เว้นจากวรรณะคือคุณธรรม และจากวรรณะ(ผิวพรรณ)แห่งกาย. บทว่า อสฺส โยค ทุสฺสีลสฺส แปลว่า ของบุคคลผู้ทุศีลนั้น. ชื่อว่า มีสัมผัสเป็นทุกข์ เพราะอรรถว่ามีสัมผัสที่เป็นทุกข์ คือเป็นเหตุนำมาซึ่งความทุกข์แก่คนที่ถูกเขาแตะต้อง. ชื่อว่า เป็นผู้มีค่าน้อย เพราะอรรถว่ามีค่าน้อย เพราะไม่มีคุณานุภาพ.

---

๑ ฉ. ปจฺจานุตาปี.

อเนกวสฺสคณิกคูถกูโป วิยาติ อเนกวสฺส- สมูเห สญฺจิตุกฺการราวาโฏ วิย. ทุพฺพิโสโธ[๑] จ[๒] โสเธตุํ อสกฺกุเณยฺโย. ฉวาลาตํ ฉวทาเห สนฺตชฺชนุมฺมุกํ. อุภโต ปริพาหิโรติ สามญฺญโต คิหิโภคโต จ ปริหีโน. สพฺเพสํ เวรี, สพฺเพ วา เวรี เอตสฺสาติ สพฺพเวรี, โสเอว สพฺพเวริโก, ปุริโส. สํวาสํ นารหตีติ อสํวาสารโห. สทฺธมฺเมติ ปฏิปตฺติสทฺธมฺเม, ปฏิเวธสทฺธมฺเม จ.

คำว่า ดุจหลุมคูถที่หมักหมมไว้หลายปี คือดุจหลุมบ่อที่สั่งสมคูถ ในเมื่อมีการรวมเอาไว้หลายปี. ชื่อว่า เป็นผู้ที่ใคร ๆ ชำระได้ยาก คือเป็นผู้ที่ใคร ๆ ไม่พึงอาจชำระได้. ชื่อว่า ดุ้นฟืนเผาศพ คือดุ้นฟืนที่ไหม้ไฟในเพราะการเผาศพ. ชื่อว่า เป็นผู้ไกลจากประโยชน์ทั้งสอง คือเป็นผู้เสื่อมจากความเป็นสมณะและจากโภคะแห่งคฤหัสถ์. บุรุษ ชื่อว่า สพฺพเวรี เพราะอรรถว่ามีเวรต่อคนทั้งปวง, หรือว่ามีคนทั้งปวงเป็นผู้มีเวรกัน, สพฺพเวรี นั่นเองเป็น สพฺพเวริโก. ชื่อว่า อสํวาสารโห เพราะอรรถว่าไม่ควรซึ่งการอยู่ร่วม. คำว่า ในพระสัทธรรม ได้แก่ในพระปฏิบัติสัทธรรม, และในพระปฏิเวธ-สัทธรรม.

"อคฺคิกฺขนฺธปริยาเย วุตฺตทุกฺขภาคิตายา"ติ สงฺเขเปน วุตฺตมตฺถํ

ท่านอาจารย์ประสงค์แสดงโดยพิสดาร ซึ่งเนื้อความที่ได้กล่าวไว้ โดยสังเขปว่า

---

[๑] ฉ. ทุพฺพิโสธโน.

[๒] ฉ. จาติ น ทิสฺสติ.

วิตฺถารโต ทสฺเสตุํ "ทุสฺสีลานญฺหิ" ติอาทิ อารทฺธํ. ปญฺจกามคุณปริโภคสุเข, ปเรหิ กริยมานวนฺทนาทิสุเข[๑] จ อสฺสาเทน คธิตจิตฺตา ปญฺจกาม ฯเปฯ คธิตจิตฺตา, เตสํ. เต ยถาวุตฺตสุขสฺสาทา ปจฺจยา เอตสฺสาติ ตปฺปจฺจยํ. ทุกฺขนฺติ สมฺพนฺโธ.

"เพราะความเป็นผู้มีส่วนแห่งทุกข์ ที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ ในอัคคิขันธปริยายสูตร" ดังนี้ จึงเริ่มคำว่า "ทุสฺสีลานญฺหิ" ดังนี้เป็นต้น. ภิกษุผู้มีจิตกำหนัดด้วยความยินดีในความสุขที่เกิดจากการบริโภคกามคุณ ๕, และในความสุข ที่เกิดจากการกราบไหว้เป็นต้น ที่ผู้อื่นกระทำอยู่ ชื่อว่า ผู้มีจิตกำหนัด ฯลฯ ในกามคุณ ๕, ได้แก่ภิกษุเหล่านั้น. ชื่อว่า ตปฺปจฺจยํ เพราะอรรถว่ามีความยินดีในความสุขตามที่กล่าวแล้วนั้น เป็นปัจจัย. เชื่อมความว่า ทุกฺขํ (เป็น ตปฺปจฺจยํ ทุกฺขํ).

ปสฺสถ โนติ ปสฺสถ นุ, อปิ ปสฺสถ. มหนฺตนฺติ วิปุลํ. อคฺคิกฺขนฺธนฺติ อคฺคิสมูหํ. อาทิตฺตนฺติ ปทิตฺตํ. สมฺปชฺชลิตนฺติ สมนฺตโต ปชฺชลิตํ อจฺจิวิปฺผุลฺลิงฺคานิ[๒] มุญฺจนฺตํ. สโชติภูตนฺติ สมฺปภํ[๓] สมนฺตโต อุฏฺฐิตาหิ

บทว่า ปสฺสถ โน แปลว่า พวกเธอเห็นไหมหนอ, พวกเธอเห็นบ้างไหม. บทว่า มหนฺตํ แปลว่า ใหญ่. บทว่า อคฺคิกฺขนฺธํ แปลว่า กองไฟ. บทว่า อาทิตฺตํ แปลว่า ร้อน. บทว่า สมฺปชฺชลิตํ แปลว่า

---

๑ ฉ. กยิรมานวนฺทนมานนาทิสุเข.

๒ ฉ. อจฺจิวิปฺผุลิงฺคานิ.

๓ ฉ. สปฺปภํ.

ชาลาหิ เอกปฺปภาสมุทยภูตํ. ตํ กึ มญฺญถาติ ตํ อิทานิ มยา วุจฺจมานมตฺถํ กึ มญฺญถาติ อนุมติคฺคหณตฺถํ ปุจฺฉติ.

ลุกโพลงโดยรอบ พ่นสะเก็ดไฟ. บทว่า สโชติภูตํ คือมีแสงสว่าง ได้แก่ มีแสงสว่างเกิดขึ้นเป็นอันเดียวกัน ด้วยเปลวไฟที่ตั้งขึ้นโดยรอบ. คำว่า พวกเธอจะสำคัญความข้อนั้น อย่างไร ความว่า ตรัสถาม เพื่อการถือเอาความเห็นคล้อยตามว่า พวกเธอจะสำคัญความที่เรากำลังกล่าวถึงอยู่ในบัดนี้นั้น อย่างไร.

อาลิงฺคิตฺวาติ[๑] อุปคุยฺหิตฺวา. อุปนิสีเทยฺยาติ เตเนว อาลิงฺคเนน อุเปจฺจ นิสีเทยฺย. ยทตฺถเมตฺถ สตฺถา อคฺคิกฺขนฺธาลิงฺคนํ, กญฺญาลิงฺคนญฺจ อาเนสิ, ตมตฺถํ วิภาเวตุํ "อาโรจยามี"ติอาทิมาห. ตตฺถ อาโรจยามีติ อาจิกฺขามิ. โวติ ตุเมฺห. ปฏิเวทยามีติ สมฺโพเธมิ[๒] ทุสฺสีลสฺสาติ นิสฺสีลสฺส สีลวิรหิตสฺส.

บทว่า อาลิงฺคิตฺวา แปลว่า กอด. คำว่า พึงเข้าไปนั่ง คือพึงเข้าไปนั่งโดยกิริยาที่กอดนั้นนั่นแหละ. ในพระสูตรนี้ พระศาสดาทรงนำมาแล้วซึ่งเนื้อความ คือการกอดกองไฟ และการกอดนางสาวน้อยอันใดไว้ ทรงประสงค์จะทำเนื้อความนั้นให้แจ่มแจ้ง จึงตรัสว่า "เราจะบอก" ดังนี้เป็นต้น. ในบทเหล่านั้น บทว่า อาโรจยามิ แปลว่า เราจะบอก. บทว่า โว แปลว่า

---

๑ ฉ. อาลิงฺเคตฺวาติ.
๒ ฉ. ปโพเธมิ.

กะพวกเธอ. บทว่า ปฏิเวทยามิ แปลว่า จะให้ทราบ. คำว่า สำหรับภิกษุผู้ทุศีล คือ สำหรับภิกษุผู้ไม่มีศีล ได้แก่ เว้นจากศีล.

ปาปธมฺมสฺสาติ ทุสฺสีลตฺตา เอว หีนชฺฌาสยตาย ลามกสภาวสฺส. อสุจิสงฺกสฺสรสมาจารสฺสาติ อปริสุทฺธกายสมาจาราทิตาย อสุจิ[๑] หุตฺวา สงฺกาย สริตพฺพสมาจารสฺส. ทุสฺสีโล หิ กิญฺจิเทว อสารุปฺปํ ทิสฺวา"อิทํ อสุเกน กตํ ภวิสฺสตี"ติ ปเรสํ อาสงฺกนีโยว โหติ, เกนจิเทว วา กรณีเยน มนฺตยนฺเต ภิกฺขู ทิสฺวา "กจฺจิ นุ โข อิเม มยา กตกมฺมํ ชานิตฺวา มนฺเตนฺตี"ติ อตฺตโนเยว สงฺกาย สริตพฺพสมาจาโรติ.

คำว่า มีธรรมลามก คือมีสภาวะชั่วช้าเพราะความเป็นผู้มีอัธยาศัยเลว เหตุเพราะความเป็นคนทุศีลนั่นเอง. คำว่า มีความประพฤติไม่สะอาดที่พึงนึกถึง ด้วยความระแวง คือมีความประพฤติเป็นของไม่สะอาดที่ใคร ๆ พึงนึกถึงด้วยความระแวง เพราะมีความประพฤติทางกายเป็นต้น ไม่บริสุทธิ์. จริงอยู่ บุคคลผู้ทุศีล ย่อมเป็นผู้ที่คนเหล่าอื่นพึงระแวงได้ทีเดียวว่า "นี้จักเป็นสิ่งที่ผู้โน้นได้ทำไว้" ดังนี้ เพราะเห็นการกระทำที่ไม่เหมาะสมบางอย่างเข้าเท่านั้น, อีกอย่างหนึ่ง พอเห็นภิกษุทั้งหลายกำลังปรึกษากัน ด้วยกรณียกิจบางอย่างเข้าเท่านั้น ก็คิดว่า "ภิกษุเหล่านี้ ทราบกรรมที่

[๑] ฉ. อสุจิสฺส.

เราทำไว้ แล้วปรึกษากันอยู่หรือหนอ" ดังนี้ จึงชื่อว่า มีความประพฤติที่ตนเองนั่นแหละพึงนึกถึงด้วยความระแวง ฉะนี้แล.

ปฏิจฺฉนฺนกมฺมนฺตสฺสาติ ลชฺชิตพฺพตาย ปฏิจฺฉาเทตพฺพกมฺมนฺตสฺส. อสฺสมณสฺสาติ น สมณสฺส. สลากคฺคหณาทีสุ "อหมฺปิ สมโณ"ติ. มิจฺฉาปฏิญฺญาย สมณปฏิญฺญสฺส. อเสฏฺฐจาริตาย อพฺรหฺมจาริสฺส. อุโปสถาทีสุ "อหมฺปิ พฺรหฺมจารี"ติ มิจฺฉาปฏิญฺญาย พฺรหฺมจาริปฏิญฺญสฺส. ปูตินา กมฺเมน สีลวิปตฺติยา อนฺโต อนุปวิฏฺฐตฺตา อนฺโตปูติสฺส[๑] ฉหิ ทฺวาเรหิ ราคาทิกิเลสานุวสฺสเนน ตินฺตตฺตา อวสฺสุตสฺส. สญฺชาตราคาทิกจวรตฺตา สีลวนฺเตหิ ฉฑฺเฑตพฺพตฺตา จ กสมฺพุกชาตสฺส. อคฺคิกฺขนฺธูปมาย หีนูปมภูตายาติ อตฺโถ. เตนาห ภควา "เอตเทว ตสฺส วรนฺ"ติ.

คำว่า มีการงานปกปิด คือมีการงานที่พึงปกปิด เพราะความเป็นการงานที่น่าละอาย. บทว่า อสฺสมณสฺส แปลว่า ไม่ใช่สมณะ. ชื่อว่า ปฏิญญาว่าเป็นสมณะ ในกิจทั้งหลายมีการจับสลากเป็นต้น ด้วยมิจฉาปฏิญญา ว่า "แม้เราก็เป็นสมณะ" ดังนี้. ชื่อว่า ไม่ใช่พรหมจารี ก็เพราะความที่ไม่ใช่ผู้ประพฤติประเสริฐ. ชื่อว่า ปฏิญญาว่าเป็นพรหมจารี ก็ในกิจทั้งหลายมีอุโบสถกรรมเป็นต้น ด้วยมิจฉาปฏิญญา ว่า "แม้เราก็เป็นพรหมจารี" ดังนี้. ชื่อว่า เป็นคนเน่าใน ก็เพราะถูกกรรมเน่า คือศีลวิบัติ ตามเข้าไปข้างใน. ชื่อว่า เปียกแฉะ เพราะความที่เปียกเพราะการไหลรดแห่งกิเลส มีราคะเป็นต้น

---

[๑] ฉ. อนฺโตปูติกสฺส.

ภควา ทุกฺขํ ทสฺเสตฺวา ทุกฺขํ ทสฺเสตีติ สมฺพนฺโธ.

ทางทวาร ๖. ชื่อว่า มีชาติรกเรื้อ เพราะมีหยากเยื่อคือราคะเป็นต้นเกิดขึ้นพร้อมแล้ว และเพราะถูกท่านผู้มีศีลทั้งหลายพึงทอดทิ้ง. ชื่อว่า โดยการอุปมาด้วยกองไฟ ความว่า โดยมีอุปมาด้วยสิ่งเลว. เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า "การที่พึงเข้าไปนั่งกอด ฯลฯ ข้อนี้แหละประเสริฐกว่า" ดังนี้. เชื่อมความว่า พระผู้มีพระภาคครั้นทรงแสดงทุกข์(ที่มีการบริโภคกามคุณ ๕ อันเกี่ยวข้องกับสตรีเป็นปัจจัย)แล้ว ก็ทรงแสดงทุกข์(ที่มีการถวายอภิวาทเป็นต้น เป็นปัจจัย).

วาลรชฺชุยาติ วาเลหิ กตรชฺชุยา. สา หิ ขรตรา โหติ. ฆํเสยฺยาติ ปฏิสนฺวเสน ฆํเสยฺย. เตลโธตายาติ เตเลน นิสิตาย. ปจฺโจรสฺมินฺติ ปฏิอุรสฺมึ อุราภิมุขํ, อุรมชฺเฌติ อธิปฺปาโย. อโยสงฺกุนาติ สณฺหาเสน. เผณุทฺเทหกนฺติ

บทว่า วาลรชฺชุยา แปลว่า เชือกทำด้วยขนสัตว์. ก็เชือกนั้น หยาบแข็งยิ่งนัก. คำว่า พึงขัดสี คือพึงขัดสี ด้วยอำนาจการชักดึง. บทว่า เตลโธตาย แปลว่า ชะโลมด้วยน้ำมัน. บทว่า ปจฺโจรสฺมึ คือ ปฏิอุรสฺมึ แปลว่า ตรงหน้าอก, อธิบายว่า ที่ตรง

เผณํ อุทฺเทเหตฺวา, อเนการเผณํ[๑] อุฏฺฐเปตฺวาติ อตฺโถ.

กลางอก. บทว่า อโยสงฺกุนา ได้แก่ คีม. บทว่า เผณุทฺเทหกํ (เป็นฟองเดือดพล่าน) คือ ทำให้เป็นฟองเดือดพล่าน, ความว่า ทำฟองที่มีอาการเป็นอเนกให้ตั้งขึ้น.

อคฺคิกฺขนฺธาลิงฺคนทุกฺขโตปิ อธิมตฺตทุกฺขตาย กฏุกภูตํ ทุกฺขํ ผลํ เอตสฺสาติ อคฺคิกฺขนฺธาลิงฺคนทุกฺขาธิกทุกฺขกฏุกผลํ. กามสุขํ อวิชหโต ภินฺนสีลสฺส ทุสฺสีลสฺส กุโต ตสฺส สุขํ นตฺเถวาติ อธิปฺปาโย. สาทเนติ สาทิยเน[๒] ยนฺติ อญฺชลีกมฺมาสาธนํ[๓] อสีลิโนติ ทุสฺสีลสฺส. อุปหตนฺติ สีลพฺยสเนน อุปทฺทุตํ. ขตนฺติ กุสลมูลานํ ขณเนน ขณิตํ วา[๔] กุณสรีโรติ อธิปฺปาโย. สพฺพภเยหีติ อตฺตานุวาทาทิ-

ทุกข์อันเป็นของเผ็ดร้อน เพราะความเป็นทุกข์มีประมาณยิ่ง แม้กว่าทุกข์ในการกอดกองไฟ เป็นผลของกามสุขนี้ เพราะเหตุนั้น กามสุขนี้จึงชื่อว่า มีผลเป็นทุกข์เผ็ดร้อนยิ่งกว่าทุกข์ในการกอดกองไฟ. อธิบายว่า สุขของบุคคลผู้มีศีลอันทำลายแล้ว คือผู้ทุศีล ผู้ไม่ละอยู่ซึ่งกามสุข จักมีได้แต่ไหน ย่อมไม่มีแก่เขาเลย. บทว่า สาทเน ได้แก่ สาทิยเน (ในเพราะความยินดี). บทว่า ยํ ได้แก่ ความยินดีในการกระทำอัญชลีกรรม.

---

[๑] ฉ. อเนกวารํ เผณํ.
[๒] สาทิยเนติ สาทเน?
[๓] วิสุทฺธิมคฺค. สาทนํ.
[๔] กิมิทํ...ขณิตํ กุณปสรีโรติ มญฺเญ, ฉ. ขณเนน ขตํ, ขณิตํ วา คุณํ สรีเรติ.

สพฺพภเยหิ. อุปจารชฺฌานํ อุปาทาย สพฺเพหิ อธิคมสุเขหิ.

คำว่า สำหรับคนผู้ไม่มีศีล คือสำหรับคนผู้ทุศีล. คำว่า ถูกกำจัด คือถูกความพินาศแห่งศีลทำร้าย. คำว่า ถูกขุด คือถูกขุดโดยการขุดเอามูลแห่งกุศลทั้งหลาย อีกอย่างหนึ่ง มีอธิบายว่า มีคุณในตัวถูกขุดเสียแล้ว. คำว่า จากภัยทั้งปวง คือจากภัยทั้งปวง มีภัยคือการติเตียนตนเองได้เป็นต้น. ชื่อว่า จากสุขในอธิคมทั้งปวง ก็จับตั้งแต่อุปจารฌานไป.

วุตฺตปฺปการวิปรีตโตติ สีลวิปตฺติยํ วุตฺตาการปฏิปกฺขโต "มนาโป โหติ เทวมนุสฺสานนฺ"ติอาทินา. กายคนฺโธปิ ปามุชฺชํ, สีลวนฺตสฺส ภิกฺขุโน กโรติ อปิ เทวานนฺติ เอตฺถ "คนฺโธ อิสีนํ จิรทกฺขิตานนฺ"ติอาทิกา[๑][๒] คาถา วิตฺถาเรตพฺพา. อวิฆาตีติ อปฺปฏิฆาตี. วธพนฺธาทิปริกิเลสา หิฏฺฐธมฺมิกา อาสวา

คำว่า โดยอาการตรงข้ามต่ออาการที่กล่าวแล้ว ได้แก่ โดยอาการที่เป็นฝ่ายตรงข้ามต่ออาการที่กล่าวไว้ในศีลวิบัติ คือโดยคำว่า "เป็นผู้ที่น่าชอบใจของเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย" ดังนี้เป็นต้น. ในคำว่า แม้กลิ่นกายของภิกษุผู้มีศีล ก็กระทำความปราโมทย์ แม้แก่เทวดาทั้งหลายได้ ดังนี้ พึงขยายคาถาที่ว่า "คนฺโธ อิสีนํ จิร-

[๑] ฉ. จิรทิกฺขิตานนฺติอาทิกา.

[๒] สํ. ส. ๑๕/๓๓๒, ขุ. ชา. ๒๗/๕๓๖.

อุปหุทวา. สมฺปรายิกานํ ทุกฺขานํ มูลํ นาม ทุสฺสีลฺยํ. อนุตฺตมติกฺกนฺตํ อจฺจนฺตํ, สนฺตา[๑] กิเลสปริฬาหสงฺขาตทรถานํ อภาเวน สพฺพทา สนฺตา. อุพฺพิชฺชิตฺวานาติ[๒] ญาณุตฺราเสน อุตฺตสิตฺวา. โวหาเปตพฺพนฺติ วิโสเธตพฺพํ.

ทกฺขิตานํ" ดังนี้เป็นต้นให้พิสดารเถิด. (ข้อความเต็มของพระคาถาที่ยกมามีคำแปลว่า "กลิ่นของพวกฤาษีทั้งหลาย ผู้มีวัตรอันสมาทานมาตลอดกาลนาน เคลื่อนพ้นจากกายแล้ว ย่อมฟุ้งไปตามลม ข้าแต่ท่านผู้เจริญ ข้าพเจ้าต้องการซึ่งกลิ่นนั้น อันเป็นเหมือนพวงดอกไม้หอมที่ศีรษะ เพราะว่าในกลิ่นนี้ พวกเทวดาทั้งหลายไม่สำคัญว่าเป็นปฏิกูลเลย" ดังนี้). บทว่า อวิฆาตี แปลว่า ไม่ขัดข้อง. ความเดือดร้อนมีการฆ่า การจองจำ เป็นต้น ชื่อว่า อาสวะที่มีในปัจจุบัน ได้แก่ อันตรายทั้งหลาย. ชื่อว่า มูลแห่งทุกข์ทั้งหลายอันมีในภพหน้า ได้แก่ ความเป็นคนทุศีล. มีที่สุดอันล่วงได้แล้ว ชื่อว่า อัจจันตะ (สุดยอด), ชื่อว่า สนฺตา (สงบ) คือสงบทุกเมื่อ เพราะไม่มีความกระวนกระวาย กล่าวคือ กิเลส-

---

[๑] ฉ. อจฺจนฺตํ สนฺตา อจฺจนฺตสนฺตา.

[๒] ฉ. อุพฺพิชฺชิตฺวาติ.

ปริฬาหะ (ความเร่าร้อนคือกิเลส). คำว่า สะดุ้งกลัว คือหวาดหวั่น ด้วยความหวาดหวั่นคือญาณ. คำว่า พึงยังศีลให้ผ่องแผ้ว คือพึงทำให้หมดจด.

ปรมตฺถมญฺชุสายํ วิสุทฺธิมคฺคสํวณฺณนายํ	พรรณนาศีลนิเทศ ปรมัตถมัญชุสา
สีลนิทฺเทสวณฺณนา นิฏฺฐิตา.	สังวรรณนาวิสุทธิมรรค จบแล้ว.

บริษัทเอเชียบุ๊คส์ จำกัด
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

๒. ธุตงฺคนิทฺเทสวณฺณนา

๒๒. อปฺปา อิจฺฉา เอตสฺสาติ อปฺปิจฺโฉ, ปจฺจยเคธรหิโต. ตสฺส ภาโว อปฺปิจฺฉตา, อโลภชฺฌาสยตาติ อตฺโถ. สมํ ตุฏฺฐิ, สนฺเตน, สเกน วา ตุฏฺฐิ สนฺตุฏฺฐิ, สนฺตุฏฺฐิ เอว สนฺตุฏฺฐิตา, อญฺญํ อปฏฺเฐตฺวา ยถาลทฺเธหิ อิตรีตเรหิ ปจฺจเยหิ ปริตุสฺสนา. สนฺตุฏฺฐิตาทีหีติ ต-กาโร วา ปทสนฺธิกโร. "สนฺตุฏฺฐิอาทีหี"ติ วา ปาโฐ.

๒. พรรณนาธุตังคนิเทศ

๒๒. บุคคล ชื่อว่าผู้มักน้อย เพราะอรรถว่า มีความปรารถนาน้อย, ได้แก่ผู้ปราศจากความกำหนัดในปัจจัย. ภาวะแห่งบุคคลผู้มักน้อยนั้น ชื่อว่า ความมักน้อย, หมายความว่า ความเป็นผู้มีอัชฌาสัยในความไม่โลภ. ความยินดีเสมอ, ความยินดีด้วยของมีอยู่, หรือว่าความยินดีด้วยของของตน ชื่อว่า สนฺตุฏฺฐิ, สนฺตุฏฺฐิ นั่นเอง เป็น สนฺตุฏฺฐิตา (ความสันโดษ), ได้แก่ความยินดีด้วยปัจจัยทั้งหลายตามที่ได้ คือเท่าที่มีเท่าที่ได้ ไม่ปรารถนาอื่นอีก. อีกอย่างหนึ่ง ต อักษร ในบทว่า สนฺตุฏฺฐิตาทีหิ เป็นตัวกระทำการเชื่อมบท. อีกอย่างหนึ่ง มีปาฐะว่า "สนฺตุฏฺฐิอาทีหิ" ดังนี้.

เต คุเณติ สีลโวทานสฺส เหตุภูเต อปฺปิจฺฉตาทิคุเณ. สมฺปาทเหตูติ สมฺปนฺเน กาตุํ. เต หิ สีลวิสุทฺธิยา ปฏิสุทฺธมคฺคา หุตฺวา ธุตธมฺเมหิ สมฺปนฺนตรา โหนฺติ.

คำว่า คุณเหล่านั้น ได้แก่ คุณทั้งหลาย มีความมักน้อยเป็นต้น อันเป็นเหตุแห่งความผ่องแผ้วของศีล. บทว่า สมฺปาทเหตุ แปลว่า ประสงค์จะทำให้ถึงพร้อม. จริงอยู่ คุณ

ธุตงฺคสมาทานนฺติ กิเลสานํ ธุนนกองฺคานํ วิทฺธํสนการณานํ สมฺมเทว อาทานํ. เอวนฺติ เอวํ สนฺเต, ธุตงฺคสมาทาเน กเตติ อตฺโถ. อสฺส โยคิโน. สลฺเลโข กิเลสานํ สมฺมเทว ลิขนา เฉทนา ตนุกรณํ.

เหล่านั้น เท่าที่พระโยคีได้มาด้วยความหมดจดแห่งศีล ย่อมเป็นอันถึงพร้อมยิ่งก็ด้วยธุตธรรมทั้งหลาย. คำว่า การสมาทานธุดงค์ ได้แก่ การถือเอาโดยชอบซึ่งองค์กำจัด คือเหตุย่ำยีกิเลสทั้งหลายนั่นเอง. บทว่า เอวํ แปลว่า เมื่อเป็นอย่างนี้, ความว่า เมื่อได้ทำการสมาทานธุดงค์แล้ว. บทว่า อสฺส โยค โยคิโน แปลว่า ของโยคีนั้น. ชื่อว่า ความขูดเกลา คือการขูด ได้แก่ การตัด การกระทำให้เบาบางซึ่งกิเลสทั้งหลายโดยชอบนั่นเทียว.

ปวิเวโก จิตฺตวิเวกสฺส อุปายภูตา วิเวกฏฺฐกายตา. อปจโย ยถา ปฏิปชฺชนโต กิเลสา นํ อปจินนฺติ น อาจินนฺติ, ตถา ปฏิปชฺชนา. วีริยารมฺโภ อนุปฺปนฺนานํ ปาปธมฺมานํ อนุปฺปาทนาทิวเสน อารทฺธวีริยตา. สุภรตา ยถาวุตฺตอปฺปิจฺฉภาวาทิสิทฺธา อุปฏฺฐากานํ สุขภรณียตา สุโปสตา.

ชื่อว่า ความสงัด ได้แก่ ความเป็นผู้มีกายตั้งอยู่ในความสงัด อันเป็นอุบายแห่งความสงัดจิต. ชื่อว่า ความไม่สะสม ได้แก่ การปฏิบัติโดยประการที่กิเลสทั้งหลายไม่ก่อ คือไม่สะสมไว้กะบุคคลนั้น. ชื่อว่าความปรารภความเพียร คือความเป็นผู้ได้ปรารภความเพียรแล้ว โดยเกี่ยวกับกิจ มีการไม่ทำบาปธรรมทั้งหลายที่ยังไม่เกิดขึ้น ให้เกิดขึ้น

เป็นต้น. ชื่อว่า ความเป็นคนเลี้ยงง่าย คือ ความเป็นคนที่อุปัฏฐากทั้งหลาย พึงเลี้ยงดูได้โดยง่าย อันสำเร็จจากความเป็นคนมักน้อยเป็นต้น ตามที่กล่าวแล้ว ได้แก่ความเป็นคนที่เขาเลี้ยงได้สะดวก.

อาทิ-สทฺเทน อปฺปกิจฺจตาสลฺลหุกวุตฺติตาทิเก[1] สงฺคณฺหาติ. สีลญฺเจว ยถาสมาทินฺนํ ปฏิปกฺขธมฺมานํ ทูรีภาเวน สุปริสุทฺธํ ภวิสฺสติ. วตฺตานิ[2] จ ธุตธมฺมานิ[3] สมฺปชฺชิสฺสนฺติ สมฺปนฺนา ภวิสฺสนฺติ, นิปฺผชฺชิสฺสนฺติ วา. ยา ถิรภูตา อิตรีตร-จีวรปิณฺฑปาตเสนาสนสนฺตุฏฺฐิ โปราณานํ พุทฺธาทีนํ อริยานํ ปเวณิภาเวน ฐิตา, ตตฺถ ปติฏฺฐิตภาวํ สนฺธายาห "โปราเณ อริยวํสตฺตเย ปติฏฺฐายา"ติ. ภาวนา อารามิตพฺพฏฺเฐน อาราโม เอตสฺสาติ

ด้วยอาทิ ศัพท์ (ที่แปลว่า เป็นต้น) ท่านสงเคราะห์เอาคุณทั้งหลาย มีความเป็นผู้มีกิจน้อย ความเป็นผู้ประพฤติเบาพร้อมเป็นต้นไว้. ศีล ตามที่สมาทานแล้วนั่นเอง ชื่อว่า จักเป็นอันบริสุทธิ์ดี ก็เพราะความเป็นผู้ไกลต่อธรรมอันเป็นปฏิปักษ์. และวัตรทั้งหลาย คือธุตธรรมทั้งหลาย ชื่อว่า จักถึงพร้อม คือจักเป็นอันสมบูรณ์, หรือจักสำเร็จผล. ความสันโดษด้วยจีวร บิณฑบาต และเสนาสนะตามมีตามได้ อันถึงความมั่นคง อันตั้งอยู่โดยความเป็นประเพณี ของพระ-

---

[1] ฉ. ...วุตฺติอาทิเก.
[2] ฉ. วตานิ.
[3] ฉ. ธุตธมฺมา จ.

ภาวนาราโม, ตพฺภาโว ภาวนารามตา, สมถวิปสฺสนาภาวนาสุ ยุตฺตปฺปยุตฺตตา. ยสฺมา อธิคมารโห ภวิสฺสติ, ตสฺมาติ สมฺพนฺโธ.

อริยเจ้าทั้งหลายมีพระพุทธเจ้าเป็นต้น แต่ก่อนเก่า อันใด, ท่านอาจารย์กล่าวว่า "ตั้งมั่นในอริยวงศ์ ๓ ก่อนเก่า" ดังนี้ หมายเอาภาวะที่ตั้งมั่นอยู่ ในความสันโดษอันนั้น. บุคคล ชื่อว่าภาวนารามะ (มีภาวนาเป็นที่มายินดี) เพราะอรรถว่า มีภาวนาเป็นอาราม โดยความหมายว่าเป็นที่พึงมายินดี, ภาวะแห่งภาวนารามะนั้น ชื่อว่าภาวนารามตา (ความเป็นผู้มีภาวนาเป็นที่มายินดี), ได้แก่ ความเป็นผู้ประกอบชอบในสมถภาวนาและวิปัสสนาภาวนา. เชื่อมความบาลีว่า ยสฺมา อธิคมารโห ภวิสฺสติ, ตสฺมา แปลว่า เพราะเหตุ ที่จักเป็นผู้ควรต่อการบรรลุ, ฉะนั้น.

ลาภสกฺการาทิ ตณฺหาย อามสิตพฺพโต, โลกปริยาปนฺนตาย จ โลกามิสํ. นิพฺพานาธิคมสฺส อนุโลมโต อนุโลมปฏิปทา วิปสฺสนาภาวนา. อตฺถโตติ วจนตฺถโต. ปเภทโตติ วิภาคโต. เภทโตติ วินาสโต.

ลาภและสักการะเป็นต้น ชื่อว่าโลกามิส(อามิสในโลก) เพราะพึงถูกตัณหาจับต้องได้, และเพราะความเป็นของนับเนื่องในโลก. วิปัสสนาภาวนา ชื่อว่าอนุโลมปฏิปทา เพราะอนุโลมต่อการบรรลุ

ธุตาทีนนฺติ ธุตธุตวาทธุตธมฺมธุตงฺคานํ. สมาสพฺยาสโตติ สงฺเขปวิตฺถารโต.

พระนิพพาน. คำว่า โดยอรรถ คือโดยความหมายของคำ. คำว่า โดยประเภท คือโดยการจำแนก. คำว่า โดยความแตกทำลาย คือโดยความพินาศ. คำว่า ศัพท์ทั้งหลาย มีธุตศัพท์เป็นต้น ได้แก่ ศัพท์ว่า ธุตะ ศัพท์ว่า ธุตวาทะ ศัพท์ว่า ธุตธรรม และศัพท์ว่า ธุตังคะ. บทว่า สมาสพฺยาสโต แปลว่า โดยย่อและโดยพิสดาร.

๒๓. รถิกาติ รจฺฉา. สงฺการ-กูฏาทีนนฺติ นิทฺธารเณ สามิวจนํ. อพฺภุคฺคตฏฺเฐนาติ อุสฺสิตฏฺเฐน. "นทิยา กูลนฺ"ติอาทีสุ วิย สมุสฺสยฏฺโฐ กูล-สทฺโทติ อาห "ปํสุกูลมิวาติ ปํสุกูลนฺ"ติ. กุ-สทฺโท กุจฺฉายํ อุล-สทฺโท คติอฏฺโฐติ อาห "กุจฺฉิตภาวํ คจฺฉตีติ วุตฺตํ โหตี"ติ, ปํสุ วิย กุจฺฉิตํ อุลติ ปวตฺตตีติ วา ปํสุกูลํ. ปํสุกูลธารณํ ปํสุกูลํ อุตฺตรปทโลเปน, ตํ สีลมสฺสาติ ปํสุกูลิโก, ยถา "อาปูปิโก"ติ. องฺคติ อตฺตโน ผลํ ปฏิจฺจ เหตุภาวํ คจฺฉตีติ องฺคํ, การณํ.

๒๓. บทว่า รถิกา แปลว่า ตรอก. บทว่า สงฺการกูฏาทีนํ เป็นฉัฏฐีวิภัตติ ลงในอรรถ คือนิทธารณะ. บทว่า อพฺภุคฺคตฏฺเฐน แปลว่า โดยความหมายว่าอยู่ข้างบน. ท่านอาจารย์ทำไว้ในใจว่า กูล ศัพท์ มีอรรถว่า สมุสฺสย (ที่ยกสูง, เนิน, ฝั่ง, กอง) ดุจในประโยคว่า "นทิยา กูลํ" ฝั่งแห่งแม่น้ำ เป็นต้น ดังนี้ จึงกล่าวว่า "ชื่อว่าปังสุกูล เพราะอรรถว่าเป็นดุจกองฝุ่น" ดังนี้. กุ ศัพท์ ในความน่าเกลียด อุล ศัพท์ มีอรรถว่าถึง เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "อธิบายว่า ถึง

ความน่าเกลียด" ดังนี้, อีกอย่างหนึ่ง ผ้าชื่อว่าบังสุกุล เพราะอรรถว่าไป คือเป็นไปสู่ความน่าเกลียดเช่นเดียวกับฝุ่น. การทรงผ้าบังสุกุล (บังสุกูลธารณะ) ชื่อว่า บังสุกูล โดยการลบบทหลัง (คือบทว่าธารณะ ที่แปลว่าการทรง), ภิกษุ ชื่อว่าบังสุกูลิกะ เพราะอรรถว่า มีการทรงผ้าบังสุกูลนั้นเป็นปกติ, เหมือนอย่างคำว่า "อาปูปิกะ" (ผู้มีการกินขนมเป็นปกติ) ฉะนั้น. เหตุ ชื่อว่าองค์ เพราะอรรถว่าไป คือถึงความเป็นเหตุ เพราะอิง(อ้าง)ผลของตน.

เยน ปุคฺคโล "ปํสุกูลิโก"ติ วุจฺจติ, โส สมาทานเจตนาสงฺขาโต ธมฺโม ปํสุกูลิกสฺส องฺคนฺติ ปํสุกูลิกงฺคํ. เตนาห "ปํสุกูลิกสฺสา"ติอาทิ. ตสฺสาติ สมาทานสฺส. สมาทิยติ เอเตนาติ สมาทานํ, เจตนา.

ท่านเรียกบุคคลว่า "บังสุกูลิกะ" ด้วยธรรมใด, ธรรม กล่าวคือสมาทานเจตนานั้น ชื่อว่าบังสุกูลิกังคะ เพราะอรรถว่าเป็นองค์แห่งบุคคลผู้ชื่อว่าบังสุกูลิกะ. เพราะเหตุนั้นท่านจึงกล่าวว่า "ปํสุกูลิกสฺส" ดังนี้เป็นต้น. บทว่า ตสฺส โยค สมาทานสฺส แปลว่า ของการสมาทานนั้น. เจตนา ชื่อว่าการสมาทาน เพราะอรรถว่าเป็นเหตุถือเอาโดยชอบ.

เอเตเนว นเยนาติ ยถา ปสุกูลสฺส ธารณํ[๑] ปํสุกูลํ, ตํสีโล ปํสุกูลิโก, ตสฺส องฺคํ สมาทานเจตนา "ปํสุกูลิกงฺคนฺ"ติ วุตฺตํ, เอวํ เอเตเนว วจนตฺถนเยน ติจีวรธารณํ ติจีวรํ, ตํสีโล เตจีวริโก, ตสฺส องฺคํ สมาทานเจตนา "เตจีวริกงฺคนฺ"ติ เวทิตพฺพํ. สงฺฆาฏิอาทีสุ เอว ตีสุ จีวเรสุ ติจีวรสมญฺญา, น กณฺฑุปฏิจฺฉาทิวสฺสิกสาฏิกาทีสูติ ตานิ สรูปโต ทสฺเสนฺโต "สงฺฆาฏิอุตฺตราสงฺคอนฺตรวาสกสงฺขาตนฺ"ติ อาห.

คำว่า โดยนัยเดียวกันนั่นเอง ความว่า การทรงผ้าบังสุกุล ชื่อว่าบังสุกุล, ภิกษุผู้มีการทรงผ้าบังสุกุลนั้นเป็นปกติ ชื่อว่าบังสุกุลิกะ, องค์แห่งภิกษุผู้ทรงผ้าบังสุกุลเป็นปกตินั้น อันได้แก่สมาทานเจตนา เรียกว่า "บังสุกุลิกังคะ" ฉันใด, โดยนัยแห่งอรรถของคำนี้นั่นเอง การทรงจีวร ๓ ผืน ชื่อว่าติจีวร ภิกษุผู้มีการทรงจีวร ๓ ผืนนั้น เป็นปกติ ชื่อว่าเตจีวริกะ, องค์แห่งภิกษุผู้ชื่อว่าเตจีวริกะ นั้น อันได้แก่สมาทานเจตนา พึงทราบว่า เรียกว่า "เตจีวริกังคะ" ฉันนั้น. ในจีวร ๓ ผืน มีสังฆาฏิเป็นต้นเท่านั้น มีสมัญญา (ชื่อเฉพาะ) ว่า ไตรจีวร, ในผ้าปิดฝี ผ้าจำนำพรรษาเป็นต้น หามีสมัญญาว่าไตรจีวรไม่ เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์เมื่อจะแสดงไตรจีวรเหล่านั้น โดยสภาวะที่มีอยู่

---

๑ ฉ. ปํสุกูลธารณํ.

จึงกล่าวว่า "กล่าวคือสังฆาฏิ อุตราสงค์ และอันตรวาสก" ดังนี้.

ตํ ปิณฺฑปาตนฺติ ปเรหิ ทิยฺยมานานํ ปิณฺฑานํ ปตฺเต ปตนสงฺขาตํ ปิณฺฑปาตํ, อุญฺฉาตีติ[๑] ปิณฺฑปาติโก, ยถา พาหิริโก สามาภิโกติ. ปิณฺฑปาตีเอว ปิณฺฑปาติโก, ยถา ภทฺโท เอว ภทฺทโก. อวขณฺฑนํ วิจฺฉินฺทนํ น นิรนฺตรปฺปวตฺติ. ตปฺปฏิกฺเขปโต อนวขณฺฑนํ อวิจฺฉินฺทนํ นิรนฺตรปฺปวตฺติ.

คำว่า บิณฑบาตนั้น ความว่า ภิกษุชื่อว่า ปิณฑปาติกะ เพราะอรรถว่าแสวงหาบิณฑบาต กล่าวคือ การที่ก้อนข้าว ที่ชนเหล่าอื่นถวายให้ จะมีอันตกไปในบาตร, เหมือนอย่างคำว่า พาหริกะ สามากิกะ เป็นต้นฉะนั้น. ชื่อว่า ปิณฑปาตีนั่นเองเป็นปิณฑ-ปาติกะ, ก็เหมือนอย่างภัททะนั่นเอง เป็นภัททก ฉะนั้น. ชื่อว่า ความขาดตอน คือความขาดเป็นส่วน ๆ ได้แก่ ไม่ใช่ความเป็นไปอย่างหาระหว่างมิได้. ชื่อว่า ความไม่ขาดตอน ก็โดยความหมายที่ปฏิเสธความขาดตอนนั้น คือความไม่ขาดเป็นส่วน ๆ ได้แก่ ความเป็นไปอย่างหาระหว่างมิได้.

สห อปทาเนนาติ สห อนวขณฺฑเนน. สปทานนฺติ ปทสฺส กิริยาวิเสสนภาวํ ยตฺถ

บทว่า สห อปทาเนน แปลว่า เป็นไปกับความไม่ขาดตอน. ท่านอาจารย์ประสงค์

[๑] ฉ. ตํ อุญฺฉตีติ.

จ ตํ อนวขณฺฑนํ, ตํ จ ทสฺเสตุํ "อวขณฺเฑน วิรหิตํ อนุสฺสรนฺติ วุตฺตํ โหตี"ติ วุตฺตํ. เอกาสเนติ อิริยาปถนฺตเรน อนนฺตริตาย เอกายเยว นิสชฺชาย. ปตฺเต ปิณฺโฑติ เอตฺถ วตฺถุเภโท อิธาธิปฺเปโต, น สามญฺญํ. เอว-กาโร จ ลุตฺตนิทฺทิฏฺโฐติ ทสฺเสนฺโต "เกวลํ เอกสฺมึเยว ปตฺเต"ติ อาห. อุตฺตรปทโลปํ กตฺวา อยํ นิทฺเทโสติ ทสฺเสนฺโต "ปตฺตปิณฺฑคฺคหเณ ปตฺตปิณฺฑสญฺญํ กตฺวา"ติ อาห. เอเสว นโย อิโต ปเรสุปิ.

แสดงภาวะที่บทว่า สปทานํ เป็นกิริยา-วิเสสนะ (ขยายกิริยา) และสถานที่อันมีความไม่ขาดตอนนั้น จึงกล่าวว่า "อธิบายว่า เว้นความขาดตอน ได้แก่ ตามลำดับเรือน" ดังนี้. คำว่า ณ อาสนะเดียว คือโดยการนั่งท่าเดียวเท่านั้น ไม่ถูกอิริยาบถอื่นคั่น (ไม่เปลี่ยนอิริยาบถ). ในคำว่า ก้อนข้าวในบาตร นี้ ในที่นี้ประสงค์เอาประเภทแห่งวัตถุ, ไม่ใช่คำสามัญ. ท่าน-อาจารย์เมื่อจะแสดงว่า ก็เอว อักษร (ที่แปลว่าเท่านั้น) ได้แสดงไขไว้แล้วโดยเป็นคำที่ลบไว้ จึงกล่าวว่า "ในบาตรเดียวเท่านั้น อย่างเดียว" ดังนี้. เมื่อจะแสดงว่า นี้เป็นนิเทศทำการลบบทหลัง จึงกล่าวว่า "เพราะศัพท์ว่าปัตตปิณฑะ ใช้ในความ-หมายว่าถือเอาซึ่งก้อนข้าว" ดังนี้ (คือ ปตฺตปิณฺฑคหณํ ลบบทว่า คหณํ เหลือเป็น ปตฺตปิณฺฑํ). แม้ในบทอื่น ๆ จากนี้ ก็มีนัยนี้แหละ.

ปจฺฉาภตฺตํ นาม ปวารณโต ปจฺฉา ลทฺธภตฺตํ เอว. ขลุ-สทฺทสฺส ปฏิเสธ-วาจกตฺตา[๑] เตน สมานฏฺฐํ น-การํ คเหตฺวา อาห "น ปจฺฉาภตฺติโก"ติ. สิกฺขาปทสฺส วิสโย สิกฺขาปเทเนว ปฏิกฺขิตฺโต. โย ตสฺส อวิสโย, โสเอว สมาทานสฺส วิสโยติ อาห "สมาทานวเสน ปฏิกฺขิตฺตาติริตฺต-โภชนสฺสา"ติ.

ภัต ที่ภิกษุได้ในภายหลังแต่การห้ามภัตนั่นเอง ชื่อว่า ปัจฉาภัตตะ. เพราะ ขลุ ศัพท์ เป็นศัพท์บอกปฏิเสธ ท่านอาจารย์จึงถือเอา น อักษร อันมีอรรถเหมือนกับ ขลุ ศัพท์ นั้น แล้วกล่าวว่า "น ปจฺฉาภตฺติโก" (ไม่ใช่ปัจฉาภัตติกะ) ดังนี้. ธรรมที่เป็นวิสัยของสิกขาบท พระผู้มีพระภาคทรงห้ามไว้ ก็ด้วยสิกขาบทนั่นเอง. ธรรมใดไม่ใช่วิสัยของสิกขาบทนั้น (อันมิได้ทรงห้ามไว้ด้วยสิกขาบท), ธรรมนั้นนั่นเอง เป็นวิสัยของการสมาทาน (คือภิกษุห้ามหรือปฏิเสธด้วยการสมาทานธุดงค์) เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "(คำว่า ปัจฉา-ภัตตะนี้ เป็นชื่อ) ของอติริตตโภชนะที่ภิกษุปฏิเสธแล้ว ด้วยอำนาจการสมาทาน" ดังนี้.

อพฺโภกาเส นิวาโส อพฺโภกาโส. สุสาเน นิวาโส สุสานํ, ตํ สีลมสฺสาติอาทินา สพฺพํ

มีคำที่ควรกล่าวทั้งหมด โดยนัยว่า การอยู่อาศัยในที่แจ้ง ชื่อว่า อัพโภกาสะ. การ

---

[๑] ฉ. ปฏิเสธตฺตวาจกตฺตา.

วตฺตพฺพนฺติ อาห "เอเสว นโย"ติ. ยถาสนฺถตํ วิย ยถาสนฺถตํ, อาทิโต ยถาอุทฺทิฏฺฐํ. ตํ เหส "อิทํ พหุมงฺกุณํ[๑] ทุคฺคนฺธปวาตนฺ"ติอาทิวเสน อุปฺปฏิกฺขิปิตฺวา สมฺปฏิจฺฉติ. เตเนวาห "อิทํ ตุยฺหนฺ"ติอาทิ.

อยู่อาศัยในสุสาน ชื่อว่า สุสานะ, ภิกษุชื่อว่า อัพโภกาสิกะ เพราะอรรถว่ามีการอยู่อาศัยในที่แจ้งนั้นเป็นปกติ ดังนี้เป็นต้น เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวเสียว่า "ก็มีนัยนี้แหละ" ดังนี้. เสนาสนะดุจเสนาสนะตามที่เขาจัดแจงให้ ชื่อว่า ยถาสันถตะ, ได้แก่ เสนาสนะตามที่เขาอุทิศให้แต่ต้น. ก็ภิกษุผู้ถือธุดงค์ข้อนี้ นี้ ย่อมรับเอาซึ่งเสนาสนะนั้น ไม่ปฏิเสธ โดยเกี่ยวกับว่า "เสนาสนะนี้มีเรือดมาก มีกลิ่นเหม็นฟุ้ง" ดังนี้เป็นต้น. เพราะเหตุนั้นนั่นเอง ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "เสนาสนะนี้ ย่อมถึงแก่ท่าน" ดังนี้เป็นต้น.

สยนนฺติ นิปชฺชนมาห. เตน เตน สมาทาเนนาติ เตน เตน ปํสุกูลิกงฺคาทิกสฺส สมาทาเนน. ธุตกิเลสตฺตาติ วิทฺธํสิตกิเลสตฺตา, ตหงฺควเสน ปหีนตณฺหุ-

ท่านกล่าวถึงการนอนว่า สยนํ. คำว่า ด้วยการสมาทานนั้น ๆ คือด้วยการสมาทานธุดงค์ข้อปังสุกูลิกังคะเป็นต้นนั้น ๆ คำว่า เหตุเพราะความเป็นผู้กำจัดกิเลส คือ

[๑] ม. พหุมกุณํ.

ปาทานาทิปาปธมฺมตฺตาติ อตฺโถ. เยหิ ตํ กิเลสธุนนํ, ตานิเยว อิธ ธุตสฺส ภิกฺขุโน องฺคานีติ อธิปฺเปตานิ, น อญฺญานิ ยานิ กานิจิ, อญฺเญน วา ธุตสฺสาติ อยมตฺโถ อตฺถโต อาปนฺโน. "ญาณํ องฺคํ เอเตสนฺ"ติ อิมินา ญาณปุพฺพกตํ เตสํ สมาทานสฺส วิภาเวติ. ปฏิปตฺติยาติ สีลาทิสมฺมา-ปฏิปตฺติยา. สมาทิยติ เอเตนาติ สมาทานํ, สมาทานวเสน ปวตฺตา เจตนา, ตํ[๑] ลกฺขณํ เอเตสนฺติ สมาทานเจตนาลกฺขณานิ.

เหตุเพราะ ความเป็นผู้ย่ำยีกิเลสเสียได้, ความว่า เหตุเพราะความเป็นผู้ละบาป-ธรรม มีตัณหาและอุปาทานเป็นต้นเสียได้ ด้วยสามารถดังกปหาน. ในที่นี้ประสงค์เอาองค์อันเป็นเหตุกำจัดกิเลสทั้งหลาย ว่าองค์แห่งภิกษุผู้ชื่อว่าธุตะ, หาประสงค์เอาองค์อย่างอื่น อย่างใดอย่างหนึ่งไม่, อีก-อย่างหนึ่ง อรรถว่า แห่งภิกษุผู้ชื่อว่าธุตะนี้ เป็นอันได้โดยสภาวะกว่าอรรถอื่น. ด้วยคำว่า "มีญาณเป็นองค์" นี้ ท่านอาจารย์เปิดเผยถึงความที่การสมาทานธุดงค์เหล่า-นั้น มีญาณออกหน้า. คำว่า ของการปฏิบัติ คือของสัมมาปฏิบัติมีศีลเป็นต้น. เจตนาที่เป็นไปด้วยอำนาจการสมาทาน ชื่อว่า สมาทาน เพราะอรรถว่าเป็นเครื่องถือเอาโดยชอบ, ธุดงค์ทั้งหลาย ชื่อว่า มีสมาทานเจตนาเป็นลักษณะ เพราะอรรถว่ามีเจตนาที่ชื่อว่าสมาทานนั้นเป็นลักษณะ.

---

[๑] สาติ ภวิตพฺพํ.

วุตฺตมฺปิ เจตํ อฏฺฐกถายํ :

ข้อนี้สมจริงตามที่พระอรรถกถาจารย์กล่าวไว้ในปกรณ์อรรถกถา ว่า :

"สมาทานกิริยาย
สาธกตมภาวโต[๑]
สมฺปยุตฺตธมฺมา เยนาติ
กรณภาเวน ทสฺสิตา"ติ.

"สัมปยุตธรรมทั้งหลาย (คือจิตและเจตสิก) ปรากฏแล้วโดยความเป็นกรณะ (เครื่องทำ คือเครื่องสมาทาน) ว่า เยน เพราะภาวะที่ยังกิริยาคือการสมาทานให้สำเร็จ" ดังนี้.

สมาทานเจตนาย คหณํ ตมฺมูลกตฺตา ปริหรณเจตนาปิ ธุตงฺคเมว. อตฺตนา, ปรมุเขน จ กุสลภณฺฑสฺส ภุสํ วิลุมฺปนฏฺเฐน โลลุปฺปํ ตณฺหาจาโร, ตสฺส วิทฺธํสนกิจฺจตฺตา โลลุปฺปวิทฺธํสนรสานิ. ตโต เอว นิลฺโลลุปฺปภาเวน ปจฺจุปติฏฺฐนฺติ, ตํ วา ปจฺจุปฏฺฐเปนฺตีติ นิลฺโลลุปฺปภาวปจฺจุปฏฺฐานานิ. อริยธมฺมปฺปทฏฺฐานานีติ

การถือเอาด้วยสมาทานเจตนา จัดเป็นธุดงค์ แม้เจตนาในอันบริหาร ก็จัดเป็นธุดงค์นั่นเทียว เพราะมีสมาทานเจตนานั้นเป็นมูล. ตัณหาจาระ (ความเที่ยวไปแห่งตัณหา) ชื่อว่าความละโมบ เพราะอรรถว่าปล้นเสียนักหนาซึ่งภัณฑะคือกุศล โดยตนเองและโดยผู้อื่นเป็นช่องทาง, ชื่อว่ามีการย่ำยีความละโมบเป็นรส เพราะมีกิจกำจัด

---

[๑] กรณการโก ปน สาธกตโมติ วุจฺจติ, สาธกตมภาวโตติ กรณการกภาวโตติ อตฺโถ.

ปริสุทฺธสีลาทิธมฺมปทฏฺฐานานิ.[๑]

ภควโตว สนฺติเก สมาทาตพฺพานีติ อิทํ อนุตรา อวิจฺเฉทนตฺถํ วุตฺตํ, รญฺโญ สนฺติเก ปฏิญฺญาตารหสฺส อตฺถสฺส ตทุปชีวิโน เอกํสโต อวิสํวาทนํ วิย. เสสานํ สนฺติเก สมาทาเนปิ เอเสว นโย. เอกสงฺคีติกสฺสาติ ปญฺจสุ ทีฆนิกายาทีสุ นิกาเยสุ เอกนิกายิกสฺส. อฏฺฐกถาจริยสฺสาติ ยสฺส อฏฺฐกถาตนฺติเยว วิเสสโต ปคุณา, ตสฺส. เอตฺถาติ อตฺตนาปิ สมาทานสฺส รุหเน.

ตัณหาจาระนั้น. เพราะเหตุนั้นนั่นเอง จึงปรากฏโดยภาวะที่ไม่ละโมบ, หรือว่ายังความไม่ละโมบนั้นให้ปรากฏ เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า มีความไม่ละโมบเป็นปัจจุปัฏฐาน. คำว่า มีอริยธรรมเป็นปทัฏฐาน ได้แก่ มีธรรมมีศีลที่บริสุทธิ์เป็นต้นเป็นปทัฏฐาน.

คำว่า พึงสมาทานในสำนักของพระผู้มีพระภาคนั่นแหละ นี้ ท่านอาจารย์กล่าวไว้ เพื่อการไม่ทำลำดับให้ขาดสายไป เหมือนอย่างการที่บุคคลผู้อาศัยพระราชานั้นเลี้ยงชีพ ไม่กล่าวเนื้อความอันสมควรแก่คำที่ตนปฏิญญาไว้ในสำนักของพระราชา ให้เคลื่อนไปโดยส่วนเดียว ฉะนั้น. แม้ในการสมาทานในสำนักของบุคคลที่เหลือ ก็มีนัยนี้แหละ. คำว่า ของท่านผู้ทรงสังคีติเดียว คือ ของท่านผู้ทรงนิกายเดียว ในบรรดานิกาย ๕ มีทีฆนิกายเป็นต้น. คำว่า ของท่านพระอรรถกถาจารย์ ได้แก่ ของท่านผู้มีแบบแผน

---

[๑] ฉ. ปริสุทฺธสีลาทิสทฺธมฺม...

อรรถกถาคล่องแคล่ว โดยพิเศษนั่นเอง. บทว่า เอตฺถ ได้แก่ ในเรื่องเล่าถึงการสมาทานแม้ด้วยตนเอง.

เชฏฺฐกภาตุ ธุตงฺคปฺปิจฺฉตาย วตฺถูติ โส กิร เถโร เนสชฺชิโก, ตสฺส ตํ น โกจิ ชานาติ. อเถกทิวสํ รตฺติยํ สยนปิฏฺเฐ นิสินฺนํ วิชฺชุลโตภาเสน ทิสฺวา อิตโร ปุจฺฉิ "กึ ภนฺเต ตุเมฺห เนสชฺชิกา"ติ. เถโร ธุตงฺคปฺปิจฺฉตาย ตาวเทว นิปชฺชิตฺวา ปจฺฉา สมาทิยีติ เอวมาคตํ วตฺถุ.

คำว่า เรื่องความเป็นผู้มักน้อยในธุดงค์ของพระเถระผู้พี่ใหญ่ ได้แก่ เรื่องที่มาแล้วอย่างนี้ว่า มีเรื่องว่าพระเถระนั้นเป็นเนสัชชิก, ใคร ๆ ไม่รู้ความที่ท่านนั้นเป็นเนสัชชิกนั้น. อยู่มาวันหนึ่ง ในตอนกลางคืนพระเถระผู้น้องนอกนี้ เห็นท่านนั่งอยู่บนเตียงนอน ด้วยแสงสว่างแห่งฟ้าแลบ จึงถามว่า "นี่แน่ะท่านผู้เจริญ ท่านเป็นเนสัชชิกหรือ". พระเถระ(ผู้พี่ใหญ่) เพราะความเป็นผู้มักน้อยในธุดงค์ จึงนอนลงในทันทีนั่นเทียว แล้วสมาทาน(ใหม่)ในภายหลัง ดังนี้.

๑. ปํสุกูลิกงฺคกถาวณฺณนา

๒๔. คหปติทานจีวรนฺติ เอตฺถ ทายกภาเวน สมณาปิ อุกฺกฏฺฐสฺส คหปติปกฺขํเยว ปวิฏฺฐาติ หฏฺฐพฺพํ. "ปพฺพชิโต คณฺหิสฺสตี"ติ ฐปิตกํ สิยา คหปติจีวรํ, น ปน คหปติทานจีวรนฺติ ตาทิสํ นิวตฺเตตุํ ทานคฺคหณํ. อญฺญตเรนาติ เอตฺถ สมาทานวจเนน ตาว สมาทินฺนํ โหตุ, ปฏิกฺเขปวจเนน ปน กถนฺติ ? อตฺถโต อาปนฺนตฺตา. ยถา "เทวทตฺโต ทิวา น ภุญฺชตี"ติ วุตฺเต "รตฺติยํ ภุญฺชตี"ติ อตฺถโต อาปนฺนเมว โหติ, ตสฺส อาหาเรน วินา สรีรฏฺฐิติ นตฺถีติ, เอวมิธาปิ ภิกฺขุโน คหปติทานจีวเร ปฏิกฺขิตฺเต ตทญฺญจีวรปฺปฏิคฺคโห อตฺถโต อาปนฺโน เอว โหติ, จีวเรน วินา สาสเน ฐิติ นตฺถีติ.

๑. พรรณนากถาว่าด้วยปังสุกูลิกังคะ

๒๔. ในบทว่า คหปติทานจีวรํ (จีวรอันเป็นทานที่คฤหบดีถวาย) นี้ พึงเห็นว่า แม้สมณะทั้งหลาย ก็จัดเข้าเป็นพวกคหบดีเหมือนกัน สำหรับภิกษุผู้ถืออย่างอุกฤษฏ์ เพราะความที่สมณะเป็นผู้ถวาย. จีวรที่เขาวางไว้ เพราะคิดว่า "บรรพชิตจักถือเอา" ดังนี้ พึงจัดเป็นคหปติจีวร, แต่ไม่พึงจัดเป็นคหปติทานจีวร เพราะเหตุนั้น ศัพท์ว่า ทาน (ในคำว่า คหปติทานจีวร) ย่อมมีเพื่อห้ามจีวรที่เป็นเช่นนั้น. ในคำว่า ด้วยคำพูด (๒ คำเหล่านี้) คำใดคำหนึ่ง นี้ ถามว่า ธุดงค์ชื่อว่าเป็นอันได้สมาทานแล้ว ด้วยคำกล่าวสมาทาน ก็ยกไว้ก่อนเถิด, แต่ว่าจะชื่อว่าเป็นอันได้สมาทานแล้ว ด้วยคำกล่าวปฏิเสธได้อย่างไร ? ตอบว่า ชื่อว่าเป็นอันสมาทานแล้วด้วยคำกล่าวปฏิเสธก็ได้ เพราะความที่ถึงกันได้ โดยความหมาย. เหมือนอย่างเมื่อกล่าวว่า "พระเทวทัต

ไม่ฉันในเวลากลางวัน" ดังนี้ ก็ย่อมมีอันถึงกันได้โดยความหมายว่า "ย่อมฉันในเวลากลางคืน" ดังนี้, เพราะเว้นอาหารเสียพระเทวทัตนั้น ก็ไม่มีการดำรงร่างกายอยู่ได้ ดังนี้ ฉันใด, แม้ในเรื่องนี้ก็ฉันนั้น เมื่อภิกษุปฏิเสธคหบดีทานจีวร ก็ย่อมมีอันรับเอาจีวรอื่นจากคหบดีทานจีวรนั้น ซึ่งถึงกันโดยความหมายแล้วทีเดียว, เพราะเว้นจากจีวรเสีย ก็หามีการดำรงอยู่ในพระ-ศาสนาได้ไม่ ฉะนี้แล.

เอวํ สมาทินฺนธุตงฺเคนาติอาทินา วิธานํ ปํสุกูลิกงฺเค ปฏิปชฺชนวิธิ. สุสาเน ลทฺธํ โสสานิกํ. ตํ ปน ยสฺมา ตตฺถ เกนจิ ฉฑฺฑิตตฺตา ปติตํ โหติ, ตสฺมา วุตฺตํ "สุสาเน ปติตกนฺ"ติ. เอวํ ปาปณิกมฺปิ ทฏฺฐพฺพํ. ตาลเวฬิมคฺโค นาม มหาคาเม เอกา วีถิ. อนุราธปุเรติ' จ วทนฺติ. ทฺวารโฌ ปเทโส เอตสฺสาติ ทฺวารปฺปเทสํ, วตฺถํ. มคฺเค ปติตกํ พหุทิวสาติกฺกนฺตํ

ด้วยคำว่า ภิกษุผู้สมาทานธุดงค์แล้วอย่างนี้ เป็นต้น เป็นวิธีการคือวิธีปฏิบัติในปังสุกูลิกังคะ. ผ้าที่ภิกษุได้ในป่าช้า ชื่อว่า โสสานิกะ. ก็ผ้านั้น เพราะเหตุที่เป็นอันตกอยู่ เพราะถูกบางคนทิ้งไว้ในป่าช้านั้น เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "ผ้าที่ตกอยู่ในป่าช้า" ดังนี้. แม้ผ้าที่ชื่อว่า ปาปณิกะ ก็พึงเห็นโดยนัยที่กล่าวแล้วนี้. ชื่อว่า หนทางชื่อตาลเวฬิ ได้แก่ ถนนสาย

คเหตพฺพนฺติ วทนฺติ. "ทฺวตฺติทิวสาติกฺกนฺตนฺ"ติ อปเร. โถกํ รกฺขิตฺวาติ กติปยํ กาลํ อาคเมตฺวา. วาตาหฏมฺปิ สามิกานํ สติสมฺโมเสน ปติตสทิสนฺติ "สามิเก อปสฺสนฺเตน คเหตุํ วฏฺฏตี"ติ วุตฺตํ. ตสฺมา โถกํ อาคเมตฺวา คเหตพฺพํ.

หนึ่งในบ้านใหญ่ ส่วนอาจารย์บางพวกกล่าวว่า ได้แก่ถนนสายหนึ่งในกรุงอนุราธปุระ ดังนี้. ผ้า ชื่อว่า ถูกไฟไหม้ไปบางส่วน เพราะอรรถว่า มีส่วนหนึ่งถูกไฟไหม้ไป. อาจารย์บางพวกกล่าวว่า ผ้าที่ตกอยู่ที่หนทาง ต้องล่วงไปหลายวัน ภิกษุจึงจะพึงถือเอาได้ ดังนี้. อาจารย์อีกพวกหนึ่งกล่าวว่า "ล่วงไป ๒-๓ วันก็พึงถือเอาได้" ดังนี้. คำว่า รักษาไว้สิ้นกาลหน่อยหนึ่ง คือรอเวลาไว้สักเล็กน้อย. แม้ผ้าที่ถูกลมพัดให้ตกอยู่ ก็เป็นเช่นเดียวกับผ้าที่ตกอยู่ เพราะความหลงลืมสติ ของผู้เป็นเจ้าของ เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า " เมื่อไม่พบเจ้าของ ก็ควรที่จะถือเอาผ้านั้นได้" ดังนี้. เพราะฉะนั้น ภิกษุพึงรอเวลาไว้สักหน่อยหนึ่ง แล้วจึงถือเอา.

"สงฺฆสฺส เทมา"ติ ทินฺนํ, โจฬกภิกฺขาย เสน ลทฺธํ จ ลทฺธกาลโต ปฏฺฐาย "สมณจีวรํ สิยา นุ โข, โน"ติ อาสงฺกํ นิวตฺเตตุํ "น ตํ ปํสุกูลนฺ"ติ วุตฺตํ.

เพื่อจะป้องกันความสงสัยว่า ผ้าที่ทายกกล่าวว่า "พวกข้าพเจ้าขอถวายแก่พระสงฆ์" ดังนี้ แล้วถวายให้ก็ดี, ผ้าที่ได้โดยเกี่ยวกับการเที่ยวไปเพื่อขอผ้า ก็ดี

น หิ ตํ เตวีสติยา อุปฺปตฺติฏฺฐาเนสุ กตฺถจิ ปริยาปนฺนํ. อิทานิ อิมินาว ปสงฺเคน ยํ ภิกฺขุทตฺติเย ลกฺขณปฺปตฺตํ ปํสุกูลํ, ตสฺส จ อุกฺกฏฺฐานุกฺกฏฺฐวิภาคํ ทสฺเสตุํ "ภิกฺขุทตฺติเยปี"ติอาทิ วุตฺตํ. ตตฺถ คาเหตฺวา วา ทิยฺยตีติ สงฺฆสฺส วา คณสฺส วา เทนฺเตหิ ยํ จีวรํ วสฺสคฺเคน ปาเปตฺวา ภิกฺขูนํ ทิยฺยติ. เสนาสนจีวรนฺติ เสนาสนํ กริตฺวา[๑] "เอตสฺมึ เสนาสเน วสนฺตา ปริภุญฺชนฺตู"ติ ทินฺนจีวรํ.

ตั้งแต่กาลที่ได้มา "พึงเป็นสมณจีวรได้หรือไม่หนอ" ดังนี้ ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "ผ้านั้นไม่จัดเป็นผ้าบังสุกุล" ดังนี้. จริงอยู่ ผ้าที่ทายกกล่าวถวายให้เป็นต้นนั้น มิได้นับเนื่องเข้าในผ้าชนิดไหน ๆ ในฐานะที่อุบัติ ๒๓ อย่าง. คราวนี้ เพื่อจะแสดงการจำแนกผ้าบังสุกุลที่ถึงลักษณะ ในผ้าที่ภิกษุด้วยกันถวายให้ เป็นอย่างอุกฤษฏ์และอย่างไม่อุกฤษฏ์ โดยประสงค์เดียวกันนี้นั่นเอง ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "แม้ในผ้าที่พวกภิกษุด้วยกันถวายให้" ดังนี้เป็นต้น. ในคำเหล่านั้น คำว่า แจกจ่ายถวายให้ ได้แก่ จีวรที่พวกภิกษุจะถวายแก่สงฆ์ หรือแก่คณะ ถวายให้แก่ภิกษุทั้งหลายไปตามลำดับพรรษา. คำว่า เสนาสนจีวร ได้แก่ จีวรที่เขาสร้างเสนาสนะเสร็จ แล้ว(กล่าว)ถวายให้ว่า "ขอให้ภิกษุผู้อยู่ในเสนาสนะนี้ จงใช้สอยเถิด" ดังนี้.

---

[๑] ฉ. กาเรตฺวา.

น ตํ ปํสุกูลนฺติปิ อปํสุกูลภาโว ปุพฺเพ วุตฺตการณโต, คเหตฺวา ทินฺนตฺตา จ. เตนาห "โน คาเหตฺวา ทินฺนเมว ปํสุกูลนฺ"ติ. ตตฺราปีติ[๑] ยํ คาเหตฺวา น ทินฺนํ ภิกฺขุทตฺติยํ, ตตฺราปิ เยน ภิกฺขุนา จีวรํ ทิยฺยติ, ตสฺส ลาเภ ทาเน จ วิสุํ วิสุํ อุภยตฺถ อาทรคารวานํ สพฺภาวโต, ตพฺภาวโต จ ภิกฺขุทตฺติยสฺส เอกโตสุทฺธิ อุภโตสุทฺธิ อนุกฺกฏฺฐตา โหนฺตีติ อิมมตฺถํ ทสฺเสตุํ "ยํ ทายเกหี"ติอาทิ วุตฺตํ, ปาทมูเล ฐเปตฺวา ทินฺนกํ สมเณนาติ อธิปฺปาโย. ยสฺส กสฺสจีติ อุกฺกฏฺฐาทีสุ ยสฺส กสฺสจิ. รุจิยาติ ฉนฺเทน. ขนฺติยาติ นิชฺฌานกฺขนฺติยา.

แม้คำว่า ผ้านั้นไม่จัดเป็นผ้าบังสุกุล ก็มีความว่า ชื่อว่า หาความเป็นผ้าบังสุกุลมิได้ ก็โดยเหตุที่ได้กล่าวแล้วในตอนก่อน, และเพราะความเป็นผ้าที่เขาแจกจ่ายถวายให้. เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "ที่ไม่แจก-จ่ายถวายให้เท่านั้น จัดเป็นผ้าบังสุกุล" ดังนี้. คำว่า แม้ในผ้าที่มิได้แจกจ่ายถวายให้นั้น ความว่า ผ้าที่มิได้แจกจ่ายถวายให้ คือผ้าที่ภิกษุถวายให้ อันใด, แม้ในผ้านั้น ท่านอาจารย์ ประสงค์แสดงเนื้อความนี้ว่า ภิกษุรูปใดถวายจีวรให้, จีวรที่ภิกษุถวายให้ ชื่อว่าบริสุทธิ์แต่ฝ่ายเดียว ก็เพราะภิกษุรูปนั้นมีความเอื้อเฟื้อ และความเคารพในการได้มา และในการถวายไป แยกกันเป็นคนละส่วน ชื่อว่ามีความบริสุทธิ์แต่ ๒ ฝ่าย ก็เพราะมีความเอื้อเฟื้อและความเคารพในการกระทำทั้งสอง (ทั้งการได้มา ทั้งการถวายไป), และชื่อว่ามีความเป็นจีวรที่

---

[๑] ฉ. ตตฺร-ปีติ.

ไม่อุกฤษฏ์ ก็เพราะไม่มีความเอื้อเฟื้อและความเคารพนั้น ดังนี้ จึงกล่าวว่า "ผ้าใดที่พวกหายก" ดังนี้เป็นต้น, ประสงค์ว่าต้องเป็นผ้าที่สมณะวางไว้แทบเท้า ถวายให้. คำว่า ของภิกษุรูปใดรูปหนึ่ง คือของภิกษุรูปใดรูปหนึ่ง ในบรรดา ๓ จำพวก มีภิกษุผู้ถืออย่างอุกฤษฏ์เป็นต้น. บทว่า รุจิยา แปลว่า ความพอใจ. บทว่า ขนฺติยา (ตามความชอบใจ) ได้แก่ ตามความชอบใจคือเพ่งเล็ง.

นิสฺสยานุรูปปฏิปตฺติสพฺภาโวติ อุปสมฺปนฺนสมนนฺตรํ อาจริยเกน[1] วุตฺเตสุ จตูสุ นิสฺสเยสุ อตฺตนา ยถาปฏิญฺญาตทุติยนิสฺสยานุรูปาย ปฏิปตฺติยา วิชฺชมานตา. อารกฺขทุกฺขาภาโวติ จีวรารกฺขนทุกฺขสฺส อภาโว ปํสุกูลจีวรสฺส อโลภนียตฺตา. ปริโภคตณฺหาย อภาโว สวิเสสํ ลูขสภาวตฺตา. ปาสาทิกตาติ ปเรสํ

คำว่า มีข้อปฏิบัติที่เหมาะสมต่อนิสัย ความว่า ในบรรดานิสัย ๔ ที่อาจารย์บอกในระหว่างที่อุปสมบท ได้ความมีอยู่แห่งข้อปฏิบัติอันเหมาะสมต่อนิสัยข้อที่ ๒ ตามที่ตนได้ปฏิญญาไว้. คำว่า ไม่มีทุกข์เพราะการรักษา คือไม่มีทุกข์เพราะการรักษาจีวร เพราะบังสุกุลจีวร ไม่เป็นที่ตั้งแห่งความโลภ. ชื่อว่า ไม่มีตัณหาในการบริโภค

---

[1] ฉ. อาจริเยน.

ปสาทาวหตา. อปฺปิจฺฉตาทีนํ ผลนิปฺผตฺติ ธุตงฺคปริหรณสฺส อปฺปิจฺฉตาทีหิเยว นิปฺผาเทตพฺพโต. ธุตธมฺเม สมาทาย วตฺตนํ ยาวเทว อุปริสมฺมาปฏิปตฺติสมฺปาทนายาติ วุตฺตํ "สมฺมาปฏิปตฺติยา อนุพฺรูหนนฺ"ติ.

เพราะผ้าบังสุกุลมีความเศร้าหมอง อย่างพิเศษ. ชื่อว่า มีความเป็นผู้นำเลื่อมใส เพราะนำมาซึ่งความเลื่อมใสแก่คนเหล่าอื่น. ชื่อว่า คุณทั้งหลายมีความมักน้อยเป็นต้น มีความสำเร็จเป็นผล เพราะการบริหารธุดงค์ ภิกษุพึงทำให้สำเร็จได้ ด้วยคุณทั้งหลายมีความมักน้อยเป็นต้นนั่นเทียว. การสมาทานธุตธรรมทั้งหลาย แล้วทำให้เป็นไป ก็เพียงเพื่อยังสัมมาปฏิบัติชั้นสูงขึ้นไปให้ถึงพร้อมเท่านั้น เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "มีการเพิ่มพูนสัมมาปฏิบัติ" ดังนี้.

มารเสนํ วิฆาตายาติ มารสฺส มารเสนาย จ วิหนนาย วิทฺธํสนาย. กายวาจาจิตฺเตหิ ยโต สํยโตติ ยติ, ภิกฺขุ. ธาริตํ ยํ โลกครุนา ปํสุกูลํ, ตํ โก น ธารเย, ยสฺมา วา โลกครุนา ปํสุกูลํ ธาริตํ, ตสฺมา โก ตํ น ธารเยติ โยชนา ยํตํสทฺทานํ เอกนฺตสมฺพนฺธิภาวโต. ปฏิญฺญํ สมนุสฺสรนฺติ อุปสมฺปทมาเฬ "อาม ภนฺเต"ติ อาจริยปฺ-

คำว่า เพื่อกำจัดมารและเสนา คือเพื่อกำจัด เพื่อย่ำยีมารและกองทัพมาร. ภิกษุชื่อว่า ยติ (ผู้สำรวม) เพราะอรรถว่าสำรวม คือสำรวมโดยชอบทางกาย วาจาและจิต. ประกอบความว่า ผ้าบังสุกุลใดที่พระผู้เป็นครูของโลกก็ยังทรงใช้, ใครจะไม่พึงทรงผ้าบังสุกุลนั้นเล่า, อีกอย่างหนึ่ง เพราะเหตุว่า พระผู้เป็นครูของโลก ก็ยัง

ปมุขสฺส สงฺฆสฺส สมฺมุขา ทินฺนํ ปฏิญฺญํ สมนุสฺสรนฺโต.

ทรงใช้ผ้าบังสุกุล, เพราะฉะนั้น ใครจะไม่พึงทรงผ้าบังสุกุลนั้นเล่า ดังนี้ เพราะ ยํ ศัพท์ และ ตํ ศัพท์ มีความสัมพันธ์กันโดยส่วนเดียว. คำว่า เมื่อตามระลึกถึงปฏิญญา คือเมื่อตามระลึกถึงปฏิญญาที่ตนให้ไว้ต่อหน้าสงฆ์ อันมีอาจารย์เป็นประมุข ในโรงอุปสมบทว่า "อาม ภนฺเต" ดังนี้.

อิติ ปํสุกูลิกงฺคกถาวณฺณนา.

พรรณนากถาว่าด้วยปังสุกูลิกังคะ จบด้วยประการฉะนี้.

๒. เตจีวริกงฺคกถาวณฺณนา

๒. พรรณนากถาว่าด้วยเตจีวริกังคะ

๒๕. จตุตฺถกจีวรนฺติ นิวาสนปารุปนโยคฺยํ จตุตฺถกจีวรนฺติ อธิปฺปาโย, อํสกาสาวสฺส อปฺปฏิกฺขิปิตพฺพโต. อญฺญตรวจเนนาติ เอตฺถ ยํ วตฺตพฺพํ, ตํ เหฏฺฐา วุตฺตนยเมว. ยาว น สกฺโกติ, ยาว น ลภติ, ยาว น สมฺปชฺชตีติ ปจฺเจกํ ยาว-

๒๕. คำว่า จีวรผืนที่ ๔ อธิบายว่า ได้แก่จีวรผืนที่ ๔ ซึ่งควรแก่การนุ่งและห่ม, เพราะผ้าอังสะ ไม่ใช่ผ้าที่ภิกษุต้องปฏิเสธ. ในคำว่า ด้วยคำใดคำหนึ่ง นี้ มีคำใดที่ควรกล่าวถึง, คำนั้นมีนัยอันข้าพเจ้าได้กล่าวแล้วในหนหลังนั่นเทียว. พึงเชื่อม ยาว

สทฺโท สมฺพนฺธิตพฺโพ. น สมฺปชฺชตีติ น สิชฺฌติ. นิกฺขิตฺตปจฺจยา โทโส นตฺถีติ นิจยสนฺนิธิธุตงฺคสงฺกิเลเส โทโส นตฺถิ.

ศัพท์ เข้าเป็นแต่ละบทหว่า ยาว น สกฺโกติ ตราบเท่าที่ยังไม่อาจทำได้, ยาว น ลภติ ตราบเท่าที่ยังไม่ได้(วิจารณกรรม), ยาว น สมฺปชฺชติ ตราบเท่าที่(เครื่องมือ)ยังไม่พร้อม ดังนี้เถิด. คำว่า ยังไม่พร้อม คือ ยังไม่สำเร็จ. คำว่า โทษเพราะการเก็บไว้เป็นปัจจัย หามีไม่ คือ โทษในเพราะความเศร้าหมองแห่งธุดงค์ เหตุเพราะการสะสมการเก็บเอาไว้ หามีไม่.

อาสนฺเนติ จีวรสฺส อาสนฺเน ฐาเน. รชนกฺขเณ ปริภุญฺชนกาสาวํ รชนกาสาวํ. ตตฺรฏฺฐกปจฺจตฺถรณํ นาม อตฺตโน วา ปรสฺส วา สนฺตกํ เสนาสเน ปจฺจตฺถรณ-วเสน อธิฏฺฐิตํ. "อํสกาสาวํ ปริกฺขารโจฬํ โหติ, อิติ ปจฺจตฺถรณํ อํสกาสาวนฺติ อิมานิ เทฺวปิ อติเรกจีวรฏฺฐาเน ฐิตานิปิ ธุตงฺคเภทํ น กโรนฺตี"ติ อฏฺฐกถายํ วุตฺตนฺติ วทนฺติ. ปริหริตุํ ปน น วฏฺฏตีติ รชนกาเล เอว อนุญฺญาตตฺตา นิจฺจปริโภควเสน น

คำว่า ณ ที่ใกล้ คือ ณ ที่ใกล้จีวร. ผ้าที่ใช้สอย (คือนุ่ง)ในขณะย้อม ชื่อว่า ผ้า-กาสาวะสำหรับนุ่งย้อม. ชื่อว่า ผ้าที่เตรียมไว้เป็นเครื่องปูลาดในเสนาสนะนั้น ได้แก่ผ้าของตนก็ตาม ของผู้อื่นก็ตาม ที่ตั้งไว้ประจำ โดยเกี่ยวกับเป็นเครื่องปูลาดในเสนาสนะ. อาจารย์หลายท่านกล่าวว่าในอรรถกถา มีคำกล่าวไว้ว่า "ผ้าอังสะจัดเป็นผ้าบริขาร (ผ้าที่จำต้องใช้นอกเหนือไปจากไตรจีวร เรียกว่า ผ้าบริขาร เช่น

วฏฺฏติ เตจีวริกสฺส. อํสกาสาวนฺติ ขนฺเธ ฐเปตพฺพกาสาวํ.

ถุงบาตร ย่าม เป็นต้น), เพราะเหตุนั้น ผ้าทั้งสองอย่างเหล่านี้ คือ ผ้าปูลาด ๑ ผ้าอังสะ ๑ แม้ว่าตั้งอยู่ในฐานะแห่งอติเรก-จีวร(ผ้าเกิน) ก็ไม่กระทำความแตกทำลายแห่งธุดงค์" ดังนี้. คำว่า แต่การที่จะรักษาไว้ ย่อมไม่ควร ความว่า ไม่ควรสำหรับภิกษุผู้เป็นเตจีวริกะ โดยเกี่ยวกับการใช้สอยเป็นประจำ เพราะท่านอนุญาตไว้เฉพาะในเวลาย้อมผ้าเท่านั้น. คำว่า ผ้าอังสะ ได้แก่ ผ้าที่พาดบนบ่า.

กายปริหาริเกนาติ วาตาตปปริสฺสยโต[๑] กายสฺส ปริหรณมตฺเตน. สมาทาเยวาติ คเหตฺวา เอว. อปฺปสมารมฺภตาติ อปฺปกิจฺจตา. กปฺปิเย มตฺตการิตาติ นิสีทนาทิวเสน ปริกฺขารโจฬวเสน จ พหูสุ จีวเรสุ อนุญฺญาเตสุปิ ติจีวรมตฺเต ฐิตตฺตา. สห ปตฺตจรณายาติ สปตฺตจรโณ. ปกฺขี สปกฺขโก.

คำว่า (ด้วยจีวร)อันเป็นเครื่องบริหารกาย คือ(ด้วยจีวร)ซึ่งสักว่าเป็นเครื่องรักษากายไว้จากอันตรายคือลมและแดด. คำว่า สมาทานแล้วนั่นเทียว คือถือเอาแล้วนั่น-เทียว. คำว่า ความเป็นผู้มีสิ่งที่ควรปรารภน้อย คือความเป็นผู้มีกิจน้อย. คำว่า ความเป็นผู้ใช้พอประมาณ ในสิ่งที่เป็นกัปปิยะ ความว่า ในบรรดาผ้าหลายผืน แม้ที่พระผู้มี-

---

[๑] ฉ. วาตาตปาทิปริสฺสยโต.

พระภาคทรงอนุญาตไว้ โดยเกี่ยวกับเป็นผ้าปูนั่งเป็นต้น และโดยเกี่ยวกับเป็นผ้าบริขาร ก็เพราะมีความเป็นผู้ตั้งอยู่ในจีวร ๓ ผืนเท่านั้น. ชื่อว่าผู้มีแต่ปีกก็เที่ยวไปได้ เพราะอรรถว่าเป็นไปพร้อมกับการเที่ยวไปด้วยปีก. นกชื่อว่า ปกฺขี แปลว่า ผู้มีปีก.

อิติ เตจีวริกงฺคกถาวณฺณนา.

พรรณนากถาว่าด้วยเตจีวริกังคะ จบด้วยประการฉะนี้.

๓. ปิณฺฑปาติกงฺคกถาวณฺณนา

๓. พรรณนากถาว่าด้วยปิณฑปาติกังคะ

๒๖. อติเรกลาภนฺติ "ปิณฺฑิยาโลปโภชนํ นิสฺสายา"ติ[๑] เอวํ วุตฺตภิกฺขาหารลาภโต อติเรกลาภํ, สมฺภตฺตาทีติ อตฺโถ. สกลสฺส สมฺมสฺส หาตพฺพภตฺตํ สํฆภตฺตํ. กติปเย ภิกฺขู

๒๖. คำว่า อติเรกลาภ คือ ลาภที่เกินจากลาภคือภิกษาหาร ที่กล่าวไว้อย่างนี้ว่า "ปิณฺฑิยาโลปโภชนํ นิสฺสาย" อาศัยโภชนะ คือคำข้าวที่พึงแสวงหาด้วยปลีน่องดังนี้ ความว่า ได้แก่ สังฆภัตเป็นต้น. ภัต

---

[๑] วิ. มหา. ๔/๑๐๖.

อุทฺทิสิตฺวา ทาตพฺพภตฺตํ อุทฺเทสภตฺตํ. เอกสฺมึ ปกฺเข เอกทิวสํ ทาตพฺพภตฺตํ ปกฺขิกํ. อุโปสเถ อุโปสเถ ทาตพฺพภตฺตํ อุโปสถิกํ. ปาฏิปททิวเส ทาตพฺพภตฺตํ ปาฏิปทิกํ. วิหารํ อุทฺทิสฺส ทาตพฺพภตฺตํ วิหารภตฺตํ. ธุรเคเห เอว ฐเปตฺวา ทาตพฺพภตฺตํ ธุรภตฺตํ. คามวาสีอาทีหิ วาเรน ทาตพฺพภตฺตํ วารภตฺตํ. "สํฆภตฺตํ คณฺหถาติอาทินา"ติ. อาทิ-สทฺเทน อุทฺเทสภตฺตาทึ สงฺคณฺหาติ.

ที่ทายกพึงถวายแก่พระสงฆ์ทั้งสิ้น ชื่อว่า สังฆภัต. ภัตที่ทายกพึงถวายเจาะจงภิกษุ ๒-๓ รูป ชื่อว่า อุทเทสภัต. ภัตที่ทายกพึงถวายในปักษ์หนึ่ง ๑ วัน ชื่อว่า ปักขิกภัต. ภัตที่ทายกพึงถวายในทุก ๆ วันอุโบสถ ชื่อว่า อุโปสถิกภัต. ภัตที่ทายกพึงถวายในวันปฏิบท ชื่อว่า ปาฏิปทิกภัต. ภัตที่ทายกพึงถวายเจาะจงวิหาร ชื่อว่า วิหารภัต. ภัตที่ทายกพึงถวายตั้งไว้ในเรือนใกล้เคียง (วิหาร) นั่นเทียว ชื่อว่า ธุรภัต. ภัตที่คนทั้งหลายมีพวกชาวบ้านเป็นต้น พึงถวายตามวาระ ชื่อว่า วารภัต. ด้วยอาทิ ศัพท์ (ที่แปลว่าเป็นต้น) ในคำว่า "สํฆภตฺตํ คณฺหถาติ-อาทินา" โดยนัยเป็นต้นว่า ขอท่านทั้งหลายจงรับสังฆภัต ดังนี้ รวมเอาอุทเทสภัตเป็นต้น.

สาทิตุํ วฏฺฏนฺตีติ ภิกฺขาปริยาเยน วุตฺตตฺตา. เภสชฺชาทิปฏิสํยุตฺตา นิรามิสสลากา. ยาวกาลิกวชฺชาติ จ วทนฺติ. วิหาเร ปกฺกภตฺตมฺปีติ อุปาสกา อิเธว ภตฺตํ ปจิตฺวา

คำว่า การที่ภิกษุจะยินดี(ภัตเหล่านั้น)ก็ควร ความว่า การที่ภิกษุจะยินดีก็ควร ก็เพราะเป็นภัตที่ถูกกล่าวถึงโดยอ้อม ๆ ว่าภิกษา. สลากที่เกี่ยวกับเภสัชเป็นต้น ชื่อว่า

"สพฺเพสํ อยฺยานํ ทสฺสามา"ติ วิหาเรเยว ภตฺตํ สมฺปาเทนฺติ, ตํ ปิณฺฑปาติกานมฺปิ วฏฺฏติ.

นิรามิสสลาก. ส่วนอาจารย์หลายท่านกล่าวว่า สลากที่เว้นจากยาวกาลิกสลาก (สลากที่ใช้ได้ประจำตลอดกาล) ชื่อว่า นิรามิสสลาก. คำว่า ทั้งภัตที่เขาหุงในวิหาร ความว่า พวกอุบาสกอุบาสิกาหุงภัตในวิหารนี้นั่นแหละ แล้วเตรียมภัตไว้ในวิหารนั้นเอง ด้วยหมายใจว่า "พวกเราจักถวายแก่พระคุณเจ้าทุกรูป", ภัตนั้นย่อมควรแก่ภิกษุแม้ผู้เป็นปิณฑปาติกะ.

อาหริตฺวาติ ปตฺตํ คเหตฺวา เคหโต อาเนตฺวา. ตํทิวสํ นิสีทิตฺวาติ "มา ภนฺเต ปิณฺฑาย จริตฺถ, วิหาเรเยว ภิกฺขา อานียตี"ติ วทนฺตานํ สมฺปฏิจฺฉเนน ตํทิวสํ นิสีทิตฺวา. เสริวิหารสุขนฺติ อปรายตฺตวิหาริตาสุขํ. อริยวํโสติ อริยวํสสุตฺต-[๑] ปฏิสํยุตฺตา ธมฺมกถา. ธมฺมรสนฺติ ธมฺมูปสญฺหิตํ ปาโมชฺชาหิรสํ.

คำว่า นำมา คือทายกรับบาตร(ไปใส่ภิกษา) แล้วนำมาจากเรือน. คำว่า นั่งลงแล้วในวันนั้น คือนั่งลงแล้วในวันนั้น เพราะยอมรับคำของพวกทายกที่กล่าวอยู่ว่า "ท่านผู้เจริญ ขอท่านทั้งหลายจงอย่าเที่ยวบิณฑบาตเลย, พวกกระผมจะนำภิกษามาในวิหารเลยเทียว" ดังนี้ คำว่า สุขในการอยู่อย่างอิสระ คือสุขในความเป็นผู้อยู่ไม่เนื่อง

---

๑ ที. ปา. ๑๑/๒๓๖, องฺ. จตุกฺก. ๒๑/๓๕.

ด้วยผู้อื่น. คำว่า เทสนาอริยวงศ์ ได้แก่ ธรรมกถาที่ประกอบด้วยอริยวังสสูตร. คำว่า ธรรมรส ได้แก่ รสมีความบันเทิงใจเป็นต้น อันประกอบด้วยธรรม.

ชงฺฆพลํ นิสฺสาย ปิณฺฑปริเยสนโต โกสชฺชนิมฺมถนตา. "ยถาปิ ภมโร ปุปฺผนฺ"ติอาทินา[๑] วุตฺตวิธินา อาหารปริเยสนโต ปริสุทฺธาชีวตา. นิจฺจํ อนฺตรฆรํ ปวิสนฺตสฺเสว สุปฏิจฺฉนฺนคมนาทโย เสขิยธมฺมา สมฺปชฺชนฺตีติ เสขิยปฏิปตฺติปูรณํ. ปฏิคฺคหเณ มตฺตญฺญุตาย, สํสฏฺฐวิหาราภาวโต จ อปรโปสิตา. กุเล กุเล อปฺปกอปฺปกปิณฺฑคฺคหเณ ปรานุคฺคหกิริยา.

ชื่อว่า มีการย่ำยีความเกียจคร้านเสียได้ ก็เพราะการอาศัยกำลังแข้งแสวงหาบิณฑบาต. ชื่อว่า มีความเป็นผู้มีอาชีวะที่บริสุทธิ์ ก็เพราะมีการแสวงหาอาหาร โดยวิธีที่ตรัสไว้ว่า "ยถาปิ ภมโร ปุปฺผํ" เป็นต้น (ความเต็มทั้งคาถานี้แปลได้ว่า มุนีพึงเที่ยวไปในบ้าน เหมือนแมลงภู่ไม่ยังดอก สี และกลิ่นให้ชอกช้ำ ถือเอาแต่รสบินไป ฉะนั้น). เสขิยธรรมทั้งหลาย มีสุปฏิจฉันนคมนะ (ความเป็นผู้มีกายปกปิดเรียบร้อยดีเดินไป) เป็นต้น ย่อมถึงพร้อมได้ แก่ภิกษุผู้เข้าไปสู่ลำดับเรือนเป็นนิตย์เท่านั้น เพราะเหตุนั้นจึงชื่อว่าได้ทำเสขิยปฏิบัติให้เต็ม. ชื่อว่า มีความเป็นผู้ไม่

---

[๑] ขุ. ธ. ๒๕/๒๑, ขุ. ๑๐/๑๕๙.

ต้องเลี้ยงดูผู้อื่น ก็เพราะความเป็นผู้รู้จักประมาณในการรับ, และเพราะไม่มีการอยู่คลุกคลี. ชื่อว่า มีการกระทำที่อนุเคราะห์ต่อผู้อื่น เพราะการรับเอาก้อนข้าวจำนวนเล็ก ๆ น้อย ๆ ในแต่ละสกุล.

อนฺติมาย ชีวิกาย อวฏฺฐาเนน มานปฺปหานํ. วุตฺตเญหตํ "อนฺตมิทํ ภิกฺขเว ชีวิกานํ, ยทิทํ ปิณฺโฑลฺยนฺ"ติอาทิ[๑] มิสฺสกภตฺเตน ยาปนโต รสตณฺหานิวารณํ. นิมนฺตนาสมฺปฏิจฺฉนโต คณโภชนาทิสิกฺขาปเทหิ อนาปตฺติตา.

ชื่อว่า ละมานะได้ ก็เพราะมีฐานะต่ำ ด้วยการเลี้ยงชีพวิธีต่ำสุด. ข้อนี้สมจริงดังที่ตรัสไว้ว่า "อนฺตมิทํ ภิกฺขเว ชีวิกานํ, ยทิทํ ปิณฺโฑลฺยํ" ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย การเที่ยวบิณฑบาตไปนี้ใด นี้เป็นการเลี้ยงชีพวิธีต่ำสุดแห่งบรรดาวิธีเลี้ยงชีพทั้งหลาย ดังนี้เป็นต้น. ชื่อว่า ป้องกันตัณหาในรสได้ ก็เพราะการยังอัตภาพให้ดำเนินไปด้วยภัตที่ปะปนกัน. ชื่อว่า ไม่ต้องอาบัติ เพราะสิกขาบททั้งหลายมีคณโภชนสิกขาบทเป็นต้น ก็เพราะการไม่ยอมรับนิมนต์.

---

[๑] ขุ. อิติ. ๒๕/๒๙๙, สํ. ขนฺธ. ๑๗/๑๑๓.

อปฺปฏิหตวุตฺติตาย จตูสุปิ ทิสาสุ วตฺตนฏฺเฐน จาตุทฺทิโส. อาชีวสฺส วิสุชฺฌตีติ อาชีโว อสฺส วิสุชฺฌติ. อตฺตภรสฺสาติ อปฺปานวชฺชสุลภรูเปหิ ปจฺจเยหิ อตฺตโน ภรณโต อตฺตภรสฺส. ตโต เอว เอกวิหาริตาย สทฺธิวิหาริอาทีนมฺปิ อญฺเญสํ อโปสนโต อนญฺญโปสิโน. ปทหวเยนาปิ กายปริหาริเยน จีวเรน กุจฺฉิปริหาริเยน ปิณฺฑปาเตน วิจรณโต สลฺลหุกวุตฺติตํ, สุภรตํ, ปรมอปฺปิจฺฉตํ, สนฺตุฏฺฐิญฺจ ทสฺเสติ.

ภิกษุ ชื่อว่า จาตุทฺทิโส (ไม่ติดขัดตลอดทิศทั้ง ๔) เพราะอรรถว่าเป็นไปได้ในทิศแม้ทั้ง ๔ โดยความเป็นผู้เป็นไปได้ไม่ขัดข้อง. ข้อว่า อาชีวสฺส วิสุชฺฌติ แปลว่า อาชีวะของเธอจึงหมดจด. คำว่า ผู้เลี้ยงดูตนเอง ความว่า ภิกษุชื่อว่าผู้เลี้ยงดูตนเองก็เพราะการเลี้ยงดูตนเอง ด้วยปัจจัยทั้งหลาย อันเป็นของเล็กน้อย ไม่มีโทษและหาได้ง่าย. เพราะการเลี้ยงดูตนเองนั้นนั่นเอง จึงชื่อว่า ไม่ใช่ผู้เลี้ยงดูผู้อื่น โดยการที่ไม่ต้องเลี้ยงดูผู้อื่น แม้ที่เป็นสัทธิวิหาริกเป็นต้น เหตุเพราะความเป็นผู้อยู่คนเดียว. ท่านอาจารย์แสดงความเป็นผู้ประพฤติเบาพร้อม โดยการเที่ยวไปด้วยจีวรอันเป็นเครื่องบริหารกาย ด้วยบิณฑบาตอันเป็นเครื่องบริหารท้อง, ความเป็นคนเลี้ยงง่าย, ความเป็นผู้มักน้อยอย่างยิ่ง, และความสันโดษไว้ แม้ด้วยบททั้งสอง (เป็นผู้เลี้ยงดูตนเอง ๑ ไม่เป็นผู้เลี้ยงดูผู้อื่น ๑).

เทวาปิ ปิหยนฺติ ตาทิโนติ ตาทิสสฺส ภุสํ อติวิย สนฺตกายวจีมโนกมฺมตาย อุปสนฺตสฺส ปรเมน สติเนปกฺเกน สมนฺนาคมโต สพฺพกาลํ สติมโต ปิณฺฑปาติกภิกฺขุสฺส[๑] สกฺกาทโย เทวาปิ ปิหยนฺติ ปฏฺเฐนฺติ. ตสฺส สีลาทิคุเณสุ พหุมานํ อุปฺปาเทนฺตา อาทรํ ชเนนฺติ, ปเคว มนุสฺสา. สเจ โส ลาภสกฺการสิโลกสนฺนิสฺสิโต น โหติ, ตทภิกงฺขี น โหตีติ อตฺโถ.

คำว่า แม้เทวดาทั้งหลาย ย่อมใฝ่ใจผู้คงที่ ความว่า แม้เทวดาทั้งหลายมีท้าวสักกะเป็นต้น ก็ยังใฝ่ใจ คือปรารถนาต่อปิณฑ-ปาติกภิกษุ ผู้คงที่คือสงบแล้ว เพราะความเป็นผู้มีกายกรรม วจีกรรม และมโนกรรมสงบนักหนา เกินจะเปรียบได้ ผู้มีสติตลอดกาลทั้งปวง เพราะการประกอบพร้อมด้วยสติและความฉลาดอย่างยิ่ง. เมื่อทำความนับถือเป็นอันมากให้เกิดขึ้น ในคุณมีศีลเป็นต้นของปิณฑปาติกภิกษุนั้น ก็ย่อมทำความเอื้ออาทรให้เกิดขึ้นได้, ป่วยกล่าวไปไยถึงพวกมนุษย์เล่า. ความว่า ถ้าหากว่าเธอนั้นไม่เป็นผู้อาศัยลาภสักการะ และสรรเสริญไซร้, คือไม่เป็นผู้มุ่งหวังลาภ เป็นต้นนั้น.

อิติ ปิณฺฑปาติกงฺคกถาวณฺณนา.

พรรณนากถาว่าด้วยปิณฑปาติกังคะ
จบด้วยประการฉะนี้.

---

[๑] ฉ. ปิณฺฑปาติกสฺส ภิกฺขุสฺส.

ม.ร.ว.พร้อมฉัตร สวัสดิวัฒน์
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

๔ สปทานจาริกงฺคกถาวณฺณนา

๔. พรรณนากถาว่าด้วยสปทานจาริกังคะ

๒๗. อิมินาติ สปทานจาริเกน. กาลตรนฺติ กาลสฺเสว. อผาสุกฏฺฐานนฺติ สปริสฺสยาทิวเสน ทุปฺปเวสนฏฺฐานํ. ปุรโตติ วีถิยํ คจฺฉนฺตสฺส ปุรโต ฆรํ อปวิฏฺฐสฺเสว. ปตฺตวิสฺสฏฺฐฏฺฐานนฺติ เปสการวีถิยํ เปสการภาวํ นิมฺมินิตฺวา ฐิตสฺส สกฺกสฺส ฆรทฺวาเร ปตฺตวิสฺสฏฺฐฏฺฐานํ. อุกฺกฏฺฐปิณฺฑปาติโก ตํทิวสํ น ภิกฺขํ อาคมยมาโน นิสีทติ, ตสฺมา ตํ อนุโลเมติ.

๒๗. คำว่า อันภิกษุนี้ คืออันภิกษุผู้เป็นสปทานจาริกะนี้. คำว่า ก่อนเวลา คือได้เวลานั่นแหละ. คำว่า สถานที่อันไม่ผาสุก คือสถานที่ที่เข้าไปได้ยาก โดยเกี่ยวกับเป็นที่มีอันตรายเป็นต้น. คำว่า ข้างหน้า คือข้างหน้าแห่งภิกษุผู้กำลังเดินอยู่บนถนน ยังไม่ทันเข้าไปยังเรือนนั่นเทียว. คำว่า ที่ที่ท่านปล่อยบาตร ได้แก่ที่ที่พระเถระปล่อยบาตร ณ ประตูเรือนของท้าวสักกะ ผู้แปลงเป็นช่างหูก ยืนอยู่ที่ถนนช่างหูก. ภิกษุผู้เป็นปิณฑปาติกะอย่างอุกฤษฏ์ ย่อมไม่นั่งคอยภิกษา ในวันนั้น, เพราะเหตุนั้น (ภิกษุผู้ถืออย่างกลางนั้น) จึงชื่อว่า คล้อยตามภิกษุผู้เป็นปิณฑปาติกะอย่างอุกฤษฏ์นั้น.

กตฺถจิปิ กุเล นิพทฺธํ อุปสงฺกมนาภาวโต ปริจฺจยาภาเวน กุเลสุ นิจฺจนวกตา. สพฺพตฺถ อลคฺคมานสตาย จ โสมฺมภาเวน

ชื่อว่า มีความเป็นผู้ใหม่ในสกุลทั้งหลายเป็นนิตย์ ก็เพราะไม่มีความคุ้นเคยกัน เหตุเพราะไม่มีการเข้าไปเป็นประจำในสกุลแม้

จ จนฺทูปมตา. กุเลสุ ปริคฺคหจิตฺตาภาเวน ตตฺถ มชฺเฌจรปฺปหานํ. หิเตสิตาย วิภาคาภาวโต สมานกมฺปิตา. กุลานํ สงฺคณฺหนสํสฏฺฐตาทโย กุลูปกาทีนวา. อวฺหานานภินนฺทนาติ นิมนฺตนวเสน อวฺหานสฺส อสมฺปฏิจฺฉนา. อภิหาเรนาติ ภิกฺขาภิหาเรน. เสริจารนฺติ ยถารุจิ วิจรณํ.

ไหน ๆ. ชื่อว่า มีความเป็นผู้เปรียบได้กับพระจันทร์ ก็เพราะความที่มีจิตไม่ติดข้องในสกุลทั้งปวง และเพราะมีความเยือกเย็น. เพราะไม่มีจิตหวงแหนในสกุลทั้งหลาย จึงมีการละความตระหนี่ในสกุลเหล่านั้นได้. ชื่อว่า มีความเป็นผู้อนุเคราะห์เหล่าสกุลเสมอกัน เพราะความที่ภิกษุผู้แสวงหาประโยชน์เกื้อกูล ไม่มีการจำแนก. ความถือร่วมกัน และความเป็นผู้คลุกคลีกับสกุลทั้งหลายเป็นต้น ชื่อว่า โทษในเพราะความเป็นกุลูปกภิกษุ. คำว่า หาความยินดีในการเรียกชื่อมิได้ คือไม่ต้องคอยรับการเรียกชื่อโดยเกี่ยวกับเป็นการนิมนต์. คำว่า ด้วยการน้อมนำมาเฉพาะ คือด้วยการน้อมนำมาเฉพาะซึ่งภิกษา. คำว่า การเที่ยวไปอย่างเสรี คือการเที่ยวไปได้ตามความชอบใจ.

อิติ สปทานจาริกงฺคกถาวณฺณนา.

พรรณนากถาว่าด้วยสปทานจาริกังคะ จบด้วยประการฉะนี้.

๕. เอกาสนิกงฺคกถาวณฺณนา

๒๘. นานาสนโภชนนฺติ อเนกสฺมึ อาสเน โภชนํ, เอกนิสชฺชาย เอว อภุญฺชิตฺวา วิสุํ วิสุํ นิสชฺชาสุ อาหาร-ปริโภคนฺติ อตฺโถ. ปฏิรูปนฺติ ยุตฺตรูปํ อนุฏฺฐาปนียํ. วตฺตํ กาตุํ วฏฺฏตีติ วตฺตํ กาตุํ ยุชฺชติ. วตฺตํ นาม ครุฏฺฐานีเย กตฺตพฺพเมว. ตตฺถ ปน ปฏิปชฺชนวิธึ ทสฺเสตุํ ยํ เถรวาทมาห "อาสนํ วา รกฺเขยฺย โภชนํ วา"ติอาทิ.

๕. พรรณนากถาว่าด้วยเอกาสนิกังคะ

๒๘. บทว่า นานาสนโภชนํ แปลว่า การฉัน ณ หลาย ๆ อาสนะ, มีความหมายว่า ไม่ฉันด้วยการนั่งเพียงครั้งเดียวเท่านั้น แต่ฉันอาหารในการนั่งแต่ละครั้ง. คำว่า (อาสนะ)ที่สมควร ได้แก่(อาสนะ)ที่มีสภาพสมควร คือที่ควรตั้งไว้ตามลำดับ. คำว่า การที่เธอจะ(ลุกขึ้น)ทำวัตรย่อมควร คือ การที่เธอจะทำวัตรย่อมถูกต้อง. ชื่อว่า วัตร ก็ได้แก่กิจที่พึงกระทำในบุคคลผู้ตั้งอยู่ในฐานะควรเคารพนั่นเอง. ก็เพื่อจะแสดงวิธีปฏิบัติในวัตรนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวถึงวาทะของพระเถระที่ว่า "การนั่งก็ตาม โภชนะก็ตาม จะพึงรักษาไว้" ดังนี้เป็นต้น.

ตสฺสตฺโถ : เอกาสนิกํ ภิกฺขุํ ภุญฺชนฺตํ อาสนํ วา รกฺเขยฺย, ธุตงฺคเภทโต ยาว โภชนปริโยสานา น วุฏฺฐาตพฺพนฺติ วุตฺตํ

วาทะของพระเถระนั้น มีความหมายว่า: การนั่งจะพึงรักษา เอกาสนิกภิกษุผู้ฉันอยู่, ก็มีอันกล่าวอธิบายได้ว่า ไม่ควรลุกขึ้น

โหติ. โภชนํ วา รกฺเขยฺย ธุตงฺคเภทโต,[๒] อภุญฺชมานํ[๑] ยาว ภุญฺชิตุํ นาลภติ, ตาว วุฏฺฐาตพฺพนฺติ อตฺโถ. ยสฺมา ยทิทํ[๓] ทฺวยํ อิธ นตฺถิ, ตสฺมา วตฺตกรณํ ธุตงฺคํ น รกฺขตีติ อธิปฺปาโย. เตนาห "อยญฺจา"ติอาทิ. "เภสชฺชตฺถเมวา"ติอิมินา เภสชฺชปริโภควเสเนว สปฺปิอาทีนิปิ วฏฺฏนฺตีติ ทสฺเสติ.

จนกว่าสิ้นสุดการฉัน เพราะธุดงค์มีอันแตกทำลายได้. หรือโภชนะจะพึงรักษาภิกษุผู้ยังมิได้ฉันไว้จากความแตกทำลาย แห่งธุดงค์, ก็มีความหมายว่า ควรลุกขึ้นตราบเท่าที่ยังไม่ได้ฉัน. อธิบายว่า แต่เพราะเหตุที่ ๒ ข้อนี้นั้นไม่มีในวาระนี้, เพราะฉะนั้น จึงต้องรักษาการกระทำวัตร อย่ารักษาธุดงค์ ดังนี้. เพราะเหตุนั้นท่านจึงกล่าวว่า "แต่ว่าภิกษุรูปนี้" ดังนี้เป็นต้น. ด้วยคำว่า "เพื่อเป็นเภสัชเท่านั้น" นี้ ท่านแสดงว่าแม้โภชนะมีเนยใสเป็นต้น ย่อมสมควร โดยเกี่ยวกับการใช้เป็นเภสัชเท่านั้น.

อปฺปาพาธตาติ อโรคตา. อปฺปาตงฺกตาติ อกิจฺฉชีวิตา สรีรทุกฺขาภาโว. ลหุฏฺฐานนฺติ กายสฺส ลหุปริวตฺติตา. พลนฺติ สรีรพลํ.

คำว่า ความเป็นผู้มีอาพาธน้อย คือ ความเป็นผู้ไม่มีโรค. คำว่า ความเป็นผู้มีทุกข์น้อย คือความเป็นอยู่ไม่ลำบาก ได้แก่ไม่มี

[๑] ฉ. อภุญฺชิยมานํ.
[๒] น ลภตีติ ภเวยฺย.
[๓] ฉ. ตยิทํ.

ผาสุวิหาโรติ สุขวิหาโร. สพฺพมฺเปตํ[๑] พหุกฺขตฺตุํ ภุญฺชนปฺปจฺจยา อุปฺปชฺชนวิการ-ปฏิกฺเขปปรํ[๒] รุชาติ โรคา. น กมฺมมตฺตโนติ อตฺตโน โยคกมฺมํ ปุเรภตฺตํ ปจฺฉาภตฺตญฺจ น ปริหาเปติ, พหุโส โภชเน อพฺยาวฏภาวโต อโรคภาวโต จาติ อธิปฺปาโย.

ทุกข์แห่งสรีระ. คำว่า มีความคล่องแคล่ว ได้แก่ มีการผลัดเปลี่ยนท่าร่างกายได้เร็ว. คำว่า มีกำลัง คือมีกำลังแห่งสรีระ. คำว่า อยู่ผาสุก คืออยู่เป็นสุข. คำแม้ทั้งหมดนี้ เป็นบทที่ห้ามความวิการ (ความผิดปกติ) ที่เกิดขึ้น เพราะการฉันหลายครั้งเป็นปัจจัย. บทว่า รุชา แปลว่าโรคทั้งหลาย. คำว่า ไม่ยังกรรมของตน(ให้เสื่อมเสียไป) ได้แก่ ไม่ทำโยคกรรม (การบำเพ็ญเพียร) ของตนให้เสื่อมเสียไป ทั้งก่อนอาหารและหลังอาหาร, อธิบายว่าไม่ทำให้เสื่อมเสียไป โดยความไม่วนเวียนอยู่ในการฉันหลายครั้ง และโดยความไม่มีโรค.

อิติ เอกาสนิกงฺคกถาวณฺณนา.

พรรณนากถาว่าด้วยเอกาสนิกังคะ จบด้วยประการฉะนี้.

---

[๑] ฉ. สพฺพเมตํ.
[๒] ฉ. ...ปทํ.

๖. ปตฺตปิณฺฑิกงฺคกถาวณฺณนา

๒๙. อปฺปฏิกูลํ กตฺวา ภุญฺชิตุํ วฏฺฏติ ปฏิกูลสฺส ภุตฺตสฺส อสณฺฐานมฺปิ[๑] สิยาติ อธิปฺปาโย. ปมาณยุตฺตเมว คณฺหิตพฺพํ "เอกภาชนเมว คณฺหามี"ติ พหุํ คเหตฺวา น ฉฑฺเฑตพฺพํ. นานารสตณฺหาวิโนทนนฺติ นานารสโภชเน ตณฺหาย วิโนทนํ. อตฺร อตฺร นานาภาชเน ฐิเต นานารเส อิจฺฉา เอตสฺสาติ อตฺริจฺโฉ, ตสฺส ภาโว อตฺริจฺฉตา, ตสฺสา อตฺริจฺฉตาย ปหานํ.

อาหาเร ปโยชนมตฺตทสฺสิตาติ อสมฺภินฺน-นานารเส เคธํ อกตฺวา อาหาเร สตฺถารา

๖. พรรณนากถาว่าด้วยปัตตปิณฑิกังคะ

๒๙. คำว่า ควรที่จะทำไม่ให้เป็นปฏิกูลแล้วบริโภค มีอธิบายว่า เมื่อบริโภคอาหารที่เป็นปฏิกูล ก็จะพึงมีการตั้งอยู่ไม่ได้ก็ได้. คำว่า ควรจะรับเอาพอประมาณเท่านั้น ความว่า ไม่พึงรับมามากด้วยคิดว่า "เรารับเอาเพียงภาชนะเดียวเท่านั้น" ดังนี้ แล้วต้องทิ้งไป. คำว่า บรรเทาตัณหาในรสต่าง ๆ ได้ คือบรรเทาตัณหาในโภชนะอันมีรสต่าง ๆ ได้. บุคคล ชื่อว่าผู้มักมาก เพราะอรรถว่ามีความต้องการในรสต่าง ๆ ที่ตั้งอยู่ในภาชนะต่าง ๆ ภาชนะนั้น ภาชนะนี้, ภาวะแห่งบุคคลผู้มักมากนั้น ชื่อว่า ความมักมาก, ได้แก่ ละความมักมากนั้นได้.

คำว่า มีความเป็นผู้เห็นเพียงประโยชน์ในอาหาร คือมีความเป็นผู้ไม่กระทำความ

---

[๑] ฉ. อคณฺหนมฺปิ.

อนุญฺญาตปฺปโยชนมตฺตทสฺสิตา. วิสุํ วิสุํ ภาชเนสุ ฐิตานิ พฺยญฺชนานิ ตานิ[๑] คณฺหโต ตตฺถ ตตฺถ สาโภคตาย สิยา วิกฺขิตฺตโภชิตา, น ตถา อิมสฺส เอกปตฺตคตสญฺญิโนติ วุตฺตํ "อวิกฺขิตฺตโภชิตา"ติ. โอกฺขิตฺตโลจโนติ ปตฺตสญฺญิตาย เหฏฺฐา ขิตฺตจกฺขุ. ปริภุญฺเชยฺยาติ ปริภุญฺชิตุํ สกฺกุเณยฺย.

อยากในรสต่าง ๆ ซึ่งไม่ปะปนกัน เห็นเพียงประโยชน์ ที่พระศาสดาทรงอนุญาตไว้ในอาหาร. เพราะความที่ภิกษุผู้ถือเอากับข้าวซึ่งวางอยู่ในภาชนะทั้งหลาย แยกกันเป็นแต่ละภาชนะเหล่านั้น มีการคำนึงไปในภาชนะนั้น ๆ จึงพึงเป็นผู้สอดส่ายบริโภค, สำหรับภิกษุผู้สำคัญอยู่แต่อาหาร อันอยู่ในบาตรเดียวผู้นี้ หามีความเป็นผู้สอดส่ายบริโภคอย่างนั้นไม่ เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "มีความเป็นผู้ไม่สอดส่ายบริโภค" ดังนี้. คำว่า มีนัยน์ตาทอดลง คือมีจักษุทอดลงเบื้องต่ำ เพราะความเป็นผู้สำคัญอยู่แต่ในบาตร. คำว่า พึงบริโภค คือพึงอาจที่จะบริโภค.

อิติ ปตฺตปิณฺฑิกงฺคกถาวณฺณนา.

พรรณนากถาว่าด้วยปัตตปิณฑิกังคะ จบด้วยประการฉะนี้.

---

[๑] ฉ. ตานีติ น ทิสฺสติ.

๗. ขลุปจฺฉาภตฺติกงฺคกถาวณฺณนา

๓๐. ภุญฺชนฺตสฺส ยํ อุปนีตํ, ตสฺส ปฏิกฺเขเปน ตํ อติริตฺตํ โภชนนฺติ อติริตฺตโภชนํ. ปุน โภชนํ กปฺปิยํ กาเรตฺวา น ภุญฺชิตพฺพํ, ตพฺพิสยตฺตา อิมสฺส ธุตงฺคสฺส. เตนาห "อิทมสฺส วิธานนฺ"ติ. ยสฺมึ โภชเนติ ยสฺมึ ภุญฺชิยมาเน โภชเน. ตเทว ภุญฺชติ, น อญฺญํ. อนติริตฺตโภชนปฺปจฺจยา อาปตฺติ อนติริตฺตโภชนาปตฺติ, ตโต ทูรีภาโว อนาปชฺชนํ.

๗. พรรณนากถาว่าด้วยขลุปัจฉาภัตติกังคะ

๓๐. โภชนะใด ที่เขานำเข้าไปถวายแก่ภิกษุผู้กำลังฉันอยู่, เพราะการปฏิเสธแห่งภิกษุนั้น โภชนะนั้น จัดเป็นโภชนะเหลือเดน เพราะเหตุนั้น จึงเรียกว่า อติริตตโภชนะ. ชื่อว่า ไม่ควรทำโภชนะให้เป็นกัปปิยะฉันอีก, ก็เพราะธุดงค์ข้อนี้มีอติริตตโภชนะนั้นเป็นวิสัย (คือเป็นสิ่งที่ธุดงค์นี้ต้องปฏิเสธ). เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "นี้เป็นวิธีการแห่งภิกษุผู้เป็นขลุปัจฉาภัตติกะนั้น" ดังนี้. คำว่า (ห้ามภัตแล้ว)ในโภชนะใด. คือ (ห้ามภัตแล้ว) ในโภชนะที่เธอกำลังฉันอยู่อันใด. ชื่อว่า ฉันได้ก็แต่โภชนะนั้นเท่านั้น, ก็คือฉันโภชนะอื่นไม่ได้. อาบัติเพราะการฉันอนติริตตโภชนะเป็นปัจจัย ชื่อว่า อาบัติเพราะการฉันอนติริตตโภชนะ, ชื่อว่า ความเป็นผู้ไกลจากอาบัตินั้น ก็คือการไม่ต้องอาบัติ.

โอทริกตฺตสมฺมตฺตภาโว[๑] กุจฺฉิปูรกตา, ตสฺส อภาโว เอกปิณฺเฑนาปิ ยาปนโต. นิรามิสสนฺนิธิตา นิหิตสฺส อภุญฺชนโต. ปุน ปริเยสนวเสน ปริเยสนาย เขทํ น ยาติ. อภิสลฺเลขกานํ สนฺโตสคุณาทีนํ วุฑฺฒิยา สญฺชนนํ สนฺโตสคุณาทิวุฑฺฒิสญฺชนนํ. อิทนฺติ ขลุปจฺฉาภตฺติกงฺคํ.

ชื่อว่า ความแน่นท้อง ได้แก่ความมึนเมา คือความเป็นผู้ทำท้องให้เต็ม, ชื่อว่าไม่มีความแน่นท้องนั้น ก็เพราะการทำอัตภาพให้ดำเนินไป แม้ด้วยบิณฑบาตเดียว. ชื่อว่า ไม่มีการสะสมอามิส เพราะไม่มีการใช้สอยสิ่งที่เก็บไว้. ชื่อว่า ไม่ดำเนินไปสู่ความลำบากเพราะการแสวงหา ก็โดยเกี่ยวกับการต้องแสวงหาอีก. เหตุยังความเจริญแห่งคุณทั้งหลายมีความสันโดษเป็นต้น อันขูดเกลา(กิเลส)อย่างยิ่งให้เกิดขึ้น ชื่อว่า เหตุยังความเจริญแห่งคุณทั้งหลาย มีความสันโดษเป็นต้นให้เกิดขึ้น. คำว่า ธุดงค์ข้อนี้ คือข้อขลุปัจฉาภัตติกังคะ.

อิติ ขลุปจฺฉาภตฺติกงฺคกถาวณฺณนา

พรรณนากถาว่าด้วยขลุปัจฉาภัตติกังคะ จบด้วยประการฉะนี้.

---

[๑] ฉ. โอทริกตฺตํ ขสฺมรภาโว.

๘. อารญฺญิกงฺคกถาวณฺณนา

๓๑. คามนฺตเสนาสนํ ปหาย อรญฺเญ อรุณํ อุฏฺฐาเปตพฺพนฺติ เอตฺถ คามนฺตํ, อรญฺญญฺจ สรูปโต ทสฺเสตุํ "ตตฺถ สทฺธึ อุปจาเรนา"ติอาทิ อารทฺธํ. ตตฺถ คามปริยาปนฺนตฺตา คามนฺตเสนาสนสฺส "คาโมเยว คามนฺตเสนาสนนฺ"ติ วุตฺตํ. โย โกจิ สตฺโตปิ คาโม นามาติ สมฺพนฺโธ. อินฺทขีลาติ อุมฺมารา. ตสฺสาติ เลฑฺฑุปาตสฺส. วินยปริยาเยน อรญฺญลกฺขณํ อทินฺนาทานปาราชิเก[๑] อาคตํ.

๘. พรรณนากถาว่าด้วยอารัญญิกังคะ

๓๑. ในคำว่า พึงละเสนาสนะชายบ้านเสีย แล้วยังอรุณให้ตั้งขึ้นในป่าเถิด นี้ ท่านอาจารย์ ประสงค์แสดงเสนาสนะชายบ้านและป่า โดยสภาวะที่มีอยู่(ในพระบาลี) จึงเริ่มคำว่า "ในคำว่าเสนาสนะชายบ้านนั้น บ้านพร้อมกับที่ใกล้เคียง" ดังนี้เป็นต้น. ในคำเหล่านั้น ท่านอาจารย์กล่าวว่า "บ้าน(พร้อมกับที่ใกล้เคียง)นั่นเอง ชื่อว่าเสนาสนะชายบ้าน" ดังนี้ เพราะความที่เสนาสนะชายบ้าน นับเนื่องเข้าในบ้าน. เชื่อมความว่า แม้เกวียนเล่มใดเล่มหนึ่งก็ชื่อว่าบ้าน. บทว่า อินฺทขีลา แปลว่า ธรณีประตู. คำว่า แห่งเสนาสนะชายบ้านนั้น ได้แก่ การปาก้อนดินให้ตกไป. โดยปริยายพระวินัย ลักษณะของป่ามาแล้วในปาราชิกสิกขาบทข้ออทินนาทาน.

---

[๑] วิ. มหาวิภงฺค. ๑/๘๕.

ตตฺถ หิ "คามา วา อรญฺญา วา"ติ[๑] อนวเสสโต อวหารฏฺฐานปริคฺคเห ตทุภยํ อสงฺกรโต ทสฺเสตุํ "ฐเปตฺวา คามญฺจา"ติ-อาทิ วุตฺตํ. คามูปจาโร[๒] หิ โลเก คามสงฺขเมว คจฺฉตีติ. นิปฺปริยายโต ปน คามวินิมุตฺตํ ฐานํ อรญฺญเมว โหตีติ อภิธมฺเม "นิกฺขมิตฺวา พหิ อินฺทขีลา, สพฺพเมตํ อรญฺญนฺ"ติ[๓] วุตฺตํ. สุตฺตนฺติกปริยาเยน อรญฺญกสิกฺขาปเท[๔] "ปญฺจธนุสติกํ ปจฺฉิมนฺ"ติ อาคตํ อรญฺญิกํ ภิกฺขุํ สนฺธาย.

จริงอยู่ ในสิกขาบทข้อนั้น ลักษณะของป่ามาในข้อกำหนดถึงสถานที่ แห่งการลักขโมยไว้โดยไม่มีเหลือว่า "คามา วา อรญฺญา วา" จากบ้านก็ดี จากป่าก็ดี เป็นต้น (เนื้อความเต็มมีว่า ภิกษุรูปใด ถือเอาของที่เขามิได้ให้ จากบ้านก็ดี จากป่าก็ดี อันนับว่าเป็นการขโมย ฯลฯ ภิกษุถือเอาของที่เขามิได้ให้อย่างนั้น แม้นี้จัดเป็นปาราชิก หาสังวาสมิได้) ท่านอาจารย์ประสงค์แสดงบ้านและป่าทั้ง ๒ อย่างนั้นโดยไม่ปะปนกัน จึงกล่าวว่า "ที่ทั้งปวง ยกเว้นบ้าน" ดังนี้เป็นต้น. จริงอยู่ ในทางโลก ที่ใกล้บ้านก็ย่อมถึงซึ่งความนับว่าบ้านนั่นเองแล. แต่ว่าโดยนิปริยาย สถานที่อันพ้นไปจากบ้านจัดว่าเป็นป่าได้ทีเดียว เพราะเหตุนั้นในพระอภิธรรมจึงตรัสไว้ว่า "นิกฺขมิตฺวา

---

[๑] วิ. มหาวิภงฺค. ๑/๘๔.
[๒] ฉ. คามูปจาโร.
[๓] อภิ. วิ. ๓๕/๓๓๘.
[๔] วิ. มหาวิภงฺค. ๒/๑๘๖.

พหิ อินฺทขีลา, สพฺพเมตํ อรญฺญํ" ภายนอกอินทขีลออกไป, ที่ทั้งหมดนี้ชื่อว่าป่า ดังนี้. โดยปริยายพระสูตร ตรัสหมายเอาภิกษุผู้อยู่ป่า ที่มาแล้วในอรัญญิกสิกขาบทว่า "สถานที่มีระยะไกลชั่ว ๕๐๐ ธนูเป็นอย่างต่ำ" ดังนี้.

น หิ โส วินยปริยายิเก "อรญฺเญ วสนโต อารญฺญิโก ปนฺตเสนาสโน"ติ สุตฺเต วุตฺโต. อยญฺจ สุตฺตสํวณฺณนาติ อิธ สพฺพตฺถ สุตฺตนฺตกถาว ปมาณํ. ตสฺมา เอตฺถ[๑] อาคตเมว ลกฺขณํ คเหตพฺพนฺติ ทสฺเสนฺโต "ตํ อาโรปิเตน อาจริยธนุนา"ติอาทินา มินนวิธิมาห. เตเนว หิ มชฺฌิมฏฺฐกถา-นโยว อิทเมตฺถ ปมาณนฺติ จ วุตฺโต.

จริงอยู่ ภิกษุรูปนั้น ท่านไม่กล่าว ในพระสูตรว่า "เป็นผู้อยู่ป่ามีเสนาสนะอันสงัด เหตุเพราะการอยู่ในป่า" อันมีปริยายพระวินัย (ต้องเป็นป่าที่มีปริยายพระสูตร). แต่ว่านี้เป็นการสังวรรณนาพระสูตร เพราะเหตุนั้น ในที่นี้คำพูดในพระสูตรเท่านั้น เป็นประมาณในบททั้งปวง. เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์เมื่อจะแสดงว่า ลักษณะ(ของป่า)ที่มาในพระ-สูตรนี้เท่านั้น ที่ควรถือเอา ดังนี้ จึงกล่าวถึงวิธีวัดไว้ด้วยคำว่า "เสนาสนะป่านั้น ฯลฯ ด้วยคันธนูแห่งอาจารย์ที่วางลง" ดังนี้เป็นต้น. ก็เพราะเหตุนั้นนั่นแหละ ท่าน

[๑] ฉ. ตตฺถ.

จึงได้กล่าวถึงนัย ในอรรถกถามัชฌิมนิกายไว้ด้วย ว่า คำของอรรถกถามัชฌิมนิกายนี้เป็นประมาณในการวัดนี้ ดังนี้.

ตโต ตโต มคฺคนฺติ ตตฺถ ตตฺถ ขุทฺทกมคฺคํ ปิทหติ. ธุตงฺคสุทฺธิเกน ธุตงฺคโสธนปฺปสุเตน. ยถาปริจฺฉินฺเนน กาเลติ อุกฺกฏฺฐสฺส ตโยปิ อุตู มชฺฌิมสฺส เทฺว มุทุกสฺส เอโก อุตุ. ตตฺถปิ ธุตงฺคํ น ภิชฺชติ สอุสฺสาหตฺตา. นิปฺปชฺชิตฺวา คมิสฺสามาติ จิตฺตสฺส สิถิลภาเวน ธุตงฺคํ ภิชฺชตีติ วุตฺตํ. อรญฺญสญฺญํ มนสิกโรนฺโตติ "อหํ วิเวกวาสํ วสิสฺสามิ, ยถาลทฺโธ วา กายวิเวโก สาตฺถโก กาตพฺโพ"ติ มนสิการสพฺภาวโต "ภพฺโพ ฯเปฯ รกฺขิตุน"ติ วุตฺตํ.

คำว่า (ปิด)ทางแต่ที่นั้น ๆ ได้แก่ ปิดทางเล็กทางน้อยในที่นั้น ๆ. ภิกษุชื่อว่า (มุ่งจะ) เป็นผู้มีธุดงค์หมดจด คือเป็นผู้ขวนขวายในการทำธุดงค์ให้หมดจด. คำว่า (มาจากป่า)ในเวลาตามที่กำหนด ความว่า สำหรับภิกษุผู้ถืออย่างอุกฤษฏ์ก็ทั้ง ๓ ฤดู สำหรับภิกษุผู้ถืออย่างกลางก็ ๒ ฤดู สำหรับภิกษุผู้ถืออย่างอ่อนก็ฤดูเดียว. ชื่อว่าธุดงค์ไม่แตกทำลาย แม้ในกาลตามที่ได้กำหนดไว้นั้น ก็เพราะความที่ยังมีอุตสาหะ. คำว่า เราขอนอนแล้วจักไป เป็นอันท่านกล่าวอธิบายว่า ธุดงค์ย่อมแตกทำลายได้ เพราะความย่อหย่อนแห่งจิต. คำว่า เมื่อมนสิการความสำคัญว่าอยู่ป่า ความว่า ท่านอาจารย์กล่าวว่า "ย่อมเป็นผู้ควรที่จะได้ ฯลฯ ที่จะรักษาเอาไว้ซึ่งสมาธิที่ได้แล้ว"

อสฺส อารญฺญิกสฺส จิตฺตํ น วิกฺขิปนฺติ อาปาถมนุปคมนโต. วิคตสนฺตาโส โหติ วิเวกปริจยโต. ชีวิตนิกนฺตึ ชหติ พหุปริสฺสเย อรญฺเญ นิวาเสเนว มรณภยสฺส ทูรีกรณโต. ปวิเวกสุขรสํ อสฺสาเทติ อนุภวติ ชนสํสคฺคาภาวโต. อาราธยนฺโตติ อนุนยนฺโต.[๑] ยถานุสิฏฺฐํ ปฏิปตฺติยา วิเวกสฺส อธิฏฺฐานภาวโต อารญฺญิกงฺค-โยคิโน วาหนสทิสนฺติ กตฺวา วุตฺตํ "อวเสสธุตายุโธ"ติ, อวสิฏฺฐธุตธมฺมายุโธติ อตฺโถ.

ดังนี้ ก็เพราะมีมนสิการอยู่ว่า "เราจักอยู่วิเวก, หรือว่าเราควรทำกายวิเวกตามที่ได้แล้วให้เป็นของมีประโยชน์" ดังนี้.

ชื่อว่า ย่อมทำจิตของเธอ คือของภิกษุผู้อยู่ป่าให้ซัดส่ายมิได้ ก็เพราะการไม่เข้าถึงคลอง(แห่งทวาร). ชื่อว่า เป็นผู้ปราศจากความสะดุ้งกลัว ก็เพราะมีความคุ้นเคยกับความสงัด. ชื่อว่า ละความเยื่อใยในชีวิตได้ ก็เพราะการกระทำตนให้เป็นผู้ไกลต่อความกลัวตาย โดยการเข้าอยู่ในป่าอันมีอันตรายมากมายนั่นเอง. ชื่อว่า ยินดีรสของความสุขอันเกิดจากความสงัด คือได้เสวยเพราะไม่มีการคลุกคลีด้วยผู้คน.บทว่า อาราธยนฺโต แปลว่ายังให้ยินดี. ท่านกล่าวไว้ เพราะทำไว้ในใจว่า ธุดงค์ข้ออารัญญิกังคะ เป็นเหมือนพาหนะของพระโยคี เพราะความที่วิเวกเป็นที่ตั้งแห่ง

---

[๑] สี. อานนฺทยนฺโต.

ข้อปฏิบัติ ตามที่ทรงอนุศาสน์. บทว่า "อวเสสธุตายุโธ" มีความหมายว่า มีธุตธรรมที่เหลือเป็นอาวุธ.

อิติ อารญฺญิกงฺคกถาวณฺณนา

พรรณนากถาว่าด้วยอารัญญิกังคะ จบด้วยประการฉะนี้.

๔. รุกฺขมูลิกงฺคกถาวณฺณนา

๔. พรรณนากถาว่าด้วยรุกขมูลิกังคะ

๓๒. ฉนฺนนฺติ อิฏฺฐกจฺฉทนาทีหิ ฉาทิตํ, อวสฺสยนฺติ[๑] อตฺโถ. สีมนฺตริกรุกฺโขติ ทฺวินฺนํ ราชูนํ รชฺชสีมาย ฐิตรุกฺโข. ตตฺถ หิ เตสํ ราชูนํ พลกาโย อุปคนฺตฺวา อนฺตรนฺตรา ยุทฺธํ กเรยฺย, โจราปิ ปาริพนฺธิกา[๒] สโมสรนฺตา ภิกฺขุสฺส สุเขน นิสีทิตุํ น เทนฺติ. เจติยรุกฺโข

๓๒. คำว่า ที่มุงบัง ได้แก่ ที่ที่เขาใช้เครื่องมุงบังมีอิฐเป็นต้น มุงบังไว้, ความว่า ที่อยู่อาศัย. คำว่า ต้นไม้มีในระหว่างพรมแดน ได้แก่ ต้นไม้ที่ยืนต้นอยู่ใกล้พระราชอาณาเขตของพระราชา ๒ ฝ่าย. จริงอยู่ ณ สถานที่นั้น กองกำลังของพระราชาเหล่านั้น จะพึงเข้าไปทำการรบกัน

---

[๑] ฉ. อาวสถนฺติ.

[๒] ปาริปนฺถิกาติ มญฺเญ, ฉ. ปาริปนฺถิกา.

"เทวตาธิฏฺฐิโต"ติ มนุสฺเสหิ สมฺมตรุกฺโข ปูเชตุํ อุปคเตหิ มนุสฺเสหิ อวิวิตฺโต โหติ.

ในระหว่าง ๆ, แม้พวกโจรที่เป็นนักปล้นในระหว่างทางก็ชุมนุมกันอยู่ ไม่ยอมให้ภิกษุได้นั่งอย่างเป็นสุข. ชื่อว่า ต้นไม้เป็นเจดีย์ ได้แก่ ต้นไม้ที่คนทั้งหลาย เห็นพ้องกันว่า "มีเทวดาสิงสถิต" จึงเป็นอันไม่สงัดจากพวกคนทั้งหลายที่เข้าไปเพื่อบูชา.

นิยฺยาสรุกฺโข สชฺชุลรุกฺขาทิ[๑]. วคฺคุลิรุกฺโข วคฺคุลินิเสวิโต. สีมนฺตริกรุกฺขาทโย สปริสฺสยา, ทุลฺลภวิเวกา จาติ อาห "อิเม รุกฺเข วิวชฺเชตฺวา"ติ. ปณฺณสฏนฺติ รุกฺขโต ปติตปณฺณํ. ปฏิจฺฉนฺเน ฐาเน นิสีทิตพฺพํ รุกฺขมูลิกภาวสฺส ปฏิจฺฉาทนตฺถํ. ฉนฺเน วาสกปฺปนา ธมฺมสฺสวนาทีนมตฺถายปิ โหติ. ตสฺมา "ชานิตฺวา อรุณํ อุฏฺฐาปิตพฺพนฺ"ติ วุตฺตํ.

ชื่อว่า ต้นไม้มียาง ได้แก่ ต้นกำยานเป็นต้น. ชื่อว่า ต้นไม้มีค้างคาว ได้แก่ ต้นไม้ที่ค้างคาวเข้าไปเสพ. ต้นไม้ทั้งหลาย มีต้นไม้ที่มีในระหว่างพรมแดนเป็นต้นมีอันตราย, และหาความวิเวกได้ยาก เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวไว้ว่า "เว้นต้นไม้เหล่านี้เสีย" ดังนี้. คำว่า ใบไม้ที่ตกอยู่ คือใบไม้ที่ตกจากต้น. ชื่อว่า ควรนั่งอยู่ในที่อันเป็นที่ปิดบังมิดชิด ก็เพื่อปิดบังความเป็นรุกขมูลิกภิกษุ. การสำเร็จการอยู่ในที่มุงบังย่อมมี แม้เพื่อประโยชน์แก่กิจทั้งหลายมีการ

---

[๑] ฉ. สชฺชรุกฺขาทิ.

ฟังธรรมเป็นต้น. เพราะเหตุนั้น อาจารย์ผู้สอนคัมภีร์อังคุตตรนิกาย จึงกล่าวว่า "ในเพราะเหตุสักว่าทราบแล้ว ก็ยังอรุณให้ตั้งขึ้นในที่มุงบัง" ดังนี้.

อภิณฺหํ ตรุปณฺณวิการสฺส ทสฺสเนนาติ อภิกฺขณํ ตรูสุ, ตรูนํ วา ปณฺเณสุ วิการสฺส ขณภงฺคสฺส ทสฺสเนน. เสนาสนมจฺเฉรกมฺมารามตานนฺติ อาวาสมจฺฉริยนวกมฺมรตภาวานํ. เทวตาหีติ รุกฺขเทวตาหิ. ตาปิ หิ รุกฺขฏฺฐวิมาเนสุ วสนฺติโย รุกฺเขสุ วสนฺติ. อยมฺปิ รุกฺเขหิ[๑] สหวาสิตา. วณฺณิโตติ "อปฺปานิ เจวา"ติอาทินา ปสํสิโต.

คำว่า เพราะเห็นความเปลี่ยนแปลงแห่งต้นและใบบ่อย ๆ คือเพราะเห็นความเปลี่ยนแปลงคือความดับไปในขณะ ในต้น หรือในใบ แห่งต้นไม้ทั้งหลายบ่อย ๆ. คำว่า (ไม่มี)ความตระหนี่ในเสนาสนะและความยินดีในการงาน คือความตระหนี่ในที่อยู่ (อาวาสมัจฉริยะ) และความยินดีในงานก่อสร้าง. คำว่า (มีความเป็นอยู่ร่วม)กับเทวดาทั้งหลาย คือกับพวกรุกขเทวดาทั้งหลาย. จริงอยู่ แม้พวกเทวดาเหล่านั้น เมื่ออาศัยอยู่ที่วิมานอันตั้งอยู่ที่ต้นไม้ทั้งหลาย ก็ชื่อว่าอาศัยอยู่ที่ต้นไม้ทั้งหลาย. แม้รุกขมูลิกภิกษุนี้ ชื่อว่า อยู่ร่วมกัน(กับพวกรุกขเทวดา) ด้วยต้นไม้ทั้งหลาย.

[๑] ฉ. รุกฺเขติ.

คำว่า ทรงสรรเสริญ คือทรงสรรเสริญแล้วด้วยคำว่า "เป็นของเล็กน้อยด้วย" ดังนี้เป็นต้น.

"รุกฺขมูลเสนาสนํ นิสฺสาย ปพฺพชฺชา"ติ[๑] เอวํ นิสฺสโยติ จ ภาสิโต. อภิรตฺตานิ ตรุณกาเล, นีลานิ มชฺฌิมกาเล, ปณฺฑูนิ ชิณฺณกาเล. ปติตานิ ปิลายนวเสน. เอวํ ปสฺสนฺโต ตรุปณฺณานิ ปจฺจกฺขโต เอว นิจฺจสญฺญํ ปนูทติ ปชหติ, อนิจฺจสญฺญา เอวสฺส สณฺฐาติ. ยสฺมา ภควโต ชาติ-โพธิธมฺมจกฺกปฺปวตฺตนปรินิพฺพานานิ รุกฺข-มูเลเยว ชาตานิ, ตสฺมา วุตฺตํ "พุทฺธทายชฺชํ รุกฺขมูลนฺ"ติ.

และตรัสแล้วว่า เป็นนิสัยอย่างนี้ว่า "รุกฺข-มูลเสนาสนํ นิสฺสาย ปพฺพชฺชา" บรรพชาอาศัยเสนาสนะโคนไม้ ดังนี้. ชื่อว่า มีสีแดงเข้ม ก็ในเวลาที่ยังอ่อน, ชื่อว่า มีสีเขียว ก็ในเวลากลาง ๆ, ชื่อว่า มีสีเหลือง ก็ในเวลาแก่. ชื่อว่า ตกไป ก็ด้วยอำนาจความเหี่ยวแห้ง. เมื่อเห็นอยู่ซึ่งต้นและใบทั้งหลาย โดยประจักษ์อย่างนี้ ชื่อว่าย่อมบรรเทา คือย่อมละนิจจสัญญาได้, เธอมีแต่อนิจจสัญญาเท่านั้น ตั้งมั่นอยู่. เพราะเหตุที่การประสูติ การตรัสรู้ การประกาศพระธรรมจักร และการปรินิพพานของพระผู้มีพระภาค เกิดที่โคนไม้นั่นเทียว,

---

[๑] วิ. มหา. ๔/๑๐๖, ๑๔๓.

ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "โคนไม้อันเป็นมรดกของพระพุทธเจ้า" ดังนี้.

อิติ รุกฺขมูลิกงฺคกถาวณฺณนา.

พรรณนากถาว่าด้วยรุกขมูลิกังคะจบด้วยประการฉะนี้.

๑๐. อพฺโภกาสิกงฺคกถาวณฺณนา

๑๐. พรรณนากถาว่าด้วยอัพโภกาสิกังคะ

๓๓. "รุกฺขมูลํ ปฏิกฺขิปามี"ติ เอตฺตเก วุตฺเต ฉนฺนํ อปฺปฏิกฺขิตฺตเมว โหตีติ "ฉนฺนญฺจ รุกฺขมูลญฺจ ปฏิกฺขิปามี"ติ วุตฺตํ. ธุตงฺคสฺส สพฺพโส ปฏิโยคิปฏิกฺเขเปน หิ สมาทานํ อิชฺฌติ, โน อญฺญถาติ.

๓๓. เมื่อกล่าวว่า "ข้าพเจ้าขอปฏิเสธโคนไม้" ดังนี้ เพียงเท่านี้ ก็เป็นอันมิได้ปฏิเสธที่มุงบังเลย เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "ข้าพเจ้าขอปฏิเสธที่มุงบังและโคนไม้" ดังนี้. จริงอยู่ การสมาทานธุดงค์จะสำเร็จได้ก็โดยการปฏิเสธคู่องคเสียโดยประการทั้งปวง, ไม่ใช่จะสำเร็จได้โดยประการอื่น แล.

"ธมฺมสฺสวนายา"ติ อิมินาว ธมฺมํ กเถนฺเตนาปิ อุโปสถทิวสาทีสุ สุณนฺตานํ

คำว่า "เพื่อการฟังธรรม" ความว่า อัพโภกาสิกภิกษุนั้นนี่แหละ แม้เมื่อจะกล่าว

จิตฺตานุรกฺขนตฺถํ เตหิ ยาจิเตน ฉนฺนํ ปวิสิตุํ วฏฺฏติ, ธมฺมํ ปน กเถตฺวา อพฺโภกาโสว คนฺตพฺโพ. รุกฺขมูลิกสฺสาปิ เอเสว นโย. อุโปสถตฺถายาติ อุโปสถกมฺมาย.

ธรรม เพื่อการตามรักษาจิตของคนผู้ฟังทั้งหลาย ในวันอุโบสถเป็นต้น ถูกคนเหล่า-นั้นขอร้องแล้ว การที่จะเข้าไปสู่ที่มุงบังย่อมควร, แต่กล่าวธรรมเสร็จแล้วควรไปที่แจ้งเท่านั้น. แม้รุกขมูลิกภิกษุก็มีนัยนี้เหมือนกัน. คำว่า เพื่อประโยชน์แก่อุโบสถ คือ เพื่ออุโบสถกรรม.

อุทฺทิสนฺเตนาติ ปเรสํ อุทฺเทสํ เทนฺเตน. อุทฺทิสาเปนฺเตนาติ สยํ อุทฺเทสํ คณฺหนฺเตน. มคฺคมชฺเฌ ฐิตํ สาลนฺติ สีหลทีเป วิย มคฺคา อโนกฺกมฺม อุชุกเมว ปวิสิตพฺพํ สาลํ. เวเคน คนฺตุํ น วฏฺฏติ อสารุปฺปตฺตา. ยาว วสฺสูปรมา ฐตฺวา คนฺตพฺพํ, น ตาว ธุตงฺคเภโท โหตีติ อธิปฺปาโย.

คำว่า จะบอกอุเทศ คือจะให้อุเทศ(สอน)แก่ภิกษุเหล่าอื่น. คำว่า ให้บอกอุเทศ คือจะถือเอาอุเทศเสียเอง(จะเรียน). คำว่า ศาลาอันตั้งอยู่ในระหว่างทาง ได้แก่ศาลาที่พึงตรงเข้าไปได้เลย ไม่ต้องเลี่ยงลงจากทาง เหมือนอย่างศาลาในสีหลทวีป. ชื่อว่า การที่จะเดินไปโดยเร็ว ย่อมไม่ควร ก็เพราะหาความเป็นสมณสารูปมิได้. อธิบายว่า จะไม่มีการแตกทำลายแห่งธุดงค์ ตราบเท่าที่รออยู่จนกว่าฝนหยุด แล้วจึงไป.

รุกฺขสฺส อนฺโต นาม รุกฺขมูลํ. ปพฺพตสฺส ปน ปพฺภารสทิโส ปพฺพตปเทโส.

ชื่อว่า ข้างในแห่งต้นไม้ ได้แก่โคนไม้. ส่วนว่าที่ที่เป็นเช่นกับเงื้อมเขา

อจฺฉนฺนมริยาทนฺติ ยถา วสฺโสทกํ อนฺโต น ปวิสติ, เอวํ ฉทนสงฺเขเปน อุปริ อกตมริยาทํ. อนฺโต ปน ปพฺภารสฺส วสฺโสทกํ ปวิสติ เจ, อพฺโภกาสสงฺเขป-เมวาติ ตตฺถ ปวิสิตุํ วฏฺฏติ. สาขามณฺฑโปติ รุกฺขสาขาหิ วิรฬจฺฉนฺนมณฺฑโป. ปิฏฺฐปโฏ[๑] ขลิตฺถทฺธสาฏโก.

แห่งภูเขา จัดเป็นส่วนที่เป็นภูเขา. คำว่า บริเวณที่ไม่ถูกมุงบัง ได้แก่บริเวณที่ในเบื้องบน เขามิได้ทำไว้โดยเป็นหลังคาเป็นอย่างสังเขป (เป็นอย่างน้อย) โดยประการที่น้ำฝนจะไม่สาดเข้าไปข้างใน. แต่ถ้าหากว่าเป็นเงื้อมเขา ที่น้ำฝนสาดเข้าไปข้างในได้, ก็จัดเป็นที่แจ้งอย่างสังเขปได้ทีเดียว เพราะเหตุนั้น การที่เธอจะเข้าไป(อยู่)ในเงื้อมเขานั้น ย่อมควร. คำว่า ซุ้มกิ่งไม้ ได้แก่ซุ้มที่เขาใช้กิ่งไม้ทั้งหลายมุงไว้ห่าง ๆ (ไม่แน่นหนา). ชื่อว่า ผ้าใบ ได้แก่ผ้าที่ทั้งหยาบทั้งแข็งกระด้าง.

ปวิฏฺฐกฺขเณ ธุตงฺคํ ภิชฺชติ ยถาวุตฺตปพฺภาราทิเก ฐเปตฺวาติ อธิปฺปาโย. ชานิตฺวาติ ธมฺมสฺสวนาทิอตฺถํ ฉนฺนํ รุกฺขมูลํ ปวิสิตฺวา นิสินฺโน "อิทานิ อรุโณ อุฏฺฐหตี"ติ ชานิตฺวา. รุกฺขมูเลปิ กตฺถจิ อตฺเถว นิวาสผาสุกตาติ สิยา ตตฺถ

อธิบายว่า ธุดงค์ย่อมแตกทำลายในขณะที่เข้าไป ยกเว้นสถานที่มีเงื้อมเขาเป็นต้น ตามที่กล่าวแล้ว. คำว่า ทราบแล้ว คือเข้าไปสู่โคนไม้ที่มุงบัง เพื่อกิจมีการฟังธรรมเป็นต้น แล้วนั่งอยู่ หราบแล้วว่า "อรุณจะขึ้น ณ บัดนี้" ดังนี้. ความผาสุก

---

[๑] ฉ. ปิฐปโฏ.

อาสงฺกปุพฺพโก[๑] อาวาสปลิโพโธ, น ปน อพฺโภกาเสติ อิเธว อาวาสปลิโพธุปจฺเฉโท อานิสํโส วุตฺโต.

ในการเข้าอยู่ในที่ไหน ๆ แม้โคนไม้ ย่อมมีได้ที่เดียวแล (แต่)ในที่เหล่านั้นพึงมีอาวาสปลิโพธ (ความกังวลในสถานที่อยู่) อันมีความติดข้องออกหน้าได้, ส่วนในที่แจ้งหามีได้ไม่ เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวอานิสงส์ คือการตัดอาวาสปลิโพธิได้ ไว้ในธุดงค์ข้ออัพโภกาสิกังคะนี้เท่านั้น.

ปสํสายานุรูปตาติ อนิเกตาติ วุตฺตปฺปสํสาย อนาลยภาเวน อนุจฺฉวิกตา. นิสฺสงฺคตาติ อาวาสปริคฺคหาภาเวน[๒] ตตฺถ นิสฺสงฺคตา. อสุกทิสายํ วสนฏฺฐานํ นตฺถิ, ตสฺมา ตตฺถ คนฺตุํ เนว สกฺกาติ เอทิสสฺส ปริวิตกฺกสฺส อภาวโต จาตุทฺทิโส. มิคภูเตนาติ ปริคฺคหาภาเวน มิคสฺส วิย ภูเตน. สิโตติ นิสฺสิโต. วินฺทตีติ ลภติ.

คำว่า มีความเหมาะสมต่อพระดำรัสตรัสสรรเสริญ คือมีความเหมาะสมต่อพระดำรัสที่ตรัสสรรเสริญว่า ไม่ติดที่ ดังนี้ เพราะความไม่มีอาลัย. คำว่า ไม่มีความติดข้อง ความว่า เพราะไม่มีความหวงแหนในที่อยู่ จึงไม่มีความติดข้องในที่อยู่นั้น. ชื่อว่า เป็นผู้ไปได้ตลอดทิศทั้งสี่ เพราะไม่มีความปริวิตกเช่นนี้ว่า ในทิศโน้นไม่มีที่อันเป็นที่อยู่, เพราะฉะนั้นเราไม่อาจจะไปในทิศนั้นได้ ดังนี้. คำว่า (มีใจ)เป็นเหมือน

---

[๑] ฉ. อาสงฺคปุพฺพโก.
[๒] ฉ. ...ภาเวเนว.

เนื้อ คือมีใจที่เป็นเหมือนอย่างใจของเนื้อ เพราะไม่มีความหวงแหน(ในที่อยู่). บทว่า สิโต แปลว่าอาศัย. บทว่า วินฺทติ แปลว่า ย่อมได้.-

อิติ อพฺโภกาสิกงฺคกถาวณฺณนา.

พรรณนากถาว่าด้วยอัพโภกาสิกังคะ จบด้วยประการฉะนี้.

๑๑. โสสานิกงฺคกถาวณฺณนา

๓๔. นสุสานนฺติ อสุสานํ. อณฺญฏฺโฐ น-กาโร, สุสานลกฺขณรหิตํ วสนฏฺฐานนฺติ อธิปฺปาโย. น ตตฺถาติ "สุสานนฺ"ติ ววฏฺฐาปิตมตฺเต[๑] ฐาเน น วสิตพฺพํ. น หิ นามมตฺเตน สุสานลกฺขณํ สิชฺฌติ. เตนาห "น หี"ติอาทิ. ฌาปิตกาลโต ปน ปฏฺฐาย ฯเปฯ สุสานเมว ฉเวน สยิตมตฺตาย

๑๑. พรรณนากถาว่าด้วยโสสานิกังคะ

๓๔. บทว่า นสุสานํ แปลว่าที่อันอื่นจากป่าช้า. น อักษร มีอรรถว่าอื่น, อธิบายว่า ได้แก่ที่อยู่อันเว้นจากลักษณะแห่งป่าช้า. คำว่า ไม่ควรอยู่ในสถานที่นั้น คือ ไม่ควรอยู่ในที่สักว่าเขากำหนดกันว่า "เป็นป่าช้า". เพราะว่าลักษณะแห่งป่าช้า หา-สำเร็จโดยสักว่าชื่อไม่. เพราะเหตุนั้น

---

[๑] ฉ. ววตฺถปิตมตฺเต.

สุสานลกฺขณปฺปตฺติโต. ฉวสยนํ หิ "สุสานนฺ"ติ วุจฺจติ.

ท่านจึงกล่าวว่า "น หิ" ดังนี้เป็นต้น. แต่ว่าจำเดิมแต่กาลที่เผาแล้ว ฯลฯ ก็ชื่อว่าเป็นป่าช้านั่นเทียว เพราะถึงลักษณะแห่งป่าช้า โดยสักว่าเป็นที่ซากศพนอนอยู่. จริงอยู่ ที่ที่ซากศพนอน ท่านเรียกว่า "ป่าช้า".

โสสานิเกน นาม อปฺปกิจฺเจน สลฺลหุกวุตฺตินา ภวิตพฺพนฺติ ทสฺเสตุํ "ตสฺมึ ปน วสนฺเตนา"ติอาทิ วุตฺตํ. ครุกนฺติ ทุปฺปริหารํ. ตเมว หิ ทุปฺปริหารภาวํ ทสฺเสตุํ "ตสฺมา"ติอาทิ วุตฺตํ.

ท่านอาจารย์ เพื่อจะแสดงว่าขึ้นชื่อว่า โสสานิกภิกษุ พึงเป็นผู้มีกิจน้อย มีความประพฤติเบาพร้อม จึงกล่าวว่า "ก็ภิกษุเมื่อจะอยู่ในป่าช้านั้น" ดังนี้เป็นต้น. คำว่า หนัก คือรักษาได้ยาก. ก็เพื่อจะแสดงความเป็นธุดงค์ที่รักษาได้ยากนั้นนั่นเอง ท่านจึงกล่าวว่า "เพราะฉะนั้น" ดังนี้เป็นต้น.

ตตฺถ อุปฺปนฺนปริสฺสยวิฆาตตฺถายาติ "สุสานํ นาม มนุสฺสราหเสยฺยกนฺ"ติ โจรา กตกมฺมาปิ อกตกมฺมาปิ โอสรนฺติ, ตตฺถ โจเรสุ ภณฺฑสามิเก ทิสฺวา ภิกฺขุสฺส สมีเป ภณฺฑํ ฉฑฺเฑตฺวา ปลาเตสุ มนุสฺสา ภิกฺขุํ "โจโร"ติ คเหตฺวา โปเถยฺยุํ, ตสฺมา

ในคำเหล่านั้น คำว่า เพื่อประโยชน์แก่การป้องกันอันตรายที่เกิดขึ้นได้ ความว่า พวกโจรทั้งหลายทั้งที่ยังมิได้ทำกรรม (คือการปล้น) ทั้งที่ได้ทำกรรมแล้วคิดว่า "ชื่อว่าป่าช้าเป็นที่นอนที่ลับตาจากคนทั้งหลาย" ดังนี้ จึงมาชุมนุมกันอยู่, เมื่อพวกโจรเห็นเจ้าของ

วิหาเร สมฺมตฺเถรํ วา โคจรคาเม รญฺญา นิยุตฺตํ ราชยุตฺตกํ วา อตฺตโน โสสานิกภาวํ ชานาเปตฺวา ยถา ตาทิโส, อญฺโญ วา ปริสฺสโย น โหติ, ตถา อปฺปมตฺเตน วสิตพฺพํ.

ทรัพย์ในที่นั้นเข้า ก็จะทิ้งสิ่งของไว้ในที่ใกล้ภิกษุแล้วหนีไป คนทั้งหลายก็จะจับเอาภิกษุด้วยคำว่า "เป็นโจร" แล้วโบยตีเอาได้, เพราะฉะนั้น จึงควรบอกพระสังฆเถระในวิหาร หรือเจ้าหน้าที่ของหลวงที่ประจำอยู่ที่ละแวกบ้าน ให้ทราบความเป็นโสสานิกภิกษุของตน แล้วพึงเป็นผู้ไม่ประมาทอยู่โดยประการที่อันตรายที่เป็นเช่นนั้น, หรืออันตรายอย่างอื่นจะมีไม่ได้ เถิด.

จงฺกมนฺตสฺส ยทา อาฬาหนํ[1] อภิมุขํ น โหติ, ตทาปิ สํเวคชนนตฺถํ ตตฺถ อตฺตทิฏฺฐิ[2] วิสฺสชฺเชตพฺพาติ ทสฺเสตุํ "อฑฺฒกฺขิเกน อาฬาหนํ[1] โอโลเกนฺเตนา"ติ วุตฺตํ.

ท่านอาจารย์ประสงค์แสดงว่า ในเวลาใดไม่มีเชิงตะกอนอยู่ตรงหน้า ภิกษุผู้กำลังจงกรม, แม้ในเวลานั้น เพื่อจะยังความสลดใจให้เกิดขึ้น เธอก็ควรเปลื้องอัฒทิฐิเสียในที่นั้น ดังนี้ จึงกล่าวว่า "พึงชำเลืองดูเชิงตะกอน" ดังนี้.

อุปฺปถมคฺเคน คนฺตพฺพํ อตฺตโน โสสานิกภาวสฺส อปากฏภาวตฺถํ.

ชื่อว่า ควรไปตามทางนอก ก็เพื่อความไม่ปรากฏ (ปกปิด) ความที่ตนเป็น

---

[1] ฉ. อาฬหนํ.

[2] ฉ. ทิฏฺฐิ.

อารมฺมณนฺติ ตสฺมึ สุสาเน "อยํ วมฺมิโก, อยํ รุกฺโข, อยํ ขาณุโก"ติอาทินา ทิวาเยว อารมฺมณํ ววฏฺฐเปตพฺพํ. ภยานกนฺติ ภยชนกํ วมฺมิกาทิ. เกนจิ เลฑฺฑุปาสาณาทินา อาสนฺเน วิจรนฺตีติ น ปหริตพฺพา. ติลปิฏฺฐํ วุจฺจติ ติปลลํ[1]. มาสมิสฺสํ ภตฺตํ มาสภตฺตํ.

โสสานิกภิกษุ. คำว่า อารมณ์ ความว่า ควรกำหนดอารมณ์เสีย แต่ในเวลากลางวันทีเดียว โดยนัยว่า "นี้จอมปลวก, นี้ต้นไม้, นี้ตอไม้" ดังนี้เป็นต้น ในสุสานนั้น. คำว่า สิ่งที่น่ากลัว ได้แก่อารมณ์มีจอมปลวกเป็นต้น อันทำความกลัวให้เกิดได้. พวกอมนุษย์ เธอไม่ควรใช้วัตถุอะไร ๆ มีก้อนดินก้อนหินเป็นต้น ทำร้ายมัน ด้วยคิดว่า มันมาเที่ยวอยู่ที่ใกล้ ๆ. ท่านเรียกขนมเบื้องว่าขนมหน้างา. ข้าวปนถั่ว ชื่อว่า ข้าวคลุกถั่ว.

คุฬาทีติ อาทิ-สทฺเทน ติลสงฺคุฬิกาทึ มตปูวญฺจ[2] สงฺคณฺหาติ. กุลเคหํ น ปวิสิตพฺพนฺติ เปตธูเมน วาสิตตฺตา, ปิสาจานุพนฺธตฺตา จ กุลเคหสฺส อพฺภนฺตรํ น ปวิสิตพฺพํ. เทวสิกํ ฉวฑาโห ธุวฑาโห. มตญาตกานํ ตตฺถ คนฺตฺวา เทวสิกํ โรทนํ ธุวโรทนํ. วุตฺตนเยนาติ "ฌาปิตกาลโต

ด้วย อาทิ ศัพท์(ที่แปลว่าเป็นต้น) ในคำว่า คุฬาทิ (น้ำอ้อยงบเป็นต้น) ท่านรวมเอาขนมที่มีน้ำอ้อยปนกับงาเป็นต้น และมตปูวะ (ขนมปรุงรวมกัน). คำว่า ไม่ควรเข้าไปสู่เรือนแห่งสกุล ความว่า ไม่ควรเข้าไปภายในเรือนแห่งสกุล เพราะความที่เธออบอวลด้วยกลิ่นศพ, และเพราะมีปีศาจ

[1] ฉ. ปลลํ.

[2] ฉ. ติลสํคุฬิกาทิฆนปูวญฺจ,
สี. ...คตปูวญฺจ.

ปน ปฏฺฐายา"ติ วุตฺตนเยน. 'ปจฺฉิมยาเม ปฏิกฺกมิตุํ วฏฺฏตี"ติ อิจฺฉิตตฺตา "สุสานํ อคตทิวเส"ติ องฺคุตฺตรภาณกา.

ติดตามไป. การเผาศพทุก ๆ วัน ชื่อว่า การเผาศพเป็นประจำ. การที่พวกญาติของคนตายไปที่ป่าช้านั้นแล้วร้องไห้กันทุก ๆ วัน ชื่อว่า การร้องไห้เป็นประจำ. คำว่า โดยนัยที่ได้กล่าวแล้ว คือโดยนัยที่ได้กล่าวแล้วว่า "แต่ว่าจำเดิมแต่กาลที่เผาแล้ว" เป็นต้น. อาจารย์ผู้สอนอังคุตตรนิกาย กล่าวว่า "(ย่อมแตกทำลาย)ในวันที่ไม่ไปป่าช้า" ดังนี้ เพราะท่านต้องการว่า "ควรจะกลับเสียในปัจฉิมยาม" ดังนี้.

สุสาเน นิจฺจกาลํ สีวถิกทสฺสเนน[๑] มรณสฺสติปฏิลาโภ. ตโต เอว อปฺปมาทวิหาริตา. ตตฺถ ฉฑฺฑิตสฺส มตกเฬวรสฺส ทสฺสเนน อสุภนิมิตฺตาธิคโม. ตโต เอว กามราควิโนทนํ. พหุลํ สรีรสฺส อสุจิทุคฺคนฺธเชคุจฺฉภาวสลฺลกฺขณโต อภิณฺหํ กายสภาวทสฺสนํ.

ชื่อว่า ได้มรณสติ ก็เพราะการเห็นศพในป่าช้า ตลอดกาลเป็นนิตย์. เพราะการได้มรณสตินั้นนั่นเอง จึงมีความเป็นผู้อยู่ด้วยความไม่ประมาทเป็นปกติ. ชื่อว่า ได้บรรลุอสุภนิมิต ก็เพราะการเห็นซากคนตายที่เขาทิ้งไว้ที่ป่าช้านั้น. เพราะการได้บรรลุอสุภนิมิตนั่นเอง จึงมีการบรรเทากามราคะได้. ชื่อว่า มีการเห็นสภาพของ

---

[๑] ฉ. สิวถิกทสฺสเนน.

กายได้บ่อย ๆ ก็เพราะมีการกำหนดซึ่งความที่สรีระไม่สะอาด มีกลิ่นเหม็น และน่าเกลียดได้เป็นอันมาก.

ตโต มรณสฺสติปฏิลาภโต จ สํเวคพหุลตา. พฺยาธิกานํ, ชราชิณฺณานญฺจ มตานํ ตตฺถ ทสฺสเนน อาโรคฺยโยพฺพนชีวิตมทปฺปหานํ. ขุทฺทกสฺส, มหโต จ ภยสฺส อภิภวนโต ภยเภรวสหนตา. สํวิคฺคสฺส โยนิโส ปทหนํ สมฺภวตีติ อมนุสฺสานํ ครุภาวนียตา. นิทฺทาคตมฺปีติ สุตฺตมฺปิ, สุปินนฺเตปีติ อธิปฺปาโย.

เพราะมีการเห็นสภาพของกายได้บ่อย ๆ นั้น และเพราะการได้มรณสติ จึงมีความเป็นผู้มากด้วยความสังเวช. ชื่อว่ามีการละความเมา มีความเมาในความไม่มีโรค ความเมาในความเป็นหนุ่มเป็นสาว และความเมาในชีวิตได้ เพราะการเห็นคนป่วย, และคนที่ทรุดโทรมเพราะชราที่ตายไปแล้วในป่าช้านั้น. ชื่อว่า มีความอดกลั้นต่อความกลัวภัย ก็เพราะครอบงำภัยทั้งน้อยทั้งใหญ่ได้. ความเพียรโดยถูกทางย่อมเกิดขึ้นแก่บุคคลผู้มีใจสังเวช เพราะเหตุนั้น จึงมีความเป็นผู้ที่พวกอมนุษย์ควรเคารพยกย่อง. คำว่า ผู้แม้ถึงความหลับ คือผู้แม้หลับไป, อธิบายว่า แม้ในความฝัน.

อิติ โสสานิกงฺคกถาวณฺณนา.

พรรณนากถาว่าด้วยโสสานิกังคะ
จบด้วยประการฉะนี้.

คุณจันทนี อริยะสกุล
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

๑๒. ยถาสนฺถติกงฺคกถาวณฺณนา

๓๕. เสนาสนคฺคาหเณ ปเร อุฏฺฐาเปตฺวา คหณํ, "อิทํ สุนฺทรํ, อิทํ น สุนฺทรนฺ"ติ ปริตุลยิตฺวา ปุจฺฉนา, โอโลกนา จ เสนาสนโลลุปฺปํ. โตฏฺฐพฺพนฺติ[๑] ตุสฺสิตพฺพํ. วิหารสฺส ปริยนฺตภาเวน ทูเรติ วา พหุนฺนํ สนฺนิปาตฏฺฐานาทีนํ อจฺจาสนฺเนติ วา ปุจฺฉิตุํ น ลภติ, ปุจฺฉเนนาปิสฺส ธุตงฺคสฺส สงฺกิลิสฺสนโต.

โอโลเกตุนฺติ โลลุปฺปวเสน ปสฺสิตุํ. สจสฺส ตํ น รุจฺจตีติ อสฺส ยถาสนฺถติกสฺส ตํ ยถาคาหิตํ เสนาสนํ อผาสุกภาเวน สเจ น รุจฺจติ, มุฏฺฐกสฺส อสติ โรเค

๑๒. พรรณนากถาว่าด้วยยถาสันถติกังคะ

๓๕. ในการที่เจ้าอธิการแห่งเสนาสนะให้ถือเอาเสนาสนะ การทำให้ผู้อื่นต้องย้ายไป แล้วจึงถือเอา, การไต่สวนถามว่า "เสนาสนะนี้ดีหรือ, เสนาสนะนี้ไม่ดีหรือ" ดังนี้, และการ(ไป)ดู ชื่อว่าความละโมบในเสนาสนะ. บทว่า โตฏฺฐพฺพํ แปลว่า พึงยินดี. ภิกษุผู้ถืออย่างอุกฤษฏ์ ย่อมไม่ได้เพื่อจะถามว่า อยู่ไกล เพราะมีที่ชายสุดวิหารไหม หรือว่าอยู่ใกล้สถานที่ประชุมกันแห่งคนหมู่มากเป็นต้นเกินไปไหม, เพราะธุดงค์ของเธอมีอันเศร้าหมองได้แม้ด้วยการถาม.

คำว่า เพื่อจะ(ไป)ดู คือเพื่อจะ(ไป)ดูด้วยอำนาจความละโมบ. คำว่า ถ้าหากว่าเสนาสนะนั้นไม่ชอบใจแก่เธอ คือถ้าหากว่าเสนาสนะตามที่เขาให้ถือเอานั้น ไม่–

---

[๑] ฉ. ตุฏฺฐพฺพนฺติ.

ยถาคาหิตํ ปหาย อญฺญสฺส เสนาสนสฺส คหณํ โลลุปฺปํ, มชฺฌิมสฺส คนฺตฺวา โอโลกนา, อุกฺกฏฺฐสฺส ปุจฺฉนา. สพฺเพสมฺปิ อุฏฺฐาเปตฺวา คหเณ วตฺตพฺพเมว นตฺถิ.

ชอบใจ เพราะความเป็นที่ไม่ผาสุก แก่เธอผู้เป็นยถาสันถติกภิกษุ, สำหรับภิกษุผู้ถืออย่างอ่อน เมื่อยังไม่มีโรค การที่ละเสนาสนะตามที่เขาให้ถือเอาเสีย แล้วถือเอาเสนาสนะอื่น จัดเป็นความละโมบ, สำหรับภิกษุผู้ถืออย่างกลาง การไปดู จัดเป็นความละโมบ, สำหรับภิกษุผู้ถืออย่างอุกฤษฏ์ การถามถึง จัดเป็นความละโมบ. ในการที่ภิกษุแม้ทุกจำพวกให้ผู้อื่นต้องย้ายไป แล้วจึงถือเอา ไม่มีคำที่ต้องกล่าวเลยเทียว (คือจัดเป็นความละโมบแน่นอน ไม่ต้องกล่าวถึง).

อุฏฺฐาปนียานมฺปิ[๑] อนุฏฺฐาปเนน สพฺรหฺมจารีนํ หิเตสิตา. ตาย กรุณาวิหารานุคุณตา. สุนฺทราสุนฺทรวิภาคากรณโต หีนปฺปณีตวิกปฺปปริจฺจาโค. เตน ตาทิลกฺขณานุคุณตา. ตโต เอว อนุโรธวิโรธปฺปหานํ. ทฺวารปิทหนํ

ชื่อว่า มีความเป็นผู้แสวงหาประโยชน์เกื้อกูลแก่เพื่อนผู้ประพฤติพรหมจรรย์ ก็โดยการที่ไม่ทำให้ เพื่อนผู้ประพฤติพรหมจรรย์แม้ที่ตนพึงสั่งให้ย้ายได้ ต้องย้ายไป. ด้วยภาวะนั้น จัดว่ามีความประพฤติเหมาะสมแก่กรุณาวิหาร. ชื่อว่า สละความกำหนด

---

[๑] ฉ. อุปฏฺฐาปนียานมฺปิ.

โอกาสาทานโต. ยถาสนฺถตรามตนฺติ ยถาคาหิเต ยถานิทฺทิฏฺเจ เสนาสเน อภิรติภาวํ[1].

ว่าเลว ว่าประณีตได้ เพราะไม่กระทำการจำแนกว่าดี ว่าไม่ดี. ด้วยการสละความกำหนดว่าเลว ว่าประณีตนั้น จัดว่าเป็นความประพฤติเหมาะสมแก่ลักษณะของผู้คงที่. เพราะเหตุนั้นนั่นเอง จึงมีการละความยินดีและความขัดเคืองได้. ชื่อว่า ปิดประตู (แห่งความมักมาก) ก็โดยการไม่ให้โอกาส. คำว่า ความยินดีในเสนาสนะตามที่เขาจัดแจงให้ คือความยินดียิ่งในเสนาสนะตามที่เขาให้ถือเอา คือตามที่เขาแนะให้.

อิติ ยถาสนฺถติกงฺคกถาวณฺณนา.

พรรณนากถาว่าด้วยยถาสันถติกังคะ จบด้วยประการฉะนี้.

๑๓. เนสชฺชิกงฺคกถาวณฺณนา

๑๓. พรรณนากถาว่าด้วยเนสัชชิกังคะ

๓๖. เสยฺยนฺติ อิริยาปถลกฺขณํ เสยฺยํ. ตปฺปฏิกฺเขเปเนว หิ ตทตฺถา

๓๖. บทว่า เสยฺยํ ได้แก่ เสยฺย ซึ่งเป็นลักษณะของอิริยาบถ (คือต้องแปลว่า

[1] ฉ. อภิรตภาวํ.

"มญฺโจ ภิสี"ติ เอวมาทิกา[1] เสยฺยา ปฏิกฺขิตฺตา เอว โหติ.[2] "เนสชฺชิโก"ติ จ สยนํ ปฏิกฺขิปิตฺวา นิสชฺชาเยว วิหริตุํ สีลมสฺสาติ อิมสฺส อตฺถสฺส อิธ อธิปฺเปตตฺตา เสยฺยา เอเวตฺถ ปฏิโยคินี, น อิตเรตถา อนิฏฺฐตฺตา, อสมฺภวโต จ.

การนอนนั่นเอง เพราะคำว่า เสยฺย แปลว่า ที่นอนก็ได้). ก็เพราะมีการปฏิเสธการนอนนั้นนั่นเอง ที่นอนทั้งหลายมีอย่างนี้ว่า "เตียง ฟูก" เป็นต้น ซึ่งเป็นประโยชน์แก่การนอนนั้น ก็เป็นอันถูกปฏิเสธ(ด้วย)แล้วทีเดียว. อนึ่ง การนอนเท่านั้นเป็นสิ่งที่ต้องงดในธุดงค์ข้อนี้ เพราะคำว่า "เนสัชชิกะ" ในที่นี้ประสงค์เอาความหมายนี้ว่า ได้แก่ผู้มีปกติเพื่ออันปฏิเสธการนอนแล้วอยู่ด้วยการนั่งนั่นเทียว ดังนี้, อิริยาบถนอกนี้ หาเป็นสิ่งที่ต้องงดไม่ เพราะท่านมิได้ต้องการอย่างนั้น, และเพราะเป็นอย่างนั้นมิได้.

โกสชฺชปกฺขิโย หิ อิริยาปโถ อิธ ปฏิโยคิภาเวน อิจฺฉิโต, น อิตเรน.[3] น จ สกฺกา ฐานคมเนหิ วินา นิสชฺชาเยว

จริงอยู่ ท่านปรารถนาอิริยาบถอันเป็นฝักฝ่ายของความเกียจคร้าน โดยความเป็นสิ่งที่ต้องงดในธุดงค์ข้อนี้, หาปรารถนา

---

๑ วิ. ขุ. ๗/๑๙๓, ๑๓๖.
๒ ฉ. โหนฺติ.
๓ ฉ. อิตเร.

ยาเปตุํ ตถา ปวตฺเตตุนฺติ เสยฺยา เอเวตฺถ ปฏิโยคินี. เตนาห "เตน ปนา"ติอาทิ. จงฺกมิตพฺพํ น "เนสชฺชิโก อหนฺ"ติ สพฺพรตฺตึ นิสีทิตพฺพํ. อิริยาปถนฺตรานุคฺคหิโต หิ กาโย มนสิการกฺขโม โหติ.

อิริยาบถนอกนี้ไม่. และใคร ๆ ก็ไม่อาจที่จะทำกายให้ดำเนินไป ด้วยการนั่งอย่างเดียว โดยเว้นการยืนและการเดิน คือไม่อาจที่ทำให้เป็นไปอย่างนั้นได้ เพราะเหตุนั้น การนอนเท่านั้นเป็นสิ่งที่ต้องงดในธุดงค์ข้อนี้. เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "ก็เนสัชชิกภิกษุนั้น" ดังนี้เป็นต้น. พึง(ลุกขึ้น)จงกรมเถิด ไม่พึงคิดว่า "เราเป็นภิกษุผู้ถือการนั่งเป็นปกติ" ดังนี้แล้วเลยนั่งอยู่ตลอดคืนทุกยาม. จริงอยู่ ร่างกายที่ถูกอิริยาบถอื่นอนุเคราะห์ ย่อมเป็นของควรแก่มนสิการ.

จตุตาโร ปาทา, ปิฏฺฐิอปสฺสโย จาติ อิเมหิ ปญฺจหิ องฺเคหิ ปญฺจงฺโค. จตูหิ อฏฺฏนีหิ, ปิฏฺฐิอปสฺสเยน จ ปญฺจงฺโคติ อปเร. อุโภสุ ปสฺเสสุ ปิฏฺฐิปสฺเส จ ยถาสุขํ อปสฺสาย วิหรโต เนสชฺชิกสฺส "อเนสชฺชิกโต โก วิเสโส"ติ คาหํ นิวาเรตุํ อภยตฺเถโร นิทสฺสิโต "เถโร

เก้าอี้ ชื่อว่า ปัญจังคะ (มีองค์ ๕) ด้วยองค์ ๕ เหล่านี้คือขาทั้ง ๔, พนักหลัง ๑. อาจารย์อีกพวกหนึ่งกล่าวว่า ชื่อว่าปัญจังคะด้วยแม่แคร่ ๔ อัน และด้วยพนักหลัง ดังนี้. ท่านอาจารย์ประสงค์จะป้องกันการถือเอา แห่งเนสัชชิกภิกษุผู้อยู่ด้วยพนักพิงที่ข้างทั้ง ๒ และที่ข้างหลังอย่างเป็น

อนาคามี หุตฺวา ปรินิพฺพายี"ติ.

อุปจฺเฉทิยติ เอเตนาติ อุปจฺเฉทนนฺติ วินิพนฺธุปจฺเฉทสฺส สาธกตมภาโว ทฏฺฐพฺโพ. สพฺพกมฺมฏฺฐานานุโยคสปฺปายตา อลีนานุทฺธจฺจปกฺขิกตฺตา นิสชฺชาย. ตโต เอว ปาสาทิกอิริยาปถตา. วีริยารมฺภานุกูลตา วีริยสมตาโยชนสฺส อนุจฺฉวิกตา. ตโต เอว สมฺมาปฏิปตฺติยา อนุพฺรูหนตา. ปณิธายาติ ฐเปตฺวา. ตนุนฺติ อุปริมกายํ. วิกมฺเปตีติ จาเลติ, อิจฺฉาวิฆาตํ กโรตีติ อธิปฺปาโย. วตนฺติ ธุตงฺคํ.

สุข ที่ว่า "จะมีอะไรแตกต่างไปจากภิกษุผู้มิใช่เนสัชชิกเล่า" ดังนี้ จึงยกพระอภัยเถระเป็นตัวอย่างว่า "พระเถระเป็นพระอนาคามี แล้วปรินิพพานไป" ดังนี้.

พึงเห็นถึงความเป็นกรณสาธนะ แห่งธรรมที่ตัดกิเลสเครื่องผูกพัน ว่า ชื่อว่า อุปจฺเฉทนํ เพราะอรรถว่าเป็นเครื่องตัด ดังนี้เถิด. ชื่อว่า มีความสะดวกในการประกอบเนือง ๆ ซึ่งกรรมฐานทั้งปวง ก็เพราะการนั่งที่เป็นฝักฝ่าย แห่งความไม่หดหู่และความไม่ฟุ้งซ่าน. เพราะเหตุนั้นนั่นเอง จึงได้ความเป็นผู้มีอิริยาบถน่าเลื่อมใส. ชื่อว่า มีความเหมาะสมต่อการปรารภความเพียร ได้แก่ความเป็นผู้สมควรแก่การประกอบความเพียรได้สม่ำเสมอ. เพราะเหตุนั้นนั่นเอง จึงชื่อว่า มีการเพิ่มพูนสัมมาปฏิบัติ. บทว่า ปณิธาย แปลว่าตั้ง. บทว่า ตนุํ ได้แก่กายท่อนบน. บทว่า วิกมฺเปติ แปลว่า ย่อมยังหทัยของมารให้หวั่นไหว, อธิบายว่า

กระทำการหยุดยั้งความต้องการ (ของมาร) เสียได้. คำว่า วัตร (ในคำว่า เนสัชชิก-วัตร) ได้แก่ธุดงค์.

อิติ เนสชฺชิกงฺคกถาวณฺณนา.

พรรณนากถาว่าด้วยเนสัชชิกังคะ จบด้วยประการฉะนี้.

ธุตงฺคปกิณฺณกกถาวณฺณนา

๓๗. เสกฺขปุถุชฺชนานํ วเสน สิยา กุสลานิ, ขีณาสวานํ วเสน สิยา อพฺยากตานิ. ตตฺถ เสกฺขปุถุชฺชนา ปฏิปตฺติปูรณตฺถํ, ขีณาสวา ผาสุวิหารตฺถํ ธุตงฺคานิ ปริหรนฺติ. อกุสลมฺปิ ธุตงฺคนฺติ อกุสลจิตฺเตนาปิ ธุตงฺคเสวนา อตฺถีติ อธิปฺปาโย. ตํ น ยุตฺตํ, เยน อกุสลจิตฺเตน ปพฺพชิตสฺส อารญฺญิกตฺตํ, ตํ ธุตงฺคํ นาม น โหติ. กสฺมา ? ลกฺขณาภาวโต.

พรรณนาปกิณณกถาเกี่ยวกับธุดงค์

๓๗. ธุดงค์ทั้งหลาย เนื่องด้วยผู้สมาทานที่เป็นพระเสกขะและปุถุชน ก็เป็นกุศล, เนื่องด้วยผู้สมาทานที่เป็นพระขีณาสพ ก็เป็นอัพยากตะ. ในบุคคลเหล่านั้น พระ-เสกขะและปุถุชนทั้งหลาย ย่อมรักษาธุดงค์เพื่อทำข้อปฏิบัติให้เต็ม, พระขีณาสพทั้งหลาย ย่อมรักษาธุดงค์เพื่อการอยู่ผาสุก. คำว่า ธุดงค์แม้ที่เป็นอกุศลก็มี มีอธิบายว่า การเสพธุดงค์ย่อมมีได้แม้ด้วยจิตที่เป็นอกุศล. คำนั้นไม่ถูกต้อง, บรรพชิตมีความเป็นผู้อยู่

ในป่าเป็นปกติ ด้วยอกุศลจิตใด, อกุศลจิตนั้น หาชื่อว่าเป็นธุดงค์ไม่. เพราะเหตุไร? เพราะไม่มีลักษณะ(แห่งธุดงค์).

ยํ หิ[๑] ตํ กิเลสานํ ธุนนโต ธุตสฺส ปุคฺคลสฺส, ญาณสฺส, เจตนาย วา องฺคตฺตํ, น ตํ อกุสลธมฺเมสุ สมฺภวติ. ตสฺมา อรญฺญวาสาทิมตฺเตน อารญฺญิกาทโย ตาว โหนฺตุ, อารญฺญิกงฺคาทีนิ ปน น โหนฺตีติ อิมมตฺถํ ทสฺเสตุํ "น มยนฺ"ติอาทิ วุตฺตํ. ตตฺถ อิมานีติ ธุตงฺคานิ. วุตฺตํ เหฏฺฐา วจนตฺถนิทฺเทเส. น จ อกุสเลน โกจิ ธุโต นาม โหติ, กิเลสานํ ธุนนฏฺเฐนาติ อธิปฺปาโย.

จริงอยู่ ภาวะที่บุคคลก็ดี, ญาณก็ดี, เจตนาก็ดี ซึ่งชื่อว่าธุตะเหตุเพราะกำจัดกิเลสทั้งหลายได้ เป็นองค์, ภาวะนั้นย่อมไม่มีในอกุศลธรรมทั้งหลาย. เพราะฉะนั้น เพื่อจะแสดงความข้อนี้ว่า ภิกษุจะชื่อว่าเป็นอรัญญิกะเป็นต้น ด้วยเหตุสักว่าอยู่ป่าเป็นต้นได้ก็ตามทีเถิด, แต่ว่าหามีองค์ทั้งหลายมีอารัญญิกังคะเป็นต้นไม่ ดังนี้ ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "เราไม่ขอกล่าวว่า" ดังนี้เป็นต้น. ในบทเหล่านั้น บทว่า อิมานิ แปลว่าธุดงค์เหล่านี้. เป็นคำที่ได้กล่าวแล้วในการแสดงไขอรรถ ของคำในหนหลัง. อธิบายว่า ใคร ๆ จะชื่อว่าเป็นธุตะ โดยความหมายว่ากำจัดกิเลสทั้งหลาย ด้วยอกุศลก็หาไม่.

---

[๑] ฉ. หิทํ.

ยสฺส ภิกฺขุโน เอตานิ สมาทานานิ องฺคานิ. ซึ่งเป็นภิกษุผู้มีองค์ คือการสมาทานเหล่านี้. เอเตน ปฐเมนาปิ อตฺถวิกปฺเปน "นตฺถิ อกุสลํ ธุตงฺคนฺ"ติ ทสฺเสติ. น จ อกุสลํ กิญฺจิ ธุนาตีติ อกุสลํ กิญฺจิ ปาปํ น จ ธุนาติ เอว อปฺปฏิปกฺขโต. เยสนฺติ[๑] สมาทานานํ ตํ อกุสลํ ญาณํ วิย องฺคนฺติ กตฺวา ตานิ ธุตงฺคานีติ วุจฺเจยฺยุํ. อิมินา ทุติเยนาปิ อตฺถวิกปฺเปน "นตฺถิ อกุสลํ ธุตงฺคนฺ"ติ ทสฺเสติ. นาปิ อกุสลนฺติ-อาทิ ตติยตฺถวิกปฺปวเสน โยชนา. ตสฺมาติ-อาทิ วุตฺตสฺเสวตฺถสฺส นิคมนํ.

ท่านอาจารย์แสดงว่า "ธุดงค์ที่เป็นอกุศลไม่มี" ไว้ แม้ด้วยอรรถวิกัป (ข้อกำหนดความหมายของธุดงค์)แรกนี้. คำว่า และ (สำหรับการสมาทาน... กระทำอกุศลให้เป็นองค์) อกุศลจะกำจัดบาปอะไร ๆ ได้ก็หาไม่ ความว่า อกุศลจะกำจัดบาปอะไร ๆ ได้ด้วยก็หาไม่เลย เพราะมิใช่ธรรมที่เป็นปฏิปักษ์กัน. บทว่า เยสํ ความว่า สำหรับการสมาทานทั้งหลาย พึงเรียกได้ว่าธุดงค์เหล่านั้น เพราะกระทำอกุศลนั้น ว่าเป็นองค์ ดุจทำญาณให้เป็นองค์. แม้ด้วยอรรถวิกัปที่ ๒ นี้ ท่านก็แสดงว่า "ธุดงค์ที่เป็นอกุศลไม่มี". คำว่า ทั้งอกุศล(จะกำจัดบาป ฯลฯ) เป็นต้น เป็นคำประกอบความโดยเกี่ยวกับอรรถวิกัปที่ ๓. คำว่า เพราะฉะนั้น เป็นต้น เป็นคำพูดย้ำถึงเนื้อความที่ได้กล่าวแล้วนั่นเทียว.

---

[๑] ฉ. อิติ-สทฺโท น ทิสฺสติ.

เยสนฺติ อภยคิริวาสิเก สนฺธายาห. เต หิ ธุตงฺคํ นาม ปณฺณตฺตีติ วทนฺติ. ตถา สติ ตสฺส ปรมตฺถโต อวิชฺชมานตฺตา กิเลสานํ ธุนนฏฺโฐปิ น สิยา, สมาทาตพฺพตา จาติ เตสํ วจนํ ปาฬิยา วิรุชฺฌตีติ ทสฺเสตุํ "กุสลตฺติกวินิมุตฺตนฺ"ติอาทิ วุตฺตํ. ตสฺมาติ ยสฺมา ปณฺณตฺติปกฺเข เอเต โทสา ทุนฺนิวารา, ตสฺมา ตํ เตสํ วจนํ น คเหตพฺพํ. วุตฺตนโย เจตนาปกฺโขเยว คเหตพฺโพติ อตฺโถ.

คำว่า ภิกษุเหล่าใด ท่านอาจารย์กล่าวหมายเอาภิกษุพวกที่อยู่ ณ อภัยคีรีวิหาร. จริงอยู่ ภิกษุเหล่านั้นกล่าวว่าชื่อว่าธุดงค์เป็นบัญญัติ. ท่านอาจารย์ประสงค์แสดงว่า เมื่อเป็นอย่างนั้น แม้อรรถว่ากำจัดกิเลสทั้งหลายก็ดี, ความเป็นธรรมที่ควรสมาทานก็ดี ก็พึงมีไม่ได้ เพราะความที่ธุดงค์นั้นไม่มีอยู่โดยปรมัตถ์ เพราะเหตุนั้นคำของพวกภิกษุผู้อยู่ที่อภัยคีรีวิหารนั้น ย่อมผิดกับพระบาลี ดังนี้ จึงกล่าวว่า "(แม้ภิกษุเหล่าใด มีธุดงค์)ที่ชื่อว่าพ้นจากกุสลติกะ" ดังนี้เป็นต้น. คำว่า เพราะเหตุนั้น ความว่าเพราะเหตุที่โทษเหล่านี้ ภิกษุป้องกันได้ยากด้วยธรรมอันเป็นฝ่ายของบัญญัติ, เพราะเหตุนั้น คำของภิกษุพวกนั้น นั้น บัณฑิตไม่ควรถือเอา, มีความหมายว่า พึงถือเอาธรรมอันเป็นฝ่ายของเจตนา ซึ่งมีนัยอันได้กล่าวแล้วเท่านั้น.

ยสฺมา เอเตว[๑] ธุตคุณา กุสลตฺติเก ปฐมตติยปทสงฺคหิตา, ตสฺมา สิยา สุขาย เวทนาย สมฺปยุตฺตา, สิยา อทุกฺขมสุขาย เวทนาย สมฺปยุตฺตา, สิยา วิปากธมฺมธมฺมา, สิยา เนววิปากนวิปากธมฺมธมฺมา, สิยา อนุปาทินฺนุปาทานิยา, สิยา อสงฺกิลิฏฺฐ-สงฺกิเลสิกาติ[๒] เอวํ เสสตฺติกทุกปเทหิปิ[๓] เนสํ ยถารหํ สงฺคโห วิภาเวตพฺโพ.

เพราะเหตุที่ ท่านสงเคราะห์ธุตคุณเหล่านี้ ด้วยบทแรกและบทที่ ๓ ในกุสลติกะได้, ฉะนั้น บัณฑิตพึงแสดงการสงเคราะห์ธุตคุณเหล่านั้น แม้ด้วยบททั้งหลายแห่งติกะและทุกะที่เหลือ ตามสมควรอย่างนี้ คือธุตคุณที่สัมปยุตกับสุขเวทนาก็มี, ธุตคุณที่สัมปยุตกับอทุกขมสุขเวทนาก็มี, ธุตคุณที่มีวิบากธรรมเป็นธรรมดาก็มี, ธุตคุณที่ไม่ใช่วิบากธรรมไม่มีวิบากธรรมเป็นธรรมดาก็มี, ธุตคุณที่เป็นอนุปาทินนุปาทานิยธรรม (ไม่ได้ถูกอุปาทานยึดมั่น โดยความเป็นผลของกรรม แต่เป็นอารมณ์ของอุปาทานได้)ก็มี, ธุตคุณที่เป็นอสังกิลิฏฐสังกิเลสิกธรรม (มิได้ถูกกิเลสทำให้เศร้าหมอง แต่เป็นอารมณ์ของกิเลสได้) ก็มีเป็นต้นเถิด.

กามํ สพฺโพปิ อรหา ธุตกิเลโส, อิธ ปน ธุตงฺคเสวนามุเขน กิเลเส

พระอรหันต์ แม้ทุกองค์ ชื่อว่าธุตกิเลสบุคคล (บุคคลผู้กำจัดกิเลสแล้ว)ก็จริง, แต่

---

[๑] ฉ. ว-สทฺโท น ทิสฺสติ.

[๒] อภิ. วิ. ๓๕/๗๑.

[๓] ฉ. เสสติก...

วิธุนิตฺวา ฐิโต ขีณาสโว "ธุตกิเลโส ปุคฺคโล"ติ อธิปฺเปโต. ตถา สพฺโพปิ อริยมคฺโค นิปฺปริยาเยน กิเลสธุนโน ธมฺโม, วิเสสโต อคฺคมคฺโค. ปริยาเยน ปน วิปสฺสนาญาณาทิ.

ว่าในที่นี้ ท่านประสงค์เอาพระขีณาสพผู้กำจัดกิเลส โดยมีการเสพธุดงค์เป็นช่อง-ทาง ดำรงอยู่ว่าเป็น "ธุตกิเลสบุคคล" บุคคลผู้กำจัดกิเลสแล้ว. พระอริยมรรคแม้ทั้งหมดก็เหมือนอย่างนั้น ชื่อว่า ธรรมเครื่องกำจัดกิเลส โดยนิปริยาย(โดยตรง), โดยพิเศษ ก็ได้แก่มรรคชั้นยอด (อรหัต-มรรค). แต่โดยปริยาย (โดยอ้อม) ได้แก่วิปัสสนาญาณเป็นต้น.

เหฏฺฐิมปริจฺเฉเทน ธุตงฺคเจตนา-สมฺปยุตฺตญาณํ หฏฺฐพฺพํ. เอวํ ธุตํ ทสฺเสตฺวา ธุตวาเท ทสฺเสตพฺเพ ยสฺมา ธุตวาทเภเทน ธุโต วิย ธุตเภเทน ธุตวาโทปิ ทุวิโธ, ตสฺมา เตสํ, ตทุภยปฏิปกฺเขปสฺส[๑] จ วเสน จตุกฺกเมตฺถ สมฺภวตีติ ตํ ทสฺเสตุํ "อตฺถิ ธุโต"ติอาทิ วุตฺตํ.

โดยการกำหนดอย่างต่ำ พึงเห็นว่า ได้แก่ญาณที่สัมปยุตกับเจตนาในธุดงค์. ท่าน-อาจารย์ ครั้นแสดงศัพท์ว่าธุตะไว้อย่างนี้แล้ว ประสงค์แสดงความหมายในธุตวาท-ศัพท์ที่พึงแสดงว่า เพราะเหตุที่แม้บุคคลผู้เป็นธุตวาทะก็มี ๒ จำพวก โดยแตกไปตามบุคคลผู้ชื่อว่าธุตะ ดุจบุคคลชื่อว่าธุตะซึ่งมี ๒ จำพวก โดยแตกไปตามบุคคลผู้ชื่อว่าธุตวาทะฉะนั้น, เพราะฉะนั้นในอธิการนี้

---

[๑] ฉ. ตทุภยปฏิกฺเขปสฺส.

จึงเกิดเป็นหมวด ๔ โดยเกี่ยวกับบุคคลผู้เป็นธุตะ ธุตวาทะเหล่านั้น, และบุคคลผู้ปฏิเสธ (คือไม่เป็น) บุคคลทั้ง ๒ จำพวกนั้น ดังนี้นั้น จึงกล่าวว่า "บุคคล ชื่อว่าธุตะก็มี" ดังนี้เป็นต้น.

ตยิทนฺติ นิปาโต, ตสฺส "โส อยนฺ"ติ อตฺโถติ. ธุตธมฺมา นามาติ ธุตงฺคเสวนาย ปฏิปกฺขภูตานํ ปาปธมฺมานํ ธุนนวเสน ปวตฺติยา "ธุโต"ติ ลทฺธนามาย ธุตงฺค-เจตนาย อุปการกา ธมฺมาติ กตฺวา ธุตธมฺมา นาม. อสมฺปตฺตสมฺปตฺเตสุ ปจฺจเยสุ อลุพฺภนากาเรน ปวตฺตนโต อปฺปิจฺฉตา สนฺตุฏฺฐิตา จ อตฺถโต อโลโภ[๑]

ศัพท์ว่า ตยิทํ เป็นนิบาต, ศัพท์ว่า ตยิทํ นั้น มีความหมายว่า "โส อยํ" แล. คำว่า ชื่อว่าธุตธรรม ความว่า ชื่อว่าธุตธรรม เพราะทำอธิบายว่า เป็นธรรมที่อุปการะแก่เจตนาในธุดงค์ ซึ่งได้ชื่อว่า "ธุตะ" เพราะเป็นไปด้วยอำนาจการกำจัดบาปธรรมทั้งหลาย อันเป็นปฏิปักษ์เสียได้ด้วยการเสพธุดงค์. ชื่อว่า อัปปิจฉตา ความมักน้อย และสันตุฏฐิตา ความสันโดษ โดยสภาวะก็ได้แก่อโลภะ เพราะเป็นไปโดยอาการที่ไม่โลภ ในปัจจัยทั้งหลายที่ยังมิได้รับและที่ได้รับแล้ว.

---

๑ สี. อโลเภ.

ปจฺจยเคธาทิเหตุกานํ สงฺกิเลสานํ สมุมเทว ลิขนโต เฉทนโต คณสงฺคณิกาทิเภทโต สํสคฺคโต จิตฺตสฺส วิเวจนโต สลฺเลขตา ปวิเวกตา จ อโลโภ อโมโหติ[๑] อิเมสุ ทฺวีสุ ธมฺเมสุ อนุปตนฺติ ตทนฺโตคธา ตปฺปริยาปนฺนา โหนฺติ, ตพฺภยสฺเสว ปวตฺติวิเสสภาวโต.

โลลตาที่นํ สัลเลขตา ความขูดเกลากิเลส และปวิเวกตา ความสงัด รวมเข้าในธรรม ๒ อย่างเหล่านี้คือ อโลภะ อโมหะ เพราะเป็นการขูดเกลา คือเป็นการตัดได้ดีทีเดียวซึ่งสังกิเลสทั้งหลาย มีความละโมบเป็นต้น อันมีความอยาก ในปัจจัยเป็นต้นเป็นเหตุ (และ) เพราะเป็นการทำจิตให้สงัดจากความคลุกคลี อันมีประเภทเป็นความคลุกคลี ด้วยหมู่คณะเป็นต้น ได้แก่เป็นธรรมที่หยั่งลงในภายในอโลภะและอโมหะนั้น นับเนื่องเข้าในอโลภะและอโมหะนั้น, โดยเป็นความเป็นไปพิเศษแห่งธรรม คืออโลภะและอโมหะทั้ง ๒ นั้น.

อิเมหิ กุสลธมฺเมหิ อตฺถิ อิทมตฺถิ[๒], เยน ญาเณน ปพฺพชิเตน นาม ปํสุกูลิกงฺคาทีสุ ปติฏฺฐิเตน ภวิตพฺพนฺติ ยถานุสิฏฺฐํ ธุตงฺคคุเณ[๓] สมาทิยติ เจว ปริหรติ จ, ตํ

บุคคลผู้มีประโยชน์ด้วยกุศลธรรมเหล่านี้ ชื่อว่าอิทมัตถิ, ขึ้นชื่อว่าผู้เป็นบรรพชิต ควรเป็นผู้ตั้งอยู่ในธุดงค์ทั้งหลาย มีบังสุกุลิกังคะเป็นต้น เพราะเหตุนั้น เธอสมาทานและ

---

[๑] สี. อโลเภ อโมเห.

[๒] ฉ. อตฺถี อิทมตฺถี.

[๓] ฉ. ธุตคุเณ.

ญาณํ อิทมตฺถิตา. เตนาห "อิทมตฺถิตา ญาณเมวา"ติ. ปฏิกฺเขปวตฺถูสูติ คหปติจีวราทีสุ เตหิ เตหิ ธุตงฺเคหิ ปฏิกฺขิปิตพฺพวตฺถูสุ. โลภนฺติ ตณฺหํ. เตเสว[๑] วาติ ปฏิกฺเขปวตฺถูสุเอว. อาทีนวปฏิจฺฉาทกนฺติ อารกฺขทุกฺขปราธีนวุตฺติโจรภยาทิอาทีนวปฏิจฺฉาทกํ.

รักษาธุดงคคุณทั้งหลาย ตามที่ทรงอนุศาสน์ไว้ได้ด้วยญาณใด, ญาณนั้น ชื่อว่าอิทมัตถิตา (ภาวะแห่งบุคคลผู้มีประโยชน์ด้วยกุศลธรรมเหล่านี้). เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "อิทมตฺถิตา ได้แก่ญาณนั่นเอง" ดังนี้. คำว่า ในวัตถุทั้งหลายที่ต้องปฏิเสธ ได้แก่ ในวัตถุทั้งหลายมีคหปติจีวรเป็นต้น ที่พึงปฏิเสธด้วยธุดงค์ทั้งหลายนั้น ๆ. คำว่า (กำจัด)โลภะ คือ(กำจัด)ตัณหา. คำว่า ในวัตถุเหล่านั้นนั่นเอง คือในวัตถุทั้งหลายที่ต้องปฏิเสธนั่นเอง. คำว่า อันปกปิดโทษ คือปกปิดโทษมีทุกข์เพราะการรักษา ความประพฤติอาศัยผู้อื่น และโจรภัยเป็นต้น.

อนุญฺญาตานนฺติ สตฺถารา นิจฺฉนฺทราคปริโภควเสน อนุญฺญาตานํ สุขสมฺผสฺสอตฺถรณปาวุรณาทีนํ. ปฏิเสวนมุเขนาติ ปฏิเสวนทฺวาเรน, เตน เลเสนาติ อตฺโถ. อติสลฺเลขมุเขนาติ อติวิย สลฺเลขปฏิปตฺติ-

คำว่า (ปัจจัยทั้งหลาย)ที่ทรงอนุญาตไว้ คือปัจจัยทั้งหลาย มีเครื่องปูลาดขนสัตว์ และผ้าห่มเป็นต้นอันมีสัมผัสเป็นสุข ที่พระศาสดาทรงอนุญาตไว้ โดยเกี่ยวกับการใช้สอยอย่างปราศจากฉันทราคะ. บทว่า ปฏิเสวน-

[๑] ฉ. เตเสฺวว วาติ.

มุเขน, อุกฺกฏฺฐสฺส วฏฺฏนกานมฺปิ ปฏิกฺขิปนวเสนาติ อตฺโถ.

มุเขน แปลว่า โดย(อาศัย)การซ่องเสพ เป็นช่องทาง, ความว่า โดย(อาศัย)การซ่องเสพนั้นเป็นเลศ(เป็นอุบาย). บทว่า อติสลฺเลขมุเขน แปลว่า โดย(อาศัย)การ–ปฏิบัติขูดเกลายิ่งนักเป็นช่องทาง, ความว่า โดยเกี่ยวกับการปฏิเสธวัตถุทั้งหลาย แม้ที่สมควร(เสพได้)แห่งภิกษุผู้ถืออย่างอุกฤษฏ์.

สุขุมกรณสนฺนิสฺสโย[๑] ราโค ทุกฺขาย ปฏิปตฺติยํ[๒] ปติฏฺฐํ น ลภตีติ อาห "ทุกฺขา–ปฏิปทญฺจ นิสฺสาย ราโค วูปสมตี"ติ. สลฺเลโข นาม สมฺปชานสฺส โหติ, สติสมฺปชญฺเญ โมโห อปฺปติฏฺโฐว อปฺปมาท–สพฺภาวโตติ[๓] วุตฺตํ "สลฺเลขํ นิสฺสาย อปฺปมตฺตสฺส โมโห ปหียตี"ติ. เอตฺถาติ เอเตสุ ธุตงฺเคสุ. ตตฺถาติ อรญฺญ–รุกฺขมูเลสุ.

ราคะ มีการกระทำที่ละมุนละไมเป็นที่อิงอาศัย จึงไม่ได้ความตั้งมั่นในข้อปฏิบัติที่ลำบาก เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "ก็เพราะอาศัยทุกขาปฏิปทา ราคะจึงสงบได้" ดังนี้. ขึ้นชื่อว่าสัลเลข–ธรรม (ธรรมขูดเกลากิเลส)ย่อมมีแก่บุคคลผู้มีสัมปชัญญะ, เมื่อมีสัมปชัญญะ โมหะก็เป็นอันตั้งอยู่ไม่ได้ทีเดียว เพราะมีความไม่ประมาทอยู่ เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์

---

[๑] สี. สุขุปกรณ....

[๒] ฉ. ปฏิปตฺติยา.

[๓] ฉ. อปฺปมาทสมฺภวโตติ.

จึงกล่าวว่า "สำหรับบุคคลผู้ไม่ประมาท เพราะอาศัยสัลเลขะ โมหะจึงถูกละไป" ดังนี้. บทว่า เอตฺถ แปลว่าในบรรดาธุดงค์เหล่านี้. บทว่า ตตฺถ คือที่ป่าหรือโคนไม้.

สีสงฺคานีติ สีสภูตานิ องฺคานิ, ปเรสมฺปิ เกสญฺจิ นานนฺตริยตาย,[๑] สุกรตาย จ สงฺคณฺหนโต อุตฺตมงฺคานีติ อตฺโถ. อสมฺภินฺนงฺคานีติ เกหิจิ สมฺเภทนรหิตานิ,[๒] วิสุํเยว องฺคานีติ วุตฺตํ โหติ. กมฺมฏฺฐานํ วฑฺฒตีติ ราคจริตสฺส, โมหจริตสฺส, โทสจริตสฺสาปิ, ตํ เอกจฺจํ ธุตงฺคํ เสวนฺตสฺสาติ อธิปฺปาโย.

บทว่า สีสงฺคานิ แปลว่าองค์ที่เป็นประธาน, ความว่า ได้แก่องค์ที่สูงสุด เหตุเพราะรวมเอาองค์แม้อื่น ๆ บางข้อเข้าด้วยกันได้ โดยหาความขัดขวางกันมิได้, และโดยภาวะที่กระทำได้ง่าย. คำว่า องค์ที่ปะปนกันไม่ได้ คือองค์ที่เว้นการปะปนกันได้กับองค์ไหน ๆ, เป็นอันกล่าวได้ว่าได้แก่องค์ที่แยกเป็นแต่ละองค์นั่นเอง. ชื่อว่า กรรมฐานย่อมเจริญขึ้น อธิบายว่า เมื่อคนราคจริต, คนโมหจริต, แม้คนโทสจริต, เสพธุดงค์บางข้อนั้น กรรมฐานย่อมเจริญขึ้น.

[๑] ฉ. นานนฺตริกตาย.

[๒] ฉ. สมฺเภทรหิตานิ.

หายติ กมฺมฏฺฐานํ สุกุมารภาเวน ลูขปฏิปตฺตึ อสหนฺตสฺส. วฑฺฒเตว มหาปุริสชาติกสฺสาติ อธิปฺปาโย. น วฑฺฒติ กมฺมฏฺฐานํ อุปนิสฺสยรหิตสฺส. เอกเมว หิ ธุตงฺคํ ยถา กิเลสธุนนฏฺเฐน, เอวํ เจตนา-สภาวตฺตา. เตนาห "สมาทานเจตนา"ติ.

กรรมฐาน ชื่อว่า เสื่อมไป ก็สำหรับภิกษุผู้ทนไม่ได้ ซึ่งข้อปฏิบัติเศร้าหมอง เพราะความที่ตนเป็นคนสุขุมาลชาติ. อธิบายว่า สำหรับภิกษุ ผู้มีชาติเป็นมหาบุรุษ กรรมฐาน ชื่อว่า ย่อมเจริญแต่อย่างเดียว. กรรมฐาน ชื่อว่า ไม่เจริญขึ้น ก็สำหรับภิกษุผู้ปราศ-จากอุปนิสัย. ชื่อว่า แท้จริงธุดงค์มีอันเดียวเท่านั้น ก็เพราะมีสภาวะเป็นเจตนาเหมือนอย่างที่มีอันเดียว เพราะอรรถว่าเป็นเครื่องกำจัดกิเลส ฉะนั้น. เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า คือ "สมาทาน-เจตนา" ดังนี้.

เตรสาปิ ธุตงฺคานิ สมาทาย ปริหรนฺตานํ ปุคฺคลานํ วเสน "เทฺวจตฺตาฬีส[๑] โหนฺตี"ติ วตฺวา ภิกฺขูนํ เตรสนฺนมฺปิ ปริหรณสฺส เอกชฺฌเยว สมฺภวํ ทสฺเสตุํ "สเจ หี"ติอาทิ วุตฺตํ. ตตฺถ

ท่านอาจารย์ครั้นกล่าวว่า "ธุดงค์ทั้งหลายจัดว่ามี ๔๒" โดยเกี่ยวกับบุคคลทั้งหลายผู้สมาทานรักษาธุดงค์ทั้ง ๑๓ ดังนี้-แล้ว ประสงค์แสดงว่า ภิกษุทั้งหลายมีการรักษาธุดงค์ทั้ง ๑๓ ได้พร้อมกันทีเดียว จึง

---

๑ ฉ. ทฺวาจตฺตาลีส.

"เอกปฺปหาเรน สพฺพธุตงฺคานิ ปริภุญฺชิตุํ สกฺโกตี"ติ วุตฺตํ.

กล่าวว่า "ก็ถ้าหากว่า" ดังนี้เป็นต้น. ในธุดงค์เหล่านั้น ท่านกล่าวว่า "(ภิกษุแม้รูปเดียว) ย่อมสามารถที่จะบริโภคธุดงค์ทั้งหมดได้คราวเดียวกัน" ดังนี้.

กถํ อพฺโภกาเส วิหรนฺตสฺส รุกฺขมูลิกงฺคํ ? "ฉนฺนํ ปฏิกฺขิปามิ, รุกฺขมูลิกงฺคํ สมาทิยามี"ติ[๑] วจนโต ฉนฺเนน อรุณํ อุฏฺฐาปิตมตฺเต ธุตงฺคํ ภิชฺชติ, น อพฺโภกาเส, ตสฺมา เภทเหตุโน อภาเวน ตมฺปิ อโรคเมว. ตถา เสนาสนโลลุปฺปสฺส[๒] อภาเวน ยถาสนฺถติกงฺคนฺติ ทฏฺฐพฺพํ.

พึงมีคำถามว่า เมื่อภิกษุอยู่ในที่แจ้ง จะมีข้อรุกขมูลิกังคะได้อย่างไร ? พึงมีคำตอบว่า จากคำกล่าวสมาทานที่ว่า "ข้าพเจ้าขอปฏิเสธที่มุงบัง, ข้าพเจ้าขอสมาทานองค์แห่งภิกษุผู้อยู่โคนไม้เป็นปกติ" ดังนี้ ก็พึงเห็นได้ว่า ธุดงค์(ข้อรุกขมูลิกังคะ) ย่อมแตกทำลายได้ ในเพราะเหตุสักว่า ยังอรุณให้ตั้งขึ้นในที่มุงบัง, ไม่ใช่ในที่แจ้ง, เพราะฉะนั้น แม้รุกขมูลิกังคะนั้น ก็หาข้อเสียหายมิได้เลย (แม้เมื่ออยู่ในที่แจ้ง) เพราะไม่มีเหตุแห่งความแตกทำลาย. ยถาสันถติกังคะก็หาข้อเสียหายมิได้ อย่างนั้นเหมือนกัน เพราะไม่มีความละโมบในเสนาสนะ.

---

[๑] วิสุทฺธิมคฺค ๑/๙๒, ฉบับภูมิพโลภิกขุ. ๑/๑๑๗.

[๒] ก. ยถาเสนาสนโลลุปฺปสฺส.

อารญฺญิกงฺคํ คณมฺหา โอหียนสิกฺขาปเทน[๑] ปฏิกฺขิตฺตํ, ขลุปจฺฉาภตฺติกงฺคํ อนติริตฺต-โภชนสิกฺขาปเทน[๒] ปริหายติ[๓] ภิกฺขุนิยา อติริตฺตํ กตฺวา ภุญฺชิตุํ น ลภติ. กปฺปิเย จ วตฺถุสฺมึ โลลตํ ปหานาย[๔] ธุตงฺคสมาทานํ, น อกปฺปิเย, สิกฺขาปเทเนว ปฏิกฺขิตฺตตฺตา. อญฺเญว โหนฺติ ภิกฺขุนิยา สงฺกจฺฉิกจีวราทีหิ[๕] สทฺธึ ปญฺจปิ ติจีวรสงฺขเมว คจฺฉนฺตีติ กตฺวา.

(สำหรับภิกษุณี) อารัญญิกังคะ ทรงห้ามไว้ด้วยสิกขาบท ข้อที่ว่าด้วยการอยู่ห่างไกลจากหมู่คณะ, ขลุปัจฉาภัตติกังคะ ก็ย่อมลดลงไป ด้วยอนติริตตโภชนสิกขาบท การที่ภิกษุณีจะกระทำโภชนะให้เป็นเดนฉัน ย่อมไม่ได้. ก็การสมาทานธุดงค์ ย่อมมีเพื่อละความละโมบในวัตถุที่เป็นกัปปิยะ (ถูกต้องตามพระพุทธานุญาต), ไม่ใช่ในวัตถุที่เป็นอกัปปิยะ (ไม่ถูกต้องตามพระพุทธานุญาต), ท่านทำอธิบายว่า เพราะถูกห้ามไว้ด้วยสิกขาบทนั่นเอง. จึงมีธุดงค์ ๘ เท่านั้น ผ้าทั้ง ๕ พร้อมทั้งผ้ารัดอกเป็นต้น ของภิกษุณีก็ถึงซึ่งความนับว่าเป็นติจีวร (จีวร ๓ ผืน) นั่นเอง.

---

๑ วิ. ภิกฺขุนี ๓/๓๓.
๒ วิ. มหาวิภงฺค. ๒/๓๒๙.
๓ ฉ. ปวาริตาย หิ.
๔ ฉ. โลลตาปหานาย.
๕ ฉ. สงฺกจฺจิกจีวราทีหิ.

ยถาวุตฺเตสูติ ภิกฺขูนํ วุตฺเตสุ เตรสสุ ติจีวราธิฏฺฐานวินยกมฺมาภาวโต ฐเปตฺวา เตจีวริกงฺคํ ทฺวาทส สามเณรานํ. สตฺตาติ ภิกฺขุนีนํ วุตฺเตสุ อฏฺฐสุ เอกํ ปหาย สตฺต ติจีวราธิฏฺฐานวินยกมฺมาภาวโต. "ฐเปตฺวา เตจีวริกงฺคนฺ"ติ หิ อิมํ อนุวตฺตมานเมว กตฺวา "สตฺต สิกฺขมานาสามเณรีนนฺ"ติ วุตฺตํ. ปฏิรูปานีติ อุปาสกภาวสฺเสว อนุจฺฉวิกานิ.

คำว่า (ในธุดงค์ทั้งหลาย) ตามที่กล่าวแล้ว คือในธุดงค์ ๑๓ ข้อที่กล่าวไว้สำหรับภิกษุทั้งหลาย ยกเว้นข้อเตจีวริกังคะเสีย ที่เหลือ ๑๒ มีแก่พวกสามเณร เพราะไม่มีวินัยกรรมข้ออธิษฐานจีวร ๓ ผืน. คำว่า ๗ ข้อ ความว่า ในบรรดาธุดงค์ ๘ ข้อที่กล่าวไว้สำหรับภิกษุณีลดลงไป ๑ ข้อ ก็เหลือ ๗ ข้อ เพราะไม่มีวินัยกรรมข้ออธิษฐานจีวร ๓ ผืน. ท่านกล่าวว่า "๗ ข้อมีแก่พวกสิกขมานาและสามเณรี" ดังนี้ เพราะกระทำคำว่า "ยกเว้นข้อเตจีวริกังคะเสีย" ดังนี้ นี้ให้ติดตามไปนั่นเทียว. คำว่า ที่เหมาะสม ได้แก่ที่สมควรแก่ความเป็นอุบาสกอุบาสิกานั่นเอง.

ธุตงฺคนิทฺเทสวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

อิติ ทุติยปริจฺเฉทวณฺณนา.

พรรณนาธุตังคนิเทศ จบ

พรรณนาปริเฉทที่ ๒

จบด้วยประการฉะนี้.

๓. กมฺมฏฺฐานคฺคหณนิทฺเทสวณฺณนา

๓๘. อปฺปิจฺฉตาทีหีติ อปฺปิจฺฉตา-สนฺตุฏฺฐิสลฺเลขปวิเวกาปจยวีริยารมฺภาทีหิ. ปริโยทาเตติ สุวิสุทฺเธ นิรูปกฺกิเลเส. อิมสฺมึ สีเลติ ยถาวุตฺเต จตุปาริสุทฺธิสีเล. "จิตฺตํ ภาวยนฺ"ติ อิมเมว เทสนํ สนฺธายาห "อติสงฺเขปเทสิตตฺตา"ติ. โก สมาธีติ สรุปปุจฺฉา.[๑] เกนฏฺเฐน สมาธีติ เกน อตฺเถน สมาธีติ วุจฺจติ, "สมาธี"ติ ปทํ กํ อภิเธยฺยตฺถํ นิสฺสาย ปวตฺตนฺติ อตฺโถ. กติวิโธติ ปเภทปุจฺฉา.

๓. พรรณนากัมมัฏฐานคหณนิเทศ

๓๘. คำว่า (ด้วยคุณทั้งหลาย) มีความมักน้อยเป็นต้น คือ มีความมักน้อย ความสันโดษ ความขูดเกลากิเลส ความสงัด ความไม่สั่งสม และความปรารภความเพียรเป็นต้น. คำว่า ที่ผ่องแผ้ว คือ ที่หมดจดดี ได้แก่ที่ปราศจากอุปกิเลส. คำว่า ในศีลนี้ ได้แก่ในจตุปาริสุทธิศีลตามที่กล่าวแล้ว. ท่านอาจารย์กล่าวว่า "เพราะความที่ทรงแสดงไว้สังเขปยิ่งนัก" ดังนี้ หมายเอาพระเทศนาที่ว่า "จิตฺตํ ภาวยํ" เจริญจิตอยู่ นี้นั่นเอง. คำว่า อะไรคือสมาธิ เป็นคำถามถึงตัวสภาวะที่มีอยู่ (ที่เรียกว่าสมาธิ). คำว่า ชื่อว่าสมาธิ เพราะอรรถว่ากระไร คือเพราะความหมายว่ากระไร จึงเรียกว่าสมาธิ, ความว่า บทว่า "สมาธิ" เป็นไปอาศัยความหมายอะไรตั้งชื่อ. คำว่า มีกี่อย่าง เป็นคำถามถึงประเภท.

---

[๑] ฉ. สรูปปุจฺฉา.

"โก สมาธี"ติ กามญฺจายํ สรุปฺป-ปุจฺฉา,[๑] วิภาควนฺตานํ ปน สรุปฺปวิภาวนํ[๒] วิภาคทสฺสนมุเขเนว โหตีติ วิภาโค ตาว อนวเสสโต ทสฺเสตพฺโพ. ตนฺทสฺสเน จ อยมาทีนโวติ ทสฺเสตุํ "สมาธิ พหุวิโธ"ติ-อาทิ วุตฺตํ. ตตฺถ พหุวิโธติ กุสลาทิวเสน อเนกวิโธ. นานปฺปการโกติ อารมฺมณ-วิโมกฺขสญฺญามนสิการจฺฉนฺทปณิธิอธิโมกฺข-อภินีหารปญฺญานานตฺตาทินา นานปฺปกาโร.[๓]

คำว่า "อะไรคือสมาธิ" นี้ เป็นคำถามถึงสภาวะที่มีอยู่ก็จริง, แต่ว่าการเปิดเผยสภาวะที่มีอยู่ แห่งธรรมทั้งหลายที่มีการจำแนกได้ ย่อมมีได้โดยแสดงการจำแนกไว้เป็นช่องทางนั่นเทียว เพราะเหตุนั้น ควรแสดงการจำแนกโดยไม่มีเหลือเสียก่อน. แต่ท่านอาจารย์ประสงค์ให้เห็นว่า ในการแสดงการจำแนกโดยไม่มีเหลือนั้น มีข้อนี้เป็นโทษอยู่ ดังนี้ จึงกล่าวว่า "สมาธิมีหลายอย่าง" ดังนี้เป็นต้น. ในคำเหล่านั้น คำว่า มีหลายอย่าง คือมีอย่างเป็นอเนกโดยเกี่ยวกับเป็นกุศลเป็นต้น. คำว่า มีนานาประการ คือมีนานาประการเพราะความที่มีอารมณ์ วิโมกข์ สัญญา มนสิการ ฉันทะ ปณิธิ อธิโมกข์ อภินิหาร และปัญญาต่าง ๆ กันเป็นต้น.

---

[๑] ฉ. สรูปปุจฺฉา.

[๒] ฉ. สรูปวิภาวนํ.

[๓] ฉ. อาลมฺพนมนสิการฉนฺทปณิธิอธิโมกฺข-อภินีหารสญฺญานานตฺตาทินานปฺปกาโร.

น สาเธยยาติ โลกิยสมาธิภาวนา[1] อิธ อธิปฺเปตตฺโถ, ตญฺจ น สาเธยฺย. ฌานวิโมกฺขาทีสุ หิ สมาธึ อุทฺธริตฺวา ตสฺส ลพฺภมาเนหิ วิภาเคหิ วิสฺสชฺชเน กริยมาเน ฌานวิภงฺคาทีสุ[2] อาคโต สพฺโพ สมาธิปฺปเภโท วิสฺสชฺเชตพฺโพ สิยา. ตถา จ สติ ยุวายํ โลกิยสมาธิสฺส ภาวนาวิธิ อธิปฺเปโต, ตสฺส วิสฺสชฺชนาย โอกาโสว น ภเวยฺย.

คำว่า จะไม่พึงยัง(ประโยชน์ที่ประสงค์) ให้สำเร็จ ความว่า การเจริญโลกิยสมาธิ ชื่อว่าประโยชน์ที่ประสงค์ในที่นี้, และจะไม่พึงยังประโยชน์ที่ประสงค์นั้นให้สำเร็จได้. จริงอยู่ ในบรรดาฌานและวิโมกข์เป็นต้น เมื่อยกสมาธิขึ้นกระทำการวิสัชนาสมาธินั้นไป โดยการจำแนกที่ได้อยู่ ก็จะเป็นอันต้องวิสัชนาประเภท แห่งสมาธิทั้งหมดที่มาในฌานวิภังค์เป็นต้น. และเมื่อเป็นอย่างนั้นก็ไม่มีโอกาสวิสัชนาวิธีเจริญโลกิยสมาธิ ที่ประสงค์นี้ได้เลย.

กิญฺจิ[3] เยนสฺส ติกจตุกฺกชฺฌานิเกน หีนาทิเภทภินฺเนน ปวตฺติวิภาเคน พฺรหฺมปาริสชฺชาทิวเสน นววิโธ, ปญฺจมชฺฌานิเกน เวหปฺผลาทิวเสน ทสวิโธ วา เอกาทสวิโธ วา ภวปฺปเภโท

ขอแสดงสักหน่อยหนึ่ง คือว่าประเภทแห่งภพของสมาธินั้น มี ๙ อย่าง โดยเกี่ยวกับพรหมปาริสัชชาเป็นต้น ย่อมสำเร็จ โดยการจำแนกความเป็นไป ที่ประกอบด้วยฌาน ๓ หรือฌาน ๔ (ซึ่งมีเวทนาเป็นโสมนัส)

---

[1] ฉ. ...สมาธิสฺส ภาวนา.

[2] อภิ. วิ. ๓๕/๓๒๘.

[3] ฉ. กิญฺจ.

นิปฺปชฺชติ.[1] สฺวาสฺส[2] ปวตฺติวิภาโค อยํ โสติ นิทฺธาเรตฺวา วุจฺจมาโน วิกฺเขปาย สิยา, ยถาตํ อวิสเย. เตนาห "อุตฺตริญฺจ วิกฺเขปาย สํวตฺเตยฺยา"ติ. กุสลจิตฺเตกคฺคตาติ กุสลา อนวชฺชสุขวิปาก-ลกฺขณา จิตฺเตกคฺคตา.

อันต่างกันเพราะความต่างกันแห่งฌานที่เลวเป็นต้น, มี ๑๐ อย่าง หรือ ๑๑ อย่าง โดยเกี่ยวกับพรหมชั้นเวหัปผลาเป็นต้น ย่อมสำเร็จ โดยการจำแนกความเป็นไปที่ประกอบด้วยฌานที่ ๕ อันใด. การจำแนกความเป็นไปนั้น แห่งสมาธินั้น ที่ถอนออกมากล่าวอยู่ว่า นี้คือสมาธินั้น ดังนี้ พึงมีเพื่อความฟั่นเฝือ, ข้อนั้นเหมือนอย่างเป็นไปในสิ่งอันไม่ใช่วิสัย. เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "และจะพึงเป็นไปเพื่อความฟั่นเฝือยิ่งขึ้น" ดังนี้. คำว่า ความมีอารมณ์เดียวแห่งจิตที่เป็นกุศล ได้แก่ความมีอารมณ์เดียวแห่งจิตที่เป็นกุศล คือไม่มีโทษและมีวิบากเป็นสุข เป็นลักษณะ.

จิตฺตเจตสิกานํ สมํ อวิสารณวเสน[3] สมฺปิณฺเฑนฺตสฺส วิย อาธานํ สมาธานํ.

ความตั้งมั่นเสมอ โดยเกี่ยวกับไม่ทำให้จิตและเจตสิกทั้งหลาย กระจัดกระจาย

---

๑ ม. สี. นิปฺผชฺชติ.
๒ ม. สฺวายํ.
๓ สี. อวิสรณ..., ฉ. อวิสารวเสน.

อวิสารลกฺขโณ[๑] หิ สมาธิ, สมฺปิณฺฑนรโส จ. สมฺมา อวิกฺขิปนวเสน อาธานํ สมาธานํ. อวิกฺเขปลกฺขโณ วา หิ สมาธิ, วิกฺเขปวิทฺธํสนรโส จาติ. สฺวายํ ยสฺมา เอการมฺมเณ จิตฺตสฺส ฐิติเหตุ, ตสฺมา "ฐปนนฺติ วุตฺตํ โหตี"ติ อาห. ตถาเหส "จิตฺตสฺส ฐิติ สณฺฐิติ อวฏฺฐิตี"ติ[๒] นิทฺทิฏฺโฐ.

เหมือนอย่างกับรวบรวมเข้าไว้ ชื่อว่า สมาธานะ. จริงอยู่ สมาธิมีความไม่ทำให้กระจัดกระจายเป็นลักษณะ, และมีความรวบรวมเข้าไว้เป็นรส. ความตั้งมั่นโดยชอบคือด้วยอำนาจความไม่ฟุ้งซ่าน ชื่อว่า สมาธานะ. ก็อีกอย่างหนึ่ง สมาธิมีความไม่ฟุ้งซ่านเป็นลักษณะ, และมีการกำจัดความฟุ้งซ่านเป็นรส แล. สมาธินี้นั้นเพราะเหตุที่เป็นเหตุ แห่งความตั้งอยู่ได้ในอารมณ์เดียวแห่งจิต, เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "มีอธิบายว่าเป็นความดำรงอยู่ได้" ดังนี้. จริงอย่างนั้น สมาธินี้ ทรงแสดงไขไว้แล้วว่า "จิตฺตสฺส ฐิติ สณฺฐิติ อวฏฺฐิติ" ความดำรงอยู่ได้ ความตั้งอยู่ด้วยดี ความตั้งลงแห่งจิต ดังนี้.

เอการมฺมณคฺคหณญฺเจตฺถ สมาธิสฺส สนฺตานฏฺฐิติภาวทสฺสนตฺถํ. ตถาหิสฺส

ก็ในที่นี้ ท่านใช้ศัพท์ว่าอารมณ์เดียว เพื่อแสดงความตั้งอยู่ได้โดยติดต่อกันแห่งสมาธิ.

---

[๑] สี. อวิสรณ...

[๒] อภิ. สํ. ๓๔/๒๑.

อฏฺฐกถายํ[๑] ทีปจฺจิฏฺฐิติ[๒] นิทสฺสิตา. อานุภาเวนาติ พเลน, ปจฺจยภาเวนาติ อตฺโถ. อวิกฺขิปมานาติ น วิกฺขิปมานา วูปสมมานา. อุปสมปจฺจุปฏฺฐาโน หิ สมาธิ. เอเตนสฺส วิกฺเขปปฏิปกฺขตํ ทสฺเสติ. อวิปฺปกิณฺณาติ อวิสฏฺฐา[๓]. เอเตน อวิสารลกฺขณตํ.

จริงอย่างนั้นในอรรถกถา ท่านแสดงไขไว้ว่า สมาธินั้นมีความตั้งอยู่ดุจเปลวประทีป. คำว่า ด้วยอานุภาพ คือด้วยกำลัง, ความว่า ด้วยความเป็นปัจจัย. คำว่า อวิกฺขิปมานา แปลว่าเป็นธรรมชาติไม่ฟุ้งซ่าน คือเข้าไปสงบ. ด้วยว่า สมาธิมีความเข้าไปสงบเป็นปัจจุปัฏฐาน. ด้วยคำว่า อวิกฺขิปมานา นี้ ท่านแสดงความเป็นปฏิปักษ์ต่อความฟุ้งซ่านแห่งสมาธินั้น. คำว่า อวิปฺปกิณฺณา แปลว่าไม่กระจัดกระจาย. ด้วยคำนี้ ท่านแสดงความไม่ทำให้กระจัดกระจายเป็นลักษณะ.

สยํ น วิกฺขิปติ, สมฺปยุตฺตา วา น วิกฺขิปนฺติ เอเตนาติ อวิกฺเขโป, โส ลกฺขณํ เอตสฺสาติ อวิกฺเขปลกฺขโณ. วิกฺเขปํ วิทฺธํเสติ, ตถา วา สมฺปชฺชตีติ วิกฺเขป-

ชื่อว่าอวิกเขปะ เพราะอรรถว่าไม่ฟุ้งซ่านเอง, หรือเป็นเหตุให้สัมปยุตธรรมทั้งหลายไม่ฟุ้งซ่าน, สมาธิ ชื่อว่า อวิกฺเขปลกฺขโณ เพราะอรรถว่ามีอวิกเขปะ

---

[๑] อฏฺฐสาลินี. ฉบับภูมิพโลภิกขุ. ๒๕๙.
[๒] สี. ทีปจฺจิจิรฏฺฐิติ.
[๓] ฉ. อวิสฏา.

วิทฺธํสนรโส. อุทฺธจฺเจ อวิกมฺปนวเสน ปจฺจุปติฏฺฐติ, สมฺปยุตฺตานํ วา ตํ ปจฺจุปฏฺฐเปตีติ อวิกมฺปนปจฺจุปฏฺฐาโน. สุขนฺติ นิรามิสํ สุขํ ทฏฺฐพฺพํ.

นั้นเป็นลักษณะ. ชื่อว่า วิกฺเขปวิทฺธํสนรโส เพราะอรรถว่ากำจัดความฟุ้งซ่านได้, หรือถึงพร้อม โดยอาการที่กำจัดความฟุ้งซ่านนั้น. ชื่อว่า อวิกมฺปนปจฺจุปฏฺฐาโน เพราะอรรถว่า ปรากฏด้วยอำนาจความไม่หวั่นไหวในเพราะอุทธัจจะ, หรือยังความไม่หวั่นไหวแห่งสัมปยุตธรรมทั้งหลายนั้น ให้ปรากฏ. คำว่า สุข พึงเห็นว่าได้แก่สุขที่ไม่มีอามิส.

๓๙. อวิกฺเขปลกฺขณํ นาม สมาธิสฺส อาเวณิโก สภาโว, น เตนสฺส โกจิ วิภาโค ลพฺภตีติ อาห "อวิกฺเขปลกฺขเณน ตาว เอกวิโธ"ติ. สมฺปยุตฺตธมฺเม อารมฺมเณ อปฺเปนฺโต วิย ปวตฺตตีติ วิตกฺโก อปฺปนา. ตถา หิ โส "อปฺปนา พฺยปฺปนา"ติ[๑] นิทฺทิฏฺโฐ. ตปฺปมุขตาวเสน ปน สพฺพสฺมึ มหคฺคตานุตฺตเร ฌานธมฺเม "อปฺปนา"ติ อฏฺฐกถาโวหาโร.

๓๙. ชื่อว่าลักษณะ คืออวิกเขปะ (ไม่ฟุ้งซ่าน) เป็นสภาวะมีเฉพาะสำหรับสมาธิ, ด้วยลักษณะนั้น สมาธินั้น ย่อมไม่ได้การจำแนกอะไร ๆ เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "ก่อนอื่น สมาธิมีอย่างเดียว โดยลักษณะคือไม่ฟุ้งซ่าน" ดังนี้. วิตก ชื่อว่าอัปปนา เพราะอรรถว่า เป็นไปราวกะยังสัมปยุตธรรมทั้งหลาย ให้แนบแน่นในอารมณ์. จริงอย่างนั้น ทรง

---

[๑] อภิ. สํ. ๓๔/๑๓.

แสดงไขวิตกนั้นไว้ว่า "อปฺปนา พฺยปฺปนา" ดังนี้. แต่มีคำพูดในอรรถกถาว่า "อัปปนา" มีในฌานธรรมที่เป็นมหัคตะและโลกุตระทั้งปวง ด้วยอำนาจแห่งความที่มีอัปปนาวิตกนั้นเป็นประมุข ดังนี้.

ตถา ตสฺส อนุปฺปตฺติฏฺฐานภูเต ปริตฺตชฺฌาเน อุปจารโวหาโร. คามาทีนํ สมีปฏฺฐาเน คามูปจาราทิสมญฺญา วิยาติ อาห "อุปจารปฺปนาวเสน ทุวิโธ"ติ. อิธ ปน สมาธิวเสน เวทิตพฺพํ. ลุชฺชนปลุชฺชนฏฺเฐน โลโกติ วุจฺจติ วฏฺฏํ, ตปฺปริยาปนฺนตาย โลเก นิยุตฺโต, ตตฺถ วา วิทิโตติ โลกิโย. ตตฺถ อปริยาปนฺนตาย โลกโต อุตฺตโร อุตฺติณฺโณติ โลกุตฺตโร.

อย่างนั้นเหมือนกัน โวหารว่า อุปจาระ ย่อมมีในปริตตฌาน(กามาวจรฌาน) อันไม่เป็นที่เกิดขึ้นแห่งอัปปนาวิตกนั้น. เหมือนอย่างสมญาว่าอุปจาระบ้านเป็นต้น ย่อมมีได้ในที่ใกล้บ้านเป็นต้น ฉะนั้น เพราะเหตุนั้นท่านจึงกล่าวว่า "มี ๒ อย่างคืออุปจารสมาธิกับอัปปนาสมาธิ" ดังนี้. ก็ในที่นี้พึงทราบคำพูด โดยเกี่ยวกับว่าเป็นสมาธิ. วัฏฏะ ท่านเรียกว่าโลก เพราะอรรถว่าย่อยยับทำลาย, ชื่อว่า โลกิยสมาธิ เพราะอรรถว่า เป็นสมาธิที่ประกอบในโลก เพราะความที่นับเนื่องเข้าในโลกนั้น, หรือเป็นสมาธิที่ประสบได้ในโลกนั้น. ชื่อว่าโลกุตรสมาธิ เพราะอรรถว่า เป็นสมาธิที่ข้ามขึ้น

คือข้ามขึ้นได้แล้วจากโลก เพราะความที่ไม่นับเนื่องเข้าในโลกนั้น.

กามญฺเจตฺถ โลกิยสมาธิ ภาเวตพฺพภาเวน คยฺหติ, อุภยํ ปน เอกชฺฌํ คเหตฺวา ตโต อิตรํ นิทฺธาเรตุํ "โลกิยโลกุตฺตรวเสน ทุวิโธ"ติ วุตฺตํ. สปฺปีติกนิปฺปีติกวเสนาติ สห ปีติยา วตฺตตีติ สปฺปีติโก, ปีติสมฺปยุตฺโต. นตฺถิ เอตสฺส ปีตีติ นิปฺปีติโก, ปีติวิปฺปยุตฺโต. เตสํ วเสน. สุเขน สห เอกุปฺปาทาทิภาวํ คโตติ สุขสหคโต, สุขสมฺปยุตฺโตติ อตฺโถ.

ในที่นี้ ท่านถือเอาโลกิยสมาธิ โดยความเป็นสมาธิที่ควรเจริญ ก็จริง, ถึงกระนั้นเพื่อจะรวมสมาธิทั้ง ๒ ให้เป็นส่วนเดียวแล้วถอนเอาโลกุตรสมาธินอกนี้ ออกไปจากที่รวมเป็นส่วนเดียวกันนั้น จึงกล่าวว่า "มี ๒ อย่าง คือ โลกิยสมาธิกับโลกุตร-สมาธิ" ดังนี้. คำว่า คือสมาธิที่มีปีติกับสมาธิที่ไม่มีปีติ ความว่า สมาธิ ชื่อว่ามีปีติก็เพราะอรรถว่าเป็นไปพร้อมกับปีติ, ได้แก่สมาธิที่สัมปยุตกับปีติ. สมาธินี้หาปีติมิได้ เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าไม่มีปีติ, ได้แก่สมาธิที่วิปยุตกับปีติ. สมาธิมี ๒ อย่าง คือ สมาธิที่มีปีติ กับสมาธิที่ไม่มีปีตินั้น. สมาธิชื่อว่าสหรคตด้วยสุข เพราะอรรถว่า ถึงความเกิดขึ้นพร้อมกันเป็นต้น กับสุข, หมายความว่า เป็นสมาธิที่สัมปยุตกับสุข.

อุเปกฺขาสหคเตปิ เอเสว นโย. อุเปกฺขาติ เจตฺถ อทุกฺขมสุขเวทนา อธิปฺเปตา. สา หิ สุขทุกฺขาการปฺปวตฺติ อุเปกฺขติ มชฺฌตฺตาการสณฺฐิตตฺตา. สุขสหคต-ปเทน เจตฺถ สปฺปีติโก, นิปฺปีติเกกเทโส จ สงฺคหิโต, อุเปกฺขา-สหคต-ปเทน ปน นิปฺปีติเกกเทโส วาติ อยเมเตสํ ปทานํ วิเสโส.

แม้ในสมาธิที่สหรคตด้วยอุเบกขา ก็มีนัยนี้แหละ. ก็ในบทว่า อุเบกขา นี้ ประสงค์เอาอทุกขมสุขเวทนา. จริงอยู่ อทุกขม-สุขเวทนานั้น ย่อมวางเฉยซึ่งความเป็นไปโดยอาการที่เป็นสุขและทุกข์ เพราะตั้งมั่นอยู่โดยอาการที่เป็นกลาง (เพราะฉะนั้นเวทนานี้จึงมีอีกชื่อหนึ่งว่า อุเบกขา). อนึ่ง ในที่นี้สงเคราะห์เอาสมาธิที่มีปีติ (ฌาน ๓ ข้างต้น), และส่วนหนึ่งแห่งสมาธิที่ไม่มีปีติ (ฌานที่ ๔) เข้าด้วยบทว่าสหรคตด้วยสุข, ก็หรือว่า สงเคราะห์เอาส่วนหนึ่งแห่งสมาธิที่ไม่มีปีติ (ฌานที่ ๕) เข้าด้วยบทว่าสหรคตด้วยอุเบกขา ข้อที่กล่าวมาอย่างนี้ นี้เป็นความต่างกันแห่งบททั้งหลายเหล่านี้.

สภาวโต, ปจฺจยโต, ผลโต จ มชฺฌิมปณีเตหิ นิหีโน, เตสํ วา คุเณหิ ปริหีโนติ หีโน, อตฺตโน ปจฺจเยหิ ปธานภาวํ นีโต ปณีโต, อุภินฺนํ มชฺเฌ ภโว มชฺฌิโม. สมฺปโยควเสน ปวตฺตมาเนน

สมาธิ ชื่อว่าอย่างเลว ก็เพราะอรรถว่า เลวลงกว่าสมาธิอย่างกลางและอย่างประณีต โดยสภาวะ, โดยปัจจัย, และโดยผล, หรือว่า เสื่อมรอบแล้วจากคุณทั้งหลายของสมาธิอย่างกลาง และอย่าง

สห วิตกฺเกน สวิตกฺโก, สห วิจาเรน สวิจาโร, สวิตกฺโก จ โส สวิจาโร จาติ สวิตกฺกสวิจาโร. อาทิ-สทฺเทน อวิตกฺกวิจารมตฺโต อวิตกฺกาวิจาโร จ คหิโต.

ประณีตเหล่านั้น, สมาธิที่ปัจจัยทั้งหลายของตน นำเข้าไปสู่ความเป็นประธาน ชื่อว่าอย่างประณีต, สมาธิที่มีในท่ามกลางแห่งสมาธิทั้ง ๒ ชื่อว่า อย่างกลาง. สมาธิที่เป็นไปกับวิตก อันเป็นไปอยู่ด้วยอำนาจความประกอบร่วมกัน ชื่อว่ามีวิตก, ที่เป็นไปกับวิจาร ชื่อว่ามีวิจาร, สมาธิมีวิตกด้วย สมาธินั้นมีวิจารด้วย เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า มีวิตกมีวิจาร. ด้วยอาทิ ศัพท์(ที่แปลว่า เป็นต้น) ถือเอาสมาธิที่ไม่มีวิตกมีเพียงวิจาร และสมาธิที่ไม่มีวิตกไม่มีวิจาร.

ตตฺถ วิจารโต อุตฺตริ[๑]วิตกฺเกน สมฺปโยคาภาวโต อวิตกฺโก จ โส วิจารมตฺโต จาติ อวิตกฺกวิจารมตฺโต. วิเสสนิวตฺติอตฺโถ วา มตฺต-สทฺโท. สวิตกฺกสวิจาโร หิ สมาธิ วิตกฺกวิสิฏฺเฐน วิจาเรน สวิจาโร, อยํ ปน วิจารมตฺเตน วิตกฺกสงฺขาตวิเสสรหิเตน, ตสฺมา อวิตกฺกวิจารมตฺโต.

ในบรรดาสมาธิเหล่านั้น สมาธิไม่มีวิตก เพราะไม่มีความประกอบร่วมกันกับวิตก อันยิ่งขึ้นไปจากวิจารด้วย สมาธินั้นมีเพียงวิจารด้วย เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าไม่มีวิตกมีเพียงวิจาร. อีกอย่างหนึ่ง มตฺต ศัพท์ (ในคำว่า อวิตกฺกวิจารมตฺโต) มีอรรถว่าห้ามธรรมพิเศษ. จริงอยู่ สมาธิที่มีวิตก

๑ ฉ. อุตฺตริ วิตกฺเกน.

มีวิจาร ชื่อว่าสมาธิที่มีวิจาร ด้วยวิจารอันพิเศษด้วยวิตก, แต่ว่าสมาธินี้ เพราะมีเพียงวิจารอันเว้นธรรมพิเศษ กล่าวคือวิตก, เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่าไม่มีวิตก มีเพียงวิจาร.

อถวา ภาวนาย ปหีนตฺตา วิตกฺกาภาเวนายํ วิจารมตฺโต, น วิจารโต อญฺญสฺส อตฺตนา[๑] สมฺปยุตฺตธมฺมสฺส กสฺสจิ อภาวาติ ทสฺเสตุํ อวิตกฺก-วจเนน วิจารมตฺต-ปทํ วิเสเสตฺวา วุตฺตํ. อุภยรหิโต อวิตกฺกาวิจาโร. ปีติสหคตาทิวเสนาติ ปีติสหคตสุขสหคต-อุเปกฺขาสหคตวเสน. ยเทตฺถ วตฺตพฺพํ, ตํ สุขสหคตทุเก วุตฺตนยเมว.

อีกนัยหนึ่ง เพื่อแสดงว่าสมาธินี้ ชื่อว่ามีเพียงวิจาร เพราะไม่มีวิตก เหตุเพราะถูกละไปด้วยภาวนา, จะชื่อว่ามีเพียงวิจาร เพราะไม่มีธรรมอะไร ๆ ที่สัมปยุตกับตนอย่างอื่นจากวิจารก็หาไม่ ดังนี้ ท่านจึงกล่าวทาบหว่า วิจารมตฺต มีเพียงวิจาร ให้พิเศษไปด้วยคำว่า อวิตกฺก ไม่มีวิตก. สมาธิที่เว้นจากธรรมทั้ง ๒ ชื่อว่า สมาธิที่ไม่มีวิตก ไม่มีวิจาร. คำว่า คือ สมาธิที่สหรคตด้วยปีติเป็นต้น คือสมาธิที่สหรคตด้วยปีติ สมาธิที่สหรคตด้วยสุข และสมาธิที่สหรคตด้วยอุเบกขา. มีคำใดที่ควรกล่าว

[๑] ฉ. อตฺตโน.

ในติกะนี้, คำนั้นมีนัยอันได้กล่าวแล้วในทุกะแห่งสมาธิที่สหรคตด้วยสุขเป็นต้น นั่นเทียว.

ปฏิปกฺเขหิ สมนฺตโต ขณฺฑิตตฺตา ปริตฺโต. ปริตฺตนฺติ วา อปฺปมตฺตกํ วุจฺจติ, อยมฺปิ อปฺปานุภาวตาย ปริตฺโต วิยาติ ปริตฺโต. กิเลสวิกฺขมฺภนโต, วิปุลผลโต, ทีฆสนฺตานโต จ มหนฺตภาวํ คโต, มหนฺเตหิ วา อุฬารจฺฉนฺทาทีหิ คโต ปฏิปนฺโนติ มหคฺคโต. อารมฺมณกรณวเสนาปิ นตฺถิ เอตสฺส ปมาณกรธมฺมา, เตสํ วา ปฏิปกฺโขติ อปฺปมาโณ.

สมาธิ ชื่อว่าปริตตะ เพราะถูกธรรมอันเป็นปฏิปักษ์ทั้งหลายตัดรอนโดยรอบ. อีกอย่างหนึ่ง สิ่งที่มีประมาณเล็กน้อย ท่านเรียกว่า ปริตตะ, แม้สมาธินี้ก็เป็นเหมือนเล็กน้อย เพราะความที่มีอานุภาพน้อย เพราะเหตุนั้นจึงชื่อว่าปริตตะ. สมาธิ ชื่อว่ามหัคคตะ เพราะอรรถว่า ไปสู่ความยิ่งใหญ่โดยการข่มกิเลสได้, โดยมีผลมาก, และโดยมีความสืบต่อกันได้นาน, หรือว่าไป คือดำเนินไปด้วยธรรมทั้งหลายที่ยิ่งใหญ่ มีฉันทะที่โอฬารเป็นต้น. สมาธิ ชื่อว่าอัปปมาณะ เพราะอรรถว่าไม่มีธรรมที่กระทำประมาณทั้งหลาย แม้โดยเกี่ยวกับการกระทำให้เป็นอารมณ์, หรือว่าเป็นปฏิปักษ์ต่อธรรมที่กระทำประมาณเหล่านั้น.

ปฏิปชฺชติ ฌานํ เอตายาติ ปฏิปทา, ปุพฺพภาคภาวนา. ทุกฺขา กิจฺฉา ปฏิปทา

ภาวนาอันเป็นส่วนเบื้องต้น ชื่อว่าปฏิปทา เพราะอรรถว่าเป็นเครื่องปฏิบัติ

เอตสฺสาติ ทุกฺขาปฏิปโท. ปกติปญฺญาย อภิวิสิฏฺฐตฺตา อภิญฺญา นาม อปฺปนาวหา ภาวนาปญฺญา, ทนฺธา มนฺทา อภิญฺญา เอตสฺสาติ ทนฺธาภิญฺโญ. ทุกฺขาปฏิปโท จ โส ทนฺธาภิญฺโญ จาติ ทุกฺขาปฏิปทาทนฺธาภิญฺโญ, สมาธิ, ตถาทิวเสน. จตุกฺกชฺฌานงฺควเสนาติ[๑] จตุนฺนํ ฌานานํ องฺคภาววเสน, จตุกฺกนยวเสน เจตํ วุตฺตํ. หานภาคิยาทิวเสนาติ หานโกฏฺฐาสิกาทิวเสน.

ฌาน. สมาธิ ชื่อว่าทุกขาปฏิปทะ เพราะอรรถว่ามีปฏิปทาเป็นทุกข์ คือลำบาก. ภาวนาปัญญา อันนำมาซึ่งอัปปนา ชื่อว่า อภิญญา เพราะความเป็นปัญญาที่วิเศษยิ่งกว่าปกติปัญญา, สมาธิ ชื่อว่าทันธาภิญญะ เพราะอรรถว่ามีอภิญญาช้า คืออ่อน. สมาธิชื่อว่าทุกขาปฏิปทะด้วย สมาธินั้น ชื่อว่าทันธาภิญญะด้วย เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าทุกขาปฏิปทาทันธาภิญญสมาธิ, สมาธิมี ๔ อย่าง คือ ทุกขาปฏิปทาทันธาภิญญสมาธิเป็นต้นนั้น. บทว่า จตุกฺกชฺฌานงฺควเสน แปลว่าคือความเป็นองค์แห่งฌาน ๔, ก็คำนี้ท่านกล่าวไว้โดยเกี่ยวกับฌานจตุกนัย. คำว่า คือสมาธิที่เป็นหานภาคิยะเป็นต้น ความว่า คือสมาธิที่มีส่วนแห่งความเสื่อมเป็นต้น.

---

๑ ฉ. จตุฌานงฺควเสน.

สมาธิเอกทุกวณฺณนา

ฉนฺนํ อนุสฺสติฏฺฐานานนฺติ พุทฺธานุสฺสติอาทีนํ ฉนฺนํ อนุสฺสติกมฺมฏฺฐานานํ. อิเมสํ วเสนาติ อิเมสํ ทสนฺนํ กมฺมฏฺฐานานํ วเสน. "ปุพฺพภาเค เอกคฺคตา"ติ อิมินา อปฺปนาย อุปการกนานาวชฺชนุปจารสฺสาปิ สงฺคโห ทฏฺฐพฺโพ, น เอกาวชฺชนสฺเสว. อปฺปนาสมาธีนนฺติ หิ[๑] อุปกตฺตพฺพุปการก[๒]-สมฺพนฺเธ สามิวจนํ "ปุริสสฺส อตฺโถ"ติอาทีสุ วิย. ปริกมฺมนฺติ โคตฺรภู[๓]. อปริตฺโต สมาธีติ ทสฺเสตุํ "ปฐมสฺส ฌานสฺสา"ติอาทิ วุตฺตํ.

พรรณนาสมาธิหมวดที่มีอย่างเดียว และหมวดที่มี ๒ อย่าง

คำว่า อนุสติฐาน ๖ ได้แก่อนุสติ-กรรมฐาน ๖ มีพุทธานุสติเป็นต้น. คำว่า ด้วยอำนาจกรรมฐานเหล่านี้ คือด้วยอำนาจกรรมฐาน ๑๐ อย่างเหล่านี้. ด้วยคำพูดว่า "เอกัคตาในส่วนเบื้องต้น" นี้ พึงเห็นว่ารวมเอาทั้งอุปจารสมาธิที่มีอาวัชชนะต่าง ๆ กัน อันอุปการะต่ออัปปนา, ไม่ใช่รวมเอาเฉพาะอุปจารสมาธิที่มีอาวัชชนะอย่างเดียวกันเท่านั้น. เพราะว่า บทว่า อปฺปนา-สมาธีนํ (ของอัปปนาสมาธิทั้งหลาย) เป็นฉัฏฐีวิภัตติ ในความสัมพันธ์กันแห่งธรรมที่พึงอุปการะ และธรรมที่เป็นผู้อุปการะ ดุจในประโยคว่า "ปุริสสฺส อตฺโถ" ประโยชน์ของบุรุษเป็นต้น ฉะนั้น. คำว่า บริกรรม

---

[๑] ฉ. หิ สทฺโท น ทิสฺสติ.

[๒] ฉ. อุปกตฺตพฺพอุปการ.... .

[๓] ฉ. โคตฺรภุ.

ได้แก่โคตรภู. เพื่อแสดงว่าไม่ใช่สมาธิที่เป็นปริตตะ (เป็นกามาวจร) ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "แก่ปฐมฌาน" ดังนี้เป็นต้น.

ตีสุ ภูมีสูติ กามรูปารูปภูมีสุ. กุสลจิตฺเตกคฺคตาย อธิปฺเปตตฺตา "อริยมคฺคสมฺปยุตฺตา"ติ วุตฺตํ. สิยา สปฺปีติโก, สิยา นิปฺปีติโกติ อนิยมวจนํ. อุปจารสมาธิสามญฺเญน สพฺเพสมฺปิ วา ฌานานํ นานาวชฺชนวีถิยํ อุปจารสมาธิ สิยา สปฺปีติโก, สิยา นิปฺปีติโก.

คำว่า ในภูมิ ๓ ได้แก่ในกามภูมิ รูปภูมิ และอรูปภูมิ. ท่านกล่าวว่า "ที่สัมปยุตกับพระอริยมรรค" ดังนี้ เพราะท่านประสงค์เอาเอกัคตาแห่งจิตที่เป็นกุศล. คำว่า เป็นสมาธิที่มีปีติก็มี, เป็นสมาธิที่ไม่มีปีติก็มี เป็นคำกล่าวที่ไม่กำหนดแน่นอน. อีกอย่างหนึ่ง เพราะความเป็นอุปจารสมาธิเหมือนกัน อุปจารสมาธิในวิถีที่มีอาวัชชนะต่าง ๆ กันแห่งฌานแม้ทั้งปวง เป็นสมาธิที่มีปีติก็มี, เป็นสมาธิที่ไม่มีปีติก็มี.

เอกาวชฺชนวีถิยํ ปน อาทิโต ทุกติกชฺฌานานํ อุปจารสมาธิ สปฺปีติโกว, อิตเรสํ นิปฺปีติโกว, วิสภาคเวทนสฺส จิตฺตสฺส อาเสวนปจฺจยตฺตาภาวโต, เอกวีถิยํ เวทนาปริวตฺตนาภาวโต จ. สิยา สุขสหคโต, สิยา อุเปกฺขาสหคโตติ

แต่อุปจารสมาธิแห่งฌาน ๒ หรือฌาน ๓ ข้างต้น ในวิถีที่มีอาวัชชนะเดียวกัน เป็นสมาธิที่มีปีติอย่างเดียว, อุปจารสมาธิแห่งฌานนอกนี้ (คือฌาน ๒ ข้างท้าย) เป็นสมาธิที่ไม่มีปีติอย่างเดียว, เพราะจิตที่มีเวทนาเป็นวิสภาคกัน ไม่มีความเป็น

เอตฺถาปิ วุตฺตนเยเนว อตฺโถ เวทิตพฺโพ. ตตฺถ ปน "ทุกติกชฺฌานานนฺ"ติ วุตฺตํ, อิธ "ติกจตุกฺกชฺฌานานนฺ"ติ วตฺตพฺพํ.

อาเสวนปัจจัยกัน และเพราะในวิถีเดียวกันไม่มีความเปลี่ยนแปลงแห่งเวทนา. แม้ในคำว่า เป็นสมาธิที่สหรคตด้วยสุขก็มี, เป็นสมาธิที่สหรคตด้วยอุเบกขาก็มี นี้ ก็พึงทราบความหมาย ตามนัยที่ได้กล่าวแล้วนั่นเทียว. แต่ในทุกะที่ ๓ นั้น ข้าพเจ้ากล่าวว่า (อุปจารสมาธิ) "แห่งฌาน ๒ หรือฌาน ๓" (...เป็นสมาธิที่มีปีติอย่างเดียว), ในทุกะที่ ๔ นี้ควรกล่าวว่า (อุปจารสมาธิ) "แห่งฌาน ๓ หรือฌาน ๔" (...เป็นสมาธิที่สหรคตด้วยสุขอย่างเดียว).

สมาธิติกวณฺณนา

ปฏิลทฺธมตฺโตติ อธิคตมตฺโต อนาเสวิโต อพหุลีกโต. โส หิ ทุพฺพลภาเวน[๑] หีโน โหติ. นาติสุภาวิโตติ

พรรณนาสมาธิหมวดที่มี ๓ อย่าง

คำว่า สักว่าได้มา คือสักว่าได้บรรลุ ยังไม่เสพคุ้น ยังมิได้กระทำให้มาก. ก็สมาธินั้นจัดเป็นอย่างเลว เพราะมีกำลัง-

---

[๑] ฉ. ปริทุพฺพลภาเวน.

อติวิย ปคุณภาวํ อปาปิโต. สุภาวิโตติ สุฏฺฐุ ภาวิโต สมฺมเทว ปคุณตํ อุปนีโต. เตนาห "วสิปฺปตฺโต"ติ. ฉนฺทาทีนํ หีนตาทิวเสนาปิ อิเมสํ หีนาทิตา เวทิตพฺพา.

ทราบ. คำว่า ที่เจริญได้ไม่ดีนัก คือที่ยังมิได้ทำให้ถึงความคล่องแคล่วยิ่งขึ้น. คำว่า ที่เจริญดีแล้ว คือที่เจริญได้ด้วยดี ได้แก่นำเข้าไปสู่ความคล่องแคล่วได้โดยชอบแล้วนั่นเอง. เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "ถึงวสี" ดังนี้. พึงทราบความที่สมาธิเหล่านี้เป็นอย่างเลวเป็นต้น แม้โดยเกี่ยวกับความที่ธรรมทั้งหลายมีฉันทะเป็นต้น เป็นอย่างเลวเป็นต้น.

ตถาหิ อุฬารปุญฺญผลกามตาวเสน ปวตฺติโต หีโน, โลกิยาภิญฺญาสมฺปาทนาย ปวตฺติโต มชฺฌิโม, วิเวกกามตาย อริยภาเว ฐิเตน ปวตฺติโต ปณีโต. อตฺตหิตาย ภวสมฺปตฺติ-อตฺถํ ปวตฺติโต วา หีโน, เกวลํ อโลภชฺฌาสเยน ปวตฺติโต มชฺฌิโม, ปรหิตาย ปวตฺติโต ปณีโต. วฏฺฏชฺฌาสเยน วา ปวตฺติโต หีโน, วิเวกชฺฌาสเยน ปวตฺติโต มชฺฌิโม, วิวฏฺฏชฺฌาสเยน โลกุตฺตรปาทกตฺถํ ปวตฺติโต ปณีโต.

จริงอย่างนั้น สมาธิที่บุคคลทำให้เป็นไปด้วยอำนาจความต้องการ ในผลบุญที่โอฬาร ชื่อว่า อย่างเลว, ที่ทำให้เป็นไป เพื่ออันยังโลกิยอภิญญาให้สำเร็จ ชื่อว่า อย่าง-กลาง, ที่บุคคลผู้ตั้งอยู่ในความเป็นอริยะทำให้เป็นไปด้วยความต้องการวิเวก ชื่อว่า อย่างประณีต. อีกอย่างหนึ่ง สมาธิที่บุคคลทำให้เป็นไป เพื่อประโยชน์ตน คือเพื่อภพสมบัติ ชื่อว่า อย่างเลว, ที่ทำให้เป็นไปด้วยมีอัชฌาสัยในอโลภะล้วน ๆ ชื่อว่า

อย่างกลาง, ที่ทำให้เป็นไป เพื่อประโยชน์ผู้อื่น ชื่อว่า อย่างประณีต. อีกอย่างหนึ่ง ที่ทำให้เป็นไปด้วยมีอัชฌาสัยในวัฏฏะ ชื่อว่า อย่างเลว, ที่ทำให้เป็นไปด้วยมีอัชฌาสัยในวิเวก ชื่อว่า อย่างกลาง, ที่ทำให้เป็นไปเพื่อเป็นบาทแห่งโลกุตรธรรม ด้วยมีอัชฌาสัยในวิวัฏฏะ ชื่อว่า อย่างประณีต.

สทฺธึ อุปจารสมาธินาติ สพฺเพสมฺปิ ฌานานํ อุปจารสมาธินา สห. วิตกฺก-มตฺเตเยว อาทีนวํ ทิสฺวาติ วิตกฺเกเยว โอฬาริกโต อุปฏฺฐหนฺเต "จิตฺตสฺส โขภกรธมฺโม อยนฺ"ติ อาทีนวํ ทิสฺวา วิจารญฺจ สนฺตโต มนสิกริตฺวา. เตนาห "วิจาเร อทิสฺวา"ติ. ตํ สนฺธายาติ ตํ เอวํ ปฏิลทฺธํ สมาธึ สนฺธาย. เอตํ "อวิตกฺกวิจารมตฺโต สมาธี"ติ ทุติยปทํ วุตฺตํ. ตีสูติ อาทิโต ตีสุ.

คำว่า พร้อมกับอุปจารสมาธิ คือ พร้อมกับอุปจารสมาธิแห่งฌาน แม้ทุกฌาน. คำว่า เห็นโทษในเพียงวิตกเท่านั้น ความว่า เมื่อทำให้ปรากฏว่าเป็นของหยาบเฉพาะในวิตกเท่านั้น ก็เห็นโทษว่า "วิตกนี้เป็นธรรมที่กระทำความกำเริบแก่จิต" และทำไว้ในใจซึ่งวิจารว่า เป็นธรรมสงบ. เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "ไม่เห็นในวิจาร" ดังนี้. คำว่า หมายเอาสมาธินั้น คือหมายเอาสมาธิที่ได้มา ตามประการที่กล่าวแล้วนี้ นั้น. ชื่อว่าคำว่าสมาธิที่ไม่มีวิตก มีเพียงวิจารนี้ ท่านกล่าวถึงบทที่ ๒

ที่ว่า "อวิตกฺกวิจารมตฺโต สมาธิ" สมาธิที่ไม่มีวิตก มีเพียงวิจาร. คำว่า ในฌาน ๓ ได้แก่ในฌาน ๓ ข้างต้น.

เตเสฺววาติ เตสุ เอว จตุกฺกปญฺจกนเยสุ. ตติเย จตุตฺเถติ จตุกฺกนเย ตติเย, ปญฺจกนเย จตุตฺเถติ โยเชตพฺพํ. อวสาเนติ ทฺวีสุปิ นเยสุ ปริโยสานชฺฌาเน. ยถากฺกมํ จตุตฺเถ ปญฺจเม วา. ปีติสุขสหคโต วาติ เอตฺถาปิ เหฏฺฐา วุตฺตนเยเนว อตฺโถ เวทิตพฺโพ.

คำว่า ในนัยเหล่านั้นนั่นแหละ คือในจตุกนัยและปัญจกนัย เหล่านั้นนั่นแหละ. คำว่า ในฌานที่ ๓ (และ)ในฌานที่ ๔ พึงประกอบความว่า ในฌานที่ ๓ ในจตุกนัย, ในฌานที่ ๔ ในปัญจกนัย. คำว่า ในฌานสุดท้าย คือในฌานที่สุดรอบในนัยแม้ทั้งสอง. คือในฌานที่ ๔ หรือที่ ๕ ตามลำดับ. แม้ในคำว่า เป็นสมาธิที่สหรคตด้วยปีติและสุขบ้างนี้ พึงทราบความหมายตามนัยที่ข้าพเจ้าได้กล่าวไว้ในหนก่อนนั่นเทียว.

เอตฺถ จ สติปิ ปีติสหคตสฺสาปิ สมาธิสฺส สุขสหคตตฺเต ตีณิปิ ปทานิ อสงฺกรโต ทสฺเสตุํ นิปฺปีติกสุขโต สปฺปีติกสุขสฺส วิเสสทสฺสนตฺถํ สตฺถุ ปีติตฺติกเทสนาติ นิปฺปีติกสฺเสว สุขสฺส วเสน สุขสหคโต

อนึ่ง ในหมวดนี้ สมาธิแม้ที่สหรคตด้วยปีติ แม้เมื่อมีความสหรคตด้วยสุข (ด้วยก็ตาม) พระศาสดาทรงประสงค์แสดงบททั้ง ๓ โดยไม่ปะปนกัน จึงทรงมีพระเทศนาปีติติกะไว้ เพื่อแสดงความต่างจากสุขที่ไม่มีปีติ แห่งสุข

สมาธิ คหิโตติ[1] ทฏฺฐพฺโพ.

ที่มีปีติ เพราะเหตุนั้น จึงพึงเห็นว่า ทรงถือเอาสมาธิที่สหรคตด้วยสุขไว้ โดยเกี่ยวกับสุขที่ไม่มีปีตินั่นเอง.

อุปจารภูมิยนฺติ อุปจารชฺฌานสมฺปยุตฺตจิตฺตุปฺปาเท. จิตฺตุปฺปาโท หิ สหชาตธมฺมานํ อุปฺปตฺติฏฺฐานตาย "ภูมี"ติ วุจฺจติ "สุขภูมิยํ กามาวจเร"ติอาทีสุ[2] วิย. ปริตฺโต สมาธิ กามาวจรภาวโต.

คำว่า ในอุปจารภูมิ ได้แก่ในจิตตุปบาทอันสัมปยุตกับอุปจารฌาน. จริงอยู่ จิตตุปบาทท่านเรียกว่า "ภูมิ" เพราะเป็นสถานที่อุบัติ แห่งธรรมที่เกิดร่วมกันทั้งหลาย ดังในประโยคว่า "สุขภูมิยํ กามาวจเร" ในกามาวจรอันเป็นสุขภูมิ ดังนี้เป็นต้น. ชื่อว่าปริตตสมาธิ ก็เพราะความเป็นกามาวจร.

สมาธิจตุกฺกวณฺณนา

พรรณนาสมาธิหมวดที่มี ๔ อย่าง

ปฐมสมนฺนาหาโร ภาวนํ อารภนฺตสฺส "ปฐวี,[3] ปฐวี[3]"ติอาทินา กมฺมฏฺฐาเน

ความสั่งสมครั้งแรก ในกรรมฐาน โดยนัยว่า "ปฐวี ปฐวี" เป็นต้น แห่งบุคคล

---

[1] สี. ทสฺสิโตติ,

[2] อภิ. สํ. ๓๔/๒๖๓.

[3] ฉ. ปถวี, ปถวี.

ปฐมาภินิเวโส. ตสฺส ตสฺส ฌานสฺส อุปจารนฺติ นีวรณวิตกฺกวิจารนิกนฺติอาทีนํ วูปสเม ถิรีภูตํ กามาวจรชฺฌานํ. "ยาว อปฺปนา"ติ อิมินา ปุพฺพภาคปญฺญาย เอว อภิญฺญาภาโว วุตฺโต วิย ทิสฺสตีติ วทนฺติ. อปฺปนาปญฺญา ปน อภิญฺญาว.

ผู้เริ่มภาวนา ชื่อว่าปฐมสมันนาหาร. คำว่า อุปจาระแห่งฌานนั้น ๆ ได้แก่กามาวจรฌานที่ถึงความมั่นคง ในเพราะเข้าไปสงบปัจจนีกธรรมมีนิวรณ์ วิตก วิจาร นิกันติ เป็นต้นได้. ด้วยคำว่า "ตราบจนอัปปนาเกิดขึ้น" นี้ กล่าวได้ว่า ย่อมปรากฏราวกะท่านกล่าวถึงความเป็นอภิญญาไว้สำหรับปัญญา อันเป็นส่วนเบื้องต้นเท่านั้น. ถึงกระนั้น อัปปนาปัญญา ก็จัดเป็นอภิญญาได้ทีเดียว.

ยสฺมา ปน ปุพฺพภาคปญฺญาย ทนฺธสีฆตา, ตสฺมา อปฺปนาปญฺญายปีติ. สมุทาจารคฺคหณตายาติ สมุทาจารสฺส คหณภาเวน, ปวตฺติพาหุลฺลโตติ อตฺโถ. อสุขาเสวนาติ กสิรภาวนา.

จริงอยู่ ปัญญาอันเป็นส่วนเบื้องต้น มีความช้าความรวดเร็วได้ ด้วยเหตุใด, แม้อัปปนาปัญญา ก็มีความช้าความรวดเร็วได้ด้วยเหตุนั้น ฉะนี้แล. คำว่า เพราะความที่(ปัจจนีกธรรม) ยึดไว้โดยการเที่ยวพล่านไป ความว่า เพราะปัจจนีกธรรมอันเที่ยวพล่านไปยึดไว้, คือเพราะปัจจนีกธรรมมีความเป็นไปมาก. คำว่า ซ่องเสพไม่สะดวก ได้แก่เจริญได้ยาก.

ปลิโพธุปจฺเฉทาทีนีติ อาทิ-สทฺเทน ภาวนาวิธานาปริหาปนาทึ สงฺคณฺหติ.[๑] อสปฺปายเสวีติ อุปจาราธิคมโต ปุพฺเพ อสปฺปายเสวิตาย ทุกฺขาปฏิปทา. ปจฺฉา อสปฺปายเสวิตาย ทนฺธาภิญฺญา[๒] โหติ. สปฺปายเสวิโนติ เอตฺถาปิ เอเสว นโย. ปุพฺพภาเคติ อุปจารชฺฌานาธิคมโต โอรภาเค. อปรภาเคติ ตโต อุทฺธํ.

คำว่า บุพกิจทั้งหลายมีการตัดปลิโพธ เป็นต้น ด้วยอาทิ ศัพท์ (ที่แปลว่า เป็นต้น) ท่านสงเคราะห์เอาวิธีเจริญ (กรรมฐาน) การป้องกันไม่ให้กรรมฐานเสื่อมรอบไปเป็นต้น. คำว่า เป็นผู้เสพสิ่งที่เป็นอสัปปายะ ความว่า เพราะความเป็นผู้เสพสิ่งที่เป็นอสัปปายะ ในกาลก่อนแต่การบรรลุอุปจารฌาน จึงเป็นทุกขาปฏิปทา. เพราะความเป็นผู้เสพสิ่งที่เป็นอสัปปายะในภายหลังจากการบรรลุอุปจารฌาน จึงเป็นทันธาภิญญา. แม้ในคำว่า (ปฏิปทา)ของพระโยคีผู้เสพสิ่งที่เป็นสัปปายะนี้ ก็มีนัยนี้แหละ. คำว่า ในตอนต้น คือในส่วนเบื้องต้นแต่การบรรลุอุปจารฌาน. คำว่า ในตอนหลัง ได้แก่ภายหลังแต่การบรรลุอุปจารฌานนั้น.

ตสฺส โวมิสฺสกตาติ โย ปุพฺพภาเค อสปฺปายํ เสวิตฺวา อปรภาเค สปฺปายเสวี,

คำว่า ความที่พระโยคีผู้นั้นมีปฏิปทาและอภิญญาคละกัน คือว่า พระโยคีบุคคลใด

---

[๑] ฉ. สงฺคณฺหาติ.

[๒] ฉ. ทนฺธา อภิญฺญา.

ตสฺส ทุกฺขาปฏิปทา ขิปฺปาภิญฺญา. อิตรสฺส สุขาปฏิปทา ทนฺธาภิญฺญา โหติ. เอวํ ปรมจฺฉตฺถานํ โวมิสฺสกตาย ทุติยตติยาติ อตฺโถ. อกตปลิโพธุปจฺเฉทสฺส สปริพนฺธตาย[๑] ปฏิปทา ทุกฺขา โหติ, อิตรสฺส สุขา. อสมฺปาทิตอปฺปนาโกสลฺลสฺส ญาณสฺส อวิสทตาย ทนฺธา อภิญฺญา โหติ, วิสทตาย ขิปฺปา อภิญฺญา.

ในตอนต้นเสพสิ่งที่เป็นอสัปปายะแล้ว ในตอนหลังเป็นผู้เสพสิ่งที่เป็นสัปปายะ, พระโยคีบุคคลนั้น มีปฏิปทาลำบาก มีอภิญญาเร็ว. พระโยคีนอกนี้ มีปฏิปทาสะดวก มีอภิญญาช้า. ความว่า ปฏิปทาและอภิญญาที่ ๒ กับที่ ๓ ย่อมมีได้เพราะความที่ปฏิปทากับอภิญญาที่ ๑ กับที่ ๔ คละกัน ตามประการที่กล่าวมานี้. ปฏิปทาของพระโยคีผู้ไม่ได้ทำการตัดปลิโพธเป็นอันลำบาก เพราะมีความขัดข้อง, ปฏิปทาของพระโยคีนอกนี้ เป็นอันสะดวก. พระโยคีผู้ไม่ได้ทำอัปปนาโกศลให้สำเร็จ ชื่อว่า มีอภิญญาช้า เพราะความที่ญาณไม่แกล้วกล้า, พระโยคีนอกนี้ ชื่อว่า มีอภิญญาเร็ว เพราะความที่ญาณแกล้วกล้า.

ตณฺหาอวิชฺชาวเสนาติ ตณฺหาอวิชฺชานํ อภิภวานภิภววเสน. สมถวิปสฺสนาธิการวเสนาติ สมถวิปสฺสนาสุ อสโต, สโต จ

คำว่า ด้วยอำนาจตัณหาและอวิชชา คือ ด้วยอำนาจแห่งความที่ตัณหาและอวิชชาครอบงำและไม่ครอบงำ. คำว่า

---

[๑] ฉ. สปริปนฺถตาย.

อธิการสฺส วเสน. ตณฺหาย สมาธิสฺส อุชุปฏิปกฺขตฺตา สา สมถปฏิปทาย ปริพนฺธินีติ[1] อาห "ตณฺหาภิภูตสฺส หิ ทุกฺขาปฏิปทา โหตี"ติ. อภิภโว จสฺสา อิตรกิเลเสหิ อธิกตาย อนภิภูตสฺส ตณฺหายาติ อธิการโต เวทิตพฺพํ.

ด้วยอำนาจอธิการในสมถะและวิปัสสนา คือด้วยอำนาจแห่งอธิการที่ไม่มี, และมีอยู่ในสมถะและวิปัสสนา. เพราะตัณหาเป็นปฏิปักษ์ตรงต่อสมาธิ ตัณหานั้น จึงจัดเป็นเหตุขัดข้องแห่งการปฏิบัติสมถะ เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "จริงอยู่ สำหรับพระโยคีผู้ถูกตัณหาครอบงำ ก็มีปฏิปทาลำบาก" ดังนี้. ก็ตัณหานั้น มีการครอบงำได้ เพราะความเป็นธรรมชาติ ที่ยิ่งกว่ากิเลสทั้งหลายนอกนี้ พึงทราบโดยอธิการว่า ชื่อว่าผู้ไม่ถูกครอบงำ ก็คือไม่ถูกตัณหาครอบงำ.

ตถา อวิชฺชา ปญฺญาย อุชุปฏิปกฺขาติ ตทภิภูตสฺส ทนฺธาภิญฺญตา วุตฺตา. อกตาธิกาโรติ ภวนฺตเร อกตปริจโย ยถา ปคุณํ กตฺวา วิสฏฺฐคนฺโถ อปฺปมตฺตเกน ปโยเคน สุปฺปวตฺติวาจุคฺคโตว โหติ, เอวํ ปุพฺเพ กตปริจยสฺส ภาวนา อปฺปกสิเรเนว อิชฺฌตีติ อาห "กตาธิการสฺส สุขา"ติ.

อย่างนั้นเหมือนกัน อวิชชาเป็นปฏิปักษ์ตรงต่อปัญญา เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวความเป็นผู้มีอภิญญาช้าไว้ สำหรับพระโยคีผู้ถูกอวิชชานั้นครอบงำ. คำว่า เป็นผู้ไม่ได้กระทำอธิการไว้ คือไม่ได้ทำการสั่งสมไว้ในภพอื่น ภาวนาของพระโยคีผู้ได้ทำการสั่งสมไว้ในภพก่อน ย่อมสำเร็จได้โดย-

[1] ฉ. ปริปนฺถินีติ.

สุวายํ อกโต, กโต จ อธิกาโร สมถนิสฺสิโต ปฏิปทาย[๑] วุตฺโต สมาธิปฺปธานตฺตา ปฏิปทาย.

ไม่ยากเลย, เหมือนอย่างคันถะ(บทเรียน) ที่เขาทำให้คล่องแคล่วแล้วก็เลิก (ขวนขวาย)เสีย ย่อมเป็นอันขึ้นสู่วาจาโดยเป็นไปโดยง่าย(คล่องปาก) ด้วยความพยายามเพียงเล็กน้อยเท่านั้น ฉะนั้น เพราะเหตุนั้นท่านจึงกล่าวว่า "สำหรับพระโยคีผู้ได้กระทำอธิการไว้(ในสมถะ)แล้ว ก็มีปฏิปทาสะดวก" ดังนี้. อธิการที่อาศัยสมถะที่มิได้กระทำไว้, และที่ได้กระทำไว้นี้นั้น ท่านกล่าวไว้สำหรับปฏิปทา เพราะปฏิปทามีสมาธิเป็นประธาน.

วิปสฺสนานิสฺสิโต อภิญฺญาย[๒] ญาณปฺปธานตฺตา อปฺปนาย. กิเลสินฺทฺริยวเสนาติ ติกฺขาติกฺขานํ กิเลสินฺทฺริยานํ วเสน. เตนาห "ติพฺพกิเลสสฺสาติ"อาทิ. ตตฺถ กิเลสา กามจฺฉนฺทาทโย, อินฺทฺริยานิ สทฺธาทีนิ.

อธิการที่อาศัยวิปัสสนา ท่านกล่าวไว้สำหรับอภิญญา เพราะอัปปนามีญาณเป็นประธาน. คำว่า โดยเกี่ยวกับกิเลสและอินทรีย์ คือโดยเกี่ยวกับกิเลส และอินทรีย์ที่กล้าแข็งและไม่กล้าแข็ง. เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "สำหรับพระโยคีผู้มีกิเลสกล้าแข็ง"

---

[๑] ฉ. ปฏิปทายํ.

[๒] ฉ. อภิญฺญายํ.

ดังนี้เป็นต้น. ในธรรมเหล่านั้น ชื่อว่า กิเลส ได้แก่ธรรมทั้งหลายมีกามฉันทะเป็นต้น, ชื่อว่า อินทรีย์ ได้แก่ธรรมชาติทั้งหลายมีศรัทธาเป็นต้น.

ยถาวุตฺตา ปฏิปทาภิญฺญา ปุคฺคลาธิฏฺฐานาติ ธมฺมนิทฺเทสมฺปิ ปุคฺคลาธิฏฺฐานมุเขน ทสฺเสตุํ "โย ปุคฺคโล"ติอาทิ วุตฺตํ. อปฺปคุโณติ น สุภาวิโต วสีภาวํ อปาปิโต. เตนาห "อุปริชฺฌานสฺส ปจฺจโย ภวิตุํ น สกฺโกตี"ติ. อยํ ปริตฺโตติ อยํ สมาธิ อปฺปานุภาวตาย ปริตฺโต. อวฑฺฒิเตติ เอกงฺคุลทฺวงฺคุลมตฺตมฺปิ น วฑฺฒิเต ยถาอุปฏฺฐิเต อารมฺมเณ. เอกงฺคุลมตฺตมฺปิ หิ วฑฺฒิตํ อปฺปมาณเมวาติ วทนฺติ.

ปฏิปทาและอภิญญา ตามที่กล่าวแล้ว เป็นบุคคลาธิษฐาน (มีบุคคลเป็นที่ตั้ง) เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์กล่าวว่า "บุคคลใด" เป็นต้น ก็เพื่อแสดงแม้ธรรมนิเทศ โดยบุคคลาธิษฐานเป็นช่องทาง. คำว่า ยังไม่คล่องแคล่ว ได้แก่ไม่ใช่เจริญได้ดีแล้ว คือยังไม่ทำให้ถึงความเป็นวสี. เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "ไม่อาจที่จะเป็นปัจจัยแก่ฌานเบื้องสูงได้" ดังนี้. คำว่า สมาธินี้ชื่อว่าปริตตะ คือสมาธินี้ชื่อว่าปริตตะ เพราะความที่มีอานุภาพน้อย. คำว่า (ในอารมณ์)ที่ยังไม่ขยาย คือ (ในอารมณ์)ที่ยังไม่ขยายแม้เพียง ๑ นิ้ว หรือ ๒ นิ้ว ในอารมณ์ตามที่ปรากฏแล้ว. จริงอยู่ ท่านกล่าวถึงอารมณ์ที่ขยายแล้วแม้เพียง ๑ นิ้วว่า เป็นอัปประมาณทีเดียว.

คุณจุฑามาศ สมบูรณ์ยาวิโรจน์
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

"ปคุโณ สุภาวิโต"ติ วตฺวา "อุปริชฺฌานสฺส ปจฺจโย ภวิตุํ สกฺโกตี"ติ อิมินา ยถา ปคุโณปิ อุปริชฺฌานสฺส ปจฺจโย ภวิตุํ อสกฺโกนฺโต สมาธิ ปริตฺโตเยว โหติ, น อปฺปมาโณ, เอวํ ฌาณุตฺตรสฺส เอกาสเนเนว อุปริชฺฌานนิพฺพตฺตเนนาติ สุภาวิโตปิ อุปริชฺฌานสฺส ปจฺจยภาวสงฺขาตาย สุภาวิตกิจฺจสิทฺธิยา "อปฺปมาโณ"-เตฺวว วุจฺจติ.

ท่านอาจารย์กล่าวว่า "คล่องแคล่วเจริญได้ดีแล้ว" ดังนี้แล้ว ก็กล่าวถึงสมาธิ แม้ที่เจริญได้ดีแล้วว่า "ชื่อว่าอัปปมาณ" ดังนี้ทีเดียว เพราะความสำเร็จแห่งกิจที่เจริญได้ดีแล้ว กล่าวคือความเป็นปัจจัยแก่ฌานเบื้องสูงไว้ด้วยคำว่า "อาจที่จะเป็นปัจจัยแก่ฌานเบื้องสูงได้" นี้ เพราะอรรถว่า สมาธิของท่านผู้ยิ่งด้วยญาณ ชื่อว่าเป็นอัปปมาณ ไม่ชื่อว่าเป็นปริตตะ โดยการทำฌานเบื้องสูงให้บังเกิดได้ โดยการนั่งเพียงครั้งเดียวเท่านั้น เหมือนอย่างสมาธิแม้ว่าคล่องแคล่ว เมื่อไม่อาจเป็นปัจจัยแก่ฌานเบื้องสูงได้ ก็ชื่อว่าเป็นปริตตะอย่างเดียว, ไม่ชื่อว่าเป็นอัปปมาณ ฉะนั้น.

อปเร ปน สเจ สุภาวิโต ปคุโณ วสีภาวํ ปตฺโต อุปริชฺฌานสฺส[๑] ปจฺจโย อโหนฺโตปิ อปฺปมาโณ เอว, ปมาณกรานํ ราคาทิปฏิปกฺขานํ สุวิทูรภาวโตติ วทนฺติ.

ส่วนอาจารย์อีกพวกหนึ่งกล่าวว่า ถ้าหากเป็นสมาธิที่เจริญได้ดีแล้ว คล่องแคล่วถึงความเป็นวสีแล้วไซร้ แม้ไม่เป็นปัจจัยแก่ฌานเบื้องสูง ก็ชื่อว่าอัปปมาณนั่นเทียว,

---

[๑] ฉ. อุปริฌานสฺส.

วุตฺตลกฺขณโวมิสฺสกตายาติ[๑] โย อปฺปคุโณ อุปริชฺฌานสฺส ปจฺจโย ภวิตุํ น สกฺโกติ, วฑฺฒิเต อารมฺมเณ ปวตฺโต, อยํ ปริตฺโต อปฺปมาณารมฺมโณ. โย ปน ปคุโณ อุปริชฺฌานสฺส ปจฺจโย ภวิตุํ สกฺโกติ, อวฑฺฒิเต อารมฺมเณ ปวตฺโต, อยํ อปฺปมาโณ ปริตฺตารมฺมโณติ เอวํ ปรมจตุตฺถสมาธีนํ วุตฺตลกฺขณสฺส โวมิสฺสกภาเวน ทุติยตติยสมาธิสงฺคาหโก โวมิสฺสกนโย เวทิตพฺโพ.

เพราะความอยู่ในที่แสนไกลต่อธรรมอันเป็นปฏิปักษ์ทั้งหลาย มีราคะเป็นต้น ซึ่งกระทำประมาณดังนี้. คำว่า โดยความเจือกันแห่งลักษณะที่กล่าวแล้ว ความว่า พึงทราบนัยแห่งสมาธิที่เจือกัน อันรวบรวมเอาสมาธิที่ ๒ และที่ ๓ โดยภาวะที่เจือกันแห่งลักษณะที่กล่าวไว้สำหรับสมาธิที่ ๑ และที่ ๔ อย่างนี้ว่า สมาธิใดไม่คล่องแคล่ว ไม่อาจที่จะเป็นปัจจัยแก่ฌานเบื้องสูงได้, เป็นไปในอารมณ์ที่ได้ขยายแล้ว, สมาธินี้ชื่อว่าปริตต-อัปปมาณารัมมณะ (เป็นปริตตะมีอารมณ์เป็นอัประมาณ). ส่วนสมาธิใดคล่องแคล่วสามารถที่จะเป็นปัจจัย แก่ฌานเบื้องสูงได้, เป็นไปในอารมณ์ที่ยังไม่ขยาย, สมาธินี้ชื่อว่าอัปปมาณปริตตารัมมณะ (เป็นอัประมาณมีอารมณ์เป็นปริตตะ) ดังนี้.

ตโตติ ตโต ปรมชฺฌานโต อุทฺธํ. วิรตฺตฺตาปีติกนฺติ อติกฺกนฺตปีติกํ วา

คำว่า ถัดจากนั้นไป คือเหนือแต่ปฐมฌานนั้นไป. คำว่า คลายปีติได้ ได้แก่

[๑] ฉ. ...โวมิสฺสตาย.

ชิคุจฺฉิตปีติกํ วา. อวยโว สมุทายสฺส องฺคนฺติ วุจฺจติ, "เสนงฺคํ รถงฺคนฺ"ติอาทีสุ วิยาติ อาห "จตุนฺนํ ฌานานํ องฺคภูตา จตฺตาโร สมาธี"ติ.

ก้าวล่วงปีติได้ หรือรังเกียจปีติได้. ส่วนย่อยของส่วนใหญ่ ท่านเรียกว่าองค์, ดุจในคำว่า "องค์เสนา องค์รถ" เป็นต้น เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "สมาธิ จึงจัดว่ามี ๔ คือเป็นองค์แห่งฌาน ๔" ดังนี้.

หานํ ภชตีติ หานภาคิโย, หานภาโค วา เอตสฺส อตฺถีติ หานภาคิโย, ปริหานิโกฏฺฐาสิโกติ[๑] อตฺโถ. อาลยสฺส อเปกฺขาย อปริจฺจชนโต ฐิตึ ภชตีติ ฐิติภาคิโย. วิเสสํ ภชตีติ วิเสสภาคิโย. ปจฺจนีกสมุทาจารวเสนาติ ตสฺส ตสฺส ฌานสฺส ปจฺจนีกานํ นีวรณวิตกฺกวิจาราทีนํ ปวตฺติวเสน. ตทนุธมฺมตายาติ ตทนุรูปตาภูตาย[๒] สติยา. สญฺฐานวเสนาติ สญฺฐหนวเสน ปติฏฺฐานวเสน.

สมาธิ ชื่อว่าหานภาคิยะ เพราะอรรถว่าคบกะความเสื่อม, อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่าหานภาคิยะ เพราะอรรถว่ามีส่วนแห่งความเสื่อม, ความว่า เป็นสมาธิที่มีส่วนแห่งความเสื่อมรอบ. สมาธิ ชื่อว่าฐิติภาคิยะ เพราะอรรถว่าคบกะความตั้งอยู่ เพราะยังไม่สละความเยื่อใยซึ่งอาลัย (กามคุณ) (หรือเพราะอรรถว่ามีส่วนแห่งความตั้งอยู่). สมาธิ ชื่อว่าวิเสสภาคิยะ เพราะอรรถว่าคบกะคุณวิเศษ (หรือมีส่วนแห่งคุณวิเศษ). คำว่า ด้วยอำนาจความเป็นไปแห่งธรรมอันเป็นข้าศึก คือด้วยอำนาจความเป็นไปแห่ง

---

[๑] ฉ. ปริหานโกฏฺฐาสิโกติ.

[๒] ฉ. ตทนุรูปภูตาย.

ธรรมทั้งหลายมีนิวรณ์ วิตก วิจาร เป็นต้น อันเป็นข้าศึกของฌานนั้น ๆ. บทว่า ตทนุธมฺมตาย แปลว่า แห่งสติอันถึงความเหมาะสมต่อสมาธินั้น. บทว่า สณฺฐานวเสน แปลว่า ด้วยอำนาจความหยุดอยู่ คือด้วยอำนาจความตั้งมั่น.

"สา ปน ตทสฺสาทสงฺขาตา, ตทสฺสาทสมฺปยุตฺตกฺขนฺธสงฺขาตา วา มิจฺฉาสตี"ติ สมฺโมหวิโนทนิยํ[๑] วุตฺตํ. ตตฺถ สาเปกฺขสฺส อุปริวิเสสํ นิพฺพตฺเตตุํ อสกฺกุเณยฺยตฺตา อวิคตนิกนฺติกา ตํตํปริหรณสตีติปิ วตฺตุํ วฏฺฏติ. เอวญฺจ กตฺวา "สติยา วา นิกนฺติยา วา"ติ วิกปฺปวจนญฺจ ยุตฺตํ โหติ.

มีคำกล่าวไว้ในสัมโมหวิโนทนี ว่า "สา ปน ตทสฺสาทสงฺขาตา, ตทสฺสาทสมฺปยุตฺตกฺขนฺธสงฺขาตา วา มิจฺฉาสติ" ก็สตินั้นที่นับว่าเป็นความยินดีในสมาธินั้น, หรือที่นับว่าเป็นขันธ์อันสัมปยุตกับความยินดีในสมาธินั้น เป็นมิจฉาสติ ดังนี้. ในคำนั้น ควรจะกล่าวได้ว่า เป็นสติ ในการบริหารสมาธินั้น ๆ อันยังไม่ปราศจากความใคร่ เพราะพระโยคีผู้มีความเยื่อใย ไม่พึงอาจที่จะทำคุณวิเศษเบื้องสูงให้บังเกิดได้. ก็เพราะทำอธิบายไว้อย่างนี้ คำพูดที่เป็นข้อกำหนดว่า "แห่งสติก็ได้ แห่งนิกันติก็ได้" ดังนี้ จึงเป็นอันใช้ได้ด้วย.

---

[๑] สมฺโมหวิโนทนี ๔๔๓.

วิเสสาธิคมวเสนาติ วิเสสาธิคมสฺส ปจฺจยภาววเสน, วิเสสํ วา อธิคจฺฉติ เอเตนาติ วิเสสาธิคโม, ตสฺส วเสน. นิพฺพิทาสหคตสญฺญามนสิการสมุทาจารวเสนาติ อาทีนวทสฺสนปุพฺพงฺคมนิพฺพินฺทนญาณสมฺปยุตฺตสญฺญาย จ อาโภคสฺส จ ปวตฺติวเสน. นิพฺเพธภาคิยตาติ สจฺจานํ นิพฺพิชฺฌนปกฺขิกตา วิปสฺสนาย สํวตฺตตีติ อตฺโถ.

คำว่า ด้วยอำนาจเป็นเหตุบรรลุคุณวิเศษ คือ ด้วยอำนาจความเป็นปัจจัยแก่การบรรลุคุณวิเศษ, อีกอย่างหนึ่ง สมาธิ ชื่อว่า วิเสสาธิคม เพราะอรรถว่าเป็นเหตุบรรลุคุณวิเศษ, ได้แก่ด้วยอำนาจเป็นเหตุบรรลุคุณวิเศษนั้น. คำว่า ด้วยอำนาจความเป็นไปแห่งสัญญา และมนสิการที่สหรคตด้วยนิพพิทา คือด้วยอำนาจความเป็นไปแห่งสัญญาที่สัมปยุตกับนิพพิทาญาณ ซึ่งมีการเห็นโทษเป็นเบื้องต้น และแห่งการคำนึงถึง. คำว่า ความเป็นนิพเพธภาคิยะ ความว่า ความเป็นสมาธิ มีในฝ่ายแห่งการแทงตลอดสัจจะทั้งหลาย ย่อมเป็นไปพร้อมเพื่อวิปัสสนา.

กามสหคตาติ กามารมฺมณา, กามสญฺญาหิ วา โวกิณฺณา. อวิตกฺกสหคตาติ "กถนฺนุ โข เม อวิตกฺกํ ฌานํ ภเวยฺยา"ติ เอวํ อวิตกฺการมฺมณา อวิตกฺกวิสยา. กามญฺจายํ "ปฐมสฺส ฌานสฺสา"ติอาทิโก

บทว่า กามสหคตา แปลว่า ที่มีกามเป็นอารมณ์, หรือที่เกลื่อนกล่นด้วยกามสัญญาทั้งหลาย. บทว่า อวิตกฺกสหคตา ความว่า ที่มีฌานอันหาวิตกมิได้เป็นอารมณ์ คือ ที่มีฌานอันหาวิตกมิได้เป็นวิสัยอย่างนี้คือ

ปาโฐ ปญฺญาวเสน อาคโต, สมาธิสฺสาปิ ปเนตฺถ สงฺคโห อตฺเถวาติ อุทาหรณสฺส สาตฺถกตํ ทสฺเสตุํ "ตาย ปน ปญฺญาย สมฺปยุตฺตา สมาธีปิ จตฺตาโร โหนฺตี"ติ เตสํ วเสน เอวํ วุตฺตนฺติ อตฺโถ.

"ฌานที่ไม่มีวิตก จะพึงมีแก่เราได้อย่างไรหนอแล" ดังนี้. ปาฐะที่ว่า "(ของบุคคลผู้ได้)ปฐมฌาน" เป็นต้นนี้ มาแล้วโดยเกี่ยวกับปัญญาก็จริง, แต่แม้สมาธิก็มีอันสงเคราะห์เข้าในปาฐะนี้ได้เหมือนกัน เพราะเหตุนั้น เพื่อแสดงถึงความที่อุทาหรณ์ (อันเป็นเรื่องเกี่ยวกับปัญญา) เป็นของมีประโยชน์ (คือการแสดงสมาธิ) ท่าน-อาจารย์จึงกล่าวไว้อย่างนี้ โดยเกี่ยวกับสมาธิเหล่านั้นว่า "ก็แม้สมาธิที่สัมปยุตกับปัญญานั้น ก็จัดได้ว่ามี ๔ อย่าง" ดังนี้.

ภาวนามยสฺส สมาธิสฺส อิธาธิปฺเปตตฺตา "อุปจาเรกคฺคตา กามาวจโร สมาธี"ติ วุตฺตํ. อธิปตึ กริตฺวาติ "ฉนฺทวโต เจ สมาธิ โหติ, มยฺหํปิ เอวํ โหตี"ติ ฉนฺทํ อธิปตึ, ฉนฺทํ ธุรํ เชฏฺฐกํ ปุพฺพงฺคมํ กตฺวา. ลภติ สมาธินฺติ เอวํ ยํ สมาธึ ลภติ, อยํ วุจฺจติ ฉนฺทสมาธิ, ฉนฺทาธิปติ สมาธีติ อตฺโถ. เอวํ

ท่านอาจารย์กล่าวว่า "เอกัคคตาในอุปจารฌาน ชื่อว่ากามาวจรสมาธิ" ดังนี้ เพราะในที่นี้ท่านประสงค์เอาสมาธิที่สำเร็จด้วยภาวนา. คำว่า กระทำ(ฉันทะ)ให้เป็นอธิบดี คือ พระโยคีคิดว่า "ถ้าหากว่าสมาธิจะมีแก่คนผู้มีฉันทะแล้วไซร้, ก็จะมีแม้แก่เราได้อย่างนี้" ดังนี้ แล้วกระทำฉันทะให้เป็นอธิบดี, กระทำฉันทะให้เป็นธุระ คือให้เป็น

วีริยสมาธิอาทโยปิ เวทิตพฺพา.

ใหญ่ ให้ออกหน้า. คำว่า ได้สมาธิ คือ ได้สมาธิใดโดยประการอย่างนี้, สมาธินี้เรียกว่าฉันทสมาธิ, ความว่า สมาธิที่มีฉันทะเป็นอธิบดี. แม้วิริยสมาธิเป็นต้น ก็พึงทราบตามประการที่กล่าวมานี้.

จตุกฺกเภเทติ[๑] จตุกฺกวเสน สมาธิปฺปเภทนิทฺเทเส. อญฺญตฺถ สมฺปโยควเสน วิจาเรน สห วตฺตมาโน วิตกฺโก ปญฺจกนเย ทุติยชฺฌาเน วิโยชิโตปิ น สุฏฺฐุ วิโยชิโตติ, เตน สทฺธึเยว วิจารสมติกฺกมํ ทสฺเสตุํ วุตฺตํ "วิตกฺกวิจาราติกฺกเมน ตติยนฺ"ติ. ทฺวิธา ภินฺทิตฺวา จตุกฺกเภเท วุตฺตํ ทุติยํ ฌานนฺติ โยชนา. ปญฺจฌานงฺควเสนาติ ปญฺจนฺนํ ฌานานํ องฺคภาววเสน สมาธิสฺส ปญฺจวิธตา เวทิตพฺพา.

คำว่า ในประเภทสมาธิหมวด ๔ คือ ในการแสดงไขประเภทแห่งสมาธิ โดยเกี่ยวกับเป็นหมวด ๔. วิตกที่เป็นไปพร้อมกับวิจาร ด้วยอำนาจความประกอบร่วมกันในนัยอื่น (ในจตุกนัย) แม้ว่าถูกพรากไปแล้วในเพราะฌานที่ ๒ ในปัญจกนัย ก็ไม่ชื่อว่าถูกพรากไปด้วยดี, เพราะเหตุนั้น ท่านประสงค์แสดงการก้าวล่วงวิจาร พร้อมกับวิตกนั้นนั่นเทียว จึงกล่าวว่า "ชื่อว่าเป็นตติยฌาน ก็โดยการก้าวล่วงทั้งวิตกทั้งวิจาร" ดังนี้. ประกอบความว่า แบ่งฌานที่ ๒ ที่ได้กล่าวไว้ในประเภทแห่งจตุกนัยออกเป็น ๒ ฌาน. คำว่า คือเป็นองค์แห่งฌาน ๕

---

๑ วิสุทฺธิมคฺเค. จตุกฺเกติ.

ความว่า พึงทราบถึงความที่สมาธิมี ๔ อย่าง ด้วยอำนาจความเป็นองค์แห่งฌาน ๔.

๔๐. วิภงฺเคติ ฌาณวิภงฺเค. ตตฺถ หิ "ฌานวิโมกฺขสมาธิสมาปตฺตีนํ[1] สงฺกิเลส-โวทานนฺ"ติ, เอตฺถ "สงฺกิเลสนฺ"ติอาทิ วุตฺตํ. ตตฺถ หานภาคิโย ธมฺโมติ อปคุเณหิ ปฐมชฺฌานาทีหิ วุฏฺฐิตสฺส สญฺญามนสิการานํ กามาทิอนุปกฺขนฺทนํ.[2] วิเสสภาคิโย ธมฺโมติ ปคุเณหิ ปฐมชฺฌานาทีหิ วุฏฺฐิตสฺส สญฺญามนสิการานํ ทุติยชฺฌานาทิ-อนุปกฺขนฺทนํ.

๔๐. คำว่า ในคัมภีร์วิภังค์ คือในญาณวิภังค์. จริงอยู่ ในญาณวิภังค์นั้น ตรัสคำว่า "สงฺกิเลสํ" ความเศร้าหมองเป็นต้นไว้ในบทว่า "ฌานวิโมกฺขสมาธิสมาปตฺตีนํ สงฺกิเลสโวทานํ" ฌาน วิโมกข์ สมาธิ และสมาบัติ มีความเศร้าหมองและความผ่อง-แผ้ว นี้. ในคำเหล่านั้น คำว่า หาน-ภาคิยธรรม ได้แก่ความที่เมื่อพระโยคีออก-จากฌานทั้งหลายมีปฐมฌานเป็นต้น ที่ยังไม่คล่องแคล่ว สัญญาและมนสิการก็มีอันแล่นไปสู่กามเป็นต้นเนือง ๆ. คำว่า วิเสสภาคิย-ธรรม ได้แก่ความที่เมื่อพระโยคีออกจากฌานทั้งหลายมีปฐมฌานเป็นต้น ที่คล่องแคล่ว สัญญาและมนสิการก็มีอันแล่นไปสู่คุณวิเศษ มีทุติยฌานเป็นต้นเนือง ๆ.

---

[1] สี. ~~ฌานสมาธิ.~~

[2] สี. ปกฺขนฺทนานิ. ม. สี. ปกฺขนานิ.

เตนาห "ปฐมสฺส ฌานสฺส ลาภินฺ"ติอาทิ. ตสฺสตฺโถ[๑] : อปฺคุณสฺส ปฐมสฺส ฌานสฺส ลาภินฺติ[๒] ตํ ตโต วุฏฺฐิตํ อารมฺมณวเสน กามสหคตา หุตฺวา สญฺญามนสิการา สมุทาจรนฺติ โจเทนฺติ ตุทนฺติ, ตสฺส กามานุปกฺขนฺทานํ สญฺญามนสิการานํ วเสน สา ปฐมชฺฌานปญฺญา หายติ, ตสฺมา หานภาคินี ปญฺญา.

เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "ผู้ได้ปฐมฌาน" เป็นต้น. ความหมายของคำนั้นคือ : ผู้ได้ปฐมฌานที่ยังไม่คล่องแคล่ว ดังนี้ สัญญาและมนสิการ เป็นกามสหคตะ โดยเกี่ยวกับกระทำ(กาม)ให้เป็นอารมณ์ ย่อมเป็นไป คือย่อมเตือน ย่อมย้ำ พระโยคีผู้ออกจากปฐมฌานเป็นต้นนั้น นั้น, ปัญญาในปฐมฌานนั้น ย่อมเสื่อมไป ด้วยอำนาจแห่งสัญญาและมนสิการที่มีอันแล่นไปสู่กามเนือง ๆ ของพระโยคีนั้น, เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า หานภาคินีปัญญา.

อวิตกฺกสหคตาติ อวิตกฺกํ ทุติยํ ฌานํ สนฺตโต ปณีตโต มนสิ กโรโต อารมฺมณวเสน อวิตกฺกสหคตา สมุทาจรนฺติ ปคุณปฐมชฺฌานโต วุฏฺฐิตํ ทุติยชฺฌานาธิคมตฺถาย โจเทนฺติ ตุทนฺติ, ตสฺส ทุติยชฺฌานานุปกฺขนฺทานํ สญฺญามนสิการานํ

คำว่า ที่มีฌานอันหาวิตกมิได้เป็นอารมณ์ ความว่า สัญญาและมนสิการที่เป็นอวิตักกสหคตะ โดยเกี่ยวกระทำ(ฌานที่ไม่มีวิตก) ให้เป็นอารมณ์ แห่งพระโยคีผู้มนสิการอยู่ ซึ่งทุติยฌานอันไม่มีวิตกว่าสงบ ว่าประณีต ย่อมเป็นไป คือย่อมเตือน ย่อมย้ำ พระโยคี

---

๑ สมฺโมหวิโนทนี. ๔๔๓.

๒ ม. ลาภี, ตํ. ฉ. ลาภินํ.

วเสน ปฐมชฺฌานปญฺญา วิเสสภูตสฺส ทุติยชฺฌานสฺส อุปฺปตฺติยา ปทฏฺฐานตาย วิเสสภาคินี ปญฺญา. ตํสมฺปยุตฺโต สมาธิ อิธาธิปฺเปโต. อิมินา นเยนาติ อิมินา ปฐมชฺฌาเน วุตฺเตน วิธินา ทุติยชฺฌานาทีสุปิ หานภาคิยธมฺโม, วิเสสภาคิยธมฺโม จ เวทิตพฺโพ.

ผู้ออกจากปฐมฌานที่คล่องแคล่ว เพื่อประโยชน์แก่การบรรลุทุติยฌาน, ปัญญาในปฐมฌาน ด้วยอำนาจแห่งสัญญาและมนสิการที่มีอันแล่นไปสู่ทุติยฌานของพระโยคีนั้น ชื่อว่า วิเสสภาคินีปัญญา เพราะความเป็นปทัฏฐาน แห่งความเกิดขึ้น แห่งทุติยฌานอันเป็นคุณวิเศษ. ในที่นี้ ประสงค์เอาสมาธิที่สัมปยุตกับปัญญานั้น. คำว่า โดยนัยนี้ ความว่า พึงทราบหานภาคิยธรรมและวิเสสภาคิยธรรม แม้ในทุติยฌานเป็นต้น โดยวิธีที่ได้กล่าวแล้วในปฐมฌานนี้.

ทสปลิโพธวณฺณนา

๔๑. อริยมคฺคสมฺปยุตฺโตติ โลกุตฺตรอปฺปมาณอปริยาปนฺนคฺคหเณน โลกิเยหิ อสาธารณโต, สปฺปีติกาทิคฺคหเณน สาธารณโต จ อริยมคฺคสมฺปยุตฺโต

พรรณนาปลิโพธ ๑๐

๔๑. คำว่า ที่สัมปยุตกับพระอริยมรรค ได้แก่ สมาธิ ที่สัมปยุตกับพระอริยมรรค ที่ท่านกล่าวไว้ โดยไม่สาธารณะด้วยโลกิยสมาธิทั้งหลาย ด้วยศัพท์ว่าโลกุตระ

สมาธิ วุตฺโต. ภาวิโตว โหติ ปญฺญาย[๑] สมฺปยุตฺตตฺตา. ตนฺติ อริยมคฺคสมาธึ. วิสุนฺติ ปญฺญาภาวนาย วิสุํ กตฺวา น วทาม.

บ้าง อัปประมาณบ้าง อปริยาปันนะบ้าง, และโดยสาธารณะด้วยศัพท์ว่า สัปปีติกะ เป็นต้น. ชื่อว่า เป็นอันเจริญสมาธิแล้วทีเดียว ก็เพราะความเป็นธรรมที่สัมปยุตกับปัญญา. บทว่า ตํ ได้แก่อริยมรรคสมาธิ. ศัพท์ว่า วิสุํ (อีกอย่างต่างหาก) ความว่า ข้าพเจ้าจะไม่กล่าว แยกเป็นอีกอย่างต่าง-หากจากการเจริญปัญญา.

กมฺมฏฺฐานภาวนํ ปริพุทฺธตี[๒] อุปโรเธติ ปวตฺติตุํ น เทตีติ ปลิโพโธ ร-การสฺส ล-การํ กตฺวา, ปริพนฺโธติ[๓] อตฺโถ. อุปจฺฉินฺทิตฺวาติ สมาปเนน, สงฺคหเณน วา อุปรุนฺธิตฺวา, อปลิโพธํ กตฺวาติ อตฺโถ.

อาวาส(ที่อยู่)เป็นต้น ชื่อว่าปลิโพธ เพราะอรรถว่ารบกวน คือเข้าไปขัดขวางการเจริญกรรมฐาน ได้แก่ไม่ให้เป็นไป ท่านทำ ร อักษร ให้เป็น ล อักษร (คือที่จริงเป็น ปริโพธ นั่นเอง), ความว่า พัวพัน. คำว่า ตัด (ปลิโพธ) คือหยุดยั้งเสียด้วยการทำให้เสร็จ, หรือรวบรัด, ความว่า ทำไม่ให้เป็นปลิโพธ.

---

[๑] ฉ. สญฺญาย.

[๒] ฉ. ปริพุนฺเธติ.

[๓] ฉ. ปริปนฺโถติ.

คุณสริยา ภอภิรมย์, คุณวัชรี พูลประภัศร์
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

อาวสนฺติ เอตฺถาติ อาวาโส. ปริจฺเฉทวเสน เวณิยติ[๑] ทิสฺสตีติ ปริเวณํ. วิหาเร ภิกฺขูนํ ตํ ตํ วสนฏฺฐานํ. สฺวายํ อาวาโส. นวกมฺมาทีสูติ อาทิ-สทฺเทน อาวาสสฺส ฑหฌํ อภิพุทฺธิการณํ[๒] สงฺคณฺหติ. การเณนาติ "ฉายูทกสมฺปนฺนํ สุลภภิกฺขนฺ"ติ-อาทินา การเณน. อเปกฺขวาติ สาลโย.

ชื่อว่า อาวาส เพราะอรรถว่าเป็นที่มาอยู่. ชื่อว่าบริเวณ เพราะอรรถว่า อันเขาย่อมรู้คือปรากฏ โดยเกี่ยวกับเป็นขอบเขต. ได้แก่สถานที่อยู่นั้น ๆ แห่งภิกษุทั้งหลายในวิหาร. ได้แก่อาวาสนี้นั้น. คำว่า ในการงานมีงานก่อสร้างเป็นต้น ด้วยอาทิ ศัพท์ (ที่แปลว่า เป็นต้น) ท่านสงเคราะห์เอาเหตุรบกวนแห่งอาวาสอย่างอื่นจากงานก่อสร้างนั้น. คำว่า ด้วยเหตุ คือด้วยเหตุมีอย่างนี้ว่า "เป็นสถานที่อันสมบูรณ์ด้วยร่มเงาและน้ำ มีภิกษาหาได้ง่าย" ดังนี้เป็นต้น. บทว่า อเปกฺขวา แปลว่ามีอาลัย.

ตตฺราติ ตสฺมึ ปลิโพธาภาเว. ปาจีนขณฺฑราชินฺติ ปุรตฺถิมทิสายํ ปพฺพตขณฺฑานํ อนฺตเร วนราชิฏฺฐานํ. "นามา"ติ อิมินา ตสฺส ปเทสสฺส อยํ สมญฺญาติ ทสฺเสติ. ปฏิสามิตเมวาติ นิจฺจกาลํ

บทว่า ตตฺร แปลว่าในความไม่มีอาวาสเป็นปลิโพธนั้น. คำว่า ปาจีนขัณฑราชี คือสถานที่เป็นป่าไร่ ในระหว่างภูเขาขาดทางทิศตะวันออก. ด้วยคำว่า "นาม" (ชื่อ) นี้ ท่านแสดงว่า ปาจีนขัณฑราชีนี้ เป็น

---

[๑] สี. เวทิยติ. [๒] ฉ. อภิวุฑฺฒิการณํ.

คุณวรนุช เนตินิยม, คุณปราณภ พราหมทัศ, คุณทองหล่อ แก้วประยูร
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

ปฏิสาเมตฺวาว วิหารโต นิกฺขมามีติ ทสฺเสติ. ธาตุนิธานฏฺฐานนฺติ กายพนฺธน-ธมฺมกรกนฺหานสาฏิกอกฺขกธาตุสงฺขาตานํ ปริโภคสรีรธาตูนํ นิทหิตฏฺฐานํ. อีทิสสฺส อยํ เถโร วิย อลคฺคจิตฺตสฺส. เอเตน "ภิกฺขุนา นาม อาวาเส เอวรูเปน ภวิตพฺพนฺ"ติ โอวาโท ทินฺโน โหติ. อิโต ปเรสุปิ วตฺถูสุ เอเสว นโย.

สมญาของประเทศนั้น. คำว่า (ซึ่งผมก็) เก็บมันไว้แล้วทีเดียว ท่านแสดงว่า ผมเก็บมันแล้วเทียว จึงจะออกจากวิหารไปตลอดกาลเป็นประจำ. คำว่า สถานที่บรรจุพระธาตุ คือสถานที่เก็บพระบริโภคธาตุ (เครื่องใช้สอย) และพระสรีรธาตุ (อัฐิ) กล่าวคือ รัดประคด กระบอกกรองน้ำ ผ้าสรงน้ำ และพระรากขวัญ. สำหรับภิกษุผู้มีจิตไม่ติดข้อง(ในอาวาส)เห็นเช่นนี้ ก็เป็นอย่างพระเถระนี้. ด้วยเรื่องนิทัสสนะนี้เป็นอันท่านอาจารย์ให้โอวาทแล้วว่า "ชื่อว่าภิกษุ ควรจะเป็นอย่างนี้ในอาวาส" ดังนี้. ในวัตถุทั้งหลาย แม้ที่อื่นไปจากอาวาสนี้ ก็มีนัยนี้แหละ.

กุลนฺติ กุลคฺคหเณน กุลมนุสฺสานํ คหณํ คามคฺคหเณน คามวาสีนํ วิย. อุปฏฺฐากกุลมฺปีติ ปิ-สทฺเทน ปเคว ญาติกุลนฺติ ทสฺเสติ. อุทฺเทสตฺถนฺติ อุทฺทิสาปนตฺถํ, ปาฬึ อุทฺทิสาเปตฺวา

คำว่า กุละ ความว่า ท่านถือเอาคนทั้งหลายในตระกูล ด้วยศัพท์ว่ากุละ ดุจถือเอาคนผู้อยู่ในบ้านไว้ ด้วยศัพท์ว่าบ้าน ฉะนั้น. คำว่า แม้ตระกูลอุปัฏฐาก ด้วย ปิ ศัพท์ (ที่แปลว่า แม้) ท่านแสดงให้เห็น

สชฺฌายิตุนฺติ อตฺโถ. อิเธวาติ อิมสฺมึเยว ปเทเส, ยตฺถ กตฺถจิ วิหาเรติ อตฺโถ. ตํ วิหารนฺติ ตํ โกรนฺทกวิหารํ.

ว่า จะป่วยกล่าวไปไยถึงตระกูลญาติเล่า. บทว่า อุทฺเทสตฺถํ (ที่แปลว่า เพื่อเรียนพระบาลี) คือเพื่อให้อาจารย์ชี้แนะ, ความว่า เพื่อให้อาจารย์ชี้แนะพระบาลีแล้วตนสาธยาย. คำว่า ณ ที่นี้แหละ คือ ณ ประเทศนี้แหละ, ความว่า ณ วิหารใดวิหารหนึ่ง. สองบทว่า ตํ วิหารํ คือ โกรันทกวิหารนั้น.

อุปคโตติ วสฺสํ อุปคโต. สทาติ คตกาลโต ปฏฺฐาย สพฺพทา ทิวเส ทิวเส. ปริเหวมานาติ ตนฺตํวิปฺปลปนวเสน[๑] วิวิธํ ปริเหวนฺตี. สพฺพํ ปวตฺตินฺติ[๒] อตฺตนา ตตฺถ ทิฏฺฐกาลโต ปฏฺฐาย ปจฺจาสมาคมปริโยสานํ[๓] ทหรสฺส สพฺพํ ปวตฺตึ.

บทว่า อุปคโต ได้แก่อยู่จำพรรษา. คำว่า ตลอดเวลา ได้แก่ตลอดกาลทุกเมื่อ คือทุก ๆ วัน นับตั้งแต่กาลที่พระเถระไปแล้ว โดยพิเศษ ก็ตั้งแต่วันที่พระเถระปวารณาแล้ว. คำว่า คร่ำครวญอยู่ ได้แก่คร่ำครวญไปต่าง ๆ โดยเกี่ยวกับพร่ำเพ้อถึงเรื่องนั้น ๆ. คำว่า ความเป็นไปทั้งหมด คือ ความเป็นไปทั้งหมดของภิกษุหนุ่ม ตั้งแต่

---

๑ ฉ. ติตฺถวิลปนวเสน.

๒ ฉ. ปวตฺตินฺติ.

๓ ฉ. ปจฺฉา.

คุณพรนิภา ลิ้มประสูตร, คุณเฉลา ทองวิเศษ
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

กายสกฺขินฺติ "ปสฺส อิมนฺ"ติ สมฺมุขา ปฏิคฺคาหกํ[1] กตฺวา. รถวินีตปฏิปทนฺติ ทสกถาวตฺถุกิตฺตนปุพฺพิกํ รถวินีตูปมาหิ วิภาวิตํ รถวินีตสุตฺเต[2] อาคตํ สตฺตวิสุทฺธิปฏิปทํ. นาลกปฏิปทนฺติ "โมเนยฺยนฺเต อุปญฺญิสฺสนฺ"ติอาทินา[3] สตฺถารา นาลกตฺเถรสฺส เทสิตปฏิปทํ. ตุวฏฺฏกปฏิปทนฺติ "มูลํ ปปญฺจสงฺขายา"ติอาทินา[4] ภควตา เทสิตปฏิปทํ. ตตฺถ หิ ยถากฺกมํ :

กาลที่ตนได้พบ ณ ที่นั้น แล้วกลับมาพบกันเป็นครั้งสุดท้าย (ณ ที่นั้นนั่นแหละ).

คำว่า (กระทำให้เป็น)กายสักขี คือ ทำให้เป็นผู้รับรอง (ยืนยัน) ต่อหน้าได้ว่า "จงดูสิ ผู้นี้ไงล่ะ" ดังนี้. คำว่า รถวินีตปฏิปทา ได้แก่ปฏิปทาคือวิสุทธิ ๗ อันมาแล้วในรถวินีตสูตร ที่พระปุณณมันตานีบุตรเถระได้แสดงไว้ โดยอุปมาด้วยรถ ๗ ผลัด อันมีการยกย่องกถาวัตถุ ๑๐ เป็นเบื้องต้น. คำว่า นาลกปฏิปทา ได้แก่ปฏิปทาที่พระศาสดาทรงแสดงแก่พระนาลกเถระ ด้วยคำว่า "โมเนยฺยนฺเต อุปญฺญิสฺสํ" เราจักแนะนำปฏิปทาอันเป็นของมุนีแก่ท่าน ดังนี้เป็นต้น. คำว่า ตุวัฏฏกปฏิปทา ได้แก่ปฏิปทาที่พระผู้มีพระภาคทรงแสดงไว้ด้วยคำว่า "มูลํ

---

[1] ฉ. มุขปฏิคฺคาหกํ.
[2] ม. มู. ๑๒/๒๘๗.
[3] ขุ. สุ. ๒๕/๔๗๐.
[4] ขุ. สุ. ๒๕/๕๑๓.

ปปญฺจสงฺขาย" ตัณหาเป็นมูลแห่งความเนิ่นช้า ดังนี้เป็นต้น. จริงอยู่ กถาอันว่าด้วยความมักน้อยอย่างยิ่ง มาแล้วในนาลกสูตรและตุวัฏฏกสูตรนั้น ตามลำดับอย่างนี้ว่า :

"น มุนี คามมาคมฺม
กุเลสุ สหสา จเร
ฆาเสสนํ ฉินฺนกโถ
น วาจํ ปยุตฺตํ ภเณ"[๑]
"คาเม จ นาภิสชฺเชยฺย
ลาภกมฺยา ชนํ น ลปเยยฺยา"ติ[๒]

"มุนีถึงบ้านแล้ว ไม่พึงเที่ยวไปด้วยความคลุกคลีในสกุลทั้งหลาย พึงเป็นผู้ตัดคำพูด ไม่กล่าววาจาประกอบการแสวงหาอาหาร" "ไม่พึงติดข้อง (ด้วยความคลุกคลีกับคฤหัสถ์)ในบ้าน ไม่พึงป้อยอผู้คนเพราะความใคร่ลาภ"

เอวมาทิกา ปรมปฺปิจฺฉกถา อาคตา. จตุปจฺจยสนฺโตสภาวนารามตาทีปกนฺติ จีวราทีสุ จตูสุ ปจฺจเยสุ สนฺโตสสฺส, ภาวนารามตาย จ ปกาสกํ.

ดังนี้เป็นต้น. คำว่า ซึ่งแสดงถึงความสันโดษในปัจจัย ๔ และความเป็นผู้มีภาวนาเป็นที่ยินดี คือซึ่งประกาศถึงความสันโดษในปัจจัย ๔ มีจีวรเป็นต้น และความเป็นผู้มีภาวนาเป็นที่ยินดี.

---

๑ ขุ. สุ. ๒๕/๔๗๑.
๒ ขุ. สุ. ๒๕/๕๑๖.

ลพฺภตีติ ลาโภ. เตนาห "จตฺตาโร ปจฺจยา"ติ. มหาปริวาเรติ วิปุลปริวาเร. ปิณฺฑปาตํ ตาว ทหนฺตา[๑] พุทฺธปูชาปตฺตจีวราทีนิ ตสฺส ปริวารานิ กตฺวา เทนฺติ, ตถา จีวราทิทาเนปิ. พาหุลฺลิกปิณฺฑปาติกาติ ปิณฺฑปาติกา หุตฺวา ปจฺจยพาหุลฺลิกา. วทนฺตีติ ปุริมทิวเส ภิกฺขาย อาหิณฺฑนกาเล ยถาสุตํ วทนฺติ. นิจฺจพฺยาวโฏ อุปาสกาทีนํ สงฺคณฺหเน.

ชื่อว่า ลาภ เพราะอรรถว่าบุคคลย่อมได้. เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "ได้แก่ปัจจัย ๔" ดังนี้. บทว่า มหาปริวาเร แปลว่าอันมีของบริวารมาก. ความว่า คนทั้งหลายเมื่อจะถวายบิณฑบาตก่อน ย่อมกระทำเครื่องพุทธบูชาบาตร จีวรเป็นต้น ให้เป็นของบริวารแห่งบิณฑบาตนั้นถวายไป, แม้ในการถวายปัจจัยที่เหลือมีจีวรเป็นต้น ก็อย่างนั้น. บทว่า พาหุลลิกปิณฑปาติก ได้แก่เป็นภิกษุผู้เที่ยวบิณฑบาตเป็นปกติ ซึ่งมักมากในปัจจัย. คำว่า บอกว่า คือบอกไปตามที่ได้ยิน ในเวลาที่เที่ยวไปเพื่อภิกษาในวันก่อน. ชื่อว่า เป็นคนที่ขวนขวายอยู่เป็นประจำ ก็ในเพราะการสงเคราะห์พวกอุบาสกอุบาสิกาเป็นต้น.

ตสฺสาติ คณสฺส. โสติ คณปลิโพโธ. เอวนฺติ อิทานิ วุจฺจมานากาเรน

บทว่า ตสฺส แปลว่าแก่คณะ. บทว่า โส ได้แก่คณปลิโพธ. คำว่า โดยอาการ

---

๑ ฉ. เทนฺตา.

คณวาจกสฺส ปริเยสนมฺปิ ลหุกเมว อิจฺฉิตพฺพนฺติ อาห "โยชนโต ปรํ อคนฺตฺวา"ติ. อตฺตโน กมฺมนฺติ สมณธมฺมมาห.

อย่างนี้ คือโดยอาการที่จะกล่าว ณ บัดนี้ แม้การเที่ยวแสวงหาคณวาจก ก็เป็นสิ่งที่พึงต้องการเร็ว ๆ ทีเดียว เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "ไม่ไปเกินกว่า ๑ โยชน์" ดังนี้. ท่านกล่าวถึง สมณธรรมว่า การงานของตน.

กตากเตติ กเต จ อกเต จ กมฺเม ชานนวเสน อุสฺสุกฺกํ อาปชฺชิตพฺพํ, กตากเตติ วา อปฺปเก จ มหนฺเต จ ปกเต, ยถา "ผลาผเล"ติ. สเจ พหุํ อวสิฏฺฐนฺติ สมฺพนฺโธ. ภารหารา สํฆกิจฺจปริณายกา.

คำว่า ที่ทำแล้ว และยังมิได้ทำ ความว่า ต้องถึงความขวนขวาย โดยเกี่ยวกับการรับรู้ในงานก่อสร้างที่ทำแล้ว และยังมิได้ทำ, อีกอย่างหนึ่ง บทว่า กตากเต แปลว่า ในงานก่อสร้างทั้งน้อยทั้งใหญ่ ที่ได้ทำเสร็จแล้ว, เหมือนอย่างคำว่า "ผลาผเล" ผลน้อยและผลใหญ่ ฉะนั้น. เชื่อมความว่า สเจ พหุํ อวสิฏฺฐํ. ชื่อว่า ผู้นำภาระ ได้แก่ภิกษุผู้เป็นผู้นำในกิจของสงฆ์.

ปพฺพชฺชาเปกฺโขติ สีหฬทีเป กิร กุลหารกานํ ปพฺพชฺชา อาวาหวิวาหสทิสา, ตสฺมา ตํ ปริจฺฉินฺนทิวสํ อติกฺกเมตุํ น

คำว่า บรรพชาเปกขะ คือทราบมาว่า การบรรพชาของเด็กในสกุลทั้งหลายในสีหลทวีป ก็เป็นเหมือนพิธีอาวาหะและ

คุณกมลรัตน์ โชตินันท์, คุณศิวพร ศิริกัม
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

สกฺกา. "สเจ ตํ อลภนฺโต น สกฺโกติ อธิวาเสตุนฺ"ติอาทินา สมาปเนน ปลิโพธุปจฺเฉโท วุตฺโต, พฺยติเรกโต ปน "สเจ ตํ อลภนฺโต น[๑] สกฺโกติ อธิวาเสตุํ, อรญฺญํ ปวิสิตฺวา สมณธมฺโมว กาตพฺโพ"ติ อยมตฺโถ ทสฺสิโตติ สงฺคหเณน ปลิโพธุปจฺเฉโท เวทิตพฺโพ. เอส นโย เสเสสุปิ.

วิวาหะ (พิธีหมั้นและพิธีแต่งงาน), เพราะฉะนั้น ภิกษุไม่อาจที่จะละเลยวันที่เขากำหนดไว้แล้วนั้นได้. ด้วยคำว่า "ถ้าหากว่าเธอ เมื่อยังไม่ได้สิ่งนั้น ก็ไม่อาจที่จะนิ่งเฉยอยู่ได้" เป็นต้น ท่านกล่าวถึงการตัดปลิโพธ โดยการทำให้เสร็จ, ก็เป็นอันท่านอาจารย์ได้แสดงความหมายนี้ไว้แล้วว่า "ถ้าหากว่า เธอเมื่อไม่ได้สิ่งนั้น ก็ไม่อาจที่จะนิ่งเฉยอยู่ได้แล้วไซร้, ก็ควรเข้าป่ากระทำสมณธรรมเสียเถิด" ดังนี้ โดยเป็นคำพูดที่ยังเหลืออยู่ เพราะเหตุนั้น พึงทราบว่า เป็นการตัดปลิโพธโดยการสงเคราะห์. แม้ในปลิโพธที่เหลือ ก็มีนัยนี้.

ตถาติ ยถา อุปชฺฌาโย ศิลาโน ยาวชีวํ อุปฏฺฐาตพฺโพ, ตถา อุปสมฺปาทิตอนฺเตวาสิโก อตฺตโน กมฺมวาจํ วตฺวา อุปสมฺปาทิโต.

บทว่า ตถา (ก็อย่างนั้น) คือ อันเตวาสิกที่ตนให้อุปสมบทแล้ว คือที่ตนกล่าวกรรมวาจาให้อุปสมบทแล้ว ก็ควรทะนุบำรุงไปตลอดชีวิต เหมือนอย่างทะนุบำรุงอุปัชฌาย์ไข้ตลอดชีวิต ฉะนั้น.

---

[๑] ฉ. น-สทฺโท น ทิสฺสติ.

คุณกมลรัตน์ โชตินันท์, คุณศิวพร ศีริกัม
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

โยโกจิ โรโคติ มูลภูโต, อนุพนฺโธ วา อตฺตโน อุปฺปนฺโน. อนมตคฺเคติ อนุ อนุ มตคฺเค[๑] อนาทิมติ.

คำว่า โรคอย่างใดอย่างหนึ่ง ได้แก่ โรคที่เป็นมูล, หรือที่ติดพัน(ยังไม่หายขาด) อันเกิดขึ้นแล้วแก่ตน. คำว่า อันมีที่สุดที่ใคร ๆ รู้ไม่ได้ คือรู้ว่าไม่มีเบื้องต้นในสังสารวัฏอันมีที่สุดที่ใคร ๆ ตามรู้ไม่ได้.

"คนฺโถ"ติ อิมินา คนฺถปลิโพโธ อิธ วุตฺโตติ อาห "ปริยตฺติปริหรณํ"[๒]ติ. สชฺฌายาทีหีติ สชฺฌายธารณปริจยปริปุจฺฉาทีหิ[๓]. อิตรสฺสาติ อพฺยาวฏสฺส. ยสฺส คนฺถธุรํ วิสฺสชฺเชตฺวา ฐิตสฺสาปิ คนฺโถ วตฺตเตว, น ตสฺส คนฺโถ ปลิโพโธ. ยถา ตมฺหิ ตมฺหิ วตฺถุมฺหิ อาคตเถรานํ, นาปิ สพฺเพน สพฺพํ อคนฺถปฺปสุตสฺส. มชฺฌิมปณฺณาสโก อาคจฺฉติ, สุตฺตปฺปเทสานํ, วารานญฺจ สทิสตาย พฺยามุยฺหนโต. ปุน น โอโลเกสฺสามีติ กมฺมฏฺฐานํ คเหตฺวา

ด้วยบทว่า "คันถะ" นี้ ในที่นี้ ท่านกล่าวถึงคันถปลิโพธ เพราะเหตุนั้น จึงกล่าวว่า "การบริหารปริยัติ" ดังนี้. คำว่า ด้วยกิจทั้งหลายมีการสาธยายเป็นต้น คือด้วยกิจทั้งหลายมีการสาธยาย(สวด) การทรงจำ การทำความคุ้นเคย(ทบทวน) การไต่ถาม เป็นต้น. คำว่า สำหรับภิกษุนอกนี้ คือ สำหรับภิกษุผู้ไม่ขวนขวาย. คันถะของภิกษุ ผู้แม้ทอดทิ้งคันถธุระหยุดเฉยอยู่รูปใด ยังเป็นไปได้อยู่ (ยังไม่หลงลืม), คันถะของภิกษุรูปนั้น ย่อมไม่เป็นปลิโพธ. เหมือน

---

[๑] ฉ. อนุ อนุ อมตคฺเค.

[๒] ฉ. ปริยตฺติหรณนฺติ.

[๓] ฉ. ...ปริจยปุจฺฉาทีหิ.

กนฺถธุรํ วิสฺสชฺเชมีติ อตฺโถ.

อย่างคันถะของพระเถระทั้งหลาย ผู้มาในเรื่องนิทัสสนะนั้น ๆ, ทั้งยังไม่เป็นปลิโพธสำหรับภิกษุผู้ไม่ขวนขวายในคันถะโดยประการทั้งสิ้นทั้งปวง. ชื่อว่า มัชฌิมปัณณาสก์ก็จะมา ก็เพราะความหลงเลอะ เพราะส่วนแห่งพระสูตรและวาระทั้งหลาย มีความคล้ายคลึงกัน. คำว่า จักไม่เหลียวแลอีกเลย มีความหมายว่า ผมรับกรรมฐานแล้วจะสละคันถธุระเสีย.

คามวาสิกตฺเถเรหีติ อนุราธปุรวาสีหิ. อนุคฺคเหตฺวาติ อคฺคเหตฺวา ตตฺถ ปริจยํ อกตฺวา. ปญฺจนิกายมณฺฑเลติ ทีฆาคมาทิเก ปญฺจนิกาเย[๑] สิกฺขิตปริสาย. ปริวตฺเตสฺสามีติ วณฺณยิสฺสามิ. สุวณฺณเภรินฺติ เสฏฺฐเภรึ. กตมาจริยานํ อุคฺคโหติ กตเมสํ อาจริยานํ อุคฺคโห, เกน ปริวตฺติยตีติ อธิปฺปาโย. อาจริยมคฺโคติ อาจริยานํ กถามคฺโค.

คำว่า (เทียบเคียง)กับพระเถระทั้งหลายผู้เป็นคามวาสี คือ (เทียบเคียง) กับพระเถระทั้งหลายผู้อยู่ในกรุงอนุราธปุระ. คำว่า ไม่ทันเรียน(อรรถกถา)เลย ได้แก่ ไม่ทันได้ถือเอา คือไม่ได้กระทำการสั่งสมไว้ในอรรถกถานั้น. คำว่า ในวงปัญจนิกาย คือในบริษัทที่ศึกษานิกาย ๕ มีทีฆนิกายเป็นต้น. คำว่า เราจักปริวัตร คือเราจัก

---

[๑] ฉ. ปญฺจปิ นิกาเย.

พรรณนา. คำว่า กลองทอง คือกลองชั้นเยี่ยม. คำว่า มีการเรียนต่ออาจารย์ไหน คือมีการเรียนต่ออาจารย์เหล่าไหน, อธิบายว่า อาจารย์ไหนให้ปริวัตรได้. คำว่า อาจริยมรรค ได้แก่ถามรรค (คำพูดที่เป็นแนวทาง)ของอาจารย์ทั้งหลาย.

อตฺตโน อาจริยานนฺติ อตฺตโน กเถตุํ ยุตฺตานํ อาจริยานํ. สุวินิจฺฉิตา สพฺพา ติปิฏกปริยตฺติ เอตสฺมึ อตฺถีติ สพฺพปริยตฺติโก, เตปิฏโกติ อตฺโถ. ปีเฐ นิสินฺโน ตโต โอตริตฺวา ภูมิยํ ฉฏฺฐิกาย นิสีทิตฺวา. คตกสฺสาติ ปฏิปตฺติคมเนน คตสฺส ทิฏฺฐสจฺจสฺส. จีวรํ ปารุปิตฺวาติ อาจริยสฺส อปจิติทสฺสนตฺถํ ปริมณฺฑลํ จีวรํ ปารุปิตฺวา. สาเถยฺยาภาวโต อุชุ. การณาการณสฺส อาชานนโต อาชานีโย.

คำว่า ของอาจารย์ทั้งหลายของตน ได้แก่ของอาจารย์ทั้งหลาย ผู้สมควรที่จะบอกได้ของตน. ปริยัติ คือพระไตรปิฎกทั้งหมดที่วินิจฉัยดีแล้ว มีอยู่ในภิกษุรูปนี้ เพราะเหตุนั้น ภิกษุรูปนี้จึงชื่อว่า สพฺพปริยตฺติก (ผู้ชำนาญปริยัติทั้งปวง), ความว่า ทรงพระไตรปิฎก. พระเถระนั่งอยู่บนตั่ง หย่อนตัวลงจากตั่งนั้น แล้วนั่งบนเสื่อที่พื้นดิน. คำว่า (ธรรมดาว่าทาง)แห่งบุคคลผู้ถึงแล้ว คือแห่งบุคคลผู้ถึงแล้วโดยการไป คือปฏิบัติ ได้แก่แห่งบุคคลผู้ได้เห็นสัจจะแล้ว. คำว่า ครั้นห่มจีวรแล้ว ได้แก่ห่มจีวรเป็นปริมณฑล เพื่อแสดงความเคารพต่ออาจารย์. ชื่อว่า

ชื่อตรง ก็เพราะไม่มีสาไถย (เสแสร้ง). ชื่อว่า อาชาไนย ก็เพราะรู้ทั่วถึงเหตุและไม่ใช่เหตุ.

โปถุชฺชนิกาติ ปุถุชฺชเน ภวา. ทุปฺปริหารา พหุปริสฺสยตาย. ตถา หิ สา[๑] อุตฺตานเสยฺยกทารโก, ตรุณสสฺสญฺจ นิทสฺสิตา[๒]. วิปสฺสนาย ปลิโพโธ สมถยานิกสฺส, น วิปสฺสนายานิกสฺส. เยภุยฺเยน หิ ฌานลาภี สมถยานิโกว โหติ วิปสฺสนาสุขโต[๓]. อิตเรนาติ สมถตฺถิเกน. อวเสสา นว ปลิโพธา.

บทว่า โปถุชฺชนิกา แปลว่ามีในปุถุชน. ชื่อว่า รักษาได้ยาก เพราะความที่มีอันตรายมาก. จริงอย่างนั้น ท่านแสดงฤทธิ์นั้นไว้ว่า ดุจทารกนอนแบเบาะ, และดุจข้าวกล้าอ่อน. ชื่อว่า เป็นปลิโพธสำหรับวิปัสสนาของพระโยคีผู้เป็นสมถยานิก, ไม่ใช่ของพระโยคีผู้เป็นวิปัสสนายานิก. จริงอยู่ พระโยคีผู้ได้ฌาน โดยมากก็เป็นสมถยานิกนั่นแหละ เพราะง่ายต่อการพิจารณาเห็นแจ้ง. คำว่า ภิกษุนอกนี้ คือภิกษุผู้มีความต้องการด้วยสมถะ. ชื่อว่า ปลิโพธที่เหลือ ได้แก่ปลิโพธ ๙ (เว้นอิทธิ).

---

๑ ฉ. ตถา หิสฺสา.

๒ ฉ. นิทสฺสิตํ.

๓ ม. สี. สุกฺขโต.

กมฺมฏฺฐานทายกวณฺณนา

๔๒. กมฺมฏฺฐาเน นิยุตฺโต กมฺมฏฺฐานิโก, ภาวนมนุยุญฺชนฺโต. เตน กมฺมฏฺฐานิเกน. ปริจฺฉินฺทิตฺวาติ "อิมสฺมึ วิหาเร สพฺเพ ภิกฺขู"ติ เอวํ ปริจฺฉินฺทิตฺวา. สหวาสีนํ ภิกฺขูนํ. มุทุจิตฺตตนฺติ อตฺตนิ มุทุจิตฺตตํ ชเนติ, อยญฺจ สหวาสีนํ จิตฺตมทฺทวชนนาทิอตฺโถ "มนุสฺสานํ ปิโย โหตี"ติ[๑] อาทินยปฺปวตฺเตน เมตฺตานิสํสสุตฺเตน ทีเปตพฺโพ.

พรรณนากรรมฐานทายก

๔๒. ภิกษุผู้ประกอบในกรรมฐาน ชื่อว่า กมฺมฏฺฐานิก, ได้แก่ผู้บำเพ็ญภาวนา. ได้แก่ ภิกษุผู้ประกอบในกรรมฐานผู้นั้น. คำว่า กำหนด คือกำหนดอย่างนี้ว่า "ขอภิกษุทั้งหลายทั้งปวงในวิหารนี้" ดังนี้. ชื่อว่า สหวาสีนํ (ผู้อยู่ร่วมกัน) ได้แก่ภิกษุทั้งหลาย. คำว่า ความเป็นผู้มีจิตอ่อนโยน คือ ยังความเป็นผู้มีจิตอ่อนโยนให้เกิดขึ้นในตน, ก็ความหมายของคำว่ายังความเป็นผู้มีจิตอ่อนโยนให้เกิดขึ้น แก่ภิกษุทั้งหลายผู้อยู่ร่วมกันเป็นต้น นี้ บัณฑิตพึงแสดงด้วยเมตตานิสังสสูตร อันเป็นไปโดยนัยว่า "มนุสฺสานํ ปิโย โหติ" ย่อมเป็นที่รักของพวกมนุษย์ทั้งหลาย ดังนี้เป็นต้นเถิด.

อโนลีนวุตฺติโก โหตีติ สมฺมาปฏิปตฺติยํ. ทิฏฺฐานิปิ อารมฺมณานิ ปเคว อิตรานิ.

ภิกษุ ชื่อว่าเป็นผู้มีความประพฤติไม่ย่อหย่อน คือ เป็นผู้มีความประพฤติไม่ย่อหย่อน

---

[๑] องฺ. เอกาทสก. ๒๔/๓๗๑, ขุ. ป. ๓๑/๔๘๒, มิลินฺทปญฺหา. ๒๗๖.

สพฺพตฺถ สพฺพสฺมึ สมณกรณีเย, สพฺพสฺมึ วา กมฺมฏฺฐานานุโยเค. ปุพฺพาเสวนวเสน อตฺถยิตพฺพํ. โยคสฺส ภาวนาย อนุยุญฺชนํ อนุโยโค[๑], ตเทว กรณียฏฺเฐน กมฺมํ, ตสฺส โยคานุโยคกมฺมสฺส ฐานํ นิพฺพตฺติเหตุ[๒].

ในสัมมาปฏิบัติ. ชื่อว่า อารมณ์ทั้งหลายแม้ที่เป็นทิพย์ (ก็หาครอบงำจิตได้ไม่) ความว่า จะป่วยกล่าวไปไยถึงอารมณ์นอกนี้เล่า. ชื่อว่า สพฺพตฺถ คือ ในกิจที่สมณะพึงกระทำทั้งปวง, หรือว่าในการบำเพ็ญกรรมฐานทั้งปวง. ชื่อว่า พึงต้องการ ก็ด้วยอำนาจความเสพคุ้นในเบื้องต้น. การประกอบเนือง ๆ ซึ่งโยคะคือภาวนา ชื่อว่าอนุโยคะ, การประกอบเนือง ๆ นั้นนั่นแหละเป็นการงาน เพราะอรรถว่าควรทำ, ชื่อว่า เป็นที่ตั้ง คือเป็นเหตุยังเกิดขึ้นแห่งการงานคือการประกอบเนือง ๆ ซึ่งโยคะ นั้น.

นิจฺจํ ปริหริตพฺพตฺตาติ สพฺพตฺถกกมฺมฏฺฐานํ วิย เอกทาว อนุยุญฺชิตฺวา[๓] สพฺพกาลํ ปริหรณียตฺตา อนุยุญฺชิตพฺพตฺตา. เอวมาทิคุณสมนฺนาคตนฺติ ปิยภาวาทีหิ คุเณหิ สมฺปนฺนํ. กลฺยาณมิตฺโต หิ

คำว่า เพราะพึงบริหารเป็นประจำ คือเพราะพึงประกอบเนือง ๆ ไว้คราวหนึ่ง เหมือนอย่างสัพพัตถกกรรมฐาน นั่นเทียว แล้วก็พึงบริหาร คือพึงประกอบเนือง ๆ ไปตลอดกาลทั้งปวง. บทว่า เอวมาทิคุณ-

---

[๑] ฉ. โยคานุโยโค.

[๒] ฉ. นิปฺผตฺติเหตุ.

[๓] ฉ. อนนุยุญฺชิตฺวา.

สทฺธาสมฺปนฺโน โหติ สีลสมฺปนฺโน สุตสมฺปนฺโน จาคสมฺปนฺโน วีริยสมฺปนฺโน สติสมฺปนฺโน สมาธิสมฺปนฺโน ปญฺญาสมฺปนฺโน. ตตฺถ สทฺธาสมฺปตฺติยา สทฺทหติ ตถาคตสฺส โพธึ, กมฺมผลญฺจ, เตน สมฺมาสมฺโพธิยา เหตุภูตํ สตฺเตสุ หิเตสิตํ น ปริจฺจชติ.

สมฺนฺนาคตํ ความว่า ถึงพร้อมด้วยคุณทั้ง-หลาย มีความเป็นคนน่ารักเป็นต้น. จริงอยู่ ผู้เป็นกัลยาณมิตร ย่อมเป็นผู้ถึงพร้อมด้วยศรัทธา ถึงพร้อมด้วยศีล ถึงพร้อมด้วยสุตะ ถึงพร้อมด้วยจาคะ ถึงพร้อมด้วยวิริยะ ถึงพร้อมด้วยสติ ถึงพร้อมด้วยสมาธิ ถึงพร้อมด้วยปัญญา. ในบรรดาคุณเหล่านั้น ด้วยศรัทธาสมบัติ ท่านจึงเชื่อความตรัสรู้ของพระตถาคต, และเชื่อกรรม ผลของกรรม, เพราะเหตุนั้น จึงไม่สละความเป็นผู้แสวง-หาประโยชน์เกื้อกูลในสัตว์ทั้งหลาย อันเป็นเหตุแห่งการตรัสรู้เองโดยชอบ.

สีลสมฺปตฺติยา สตฺตานํ ปิโย โหติ ครุภาวนีโย โจทโก ปาปครหี วตฺตา วจนกฺขโม, สุตสมฺปตฺติยา สจฺจปฏิจฺจ-สมุปฺปาทาทิปฏิสํยุตฺตานํ คมฺภีรานํ กถานํ กตฺตา โหติ, จาคสมฺปตฺติยา อปฺปิจฺโฉ โหติ สนฺตุฏฺโฐ ปวิวิตฺโต อสํสฏฺโฐ, วีริยสมฺปตฺติยา อารทฺธวีริโย โหติ

เพราะศีลสมบัติ ท่านจึงเป็นคนน่ารักสำหรับสัตว์ทั้งหลาย เป็นผู้น่าเคารพและน่ายกย่อง เป็นผู้โจทก์คือติเตียนบาป เป็นผู้ว่ากล่าว อดทนต่อการว่ากล่าว, ด้วยสุตสมบัติ ท่านจึงเป็นผู้แต่งกถาที่ลึกซึ้ง ที่เกี่ยวข้องกับสัจจะปฏิจสมุปบาทเป็นต้นได้, ด้วยจาค-สมบัติ ท่านจึงเป็นคนมักน้อย สันโดษ

อตฺตหิตปรหิตปฏิปตฺติยํ, สติสมฺปตฺติยา อุปฏฺฐิตสฺสติ โหติ, สมาธิสมฺปตฺติยา อวิกฺขิตฺโต สมาหิตจิตฺโต, ปญฺญาสมฺปตฺติยา อวิปรีตํ ปชานาติ.

เงียบสงัด ไม่คลุกคลี, ด้วยวิริยสมบัติ ท่านจึงเป็นผู้ปรารภความเพียร ในการปฏิบัติเพื่อประโยชน์ตนและประโยชน์ผู้อื่น, ด้วยสติสมบัติ ท่านจึงเป็นผู้มีสติตั้งมั่น, ด้วยสมาธิสมบัติ ท่านจึงเป็นผู้ไม่ฟุ้งซ่าน มีจิตตั้งมั่น, ด้วยปัญญาสมบัติ ท่านจึงรู้ชัดได้ไม่ผิดพลาด.

โส สติยา กุสลากุสลานํ ธมฺมานํ คติโย สมนฺเนสมาโน ปญฺญาย สตฺตานํ หิตาหิตํ ยถาภูตํ ชานิตฺวา สมาธินา ตตฺถ เอกคฺคจิตฺโต หุตฺวา วีริเยน สตฺเต อหิตํ นิเสเธตฺวา หิเต นิโยเชติ. เตน วุตฺตํ "ปิโย ฯเปฯ นิโยชเยติ[1] เอวมาทิคุณสมนฺนาคตนฺ"ติ.

ท่านผู้เป็นกัลยาณมิตรนั้น เมื่อใช้สติแสวงหาอยู่โดยชอบซึ่งคติแห่งธรรมที่เป็นกุศล และอกุศลทั้งหลาย ก็รู้ตามความเป็นจริงซึ่งสิ่งอันเป็นประโยชน์เกื้อกูล และไม่ใช่ประโยชน์เกื้อกูลแก่สัตว์ทั้งหลายด้วยปัญญา เป็นผู้มีจิตอันมีอารมณ์เดียวในสิ่งที่รู้แล้วนั้น ด้วยสมาธิ ห้ามสัตว์ทั้งหลายไว้จากสิ่งอันไม่เป็นประโยชน์เกื้อกูล ให้ประกอบในสิ่งที่เป็นประโยชน์เกื้อกูล ด้วยวิริยะ. เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "ถึงพร้อมด้วยคุณอย่างนี้ คือ น่ารัก ๑ ฯลฯ ไม่ยังสัตว์

---

[1] ฉ. นิโยชโกติ.

ทั้งหลายให้ประกอบ ในฐานะที่ไม่ควร ๑ ดังนี้เป็นต้น" ดังนี้.

ตํ ปน กลฺยาณมิตฺตํ ปรมุกฺกํสคตํ ทสฺเสตุํ "มมญฺหิ"ติอาทิ วุตฺตํ. การกภาวํ โยคกมฺมสฺส. ปกาเสติ อตฺตานํ ปฏิปตฺติยา อโมฆภาวทสฺสเนน สมุตฺเตชนาย สมฺปหํสนาย จ, นนุ กเถติ[1] ปเวณิปาลนตฺถนฺติ อธิปฺปาโย. เอวรูโปติ เปสโล หุตฺวา พหุสฺสุโต. ตนฺติธโรติ สุตฺตธโร.

ก็ท่านอาจารย์ประสงค์แสดงกัลยาณมิตร ผู้ถึงความสูงส่งอย่างยิ่งนั้น จึงกล่าวว่า "มมญฺหิ" ดังนี้เป็นต้น. พระขีณาสพทราบ ความเป็นผู้กระทำโยคกรรมจริง. ย่อมประกาศตน เพื่อกระตุ้น(ภิกษุ) และเพื่อให้บันเทิง โดยการแสดงภาวะที่การปฏิบัติไม่เหลวเปล่า, อธิบายว่า เพื่อเป็นการรักษาแบบแผนเอาไว้ ก็ย่อมบอกได้มิใช่หรือ. คำว่า ท่านผู้เป็นเช่นนี้ ได้แก่ท่านผู้เป็นคนชำนาญพหูสูตมีศีลเป็นที่รัก. คำว่า เป็นผู้ทรงไว้ซึ่งแบบแผน คือเป็นผู้ทรงพระสูตร.

ตตฺถ เกหิจิปิ อสํหีโร. วํสานุรกฺขโกติ พุทฺธานุพุทฺธวํสสฺส อนุรกฺขโก. ปเวณิปาลโกติ ปเวณิยา อาจริยุคฺคหณสฺส

ในพระสูตรนั้น แม้ใคร ๆ ก็ทำให้คลาดเคลื่อนมิได้. คำว่า เป็นผู้ตามรักษาวงศ์ คือ เป็นผู้ตามรักษาวงศ์ของพระพุทธเจ้า

---

[1] ฉ. กเถสิ.

อนุปาลโก. อาจริยมติโกติ อาจริยมติยํ นิยุตฺโต ตสฺสา อนติวตฺตนโต. น อตฺตโน มตึ ปกาเสติ กเถตีติ นอตฺตโนมติโก, อตฺตโน มตึ ปคฺคยฺห วตฺตา น โหตีติ อตฺโถ.

และพระอนุพุทธเจ้า. คำว่า รักษาประเพณี คือเป็นผู้ตามรักษาประเพณี คือการเรียนต่ออาจารย์. คำว่า เป็นผู้ถือมติของอาจารย์ คือเป็นผู้ประกอบในมติของอาจารย์ โดยการไม่ละเลยมติของอาจารย์นั้น. ชื่อว่า ไม่ถือมติของตน เพราะอรรถว่าไม่ประกาศ คือไม่กล่าวมติของตน, ความว่า ไม่ยกมติของตนขึ้นกล่าว.

"ปุพฺเพ วุตฺตขีณาสโว"[1]ติอาทิ เอกจฺจขีณาสวโต พหุสฺสุโตว กมฺมฏฺฐานทาเน เสยฺโยติ ทสฺสนตฺถํ อารทฺธํ. ตตฺถ ปุพฺเพ วุตฺตขีณาสวาทโยติ "ยํ กมฺมฏฺฐานํ คเหตุกาโม"ติอาทินา วุตฺตขีณาสวาทิกา. อุคฺคหปริปุจฺฉานํ วิโสธิตตฺตาติ อุคฺคเหตพฺพโต "อุคฺคโห"ติ ลทฺธนามาย กมฺมฏฺฐานุปการาย ปาฬิยา, ตทตฺถํ ปริปุจฺฉนโต "ปริปุจฺฉา"ติ ลทฺธสมญฺญาย อตฺถสํวณฺณนาย จ วิเสสโต

ท่านอาจารย์เริ่มคำว่า "พระอริยบุคคลทั้งหลายมีพระขีณาสพ(เป็นต้น)ที่กล่าวในตอนก่อน" ดังนี้เป็นต้น เพื่อแสดงว่าภิกษุผู้พหูสูตยังดีกว่าพระขีณาสพบางท่าน ในการให้กรรมฐาน. ในคำเหล่านั้น คำว่า พระอริยบุคคลทั้งหลาย มีพระขีณาสพเป็นต้น ที่กล่าวในตอนก่อน ได้แก่พระอริยบุคคลทั้งหลาย มีพระขีณาสพเป็นต้น ที่กล่าวไว้ด้วยคำว่า "(แม้เมื่อพระมหาสาวกนั้นไม่มี) ภิกษุเป็นผู้ใคร่ถือเอากรรมฐานข้อใด" ดังนี้

[1] ฉ. วุตฺตขีณาสวาทโย.

โสธิตตฺตา นิตฺถุมฺพํ นิชฺฏํ กตฺวา กหิติตฺตา.

เป็นต้น. คำว่า เพราะความที่เธอ ชำระอุคคหะ และปริปุจฉาให้หมดจดแล้ว ความว่า เพราะความที่เธอชำระพระบาลีอันเป็นอุปการะแก่กรรมฐาน ซึ่งได้ชื่อว่า "อุคคหะ" เพราะต้องเรียน, และอัตถสังวรรณนา ซึ่งได้สมญาว่า "ปุริปุจฉา" เพราะเป็นเครื่องสอบถามอรรถแห่งพระบาลีนั้น ให้หมดจดได้โดยพิเศษ ได้แก่กระทำให้ไม่ปิดบัง ไม่ยุ่ง-เหยิง แล้วจึงถือเอา.

อิโต จิโตจ สุตฺตญฺจ การณญฺจ สลฺลกฺเขตฺวาติ ปญฺจสุปิ นิกาเยสุ อิโต จิโตจ ตสฺส ตสฺส กมฺมฏฺฐานสฺส อนุรูปํ สุตฺตปทญฺเจว สุตฺตานุคตํ ยุตฺติญฺจ สุฏฺฐุ อุปลกฺเขตฺวา. สปฺปายาสปฺปายํ โยเชตฺวาติ ยสฺส กมฺมฏฺฐานํ อาจิกฺขติ, ตสฺส อุปการานุปการํ ยุตฺติมคฺเคน[๑] โยเชตฺวา, สมาหาย วา สมฺมเทว

คำว่า กำหนดสูตรและการณะจากสูตรนั้นสูตรนี้ คือ เข้าไปกำหนดเป็นอย่างดี ซึ่งบทแห่งพระสูตรอันเหมาะสมต่อกรรมฐานนั้น ๆ จากสูตรนั้นสูตรนี้ ในบรรดานิกายทั้ง ๕ และยุตติ(คำอธิบายที่ถูกต้องด้วยเหตุผล) อันคล้อยตามพระสูตร. คำว่า ประกอบให้เป็นสัปปายะน้อยใหญ่ คือประกอบหรือว่าถือเอาให้เป็นเครื่องอุปการะน้อยใหญ่ โดยการ

---

[๑] ฉ. ยุตฺติ มคฺคเนน.

หทเย ธเปตฺวาติ อตฺโถ. มหามคฺคํ ทสฺเสนฺโตติ กมฺมฏฺฐานวิธิํ[๑] มหามคฺคํ กตฺวา ทสฺเสนฺโต.

แสวงหาคำอธิบายที่ถูกต้อง แก่ภิกษุผู้ที่ตนจะบอกกรรมฐาน, ความว่า ตั้งไว้ในใจโดยชอบนั่นเอง. คำว่า แสดงไว้เป็นทางกว้างใหญ่ คือ แสดงกระทำกรรมฐานวิธีให้เป็นทางกว้างใหญ่.

สพฺพตฺถาติ ตตฺถ ตตฺถ วิหาเร. วตฺตปฏิปตฺตึ กุรุมาเนนาติ ปวิฏฺฐกาเล อาคนฺตุกวตฺตํ, นิกฺขมนกาเล คมิกวตฺตนฺติ ยถารหํ ตนฺตํ วตฺตํ ปูเรนฺเตน. สพฺพปาริหาริยเตลนฺติ สพฺเพสํ องฺคานํ, สพฺเพสํ วา ภิกฺขูนํ อตฺถาย ปริหริตพฺพเตลํ. ธเปมีติ อนุชานาปนํ. ยนฺตํ สมฺมาวตฺตํ ปญฺญตฺตนฺติ สมฺพนฺโธ. เอกทิวสํ สายํ วิสฺสชฺชิเตนาปิติ โยชนา. อาโรเจตพฺพํ อาคมนการณํ. สปฺปายเวลา สรีรจิตฺตานํ กลฺลสมโย.

คำว่า ในทุกวิหาร คือในวิหารนั้น ๆ. คำว่า ทำวัตรปฏิบัติ คือทำวัตรปฏิบัตินั้น ๆ ให้เต็มตามสมควร คืออาคันตุกวัตรในเวลาที่เข้าไป, คมิกวัตรในเวลาที่ออกมา. คำว่า น้ำมันใช้ได้ทุกอย่าง คือน้ำมันที่พึงใช้เพื่อประโยชน์แก่อวัยวะได้ทุกส่วน, หรือแก่ภิกษุได้ทุกรูป. คำว่า กระผมขอวาง(กะโหลกน้ำมันนี้) เป็นคำขอให้ท่านอนุญาต. เชื่อมความว่า ยนฺตํ สมฺมาวตฺตํ ปญฺญตฺตํ สัมมาวัตร ที่พระผู้มีพระภาคทรงบัญญัติไว้นั้นอันใด. ประกอบความ(ให้สมบูรณ์)ว่า วันหนึ่ง ในเวลาเย็น เธอ แม้ว่าท่านปล่อย–

[๑] ม. กมฺมฏฺฐานวีถึ.

แล้ว(ก็อย่าไป) ดังนี้. ชื่อว่า เรื่องที่ควรบอก ก็คือเหตุแห่งการมา. สมัยที่ร่างกายและจิตใจสมบูรณ์ ชื่อว่าเวลาที่เป็นสัปปายะ.

จริยาวณฺณนา

๔๓. สนฺตาเน ราคสฺส อุสฺสนฺนภาเวน จรณํ ปวตฺติ ราคจริยา, สา สสฺสตาทโย[๑] วิย ทฏฺฐพฺพา. ตถา โทสจริยาทโย. สํสคฺโค สมฺปโยคารหวเสน เวทิตพฺโพ, ยถา "ราคโมหจริยา โทสโมหจริยา"ติอาทิ. สนฺนิปาโต เอกสนฺตติปริยาปนฺนตาวเสน, ยถา "ราคโทสจริยา ราคโทสโมหจริยา"ติอาทิ. อิมาเอว หิ สนฺธาย "อปราปิ จตสฺโส"ติ วุตฺตํ.

พรรณนาจริยา

๔๓. ความประพฤติ คือความเป็นไปโดยภาวะที่หนาแน่นแห่งราคะในสันดาน ชื่อว่า ราคจริยา, ราคจริยานั้น พึงเห็นว่าเป็นเหมือนทิฐิทั้งหลาย มีสัสสตทิฐิเป็นต้น. จริยาทั้งหลาย มีโทสจริยาเป็นต้น ก็อย่างนั้นเหมือนกัน. พึงทราบความระคนกัน(แห่งจริยาทั้งหลาย) ด้วยอำนาจความสมควรต่อการประกอบร่วมกันได้, เช่นว่า "ราคโมหจริยา โทสโมหจริยา" ดังนี้เป็นต้น. พึงทราบถึงความประชุมกัน ด้วยอำนาจความเป็นจริยา ที่นับเนื่องอยู่ในความสืบต่อ

[๑] ฉ. สสฺสตาสยาทโย.

อันเดียวกัน, เช่นว่า "ราคโทสจริยา ราคโทสโมหจริยา" ดังนี้เป็นต้น. จริงอยู่ ท่านอาจารย์หมายเอาจริยาที่ระคนกันเป็นต้น เหล่านี้แหละ กล่าวว่า "จริยา ๔ แม้อย่างอื่น" ดังนี้.

ตถาติ ยถา ราคาทีนํ, ตถา สทฺธาทีนํ สํสคฺคสนฺนิปาตวเสน สทฺธาพุทฺธิจริยา สทฺธาวิตกฺกจริยา พุทฺธิวิตกฺกจริยา สทฺธาพุทฺธิวิตกฺกจริยาติ อิมา อปราปิ จตสฺโส. เอวนฺติ สํสคฺคสนฺนิปาตวเสน. สํสคฺคนฺติ สํสชฺชนํ มิสฺสีกรณํ "ราคสทฺธาจริยา โทสสทฺธาจริยา"ติอาทินา. อเนกาติ เตสฏฺฐิ, ตโต อติเรกาปิ วา, ตา ปน อสมฺโมหนฺเตน สํยุตฺตสุตฺตฏีกายํ วิตฺถารโต ทสฺสิตาติ ตตฺถ วุตฺตนเยน เวทิตพฺพา.

คำว่า เหมือนอย่างนั้น ความว่า จริยา ๔ แม้อย่างอื่นเหล่านี้ คือสัทธาพุทธิจริยา สัทธาวิตักกจริยา พุทธิวิตักกจริยา สัทธาพุทธิวิตักกจริยา ย่อมมีได้ด้วยอำนาจแห่งความระคนกันและประชุมกันแห่งจริยา ๓ มีสัทธาจริยาเป็นต้น เหมือนอย่างจริยา ๓ มีราคจริยาเป็นต้น. คำว่า โดยประการดังกล่าวนี้ คือโดยเกี่ยวกับความระคนกันและประชุมกัน. บทว่า สํสคฺคํ ได้แก่ สํสชฺชนํ คือกระทำให้เจือกันโดยนัยว่า "ราคสัทธาจริยา โทสสัทธาจริยา" ดังนี้เป็นต้น. คำว่า ย่อมมีได้มากมาย คือมีได้ ๖๓ อย่าง, หรือแม้เกินกว่านั้น, ก็จริยาเหล่านั้น ท่านแสดงไว้โดยพิสดารแล้ว ในฎีกาพระสูตร

สังยุตตนิกาย โดยมิได้ฟั่นเฝือ เพราะเหตุนั้น บัณฑิตพึงทราบตามนัยที่ท่านได้กล่าวไว้ในที่นั้นเถิด.

"ปกตี"ติ อิมินา อสติ ปฏิปกฺขภาวนาย ตตฺถ ตตฺถ สนฺตาเน จริยาย สภาวภูตตํ ทสฺเสติ. อุสฺสนฺนตา อญฺญธมฺเมหิ ราคาทีนํ อธิกตา, ยโต ราคจริยาทีนํ ปจฺจยสมวาเย ราคาทโย พลวนฺโต โหนฺติ, อภิณฺหญฺจ ปวตฺตนฺติ. ตาสํ วเสนาติ ฉนฺนํ มูลจริยานํ วเสน ฉเฬว ปุคฺคลา โหนฺติ. อญฺญถา อเนเก ปุคฺคลา สิยุํ, ตถา จ สติ อธิปฺเปตตฺถสิทฺธิ จ น สิยาติ อธิปฺปาโย.

ด้วยคำว่า "ปกติ" นี้ ท่านแสดงถึงความที่จริยามีอยู่จริงโดยสภาวะในสันดานนั้น ๆ ในเมื่อยังไม่มีภาวนาอันเป็นปฏิปักษ์. ชื่อว่า ความหนาแน่น ได้แก่ภาวะที่ธรรมทั้งหลายมีราคะเป็นต้น เป็นธรรมชาติที่ยิ่งกว่าธรรมเหล่าอื่น ซึ่งเป็นเหตุให้เมื่อบุคคลผู้เป็นราคจริตเป็นต้น มีความพร้อมเพรียงด้วยปัจจัย ธรรมทั้งหลายมีราคะเป็นต้น ก็จะเป็นธรรมชาติมีกำลัง, และเป็นไปบ่อย ๆ. คำว่า ด้วยอำนาจแห่งจริยาทั้งหลายเหล่านั้น คือ บุคคลย่อมมีได้ ๖ เท่านั้น ด้วยอำนาจแห่งจริยาเป็นมูล ๖. อธิบายว่า ถ้าว่าโดยประการอื่น บุคคลจะพึงมีได้มากมาย, และเมื่อเป็นอย่างนั้น ก็จะไม่พึงสำเร็จประโยชน์ที่ประสงค์.

สทฺธา พลวตี โหติ ราคุสฺสนฺเน สนฺตาเน ตทนุคุณสฺส ธมฺมสฺส นิโยคโต อธิกภาวสมฺภวโต. เตนาห "ราคสฺส อาสนฺนคุณตฺตา"ติ, สิเนหปริเยสนา-ปริจฺจชเนหิ สภาคธมฺมตฺตาติ อตฺโถ. สภาโค หิ ทูเรปิ อาสนฺเนเยวาติ สภาคตาลกฺขณมิธ อาสนฺนคฺคหณํ. ตตฺถ สทฺธาย สินิยฺหนํ ปสาทวเสน อกาลุสฺสิยํ อลูขตา, ราคสฺส มนรญฺชนวเสน.[๑]

ชื่อว่า ศรัทธาย่อมเป็นธรรมชาติมีกำลัง ก็เพราะในสันดานที่หนาแน่นด้วยราคะ ธรรมที่มีคุณคล้อยตามราคะนั้น มีความเป็นธรรมชาติที่ยิ่ง โดยการประกอบเป็นประจำ. เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "เพราะความที่ศรัทธามีคุณใกล้ต่อราคะ" ดังนี้, ความว่า เพราะความเป็นธรรมที่เป็นสภาคะกัน (มีส่วนเหมือนกัน) ด้วยเหตุทั้งหลายมีความชื่นใจ ความแสวง-หาและความไม่สละ. จริงอยู่ ธรรมที่เป็นสภาคะกัน แม้ว่าอยู่ไกลกัน ก็เหมือนอยู่ใกล้กัน เพราะเหตุนั้น ศัพท์ว่า อาสนฺน (ใกล้) ในที่นี้ มีความเป็นสภาคะกันเป็นลักษณะ. ในเหตุ แห่งความเป็นสภาคะกันเหล่านั้น ศรัทธา มีความชื่นใจ คือความไม่ขุ่นมัว ความไม่เศร้าหมอง โดยเกี่ยวกับเป็นความเลื่อมใส, ราคะก็มีความชื่นใจ โดยเกี่ยวกับเป็นความกำหนัดแห่งใจ.

---

[๑] ฉ. ปน รญฺชนวเสน.

สทฺธาย ปริเยสนํ อธิมุจฺจนวเสน, ราคสฺส ปริเยสนํ ตณฺหายนวเสน. สทฺธาย อปริจฺจชนํ โอกปฺปนวเสน, ราคสฺส อปริจฺจชนํ ปริยุฏฺฐานวเสน...

ศรัทธามีความแสวงหา คือความน้อมใจไปในสิ่งนั้น ด้วยอำนาจความปลงใจเชื่อ, ราคะก็มีความแสวงหา ด้วยอำนาจแห่งความอยาก. ศรัทธามีความไม่สละ คือความแล่นตามไป ด้วยอำนาจความตัดสินใจเชื่อ, ราคะก็มีความไม่สละ ด้วยอำนาจความติดข้อง ธรรมเหล่านั้นแม้ว่ามีสภาวะแตกต่างกันตามประการที่กล่าวมานี้ อย่างนี้ ก็มีความเป็นสภาคะกัน เพราะมีความไม่เศร้าหมองเป็นต้นเหมือนกัน ฉันใด, บุคคลทั้งหลาย แม้ที่พร้อมเพรียงด้วยธรรมเหล่านั้น ก็มีความเป็นสภาคะกัน ฉันนั้นเหมือนกัน เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "บุคคลสัทธาจริต เป็นสภาคะต่อบุคคลราคจริต" ดังนี้.

ปญฺญา พลวตี โหติ โทสสฺสนฺเน สนฺตาเน ตทนุคุณสฺส ธมฺมสฺส นิโยคโต อธิกภาวสมฺภวโต. เตนาห "โทสสฺส อาสนฺนคุณตฺตา"ติ, อนลฺลียนปริเยสน-

ชื่อว่า ปัญญา ย่อมเป็นธรรมชาติมีกำลัง เพราะในสันดานที่หนาแน่นด้วยโทสะ ธรรมที่มีคุณคล้อยตามโทสะนั้น มีความเป็นธรรมชาติที่ยิ่ง โดยการประกอบ

ปริวชฺชเนหิ สภาคธมฺมตฺตาติ อตฺโถ. ตตฺถ ปญฺญาย อารมฺมณสฺส อนลฺลียนํ ตสฺส ยถาสภาวาวโพธวเสน วิสฺสฏฺฐตา, โทสสฺส ปน พฺยาปชฺชนวเสน.

เป็นประจำ. เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "เพราะความที่ปัญญามีคุณใกล้ต่อโทสะ" ดังนี้, ความว่า เพราะความเป็นธรรมที่เป็นสภาคกันด้วยเหตุทั้งหลาย มีความไม่ติด (อารมณ์) ความแสวงหา(โทษ) และความละเว้น(สัตว์หรือสังขาร). ในบรรดาเหตุเหล่านั้น ปัญญามีความไม่ติดอารมณ์คือความไม่ติดข้อง ด้วยอำนาจความหยั่งรู้อารมณ์นั้นได้ตามสภาวะ, ส่วนโทสะมีความไม่ติดอารมณ์ ก็ด้วยอำนาจแห่งความปองร้าย.

ปญฺญาย ปริเยสนํ ยถาภูตโทสปวิจโย, โทสสฺส อภูตโทสนิชิคิสฺสา[๑] ปญฺญาย ปริวชฺชนํ นิพฺพินฺทนาทิวเสน ญาณุตฺราโส, โทสสฺส อหิตาธานวเสน[๒] ฉฑฺฑนนฺติ เอวํ ภินฺนสภาวานมฺปิ เตสํ ยถา อนลฺลียนาทิสามญฺเญน สภาคตา, เอวํ ตํสมงฺคีนมฺปิ ปุคฺคลานนฺติ อาห "โทสจริตสฺส

ปัญญามีความแสวงหา คือความเฟ้นหาโทษตามที่มีจริง, โทสะก็มีความเสาะหาโทษที่ไม่มีจริง. ปัญญามีความละเว้น คือความสะดุ้งกลัวด้วยญาณ ด้วยอำนาจแห่งความเบื่อหน่ายเป็นต้น, โทสะก็มีความทอดทิ้ง (สิ่งที่เป็นประโยชน์) ด้วยอำนาจแห่งความเป็นที่ตั้งแห่งสิ่งอันหาประโยชน์มิได้ ธรรม

---

๑ ฉ. อภูตโทสนิชิคีสา.

๒ สี. อหิตาวหนวเสน.

พุทฺธิจริโต สภาโค''ติ.

อนฺตรายกรา วิตกฺกาติ มิจฺฉาวิตกฺกา มิจฺฉาสงฺกปฺปา อุปฺปชฺชนฺติ โมหุสฺสนฺเน สนฺตาเน ตทนุคุณสฺส ธมฺมสฺส เยภุยฺเยน ปวตฺติสมฺภวโต[๑] ตถา วิตกฺกสฺส ลหุปริวิตกฺกนํ[๒] เตนาห ''โมหสฺส อาสนฺนลกฺขณตฺตา''ติ, อนวฏฺฐานจญฺจล-ภาเวหิ สภาคธมฺมตฺตาติ อตฺโถ.

เหล่านั้น แม้ว่ามีสภาวะแตกต่างกันตามประการที่กล่าวมานี้ อย่างนี้ ก็มีความเป็นสภาคะกัน เพราะมีความไม่ติดเป็นต้นเหมือนกัน ฉันใด, บุคคลทั้งหลาย แม้ที่พร้อมเพรียงด้วยธรรมเหล่านั้น ก็มีความเป็นสภาคะกัน ฉันนั้นเหมือนกัน เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ''บุคคลพุทธิจริตเป็นสภาคะต่อบุคคลโทสจริต'' ดังนี้.

คำว่า วิตกทั้งหลายอันเป็นตัวกระทำอันตราย ความว่า มิจฉาวิตก คือมิจฉา-สังกัปปะทั้งหลายย่อมเกิดขึ้นได้ เพราะในสันดานที่หนาแน่นด้วยโมหะ ธรรมที่มีคุณคล้อยตามโมหะนั้น ย่อมมีความเป็นไปโดยมาก. วิตกมีความตรึกไปได้เร็วอย่างนั้น. เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ''เพราะความที่ วิตกมีลักษณะใกล้เคียงต่อโมหะ'' ดังนี้, ความว่า เพราะความเป็น

[๑] ฉ. ปวตฺติสพฺภาวโต.

[๒] ฉ. อิเม ปาฐา นตฺถิ.

ธรรมที่เป็นสภาคะกัน ด้วยเหตุทั้งหลาย มีความไม่หยุดนิ่งและความหวั่นไหว.

ตตฺถ วิตกฺกสฺส อนวฏฺฐานํ ปริกปฺปวเสน สวิปฺผารตาย, โมหสฺส สมฺมุฬฺหตาวเสน พฺยากุลตาย. ตถา วิตกฺกสฺส ลหุปริวิตกฺกเนน ตหงฺคจลตาย จญฺจลตา, โมหสฺส อโนคาฬฺหตายาติ เอวํ ภินฺนสภาวานมฺปิ เตสํ ยถา อนวฏฺฐานาทิสามญฺเญน สภาคตา, เอวํ ตํสมงฺคีนมฺปิ ปุคฺคลานนฺติ อาห "<u>โมหจริตสฺส วิตกฺกจริโต สภาโค</u>"ติ.

ในเหตุเหล่านั้น วิตกมีความไม่หยุดนิ่ง เพราะมีความแผ่ไปโดยเกี่ยวกับความตรึก, โมหะมีความไม่หยุดนิ่ง เพราะความวุ่นวายด้วยอำนาจแห่งความลุ่มหลง. อย่างนั้นเหมือนกัน วิตกมีความหวั่นไหว เพราะความหวั่นไหวเป็นครั้งคราว โดยการที่ตรึกไปได้รวดเร็ว, โมหะก็มีความหวั่นไหว เพราะความที่ไม่จับมั่น ธรรมเหล่านั้นแม้ว่ามีสภาวะแตกต่างกัน โดยประการที่กล่าวมานี้ อย่างนี้ ก็มีความเป็นสภาคะกัน เพราะมีความไม่หยุดนิ่งเป็นต้นเหมือนกัน ฉันใด, บุคคลทั้งหลาย แม้ที่พร้อมเพรียงด้วยธรรมเหล่านั้น ก็มีความเป็นสภาคะกัน ฉันนั้นเหมือนกัน เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "<u>บุคคลวิตกจริตเป็นสภาคะต่อบุคคลโมหจริต</u>" ดังนี้.

ตณฺหา ราโคเยว สภาวโต, ตสฺมา ราคจริยาวินิมุตฺตา ตณฺหาจริยา นตฺถีติ อตฺโถ. ตํสมฺปยุตฺโตติ เตน ราเคน สมฺปยุตฺโต, โทสาทโย วิย เตน วิปฺปยุตฺโต นตฺถีติ อธิปฺปาโย. ตทุภยนฺติ ตณฺหามานทฺวยํ. นาติวตฺตตีติ สภาวโต, สมฺปโยควเสน จ น อติกฺกมิตฺวา วตฺตติ.

ชื่อว่า ตัณหา ก็คือราคะนั่นเอง โดยสภาวะ, เพราะฉะนั้น จึงไม่พ้นจากราคจริยา ความว่า ตัณหาจริยาไม่มี. บทว่า ตํสมฺปยุตฺโต แปลว่าธรรมที่สัมปยุตกับราคะนั้น, อธิบายว่า มานะที่วิปยุตกับราคะนั้นได้เหมือนอย่างกับธรรมมีโทสะเป็นต้นหามีไม่. บทว่า ตทุภยํ ได้แก่ตัณหาและมานะทั้ง ๒. คำว่า หาได้พ้น(ราคจริยา)ไปไม่ คือหาได้เป็นไปพ้น(ราคจริยา) โดยสภาวะ และโดยความประกอบร่วมกันไปได้ไม่.

กามญฺเจตฺถ ยถา ราคโทเสหิ สมฺปโยควเสน สห วตฺตมานสฺสปิ โมหสฺส อุสฺสนฺนตาวเสน วิสุํ จริยาภาโว, น เกวลํ โมหสฺเสว, ตถา สทฺธาพุทฺธิวิตกฺกานํ. เอวํ ราเคน สติปิ สมฺปโยเค มานสฺสาปิ วิสุํ จริยาภาโว ยุตฺโต สิยา, เอวํ สนฺเตปิ ราคปฏิฆมานทิฏฺฐิวิจิกิจฺฉาวิชฺชานํ วิย อนุสยฏฺโฐ อิเมสํ ราคาทีนํเยว อาเวณิโก จริยฏฺโฐติ, นตฺเถว มานจริยา.

ก็ในอธิการนี้ สำหรับโมหะ แม้ที่เป็นไปพร้อมกับราคะหรือโทสะ ด้วยอำนาจความประกอบร่วมกัน ก็สมควรเป็นจริยาอย่างหนึ่ง โดยเกี่ยวกับมีความหนาแน่น, ไม่ใช่เฉพาะแต่โมหะอย่างเดียวเท่านั้น, ถึงศรัทธา พุทธิ และวิตก ก็อย่างนั้นเหมือนกันฉันใด, แม้มานะ แม้เมื่อมีความประกอบร่วมกันกับราคะ ก็สมควรเป็นจริยาอย่างหนึ่งได้ ฉันนั้นเหมือนกัน ก็จริงอยู่, แม้เมื่อ

เป็นอย่างนี้ เฉพาะธรรมทั้งหลาย มีราคะเป็นต้นเหล่านี้เท่านั้น มีสภาวะเป็นจริยาแผนกหนึ่งได้ คือธรรมมีราคะ ปฏิฆะ มานะ ทิฐิ วิจิกิจฉา และอวิชชา มีสภาวะเป็นอนุสัยได้ ฉะนั้น เพราะเหตุนั้น มานจริยาจึงไม่มีเลย.

ยโต จริยา "ปกตี"ติ วุตฺตา. ปกติ จ สภาโวติ. เอเตเนว ทิฏฺฐิยาปิ วิสุํ จริยาภาวาภาโว สํวณฺณิโตติ ทฏฺฐพฺโพ. อฏฺฐกถายํ ปน โมหจริยนฺโตคธาว ทิฏฺฐิจริยาติ ทสฺเสตุํ "โมหนิทานตฺตา จา"ติอาทิ วุตฺตํ. ตตฺถ จ-สทฺเทน สมฺปโยคํ สมุจฺจิโนติ โมหนิทานตฺตา, โมหสมฺปยุตฺตตฺตา จาติ.

เพราะเหตุที่ท่านเรียกจริยาว่า "ปกติ". และปกติก็คือสภาวะ ดังนี้. ด้วยคำนี้นั่นเอง จึงพึงเห็นว่า เป็นอันท่านสังวรรณนาแล้วว่า แม้ทิฐิก็หาความเป็นจริยาอย่างหนึ่งมิได้. ส่วนในอรรถกถาเพื่อแสดงว่า ทิฐิจริยาก็หยั่งลงในโมหจริยานั่นเอง ท่านจึงกล่าวคำว่า "และเพราะความที่ทิฐิมีโมหะเป็นเหตุ" ดังนี้เป็นต้น. ในคำนั้น ท่านผนวกเอาความประกอบร่วมกันไว้ด้วย จ ศัพท์ ดังนี้ เพราะความที่ทิฐิมีโมหะเป็นเหตุ, และเพราะความที่ทิฐิ ประกอบร่วมกันกับโมหะ ดังนี้.

คุณวิสาขา บัวชุม
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

๔๔. กึ สปฺปายนฺติ กีทิสํ เสนาสนาทิสปฺปายํ. ปุพฺพาจิณฺณํ ปุริมชาตีสุ อาจริตํ. เอกจฺเจติ อุปติสฺสตฺเถรํ สนฺธายาห. เตน หิ วิมุตฺติมคฺเค ตถา วุตฺตํ. ปุพฺเพ กิราติ กิร-สทฺโท อรุจิสูจนฏฺโจ. อิฏฺฐปฺปโยโค มนาปกิริยา. สุภกมฺมพหุโล เยภุยฺเยน โสภณกมฺมการี. น สพฺเพ ราคจริตาเอว โหนฺติ, อลุทฺธานมฺปิ ปุพฺเพ อิฏฺฐปฺปโยคสุภกมฺมพหุลตาสมฺภวโต, สคฺคา จวิตฺวา อิธูปปตฺติสมฺภวโต จ. เอเตน อสติ ปุพฺพเหตุนิยาเม ยถา-วุตฺตการณมตฺเตน น เตสํ ลุทฺธตา, ลุทฺธภาวเหตุกา จ ราคจริยาติ อิมมตฺถํ ทสฺเสติ.

๔๔. คำว่า มีสัปปายะอย่างไร คือ มีสัปปายะ มีเสนาสนะเป็นต้น เป็นเช่นไร. คำว่า อาจิณกรรมในชาติก่อน คือกรรมที่ประพฤติบ่อย ๆ ในชาติก่อน ๆ ทั้งหลาย. คำว่า อาจารย์บางท่าน ท่านกล่าวหมายเอาพระอุปติสสเถระ. เพราะว่าพระ-อุปติสสเถระนั้น กล่าวไว้อย่างนั้นในปกรณ์วิมุตติมรรค. กิร ศัพท์ (ได้ยินว่า) ในคำว่า ปุพฺเพ กิร มีอรรถเป็นอรุจิสูจนะ (บอกความไม่ชอบ คือไม่เชื่อถือ). ชื่อว่า ประโยคที่น่าปรารถนา ได้แก่กิริยาที่น่าชอบใจ. ชื่อว่า ผู้มากด้วยกรรมดีงาม คือผู้มีปกติกระทำกรรมดีงามโดยมาก. จะเป็นคนราคจริตไปเสียหมดทีเดียว ก็หาไม่, เพราะแม้บุคคลที่ไม่มักโลภ แต่มากด้วยประโยคที่น่าชอบใจ และกรรมที่ดีงามในชาติก่อน ก็มีอยู่, และเคลื่อนจากสวรรค์แล้วเข้าถึง คือบังเกิดในโลกนี้ด้วย ก็มีอยู่. ด้วยคำนี้ ท่านแสดงความหมายนี้ว่า เมื่อข้อกำหนดถึงเหตุในชาติก่อน ไม่มีอยู่ บุคคล

อิตเรติ เฉทนาทิกมฺมพหุลา นิรยาทิโต อิธูปปนฺนา จ น สพฺเพ โทสโมหจริตาเอว โหนฺตีติ โยชนา. อิธาปิ ยถาวุตฺตการณสฺส โกธนภาเว, มุฬฺหภาเว จ อเนกนฺติกตฺตา โทส-โมหจริตตายปิ อเนกํสิกตา เวทิตพฺพา. ธาตูนํ อุสฺสทนิยโม ยทิ ปมาณโต, โส นตฺถิ, อถ สามตฺถิยโต, โสปิ เอกํสิโก น อุปลพฺภตีติ ทสฺเสนฺโต อาห "ยถา-วุตฺเตเนว นเยน อุสฺสทนิยโม นาม นตฺถี"ติ.

เหล่านั้นจะมีความเป็นคนโลภ, และมีราคจริยาอันเป็นเหตุความเป็นคนโลภ โดยสักว่าเหตุตามที่กล่าวไว้ ก็หาไม่.

คำว่า บุคคลนอกนี้ ประกอบความได้ว่า บุคคลผู้มากด้วยกรรมมีการฟาดฟันเป็นต้น และเคลื่อนจากทุคติมีนรกเป็นต้น แล้วอุปบัติในโลกนี้ จะเป็นคนโทสจริตและโมหจริตเท่านั้นทั้งหมด ก็หาไม่ ดังนี้. พึงทราบว่า แม้ในคำนี้ เพราะเหตุตามที่กล่าวแล้วในความเป็นคนมักโกรธ และในความเป็นคนหลง ไม่แน่นอน ความเป็นคนโทส-จริตและคนโมหจริต จึงหาความแน่นอนมิได้. ท่านอาจารย์เมื่อจะแสดงว่า ข้อกำหนดความหนาแน่น แห่งธาตุทั้งหลายเช่นว่าโดยประมาณ, ข้อกำหนดนั้นก็ไม่มี, เมื่อเป็นเช่นนั้น ก็โดยความสามารถ, แม้ข้อกำหนด โดยความสามารถนั้นที่มีส่วนเดียว (ที่แน่นอน) ก็หาไม่ได้ ดังนี้ จึงกล่าวว่า "ชื่อว่า ข้อกำหนดความหนาแน่นแห่งธาตุ

ทั้งหลาย ตามนัยที่ท่านกล่าวไว้นั่นแหละ หามีไม่" ดังนี้.

ตตฺถ ยถาวุตฺเตเนวาติ "ทฺวินฺนํ ปน ธาตูนนฺ"ติอาทินา วุตฺตปฺปกาเรเนว. โทสนิยเมติ เสมฺหาทิโทสาธิกตาย ราคาทิจริโต โหตีติ โทสวเสน จริยา-นิยเม "เสมฺหาธิโก ราคจริโต"ติ วตฺวา ปุน "เสมฺหาธิโก โมหจริโต"ติ, "วาตาธิโก โมหจริโต"ติ วตฺวา ปุน "วาตาธิโก ราคจริโต"ติ จ วุตฺตตฺตา ตมฺปิ โทสวเสน นิยมวจนํ ปุพฺพาปรวิรุทฺธเมว. อปริจฺฉินฺนวจนนฺติ ปริจฺเฉทการิกาย ปญฺญาย น ปริจฺฉินฺทิตฺวา วุตฺตวจนํ, อนุปปริกฺขิตวจนนฺติ อตฺโถ.

ในคำเหล่านั้น คำว่า ตาม(นัย)ที่ท่านกล่าวไว้นั่นแหละ คือตามประการที่ท่านกล่าวไว้ว่า "เพราะความที่ธาตุ ๒ อย่างหนาแน่น" ดังนี้เป็นต้นนั่นแหละ. คำว่า ในข้อกำหนดเกี่ยวกับโทษ คือในข้อกำหนดจริยาโดยเกี่ยวกับโทษว่า บุคคลเป็นคนราคจริต เป็นต้น เพราะความเป็นผู้ยิ่งด้วยโทษมีเสมหะเป็นต้น คำพูดที่เป็นข้อกำหนดโดยเกี่ยวกับโทษแม้นั้น มีคำก่อนกับคำหลังผิดกันทีเดียว เพราะท่านกล่าวว่า "บุคคลผู้ยิ่งด้วยเสมหะ เป็นคนราคจริต" ดังนี้แล้ว ก็กล่าวว่า "บุคคลผู้ยิ่งด้วยเสมหะ เป็นคนโมหจริต" ดังนี้อีก, กล่าวว่า "ยิ่งด้วยลมเป็นคนโมหจริต" ดังนี้แล้ว ก็กล่าวว่า "ยิ่งด้วยลมเป็นคนราคจริต" ดังนี้อีก. คำว่า คำที่ไม่กำหนดให้เด็ดขาด คือคำที่กล่าวไว้ไม่กำหนดให้เด็ดขาดด้วยปัญญา ซึ่งเป็น

ผู้กระทำการกำหนด, ความว่า เป็นคำพูดที่ยังมิได้ไตร่ตรอง.

อุสฺสทกิตฺตเนติ วิปากกถายํ คหิตอุสฺสทกิตฺตเน. ปุพฺพเหตุนิยาเมนาติ ปุริมภเว ปวตฺตโลภาทิเหตุนิยาเมน. นิยาโมติ จ เตสํเยว โลภาทีนํ ปฏินิยโต ลุพฺภนาทิสภาโว ทฏฺฐพฺโพ. โลโภ อุสฺสโท เอเตสนฺติ โลภุสฺสทา, อุสฺสนฺนโลภา, โลภาธิกาติ อตฺโถ. อโมหุสฺสทา จาติ เอตฺถ จ-สทฺโท สมฺปิณฺฑนฏฺโฐ. เตน เย อิเม โลภุสฺสทตาทีนํ ปจฺเจกํ โวมิสฺสกโต จ จุทฺทสปฺปเภทา อิจฺฉิตา, เต อนวเสสโต สมฺปิณฺเฑติ ยถาวุตฺเตสุ ฉเสฺวว เตสํ อนฺโตคธตฺตา. ผลภูตา เจตฺถ โลภุสฺสทตาทโย ทฏฺฐพฺพา.

คำว่า ในการแสดงถึงธรรมที่หนาแน่น คือในการแสดงถึงธรรมที่หนาแน่นที่ท่านถือเอาในกถาว่าด้วยวิบาก. คำว่า โดยนิยามแห่งเหตุในภพก่อน คือโดยนิยามแห่งเหตุมีโลภะเป็นต้น ที่เป็นไปในภพก่อน. ก็คำว่า นิยาม พึงเห็นว่าได้แก่สภาวะที่อยากได้เป็นต้น อันประจำเฉพาะสำหรับธรรมมีโลภะเป็นต้นเหล่านั้นนั่นเอง. บุคคลชื่อว่า โลภุสฺสท เพราะอรรถว่ามีโลภะเป็นธรรมที่หนาแน่น, ความว่า มีโลภะหนาแน่น, คือยิ่งด้วยโลภะ. จ ศัพท์ ในคำว่า อโมหุสฺสทา จ นี้ มีอรรถว่ารวบรวม. ด้วย จ ศัพท์นั้น ท่านรวมไว้โดยไม่มีเหลือ ซึ่งประเภทแห่งความเป็นบุคคล ผู้มีโลภะหนาแน่นเป็นต้น ๑๔ เหล่านี้ ที่ท่านต้องการแยกเป็นแต่ละประเภท และโดยเจือปนกัน, เพราะบุคคลเหล่านั้น ก็หยั่งลงได้ในบุคคล

๖ ประเภทตามที่กล่าวแล้วนั่นเอง. ก็ในอธิการนี้ ความเป็นผู้มีโลภะหนาแน่นเป็นต้นพึงเห็นว่าเป็นผล.

อิทานิ ตํ เนสํ โลภุสฺสทตาทีนํ ปจฺเจกํ โวมิสฺสกตาที วิภาเคน ทสฺเสตุํ "ยสฺส หิ"ติอาทิ อารทฺธํ. กมฺมายูหนกฺขเณติ กมฺมกรณเวลายํ. โลโภ พลวาติ โลโภ ตชฺชายํ ปจฺจยสามคฺคิยา สามตฺถิยโต อธิโก โหติ. อโลโภ มนฺโทติ ตปฺปฏิปกฺโข อโลโภ ทุพฺพโล.

บัดนี้ ท่านอาจารย์ประสงค์แสดงความเป็นแต่ละอย่าง และความเจือปนกันแห่งความเป็นผู้มีโลภะหนาแน่น เป็นต้นเหล่านั้น นั้น โดยการจำแนก จึงเริ่มคำว่า "ยสฺส หิ" ดังนี้เป็นต้น. คำว่า ในขณะพยายามกระทำกรรม คือในเวลากระทำกรรม. คำว่า โลภะเป็นธรรมชาติมีกำลัง คือโลภะเป็นธรรมชาติที่ยิ่งโดยความสามารถในเพราะความพร้อมเพรียงกัน แห่งปัจจัยอันเกิดแต่กรรมนั้น. คำว่า อโลภะอ่อน คืออโลภะซึ่งเป็นปฏิปักษ์ต่อโลภะนั้น มีกำลังทราม.

กถํ ปเนเต โลภาโลภา อญฺญมญฺญํ อุชุวิปจฺจนีกภูตา เอกกฺขเณ ปวตฺตนฺตีติ ?

ถามว่า ก็โลภะและอโลภะนี้ เป็นข้าศึกตรงซึ่งกันและกัน จะเป็นไปในขณะเดียวกัน

[๑] อฏฺฐกถายํ หีติ-ปาโฐ ทิสฺสติ.

น โข ปเนตํ เอวํ ทฏฺฐพฺพํ "เอกกฺขเณ ปวตฺตนฺตี"ติ. นิกนฺติกฺขณํ ปน อายูหนปกฺขิยเมว กตฺวา เอวํ วุตฺตํ. เอเสว นโย เสเสสุปิ. ปริยาทาตุนฺติ อภิภวิตุํ น สกฺโกติ.

ได้อย่างไร ? เฉลยว่า ก็ข้อนี้แล ไม่พึงเห็นอย่างนี้ว่า "เป็นไปในขณะเดียวกัน". แต่ว่าที่ท่านกล่าวไว้อย่างนี้ เพราะกระทำนิกันติขณะ (ขณะที่อยาก) ให้ตั้งอยู่ในฝ่ายของความพยายาม(กระทำกรรม). แม้ในบทที่เหลือ ก็มีนัยนี้แหละ. บทว่า ปริยาทาตุํ คือไม่สามารถครอบงำ.

โย หิ "เอวํ สุนฺทรํ เอวํ วิปุลํ เอวํ มหคฺฆญฺจ น สกฺกา หาตุนฺ"ติอาทินา อมุตฺตจาคตาทิวเสน ปวตฺตาย เจตนาย สมฺปยุตฺโต อโลโภ, โส สมฺมเทว โลภํ ปริยาทาตุํ น สกฺโกติ. โทสโมหานํ อนุปฺปตฺติยา, ตาทิสปจฺจยลาเภน จ อโทสาโมหา พลวนฺโต. ตสฺมาติ โลภาโทสาโมหานํ พลวภาวโต อโลภโทสโมหานญฺจ ทุพฺพลภาวโตติ วุตฺตเมว การณํ ปจฺจามสติ. โสติ ตํสมงฺคี ปุคฺคโล. เตน กมฺเมนาติ เตน

จริงอยู่ อโลภะที่สัมปยุตกับเจตนาอันเป็นไปโดยเกี่ยวกับความเป็นผู้สละได้ไม่พ้น โดยนัยว่า "เราไม่อาจที่จะให้ของที่ดีอย่างนี้ ที่มากมายอย่างนี้ และที่มีค่าอย่างนี้ได้" ดังนี้ เป็นต้นอันใด, อโลภะนั้น ย่อมไม่สามารถครอบงำโลภะได้ด้วยดีเลย. ชื่อว่า อโทสะและอโมหะมีกำลัง ก็เพราะโทสะและโมหะไม่เกิดขึ้น, และเพราะการได้ปัจจัยที่เป็นเช่นนั้น. คำว่า เพราะฉะนั้น ความว่า ท่านหวนจับเอาเหตุ ที่ได้กล่าวแล้วว่า เพราะความที่โลภะ อโทสะ และอโมหะ

โลภาทิอุปนิสฺสยวตา[๑] กุสลกมฺมุนา. สุขสีโลติ สขิโล. ตเมวตฺถํ "อกฺโกธโน"ติ ปริยาเยน วทติ.

มีกำลัง และเพราะความที่อโลภะ โทสะ และโมหะทรามกำลัง ดังนี้นั่นเอง. คำว่า บุคคลนั้น คือบุคคลผู้พร้อมเพรียงด้วยภาวะนั้น. คำว่า ที่กรรมนั้น(ให้แล้ว) คือที่กุศลกรรมอันมีโลภะเป็นต้น เป็นอุปนิสัยนั้นให้แล้ว. คำว่า มีปกติเป็นสุข คือมีความเยือกเย็น. ท่านกล่าวถึงความหมายนั้นนั่นแหละโดยปริยายว่า "ไม่มักโกรธ".

ปุริมนเยเนวาติ ปุพฺเพ วุตฺตนยานุสาเรน. มนฺทา อโลภาโทสา โลภโทเส ปริยาทาตุํ น สกฺโกนฺติ, อโมโห ปน พลวา โมหํ ปริยาทาตุํ สกฺโกตีติ เอวํ ตตฺถ ตตฺถ วาเร ยถารหํ อติเทสตฺโถ เวทิตพฺโพ. ทุฏฺโฐติ โกธโน. ทนฺโธติ มนฺทปญฺโญ. สีลโกติ สุขสีโล.

คำว่า ตามนัยก่อนนั่นเอง คือตามทำนองแห่งนัยที่ได้กล่าวแล้วในตอนต้น. พึงทราบถึงเนื้อความที่ยังมีส่วนเหลืออยู่ ในวาระนั้น ๆ ตามสมควรอย่างนี้ว่า อโลภะและอโทสะที่อ่อน ย่อมไม่สามารถครอบงำโลภะและโทสะได้, ส่วนอโมหะที่มีกำลังย่อมสามารถครอบงำโมหะได้ดังนี้เถิด. คำว่า ขี้ขัดเคือง คือมักโกรธ. คำว่า ทึบ คือมีปัญญาอ่อน. บทว่า สีลโก ได้แก่มีปกติเป็นสุข.

---

๑ ก. ...อุปนิสฺสยคฺตา.

เอตฺถ จ โลภวเสน, โทส, โมห, โลภโทส, โลภโมห, โทสโมห, โลภโทสโมหวเสนาติ ตโย เอกกา, ตโย ทุกา, เอโก ติโกติ โลภาทิอุสฺสทวเสน อกุสลปกฺเขเยว สตฺตวารา, ตถา กุสลปกฺเข อโลภาทิอุสฺสทวเสนาติ จุทฺทสวารา ลพฺภนฺติ.

ก็ในบรรดาจริยาเหล่านี้ ในฝ่ายอกุศลนั่นเทียว มี ๗ วาระ โดยเกี่ยวกับมีโลภะเป็นต้นหนาแน่น คือวาระที่มีธรรมอย่างเดียวหนาแน่น ๓ วาระ คือเนื่องด้วยโลภะ ๑ เนื่องด้วยโทสะ ๑ เนื่องด้วยโมหะ ๑, วาระที่มีธรรม ๒ อย่างหนาแน่น ๓ วาระ คือ เนื่องด้วยโลภะกับโทสะ ๑ เนื่องด้วยโลภะกับโมหะ ๑ เนื่องด้วยโทสะกับโมหะ ๑, วาระที่มีธรรม ๓ อย่างหนาแน่นวาระเดียว คือ เนื่องด้วยโลภะกับโทสะกับโมหะ ดังนี้, ในฝ่ายกุศล ก็มี ๗ วาระ อย่างนั้นเหมือนกัน โดยเกี่ยวกับมีอโลภะเป็นต้นหนาแน่น จึงรวมได้ ๑๔ วาระ.

ตตฺถ อโลภโทสาโมหา, อโลภาโทสโมหา, อโลภโทสโมหา พลวนฺโตติ อาคเตหิ กุสลปกฺเข ตติยทุติยปฐมวาเรหิ โทสุสฺสทโมหุสฺสทโทสโมหุสฺสทวารา คหิตาเอว โหนฺติ, ตถา อกุสลปกฺเข โลภาโทสโมหา,

ในวาระเหล่านั้น วาระที่มีโทสะหนาแน่น วาระที่มีโมหะหนาแน่น และวาระที่มีโทสะกับโมหะหนาแน่น เป็นอันท่านถือเอาแล้วทีเดียวด้วยวาระที่ ๓ วาระที่ ๒ และวาระที่ ๑ (ตามลำดับ) ในฝ่ายกุศลอันมาแล้วว่า

โลภโทสาโมหา, โลภาโทสาโมหา พลวนฺโตติ อาคเตหิ ตติยทุติยปฐมวาเรหิ อโทสุสฺสทอโมหุสฺสทอโทสาโมหุสฺสทวารา คหิตาเอวาติ อกุสลกุสลปกฺเขสุ ตโย ตโย วาเร อนฺโตคเธ กตฺวา อฏฺเฐว วารา ทสฺสิตา.

อโลภะ โทสะ และอโมหะมีกำลัง อโลภะ อโทสะ และโมหะมีกำลัง อโลภะ โทสะ และโมหะมีกำลัง ดังนี้, อย่างนั้นเหมือนกัน วาระที่มีอโทสะหนาแน่น วาระที่มีอโมหะหนาแน่น วาระที่มีอโทสะและอโมหะหนาแน่น เป็นอันท่านถือเอาแล้วทีเดียว ด้วยวาระที่ ๓ วาระที่ ๒ และวาระที่ ๑ (ตามลำดับ) ในฝ่ายอกุศล อันมาแล้วว่า โลภะ อโทสะ และโมหะมีกำลัง โลภะ โทสะ และอโมหะมีกำลัง โลภะ อโทสะ และอโมหะมีกำลัง ดังนี้แล เป็นอันท่านกระทำแต่ละ ๓ วาระในฝ่ายอกุศลและฝ่ายกุศลให้เนื่องภายในกัน แล้วแสดงวาระทั้งหลายไว้ ๘ เท่านั้น.

เย ปน อุภเยสํ มิสฺสตาวเสน โลภาโลภุสฺสทวาราทโย อปเร เอกูนปณฺณาสวารา ทสฺเสตพฺพา, เต อลพฺภมานโต เอว[๑] น ทสฺสิตา. น หิ เอกสฺมึ

ส่วน ๔๙ วาระอื่น มีวาระที่มีโลภะและอโลภะหนาแน่นเป็นต้น โดยเกี่ยวกับความเจือปนกันแห่งวาระ ๒ ฝ่าย ที่พึงแสดงไว้ อันใด, วาระเหล่านั้น ท่านไม่ได้แสดงไว้

---

[๑] สี. อสมฺภวโต เอว.

สนฺตาเน อนฺตเรน อวตฺถนฺตรํ "โลโภ จ พลวา อโลโภ จา"ติอาทิ ยุชฺชตีติ, ปฏิปกฺขวเสน วา หิ เอเตสํ พลวทุพฺพล-ภาโว, สหชาตธมฺมวเสน วา. ตตฺถ โลภสฺส ตาว ปฏิปกฺขวเสน อโลเภน อนภิภูตตาย[๑] พลวภาโว, ตถา โทสโมหานํ อโทสาโมเหหิ.

เพราะหาไม่ได้เลย. จริงอยู่ ข้อว่า ธรรมชาติอย่างหนึ่ง ที่มีอันตั้งลงในความสืบต่ออันเดียวกันกับธรรมชาติ อีกอย่างหนึ่ง เป็นต้นว่า "ทั้งโลภะก็มีกำลัง ทั้งอโลภะก็มีกำลัง" ดังนี้ ย่อมไม่ถูกต้องแล, ด้วยว่าภาวะที่ธรรมเหล่านี้ มีกำลัง หรือทรามกำลัง ก็โดยเกี่ยวกับธรรมที่เป็นปฏิปักษ์. หรือโดยเกี่ยวกับธรรมที่เกิดร่วมกัน. ในบรรดาธรรมอันเป็นปฏิปักษ์กัน และเกิดร่วมกันเหล่านั้น ว่าโดยเกี่ยวกับธรรมที่เป็นปฏิปักษ์กันก่อน ภาวะที่โลภะมีกำลัง ก็เพราะความที่ไม่ถูกอโลภะ(ซึ่งเป็นปฏิปักษ์) ครอบงำ, อย่างนั้นเหมือนกัน ภาวะที่โทสะและโมหะมีกำลัง ก็เพราะความที่ไม่ถูกอโทสะและอโมหะ(ซึ่งเป็นปฏิปักษ์)ครอบงำ.

อโลภาทีนํ ปน โลภาทิอภิภวนโต, สพฺเพสญฺจ สมานชาติยมภิภุยฺย ปวตฺติวเสน สหชาตธมฺมโต พลวภาโว. เตน วุตฺตํ

ส่วนภาวะที่อโลภะเป็นต้นมีกำลัง ก็เพราะการครอบงำโลภะเป็นต้นได้, และเพราะธรรมมีอโลภะเป็นต้นทั้งหมด เป็นธรรม

---

[๑] ฉ. อนธิภูตตาย.

อฎฺฐกถายํ "โลโภ พลวา อโลโภ มนฺโท, อโทสาโมหา พลวนฺโต โทสโมหา มนฺทา"ติ. โส จ เนสํ มนฺทพลวภาโว ปุริมูปนิสฺสยโต ตถา อาสยสฺส ปริภาวิตตาย เวทิตพฺโพ.

ที่เกิดร่วมกันได้ ด้วยอำนาจความเป็นไปครอบงำธรรมที่มีชาติเสมอกัน (ในที่นี้ อโลภะมีชาติเสมอกับโลภะ, อโทสะมีชาติเสมอกับโทสะ, อโมหะมีชาติเสมอกับโมหะ). เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวไว้ในอรรถกถาว่า "โลภะมีกำลัง อโลภะอ่อน, อโทสะและอโมหะมีกำลัง โทสะและโมหะอ่อน" ดังนี้. อนึ่ง พึงทราบว่าภาวะที่ธรรมเหล่านั้นอ่อนและมีกำลังนั้น ก็เพราะความที่อัธยาศัย ถูกอุปนิสัยปัจจัยในชาติก่อน ๆ อบรมแล้ว โดยอาการนั้น.

โย ลุทฺโธติ วุตฺโตติ โย อุสฺสทกิตฺตเน "ลุทฺโธ"ติ วุตฺโต, อยํ อิธ จริยาวิจาเร "ราคจริโต"ติ เวทิตพฺโพ. ทุฏฺฐทนฺธาติ "ทุฏฺโฐ, ทนฺโธ"ติ จ วุตฺตา ยถากฺกมํ โทสโมหจริตา. ปญฺญวาติ สาติสยํ สปฺปญฺโญ. ยโต สทฺธาวิตกฺเกสุ วิชฺชมาเนสุปิ พุทฺธิจริโตติ วุจฺจติ. อโลภาโทสานํ พลวภาโว สทฺธูปนิสฺสยตาย

คำว่า บุคคลใดที่ท่านเรียกว่าคนโลภ ความว่า ในเรื่องแสดงถึงธรรมที่หนาแน่น บุคคลใดท่านเรียกว่า "คนโลภ", ในข้อวิจารเกี่ยวกับจริยานี้ บุคคลนี้พึงทราบว่า "คนราคจริต". บทว่า ทุฏฺฐทนฺธา ความว่า ก็บุคคลที่ท่านเรียกว่า "ขี้ขัดเคืองและทึบ" ได้แก่ คนโทสจริตและคนโมหจริต ตามลำดับ. คำว่า มีปัญญา คือมีปัญญาล้ำยิ่ง.

วินา น โหตีติ อาห "อลุทฺธาหฏฺฐา[๑] ปสนฺนปกติตาย สทฺธาจริตา"ติ.

ซึ่งแม้เมื่อศรัทธาและวิตกมีอยู่ ก็เป็นเหตุให้เรียกว่า คนพุทธิจริต. ภาวะที่อโลภะและอโทสะมีกำลัง หามีได้โดยเว้นความมีศรัทธาเป็นอุปนิสยปัจจัยไม่ เพราะเหตุนั้นท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "ที่เรียกว่าไม่โลภและไม่ขี้ขัดเคือง ก็คือคนศรัทธาจริตเพราะความเป็นผู้มีปกติผ่องใส" ดังนี้.

อยญฺจ นโย สาธารณโต วุตฺโตติ นิพฺพตฺติตปุพฺพเหตุนิยามวเสเนว พุทฺธิจริตาทิเกปิ ทสฺเสตุํ "ยถา วา"ติอาทิ วุตฺตํ. ตตฺถ อโมหปริวาเรนาติ อโมหปริกฺขิตฺเตน, อุปนิสฺสยโต, สมฺปโยคโต จ ปญฺญาย อภิสงฺขเตนาติ อตฺโถ. เสสปทตฺตเยปิ เอเสว นโย. โลภาทีนา โวมิสฺสปริวาเรนาติ เอตฺถ โลภโมหาทีนา อญฺญมญฺญอวิรุทฺธโวมิสฺสปริวาเรนาติ อตฺโถ.

ก็นัยนี้ ท่านกล่าวไว้โดยเป็นสาธารณะแล ท่านอาจารย์ประสงค์แสดงบุคคลแม้ที่เป็นพุทธิจริตเป็นต้น ด้วยสามารถแห่งข้อกำหนดแห่งเหตุในภพก่อน ที่ได้บังเกิดแล้วนั่นเทียว จึงกล่าวว่า "ยถา วา" ดังนี้เป็นต้น. ในคำเหล่านั้น คำว่า อันมีอโมหะเป็นบริวาร คืออันมีอโมหะแวดล้อม, ความว่า อันปัญญาตกแต่งแล้ว โดยเป็นอุปนิสยปัจจัย, และโดยการประกอบร่วมกัน. แม้ใน ๓ บทที่เหลือก็มีนัยนี้แหละ. ในคำว่า อันมีธรรมเจือปนกันมีโลภะเป็นต้น

---

[๑] ฉ. อลุทฺธอทุฏฺฐา.

เป็นบริวาร นี้ มีความว่า อันมีธรรมที่เจือปนกันไม่ขัดแย้งกันและกัน มีโลภะกับโมหะเป็นต้นเป็นบริวาร.

อวิโรโธ จ ยุคคาหวเสน อปฺปวตฺติยา เวทิตพฺโพ. ตถา หิ สทฺธานุสารีธมฺมานุสารีโคตฺตานิ อญฺญมญฺญมฺปิ ภินฺนสภาวาเนว. เอกํเสน จ มิสฺสกจริยาปิ สมฺปฏิจฺฉิตพฺพา ปุพฺพเหตุนิยาเมน จริยาสิทฺธิโต. ตถา เจว อุสฺสทกิตฺตนํ ปวตฺตํ ยถารหํ โลภาโลภาทีนํ วิปากสฺส ปจฺจยภาวโต. เตนาห ปฏิสมฺภิทามคฺเค[๑] :

แต่พึงทราบว่าเป็นความไม่ขัดแย้งกัน โดยไม่เป็นไปเกี่ยวกับจับกันเป็นคู่. จริงอย่างนั้น โคตรแห่งสัทธานุสารี และโคตรแห่งธัมมานุสารีมีสภาวะต่างกัน แม้กันและกันทีเดียว. อนึ่ง แม้จริยาเจือปนกัน บัณฑิตก็พึงยอมรับได้โดยแน่นอน เพราะจริยาสำเร็จ โดยข้อกำหนดแห่งเหตุในชาติก่อน. และการแสดงธรรมที่หนาแน่น ที่ดำเนินไปแล้ว อย่างนั้น ก็พึงยอมรับได้ทีเดียว เพราะธรรมทั้งหลายมีโลภะ อโลภะเป็นต้น มีความเป็นปัจจัย แก่วิบากตามสมควร. เพราะเหตุนั้น ท่านพระสารีบุตรเถระจึงกล่าวไว้ในปฏิสัมภิทามรรค ว่า :

[๑] ขุ. ป. ๓๑/๔๐๗-๘.

"คติสมฺปตฺติยา ญาณสมฺปยุตฺเต กตเมสํ อฏฺฐนฺนํ เหตูนํ ปจฺจยา อุปฺปตฺติ โหติ ? กุสลกมฺมสฺส ชวนกฺขเณ ตโย เหตู กุสลา ตสฺมึ ขเณ ชาตเจตนาย สหชาตปจฺจยา โหนฺติ, เตน วุจฺจติ กุสลมูลปจฺจยาปิ สงฺขารา. นิกนฺติกฺขเณ เทฺวเหตู อกุสลา ตสฺมึ ขเณ ชาตเจตนาย สหชาตปจฺจยา โหนฺติ, เตน วุจฺจติ อกุสลมูลปจฺจยาปิ สงฺขารา.

"ในขณะแห่งปฏิสนธิ ที่สัมปยุตกับญาณในคติสมบัติ ความอุปบัติ ย่อมมีเพราะปัจจัยแห่งเหตุ ๘ อย่างอะไรบ้าง ? ในชวนขณะแห่งกุศลกรรม กุศลเหตุ ๓ ย่อมเป็นสหชาตปัจจัย แก่เจตนาที่เกิดขึ้นในขณะนั้น, เพราะเหตุนั้น จึงกล่าวได้ว่า สังขารทั้งหลาย ย่อมมีแม้เพราะกุศลมูลเป็นปัจจัย. ในนิกันติขณะ (ขณะแห่งความใคร่) อกุศลเหตุ ๒ ย่อมเป็นสหชาตปัจจัย แก่เจตนาที่เกิดขึ้นในขณะนั้น, เพราะเหตุนั้น จึงกล่าวได้ว่า สังขารทั้งหลาย ย่อมมีแม้เพราะอกุศลมูลเป็นปัจจัย.

ปฏิสนฺธิกฺขเณ ตโย เหตู อพฺยากตา ตสฺมึ ขเณ ชาตเจตนาย สหชาตปจฺจยา โหนฺติ, เตน วุจฺจติ นามรูปปจฺจยาปิ วิญฺญาณํ,

ในปฏิสนธิขณะ อัพยากตเหตุ ๓ ย่อมเป็นสหชาตปัจจัย แก่เจตนาที่เกิดขึ้นในขณะนั้น, เพราะเหตุนั้น จึงกล่าวได้ว่า วิญญาณย่อมมีแม้เพราะ

พญ.เชารพี ชาตรีธร, คุณกัญญา สุขแจ่มใส, คุณจงรัก สวัสดิธรรมภักดิ์
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

วิญฺญาณปจฺจยาปิ นามรูปนฺ"ติอาทิ. | นามรูปเป็นปัจจัย, นามรูปย่อมมีแม้เพราะวิญญาณเป็นปัจจัย" ดังนี้เป็นต้น.

ปุพฺพเหตุนิยาเมน จ ยถา ติเหตุกสฺส ปญฺญาเวยฺยตฺติกํ[๑], น ตถา ทุเหตุกสฺส. ยถา จ ทุเหตุกสฺส อิติกตฺตพฺพตา เนปกฺกํ, น ตถา อเหตุกสฺส. เอวํ โลภุสฺสทาทโย ปุคฺคลา ราคจริตาทโย โหนฺตีติ นิฏฺฐเมตฺถ คนฺตพฺพนฺติ. ยถาวุตฺตมตฺถํ นิคมนวเสน[๒] ทสฺเสตุํ "เอวํ โลภาทีสู"ติอาทิ วุตฺตํ.

โดยนิยามแห่งเหตุในภพก่อน บุคคลผู้มีเหตุ ๒ ไม่มีปัญญารู้แจ่มแจ้งเหมือนอย่างบุคคลผู้มีเหตุ ๓. และบุคคลผู้ไม่มีเหตุ ก็ไม่มีเนปักกปัญญา (ปาริหาริกปัญญา) คือความรู้ว่าควรทำอย่างนี้ อย่างนี้ เหมือนอย่างบุคคลผู้มีเหตุ ๒. โดยประการดังกล่าวมานี้ในอธิการนี้ จึงพึงถึงข้อตกลงใจได้ว่า บุคคลผู้มีโลภหนาแน่นเป็นต้น ย่อมเป็นคนราคจริตเป็นต้น ฉะนี้แล. ท่านอาจารย์กล่าวว่า "เอวํ โลภาทีสุ" เป็นต้น เพื่อแสดง โดยเกี่ยวกับเป็นการย้ำถึงเนื้อความตามที่ได้กล่าวแล้ว.

๔๕. ตตฺราติ ตสฺมึ ปุจฺฉาวจเน. นโยติ ชานนนโย. ปุคฺคลาธิฏฺฐาเนน

๔๕. บทว่า ตตฺร แปลว่าในคำถามนั้น. คำว่า นัย คือนัยเพื่ออันรู้ได้.

---

[๑] ฉ. ...เวยฺยตฺติยํ.

[๒] ฉ. นิคมวเสน.

วุตฺโตปิ อตฺโถ ธมฺมมุเขเนว ปญฺญายตีติ. ธมฺมาธิฏฺฐาเนนาห "จริยาโย วิภาวเย"ติ. ปกติคมเนนาติ อกิตฺติเมน สภาวคมเนน. จาตุริเยนาติ จาตุรภาเวน สิงฺคาเรน. อุกฺกุฏิกนฺติ อสมฺผุฏฺฐมชฺฌํ. ขณนฺโต วิยาติ ภูมึ ขณนฺโต วิย.

เนื้อความ แม้ว่าท่านกล่าวไว้โดยเป็นบุคคลาธิษฐาน (มีบุคคลเป็นที่ตั้ง) บัณฑิตก็ย่อมรู้ได้ โดยธรรมเป็นช่องทางนั้นเอง เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวโดยเป็นธรรมาธิษฐานว่า "บัณฑิตพึงแสดงจริยาทั้งหลาย" ดังนี้. คำว่า โดยการเดินไปตามปกติ คือโดยการเดินไปถึงสภาวะ(ตามที่เป็นจริง)ไม่แสร้งทำ. บทว่า จาตุริเยน คืออย่างน่ารัก ได้แก่ให้ความรัก. คำว่า เว้ากลาง ได้แก่ตรงกลางเท้าไม่แตะพื้น. บทว่า ขณนฺโต วิย แปลว่าดุจขุดพื้นดินอยู่ฉะนั้น.

อนุกฑฺฒิตนฺติ ปาทนิกฺเขปสมเย กฑฺฒนฺโต วิย ปาทํ นิกฺขิปติ. เตนสฺส ปทํ อนุกฑฺฒิตํ ปจฺฉโต อญฺฉิตํ โหติ. ปริพฺยากุลายาติ ปริโต อาลุฬิตาย. ฉมฺภิโต วิยาติ วิตฺถายนฺโต วิย. ภีโต วิยาติ เกจิ. สหสานุปฺปีฬิตนฺติ อคฺคปาเทน, ปณฺหิยา จ สหสาว สนฺนิรุชฺฌิตํ. วิวฏฺฏจฺฉทสฺสาติ

คำว่า รอยขยุ้ม ความว่า ในสมัยที่วางเท้าลง ย่อมเป็นดุจกระชากเท้ามาวางไว้ฉะนั้น. เพราะเหตุนั้น รอยเท้าของเขานั้น จึงเป็นรอยขยุ้ม คือเป็นรอยลากมาข้างหลัง. บทว่า ปริพฺยากุลาย แปลว่างก ๆ เงิ่น ๆ โดยรอบ. คำว่า เหมือนหวาดสะดุ้ง คือเหมือนหยุดไม่ได้. อาจารย์

วินิวฏฺฏจฺฉทนสฺส ปหีนกิเลสสฺส. อิทมีทิสํ ปทนฺติ ภควโต ปทํ ทิสฺวา วทติ.

บางท่านว่าเหมือนหวาดกลัว. บทว่า สหสานุปฺปีฬิตํ คือเป็นรอยกดไปเร็ว ๆ ทีเดียว ทั้งทางปลายเท้าและทางส้นเท้า (ในที่นี้เลยแปลเสียว่า รอยเลอะเลือน). คำว่า ของท่านผู้มีเครื่องมุงบังอันเปิดแล้ว ได้แก่ ของท่านผู้มีเครื่องมุงบังอันเปิดออกได้วิเศษแล้ว คือของท่านผู้ละกิเลสได้แล้ว. นางพราหมณี เห็นรอยพระบาทของพระผู้มีพระภาคเจ้า จึงกล่าวว่า รอยเท้าเช่นนี้ นี้ เป็นต้น.

ปาสาทิกนฺติ ปสาทาวหํ. มธุราการนฺติ อิฏฺฐาการํ. ถทฺธาการนฺติ ถมฺภิตาการํ. อตรมาโนติ นตรมาโน, สณิกนฺติ อตฺโถ. สโมธายาติ สมฺมเทว โอธาย อวิกฺขิปิตฺวา. นิปชฺชิตฺวาติ กายปฺปสารณลกฺขณาย นิปชฺชาย เสยฺยาย นิปชฺชิตฺวา สยติ นิทฺทายติ. ปกฺขิตฺตกาโยติ อวิกฺขิตฺตกาโย[๑] อวโส วิย สหสา

คำว่า น่าเลื่อมใส คือนำมาซึ่งความเลื่อมใส. คำว่า มีอาการนุ่มนวล คือ มีอาการน่าปรารถนา. คำว่า มีอาการแข็งกระด้าง คือมีอาการขัดแข็ง. บทว่า อตรมาโน แปลว่าไม่รีบร้อน, ความว่า ค่อย ๆ (ยืน). คำว่า ราบ (อวัยวะใหญ่น้อย) คือวางลงไว้ด้วยดีทีเดียว คือ ไม่ซัดไปข้างนั้นข้างนี้. บทว่า นิปชฺชิตฺวา

---

[๑] ฉ. อวกฺขิตฺตกาโย.

คณะครูโรงเรียนทุ่งมหาเมฆ
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

ปติตกาโย. ทุสฺสณฺฐานนฺติ วิรูปสนฺนิเวสํ. วิกฺขิตฺตกาโยติ อิโต จิโต จ ขิตฺตองฺคปจฺจงฺโค.

(อันแปลว่า ล้มตัวลง) ได้แก่ล้มตัวลงบนที่นอน โดยการล้มตัวที่มีการเหยียดร่างกายเป็นลักษณะ แล้วย่อมนอนหลับ. คำว่า ทิ้งกาย คือไม่มีร่างกายซัดไปข้างนั้นข้างนี้ แต่ว่าล้มกายลงโดยเร็ว ราวกะว่าไม่มีอำนาจ(ไม่มีแรง) ฉะนั้น. คำว่า (ปูที่นอน) เป็นรูปน่าเกลียด คือทรวดทรงน่าเกลียด. คำว่า มีกายเกะกะ คือมีอวัยวะใหญ่น้อยซัดไปข้างนี้ข้างนั้น.

สมฺปริวตฺตกนฺติ สมฺปริวตฺติตฺวา. อาโลฬยมาโน วาลิกากจวรานิ อากุลยนฺโต.

บทว่า สมฺปริวตฺตกํ แก้เป็น สมฺปริวตฺติตฺวา (แปลว่า กวาดไปมา). ชื่อว่า ทำให้เปรอะ คือทำทรายและขยะให้เปรอะ.

นิปุณมธุรสมสกฺกจฺจการีติ สุโกสลฺลํ[๑] สุนฺทรํ อวิสมํ อภิสงฺขารํ[๒] จ กรณสีโล. คาฬฺหกทฺธวิสมการีติ ถิรํ อสิถิลํ วิสมญฺจ กรณสีโล. อปริจฺฉินฺนนฺ อปรินิฏฺฐิตํ.

คำว่า เป็นผู้มีปกติกระทำได้ละเอียดนุ่มนวล เรียบร้อย และโดยเคารพ คือเป็นผู้มีปกติกระทำได้ชำนาญดี สวยงามหาความไม่เรียบร้อยมิได้ และมีการตกแต่ง.

---

[๑] สี. สโกสลฺลํ.

[๒] ฉ. สาภิสงฺขารญฺจ.

คำว่า เป็นผู้มีปกติกระทำได้มั่นคง เข้มแข็ง แต่ไม่เรียบร้อย คือเป็นผู้มีปกติกระทำได้มั่นคง ไม่ย่อหย่อน แต่ไม่เรียบร้อย. ชื่อว่า อปริจฺฉินฺนํ ได้แก่ให้สำเร็จรอบคอบมิได้.

มุขปูรกนฺติ มุขสฺส ปูรณํ มหนฺตํ. อรสปฏิสํเวทีติ น[๑] รสปฏิสํเวที. ภาชเน สิตฺถานิ ฉฑฺเฑนฺโตติ โภชนภาชเน สิตฺถานิ ฉฑฺเฑนฺโต. มุขํ มกฺเขนฺโตติ พหิ[๒] มุขํ มกฺเขนฺโต.

คำว่า (ทำให้เป็นคำ) เต็มปาก คือ ใหญ่เต็มปาก. บทว่า อรสปฏิสํเวที แปลว่า ไม่เป็นผู้รู้จักรส. คำว่า เหลือเม็ดข้าวไว้ในภาชนะ คือเหลือเม็ดข้าวไว้ในภาชนะที่ใส่อาหาร. คำว่า ทำปากให้เปื้อน คือ ทำภายนอกปากให้เปื้อน.

กิลนฺตรูโป วิยาติ ตสฺส อสหเนน เขทปฺปตฺโต วิย. อญฺญาณุเปกฺขายาติ อญฺญาณภูตาย อุเปกฺขาย. อญฺญาณสงฺขาตาย อุเปกฺขายาติ เกจิ.

คำว่า เหมือนมีท่าทางเหน็ดเหนื่อย คือเหมือนเป็นผู้ถึงความลำบาก เพราะทนไม่ได้ซึ่งรูปนั้น. บทว่า อญฺญาณุเปกฺขาย แปลว่า ด้วยความวางเฉยอันเป็นความไม่รู้. อาจารย์บางพวกกล่าวว่า ด้วยอุเบกขาที่เรียกว่าความไม่รู้ ดังนี้.

---

๑ ฉ. นรสปฏิสํเวที.
๒ ฉ. พหิมุขํ.

มายาทีสุ สนฺตโทสปฏิจฺฉาทนลกฺขณา[1] มายา. อสนฺตคุณปกาสนลกฺขณํ สาเฐยฺยํ. อุณฺณติลกฺขโณ มาโน. อสนฺตคุณสมฺภาวนามุเขน ปฏิคฺคหเณ อมตฺตญฺญุตาลกฺขณา ปาปิจฺฉตา. สนฺตคุณสมฺภาวนามุเขน ปฏิคฺคหเณ อมตฺตญฺญุตาลกฺขณา มหิจฺฉตา.

ในบรรดาโทษทั้งหลาย มีมายาเป็นต้น มายา (ความหลอกลวง) มีการปกปิดโทษที่มีอยู่เป็นลักษณะ. สาไถย (โอ้อวด) มีการประกาศคุณที่ไม่มีอยู่เป็นลักษณะ. มานะ (ความถือตัว) มีความยกตัวเป็นลักษณะ. ปาปิจฉตา (ความปรารถนาลามก) มีความไม่รู้จักประมาณในการรับ โดยการแสดงคุณที่ไม่มีอยู่เป็นช่องทาง เป็นลักษณะ. มหิจฉตา (ความมักมาก) มีความไม่รู้จักประมาณในการรับ โดยการแสดงคุณที่มีอยู่เป็นช่องทางเป็นลักษณะ.

สกลาเภน อสนฺตุสฺสนลกฺขณา อสนฺตุฏฺฐิตา. วิชฺฌนฏฺเฐน สิงฺคํ, สิงฺคารตานาคริกภาวสงฺขาตํ กิเลสสิงฺคํ. อตฺตโน สรีรสฺส, จีวราทิปริกฺขารสฺส จ มณฺฑนวเสน ปวตฺตํ โลลุปฺปํ จาปลฺยํ. เอวมาทีหีติ เอตฺถ อาทิ-สทฺเทน อหิริกาโนตฺตปฺปมทปฺปมาทาทโย สงฺคยฺหนฺติ.

อสันตุฏฐิตา (ความไม่สันโดษ) มีความไม่ยินดีด้วยลาภของตนเป็นลักษณะ. ชื่อว่า สิงคะ (ความรักใคร่) เพราะอรรถว่าทิ่มแทง, ได้แก่กิเลสสิงคะ กล่าวคือความรักใคร่อันเป็นของชาวเมือง. ความละโมบที่เป็นไป เกี่ยวกับการตกแต่งร่างกาย และบริขารมีจีวรเป็นต้น ของตน ชื่อว่าจาปัลยะ

---

[1] ฉ. ...ปฏิจฺฉทน...

(ความฟุ้งเฟ้อ). ด้วย อาทิ ศัพท์ (ที่แปลว่าเป็นต้น) ในบทว่า เอวมาทโย นี้ สงเคราะห์เอาโทษทั้งหลายมีอหิริกะ (ความไม่ละอายบาปทุจริต) อโนตตัปปะ (ความไม่เกรงกลัวบาปทุจริต) มทะ (ความมัวเมา) ปมาทะ (ความประมาท) เป็นต้น.

ปราปราธสฺส อุปนยฺหนลกฺขโณ อุปนาโห. ปเรสํ คุณมกฺขนลกฺขโณ มกฺโข. ปรสฺส คุเณ หสฺเสตฺวา[๑] อปเนนฺโต วิย ยุคคฺคาหลกฺขโณ ปลาโส. ปรสมฺปตฺติ-อุสฺสุยนลกฺขณา อิสฺสา. อตฺตสมฺปตฺติ-นิคุยฺหนลกฺขณํ มจฺฉริยํ. อิธ อาทิ-สทฺเทน โหวจสฺสตาปาปมิตฺตตาทีนํ สงฺคโห ทฏฺฐพฺโพ.

อุปนาหะ (ความผูกโกรธ) มีความเข้าไปผูกไว้ ซึ่งความผิดของผู้อื่นเป็นลักษณะ. มักขะ (ความลบหลู่) มีความลบหลู่คุณของผู้อื่นเป็นลักษณะ. ปลาสะ (ความแข่งดี) มีการถือคู่เคียงเป็นลักษณะดุจทำคุณของผู้อื่นให้ปรากฏ แล้วขจัดเสียฉะนั้น. อิสฺสา (ความริษยา) มีความริษยาสมบัติของผู้อื่นเป็นลักษณะ. มัจฉริยะ (ความตระหนี่) มีการซ่อนสมบัติของตนเป็นลักษณะ. ด้วย อาทิ ศัพท์ ในอธิการแห่งบุคคลโทสจริตนี้ พึงเห็นว่าสงเคราะห์เอา

---

[๑] ฉ. หํสิตฺวา.

โทษทั้งหลายมีโทวจัสสตา (ความเป็นคนว่ายาก) ปาปมิตตตา (ความเป็นผู้มีมิตรชั่ว) เป็นต้น.

อนุสฺสาหสํหนนํ[1] ถีนํ. อรติวิมาโต[2] มิทฺธํ. เจตโส อวูปสโม อุทฺธจฺจํ. วิปฺปฏิสาโร กุกฺกุจฺจํ. สํสโย วิจิกิจฺฉา. อโยนิโส ทฬฺหคฺคาโห อาทานคฺคาหิตา. คหิตสฺส[3] มิจฺฉาคาหสฺส ทุพฺพิเวจิยตา ทุปฺปฏินิสฺสคฺคิตา. อิธ อาทิ-สทฺเทน มุฏฺฐสจฺจอสมฺปชญฺญาทีนํ สงฺคโห ทฏฺฐพฺโพ.

ความท้อถอยเพราะหาอุตสาหะมิได้ ชื่อว่า ถีนะ. ความเลิกล้มเพราะหาความยินดีมิได้ ชื่อว่า มิทธะ. ความไม่สงบแห่งจิต ชื่อว่า อุทธัจจะ. ความเดือดร้อนใจ ชื่อว่า กุกกุจจะ. ความสงสัย ชื่อว่า วิจิกิจฉา. ความยึดถือมั่นคงโดยไม่ถูกทาง ชื่อว่า อาทานัคคาหิตา. ภาวะที่ความยึดถือผิดแห่งบุคคลผู้ยึดถืออยู่ เป็นสิ่งที่ใคร ๆ เปลื้องได้ยาก ชื่อว่า ทุปปฏินิสสัคคิตา (ความเป็นผู้ที่มีความยึดถือผิด อันผู้อื่นเปลื้องได้ยาก). ด้วย อาทิ ศัพท์ (ที่แปลว่า เป็นต้น) ในอธิการแห่งบุคคลโมหจริตนี้ พึงเห็นว่า สงเคราะห์เอาโทษทั้งหลาย มีมุฏฐสัจจะ

---

[1] ฉ. อนุสฺสาหนํ.
[2] ฉ. อสตฺติวิฆาโต.
[3] ฉ. ยถาคหิตสฺส.

(ความหลงลืมสติ) อสัมปชัญญะ (ความไม่รู้สึกตัว) เป็นต้น.

มุตฺตจาคตาติ วิสฏฺฐจาคตา นิสฺสงฺคปริจฺจาโค. ยถา มายาทโย, ตถา ปวตฺตา อกุสลกฺขนฺธา, ยถา อริยานํ ทสฺสนกามตาทโย, ตถา ปวตฺตา กุสลกฺขนฺธา เวทิตพฺพา.

คำว่า มุตฺตจาคตา (ความเป็นผู้สละได้พ้น) คือความเป็นผู้สละได้ไม่ติดขัด ได้แก่บริจาคได้ไม่ติดข้อง. พึงทราบว่า อกุศลขันธ์ทั้งหลายเป็นไป ก็เหมือนอย่างที่โทษทั้งหลายมีมายาเป็นต้นเป็นไป, กุศลขันธ์ทั้งหลายเป็นไป ก็เหมือนอย่างที่คุณทั้งหลายมีความเป็นผู้ใคร่จะพบเห็นพระอริยเจ้าทั้ง-หลายเป็นต้น เป็นไป.

ปสาทนียฏฺฐานํ นาม วตฺถุตฺตยํ. สํเวชนียฏฺฐานานิ ชาติอาทีนิ. กุสลานุโยเคติ กุสลธมฺมภาวนายํ. "เอวญฺจ เอวญฺจ กริสฺสามี"ติ กิจฺจานํ รตฺติภาเค ปริวิตกฺกนํ รตฺตึ ธูมายนา. ตถาวิตกฺกิตานํ เตสํ ทิวสภาเค อนุฏฺฐานํ ทิวา ปชฺชลนา. หุราหุรํ ธาวนาติ อิโต จิโต จ ตตฺถ ตตฺถ อารมฺมเณ จิตฺตโวสฺสคฺโค.

วัตถุ ๓ (พระพุทธ พระธรรม พระ-สงฆ์) ชื่อว่า ฐานะที่ควรเลื่อมใส. ทุกข์ทั้งหลายมีชาติเป็นต้น (ชาติ ชรา พยาธิ มรณะ ฯลฯ) ชื่อว่า ฐานะที่ควรสังเวช. คำว่า ในการประกอบเนือง ๆ ซึ่งกุศล คือในการเจริญกุศลธรรม. การที่พร่ำตรึกถึงกิจทั้งหลายในตอนกลางคืน ว่า "เราจักทำอย่างนี้ และอย่างนี้" ดังนี้ ชื่อว่า

คุณรำเพย ปัทกุม
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

เตเนวาห "อิทํ ปุเร จิตฺตมจาริ จาริกํ, เยนิจฺฉกํ ยตฺถกามํ ยถาสุขนฺ"ติ[1] "จิตฺตมสฺส วิธาวตี"ติ[2] จ.

รัตติธูมายนา (กลางคืนสุมควัน). ความไม่ขวนขวายกิจที่ตรึกไว้อย่างนั้น นั้นในตอน-กลางวัน ชื่อว่า ทิวา ปัชชลนา (กลางวันไม่ลุกเป็นเปลว). คำว่า หุราหุรังธาวนา (ความพล่านไปข้างนั้นข้างนี้) คือความปล่อยจิตไปข้างนั้นข้างนี้ในอารมณ์นั้น ๆ. เพราะเหตุนั้นนั่นเอง จึงตรัสไว้ว่า "จิตนี้เที่ยวจาริกไปข้างหน้า ตามความปรารถนา, ในที่ที่ต้องการตามความสะดวก" ดังนี้ และว่า "จิตของเขาย่อมพล่านไป" ดังนี้.

ธมฺมปฺปวตฺติทสฺสนาทีสุ[3] จ ปาฬิยํ, อฏฺฐกถายญฺจ อนาคตเมวาติ น สกฺกา วตฺตุนฺติ "สพฺพากาเรนา"ติ วุตฺตํ. กิญฺจิ กิญฺจิ อาคตมฺปิ อตฺเถวาติ หิ อธิปฺปาโย. "น สารโต ปจฺเจตพฺพนฺ"ติ วตฺวา ตตฺถ การณํ ทสฺเสนฺโต "ราคจริตสฺส หี"ติ-อาทิมาห. อปฺปมาทวิหาริโนติ ตตฺถ

ก็ในบรรดาเหตุให้ทราบจริยาทั้งหลาย มีความเป็นไปแห่งธรรม และอาการมีการดูเป็นต้น ไม่อาจกล่าวได้ว่า มิได้มาในพระ-บาลีและในอรรถกถาเสียเลย เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "สพฺพากาเรน" แต่เพราะเหตุที่...โดยอาการทั้งปวง ดังนี้เป็นต้น. คือมีอธิบายว่า แม้ที่มาแล้ว

---

[1] ขุ. ธ. ๒๕/๔๘.
[2] สํ. ส. ๑๕/๕๑.
[3] ฉ. ธมฺมปฺปวตฺติทสฺสนาทิ, จ.

วินิธายภาวํ ปฏิปชฺชเนน อปฺปมาทการิโน. ภินฺนลกฺขณา อิริยาปถาทโยติ จาตุริเยน อจาตุริเยน สณฺฐิกํ, สหสา จ คมนาทโย. น อุปปชฺชนฺตีติ[๑] น ยุชฺชนฺติ. ปุจฺฉิตฺวา ชานิตพฺพนฺติ ธมฺมปฺปวตฺติอาทึ ปุจฺฉิตฺวา ชานิตพฺพํ.

(ในพระบาลีและอรรถกถานั้น) ก็มีเหมือน-กันนิด ๆ หน่อย ๆ. ท่านอาจารย์กล่าวว่า "บัณฑิตไม่ควรเชื่อถือเป็นสาระ" ดังนี้แล้ว เมื่อจะแสดงถึงเหตุในความข้อนั้น จึงกล่าวว่า "ราคจริตสฺส หิ" เพราะว่าธรรมชาติทั้งหลายมีอิริยาบถเป็นต้น ที่กล่าวไว้สำหรับคนราคจริต ดังนี้เป็นต้น. คำว่า ซึ่งอยู่ด้วยความไม่เผอเรอ คือซึ่งมีปกติกระทำความไม่เผอเรอ โดยปฏิบัติความสงบเสงี่ยมในอิริยาบถนั้นได้. คำว่า อิริยาบถเป็นต้นที่มีลักษณะต่าง ๆ กัน คืออิริยาบถมีการเดินเป็นต้น ที่น่ารัก ไม่น่ารัก ช้า และเร็ว. คำว่า จะเกิด (อิริยาบถเป็นต้น ที่มีลักษณะต่าง ๆ กัน) หาได้ไม่ คือไม่ถูกต้อง. คำว่า ซักถามเอา จึงจะพึงทราบ คือซักถามถึงเหตุมีความเป็นไปแห่งธรรมเป็นต้น ก็จะพึงทราบได้.

---

[๑] ฉ. น อุปปชฺชนฺติ.

๔๖. สปฺปายํ หิตํ, กิเลสวิฆาตีติ อตฺโถ. อโธตเวทิกนฺติ อปริสุทฺธปริกฺเขปเวทิกํ. ภุมฺมฏฺฐกนฺติ ภูมิตเลเยว อุปฏฺฐิหิตํ[๑] อุปริมตลรหิตํ. เอกโต โอณตสฺส ปพฺพตปาทสฺส เหฏฺฐาภาโค อกตภิตฺติภูมิปริกมฺโม อกตปพฺภาโร. ชตุกาภริตนฺติ อโธมุขาหิ โอลมฺพมานมุขาหิ ขุทฺทกวคฺคุลีหิ ปริปุณฺณํ. โอลุคฺควิลุคฺคนฺติ ฉินฺนภินฺนํ. อุชฺชงฺคลํ ลูขทุวสรํ[๒] ฉายูทกรหิตํ.

๔๖. ชื่อว่า สัปปายะ ได้แก่สิ่งที่เป็นประโยชน์เกื้อกูล, ความว่า ขัดขวางกิเลส. คำว่า ที่มียกพื้นที่มิได้ล้าง คือที่มียกพื้นไม่สะอาด. คำว่า ตั้งอยู่บนดิน คือตั้งขึ้นบนพื้นดินเลยทีเดียว ปราศจากพื้นเหนือดิน. ส่วนเบื้องล่างแห่งตีนเขา ที่โน้มไปข้างหนึ่ง ซึ่งมิได้ทำฝาและมิได้ปรับพื้นที่ไว้ ชื่อว่า เงื้อมเขาที่มิได้ตกแต่ง. คำว่า เต็มไปด้วยค้างคาว คือเต็มไปด้วยค้างคาวตัวเล็ก ๆ ที่คว่ำหน้า ห้อยหัวลง. บทว่า โอลุคฺควิลุคฺคํ แปลว่าหัก ๆ พัง ๆ. คำว่า แห้งแล้ง คือที่เลว ๆ มอซอ ปราศจากร่มเงาและน้ำ.

สีหพฺยคฺฆาทิภเยน สาสงฺกํ. ทุรูปนฺติ วิรูปํ. ทุพฺพณฺณนฺติ อสุนฺทรวณฺณํ, ทุสฺสณฺฐานํ วา. ชาลากาเรน กตปูวํ ชาลปูวํ. สาณิ วิย ขรสมฺผสฺสนฺติ สาณิผลโก วิย ทุกฺขสมฺผสฺสํ. ภาริกภาเวน, อนุตรนฺตรา

ชื่อว่า น่าระแวงภัย โดยภัยมีสีหะและเสือโคร่งเป็นต้น. บทว่า ทุรูปํ แปลว่าน่าเกลียด. บทว่า ทุพฺพณฺณํ แปลว่ามีสีไม่สวย, หรือมีทรวดทรงเลว. ขนมที่เขาทำไว้โดยอาการดังตาข่าย ชื่อว่า

๑ ฉ. อุฏฺฐาปิตํ.

๒ ลูขทุวสนฺติ มญฺเญ, ฉ. ลูขธูสรํ, ม. วูสรํ.

คุณหน่าย ชินสมบูรณ์
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

ตุนฺนกรเณน จ กิจฺจปริหรณิ. อาณิ-กณฺณิกาหโตติ อาณินา, กณฺณิยา จ ปหตโสโภ.[๑] อิทํ ราคจริตสฺส สปฺปายํ, เอวมสฺส กิเลสสมุทาจาโร น โหตีติ อธิปฺปาโย. เอเสว นโย เสเสสุปิ.

ขนมตาข่าย. คำว่า มีสัมผัสกระด้างราวกะผ้าป่านดิบ คือมีสัมผัสเป็นทุกข์เหมือนผืนผ้าป่านดิบ. ผ้านุ่งและผ้าห่ม ชื่อว่ารักษายาก ก็เพราะความที่หนัก, และเพราะต้องปะชุนในระหว่าง. คำว่า ที่ถูกเจาะพรุนไปด้วยลิ่มและหมุด คือที่มีความสวยงาม ถูกทำลายไปด้วยลิ่มและหมุด. นี้เป็นสัปปายะสำหรับคนราคจริต, อธิบายว่า โดยประการอย่างนี้ คนราคจริตนั้น จะไม่มีความฟุ้งขึ้นแห่งกิเลส. แม้ในบุคคลที่เหลือ ก็มีนัยนี้แหละ.

ทิสามุขนฺติ ทิสาภิมุขํ, อพฺโภกาสาภิมุขนฺติ อธิปฺปาโย. มหากสิณนฺติ มหนฺตํ กสิณมณฺฑลํ. เสสํ เสนาสนาทีสุ ยํ วตฺตพฺพํ โมหจริตสฺส, ตํ โทสจริตสฺส วุตฺตสทิสเมว.

บทว่า ทิสามุขํ แปลว่าหันหน้าตรงทิศ, อธิบายว่า หันหน้ายังที่โล่งแจ้ง. คำว่า กสิณใหญ่ คือดวงกสิณที่ใหญ่. ในบรรดาสัปปายะทั้งหลายมีเสนาสนะเป็นต้น สัปปายะที่เหลือ ที่ควรกล่าวไว้สำหรับคนโมหจริตอันใด, สัปปายะนั้น ก็เป็นเหมือนกับที่ท่านกล่าวไว้สำหรับคนโทสจริตนั่นเอง.

---

[๑] ฉ. หตโสโภ.

วิตกฺกวิธาวนสฺเสว ปจฺจโย โหติ ยถา ตํ อายสฺมโต เมฆิยตฺเถรสฺส. ทรีมุเขติ ปพฺพตวิวเร. ปริตฺตนฺติ สุปฺปสราวมตฺตํ.

ชื่อว่า จะเป็นปัจจัยแก่ความพล่านไปแห่งวิตก ข้อนั้นย่อมเป็นเหมือนอย่างที่มีแก่ท่านเมฆิยเถระ ฉะนั้น. บทว่า ทรีมุเข แปลว่าในซอกเขา. คำว่า ดวงกสิณเล็ก ๆ ได้แก่ดวงกสิณที่มีขนาดกระดังหรือขัน.

ปเภทปริจฺเฉทโต นิทานปริจฺเฉทโต วิภาวนปริจฺเฉทโต สปฺปายปริจฺเฉทโตติ ปจฺเจกํ ปริจฺเฉท-สทฺโท โยเชตพฺโพ. วิภาวนาติ "อยํ ราคจริโต"ติอาทินา ชานนวิภาวนา. เอกจฺจกสิณานุสฺสติฏฺฐาน-มตฺตสฺส ปสงฺเคน กถิตตฺตา วุตฺตํ "น จ ตาว จริยานุกูลํ[๑] กมฺมฏฺฐานํ สพฺพากาเรน อาวีกตนฺ"ติ.

ปริจเฉท ศัพท์ (ที่แปลว่า การ-กำหนด) พึงประกอบไว้เป็นแต่ละบทว่า ปเภทปริจฺเฉทโต โดยการกำหนดถึงประเภท นิทานปริจฺเฉทโต โดยการกำหนดถึงเหตุ วิภาวนปริจฺเฉทโต โดยการกำหนดถึงการแสดง สปฺปายปริจฺเฉทโต โดยการกำหนดถึงสิ่งที่เป็นสัปปายะ. คำว่า การแสดง คือการแสดงเพื่อให้รู้โดยนัยว่า "บุคคลนี้เป็นคนราคจริต" ดังนี้เป็นต้น. ท่านอาจารย์กล่าวว่า "ก็กรรมฐานที่อนุกูลต่อจริยา ข้าพเจ้ายังมิได้กระทำให้แจ้งไว้โดยอาการทั้งปวงก่อน" ดังนี้ เพราะเพียง

---

๑ ฉ. ...กูลํ.

แต่กสิณและอนุสติฐานบางอย่างเท่านั้น ที่ท่านกล่าวไว้โดยประสงค์.

จตฺตาฬีสกมฺมฏฺฐานวณฺณนา

๔๗. สงฺขาตนิทฺเทสโตติ สงฺขาตานํ "จตฺตาฬีสายา"ติ สงฺขยาวเสน คหิตานํ อุทฺทิฏฺฐานํ นิทฺเทสโต. "เอตฺถ เอตฺตกานิ อุปจารชฺฌานาวหานิ, เอตฺตกานิ อปฺปนาชฺฌานาวหานี"ติ อุปจารปฺปนาวหโต. "เอตฺตกานิ เอกชฺฌานิกานิ, เอตฺตกานิ ทุกติกชฺฌานิกานิ, เอตฺตกานิ สกลชฺฌานิกานี"ติ ฌานปฺปเภทโต. "เอเตสุ องฺคสมติกฺกโม, เอเตสุ อารมฺมณสมติกฺกโม"ติ เอวํ สมติกฺกมโต.

พรรณนากรรมฐาน ๔๐

๔๗. ชื่อว่า สงฺขาตนิทฺเทสโต โดยการแสดงไขกรรมฐานที่ได้นับไว้ คือโดยการแสดงไขกรรมฐานที่นับไว้ คือที่ถือเอายกขึ้นแสดงไว้ โดยเกี่ยวกับการนับว่า "กรรมฐาน ๔๐" ดังนี้. ข้อวินิจฉัยว่า "ในกรรมฐานเหล่านี้ กรรมฐานเท่านี้นำมาซึ่งอุปจารฌาน, กรรมฐานเท่านี้ นำมาซึ่งอัปปนาฌาน" ดังนี้ ชื่อว่า อุปจารปฺปนาวหโต โดยเป็นกรรมฐานนำมาซึ่งอุปจารฌาน และอัปปนาฌาน. ข้อวินิจฉัยว่า "กรรมฐานเท่านี้ ได้ฌานเดียว, กรรมฐานเท่านี้ได้ ๒ ฌาน หรือ ๓ ฌาน, กรรมฐานเท่านี้ได้ฌานทั้งสิ้น" ดังนี้ ชื่อว่า ฌานปฺปเภทโต โดยประเภทแห่งฌาน. ข้อวินิจฉัยมีอย่างนี้

ว่า "ในกรรมฐานเหล่านี้ มีการก้าวล่วงองค์, ในกรรมฐานเหล่านี้ มีการก้าวล่วงอารมณ์" ดังนี้ ชื่อว่า สมติกฺกมโต โดยการก้าวล่วง.

"เอตฺตกาเนตฺถ วฑฺเฒตพฺพานิ, เอตฺตกานิ น วฑฺเฒตพฺพานี"ติ วฑฺฒนาวฑฺฒนโต. อารมฺมณโตติ สภาวธมฺมนิมิตฺตนวตฺตพฺพวเสน, จลิตาจลิตวเสน จ อารมฺมณวิภาคโต. ภูมิโตติ กามาวจราทิภูมิวิภาคโต. คหณโตติ ทิฏฺฐาทิวเสน คหณวิภาคโต. ปจฺจยโตติ อารุปฺปาทีนํ ยถารหํ ปจฺจยภาวโต. จริยานุกูลโตติ ราคจริยาทีนํ อนุกูลภาวโต.

ข้อวินิจฉัยว่า "ในกรรมฐานเหล่านี้ กรรมฐานเท่านี้ควรขยาย, กรรมฐานเท่านี้ไม่ควรขยาย" ดังนี้ ชื่อว่า วฑฺฒนาวฑฺฒนโต โดยเป็นกรรมฐานควรขยาย และไม่ควรขยาย. ชื่อว่า อารมฺมณโต โดยอารมณ์ คือโดยการจำแนกอารมณ์ โดยเกี่ยวกับเป็นสภาวธรรม เป็นนิมิต และเป็นนวัตตัพพะ (นวัตตัพพะ คือไม่อาจกล่าวได้ว่าเป็นสภาวธรรมอะไร ๆ หมายความว่าเป็นบัญญัติ), และโดยเกี่ยวกับเป็นอารมณ์ที่ไหวและไม่ไหว. ชื่อว่า ภูมิโต โดยภูมิ คือโดยการจำแนกภูมิมีกามาวจรเป็นต้น. ชื่อว่า คหณโต โดยการถือเอา คือโดยการจำแนกวิธีถือเอา โดยเกี่ยวกับเป็นกรรมฐานที่ต้อง(เพ่ง)ดูเป็นต้น. ชื่อว่า

ปจฺจยโต โดยปัจจัย คือโดยความเป็นปัจจัยแก่คุณวิเศษทั้งหลาย มีอรูปฌานเป็นต้น ตามสมควร. ชื่อว่า จริยานุกูลโต โดยเป็นกรรมฐานที่อนุกูลต่อจริยา คือโดยความเป็นกรรมฐานที่อนุกูล (เหมาะสม) ต่อจริยาทั้งหลาย มีราคจริยาเป็นต้น.

กมฺมฏฺฐานานีติ อารมฺมณภาเวน โยคกมฺมสฺส ปวตฺติฏฺฐานานิ. จตุกฺกชฺฌานิกาติ จตุพฺพิธรูปาวจรชฺฌานวนฺโต, เตสํ อารมฺมณภูตาติ อตฺโถ. จตุกฺกนยวเสน เจตํ วุตฺตํ. ติกจตุกฺกชฺฌานิเกสูติ ติกชฺฌานิเกสุ ปุริเมสุ พฺรหฺมวิหาเรสุ, จตุกฺกชฺฌานิเกสุ อานาปานกสิเณสุ. เสเสสูติ วุตฺตาวเสเสสุ เอกวีสติยา กมฺมฏฺฐาเนสุ.

คำว่า กรรมฐาน ได้แก่ที่ตั้งแห่งความเป็นไปของการกระทำความเพียรโดยความเป็นอารมณ์. คำว่า จตุกฌานิกะ (ได้ฌาน ๔) คือได้รูปาวจรฌานทั้ง ๔ อย่าง, ความว่า เป็นอารมณ์ของรูปาวจรฌาน ๔ อย่างเหล่านั้น. ก็คำนี้ ท่านกล่าวไว้โดยเกี่ยวกับเป็นฌานจตุกนัย. คำว่า ในบรรดากรรมฐานที่ได้ฌาน ๓ ได้ฌาน ๔ คือ ในบรรดาพรหมวิหารข้างต้นซึ่งได้ฌาน ๓, ในอานาปานและกสิณทั้งหลายซึ่งได้ฌาน ๔. คำว่า ในบรรดากรรมฐานที่เหลือ คือในบรรดากรรมฐาน ๒๑ ที่เหลือจากที่กล่าวแล้ว.

ทิพฺพจกฺขุนา หิฏฺฐหทยรูปสฺส สตฺตสฺส จิตฺตํ อาทิกมฺมิโก เจโตปริยญาเณน ปริจฺฉินฺทิตุํ สกฺโกติ, น อิตรสฺสาติ กสิณผรณํ เจโตปริยญาณสฺสาปิ[๑] ปจฺจโย โหติ. เตน วุตฺตํ "ปรสตฺตานญฺจ เจตสา จิตฺตมญฺญาตุํ สมตฺโถ โหตี"ติ. โอกาเสน ปริจฺฉินฺนตฺตาติ อตฺตโน ฐิโตกาเสน ปริจฺฉินฺนตฺตา. ตถา อุคฺคหโกสลฺลสฺส สมฺปาทิตตฺตา ปริจฺฉินฺนาการเนว ตานิ อุปติฏฺฐนฺติ, ตสฺมา นตฺถิ วฑฺฒนาติ[๒] อธิปฺปาโย.	พระโยคีผู้เป็นอาทิกัมมิกะ (แรกทำฌานหรืออภิญญาได้) ย่อมสามารถจะกำหนดจิตของสัตว์ ผู้ที่ตนใช้ทิพยจักษุมองเห็นหทัยรูปแล้ว ด้วยเจโตปริยญาณได้ ไม่สามารถจะกำหนดจิตของสัตว์นอกนี้ได้ ฉะนั้น การแผ่กสิณไป ย่อมเป็นปัจจัยแม้แก่เจโตปริยญาณ. เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "และย่อมเป็นผู้สามารถที่จะรู้จิตของสัตว์อื่นทั้งหลายได้ด้วยจิต(ของตน)" ดังนี้. คำว่า เพราะถูกตัดตอนด้วยโอกาส คือเพราะถูกตัดตอนด้วยโอกาสที่ตนตั้งอยู่. มีอธิบายว่า เพราะพระโยคีทำอุคคหโกศลให้ถึงพร้อม โดยอาการอย่างนั้น กรรมฐานเหล่านั้นจึงปรากฏ โดยอาการที่ถูกตัดตอนนั้นเทียว, เพราะฉะนั้น จึงไม่มีการขยาย.
สเจ ปน โกจิ วฑฺเฒยฺย, น เตน โกจิ คุโณติ ทสฺเสนฺโต อาห "อานิสํสาภาวา	ท่านอาจารย์เมื่อจะแสดงว่า ก็ถ้าหากว่าใคร ๆ จะพึงขยาย, คุณอะไร ๆ เพราะ

[๑] ฉ. เจโตปริยญาณสฺส.
[๒] นตฺถิ วฑฺฒนาติ มญฺเญ, ฉ. น ตฺตุถ วฑฺฒนาติ.

จา"ติ. "เตสุ ปนา"ติอาทินา ตเมว อานิสํสาภาวํ วิวรติ. ยสฺมา วฑฺฒิเตสุ กุณปราสิเยว วฑฺฒติ, อวฑฺฒิเตปิ กามราควิกฺขมฺภนา โหติเยว, ตสฺมา อานิสํสาภาโว. วิภูตาติ วิปุลารมฺมณตาย สุปากฏา, วฑฺฒิตนิมิตฺตตาย อปฺปมาณารมฺมณภาเวน ปริพฺยตฺตาติ อตฺโถ.

การขยายนั้นหามีไม่ ดังนี้ จึงกล่าวว่า "และเพราะไม่มีอานิสงส์" ดังนี้. ด้วยคำว่า "อนึ่ง เมื่อพระโยคีขยายกรรมฐานเหล่านั้น" เป็นต้น ท่านเปิดเผยความไม่มีอานิสงส์นั้นนั่นแหละ. เพราะว่าเมื่อขยายไป กองซากศพเท่านั้นเพิ่มขึ้น, แม้เมื่อไม่ขยาย ก็มีการข่มกามราคะได้นั่นเทียว, เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่าไม่มีอานิสงส์. บทว่า วิภูตา แปลว่าปรากฏชัดเพราะความเป็นอารมณ์กว้างขวาง, ความว่า ชัดเจนโดยความเป็นอารมณ์ที่หาประมาณมิได้ เพราะความเป็นนิมิตที่ได้ขยายแล้ว.

เกวลนฺติ สกลํ อนวเสสํ. "ปฐวึ อิมนฺ"ติ วจนํ อุปฏฺฐานากาเรน วุตฺตํ, น นิมิตฺตสฺส วฑฺฒเนนาติ อธิปฺปาโย. ลาภิตฺตาติ สาติสยํ ลาภิตาย, อุกฺกํสคตวสีภาวโตติ อตฺโถ. เถโร หิ ปรมาย วสิปฺปตฺติยา อสฺสมณฺฑเล อสฺสํ สาเรนฺโต วิย ยตฺถ ตตฺถ นิสินฺโนปิ

บทว่า เกวลํ แปลว่าทั้งสิ้น คือไม่เหลือ. คำว่า "สู่ปฐวีนี้" ท่านกล่าวไปตามอาการที่ปรากฏ, อธิบายว่า ไม่ใช่กล่าวไว้ เพราะมีการขยายนิมิต. คำว่า เพราะเป็นผู้ได้ความชำนาญ คือเพราะเป็นผู้ได้ความชำนาญอย่างดียิ่งนัก, ความว่า เพราะความชำนาญที่ถึงความสูงส่ง.จริงอยู่

ริโตปิ ตํ ฌานํ สมาปชฺชเตว. เตนสฺส สมนฺตโต นิมิตฺตํ วฑฺฒิตํ วิย อุปฏฺฐาติ.[๑] เตน วุตฺตํ "สพฺพทิสาสู"ติอาทิ.

พระเถระ เพราะถึงความชำนาญอย่างยิ่ง ไม่ว่านั่งอยู่ ไม่ว่ายืนอยู่ ในที่ใด ย่อมเข้าฌานนั้น ในที่นั้นได้เลย ดุจขับม้าควบไปในสนามม้า ฉะนั้น. เพราะเหตุนั้น นิมิตจึงปรากฏแก่ท่านโดยรอบด้าน ดุจได้ขยาย. เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "สพฺพทิสาสุ" ในทิศทั้งปวง ดังนี้เป็นต้น.

วุตฺตาติ ธมฺมสงฺคเห[๒] วุตฺตา. มหนฺเตติ วิปุเล. นินฺนถลาทิวเสน หิ เอกเทเส อฐตฺวา สมนฺตโต คหณวเสน สกลสรีเร นิมิตฺตํ คณฺหนฺตสฺส ตํ มหนฺตํ โหติ. มหนฺเต วา สรีเร. อปฺปเกติ สรีรสฺส เอกเทเส นิมิตฺตํ คณฺหตีติ[๓] โยชนา. อปฺปเก วา ขุทฺทเก หารกสรีเร. เอตนฺติ อสุภนิมิตฺตํ. อาทีนวนฺติ "อสุภราสิเอว วฑฺฒติ, น จ โกจิ อานิสํโส"ติ วุตฺตํ อาทีนวํ.

คำว่า ที่ตรัสไว้ คือที่ตรัสไว้ในธัมมสังคหะ (ธัมมสังคณี). บทว่า มหนฺเต แปลว่าในนิมิตที่ใหญ่. จริงอยู่ เมื่อพระโยคีถือเอานิมิตในซากทั้งสิ้น โดยเกี่ยวกับการถือเอา(นิมิต)โดยรอบตัว ไม่หยุดอยู่ที่ส่วนหนึ่งคือส่วนที่เว้า หรือส่วนที่นูนเป็นต้น นิมิตนั้นย่อมเป็นนิมิตใหญ่. หรือแปลว่าในซากที่ใหญ่. คำว่า ในซากเล็ก ประกอบความว่า ย่อมถือเอานิมิตในส่วนหนึ่งแห่งซากศพ. หรือได้แก่ในซากหารกซึ่งเล็ก คือน้อย.

---

[๑] ฉ. อุปฏฺฐาสิ. [๒] อภิ. สํ. ๓๔/๗๘.
[๓] ฉ. คณฺหาตีติ.

บทว่า เอตํ ได้แก่อสุภนิมิต. คำว่า โทษ คือไม่เห็นโทษที่ท่านกล่าวไว้ว่า "กองซากศพเท่านั้นเพิ่มขึ้น, และอานิสงส์อะไร ๆ หามีไม่" ดังนี้.

เสสานิปิ น วฑฺเฒตพฺพานีติ สงฺเขปโต วุตฺตมตฺถํ อุปฺปตฺติโต วิวริตุํ "กสฺมา"ติอาทิ วุตฺตํ. ปิจุปิณฺฑาทิวเสน อุปฏฺฐหนฺตมฺปิ นิมิตฺตํ วาตสงฺฆาตสนฺนิสฺสยนฺติ กตฺวา วุตฺตํ "วาตราสิเยว วฑฺฒตี"ติ. โอกาเสน ปริจฺฉินฺนนฺติ นาสิกคฺคมุขนิมิตฺตาทิโอกาเสน ปริจฺเฉทํ[1]. วาโยกสิณวฑฺฒเน วิย น เอตฺถ โกจิ คุโณ, เกวลํ วาตวฑฺฒนเมวาติ อาห "สาทีนวตฺตา"ติ.

เพื่อจะเปิดเผยเนื้อความที่ได้กล่าวไว้โดยย่อว่า แม้กรรมฐานที่เหลือทั้งหลายก็ไม่ควรขยาย ดังนี้ โดยเข้าถึงเหตุ ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "เพราะเหตุไร" ดังนี้เป็นต้น. ท่านอาจารย์ทำไว้ในใจว่า นิมิตแม้ที่ปรากฏอยู่ โดยเกี่ยวกับเหมือนปุยนุ่นเป็นต้น ก็มีกองลมเป็นที่อิงอาศัย ดังนี้แล้ว จึงกล่าวว่า "กองลมเท่านั้นเพิ่มขึ้น" ดังนี้. คำว่า เป็นกรรมฐานถูกตัดตอนด้วยโอกาส คือ เป็นกรรมฐานที่มีการตัดตอนด้วยโอกาส มีปลายจมูก ริมฝีปาก เป็นนิมิตเป็นต้น. คุณอะไร ๆ ในการขยายอานาปานนิมิตนี้ เหมือนอย่างในการขยายวาโยกสิณ หามีไม่, มีแต่การ

[1] ฉ. สปริจฺเฉทํ.

เพิ่มลมอย่างเดียวเท่านั้น เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "เพราะมีโทษ" ดังนี้.

เตสนฺติ พฺรหฺมวิหารานํ. นิมิตฺตนฺติ อารมฺมณํ. น จ เตน อตฺโถ อตฺถีติ เตน สตฺตราสิวฑฺฒเนน ปจวีกสิณาทิวฑฺฒเน วิย กิญฺจิ ปโยชนํ นตฺถิ. ปริคฺคหวเสนาติ อปริคฺคหิตสฺส ภาวนาวิสยสฺส ปริคฺคหวเสน, น นิมิตฺตวฑฺฒนวเสน. เตนาห "เอกาวาส-ทฺวิอาวาสาทินา"ติอาทิ. เอตฺถาติ พฺรหฺมวิหารภาวนายํ. ยทยนฺติ ยํ ปฏิภาคนิมิตฺตํ อยํ โยคี. สีมาสมฺเภเทเนว เหตุถ อุปจารชฺฌานุปฺปตฺติ, น นิมิตฺตุปฺ-ปตฺติยา.

บทว่า เตสํ แปลว่าแห่งพรหมวิหาร. คำว่า นิมิต ได้แก่อารมณ์. คำว่า และประโยชน์ด้วยการเพิ่มขึ้นนั้น หามีไม่ คือประโยชน์อะไร ๆ ด้วยการขยายกองสัตว์นั้น เหมือนอย่างในการขยายปฐวีกสิณเป็นต้น หามีไม่. คำว่า ด้วยอำนาจการกำหนดถือเอา คือ ด้วยอำนาจการกำหนดถือเอาอารมณ์ แห่งภาวนาที่ยังมิได้กำหนดถือเอา, มิใช่ด้วยอำนาจการขยายนิมิต. เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "โดยสถานที่มีอาวาสเดียว ๒ อาวาสเป็นต้น" ดังนี้. บทว่า เอตฺถ คือในการเจริญพรหมวิหาร. บทว่า ยทยํ ตัดบทเป็น ยํ อันได้แก่ปฏิภาคนิมิต (แปลว่า ปฏิภาคนิมิตใด) อยํ อันได้แก่พระโยคี (แปลว่า พระโยคีนี้). จริงอยู่ ความเกิดขึ้นแห่งอุปจารฌาน ย่อมมีได้โดยสีมา-สัมเภทะนั้นเทียว, มิใช่มีได้ด้วยความ-

เกิดขึ้นแห่งนิมิต (สีมาสัมเภทะ คือทำการรวมแดน ได้แก่เจริญเมตตาในสัตว์ทั้งหลายได้เสมอหน้าเท่าเทียมกัน).

ยทิ เอวํ กถํ ปริตฺตาทิอารมฺมณตา ฌานสฺสาติ อาห "ปริตฺตอปฺปมาณารมฺมณตา เจตฺถ[๑] ปริคฺคหวเสนา"ติ, กสิเณ สตฺเต ปริคฺคเหตฺวา ปวตฺตา เมตฺตาทโย ปริตฺตารมฺมณา, พหุเก อปฺปมาณารมฺมณาติ อตฺโถ. อากาสํ กสิณุคฺฆาฏิมตฺตา น วฑฺเฒตพฺพนฺติ โยชนา. วกฺขติ วา ยํ เตน สมฺพนฺธิตพฺพํ.

ท้วงว่า ถ้าหากเป็นอย่างนี้ไซร้ ฌานจะหาความมีอารมณ์เป็นปริตตะเป็นต้นได้อย่างไร ท่านอาจารย์กล่าวเฉลยว่า "อนึ่งในพรหมวิหารนี้ พึงทราบถึงความที่ฌานมีอารมณ์เป็นปริตตะและอัปปมาณะ ก็ด้วยอำนาจแห่งการกำหนดถือเอา" ดังนี้, ความว่า ธรรมทั้งหลายมีเมตตาเป็นต้นที่เป็นไป กำหนดถือเอาสัตว์ทั้งหลายจำนวนเล็ก ๆ น้อย ๆ ชื่อว่ามีอารมณ์เป็นปริตตะ, ที่เป็นไป กำหนดถือเอาสัตว์จำนวนมาก ชื่อว่ามีอารมณ์เป็นอัปปมาณะ ดังนี้. ประกอบความว่า อากาศเพราะเป็นที่กสิณถูกเพิกไป จึงไม่ควรขยาย ดังนี้. หรือว่าท่านจักกล่าวถึงกรรมฐาน (อารมณ์)ใด ก็ควรเชื่อม (คำว่าไม่ควรขยาย) เข้ากับกรรมฐานนั้น.

---

[๑] ฉ. ...เปตฺถ.

ปริกมฺมชเมว[1] อารมฺมณํ วฑฺเฒตุํ สกฺกา, น อิตรนฺติ อาห "น หิ สกฺกา สภาวธมฺมํ วฑฺเฒตุนฺ"ติ. อารุปฺปานํ ปริตฺตอปฺปมาณารมฺมณตา ปริตฺตกสิณุคฺฆาฏิมากาเส, วิปุลกสิณุคฺฆาฏิมากาเส จ ปวตฺติยา เวทิตพฺพา. เสสานิ พุทฺธานุสฺสติอาทีนิ ทส กมฺมฏฺฐานานิ. อนิมิตฺตตฺตาติ ปฏิภาคนิมิตฺตาภาวา.

อารมณ์ที่เกิดจากบริกรรมเท่านั้น อาจจะขยายได้, หาใช่อารมณ์นอกนี้ไม่ เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "จริงอยู่ ใคร ๆ ไม่อาจที่จะขยายสภาวธรรมได้"ดังนี้. พึงทราบความมีอารมณ์เป็นปริตตะ และอัปปมาณะ แห่งอรูปกรรมฐานทั้งหลายได้ โดยความเป็นไปในอากาศ อันเป็นที่กสิณเล็กถูกเพิกไป, และในอากาศอันเป็นที่กสิณใหญ่ที่ถูกเพิกไปเถิด. ชื่อว่า กรรมฐานที่เหลือทั้งหลาย (ที่ว่าไม่ควรขยาย) ได้แก่กรรมฐาน ๑๐ มีพุทธานุสติเป็นต้น. คำว่า เพราะไม่มีนิมิต คือเพราะไม่มีปฏิภาคนิมิต.

ปฏิภาคนิมิตฺตารมฺมณานีติ ปฏิภาคนิมิตฺตภูตานิ อารมฺมณานิ. เสสานิ อฏฺฐารส. เสสานิ ฉาติ จตฺตาโร พฺรหฺมวิหารา, อากาสานญฺจายตนํ, อากิญฺจญฺญายตนนฺติ

บทว่า ปฏิภาคนิมิตฺตารมฺมณานิ แปลว่า มีอารมณ์เป็นปฏิภาคนิมิต. ชื่อว่า กรรมฐานที่เหลือ (ที่ว่า หามีอารมณ์เป็นปฏิภาคนิมิตไม่) ได้แก่กรรมฐาน ๑๘. คำว่า

---

[1] ฉ. ปริกปฺปชเมว.

อิมานิ เสสานิ ฉ. วิสฺสนฺทมานปุพฺพตาย วิปุพฺพกํ. ปคฺฆรมานโลหิตตาย โลหิตกํ. กิมีนํ ปจลเนน ปุฬวกํ, จลิตารมฺมณํ วุตฺตํ. วาตปานวิวราทีหิ อนฺโต ปวิฏฺฐสฺส สุริยาโลกาทิกสฺส จลนากาโร ปญฺญายตีติ โอภาสมณฺฑลารมฺมณมฺปิ จลิตารมฺมณํ วุตฺตํ. ปุพฺพภาเคติ ปฏิภาคนิมิตฺตปฺปตฺติยา[๑] ปุพฺพภาเค. สนฺนิสินฺนเมวาติ สนฺตํ นิจฺจลเมว.

กรรมฐาน ๖ ที่เหลือ (ที่ว่า มีอารมณ์เป็นนวัตตัพพธรรม) ได้แก่กรรมฐาน ๖ ที่เหลือเหล่านี้ คือ พรหมวิหาร ๔, อากาสานัญจายตนะ ๑, อากิญจัญญายตนะ ๑. วิปุพพกกรรมฐาน ท่านกล่าวว่ามีอารมณ์สั่นไหว เพราะความที่มีหนองหลั่งไหลอยู่. โลหิตกกรรมฐาน ท่านกล่าวว่า มีอารมณ์สั่นไหว เพราะความที่มีโลหิตหลั่งอยู่ทั่ว. ปุฬวกกรรมฐาน ท่านกล่าวว่า มีอารมณ์สั่นไหว เพราะมีหมู่หนอนเคลื่อนไหวไปทั่ว. อาการที่เคลื่อนไหวของแสงสว่างแห่งพระอาทิตย์เป็นต้น ที่เข้าไปข้างใน(ห้อง) ทางช่องหน้าต่างเป็นต้น ย่อมปรากฏได้ เพราะเหตุนั้น กสิณ แม้ที่ดวงแสงสว่างเป็นอารมณ์ ท่านก็กล่าวว่า มีอารมณ์สั่นไหว. คำว่า ในกาลอันเป็นส่วนเบื้องต้น คือในกาลอันเป็นส่วนเบื้องต้น แต่การบรรลุปฏิภาคนิมิต.

---

[๑] ฉ. ...ปวตฺติยา.

คำว่า เป็นอารมณ์สงบนิ่งทีเดียว คือเป็นอารมณ์สงบไม่หวั่นไหวอย่างเดียว.

เทเวสูติ กามาวจรเทเวสุ, ตตฺถ อสุภานํ, ปฏิกูลสฺส จ อาหารสฺส อภาวโต. อสฺสาสปสฺสาสานํ พฺรหฺมโลเก อภาวโต "อานาปานสฺสติ จา"ติ วุตฺตํ.

คำว่า ในเทวดาทั้งหลาย คือในเทวดาชั้นกามาวจรทั้งหลาย, เพราะในเทวดาชั้นกามาวจรนั้น ไม่มีซากอสุภ และอาหารที่เป็นปฏิกูล. ท่านกล่าวว่า "(กรรมฐาน ๑๒ เหล่านั้น) และอานาปานสติ (ย่อมไม่เป็นไปในพรหมโลก)" ดังนี้ เพราะในพรหมโลกไม่มีลมหายใจเข้าลมหายใจออก.

ทิฏฺเฐนาติ ทิฏฺเฐน วตฺถุนา การณภูเตน. คเหตพฺพานีติ อุคฺคเหตพฺพานิ, อุปฺปาเทตพฺพอุคฺคหนิมิตฺตานีติ อตฺโถ. เตนาห "ปุพฺพภาเค"ติอาทิ. ตสฺสาติ กายคตาสติยา. อุจฺฉุสสฺสาทีนํ ปตฺเตสุ ปจลมานวณฺณคฺคหณมุเขน วา ตสฺส คเหตพฺพตา วุตฺตํ "วาโยกสิณํ ทิฏฺฐผุฏฺเฐนา"ติ. น อาทิกมฺมิเกน

บทว่า ทิฏฺเฐน คือด้วยการดู ได้แก่ด้วยวัตถุ (จักขุวัตถุ) อันเป็นเหตุ(แห่งการเห็น). คำว่า พึงถือเอา คือพึงถือขึ้น, ความว่า มีอุคคหนิมิตที่พึงทำให้เกิดขึ้น(ด้วยการดู). เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "ในกาลอันเป็นส่วนเบื้องต้น" ดังนี้เป็นต้น. บทว่า ตสฺสา ได้แก่แห่งกายคตาสติ. ท่านกล่าวว่า "วาโยกสิณ พึงถือเอาได้ด้วย-

คเหตพฺพานีติ อาทิกมฺมิเกน น คเหตพฺพานิ, ภาวนารมฺภวเสน น ปฏฺเปตพฺพานิ, เหฏฺิเม ตโย พฺรหฺมวิหาเร, กสิเณสุ รูปาวจรจตุตฺถชฺฌานญฺจ อนธิคนฺตฺวา สมฺปาเทตุํ อสกฺกุเณยฺยตฺตา.

การดูและการกระทบ" ดังนี้ เพราะว่าโยคีพึงถือเอาได้ในใบอ้อยใบข้าวกล้าเป็นต้น หรือโดยการถือเอาที่ผิวกายที่สั่นไหวอยู่เป็นช่องหาง. คำว่า พระโยคีผู้เป็นอาทิกัมมิกะ ยังไม่ควรถือเอา คือพระโยคีผู้เป็นอาทิกัมมิกะ(เริ่มทำ) ยังไม่ควรถือเอา, ได้แก่ยังไม่ควรตั้งเข้าไว้ก่อน โดยเกี่ยวกับเป็นการเริ่มเจริญ, เพราะยังไม่บรรลุพรหมวิหาร ๓ ข้างต้น, และรูปาวจรจตุตถฌาน ในกสิณทั้งหลายแล้ว ก็ไม่อาจทำให้สำเร็จได้.

อิเมสุ ปน กมฺมฏฺาเนสูติ เอตฺถ กมฺมฏฺานคฺคหเณน ยถารหํ อารมฺมณานํ, ฌานานญฺจ คหณํ เวทิตพฺพํ. สุขวิหารสฺสาติ ทิฏฺธมฺมสุขวิหารสฺส.

ในคำว่า ก็ในบรรดากรรมฐานเหล่านี้ นี้ ด้วยศัพท์ว่ากรรมฐาน พึงทราบว่า ท่านถือเอาอารมณ์ทั้งหลาย และฌานทั้งหลาย ตามสมควร. คำว่า แก่สุขวิหาร คือแก่ทิฏฐธรรมสุขวิหาร (ความอยู่เป็นสุขในอัตภาพนี้)

"เอกาทส กมฺมฏฺานานิ อนุกูลานี"ติ อุชุวิปจฺจนีกวเสน เจตํ วุตฺตํ. เอวํ

ก็คำว่า "กรรมฐาน ๑๑ อนุกูล (ต่อบุคคลราคจริต)" นี้ ท่านกล่าวไว้

คุณเนาวรัตน์ เอี่ยมฉิม, คุณพิชัย-คุณพิชิต แก้วศิริพงษ์, คุณสุภาธิป ขจรกิตติยุทธ
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

เสเสสุปิ. วฎฺฏติ หิ "สพฺพญฺเจตนฺ"ติ- อาทิ. อนุกูลานิ ราควิกฺขมฺภนสฺส อุปายภาวโต. อฏฺฐ อนุกูลานีติ โยชนา. เอวํ เสเสสุ. เอกนฺติ อิทํ อนุสฺสติอเปกฺขํ อนุสฺสตีสุ เอกนฺติ, น โมหจริตวิตกฺก- จริตาเปกฺขํ เตสํ อญฺญสฺสาปิ อนุกูลสฺส อลพฺภนโต.

โดยเกี่ยวกับเป็นข้าศึกตรง. แม้ในคำที่เหลือก็อย่างนี้. จริงอยู่ ท่านจักกล่าวว่า "ก็คำทั้งหมด(ดังกล่าวมานี้) นี้" ดังนี้เป็นต้น. (กรรมฐาน ๑๑) ชื่อว่า อนุกูล (ต่อบุคคลราคจริต) เพราะความเป็นอุบายข่มราคะ. ประกอบความ(ให้เต็ม) ว่า กรรมฐาน ๘ อนุกูล(ต่อบุคคลโทสจริต). แม้ในบทที่เหลือ ก็มีคำประกอบความอย่างนี้. คำว่า อย่างเดียว (ในคำว่า อานาปานสติ- กรรมฐานอย่างเดียว) นี้ เล็งถึงพวกอนุสติ คือเป็นกรรมฐานอย่างเดียว ในบรรดาพวกอนุสติทั้งหลาย, เพราะเหตุนั้น จึงมิได้เล็งถึงบุคคลโมหจริตและวิตกจริต เพราะบุคคลโมหจริตและวิตกจริตเหล่านั้น ยังได้[๑] กรรมฐานที่อนุกูลแม้อย่างอื่น.

---

๑ ปาฐะ เป็น อลพฺภนโต (เพราะไม่ได้) น่าจะเป็น ลพฺภนโต เหมือนอย่างในฉบับของมหามกุฏฯ จึงจะเข้ากับเรื่อง ได้แปลไปตามที่เห็นว่าน่าจะเป็น.

คุณเนาวรัตน์ เอี่ยมฉิม, คุณพิชัย-คุณพิชิต แก้วศิริพงษ์, คุณสุภาธิป ขจรกิตติยุทธ
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

"สทฺธาจริตสฺส[๑] ฉ อนุสฺสติโย"ติ อิทํ อติสปฺปายวเสน วุตฺตํ. อิมสฺเสว อุชุวิปจฺจนีกํ อิมสฺส อติสปฺปายนฺติ คเหตพฺพสฺส วิเสสสฺส อภาวโต สพฺพจริตานํ อนุกูลานิ. ปริตฺตนฺติ สราวมตฺตํ, อปฺปมาณนฺติ ตโต อธิกปฺปมาณํ. ปริตฺตํ วา สุปฺปสราวมตฺตํ, อปฺปมาณํ อธิกปฺปมาณํ ขลมณฺฑลาทิกสิณภาเวน ปริคฺคหิตํ.

คำว่า "อนุสติ ๖ อนุกูลต่อบุคคลสัทธาจริต" นี้ ท่านกล่าวไว้โดยเกี่ยวกับ เป็นสัปปายะยิ่ง. กสิณที่เหลือทั้งหลาย และอรูป ๔ ชื่อว่า อนุกูลต่อบุคคลจริตทั้งปวง เพราะไม่มีความพิเศษที่พึงถือเอาได้ว่า เป็นข้าศึกตรงต่อจริตนี้แล เป็นสัปปายะยิ่งสำหรับจริตนี้ ดังนี้. คำว่า ที่เป็นปริตตะ (เล็ก) คือที่มีขนาดเท่าขัน (หรือชามอ่าง), คำว่า ที่เป็นอัปปมาณ (หาประมาณมิได้) คือที่มีประมาณยิ่งกว่าขัน (หรือชามอ่าง)นั้น. อีกอย่างหนึ่ง กสิณที่มีขนาดกระด้งหรือขัน ชื่อว่า ปริตตะ, ที่มีประมาณยิ่งกว่า ชื่อว่า อัปปมาณะ ได้แก่มณฑลลานเป็นต้น ที่พระโยคีกำหนดถือเอาโดยความเป็นกสิณ.

จตฺตาโร ธมฺมาติ จตฺตาโร มนสิกรณียา ธมฺมา. อุตฺตรินฺติ สีลสมฺปทา, กลฺยาณมิตฺตตา, สปฺปายธมฺมสฺสวนํ, วีริยํ, ปญฺญาติ อิเมสุ ปญฺจสุ ธมฺเมสุ ปติฏฺฐานโต

คำว่า ธรรม ๔ อย่าง ได้แก่ธรรมที่ภิกษุพึงมนสิการ ๔ อย่าง. คำว่า ให้ยิ่งขึ้นไป คือ สูงกว่าความตั้งมั่นในธรรม ๕ อย่างเหล่านี้ คือ สีลสัมปทา ความถึงพร้อม

---

๑ ฉ. สทฺธาจริตสฺส ปุริมา ฉ อนุสฺสติโย.

คุณเนาวรัตน์ เอี่ยมฉิม, คุณพิชัย-คุณพิชิต แก้วศิริพงษ์, คุณสุภาธิป ขจรกิตติยุทธ
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

อุปริ. อสุภาติ อสุภภาวนา เอกาทสสุ อสุภกมฺมฏฺฐาเนสุ ภาวนานุโยโค[1] เมตฺตาติ อโนทิโส โอทิโส วา ปวตฺตา เมตฺตาภาวนา. อานาปานสฺสตีติ โสฬสวตฺถุกา อานาปานสฺสติสมาธิภาวนา.

แห่งศีล ๑, กัลยาณมิตตา ความเป็นผู้มีกัลยาณมิตร ๑, สัปปายธัมมัสสวนะ การฟังธรรมที่เป็นสัปปายะ ๑, วิริยะ ความเพียร ๑, ปัญญา ความรู้ ๑. คำว่า อสุภะ คือ อสุภภาวนา ได้แก่การประกอบเนือง ๆ ซึ่งภาวนาในอสุภกรรมฐาน ๑๑. คำว่า เมตตา ได้แก่เมตตาภาวนา ที่เป็นไปโดยหาขอบเขตมิได้ หรือโดยมีขอบเขต. คำว่า อานาปานสติ ได้แก่สมาธิภาวนาในอานาปานสติอันมีวัตถุ ๑๖.

วิตกฺกุปจฺเฉทายาติ มิจฺฉาวิตกฺกานํ อุปจฺฉินฺทนตฺถาย. อนิจฺจสญฺญาติ "สพฺเพ สงฺขารา อนิจฺจา"ติ[2] เอวํ ปวตฺตา อนิจฺจานุปสฺสนา. อสฺมิมานสมุคฺฆาตายาติ "อสฺมี"ติ อุปฺปชฺชนกสฺส นววิธมานสฺส[3] สมุจฺฉินฺทนาย. เอตฺถ หิ เอกสฺเสว

คำว่า เพื่อตัดวิตก คือเพื่อประโยชน์แก่การเข้าไปตัดเสียซึ่งมิจฉาวิตก. คำว่า อนิจจสัญญา ได้แก่อนิจจานุปัสสนาที่เป็นไปอย่างนี้ว่า "สพฺเพ สงฺขารา อนิจฺจา" สังขารทั้งหลายทั้งปวง ไม่เที่ยง ดังนี้. คำว่า เพื่อถอนอัสมิมานะ คือเพื่อตัดขาดมานะ

---

[1] ฉ. ภาวนานุโยคา.

[2] ขุ. ธ. ๒๕/๕๑, องฺ. ติก. ๒๐/๓๖๘, ขุ. มหา. ๒๙/๑๑๑.

[3] ฉ. นววิธสฺสาปิ มานสฺส.

คุณเนาวรัตน์ เอี่ยมฉิม, คุณพิชัย-คุณพิชิต แก้วศิริพงษ์, คุณสุภาธิป ขจรกิตติยุทธ
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

จตุตาโร ธมฺมา ภาเวตพฺพา วุตฺตา, น เอกสฺส จตุจริตตาย.[๑] เตน วิญฺญายติ "สพฺพานิปิ กมฺมฏฺฐานานิ สพฺพากุสล-วิกฺขมฺภนานิ สพฺพกุสลปริพฺรูหนานี"ติ.

๙ อย่าง ที่เกิดขึ้นว่า "เรามีอยู่" ดังนี้. จริงอยู่ ในสูตรนี้ สำหรับบุคคลคนเดียวเท่านั้น ตรัสว่า ควรเจริญธรรม ๔ อย่าง, จะได้ตรัสว่า ควรเจริญธรรม ๔ อย่าง เพราะความที่บุคคลคนเดียวมีจริต ๔ อย่าง ก็หาไม่. ด้วยคำนั้น ชนย่อมรู้ได้ว่า "กรรมฐานแม้ทั้งหมด เป็นเครื่องข่มอกุศลทั้งปวง เป็นเครื่องเพิ่มพูนกุศลทั้งปวง" ดังนี้.

เอกสฺเสว สุตฺต กมฺมฏฺฐานานิ วุตฺตานิ, น จายสฺมา ราหุโล สพฺพจริโตติ อธิปฺปาโย. วจนมตฺตเตติ "อสุภกมฺมฏฺฐานํ อสุภจริตสฺส อนุกูลนฺ"ติ เอวํ วุตฺตวจน-มตฺเต. อธิปฺปาโยติ ตถาวจนสฺส อธิปฺปาโย. โส ปน "สพฺพญฺเจตนฺ"ติ-อาทินา วิภาวิโต เอว.

อธิบายว่า ตรัสกรรมฐานสำหรับบุคคลเดียวเท่านั้นไว้ถึง ๗ กรรมฐาน, แต่ว่า ท่านพระราหุลมิได้เป็นคนจริตทุกจริต. คำว่า ในสักว่าคำพูดเท่านั้น คือ (ไม่ควรทำความยึดมั่น) ในสักว่าคำพูดที่กล่าวแล้วอย่างนี้ว่า "กรรมฐานโน้น อนุกูลต่อคนจริตโน้น" ดังนี้. คำว่า คำอธิบาย คือ (แสวงหา) คำอธิบายแห่งคำพูดอย่างนั้น. ก็คำอธิบายนั้น ท่านอาจารย์ได้เปิดเผยแล้ว

---

๑ ฉ. จตุจริยตาย.

ด้วยคำว่า "สพฺพญฺเจตํ" ก็คำทั้งหมด ดังกล่าวมานี้ ดังนี้เป็นต้นนั่นเทียว.

๔๘. เอวํ[1] "ปิโย ครุ"ติอาทินา[2] วุตฺตปฺปการํ กลฺยาณมิตฺตํ "อตฺตโน ปตฺตจีวรํ สยเมว คเหตฺวา"ติอาทินา วุตฺตนเยน อุปสงฺกมิตฺวา. โสมนสฺสเมว อุปฺปชฺชติ เอวํ "พหุปริสฺสโยยํ อตฺตภาโว ฐาเนเยว มยา นิยฺยาติโต"ติ. เตนาห "ยถา หี"ติ- อาทิ.

๔๘. พระโยคี ชื่อว่า เข้าไปหา กัลยาณมิตร ผู้มีประการดังกล่าวแล้วอย่างนี้ ด้วยคำว่า "น่ารัก น่าเคารพ" เป็นต้น ตามนัยที่ได้กล่าวไว้ว่า "ถือเอาบาตรและจีวรของตนเสียเองเท่านั้น" เป็นต้น. ชื่อว่า จะเกิดแต่โสมนัสอย่างเดียว ก็เมื่อพิจารณาอย่างนี้ว่า "อัตภาพอันมีอันตรายมากมายนี้ เราได้มอบไปในฐานะที่ควรแล้วเทียว"ดังนี้. เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวอุปมาว่า "ยถา หิ" เหมือนอย่างว่า ดังนี้เป็นต้น.

อตชฺชนีโยติ น ตชฺเชตพฺโพ น นิคฺคเหตพฺโพ. สฺวายํ อตชฺชนียภาโว โอวาจสฺสตาย วา สิยา, อาจริเย อนิวิฏฺฐเปมตาย วาติ ตทุภยํ ทสฺเสตุํ "ทุพฺพโจ วา"ติอาทิ วุตฺตํ. โย หิ

บทว่า อตชฺชนีโย แปลว่าเป็นผู้ที่อาจารย์พึงตักเตือนไม่ได้ คือพึงข่ม(ห้าม-ปราม)ไม่ได้. ท่านอาจารย์ประสงค์แสดงผลทั้ง ๒ อย่างนั้นว่า ความเป็นบุคคลผู้ที่อาจารย์พึงตักเตือนมิได้ นี้นั้น พึงมีเพื่อ

---

[1] ฉ. สทฺโทยํ น ทิสฺสติ.
[2] องฺ. สตฺตก. ๒๓/๓๓.

อาจริเยน ทุพฺพจนียมาโน[๑] โกปญฺจ โทสญฺจ อปฺปจฺจยญฺจ ปาตุกโรติ, โย วา "กิมฺสฺส สนฺติเก วาเสนา"ติ ปกฺกมติ, อยํ ทุวิโธปิ อตุชฺชนีโย. ธมฺเมนาติ โอวาทานุสาสนีธมฺเมน. คุฬฺหํ คนฺถนฺติ กมฺมฏฺฐานคนฺถํ, สจฺจปฏิจฺจสมุปฺปาทาทิสหิตํ คมฺภีรํ สุญฺญตาปฏิสํยุตฺตญฺจ.

ความเป็นผู้ว่ายากบ้าง, เพื่อหาความรักใคร่ติดอยู่ในอาจารย์มิได้บ้าง ดังนี้ จึงกล่าวว่า "เป็นผู้ว่ายากบ้าง" ดังนี้เป็นต้น. จริงอยู่ บุคคลใดพอถูกอาจารย์ตักเตือน ก็ทำความขัดเคือง ความโกรธ และความไม่เชื่อถือให้ปรากฏ ก็ดี, บุคคลใดคิดว่า "ประโยชน์อะไรด้วยการอยู่ในสำนักของคนผู้นั้นเล่า" ดังนี้ แล้วหลีกไปเสียก็ดี, บุคคลแม้ทั้ง ๒ จำพวกนี้ ชื่อว่าผู้ที่อาจารย์พึงตักเตือนมิได้. คำว่า (สงเคราะห์)ด้วยธรรม ได้แก่ ด้วยธรรม คือโอวาทและอนุสาสนี. คำว่า คันถะที่ลึกซึ้ง คือกรรมฐานคันถะ (บทเรียนเกี่ยวกับกรรมฐาน), อันประกอบด้วยสัจจะ และปฏิจจสมุปบาทเป็นต้น และเกี่ยวข้องกับสุญญตาอันลึกซึ้ง.

ตุมฺหากํ อตฺถายาติ วุตฺเตติ "สตฺโปริเส ปปาเต ปตเนน ตุมฺหากํ โกจิ อตฺโถ โหตี"ติ เกนจิ วุตฺเต.

ข้อว่า ตุมฺหากํ อตฺถายาติ วุตฺเต ความว่า รูปหนึ่งกล่าวว่า "ประโยชน์อะไร ๆ แก่ท่าน ด้วยการที่กระผมกระโดด

---

[๑] ฉ. ทุชฺชิยมาโน.

ฆํสนฺโตติ[๑] "มนุสฺสกฏเกน ตุมฺหากํ โกจิ อตฺโถ"ติ วุตฺเต ฆํสนฺโต นิรวเสสํ อตฺตภาวํ เขเปตุํ อุสฺสเหยฺยํ. "มม อสฺสาสปสฺสาสสนฺนิรุทฺธเนน[๒] ตุมฺหากํ โกจิ โรควูปสมาทิโก อตฺโถ อตฺถี"ติ เกนจิ วุตฺเต. ตีหิปิ ภิกฺขูหิ อาจริเย ภตฺติปฺปเวทนมุเขน วีริยารมฺโภ เอว ปเวทิโต.

ลงไปในเหวลึกชั่ว ๑๐๐ คนมีอยู่ละก็" ดังนี้. คำว่า ฏ ความว่า ภิกษุรูปหนึ่งกล่าวว่า "ประโยชน์อะไร ๆ แก่ท่านด้วยตะกอนมนุษย์มีอยู่ละก็" กระผมอาจถูอัตภาพให้สิ้นไปไม่มีเหลือ. อีกรูปหนึ่งกล่าวว่า "ประโยชน์อะไร ๆ แก่ท่านมีหายโรคได้เป็นต้น ด้วยการดับลมหายใจเข้าลมหายใจออกของกระผมมีอยู่ละก็". เป็นอันภิกษุทั้ง ๓ รูป ประกาศการริเริ่มความเพียร โดยการประกาศความภักดีในตัวอาจารย์ เป็นช่องทางนั้นเอง.

๔๙. อญฺญตฺถ ปวตฺติตฺวาปิ จิตฺตํ อาคมฺม ยตฺถ เสติ, โส ตสฺส อาสโย "มิคาสโย" วิย, อาสโย เอว อชฺฌาสโย. โส ทุวิโธ วิปนฺโน, สมฺปนฺโนติ. ตตฺถ วิปนฺโน สสฺสตาทิ-

๔๙. จิต แม้ว่าเป็นไปในอารมณ์อื่นแล้วกลับมาอาศัยอยู่ในอารมณ์ใดนั้น ชื่อว่าอาศัย ที่อาศัยแห่งจิตนั้น เหมือนอย่างคำว่า "มิคาสยะ" ที่อาศัยแห่งเนื้อ ฉะนั้น, อาศัยนั่นเองเป็นอัชฌาสัย. อัชฌาสัยนั้นมี ๒ อย่าง

---

๑ ฉ. ฆํเสนฺโตติ.

๒ ฉ. อสฺสาสปสฺสาสนิรุนฺธเนน,
สี. ...สนฺนิรุมฺภเนน.

มิจฺฉาภินิเวสนิสฺสิโต. สมฺปนฺโน ทุวิโธ วฏฺฏนิสฺสิโต วิวฏฺฏนิสฺสิโตติ. เตสุ วิวฏฺฏนิสฺสิโต อชฺฌาสโย "สมฺปนฺนชฺฌาสเยนา"ติ อิธาธิปฺเปโต.

คือ อัชฌาสัยวิบัติ ๑ อัชฌาสัยอันถึงพร้อม ๑. ในอัชฌาสัย ๒ อย่างนั้น อัชฌาสัยวิบัติอาศัยความยึดมั่นผิดว่า เที่ยง เป็นต้น. อัชฌาสัยอันถึงพร้อมมี ๒ อย่าง คือ ที่อาศัยวัฏฏะ ๑ ที่อาศัยวิวัฏฏะ ๑. ในอัชฌาสัยอันถึงพร้อม ๒ อย่างนั้น ในคำว่า "เป็นผู้มีอัชฌาสัยอันถึงพร้อม" นี้ ท่านประสงค์เอาอัชฌาสัยที่อาศัยวิวัฏฏะ.

อิทานิ นํ วิภาเคน ทสฺเสตุํ "อโลภาทีนํ วเสนา"ติอาทิ วุตฺตํ. ตตฺถ ฉหากาเรหีติ อลุพฺภนาทีหิ ฉหิ อากาเรหิ. สมฺปนฺนชฺฌาสเยนาติ ปุพฺพภาคิยานํ สีลสมฺปทาทีนํ สาธนวเสน, โลกุตฺตรานํ อุปนิสฺสยภาเวน จ สมฺปนฺโน อชฺฌาสโย เอตสฺสาติ สมฺปนฺนชฺฌาสโย, เตน. อโลภาทโย หิ อเนกโทสวิธมนโต, อเนกคุณาวหโต จ สตฺตานํ พหุปการา[1] วิเสสโต โยคิโน.

บัดนี้ ท่านอาจารย์ประสงค์แสดงอัชฌาสัยอันถึงพร้อมนั้น โดยการจำแนก จึงกล่าวว่า "โดยเกี่ยวกับคุณทั้งหลาย มีอโลภะเป็นต้น" ดังนี้เป็นต้น. ในคำเหล่านั้น คำว่า ด้วยอาการ ๖ คือด้วยอาการ ๖ มีอาการที่ไม่โลภเป็นต้น. คำว่า เป็นผู้มีอัชฌาสัยอันถึงพร้อม ความว่า ชื่อว่าเป็นผู้มีอัชฌาสัยอันถึงพร้อม เพราะอรรถว่ามีอัชฌาสัยอันถึงพร้อม โดยเกี่ยวกับการทำคุณอันเป็นส่วน–

[1] ฉ. พหุการา.

ตถา หิ อโลภาทโย มจฺเฉรมลาทีนํ ปฏิปกฺขภาเวน ปวตฺตนฺติ. วุตฺตํ เหตํ :

"อโลโภ มจฺเฉรมลสฺส ปฏิปกฺโข, อโทโส ทุสฺสีลฺยมลสฺส, อโมโห กุสเลสุ ธมฺเมสุ อภาวนายาติ.[๑] อโลโภ เจตฺถ ทานเหตุ, อโทโส สีลเหตุ, อโมโห ภาวนาเหตุ.

เบื้องต้น มีศีลสัมปทาเป็นต้น ให้สำเร็จ, และโดยความเป็นอุปนิสยปัจจัย แก่โลกุตรธรรมทั้งหลาย, ได้แก่เป็นผู้มีอัชฌาสัยอันถึงพร้อมนั้น. จริงอยู่ ธรรมทั้งหลายมีอโลภะเป็นต้น เป็นอุปการะมากแก่สัตว์ทั้งหลาย โดยการกำจัดโทษเป็นอเนก, และโดยการนำมาซึ่งคุณเป็นอเนก เป็นอุปการะมากมาย แก่พระโยคีโดยพิเศษ. จริงอย่างนั้น ธรรมทั้งหลายมีอโลภะเป็นต้น ย่อมเป็นไปโดยความเป็นปฏิปักษ์ต่อมลทินคือมัจฉริยะเป็นต้น. ข้อนี้สมจริงตามที่พระอรรถกถาจารย์กล่าวไว้ว่า :

"อโลภะ เป็นปฏิปักษ์ต่อมลทิน คือ ความตระหนี่, อโทสะ เป็นปฏิปักษ์ต่อมลทิน คือ ความทุศีล; อโมหะ เป็นปฏิปักษ์ต่อความไม่เจริญ ในกุศลธรรมทั้งหลาย ดังนี้. อนึ่ง

---

๑ ฉ. อภาวนาย.

เตสุ จ อโลเภน อนธิกํ คณฺหาติ ลุทฺธสฺส อธิกคฺคหณโต, อโทเสน อนูนํ ทุฏฺฐสฺส โอนคฺคหณโต[๑], อโมเหน อวิปรีตํ มุฬฺหสฺส วิปรีตคฺคหณโต.

ในบรรดาธรรม มีอโลภะเป็นต้นเหล่านี้ อโลภะเป็นเหตุแห่งทาน, อโทสะเป็นเหตุแห่งศีล อโมหะเป็นเหตุแห่งภาวนา. อนึ่ง ในบรรดาธรรม มีอโลภะเป็นต้นเหล่านั้น บุคคล ย่อมถือเอาไม่มากเกินไป เพราะอโลภะ เพราะคนโลภมีการถือเอามากเกินไป, ย่อมถือเอาไม่บกพร่องเพราะอโทสะ เพราะคนมักโกรธ มีการถือเอาบกพร่อง, ย่อมถือเอาไม่ผิดพลาด เพราะอโมหะ เพราะคนหลงมีการถือเอาผิดพลาด.

อโลเภน เจตฺถ วิชฺชมานํ โทสํ โทสโต ธาเรนฺโต โทเส ปวตฺตติ, ลุทฺโธ หิ โทสํ ปฏิจฺฉาเทติ. อโทเสน วิชฺชมานํ

อนึ่ง ในบรรดาธรรมมีอโลภะเป็นต้นเหล่านี้ บุคคลยอมรับโทษที่มีอยู่ โดยความเป็นโทษ ย่อมเป็นไป(สารภาพ)ในโทษ เพราะ

---

[๑] ฉ. อูนคฺคหณโต.

คุณํ คุณโต ธาเรนฺโต คุเณ ปวตฺตติ, ทุฏฺโจ หิ คุณํ มกฺเขติ. อโมเหน ยาถาวํ ยาถาวโต[๑] ธาเรนฺโต ยถาสภาเว[๒] ปวตฺตติ, มุฬฺโห หิ ตจฺฉํ "อตจฺฉนฺ"ติ อตจฺฉญฺจ "ตจฺฉนฺ"ติ คณฺหาติ. อโลเภน จ ปิยวิโยคทุกฺขํ[๓] น โหติ ลุทฺธสฺส ปิยสภาวโต ปิยวิโยคาสหนโต จ, อโทเสน อปฺปิยสมฺปโยคทุกฺขํ น โหติ ทุฏฺจสฺส อปฺปิยสภาวโต, อปฺปิยสมฺปโยคาสหนโต จ, อโมเหน อิจฺฉิตาลาภทุกฺขํ น โหติ, อมุฬฺหสฺส หิ "ตํ กุเตตฺถ ลพฺภา"ติ เอวมาทิปจฺจเวกฺขณสภาวโต.

อโลภะ, เพราะว่าคนโลภย่อมปกปิดโทษ. ย่อมยอมรับคุณที่มีอยู่โดยความเป็นคุณ ย่อมเป็นไป (ประพฤติ) ในคุณเพราะอโทสะ, เพราะว่าคนมักโกรธ ย่อมลบหลู่คุณ. ย่อมยอมรับสภาวะตามที่เป็นจริง โดยเป็นสภาวะตามที่เป็นจริง ย่อมเป็นไป (ประพฤติ) ในสภาวะตามที่เป็นจริง เพราะอโมหะ, เพราะว่า คนหลงย่อมถือเอาสิ่งที่จริงว่า "ไม่จริง" และสิ่งที่ไม่จริงว่า "จริง". อนึ่ง ทุกข์เพราะความพลัดพรากจากสิ่งที่รัก ย่อมไม่มีเพราะอโลภะ เพราะคนโลภต้องมีสิ่งที่ตนรักเป็นปกติ และเพราะคนโลภ ทนความพลัดพรากจากสิ่งที่รักมิได้, ทุกข์เพราะความ

---

[๑] ฉ. ยาถาวสภาวํ ยาถาวสภาวโต.

[๒] ฉ. ยาถาวสภาเว.

[๓] ฉ. ปิยวิปฺปโยคทุกฺขํ.

คุณทัศนีย์ พวงไพโรจน์
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

ประจวบกับสิ่งที่ไม่เป็นที่รัก ย่อมไม่มีเพราะอโทสะ เพราะคนมักโกรธ ต้องมีสิ่งที่ตนเกลียดเป็นปกติ, และเพราะคนมักโกรธ ทนความประจวบกับ สิ่งที่ไม่เป็นที่รักมิได้, ทุกข์เพราะไม่ได้สิ่งที่ต้อง-การ ย่อมไม่มีเพราะอโมหะ, เพราะว่า คนไม่หลงมีการพิจารณาอย่างนี้ว่า "ข้อนั้น เราจะหาได้ในธรรมนี้ แต่ที่ไหนกัน" ดังนี้เป็นต้นเป็นปกติ.

อโลเภน เจตฺถ ชาติทุกฺขํ น โหติ อโลภสฺส ตณฺหาปฏิปกฺขโต, ตณฺหามูลกตฺตา จ ชาติทุกฺขสฺส, อโทเสน ชราทุกฺขํ น โหติ ติกฺขโทสสฺส ขิปฺปํ ชราสมฺภวโต, อโมเหน มรณทุกฺขํ น โหติ, สมฺโมหมรณญฺจ[1] ทุกฺขํ, น จ ตํ

อนึ่ง ในบรรดาธรรมมีอโลภะเป็นต้นเหล่านี้ ชาติทุกข์ย่อมไม่มีเพราะอโลภะ เพราะอโลภะ เป็นปฏิปักษ์ต่อตัณหา และเพราะชาติทุกข์มีตัณหาเป็นมูล, ชราทุกข์ย่อมไม่มีเพราะอโทสะ เพราะบุคคลผู้มีโทสะแข็งกล้า มีความแก่เร็ว,

๑. ฉ. สมฺโมหมรณญฺหิ.

อมุฬฺหสฺส โหติ. อโลเภน จ คหฏฺฐานํ, อโมเหน ปพฺพชิตานํ, อโทเสน ปน สพฺเพสมฺปิ สุขสํวาสตา โหติ.

มรณทุกข์ย่อมไม่มีเพราะอโมหะ, ก็ความหลงตายเป็นทุกข์, แต่คนไม่หลงย่อมไม่มีทุกข์ คือความหลงตายนั้น. อนึ่ง ความอยู่ร่วมกันเป็นสุขแห่งพวกคฤหัสถ์ ย่อมมีเพราะอโลภะ, ความอยู่ร่วมกันเป็นสุขแห่งพวกบรรพชิต ย่อมมีเพราะอโมหะ, ก็ความอยู่ร่วมกันเป็นสุขแม้แห่งคนทั้งปวง ย่อมมีเพราะอโทสะ.

วิเสสโต เจตฺถ อโลเภน เปตฺติวิสเย อุปปตฺติ น โหติ, เยภุยฺเยน หิ สตฺตา ตณฺหาย เปตฺติวิสยํ อุปปชฺชนฺติ, ตณฺหาย จ ปฏิปกฺโข อโลโภ. อโทเสน นิรเย อุปปตฺติ น โหติ, โทเสน หิ จณฺฑชาติตาย[๑] โทสสทิสํ นิรยํ

อนึ่ง โดยพิเศษ ในบรรดาธรรมมีอโลภะเป็นต้นเหล่านี้ ความอุปบัติในเปรตวิสัย ย่อมไม่มีเพราะอโลภะ, เพราะว่าสัตว์ทั้งหลายโดยมาก เข้าถึงเปรตวิสัยเพราะตัณหา, ก็อโลภะเป็นปฏิปักษ์ต่อตัณหา. ความอุปบัติในนรก ย่อม

---

[๑] สี. จณฺฑชาลตาย.

อุปปชฺชนฺติ, โทสสฺส จ ปฏิปกฺโข อโทโส. อโมเหน ติรจฺฉานโยนิยํ นิพฺพตฺติ น โหติ, โมเหน หิ นิจฺจสมฺมุฬฺหํ ติรจฺฉานโยนึ อุปปชฺชนฺติ, โมหปฏิปกฺโข จ อโมโห. เอเตสุ จ อโลโภ ราควเสน อุปคมนสฺส อภาวกโร, อโทโส โทสวเสน อปคมนสฺส, อโมโห โมเหน[๑] อมชฺฌตฺตภาวสฺส.

ไม่มีเพราะอโทสะ, เพราะว่าสัตว์ทั้งหลาย ย่อมเข้าถึงนรกอันเสมือนโทสะ เพราะความที่มีชาติดุร้ายได้เพราะโทสะ, ก็อโทสะเป็นปฏิปักษ์ต่อโทสะ. ความมิบังเกิดในกำเนิดเดรัจฉาน ย่อมไม่มีเพราะอโมหะ, เพราะว่าสัตว์ทั้งหลาย ย่อมเข้าถึงกำเนิดเดรัจฉาน ซึ่งลุ่มหลงเป็นนิตย์ได้เพราะโมหะ, ก็อโมหะเป็นปฏิปักษ์ต่อโมหะ. อนึ่ง ในบรรดาธรรมมีอโลภะเป็นต้นนี้ อโลภะเป็นตัวกระทำให้ไม่มีความข้องแวะด้วยอำนาจราคะ, อโทสะเป็นตัวกระทำให้ไม่มีความข้องแวะ ด้วยอำนาจโทสะ, อโมหะเป็นตัวกระทำให้ไม่มีความไม่เป็นกลางด้วยโมหะ.

---

๑ ฉ. โมหวเสน.

ตีหิปิ เจเตหิ ยถาปฏิปาฏิยา เนกฺขมฺมสญฺญา อพฺยาปาทสญฺญา อวิหึสาสญฺญาติ อิมา ติสฺโส, อสุภสญฺญา อปฺปมาณสญฺญา ธาตุสญฺญาติ อิมา จ ติสฺโส สญฺญา[๑] โหนฺติ. อโลเภน ปน กามสุขลฺลิกานุโยคอนฺตสฺส, อโทเสน อตฺตกิลมถานุโยคอนฺตสฺส ปริวชฺชนํ โหติ, อโมเหน มชฺฌิมาย ปฏิปตฺติยา ปฏิปชฺชนํ. ตถา อโลเภน อภิชฺฌากายคนฺถสฺส ปเภทนํ โหติ, อโทเสน พฺยาปาทกายคนฺถสฺส, อโมเหน เสสคนฺถทฺวยสฺส. ปุริมานิ จ เทฺว สติปฏฺฐานานิ ปุริมานํ ทฺวินฺนํ อานุภาเวน, ปจฺฉิมานิ ปจฺฉิมสฺเสว อานุภาเวน อิชฺฌนฺติ.

อนึ่ง สัญญา ๓ เหล่านี้ คือ เนกขัมมสัญญา อัพยาปาทสัญญา อวิหิงสาสัญญา, และสัญญา ๓ เหล่านี้คือ อสุภสัญญา อัปปมาณสัญญา ธาตุสัญญา ย่อมมีได้ด้วยธรรมทั้ง ๓ นี้ตามลำดับ. ส่วนความงดเว้นส่วนสุด คือ กามสุขัลลิกานุโยค ย่อมมีได้เพราะอโลภะ, ความงดเว้นส่วนสุด คือ อัตตกิลมถานุโยค ย่อมมีได้เพราะอโทสะ, การปฏิบัติข้อปฏิบัติอันเป็นสายกลาง ย่อมมีได้เพราะอโมหะ. อย่างนั้นเหมือนกัน การทำลายอภิชฌากายคันถะ ย่อมมีได้เพราะอโลภะ, การทำลายพยาปาทกายคันถะ ย่อมมีได้เพราะอโทสะ, การทำลายคันถะ ๒ ที่เหลือ ย่อมมีได้เพราะอโมหะ. อนึ่ง สติปัฏฐาน

---

[๑] ฉ. สญฺญาโย.

๒ ข้อต้น ย่อมสำเร็จได้เพราะอานุภาพแห่งธรรม ๒ อย่างข้างต้น (คืออโลภะกับอโทสะ), สติปัฏฐาน ๒ ข้อหลัง ย่อมสำเร็จได้เพราะอานุภาพแห่งธรรมอย่างหลัง (คืออโมหะ)นั่นเทียว.

อโลโภ เจตฺถ อาโรคฺยสฺส ปจฺจโย โหติ, อลุทฺโธ หิ โลภนียมฺปิ อสปฺปายํ น เสวติ, เตน อโรโค โหติ. อโทโส โยพฺพนสฺส, อทุฏฺโฐ หิ วลิตปลิตาวเหน โทสคฺคินา อฑยฺหมาโน ทีฆรตฺตํ ยุวา โหติ. อโมโห ทีฆายุกตาย, อมูฬฺโห หิ หิตาหิตํ ญตฺวา อหิตํ ปริวชฺเชนฺโต, หิตญฺจ ปฏิเสวมาโน ทีฆายุโก โหติ.

อนึ่ง ในธรรม ๓ อย่างมีอโลภะเป็นต้นนี้ อโลภะย่อมเป็นปัจจัยแก่ความไม่มีโรค, เพราะว่าคนไม่โลภ ย่อมไม่เสพสิ่งเป็นอสัปปายะ แม้ว่าน่าโลภ, เพราะ-เหตุนั้น จึงเป็นคนไม่มีโรค. อโทสะย่อมเป็นปัจจัยแก่ความเป็นหนุ่มเป็น-สาว, เพราะว่าคนไม่มักโกรธ เมื่อไม่ถูกไฟคือโทสะอันนำมา ซึ่งความเป็นผู้มีหนังเหี่ยวย่น มีผมหงอกเผารนอยู่ ย่อมเป็นหนุ่มเป็นสาวอยู่ได้นาน. อโมหะ ย่อมเป็นปัจจัย แก่ความเป็นผู้มีอายุยืน, เพราะว่า

คนไม่หลง รู้จักสิ่งที่เป็นประโยชน์และหาประโยชน์มิได้ แล้วก็ละเว้นสิ่งอันหาประโยชน์มิได้เสีย, และซ่องเสพแต่สิ่งที่เป็นประโยชน์ จึงเป็นผู้มีอายุยืน.

อโลโภ เจตฺถ โภคสมฺปตฺติยา ปจฺจโย จาเคน โภคปฏิลาภโต, อโทโส มิตฺตสมฺปตฺติยา เมตฺตาย มิตฺตานํ ปฏิลาภโต, อปริหานโต จ, อโมโห อตฺตสมฺปตฺติยา, อมุโฬฺห หิ อตฺตโน หิตเมว กโรนฺโต อตฺตานํ สมฺปาเทติ. อโลโภ จ ทิพฺพวิหารสฺส ปจฺจโย โหติ, อโทโส พฺรหฺมวิหารสฺส, อโมโห อริยวิหารสฺส.

อนึ่ง ในธรรม ๓ อย่างมีอโลภะเป็นต้นนี้ อโลภะย่อมเป็นปัจจัยแก่โภคสมบัติ เพราะมีการได้โภคทรัพย์มา ก็โดยการบริจาค, อโทสะ ย่อมเป็นปัจจัยแก่มิตรสมบัติ เพราะมีการได้มิตรทั้งหลาย และไม่เสื่อมมิตรได้ ก็โดยเมตตา, อโมหะ เป็นปัจจัยแก่อัตตสมบัติ, เพราะว่าคนไม่หลง เมื่อกระทำอยู่ซึ่งประโยชน์แก่ตนเท่านั้น ก็ย่อมทำตนให้ถึงพร้อมได้. อนึ่ง อโลภะย่อมเป็นปัจจัยแก่ทิพวิหาร, อโทสะย่อมเป็นปัจจัย แก่พรหมวิหาร, อโมหะย่อมเป็นปัจจัยแก่อริยวิหาร.

อโลเภน เจตฺถ สกปกฺเขสุ สตฺตสงฺขาเรสุ นิพฺพิกาโร[๑] โหติ เตสํ วินาเสน อภิสงฺคเหตุกสฺส ทุกฺขสฺส อภาวา, อโทเสน ปรปกฺเขสุ, อทุฏฺฐสฺส หิ เวรีสุปิ เวริสญฺญาย อภาวโต, อโมเหน อุทาสินปกฺเขสุ อมุฬฺหสฺส[๒] สพฺพาภิสงฺคตาย อภาวโต.

อนึ่ง ในธรรม ๓ อย่าง มีอโลภะเป็นต้นนี้ ความไม่ผันแปรในเพราะสัตว์และสังขารทั้งหลาย อันเป็นฝ่ายตน ย่อมมีได้เพราะอโลภะ เพราะสัตว์ และสังขารเหล่านั้นพินาศไป ก็ไม่มีทุกข์อันมีความติดข้องเป็นเหตุ, ความไม่ผันแปรในเพราะสัตว์และสังขาร อันเป็นฝ่ายอื่นย่อมมีได้ เพราะอโทสะ, เพราะคนไม่มักโกรธ ไม่มีความสำคัญในชนทั้งหลาย แม้ว่าเป็นศัตรูว่าเป็นศัตรูกัน, ความไม่ผันแปรในสัตว์และสังขาร อันเป็นฝ่ายที่ควรวางเฉย (คือไม่ถือว่าเป็นฝ่ายตนหรือฝ่ายอื่น) ย่อมมีได้เพราะอโมหะ เพราะคนไม่หลง ไม่มีความติดข้องในสิ่งทั้งปวง.

---

[๑] ฉ. นิพฺพุโต.
[๒] ฉ. อมุฬฺหสฺส.

อโลเภน จ อนิจฺจทสฺสนํ โหติ, ลุทฺโธ หิ อุปโภคาสาย อนิจฺเจปิ สงฺขาเร อนิจฺจโต, น ปสฺสติ. อโทเสน ทุกฺขทสฺสนํ, อโทสชฺฌาสโย หิ ปริจฺจตฺต- อาฆาตวตฺถุปริคฺคโห สงฺขาเรเยว ทุกฺขโต ปสฺสติ. อโมเหน อนตฺตทสฺสนํ, อมุโฬฺห หิ ยาถาวคฺคหณกุสโล อปรินายกํ ขนฺธปญฺจกํ อปรินายกโต พุชฺฌติ. ยถา จ เอเตหิ อนิจฺจทสฺสนาทีนิ, เอวํ เอเตปิ อนิจฺจทสฺสนาทีหิ โหนฺติ. อนิจฺจทสฺสเนน หิ อโลโภ โหติ, ทุกฺขทสฺสเนน อโทโส, อนตฺตทสฺสเนน อโมโห. โก หิ นาม "อนิจฺจมิทนฺ"ติ สมฺมา ญตฺวา ตสฺสตฺถาย ปิหํ อุปฺปาเทยฺย, สงฺขาเร วา "ทุกฺขนฺ"ติ ชานนฺโต อปรมฺปิ อจฺจนฺตติขิณํ โกธทุกฺขํ อุปฺปาเทยฺย, อตฺตสุญฺญตํ

อนึ่ง การเห็นว่าไม่เที่ยง ย่อมมีได้เพราะอโลภะ, เพราะว่าคนโลภ ย่อมไม่เห็นสังขารทั้งหลายซึ่งแม้ไม่เที่ยงว่าไม่เที่ยง เพราะหวังจะใช้สอย. การเห็นว่าเป็นทุกข์ ย่อมมีได้เพราะอโทสะ, เพราะว่า บุคคลผู้มีอัชฌาสัยในอโทสะ ซึ่งเป็นผู้สละความยึดถือในอาฆาตวัตถุ ย่อมเห็นสังขารทั้ง-หลายนั่นเทียว ว่าเป็นทุกข์. การ-เห็นว่าเป็นอนัตตา ย่อมมีได้เพราะอโมหะ, เพราะว่าคนไม่หลง ซึ่งเป็นผู้ฉลาดในการถือเอาตามความเป็นจริง ย่อมรู้ขันธ์ ๕ อันไม่มีนายว่าไม่มีนาย. เหมือนอย่างว่า การเห็นว่าไม่เที่ยงเป็นต้น ย่อมมีได้เพราะธรรมเหล่านี้ ฉันใด, แม้ธรรมเหล่านี้ ก็ย่อมมีได้เพราะการเห็นว่าไม่เที่ยงเป็นต้น ฉันนั้น. จริงอยู่ อโลภะย่อมมีได้เพราะการ

คุณประพิณ เหลืองประเสริฐ
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

จ พุชฺฌิตฺวา ปุน สมฺโมหํ อาปชฺเชยฺยา"ติ.[๑]

เห็นว่าไม่เที่ยง, อโทสะย่อมมีได้ เพราะการเห็นว่าเป็นทุกข์,อโมหะย่อมมีได้ เพราะการเห็นว่าเป็นอนัตตา. ก็ใครเล่า รู้โดยชอบว่า "สิ่งนี้ไม่เที่ยง" แล้วก็ยังทำความรักให้เกิดขึ้น เพื่อประโยชน์แก่สิ่งนั้นอีก, หรือว่าเมื่อทราบอยู่ซึ่งสังขารทั้งหลายว่า "เป็นทุกข์" ก็ยังทำทุกข์ คือความโกรธจัดแม้อย่างอื่นให้เกิดขึ้นอีก, และรู้ความเป็นของว่างจากอัตตา แล้วก็ยังถึงความลุ่มหลงอีก" ดังนี้.

เตน วุตฺตํ "ปุพฺพภาคิยานํ สีลสมฺปทาทีนํ สาธนวเสน, โลกุตฺตรานํ อุปนิสฺสยภาเวน จ สมฺปนฺโน อชฺฌาสโย เอตสฺสาติ สมฺปนฺนชฺฌาสโย"ติ. เตนาห "เอวํ ติสฺสนฺนํ โพธีนํ อญฺญตรํ ปาปุณาตี"ติ.

เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้าจึงกล่าวว่า "ชื่อว่าเป็นผู้มีอัชฌาสัยอันถึงพร้อม เพราะอรรถว่ามีอัชฌาสัยอันถึงพร้อม โดยเกี่ยวกับการทำคุณอันเป็นส่วนเบื้องต้น มีศีลสัมปทาเป็นต้นให้สำเร็จ, และโดยความเป็น

---

๑ อฏฺฐสาลินี ๒๒๑.

อุปนิสยปัจจัยแก่โลกุตรธรรมทั้งหลาย"ดังนี้. เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "ย่อมบรรลุโพธิ (การตรัสรู้) อย่างใดอย่างหนึ่งแห่งโพธิทั้ง ๓ อย่างนี้" ดังนี้.

อิทานิ เต อชฺฌาสเย ปาฬิยาว วิภาเวตุํ "ยถาหา"ติอาทิ วุตฺตํ. ตตฺถ ฉาติ คณนปริจฺเฉโท. อชฺฌาสยาติ ปริจฺฉินฺนธมฺมนิทสฺสนํ. อุภยํ ปน เอกชฺฌํ กตฺวา ฉพฺพิธา อชฺฌาสยาติ อตฺโถ. โพธิสตฺตาติ พุชฺฌนกสตฺตา, โพธิยา วา นิยตภาเวน สตฺตา ลคฺคา, อธิมุตฺตา ตนฺนินฺนา ตปฺโปณาติ อตฺโถ.

บัดนี้ ท่านอาจารย์ประสงค์จะเปิดเผยอัชฌาสัยเหล่านั้น โดยพระบาลีนั่นเอง จึงกล่าวว่า "เหมือนอย่างที่ท่านกล่าวว่า" เป็นต้น. ในคำเหล่านั้น คำว่า ๖ เป็นการกำหนดจำนวนนับ. คำว่า อัชฌาสัย เป็นการแสดงถึงธรรมที่ได้กำหนดไว้. แต่เพราะรวมคำทั้ง ๒ ให้เป็นคำเดียวกัน จึงมีความหมายว่า ฉพฺพิธา อชฺฌาสยา - อัชฌาสัยมี ๖ อย่างดังนี้. คำว่า โพธิสัตว์ ได้แก่ สัตว์ผู้จะตรัสรู้, อีกอย่างหนึ่ง ได้แก่สัตว์ผู้ข้อง คือน้อมใจไปโดยความเป็นสัตว์ที่เที่ยงต่อการตรัสรู้ ความว่า โน้มไปในการตรัสรู้นั้น โอนไปในการตรัสรู้นั้น.

โพธิปริปากาย สํวตฺตนฺตีติ ยถาภินีหารํ อตฺตนา ปตฺตพฺพโพธิยา ปริปาจนาย ภวนฺติ.

คำว่า ย่อมเป็นไปพร้อมเพื่อความสุกรอบแห่งโพธิ คือย่อมมีเพื่อการทำโพธิที่ตนพึง

อโลภชฺฌาสยาติ อลุพฺภนากาเรน ปวตฺตชฺฌาสยา, อาทิโต "กถํ นุโข มยํ สพฺพตฺถ, สพฺพทา จ อลุทฺธาเอว เหสฺสามา"ติ, มชฺเฌ จ อลุพฺภนวเสเนว, ปจฺฉา จ ตสฺเสว โรจนวเสน ปวตฺตชฺฌาสยา.

บรรลุให้สุกรอบได้ ตามสมควรแก่อภินิหาร. คำว่า มีอัชฌาสัยในอโลภะ คือมีอัชฌาสัยเป็นไปโดยอาการที่ไม่โลภ, ได้แก่ มีอัชฌาสัยเป็นไปด้วยอำนาจความไม่โลภมาตั้งแต่ต้น และในท่ามกลางโดยนัยว่า "เราจักเป็นคนไม่โลภเลย ในที่ทั้งปวง, และตลอดกาลทั้งปวงได้อย่างไรหนอ"ดังนี้, และด้วยอำนาจการยังความไม่โลภนั้น นั่นแหละ ให้รุ่งเรืองขึ้นในภายหลัง.

โลเภ โทสทสฺสาวิโนติ ลุพฺภนลกฺขเณ โลเภ สพฺพปฺปกาเรน อาทีนวทสฺสิโน[๑]. อิทนฺตสฺส อชฺฌาสยสฺส เอกเทสโต พฺรูหนาการทสฺสนํ. โลเภ หิ อาทีนวํ, อโลเภ จ อานิสํสํ ปสฺสนฺตสฺส อโลภชฺฌาสโย ปริวฑฺฒติ, สฺวายํ ตตฺถ อาทีนวานิสํสทสฺสนวิธิ วิภาวิโตเยว.

คำว่า มีปกติเห็นโทษในโลภะ คือมีปกติเห็นโทษโดยอาการทั้งปวงในโลภะ ซึ่งมีความอยากเป็นลักษณะ. คำนี้ เป็นการแสดงอาการงอกงามแห่งอัชฌาสัยนั้น โดยส่วนหนึ่ง. จริงอยู่ อัชฌาสัยในอโลภะ ย่อมเจริญโดยรอบ แก่บุคคลผู้เล็งเห็นอยู่ซึ่งโทษในโลภะ, และอานิสงส์ในอโลภะ, วิธีเล็ง

[๑] ฉ. อาทีนวทสฺสาวิโน.

เสสปเทสุปิ อิมินา นเยน อตฺโถ เวทิตพฺโพ.

เห็นโทษและอานิสงส์ในโลกะและอโลกะนั้นนี้นั้น ท่านก็ได้เปิดเผยไว้แล้วเทียว. แม้ในบทที่เหลือทั้งหลาย ก็พึงทราบความหมายโดยนัยนี้.

อยํ ปน วิเสโส : เนกฺขมฺมนฺติ อิธ ปพฺพชฺชา. ปวิเวโก ตทงฺควิเวโก, วิกฺขมฺภนวิเวโก, กายวิเวโก, จิตฺตวิเวโก จ. นิสฺสรณํ นิพฺพานํ. สพฺพภวคตีสูติ สพฺเพสุ ภเวสุ, สพฺพาสุ จ คตีสุ. ตทธิมุตฺตตายาติ ยทตฺถํ ภาวนานุโยโค ยทตฺถา จ ปพฺพชฺชา, ตทธิมุตฺเตน. เตเนวาห "สมาธาธิมุตฺเตนา"[๑]ติอาทิ.

ส่วนต่อไปนี้เป็นข้อที่แปลกไป : คำว่า เนกขัมมะ ในที่นี้คือการบวช. ชื่อว่า ปวิเวก ได้แก่ ตทังควิเวก, วิกขัมภนวิเวก, กายวิเวก, และจิตตวิเวก. ชื่อว่า นิสสรณ ได้แก่ นิพพาน. คำว่า ในภพและคติทั้งปวง คือในภพทั้งปวงและในคติทั้งปวง. คำว่า โดยความเป็นผู้น้อมใจไป ในธรรมเหล่านั้น ความว่า การประกอบเนือง ๆ ซึ่งภาวนามีเพื่อประโยชน์แก่ธรรมใด และการบวชมีธรรมใดเป็นประโยชน์ ก็พึงเป็นผู้น้อมใจไปในธรรมนั้น. เพราะเหตุนั้นนั่นเทียว ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "พึงเป็นผู้น้อมใจไปในสมาธิ" ดังนี้เป็นต้น.

---

[๑] ฉ. สมาธิมุตฺเตน.

๔๐. "กิญจริโตสี"[๑]ติ ปุจฺฉิโต สเจ "น ชานามี"ติ วเทยฺย, "เก วา เต ธมฺมา พหุลํ สมุทาจรนฺตี"ติ ปุจฺฉิตพฺโพ. กึ วาติ กึ อสุภํ วา อนุสฺสติฏฺฐานํ วา อญฺญํ วา. กินฺเต มนสิกโรโต ผาสุ โหตีติ จิตฺตสฺส เอกคฺคภาเวน สุขํ โหติ. จิตฺตํ นมตีติ ปกติยาว อภิรติวเสน นมติ.

๔๐. ถ้าหากพระโยคี ผู้ถูกถามว่า "ท่านเป็นคนจริตอะไร" พึงตอบว่า "กระผมไม่ทราบ" ดังนี้, ก็ต้องถามเธอว่า "ธรรมเหล่าไหนเป็นไปมากสำหรับท่าน" ดังนี้. คำว่า กรรมฐานอะไร คืออสุภกรรมฐานหรือหรือว่าอนุสติฐาน หรือว่ากรรมฐานอื่น. คำว่า เมื่อท่านมนสิการกรรมฐานอะไรจึงจะมีความผาสุก คือ(เมื่อท่านมนสิการกรรมฐานอะไร) สุขจึงจะมีได้ โดยความที่จิตเป็นเอกัคคะ(มีอารมณ์เดียว). คำว่า จิต (ของท่าน) น้อมไป (ในกรรมฐานไหน) คือ น้อมไปด้วยอำนาจความยินดียิ่งตามปกตินั่นเอง.

เอวมาทีหีติ อาทิ-สทฺเทน อิริยาปถาทีนํ สงฺคโห ทฏฺฐพฺโพ. เตปิ หิ น สพฺพสฺส เอกํสโต พฺยภิจาริโนเอว. ตถา หิ สมุทาจาโร ปุจฺฉิตพฺโพ วุตฺโต. "อสุกญฺจ

ด้วยอาทิ-ศัพท์ในบทว่า เอวมาทีหิ พึงเห็นว่า สงเคราะห์เอาเหตุบอกจริยาอย่างอื่นมีอิริยาบถเป็นต้น. ก็เหตุบอกจริยาแม้เหล่านั้น หาได้เป็นไปชัดเจนแก่ทุกคนโดย-

๑ ฉ. กึ จริโตสิ.

อสุภญฺจ มนสิการวิธึ กติปยํ ทิวสํ อนุยุญฺชาหี''ติ จ ปวตฺตพฺโพ.

ส่วนเดียวไม่ (จึงต้องถามถึงความเป็นไปของธรรมต่อไป). จริงอย่างนั้น ความเป็นไป(ของธรรม)ที่ควรถาม ท่านอาจารย์ก็ได้กล่าวถึงแล้ว. และอาจารย์ควรบอกพระโยคีว่า "ขอท่านจงประกอบเนือง ๆ ซึ่งวิธีมนสิการอย่างโน้นและอย่างนั้น สัก ๒-๓ วันเถิด" ดังนี้.

"ปกติยา อุคฺคหิตกมฺมฏฺฐานสฺสา"ติ อิทํ ยํ กมฺมฏฺฐานํ คเหตุกาโม, ตตฺถ สชฺฌายวเสน วา มนสิการวเสน วา กตปริจยํ สนฺธาย วุตฺตํ. เอกํ เทฺว นิสชฺชานีติ เอกํ วา เทฺว วา อุณฺหาสนานิ. สชฺฌายํ กาเรตฺวาติ[1] อตฺตโน สมฺมุขาว อธียาเปตฺวา หาเปตพฺพํ, โส เจ อณฺณตฺถ คนฺตุกาโมติ อธิปฺปาโย. เตนาห "สนฺติเก วสนฺตสฺสา"ติ. อาคตาคตกฺขเณ กเถตพฺพํ, ปวุตฺตึ[2] สุตฺวาติ อธิปฺปาโย.

คำว่า "สำหรับผู้เรียนกรรมฐานอยู่โดยปกติ" นี้ ท่านกล่าวหมายเอาพระโยคีผู้ได้กระทำความคุ้นเคยไว้ ด้วยอำนาจการสาธยาย หรือด้วยอำนาจมนสิการในกรรมฐานที่ใคร่จะถือเอานั้น. คำว่า ตลอดเวลาที่นั่ง ๑ หรือ ๒ ครั้ง ตลอดเวลาที่อาสนะร้อน (นั่งจนอาสนะร้อน) ๑ หรือ ๒ ครั้ง. คำว่า โดยให้ทำการสาธยาย คือควรให้(กรรมฐาน) โดยให้ท่องต่อหน้าตนทีเดียว, อธิบายว่า ถ้าหากว่าพระโยคีนั้น เป็นผู้ใคร่

---

[1] ฉ. อิติ-สทฺโท น ทิสฺสติ.

[2] ฉ. ปวตฺตึ.

จะไปในที่อื่น. เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "สำหรับพระโยคีผู้อยู่ในสำนัก" ดังนี้. อธิบายว่า ควรบอกให้ทุกขณะที่เธอมา, เพราะได้สดับความเป็นไปแล้ว.

ปฐวีกสิณนฺติ ปฐวีกสิณกมฺมฏฺฐานํ. กตสฺสาติ กตสฺส กสิณสฺส. ตํ ตํ อาการนฺติ อาจริเยน กมฺมฏฺฐาเน วุจฺจมาเน ปทปทตฺถาธิปฺปายโอปมฺมาทิกํ อตฺตโน ญาณสฺส ปจฺจุปฏฺฐิตํ ตํ ตํ อาการํ, ยํ ยํ นิมิตฺตนฺติ วุตฺตํ. อุปนิพนฺธิตฺวาติ อุปเนตฺวา นิพนฺธํ[๑] วิย กตฺวา, หทเย ฐเปตฺวา อปมุสฺสนฺตํ กตฺวาติ อตฺโถ.

คำว่า ปฐวีกสิณ ได้แก่ กรรมฐานคือปฐวีกสิณ. บทว่า กตสฺส แปลว่า (นัยแห่งการเจริญ)กสิณที่ทำแล้ว. คำว่า (เข้าไปผูกไว้)ซึ่งอาการนั้น ๆ ความว่า เมื่ออาจารย์บอกกล่าวกรรมฐานอยู่ ก็เข้าไปผูกไว้ซึ่งอาการนั้น ๆ มีบทความหมายของบท คำอธิบายอุปมาเป็นต้นอันปรากฏแก่ญาณของตน, ได้แก่ แต่ละอาการที่ท่านเรียกว่านิมิต. คำว่า เข้าไปผูกไว้ คือ กระทำเหมือนกับว่านำเข้าไปผูกไว้, ความว่าตั้งไว้ในใจ กระทำไม่ให้หลงลืม.

เอวํ สุฏฺฐุ อุปฏฺฐิตสฺสติตาย นิมิตฺตํ คเหตฺวา ตตฺถ สมฺปชานการิตาย สกฺกจฺจํ

อันพระโยคี ชื่อว่า ฟังโดยเคารพ ก็เพราะความเป็นผู้มีปกติกระทำสัมปชัญญะ ในการฟัง

---

[๑] ฉ. นิพทฺธํ.

สุณฺเตน. ตนฺติ ตํ ยถาวุตฺตํ สุคหิตํ[1] นิสฺสาย. อิตรสฺสาติ ตถา อคณฺหนฺตสฺส. สพฺพากาเรนาติ กสฺสจิปิ ปการสฺส ตตฺถ อเสสิตตฺตา วุตฺตํ.

นั้น ชื่อว่า จับเอานิมิตได้อย่างนี้ ก็เพราะความเป็นผู้มีสติ อันเข้าไปตั้งไว้เป็นอย่างดี. บทว่า ตํ ได้แก่เพราะอาศัยกรรมฐานที่เธอถือเอาได้ดี ตามที่กล่าวแล้วนั้น. คำว่า แก่บุคคลนอกนี้ คือแก่บุคคลผู้ไม่ถือเอาอย่าง-นั้น. ท่านอาจารย์กล่าวว่าโดยอาการทั้งปวง ดังนี้ไว้ เพราะว่าประการแม้ไหน ๆ ในกรรมฐานเหล่านั้น ท่านก็มิได้ทำให้เหลือไว้.

กมฺมฏฺฐานคฺคหณนิทฺเทสวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

อิติ ตติยปริจฺเฉทวณฺณนา.

พรรณนากรรมฐานคหณนิเทศ จบ.

พรรณนาปริเฉทที่ ๓ จบแล้ว

ด้วยประการฉะนี้.

---

[1] ฉ. สุคฺคหิตํ.

ปรมัตถมัญชูสา วิสุทธิมรรคมหาฎีกา

(บาลี-ไทย)

ภาค ๒

(บาลี ภาค ๑ ตอนที่ ๒)

PARAMATTHAMAÑJUSĀ VISUDDHIMAGGAMAHĀṬĪKĀ

(PĀLI-THAI)

PART II

(PĀLI PART I SECOND SECTION)

ฉบับภูมิพโลภิกขุ

เป็นที่ระลึกในวโรกาสเฉลิมพระชนมพรรษา ๕ รอบ

ในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดชมหาราช

๕ ธันวาคม ๒๕๓๐

คุณภูมิชัย - คุณรุจินันท์ - คุณวุฒิชัย หงส์ลำพอง

สร้างพระคัมภีร์ถวายเป็นพุทธบูชา

โครงการปริวรรตอักษรขอมและอักษรโบราณท้องถิ่น

ชำระและแปลพระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเป็นภาษาไทย

ISBN 974-8296-15-6

ปรมัตถมัญชุสา วิสุทธิมรรคมหาฎีกา

(บาลี-ไทย)

ภาค ๒

(บาลี ภาค ๑ ตอนที่ ๒)

PARAMATTHAMAÑJUSĀ VISUDDHIMAGGAMAHĀṬĪKĀ

(PĀLI-THAI)

PART II

(PĀLI PART I SECOND SECTION)

ฉบับภูมิพโลภิกขุ

เป็นที่ระลึกในวโรกาสเฉลิมพระชนมพรรษา ๕ รอบ

ในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดชมหาราช

๕ ธันวาคม ๒๕๓๐

คุณฐิติชาย - คุณรุจิเรขา - คุณวุฒิชาย หงส์ลำพอง

สร้างพระคัมภีร์ถวายเป็นพุทธบูชา

โครงการปริวรรตอักษรขอมและอักษรโบราณท้องถิ่น

ชำระและแปลพระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเป็นภาษาไทย

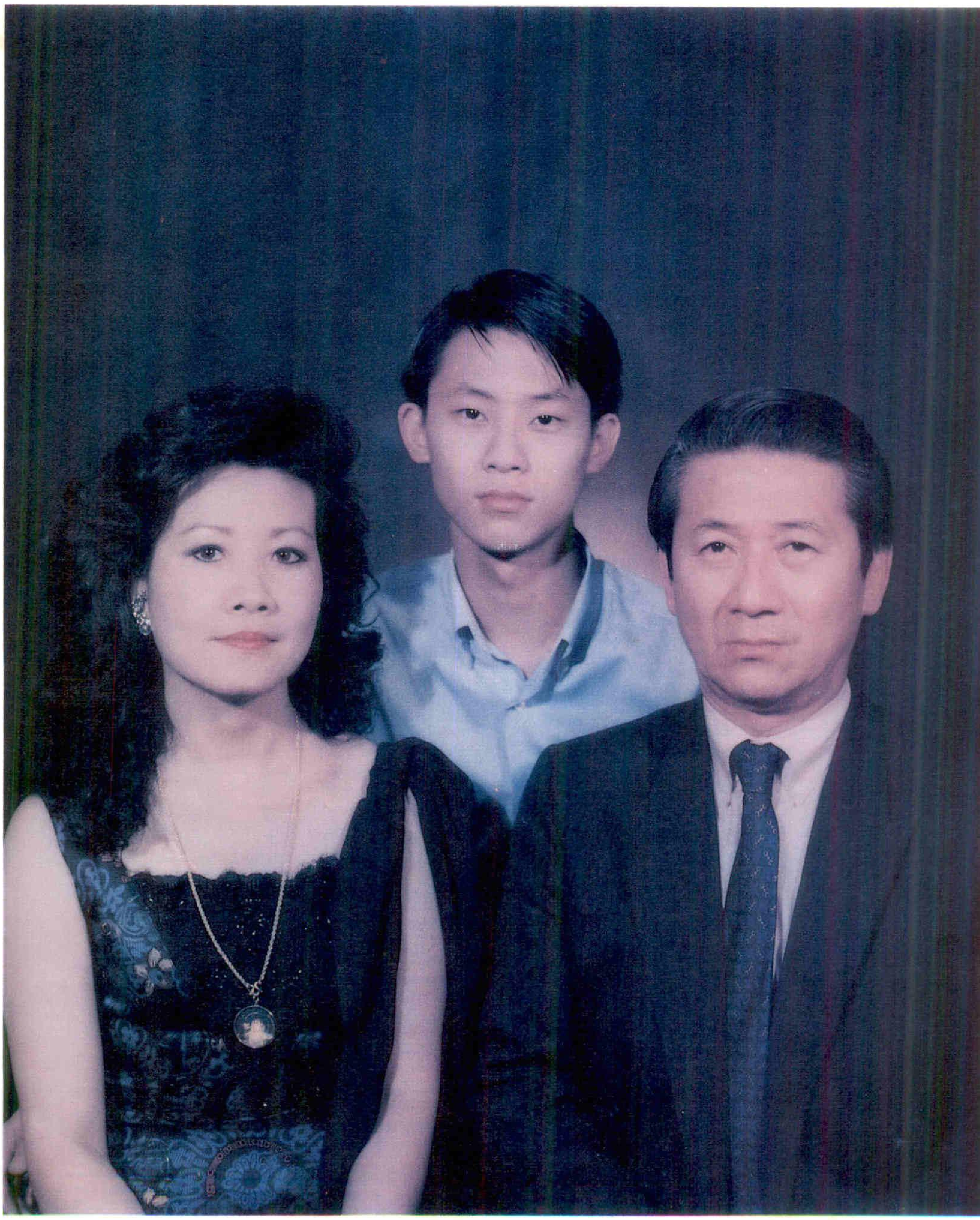
ISBN 974-8296-15-6

พระบรมราโชวาท

"ฉันขออนุโมทนา ขอให้ทำต่อไปอย่าหยุดเสีย ฉันสนับสนุนงานนี้ร้อยเปอร์เซ็นต์เต็ม ให้ทำต่อไป เป็นการช่วยให้คนเข้าถึงธรรม

การแปลคำบาลีมาเป็นคำไทยนั้น ต้องระวังให้จงหนัก อย่าให้ขัดแย้งกันได้เป็นอันขาด เพราะถ้าขัดแย้งกันแล้ว จะทำให้เกิดความยุ่งยากแก่นักศึกษาต่อไปภายหน้า ที่ใดสงสัยว่าจะแปลให้เข้าใจไม่ได้แจ่มแจ้ง ก็ควรมีคำอธิบายกำกับไว้ด้วย"

(พระบรมราโชวาทของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว รัชกาลปัจจุบัน พระราชทานแก่คณะกรรมการของสมาคมศูนย์ค้นคว้าทางพระพุทธศาสนา ในโอกาสเข้าเฝ้าน้อมเกล้าฯ ถวายพระคัมภีร์แปลเป็นภาษาไทยฉบับแรก เมื่อ ๓ ธันวาคม ๒๕๐๖ โดยสมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ ญาโณทยมหาเถระ สมเด็จพระสังฆราช ทรงนำเข้าเฝ้าถวายพระพร พร้อมด้วยคณะสงฆ์)

นายภูมิชาย - นางรุจินันท์ หงส์ลำพอง

นายวุฒิชาย หงส์ลำพอง

สร้างถวายเป็นพุทธบูชา

ที่ ๒/๒๕๒๗

เรื่อง การจัดทำพระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาฉบับภูมิพโลภิกขุ

อาศัยพระบัญชา ที่ ๑/๒๕๒๗ เรื่องการตรวจชำระพระไตรปิฎก ลงวันที่ ๑๒ กรกฎาคม ๒๕๒๗ เนื่องในวโรกาสที่สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า องค์เอกอัครศาสนูปถัมภก จะเจริญพระชนมพรรษาครบ ๕ รอบนักษัตร ใน พ.ศ.๒๕๓๐ นั้น และโดยที่มูลนิธิภูมิพโลภิกขุเพื่อการค้นคว้าทางพระพุทธศาสนา ได้จัดทำโครงการปริวรรตอักษรขอมและอักษรโบราณท้องถิ่น ชำระและแปลพระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา ซึ่งได้รับความเห็นชอบจากมหาเถรสมาคมและได้รับการอุดหนุน โดยงบประมาณแผ่นดินอยู่แล้ว

จึงให้มูลนิธิภูมิพโลภิกขุ ส่งเสริมงานการตรวจชำระพระไตรปิฎกโดยพระบรมราชูปถัมภ์ เพื่อเอื้ออำนวยในการประสานประโยชน์ โดยจัดทำพระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา ชั้นอรรถกถา ฎีกา อนุฎีกา โยชนา ปกรณ์วิเศษ สัททาวิเสส ฉบับภูมิพโลภิกขุ เพื่อเป็นการเฉลิมพระเกียรติสมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า ในฐานะที่ทรงเป็นพระมหาธรรมราชาธิราช ให้เป็นที่ปรากฏตามโบราณราชประเพณีสืบไปชั่วกาลนาน.

สั่ง ณ วันที่ ๘ ตุลาคม ๒๕๒๗

(สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ)
สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก

เพชรรัตน ราชสุดา

ประธานกรรมการมูลนิธิภูมิพโลภิกขุ

เนื่องในวโรกาสพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงมีพระชนมพรรษา ๖๐ พรรษา เมื่อวันที่ ๕ ธันวาคม พุทธศักราช ๒๕๓๐ และสมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถ ทรงเจริญพระชนมพรรษา ๖๐ พรรษา ในวันที่ ๑๒ สิงหาคม พุทธศักราช ๒๕๓๕ นับเป็นอภิลักขิตสมัยมงคลวิเสสที่ล้นเกล้าล้นกระหม่อมทั้งสองพระองค์ ทรงมีพระราชกฤษดาภินิหารเป็นที่ปรากฏแก่สมณพราหมณาจารย์ทั้งปวงและพสกนิกรทวยราษฎร์ โดยที่พระองค์ได้ทรงทำนุบำรุงประเทศชาติ พระพุทธศาสนา เป็นเหตุให้สถาบันพระมหากษัตริย์เป็นหลักชัยของบ้านเมืองจนทุกวันนี้ ทั้งนี้สำเร็จด้วยพระบารมีธรรม พระคุณธรรมที่ทรงดำรงอยู่ในทศพิธ–ราชธรรม มูลนิธิภูมิพโลภิกขุ สำนึกในพระมหากรุณาธิคุณ จึงจัดสร้างพระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา อันเป็นผลงานของมูลนิธิฯ ตีพิมพ์ขึ้นถวาย ๖๑ พระคัมภีร์ เพื่อเป็นการสนองพระเดชพระคุณและเป็นอนุสรณียวัตถุธรรมบรรณาการ เนื่องในอภิลักขิตกาลพิเศษครั้งนี้

เพื่อให้การดำเนินงานสำเร็จลุล่วงไปด้วยดี จึงแต่งตั้งคณะกรรมการอำนวยการและคณะเจ้าหน้าที่ผู้ปฏิบัติงานสร้างพระคัมภีร์ เนื่องในวโรกาสมหามงคลเฉลิมพระชนม–พรรษา ๖๐ พรรษา ในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และสมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถ ดังต่อไปนี้

คณะกรรมการอำนวยการ

๑. จอมพลประภาส จารุเสถียร

๒. ศาสตราจารย์ ดร.ประเสริฐ ณ นคร

๓. ท่านผู้หญิงหม่อมราชวงศ์หญิงรสลิน คัคณางค์

๔. ท่านผู้หญิงอรุณ ภิติยากร

๕. พลโทประพัทธ์ กุวานนท์

๖. คุณหญิงสัตยวดี กุวานนท์

๗. อธิบดีกรมการศาสนา

๘. อธิบดีกรมประชาสัมพันธ์

๙. คุณหญิงแสงเดือน ณ นคร

๑๐. คุณหญิงวัลลีย์ วีระปรีย

๑๑. คุณหญิงเฟื่อง ชลิตอาภรณ์

๑๒. คุณหญิงชนัตถ์ ปิยะอุย

๑๓. คุณหญิงจวบ จิรโรจน์

๑๔. คุณหญิงสมนึก เปรมวัฒนะ

๑๕. คุณหญิงสงวนศรี จันทรางศุ

๑๖. คุณหญิงวรรณี วิทยะสิรินันท์

๑๗. คุณประภา จัยวัฒน์

๑๘. คุณอวยพร ปัตตพงศ์

๑๙. คุณอุษา จารุดุล

๒๐. คุณยุพนา ธรรมโกวิท

๒๑. คุณประไพ อมาตยกุล

๒๒. คุณประสพศรี ประเสริฐสม

๒๓. คุณลำยอง หะรินสุต

๒๔. คุณประกอบเกียรติ ชาญเลขา

๒๕. ศาสตราจารย์พิพัฒน์ สุจินดา

๒๖. รองศาสตราจารย์วิสุทธ์ บุษยกุล

๒๗. รองศาสตราจารย์ศรีกาญจน์ สุจินดา

๒๘. คุณชุมศักดิ์ เตชะเสน

๒๙. คุณประณัฐ เตชะเสน

๓๐. คุณสมจิตต์ สิทธิไชย

๓๑. นายวัฒนา อิศรภักดี

๓๒. คุณเสริมศรี เอกชัย

๓๓. คุณสุกัญญา ดุจศรีวัชร์

๓๔. คุณบุญรักษ์ นาครัตน์

๓๕. คุณวิไลลักษณ์ จารุดุล

๓๖. คุณบุญนาค ศศะภูริ

๓๗. คุณสุจิตรา (จิราธิวัฒน์) มงคลกิติ

๓๘. นายปราโมทย์ สัชฌุกร

๓๙. นายพุธตรี กุวานนท์

๔๐. นายระพินทร์ จารุดุล	
๔๑. นายมณีพันธุ์ จารุดุล	กรรมการและเลขานุการ
๔๒. นายสิริ เพ็ชรไชย	กรรมการและผู้ช่วยเลขานุการ

คณะผู้อำนวยการจัดสร้างพระคัมภีร์ ฉบับภูมิพโลภิกขุ

๑. นายมณีพันธุ์ จารุดุล	ผู้อำนวยการ
๒. นางอุษา จารุดุล	รองผู้อำนวยการ
๓. นายสิริ เพ็ชรไชย	หัวหน้าฝ่ายวิชาการ

คณะนักวิชาการประจำ

๑. นายสิริ เพ็ชรไชย	ป.ธ.๙	หัวหน้าฝ่ายวิชาการ
๒. นายโรม สุรเสน	ป.ธ.๙	นักวิชาการ
๓. นายสุวรรณ์ จินต์ประชา	ป.ธ.๙	"
๔. นายสมาน วงศ์ไพรกรณ์	ป.ธ.๙	"
๕. นายสังคม ศรีราช	ป.ธ.๙	"
๖. พระมหาบุญพา มีชนะ	ป.ธ.๙	"
๗. นายธรรมจักร สิงห์ทอง	ป.ธ.๙	"
๘. อุบาสิกาสมศรี จารุเพ็ง	ป.ศ.๙	"
๙. นายหวั่น สมใจเพ็ง	ป.ธ.๙	"

๑๐. นายภิญโญ ล่องสกุล	ป.ธ.๘, M.A.	นักวิชาการ
๑๑. นางศิริรัตน์ ด้วงสน	บ.ศ.๘	"
๑๒. นายทองดี พันโน	ป.ธ.๘	"
๑๓. พระมหาชัยกิตติ ฐานโอภาส	ป.ธ.๗, พธ.บ.	"
๑๔. นายบุญเพ็ง แก้วยอด	ป.ธ.๗	"
๑๕. นายบรรจบ พุกพญา	ป.ธ.๗	"
๑๖. นายเจริญ ผุดวรรณา	ป.ธ.๗	"
๑๗. นายอดิเรก อินต๊ะพรม	ป.ธ.๗, พธ.บ.	"
๑๘. พระมหาสุทัศน์ เดียวสูงเนิน	ป.ธ.๖, ศน.บ.	"
๑๙. อุบาสิกาจรรยา บัวสุวรรณ	บ.ศ.๖	"
๒๐. อุบาสิกาสุทธิกาญจน์ เว้นบาป	บ.ศ.๖	"
๒๑. นายยศศิริ จันทุดม	ป.ธ.๖, ศศ.บ.	"
๒๒. นายสุรินทร์ มั่งมี	ป.ธ.๕	"
๒๓. นายพิณ ชัยสวัสดิ์	ป.ธ.๕, M.A.	"
๒๔. นางสาวมันทนา เพ็ชรไทย	ศศ.บ.(โบราณคดี)	"
๒๕. อุบาสิกาพรม เกิดเกษม		นักปริวรรตอักษร
๒๖. อุบาสิกาพรทิพย์ ศูนย์จันทร์		"

คณะนักวิชาการพิเศษ

๑.	นายไชยวัฒน์ กปิลกาญจน์	สถ.บ.(จุฬา)
๒.	น.อ.สุรจิต สงสกุล ร.น.	ป.ธ.๘,Ph.D.
๓.	น.ต.ทองย้อย แสงสินชัย ร.น.	ป.ธ.๙
๔.	ร.อ.วินัย ตะเภาพงษ์ ร.น.	ป.ธ.๙,Ph.D.
๕.	ร.อ.สารี อินสอน ร.น.	ป.ธ.๙
๖.	นายพิสิฐ เจริญสุข	ป.ธ.๙, อ.ม.(จุฬา)

คณะเจ้าหน้าที่ธุรการ

๑.	นางถาวร ศรีปราสาท	
๒.	นางสาวพวงเงิน อุชชิน	
๓.	นายประนม พลดงนอก	
๔.	นายพัฒน์ ประกอบบุญ	ป.ธ.๕, พม., ศน.บ., M.A.
๕.	นางพิศมัย ส่งสนั่น	
๖.	นางพิกุล บำรุงผล	
๗.	นางสุภา วรรณพงษ์	
๘.	นายเกษมวงศ์ บุรณศิริ	
๙.	นางจิตตรา อมะรักษ์	
๑๐.	นางทิพย์วดี ภู่ทอง	

๑๑. นางมยุรี กลิ่นส่ง

๑๒. นางปนัดดา เอี่ยมวุฒิ

๑๓. นางจันทนี ท้วมลำยอง

๑๔. นางชนก อภัยเสวตร์

ขอจงถึงความเจริญงอกงามไพบูลย์ ในธรรมของสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า เป็นนิตย์ เทอญ.

หมายเหตุ : การแต่งตั้งกรรมการ นักวิชาการ และเจ้าหน้าที่ ในพระบัญชานี้ เป็นการแต่งตั้งโดยตำแหน่ง.

โครงการปริวรรตอักษรขอมและอักษรโบราณท้องถิ่น
ชำระและแปลพระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเป็นภาษาไทย

ด้วยความสนับสนุนของคณะกรรมการมหาเถรสมาคม

และ

กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ

พิมพ์ครั้งที่ ๑ : ๒๕๓๗ จำนวน ๑,๐๐๐ เล่ม

First published : 1994

ISBN 974-8296-15-6

พิมพ์ที่โรงพิมพ์มูลนิธิภูมิพโลภิกขุ ในบริเวณวัดสระเกศ กรุงเทพมหานคร

Printed in Thailand

At The Bhūmibalo Bhikkhu Foundation Press,

Wat Srakesa, Bangkok.

นิทานกถา

สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า เสด็จอุบัติขึ้นในโลก ได้ทรงเทศนาโปรดเวไนยสัตว์ให้ได้บรรลุมรรคผลนิพพานตลอด ๔๕ พระวัสสา คำสอนของพระองค์ที่ทรงแสดงแล้ว ทรงบัญญัติแล้ว เรียกว่า พระธรรมวินัย ทรงตั้งไว้เป็นศาสดาแทนพระองค์ เมื่อเสด็จดับขันธปรินิพพาน จัดเป็นพระสัทธรรมอย่างหนึ่งเรียกว่า **พระปริยัติสัทธรรม** ในบรรดาพระสัทธรรมทั้งสาม พระปริยัติสัทธรรม มีความสำคัญมาก เมื่อพระปริยัติสัทธรรมยังดำรงอยู่ตราบใด **พระปฏิบัติสัทธรรม** และ **พระปฏิเวธสัทธรรม** ก็ยังคงดำรงอยู่ตราบนั้น เมื่อพระปริยัติสัทธรรมเสื่อมสูญแล้ว พระปฏิบัติสัทธรรม และพระปฏิเวธสัทธรรมก็ดำรงอยู่ไม่ได้ เพราะฉะนั้น พระปริยัติสัทธรรมจึงเป็นมูลรากของพระศาสนา เมื่อพระพุทธเจ้าเสด็จดับขันธปรินิพพานแล้ว พระอรหันตสาวกทั้งหลายมีพระมหากัสสปเถระ เป็นต้น ได้ยกเอาคำสั่งสอนอันเป็นพระพุทธวจนะขึ้นสู่การสังคายนาเป็นครั้งแรก ด้วยภาษาบาลี อันเป็นภาษาที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงธรรมแก่ชาวโลก โดยจัดหมวดหมู่เรียกว่า **พระไตรปิฎก** ได้แก่ **พระวินัยปิฎก พระสุตตันตปิฎก** และ **พระอภิธรรมปิฎก** พระไตรปิฎกนี้เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า **ปาฬิ** หรือ **พระบาลี**

กุลบุตรผู้หวังความตั้งมั่นยั่งยืนแห่งพระสัทธรรม จำเป็นต้องศึกษาพระไตรปิฎกหรือพระบาลีนี้ให้รู้ซึ้ง ทั้งบทพยัญชนะและอรรถะ จึงจะปฏิบัติได้ถูกต้องตรงตามพระพุทธวจนะ ได้มีการศึกษาเล่าเรียนในด้านพระปริยัติสัทธรรมนี้ สืบมาตั้งแต่ครั้งพระพุทธเจ้ายังทรงพระชนม์ชีพอยู่ จัดเป็นธุระในพระศาสนาอย่างหนึ่ง เรียกว่า คันถธุระ คู่กับ วิปัสสนาธุระ ซึ่งเป็นเรื่องเกี่ยวกับการปฏิบัติอันเป็นส่วนแห่งพระปฏิบัติสัทธรรม การศึกษานั้นย่อมมี

ครูบาอาจารย์สั่งสอน และบันทึกคำสอนตลอดทั้งมติวินิจฉัย โดยท่านผู้รู้พระพุทธาธิบาย เรียกว่า พระอรรถกถาจารย์ ตามความหมายที่แท้จริงนั้น พระอรรถกถาจารย์ หมายถึง พระอรหันต์ผู้เป็นสังคีติกาจารย์ในครั้งแรก มีพระมหากัสสป พระอุบาลีและพระอานนท์ เป็นต้น เมื่อได้มีการสั่งสอนและการบันทึกคำสอนไว้ พระสงฆ์สาวกก็ได้ศึกษาเล่าเรียนต่อ ๆ กันมา คัมภีร์ดังกล่าวนั้นเรียกว่า **อรรถกถา** มีการบันทึกไว้ด้วยภาษาบาลี ภาษาเดียวกับที่ใช้บันทึกพระไตรปิฎก เมื่อพระพุทธศาสนาได้เคลื่อนจากชมพูทวีปมาตั้งมั่นอยู่ในลังกาทวีปแล้ว ได้มีการสั่งสอนและบันทึกไว้ด้วยภาษาสิงหฬอันเป็นภาษาของชาวเกาะ สำนักที่มีชื่อเสียงเกี่ยวกับพระคัมภีร์อรรถกถาเหล่านี้ ได้แก่ สำนักมหาวิหาร ในลังกาทวีป การที่จะทำความเข้าใจเรื่องราวในอรรถกถา กุลบุตรจำต้องศึกษาภาษาสิงหฬก่อน ซึ่งเป็นการยากลำบากแก่กุลบุตรผู้ใคร่การศึกษาเป็นอย่างยิ่ง คำอรรถาธิบายพระพุทธวจนะจึงไม่แพร่หลายกว้างขวางเท่าที่ควร อาศัยเหตุนี้ เมื่อพุทธศักราชล่วงได้เก้าร้อยปีเศษ พระเถระทั้งหลาย มีพระพุทธโฆษะ พระพุทธทัตตะ และพระธัมมปาละ เป็นต้น จึงได้แปลอรรถกถาภาษาสิงหฬเป็นภาษาบาลี อันเป็นตันติภาษา จึงเป็นเหตุให้พระพุทธศาสนาได้แพร่หลายเป็นประโยชน์เกื้อกูลไปทั่วโลก

ต่อมา ได้มีการแต่งอธิบายความในอรรถกถาเป็นคัมภีร์ เพื่อให้เข้าใจพระพุทธวจนะชัดเจนยิ่งขึ้น เรียกว่า **ฎีกา** มีทั้งคัมภีร์ฎีกาเดิมเรียกว่า **มูลฎีกา** และคำอธิบายฎีกาเดิมต่อมาอีกเรียกว่า **อนุฎีกา** แล้วยังมีคัมภีร์แก้ไขข้อความที่เป็นเงื่อนแง่ข้อขอดที่ชวนสงสัยให้หายสงสัยเรียกว่า **คัณฐีบท** อีกชั้นหนึ่ง นอกจากนี้ยังมีคู่มือเป็นหนังสือประกอบในการแปลคัมภีร์ต่าง ๆ บอกสัมพันธ์ความ บอกความหมายของศัพท์ แสดงไวยากรณ์ แยกแยะให้เข้าใจเชิงศัพท์อีกชั้นหนึ่งเรียกว่า **อัตถโยชนา** คัมภีร์เหล่านี้ล้วนเป็นประโยชน์

แก่กุลบุตรผู้ศึกษาพระคัมภีร์พระพุทธศาสนาเป็นอย่างยิ่ง และทั้งเป็นคู่มือในการแปลให้ถูกต้องอีกด้วย คัมภีร์ดังกล่าวเหล่านี้แต่งรับกันเป็นสายตรงบ้าง เป็นปกรณ์พิเศษ แต่งเป็นเรื่องเฉพาะ เช่น พระคัมภีร์วิสุทธิมัคค์หรืออภิธัมมัตถสังคหะ เป็นต้นบ้าง ซึ่งจัดอยู่ในชั้นอรรถกถา แล้วมีคัมภีร์แก้ต่อมาเรียกว่า **ฎีกา** เช่น มหาฎีกาชื่อปรมัตถมัญชุสา แก้คัมภีร์พระวิสุทธิมัคค์ และคัมภีร์ชื่ออภิธัมมัตถวิภาวินี แก้ปกรณ์อภิธัมมัตถสังคหะ เป็นต้น

ภาษาบาลี เป็นตันติภาษา คือ ภาษาที่มีแบบแผน เป็นมูลภาษา คือ ภาษาที่เป็นต้นเดิม เป็นภาษาที่รองรับพระพุทธวจนะซึ่งเรียกว่าพระบาลี และเป็นภาษาที่ใช้อธิบายพระพุทธวจนะอื่น ๆ อีกด้วย นักปราชญ์ได้แต่งไวยากรณ์ของภาษาบาลีไว้เป็นหลักฐาน เพื่อให้ศึกษารู้ความหมายของคำนั้น ๆ ได้ถูกต้องถ่องแท้ ถ้าขาดความเข้าใจหลักภาษาอันเป็นนิรุตติศาสตร์เสียแล้ว ย่อมจะเกิดความเข้าใจผิด ลุ่มหลงในอักขระและบทต่าง ๆ ได้ ดังนั้น กุลบุตรผู้ใคร่ศึกษาจำต้องศึกษาให้รู้ไวยากรณ์ของภาษาบาลีอย่างแจ้งชัด จึงจะเข้าใจพระพุทธวจนะได้ถูกต้อง คัมภีร์ไวยากรณ์เหล่านี้ เรียกว่า **สัททาวิเสส** บ้าง **สัททศาสตร์** บ้าง **นิรุตติศาสตร์** บ้าง

เมื่อพระพุทธศาสนาได้แพร่หลายมาสู่ประเทศไทย ก็ได้แพร่มาพร้อมกับคัมภีร์ต่าง ๆ มีพระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา อนุฎีกา ปกรณ์พิเศษ และสัททาวิเสส เหล่านี้เป็นต้น และได้จารไว้ด้วยอักษรขอมในใบลาน ผู้ศึกษาภาษาบาลีจึงต้องเรียนอักษรขอมก่อน แล้วจึงศึกษาเล่าเรียนพระคัมภีร์ทำความเข้าใจพระพุทธวจนะ ทรงจำไว้ และเทศนาสั่งสอนต่อ ๆ กันมา ทุกยุคทุกสมัยจนถึงยุครัตนโกสินทร์นี้

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๕ ได้ทรงมีพระราช-ปรารภอาราธนาพระสงฆ์เถรานุเถระ รับภารธุระปริวรรตอักษรขอมที่บันทึกพระไตรปิฎกภาษาบาลีออกเป็นอักษรไทยแล้วตีพิมพ์พระไตรปิฎกอักษรไทยนี้ เผยแพร่ไปในวัดวาอารามต่าง ๆ ตลอดทั้งในและต่างประเทศ เป็นการเฉลิมพระเกียรติยศ พระราชกฤษฎาภินิหารที่ทรงเป็นธรรมิกราชาธิราชในโลก ต่อมา พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๖ ก็ได้ทรงอุปถัมภ์สร้างคัมภีร์อรรถกถาจากอักษรขอมภาษาบาลีมาเป็นอักษรไทยภาษาบาลีนี้ บรรดาพระบรมวงศานุวงศ์ต่างทรงมีพระศรัทธาประสาทะโดยเสด็จพระราชกุศลจัดพิมพ์สร้างไว้ในพระพุทธศาสนา ให้เป็นที่ปรากฏในโลก เป็นคุณูปการะแก่พระพุทธศาสนาเป็นอย่างยิ่ง กาลต่อมาการทำพระคัมภีร์อักษรขอมเป็นอักษรไทยได้หยุดชะงักไปชั่วระยะหนึ่งประมาณ ๕๐ ปีเศษ ทำให้คัมภีร์พระพุทธศาสนาในประเทศไทย ซึ่งมีอยู่ในอักษรขอมต้องชะงักงันไป ไม่แพร่หลายเท่าที่ควร

ด้วยเหตุนี้ **มูลนิธิภูมิพโลภิกขุ** ซึ่งตั้งขึ้นตามพระราชฉายาของพระบาทสมเด็จ-พระเจ้าอยู่หัว รัชกาลปัจจุบัน โดยได้รับพระบรมราชานุญาตเมื่อ พ.ศ.๒๕๑๕ จึงได้ทำโครงการปริวรรตอักษรขอมและอักษรโบราณท้องถิ่น ชำระและแปลพระคัมภีร์ทางพระพุทธ-ศาสนาเป็นภาษาไทย เสนอคณะสงฆ์ผ่านกรมการศาสนา ได้รับความเห็นชอบจากมหาเถรสมาคม ตามมติมหาเถรสมาคม ครั้งที่ ๑๑/๒๕๑๖ และได้รับความสนับสนุนจากรัฐบาล โดยให้เงินอุดหนุนเป็นรายปีผ่านกรมการศาสนาให้ดำเนินการตามโครงการนี้ เพื่อให้พระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาภาษาบาลีได้รับการชำระให้ถูกต้องเสียชั้นหนึ่งก่อน แล้วจึงแปลเป็นภาษาไทย ตามขั้นตอนแห่งการปฏิบัติงาน

การปริวรรตอักษรขอมเป็นอักษรไทยก็ดี การชำระพระคัมภีร์ภาษาบาลีให้ถูกต้องก็ดี จำเป็นต้องสอบทานกับคัมภีร์อื่น และฉบับต่างประเทศเท่าที่จะหาได้ ต้องอาศัยผู้รู้ผู้เชี่ยวชาญในภาษาบาลีเท่าที่มีอยู่ในปัจจุบัน และจำต้องฝึกฝนบัณฑิตให้สืบต่องาน เพื่อถ่ายทอดความรู้การทำงานให้ต่อเนื่องกันไปโดยไม่ขาดสาย งานพระคัมภีร์จึงจะสมบูรณ์และถูกต้อง เมื่อต้นฉบับภาษาบาลีถูกต้อง การแปลสู่ภาษาไทยก็ถูกต้อง

มูลนิธิภูมิพโลภิกขุ นอกจากได้รับความอุปถัมภ์จากรัฐบาลของ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ในการให้เงินงบประมาณแผ่นดินอุดหนุนโครงการแล้ว ยังได้รับปัจจัยบริจาคจากเจ้านายและผู้มีจิตศรัทธาสร้างพระคัมภีร์เป็นพุทธบูชา และอุทิศให้แก่ปัจเจกบุคคลเป็นรายยก ดังได้ประกาศพระนามและนามในทุกหน้าพระคัมภีร์ เพื่อให้ท่านผู้พบเห็นได้อนุโมทนากุศลนั้น ๆ ด้วย

สำหรับ **พระคัมภีร์ปรมัตถมัญชุสา วิสุทธิมรรคมหาฎีกา บาลี–ไทย ภาค ๒** นี้ **คุณรุจินันท์ หงส์ลำพอง** มีจิตศรัทธาในพระบวรพุทธศาสนาได้บริจาคเงินสร้างถวายเป็นพุทธบูชา ในวโรกาสเฉลิมพระชนมพรรษา ๕ รอบ ในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดชมหาราช

มูลนิธิภูมิพโลภิกขุขออนุโมทนากุศลไว้ ณ ที่นี้

ขออำนาจแห่งมหากุศลได้โปรดบันดาลให้ **คุณรุจินันท์ หงส์ลำพอง** ประสบความสุขความเจริญตลอดไป เทอญ.

มูลนิธิภูมิพโลภิกขุ

เพื่อการค้นคว้าทางพระพุทธศาสนา

๑๙ มกราคม ๒๕๓๗

คำปฏิญญา

ในการจัดสร้างพระคัมภีร์ **ตามโครงการปริวรรตอักษรขอมและอักษรโบราณท้องถิ่น ชำระและแปลพระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเป็นภาษาไทย** นั้น มูลนิธิภูมิพโลภิกขุได้มีจุดประสงค์ที่จะสร้างพระคัมภีร์พระพุทธศาสนา ภาษาบาลี คือ อรรถกถา ฎีกา อนุฎีกา คัณฐีอัตถโยชนา ปกรณ์พิเศษ และสัททาวิเสส ที่ยังไม่เคยมีปรากฏในอักษรไทย ให้มีเป็นฉบับอักษรไทยขึ้น และชำระสอบทานพระคัมภีร์ภาษาบาลีที่มีในอักษรไทยแล้ว แต่ยังคลาดเคลื่อนให้ถูกต้องบริสุทธิ์ ทั้งนี้ เพื่อเผยแพร่คำสอนของสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าให้กว้างขวางเพื่อประโยชน์สุขของมหาชนในโลก ขั้นตอนในการทำงานนี้ เบื้องต้นต้องชำระอักขระและบทพยัญชนะในคัมภีร์นั้น ๆ ให้เป็นที่ถูกต้องตามพระคัมภีร์ดั้งเดิมก่อน แล้วจึงแปลสู่ภาษาไทยและภาษาอื่นในภายหลัง ในเบื้องต้นนี้ การตีพิมพ์พระคัมภีร์ต่าง ๆ มูลนิธิ ฯ จะจัดทำเป็นขั้นตอน ๔ ประการ คือ

๑. พิมพ์พระคัมภีร์ภาษาบาลีที่ได้ชำระถูกต้องแล้วเป็นอันดับแรก เพราะเป็นงานที่ทำสำเร็จก่อน และเพราะพระคัมภีร์ภาษาบาลีเป็นประโยชน์แก่นักศึกษา ทั้งชาวไทยและชาวต่างประเทศ ซึ่งต่างได้ถือเป็นตำราในการศึกษาและอ้างอิง การศึกษาภาษาบาลีพระสงฆ์ฝ่ายเถรวาทถือเป็นหลักในการศึกษาพระศาสนา พระพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาทได้แพร่ไปในส่วนต่าง ๆ ของโลก พร้อมกับพระคัมภีร์ภาษาบาลี ภาษาบาลีเป็นสื่อให้เกิดความเข้าใจพระธรรมคำสอนของสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า แต่ครั้งพุทธกาลเป็นต้นมา

๒. พิมพ์พระคัมภีร์ภาษาบาลีตามต้นฉบับเดิม พร้อมด้วยคำแปลลงในหน้าเดียวกัน โดยแยกเป็นสองคอลัมน์ เป็นสองพากย์ ซ้ายขวา เป็นสองภาษา บาลี–ไทย ซึ่งจะ

เป็นประโยชน์ยิ่งแก่พระสงฆ์ เมื่อนำไปแสดงพระธรรมเทศนา ที่จะอ้างอิงภาษาบาลีพร้อมกับคำแปล และจะเป็นประโยชน์แก่ท่านผู้อ่านทั่วไป โดยเฉพาะในกรณีเมื่อไม่เข้าใจคำแปล ก็จะนำพากย์ภาษาบาลีไปสอบถามท่านผู้รู้ให้อธิบายได้ทันที

๓. พิมพ์พระคัมภีร์ฉบับแปลเป็นภาษาไทย

๔. พิมพ์พระคัมภีร์ที่ได้เรียบเรียงเป็นภาษาไทยอย่างง่าย สำหรับชาวบ้านทั่วไป เพื่อให้คนไทยได้เข้าใจพระธรรมถูกต้อง ทั้งนี้ เป็นพระราชประสงค์ของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลปัจจุบัน ที่จะให้คน "เข้าถึงธรรม"

มูลนิธิ ฯ จะทำคัมภีร์ใดในลักษณะใด ย่อมขึ้นอยู่กับกาลเทศะ และความเหมาะสมในการที่จะเผยแพร่พระคัมภีร์นั้น ๆ ทั้งภายในประเทศ และต่างประเทศ การพิมพ์ **พระคัมภีร์ปรมัตถมัญชุสา วิสุทธิมรรคมหาฎีกา ฉบับพากย์คู่ภาษา บาลี-ไทย** ครั้งนี้ เป็นการพิมพ์ฉบับชำระเพื่อเผยแผ่คำสอนทางพระพุทธศาสนาอย่างถูกต้อง

ขออานิสงส์แห่งการสร้างพระคัมภีร์ที่ได้ตีพิมพ์ไปแล้วนี้ จงเป็นพลวปัจจัยให้สรรพสัตว์ทุกหมู่เหล่าได้พบเห็นแต่ความเจริญ ไม่มีเวร ไม่มีภัย ไม่มีทุกข์ เป็นสุข ได้ดื่มรสพระธรรมคำสอนของสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ทั่วกันเทอญ.

(นายมณีพันธุ์ จารุดุล)

ผู้อำนวยการโครงการปริวรรตอักษรขอมและอักษรโบราณท้องถิ่น ฯ

กรรมการผู้จัดการมูลนิธิภูมิพโลภิกขุ

แนะนำ

พระคัมภีร์ปรมัตถมัญชุสา วิสุทธิมรรคมหาฎีกา

มูลนิธิภูมิพโลภิกขุเพื่อการค้นคว้าทางพระพุทธศาสนา ได้จัดพิมพ์พระคัมภีร์ปรมัตถมัญชุสา วิสุทธิมรรคมหาฎีกา ภาษาบาลีขึ้นมาอีกคัมภีร์หนึ่ง เนื่องในโอกาสสมโภชกรุงรัตนโกสินทร์ ๒๐๐ ปี เพื่อให้เป็นพระคัมภีร์ฉบับ **"ภูมิพโลภิกขุ"**

พระคัมภีร์ปรมัตถมัญชุสานี้ เป็นพระคัมภีร์ที่มีความสำคัญมาก ด้วยเป็นพระคัมภีร์ที่อธิบายความในพระคัมภีร์วิสุทธิมรรคที่พระพุทธโฆษาจารย์ได้รจนาไว้ ซึ่งคณะสงฆ์ไทยได้บรรจุพระคัมภีร์วิสุทธิมรรค ไว้เป็นหลักสูตรการสอบไล่พระปริยัติธรรม แผนกบาลีสนามหลวงในระดับเปรียญธรรม ๘-๙ ประโยค ทั้งนี้เพราะพระคัมภีร์วิสุทธิมรรคเป็นพระคัมภีร์ที่รวบรวมคำสอนของพระพุทธเจ้าไว้ ผู้ศึกษาวิชาการทางพระพุทธศาสนา ถ้าได้ศึกษาพระคัมภีร์วิสุทธิมรรคเพียงคัมภีร์เดียว ก็ชื่อว่ามีความรอบรู้วิชาการทางพระพุทธศาสนาพอสมควร แต่การจะเข้าใจความในพระคัมภีร์วิสุทธิมรรคได้อย่างสมบูรณ์ ถ้าเว้นการศึกษาพระคัมภีร์ปรมัตถมัญชุสาอย่างถูกต้องเสียแล้ว จะเข้าใจพระคัมภีร์วิสุทธิมรรคอย่างแตกฉานไม่ได้ เพราะพระคัมภีร์ปรมัตถมัญชุสาเป็นมหาฎีกาที่ขยายความพระคัมภีร์วิสุทธิมรรคให้กระจ่างแจ้งอีกชั้นหนึ่ง

ความหมายของคำว่า ปรมัตถมัญชุสา

เพื่อให้รู้จักพระคัมภีร์นี้ชัดเจนขึ้น จะขอทำความเข้าใจเรื่องความหมายของชื่อพระคัมภีร์ก่อน

คำว่า **ปรมัตถมัญชุสา** เป็นชื่อเฉพาะของพระคัมภีร์มหาฎีกานี้ แยกได้เป็น ๒ คำ คือ ปรมัตถ+มัญชุสา มัญชุสา แปลว่า หีบ หรือ ลุ้ง หมายถึงวัสดุอุปกรณ์ที่เก็บรักษาสิ่งของ เมื่อรวมเข้ากับคำว่า ปรมัตถ เป็น ปรมัตถมัญชุสา ก็แปลว่าพระคัมภีร์เพียงดังหีบเป็นที่เก็บรักษาพระปรมัตถไว้

คำว่า **ปรมัตถ** คำหน้านั้นมาจากคำภาษาบาลีว่า ปรม+อตฺถ ปรม แปลว่า อย่างยิ่ง ยอดเยี่ยม บรม อตฺถ แปลว่า เนื้อความ ประโยชน์ สภาวะ รวมเป็น ปรมตฺถ ใช้เป็นภาษาไทยว่า ปรมัตถ ปรมัตถ์ ปรมัตถ แปลว่า เนื้อความอย่างยอดเยี่ยม ประโยชน์อย่างยิ่ง หรือสภาวะอย่างยอดเยี่ยม คำนี้เป็นชื่อของบารมีก็มี เป็นชื่อของประโยชน์ก็มี เป็นชื่อของสัจจะก็มี เป็นชื่อของพระอภิธรรมปิฎกก็มี

คำว่า **"ปรมัตถ"** ที่เป็นชื่อของบารมีนั้น มีอธิบายว่า บารมี คือความดีอย่างยิ่งยวด ที่เป็นเครื่องบ่มโพธิญาณให้แก่กล้าจนถึงสำเร็จ มีอยู่ ๑๐ คือ ทาน ศีล เนกขัมมะ ปัญญา วิริยะ ขันติ สัจจะ อธิษฐาน เมตตา อุเบกขา บารมีทั้ง ๑๐ นี้ แบ่งเป็น ๓ ชั้น คือ ชั้นต้น เรียกว่า บารมี มี ๑๐ ชั้นกลาง เรียกว่า อุปบารมี มี ๑๐ ชั้นสูง เรียกว่า ปรมัตถบารมี มี ๑๐ รวมเป็นบารมี ๓๐ ถ้วน หรือเรียกว่า บารมี ๓๐ ทัศ ในจริยาปิฎกได้แสดงบารมีไว้ในตอนสรุป ได้แสดงไว้ว่า ทานที่พระพุทธเจ้าได้ทรงบำเพ็ญเมื่อครั้งเป็นพระเจ้าสีวิราช จัดอยู่ในขั้นทานบารมี เมื่อเป็นพระเวสสันดร เป็นเวลาม–

พราหมณ์ และเป็นอกิตติดาบส จัดเป็นทานขั้นอุปบารมี เมื่อเป็นพญาไก่ เป็นพญาช้างชื่อสีลวนาค และเป็นพญากระต่าย จัดเป็นขั้นปรมัตถบารมี และในบารมีอื่น ๆ ก็เช่นเดียวกัน ก็มีปรมัตถบารมีด้วยทุกข้อ

คำว่า **"ปรมัตถ"** ที่เป็นชื่อของประโยชน์นั้น มีอธิบายว่า คำสอนของพระพุทธเจ้านั้นประกอบด้วยประโยชน์ ๓ ประการ คำว่า **"ประโยชน์"** ตรงกับภาษาบาลีว่า อตฺถ แปลว่า ความต้องการก็ได้ แปลว่า ความมุ่งหมายก็ได้ ส่วนคำว่า **"ประโยชน์"** ซึ่งเป็นคำแปลของ **"อตฺถ"** นั้น แปลว่า การประกอบ คือ การกระทำให้สำเร็จตามที่ต้องการหรือมุ่งหมายนั้น ประโยชน์หรือความต้องการของมนุษย์นั้นมีอยู่ ๓ ระดับ คือ ทิฏฐธัมมิกัตถะ ประโยชน์ในปัจจุบัน หรือประโยชน์ในชาตินี้ ได้แก่ ทรัพย์ ยศ ไมตรี กรณียะ จะพึงได้ด้วยการประกอบธรรม ๔ คือ อุฏฐานสัมปทา ถึงพร้อมด้วยความขยัน อารักขสัมปทา ถึงพร้อมด้วยการรักษา กัลยาณมิตตตา คบเพื่อนดีเป็นมิตร สมชีวิตา เลี้ยงชีพพอสมควร ไม่ฟุ่มเฟือยนัก ไม่ฝืดเคืองนัก สัมปรายิกัตถะ ประโยชน์ในเบื้องหน้า หรือชาติหน้าที่มนุษย์ต้องประสงค์ คือ สุคติโลกสวรรค์ คือการเป็นมนุษย์ที่ดี การเป็นเทพในสวรรค์ การจะได้ประโยชน์เบื้องหน้าที่ต้องการนี้ พระพุทธเจ้าทรงสอนให้บำเพ็ญ สัทธาสัมปทา ถึงพร้อมด้วยศรัทธา สีลสัมปทา ถึงพร้อมด้วยศีล จาคสัมปทา ถึงพร้อมด้วยการเสียสละ ปัญญาสัมปทา ถึงพร้อมด้วยปัญญา ส่วนประโยชน์ยอดเยี่ยมนั้น เรียกว่า ปรมัตถ แปลว่า ประโยชน์สูงสุด ได้แก่ พระนิพพาน อันเป็นจุดมุ่งหมายของพระพุทธศาสนา เพราะพระนิพพานเป็นที่ดับกิเลสและกองทุกข์ทั้งปวง การจะถึงพระนิพพานอันเป็นปรมัตถประโยชน์นี้ได้ ก็ด้วยการบำเพ็ญไตรสิกขา คือ ศีล สมาธิ ปัญญา ซึ่งเป็นทางแห่งความบริสุทธิ์

คำว่า **"ปรมัตถ"** ที่เป็นชื่อของสัจจะนั้น อธิบายว่า สัจจะ คือความจริงนั้นมีอยู่ ๒ อย่าง คือ จริงโดยสมมุติ เรียกว่า สมมุติสัจจะ ๑ จริงโดยปรมัตถ์ เรียกว่า ปรมัตถสัจจะ ๑ จริงโดยสมมุตินั้น ได้แก่ความจริงที่โลกหมายรู้ร่วมกัน เช่น นาย ก. นาง ข. ช้าง ม้า วัว ควาย คน สัตว์ สมมุติให้ร้องเรียกกันได้ เรียกว่า สมมุติโวหาร ส่วนปรมัตถสัจจะกล่าวถึงธรรมชาติที่มีจริงไม่มีการผันแปรเปลี่ยนแปลง ทรงสภาพของตนไว้ ซึ่งได้แก่จิต เจตสิก รูป นิพพาน เพราะฉะนั้น ชื่อของปรมัตถสัจจะจึงมีอีกชื่อหนึ่งว่า สภาวสัจจะ จริงโดยสภาวะ ว่าโดยองค์พระสูตร พระวินัย และปุคคลบัญญัติเป็นสมมุติสัจจะ พระอภิธรรม ๖ คัมภีร์ เว้นปุคคลบัญญัติเป็นปรมัตถสัจจะ ปรมัตถสัจจะนี้แบ่งได้เป็น ๒ คือ สภาวสัจจะ ธรรมที่เป็นจริงตามสภาวะ ได้แก่ กุศลธรรม อกุศลธรรม เป็นต้น ๑ อริยสัจจะ ได้แก่ ความจริงอย่างประเสริฐ หรือความจริงของพระอริยะ ได้แก่ ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค ๑ พระพุทธเจ้าเมื่อทรงแสดงธรรมโปรดเวไนยสัตว์ สำหรับเวไนยสัตว์ที่ไม่ได้ศึกษาเล่าเรียนพระอภิธรรมมาในอดีตพุทธเจ้าองค์ที่ล่วงแล้ว พระองค์จะทรงยกสมมุติสัจจะแสดงเป็นพื้นฐานก่อน เพื่อให้เกิดความเข้าใจในพระธรรมเทศนา แล้วจึงทรงแสดงพระปรมัตถธรรมเทศนาในภายหลัง สำหรับเวไนยสัตว์ผู้ได้เคยศึกษาเล่าเรียนพระอภิธรรมมาในสมัยอดีตพุทธเจ้า เป็นผู้มีอุปนิสัยสติปัญญาสามารถรับพระธรรมเทศนาได้ จึงจะทรงแสดงพระปรมัตถเทศนาโดยตรง

คำว่า **"ปรมัตถ"** เป็นชื่อของพระอภิธรรมปิฎกนั้น ก็โดยอาศัยคำของพระ–อนุรุทธาจารย์ กล่าวไว้ในพระอภิธัมมัตถสังคหปกรณ์ว่า เนื้อความพระอภิธรรมที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ในพระอภิธรรมนั้นทั้งหมด ว่าโดยปรมัตถ์มี ๔ คือ จิต เจตสิก รูป นิพพาน เรียกว่า ปรมัตถธรรม ๔ คือ จิตปรมัตถ์ ๑ เจตสิกปรมัตถ์ ๑ รูปปรมัตถ์ ๑ นิพพาน–

ปรมัตถ์ ๑ ใช้อักษรย่อว่า จิ. เจ. รุ. นิ. ว่าเป็นหัวใจพระอภิธรรม คำว่า ปรมัตถ นี้ พระสุมังคลาจารย์อธิบายไว้ในพระคัมภีร์อภิธัมมัตถวิภาวินีว่า ความหมายยอดเยี่ยมสูงสุด ไม่มีการเปลี่ยนแปลงแปรผันเป็นอย่างอื่น ยกเสียซึ่งสมมุติ เป็นความหมายที่แท้จริง กล่าวคือ จิต ได้แก่ วิญญาณขันธ์ เจตสิก ได้แก่ ขันธ์ ๓ คือ เวทนา สัญญา สังขาร รูป ได้แก่ รูปขันธ์ และนิพพาน ได้แก่ ธรรมอันเป็นอารมณ์แห่งมรรคและผล อีกอย่างหนึ่ง คำว่า ปรม ที่แปลว่า ยอดเยี่ยม นั้น หมายถึง พระสัพพัญญุตญาณ อัตถ แปลว่า สภาวะ วิสัย อารมณ์ หรือโคจร รวมเป็น ปรมัตถ แปลว่า ธรรมอันเป็นอารมณ์ของพระสัพพัญญุตญาณอันยอดเยี่ยม ซึ่งเป็นวิสัยของพระพุทธเจ้านั่นเอง

ตามความหมายของคำว่า **"ปรมัตถ"** ตามที่กล่าวมานี้ เมื่อมาเป็นชื่อของพระคัมภีร์มหาฎีกานี้ จึงมีความหมายว่า พระคัมภีร์เพียงดังหีบที่เก็บรักษาไว้ซึ่งประโยชน์อย่างยิ่ง คือพระนิพพาน หรือเป็นที่เก็บรักษาไว้ซึ่งพระปรมัตถธรรม อันเป็นความหมายถึงเนื้อความในพระอภิธรรมปิฎก ซึ่งเป็นวิสัยแห่งพระสัพพัญญุตญาณ และเป็นปรมัตถสัจจะด้วย อนึ่ง พระคัมภีร์ปรมัตถมัญชุสานี้ ได้รับยกย่องว่าเป็นมหาฎีกา คือเป็นคำอธิบายความของพระคัมภีร์วิสุทธิมรรค เป็นฎีกาที่ยิ่งใหญ่ควรแก่การเคารพนับถือบูชาอย่างยิ่ง เพราะให้ความรู้แก่ผู้ศึกษาทุกแง่ทุกมุม พระคัมภีร์ปรมัตถมัญชุสา วิสุทธิมรรคมหาฎีกา จึงมีความหมายถึงว่าเป็นพระคัมภีร์ที่ให้ความรู้ทางพระพุทธศาสนาระดับสูง ซึ่งผู้อ่านพระคัมภีร์นี้จะต้องมีพื้นฐานความรู้ทางพระอภิธรรมและทางภาษามคธพอสมควร จึงจะทำความเข้าใจพระคัมภีร์นี้ได้

ท่านผู้รจนาพระคัมภีร์ปรมัตถมัญชุสา

ท่านผู้รจนาพระคัมภีร์ปรมัตถมัญชุสา วิสุทธิมรรคมหาฎีกา คือ ท่านอาจารย์พระธรรมปาลเถระ สำนักวัดพทรติตถวิหาร อาณาจักรทมิฬ ฝั่งตะวันออกเฉียงใต้ของอินเดียใกล้เกาะลังกา ท่านได้รับอาราธนาจากพระทาฐนาคเถระ สำนักสิทธคามปริเวณวิหาร ให้รจนาพระคัมภีร์นี้ ท่านอาจารย์พระธรรมปาลเถระนี้มีชีวิตอยู่ในราวพุทธศักราช ๙๕๐–๑๐๐๐ รุ่นหลังพระพุทธโฆษาจารย์ ท่านได้ศึกษาอยู่ในสำนักมหาวิหาร เมืองอนุราธปุระ ในลังกาทวีป เข้าใจว่าได้ร่วมงานรจนาคัมภีร์อรรถกถากับพระพุทธโฆษาจารย์ด้วย ท่านได้รจนาคัมภีร์อรรถกถาแห่งพระไตรปิฎกและมหาฎีกานี้ จึงได้รับยกย่องว่าเป็นทั้ง **"พระอรรถกถาจารย์"** และเป็นทั้ง **"พระฎีกาจารย์"**

ผลงานอรรถกถาที่ท่านรจนานั้น คือ

๑. อรรถกถาเนตติปกรณ์
๒. อรรถกถาอิติวุตตกะ ชื่อปรมัตถทีปนี
๓. อรรถกถาอุทาน ชื่อปรมัตถทีปนี
๔. อรรถกถาจริยาปิฎก ชื่อปรมัตถทีปนี
๕. อรรถกถาเถรคาถา ชื่อปรมัตถทีปนี
๖. อรรถกถาเถรีคาถา ชื่อปรมัตถทีปนี
๗. อรรถกถาวิมานวัตถุ ชื่อวิมลวิลาสินี
๘. อรรถกถาเปตวัตถุ ชื่อวิมลวิลาสินี

ผลงานฎีกาที่รจนา คือ

๑. วิสุทธิมรรคมหาฎีกา ชื่อปรมัตถมัญชุสา

๒. ฎีกาเนตติอรรถกถา อธิบายงานอรรถกถาของท่านเอง

๓. ฎีกาพุทธวงศ์ ชื่อปรมัตถทีปนี

นอกจากนี้ฎีกาอีก ๓ คัมภีร์ คือ ฎีกาอรรถกถาพระสูตรทั้ง ๔ มีทีฆนิกายเป็นต้น ชื่อว่า ลีนัตถปกาสินี ฎีกาอรรถกถาชาดก ชื่อ ลีนัตถปกาสินี และอนุฎีกาแห่งอรรถกถาอภิธรรม ชื่อว่า ลีนัตถวัณณนา คัมภีร์จูฬคันถวงศ์และศาสนวงศ์ได้กล่าวว่าเป็นผลงานของท่านด้วย แต่ที่จริงฎีกาที่กล่าวนี้เป็นผลงานของท่านอาจารย์ธรรมปาลเถระอีกองค์หนึ่ง ซึ่งเป็นศิษย์ของท่านอานันทาจารย์ มีชีวิตอยู่ในราวพุทธศักราช ๑,๓๐๐-๑,๔๐๐ แต่ชื่อพ้องกัน

อย่างไรก็ตาม พระคัมภีร์ปรมัตถมัญชุสา วิสุทธิมรรคมหาฎีกา ที่ท่านรจนาไว้นี้ได้เป็นวรรณกรรมสำคัญชิ้นหนึ่งในพระพุทธศาสนาที่เป็นมรดกตกทอดมาถึงเราทุกวันนี้ และนับว่าเป็นสมบัติอันล้ำค่าของโลก

งานสร้างพระคัมภีร์อรรถกถาและฎีกา ของท่านอาจารย์พระธรรมปาลเถระนี้ แสดงให้เห็นถึงการวางแผนงานอันสำคัญยิ่งในวงการศึกษาของคณะสงฆ์ เกี่ยวกับการแปลพระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา จากภาษาสิงหฬมาเป็นภาษามคธ อันเป็นต้นติภาษา เพื่อให้ความรู้ด้านปริยัติธรรมเผยแพร่ไปทั่วโลก ไม่ใช่อยู่แต่เกาะลังกาเท่านั้น และนอกจากนี้แสดงให้เห็นว่า การทำงานชิ้นสำคัญส่วนนี้ได้มีสงฆ์คณะหนึ่งร่วมงานกันโดยได้ทำกันเป็นระบบต่อเนื่อง เป็นการวางแผนสืบทอดงานพระพุทธศาสนาทางด้านวิชาการไว้เป็นสมบัติของโลก ซึ่งแม้ประเทศไทยก็พลอยได้มรดกชิ้นนี้ไว้เป็นสมบัติเป็นเวลาช้านานแล้ว แม้ท่านอาจารย์พระธรรมปาลเถระจะพำนักอยู่ ณ พทรติตถวิหารอาณาจักรทมิฬแห่งอินเดีย ทางลังกาก็ถือว่าท่านเป็นชาวลังกาด้วย

เนื้อหาของพระคัมภีร์ปรมัตถมัญชุสา

โดยที่พระคัมภีร์นี้เป็นฎีกาอันยิ่งใหญ่ที่ได้รับยกย่องมาก เรียกว่า **มหาฎีกา** ท่านอาจารย์พระธรรมปาลเถระได้รจนาอธิบายความพระคัมภีร์วิสุทธิมรรค โดยอาศัยกถามรรคอันมีมาเก่าก่อน รจนามิให้ขัดแย้งกับมติของสำนักมหาวิหาร ท่านนำเอามาแต่ละบทแต่ละคำ ในพระคัมภีร์วิสุทธิมรรคอรรถาธิบายให้คำวินิจฉัย คำถาม คำตอบ ในเชิงอธิบายทุกแง่ทุกมุม มีคำวินิจฉัยทางนิรุตติศาสตร์ขยายความในลัทธิทั้งในมหายานและพราหมณลัทธิไตรเพทเวทางคศาสตร์ ที่เรียกว่า ปรัชญาอินเดียในปัจจุบันนี้ รวมทั้งโลกโวหารอย่างพร้อมมูล ฉะนั้น พระคัมภีร์ปรมัตถมัญชุสานี้จึงอุดมไปด้วยความรู้ในระดับสูง ทำให้เกิดความเข้าใจพระคัมภีร์วิสุทธิมรรคได้อย่างละเอียด รวมทั้งเข้าใจพระพุทธศาสนาเป็นอย่างดีด้วย เพราะท่านอาจารย์พระธรรมปาลเถระได้บรรจุความรู้ทางพระพุทธศาสนาไว้อย่างสมบูรณ์

ในเนื้อหานั้น เริ่มต้นด้วยคำปรารภ อธิบายกถาว่าด้วยคำนิทานเป็นต้นของพระคัมภีร์วิสุทธิมรรค ต่อจากนั้นอธิบายความเป็นนิเทศ ๆ ไป คือ

๑. อธิบายความในปริเฉทที่ ๑ ชื่อสีลนิทเทส

๒. อธิบายความในปริเฉทที่ ๒ ชื่อธุดงคนิทเทส

๓. อธิบายความในปริเฉทที่ ๓ ชื่อกัมมัฏฐานคหณนิทเทส

๔. อธิบายความในปริเฉทที่ ๔ ชื่อปฐวีกสิณนิทเทส

๕. อธิบายความในปริเฉทที่ ๕ ชื่อเสสกสิณนิทเทส

๖. อธิบายความในปริเฉทที่ ๖ ชื่ออสุภกัมมัฏฐานนิทเทส

๗. อธิบายความในปริเฉทที่ ๗ ชื่อฉอนุสสตินิทเทส

๘. อธิบายความในปริเฉทที่ ๘ ชื่ออนุสสติกัมมัฏฐานนิทเทส

๙. อธิบายความในปริเฉทที่ ๙ ชื่อพรหมวิหารนิทเทส

๑๐. อธิบายความในปริเฉทที่ ๑๐ ชื่ออารุปปนิทเทส

๑๑. อธิบายความในปริเฉทที่ ๑๑ ชื่อสมาธินิทเทส

๑๒. อธิบายความในปริเฉทที่ ๑๒ ชื่ออิทธิวิธนิทเทส

๑๓. อธิบายความในปริเฉทที่ ๑๓ ชื่ออภิญญานิทเทส

๑๔. อธิบายความในปริเฉทที่ ๑๔ ชื่อขันธนิทเทส

๑๕. อธิบายความในปริเฉทที่ ๑๕ ชื่ออายตนธาตุนิทเทส

๑๖. อธิบายความในปริเฉทที่ ๑๖ ชื่ออินทริยสัจจนิทเทส

๑๗. อธิบายความในปริเฉทที่ ๑๗ ชื่อปัญญาภูมินิทเทส

๑๘. อธิบายความในปริเฉทที่ ๑๘ ชื่อทิฏฐิวิสุทธินิทเทส

๑๙. อธิบายความในปริเฉทที่ ๑๙ ชื่อกังขาวิตรณวิสุทธินิทเทส

๒๐. อธิบายความในปริเฉทที่ ๒๐ ชื่อมัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธินิทเทส

๒๑. อธิบายความในปริเฉทที่ ๒๑ ชื่อปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธินิทเทส

๒๒. อธิบายความในปริเฉทที่ ๒๒ ชื่อญาณทัสสนวิสุทธินิทเทส

๒๓. อธิบายความในปริเฉทที่ ๒๓ ชื่อปัญญาภาวนานิสังสนิทเทส

และอธิบายคำนิคมของพระคัมภีร์วิสุทธิมรรค พร้อมทั้งอวสานกถาของท่านอาจารย์เอง

พระคัมภีร์ปรมัตถมัญชุสา ฉบับอักษรไทย

โดยที่ พระคัมภีร์พระวิสุทธิมรรค สมเด็จพระวันรัต(เขมจารีมหาเถระ) อธิบดีสงฆ์ วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฏิ์ ได้ตรวจชำระและตีพิมพ์ขึ้นโดยพระอุปถัมภ์ในสมเด็จ-พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระจันทบุรีนฤนาถ ทรงบริจาคทรัพย์พิมพ์ใน พ.ศ.๒๔๖๕ แล้ว การตรวจชำระพระคัมภีร์วิสุทธิมรรคในครั้งนั้น ก็ได้อาศัยตรวจสอบกับพระคัมภีร์ปรมัตถ-มัญชุสานี้ด้วย สมเด็จพระวันรัต (เขมจารีมหาเถระ) นั้น เป็นผู้ทรงความรู้ด้านพระปริยัติธรรมด้านภาษาบาลีอย่างลึกซึ้ง มีความแตกฉานในพระไตรปิฎกและอรรถกถา ฎีกา พร้อมทั้งสัททาวิเสสอย่างกว้างขวาง ได้เคยเป็นผู้จัดการสอบพระปริยัติธรรมแผนกบาลีสนามหลวง พ.ศ.๒๔๗๘ และ พ.ศ.๒๔๗๙ ฝีมือการตรวจสอบชำระพระคัมภีร์ของพระมหาเถระนี้ ปรากฏว่าได้รับความนิยมในความพิถีพิถันละเอียดลออมาก มีวรรคน้อยวรรคใหญ่ ในศัพท์เดียวที่เป็นสมาส ย่อคำหลาย ๆ คำเป็นศัพท์เดียวกัน แต่ละคำจะเว้นห่างเล็กน้อยทุกคำไป ปาฐะใดอ้างที่มาในพระไตรปิฎก หรือที่อื่น ๆ ก็จะหาที่มาบอกชื่อคัมภีร์บอกหน้าให้ไปค้นได้ด้วย รู้สึกว่าวิธีการชำระแบบนี้ เจ้าประคุณสมเด็จพระวันรัต (เขมจารี-มหาเถระ) เป็นผู้เริ่มก่อนผู้อื่นทั้งหมด และได้เป็นแบบแผนของการชำระพระคัมภีร์ในสมัยต่อมา เพราะฉะนั้น การพิมพ์พระคัมภีร์วิสุทธิมรรคในครั้งนั้น ได้อำนวยประโยชน์ในวงการศึกษาอย่างมาก เจ้าพระยาอภัยราชามหายุติธรรมธร (ม.ร.ว.สพ สุทัศน์)[๑] อดีตเสนาบดี

---

๑ ผู้เขียนทราบมาจากหลวงสิทธิดุริตภาษ ว่า เจ้าพระยาอภัยราชามหายุติธรรมธร (สพ สุทัศน์) ไม่มีทายาทสืบสกุล ได้อุปถัมภ์กุลบุตรท่านหนึ่งเป็นบุตรบุญธรรม มีความประสงค์จะให้ใช้นามสกุล "สุทัศน์" แต่เพราะท่านผู้นั้นมิได้เป็นเชื้อพระวงศ์ พระบาทสมเด็จ-พระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงพระราชทานนามสกุลว่า "สพานุกรม" ตามนามเดิมของท่านเจ้าพระยานี้

กระทรวงยุติธรรม ได้ปรารภบำเพ็ญกุศล เนื่องในโอกาสอายุครบ ๗๐ ปี มีความประสงค์จะบำเพ็ญกุศลให้เป็นอุปการะแก่พระพุทธศาสนา ได้ทราบว่า สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระจันทบุรีนฤนาถ โปรดให้พิมพ์พระคัมภีร์วิสุทธิมรรคเป็นอักษรไทยครั้งแรกแล้ว จึงได้อุปถัมภ์ให้พิมพ์พระคัมภีร์ปรมัตถมัญชุสา วิสุทธิมรรคมหาฎีกา ขึ้นมาตามที่สมเด็จพระเจ้า-บรมวงศ์เธอ กรมพระจันทบุรีนฤนาถ ทรงแนะนำ โดยเจ้าประคุณสมเด็จพระวันรัต (เขมจารีมหาเถระ) สมัยดำรงสมณศักดิ์ที่พระธรรมไตรโลกาจารย์ พร้อมด้วยสัทธิวิหาริกทั้งหลายของท่าน มีพระราชสุธีสมัยยังเป็นพระมหาวิจิตร อาภากโร เป็นต้น เป็นผู้ตรวจชำระทำต้นฉบับจากอักษรขอมมาเป็นอักษรไทย พิมพ์ครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๘

พระปรมัตถมัญชุสาฉบับภูมิพโลภิกขุ

โดยที่มูลนิธิภูมิพโลภิกขุ ได้มีโครงการจัดทำพระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเป็นแนวยืน คือจัดทำต้นฉบับพระคัมภีร์เป็นหลัก แล้วทำพระคัมภีร์อธิบายรอง ๆ ลงไปให้เป็นสายเดียวกัน เพื่อเป็นอรรถาธิบายสืบต่อกันไป ซึ่งจะเป็นการง่ายต่อการศึกษาค้นคว้าวิชาการทางพระพุทธศาสนา ดังนั้น เมื่อมูลนิธิภูมิพโลภิกขุได้จัดพิมพ์พระคัมภีร์วิสุทธิมรรคภาษาบาลีขึ้นมาแล้ว ได้ทำหัวเรื่อง ทำข้อ ย่อหน้า ในพระคัมภีร์วิสุทธิมรรคไว้แล้ว จึงได้จัดทำต้นฉบับพระคัมภีร์ปรมัตถมัญชุสา อันเป็นมหาฎีกาของวิสุทธิมรรค จัดทำหัวเรื่อง ตั้งข้อ ย่อหน้าให้ตรงกันกับพระคัมภีร์วิสุทธิมรรค เพื่อสะดวกต่อการค้นคว้าของนักศึกษา และได้จัดหาที่มาให้ครบถ้วนบริบูรณ์ ซึ่งหวังใจว่าเป็นการเพิ่มพูนความสมบูรณ์แบบยิ่งขึ้น จัดเป็น ๓ ภาคด้วยกัน คือ

ภาค ๑ เริ่มแต่คำปรารภพระคัมภีร์ อธิบายคำนิทานพจน์เป็นต้น และอธิบายความในปริเฉทที่ ๑ คือสีลนิทเทส ไปจนถึงอธิบายปริเฉทที่ ๗ ชื่อฉอนุสสตินิทเทส

ภาค ๒ เริ่มแต่อธิบายความปริเฉทที่ ๘ ชื่ออนุสสติกัมมัฏฐานนิทเทส ไปจนถึงอธิบายความปริเฉทที่ ๑๓ ชื่ออภิญญานิทเทส

ภาค ๓ เริ่มแต่อธิบายความในปริเฉทที่ ๑๔ ชื่อขันธนิทเทส จนถึงอธิบายความปริเฉทที่ ๒๓ ชื่อปัญญาภาวนานิสังสนิทเทส และอธิบายคำนิคมของพระคัมภีร์วิสุทธิมรรค และอวสานกถาของท่านอาจารย์พระธรรมปาละ เป็นที่สุด

การจัดพิมพ์เป็นพากย์คู่ฉบับภูมิพโลภิกขุ

เนื่องจากพระคัมภีร์ปรมัตถมัญชุสา วิสุทธิมรรคมหาฎีกา ท่านอาจารย์ธรรม-ปาลเถระ สำนักพทรติตถวิหาร ได้รจนาไว้นี้ เป็นคัมภีร์ที่อำนวยประโยชน์ในด้านความรู้อย่างมากมายแก่กุลบุตร ที่จะทำความเข้าใจพระคัมภีร์วิสุทธิมรรคซึ่งเป็นผลงานรจนาของท่านพระพุทธโฆษาจารย์ที่แพร่หลายมีชื่อเสียง ว่าเป็นวรรณกรรมชั้นยอดของพระพุทธศาสนา แต่ยังเป็นภาษาบาลีอยู่ นายมณีพันธุ์ จารุดุล ผู้อำนวยการโครงการปริวรรตอักษรขอมและอักษรโบราณท้องถิ่น ฯ กรรมการผู้จัดการมูลนิธิภูมิพโลภิกขุ มีความประสงค์จะให้มีการแปลเป็นภาษาไทย เพื่อประโยชน์แก่นักศึกษาพระพุทธศาสนา และท่านผู้สนใจจะได้อ่านทำความเข้าใจในพระคัมภีร์ปรมัตถมัญชุสา วิสุทธิมรรคมหาฎีกานี้ และรวมไปถึงทำความเข้าใจพระคัมภีร์วิสุทธิมรรค เพื่อให้เกิดการปฏิบัติหลักธรรมในพระพุทธศาสนาอย่างถูกต้องด้วย

และมูลนิธิมีความประสงค์จะทำเป็นไทวพากย์หรือพากย์คู่ คือภาษาบาลีข้างหนึ่ง ภาษาไทยข้างหนึ่ง ในหน้าเดียวกันตลอดทั้งคัมภีร์ โดยที่พระคัมภีร์นี้ เป็นพระคัมภีร์ที่มีความยาวมาก สำหรับฉบับภูมิพโลภิกขุได้แบ่งพากย์ภาษาบาลีเป็น ๓ ภาคด้วยกัน คือภาค ๑ มี ๔๕๘ หน้า ภาค ๒ มี ๓๗๕ หน้า ภาค ๓ มี ๗๔๒ หน้า รวมด้วยกันเป็นหน้ากระดาษพิมพ์ได้ ๑,๕๗๕ หน้า เพื่อให้การแบ่งรูปเล่มในพากย์คู่บาลีและไทยมีความพอเหมาะแก่เล่มและเรื่อง จึงได้แบ่งภาษาบาลีเดิม ๓ ภาค เป็นตอนได้ ๘ ตอน ดังนี้

ภาค ๑ แบ่งเป็น ๒ ตอน คือ

ตอนที่ ๑ เริ่มตั้งแต่คันถารัมภกถา กล่าวเริ่มต้นพระคัมภีร์อธิบายสีลนิทเทส ปริเฉทที่ ๑ อธิบายธุตังคนิทเทส ปริเฉทที่ ๒ และอธิบายกัมมัฏฐานคหณนิทเทส ปริเฉทที่ ๓

ตอนที่ ๒ เริ่มตั้งแต่อธิบายปฐวีกสิณนิทเทส ปริเฉทที่ ๔ อธิบายเสสกสิณนิทเทส ปริเฉทที่ ๕ อธิบายอสุภกัมมัฏฐานนิทเทส ปริเฉทที่ ๖ อธิบายฉอนุสสตินิทเทส ปริเฉทที่ ๗

ภาค ๒ แบ่งเป็น ๒ ตอน คือ

ตอนที่ ๑ เริ่มตั้งแต่อธิบายอนุสสติกัมมัฏฐานนิทเทส ปริเฉทที่ ๘ และอธิบายพรหมวิหารนิทเทส ปริเฉทที่ ๙

ตอนที่ ๒ เริ่มตั้งแต่อธิบายอรุปปนิทเทส ปริเฉทที่ ๑๐ อธิบายสมาธินิทเทส ปริเฉทที่ ๑๑ อธิบายอิทธิวิธนิทเทส ปริเฉทที่ ๑๒ และอธิบายอภิญญานิทเทส ปริเฉทที่ ๑๓ ในการแปลพระคัมภีร์ปรมัตถมัญชุสา วิสุทธิมรรคมหาฎีกา สู่ภาษาไทยนั้น สำหรับภาค ๑ ทั้ง ๒ ตอน และภาค ๒ ทั้ง ๒ ตอน นายไชยวัฒน์ กปิลกาญจน์ ได้แปลไว้

ภาค ๓ แบ่งเป็น ๔ ตอน คือ

ตอนที่ ๑ เริ่มตั้งแต่อธิบายขันธนิทเทส ปริเฉทที่ ๑๔ และอธิบายอายตนธาตุนิทเทส ปริเฉทที่ ๑๕

ตอนที่ ๒ เริ่มตั้งแต่อธิบายอินทริยสัจจนิทเทส ปริเฉทที่ ๑๖ และอธิบายปัญญาภูมินิทเทส ปริเฉทที่ ๑๗

ตอนที่ ๓ เริ่มตั้งแต่อธิบายปัญญาภูมินิทเทส ปริเฉทที่ ๑๗ ตอนพรรณนากถาโดยพิสดารแห่งบทว่า เพราะสังขารเป็นปัจจัยจึงมีวิญญาณ อธิบายทิฏฐิวิสุทธินิทเทส ปริเฉทที่ ๑๘ อธิบายกังขาวิตรณวิสุทธินิทเทส ปริเฉทที่ ๑๙

ตอนที่ ๔ เริ่มตั้งแต่อธิบายมัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธินิทเทส ปริเฉทที่ ๒๐ อธิบายปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธินิทเทส ปริเฉทที่ ๒๑ อธิบายญาณทัสสนวิสุทธินิทเทส ปริเฉทที่ ๒๒ อธิบายปัญญาภาวนานิสังสนิทเทส ปริเฉทที่ ๒๓ อธิบายนิคมคาถาของวิสุทธิมรรค และลงท้ายด้วยนิคมคาถา ของท่านอาจารย์พระธรรมปาลเถระ เป็นจบพระคัมภีร์

ในการแปลพระปรมัตถมัญชุสา วิสุทธิมรรคมหาฎีกา สู่ภาษาไทยนั้น สำหรับภาค ๓ ทั้ง ๔ ตอนนี้ ข้าพเจ้า นายสิริ เพ็ชรไชย ได้แปลไว้

สำหรับการพิมพ์พระปรมัตถมัญชุสา วิสุทธิมรรคมหาฎีกา บาลี-ไทย ภาค ๒ (บาลี ภาค ๑ ตอนที่ ๒) นี้ **คุณรุจินันท์ หงส์ลำพอง** ได้มีจิตศรัทธาบริจาคทรัพย์สร้างพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา ทางมูลนิธิภูมิพโลภิกขุขออนุโมทนากุศลไว้ ณ โอกาสนี้

ขออานุภาพแห่งการสร้างพระคัมภีร์ปรมัตถมัญชุสา วิสุทธิมรรคมหาฎีกานี้ จงเป็นปัจจัยให้ประชานิกรทั้งหลายหยั่งถึงคำสอนของพระพุทธเจ้าผู้เป็นนาถะของโลก จงเป็นผู้มีส่วนแห่งวิมุตติรส ขอพระศาสนาของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า จงดำรงอยู่ในโลกสิ้นกาลนาน และขอให้ประชานิกร จงมีความเคารพในพระสัทธรรมเป็นนิตย์ เทอญ.

สิริ เพ็ชรไชย

(นายสิริ เพ็ชรไชย)

หัวหน้าฝ่ายวิชาการ มูลนิธิภูมิพโลภิกขุ

คณะผู้ดำเนินงานจัดสร้างพระคัมภีร์
ตามโครงการปริวรรตอักษรขอมและอักษรโบราณท้องถิ่น
ชำระและแปลพระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเป็นภาษาไทย
ของ มูลนิธิภูมิพโลภิกขุ

นายมณีพันธุ์ จารุดุล	อุปนายกสมาคมศูนย์ค้นคว้าทางพระพุทธศาสนา, กรรมการผู้จัดการมูลนิธิภูมิพโลภิกขุ และผู้อำนวยการโครงการปริวรรตอักษรขอม และอักษรโบราณท้องถิ่น ฯ
นางอุษา จารุดุล	นายกสมาคมศูนย์ค้นคว้าทางพระพุทธศาสนา, ผู้บรรยายธรรมะของสมาคม ฯ กรรมการ ผู้ช่วยผู้จัดการมูลนิธิภูมิพโลภิกขุ และรอง ผู้อำนวยการโครงการปริวรรตอักษรขอม ฯ
	เป็นหัวหน้าคณะผู้ดำเนินงาน
นายสิริ เพ็ชรไชย	กรรมการสมาคมศูนย์ค้นคว้าทางพระพุทธศาสนา, กรรมการมูลนิธิภูมิพโลภิกขุ และหัวหน้าฝ่ายวิชาการโครงการปริวรรตอักษรขอม และอักษรโบราณท้องถิ่น ฯ
	เป็นหัวหน้าฝ่ายวิชาการ

คณะนักวิชาการผู้จัดทำ

พระคัมภีร์ปรมัตถมัญชุสา วิสุทธิมรรคมหาฎีกา บาลี–ไทย ภาค ๒

ฉบับภูมิพโลภิกขุ

---

๑. นายสิริ เพ็ชรไชย	ป.ธ.๙	ประธานกรรมการตรวจชำระ
๒. นายไชยวัฒน์ กปิลกาญจน์	สถ.บ.(จุฬา)	แปล
๓. อุบาสิกาสมศรี จารุเพ็ง	บ.ศ.๙	กรรมการตรวจชำระ
๔. นายเดชา มหาเดชากุล	ป.ธ.๙	กรรมการตรวจชำระ
๕. นางสาวนันทนา เพ็ชรไทย	ศศ.บ.(โบราณคดี)	อ่านทานตามต้นร่าง
๖. อุบาสิกาจรรยา บัวสุวรรณ	บ.ศ.๖	อ่านทานตามต้นร่าง
๗. นายคนอง วังฝายแก้ว	ป.ธ.๔, พธ.บ.	อ่านทานตามต้นร่าง
๘. นายสุวรรณ แสงแก้ว	ป.ธ.๗	อ่านทานตามต้นร่าง
๙. นายเจริญ ผุดวรรณา	ป.ธ.๗	พิสูจน์อักษรต้นแบบ
๑๐. นางสาวนันทนา เพ็ชรไทย	ศศ.บ.(โบราณคดี)	พิสูจน์อักษรต้นแบบ
๑๑. นางศิริรัตน์ ด้วงสน	บ.ศ.๘	ตรวจความเรียบร้อย และความถูกต้องของต้นแบบก่อนถ่ายเพลท
๑๒. นายบรรจบ พุกพญา	ป.ธ.๗	ตรวจความเรียบร้อย และความถูกต้องของต้นแบบก่อนถ่ายเพลท

๑๓. นายธรรมจักร สิงห์ทอง ป.ธ.๙		จัดทำรูปเล่ม และดำเนินการจัดพิมพ์
๑๔. นายเฉลิมชัย ทองมี		ผู้ช่วยจัดทำรูปเล่ม และดำเนินการจัดพิมพ์

พระคัมภีร์

ปรมัตถมัญชุสา วิสุทธิมรรคมหาฎีกา

บาลี-ไทย ภาค ๒

(บาลี ภาค ๑ ตอนที่ ๒)

PARAMATTHAMAÑJUSĀ VISUDDHIMAGGAMAHĀṬĪKĀ

Pāli - Thai II

(Pāli PART I Second Section)

ฉบับภูมิพโลภิกขุ

พุทธศักราช ๒๕๓๗

สารบาญ
พระปรมัตถมัญชุสา วิสุทธิมรรคมหาฎีกา
บาลี–ไทย ภาค ๒
(บาลี ภาค ๑ ตอน ๒)

เรื่อง	หน้า
๔. **พรรณนาปฐวีกสิณนิเทศ**	๑
พรรณนาวิหารที่ไม่เหมาะสม	๒
พรรณนาวิหารที่เหมาะสม	๙
พรรณนาปลิโพธเล็ก ๆ น้อย ๆ	๑๓
พรรณนาวิธีเจริญ	๑๔
พรรณนาสัปปายะ ๗	๔๑
พรรณนาอัปปนาโกศล ๑๐ อย่าง	๔๕
พรรณนาวิธีทำจิตอันมุ่งหน้าตรงต่อนิมิตให้ดำเนินไป	๙๓
พรรณนากถาว่าด้วยปฐมฌาน	๙๖
พรรณนาปฐมฌานละองค์ ๕ เป็นต้น	๑๓๔
พรรณนาปฐมฌานมีความงาม ๓ ประการ	๑๔๑
พรรณนาวิธีให้สำเร็จความตั้งอยู่ได้นาน	๑๖๑
พรรณนานัยการขยายนิมิต	๑๗๐

เรื่อง	หน้า
พรรณนากถาว่าด้วยวสี ๕	๑๗๓
พรรณนากถาว่าด้วยทุติยฌาน	๑๘๑
พรรณนากถาว่าด้วยตติยฌาน	๑๙๘
พรรณนากถาว่าด้วยจตุตถฌาน	๒๑๘
พรรณนากถาว่าด้วยฌานปัญจกนัย	๒๓๔
๕. พรรณนาเสสกสิณนิเทศ	๒๔๓
พรรณนากถาว่าด้วยอาโปกสิณ	๒๔๓
พรรณนากถาว่าด้วยเตโชกสิณ	๒๔๕
พรรณนากถาว่าด้วยวาโยกสิณ	๒๔๖
พรรณนากถาว่าด้วยนีลกสิณ	๒๔๘
พรรณนากถาว่าด้วยปีตกสิณ	๒๔๙
พรรณนากถาว่าด้วยโลหิตกสิณ	๒๕๐
พรรณนากถาว่าด้วยโอทาตกสิณ	๒๕๑
พรรณนากถาว่าด้วยอาโลกกสิณ	๒๕๑
พรรณนากถาว่าด้วยปริจฉินนากาสกสิณ	๒๕๒
พรรณนาปกิณณกกถา	๒๕๕

เรื่อง	หน้า
๖. **พรรณนาอสุภกัมมัฏฐานนิเทศ**	๒๖๕
พรรณนาอรรถแห่งบทว่าอุทธุมาตกะเป็นต้น	๒๖๕
พรรณนาอุทธุมาตกกรรมฐาน	๒๖๙
พรรณนาวินิจฉัยกถา	๒๙๐
พรรณนากรรมฐานมีวินีลกอสุภกรรมฐานเป็นต้น	๓๑๑
พรรณนาปกิณกกถา	๓๒๑
๗. **พรรณนาอนุสตินิเทศ**	๓๓๓
๑. พรรณนากถาว่าด้วยพุทธานุสติ	๓๓๓
๒. พรรณนากถาว่าด้วยธัมมานุสติ	๕๔๖
๓. พรรณนากถาว่าด้วยสังฆานุสติ	๕๙๕
๔. พรรณนากถาว่าด้วยสีลานุสติ	๖๑๐
๕. พรรณนากถาว่าด้วยจาคานุสติ	๖๑๕
๖. พรรณนากถาว่าด้วยเทวตานุสติ	๖๒๒
พรรณนาปกิณกกถา	๖๒๘

อักษรย่อพระคัมภีร์พระไตรปิฎกภาษาบาลีฉบับสยามรัฐ
ที่ใช้อ้างอิงในพระคัมภีร์ฉบับมูลนิธิภูมิพโลภิกขุ

คำย่อ	คำเต็ม	
วิ. มหาวิภงฺค.	วินยปิฏก	มหาวิภงฺค
วิ. ภิกฺขุนี.	วินยปิฏก	ภิกฺขุนีวิภงฺค
วิ. มหา.	วินยปิฏก	มหาวคฺค
วิ. จุ.	วินยปิฏก	จุลฺลวคฺค
วิ. ป.	วินยปิฏก	ปริวาร
ที. สี.	ทีฆนิกาย	สีลกฺขนฺธวคฺค
ที. มหา.	ทีฆนิกาย	มหาวคฺค
ที. ปา.	ทีฆนิกาย	ปาฏิกวคฺค
ม. มู.	มชฺฌิมนิกาย	มูลปณฺณาสก
ม. ม.	มชฺฌิมนิกาย	มชฺฌิมปณฺณาสก
ม. อุ.	มชฺฌิมนิกาย	อุปริปณฺณาสก
สํ. ส.	สํยุตฺตนิกาย	สคาถวคฺค
สํ. นิ.	สํยุตฺตนิกาย	นิทานวคฺค
สํ. ขนฺธ.	สํยุตฺตนิกาย	ขนฺธวารวคฺค
สํ. สฬา.	สํยุตฺตนิกาย	สฬายตนวคฺค
สํ. มหา.	สํยุตฺตนิกาย	มหาวารวคฺค

คำย่อ	คำเต็ม	
องฺ. เอกก.	องฺคุตฺตรนิกาย	เอกกนิปาต
องฺ. ทุก.	องฺคุตฺตรนิกาย	ทุกนิปาต
องฺ. ติก.	องฺคุตฺตรนิกาย	ติกนิปาต
องฺ. จตุกฺก.	องฺคุตฺตรนิกาย	จตุกฺกนิปาต
องฺ. ปญฺจก.	องฺคุตฺตรนิกาย	ปญฺจกนิปาต
องฺ. ฉกฺก.	องฺคุตฺตรนิกาย	ฉกฺกนิปาต
องฺ. สตฺตก.	องฺคุตฺตรนิกาย	สตฺตกนิปาต
องฺ. อฏฺฐก.	องฺคุตฺตรนิกาย	อฏฺฐกนิปาต
องฺ. นวก.	องฺคุตฺตรนิกาย	นวกนิปาต
องฺ. ทสก.	องฺคุตฺตรนิกาย	ทสกนิปาต
องฺ. เอกาทสก.	องฺคุตฺตรนิกาย	เอกาทสกนิปาต
ขุ. ขุ.	ขุทฺทกนิกาย	ขุทฺทกปาฐ
ขุ. ธ.	ขุทฺทกนิกาย	ธมฺมปทคาถา
ขุ. อุ.	ขุทฺทกนิกาย	อุทาน
ขุ. อิติ.	ขุทฺทกนิกาย	อิติวุตฺตก
ขุ. สุ.	ขุทฺทกนิกาย	สุตฺตนิปาต
ขุ. วิ.	ขุทฺทกนิกาย	วิมานวตฺถุ
ขุ. เปต.	ขุทฺทกนิกาย	เปตวตฺถุ
ขุ. เถร.	ขุทฺทกนิกาย	เถรคาถา

คำย่อ	คำเต็ม	
ขุ. เถรี.	ขุททกนิกาย	เถรีคาถา
ขุ. ชา.	ขุททกนิกาย	ชาตก
ขุ. มหา.	ขุททกนิกาย	มหานิทฺเทส
ขุ. จูฬ.	ขุททกนิกาย	จูฬนิทฺเทส
ขุ. ป.	ขุททกนิกาย	ปฏิสมฺภิทามคฺค

อักษรย่อคัมภีร์พระไตรปิฎกภาษาบาลีฉบับต่าง ๆ

คำย่อ	คำเต็ม	
สี.	สีหฬโปตฺถก	(ฉบับสิงหฬ)
ม.	มรมฺมโปตฺถก	(ฉบับพม่าเดิม)
ฉ.	ฉฏฺฐสงฺคีติโปตฺถก	(ฉบับสังคายนาครั้งที่ ๖)
รา.	รามญฺญโปตฺถก	(ฉบับมอญ)
โป.	โปราณโปตฺถก	(ฉบับใบลานเก่า)
อิ.	อิงฺคลิสโปตฺถก	(ฉบับอังกฤษ เดิมใช้ย่อว่า ยุ.)
ก.	กตฺถจิโปตฺถก	(คัมภีร์บางฉบับ)

TRANSLITERATION OF THE THAI ALPHABET

as used in this pāli text

THE BHŪMIBALO BHIKKHU FOUNDATION

VOWELS - 8

a	า ā	ิ i	ี ī	ุ u	ู ū	เ e	โ o

CONSONANTS - 33

ก ka	ข kha	ค ga	ฆ gha	ง ṅa
จ ca	ฉ cha	ช ja	ฌ jha	ญ ña
ฏ ṭa	ฐ ṭha	ฑ ḍa	ฒ ḍha	ณ ṇa
ต ta	ถ tha	ท da	ธ dha	น na
ป pa	ผ pha	พ ba	ภ bha	ม ma
ย ya	ร ra	ล la	ว va	
ส sa	ห ha	ฬ ḷa	ํ ṃ	

FIGURES

๑ 1	๒ 2	๓ 3	๔ 4	๕ 5	๖ 6	๗ 7	๘ 8	๙ 9	๐ 0

COMBINATION

ก ka	กา kā	กิ ki	กี kī
กุ ku	กู kū	เก ke	โก ko

พระคัมภีร์
ปรมัตถมัญชุสา วิสุทธิมรรคมหาฎีกา

บาลี - ไทย ภาค ๒

(บาลี ภาค ๑ ตอนที่ ๒)

พระปรมัตถมัญชุสา วิสุทธิมรรคมหาฎีกา

ภาค ๒

๔. ปฐวีกสิณนิทฺเทสวณฺณนา

๕๑. ผาสุ โหตีติ อาวาสสปฺปายาทิลาเภน มนสิการผาสุตา ภาวนานุกูลตา โหติ. ปริโสเธนฺเตนาติ เตสํ เตสํ คณฺฐิฏฺฐานานํ ฉินฺทนวเสน วิโสเธนฺเตน. อกิลมนฺโตเยวาติ อกิลนฺตกาโย เอว. สติ หิ กายกิลมเถ สิยา กมฺมฏฺฐานมนสิการสฺส อนฺตราโยติ อธิปฺปาโย.

คณฺฐิฏฺฐานนฺติ อตฺถโต, อธิปฺปายโต จ ทุพฺพินิเวฐตาย[๑] คณฺฐิภูตํ ฐานํ. ฉินฺทิตฺวาติ ยาถาวโต อตฺถสฺส, อธิปฺปายสฺส จ

๔. พรรณนาปฐวีกสิณนิเทศ

๕๑. คำว่า มีความผาสุก คือมีความผาสุกในการมนสิการ ได้แก่ความเกื้อกูลแก่การเจริญ เพราะการได้ที่อยู่อันเป็นสัปปายะเป็นต้น. คำว่า ผู้จะชำระกรรมฐานให้บริสุทธิ์ คือ ผู้จะชำระให้หมดจด โดยเกี่ยวกับการตัดฐานะที่เป็นเงื่อนงำทั้งหลายนั้น ๆ เสีย. คำว่า ยังไม่ทันเหนื่อยเลยเทียว คือ ยังไม่ทันเหน็ดเหนื่อยกายเลย. อธิบายว่า จริงอยู่ เมื่อมีความเหน็ดเหนื่อยกาย การมนสิการกรรมฐานก็พึงมีอันตรายได้.

คำว่า ฐานะที่เป็นเงื่อนงำ คือ ฐานะที่เป็นเงื่อนงำ เพราะความคลี่คลายได้ยากโดยความหมาย, และโดยคำอธิบาย. คำว่า

[๑] ฉ. ทุพฺพินิเวธตาย.

วิภาวเนน ฉินฺทิตฺวา, วิภูตํ สุปากฏํ กตฺวาติ อธิปฺปาโย. สุวิสุทฺธนฺติ สุฏฺฐุ วิสุทฺธํ, นิคุมฺพํ นิชฺฏนฺติ อตฺโถ.

ตัด คือ ตัดเสียโดยการทำความหมาย และคำอธิบายให้แจ่มแจ้งได้ ตามความเป็นจริง, อธิบายว่า กระทำให้ชัดเจน คือให้ปรากฏชัด. คำว่า ทำให้หมดจดดี คือทำให้หมดจดได้ด้วยดี, ความว่า ทำให้ไม่ปิดบัง คือไม่ยุ่งเหยิง.

อนนุรูปวิหารวณฺณนา

๕๒. อญฺญตเรนาติ อญฺญตเรนาปิ, ปเคว อเนเกหีติ อธิปฺปาโย. มหนฺตภาโว มหตฺตํ. ตถา เสเสสุ. โสณฺฑินฺติ[๑] โสณฺฑิสหิโต วิหาโร โสณฺฑิตฺตํ โสณฺฑี.[๑] ตถา ปณฺณนฺติอาทีสุ. โพธิยงฺคณาทีสุ กาตพฺพํ อิธ "วตฺตนฺ"ติ อธิปฺเปตนฺติ อาห "ปานียมฺฏํ วา ริตฺตนฺ"ติ.

พรรณนาวิหารที่ไม่เหมาะสม

๕๒. คำว่า ด้วยโทษ (๑๘ อย่าง) อย่างใดอย่างหนึ่ง อธิบายว่า ด้วยโทษแม้อย่างใดอย่างหนึ่ง, จะป่วยกล่าวไปไยถึงวิหาร ที่ถึงพร้อมด้วยโทษหลายอย่างเล่า. ความเป็นวิหารใหญ่ ชื่อว่า มหตฺตํ. แม้ในบทที่เหลือก็มีวินิจฉัยอย่างนั้น. บทว่า โสณฺฑี ความว่า วิหารที่ประกอบด้วยตระพังน้ำ

๑-๑ ฉ. โสณฺฑวา โสณฺฑี. ...วิหาโร โสณฺฑิ ตนฺติ ภเวยฺย.

ชื่อว่า โสณฺฑิ โสณฺฑี นั้นเป็น โสณฺฑี. แม้ในบทว่า ปณฺณํ เป็นต้น ก็มีวินิจฉัยอย่างนั้น. กิจที่ควรทำที่ลานโพธิ์เป็นต้น ท่านประสงค์ว่า "วัตร" ในที่นี้. เพราะเหตุนั้น จึงกล่าวว่า "(เห็น)หม้อน้ำดื่มที่ว่างเปล่าก็ดี" ดังนี้.

นิฏฺฐิตายาติ ปวิฏฺฐปวิฏฺฐานํ ทาเนน ปริกฺขีณาย. ชิณฺณวิหาเรปิ ยตฺร ภิกฺขู เอวํ วทนฺติ "อายสฺมา ยถาสุขํ สมณธมฺมํ กโรตุ, มยํ ปฏิชคฺคิสฺสามา"ติ. เอวรูเป วิหาตพฺพนฺติ อยมฺปิ นโย ลพฺภติ, วุตฺตนยตฺตา ปน น วุตฺโต.

คำว่า (เพราะภิกษา)หมดแล้ว คือหมดสิ้นไปแล้ว โดยการถวายให้แก่ภิกษุทุก ๆ รูปที่เข้าไป. แม้ในวิหารเก่าก็ย่อมได้นัยแม้นี้ว่า ในวิหารเก่าใด ภิกษุทั้งหลายกล่าวอย่างนี้ว่า "ท่านผู้มีอายุ ท่านจงกระทำสมณธรรมตามสะดวกเถิด, พวกเราจักซ่อมเอง" ดังนี้. เธอก็ควรอยู่ในวิหารเก่าที่มีสภาพอย่างนี้ได้ ดังนี้, แต่เพราะมีนัยอันได้กล่าวแล้ว ท่านจึงไม่กล่าวไว้.

มหาปถวิหาเรติ มหาปถสมีเป วิหาเร. ภาชนหารุโทณิกาทีนีติ รชนภาชนานิ, รชนตฺถาย ทารุ, ทารุมยโทณิกา, รชนปจนฏฺฐานํ, โธวนผลกนฺติ เอวมาทีนิ. สากหาริกาติ สากหารินิโย อิตฺถิโย.

คำว่า ในวิหารอยู่ติดทางใหญ่ คือในวิหารใกล้ทางใหญ่. คำว่า อุปกรณ์มีภาชนะและรางฟืนเป็นต้น ได้แก่อุปกรณ์มีอย่างนี้คือ ภาชนะสำหรับใช้ในการย้อม, ท่อนฟืนเพื่อประโยชน์แก่การย้อม, รางที่ทำด้วยท่อนฟืน,

<u>วิสภาคสทฺโท</u> กามคุณูปสญฺหิโต[๑] คีตสทฺโทติ วทนฺติ, เกวโลปิ อิตฺถีสทฺโท วิสภาคสทฺโท เอว.

ฐานรองสำหรับการย้อมและต้ม, แผ่นกระดานสำหรับการซัก เป็นต้น. คำว่า <u>สากหาริกา</u> แปลว่าหญิงเก็บผัก. อาจารย์หลายท่านกล่าวว่า ชื่อว่า <u>เสียงอันเป็นวิสภาคะ</u> ได้แก่เสียงขับร้องที่เกี่ยวข้องกับกามคุณ ดังนี้, เสียงหญิงแม้ทั้งสิ้น จัดเป็นเสียงอันเป็นวิสภาคะอย่างเดียว.

<u>ตตฺราติ</u> ปุปฺผวนฺเต วิหาเร. <u>ตาทิโส เยวาติ</u> "ตตฺถสฺส กมฺมฏฺฐานํ คเหตฺวา"ติอาทินา ยาทิโส ปณฺณวนฺเต วิหาเร อุปทฺทโว วุตฺโต, ตาทิโส เยว. "ปุปฺผหาริกาโย ปุปฺผํ โอจินนฺติโย"ติ ปน วตฺตพฺพํ. อยมิธ วิเสโส.

บทว่า <u>ตตฺร</u> ได้แก่ในวิหารที่มีดอกไม้. คำว่า <u>อันตรายเช่นนั้นนั่นแหละ</u> คือ อันตรายในวิหารมีใบไม้ที่ท่านกล่าวไว้ด้วยคำว่า "ในวิหารนั้น เธอผู้แม้ถือเอากรรมฐาน" ดังนี้เป็นต้นเป็นเช่นใด, (อันตรายในวิหารมีดอกไม้) ก็เป็นเช่นนั้นเหมือนกัน. แต่ควรกล่าวคำว่า "พวกหญิงเก็บดอกไม้ทั้งหลายผู้เที่ยวร้องเพลงเลือกเก็บดอกไม้อยู่" ดังนี้เป็นต้น. นี้เป็นข้อที่แปลกไปในวิหารมีดอกไม้นี้.

---

๑ ฉ. กามคุณูปสํหิโต.

ปฏฺฐนีเยติ ตตฺถ วสนฺเตสุปิ[๑] สมฺภาวนาวเสน อุปสงฺกมนาทินา ปฏฺเรตพฺเพ. เตนาห "โลกสมฺมเต"[๒]ติ. ทกฺขิณาคิรีติ มคธวิสเย ทกฺขิณาคิรีติ วทนฺติ.

คำว่า ในวิหารที่คนทั้งหลายแต่งตั้ง ได้แก่ ในวิหารที่เขาพึงต้องการด้วยกิจมีการเข้าไปหาเป็นต้น โดยเกี่ยวกับความยกย่องในบุคคลทั้งหลายแม้ที่อยู่ในวิหารนั้น. เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "คือในวิหารที่ชาวโลกสมมติกัน" ดังนี้. คำว่า ทักขิณาคีรีวิหาร อาจารย์หลายท่านกล่าวว่า ได้แก่ ทักขิณาคีรีวิหาร ในแคว้นมคธ.

วิสภาคารมฺมณานิ อิฏฺฐานิ, อนิฏฺฐานิ จ. อนิฏฺฐานํ หิ ทสฺสนตฺถํ "ฆเฏหิ นิฆํสนฺติโย"ติอาทิ วุตฺตํ. ทพฺพูปกรณโยคฺคา รุกฺขา ทพฺพูปกรณรุกฺขา.

ชื่อว่า อารมณ์อันเป็นวิสภาคะ เป็นได้ทั้งอิฏฐารมณ์, และอนิฏฐารมณ์. ก็ท่านอาจารย์กล่าวว่า "จะมีหม้อน้ำเดินเบียดเสียดกันไป" เป็นต้น เพื่อแสดงอนิฏฐารมณ์. ต้นไม้ อันใช้เป็นอุปกรณ์สำหรับเครื่องเรือน ชื่อว่า ทพฺพูปกรณรุกฺขา.

โย ปน วิหาโร. ขลนฺติ ธญฺญกรณฏฺฐานํ. คาโว รุนฺธนฺติ "สสฺสํ ขาทิสู"ติ.

คำว่า โย ปน แปลว่า ส่วนวิหารใด. คำว่า ลาน ได้แก่สถานที่สำหรับใช้งาน

---

[๑] ฉ. ปิ-สทฺโท น ทิสฺสติ.

[๒] ฉ. เลณสมฺมเตติ.

อุทกธารนฺติ[๑] เกทาเรสุ สสฺสานํ ทาตพฺพอุทกวารํ. อยมฺปีติ มหาสมฺโภโคปิ วิหาโร. นิวาริยมานา[๒] กมฺมฏฺฐานิเกน ภิกฺขุนา.

เกี่ยวกับข้าว (เช่นนวดข้าวเป็นต้น). พวกคนวัดชื่อว่า ย่อมต้อนฝูงโค ก็เพราะคิดว่า "ฝูงโคกัดกินข้าวกล้าเสียแล้ว" ดังนี้. คำว่า ธารน้ำ ได้แก่ร่องน้ำที่ต้องให้แก่ข้าวกล้าในนาทั้งหลาย. คำว่า วิหารแม้นี้ คือวิหารแม้ที่มีของใช้ของสงฆ์อยู่มาก. พวกภิกษุทั้งหลาย ชื่อว่า ถูกเธอห้ามปรามอยู่ คือถูกภิกษุผู้บำเพ็ญกรรมฐานห้ามปรามอยู่.

สมุทฺทสามุทฺทิกนทีนิสฺสิตํ อุทกปฏฺฏนํ. มหานครานํ อายทฺวารภูตํ อฏวีมุขาทินิสฺสิตํ ถลปฏฺฏนํ. อปฺปสนฺนา โหนฺติ. เตนสฺส ตตฺถ ผาสุวิหาโร น โหตีติ อธิปฺปาโย. มญฺญมานา ราชมนุสฺสา.

ท่าที่อยู่ติดทะเล หรือแม่น้ำอันเกิดจากทะเล ชื่อว่าท่าน้ำ. ท่าที่อยู่ติดปากดงเป็นต้นอันเป็นด่านเก็บภาษีของเมืองใหญ่ๆ ทั้งหลาย ชื่อว่าท่าบก. อธิบายว่า พวกคนทั้งหลายเป็นผู้ไม่เลื่อมใส. เพราะเหตุนั้น ในวิหารอยู่ติดชายแดนนั้น เธอจะหาความอยู่ผาสุกมิได้. ชื่อว่าพวกคนผู้สำคัญเธอ (ว่าเป็นจารบุรุษ) ได้แก่คนของหลวง.

---

๑ ฉ. อุทกวารํ.
๒ ฉ. วาริยมานา.

สโมสรเณนาติ อิโต จิโต จ สญฺจรเณน. ปปาเตติ ปปาตสีเส ฐตฺวา คายิ "คีตสทฺเทน อิธาคตํ ปปาเต ปาเตตฺวา ขาทิสฺสามี"ติ. เวเคน คเหตฺวาติ เวเคนาคนฺตฺวา "กุหึ ยาสี"ติ ขนฺเธ คเหตฺวา.

คำว่า โดยเป็นที่ชุมนุม คือโดยเป็นที่สัญจรไปข้างโน้นข้างนี้. คำว่า ใกล้เหว คือยืนร้องเพลงอยู่ที่ขอบเหว ด้วยคิดว่า "เราจักอาศัยเสียงขับร้อง ทำบุคคลผู้มาถึงในที่นี้ให้ตกไปในเหวแล้วเคี้ยวกินเสีย" ดังนี้. คำว่า จับท่านโดยเร็ว คือแล่นมาจับพระเถระที่คอโดยเร็ว กล่าวว่า "จะไปไหน" ดังนี้.

ยตฺถาติ ยสฺมึ วิหาเร, วิหารสามนฺตา วา น สกฺกา โหติ กลฺยาณมิตฺตํ ลทฺธุํ, ตตฺถ วิหาเร โส อลาโภ มหาโทโสติ โยชนา.

บทว่า ยตฺถ มีคำประกอบความ(ให้บริบูรณ์)ว่า ในวิหารใด, หรือที่รอบ ๆ วิหาร พระโยคีไม่อาจที่จะได้กัลยาณมิตร, การไม่ได้นั้น จัดเป็นโทษมหันต์ในวิหารนั้น ดังนี้.

ปนฺถนินฺติ ปนฺเถ นีโต ปวตฺติโตติ ปนฺถนี, มคฺคนิสฺสิโต วิหาโร. ตํ ปนฺถนึ. โสณฺฑินฺติ โสณฺฑิสหิโต วิหาโร โสณฺฑี, ตํ โสณฺฑึ. ตถา ปณฺณนฺติอาทีสุ. นครนิสฺสิตํ นครนฺติ วุตฺตํ อุตฺตรปทโลเปน ยถา "ภีมเสโน ภีโม"ติ. ทารุนาติ ทารุนิสฺสิเตน สห.

บทว่า ปนฺถนึ ความว่า วิหารอยู่ติดทางเดิน ชื่อว่า ปนฺถนี เพราะอรรถว่านำไป คือเป็นไปใกล้ทางเดิน. บัณฑิตรู้จักวิหารชื่อว่าปันถนีนั้น. บทว่า โสณฺฑึ ความว่า วิหารที่ประกอบด้วยตระพังน้ำ ชื่อว่า โสณฺฑี, บัณฑิตรู้จักวิหารชื่อว่า โสณฺฑี นั้น. ในบทว่า ปณฺณํ เป็นต้น ก็อย่างนั้นเหมือนกัน.

ท่านกล่าวถึง วิหารอยู่ติดนครว่า นครํ โดยการลบบทหลัง (คำเต็มคือ นครนิสฺสิตํ) เหมือนอย่างกล่าวว่า "ภีมเสโน(เหยี่ยวที่น่ากลัว) ว่า ภีโม" ฉะนั้น. บทว่า ทารุนา ได้แก่สถานที่อันเป็นไปกับวิหารอยู่ติดป่าไม้.

วิสภาเคนาติ โย วิสภาเคหิ วสียติ[๑] วิสภาคานํ วา นิวาโส, โส วิหาโร วิสภาโค. เตน วิสภาเคน สทฺธึ. ปจฺจนฺตนิสฺสิตญฺจ สีมานิสฺสิตญฺจ อสปฺปายญฺจ ปจฺจนฺตสีมาสปฺปายํ. ยตฺถ มิตฺโต น ลพฺภติ, ตมฺปิ สพฺพตฺถ ฐาน-สทฺทาเปกฺขาย นปุํสกนิทฺเทโส. อิติ วิญฺญายาติ "ภาวนาย อนนุรูปานี"ติ เอวํ วิชานิตฺวา.

บทว่า วิสภาเคน ความว่า วิหารใดภิกษุผู้เป็นวิสภาคกันทั้งหลายอาศัยอยู่, หรือเป็นที่อยู่แห่งภิกษุทั้งหลาย ผู้เป็นวิสภาคะกัน, วิหารนั้น ชื่อว่า เป็นวิสภาคะ. ได้แก่รู้จักสถานที่ อันเป็นไปกับวิหารที่เป็นวิสภาคะนั้น. ปจฺจนฺตนิสฺสิตํ ๑ สีมานิสฺสิตํ ๑ อสปฺปายํ ๑ รวมเป็นบทเดียวกันว่า ปจฺจนฺตสีมาสปฺปายํ. เพราะเพ่งถึงฐานศัพท์ ในบททั้งปวง จึงมีคำแสดงไขเป็นนปุงสกลิงค์ ว่า ยตฺถ มิตฺโต น ลพฺภติ, ตมฺปิ. คำว่า อิติ วิญฺญาย คือรู้แล้วอย่างนี้ว่า "เป็นสถานที่ไม่เหมาะสมแก่ภาวนา" ดังนี้.

---

๑ ฉ. วุสียติ.

คุณธวัชชัย ธรวงศ์ธวัช
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

อนุรูปวิหารวณฺณนา

๕๓. อยํ อนุรูโป นามาติ อยํ วิหาโร ภาวนาย อนุรูโป นาม. นาติทูรนฺติ โคจรฏฺฐานโต อฑฺฒคาวุตโต โอรภาคตาย น อติทูรํ. นาจฺจาสนฺนนฺติ ปจฺฉิเมน ปมาเณน โคจรฏฺฐานโต ปญฺจธนุสติกตาย น อติอาสนฺนํ. ตาย จ ปน นาติทูรนาจฺจาสนฺนตาย, โคจรฏฺฐานํ ปฏิปริสุสฺสยาทิ[๑]รหิตมคฺคตาย จ คมนสฺส จ อาคมนสฺส จ ยุตฺตรูปตฺตา คมนาคมนสมฺปนฺนํ.

ทิวสภาเค มหาชนสงฺกิณฺณตาภาเวน ทิวา อปฺปากิณฺณํ. อภาวฏฺโฐ หิ อยํ

พรรณนาวิหารที่เหมาะสม

๕๓. คำว่า วิหารนี้ชื่อว่าวิหารที่เหมาะสม คือ วิหารนี้ชื่อว่าวิหารที่เหมาะสมต่อภาวนา. คำว่า ไม่ไกลเกินไป คือ ชื่อว่าไม่ไกลเกินไป เพราะความมีส่วน(ระยะทาง) น้อยกว่าครึ่งคาวุตนับจากสถานที่โคจร (ที่เที่ยวบิณฑบาต). คำว่า ไม่ใกล้เกินไป คือ ชื่อว่าไม่ใกล้เกินไป เพราะความที่มีอยู่ในชั่ว ๕๐๐ ธนูโดยประมาณเป็นอย่างต่ำนับจากสถานที่โคจร. ก็แล เพราะความเป็นเสนาสนะไม่ไกลเกินไป ไม่ใกล้เกินไปนั้น และเพราะความที่มีทางไปสู่สถานที่โคจร อันปราศจากอันตรายเฉพาะหน้าเป็นต้น จึงชื่อว่า สะดวกด้วยการไปการมา เพราะมีสภาพที่เหมาะต่อการไปและการมา.

ชื่อว่า กลางวันไม่พลุกพล่าน เพราะในตอนกลางวัน ไม่มีความเกลื่อนกล่นด้วย-

[๑] ฉ. ปริสฺสยาทิ...

อปฺป–สทฺโท "อปฺปิจฺโฉ"ติอาทีสุ[๑] วิย. รตฺติยํ ชนาลาปสทฺทาภาเวน รตฺตึ อปฺปสทฺทํ. สพฺพทาปิ ชนสนฺนิปาตนิคฺโฆสาภาเวน อปฺปนิคฺโฆสํ. อกสิเรนาติ[๒] อกสิเรน สุเขเนว.

มหาชน. ก็ อปฺปศัพท์ (ในคำว่า อปฺปากิณฺณํ –ไม่พลุกพล่าน) นี้ มีอรรถว่าไม่มี เหมือนอย่างในคำว่า "อปฺปิจฺโฉ" (ที่แปลว่าไม่มักมาก) เป็นต้น ฉะนั้น. ชื่อว่า กลางคืนไม่มีเสียง เพราะในเวลากลางคืนไม่มีเสียงคนพูดกัน. ชื่อว่า ปราศจากเสียงอึกทึก เพราะไม่มีเสียงอึกทึกจากการชุมนุมกันของผู้คนแม้ตลอดกาลทั้งปวง. คำว่า โดยไม่ยาก ความว่า ชื่อว่าโดยไม่ยาก ก็ได้แก่โดยง่ายนั่นเอง.

สีลาทิคุณานํ ถิรภาวปฺปตฺติยา เถรา. สุตฺตเคยฺยาทิ พหุ สุตํ เอเตสนฺติ พหุสฺสุตา. วาจุคฺคตกรเณน, สมฺมเทว ครูนํ สนฺติเก อาคมิตภาเวน จ อาคโต ปริยตฺติธมฺมสงฺขาโต อาคโม เอเตสนฺติ อาคตาคมา. สุตฺตาภิธมฺมสงฺขาตสฺส ธมฺมสฺส ธารเณน ธมฺมธรา. วินยสฺส ธารเณน วินยธรา.

ภิกษุทั้งหลาย ชื่อว่า เถระ เพราะถึงความมั่นคง แห่งคุณทั้งหลายมีศีลเป็นต้น. ชื่อว่า พหูสูต เพราะอรรถว่ามีสุตะ (ธรรมที่ได้สดับ) มากมาย มีสุตตะ เคยยะ เป็นต้น. ชื่อว่า ถึงอาคม ก็เพราะอรรถว่ามีอาคม กล่าวคือพระปริยัติธรรมอันถึงแล้ว โดยการกระทำให้ขึ้นสู่วาจา(คล่องปาก), และโดย

---

๑ ม. มู. ๑๒/๔๐๐.

๒ ฉ. อปฺปกสิเรนาติ.

ความเป็นสิ่งที่ทำให้ถึงแล้ว ในสำนักของครูทั้งหลายโดยชอบนั่นเทียว. ชื่อว่า ทรงธรรม เพราะทรงไว้ซึ่งพระธรรม กล่าวคือ พระสูตรและพระอภิธรรม. ชื่อว่า ทรงวินัย เพราะทรงไว้ซึ่งพระวินัย.

เตสํ เยว ธมฺมวินยานํ มาติกาย ธารเณน มาติกาธรา. ตตฺถ ตตฺถ ธมฺมปริปุจฺฉายํ[๑] ปริปุจฺฉติ. อตฺถปริปุจฺฉาย ปริปณฺหติ วีมํสติ วิจาเรติ. อิทํ ภนฺเต กถํ อิมสฺส โก อตฺโถติ ปริปุจฺฉนปริปณฺหาการทสฺสนํ. อวิวฏญฺเจว ปาฬิยา อตฺถํ ปเทสนฺตรปาฬิทสฺสเนน อาคมโต วิวรนฺติ.

ชื่อว่า ทรงมาติกา เพราะทรงไว้ซึ่งมาติกาแห่งพระธรรมและพระวินัย เหล่านั้นนั่นเอง. ชื่อว่า ไต่ถาม ก็ในธรรมปริปุจฉา (ได้แก่ในธรรม คือ คำพูดที่ได้กล่าวหรือได้บัญญัติไว้ หรือในธรรมคือเหตุ ซึ่งเป็นข้อที่ควรไต่ถาม) นั้น ๆ. ชื่อว่า แต่งปัญหา ได้แก่สอบสวน พิจารณา ในอรรถปริปุจฉา (ได้แก่ในอรรถคือ ความหมายของคำพูด หรือในอรรถคือผล ซึ่งเป็นข้อที่ควรไต่ถาม). คำว่า ข้าแต่ท่านผู้เจริญ บทนี้เป็นอย่างไร อะไรเป็นอรรถแห่งบทนี้ เป็นคำแสดงอาการที่ไต่ถามและแต่งปัญหา. ท่านผู้มีอายุเหล่านั้น ย่อมเปิดเผย อรรถแห่งพระบาลีที่ยังมิได้

---

[๑] ฉ. ...ปริปุจฺฉาย.

เปิดเผย โดยอาคม (ปริยัติอันเป็นหลักฐานที่มา) ด้วยการอ้างพระบาลีส่วนอื่น.

อนุตฺตานีกตญฺจ ยุตฺติวิภาวเนน อุตฺตานี-กโรนฺติ. กงฺขฏฺฐานีเยสุ ธมฺเมสุ สํสยุปฺปตฺติยา เหตุตาย คณฺฐิฏฺฐานภูเตสุ ปาฬิปเทเสสุ ยาถาวโต วินิจฺฉยทาเนน กงฺขํ ปฏิวิโนเทนฺติ.

และย่อมกระทำให้ตื้นซึ่งอรรถที่ยังมิได้กระทำให้ตื้นโดยการแสดงยุติ (ข้อที่ชอบด้วยเหตุผล). ย่อมบรรเทาความสงสัยในธรรมทั้งหลาย อันตั้งอยู่ในฐานะน่าสงสัย โดยการให้ข้อวินิจฉัยอย่างถูกต้อง ในส่วนแห่งพระบาลีที่มีฐานะเป็นเงื่อนงำ โดยความเป็นเหตุเกิดขึ้นแห่งความสงสัย.

เอตฺถ จ "นาติทูรํ, นาจฺจาสนฺนํ, คมนาคมนสมฺปนฺนนฺ"ติ เอกํ องฺคํ, "ทิวา อปฺปากิณฺณํ, รตฺตึ อปฺปสทฺทํ อปฺปนิคฺโฆสนฺ"ติ เอกํ, "อปฺปฑํสมกสวาตาตปสิรีสปสมฺผสฺสนฺ"ติ[๑] เอกํ, "ตสฺมึ โข ปน เสนาสเน วิหรนฺตสฺส ฯเปฯ ปริกฺขารา"ติ เอกํ, "ตสฺมึ โข ปน เสนาสเน เถรา ฯเปฯ กงฺขํ ปฏิวิโนเทนฺตี"ติ เอกํ. เอวํ ปญฺจ องฺคานิ

ก็ในบรรดาองค์เหล่านี้ ข้อว่า "ไม่ไกลเกินไป, ไม่ใกล้เกินไป, สะดวกด้วยการไปการมา" จัดเป็นองค์หนึ่ง, ข้อว่า "กลางวันไม่พลุกพล่าน, กลางคืนไม่มีเสียงปราศจากเสียงอึกทึก" จัดเป็นองค์หนึ่ง, ข้อว่า "ไม่มีสัมผัสแห่งเหลือบ ยุง ลม แดด และสัตว์เลื้อยคลาน" จัดเป็นองค์หนึ่ง, ข้อว่า "ก็แล เมื่อภิกษุอยู่ในเสนาสนะนั้น

---

๑ ฉ. ...สรีสป...

เวทิตพฺพานิ.

ฯลฯ บริขาร ย่อมเกิดขึ้นโดยไม่ยากเลย" จัดเป็นองค์หนึ่ง, ข้อว่า "ก็แล ในเสนาสนะนั้น ภิกษุผู้เป็นพระเถระทั้งหลาย ฯลฯ ย่อมบรรเทาความสงสัยในธรรมทั้งหลาย อันตั้งอยู่ในฐานะน่าสงสัย" จัดเป็นองค์หนึ่ง. บัณฑิตพึงทราบองค์ ๕ ประการตามที่กล่าวมานี้เถิด.

ขุทฺทกปลิโพธวณฺณนา

๕๔. ขุทฺทกปลิโพธุปจฺเฉทปฺปโยชนํ[๑] ปรโต อาคมิสฺสติ. อกฺกฬอนุวาตปริภณฺฑทานาทินา ทฬฺหีกมฺมํ วา. ตนฺตจฺเฉทาทีสุ ตุนฺนกมฺมํ วา กาตพฺพํ.

พรรณนาปลิโพธเล็ก ๆ น้อย ๆ

๕๔. ประโยชน์ในการตัดปลิโพธเล็ก ๆ น้อย ๆ จักมาถึงข้างหน้า. อันภิกษุควรทำทัฬหีกรรม โดยให้การซ่อมแซม มีการปะการดามเป็นต้นบ้าง. ควรทำการชุนตรงส่วนที่มีเส้นด้ายขาดเป็นต้นบ้าง.

---

[๑] ฉ. ขุทฺทกปลิโพธุปจฺเฉเท ปโยชนํ.

ภาวนาวิธานวณฺณนา

๕๕. สพฺพกมฺมฏฺฐานวเสนาติ อนุกฺกเมน นิทฺทิสิยมานสฺส จตฺตาฬีสวิธสฺส สพฺพสฺส กมฺมฏฺฐานสฺส วเสน. ปิณฺฑปาตปฏิกฺกนฺเตนาติ ปิณฺฑปาตปริโภคโต ปฏินิวตฺเตน, ปิณฺฑปาต-ภตฺตาวินา โอนีตปตฺตปาณินาติ อตฺโถ.

ภตฺตสมฺมทํ ปฏิวิโนเทตฺวาติ โภชนนิมิตฺตํ ปริสฺสมํ วิโนเทตฺวา. อาหาเร หิ อาสยํ ปวิฏฺฐมตฺเต ตสฺส อาคนฺตุกตาย เยภุยฺเยน สิยา สรีรสฺส โกจิ ปริสฺสโม, ตํ วูปสเมตฺวา. ตสฺมึ หิ อวูปสนฺเต สรีรเขเทน จิตฺตํ เอกคฺคตํ น ลเภยฺยาติ.

พรรณนาวิธีเจริญ

๕๕. คำว่า เกี่ยวกับกรรมฐานทั้งปวง คือเกี่ยวกับกรรมฐานทั้งหมด ๔๐ อย่าง ที่ท่านอาจารย์จะแสดงไขไปตามลำดับ. คำว่า กลับจากบิณฑบาต คือกลับจากฉันบิณฑบาต, ความว่า ฉันบิณฑบาตแล้ว มือวางบาตรลงแล้ว.

คำว่า บรรเทาความมึนเมาในภัต คือ บรรเทาความไม่สบาย (อึดอัด) เพราะโภชนะเป็นเหตุ. จริงอยู่ เมื่อเพียงแต่อาหารเข้าไปถึงที่อาศัย (กระเพาะ) แล้วเท่านั้น โดยมากร่างกายพึงมีความไม่สบายบางอย่างได้ เพราะความที่มีอาหารนั้นเป็นของจรเข้ามา, พระโยคี สงบความไม่สบายนั้นเสีย. เพราะว่า เมื่อความไม่สบายนั้นยังไม่สงบ จิตจะไม่พึงได้ความเป็นเอกัคคะ (มีอารมณ์เดียว) เพราะร่างกายมีความขัดข้องแล.

ปวิวิตฺเตติ ชนวิวิตฺเต. สุขนิสินฺเนนาติ ปลฺลงฺกํ อาภุชิตฺวา อุชุํ กายํ ปณิธาย นิสชฺชาย สุขนิสินฺเนน. วุตฺตเฌหตนฺติ ยํ "กตาย วา"ติอาทินา ปรวิยา นิมิตฺตคฺคหณํ อิธ วุจฺจติ, วุตฺตเฌหตํ โปราณฏฺฐกถายํ.

คำว่า (ในโอกาส)ที่สงัด คือในโอกาสที่สงัดจากผู้คน. คำว่า นั่งเป็นสุข คือ ชื่อว่านั่งเป็นสุข ก็โดยการนั่งคู้บัลลังก์ตั้งกายให้ตรง. คำว่า ข้อนี้สมจริงตามที่ท่านโบราณาจารย์กล่าวไว้ ความว่า การถือเอานิมิตในปฐวี ที่ท่านอาจารย์กล่าวถึงในที่นี้ด้วยคำว่า "ที่ทำขึ้นก็ได้" ดังนี้ อันใด, การถือเอานิมิตอันนี้ ท่านกล่าวไว้ในอรรถกถาโบราณ.

อิทานิ ตํ อฏฺฐกถาปาฬึ ทสฺเสนฺโต "ปรวีกสิณํ อุคฺคณฺหนฺโต"ติอาทิมาห. ตตฺถายํ สงฺเขปตฺโถ : ปรวีกสิณํ อุคฺคณฺหนฺโตติ อุคฺคหนิมิตฺตภาเวน ปรวีกสิณํ คณฺหนฺโต อาทิยนฺโต, อุคฺคหนิมิตฺตภูตํ ปรวีกสิณํ อุปฺปาเทนฺโตติ อตฺโถ. อุปฺปาทนญฺเจตฺถ ตถา นิมิตฺตสฺส อุปฏฺฐาปนํ ทฏฺฐพฺพํ.

บัดนี้ ท่านอาจารย์เมื่อจะแสดงบาลีแห่งอรรถกถานั้น จึงกล่าวว่า "พระโยคีเมื่อจะถือเอาปฐวีกสิณ" ดังนี้เป็นต้น. ต่อไปนี้ เป็นความหมายโดยสังเขปในบาลีอรรถกถานั้น : คำว่า เมื่อจะถือเอาปฐวี-กสิณ ได้แก่ เมื่อจะถือ คือเมื่อจะยึดเอาปฐวีกสิณโดยความเป็นอุคคหนิมิต, ความว่า เมื่อจะทำปฐวีกสิณ อันเป็นอุคคหนิมิตให้เกิดขึ้น. ก็การทำให้เกิดขึ้นในที่นี้ พึงเห็นว่าเป็นการเข้าไปตั้งไว้ซึ่งนิมิตโดยอาการนั้น.

ปริวิยนฺติ วฑฺฒมานวิเสเส ปฐวีมณฺฑเล. คำว่า ในปฐวี คือในดวงปฐวี อันมีความพิเศษที่จะกล่าวถึงอยู่. คำว่า ย่อมถือเอานิมิต คือย่อมถือเอาปฐวีนิมิตในดวงปฐวีนั้น อันมีความพิเศษที่จะกล่าวถึงอยู่ด้วยภาวนาญาณ ดุจถือเอาเงาหน้าที่พื้นกระจกด้วยตาฉะนั้น. แม้กล่าวว่า "ปฐวิยํ" ดังนี้แล้ว ก็มีคำแสดงไขเป็นนปุงสกลิงค์ (ว่า กเต วา อกเต วา เป็นต้น) เพราะเพ่งถึงคำว่า มณฺฑลํ. คำว่า ที่ทำขึ้น ความว่า ที่ตกแต่งขึ้นโดยวิธีที่จะกล่าวถึงอยู่. วา ศัพท์มีอรรถว่าไม่กำหนดแน่นอน (ในที่นี้ แปลว่า ก็ได้).

นิมิตฺตํ คณฺหาตีติ[๑-๑] ตตฺถ จกฺขุนา อาหาสตเล มุขนิมิตฺตํ วิย ภาวนาญาเณน วฑฺฒมานวิเสสํ ปฐวีนิมิตฺตํ คณฺหติ. "ปฐวิยนฺ"ติ วตฺวาปิ มณฺฑลาเปกฺขาย นปุสกนิทฺเทโส. กเตติ วกฺขมานวิธินา อภิสงฺขเตติ อตฺโถ. วา-สทฺโท อนิยมตฺโถ.

อกเตติ ปากติเก ขลมณฺฑลาทิเก ปฐวีมณฺฑเล. สานฺตเกติ สอนฺตเก เอว, สปริจฺเฉเทเอวาติ อตฺโถ. สาวธารณเญหตํ วจนํ. ตถา หิ เตน นิวตฺติตํ ทสฺเสตุํ "โน อนนฺตเก"ติ วุตฺตํ. สโกฏิเยติอาทีนิปิ ตสฺเสว

คำว่า ที่มิได้ทำขึ้น คือที่ลานดิน มีลานข้าวเป็นต้น ที่มีอยู่ตามปกติ. คำว่า สานฺตเก เท่ากับ สอนฺตเกเอว (แปลว่า อันมีที่สุดเท่านั้น), ความว่า อันมีขอบเขตเท่านั้น. เพราะว่า นี้เป็นคำพูดที่มีอวธารณะ

[๑-๑] ฉ. คณฺหาตีติ.

เววจนานิ. สุปฺปมตฺเต วาติอาทีสุ สุปฺปสราวานิ สมฺปฺปมาณานิ อิจฺฉิตานิ.

(มีคำจำกัดความ คือเอวศัพท์ ที่แปลว่า เท่านั้น). จริงอย่างนั้น เพื่อให้เห็นสิ่งที่ท่านห้ามไว้ด้วยคำพูดที่มีอวธารณะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "โน อนนฺตเก" ไม่ใช่ไม่มีที่สุด ดังนี้. แม้บทว่า สโกฏิเย อันมีปลายสุด เป็นต้น ก็เป็นคำไวพจน์ของคำว่า สานฺตเก นั้นนั่นเอง. ในคำว่า สุปฺปมตฺเต วา เป็นต้น ท่านต้องการกระด้งและชามอ่าง ซึ่งมีขนาดเท่ากัน.

เกจิ ปน วทนฺติ "สราวมตฺตํ วิทตฺถิจตุรงฺคุลํ โหติ, สุปฺปมตฺตํ ตโต อธิกปฺปมาณนฺติ. กิตฺติมํ กสิณมณฺฑลํ เหฏฺฐิมปริจฺเฉเทน สราวมตฺตํ, อุปริม-ปริจฺเฉเทน สุปฺปมตฺตํ, น ตโต อโธ, อุทฺธํ วาติ ปริตฺตปฺปมาณเภทสงฺคณฺหนตฺถํ 'สุปฺปมตฺเต วา สราวมตฺเต วา'ติ วุตฺตนฺ"ติ.

แต่อาจารย์บางพวกกล่าวว่า "ชื่อว่า ดวงกสิณขนาดชามอ่าง เป็นกสิณขนาด ๑ คืบ ๔ นิ้ว, ชื่อว่า ดวงกสิณขนาดกระด้งมีประมาณเกินกว่า ๑ คืบ ๔ นิ้วนั้น ดังนี้. คำว่า 'ขนาดกระด้งหรือขนาดชามอ่าง' ท่านกล่าวไว้ เพื่อรวบรวมประเภทดวงกสิณที่เป็นปริตตะ (ขนาดเล็ก) และที่เป็นอัปปมาณะ (หาประมาณมิได้คือขนาดใหญ่) ว่า ดวงกสิณที่ทำขึ้น มีขนาดชามอ่าง โดยการกำหนดอย่างต่ำ, มีขนาดกระด้งโดย

การกำหนดอย่างสูง, ไม่ต่ำกว่าและไม่เกิน–กว่านั้น" ดังนี้.

ยถาอุปฏฺฐิเต อารมฺมเณ เอกงฺคุลมตฺตมฺปิ วฑฺฒิตํ อปฺปมาณเมวาติ วุตฺโตวายมตฺโถ. เกจิ ปน "ฉตฺตมตฺตมฺปิ กสิณมณฺฑลํ กาตพฺพนฺ"ติ วทนฺติ.

เป็นอันท่านกล่าวความหมายนี้ว่า ดวงกสิณที่พระโยคีขยายแม้เพียงนิ้วเดียว ในอารมณ์ตามที่ปรากฏ ก็ชื่อว่าเป็นอัปปมาณะทีเดียว ดังนี้ นั่นเอง. ส่วนอาจารย์บางพวกกล่าวว่า "ดวงกสิณที่มีขนาดร่มก็ควรทำ" ดังนี้.

<u>โส</u> <u>ตํ</u> <u>นิมิตฺตํ</u> <u>สุคฺคหิตํ</u> <u>กโรตี</u>ติ โส โยคาวจโร ตํ ปฐวีมณฺฑลํ สุคฺคหิตํ นิมิตฺตํ กโรติ. ยทา จกฺขุํ อุมฺมีเลตฺวา โอโลเกตฺวา ตตฺถ นิมิตฺตํ คเหตฺวา นิมฺมีเลตฺวา อาวชฺเชนฺตสฺส อุมฺมีเลตฺวา โอโลกิตกฺขเณ วิย อุปฏฺฐาติ, ตทา สุคฺคหิตํ กโรติ นาม.

คำว่า <u>พระโยคาวจรนั้น</u> <u>ย่อมกระทำนิมิตนั้นให้เป็นอันถือเอาด้วยดี</u> ความว่า พระ–โยคาวจรนั้น ย่อมกระทำดวงปฐวีนั้นให้เป็นนิมิตที่ถือเอาด้วยดี. ในเวลาใดเมื่อเธอลืมตาดูถือเอานิมิตในดวงปฐวีนั้น แล้วหลับตานึกถึงอยู่ นิมิตปรากฏเหมือนอย่างในขณะที่ลืมตาดู, ในเวลานั้น ชื่อว่าย่อมกระทำให้เป็นอันถือเอาด้วยดี.

อเถตฺถ สตึ สูปฏฺฐิตํ กตฺวา อพหิคเตน มานเสน ปุนปฺปุนํ สลฺลกฺเขนฺโต <u>สูปธาริตํ</u>

ลำดับนั้น เมื่อกระทำสติให้เข้าไปตั้งไว้ด้วยดีในนิมิตนั้น กำหนดอยู่เรื่อย ๆ ด้วย

อุปธาเรติ นาม. เอวํ อุปธาริตํ ปน นํ ปุนปฺปุนํ อาวชฺเชนฺโต มนสิกโรนฺโต[๑] ตเมวารพฺภ อาเสวนํ ภาวนํ พหุลํ ปวตฺเตนฺโต สุววฏฺฐิตํ ววฏฺเปติ นาม.

ใจที่ไม่พล่านไปภายนอก ก็ชื่อว่า ย่อมทรงจำไว้มั่นด้วยดี. ส่วนเมื่อนึกถึง เมื่อมนสิการ ซึ่งนิมิตที่ได้ทรงจำไว้มั่นแล้วอย่างนี้นั้นอยู่บ่อย ๆ ยังความเสพคุ้น คือภาวนาให้เป็นไปปรารภนิมิตนั้นนั่นแหละได้มาก ก็ชื่อว่า ย่อมกำหนดไว้ได้ด้วยดี.

ตสฺมึ อารมฺมเณติ เอวํ สุคฺคหิตกรณาทินา สมฺมเทว อุปฏฺฐิเต ตสฺมึ ปรวีกสิณสญฺญิเต อารมฺมเณ. จิตฺตํ อุปนิพนฺธตีติ อตฺตโน จิตฺตํ อุปจารชฺฌานํ อุปเนตฺวา นิพนฺธติ อญฺญารมฺมณโต วินิวตฺตํ กโรติ. อทฺธา อิมายาติอาทิ อานิสํสทสฺสาวิตาทสฺสนํ.

คำว่า ในอารมณ์นั้น คือในอารมณ์ที่สำคัญอยู่ว่าเป็นปฐวีกสิณนั้น อันปรากฏดีแล้วโดยการกระทำ ให้เป็นอันถือเอาด้วยดีแล้วเป็นต้นอย่างนี้นั่นเอง. คำว่า เข้าไปผูกจิตไว้ คือ นำจิตของตนเข้าไปผูกไว้กะอุปจารฌาน กระทำให้หันกลับจากอารมณ์อื่น. คำว่า อทฺธา อิมาย (...ด้วยปฏิปทานี้เป็นแน่แท้) เป็นต้น เป็นคำแสดงถึงความเป็นผู้เล็งเห็นอานิสงส์.

อิทานิ ยถาทสฺสิตสฺส อฏฺฐกถาปาฐสฺส อตฺถปฺปกาสเนน สทฺธึ ภาวนาวิธึ วิภาเวตุ-

บัดนี้ ท่านอาจารย์ผู้ใคร่จะเปิดเผยวิธีเจริญ พร้อมกับการประกาศอรรถแห่งปาฐะ

---

[๑] ฉ. มนสิ กโรนฺโต.

กาโม อกเต ตาว นิมิตฺตคฺคหณํ หสฺเสนฺโต "ตตฺถ เยน อตีตภเวปี"ติอาทิมาห. ตตฺถ ตตฺถาติ ตสฺมึ อฏฺฐกถาปาเฐ. จตุกฺกปญฺจกชฺฌานานีติ จตุกฺกปญฺจกนยวเสน วทติ.

อรรถกถาตามที่ได้แสดงไว้ เมื่อจะแสดงการถือเอานิมิตในปฐวีที่มิได้ทำขึ้นก่อน จึงกล่าวว่า "ตตฺถ เยน อตีตภเวปิ" ดังนี้เป็นต้น. ในบทเหล่านั้น บทว่า ตตฺถ แปลว่า ในปาฐะอรรถกถานั้น. ท่านกล่าวว่า ฌาน ๔ ฌาน ๕ ก็โดยเกี่ยวกับ เป็นฌานจตุกกนัยและปัญจกนัย.

ปุญฺญวโตติ ภาวนามยปุญฺญวโต. อุปนิสฺสยสมฺปนฺนสฺสาติ ตาทิเสเนว อุปนิสฺสเยน สมนฺนาคตสฺส. ขลมณฺฑเลติ มณฺฑลากาเร ธญฺญกรณฏฺฐาเน. ตณฺฐานปฺปมาณเมวาติ โอโลกิตฏฺฐานปฺปมาณเมว.

คำว่า สำหรับพระโยคาวจรผู้มีบุญ คือ สำหรับพระโยคาวจร ผู้มีบุญคือภาวนามัย. คำว่า ถึงพร้อมด้วยอุปนิสัย คือถึงพร้อมด้วยอุปนิสัยที่เป็นเช่นนั้นนั่นเอง. บทว่า ขลมณฺฑเล (ในลานนวดข้าว) คือในสถานที่ที่มีการกระทำเกี่ยวกับข้าว (นวด, ตาก) อันมีอาการดังลาน. คำว่า มีขนาดเท่าสถานที่นั้นนั่นเอง คือมีขนาดเท่าสถานที่ที่ท่านมองดูนั่นเอง.

อวิราเธตฺวาติ อวิรชฺฌิตฺวา วุตฺตวิธินาเอว. นีลปีตโลหิโตทาตสมฺเภทวเสนาติ นีลาทิวณฺณาหิ มตฺติกาหิ ปจฺเจกํ, เอกชฺฌํ จ สํสคฺควเสน. คงฺคาวเหติ คงฺคาโสเต.

คำว่า อย่าทำให้ผิดพลาดไป คือไม่ผิดพลาดโดยวิธีที่ได้กล่าวไว้นั่นเทียว. คำว่า โดยเกี่ยวกับความปะปนด้วยสีเขียว สีเหลือง สีแดง และสีขาว คือโดยเกี่ยวกับความ

สีหฬทีเป กิร โรวนคงฺคา[๑] นาม นที, ตสฺสา โสเตน ฉินฺนตฏฏฺฐาเน มตฺติกา อรุณวณฺณา. ตํ สนฺธาย วุตฺตํ "คงฺคาวเห มตฺติกาสทิสาย อรุณวณฺณายา"ติ. อรุณวณฺณาย อรุณนิภาย, อรุณปฺปภาวณฺณายาติ อตฺโถ.

เจือปนกันด้วยดินหลายอย่าง อันมีหลายสีมีสีเขียวเป็นต้น แยกเป็นแต่ละสี และรวมเป็นสีเดียว. บทว่า คงฺคาวเห แปลว่า ใต้กระแสคงคา. ทราบมาว่าที่สีหฬทวีป มีแม่น้ำสายหนึ่งชื่อว่าโรวนคงคา, ดินตรงที่เป็นหน้าผาอันถูกกระแสน้ำเซาะ มีสีดังสีอรุณ. ท่านอาจารย์หมายเอาดินนั้น กล่าวว่า "ด้วยดินที่มีสีดังอรุณ เหมือนอย่างดินใต้กระแสคงคาเกิด" ดังนี้. ชื่อว่ามีสีดังอรุณ คือคล้ายอรุณ, ความว่า มีสีดังแสงสว่างแห่งอรุณ.

เอวํ กสิณโทเส ทสฺเสตฺวา อิทานิ กสิณกรณาทิเก เสสาธิกาเร[๒] ทสฺเสตุํ "ตญฺจ โข"ติอาทิ วุตฺตํ. สํหาริมนฺติ สํหริตพฺพํ คเหตฺวา จรณโยคฺคํ. ตตฺรฏฺฐกนฺติ ยตฺร กตํ, ตตฺเถว ติฏฺฐนกํ. วุตฺตปฺปมาณนฺติ "สุปฺปมตฺเต วา สราวมตฺเต วา"ติ วุตฺตปฺปมาณํ.

ท่านอาจารย์ ครั้นแสดงโทษแห่งกสิณอย่างนี้แล้ว บัดนี้ประสงค์แสดงสิ่งที่ควรจัดแจงที่เหลือมีการทำกสิณเป็นต้น จึงกล่าวว่า "ตญฺจ โข" เป็นต้น. บทว่า สํหาริมํ แปลว่าชนิดเคลื่อนที่ได้ คือใช้หยิบฉวยเอาไปได้. คำว่า ชนิดตั้งติดที่ คือ ทำไว้ที่ไหนก็ตั้งอยู่ ณ ที่นั้นนั่นแหละ. คำว่า มีขนาดเท่า

---

[๑] ฉ. ราวณคงฺคา.

[๒] ฉ. เสสากาเร.

ที่กล่าวแล้ว คือมีขนาดเท่าที่ได้กล่าวไว้ว่า "ขนาดกระด้ง หรือขนาดชามอ่าง" ดังนี้.

วฏฺฏนฺติ มณฺฑลสณฺฐานํ. ปริกมฺมกาเลติ นิมิตฺตคฺคหณาย[1] ภาวนากาเล. เอตฺเทวาติ ยํ วิทตฺถิจตุรงฺคุลวิตฺถารํ, เอตฺเทว ปมาณํ สนฺธาย "สุปฺปมตฺตํ วา สราวมตฺตํ วา"ติ วุตฺตํ. สุปฺปํ หิ นาติมหนฺตํ, สราวญฺจ อติมหนฺตํ[2] จาฏิปิธานปฺปโหนกนฺติ สมปฺปมาณํ โหติ.

คำว่า (ฉาบเป็น)วงกลม คือมีสัณฐานกลม. คำว่า ในเวลาบริกรรม คือในเวลาเจริญเพื่อถือเอานิมิต. บทว่า เอตฺเทว ความว่า ขนาดกว้าง ๑ คืบ ๔ นิ้ว อันใด, ขนาดกว้าง ๑ คืบ ๔ นิ้วนี้นั่นเทียว ที่ท่านหมายเอากล่าวว่า "ขนาดกระด้ง หรือขนาดชามอ่าง" ดังนี้. จริงอยู่ กระด้งไม่ใหญ่เกินไป, และชามอ่างก็ไม่ใหญ่เกินไป ไม่พอใช้เป็นฝาปิดตุ่ม เพราะเหตุนี้จึงชื่อว่ามีขนาดพอดี.

๕๖. ตสฺมาติ ปริจฺเฉทตฺถาย วุตฺตตฺตา. เอวํ วุตฺตปฺปมาณปริจฺเฉทนฺติ[3] ยถาวุตฺตปฺปมาณํ วิทตฺถิจตุรงฺคุลวิตฺถารํ ปริจฺเฉทํ กตฺวา, เอวํ วุตฺตปฺปมาณํ วา กสิณมณฺฑลํ

๕๖. คำว่า เพราะเหตุที่ คือ เพราะความที่ท่านกล่าวไว้ เพื่อประโยชน์คือขอบเขตของกสิณ. คำว่า ทำขอบเขตมีขนาดเท่าที่ได้กล่าวไว้อย่างนี้ คือทำขอบเขต

---

[1] ฉ. นิมิตฺตุคฺคหณาย.

[2] ฉ. มหนฺตํ.

[3] ฉ. เอวํ วุตฺตปฺปมาณํ ปริจฺเฉทนฺติ.

วิสภาควณฺเณน ปริจฺเฉทํ กตฺวา. รุกฺขปาณิกาติ กุจนฺทนาทิรุกฺขปาณิกา อรุณวณฺณสฺส วิสภาควณฺณํ สมุฏฺฐาเปติ.

มีขนาดตามที่ได้กล่าวไว้แล้ว คือกว้าง ๑ คืบ ๔ นิ้ว, หรือว่ากระทำดวงกสิณ มีขนาดที่ได้กล่าวไว้อย่างนี้ให้เป็นขอบเขตด้วยสีที่ผิดกัน. คำว่า เกรียงไม้ ความว่า เกรียงไม้จันทน์เป็นต้น ย่อมทำสีอันผิดแปลกกับสีอรุณให้ตั้งขึ้น.

ตสฺมา ตํ อคฺคเหตฺวาติ วุตฺตํ. ปกติรุกฺขปาณิกา ปน ปาสาณปาณิกาคติกาว. นินฺนุนฺนตฏฺฐานาภาเวน เภริตลสทิสํ กตฺวา. ตโต ทูรตเรติอาทิ ยถาวุตฺตโต ปเทสโตปิ, ตโต[1] จ อญฺญสฺมึ อาทีนวทสฺสนํ. กสิณโทสาติ หตฺถปาณิปทาทโย อิธ กสิณโทสา.

ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า เพราะฉะนั้น อย่าใช้เกรียงไม้นั้น ดังนี้. ส่วนเกรียงไม้ปกติก็มีคติเป็นเกรียงหินนั่นเทียว. ชื่อว่าทำให้เรียบเหมือนหน้ากลอง ก็โดยความไม่มีส่วนที่ขรุขระ. คำว่า ในที่ไกลกว่านั้นเป็นต้น คือในที่ไกล แม้จากตำแหน่งตามที่กล่าวแล้ว, และในที่อื่นจากตำแหน่งนั้น (อันใกล้เกินไป) ก็มีการเห็นโทษ. คำว่า กสิณโทษ ความว่า รอยฝ่ามือเป็นต้น ชื่อว่ากสิณโทษในที่นี้.

---

[1] ฉ. ปีฐโต.

วุตฺตนเยเนวาติ "อฏฺฐิกเตยฺยหตฺถนฺตเร ปเทเส, วิทตฺถิจตุรงฺคุลปาทเก ปีเฐ"ติ จ วุตฺตวิธินาว. กาเมสุ อาทีนวนฺติ "กามา นาเมเต อฏฺฐิกงฺกลูปมา นิรสฺสาทนฏฺเฐน[๑] (๒) ติณุกฺกูปมา อนุทหนฏฺเฐน, องฺคารกาสูปมา มหาภิตาปนฏฺเฐน,[๓] สุปินกูปมา อิตฺตรปจฺจุปฏฺฐานฏฺเฐน, ยาจิตกูปมา ตาวกาลิกฏฺเฐน, รุกฺขผลูปมา สพฺพงฺคปจฺจงฺคปลิภญฺชนฏฺเฐน, อสิสูนูปมา อธิกุฏฺฏนฏฺเฐน, สตฺติสูลูปมา วินิวิชฺฌนฏฺเฐน, สปฺปสิรูปมา สปฺปฏิภยฏฺเฐนา"ติอาทินา[๔][๕]

คำว่า โดยนัยอันได้กล่าวแล้วเท่านั้น คือโดยวิธีที่ได้กล่าวแล้วว่า "ตรงตำแหน่งที่มีระยะ ๒ ศอกครึ่ง, และว่าบนตั่งซึ่งมีขาสูง ๑ คืบ ๔ นิ้ว" ดังนี้. คำว่า โทษในกามทั้งหลาย ได้แก่พิจารณาอาทีนพ คือโทษในวัตถุกามและกิเลสกามทั้งหลาย อันมีความเลวทรามโดยอาการเป็นอเนก โดยนัยว่า "ขึ้นชื่อว่ากามทั้งหลายนี้ เปรียบได้กับท่อนกระดูก เพราะอรรถว่าไม่น่ายินดี (๑) เปรียบได้กับคบเพลิงหญ้า เพราะอรรถว่าแผดเผาเนือง ๆ, เปรียบได้กับหลุมถ่านเพลิง เพราะอรรถว่าทำให้เร่าร้อนมหันต์นัก, เปรียบได้กับความฝัน เพราะอรรถว่าปรากฏชั่วคราว, เปรียบได้กับของ

---

[๑] ฉ. นิรสฺสาทฏฺเฐน.
[๒] เอตฺถนฺตเร ปน มํสเปสูปมา พหุสาธารณฏฺเฐนาติ เยภุยฺเยน ทิสฺสติ.
[๓] ฉ. มหาภิตาปฏฺเฐน.
[๔] สาสงฺกสปฺปฏิภยฏฺเฐนาติปิ ทิสฺสติ.
[๕] สมนฺตปาสาทิกา. ๒/๔๖๕, ปปญฺจสูทนี. ๒/๑๓๗.

[๑] ตรงระหว่างนี้ในที่อื่นส่วนมากมีคำว่า เปรียบได้กับชิ้นเนื้อ เพราะอรรถว่าสาธารณะแก่สัตว์เป็นอันมาก.

คุณเรือนแก้ว กุยยกานนท์ แบรนดท์
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

ยิ่ม เพราะอรรถว่ามีเวลาเพียงเท่านั้น, เปรียบได้กับผลไม้มีพิษ เพราะอรรถว่าทำลายอวัยวะใหญ่น้อยทั้งปวง, เปรียบได้กับคมดาบ เพราะอรรถว่าเชือดเฉือน, เปรียบได้กับหอกหลาว เพราะอรรถว่าทิ่มแทง, เปรียบได้กับศีรษะงู เพราะอรรถว่ามีความน่าสะพรึงกลัว" ดังนี้

"อปฺปสฺสาทา กามา พหุทุกฺขา พหุปายาสา"ติอาทินา[๑] "กามสุขญฺจ นาเมตํ พหุปริสฺสยํ, สาสงฺกํ, สภยํ, สงฺกิลิฏฺฐํ, ปีฬปริโภคสทิสํ[๒] หีนํ, คมฺมํ, โปถุชฺชนิกํ, อนริยํ, อนตฺถสญฺหิตนฺ"ติอาทินา จ อเนกาการโวการํ วตฺถุกามกิเลสกาเมสุ อาทีนวํ โทสํ ปจฺจเวกฺขิตฺวา.

โดยนัยว่า "กามทั้งหลายมีคุณน้อย มีทุกข์มากมีความคับแค้นมาก" ดังนี้ และโดยนัยว่า "อนึ่งขึ้นชื่อว่ากามสุขนี้ มีอันตรายมาก, น่าระแวง, มีภัย, เศร้าหมอง, เลวทรามเหมือนบริโภคอุจจาระ, เป็นของชาวบ้าน, เป็นของปุถุชน, ไม่ใช่ของพระอริยะ, ประกอบกับความฉิบหาย" เป็นต้น.

---

๑ วิ. มหา. ๒/๔๓๒, ม. มู. ๑๒/๒๖๒, ม. ม. ๑๓/๔๑.

๒ ฉ. มีฬฺหปริโภคสทิสํ.

กามนิสฺสรเณติ กามานํ นิสฺสรณภูเต, เตหิ วา นิสฺสเฏ. อคฺคมคฺคสฺส ปาทกภาเวน สพฺพทุกฺขสมติกฺกมสฺส อุปายภูเต. เนกฺขมฺเมติ ฌาเน. ชาตาภิลาเสน สญฺชาตจฺฉนฺเทน. "สมฺมาสมฺพุทฺโธ (๑) ภควา อวิปรีตธมฺมเทสนตฺตา, สฺวากฺขาโต ธมฺโม เอกนฺตนิยฺยานิกตฺตา, สุปฏิปนฺโน สํโฆ ยถานุสิฏฺฐํ ปฏิปชฺชนโต"ติ เอวํ พุทฺธธมฺมสํฆคุณานุสฺสรเณน รตนตฺตยวิสยํ ปีติปาโมชฺชํ ชเนตฺวา[๒]

คำว่า ในธรรมเครื่องสลัดออกซึ่งกาม คือ ในธรรมอันเป็นเครื่องสลัดออกไป ซึ่งกามทั้งหลาย, หรือในธรรมอันสลัดออกจากกามเหล่านั้น. ชื่อว่า เป็นอุบายก้าวล่วงทุกข์ทั้งปวง ก็โดยความเป็นบาทแห่งมรรคชั้นยอด (อรหัตมรรค). คำว่า เนกขัมมะ ได้แก่ ฌาน. คำว่า มีความรักใคร่เกิดขึ้น ได้แก่ มีความพอใจเกิดขึ้น. ทำปีติและปราโมทย์อันมีพระรัตนตรัยเป็นอารมณ์ให้เกิดขึ้น โดยการระลึกถึงพระพุทธคุณ พระธรรมคุณ และพระสังฆคุณเนือง ๆ อย่างนี้ว่า "พระผู้มีพระภาคทรงเป็นผู้ตรัสรู้เองโดยชอบ เพราะความที่ทรงแสดงธรรมไม่วิปริต, พระธรรมเป็นอันพระผู้มีพระภาคตรัสไว้ดีแล้ว เพราะนำออกจากทุกข์ได้โดยส่วนเดียว, พระสงฆ์เป็นผู้ปฏิบัติดี เพราะปฏิบัติได้ตามที่ทรงอนุศาสน์ไว้" ดังนี้.

---

[๑] ฉ. เอตฺถนฺตเร วต-สทฺโท ทิสฺสติ.
[๒] ฉ. ชนยิตฺวา.

เนกฺขมฺมํ ปฏิปชฺชติ เอตายาติ เนกฺขมฺม-ปฏิปทา, สอุปจารสฺส ฌานสฺส, วิปสฺสนาย, มคฺคสฺส, นิพฺพานสฺส จ อธิคมการณนฺติ อตฺโถ. ปุพฺเพ (๑) ปฐมชฺฌานเมว เนกฺขมฺมนฺติ วุตฺตตฺตา วุตฺตาวเสสา สพฺเพปิ เนกฺขมฺมธมฺมา. ยถาห :

ชื่อว่า เนกขัมมปฏิปทา เพราะอรรถว่า เป็นเครื่องปฏิบัติเนกขัมมะ, ความว่า เป็นเหตุบรรลุฌาน พร้อมทั้งอุปจารฌาน, วิปัสสนา, มรรค, และนิพพาน. เพราะกล่าวไว้ในตอนก่อนแล้วว่า ปฐมฌานนั้นเอง ชื่อว่าเนกขัมมะดังนี้ กุศลธรรมที่เหลือจากปฐมฌานที่ได้กล่าวแล้ว แม้ทั้งหมดจึงชื่อว่าเนกขัมมธรรม. เหมือนอย่างที่กล่าวว่า :

"ปพฺพชฺชํ[๒] ปฐมํ ฌานํ,
นิพฺพานญฺจ วิปสฺสนา,
สพฺเพปิ กุสลา ธมฺมา,
'เนกฺขมฺมนฺ'ติ ปวุจฺจเร"ติ.[๓]

"การบวช ปฐมฌาน นิพพาน วิปัสสนา
และกุศลธรรมแม้ทั้งปวง เรียกว่า
'เนกขัมมะ'" ดังนี้.

ปวิเวกสุขรสสฺสาติ จิตฺตวิเวกาทิปวิเวกชสฺส[๔] สุขรสสฺส. เอวเมเตหิ ปญฺจหิ ปเทหิ "อานิสํสทสฺสาวี"ติอาทีนํ ปทานํ อตฺโถ

คำว่า แห่งรสของปวิเวกสุข คือแห่งรสของความสุข ที่เกิดจากวิเวกมีจิตตวิเวกเป็นต้น. พึงเห็นว่า ความหมายแห่งบทว่า

---

[๑] ฉ. เอตฺถนฺตเร ปน-สทฺโท ทิสฺสติ.
[๒] ฉ. ปพฺพชฺชา.
[๓] ปรมตฺถทีปนี ๔๕๖.
[๔] ฉ. ...วิเวกชสฺส.

ทสฺสิโตติ ทฏฺฐพฺพํ.

"เป็นผู้เล็งเห็นอานิสงส์" เป็นต้น เป็นอันท่านอาจารย์ได้แสดงไว้ด้วย ๕ บทเหล่านี้ ตามประการที่กล่าวมานี้.

สเมน อากาเรนาติ อติอุมฺมีลนอติมนฺทาโลจนานิ วชฺเชตฺวา นาติอุมฺมีลนาติมนฺทาโลจนสงฺขาเตน สเมน อาโลจนากาเรน. นิมิตฺตํ คณฺหนฺเตนาติ ปฐวีกสิเณ จกฺขุนา คหิตนิมิตฺตํ มนสา คณฺหนฺเตน. ภาเวตพฺพนฺติ ตถา ปวตฺตํ นิมิตฺตคฺคหณํ วฑฺเฒตพฺพํ อาเสวิตพฺพํ พหุลีกาตพฺพํ.

คำว่า โดยอาการพอดี คือโดยอาการที่มองดูอันพอดี กล่าวคือไม่เบิ่งตาดูเกินไป (เหลือกตาดู) ไม่เลิกตาดูน้อยเกินไป (หรี่ตาดู) เว้นการเบิ่งตาดูเกินไป และการเลิกตาดูน้อยไป. คำว่า ถือเอานิมิต คือถือเอาด้วยใจ ซึ่งนิมิตในปฐวีกสิณอันได้ถือเอาแล้วด้วยจักษุ. คำว่า เจริญไปเถิด คือพึงเจริญ ได้แก่พึงซ่องเสพ พึงกระทำให้มาก ซึ่งการถือเอานิมิต อันเป็นไปแล้วโดยอาการนั้น.

จกฺขุ กิลมติ อติสุขุมํ, อติภาสุรญฺจ รูปคตํ อุปนิชฺฌายโต วิย. อติวิภูตํ โหติ อตฺตโน สภาวาวิภาวโต. ตถา จ วณฺณโต วา ลกฺขณโต วา อุปติฏฺเฐยฺย. เตน วุตฺตํ "เตนสฺส นิมิตฺตํ นุปฺปชฺชตี"ติ. อวิภูตํ โหติ คชนิมฺมีลเนน เปกฺขนฺตสฺส รูปคตํ วิย.

ชื่อว่า ตาจะปวด ก็เหมือนอย่างตาของผู้ที่เพ่งรูปละเอียดเกินไป และเจิดจ้าเกินไป ฉะนั้น. ชื่อว่า จะเป็นอันชัดเกินไป ก็เพราะความเปิดเผยสภาพของตน. ก็เพราะอย่างนั้น จึงพึงตั้งขึ้นโดยสีบ้าง โดยลักษณะบ้าง. เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์

จิตฺตญฺจ ลีนํ โหติ ทสฺสเน มนฺทพฺยาปารตาย โกสชฺชปาตโต.

จึงกล่าวว่า "เพราะเหตุที่ดวงกสิณชัดเกินไปนั้น นิมิตของดวงกสิณนั้นจะไม่เกิดขึ้น" ดังนี้. ชื่อว่า จะมีอันไม่ชัด ก็เหมือนอย่างรูปที่มีอันไม่ชัด แก่คนที่เพ่งดู โดยอาการหรี่ตาดูเหมือนอย่างช้าง ฉะนั้น. ชื่อว่าจิตก็จะมีอันท้อถอยได้ ก็โดยการตกไปในโกสัชชะ(ความเกียจคร้าน) เพราะความพยายามในการมองดูอ่อนไป.

เตนาห "เอวมฺปิ นิมิตฺตํ นุปฺปชฺชตี"ติ. อาทาสตเล มุขนิมิตฺตํ ทสฺสินา[๑] วิยาติ ยถา อาทาสตเล มุขนิมิตฺตทสฺสี ปุริโส น ตตฺถ อติคาฬฺหํ อุมฺมีลติ, นาปิ อติมนฺทํ, น อาทาสตลสฺส วณฺณํ ปจฺจเวกฺขติ, นาปิ ลกฺขณํ มนสิกโรติ, อถ โข สเมน อากาเรน โอโลเกนฺโต อตฺตโน มุขนิมิตฺตเมว ปสฺสติ, เอวเมว อยมฺปิ ปรวีกสิณํ สเมน อากาเรน โอโลเกนฺโต นิมิตฺตคฺคหณปฺปสุโตเยว โหติ,

เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "แม้อย่างนี้ นิมิตก็ไม่เกิดขึ้น" ดังนี้. คำว่า เหมือนคนดูเงาหน้าที่พื้นกระจก ความว่า เปรียบเหมือนบุรุษผู้มองดูเงาหน้าที่พื้นกระจก ย่อมไม่เบิ่งตาดูที่พื้นกระจกนั้น แรงเกินไป, ทั้งไม่อ่อนเกินไป, ย่อมไม่พิจารณาสีของพื้นกระจก, ทั้งไม่ใส่ใจลักษณะ, แต่ว่าเมื่อมองดูโดยอาการพอดี ก็ย่อมมองเห็นเฉพาะเงาหน้าของตนฉันใด, แม้พระโยคาวจรนี้

---

[๑] ฉ. มุขนิมิตฺตทสฺสินา.

เตน วุตฺตํ "สเมน อากาเรนา"ติอาทิ.

เมื่อมองดูปฐวีกสิณโดยอาการพอดี ย่อมชื่อว่าเป็นผู้ขวนขวาย ในการถือเอาเฉพาะนิมิตเท่านั้น ฉันนั้นเหมือนกัน เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "โดยอาการพอดี" ดังนี้เป็นต้น.

น วณฺโณ ปจฺจเวกฺขิตพฺโพติ โย ตตฺถ ปรวีกสิเณ อรุณวณฺโณ, โส น จินฺเตตพฺโพ. จกฺขุวิญฺญาเณน ปน คหณํ น สกฺกา นิวาเรตุํ. เตเนเวตฺถ "น โอโลเกตพฺโพ"ติ อวตฺวา ปจฺจเวกฺขณคฺคหณํ กตํ. น ลกฺขณํ มนสิกาตพฺพนฺติ ยํ ตตฺถ ปรวีธาตุยา ถทฺธลกฺขณํ, ตํ น มนสิกาตพฺพํ.

คำว่า ไม่ควรพิจารณาสี ความว่า สีดั่งอรุณในปฐวีกสิณนั้นอันใด, ไม่ควรนึกถึงสีนั้น. แต่ว่าใคร ๆ ไม่อาจห้ามการถือเอาด้วยจักขุวิญญาณได้. เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงไม่กล่าวว่า "ไม่ควรมองดูสี" ในปฐวีกสิณนี้ (แต่)กลับใช้ศัพท์ว่าพิจารณา. คำว่า ไม่ควรใส่ใจลักษณะ ความว่า ลักษณะแข็งกระด้างแห่งปฐวีธาตุ ในปฐวีกสิณนั้นอันใด, พระโยคาวจรไม่ควรใส่ใจลักษณะนั้น.

หิสฺวา คเหตพฺพตฺตา "วณฺณํ อมุญฺจิตฺวา"ติ วตฺวาปิ วณฺณวเสเนตฺถ อาโภโค น กาตพฺโพ, โส ปน วณฺโณ นิสฺสยคติโก กาตพฺโพติ ทสฺเสนฺโต อาห "นิสฺสยสวณฺณํ กตฺวา"ติ. นิสฺสเยน

ท่านอาจารย์ แม้กล่าวว่า "ไม่ละเลยสี" เพราะความที่ต้องเห็นสี จึงจะถือเอานิมิตได้ เมื่อจะแสดงว่า พระโยคาวจรไม่ควรทำความคำนึงในดวงกสิณนี้ โดยเกี่ยวกับสี, แต่ควรทำสีนั้นให้เป็นไปกับที่อาศัย ดังนี้

สมานาการสนฺนิสฺสิโต โส วณฺโณ ตาย ปฐวิยา สมานคติกํ กตฺวา, วณฺเณน สเหว "ปฐวี"ติ มนสิกาตพฺพนฺติ อตฺโถ.

จึงกล่าวว่า "ทำสีให้เสมอกับที่อาศัย" ดังนี้. ความว่า สีนั้นอิงอาศัยโดยอาการที่เสมอกับที่อาศัย พระโยคาวจรพึงกระทำให้มีคติเสมอกับปฐวี (อันเป็นที่อาศัย) นั้น แล้วมนสิการไปว่า "ปฐวี" พร้อมกับสีนั่นเอง.

อุสฺสทวเสน ปณฺณตฺติธมฺเมติ ปฐวีธาตุยา อุสฺสนฺนภาเวน สตฺติโต อธิกภาเวน สสมฺภารปฐวิยํ "ปฐวี"ติ โย โลกโวหาโร, ตสฺมึ ปณฺณตฺติธมฺเม จิตฺตํ ปฏฺฐเปตฺวา "ปฐวี ปฐวี"ติ มนสิกาตพฺพํ. ยทิ โลกโวหาเรน ปณฺณตฺติมตฺเตน[๑] จิตฺตํ ฐเปตพฺพํ, นามนฺตรวเสนปิ ปฐวี มนสิกาตพฺพา ภเวยฺยาติ, โหตุ, โก โทโสติ ทสฺเสนฺโต "มหี เมทนี"[๒]ติอาทิมาห.

คำว่า ในบัญญัติธรรมโดยเกี่ยวกับเป็นชื่อที่แพร่หลาย ความว่า โวหารของชาวโลกว่า "ปฐวี" ในสสัมภารปฐวี เพราะความที่มีปฐวีธาตุหนาแน่น คือเพราะความที่มีปฐวีธาตุยิ่งกว่า (ธาตุ ๓ นอกนี้) โดยกำลัง อันใด, พระโยคีพึงตั้งจิตใจไว้ในโวหารของชาวโลกอันเป็นบัญญัติธรรมนั้น มนสิการไปว่า "ปฐวี ปฐวี" เถิด. ถ้าหากว่า พระโยคีพึงตั้งจิตไว้โดยสักว่าบัญญัติอันเป็นโวหารของชาวโลกได้ไซร้ ก็พึงมีปฐวีที่ควรมนสิการโดยเกี่ยวกับชื่ออื่นก็ได้ เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์เมื่อจะแสดงว่าจะมีโทษอะไรกันเล่า ดังนี้ จึงกล่าวว่า "มหี เมทนี" เป็นต้น.

---

๑ ฉ. ปณฺณตฺติมตฺเต.

๒ ฉ. เมทินี.

ตตฺถ ยํ อิจฺฉตีติ[๑] ยนฺนามํ วตฺตุํ อิจฺฉติ, ตํ วตฺตพฺพํ. ตญฺจ โข ยทสฺส สญฺญานุกูลํ โหติ ยนฺนามํ อสฺส โยคิโน ปุพฺเพ ตตฺถ คหิตสญฺญาณวเสน[๒] อนุกุลํ[๓] ปจุรตาย, ปคุณตาย วา อาคจฺฉติ, ตํ วตฺตพฺพํ. วตฺตพฺพนฺติ จ ปฐมสมนฺนาหาเร กสฺสจิ วจีเภโทปิ โหตีติ กตฺวา วุตฺตํ, อาจริเยน วา วตฺตพฺพตํ สนฺธาย.

ในชื่อเหล่านั้น คำว่า เธอประสงค์ชื่อใด ความว่า เธอต้องการจะกล่าวชื่อใด, ก็ควรกล่าวชื่อนั้น. ก็ชื่อนั้นแล ชื่อว่าเป็นชื่อที่เหมาะสมแก่ความจดจำของเธอ คือ ชื่อใด เป็นชื่อที่เหมาะสม ด้วยอำนาจความจดจำที่พระโยคีนั้นเคยถือเอาในชื่อนั้น ย่อมมาโดยความเป็นชื่อแพร่หลาย หรือโดยความคล่องแคล่ว, เธอควรกล่าวชื่อนั้น. ก็คำว่า ควรกล่าว ท่านกล่าวไว้ เพราะทำอธิบายว่า ในการประมวลจิต (ลงในกรรมฐาน) ครั้งแรก ๆ พระโยคีบางท่านจะมีการเปล่งวาจาด้วยก็ได้, หรือว่าท่านอาจารย์หมายเอาความเป็นชื่อที่ควรกล่าวถึง.

กึ วา พหุนา, ปากฏภาโวเยเวตฺถ ปมาณนฺติ ทสฺเสตุํ "อปิจา"ติอาทิ วุตฺตํ.

อีกอย่างหนึ่ง เพื่อแสดงว่าประโยชน์อะไรด้วยชื่อมากมาย, ความเป็นชื่อที่ปรากฏ

---

๑ ฉ. ยมิจฺฉตีติ.

๒ ฉ. คหิตสญฺญาวเสน.

๓ ฉ. อนุกูลํ.

กาเลน อุมฺมีลิตฺวา[๑] กาเลน นิมฺมีลิตฺวา[๒]ติ กิญฺจิ กาลํ จกฺขุํ อุมฺมีลิตฺวา[๑] นิมิตฺตคฺคหณวเสน ปฐวีมณฺฑลํ โอโลเกตฺวา ปุน กิญฺจิ กาลํ จกฺขุํ นิมฺมีลิตฺวา[๒] อาวชฺชิตพฺพํ. เยนากาเรน โอโลเกตฺวา คหิตํ, เตนากาเรน ปุน ตํ สมนฺนาหริตพฺพํ.

ชัดเท่านั้น เป็นประมาณในเรื่องนี้ ท่านจึงกล่าวว่า "แต่ว่า" ดังนี้เป็นต้น. คำว่า พึงลืมตาดูตามกาลอันควร พึงหลับตานึกถึงตามกาลอันควร ความว่า ในกาลบางคราวพึงลืมตามองดูดวงปฐวี โดยเกี่ยวกับการจะถือเอานิมิตแล้ว ในกาลบางคราวก็หลับตานึกถึงอีก. ความว่า เธอมองดูแล้วถือเอานิมิตได้โดยอาการใด, ควรนึกน้อมเอานิมิตนั้นมาโดยอาการนั้นอีก.

๕๗. อาปาถมาคจฺฉตีติ มโนทฺวาริกชวนานํ โคจรภาวํ อุปคจฺฉติ. ตสฺส อุคฺคหนิมิตฺตสฺส. น ตสฺมึ ฐาเน นิสีทิตพฺพํ. กสฺมา ? ยทิ อุคฺคหนิมิตฺเต ชาเตปิ ปฐวีมณฺฑลํ โอโลเกตฺวา ภาเวติ, ปฏิภาคนิมิตฺตุปฺปตฺติ น สิยา. สมีปฏฺเฐน จ น โอโลเกตุํ น สกฺกา. เตน วุตฺตํ "อตฺตโน

๕๗. คำว่า มาสู่คลอง คือย่อมเข้าถึงความเป็นอารมณ์แห่งชวนะทั้งหลาย ทางมโนทวาร. คำว่า ตสฺส ได้แก่อุคคหนิมิตนั้น. เพราะเหตุไร จึงไม่ควรนั่งอยู่ ณ สถานที่นั้น ? ตอบว่า ถ้าหากว่า แม้เมื่ออุคคหนิมิตเกิดได้แล้ว พระโยคียังมองดูดวงปฐวีเจริญไป, ก็หามีปฏิภาคนิมิตเกิดขึ้นไม่. แต่เธอ

๑-๑ ฉ. อุมฺมีเลตฺวา.
๒-๒ ฉ. นิมฺมีเลตฺวา.

วสนฏฺฐานํ ปวิสิตฺวา"ติอาทิ.

ผู้ยืนอยู่ในที่ใกล้ไม่อาจจะมองดูได้ ก็หาไม่. เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "เข้าไปสู่สถานที่อยู่ของตน" ดังนี้ เป็นต้น.

นิสฺสทฺทภาวาย เอกปฏลิกุปาหนาคหณํ, ปริสฺสยวิโนทนตฺถํ กตฺตรทณฺฑคฺคหณํ. สเจ นสฺสติ, อถาเนน สุขนิสินฺเนน[1] ภาเวตพฺพนฺติ สมฺพนฺโธ. วกฺขมาเนสุ อสปฺปาเยสุ เกนจิเทว อสปฺปาเยน การณภูเตน. นิมิตฺตํ อาทายาติ ยถาชาตํ อุคฺคหนิมิตฺตํ คเหตฺวา. สมนฺนาหริตพฺพนฺติ อาวชฺชิตพฺพํ นิมิตฺตนฺติ อธิปฺปาโย, สมฺมา วา อนุ อนุ อาหริตพฺพํ กมฺมฏฺฐานนฺติ อตฺโถ.

การใช้รองเท้าชั้นเดียว ก็เพื่อความปราศจากเสียง, การใช้ไม้เรียวก็เพื่อบรรเทาอันตราย. เชื่อมความว่า สเจ นสฺสติ, อถาเนน สุขนิสินฺเนน ภาเวตพฺพํ. สมาธิที่ยังอ่อนอยู่ ย่อมเสื่อมได้ เพราะอสัปปายะ อันเป็นเหตุบางอย่างเท่านั้น ในบรรดาอสัปปายะทั้งหลาย ที่จะกล่าวถึง. คำว่า ถือเอานิมิต คือถือเอาอุคคหนิมิตตามที่เกิดแล้ว. คำว่า พึงนึกหน่วง อธิบายว่า พึงนึกถึงนิมิต, หรือมีความหมายว่า พึงนำเอากรรมฐานมาเนื่อง ๆ โดยชอบ.

ตกฺกาหตํ วิตกฺกาหตนฺติ ตกฺกนโต, สวิเสสํ ตกฺกนโต จ "ตกฺโก, วิตกฺโก"ติ จ เอวํ ลทฺธนาเมน ภาวนาจิตฺตสมฺปยุตฺเตน

คำว่า พึงกระทำให้ความตรึกจดได้ ให้ความตรึกวิเศษจดได้ อธิบายว่า พึงกระทำกรรมฐานให้เป็นสิ่งที่สัมมาสังกัปปะอัน

[1] ฉ. อยํ ปาโฐ นตฺถิ.

สมฺมาสงฺกปฺเปน อาหนนปริยาหนนกิจฺเจน อปราปรํ ปวตฺตมาเนน[๑] กมฺมฏฺฐานํ อาหตํ, ปริยาหตญฺจ กาตพฺพํ, พลปฺปตฺตวิตกฺโก มนสิกาโร พหุลํ ปวตฺเตตพฺโพติ อตฺโถ.

สัมปยุตกับภาวนาจิต ซึ่งได้ชื่ออย่างนี้ว่า "ความตรึก" เพราะกิริยาที่ตรึก, และว่า "ความตรึกวิเศษ" เพราะกิริยาที่ตรึกอย่างมีความพิเศษ อันมีการจดไปทั่วและจดไปรอบเป็นกิจ ซึ่งเป็นไปติดต่อกัน จดได้ทั่วแล้ว, และจดได้รอบแล้ว, ความว่า พระโยคีพึงทำวิตกที่ถึงกำลัง คือมนสิการ ให้เป็นไปมาก.

เอวํ กโรนฺตสฺสาติ เอวํ กมฺมฏฺฐานํ ตกฺกาหตํ วิตกฺกาหตํ กโรนฺตสฺส. ยถา ภาวนา ปุพฺเพนาปรํ วิเสสํ อาวหติ, เอวํ อนุยุญฺชนฺตสฺส. อนุกฺกเมนาติ ภาวนานุกฺกเมน. ยทา สทฺธาทีนิ อินฺทฺริยานิ สุวิสทานิ ติกฺขานิ ปวตฺตนฺติ, ตทา อสฺสทฺธิยาทีนํ ทูรีภาเวน สาติสยถามปฺปตฺเตหิ สตฺตหิ พเลหิ ลทฺธูปตฺถมฺภานิ วิตกฺกาทีนิ กามาวจราเนว ฌานงฺคานิ พหูนิ หุตฺวา ปาตุภวนฺติ.

คำว่า เมื่อพระโยคีนั้นกระทำอยู่อย่างนี้ คือเมื่อกระทำกรรมฐานให้ความตรึกจดได้ ให้ความตรึกวิเศษจดได้อยู่อย่างนี้. ได้แก่เมื่อประกอบเนือง ๆ โดยประการที่ภาวนาจะนำมาซึ่งคุณวิเศษยิ่ง ๆ ขึ้นไป ตามลำดับ. คำว่า ตามลำดับ คือตามลำดับแห่งภาวนา. ในกาลใด อินทรีย์ทั้งหลายมีศรัทธาเป็นต้น เป็นธรรมชาติสละสลวยดีกล้าแข็งเป็นไป, ในกาลนั้น องค์ฌานทั้งหลายมีวิตกเป็นต้น อันเป็นกามาวจร

---

[๑] ฉ. วตฺตมาเนน.

นั่นเทียว ได้รับการอุปถัมภ์จากพละ ๗ อัน ถึงกำลังอย่างดียิ่ง เพราะภาวะที่ไกลจากข้าศึก มีความเป็นผู้ไม่มีศรัทธาเป็นต้น ย่อมปรากฏเป็นอันมาก.

ตโต เอว เตสํ อุชุวิปจฺจนีกภูตา กามจฺฉนฺทาทโย สทฺธึ ตเทกฏฺเฐหิ ปาปธมฺเมหิ วิทูรี ภวนฺติ, ปฏิภาคนิมิตฺตุปฺปตฺติยา สทฺธึ ตํ อารพฺภ อุปจารชฺฌานงฺคํ[๑] อุปฺปชฺชติ. เตน วุตฺตํ "นีวรณานิ วิกฺขมฺภนฺตี"ติอาทิ. ตตฺถ สนฺนิสีทนฺตีติ สมฺมเทว สีทนฺติ, อุปสมนฺตีติ อตฺโถ.

เพราะเหตุนั้นนั่นเอง นิวรณธรรมทั้งหลายมีกามฉันท์เป็นต้น อันเป็นข้าศึกตรงขององค์ฌานเหล่านั้น พร้อมกับบาปธรรมทั้งหลาย อันตั้งอยู่ในจิตตุปบาทเดียวกันกับนิวรณ์นั้น ย่อมเป็นธรรมชาติมีอยู่ในที่ไกล, องค์ฌานอันเป็นอุปจาระ ย่อมปรารภเอาปฏิภาคนิมิตนั้นเกิดขึ้น พร้อมกับความเกิดขึ้นแห่งปฏิภาคนิมิต. เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "นิวรณ์ทั้งหลายก็ราบคาบไป" ดังนี้เป็นต้น. ในคำเหล่านั้น คำว่า สงบนิ่ง คือนิ่งเป็นอย่างดีทีเดียว, ความว่า เข้าไปสงบเสียได้.

---

[๑] ฉ. อุปจารชฺฌานํ.

อิมสฺสาติ ปฏิภาคนิมิตฺตสฺส. องฺคุลิปท-ปาณิปทานิกสิกโทโส? อาหาสมณฺฑลูปมาทีหิ อุคฺคหนิมิตฺตโต ปฏิภาคนิมิตฺตสฺส สุปริสุทฺธตํ, สณฺหสุขุมตญฺจ ทสฺเสติ. ตญฺจ โข ปฏิภาคนิมิตฺตํ เนว วณฺณวนฺตํ น สณฺฐานวนฺตํ อปรมตฺถสภาวตฺตา. เอทิสนฺติ วณฺณ-สณฺฐานวนฺตํ.

บทว่า อิมสฺส แปลว่ากับปฏิภาคนิมิต. รอยนิ้วมือ รอยฝ่ามือ เป็นต้น ชื่อว่าโทษแห่งกสิณ. ด้วยอุปมาทั้งหลายมีวงแว่นเป็นต้น ท่านแสดงถึง ความที่ปฏิภาคนิมิตบริสุทธิ์ดี, และละเอียดอ่อนกว่าอุคคหนิมิต. ก็ปฏิภาค-นิมิตนั้นแล ชื่อว่าไม่มีสีเลยเทียว ไม่มีสัณฐานเลยเทียว ก็เพราะหาสภาพที่เป็นปรมัตถ์มิได้. คำว่า (พึงเป็น) เช่นนี้ คือเป็นสิ่งที่มีสีและสัณฐาน.

ติลกฺขณพฺภาหตนฺติ อุปฺปาทาทิลกฺขณตฺตยานุ-ปวิฏฺฐํ, อนิจฺจตาทิลกฺขณตฺตยงฺกิตํ วา. ยทิ น ปเนตํ ตาทิสํ วณฺณาทิวนฺตํ, กถํ ฌานสฺส อารมฺมณภาโวติ อาห "เกวลํ หี"ติอาทิ. สญฺชนนฺติ ภาวนาสญฺญาชนิตํ, ภาวนาสญฺญาย สญฺชาตมตฺตํ. น หิ อสภาวสฺส กุโตปิ[๒] สมุฏฺฐานํ อตฺถิ. เตนาห "อุปฏฺฐานาการมตฺตน"ติ.

คำว่า มีไตรลักษณ์ตามติด คือมีลักษณะ ๓ มีอุปปาทลักษณะเป็นต้นตามเข้าไป, หรือว่าเกลื่อนกล่นด้วยลักษณะ ๓ มีความเป็นของไม่เที่ยงเป็นต้น. ท่านอาจารย์ทำไว้ในใจว่า ก็ถ้าหากว่า ปฏิภาคนิมิตนี้หาเป็นเช่นนั้นคือมีสีเป็นต้นไม่ ไซร้, จะมีความเป็นอารมณ์ของฌานได้อย่างไร ดังนี้แล้ว จึงกล่าวว่า "เกวลํ หิ" ดังนี้เป็นต้น. คำว่า ที่เกิดจาก

---

๑ องฺคุลิปทปาณิปทาทิกสิณโทโสติ ภเวยฺย,
ฉ. องฺคุลิปทปาณิปทาทิโก กสิณโทโส.
๒ ฉ. กุโตจิ.

สัญญา ได้แก่ที่ภาวนาสัญญาทำให้เกิด, คือ เป็นเพียงเกิดขึ้นแล้ว จากภาวนาสัญญา. จริงอยู่ ธรรมที่ไม่ใช่สภาวะย่อมไม่มีสมุฏฐานแม้จากธรรมไหน ๆ. เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "เป็นเพียงอาการปรากฏ" ดังนี้.

๕๘. วิกฺขมฺภิตาเนว สนฺนิสินฺนาว, น ปน ตทตฺถํ อุสฺสาโห กาตพฺโพติ อธิปฺปาโย. "อุปจารสมาธินา"ติ วุตฺเต อิตโรปิ สมาธิ อตฺถีติ อตฺถโต อาปนฺนนฺติ ตมฺปิ ทสฺเสตุํ "ทุวิโธ หิ สมาธี"ติอาทิ อารทฺธํ. ทฺวีหากาเรหีติ ฌานธมฺมานํ ปฏิปกฺขทูรีภาโว, ถิรภาวปฺปตฺติ จาติ อิเมหิ ทฺวีหิ การเณหิ.

๕๘. นิวรณ์ที่ราบคาบไปแล้วนั่นเอง ชื่อว่า เป็นกิเลสที่สงบนิ่งไปแล้วทีเดียว, อธิบายว่า ก็ พระโยคีไม่พึงทำความอุตสาหะเพื่อประโยชน์นั้น. เมื่อท่านอาจารย์กล่าวว่า "(จิตย่อมตั้งมั่นเสมอ) ด้วยอุปจารสมาธิ" ดังนี้ คำพูดก็ย่อมเป็นอันถึงกันได้โดยอรรถว่า สมาธิแม้ที่นอกจากอุปจารสมาธินี้ ก็มีอยู่ เพราะเหตุนั้น ท่านประสงค์แสดงสมาธิที่นอกจากอุปจารสมาธิ แม้นั้น จึงเริ่มคำว่า "จริงอยู่ สมาธิมี ๒ อย่าง" ดังนี้เป็นต้น. คำว่า ด้วยอาการ ๒ คือด้วยเหตุ ๒ เหล่านี้ คือ ภาวะที่ฌานธรรมทั้งหลายไกลต่อธรรมอันเป็นปฏิปักษ์ ๑, การถึงความมั่นคง ๑ ดังนี้.

อิทานิ ตานิ การณานิ อวตฺถามุเขน ทสฺเสตุํ "อุปจารภูมิยํ วา"ติอาทิ วุตฺตํ. อุปจารภูมิยนฺติ อุปจาราวตฺถายํ. ยทิปิ ตทา ฌานงฺคานิ ปฏุตรานิ มหคฺคตภาวปฺปตฺตานิ น อุปฺปชฺชนฺติ, เตสํ ปน ปฏิปกฺขธมฺมานํ วิกฺขมฺภเนน จิตฺตํ สมาธิยติ.

บัดนี้ ท่านประสงค์แสดงเหตุเหล่านั้น โดยภูมิที่ตั้งลงเป็นช่องทาง จึงกล่าวว่า "ในอุปจารภูมิอย่างหนึ่ง" ดังนี้เป็นต้น. คำว่า ในอุปจารภูมิ คือในขณะที่ตั้งลงแห่งอุปจาระ. แม้หากว่าในเวลานั้น องค์ฌานที่ปรากฏชัดอันถึงความเป็นมหัคตะ ยังไม่เกิดขึ้นก็ตาม, ถึงกระนั้นจิตย่อมตั้งมั่นเสมอได้ ก็เพราะองค์ฌานเหล่านั้น ข่มธรรมอันเป็นปฏิปักษ์ได้.

เตนาห "นีวรณปฺปหาเนน จิตฺตํ สมาหิตํ โหตี"ติ. ปฏิลาภภูมิยนฺติ ฌานสฺส อธิคมาวตฺถายํ. ตทา หิ อปฺปนาปฺปตฺตานํ ฌานธมฺมานํ อุปฺปตฺติยา จิตฺตํ สมาธิยติ. เตนาห "องฺคปาตุภาเวนา"ติ. จิตฺตํ สมาหิตํ โหตีติ สมฺพนฺโธ.

เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "จิตย่อมเป็นอันตั้งมั่นเสมอได้ ด้วยการละนิวรณ์" ดังนี้. คำว่า ในปฏิลาภภูมิ คือในขณะที่ตั้งลงแห่งการบรรลุฌาน. จริงอยู่ ในเวลานั้น จิตย่อมตั้งมั่นเสมอได้ด้วยความเกิดขึ้น แห่งฌานธรรมอันถึงอัปปนา. เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "ด้วยความปรากฏแห่งองค์" ดังนี้. เชื่อม (คำว่า องฺคปาตุภาเวน) เข้ากับคำว่า จิตฺตํ สมาหิตํ โหติ.

น ถามชาตานีติ น ชาตถามานิ, น ภาวนาพลํ ปตฺตานีติ อตฺโถ. จิตฺตนฺติ

คำว่า ไม่เป็นธรรมชาติที่เกิดกำลัง คือไม่ใช่มีกำลังอันเกิดแล้ว, ความว่า ไม่ถึง

ฌานจิตฺตํ. เกวลมฺปิ รตฺตึ เกวลมฺปิ ทิวสํ ติฏฺฐตีติ สมาปตฺติเวลํ สนฺธายาห. อุปจารภูมิยํ นิมิตฺตวฑฺฒนํ ยุตฺตนฺติ กตฺวา วุตฺตํ "นิมิตฺตํ วฑฺเฒตฺวา"ติ.

กำลังแห่งภาวนา. คำว่า จิต ได้แก่ฌานจิต. คำว่า ย่อมตั้งอยู่ได้ตลอดคืนแม้ทั้งสิ้น ตลอดวันแม้ทั้งสิ้น ท่านกล่าวหมายเอาเวลาเข้าสมาบัติ. ท่านอาจารย์ทำไว้ในใจว่า สมควรเจริญนิมิตในอุปจารภูมิ จึงกล่าวว่า "เจริญนิมิต" ดังนี้.

ลทฺธปริหานีติ ลทฺธอุปจารชฺฌานปริหานิ. นิมิตฺเต อวินสฺสนฺเต ตทารมฺมณชฺฌานมฺปิ อปริหีนเมว โหติ, นิมิตฺเต ปน อารกฺขาภาเวน วินฏฺเฐ ลทฺธํ ลทฺธํ ฌานมฺปิ วินสฺสติ ตทายตฺตวุตฺติโต. เตนาห "อารกฺขมฺหี"ติอาทิ.

คำว่า ความเสื่อมแห่งฌานที่ได้ คือความเสื่อมแห่งอุปจารฌานที่ได้. เมื่อนิมิตยังไม่พินาศไป แม้ฌานที่มีนิมิตนั้นเป็นอารมณ์ก็ชื่อว่า เป็นอันยังไม่เสื่อมเลยเทียว, แต่เมื่อนิมิตพินาศแล้ว เพราะไม่มีการรักษาไว้ แม้ฌานแต่ละฌานที่ได้แล้ว ก็ย่อมพินาศไป เพราะเป็นไปเนื่องกับนิมิตนั้น. เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "เมื่อไม่มีการรักษา" ดังนี้เป็นต้น.

สตฺตสปฺปายวณฺณนา

๕๙. "ถาวรญฺจ โหตีติ" วตฺวา ยถา ถาวรํ โหติ, ตํ ทสฺเสตุํ "สติ อุปฏฺฐาติ, จิตฺตํ สมาธิยตี"ติ วุตฺตํ. ยถาลทฺธํ หิ นิมิตฺตํ ตตฺถ สตึ สูปฏฺฐิตํ กตฺวา เอกคฺคตํ วินฺทนฺตสฺส ถิรํ นาม โหติ, สุรกฺขิตญฺจ.

สติคฺคหเณน เจตฺถ สมฺปชญฺญํ, สมาธิคฺคหเณน วีริยญฺจ สงฺคหิตํ โหติ นานฺตริยภาวโต. ตตฺถาติ เตสุ อาวาเสสุ. ตีณิ ตีณีติ เอเกกสฺมึ อาวาเส อวุตฺถ-อวุตฺถญฺฐาเน วสนิยาเมน ตโย ตโย ทิวเส วสิตฺวา.

พรรณนาสัปปายะ ๗

๕๙. ท่านอาจารย์กล่าวว่า "(นิมิตที่เกิดขึ้นแล้ว) ย่อมเป็นธรรมชาติมั่นคงด้วย" ดังนี้แล้ว ประสงค์แสดงอาการที่มั่นคง จึงกล่าวว่า "สติ ย่อมเข้าไปตั้งไว้ได้, จิตย่อมตั้งมั่นเสมอได้" ดังนี้. จริงอยู่ นิมิตตามที่ได้ชื่อว่า เป็นธรรมชาติที่มั่นคงและรักษาไว้ได้ดี ก็สำหรับพระโยคีผู้กระทำสติให้เข้าไปตั้งไว้ดีแล้วได้เอกัคตาในนิมิตนั้น.

อนึ่ง ในที่นี้ เป็นอันสงเคราะห์สัมปชัญญะไว้ด้วยศัพท์ว่าสติ, และเป็นอันสงเคราะห์วิริยะไว้ด้วยศัพท์ว่าสมาธิ เพราะความที่มิได้ขัดขวางกัน. บทว่า ตตฺถ แปลว่า ในอาวาสเหล่านั้น. คำว่า แห่งละ ๓ วัน คือในอาวาสแต่ละแห่ง อยู่แห่งละ ๓ วัน โดยกำหนดถึงการอยู่ในสถานที่ ที่ได้อาศัยอยู่แต่ละแห่งไว้.

อุตฺตเรน วา ทกฺขิเณน วาติ วุตฺตํ คมนาคมเน สุริยาภิมุขภาวนิวารณตฺถนฺติ. สหสฺสธนุปฺปมาณํ ทิยฑฺฒโกสํ.

หวตฺตีสติรจฺฉานกถาติ[๑] ราชกถาทิเก สนฺธายาห. ตา หิ ปาฬิยํ สรูปโต[๒] อนาคตาปิ อรญฺญปพฺพตนทีทีปกถา อิติ-สทฺเทน สงฺคเหตฺวา สคฺคโมกฺขานํ ติรจฺฉานภาวโต "หวตฺตีสติรจฺฉานกถา"ติ วุตฺตา. หสกถา-วตฺถูนิสฺสิตนฺติ "อปฺปิจฺฉตา, สนฺตุฏฺฐี, ปวิเวโก, อสํสคฺโค, วีริยารมฺโภ, สีลสมาธิปญฺญาวิมุตฺติวิมุตฺติญาณทสฺสนนฺ"ติ อิมานิ อปฺปิจฺฉกถาทีนํ วตฺถูนิ, ตนฺนิสฺสิตํ ภสฺสํ สปฺปายํ.

คำว่า ทางทิศเหนือก็ตาม ทางทิศใต้ก็ตาม ท่านกล่าวไว้ เพื่อประโยชน์แก่การป้องกัน ภาวะที่หันหน้าตรงพระอาทิตย์ ในเวลาไปและมา แล. ระยะทางประมาณ ๑,๐๐๐ คันธนู ชื่อว่า โกสะครึ่ง.

คำว่า เดรัจฉานกถา ๓๒ ประการ ท่านกล่าว หมายเอากถาว่าด้วยเรื่องพระราชาเป็นต้น. ก็กถาว่าด้วยเรื่องป่า ภูเขา แม่น้ำ และเกาะ แม้ว่ามิได้มา โดยมีการระบุไว้ในพระบาลีนั้น ท่านก็สงเคราะห์ไว้ด้วย อิติศัพท์ กล่าวว่าเป็น "เดรัจฉานกถา ๓๒ ประการ" เพราะความที่ขวางการไปสวรรค์ และความหลุดพ้น. คำว่า การพูดคุยที่อาศัยกถาวัตถุ ๑๐ ความว่า สิ่งเหล่านี้คือ "ความมักน้อย, ความสันโดษ,

---

[๑] ที. สี. ๙/๑๐, สํ. มหา. ๑๙/๕๒๖, องฺ. ทสก. ๒๔/๑๓๙, วิ. มหาวิภงฺค. ๒/๔๙๓, ม. ม. ๑๓/๒๘๘.
[๒] สรูปโตติ มญฺเญ.

ความสงบสงัด, ความไม่คลุกคลี, การปรารภความเพียร, ศีล, สมาธิ, ปัญญา, วิมุตติ, วิมุตติญาณทัสสนะ" ดังนี้ ชื่อว่าวัตถุ (เรื่องราว) แห่งกถาว่าด้วยคนมักน้อยเป็นต้น, คำพูดคุยที่อาศัยกถาวัตถุเหล่านั้นจัดเป็นสัปปายะ.

อติรจฺฉานกถิโกติ นติรจฺฉานกถิโก, ติรจฺฉานกถาวิธุรํ ธมฺมิกํ กมฺมฏฺฐานปฏิสํยุตฺตเมว กถํ กเถตีติ อธิปฺปาโย. สีลาทิคุณสมฺปนฺโนติ สีลสมาธิอาทิคุณสมฺปนฺโน. โย หิ สมาธิกมฺมฏฺฐานิโก, สมาธิกมฺมฏฺฐานสฺส วา ปารํ ปตฺโต, โส อิมสฺส โยคิโน สปฺปาโย.

คำว่า ผู้ไม่กล่าวเดรัจฉานกถา คือไม่ใช่เป็นผู้กล่าวเดรัจฉานกถา, อธิบายว่า กล่าวแต่คำพูดอันเป็นข้าศึก ต่อเดรัจฉานกถา คือ ประกอบด้วยธรรมเกี่ยวข้องกับกรรมฐานเท่านั้น. คำว่า ถึงพร้อมด้วยคุณมีศีลเป็นต้น คือถึงพร้อมด้วยคุณมีศีล สมาธิ เป็นต้น. จริงอยู่ บุคคลใด เป็นผู้ประกอบในสมาธิกรรมฐาน, หรือว่าบรรลุฝั่งแห่งสมาธิกรรมฐาน, บุคคลนั้น ชื่อว่าเป็นสัปปายะแก่พระโยคีนี้.

เตนาห "ยนฺนิสฺสาย"ติอาทิ. กายทฬฺหีพหุโลติ กายสฺส สนฺตปฺปนโปสนปฺปสุโต. ยํ สนฺธาย วุตฺตํ "ยาวทตฺถํ อุทราวเทหกํ

เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "ซึ่งเป็นผู้ที่เธออาศัยแล้ว" ดังนี้เป็นต้น. คำว่า ผู้มากด้วยการทำกายให้แข็งแรง คือเป็นผู้

ภุญฺชิตฺวา เสยฺยสุขํ ปสฺสสุขํ มิทฺธสุขํ อนุยุตฺโต วิหรตีติ[๑]

ขวนขวายในการปรนปรือร่างกายให้อิ่มหนำ. อันได้แก่ผู้ที่ทรงหมายเอาตรัสไว้ว่า "เป็นผู้บริโภคเท่าที่ต้องการเสียจนเต็มท้อง แล้วประกอบเนือง ๆ ซึ่งสุขในการนอน สุขในการเอน สุขในการหลับ อยู่" ดังนี้.

โภชนํ เยภุยฺเยน มธุรมฺพิลรสวเสน สตฺตานํ อุปโยคํ คจฺฉติ ทธิอาทีสุ ตถา ทสฺสนโต. กฏุกาทิรสา ปน เกวลํ อภิกงฺขารกา[๒] เอวาติ อาห "กสฺสจิ มธุรํ, กสฺสจิ อมฺพิลํ สปฺปายํ โหตี"ติ.

โภชนะ(ของกิน) ย่อมถึงการเข้าไปประกอบ(ใช้บริโภค)แห่งสัตว์ทั้งหลาย โดยเกี่ยวกับรสหวานและรสเปรี้ยว เสียโดยมาก เพราะปรากฏว่าเป็นอย่างนั้นในวัตถุทั้งหลายมีเนยใสเป็นต้น. ส่วนรสเผ็ดเป็นต้น เป็นเครื่องตกแต่งอย่างเดียวเท่านั้น เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "พระโยคีบางรูป มีโภชนะที่มีรสหวานเป็นสัปปายะ, พระโยคีบางรูปมีโภชนะที่มีรสเปรี้ยว เป็นสัปปายะ" ดังนี้.

---

[๑] ที. ปา. ๑๑/๒๕๑, ม. มู. ๑๒/๒๐๗, องฺ. ปญฺจก. ๒๒/๒๗๘.

[๒] ฉ. อภิสงฺขารกา เอว.

ยสฺมึ อิริยาปเถ อาธารภูเต, วตฺตมาเน วา, ยสฺมึ วา อิริยาปเถ ปวตฺตมานสฺส. นิมิตฺตาเสวนพหุลสฺสาติ นิมิตฺเต อาเสวนาพหุลสฺส ปฏิภาคนิมิตฺเต วิสยภูเต ภาวนามนสิการํ พหุลํ อาเสวนฺตสฺส, นิมิตฺตสฺส วา โคจราเสวนวเสน อาเสวนาพหุลสฺส. เยน หิ ภาเวนฺตสฺส ภาวนาเสวนา, เตน โคจราเสวนาปิ อิจฺฉิตพฺพาติ.

ชื่อว่า ในอิริยาบถใด คือในอิริยาบถอันเป็นที่ทรงอยู่, หรือที่กำลังเป็นไปอยู่, หรือแก่พระโยคี ผู้เป็นไปอยู่ในอิริยาบถใด. คำว่า ผู้มากด้วยการซ่องเสพนิมิต คือผู้มากด้วยการซ่องเสพในนิมิต ได้แก่ซ่องเสพมากซึ่งภาวนามนสิการในปฏิภาคนิมิต อันเป็นอารมณ์, หรือว่า ผู้มากด้วยการซ่องเสพซึ่งนิมิต โดยเกี่ยวกับเป็นโคจรอาเสวนะ(ซ่อง-เสพโดยกระทำให้เป็นอารมณ์). จริงอยู่ ภาวนาอาเสวนะ (ซ่องเสพคือเจริญให้มาก ๆ) พึงปรารถนาได้ แก่พระโยคีผู้เจริญอยู่ด้วยนิมิตใด, แม้โคจรอาเสวนะก็พึงปรารถนาได้ด้วยนิมิตนั้น ฉะนี้แล.

ทสวิธอปฺปนาโกสลฺลวณฺณนา

พรรณนาอัปปนาโกศล ๑๐ อย่าง

๖๐. น โหติ อปฺปนา. เยน วิธินา อปฺปนาย กุสโล โหติ, โส ทสวิโธ วิธิ

๖๐. ชื่อว่าไม่เกิดขึ้น ก็คืออัปปนา. พระโยคีเป็นผู้ฉลาดในอัปปนาโดยวิธีใด, วิธี

อปฺปนาโกสลฺลํ, ตํนิมิตฺตํ[๑] วา ญาณํ. วตฺถุวิสทกิริยโตติ วตฺถูนํ วิสทภาวกรณโต. อปฺปนาโกสลฺลํ อิจฺฉิตพฺพนฺติ สมฺพนฺโธ. เอวํ เสเสสุปิ.

นั้นมี ๑๐ อย่าง ชื่อว่าอัปปนาโกศล, หรือว่าได้แก่ญาณอันเป็นเหตุแห่งอัปปนานั้น. บทว่า วตฺถุวิสทกิริยโต แปลว่า โดยการทำวัตถุให้มีความสละสลวย. เชื่อมความเข้ากับคำว่า อปฺปนาโกสลฺลํ อิจฺฉิตพฺพํ (อันแปลให้เต็มความได้ว่า "พระโยคีพึงปรารถนาอัปปนาโกศลได้ โดยการทำวัตถุให้มีความสละสลวย). แม้ในบทที่เหลือก็มีการเชื่อมความเข้าไว้อย่างนี้.

๖๑. จิตฺตเจตสิกานญฺหิ ปวตฺติฏฺฐานภาวโต สรีรํ, ตปฺปฏิพทฺธานิ จีวราทีนิ จ อิธ "วตฺถูนี"ติ อธิปฺเปตานิ. ตานิ ยถา จ ตสฺส สุขาวหานิ โหนฺติ, ตถา กรณํ เตสํ วิสทภาวกรณํ. เตน วุตฺตํ "อชฺฌตฺติกพาหิรานนฺ"ติอาทิ.

๖๑. จริงอยู่ ร่างกาย, และเครื่องใช้สอย มีจีวรเป็นต้นอันเนื่องกับร่างกายนั้น ท่านประสงค์ว่าเป็น "วัตถุ" ในที่นี้ เพราะเป็นที่ตั้งแห่งความเป็นไปของจิต และเจตสิกทั้งหลาย. ก็การกระทำวัตถุเหล่านั้น โดยประการที่จะเป็นเครื่อง นำเอาความสะดวกแก่พระโยคีนั้น ชื่อว่าการกระทำวัตถุเหล่านั้นให้มีความสละสลวย. เพราะเหตุนั้น ท่านจึง

---

[๑] ฉ. ตนฺนิพฺพตฺตํ.

กล่าวว่า "วัตถุทั้งหลายทั้งภายในทั้งภายนอก" ดังนี้เป็นต้น.

สรีรํ วาติ วา-สทฺโท อฏฺฐานปฺปยุตฺโต, สรีรํ เสทมลคฺคหิตํ วา อญฺเญน วา อวสฺสุตกิจฺเจน วิพาธิตนฺติ อธิปฺปาโย. เสนาสนํ วาติ วา-สทฺเทน ปตฺตาทีนมฺปิ สงฺคโห ทฏฺฐพฺโพ. นนุ จายํ นโย ขุทฺทกปลิโพธุปจฺเฉเทน สงฺคหิโต, ปุน กสฺมา วุตฺโตติ ? สจฺจํ สงฺคหิโต, โส จ โข ภาวนาย อารมฺภกาเล.

วาศัพท์ในบทว่า สรีรํ วา ท่านประกอบไว้ให้ผิดที่ (คือที่จริงเป็น สรีรํ เสทมลคฺคหิตํ วา), อธิบายว่า เป็นร่างกายที่หมักหมมด้วยเหงื่อไคล หรือลำบากอยู่ด้วยกิจประจำอื่น ๆ. ด้วย วาศัพท์ ในบทว่า เสนาสนํ วา พึงเห็นว่าสงเคราะห์เอาแม้เครื่องใช้สอยอย่างอื่นมีบาตรเป็นต้น. ท้วงว่า ก็นัยนี้สงเคราะห์เข้าด้วยข้อตัดปลิโพธเล็ก ๆ น้อย ๆ แล้วมิใช่หรือ, เพราะเหตุไร จึงกล่าวไว้อีกเล่า ? เฉลยว่า สงเคราะห์แล้วก็จริง, แต่ว่านัยที่ว่านั้นแล ท่านกล่าวไว้ในเวลาที่เริ่มเจริญ.

อิธ ปน อารทฺธกมฺมฏฺฐานสฺส อุปจารชฺฌาเน ฐตฺวา อปฺปนาปริวาสํ วสนฺตสฺส กาลนฺตเร ชาเต ตถา ปฏิปตฺติ อปฺปนาโกสลฺลาย วุตฺตา. อวิสเท สติ, วิสยภูเต วา. กถํ ภาวนมนุยุญฺชนฺตสฺส ตานิ

แต่ว่าในที่นี้ การปฏิบัติอย่างนั้น ท่านกล่าวไว้เพื่อความเป็นผู้ฉลาดในอัปปนา แห่งพระโยคี พระโยคีผู้ปรารภกรรมฐานแล้ว หยุดอบรมอัปปนาอยู่ในอุปจารฌานที่เกิดขึ้น ในกาลต่อมา. ถามว่า เมื่อความไม่สละสลวยมีอยู่,

วิสโย ? อนุตรนุตรา ปวตฺตนกจิตฺตุปฺปาทวเสเนวํ วุตฺตํ. เต หิ จิตฺตุปฺปาทา จิตฺเตกคฺคตาย อปริสุทฺธภาวาย สํวตฺตนฺติ.

หรือว่า เมื่อสิ่งที่เป็นวิสัยมีอยู่. วัตถุเหล่านั้นจะเป็นวิสัยของพระโยคีผู้ประกอบ เนือง ๆ ซึ่งภาวนาได้อย่างไร ? ตอบว่า ที่ท่านกล่าวไว้อย่างนี้ ก็โดยเกี่ยวกับจิตตุปบาทที่เป็นไป เป็นระยะ ๆ. เพราะว่า จิตตุปบาทเหล่านั้น ย่อมเป็นไปพร้อมเพื่อความไม่บริสุทธิ์ แห่งเอกัคตาแห่งจิต.

จิตฺตเจตสิเกสุ นิสฺสยาทิปจฺจยภูเตสุ. ญาณมฺปีติ ปิ-สทฺโท สมฺปิณฺฑเน. เตน "น เกวลํ ตํ วตฺถุเยว, อถ โข ตสฺมึ อปริสุทฺเธ ญาณมฺปิ อปริสุทฺธํ โหตี"ติ ทสฺสิตํ. ตํสมฺปยุตฺตานํ ปน อปริสุทฺธตา อวุตฺตสิทฺธา, ญาณสฺส จ วิสุํ คหณํ อปฺปนาย พหุปการตฺตา.[๑] ตถา หิ ฌานํ "หนุธาภิณฺณํ, ขิปฺปาภิณฺณนฺ"ติ ญาณมุเขน นิทฺทิฏฺฐํ.

คำว่า ในจิตและเจตสิก คือในจิตและเจตสิกอันเป็นปัจจัย มีนิสยปัจจัยเป็นต้น. ปิศัพท์ ในบทว่า ญาณมฺปิ เป็นไปในอรรถว่ารวบรวม. ด้วยปิศัพท์ นั้นเป็นอันท่านอาจารย์แสดงแล้วว่า "ไม่ใช่แต่วัตถุนั้นอย่างเดียวเท่านั้น เป็นของไม่บริสุทธิ์, แต่ว่า เมื่อวัตถุนั้นไม่บริสุทธิ์แม้ญาณก็เป็นของไม่บริสุทธิ์" ดังนี้. ส่วนความเป็นของไม่บริสุทธิ์แห่งธรรมที่สัมปยุตกับญาณนั้น สำเร็จแล้วโดยไม่ต้องกล่าวถึง, ก็การที่ท่านถือเอาเฉพาะญาณ ก็เพราะ ความที่มีอุปการะมากแก่อัปปนา.

---

[๑] ฉ. พหุการตฺตา.

จริงอย่างนั้น ฌาน ท่านก็แสดงไขไว้โดยญาณเป็นช่องทางว่า "ทนฺธาภิญฺญํ ญาณที่รู้ช้า, ขิปฺปาภิญฺญํ ญาณที่รู้เร็ว" ดังนี้.

นิสฺสยนิสฺสโยปิ นิสฺสโยปิ นิสฺสโยเตฺวว วุจฺจตีติ อาห "ทีปกปลฺลิกวฏฺฏิเตลานิ นิสฺสายา"ติ. ญาเณ อวิสเท วิปสฺสนาภาวนา วิย สมาธิภาวนาปิ ปริทุพฺพลา โหตีติ ทสฺเสตุํ "อปริสุทฺเธน ญาเณนา"ติอาทิ วุตฺตํ. ตตฺถ กมฺมฏฺฐานนฺติ สมถกมฺมฏฺฐานํ อาห. วุฑฺฒึ องฺคปาตุภาเวน, วิรุฬฺหึ ปคุณภาเวน[1] เวปุลฺลํ สพฺพโส วสีภาวปฺปตฺติยา เวทิตพฺพํ. วิสเท ปนาติ สุกฺกปกฺโข, ตสฺส วุตฺตปริยาเยน อตฺโถ เวทิตพฺโพ.

ทั้งการอาศัยซึ่งที่อาศัย ทั้งที่อาศัย ก็เรียกว่า นิสฺสย ทั้งนั้น เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "อาศัยตัวโคมประทีปเกลียวไส้และน้ำมัน" ดังนี้. เพื่อแสดงว่าเมื่อญาณหาความสละสลวยมิได้ แม้สมาธิภาวนา ก็ย่อมเป็นธรรมชาติทรามกำลังโดยรอบด้าน เช่นเดียวกับวิปัสสนาภาวนา ท่านจึงกล่าวว่า "(และเมื่อเธอพิจารณาสังขารทั้งหลาย)ด้วยญาณที่ไม่บริสุทธิ์" ดังนี้เป็นต้น. ในคำเหล่านั้น คำว่า กรรมฐาน ท่านกล่าวถึงสมถกรรมฐาน. พึงทราบว่า เจริญ ก็โดยความปรากฏแห่งองค์, พึงทราบว่า งอกงาม ก็โดยมีความคล่องแคล่ว, พึงทราบว่า ไพบูลย์ ก็โดยการถึงความเป็นวสีโดยประการทั้งปวง. ฝ่ายข้างดี ในคำว่า แต่

[1] ฉ. คุณภาเวน.

เมื่อวัตถุทั้งภายใน ทั้งภายนอก มีความสละสลวย, พึงทราบอรรถแห่งฝ่ายนั้นโดยปริยายที่กล่าวแล้วเถิด.

๖๒. สมภาวกรณนฺติ กิจฺจโต อนูนานธิกภาวกรณํ. ยถาปจฺจยํ สทฺเธยฺยวตฺถุสฺมึ อธิโมกฺขกิจฺจสฺส ปฏุตรภาเวน, ปญฺญาย อวิสทตาย, วีริยาทีนํ จ สิถิลตาทินา สทฺธินฺทฺริยํ พลวํ โหติ. เตนาห "อิตรานิ มนฺทานี"ติ. ตโตติ ตสฺมา สทฺธินฺทฺริยสฺส พลวภาวโต, อิตเรสญฺจ มนฺทตฺตา.

๖๒. คำว่า การกระทำให้มีความเท่าเทียมกัน ได้แก่การกระทำความไม่หย่อนไม่ยิ่งโดยกิจ. ชื่อว่า สัทธินทรีย์เป็นธรรมชาติมีกำลัง เพราะความที่กิจคือการน้อมใจเชื่อในวัตถุที่ควรเชื่อแกร่งกล้ายิ่งขึ้นตามควรแก่ปัจจัย, เพราะปัญญาไม่มีความสละสลวย, และเพราะอินทรีย์อื่นมีวิริยินทรีย์เป็นต้น มีความย่อหย่อนไป เป็นต้น. เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "อินทรีย์นอกนี้อ่อนไป" ดังนี้. คำว่า เพราะเหตุนั้น คือเพราะความที่สัทธินทรีย์มีกำลัง, และเพราะความที่อินทรีย์นอกนี้อ่อนไปนั้น.

โกสชฺชปกฺเข ปติตุํ อทตฺวา สมฺปยุตฺตธมฺมานํ ปคฺคณฺหนํ อนุพลปฺปทานํ ปคฺคโห, ปคฺคโหว กิจฺจํ, ปคฺคหกิจฺจํ กาตุํ น สกฺโกตีติ สมฺพนฺธิตพฺพํ. อารมฺมณํ อุปคนฺตฺวา ฐานํ,

การยกสัมปยุตธรรมทั้งหลายไว้ ไม่ยอมให้ตกไปในฝ่ายเกียจคร้าน ได้แก่การตามมอบกำลัง ชื่อว่า ปัคคหะ, กิจคือปัคคหะ ชื่อว่าปัคคหกิจ ควรเชื่อมเข้ากับคำว่า กาตุํ

อนิสฺสชฺชนํ วา อุปฏฺฐานํ, วิกฺเขปปฏิปกฺโข. เยน วา สมฺปยุตฺตา อวิกฺขิตฺตา โหนฺติ, โส อวิกฺเขโป.

น สกฺโกติ (เป็น ปคฺคหกิจฺจํ กาตุํ น สกฺโกติ). การเข้าไปสู่อารมณ์แล้วตั้งอยู่, หรือการไม่สลัดทิ้ง ชื่อว่าอุปัฏฐานะ (เป็นกิจของสติ), สภาวะที่เป็นปฏิปักษ์ต่อความฟุ้งซ่าน. หรือเป็นเหตุให้สัมปยุตธรรมทั้งหลายไม่ฟุ้งซ่าน, นั้น ชื่อว่าอวิกเขปะ.

รูปคตํ วิย จกฺขุนา เยน ยาถาวโต วิสยสภาวํ ปสฺสติ, ตํ ทสฺสนกิจฺจํ กาตุํ น สกฺโกติ พลวตา สทฺธินฺทฺริเยน อภิภูตตฺตา. สหชาตธมฺเมสุ หิ อินฺทฺริยํ กาเรนฺตานํ สหปวตฺตมานานํ ธมฺมานํ เอกรสตาวเสเนว อตฺถสิทฺธิ, น อญฺญถา. ตสฺมาติ วุตฺตเมวตฺถํ การณภาเวน ปจฺจามสติ. ตนฺติ สทฺธินฺทฺริยํ.

พระโยคี ย่อมเห็นสภาวะของอารมณ์ตามความเป็นจริงได้ด้วยปัญญินทรีย์ใด ดุจเห็นรูปด้วยตา ปัญญินทรีย์นั้น ชื่อว่าไม่อาจทำทัสสนกิจ เพราะถูกสัทธินทรีย์ที่มีกำลังครอบงำ. จริงอยู่ ในบรรดาธรรมที่เกิดร่วมกันทั้งหลาย ธรรมทั้งหลายที่กำลังเป็นไปพร้อมกัน ซึ่งกำลังกระทำสภาวะที่เป็นอินทร์ (เป็นใหญ่, เป็นจอม) อยู่ ย่อมมีความสำเร็จสภาวะ (ที่เป็นอินทร์) ได้ ก็โดยเกี่ยวกับความมีรส (กิจรส) เป็นอันเดียวกันเท่านั้น, หาใช่โดยประการอื่นไม่ (มีคำกล่าวในอรรถกถาปฏิสัมภิทามรรคว่า คำว่า มีรสเป็นอันเดียวกัน คือมีกิจเท่าเทียมกัน ในอันทำอัปปนาให้เกิดขึ้น). คำว่า เพราะฉะนั้น

ความว่า ท่านหวนกลับมาชักเอาเนื้อความที่ได้กล่าวแล้วนั่นเอง โดยความเป็นเหตุ. บทว่า ตํ ได้แก่สัทธินทรีย์.

ธมฺมสภาวปจฺจเวกฺขเณนาติ ยสฺส สทฺเธยฺยวตฺถุโน อุฬารตาทิคุเณ อธิมุจฺจนสฺส สาติสยปฺปวตฺติยา สทฺธินฺทฺริยํ พลวํ ชาตํ, ตสฺส ปจฺจยปจฺจยุปฺปนฺนาทิวิภาคโต ยาถาวโต วีมํสเนน. เอวญฺหิ เอวํ ธมฺมตานเยน สภาวรสโต ปริคฺคยฺหมาเน สวิปฺผาโร อธิโมกฺโข น โหติ, "อยํ อิเมสํ ธมฺมานํ สภาโว"ติ ปริชานนวเสน ปญฺญาพฺยาปารสฺส สาติสยตฺตา.

คำว่า ด้วยการพิจารณาสภาวธรรม ความว่า สัทธินทรีย์เกิดเป็นธรรมชาติมีกำลัง เพราะความน้อมใจไปในคุณ มีความเป็นสิ่งประเสริฐเป็นต้น แห่งวัตถุที่ควรเชื่ออันใดเป็นไปล้ำยิ่ง พระโยคีควรทำสัทธินทรีย์นั้นให้ลดลงไป ด้วยการพิจารณาวัตถุที่ควรเชื่อนั้นตามความเป็นจริง โดยการจำแนกเป็นปัจจัยและปัจจยุบบัน (ผลที่เกิดขึ้นเพราะปัจจัย) เป็นต้น. จริงอยู่ เมื่อวัตถุที่ควรเชื่อถูกพระโยคีกำหนดอยู่โดยรสคือสภาวะ โดยเอวังธัมมตานัย (นัยที่พิจารณาว่า มีอาการเป็นอย่างนี้เป็นธรรมดา คือมีปัจจัยอย่างนี้แล้วก็ย่อมมีผลที่เกิดขึ้น เพราะปัจจัยอย่างนี้เป็นธรรมดา)อยู่อย่างนี้ ย่อมไม่เกิดอธิโมกข์ที่มีความแผ่ขยายไป, เพราะความพยายามของปัญญามีความล้ำยิ่ง โดยเกี่ยวกับมีความ

กำหนดรู้ว่า "นี้ เป็นสภาวะของธรรมเหล่านี้" ดังนี้.

ธุริยธมฺเมสุ หิ ยถา สทฺธาย พลวภาเว ปญฺญาย มนฺทภาโว โหติ, เอวํ ปญฺญาย พลวภาเว สทฺธาย มนฺทภาโว โหตีติ. เตน วุตฺตํ "ตํ ธมฺมสภาว-ปจฺจเวกฺขเณน หาเปตพฺพนฺ"ติ.

เหมือนอย่างว่า ในบรรดาธรรมที่เป็นคู่กัน ปัญญามีความอ่อน ก็ในเพราะศรัทธามีกำลัง ฉันใด, ศรัทธา มีความอ่อนก็ในเพราะปัญญา มีกำลัง ฉันนั้น. เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "ควรทำสัทธินทรีย์นั้นให้ลดลงด้วยการพิจารณาสภาวธรรม" ดังนี้.

ตถา อมนสิกาเรนาติ เยนากาเรน ภาวนมนุยุญฺชนฺตสฺส สทฺธินฺทฺริยํ พลวํ โหติ, เตนากาเรน ภาวนาย อนนุยุญฺชนโตติ วุตฺตํ โหติ. อิธ ทุวิเธน สทฺธินฺทฺริยสฺส พลวภาโว, อตฺตโน วา ปจฺจยวิเสสโต กิจฺจุตฺตริเยน, วีริยาทีนํ วา มนฺทกิจฺจตาย.

คำว่า โดยไม่มนสิการ โดยอาการนั้น มีอรรถาธิบายว่า สัทธินทรีย์ของพระโยคีผู้ประกอบเนือง ๆ ซึ่งภาวนา เป็นธรรมชาติมีกำลังได้โดยอาการใด, เธอควรทำให้ลดลงไป โดยการไม่ประกอบเนือง ๆ ซึ่งภาวนาโดยอาการนั้น. ในที่นี้สัทธินทรีย์มีกำลังโดย ๒ วิกัป, คือโดยกิจที่ยิ่ง ๆ ขึ้นไปตามความวิเศษแห่งปัจจัยของตน ๑, โดยภาวะที่อินทรีย์ที่เหลือมีวิริยะเป็นต้น มีกิจอ่อนไป ๑.

ตตฺถ ปฐมวิกปฺเป หาปนวิธิ ทสฺสิโต, ทุติยวิกปฺเป ปน ยถา มนสิกโรโต วีริยาทีนํ มนฺทกิจฺจตาย สทฺธินฺทฺริยํ พลวํ ชาตํ, ตถา อมนสิกาเรน วีริยาทีนํ ปฏุกิจฺจภาวาวเหน มนสิกาเรน สทฺธินฺทฺริยํ เตหิ สมรสํ กโรนฺเตน หาเปตพฺพํ. อิมินา นเยน เสสินฺทฺริเยสุปิ หาปนวิธิ เวทิตพฺโพ.

ในวิกัปทั้ง ๒ นั้น ในวิกัปแรก ท่านได้แสดงวิธีทำสัทธินทรีย์ ให้ลดลงไปไว้แล้ว, ส่วนในวิกัปที่ ๒ เมื่อพระโยคีมนสิการโดยอาการใด สัทธินทรีย์เกิดมีกำลังขึ้น เพราะความที่อินทรีย์ที่เหลือมีวิริยะเป็นต้น มีกิจอ่อนไป, เธอผู้จะทำสัทธินทรีย์ให้มีกิจเท่าเทียมกับอินทรีย์ที่เหลือเหล่านั้น ควรทำให้ลดลงไปโดยไม่มนสิการโดยอาการนั้น (แต่) โดยมนสิการที่นำมาซึ่งความที่อินทรีย์ที่เหลือ มีวิริยะเป็นต้นมีกิจแกร่งกล้าเถิด. บัณฑิตพึงทราบวิธีทำให้ลดลงไป แม้ในอินทรีย์ที่เหลือโดยนัยนี้เถิด.

<u>วกฺกลิตฺเถรวตฺถูติ</u> โส หิ อายสฺมา สทฺธาธิมุตฺตตาย กตาธิกาโร สตฺถุ รูปกาย-ทสฺสนปฺปสุโต เอว หุตฺวา วิหรนฺโต สตฺถารา "กินฺเต วกฺกลิ อิมินา ปูติกาเยน ทิฏฺเฐน. โย โข วกฺกลิ ธมฺมํ ปสฺสติ, โส มํ ปสฺสตี"ติอาทินา[๑] โอวทิตฺวา กมฺมฏฺฐาเน

คำว่า <u>เรื่องของพระวักกลิเถระ</u> ความพิสดารมีว่า ท่านผู้มีอายุนั้น ได้เป็นผู้สั่งสมบุญญาธิการไว้ เพื่อความเป็นพระอริยบุคคลประเภทสัทธาวิมุต (หลุดพ้นด้วยอำนาจศรัทธา) ท่านเป็นผู้ขวนขวายในการมองดูพระรูปกาย ของพระศาสดาอยู่แต่อย่างเดียว

---

๑ สํ. ขนฺธ. ๑๗/๑๔๗.

นิโยชิโตปิ ตํ อนนุยุญฺชนฺโต ปณามิโต อตฺตานํ วินิปาเตตุํ ปาตฏฺฐานํ[๑] อภิรูหิ. อถ นํ สตฺถา ยถานิสินฺโนว โอภาสํ วิสชฺเชนฺโต อตฺตานํ ทสฺเสตฺวา :

แม้พระศาสดาจะทรงโอวาทโดยนัยว่า "ดูกรวักกลิ ประโยชน์อะไรแก่เธอ ด้วยกายเน่าที่เธอเห็นอยู่นี้เล่า. ดูกรวักกลิ ผู้ใดแลเห็นธรรม, ผู้นั้นเห็นเรา" ดังนี้เป็นต้น แล้วทรงให้ประกอบในกรรมฐาน เมื่อเธอไม่ตามประกอบกรรมฐานนั้น ก็ถูกขับไล่ จึงปีนขึ้นไปยังที่เป็นเหวเพื่อจะทำตนให้ตกไป(ในเหว). ลำดับนั้น พระศาสดาตามที่ประทับนั่งอยู่นั่นเอง ทรงปล่อยแสงสว่างไปยังพระเถระนั้น แสดงพระองค์เองให้ปรากฏ : ตรัสพระคาถาว่า

"ปาโมชฺชพหุโล ภิกฺขุ
ปสนฺโน พุทฺธสาสเน
อธิคจฺเฉ ปทํ สนฺตํ
สงฺขารูปสมํ สุขนฺ"ติ[๒]

"ภิกษุผู้มากด้วยความปราโมทย์ เลื่อมใสในพระพุทธศาสนา จะพึงบรรลุบทที่สงบ อันเป็นที่สงบสังขาร เป็นสุข"

คาถํ วตฺวา "เอหิ วกฺกลี"ติ อาห. โส เตน อมเตเนว อภิสิตฺโต หฏฺฐตุฏฺโฐ หุตฺวา วิปสฺสนํ ปฏฺฐเปสิ. สทฺธาย ปน พลวภาวโต

ดังนี้ แล้วรับสั่งว่า "มาเถอะ วักกลิ". พระเถระนั้น พอถูกน้ำคือพระดำรัสอันเป็นอมตะนั้นโสรจสรงแล้ว ก็เป็นผู้ร่าเริงบันเทิง

---

[๑] ฉ. ปปาตฏฺฐานํ. [๒] ขุ. ธ. ๒๕/๖๖.

วิปสฺสนาวีถึ น โอตริ. ตํ ญตฺวา ภควา อินฺทฺริยสมตํ ปฏิปาเทนฺโต กมฺมฏฺฐานํ โสเธตฺวา อทาสิ. โส สตฺถารา ทินฺนนเยน วิปสฺสนํ อุสฺสุกฺกาเปตฺวา มคฺคปฏิปาฏิยา อรหตฺตํ ปาปุณิ. เตน วุตฺตํ "วกฺกลิตฺเถรวตฺถุ เจตฺถ นิทสฺสนนฺ"ติ.

ตั้งวิปัสสนาขึ้น. แต่เพราะศรัทธามีกำลัง ท่านจึงไม่หยั่งลงสู่วิปัสสนาวิถี. พระผู้มีพระภาค ครั้นทรงทราบความข้อนั้นแล้ว เมื่อจะทรงให้พระเถระปรับอินทรีย์ ให้มีความเท่าเทียมกัน จึงทรงชำระกรรมฐาน ประทานให้ไป. พระเถระนั้น ครั้นทำวิปัสสนาให้ก้าวหน้าไปได้ ตามนัยที่พระศาสดาประทานให้ ก็ได้บรรลุพระอรหัตไปตามลำดับมรรค. เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "ก็เรื่องของพระวักกลิเถระ จัดเป็นนิทัสสนะในความข้อนี้" ดังนี้.

อิตรกิจฺจเภทนฺติ อุปฏฺฐานาทิกิจฺจวิเสสํ. ปสฺสทฺธาทีติ อาทิ-สทฺเทน สมาธิอุเปกฺขาสมฺโพชฺฌงฺคานํ สงฺคโห ทฏฺฐพฺโพ. หาเปตพฺพนฺติ ยถา สทฺธินฺทฺริยสฺส พลวภาโว ธมฺมสภาวปจฺจเวกฺขเณน หายติ, เอวํ วีริยินฺทฺริยสฺส อธิมตฺตตา ปสฺสทฺธิอาทิภาวนาย หายติ, สมาธิปกฺขิยตฺตา ตสฺสา.

คำว่า ประเภทแห่งกิจนอกนี้ ได้แก่กิจต่าง ๆ กัน มีอุปัฏฐานกิจเป็นต้น. ด้วยอาทิศัพท์ (ที่แปลว่าเป็นต้น) ในบทว่า ปสฺสทฺธาทิ (ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์เป็นต้น) พึงเห็นว่าสงเคราะห์เอาสมาธิสัมโพชฌงค์ และอุเบกขาสัมโพชฌงค์. คำว่า ควรทำ (วิริยินทรีย์) ให้ลดลง ความว่า ภาวะที่สัทธินทรีย์มีกำลัง ย่อมลดลงไปได้ด้วยการพิจารณาสภาวธรรม ฉันใด, ภาวะที่วิริยินทรีย์

มีประมาณยิ่ง ย่อมลดลงไปได้ด้วยการเจริญโพชฌงค์ มีปัสสัทธิสัมโพชฌงค์เป็นต้น ฉันนั้น, เพราะปัสสัทธินั้น เป็นฝักฝ่ายแห่งสมาธิ.

ตถา หิ สา สมาธินฺทฺริยสฺส อธิมตฺตตฺตํ โกสชฺชปาติโต รกฺขนฺตี วีริยาทิภาวนา วิย วีริยินฺทฺริยสฺส อธิมตฺตตฺตํ อุทฺธจฺจปาตโต รกฺขนฺตี เอกํสโต หาเปติ. เตน วุตฺตํ "<u>ปสฺสทฺธาทิภาวนาย</u> <u>หาเปตพฺพนฺ</u>"ติ.

จริงอย่างนั้น การเจริญปัสสัทธิสัมโพชฌงค์นั้น เมื่อรักษาความมีประมาณยิ่งแห่งวิริยินทรีย์ไว้ จากความตกไปในอุทธัจจะ ก็ชื่อว่าทำให้ลดลงไปได้โดยส่วนเดียว ดุจเดียวกับการเจริญวิริยสัมโพชฌงค์เป็นต้น ที่รักษาความมีประมาณยิ่ง แห่งสมาธินทรีย์ไว้จากความตกไปในโกสัชชะ ฉะนั้น. เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "<u>ควรทำวิริยินทรีย์นั้นให้ลดลงไป</u> <u>ด้วยการเจริญปัสสัทธิสัมโพชฌงค์เป็นต้น</u>" ดังนี้.

<u>โสณตฺเถรวตฺถูติ</u>[๑] สุขุมาลสฺส โสณตฺเถรสฺส วตฺถุ. โส หิ อายสฺมา สตฺถุ สนฺติเก กมฺมฏฺฐานํ คเหตฺวา สีตวเน วิหรนฺโต "มม สรีรํ สุขุมาลํ, น จ สกฺกา สุเขเนว สุขํ

คำว่า <u>เรื่องของพระโสณเถระ</u> คือ เรื่องของพระโสณเถระผู้สุขุมาลชาติ. ความพิสดารมีว่า ท่านผู้มีอายุนั้น เมื่อถือเอากรรมฐานในสำนักของพระศาสดา แล้วอยู่ใน

---

๑ วิ. มหา. ๕/๕.

อธิคนฺตุํ, กายํ กิลเมตฺวาปิ สมณธมฺโม กาตพฺโพ"ติ ฐานจงฺกมเมว อธิฏฺฐาย ปธานมนุยุญฺชนฺโต ปาทตเลสุ โผเฏสุ อุฏฺฐิเตสุปิ เวทนํ อชฺฌุเปกฺขิตฺวา ทฬฺหํ วีริยํ กโรนฺโต อจฺจารทฺธวีริยตาย วิเสสํ นิพฺพตฺเตตุํ นาสกฺขิ.

สวนสีตวัน คิดว่า "ร่างกายของเราละเอียดอ่อน ไม่อาจประสบความสุขได้โดยง่ายเลย, เราต้องทำสมณธรรม แม้ว่าต้องทำร่างกายให้ลำบากไป" ดังนี้แล้ว ก็ตั้งใจว่าจะยืนและจงกรมเท่านั้น ตามประกอบความเพียรไป แม้เมื่อเกิดเป็นแผลขึ้น ที่ฝ่าเท้าทั้งสองข้าง ท่านก็อดกลั้นเวทนา ทำความเพียรได้มั่นคง ไม่อาจทำคุณวิเศษให้บังเกิดได้ เพราะความที่ปรารภความเพียรเกินไป.

สตฺถา ตตฺถ คนฺตฺวา วีโณวาเทน โอวทิตฺวา วีริยสมตาโยชนวิธึ ทสฺเสนฺโต กมฺมฏฺฐานํ โสเธตฺวา คิชฺฌกูฏํ คโต. เถโรปิ สตฺถารา ทินฺนนเยน วีริยสมตํ โยเชนฺโต วิปสฺสนํ อุสฺสุกฺกาเปตฺวา อรหตฺเต ปติฏฺฐาสิ. เตน วุตฺตํ "โสณตฺเถรวตฺถุ ทสฺเสตพฺพนฺ"ติ.

พระศาสดาเสด็จไป ณ สวนสีตวันนั้น ทรงโอวาทด้วยพระโอวาท อันมีอุปมาด้วยพิณ ทรงแสดงวิธีประกอบความพอดี แห่งความเพียร ชำระกรรมฐาน(ของพระเถระ) ให้หมดจด แล้วเสด็จไปยังเขาคิชฌกูฏ. แม้พระเถระ เมื่อประกอบความพอดีแห่งความเพียร ตามนัยที่พระศาสดาประทาน ก็ทำวิปัสสนาให้ก้าวหน้าไป จนตั้งอยู่ในพระอรหัตได้. เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "บัณฑิตควรแสดง เรื่องของพระโสณเถระ" ดังนี้.

<u>เสเสสุปีติ</u> สติสมาธิปญฺญินฺทฺริเยสุปิ. <u>เอกสฺสาติ</u> เอเกกสฺส สามญฺญนิทฺเทโสวายํ ทฏฺฐพฺโพ. เอวํ ปญฺจนฺนํ อินฺทฺริยานํ ปจฺเจกํ อธิมตฺตตาย ปน หาปนวเสน สมตํ ทสฺเสตฺวา อิทานิ ตตฺถ เยสํ วิเสสโต อสาธารณโต, สาธารณโต จ สมตา อิจฺฉิตพฺพา, ตํ ทสฺเสตุํ "<u>วิเสสโต ปนา</u>"ติอาทิ วุตฺตํ. <u>เอตฺถาติ</u> เอเตสุ ปญฺจสุ อินฺทฺริเยสุ.

คำว่า <u>ในบรรดาอินทรีย์แม้ที่เหลือ</u> คือ แม้ในสตินทรีย์ สมาธินทรีย์ และปัญญินทรีย์. คำว่า <u>เมื่ออินทรีย์อย่างหนึ่ง</u> พึงเห็นว่านี้เป็นคำแสดงไขโดยทั่ว ๆ ไป สำหรับอินทรีย์แต่ละอย่าง. ก็ท่านอาจารย์ครั้นแสดงความเท่าเทียมกัน โดยเกี่ยวกับการทำให้ลดลงไปในเพราะความที่อินทรีย์ ๕ แต่ละอย่างมีประมาณยิ่ง อย่างนี้แล้ว บัดนี้ ในบรรดาอินทรีย์เหล่านั้น ท่านประสงค์แสดงอินทรีย์ที่มีความเท่าเทียมกันที่พึงปรารถนาได้ โดยพิเศษ คือโดยไม่เป็นสาธารณะ และโดยเป็นสาธารณะ จึงกล่าวว่า "<u>แต่ว่าโดยพิเศษ</u>" ดังนี้เป็นต้น. บทว่า <u>เอตฺถ</u> ได้แก่ในอินทรีย์ ๕ เหล่านี้.

<u>สมตนฺติ</u> สทฺธาปญฺญานํ อญฺญมญฺญํ อนูนานธิกภาวํ. ตถา สมาธิวีริยานํ. ยถา หิ สทฺธาปญฺญานํ วิสุํ วิสุํ ธุริยธมฺมภูตานํ กิจฺจโต อญฺญมญฺญานติวตฺตนํ วิเสสโต อิจฺฉิตพฺพเมว, ยโต เนสํ สมธุรตาย อปฺปนา

คำว่า <u>ความเท่าเทียมกัน</u> ได้แก่ความไม่หย่อนไม่ยิ่งกันและกัน แห่งศรัทธากับปัญญา. สมาธิกับวิริยะก็เหมือนกัน. ก็เหมือนอย่างว่า ความเป็นไปไม่เกินกันและกัน โดยกิจแห่งศรัทธากับปัญญา อันต่างก็เป็นธรรมคู่กัน

สมฺปชฺชติ[๑] เอวํ สมาธิวีริยานํ โกสชฺชุทฺธจฺจปกฺขิกานํ สมรสตาย สติ อญฺญมญฺญูปตฺถมฺภนโต สมฺปยุตฺตธมฺมานํ อนฺตทฺวยปาตาภาเวน สมฺมเทว อปฺปนา อิชฺฌติ.

บัณฑิตพึงปรารถนาโดยพิเศษทีเดียว เพราะความที่ธรรมทั้ง ๒ นี้ มีธุระเท่าเทียมกัน ก็เป็นเหตุให้อัปปนาสำเร็จได้ ฉันใด, เมื่อสมาธิอันเป็นฝักฝ่าย แห่งโกสัชชะกับวิริยะอันเป็นฝ่ายแห่งอุทธัจจะ มีกิจเท่าเทียมกัน อัปปนาก็ย่อมสำเร็จได้ด้วยดีทีเดียว ฉันนั้นเหมือนกัน เพราะสัมปยุตธรรมทั้งหลาย ไม่มีความตกไปในส่วนทั้งสอง โดยการค้ำจุนซึ่งกันและกันไว้.

"พลวสทฺโธ หิ"ติอาทิ นิทสฺสนวเสน วุตฺตํ. ตสฺสตฺโถ : โย พลวติยา สทฺธาย สมนฺนาคโต อวิสทญาโณ, โส มุทฺธปฺปสนฺโน โหติ, น อเวจฺจปฺปสนฺโน. ตถา หิ โส อวตฺถุสฺมึ ปสีทติ เสยฺยถาปิ ติตฺถิยสาวกา. เกราฏิกปกฺขนฺติ สาเฐยฺยปกฺขํ ภชติ.

คำว่า "จริงอยู่ บุคคลผู้มีศรัทธามีกำลัง" เป็นต้น ท่านกล่าวไว้โดยเกี่ยวกับเป็นนิทัสสนะ (ตัวอย่าง). ความหมายของคำนั้น มีว่า : บุคคลใด เป็นผู้ถึงพร้อมด้วยศรัทธาอันมีกำลังมีญาณไม่แกล้วกล้า, บุคคลนั้น ย่อมเป็นผู้เลื่อมใสงมงาย, คือไม่ใช่เลื่อมใสมั่นคง. จริงอย่างนั้น บุคคลนั้นย่อมเลื่อมใสในวัตถุที่ไม่สมควร เหมือนอย่างพวก

---

๑ ฉ. สมฺปชฺชตีติ.

สาวกของเดียรถีย์. คำว่า (ย่อมคบกะ) ฝ่ายเกเร คือย่อมคบกะฝ่ายขี้โกง.

สทฺธาหีนาย ปญฺญาย อติธาวนฺโต "เหยฺยวตฺถุปริจฺจาเคน วินา จิตฺตุปฺปาทมตฺเตนปิ ทานมยํ ปุญฺญํ โหตี"ติอาทีนิ ปริกปฺเปติ เหตุปฏิรูปเกหิ วญฺจิโต. เอวํภูโต ปน สุกฺขตกฺกวิลุตฺตจิตฺโต ปณฺฑิตานํ วจนํ นาทิยติ, สญฺญตฺตึ น คจฺฉติ. เตนาห "เภสชฺชสมุฏฺฐิโต วิย โรโค อเตกิจฺโฉ โหตี"ติ.

ความว่า เมื่อแล่นเลยไปด้วยปัญญาอันละศรัทธา ย่อมคิดนึกเรื่องเป็นต้นว่า "เว้นการบริจาควัตถุที่พึงให้เสีย บุญที่เป็นทานมัยก็ยังมีได้ แม้โดยสักว่าเกิดความคิดขึ้น" ดังนี้ จึงเป็นคนขี้โกง ด้วยเหตุเท็จเทียมทั้งหลาย. ก็ผู้เป็นอย่างนี้ มีจิตถูกปล้นเอาความนึกคิดที่ดีไป ย่อมไม่ถือเอาคำพูดของบัณฑิต, ย่อมไม่ถึงซึ่งความเจียมตน. เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "ย่อมเป็นผู้ที่ใคร ๆ เยียวยามิได้ เหมือนโรคที่เกิดขึ้นเพราะยาฉะนั้น" ดังนี้.

ยถา เจตฺถ สทฺธาปญฺญานํ อญฺญมญฺญวิรโห น อตฺถาวโห อนตฺถาวโห จ, เอวมิธาปิ สมาธิวีริยานํ อญฺญมญฺญวิรโห น อวิกฺเขปาวโห วิกฺเขปาวโห จาติ เวทิตพฺพํ. โกสชฺชํ อภิภวติ, เตน อปฺปนํ น ปาปุณาตีติ อธิปฺปาโย. อุทฺธจฺจํ อภิภวตีติ

อนึ่ง ในบรรดาอินทรีย์เหล่านี้ ความละเว้นกันและกันแห่งศรัทธากับปัญญา ย่อมไม่เป็นอันนำมาซึ่งประโยชน์ แต่ย่อมเป็นอันนำมาซึ่งความฉิบหาย ฉันใด, แม้ในที่นี้ ก็พึงทราบว่า ความละเว้นกันและกันแห่งสมาธิกับวิริยะ ย่อมไม่เป็นอันนำมาซึ่งอวิกเขปะ

เอตฺถาปิ เอเสว นโย. ตทุภยนฺติ ตํ สทฺธาปญฺญาทฺวยํ, สมาธิวีริยทฺวยญฺจ. สมํ กาตพฺพนฺติ สมรสํ กาตพฺพํ.

(สภาวะที่ไม่ฟุ้งซ่านแห่งสมาธิ) แต่เป็นอันนำมาซึ่งวิกเขปะ (สภาวะที่ฟุ้งซ่านแห่งอุทธัจจะ) ฉันนั้น. อธิบายว่า ชื่อว่า โกสัชชะย่อมครอบงำ, คือ พระโยคีไม่บรรลุอัปปนา เพราะโกสัชชะนั้น. แม้ในคำว่า อุทธัจจะย่อมครอบงำ ก็มีนัยนี้แหละ. คำว่า อินทรีย์ทั้ง ๒ นั้น ได้แก่ อินทรีย์ทั้ง ๒ คือ ศรัทธากับปัญญา, และอินทรีย์ทั้ง ๒ คือสมาธิกับวิริยะนั้น. คำว่า ควรทำให้เท่าเทียมกัน คือควรทำให้มีรส (คือกิจรส) เท่าเทียมกัน.

สมาธิกมฺมิกสฺสาติ สมถกมฺมฏฺฐานิกสฺส. เอวนฺติ เอวํ สนฺเต, สทฺธาย เตสํ พลวภาเว สตีติ อตฺโถ. สทฺทหนฺโตติ "ปฐวี, ปฐวี"ติ มนสิกรณมตฺเตน กถํ ฌานุปฺปตฺตีติ อจินฺเตตฺวา "อทฺธา สมฺมาสมฺพุทฺเธน วุตฺตวิธิ อิชฺฌิสฺสตี"ติ สทฺทหนฺโต สทฺธํ ชเนนฺโต. โอกปฺเปนฺโตติ อารมฺมณํ อนุปวิสิตฺวา วิย อธิมุจฺจนวเสน โอกปฺเปนฺโต ปกฺขนฺทนฺโต.

คำว่า สำหรับพระโยคีผู้เป็นสมาธิกัมมิกะ คือสำหรับพระโยคีผู้เจริญสมถกรรมฐาน. คำว่า เอวํ แปลว่าเมื่อเป็นอย่างนี้, ความว่า เมื่อศรัทธามีกำลังกว่าอินทรีย์เหล่านั้น. คำว่า ผู้เชื่ออยู่ คือผู้ไม่คิดว่าโดยสักแต่ทำไว้ในใจว่า "ปฐวี, ปฐวี" ดังนี้ จะเกิดฌานได้อย่างไรกัน (แต่) เชื่ออยู่ คือทำศรัทธาให้เกิดอยู่ ว่า "วิธีที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าตรัสไว้ จักสำเร็จได้เป็นแน่แท้" ดังนี้. คำว่า ปลงใจอยู่ ได้แก่ปลงใจอยู่

คือแล่นไปด้วยอำนาจความน้อมใจไป ดุจตามอารมณ์เข้าไป ฉะนั้น.

เอกคฺคตา พลวตี วฏฺฏติ สมาธิปฺปธานตฺตา ฌานสฺส. อุภินฺนนฺติ สมาธิปญฺญานํ, สมาธิกมฺมิกสฺส สมาธิโน อธิมตฺตตาปิ อิจฺฉิตพฺพาติ อาห "สมตายปี"ติ, สมภาเวนาปีติ อตฺโถ. อปฺปนาติ อิธาธิปฺเปตอปฺปนา. ตถาหิ[๑] "โหติเยวา"ติ สาสงฺกํ วทติ, โลกุตฺตรปฺปนา ปน เตสํ สมภาเวเนว อิจฺฉิตา. ยถาห "สมถวิปสฺสนํ ยุคนทฺธํ ภาเวตี"ติ[๒].

ชื่อว่า เอกัคตาที่มีกำลังย่อมใช้ได้ เพราะฌานมีสมาธิเป็นประธาน. คำว่า อินทรีย์ทั้ง ๒ ได้แก่สมาธิกับปัญญา, แม้ภาวะที่สมาธิมีประมาณยิ่ง ก็พึงปรารถนาได้สำหรับพระโยคีผู้เป็นสมาธิกัมมิกะ, เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "สมตายปิ", ความว่า สมภาเวนาปิ (แม้เพราะความที่อินทรีย์ทั้ง ๒ เท่าเทียมกัน). คำว่า อัปปนา ได้แก่อัปปนาที่ประสงค์ในที่นี้. จริงอย่างนั้น ท่านกล่าวคำอันมีข้อน่าแคลงใจว่า "โหติเยว" ย่อมมีได้ทีเดียว ดังนี้, ส่วนโลกุตรอัปปนาก็ปรารถนาได้ โดยภาวะที่อินทรีย์เหล่านั้นเท่าเทียมกันเหมือนกัน. เหมือนอย่างที่ท่านพระอานนท์เถระ กล่าวไว้ว่า "ย่อมเจริญสมถะและวิปัสสนาให้ขนานกัน เป็นคู่" ดังนี้.

---

๑ สี. ตถาปิ.

๒ องฺ. จตุกฺก. ๒๑/๒๑๒, ขุ. ปฏิ. ๓๑/๔๔๐-๔๔๕.

ยทิ วิเสสโต สทฺธาปญฺญานํ, สมาธิวีริยานญฺจ สมตา อิจฺฉิตา, กถํ สตีติ อาห "สติ ปน สพฺพตฺถ พลวตี วฏฺฏตี"ติ. สพฺพตฺถาติ ลีนุทฺธจฺจปกฺเขสุ ปญฺจสุ อินฺทฺริเยสุ. อุทฺธจฺจปกฺขิเยกเทเส[๑] คณฺหนฺโต "สทฺธาวีริยปญฺญานนฺ"ติ อาห. อญฺญถา ปีติ จ คเหตพฺพา สิยา.

ท่านอาจารย์ทำไว้ในใจว่า ถ้าหากว่าโดยพิเศษ ปรารถนาความเท่าเทียมกันแห่งศรัทธากับปัญญา, และแห่งสมาธิกับวิริยะได้ไซร้, สติเป็นอย่างไรเล่า ดังนี้ แล้วจึงกล่าวว่า "ส่วนสติที่มีกำลังย่อมควรในอินทรีย์ทั้งปวง" ดังนี้. บทว่า สพฺพตฺถ ได้แก่ในอินทรีย์ ๕ (น่าจะในอินทรีย์ ๔) อันเป็นฝักฝ่ายแห่งความท้อถอย และความฟุ้งซ่าน. ท่านอาจารย์ เมื่อจะถือเอาส่วนหนึ่งแห่งอินทรีย์ อันเป็นฝักฝ่ายแห่งความฟุ้งซ่าน จึงกล่าวว่า "(เพราะอำนาจ)แห่งศรัทธา วิริยะ และปัญญา" ดังนี้. ถ้าจะถือเอาความโดยอีกประการหนึ่ง ก็จะเป็นอันต้องถือเอาปีติด้วย (ว่าเป็นฝักฝ่ายแห่งความฟุ้งซ่าน).

ตถา หิ "โกสชฺชปกฺเขน สมาธินา" อิจฺเจว วุตฺตํ, น "ปสฺสทฺธิสมาธิอุเปกฺขาหี"ติ. สา สติ. สพฺเพสุ ราชกมฺเมสุ นิยุตฺโต

เพราะว่า ท่านถือเอาส่วนหนึ่งแห่งอินทรีย์อันเป็นฝักฝ่ายแห่งโกสัชชะ กล่าวไว้อย่างนั้นนั่นเหมือนกันว่า "เพราะสมาธิอันเป็น

---

[๑] ฉ. อุทฺธจฺจปกฺขิเย.

สพฺพกมฺมิโก. เตน การเณน สพฺพตฺถ อิจฺฉิตพฺพฏฺเฐน. อาห อฏฺฐกถายํ.

ฝักฝ่ายแห่งโกสัชชะ" ดังนี้, มิได้กล่าวว่า "เพราะปัสสัทธิ สมาธิ และอุเบกขา" ดังนี้. บทว่า สา ได้แก่สติ. อำมาตย์ ผู้ประกอบในการงานทั้งปวงของพระราชา ชื่อว่าสัพพ-กัมมิกะ (ผู้สามารถในการงานทั้งปวง). เพราะเหตุนั้น คือ เพราะอรรถว่า ควรปรารถนาในอินทรีย์ทั้งปวง. พระอรรถกถา-จารย์จึงกล่าวไว้ในอรรถกถา.

สพฺพตฺถ นิยุตฺตา สพฺพตฺถิกา, สพฺเพน วา ลีนุทฺธจฺจปกฺขิเยน โพชฺฌงฺคคฺคหเณน อตฺเถตพฺพา สพฺพตฺถิยา, สพฺพตฺถิยาว สพฺพตฺถิกา. จิตฺตนฺติ กุสลจิตฺตํ. ตสฺส หิ สติ ปฏิสรณํ ปรายณํ อปฺปตฺตสฺส ปตฺติยา อนธิคตสฺส อธิคมาย. เตนาห "อารกฺข-ปจฺจุปฏฺฐานา"ติอาทิ.

สติ ที่ประกอบในอินทรีย์ทั้งปวง ชื่อว่า สพฺพตฺถิกา, หรือว่า สติที่อินทรีย์อันเป็นฝักฝ่ายแห่งความท้อถอย และความฟุ้งซ่านทั้งปวง พึงต้องการ โดยการถือเอาเป็นโพชฌงค์ ชื่อว่า สพฺพตฺถิยา, สพฺพตฺถิยา นั่นเอง เป็น สพฺพตฺถิกา. คำว่า จิต ได้แก่กุศลจิต. จริงอยู่ กุศลจิตนั้นชื่อว่า มีสติเป็นเครื่องป้องกัน คือเป็นที่ไปเบื้องหน้า เพื่อการถึงคุณวิเศษที่ยังไม่ถึง เพื่อบรรลุคุณวิเศษที่ยังไม่บรรลุ. เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "สติมีการรักษาไว้ได้เป็นผลปรากฏ" ดังนี้เป็นต้น.

๖๓. จิตฺเตกคฺคตานิมิตฺตสฺสาติ จิตฺเตกคฺคตาย นิมิตฺตสฺส, จิตฺเตกคฺคตาสงฺขาตสฺส จ นิมิตฺตสฺส. จิตฺตสฺส หิ สมาหิตาการํ สลฺลกฺเขตฺวา สมถนิมิตฺตํ รกฺขนฺโตเยว กสิณนิมิตฺตํ รกฺขติ. ตสฺมา ปฐวีกสิณาทิกสฺสาติ อาทิ-สทฺเทน น เกวลํ ปฏิภาคนิมิตฺตสฺเสว, อถ โข สมถนิมิตฺตสฺสาปิ คหณํ ทฏฺฐพฺพํ. ตนฺติ รกฺขณโกสลฺลํ. อิธ อปฺปนาโกสลฺลกถายํ "นิมิตฺตโกสลฺลนฺ"ติ อธิปฺเปตํ, กรณภาวนาโกสลฺลานํ ปเคว สิทฺธตฺตาติ อธิปฺปาโย.

๖๓. บทว่า จิตฺเตกคฺคตานิมิตฺตสฺส แปลว่า นิมิตแห่งจิตเตกัคตา (นิมิตแห่งความที่จิตมีอารมณ์เดียว) ก็ได้, แปลว่า นิมิตที่เรียกว่าจิตเตกัคตาก็ได้. จริงอยู่ พระโยคีเมื่อกำหนดอาการที่ตั้งมั่นเสมอแห่งจิต รักษาสมถนิมิตอยู่นั่นเทียว ชื่อว่ารักษากสิณนิมิตไว้. เพราะฉะนั้น ด้วยอาทิศัพท์(ที่แปลว่าเป็นต้น) ในบทว่า ปฐวีกสิณาทิกสฺส (มีปฐวีกสิณเป็นต้น) ไม่พึงเห็นว่าถือเอาเฉพาะปฏิภาคนิมิตแต่อย่างเดียวเท่านั้น, แต่ว่าถือเอาสมถนิมิตด้วย. บทว่า ตํ ได้แก่ความฉลาดในการรักษา. ในที่นี้ คือในกถาว่าด้วยอัปปนาโกศล ท่านประสงค์เอาว่าเป็น "ความฉลาดในนิมิต", อธิบายว่า เพราะความฉลาดในการกระทำนิมิต และความฉลาดในการเจริญนิมิต สำเร็จไปก่อนแล้วทีเดียว.

๖๔. อติสิถิลวีริยตาทีหีติ อาทิ-สทฺเทน ปโมทนสํเวชนวิปริยาเย[๑] สงฺคณฺหาติ. ลีนนฺติ

๖๔. ด้วย อาทิศัพท์ (ที่แปลว่าเป็นต้น) ในบทว่า อติสิถิลวีริยตาทีหิ (เพราะ

[๑] ก. ...สํเวทนวิปริยาเย.

สงฺกุจิตํ โกสชฺชปกฺขปติตํ. จิตฺตนฺติ ภาวนาจิตฺตํ. ธมฺมวิจยสมฺโพชฺฌงฺคาทโย ภาเวตีติ เอตฺถ "ตโย"ติ ปทํ อาเนตฺวา สมฺพนฺธิตพฺพํ. ยถา ปน เต ภาเวตพฺพา, ตํ สยเมว วกฺขติ.

เหตุมีความเพียรย่อหย่อนเกินไป เป็นต้น) สงเคราะห์เอาเหตุตรงข้าม กับเหตุที่ทำให้บันเทิง และที่ทำให้สลดใจทั้งหลายเข้าไว้. บทว่า ลีนํ (ท้อถอย) คือเหนื่อยหน่าย ได้แก่ตกไปในฝ่ายโกสัชชะ. คำว่า จิต ได้แก่ภาวนาจิต. ในบทว่า ธมฺมวิจยสมฺโพชฺฌงฺคาทโย ภาเวติ นี้ ควรนำบทว่า "ตโย" เข้ามาเชื่อมไว้ (คือแปลว่า เจริญโพชฌงค์ ๓ มีธัมมวิจยสัมโพชฌงค์เป็นต้น). ก็ท่านอาจารย์จักกล่าวอาการ ที่ควรเจริญโพชฌงค์เหล่านั้น เสียเองทีเดียว.

ปริตฺตนฺติ อปฺปกํ. อุชฺชาเลตุกาโมติ ปทีเปตุกาโม. อุทกวาตํ ทเทยฺยาติ อุทกมิสฺสํ วาตํ อุปเนยฺย. อกาโลติ นกาโล, อยุตฺตกาโล วา. สติอาทิธมฺมสามคฺคิสงฺขาตาย โพธิยา พุชฺฌติ เอตายาติ กตฺวา, ตํสมงฺคิโน วา พุชฺฌตีติ โพธิโน โยคิโน องฺคนฺติ โพชฺฌงฺโค, ปสฏฺโจ, สุนฺทโร วา โพชฺฌงฺโค สมฺโพชฺฌงฺโค.

บทว่า ปริตฺตํ แปลว่าเล็ก. คำว่า เป็นผู้ใคร่จะทำให้ลุกโพลงขึ้น คือเป็นผู้ใคร่จะทำให้สว่างขึ้น. คำว่า พึงให้ลมเจือน้ำ คือพึงพัดลมที่เจือด้วยน้ำเข้าไป. บทว่า อกาโล แปลว่าไม่ใช่เวลา, หรือแปลว่าเวลาที่ไม่สมควร. ชื่อว่าโพชฌงค์ เพราะอรรถว่าเป็นองค์แห่งโพธิ กล่าวคือธรรมสามัคคีมีสติเป็นต้น ทำความหมายว่า เป็น

เหตุตรัสรู้, อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่าโพชฌงค์ เพราะอรรถว่า เป็นองค์แห่งพระโยคี ผู้พร้อมเพรียงด้วยธรรมสามัคคีมีสติเป็นต้นนั้น ซึ่งเป็นผู้ชื่อว่าโพธิ เพราะอรรถว่าตรัสรู้ โพชฌงค์ที่ประเสริฐ หรือว่าดีงาม ชื่อว่า สัมโพชฌงค์.

กายจิตฺตทรถวูปสมลกฺขณา ปสฺสทฺธิเยว สมฺโพชฺฌงฺโค ปสฺสทฺธิสมฺโพชฺฌงฺโค, ตสฺส ปสฺสทฺธิสมฺโพชฺฌงฺคสฺส. สมาธิสมฺโพชฺฌงฺคาทีสุปิ เอเสว นโย. อยํ ปน วิเสโส : สมาธิสฺส ตาว ปทตฺถลกฺขณานิ เหฏฺฐา อาคตาเนว.

สัมโพชฌงค์ คือ ปัสสัทธิอันมีความเข้าไปสงบความกระสับกระส่ายแห่งกายและจิตเป็นลักษณะนั่นเอง ชื่อว่าปัสสัทธิสัมโพชฌงค์, ได้แก่ (ไม่ใช่เวลาสำหรับการเจริญ) ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์นั้น. แม้ในสมาธิสัมโพชฌงค์เป็นต้น ก็มีนัยนี้แหละ. ส่วนต่อไปนี้เป็นข้อที่แปลกไป : ก่อนอื่นอรรถแห่งบทและลักษณะแห่งสมาธิ มาในหนหลังแล้วเทียว.

อุปปตฺติโตว อิกฺขตีติ อุเปกฺขา. สา ปนายํ อตฺถโต ตตฺรมชฺฌตฺตุเปกฺขาว อิธ โพชฺฌงฺคุเปกฺขาติ[๑] เวทิตพฺพา.

ชื่อว่าอุเบกขา เพราะอรรถว่าเห็นตามที่อุปบัติ. ก็อุเบกขานั้น โดยสภาวะได้แก่ตัตรมัชฌัตตุเปกขานั่นเอง พึงทราบว่า

[๑] ฉ. อิติ-สทฺโท น ทิสฺสติ.

ทุสฺสมุฏฺฐาปยนฺติ[๑] สมุฏฺฐาเปตุํ อุปฺปาเทตุํ อสกฺกุเณยฺยํ. ธมฺมานํ, ธมฺเมสุ วา วิจโย ธมฺมวิจโย, ปญฺญาติ อตฺโถ. วีรสฺส ภาโว, กมฺมํ วา, วิธินา วา อีเรตพฺพํ ปวตฺเตตพฺพนฺติ วีริยํ อุสฺสาโห. ปีเนติ กายํ, จิตฺตญฺจ สนฺตปฺเปตีติ ปีติ.

ชื่อว่าโพชฌังคุเบกขา ในที่นี้. คำว่า เป็นธรรมชาติที่ภิกษุพึงทำให้ตั้งขึ้นได้ยาก คือ ภิกษุไม่อาจทำให้ตั้งขึ้น คือทำให้เกิดขึ้นได้. การวิจัยซึ่งธรรมทั้งหลาย, หรือในธรรมทั้งหลาย ชื่อว่าธัมมวิจยะ, ความว่า ได้แก่ปัญญา. ภาวะหรือการกระทำของคนกล้า ชื่อว่าวิริยะ, อีกอย่างหนึ่งชื่อว่าวิริยะ เพราะอรรถว่า อันบุคคลพึงทำให้ไปคือให้เป็นไป โดยวิธี ได้แก่ความอุตสาหะ. ชื่อว่า ปีติ เพราะอรรถว่าอิ่มเอิบ คือทำกายและจิตให้อิ่มเอิบพร้อม.

ยํ ยํ สกํ ยถาสกํ, อตฺตโน อตฺตโนติ อตฺโถ. อาหารวเสนาติ ปจฺจยวเสน. ภาวนาติ อุปฺปาทนา, วฑฺฒนา จ. กุสลากุสลาติ โกสลฺลสมฺภูตฏฺเฐน กุสลา, ตปฺปฏิปกฺขโต อกุสลา. เย อกุสลา, เต สาวชฺชา. เย กุสลา, เต อนวชฺชา.

ของตนใด ๆ ชื่อว่า ยถาสกํ, ความเท่ากับ อตฺตโน อตฺตโน (ของตน ของตน). คำว่า โดยเกี่ยวกับอาหาร คือโดยเกี่ยวกับปัจจัย. คำว่า การเจริญ ได้แก่การทำให้เกิดขึ้น, และการเจริญ. คำว่า ที่เป็นกุศลและอกุศล ความว่า ชื่อว่าเป็นกุศลก็เพราะ

---

[๑] ฉ. ทุสมุฏฺฐาปยนฺติ.

อรรถว่าเกิดแต่ความฉลาด, ชื่อว่าเป็นอกุศล เพราะเป็นปฏิปักษ์ต่อกุศลนั้น. ธรรมเหล่าใด เป็นอกุศล, ธรรมเหล่านั้น ชื่อว่ามีโทษ. ธรรมเหล่าใดเป็นกุศล ธรรมเหล่านั้นชื่อว่า ไม่มีโทษ.

อกุสลา หีนา, อิตเร ปณีตา. กุสลาปิ วา หีเนหิ ฉนฺทาทีหิ อารทฺธา หีนา, อิตเร ปณีตา. กณฺหาติ กาฬกา จิตฺตสฺส อปภสฺสรภาวกรณา, สุกฺกาติ โอทาตา จิตฺตสฺส ปภสฺสรภาวกรณา. กณฺหาภิชาติเหตุโต วา กณฺหา, สุกฺกาภิชาติเหตุโต สุกฺกา. เต เอว สปฺปฏิภาคา.

อกุศล ชื่อว่า เลว, นอกนี้ชื่อว่าประณีต. อีกอย่างหนึ่ง ธรรมทั้งหลายแม้เป็นกุศล ที่บุคคลปรารภด้วยฉันทะเป็นต้นที่เลว ชื่อว่า เลว, นอกนี้ชื่อว่า ประณีต. บทว่า กณฺหา แปลว่า ดำ ได้แก่กระทำ ความไม่ผ่องใสแก่จิต, บทว่า สุกฺกา แปลว่าขาว ได้แก่กระทำความผ่องใสแก่จิต. อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า ดำ เพราะเป็นเหตุเกิดเฉพาะแห่งบาป, ชื่อว่า ขาว เพราะเป็นเหตุเกิดเฉพาะแห่งบุญ. ธรรมเหล่านั้นนั่นแหละ ชื่อว่ามีส่วนเปรียบ.

กณฺหา วา[๑] อุชุวิปจฺจนีกตาย สุกฺเกหิ สปฺปฏิภาคา. ตถา สุกฺกาปิ อิตเรหิ. อถวา

อีกอย่างหนึ่ง ธรรมดำ ชื่อว่ามีส่วนเปรียบกับธรรมขาว โดยความเป็นข้าศึกตรง.

---

[๑] ฉ. หิ.

กณฺหา จ สุกฺกา จ สปฺปฏิภาคา จ กณฺหสุกฺกสปฺปฏิภาคา. สุขา หิ เวทนา ทุกฺขาย เวทนาย สปฺปฏิภาคา, ทุกฺขา จ เวทนา สุขาย สปฺปฏิภาคาติ.

อย่างนั้นเหมือนกัน แม้ธรรมขาว ก็ชื่อว่ามีส่วนเปรียบกับธรรมนอกนี้. อีกนัยหนึ่ง ธรรมดำด้วย ธรรมขาวด้วย ธรรมที่มีส่วนเปรียบกันได้ด้วย ชื่อว่า กณฺหสุกฺกสปฺปฏิภาคา. จริงอยู่ สุขเวทนา ชื่อว่ามีส่วนเปรียบกันได้กับทุกขเวทนา, และทุกขเวทนา ก็ชื่อว่ามีส่วนเปรียบกันได้กับสุขเวทนา แล.

อนุปฺปนฺนสฺสาติ อนิพฺพตฺตสฺส. อุปฺปาทายาติ อุปฺปาทนตฺถาย. อุปฺปนฺนสฺสาติ นิพฺพตฺตสฺส. ภิยฺโยภาวายาติ ปุนปฺปุนํ[๑] ภาวาย. เวปุลฺลายาติ วิปุลภาวาย[๒] ภาวนายาติ วฑฺฒิยา. ปาริปูริยาติ ปริปูรณตฺถาย.

คำว่า ที่ยังไม่เกิดขึ้น ได้แก่ที่ยังไม่บังเกิด. คำว่า เพื่อความเกิดขึ้น คือเพื่อประโยชน์แก่การทำให้เกิดขึ้น. คำว่า ที่เกิดขึ้นแล้ว คือที่บังเกิดแล้ว. คำว่า เพื่อความยิ่ง ๆ ขึ้นไป คือเพื่อความ (เกิดขึ้นได้) บ่อย ๆ. บทว่า เวปุลฺลาย แปลว่าเพื่อความไพบูลย์. บทว่า ภาวนาย แปลว่าเพื่อความเจริญ. คำว่า เพื่อความบริบูรณ์ คือเพื่อประโยชน์แก่การทำให้เต็มเปี่ยม.

---

๑ ฉ. ปุนปฺปุนภาวาย.

๒ วิปุลภาวายาติ มญฺเฌ.

ตตฺถาติ "อตฺถิ ภิกฺขเว"ติอาทินา ทสฺสิตปาเธ. สภาวสามญฺญลกฺขณปฏิเวธ-วเสนาติ เอกชฺฌํ กตฺวา คหเณ อนวชฺชสุข-วิปากาทิกสฺส วิสุํ วิสุํ ปน ผุสฺสนาทิกสฺส สภาวลกฺขณสฺส, อนิจฺจาทิกสฺส สามญฺญ-ลกฺขณสฺส จ ปฏิวิชฺฌนวเสน. ปวตฺต-มนสิกาโรติ กุสลาทีนํ ตํตํสภาวลกฺขณาทิกสฺส ยาถาวโต อวพุชฺฌนวเสน อุปฺปนฺนชวน-จิตฺตุปฺปาโท.

บทว่า ตตฺถ (ในพระบาลีนั้น) คือใน ปาฐะที่ทรงแสดงไว้ ด้วยคำว่า "อตฺถิ ภิกฺขเว" เป็นต้น. คำว่า โดยเกี่ยวกับการแทงตลอดสภาวลักษณะและสามัญลักษณะ คือ โดยเกี่ยวกับการแทงตลอดสภาวลักษณะ มีลักษณะที่หาโทษมิได้และมีวิบากเป็นสุข (แห่งกุศล) เป็นต้น ในเมื่อมีการถือเอารวมเป็นส่วนเดียวกัน ส่วนในเมื่อมีการถือเอาแยกเป็นแต่ละอย่าง ก็ได้แก่โดยเกี่ยวกับการแทงตลอดสภาวลักษณะ มีลักษณะที่กระทบ (แห่งผัสสะ) เป็นต้น, และโดยเกี่ยวกับการแทงตลอดสามัญลักษณะ มีลักษณะที่ไม่เที่ยงเป็นต้น. คำว่า มนสิการที่เป็นไป ได้แก่ ชวนจิตตุปบาทที่เกิดขึ้น โดยเกี่ยวกับความหยั่งรู้ตามความเป็นจริง ซึ่งลักษณะมีสภาว-ลักษณะเป็นต้นนั้น ๆ แห่งกุศลธรรมเป็นต้น.

โส หิ อวิปรีตมนสิการตาย "โยนิโส-มนสิกาโร"ติ วุตฺโต. ตทาโภคตาย อาวชฺชนาปิ ตคฺคติกาว. รุปฺปนลกฺขณาทิกมฺปิ อิธ สามญฺญลกฺขเณเนว สงฺคหิตนฺติ ทฏฺฐพฺพํ.

จริงอยู่ ชวนจิตตุปบาทนั้น ท่านเรียกว่า "โยนิโสมนสิการ" เพราะเป็นความทำไว้ในใจไม่วิปริต. แม้อาวัชชนะก็มีคติเป็นโยนิโสมนสิการนั้นนั่นแหละ เพราะภาวะที่

กุสลกิริยาย อาทิอารมฺภวเสน ปวตฺตวีริยํ ธิติสภาวตาย "ธาตู"ติ วุตฺตนฺติ อาห "อารมฺภธาตูติ ปฐมวีริยํ วุจฺจตี"ติ.

คำนึงในเวลานั้น. แม้ลักษณะมีลักษณะที่ย่อยยับ (แห่งรูป) เป็นต้น บัณฑิตพึงเห็นว่าในที่นี้ ท่านสงเคราะห์เข้าด้วยสามัญลักษณะนั่นเอง. ความเพียรที่เป็นไปโดยเกี่ยวกับการปรารภแต่ต้น ซึ่งการกระทำกุศล ท่านเรียกว่า "ธาตุ" เพราะความที่มีการทรงไว้เป็นสภาวะ เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "ความเพียรเริ่มแรก ตรัสเรียกว่า อารัมภธาตุ" ดังนี้.

ลทฺธาเสวนํ วีริยํ พลปฺปตฺตํ หุตฺวา ปฏิปกฺขํ วิธมตีติ อาห "โกสชฺชโต นิกฺขนฺตตฺตา ตโต พลวตรนฺ"ติ. อธิมตฺตาธิมตฺตตรานํ ปฏิปกฺขธมฺมานํ วิธมนสมตฺถํ ปฏฺฐปฏฺฐตราทิภาวปฺปตฺตํ โหตีติ วุตฺตํ "ปรํ ปรํ ฐานํ อกฺกมนโต ตโตปิ พลวตรนฺ"ติ. ติฏฺฐติ ปวตฺตติ เอตฺถาติ ฐานิยา, ปีติสมฺโพชฺฌงฺคสฺส ฐานิยา ปีติสมฺโพชฺฌงฺคฏฺฐานิยา.

ความเพียรที่ได้ความเสพคุ้น เป็นธรรมชาติถึงกำลัง ย่อมย่ำยีธรรมอันเป็นปฏิปักษ์ได้ เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "ความเพียรที่มีกำลังยิ่งกว่าอารัมภธาตุนั้น ตรัสเรียกว่า นิกมธาตุ เพราะก้าวออกไป จากความเกียจคร้านได้" ดังนี้. ความเพียรที่สามารถย่ำยีธรรมอันเป็นปฏิปักษ์ทั้งหลาย ซึ่งมีประมาณยิ่ง และมีประมาณยิ่ง ๆ ขึ้นไป ย่อมเป็นธรรมชาติที่ถึงความแกร่งกล้า และแกร่งกล้ายิ่งขึ้นไป เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "ความเพียร

ที่มีกำลังยิ่งกว่าแม้นิกมธาตุนั้น ตรัสเรียกว่า ปรักมธาตุ เพราะเหยียบย่างลงสู่ฐานะถัดไปถัดไปได้" ดังนี้. ธรรมทั้งหลาย ชื่อว่า ฐานิยา เพราะอรรถว่าเป็นที่ตั้ง คือเป็นที่เป็นไป, ที่ตั้ง (หรือที่เป็นไป) แห่งปีติ-สัมโพชฌงค์ ชื่อว่าปีติสมฺโพชฺฌงฺคฏฺฐานิยา.

ฐาตพฺโพ วา ฐานิโย, ปีติสมฺโพชฺฌงฺโค ฐานิโย เอเตสูติ ปีติสมฺโพชฺฌงฺคฏฺฐานิยา, อปราปรํ ปวตฺตมานา[๑] ปีติสมฺโพชฺฌงฺค-สมฺปยุตฺตา ธมฺมา. ยสฺมา ปน เตสุ ปีติเยว ปีติสมฺโพชฺฌงฺคสฺส วิเสสการณํ, ตสฺมา วุตฺตํ "ปีติยาเอเวตํ นามนฺ"ติ. อุปฺปาทก-มนสิกาโรติ ยถา มนสิกโรโต อนุปฺปนฺโน ปีติสมฺโพชฺฌงฺโค อุปฺปชฺชติ, อุปฺปนฺโน จ ปวฑฺฒติ[๒], ตถา ปวตฺตมนสิกาโร.

อีกอย่างหนึ่ง ธรรมที่ควรตั้งไว้ ชื่อว่า ฐานิโย, ปีติสัมโพชฌงค์ เป็นธรรมที่ควรตั้งไว้ในธรรมเหล่านี้ เพราะเหตุนั้น ธรรมเหล่านี้จึงชื่อว่า ปีติสมฺโพชฺฌงฺคฏฺฐานิยา, ได้แก่ธรรมทั้งหลายที่สัมปยุตกับปีติสัมโพชฌงค์ที่กำลังเป็นไปสืบต่อ. แต่เพราะเหตุที่ในบรรดาธรรมเหล่านั้น ปีตินั่นแหละ เป็นเหตุพิเศษแห่งปีติสัมโพชฌงค์, เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "คำว่า ธรรมทั้งหลาย ฯลฯ ปีติสัมโพชฌงค์ นี้ ก็เป็นชื่อของปีตินั่นเอง" ดังนี้. คำว่า มนสิการที่ทำ(ปีติแม้นั้น)ให้

---

[๑] ฉ. วตฺตมานา.

[๒] ฉ. วฑฺฒติ.

เกิดขึ้น ได้แก่มนสิการที่เป็นไปแก่พระโยคีผู้มนสิการอยู่ โดยประการที่ปีติสัมโพชฌงค์ซึ่งยังไม่เกิดขึ้น ย่อมเกิดขึ้น, และที่เกิดขึ้นแล้วย่อมเจริญ.

ปริปุจฺฉกตาติ ปริโยคาเหตุวา ปุจฺฉกภาโว. ปญฺจปิ หิ นิกาเย อฏฺฐกเหตุวา อาจริเย ปยิรุปาสิตฺวา[๑] ตสฺส ตสฺส อตฺถํ ปริปุจฺฉนฺตสฺส, เต วา สห อฏฺฐกถาย ปริโยคาเหตฺวา ยํ ยํ ตตฺถ คณฺฐิฏฺฐานํ, ตํ ตํ "อิทํ ภนฺเต กถํ, อิมสฺส โก อตฺโถ"ติ ปุจฺฉนฺตสฺส ธมฺมวิจยสมฺโพชฺฌงฺโค อุปฺปชฺชตีติ.

คำว่า ความเป็นผู้สอบถาม ได้แก่ความเป็นผู้สอบสวนแล้วถาม. จริงอยู่ เมื่อพระโยคีนั่งใกล้อาจารย์เรียนนิกายทั้ง ๕ แล้วไต่ถามอรรถแห่งคำนั้น ๆ, หรือว่าสอบสวนนิกายเหล่านั้น พร้อมทั้งอรรถกถาแล้ว ฐานะที่เป็นเงื่อนงำใด ๆ ในนิกายนั้น, ถามถึงฐานะที่เป็นเงื่อนงำนั้น ๆ ว่า "ท่านผู้เจริญ ข้อนี้เป็นอย่างไร, อะไรเป็นความหมายของคำนี้" ดังนี้ ธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ย่อมเกิดขึ้นแล.

วตฺถุวิสทกิริยา อินฺทฺริยสมตฺตปฏิปาทนา สงฺเขปโต, วิตฺถารโต จ ปกาสิตา เอว. ตตฺถ ปน สมาธิสํวตฺตนิยภาเวน อาคตา, อิธ

การทำวัตถุให้มีความสละสลวย การปรับอินทรีย์ให้มีความเท่าเทียมกัน ท่านได้ประกาศไว้ทั้งโดยสังเขป, ทั้งโดยพิสดาร

---

[๑] ฉ. ปริยุปาสิตฺวา.

ปญฺญาสํวตฺตนิยภาเวน. ยทคฺเคน หิ สมาธิสํวตฺตนิกา, ตทคฺเคน ปญฺญาสํวตฺตนิกา สมาธิสฺส ญาณปจฺจุปฏฺฐานโต. "สมาหิโต ยถาภูตํ ปชานาตี"ติ[๑] หิ วุตฺตํ.

แล้วเทียว. แต่ว่า ในที่นั้น มาแล้วโดยความเป็นกิจ ที่ควรทำให้เป็นไปพร้อมเพื่อสมาธิ, ในที่นี้ มาแล้ว โดยความเป็นกิจที่ควรทำให้เป็นไปพร้อมเพื่อปัญญา. จริงอยู่ การทำวัตถุให้มีความสละสลวย และการปรับอินทรีย์ให้มีความเท่าเทียมกัน มีความเป็นไปพร้อมเพื่อสมาธิได้ เพราะเหตุใด ก็มีความเป็นไปพร้อมเพื่อปัญญาได้ เพราะเหตุนั้น, เพราะสมาธิมีญาณเป็นผลปรากฏ. สมจริงดังที่ตรัสไว้ว่า "สมาหิโต ยถาภูตํ ปชานาติ" ภิกษุผู้มีจิตตั้งมั่นเสมอ ย่อมรู้ชัดได้ตามความเป็นจริงดังนี้.

ทุปฺปญฺญปุคฺคลปริวชฺชนา นาม ทุปฺปญฺญานํ มนฺทพุทฺธีนํ ภตฺตนิกฺขิตฺตกากมํสนิกฺขิตฺตสุนขสทิสานํ โมมูหปุคฺคลานํ ทูรโต ปริจฺจชนา. ปญฺญวนฺตปุคฺคลเสวนา นาม ปญฺญาย กตาธิการานํ สจฺจปฏิจฺจสมุปฺปาทาทีสุ

ชื่อว่า การงดเว้นบุคคลผู้ทรามปัญญา ได้แก่ การละเสียให้ไกลซึ่งบุคคลผู้ลุ่มหลง ทรามปัญญา คือมีความรู้อ่อน เหมือนกาที่ตกไปในภัต หรือสุนัขที่ตกไปในเนื้อ. ชื่อว่า การเสพบุคคลผู้มีปัญญา ได้แก่ การเข้าไปหา

---

[๑] สํ. สฬายตน. ๑๘/๙๙-๑๐๐,
สํ. มหา. ๑๙/๕๒๐.

กุสลานํ อริยานํ, วิปสฺสนากมฺมิกานํ วา มหาปญฺญานํ กาเลน กาลํ อุปสงฺกมนํ.

ตามกาลอันควรซึ่งพระอริยเจ้าทั้งหลาย ผู้ได้สร้างบุญญาธิการไว้ในปัญญา ฉลาดในธรรมมีสัจจะและปฏิจสมุปบาทเป็นต้น, หรือท่านที่ประกอบการงานในวิปัสสนา ซึ่งเป็นผู้มีปัญญามากทั้งหลาย.

คมฺภีรญาณจริยปจฺจเวกฺขณาติ คมฺภีรญาเณหิ จริตพฺพานํ ขนฺธายตนธาตาทีนํ, สจฺจ-ปจฺจยาการาทิทีปนานํ วา สุญฺญตา-ปฏิสํยุตฺตานํ สุตฺตนฺตานํ ปจฺจเวกฺขณา. ตทธิมุตฺตตาติ ปญฺญาธิมุตฺตตา, ปญฺญาย นินฺนโปณปพฺภารตาติ อตฺโถ.

คำว่า การพิจารณาธรรมที่ญาณอันลึกซึ้งพึงเที่ยวไป คือการพิจารณาธรรมทั้งหลายที่ญาณอันลึกซึ้งพึงเที่ยวไป, อันได้แก่ธรรมทั้งหลายมีขันธ์ อายตนะ ธาตุ เป็นต้น, หรือได้แก่พระสูตรที่แสดงสัจจะและปัจยาการเป็นต้น เกี่ยวข้องกับสุญตา. คำว่า ความน้อมใจไปในธัมมวิจยะนั้น ได้แก่ ความน้อมใจไปในปัญญา, ความว่า ความลาดไปโอนไป เงื้อมไป ในปัญญา.

อปายาทีติ อาทิ-สทฺเทน ชาติอาทีนํ อตีเต วฏฺฏมูลกํ ทุกฺขํ, อนาคเต วฏฺฏมูลกํ ทุกฺขํ, ปจฺจุปฺปนฺเน อาหารปริเยฏฺฐิมูลกญฺจ ทุกฺขํ สงฺคณฺหาติ. วีริยายตฺตสฺส โลกิย-โลกุตฺตรวิเสสสฺส อธิคโม เอว อานิสํโส,

ด้วย อาทิศัพท์ (ที่แปลว่า เป็นต้น) ในคำว่า อปายาทิ (ภัยมีอบายเป็นต้น) สงเคราะห์เอาทุกข์มีชาติเป็นต้น (ชาติ ชรา พยาธิ มรณะ), ทุกข์อันมีวัฏฏะเป็นมูลในอดีต, ทุกข์อันมีวัฏฏะเป็นมูล ในอนาคต,

ตสฺส ทสฺสนสีลตา วีริยายตฺต ฯเปฯ ทสฺสิตา. สปุพฺพภาโค นิพฺพานคามิมคฺโค คมนวีถิ คนฺตพฺพา ปฏิปชฺชิตพฺพา ปฏิปทาติ กตฺวา.

และทุกข์อันมีการแสวงหาอาหารเป็นมูล ในปัจจุบัน. การบรรลุคุณวิเศษที่เป็นโลกิยะและที่เป็นโลกุตระ อันเนื่องด้วยความเพียรนั่นเอง เป็นอานิสงส์, ความเป็นผู้มีปกติเล็งเห็นอานิสงส์นั้น ชื่อว่าวีริยายตฺต ฯเปฯ ทสฺสิตา. มรรคอันเป็นเหตุให้ถึงพระนิพพานพร้อมทั้งข้อปฏิบัติอันเป็นส่วนเบื้องต้น ชื่อว่าทางดำเนิน เพราะทำอรรถาธิบายว่า เป็นปฏิปทาที่ควรดำเนิน คือควรปฏิบัติ.

ทายกานํ มหปฺผลภาวกรเณน ปิณฺฑา-ปจายนตาติ ปจฺจยทายกานํ อตฺตนิ การสฺส อตฺตโน สมฺมาปฏิปตฺติยา มหปฺผลการภาวสฺส กรเณน ปิณฺฑสฺส ภิกฺขาย ปฏิปูชนา. อิตรถาติ อามิสปูชาย. กุสีตปุคฺคลปริวชฺชนตาติ อลสานํ ภาวนาย นามมตฺตมฺปิ อชานนฺตานํ กายทฬฺหีพหุลานํ ยาวทตฺถํ ภุญฺชิตฺวา เสยฺยสุขาทิอนุยุญฺชนกานํ ติรจฺฉานกถิกานํ ปุคฺคลานํ ทูรโต ปริวชฺชนา[1]

คำว่า ความนอบน้อมต่อบิณฑบาต โดยการกระทำความมีผลมาก แก่ทายกทั้งหลาย ได้แก่การบูชาตอบต่อก้อนข้าวคือภิกษา โดยการกระทำการสักการะในตน คือความที่การปฏิบัติชอบของตน สร้างความมีผลมากมายแก่บุคคลผู้ถวายปัจจัยทั้งหลาย. คำว่า โดยประการนอกนี้ คือโดยอามิสบูชา. คำว่า การงดเว้นบุคคลผู้เกียจคร้าน คือการงดเว้นเสียให้ไกล ซึ่งบุคคลผู้เกียจคร้านทั้งหลาย

[1] ฉ. ปริจฺจชนา.

ผู้ไม่รู้จักแม้เพียงชื่อของภาวนา ผู้มากด้วยการทำร่างกายให้แข็งแรง ผู้บริโภคเท่าที่ต้องการ แล้วประกอบเนือง ๆ ซึ่งสุขในการนอนเป็นต้น ผู้กล่าวเดรัจฉานกถา.

อารทฺธวีริยปุคฺคลเสวนตาติ "ทิวสํ จงฺกเมน นิสชฺชาย"[1]ติอาทินา ภาวนารมฺภวเสน อารทฺธวีริยานํ ทฬฺหปรกฺกมานํ ปุคฺคลานํ กาเลน กาลํ อุปสงฺกมนา. สมฺมปฺปธานปจฺจเวกฺขณตาติ จตุพฺพิธสมฺมปฺปธานานุภาวสฺส ปจฺจเวกฺขณตา.

คำว่า การเสพบุคคลผู้ปรารภความเพียร ได้แก่ การเข้าไปหาตามกาลอันควรซึ่งบุคคลผู้ปรารภความเพียร ผู้มีความเพียรก้าวหน้ามั่นคง โดยเกี่ยวกับการปรารภภาวนาตามที่ตรัสไว้ว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในพระศาสนานี้ ย่อมชำระจิตให้บริสุทธิ์จากนิวรณธรรมทั้งหลาย ด้วยการจงกรม ด้วยการนั่งตลอดทั้งวัน" ดังนี้เป็นต้น. คำว่า การพิจารณาสัมมัปธาน ได้แก่การพิจารณาอานุภาพแห่งสัมมัปธาน ๔ อย่าง.

ตทธิมุตฺตตาติ ตสฺมึ วีริยสมฺโพชฺฌงฺเค อธิมุตฺติ สพฺพิริยาปเถสุ นินฺนโปณปพฺภารตา. เอตฺถ จ ถีนมิทฺธวิโนทนกุสีตปุคฺคลปริวชฺชน-

บทว่า ตทธิมุตฺตตา แปลว่าความน้อมใจไปในวิริยสัมโพชฌงค์นั้น ได้แก่ความลาดไป โอนไป เงื้อมไป ในอิริยาบถทั้งปวง.

[1] องฺ. ติก. ๒๐/๑๔๓, อภิ. วิ. ๓๕/๓๓๕.

อารทฺธวีริยปุคฺคลเสวนตทธิมุตฺตตา ปฏิปกฺขวิธมนปจฺจยูปสํหารวเสน, อปายาทิภยปจฺจเวกฺขณาทโย สมุตฺเตชนวเสน วีริยสมฺโพชฺฌงฺคสฺส อุปฺปาทกา ทฏฺฐพฺพา.

อนึ่ง ในอธิการนี้ พึงเห็นว่าการบรรเทาถีนมิทธะ การงดเว้นบุคคลผู้เกียจคร้าน การเสพบุคคลผู้ปรารภความเพียร และความน้อมใจไปในวิริยสัมโพชฌงค์นั้น เป็นตัวทำวิริยสัมโพชฌงค์ให้เกิดขึ้น โดยเกี่ยวกับเป็นการน้อมเอา ปัจจัยสำหรับย่ำยีธรรมอันเป็นปฏิปักษ์เข้าไป, การพิจารณาภัยมีอบายเป็นต้น เป็นตัวทำวิริยสัมโพชฌงค์ให้เกิดขึ้นโดยเกี่ยวกับเป็นการกระตุ้น.

พุทฺธาทีสุ ปสาทสิเนหาภาเวน ธูสธรหทยา[๑] ลูขปุคฺคลา, ตพฺพิปริยาเยน สินิทฺธปุคฺคลา เวทิตพฺพา. พุทฺธาทีนํ คุณปริทีปนา สมฺปสาทนียสุตฺตาทโย[๒] ปสาทนียสุตฺตนฺตา. อิเมหิ อากาเรหีติ ยถาวุตฺเตหิ กุสลาทีนํ สภาวสามญฺญลกฺขณปฏิวิชฺฌนาทิอากาเรหิ เจว ปริปุจฺฉกตาทิอากาเรหิ จ.

บุคคลผู้มีใจขุ่นมัว เพราะไม่มีความเลื่อมใสและความรักใคร่ ในวัตถุที่ควรเลื่อมใส มีพระพุทธเจ้าเป็นต้น ชื่อว่าบุคคลผู้เศร้าหมอง, พึงทราบบุคคลผู้แจ่มใส โดยคำบรรยายตรงข้ามกับที่กล่าวแล้วนั้น. พระสูตรทั้งหลายมีสัมปสาทนียสูตร เป็นต้น ที่มีการแสดงคุณของพระพุทธเจ้าเป็นต้น ชื่อว่า

---

๑ ฉ. ถุสขรหทยา, สี. ธูสรหทยา.

๒ ที. ปา. ๑๑/๑๐๘.

เอเต ธมฺเมติ เอเต กุสลาทีสุ โยนิโส-มนสิการาทิเก เจว ธมฺมตฺถญฺญุตาทิเก จ.

พระสูตรที่น่าเลื่อมใส. คำว่า โดยอาการเหล่านี้ คือโดยอาการทั้งหลายมีการแทงตลอดสภาวลักษณะ และสามัญลักษณะเป็นต้นแห่งธรรมทั้งหลายมีกุศลเป็นต้น และโดยอาการทั้งหลาย มีความเป็นผู้ไต่ถามเป็นต้นตามที่กล่าวแล้ว. คำว่า ธรรมเหล่านี้ ได้แก่ธรรมมีโยนิโสมนสิการเป็นต้น ในธรรมมีกุศลเป็นต้น และธรรมมีความเป็นผู้รู้จักธรรมและอรรถเป็นต้น เหล่านี้.

๖๕. อจฺจารทฺธวีริยตาทีหีติ อติวิยปคฺคหิตวีริยตาทีหิ. อาทิ-สทฺเทน สํเวชน-ปโมทนาทิ[๑] สงฺคณฺหาติ. อุทฺธฏนฺติ สมาธิอาทีนํ มนฺทตาย อวูปสนฺตํ. ทุวูปสมยนฺติ วูปสเมตุํ สมาธาตุํ อสกฺกุเณยฺยํ.

๖๕. คำว่า เพราะความเพียรที่ปรารภเกินไปเป็นต้น คือเพราะความเพียรที่ยกไว้เกินจะเปรียบได้ เป็นต้น. ด้วยอาทิศัพท์ (ที่แปลว่า เป็นต้น) สงเคราะห์เอาการทำให้สลดใจ และการทำให้รื่นเริงเป็นต้น. คำว่า ฟุ้งซ่าน ได้แก่ไม่สงบเพราะความที่ธรรมทั้งหลาย มีสมาธิเป็นต้นอ่อนไป. คำว่า ทำให้สงบได้ยาก คือไม่พึงอาจทำให้สงบ คือทำให้ตั้งมั่นเสมอได้.

---

[๑] ก. สํเวทนสมฺโมทนานิ.

ตํ อาการํ สลฺลกฺเขตฺวาติ เยนากาเรน อสฺส โยคิโน ปสฺสทฺธิ สมาธิ อุเปกฺขาติ อิเม ปสฺสทฺธิอาทโย ธมฺมา ปุพฺเพ ยถารหํ ตสฺมึ ตสฺมึ กาเล อุปฺปนฺนปุพฺพา, ตํ จิตฺตตํสมฺปยุตฺตธมฺมานํ ปสฺสทฺธาการํ, สมาหิตาการํ, อชฺฌุเปกฺขิตาการญฺจ อุปลกฺเขตฺวา อุปธาเรตฺวา.

คำว่า เพราะกำหนดอาการนั้นได้ ความว่า ธรรมทั้งหลายมีปัสสัทธิเป็นต้นเหล่านี้ คือ ปัสสัทธิ สมาธิ อุเบกขา เคยเกิดขึ้นในกาลก่อนนั้น ๆ ตามสมควรแก่พระโยคีนี้ ได้โดยอาการใด, (มนสิการที่เป็นไป) เพราะเข้าไปกำหนดไว้ เข้าไปทรงจำไว้ซึ่งอาการที่ระงับ, อาการที่ตั้งมั่นเสมอ, และอาการที่วางเฉยนั้น แห่งจิตและธรรมที่สัมปยุตกับจิตนั้น.

ตีสุปิ ปเทสูติ "อตฺถิ ภิกฺขเว กายปสฺสทฺธี"ติอาทินา[๑] อาคเตสุ ตีสุปิ วากฺเยสุ เตหิ วา ปกาสิเตสุ ตีสุ ธมฺมโกฏฺฐาเสสุ. ยถาสมาหิตาการํ สลฺลกฺเขตฺวา คยฺหมาโน สมโถ เอว สมถนิมิตฺตนฺติ อาห "สมถนิมิตฺตนฺติ สมถสฺเสเวตํ อธิวจนนฺ"ติ. นานารมฺมเณ ปริพฺภมเนน วิวิธํ อคฺคํ เอตสฺสาติ พฺยคฺโค, วิกฺเขโป.

คำว่า ในบททั้ง ๓ คือในพากย์ทั้ง ๓ ที่มาแล้ว ด้วยคำว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย กายปัสสัทธิ มีอยู่" เป็นต้น หรือในส่วนแห่งธรรม ๓ ส่วนที่ทรงประกาศไว้ด้วยคำเหล่านั้น. สมถะ ที่พระโยคีถือเอาอยู่ เพราะกำหนดอาการตามที่ตั้งมั่นเสมอได้แล้วนั่นเอง ชื่อว่า สมถนิมิต เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "คำว่า สมถนิมิต นี้ เป็นชื่อของสมถะนั่นเอง" ดังนี้. ชื่อว่า พยัคคะ เพราะอรรถ

๑ สํ. มหาวาร. ๑๙/๑๔๙.

ว่ามีอารมณ์หลายอย่าง เพราะความที่พล่านไปในอารมณ์ต่าง ๆ, ได้แก่ ความฟุ้งซ่าน.

ตถา หิ โส อนวฏฺฐานรโส ภนฺตตาปจฺจุปฏฺฐาโน จ วุตฺโต. เอกคฺคตาภาวโต พฺยคฺคปฏิปกฺโขติ อพฺยคฺโค, สมาธิ. โส เอว นิมิตฺตนฺติ ปุพฺเพ วิย วตฺตพฺพํ. เตนาห "อวิกฺเขปฏฺเฐน (๑) ตสฺเสว อพฺยคฺคนิมิตฺตนฺติ อธิวจนนฺ"ติ.

จริงอย่างนั้น ความฟุ้งซ่านนั้น ท่านกล่าวว่า มีความไม่ตั้งลง (ไม่หยุด) เป็นรส และมีความพล่านไป เป็นปัจจุปัฏฐาน. ชื่อว่า อัพยัคคะ เพราะอรรถว่าเป็นปฏิปักษ์ต่อพยัคคะ โดยมีความเป็นเอกัคคตา, ได้แก่ สมาธิ. ควรกล่าวเหมือนอย่างในตอนก่อนว่า สมาธินั้นนั่นเอง ชื่อว่า นิมิต ดังนี้. เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "คำว่า อัพยัคคนิมิต ก็เป็นชื่อของสมถะนั้นนั่นแหละ โดยความหมายว่าไม่ฟุ้งซ่าน" ดังนี้.

สรีราวตฺตํ[๒] ญตฺวา มตฺตโส ปริภุตฺโต ปณีตาหาโร กายลหุตาทีนํ สมุฏฺฐาปเนน ปสฺสทฺธิยา ปจฺจโย โหติ, ตถา อุตุสปฺปายํ, อิริยาปถสปฺปายญฺจ เสวิตํ, ปโยโค จ

อาหารอันประณีต ที่พระโยคีทราบข้อกำหนดของร่างกาย แล้วบริโภคพอประมาณ ย่อมเป็นปัจจัยแก่ปัสสัทธิ โดยการทำกายลหุตา (ความเบาแห่งกาย) เป็นต้นให้

---

๑ ฉ. เอตฺถนฺตเร ( ) จ -สทฺโท ทิสฺสติ.
๒ ฉ. สรีราวตฺถํ.

กายิโก ปวตฺติโตติ อาห "ปณีตโภชน-เสวนตา"ติอาทิ. ปโยคสมตาทีนํ อภาเวน สทรถกายจิตฺตา ปุคฺคลา สารทฺธปุคฺคลา. วุตฺตวิปริยาเยน ปสฺสทฺธกายา ปุคฺคลา เวทิตพฺพา.

ตั้งขึ้น, อุตุอันเป็นสัปปายะ และอิริยาบถอันเป็นสัปปายะ ที่พระโยคีเสพแล้ว, และความเพียรทางกายที่พระโยคีทำให้เป็นไป ก็ย่อมเป็นปัจจัยแก่ปัสสัทธิ โดยอาการนั้นเหมือนกัน เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "การเสพโภชนะอันประณีต" ดังนี้เป็นต้น. บุคคลผู้มีกายและจิตกระสับกระส่าย เพราะไม่มีความพอดี ในการประกอบความเพียรเป็นต้น ชื่อว่า สารทฺธปุคฺคลา บุคคลผู้กระสับกระส่าย (ในวิสุทธิมรรคเป็น สารทฺธกายปุคฺคลา บุคคลผู้มีกายกระสับกระส่าย). พึงทราบ บุคคลผู้มีกายระงับแล้ว โดยคำบรรยายตรง-ข้ามกับที่กล่าวแล้วเถิด.

นิรสฺสาทสฺสาติ ภาวนสฺสาทรหิตสฺส. ภาวนา หิ วีถิปฏิปนฺนา ปุพฺเพนาปรํ วิเสสวตี ปวตฺตมานา จิตฺตสฺส อสฺสาทํ อุปสมสุขํ อาวหติ, ตทภาวโต นิรสฺสาทํ จิตฺตํ โหติ. สทฺธาสํเวควเสนาติ สทฺธาวเสน, สํเวควเสน จ. สมฺปหํสนตาติ สมฺมเทว

คำว่า จิตที่ปราศจากความยินดี ได้แก่จิตที่ละเว้นจากความยินดีในภาวนา. จริงอยู่ ภาวนาที่ดำเนินตรงตามวิถีแล้ว มีความวิเศษสืบต่อกันไปตามลำดับ กำลังเป็นไปอยู่ย่อมนำมาซึ่งความยินดี คือความสงบสุขแห่งจิตได้, จิตเป็นธรรมชาติปราศจากความยินดี ก็

คุณหญิงชนัตถ์ ปิยะอุย
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

ปหํสนตา สํเวชนปุพฺพกปสาทุปฺปาทเนน ภาวนาจิตฺตสฺส โตสนา.

เพราะไม่มีภาวนาที่ดำเนินตรงตามวิถีแล้วนั้น. บทว่า สทฺธาสํเวควเสน ได้แก่ด้วยอำนาจศรัทธาและด้วยอำนาจสังเวคะ. บทว่า สมฺปหํสนตา ได้แก่การทำให้รื่นเริงโดยชอบนั่นเอง คือการทำภาวนาจิตให้ยินดี โดยการทำความเลื่อมใสที่มีความสลดใจออกหน้า ให้เกิดขึ้น.

สมฺมาปวตฺตสฺสาติ ลีนุทฺธจฺจวิรเหน, สมถวีถิปฏิปตฺติยา จ สมํ, สวิเสสญฺจ ปวตฺติยา สมฺมเทว ปวตฺตสฺส ภาวนาจิตฺตสฺส. อชฺฌุเปกฺขนตาติ ปคฺคหนิคฺคหสมฺปหํสเนสุ อพฺยาวฏตา. ฌานวิโมกฺขปจฺจเวกฺขณตาติ ปฐมาทีนิ ฌานานิ ปจฺจนีกธมฺเมหิ สุฏฺฐุ วิมุตฺตตาทินา เตเยว วิโมกฺขา เตสํ "เอวํ ภาวนา เอวํ สมาปชฺชนา เอวํ อธิฏฺฐานํ เอวํ วุฏฺฐานํ เอวํ สงฺกิเลโส เอวํ โวทานนฺ"ติ ปฏิปฏิอเวกฺขณา (ปจฺจนีกธมฺเมหิ สุฏฺฐุ วิมุตฺตตาทินา เตเยว ปจฺจเวกฺขณา)[๑]

คำว่า ที่เป็นไปโดยชอบ คือภาวนาจิตที่เป็นไปโดยชอบนั่นเอง เพราะเว้นจากความท้อถอย และความฟุ้งซ่าน, เพราะปฏิบัติได้ตรงตามเส้นทางสมถะ, และเพราะเป็นไปได้สม่ำเสมอ และมีความวิเศษ. คำว่า การวางเฉย ได้แก่การไม่มีความขวนขวายในการยกย่อง การข่ม และการทำให้รื่นเริง. คำว่า การพิจารณาฌานวิโมกข์ ความว่า ฌานทั้งหลายมีปฐมฌานเป็นต้น เหล่านั้นนั่นแหละ ชื่อว่าวิโมกข์ เพราะความที่หลุดพ้นด้วยดีเป็นต้น จากธรรมอันเป็นข้าศึกทั้งหลาย

---

[๑] ฉ. เอตฺถนฺตเร ( ) ปาโฐ น ทิสฺสติ.

ได้แก่การพิจารณาเป็นอย่าง ๆ ซึ่งฌาน–วิโมกข์เหล่านั้นว่า "การเจริญเป็นอย่างนี้ การเข้าเป็นอย่างนี้ การยั้งอยู่เป็นอย่างนี้ การออกเป็นอย่างนี้ ความเศร้าหมองเป็นอย่างนี้ ความผ่องแผ้วเป็นอย่างนี้" ดังนี้.

สตฺตมชฺฌตฺตตาติ สตฺเตสุ ปิยฏฺฐานีเยสุปิ คหฏฺฐปพฺพชิเตสุ มชฺฌตฺตาการโร อชฺฌุเปกฺขนา. สงฺขารมชฺฌตฺตตาติ อชฺฌตฺติเกสุ จกฺขาทีสุ, พาหิเรสุ ปตฺตจีวราทีสุ มชฺฌตฺตาการโร อชฺฌุเปกฺขนา. สตฺตสงฺขารานํ มมายนํ สตฺตสงฺขารเกลายนํ. อิเมหิ อากาเรหีติ อิเมหิ ยถาวุตฺเตหิ กายจิตฺตานํ ปสฺสทฺธาการสลฺลกฺขณาทิอากาเรหิ เจว สปฺปายาหารเสวนาทิอากาเรหิ จ. เอเต ธมฺเมติ เอเต ปสฺสทฺธิอาทิธมฺเม.

คำว่า ความเป็นกลางในสัตว์ ได้แก่อาการที่เป็นกลาง คือความวางเฉย ในสัตว์ คือในคฤหัสถ์และบรรพชิตทั้งหลาย แม้ว่าตั้งอยู่ในฐานะอันเป็นที่รัก. ชื่อว่า ความเป็นกลางในสังขาร ได้แก่อาการที่เป็นกลางคือความวางเฉย ในสังขารภายในทั้งหลายมีจักขุเป็นต้น, ในสังขารภายนอกทั้งหลายมีบาตรและจีวรเป็นต้น. ความประพฤติต่อสัตว์และสังขารทั้งหลายว่าของเรา ชื่อว่า ความติดในสัตว์และสังขาร. คำว่า โดยอาการเหล่านี้ คือโดยอาการมีการกำหนดอาการที่ระงับแห่งกายและจิต และโดยอาการมีการเสพอาหารที่เป็นสัปปายะเป็นต้นตามที่กล่าวแล้วเหล่านี้. คำว่า ธรรมเหล่านี้ ได้แก่ธรรมมีปัสสัทธิเป็นต้น เหล่านี้.

๖๖. ปญฺญาปโยคมนฺทตายาติ ปญฺญาพฺยาปารสฺส อปฺปภาเวน. ยถา หิ ทานสีลานิ อโลภาโทสปฺปธานานิ, เอวํ ภาวนา อโมหปฺปธานา วิเสสโต อปฺปนาวหา. ตตฺถ ยทา ปญฺญา น พลวตี โหติ, ตทา ภาวนา จิตฺตสฺส อนภิสงฺขโต วิย อาหาโร ปุริสสฺส อภิรุจึ น ชเนติ, เตน ตํ นิรสฺสาทํ โหติ.

๖๖. คำว่า เพราะความพยายามของปัญญาอ่อนไป คือ เพราะความพยายามของปัญญาน้อยไป. จริงอยู่ ภาวนา โดยพิเศษเป็นภาวนาที่นำมาซึ่งอัปปนา มีอโมหะเป็นประธาน เหมือนอย่างที่ทานมีอโลภะเป็นประธาน ศีลมีอโทสะเป็นประธานฉะนั้น. ในคำนั้น มีความหมายว่า ในเวลาใด ปัญญามิได้เป็นธรรมชาติที่มีกำลัง, ในเวลานั้นภาวนาย่อมไม่ทำจิต ให้เกิดความชอบใจขึ้น เหมือนอย่างอาหารที่ไม่ได้ตกแต่ง ก็ไม่ทำให้บุรุษเกิดความชอบใจขึ้น ฉะนั้น, เพราะเหตุนั้น จิตนั้น จึงเป็นจิตที่ปราศจากความยินดี.

ยทา จ ภาวนา ปุพฺเพนาปรํ วิเสสาวหา น โหติ สมฺมเทว อวีถิปฏิปตฺติยา, ตทา อุปสมสุขสฺส อลาเภน จิตฺตํ นิรสฺสาทํ โหติ. ตทุภยํ สนฺธายาห "ปญฺญาปโยคมนฺทตายา"ติอาทิ. นนฺติ จิตฺตํ. ชาติชราพฺยาธิมรณานิ ยถารหํ สุคติยํ, ทุคฺคติยญฺจ โหนฺตีติ ตทญฺญเมว ปญฺจวิธ-

อนึ่ง ในเวลาใด ภาวนาไม่เป็นธรรมชาตินำมาซึ่งคุณวิเศษ สืบต่อกันไปตามลำดับ เพราะไม่ปฏิบัติได้ตรงตามวิถีโดยชอบ นั่นเทียว, ในเวลานั้น จิตย่อมเป็นจิตที่ปราศจากความยินดี เพราะการไม่ได้ความสงบสุข. ท่านอาจารย์หมายเอาเหตุทั้ง ๒ นั้น กล่าวว่า "เพราะความพยายามของ

พนฺธนาทิชุปฺปิปาสาทิอญฺญมญฺญวิพาธนาทิเหตุกํ อปายทุกฺขํ ทฏฺฐพฺพํ.

ปัญญาอ่อนไป" เป็นต้น. บทว่า นํ ได้แก่จิต. ชื่อว่า ชาติ ชรา พยาธิ มรณะ ย่อมมีในสุคติและทุคติ ตามสมควร เพราะเหตุนั้น ทุกข์อันมีการจองจำ ๕ อย่าง เป็นต้น เป็นเหตุ มีความหิวความกระหายเป็นต้น เป็นเหตุ และมีความเบียดเบียนซึ่งกันและกัน เป็นต้น เป็นเหตุ อันอื่นไปจากชาติเป็นต้นนั้นเท่านั้น ที่บัณฑิตพึงเห็นว่า เป็นอบายทุกข์.

ตยิทํ สพฺพํ เตสํ เตสํ สตฺตานํ ปจฺจุปฺปนฺนภวนิสฺสิตํ คหิตนฺติ อตีเต, อนาคเต จ กาเล วฏฺฏมูลกทุกฺขานิ วิสุํ คหิตานิ. เย ปน สตฺตา อาหารุปชีวิโน, ตตฺถ จ อุฏฺฐานผลุปชีวิโน, เตสํ อญฺเญหิ อสาธารณํ ชีวิกาทุกฺขํ[๑] อฏฺฐมํ สํเวควตฺถุ วุตฺตนฺติ ทฏฺฐพฺพํ.

ทุกข์ ๕ อย่าง มีชาติเป็นต้นทั้งหมดนี้นั้น ที่ท่านถือเอา ก็ได้แก่ทุกข์ที่อาศัยภพปัจจุบัน แห่งสัตว์เหล่านั้น เหล่านั้น เพราะเหตุนั้น ท่านจึงถือเอาทุกข์อันมีวัฏฏะเป็นมูล ในอดีตกาลและในอนาคตกาล แยกเป็นแต่ละอย่างต่างหาก. ส่วนว่า สัตว์เหล่าใดเป็นผู้เลี้ยงชีพด้วยอาหาร, และในบรรดาสัตว์ผู้เลี้ยงชีพด้วยอาหารนั้น สัตว์เหล่าใดเป็นผู้เลี้ยงชีพด้วยผลแห่งความหมั่นเพียร, พึง

---

[๑] ฉ. ชีวิตทุกฺขํ.

เห็นว่า ท่านกล่าวถึงทุกข์ที่ต้องหาเลี้ยงชีพแห่งสัตว์เหล่านั้น อันไม่สาธารณะด้วยสัตว์อื่น ว่าเป็นสังเวควัตถุข้อที่ ๘ เถิด.

อสฺสาติ จิตฺตสฺส. อลีนนฺติอาทีสุ โกสชฺชปกฺขิยานํ ธมฺมานํ อนธิมตฺตตาย อลีนํ. อุทฺธจฺจปกฺขิกานํ ธมฺมานํ อนธิมตฺตตาย อนุทฺธฏํ. ปญฺญาปโยคสมฺปตฺติยา, อุปสมสุขาธิคเมน จ อนิรสฺสาทํ. ปุพฺเพนาปรํ สวิเสสํ ตโต เอว อารมฺมเณ สมฺปวตฺตํ, สมถวีถิปฏิปนฺนญฺจ.

บทว่า อสฺส ได้แก่ จิต. ในคำว่า อลีนํ เป็นต้น มีอรรถาธิบายว่า จิต ชื่อว่า ไม่ท้อถอย เพราะธรรมทั้งหลายอันเป็นฝักฝ่ายแห่งโกสัชชะ มิได้มีเกินประมาณ. ชื่อว่า ไม่ฟุ้งซ่าน เพราะธรรมทั้งหลายอันเป็นฝักฝ่ายแห่งอุทธัจจะ มิได้มีเกินประมาณ. ชื่อว่า ไม่ปราศจากความยินดี เพราะความถึงพร้อมแห่งความพยายามของปัญญา, และเพราะการบรรลุความสงบสุข. มีความวิเศษสืบต่อกันไปตามลำดับ เพราะเหตุนั้น นั่นเองจึงชื่อว่า เป็นไปสม่ำเสมอในอารมณ์, และชื่อว่า ดำเนินตรงตามสมถวิถีได้.

ตตฺถ อลีนตาย ปคฺคเห, อนุทฺธฏตาย นิคฺคเห, อนิรสฺสาทตาย สมฺปหํสเน น พฺยาปารํ อาปชฺชติ. อลีนานุทฺธฏตาย หิ อารมฺมเณ สมฺปวตฺตํ อนิรสฺสาทตาย

ในบรรดาอาการเหล่านั้น พระโยคี ชื่อว่า ไม่ถึงความพยายาม ในการยก ก็เพราะความที่จิตไม่ท้อถอย, ชื่อว่า ไม่ถึงความพยายาม ในการข่ม ก็เพราะความที่จิต

สมถวีถิปฏิปนฺนํ. สมฺปวตฺติยา วา อลีนํ อนุทฺธฏํ, สมถวีถิปฏิปตฺติยา อนิรสฺสาทนฺติ ทฏฺฐพฺพํ.

ไม่ฟุ้งซ่าน, ชื่อว่า ไม่ถึงความพยายามในการทำให้รื่นเริง ก็เพราะความที่จิตไม่ปราศจากความยินดี. ก็บัณฑิตพึงเห็นว่า จิตชื่อว่า เป็นไปสม่ำเสมอในอารมณ์ได้ ก็เพราะความที่ไม่ท้อถอย และไม่ฟุ้งซ่าน ชื่อว่า ดำเนินตรงตามสมถวิถีได้ ก็เพราะความที่ไม่ปราศจากความยินดี. อีกอย่างหนึ่ง จิตชื่อว่าไม่ท้อถอย ไม่ฟุ้งซ่าน เพราะความเป็นไปสม่ำเสมอ, ชื่อว่าไม่ปราศจากความยินดี เพราะดำเนินตรงตามสมถวิถีได้.

<u>เนกฺขมฺมปฏิปนฺนนฺติ</u> ฌานปฏิปตฺตึ. <u>สมาธิอธิมุตฺตตาติ</u> สมาธินิพฺพตฺตเน ฌานาธิคเม ยุตฺตปฺปยุตฺตตา. สา ปน ยสฺมา สมาธึ ครุํ กตฺวา ตตฺถ นินฺนโปณปพฺภารภาเวน ปวตฺติยา โหติ, ตสฺมา "<u>สมาธิครู</u>"ติอาทิ วุตฺตํ.

คำว่า <u>เนกขัมมปฏิปทา</u> ได้แก่การปฏิบัติฌาน. คำว่า <u>ความน้อมใจไปในสมาธิ</u> ได้แก่ความเป็นผู้ประกอบชอบ ในอันทำสมาธิให้บังเกิด คือในอันบรรลุฌาน. แต่เพราะเหตุที่ ความน้อมใจไปในสมาธินั้น ย่อมมีได้โดยกระทำสมาธิให้หนักหน่วงเข้าไว้ แล้วเป็นไปโดยความลาดไป โอนไป เงื้อมไปในสมาธินั้น, เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "<u>หนักไปในสมาธิ</u>" เป็นต้น.

คุณหญิงชนัตถ์ ปิยะอุย
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวาย เป็นพุทธบูชา

๖๗. ปฏิลทฺเธ นิมิตฺตสฺมึ เอวํ หิ สมฺปาทยโต อปฺปนาโกสลฺลํ อิมํ อปฺปนา สมฺปวตฺตตีติ สมฺพนฺโธ. สาติ อปฺปนา. หิตฺวา หีติ หิ-สทฺโท เหตุอฏฺโฐ. ยสฺมา ฐานเมตํ น วิชฺชติ, ตสฺมา จิตฺตสมฺปวตฺติ-อาการํ[1] ภาวนาจิตฺตสฺส ลีนุทฺธฏาทิวเสน ปวตฺติอาการํ สลฺลกฺขยํ อุปธาเรนฺโต.

๖๗. เชื่อมความว่า ก็เมื่อพระโยคีทำอัปปนาโกศลนี้ให้ถึงพร้อมได้ ในนิมิตที่ได้แล้วตามประการที่กล่าวมานี้ อัปปนาจึงจะเป็นไปพร้อม. บทว่า สา โยค อปฺปนา. หิศัพท์ ในบทว่า หิตฺวา หิ มีอรรถว่าเหตุ (แปลว่า เพราะว่า). ความว่า เพราะเหตุว่า ฐานะนี้หามีได้ไม่, เพราะฉะนั้น เธอ เมื่อกำหนด คือเมื่อจำไว้มั่น ซึ่งอาการที่เป็นไปของจิต คือ อาการที่เป็นไปโดยเกี่ยวกับท้อถอย และฟุ้งซ่านเป็นต้นของภาวนาจิต.

สมตํ วีริยสฺเสว วีริยสฺส สมาธินา สมรสตํเยว โยชเยถ. กถํ ปน โยชเยถาติ อาห "อีสกมฺปิ"ติอาทิ. ตตฺถ ลยนฺติ ลีนภาวํ, สงฺโกจนฺติ อตฺโถ. ยนฺตนฺติ คจฺฉนฺตํ, ปคฺคณฺเหเถว สมภาวายาติ อธิปฺปาโย. เตนาห "อจฺจารทฺธํ นิเสเธตฺวา สมเมว ปวตฺตเย"ติ..

ก็พึงประกอบ ความพอดีแห่งความเพียรนั่นเอง คือความมีกิจเท่าเทียมกัน แห่งวิริยะกับสมาธินั่นเอง. ท่านอาจารย์ทำไว้ในใจว่า พึงประกอบอย่างไรเล่า ดังนี้แล้ว จึงกล่าวว่า "อีสกมฺปิ" เป็นต้น. ในคำเหล่านั้น คำว่า ย่อหย่อน คือมีความท้อถอย, ความว่า เอื้อมระอา. บทว่า ยนฺตํ แปลว่า

---

[1] ฉ. จิตฺตปฺปวตฺติอาการํ.

เป็นไป, อธิบายว่า พึงยกไว้นั่นเทียว เพื่อความพอดี. เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "พึงห้ามความเพียรที่ปรารภเกินไป แล้วทำให้เป็นไปพอดีอย่างเดียว" ดังนี้.

กถํ ปน สมเมว ปวตฺตเยติ อาห "เรณุมฺหี"ติอาทิ. ยถา หิ[1] เรณุอาทีสุ ยถา มธุกราทีนํ ปวตฺติ อุปมาภาเวน อฏฺฐกถายํ สมฺปวณฺณิตา, เอวํ ลีนุทฺธฏภาเวหิ โมจยิตฺวาน[2] วีริยสมตาโยชเนน นิมิตฺตาภิมุขํ มานสํ ปฏิปาทเย ปฏิภาคนิมิตฺตาภิมุขํ ภาวนาจิตฺตํ สมฺปาเทยฺยาติ อตฺโถ.

ก็ท่านอาจารย์ทำไว้ในใจว่า พึงทำให้เป็นไปพอดีนั่นแหละได้อย่างไรเล่า ดังนี้ แล้วจึงกล่าวว่า "เรณุมฺหิ" ดังนี้เป็นต้น. ชื่อว่า ยถา หิ ความว่า พระโยคี พึงเปลื้องจิตจากความท้อถอย และความฟุ้งซ่าน แล้วทำจิตอันมุ่งหน้าตรงต่อนิมิต ให้ดำเนินไป คือ พึงทำภาวนาจิตอันมุ่งหน้าตรงต่อปฏิภาคนิมิตให้ถึงพร้อม โดยการประกอบความพอดีแห่งความเพียร เหมือนอย่าง ความเป็นไปของสัตว์ทั้งหลาย มีผึ้งเป็นต้น ในเกสรดอกไม้เป็นต้น ที่ท่านพรรณนาไว้ ในอรรถกถา โดยความเป็นอุปมา ฉะนั้นเถิด.

---

[1] ฉ. ยถาติ.

[2] ฉ. โมจยิตฺวา.

นิมิตฺตาภิมุขปฏิปาทนวณฺณนา

๖๘. ตตฺราติ ตสฺมึ "เรณุมฺหี"ติอาทินา วุตฺตคาถาทฺวเย. อตฺถทีปนา อุปมูปเมยฺยตฺถวิภาวนา. อจฺเฉโกติ อกุสโล. ปกฺขนฺโตติ[๑] ธาวิตุํ อารทฺโธ. วิกสนกฺขเณเยว สราคํ กุสุมํ สรสํ[๒] โหติ, ปจฺฉา วาตาทีหิ ปริปตฺติ[๓], วิรสํ วา โหติ. ตสฺมา นิวตฺตเน เรณุขียตีติ อาห "ขีเณ เรณุมฺหิ สมฺปาปุณาตี"ติ. ปุปฺผราสินฺติ รุกฺขสาขาสุ นิสฺสิตํ ปุปฺผสญฺจยํ.

พรรณนาวิธีทำจิตอันมุ่งหน้าตรงต่อนิมิต ให้ดำเนินไป

๖๘. บทว่า ตตฺร ความเท่ากับ ตสฺมึ แปลว่า ใน ๒ คาถาที่ท่านกล่าวไว้ว่า "เรณุมฺหิ" เป็นต้นนั้น. ชื่อว่า คำเปิดเผยเนื้อความ คือคำเปิดเผยเนื้อความแห่งอุปมาและอุปมัย. บทว่า อจฺเฉโก แปลว่าไม่ฉลาด. คำว่า เมื่อบินไป คือเริ่มจะบินไป. ดอกไม้จะเป็นอันมีความชุ่มฉ่ำ มีรส ก็ในขณะที่ยังบานอยู่นั่นเทียว, ภายหลังตกหล่นไป, หรือว่าจะเป็นอันหมดรสไปก็เพราะเหตุ มีลมเป็นต้น. เพราะฉะนั้น เกสรจะสิ้น (ความชุ่มฉ่ำ) ไป ก็ในเวลาที่ผึ้งบินกลับมา เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "กว่าจะถึง ก็เมื่อเกสรสิ้น (ความชุ่มฉ่ำ) แล้ว" ดังนี้. คำว่า ช่อดอกไม้ ได้แก่ช่อดอกไม้ ที่ติดอยู่ตามกิ่งไม้ทั้งหลาย.

---

๑ ฉ. ปกฺขนฺโท.
๒ ฉ. สรสํ กุสุมปราคํ.
๓ ฉ. ปริปตติ.

คุณจิวฮ้อ แซ่โง้ว
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

สลฺลกตฺตอนฺเตวาสิเกสูติ สลฺลกตฺตอาจริยสฺส อนฺเตวาสิเกสุ. อุทกถาลคเตติ อุทกถาลิยํ ฐปิเต. สตฺถกมฺมนฺติ สิราเวธนาทิสตฺถกมฺมํ. ผุสิตุมฺปิ อุปฺปลปตฺตนฺติ สมฺพนฺโธ. สเมนาติ ปุริมกา วิย ครุํ, มนฺทญฺจ ปโยคํ อกตฺวา สมปฺปมาเณน ปโยเคน. ตตฺถาติ อุปฺปลปตฺเต. ปริโยทาตสิปฺโปติ สุวิสุทฺธสิปฺโป นิปฺผนฺนสิปฺโป.

คำว่า พวกศิษย์ของช่างสลัก คือ พวกศิษย์ของอาจารย์ผู้เป็นช่างสลัก. คำว่า ที่ลอยอยู่ในอ่างน้ำ คือที่เขาวางไว้ในอ่างน้ำ. คำว่า การใช้มีด คือการงานเกี่ยวกับมีด มีการเจาะด้วยปลายมีดเป็นต้น. เชื่อมความว่า ไม่กล้าแม้แต่จะใช้มีดแตะต้องใบอุบล. คำว่า โดยความพยายามที่พอดี คือ โดยความพยายามที่มีประมาณเหมาะสม ไม่กระทำความพยายามให้หนักไป และอ่อนไปเหมือนศิษย์คนก่อน ๆ. บทว่า ตตฺถ ได้แก่บนใบอุบล. บทว่า ปริโยทาตสิปฺโป แปลว่า มีวิชาศิลปะอันหมดจดดี ได้แก่สำเร็จวิชาศิลปะ.

มกฺกฏกสุตฺตนฺติ ลูตาสุตฺตํ[๑] นิยฺยามโก นาวาสารถี. ลการนฺติ[๒] กิฬญฺชาทิมยํ นาวากฏสารกํ. เตเลน อฉฺฉเทนฺโต นาฬึ

บทว่า มกฺกฏกสุตฺตํ แปลว่าใยแมงมุม. ชื่อว่า ต้นหน ได้แก่คนขับเรือ. บทว่า ลการํ ได้แก่ใบเรือที่ทำด้วยเสื่อลำแพน

---

๑ ฉ. ลูตสุตฺตํ.

๒ ฉ. ลงฺการนฺติ.

ปูเรตีติ สราวาทิคเตน เตเลน อจฺฉเทนฺโต สุขุมจฺฉิทฺทกํ เตลนาฬึ ปูเรติ.

เป็นต้น. คำว่า เติมกระโหลกน้ำมันให้เต็มไม่ทำน้ำมันให้หก คือ เติมกระโหลกน้ำมันอันมีช่องใส่ที่เล็กให้เต็ม ไม่ทำน้ำมันในชามอ่างเป็นต้น ให้หก.

เอวเมวาติ ยถา เต อาทิโต วุตฺตมธุกรสลฺลกตฺตอนฺเตวาสิสุตฺตากฑฺฒกนิยฺยามกเตลปูรกา เวเคน ปโยคํ กโรนฺติ, เอวเมว โย ภิกฺขุ "สีฆํ อปฺปนํ ปาปุณิสฺสามี"ติ คาฬฺหํ วีริยํ กโรติ, โย มชฺเฌ วุตฺตมธุกราทโย วิย วีริยํ น กโรติ, อิเม เทฺวปิ วีริยสมตาภาเวน อปฺปนํ ปาปุณิตุํ น สกฺโกนฺติ.

คำว่า อุปมัยก็ฉันนั้นเหมือนกันเทียว ความว่า บัณฑิตพึงทราบ การเปรียบเทียบด้วยเรื่องอุปมา ว่า เปรียบเหมือนว่า ผึ้งศิษย์ของช่างสลัก คนชักใยแมงมุม ต้นหน และศิษย์ผู้เติมน้ำมันให้เต็ม ที่ท่านกล่าวไว้ข้างต้นเหล่านั้น ย่อมกระทำความพยายามโดยกำลังแรง ฉันใด, อุปมัยก็ฉันนั้นเหมือนกันเทียว ภิกษุรูปที่คิดว่า "เราจักบรรลุอัปปนาโดยเร็ว" ดังนี้แล้วกระทำความเพียรอย่างหนักก็ดี, ภิกษุรูปที่ไม่กระทำความเพียรเหมือนผึ้งเป็นต้น ที่ท่านกล่าวไว้ในท่ามกลางก็ดี, ภิกษุทั้ง ๒ รูปนี้ ย่อมไม่อาจบรรลุอัปปนาได้ เพราะไม่มีความพอดีแห่งความเพียร.

โย ปน อวสาเน วุตฺตมธุกราทโย วิย สมฺปโยโค, อยํ อปฺปนํ ปาปุณิตุํ สกฺโกติ วีริยสมตาโยคโตติ อุปมาสํสนฺทนํ เวทิตพฺพํ. เตน วุตฺตํ "เอโก ภิกฺขู"ติอาทิ. ลีนํ ภาวนาจิตฺตนฺติ อธิปฺปาโย.

ส่วนภิกษุผู้ที่มีความพยายามพอดี เหมือนอย่างผึ้งเป็นต้น ที่กล่าวไว้ในตอนท้าย, ภิกษุรูปนี้ ย่อมอาจบรรลุอัปปนาได้ เพราะมีการประกอบความพอดีแห่งความเพียร ดังนี้. เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "ภิกษุรูปหนึ่ง" ดังนี้เป็นต้น. อธิบายว่า ชื่อว่า จิตที่ท้อถอย ได้แก่ภาวนาจิต.

ปฐมชฺฌานกถาวณฺณนา

๖๙. เอวนฺติ วุตฺตปฺปการเรน. วีริยสมตาโยชนวเสน วีถิปฏิปนฺนํ ภาวนามานสํ ปฏิภาคนิมิตฺเตเยว ฐปนวเสน นิมิตฺตาภิมุขํ ปฏิปาทยโต อสฺส โยคิโน. อิชฺฌิสฺสตีติ สมิชฺฌิสฺสติ, อุปฺปชฺชิสฺสตีติ อตฺโถ. อนุโยควเสนาติ ภาวนาวเสน. เสสานีติ เสสานิ ตีณิ, จตฺตาริ วา.

พรรณนากถาว่าด้วยปฐมฌาน

๖๙. คำว่า เอวํ ความว่า เมื่อพระโยคีนี้ยังภาวนาจิต ซึ่งดำเนินตรงตามวิถีแล้ว ด้วยอำนาจการประกอบความพอดีแห่งความเพียร อันมุ่งหน้าตรงต่อนิมิต ด้วยอำนาจความตั้งอยู่ในปฏิภาคนิมิตเท่านั้น ให้ดำเนินไป ตามประการที่กล่าวแล้ว. คำว่า (อัปปนา) จักสำเร็จ ได้แก่ จักสัมฤทธิ์, ความว่า จักเกิดขึ้น. คำว่า ด้วยอำนาจการประกอบเนือง ๆ คือ ด้วยอำนาจการเจริญ.

คำว่า ชวนะที่เหลือ ได้แก่ ชวนะ ๓ หรือ ๔ ดวง ที่เหลือ.

ปกติจิตฺเตหีติ ปากติเกหิ กามาวจรจิตฺเตหิ. พลว ฯเปฯ จิตฺเตกคฺคตานิ ภาวนาพเลน ปฏฺฐรสภาวปฺปวตฺติยา.[๑] ปริกมฺมตฺตาติ ปฏิสงฺขารกตฺตา. ยทิ อาสนฺนตฺตา อุปจารตา, โคตฺรภุโน เอว อุปจารสมฺญา สิยาติ อาห "สมีปจาริตฺตา วา"ติ.

คำว่า กว่าจิตปกติทั้งหลาย คือ กว่ากามาวจรจิต ปกติทั้งหลาย. ชื่อว่า อันมีวิตก วิจาร ปีติ สุข และจิตเตกัคตา มีกำลังยิ่งกว่า เพราะเป็นไปโดยสภาวะที่แกร่งกล้ายิ่งกว่า ตามกำลังของภาวนา. บทว่า ปริกมฺมตฺตา แปลว่า เพราะความที่ตกแต่ง. ท่านอาจารย์ทำไว้ในใจว่า ถ้าหากว่า ความเป็นอุปจาระ พึงมีเพราะความที่อยู่ใกล้ไซร้, โคตรภู ก็พึงมีสมญาว่า อุปจาระได้เหมือนกัน ดังนี้แล้ว จึงกล่าวว่า "หรือเพราะความที่เที่ยวไปใกล้" ดังนี้.

อนฺจฺจาสนฺโนปิ หิ นาติทูรปฺปวตฺตี สมีปจารี นาม โหติ. อปฺปนํ อุเปจฺจ จรนฺตีติ อุปจารานิ. อิโต ปุพฺเพ ปริกมฺมานนฺติ นานาวชฺชนวีถิยํ ปริกมฺมานํ. เอตฺถาติ

จริงอยู่ บุคคลแม้ว่าอยู่ไม่ใกล้นักเป็นไปอยู่ในที่ไม่ไกลเกินไป ก็ชื่อว่าเป็นสมีปจารี ผู้เที่ยวไปใกล้. กามาวจรชวนะ ชื่อว่า อุปจาระ เพราะอรรถว่า เที่ยวไปใกล้อัปปนา. คำว่า

[๑] ฉ. ...ปฺปตฺติยา.

เอเตสุ ปริกมฺมุปจารานุโลมสญฺญิเตสุ. สพฺพนฺติมนฺติ ตติยํ, จตุตฺถํ วา.

(เพราะอนุโลม) ต่อบริกรรมทั้งหลายในตอนก่อนแต่นี้ คือ (เพราะอนุโลม) ต่อบริกรรมทั้งหลาย ในวิถีที่มีอาวัชชนะต่าง ๆ กัน. คำว่า ในกามาวจรชวนะเหล่านี้ คือ ในกามาวจรชวนะ ที่หมายรู้ว่าเป็นบริกรรม อุปจาระ และอนุโลม เหล่านี้. คำว่า ดวงสุดท้ายของทั้งหมด ได้แก่ ดวงที่ ๓, หรือดวงที่ ๔.

ปริตฺตโคตฺตาภิภวนโตติ ปริตฺตสฺส โคตฺตสฺส อภิภวนโต. คํ ตายตีติ หิ โคตฺตํ. "ปริตฺตนฺ"ติ ปวตฺตมานํ อภิธานํ, พุทฺธิญฺจ เอกํสิกวิสยตาย รกฺขตีติ ปริตฺตโคตฺตํ. ยถา หิ พุทฺธิ อารมฺมณภูเตน อตฺเถน วินา น วตฺตติ, เอวํ อภิธานํ อภิเธยฺยภูเตน.

บทว่า ปริตฺตโคตฺตาภิภวนโต แปลว่า เพราะครอบงำปริตตโคตร. จริงอยู่ ชื่อว่า โคตร เพราะอรรถว่ารักษาชื่อไว้. ชื่อว่า ปริตตโคตร เพราะอรรถว่า รักษาอภิธาน (ชื่อ)ที่เป็นไปว่า "ปริตตะ" และพุทธิ(ความรู้จักชื่อ) โดยความเป็นวิสัยอันมีอยู่โดยส่วนเดียว. เปรียบเหมือนว่าพุทธิ ย่อมไม่เป็นไป โดยเว้นสภาวะอันเป็นอารมณ์ฉันใด, อภิธาน ก็ย่อมไม่เป็นไปโดยเว้นสภาวะ อันเป็นสิ่งที่ควรตั้งชื่อ ฉันนั้น.

ตสฺมา โส ตานิ ตายติ รกฺขตีติ วุจฺจติ. ตํ ปน มหคฺคตานุตฺตรวิธุรํ กามตณฺหาย โคจรภูตํ กามาวจรธมฺมานํ อาเวณิกรูปํ หฏฺฐพฺพํ. มหคฺคตโคตฺเตปิ อิมินา นเยน อตฺโถ เวทิตพฺโพ. ภาวนโตติ อุปฺปาทนโต.

เพราะฉะนั้น สภาวะนั้น จึงกล่าวได้ว่า ย่อมป้องกัน คือย่อมรักษา พุทธิและอภิธานเหล่านั้นไว้. ก็ปริตตโคตรนั้น พึงเห็นว่า เป็นสภาวะอย่างหนึ่งเฉพาะ แห่งกามาวจรธรรมทั้งหลาย ซึ่งแยกจากมหัคตธรรม และโลกุตรธรรม เป็นอารมณ์ของกามตัณหา. พึงทราบความหมาย แม้ในมหัคตโคตร โดยนัยนี้. บทว่า ภาวนโต แปลว่า เพราะทำ (มหัคตโคตร) ให้เกิดขึ้น.

อวิเสเสน สพฺเพสํ สพฺพา สมญฺญาติ ปฐมนโย คหิตคฺคหณํ โหตีติ อาห "อคฺคหิตคฺคหเณนา"ติอาทิ. นานาวชฺชนปริกมฺมเมว ปริกมฺมนฺติ อธิปฺปาเยน "ปฐมํ วา อุปจารนฺ"ติอาทิ วุตฺตํ. จตุตฺถํ อปฺปนาจิตฺตํ, ปญฺจมํ วา อปฺปนาจิตฺตํ ปุพฺเพ วุตฺตนเยน สเจ จตุตฺถํ โคตฺรภู โหตีติ อตฺโถ. ปญฺจมํ วาติ วา-สทฺโท อนิยเม.

นัยแรก เป็นการถือเอาชื่อที่ได้ถือเอาแล้ว โดยไม่แปลกกัน คือ ชวนจิตทุกดวงได้ชื่อ(แต่ละชื่อ) ทั้งหมด เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "โดยการถือเอาชื่อที่ยังมิได้ถือเอา" ดังนี้เป็นต้น. เพราะประสงค์ว่า บริกรรมอันมีอาวัชชนะต่าง ๆ กัน (มีในวิถีต่าง ๆ กัน) นั่นเอง ชื่อว่า บริกรรม ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "อีกอย่างหนึ่ง ดวงที่ ๑ ชื่อว่า อุปจาระ" ดังนี้เป็นต้น. ความว่า ดวงที่ ๔ เป็นอัปปนาจิต, หรือว่า

ดวงที่ ๕ เป็นอัปปนาจิต ถ้าหากว่าดวงที่ ๔ เป็นโคตรภู ตามนัยที่ได้กล่าวแล้วในตอนต้น. วาศัพท์ ในบทว่า ปญฺจมํ วา มีในอรรถว่า ไม่กำหนดแน่นอน.

สฺวายํ อนิยโม อิมินา การเณนาติ ทสฺเสตุํ "ตญฺจ โข ขิปฺปาภิญฺญาทนฺธาภิญฺญา-วเสนา"ติ วุตฺตํ. ตตฺถ ขิปฺปาภิญฺญสฺส จตุตฺถํ อปฺเปติ, ทนฺธาภิญฺญสฺส ปญฺจมํ. กสฺมา ปน จตุตฺถํ, ปญฺจมํ วา อปฺเปติ, น ตโต ปรนฺติ อาห "ตโต ปรํ ชวนํ ปตตี"ติ. ตโต ปญฺจมโต ปรํ ฉฏฺฐํ, สตฺตมญฺจ ชวนํ ปตนฺตํ วิย โหติ ปริกฺขีณชวตฺตาติ อธิปฺปาโย.

เพื่อแสดงว่า ความไม่กำหนดแน่นอนนี้นั้น มีได้ด้วยเหตุนี้ ดังนี้ ท่านจึงกล่าวว่า "ก็แล อัปปนาจิตนั้น ย่อมเป็นไปด้วยสามารถแห่งขิปปาภิญญา หรือ ทันธาภิญญา" ดังนี้. ในชวนจิตเหล่านั้น สำหรับขิปปาภิญญาบุคคล ชวนะดวงที่ ๔ ย่อมเป็นอัปปนา, สำหรับทันธาภิญญาบุคคล ชวนจิตดวงที่ ๕ ย่อมเป็นอัปปนา. ท่านอาจารย์ทำไว้ในใจว่า เพราะเหตุไรชวนจิตดวงที่ ๔, หรือว่าดวงที่ ๕ จึงเป็นอัปปนา, ชวนจิตดวงถัดไปจากนั้น ไม่เป็นอัปปนาเล่าดังนี้แล้ว จึงกล่าวว่า "ถัดจากนั้นไป ชวนะย่อมตกไป" ดังนี้. อธิบายว่า ชวนะดวงที่ ๖ ถัดไปจากชวนะดวงที่ ๕ นั้น และชวนะดวงที่ ๗ ย่อมเป็นเหมือนตกไป เพราะแล่นไปสิ้นรอบแล้ว ดังนี้.

คุณสุเทพ-คุณวราภรณ์ วัธนพงส์ และบุตร
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

ยถา อลทฺธาเสวนํ ปฐมชวนํ ทุพฺพลตฺตา โคตฺรภุํ น อุปฺปาเทติ, ลทฺธาเสวนํ ปน พลวภาวโต, ทุติยํ, ตติยํ วา โคตฺรภุํ อุปฺปาเทติ, เอวํ ลทฺธาเสวนตาย พลวภาวโต ฉฏฺฐํ, สตฺตมมฺปิ อปฺเปตีติ เถรสฺส อธิปฺปาโย. เตนาห "ตสฺมา ฉฏฺเฐปิ สตฺตเมปิ อปฺปนา โหตี"ติ. ตนฺติ เถรสฺส วจนํ.

คำอธิบายของพระเถระ มีว่า เปรียบเหมือนว่า ชวนะดวงที่ ๑ ซึ่งไม่ได้อาเสวนปัจจัย ก็ย่อมทำโคตรภูให้เกิดขึ้นมิได้ เพราะความที่ทรามกำลัง, ส่วนชวนะดวงที่ ๒ หรือที่ ๓ ซึ่งได้อาเสวนปัจจัยแล้ว ย่อมทำโคตรภูให้เกิดขึ้นได้ เพราะความที่มีกำลัง ฉันใด, ชวนะดวงที่ ๖ แม้ดวงที่ ๗ ย่อมเป็นอัปปนาได้ เพราะความที่มีกำลัง โดยภาวะที่ได้อาเสวนปัจจัย ฉันนั้น. เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "เพราะฉะนั้นอัปปนาย่อมมีได้แม้ในชวนะดวงที่ ๖ แม้ในชวนะดวงที่ ๗" ดังนี้. บทว่า ตํ ได้แก่คำพูดของพระเถระ.

สุตฺตสุตฺตานุโลมอาจริยวาเทหิ อนุปตฺถมฺภิตตฺตา วุตฺตํ "อตฺตโน มติมตฺตนฺ"ติ. "ปุริมา ปุริมา กุสลา ธมฺมา"ติ[๑] ปน สุตฺตปทมการณํ อาเสวนปจฺจยลาภสฺส พลวภาเว อเนกนฺติกตฺตา. ตถา หิ อลทฺธาเสวนาปิ ปฐมเจตนา ทิฏฺฐธมฺม-

ท่านกล่าวว่า "เป็นเพียงอัตโนมัติ (ความเห็นส่วนตัว)" ดังนี้ เพราะเป็นคำพูดที่วาทะของอาจารย์ อันอนุโลมต่อสูตรแห่งพระสูตรไม่ได้กล่าวสนับสนุนไว้. ก็บทแห่งสูตรที่ว่า "ปุริมา ปุริมา กุสลา ธมฺมา" กุศลธรรมทั้งหลาย ที่เกิดก่อน ๆ ดังนี้

[๑] อภิ. ป. ๔๐/๙.

เวทนียา โหติ, ลทฺธาเสวนา ทุติยเจตนา ยาว ฉฏฺฐเจตนา อปราปริยเวทนียา.

ไม่ใช่เหตุหรอก เพราะการได้อาเสวนปัจจัยไม่ใช่เหตุที่แน่นอน ในความมีกำลัง. จริงอย่างนั้น เจตนาในชวนะดวงที่ ๑ แม้ว่ายังไม่ได้อาเสวนปัจจัย ก็ยังเป็นทิฐธัมมเวทนียา (มีผลอันพึงเสวยได้ในอัตภาพนี้) ได้, ตั้งแต่เจตนาในชวนะดวงที่ ๒ จนถึงเจตนาในชวนะดวงที่ ๖ ซึ่งได้อาเสวนปัจจัยแล้ว เป็นอปราปริยเวทนียา (มีผลอันพึงเสวยได้ในภพต่อ ๆ ไป).

<u>จตุตฺถปญฺจเมสุ เยวา</u>ติอาทิ วุตฺตสฺเสวตฺถสฺส ยุตฺติทสฺสนมุเขน นิคมนตฺถํ วุตฺตํ. ตตฺถ ยทิ ฉฏฺฐสตฺตมํ ชวนํ ปติตํ นาม โหติ ปริกฺขีณชวตฺตา, กถํ สตฺตมชวนเจตนา อุปปชฺชเวทนียา, อานนฺตริยา จ โหตีติ ? นายํ วิเสโส อาเสวนปจฺจยลาเภน พลปฺปตฺติยา. กิญฺจรหิ กิริยาวตฺถาวิเสสโต.

คำว่า <u>ในชวนะดวงที่ ๔ หรือดวงที่ ๕ เท่านั้น</u> เป็นต้น ท่านกล่าวไว้ เพื่อย้ำถึงอรรถาธิบายอันได้กล่าวแล้วนั่นเอง โดยการแสดงข้อยุติ (คำพูดในอรรถกถา) ไว้ เป็นช่องทาง. ท้วงว่า ในบรรดาชวนะเหล่านั้น ถ้าหากว่าชวนะดวงที่ ๖ และดวงที่ ๗ ชื่อว่าเป็นอันตกไป เพราะแล่นไปสิ้นรอบแล้วไซร้, เจตนาในชวนะดวงที่ ๗ จะเป็นอุปปัชชเวทนียา (มีผลอันพึงเสวยในภพที่เข้าถึงถัดไป), และเป็นอานันตริยา (มีผลในลำดับ

ถัดไป หาผลของเจตนากรรมอื่นคั่นมิได้) ได้อย่างไร ? เฉลยว่า ความพิเศษข้อนี้หามีเพราะการถึงกำลัง โดยการได้อาเสวนปัจจัยไม่. โดยที่แท้แล้ว ย่อมมีโดยความต่างกันแห่งตำแหน่งที่กระทำ.

กิริยาวตฺถา หิ อารมฺภมชฺฌปริโยสานวเสน ติวิธา. ตตฺถ จ ปริโยสานาวตฺถาย สนฺนิฏฺฐาปกเจตนาภาเวน อุปปชฺช-เวทนียาทิตา โหติ, น พลวภาเวนาติ ทฏฺฐพฺพํ. ปฏิสนฺธิยา อนนฺตรปจฺจยภาวิโน วิปากสนฺตานสฺส อนนฺตรปจฺจยภาเวน ตถา อภิสงฺขตตฺตาติ จ วทนฺติ. ตสฺมา ฉฏฺฐสตฺตมานํ ปปาตาภิมุขตาย ปริกฺขีณชวตา น สกฺกา นิวาเรตุํ. ตถา หิ "ยถา หิ ปุริโส"ติอาทิ วุตฺตํ.

จริงอยู่ ตำแหน่งที่กระทำมี ๓ อย่าง โดยเกี่ยวกับเป็นตอนเริ่มต้น ท่ามกลาง และท้ายสุด. ก็ในตำแหน่ง ๓ อย่างนั้น พึงเห็นว่า ความเป็นอุปปัชชเวทนียาเป็นต้น ย่อมมีได้โดยภาวะที่เจตนาในตำแหน่งท้ายสุด เป็นสันนิฏฐาปกะ (เป็นผู้ให้ตั้งลงคือให้สำเร็จกรรม), ไม่ใช่โดยความมีกำลัง. ก็อาจารย์หลายท่านกล่าวว่า (เจตนาที่เป็นอุปปัชช-เวทนียา) ย่อมมีเพราะความที่ถูกปัจจัยตกแต่งไว้โดยอาการอย่างนั้น โดยความเป็นอนันตรปัจจัยแก่ความสืบต่อของวิบาก ซึ่งมีความเป็นอนันตรปัจจัยแก่ปฏิสนธิ. เพราะฉะนั้นใคร ๆ ไม่อาจที่จะห้ามความแล่นไปสิ้นรอบ โดยภาวะที่บ่ายหน้าสู่เหวแห่งชวนะ

ดวงที่ ๖ และดวงที่ ๗ ได้. จริงอย่างนั้น ท่านอาจารย์ได้กล่าวไว้แล้วว่า "เหมือนอย่างบุรุษ" ดังนี้ เป็นต้น.

สา จ ปน อปฺปนา. อทฺธานปริจฺเฉโทติ กาลปริจฺเฉโท. โส ปเนตฺถ สตฺตสุ ฐาเนสุ กตฺถจิ อปริมาณจิตฺตกฺขณตาย, กตฺถจิ อติอิตฺตรขณตาย นตฺถีติ วุตฺโต. น เหตฺถ สมฺปุณฺณชวนวีถิ อทฺธา ลพฺภติ. เตเนวาห "เอตฺถ มคฺคานนฺตรํ ผลนฺ"ติอาทิ. เสสฏฺฐาเนสูติ ปฐมปฺปนา, โลกิยาภิญฺญา, มคฺคกฺขโณ, นิโรธา วุฏฺฐหนฺตสฺส ผลกฺขโณติ เอเตสุ จตูสุ ฐาเนสุ.

คำว่า สา จ ปน คือ สา จ ปน อปฺปนา. บทว่า อทฺธานปริจฺเฉโท แปลว่า การกำหนดเวลา. ก็การกำหนดเวลาในที่นี้นั้น ท่านกล่าวว่า หามีในฐานะ ๗ ไม่ เพราะในบางฐานะ มีขณะจิตหาปริมาณมิได้, ในบางฐานะ ก็มีขณะจิตน้อยยิ่งนัก. ความว่า ในฐานะเหล่านี้ จะหาวิถีที่มีชวนะสมบูรณ์มิได้เป็นแน่แท้. เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "ในฐานะเหล่านี้ ผลอันมีในลำดับแห่งมรรค" ดังนี้ เป็นต้น. คำว่า ในฐานะที่เหลือ ได้แก่ในฐานะ ๔ เหล่านี้ คือ อัปปนาครั้งแรก, โลกียอภิญญา, ขณะแห่งมรรค, ขณะแห่งผลของท่านผู้ออกจากนิโรธ ดังนี้.

เอตฺตาวตาติ เอตฺตเกน ภาวนากฺกเมน เอส โยคาวจโร ปฐมํ ฌานํ อุปสมฺปชฺช วิหรติ. เอวํ วิหรตา จ อเนน ตเทว ปฐมํ

บทว่า เอตฺตาวตา เชื่อมความว่า โดยลำดับแห่งภาวนาเพียงเท่านี้ พระโยคาวจรนี้ถึงซึ่งปฐมฌานอยู่. ก็ปฐมฌานนั้นนั่นแหละ

ฌานํ อธิคตํ โหติ ปฐวีกสิณนฺติ สมฺพนฺโธ. ที่พระโยคีนี้ ผู้อยู่ บรรลุแล้วตามประการดังกล่าวมานี้ ชื่อว่า เป็นปฐวีกสิณ ดังนี้.

๗๐. ตตฺถาติ ตสฺมึ ฌานปาเจ. วิวิจฺจิตฺวาติ วิสุํ หุตฺวา. เตนาห "วินา หุตฺวา อปกฺกมิตฺวา"ติ, ปชหนวเสน อปสกฺกิตฺวาติ อตฺโถ. วิวิจฺเจว กาเมหีติ เอตฺถ "วิวิจฺจา"ติ อิมินา วิเวจนํ ฌานกฺขเณ กามานํ อภาวมตฺตํ วุตฺตํ.

๗๐. บทว่า ตตฺถ ความเท่ากับ ตสฺมึ โยค ฌานปาเจ แปลว่า ในฌานปาฐะนั้น. บทว่า วิวิจฺจิตฺวา (สงัดแล้ว) คือ เป็นอันแยกเป็นต่างหากได้แล้ว. เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "คือเป็นอันเว้นไปหลีกไป" ดังนี้, ความว่า หลีกไปด้วยอำนาจการละได้. เพื่อแสดงความว่า ด้วยบทว่า "วิวิจฺจ" (สงัดแล้ว)นี้ ในข้อว่า วิวิจฺเจว กาเมหิ ดังนี้นี้ เป็นอันตรัสถึงความสงัด ว่า เป็นเพียงความไม่มีแห่งกามทั้งหลาย ในขณะแห่งฌาน.

"วิวิจฺเจวา"ติ ปน อิมินา เอกํสโต กามานํ วิเวเจตพฺพตาทีปเนน ตปฺปฏิปกฺขตา ฌานสฺส, กามวิเวกสฺส จ ฌานาธิคมุปายตา ทสฺสิตา โหตีติ อิมมตฺถํ ทสฺเสตุํ "ปฐมํ ฌานนฺ"ติอาทึ วตฺวา ตเมวตฺถํ ปากฏตรํ กาตุํ "กถนฺ"ติอาทิ วุตฺตํ.

ส่วนด้วยบทว่า "วิวิจฺเจว" (สงัดแล้วแน่เทียว) นี้ เป็นอันทรงแสดงความที่ฌานเป็นปฏิปักษ์ต่อกามนั้น โดยการแสดงภาวะที่กามทั้งหลาย พึงถูกทำให้สงัดไปโดยส่วนเดียว, และเป็นอันทรงแสดงถึงความที่ความสงัดจากกามเป็นอุบายบรรลุฌาน ดังนี้นี้ ท่าน

อาจารย์จึงกล่าวว่า "ปฐมํ ฌานํ" ดังนี้ เป็นต้น แล้วกล่าวว่า "คืออย่างไร" ดังนี้ เป็นต้น เพื่อทำความข้อนั้นนั่นแหละให้ชัดเจนยิ่งขึ้น.

"อนฺธกาเร สติ ปทีโปภาโส วิยา"ติ เอเตน ยถา ปทีโปภาสาภาเวน รตฺติยํ อนฺธการาภิภโว, เอวํ ฌานาภาเวน สตฺตสนฺตติยํ กามาภิภโวติ ทสฺเสติ.

ด้วยคำว่า "เหมือนเมื่อมีความมืด แสงสว่างแห่งประทีป ก็ย่อมเป็นไปมิได้ฉะนั้น" ดังนี้ นี้ ท่านแสดงว่า ความมืดครอบงำเอาได้ในตอนกลางคืน ก็เพราะไม่มีแสงสว่างแห่งประทีป ฉันใด, กามครอบงำเอาได้ในสันดานของสัตว์ ก็เพราะไม่มีฌาน ฉันนั้น.

เอตนฺติ ปุพฺพปเทเยว อวธารณวจนํ. น โข ปน เอวํ ทฏฺฐพฺพํ "กาเมหิ เอวา"ติ อวธารณสฺส อกตตฺตา. นิสฺสรนฺติ นิคจฺฉนฺติ เอเตน, เอตฺถ วาติ นิสฺสรณํ. เก นิคจฺฉนฺติ ? กามา, เตสํ กามานํ นิสฺสรณํ ปหานํ, ตนฺนิสฺสรณํ, ตโต.

บทว่า เอตํ คือ คำจำกัดความในบทหน้านั่นเอง. ก็แล คำจำกัดความว่า เอว นี้ ไม่ควรเห็นอย่างนี้ เพราะมิได้ทรงกระทำคำจำกัดความไว้ว่า "กาเมหิ เอว" จากกามทั้งหลายแน่เทียว (ทรงกระทำไว้ว่า วิวิจฺเจว สงัดแล้วแน่เทียว ต่างหาก). ฌานชื่อว่า นิสสรณะ เพราะอรรถว่า เป็นเครื่องสลัดออก หรือเป็นที่สลัดออก คือออกไป. อะไรออกไป ? กามทั้งหลายออกไป,

เครื่องสลัดออกไป คือ เครื่องละกามเหล่านั้น, ชื่อว่า เครื่องสลัดออกไปซึ่งกามเหล่านั้น ได้แก่ เพราะเป็นเครื่องสลัดออกไปซึ่งกามทั้งหลายนั้น.

กถํ ปน สมาเน วิกฺขมฺภเน กามานเมเวตํ นิสฺสรณํ, น พฺยาปาทาทีนนฺติ โจทนํ ยุตฺติโต, อาคมโต จ โสเธตุํ "กามธาตู"ติอาทิ วุตฺตํ. ตตฺถ กามธาตุสมติกฺกมนโตติ สกลสฺสปิ กามภวสฺส สมติกฺกมปฏิปทาภาวโต. เตน อิมสฺส ฌานสฺส กามปริญฺญาภาวมาห. กามราคปฏิปกฺขโตติ วิกฺขมฺภนวิภาคสฺส กิเลสกามสฺส ปจฺจตฺถิกภาวโต.

ก็เพื่อจะชำระข้อทักท้วงที่ว่า เมื่อการข่มกิเลสมีอยู่ ฌานนี้ เป็นเครื่องสลัดออกไปซึ่งกามทั้งหลายเท่านั้น, ไม่เป็นเครื่องสลัดออกไปซึ่งธรรมอย่างอื่น มีพยาบาทเป็นต้นหรืออย่างไร ? ดังนี้ โดยยุติและโดยอาคม ท่านจึงกล่าวว่า "(เพราะก้าวล่วง)กามธาตุได้" ดังนี้เป็นต้น. ในคำเหล่านั้น คำว่า เพราะก้าวล่วงกามธาตุได้ คือเพราะความเป็นปฏิปทาก้าวล่วงกามภพ แม้ทั้งปวงได้. ด้วยคำนั้น ท่านกล่าวถึงความที่ฌานนี้เป็นกามปริญญา (ความกำหนดรู้กาม). คำว่า เพราะเป็นปฏิปักษ์ต่อกามราคะ คือ เพราะความเป็นข้าศึกต่อกิเลสกาม ที่กำลังจะกล่าวถึงการจำแนก.

เตน ยถา เมตฺตา พฺยาปาทสฺส, กรุณา วิหึสาย, เอวมิทํ ฌานํ กามราคสฺส อุชุวิปจฺจนีกภูตนฺติ ทสฺเสติ. เอวมตฺตโน ปวตฺติยา, วิปากปฺปวตฺติยา จ กามราคโต, กามธาตุโต จ วินิวตฺตสภาวตฺตา อิทํ ฌานํ วิเสสโต กามานเมว นิสฺสรณํ.

ด้วยคำนั้น ท่านแสดงว่า ฌานนี้ เป็นข้าศึกตรงต่อกามราคะ เหมือนอย่างที่เมตตาเป็นข้าศึกตรงต่อพยาบาท, กรุณาเป็นข้าศึกตรงต่อวิหิงสา ฉะนั้น. ฌานนี้เป็นเครื่องสลัดออกไปซึ่งกามทั้งหลายได้ โดยพิเศษทีเดียว เพราะมีสภาพหันกลับจากกามราคะ, และจากกามธาตุ ตามความเป็นไปของตน (ตัวฌานเอง), และตามความเป็นไปแห่งวิบากตามประการดังกล่าวมานี้.

สฺวายมตฺโถ ปาฬคโตเอวาติ อาห "ยถาหา"ติอาทิ. กามญฺเจ ตมตฺถํ ทีเปตุํ ปุริมปเทเยว อวธารณํ คหิตํ, อุตฺตรปเทปิ ปน ตํ คเหตพฺพเมว ตถา อตฺถสมฺภวโตติ ทสฺเสตุํ "อุตฺตรปเทปี"ติอาทิ วุตฺตํ. อิโตติ กามจฺฉนฺทโต. เอส นิยโม.

ความข้อนั้นนั้น มีอยู่ในพระบาลีแล้วทีเดียว เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "เหมือนอย่างที่ท่านพระสารีบุตร กล่าวไว้" ดังนี้ เป็นต้น. ทรงถือเอาคำจำกัดความไว้ในบทหน้าเท่านั้น เพื่อแสดงความหมายนั้น ก็จริง, ถึงกระนั้น เพื่อแสดงว่าแม้ในบทหลัง ก็ควรถือเอาคำจำกัดความนั้นทีเดียว เพราะมีความหมายอย่างนั้นเหมือนกัน ดังนี้ ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "(แต่ก็ควรกล่าวไว้) ในบทหลังด้วย" ดังนี้เป็นต้น.

บทว่า อิโต ได้แก่จากกามฉันทะ. บทว่า เอส ได้แก่ข้อกำหนดแน่นอน.

สาธารณวจเนนาติ อวิเสสวจเนน. ตทงฺค-วิกฺขมฺภนสมุจฺเฉทปฏิปฺปสฺสทฺธินิสฺสรณวิเวกา ตทงฺควิเวกาทโย. จิตฺตกายอุปธิวิเวกา จิตฺตวิเวกาทโย. ตโย เอว อิธ ฌานกถายํ ทฏฺฐพฺพา สมุจฺเฉทวิเวกาทีนํ อสมฺภวโต.

คำว่า ด้วยคำพูดอันเป็นสาธารณะ คือ ด้วยคำพูดอันไม่พิเศษ. ตทังควิเวก วิกขัมภนวิเวก สมุจเฉทวิเวก ปฏิปัสสัทธิ-วิเวก และนิสสรณวิเวก ชื่อว่า วิเวกทั้งหลายมีตทังควิเวกเป็นต้น. จิตตวิเวก กายวิเวก และอุปธิวิเวก ชื่อว่า วิเวกทั้งหลายมีจิตตวิเวกเป็นต้น. พึงเห็นว่า ในฌานกถานี้ ได้แก่ วิเวก ๓ เท่านั้น เพราะวิเวกทั้งหลายมีสมุจเฉทวิเวกเป็นต้น เกิดไม่ได้.

นิทฺเทเสติ มหานิทฺเทเส[1] ตตฺถ หิ "อุทฺทานโต เทฺว กามา วตฺถุกามา กิเลสกามา จา"ติ อุทฺทิสิตฺวา "ตตฺถ กตเม วตฺถุกามา ? มนาปิยา รูปา ฯเปฯ มนาปิยา โผฏฺฐพฺพา"[2]ติอาทินา วตฺถุกามา นิทฺทิฏฺฐา.

คำว่า ในคัมภีร์นิเทศ คือ ในคัมภีร์มหานิเทศ. จริงอยู่ ในคัมภีร์มหานิเทศนั้น ท่านพระสารีบุตรยกหัวข้อขึ้นแสดงว่า "กามมี ๒ อย่าง โดยย่อ คือ วัตถุกาม และกิเลสกาม" ดังนี้ แล้วแสดงไขวัตถุกามไว้

---

[1] ขุ. จูฬ. ๓๐/๒๖.
[2] ขุ. มหา. ๒๙/๑.

เต ปน กามียนฺตีติ กามาติ เวทิตพฺพา.

ด้วยคำว่า "ในกาม ๒ อย่างนั้น วัตถุกาม เป็นไฉน ? ได้แก่รูปที่น่ารัก น่าชอบใจ ฯลฯ โผฏฐัพพะที่น่ารัก น่าชอบใจ" ดังนี้ เป็นต้น. ก็ธรรมเหล่านั้น พึงทราบว่า ชื่อว่า กาม เพราะอรรถว่า อันสัตว์ทั้งหลายย่อมใคร่.

ตตฺเถวาติ นิทฺเทเส เอว. วิภงฺเคติ ฌานวิภงฺเค.[1] ปฏฺฐนากาเรน ปวตฺโต ทุพฺพโล โลโภ ฉนฺทนฏฺเฐน ฉนฺโท, ตโต พลวา รญฺชนฏฺเฐน ราโค, ตโตปิ พลวตโร พหลราโค ฉนฺทราโค. นิมิตฺตานุพฺยญฺชนานิ สงฺกปฺเปติ เอเตนาติ สงฺกปฺโป, ตถาปวตฺโต โลโภ, ตโต พลวา รญฺชนฏฺเฐน ราโค, สงฺกปฺปนวเสเนว ปวตฺโต ตโตปิ พลวตโร สงฺกปฺปราโคติ.

บทว่า ตตฺเถว ได้แก่ ในคัมภีร์นิเทศนั้นนั่นแหละ. คำว่า ในคัมภีร์วิภังค์ คือในฌานวิภังค์. โลภะที่ทรามกำลัง อันเป็นไปโดยอาการที่ปรารถนา ชื่อว่า ฉันทะ โดยความหมายว่าพอใจ, โลภะ ที่มีกำลังกว่าฉันทะนั้น ชื่อว่า ราคะ โดยความหมายว่ากำหนัด, ราคะที่หนาแน่นมีกำลังยิ่งกว่าราคะแม้นั้น ชื่อว่า ฉันทราคะ. ชื่อว่า สังกัปปะ เพราะอรรถว่า เป็นเครื่องตรึกถึงนิมิต และอนุพยัญชนะ, ได้แก่ โลภะที่เป็นไปโดยอาการนั้น, โลภะที่มีกำลังกว่า สังกัปปะนั้น ชื่อว่า ราคะ โดยความหมายว่ากำหนัด, โลภะอันมีกำลังยิ่งกว่าราคะแม้นั้น ซึ่งเป็นไป

[1] อภิ. วิ. ๓๕/๓๔๗.

โดยเกี่ยวกับการตรึกนั่นแหละ ชื่อว่าสังกัปปราคะ ฉะนี้แล.

สฺวายํ ปเภโท เอกสฺเสว โลภสฺส ปวตฺติอาการวเสน, อวตฺถาเภทวเสน จ เวทิตพฺโพ. ยถา "วจฺโฉ ทโม พลิพทฺโท"ติ. อิเม กิเลสกามา. กาเมนฺตีติ กามา, กาเมนฺติ เอเตหีติ วา.

การจำแนกนี้นั้น บัณฑิตพึงทราบโดยเกี่ยวกับอาการเป็นไป, และโดยเกี่ยวกับความต่างกันแห่งฐานะที่ตั้ง (อวัตถา) แห่งโลภะอันเดียวนั่นเทียว. เหมือนอย่างที่กล่าวว่า "วจฺโฉ – ลูกโค, ทโม – โคฝึก, พลิพัทโธ – โคงาน" ดังนี้ ฉะนั้น. ชื่อว่าธรรมเหล่านี้ ได้แก่ กิเลสกามทั้งหลาย. กิเลสมีฉันทะเป็นต้น ชื่อว่า กาม เพราะอรรถว่าใคร่, หรือ เพราะอรรถว่า เป็นเหตุใคร่.

เอวํ หิ สตีติ เอวํ อุภเยสมฺปิ กามานํ สงฺคเห สติ. วตฺถุกาเมหิปีติ "วตฺถุกาเมหิ วิวิจฺเจวาปี"ติ อตฺโถ ยุชฺชตีติ เอวํ ยุชฺชมานตฺถนฺตรสมุจฺจยฏฺโฐ ปิ-สทฺโท, น กิเลสกามสมุจฺจยฏฺโฐ. กสฺมา ? อิมสฺมึ อตฺเถ กิเลสกาเมหิ วิเวกสฺส ทุติยปเทเนว วุตฺตตฺตา. เตนาติ วตฺถุกามวิเวเกน.

คำว่า ก็เมื่อเป็นอย่างนี้ คือ เมื่อมีการสงเคราะห์เอากามทั้ง ๒ อย่าง อย่างนี้. คำว่า (สงัด)แม้จากวัตถุกามทั้งหลาย ความว่า ปิศัพท์ (ที่แปลว่า แม้) มีอรรถว่ารวบรวมเอาอรรถอื่นที่สมควรเข้ามา อย่างนี้ว่า จะมีความหมายว่า "สงัดจากวัตถุกามทั้งหลายด้วย" ดังนี้ ก็ควร ดังนี้, ไม่ใช่มี

อรรถว่า รวบรวมเอากิเลสกามเข้ามา. เพราะเหตุไร ? เพราะในอรรถนี้ ท่านกล่าวความสงัด จากกิเลสกามทั้งหลายไว้ด้วยบทที่ ๒ แล้วทีเดียว. บทว่า เตน (ด้วยบทว่า สงัดจากกามทั้งหลายแล้วแน่เทียวนั้น) ได้แก่ ด้วยความสงัดจากวัตถุกาม.

กายวิเวโก วุตฺโต โหติ ปุตฺตทาราทิ-ปริคฺคหวิเวกทีปนโต. ปุริเมนาติ กายวิเวเกน. เอตฺถาติ "วิวิจฺเจว กาเมหิ, วิวิจฺจ อกุสเลหิ ธมฺเมหี"ติ เอตสฺมึ ปทฺทวเย, อิโต วา นิทฺธาริเต วิเวกทฺวเย. อกุสล-สทฺเทน ยทิปิ กิเลสกามา, สพฺพา-กุสลาปิ วา คหิตา, สพฺพถา ปน กิเลสกาเมหิ วิเวโก วุตฺโตติ อาห "ทุติเยน กิเลสกาเมหิ วิเวกวจนโต"ติ.

ชื่อว่า เป็นอันตรัสถึงกายวิเวก เพราะแสดงถึงความสงัด จากการครอบครองผู้อื่นมีบุตรภรรยาเป็นต้น. คำว่า ด้วยบทแรก คือด้วยกายวิเวก. บทว่า เอตฺถ คือใน ๒ บท ที่ว่า "วิวิจฺเจว กาเมหิ, วิวิจฺจ อกุสเลหิ ธมฺเมหิ" นี้, หรือในวิเวกทั้ง ๒ ที่ถอนออกไปจากบทเหล่านี้. ด้วยศัพท์ว่า อกุศล จะเป็นอันถือเอากิเลสกามทั้งหลาย หรือแม้อกุศลทั้งปวงได้ก็จริง ถึงกระนั้นก็เป็นอันตรัสถึงความสงัดจากกิเลสกามทั้งหลายได้โดยประการทั้งปวง เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "ด้วยบทที่ ๒...เพราะเป็นคำตรัสถึงความสงัดจากกิเลสกาม ทั้ง-หลาย" ดังนี้.

คุณพรทิพย์ สัตยอุดม
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

ทุติเยนาติ จ จิตฺตวิเวเกนาติ อตฺโถ. เอเตสนฺติ ยถาวุตฺตานํ ทฺวินฺนํ ปทานํ, นิทฺธารเณ เจตํ สามิวจนํ. ตณฺหาทิสงฺกิเลสานํ วตฺถุโน ปหานํ สงฺกิเลสวตฺถุปฺปหานํ. โลลภาโว นาม ตตฺถ ตตฺถ รูปาทีสุ ตณฺหุปฺปาโท, ตสฺส เหตุ วตฺถุกามา เอว เวทิตพฺพา.

ก็คำว่า ด้วยบทที่ ๒ มีความหมายว่า ด้วยจิตตวิเวก. บทว่า เอเตสํ (บรรดาบทเหล่านี้) คือบรรดาบททั้ง ๒ ตามที่กล่าวแล้ว, ก็คำนี้เป็นฉัฏฐีวิภัตติ ในอรรถว่านิทธารณะ. การละที่ตั้งอาศัยแห่งสังกิเลสมีตัณหาเป็นต้น ชื่อว่า การละวัตถุแห่งสังกิเลส. ตัณหาที่มีความเกิดขึ้น ในอารมณ์เหล่านั้น ๆ มีรูปเป็นต้น ชื่อว่าความละโมบ, พึงทราบว่า เหตุแห่งความละโมบนั้น ก็ได้แก่วัตถุกามนั่นเอง.

พาลภาโว อวิชฺชา, ทุจฺจินฺติตจินฺติตาทิ วา, ตสฺส อโยนิโสมนสิกาโร, สพฺเพปิ วา อกุสลา ธมฺมา เหตุ. กามคุณาธิคมเหตุปิ ปาณาติปาตาทิอสุทฺธปฺปโยโค โหตีติ ตพฺพิเวเกน ปโยคสุทฺธิ วิภาวิตา. ตณฺหาสงฺกิเลสโสธเนน, วิวฏฺฏูปนิสฺสยสํวฑฺฒเนน จ อชฺฌาสยวิโสธนํ อาสยโปสนํ. กาเมสูติ นิทฺธารเณ ภุมฺมํ.

ชื่อว่า ความเป็นพาล ได้แก่ อวิชชา, หรือความคิดที่คิดชั่วเป็นต้น, อโยนิโสมนสิการหรืออกุศลธรรมแม้ทั้งหมด ชื่อว่าเหตุแห่งความเป็นพาลนั้น. ประโยคที่ไม่บริสุทธิ์มีปาณาติบาตเป็นต้น ย่อมมีได้ แม้เพราะการได้กามคุณเป็นเหตุ เพราะเหตุนั้น ความหมดจดแห่งประโยค จึงเป็นอันเปิดเผยได้ด้วยความสงัดจากกามนั้น. การทำอัธยาศัยให้หมดจด โดยการชำระสังกิเลสคือตัณหา,

และโดยการทำอุปนิสัย แห่งวิวัฏฏะให้เจริญ ชื่อว่า การทะนุบำรุงอัธยาศัย. บทว่า กาเมสุ เป็นสัตตมีวิภัตติในอรรถว่า นิทธารณะ.

อเนกเภโทติ กามาสวกามราคสํโยชนาทิวเสน, รูปตณฺหาทิวเสน จ อเนกปฺปเภโท. กามจฺฉนฺโทเยวาติ กามสภาโวเยว ฉนฺโท, น กตฺตุกมฺยตาฉนฺโท, นาปิ กุสลจฺฉนฺโทติ อธิปฺปาโย. ฌานปฏิปกฺขโตติ ฌานสฺส ปฏิปกฺขภาวโต ตํเหตุ ตํนิมิตฺตํ วิสุํ วุตฺโต. อกุสลภาวสามญฺเญน อคฺคเหตฺวา วิสุํ สรูเปน คหิโต. ยทิ กิเลสกาโมว ปุริมปเท วุตฺโต, กถํ พหุวจนนฺติ อาห "อเนกเภทโต"ติอาทิ.

คำว่า (กามฉันทะ) อันมีประเภทเป็นอเนก คือมีประเภทเป็นอเนกเกี่ยวกับเป็นกามาสวะ กามราคสังโยชน์เป็นต้น, และโดยเกี่ยวกับเป็นรูปตัณหาเป็นต้น. คำว่า กามฉันทะนั่นเอง ได้แก่ฉันทะอันมีความใคร่เป็นสภาวะนั่นเอง, อธิบายว่า ไม่ใช่กัตตุกัมยตาฉันทะ, ทั้งไม่ใช่กุศลฉันทะ. คำว่า เพราะเป็นปฏิปักษ์ต่อฌาน ความว่า เพราะความที่เป็นปฏิปักษ์ต่อฌาน คือเพราะเหตุที่เป็นปฏิปักษ์ต่อฌานนั้น เพราะนิมิตที่เป็นปฏิปักษ์ต่อฌานนั้น จึงตรัสแยกเป็นอีกอย่างต่างหาก. คือ ทรงถือเอากามฉันทะโดยเป็นสภาวะมีอยู่อย่างหนึ่งต่างหาก ไม่ทรงถือเอาตามความที่เป็นอกุศลเสมอเหมือนกัน. ท่านอาจารย์ทำไว้ในใจว่า ถ้าหากว่าตรัสเฉพาะกิเลสกามเท่านั้นไว้ในบทต้น, คำพูดจะเป็น

พหุวจนะได้อย่างไร ดังนี้แล้ว จึงกล่าวว่า "เพราะกามฉันทะนั้น มีประเภทเป็นอเนก" ดังนี้เป็นต้น.

อญฺเญสมฺปิ ทิฏฺฐิมานอหิริกาโนตฺตปฺปาทีนํ, ตํสหิตผสฺสาทีนญฺจ. อุปริวุจฺจมานานิ ฌานงฺคานิ อุปริฌานงฺคานิ, เตสํ อตฺตโน ปจฺจนีกานํ ปฏิปกฺขภาวทสฺสนโต ตปฺปจฺจนีกนีวรณวจนํ. นีวรณานิ หิ ฌานงฺคปจฺจนีกานิ เตสํ ปวตฺตินิวารณโต. สมาธิ กามจฺฉนฺทสฺส ปฏิปกฺโข ราคปฺปณิธิยา อุชุวิปจฺจนีกภาวโต, นานารมฺมเณหิ ปโลภิตสฺส ปริพฺภมนฺตสฺส จิตฺตสฺส สมาธานโต จ.

ชื่อว่า ธรรมทั้งหลายแม้อย่างอื่น ได้แก่ ธรรมทั้งหลายมีทิฐิ มานะ อหิริกะ อโนตตัปปะเป็นต้น, และธรรมทั้งหลายมีผัสสะเป็นต้น ที่เป็นไปร่วมกันกับทิฐิเป็นต้นนั้น. องค์ฌานทั้งหลายที่จะกล่าวถึงข้างหน้า ชื่อว่า อุปริฌานงฺคานิ, มีพระดำรัสตรัสถึงนิวรณ์อันเป็นข้าศึกขององค์ฌานนั้น เพราะทรงแสดงถึงภาวะที่องค์ฌานเหล่านั้น เป็นปฏิปักษ์ต่อธรรมอันเป็นข้าศึกของตน. จริงอยู่ นิวรณ์ทั้งหลายเป็นข้าศึกขององค์ฌาน เพราะห้ามความเป็นไป แห่งองค์ฌานเหล่านั้น. สมาธิ ชื่อว่า เป็นปฏิปักษ์ต่อกามฉันทะ เพราะความเป็นข้าศึกตรงของปณิธิ (ความปรารถนา) คือ ราคะ, และเพราะการทำจิตที่ถูกอารมณ์ต่าง ๆ ประเล้าประโลมแล้ว ให้ตั้งมั่นเสมอได้.

ปีติ พฺยาปาทสฺส ปฏิปกฺขา ปาโมชฺเชน สมานโยคกฺเขมตฺตา. วิตกฺโก ถีนมิทฺธสฺส ปฏิปกฺโข โยนิโส สงฺกปฺปนวเสน สวิปฺผารปฺปวตฺติโต. สุขํ อวูปสมานุตาปสภาวสฺส อุทฺธจฺจกุกฺกุจฺจสฺส ปฏิปกฺขํ วูปสนฺตสีตลสภาวตฺตา. วิจาโร วิจิกิจฺฉาย ปฏิปกฺโข อารมฺมเณ อนุมชฺชนวเสน ปญฺญาปฏิรูปสภาวตฺตา. มหากจฺจานตฺเถเรน เทสิตปิฏกานํ[๑] สํวณฺณนา เปฏกํ, ตสฺมึ เปฏเก.

ปีติ ชื่อว่า เป็นปฏิปักษ์ต่อพยาบาท เพราะด้วยปราโมทย์ จึงมีความเกษมจากโยคะได้. วิตก ชื่อว่า เป็นปฏิปักษ์ต่อถีนมิทธะ เพราะเป็นไปพร้อมกับความแผ่ไป โดยเกี่ยวกับเป็นความตรึกโดยถูกทาง. สุข ชื่อว่า เป็นปฏิปักษ์ต่ออุทธัจจกุกกุจจะ อันมีความไม่สงบ และความเดือดร้อนในภายหลัง เพราะเป็นสภาวะที่สงบ และเยือกเย็น. วิจาร ชื่อว่า เป็นปฏิปักษ์ต่อวิจิกิจฉา เพราะมีสภาวะเปรียบได้กับปัญญา โดยเกี่ยวกับเป็นความตามเคล้าในอารมณ์. คำสังวรรณนาปิฎกที่พระมหากัจจายนเถระแสดงไว้ ชื่อว่า คัมภีร์เปฏกะ, ได้แก่ในคัมภีร์เปฏกะนั้น.

ปญฺจกามคุณเภทวิสยสฺสาติ รูปาทิปญฺจกามคุณวิเสสวิสยสฺส. อาฆาตวตฺถุเภทาทิวิสยานนฺติ พฺยาปาทวิเวกวจเนน "อนตฺถํ เม อจรี"ติ[๒] อาทิอาฆาตวตฺถุเภทวิสยสฺส

คำว่า ซึ่งมีประเภทแห่งกามคุณ ๕ เป็นอารมณ์ คือ ซึ่งมีกามคุณ ๕ ต่าง ๆ กัน มีรูปเป็นต้นเป็นอารมณ์. คำว่า อันมีประเภทแห่งอาฆาตวัตถุเป็นต้นเป็นอารมณ์ ความว่า ด้วย

---

[๑] ฉ. เทสิตํ ปิฏกานํ.

[๒] ที. ปา. ๑๑/๒๗๗, องฺ. ทสก. ๒๔/๕๒๘.

โทสสฺส, โมหาธิเกหิ ถีนมิทฺธาทีหิ วิเวกวจเนน ปฏิจฺฉาทนวเสน ทุกฺขาทิ-ปุพฺพนฺตาทิเภทวิสยสฺส โมหสฺส วิกฺขมฺภน-วิเวโก วุตฺโต.

คำว่า สงัดจากพยาบาท เป็นอันท่านกล่าวถึงความสงัดเพราะการข่มโทสะ อันมีประเภทแห่งอาฆาตวัตถุมีอาทิว่า "เขาได้ประพฤติสิ่งที่เป็นอนัตถะ (ฉิบหาย) แก่เรา" ดังนี้ เป็นอารมณ์, ด้วยคำว่า สงัดจากนิวรณ์มีถีนมิทธะเป็นต้น อันมีโมหะเป็นใหญ่ เป็นอันท่านกล่าวถึงความสงัด เพราะการข่มโมหะอันมีประเภทแห่งสัจจะ ๔ มีทุกข์เป็นต้น และขันธ์ส่วนอดีตเป็นต้น เป็นอารมณ์ โดยเกี่ยวกับปิดบังไว้.

กามราคพฺยาปาทตเทกฏฺฐถีนมิทฺธาทิ-วิกฺขมฺภกญฺเจตํ สพฺพากุสลปฏิปกฺขสภาวตฺตา. สพฺพกุสลานํ เตน สภาเวน สพฺพา-กุสลปฺปหายกํ โหติ, โหนฺตมฺปิ กามราคาทิ-วิกฺขมฺภนสภาวเมว โหติ ตํสภาวตฺตาติ อวิเสเสตฺวา นีวรณากุสลมูลาทีนํ "วิกฺขมฺภน-วิเวโก วุตฺโต โหตี"ติ อาห.

ก็ปฐมฌานนี้ เป็นผู้ข่มกามราคะและพยาบาท และนิวรณ์ที่เหลือมีถีนมิทธะเป็นต้น อันตั้งอยู่ในจิตตุปบาทดวงเดียวกัน กับกามราคะและพยาบาทนั้น เพราะมีสภาวะเป็นปฏิปักษ์ต่ออกุศลทั้งปวง. ด้วยสภาวะนั้น จึงเป็นผู้ละอกุศลทั้งปวง, แม้เมื่อจะเกิดขึ้นก็ย่อมเกิดขึ้น เป็นสภาวะที่ข่มกามราคะเป็นต้น เพราะกุศลทั้งปวง มีการข่มกามราคะเป็นต้นนั้น เป็นสภาวะ เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์

จึงกล่าวไว้ไม่ให้แปลกกันว่า "เป็นอันตรัสถึงความสงัด เพราะการข่ม" ซึ่งนิวรณ์และอกุศลมูล เป็นต้นดังนี้.

๗๑. ยถาปจฺจยํ ปวตฺตมานานํ สภาวธมฺมานํ นตฺถิ กาจิ วสวตฺติตาติ วสวตฺติภาวนิวารณตฺถํ "วิตกฺกนํ วิตกฺโก"ติ วุตฺตํ. ตยิทํ "วิตกฺกนํ อีทิสมิทนฺ"ติ อารมฺมณสฺส ปริกปฺปนนฺติ อาห "โอหนนฺติ[๑] วุตฺตํ โหตี"ติ. ยสฺมา จิตฺตํ วิตกฺกพเลนารมฺมณํ อภิรุฬฺหํ วิย โหติ, ตสฺมา โส อารมฺมณาภินิโรปนลกฺขโณ วุตฺโต.

๗๑. สำหรับสภาวธรรมทั้งหลาย ที่กำลังเป็นไปตามปัจจัย หามีความเป็นไปในอำนาจอะไร ๆ ไม่ เพราะเหตุนั้น เพื่อป้องกันความ(เห็นว่า) เป็นไปในอำนาจ ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "ความตรึก ชื่อว่าวิตก" ดังนี้. ก็ความตรึกนั้นนั้น เป็นความดำริถึงอารมณ์ว่า "ความตรึกนี้ เป็นเช่นนี้" เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "มีอรรถาธิบายว่าเป็นความจดลง" ดังนี้. เพราะเหตุว่า จิตเป็นเหมือนย่างขึ้นสู่อารมณ์ได้ ด้วยกำลังของวิตก, เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวถึงวิตกนั้นว่า มีการยกจิตไว้ในอารมณ์เป็นลักษณะ.

ยถา หิ โกจิ ราชวลฺลภํ, ตํสมฺพนฺธินํ มิตฺตํ วา นิสฺสาย ราชเคหํ อาโรหติ

เปรียบเหมือนว่า คนบางคน เพราะอาศัยมิตรผู้เป็นราชวัลลภ, หรือเป็นญาติกับ

---

[๑] ฉ. อูหนนฺติ.

อนุปวิสติ, เอวํ วิตกฺกํ นิสฺสาย จิตฺตํ อารมฺมณํ อาโรหติ. ยทิ เอวํ กถํ อวิตกฺกํ จิตฺตํ อารมฺมณํ อาโรหตีติ ? วิตกฺกพเลเนว. ยถา หิ โส ปุริโส ปริจเยน เตน วินาปิ นิราสงฺโก ราชเคหํ ปวิสติ, เอวํ ปริจเยน วิตกฺเกน วินาปิ อวิตกฺกํ จิตฺตํ อารมฺมณํ อาโรหติ.

ราชวัลลภนั้น จึงย่างขึ้น คือตามเข้าไปยังพระราชวังได้ฉันใด, จิตเพราะอาศัยวิตก จึงย่างขึ้นสู่อารมณ์ได้ ฉันนั้น. ท้วงว่า ถ้าหากว่าเป็นอย่างนี้ จิตที่ไม่มีวิตก จะย่างขึ้นสู่อารมณ์ได้อย่างไรเล่า ? เฉลยว่า จิตที่ไม่มีวิตก ก็ย่างขึ้นสู่อารมณ์ได้ด้วยกำลังของวิตกนั่นแหละ. เปรียบเหมือนว่า คนผู้นั้น เพราะมีความคุ้นเคย แม้ว่าเว้นจากมิตรผู้เป็นราชวัลลภนั้น ก็เป็นผู้ที่ใคร ๆ ไม่ระแวง จึงเข้าไปสู่พระราชวังได้ ฉันใด, จิตเพราะมีความคุ้นเคย แม้ว่าเว้นจากวิตกไม่มีวิตก ก็ย่อมย่างขึ้นสู่อารมณ์ได้ ฉันนั้น.

<u>ปริจเยนาติ</u> จ สนฺตาเน ปวตฺตวิตกฺกภาวนาสงฺขาเตน ปริจเยน. วิตกฺกสฺส หิ สนฺตาเน อภิณฺหํ ปวตฺตสฺส วเสน <u>จิตฺตสฺส</u> อารมฺมณาภิรูหนํ จิรปริจิตํ. เตน ตํ กทาจิ วิตกฺเกน วินาปิ ตตฺถ ปวตฺเตว. ยถา ตํ ญาณสหิตํ หุตฺวา สมฺมสนวเสน จิรปริจิตํ กทาจิ ญาณวิรหิตมฺปิ สมฺมสนวเสน ปวตฺตติ,

ก็คำว่า <u>เพราะมีความคุ้นเคย</u> ได้แก่ เพราะมีความคุ้นเคย กล่าวคือ มีความเจริญแห่งวิตกที่เป็นไปใน(จิต)สันดาน. จริงอยู่ การย่างขึ้นสู่อารมณ์ เป็นอัน<u>จิต</u>คุ้นเคยมานาน ก็ด้วยอำนาจแห่งวิตกที่เป็นไปบ่อย ๆ ในสันดาน. เพราะเหตุนั้น ในบางเวลาจิตนั้น แม้ว่าเว้นจากวิตกไป ก็ยังเป็นไปในอารมณ์

ยถา วา กิเลสสหิตํ หุตฺวา ปวตฺตํ สพฺพโส กิเลสรหิตมฺปิ ปริจเยน กิเลสวาสนาวเสน ปวตฺตติ, เอวํ สมฺปทมิทํ ทฏฺฐพฺพํ.

นั้นได้อยู่นั่นเอง. เปรียบเหมือนว่า จิตนั้นเป็นธรรมชาติที่ประกอบร่วมกันกับญาณ คุ้นเคยเกี่ยวกับการพิจารณา (สังขารหรือสภาวธรรม) มานาน ในบางเวลา แม้ว่าละเว้นจากญาณ ก็ยังเป็นไปด้วยสามารถแห่งการพิจารณาได้ ฉันใด, อีกอย่างหนึ่ง เปรียบเหมือนว่า จิตเป็นธรรมชาติที่ประกอบกับกิเลสเป็นไป (ต่อมา) แม้ว่าละเว้นจากกิเลสแล้ว โดยประการทั้งปวง ก็ยังเป็นไปด้วยสามารถแห่งกิเลส พร้อมทั้งวาสนาเพราะความคุ้นเคยได้ ฉันใด, บัณฑิตพึงเห็นอุปมัยนี้ ฉันนั้นเหมือนกัน.

อาทิโต, อภิมุขํ วา หนนํ <u>อาหนนํ</u>. ปริโต, ปริวตฺเตตฺวา อาหนนํ <u>ปริยาหนนํ</u>. "รูปํ รูปํ, ปฐวี ปฐวี"ติ อาโกเฏนฺตสฺส วิย ปวตฺติ "<u>อาหนนํ</u>, <u>ปริยาหนนนฺ</u>"ติ จ เวทิตพฺพํ. <u>อานยนํ</u> จิตฺตสฺส อารมฺมเณ อุปนยนํ, อากฑฺฒนํ วา.

การจด(อารมณ์) ได้แต่แรก, หรือว่าเฉพาะหน้า ชื่อว่า <u>อาหนนํ</u>. การจด (อารมณ์) ผลัดเปลี่ยนไปโดยรอบ ชื่อว่า <u>ปริยาหนนํ</u>. พึงทราบว่า ความเป็นไปแห่งจิตซึ่งเสมือนเคาะ (อารมณ์) อยู่บ่อย ๆ ว่า "รูป รูป, ปฐวี ปฐวี" ดังนี้ เรียกว่า "<u>อาหนนํ</u>, และ <u>ปริยาหนนํ</u>". ชื่อว่า <u>การนำ</u>

(จิต) มาไว้ (ในอารมณ์) ได้แก่ การนำจิตเข้าไป, หรือการคร่าจิตมาไว้ในอารมณ์.

อนุสญฺจรณํ อนุปริคมนํ[๑] สฺวายํ วิเสโส สนฺตานมฺหิ ลพฺภมาโน เอว สนฺตาเน ปากโฏ โหตีติ ทฏฺฐพฺโพ. เสเสสุปิ เอเสว นโย. อนุมชฺชนํ อารมฺมเณ จิตฺตสฺส อนุมสนํ, ปริมชฺชนนฺติ อตฺโถ. ตถา หิ วิจาโร "ปริมชฺชนหตฺโถ วิย, สญฺจรณหตฺโถ[๒] วิยา"ติ จ วุตฺโต.

ชื่อว่า ความสัญจรตามไป ได้แก่ความตามไปโดยรอบ. ความแตกต่างกัน (แห่งวิตกกับวิจาร) นี้นั้น พึงเห็นว่า หาได้ใน (จิต)สันดานนั่นเอง เป็นอันปรากฏอยู่ในสันดาน. แม้ในบทที่เหลือ ก็มีนัยนี้แหละ. ชื่อว่า การตามเคล้า ได้แก่การตามลูบคลำในอารมณ์แห่งจิต, ความว่า ถูไปโดยรอบ. จริงอย่างนั้น ท่านกล่าวถึงวิจารไว้ว่า "เปรียบเหมือนมือที่ถูไปโดยรอบ และเปรียบเหมือนมือที่คอยแต่งไปข้างนั้นข้างนี้" ดังนี้.

ตตฺถาติ อารมฺมเณ. สหชาตานํ อนุโยชนํ อารมฺมเณ อนุวิจารณสงฺขาตอนุมชฺชนวเสเนว เวทิตพฺพํ. อนุปฺปพนฺธนํ อารมฺมเณ จิตฺตสฺส อวิจฺฉินฺนสฺส วิย ปวตฺติ.

บทว่า ตตฺถ ได้แก่ในอารมณ์. พึงทราบถึงการยังธรรมที่เกิดร่วมกัน ให้ตามประกอบในอารมณ์โดยเกี่ยวกับการตามเคล้า กล่าวคือ ความเที่ยวไปเนือง ๆ นั่นเทียว.

---

๑ ฉ. อนุปริพฺภมนํ.

๒ สี. ม. สํสรณ....

คุณระเบียบ จิตต์ประเสริฐ คุณถนอม-คุณทวีคูณ วรรณะ
ขออุทิศส่วนกุศลให้ นายธงไทย-นางบาง-นางบุศย์ ฅฤณวร, นายปาน-นางมุก

ตถา หิ โส "อนุสนฺทานตา"ติ[๑] นิทฺทิฏฺโฐ. เตเนว จ "ฆณฺฑานุรโว วิย, ปริพฺภมนํ วิยา"ติ จ วุตฺโต.

ชื่อว่า ความตามติดพัน ได้แก่ ความเป็นไปในอารมณ์แห่งจิต ดุจว่า ไม่ขาดสาย ฉะนั้น. จริงอย่างนั้น วิจารนั้นท่านได้แสดงไขแล้วว่า "อนุสนฺทานตา" ความตามติดพันดังนี้. และเพราะเหตุนั้นนั่นแหละ ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "เหมือนเสียงครวญแห่งระฆัง, และเหมือนการบินวนเวียน" ดังนี้.

กตฺถจีติ ปฐมชฺฌาเน, ปริตฺตจิตฺตุปฺปาเทสุ จ. วิจาโร โอฬาริกฏฺเฐน, วิจารสฺเสว จ ปุพฺพงฺคมฏฺเฐน อนุรวโต โอฬาริโก, ตสฺส จ ปุพฺพงฺคโม ฆณฺฑาภิฆาโต วิย วิตกฺโก. ยถา หิ ฆณฺฑาภิฆาโต ปฐมาภินิปาโต โหติ, เอวํ อารมฺมณาภิมุขนิโรปนฏฺเฐน วิตกฺโก เจตโส ปฐมาภินิปาโต โหติ.

คำว่า ในจิตบางดวง คือในปฐมฌาน, และในปริตตจิตตุปบาท (จิตตุปบาทที่เป็นกามาวจร) ทั้งหลาย. วิตก เหมือนการตีระฆัง ซึ่งหยาบกว่าเสียงครวญและออกหน้าเสียงครวญนั้น โดยอรรถว่าหยาบกว่าวิจาร, และ โดยอรรถว่าออกหน้าวิจารนั้นเทียว. เปรียบเหมือนว่า การตีระฆังเป็นการตกไปเฉพาะหน้าที่แรก ฉันใด, วิตกก็เป็นความตกไปเฉพาะหน้าที่แรกแห่งจิต โดยอรรถว่ายกจิตไว้เฉพาะหน้าต่ออารมณ์ ฉันนั้น.

---

[๑] อนุสนฺธนตาติ ภเวยฺย ธมฺมสงฺคณิยํ... จิตฺตสฺส อนุสนฺธนตา ...วิจาโร โหตีติ วุตฺตตฺตา, อภิ. สํ. ๓๔/๑๑.

คุณระเบียบ จิตต์ประเสริฐ คุณถนอม-คุณทวีคูณ วรรณะ
ขออุทิศส่วนกุศลให้ นายธงไทย-นางบาง-นางบุศย์ ตฤณวร, นายปาน-นางมูก

อภิฆาตคฺคหเณน เจตฺถ อภิฆาตโช สทฺโท คหิโตติ เวทิตพฺโพ. วิปฺผารวาติ วิจรณยุตฺโต สปริปฺผนฺโน.[๑] ปริพฺภมณํ วิย ปริสฺสยาภาววีมํสนตฺถํ. อนุปฺปพนฺเธน ปวตฺติยนฺติ อุปจาเร วา อปฺปนาย[๒] วา สนฺตาเนน ปวตฺติยํ.

ก็ด้วยศัพท์ว่า อภิฆาต การตี ในที่นี้พึงทราบว่า ท่านถือเอาเสียงที่เกิดจากการตี. คำว่า มีความแผ่ไป คือประกอบด้วยความเที่ยวไป เป็นไปกับความไหวตัว. (วิจาร) ชื่อว่า เหมือนการบินวนเวียน ก็เพื่อตรวจสอบถึงการไม่มีแห่งอันตราย (ตรวจสอบความปลอดภัย). คำว่า ในความเป็นไปโดยตามติดพันกัน คือ ในความเป็นไป โดยสืบต่อกันในอุปจาระ หรือในอัปปนา.

ตตฺถ หิ วิตกฺโก นิจฺจโล หุตฺวา อารมฺมณํ อนุปวิสิตฺวา วิย ปวตฺตติ, น ปฐมาภินิปาเต. ปากโฏ โหตีติ วิตกฺกสฺส วิเสโส อภินิโรปนากาโร โอฬาริกตฺตา ปฐมชฺฌาเน ปากโฏ โหติ, ตทภาวโต ปญฺจกนเย ทุติยชฺฌาเน วิจารสฺส วิเสโส อนุมชฺชนากาโร ปากโฏ โหติ.

จริงอยู่ ในอุปจาระและอัปปนานั้น วิตกเป็นธรรมชาติที่ไม่มีความหวั่นไหว เป็นไปราวกะว่า ตามเข้าไปสู่อารมณ์, ไม่ใช่วิตกในการตกไปเฉพาะหน้าที่แรก. คำว่า ย่อมเป็นอันชัดเจน ความว่า ความแตกต่าง (จากวิจาร) แห่งวิตกได้แก่อาการที่ยก (จิตขึ้นสู่อารมณ์) ย่อมเป็นอันชัดเจนในปฐมฌาน

---

๑ สปริปฺผนฺทโนติ ภเวยฺย วิสุทฺธิมคฺเค ปริปฺผนฺทนฏฺโฐติ วุตฺตตฺตา.

๒ ฉ. อปฺปนายํ.

คุณระเบียบ จิตต์ประเสริฐ คุณถนอม-คุณทวีคูณ วรรณะ

ขออุทิศส่วนกุศลให้ นายธงไทย-นางบาง-นางบุศย์ ตฤณวร, นายปาน-นางมุก

ก็เพราะความเป็นอาการที่หยาบ, ความแตกต่าง (จากวิตก) แห่งวิจาร ได้แก่อาการที่ตามเคล้า ย่อมเป็นอันชัดเจน ก็ในทุติยฌานในปัญจกนัย เพราะไม่มีวิตกนั้น.

วาลณฺฑุปกํ เอฬกโลมาทีหิ กตจุมฺพฏกํ. อุปฺปีฬนหตฺโถติ ปิณฺฑสฺส อุปฺปีฬนหตฺโถ. ตสฺเสว อิโตจิโต จ สญฺจรณหตฺโถ. มณฺฑลนฺติ กํสภาชนาทีสุ กิญฺจิ มณฺฑลํ วฏฺฏเลขํ กโรนฺตสฺส. ยถา ปุปฺผผลสาขาทิอวยววินิมุตฺโต อวิชฺชมาโนปิ รุกฺโข "สปุปฺโผ สผโล"ติ โวหรียติ, เอวํ วิตกฺกาทิองฺควินิมุตฺตํ อวิชฺชมานมฺปิ ฌานํ "สวิตกฺกํ, สวิจารนฺ"ติ โวหรียตีติ ทสฺเสตุํ "รุกฺโข วิยา"ติอาทิ วุตฺตํ.

แปรงที่ทำด้วยขนสัตว์มีขนแกะ เป็นต้น ชื่อว่า วาลณฺฑุปกํ. คำว่า มือที่คอยกดบีบ ได้แก่ มือที่คอยกดบีบก้อนดิน. มือที่เที่ยวแต่งก้อนดินนั้นนั่นแหละไปข้างนั้นข้างนี้ ชื่อว่า มือที่เที่ยวแต่งไปข้างนั้นข้างนี้. คำว่า รูปวงกลม คือ เมื่อบุคคลทำรูปวงกลม คือ รอยขีดเป็นวงอะไร ๆ เข้าที่วัตถุทั้งหลายมีภาชนะสำริดเป็นต้น. ท่านอาจารย์ประสงค์แสดงว่า ต้นไม้ แม้เมื่อยังไม่มีอันพ้นไปจากองค์ประกอบ มี ดอก ผล กิ่ง เป็นต้น เขาก็ย่อมเรียกกันว่า "ไม้ดอก ไม้ผล" ฉันใด, ฌาน แม้เมื่อยังไม่มีอันพ้นไปจากองค์มีวิตกเป็นต้น เขาก็ย่อมเรียกกันว่า "มีวิตก, มีวิจาร" ฉันนั้น ดังนี้ จึงกล่าวว่า "เหมือนต้นไม้" ดังนี้เป็นต้น.

ฌานภาวนาย ปุคฺคลวเสน เทเสตพฺพตฺตา "อิธ ภิกฺขเว[๑] ภิกฺขุ วิวิจฺเจว กาเมหี"ติอาทินา[๒] ปุคฺคลาธิฏฺฐาเนน ฌานานิ อุทฺทิฏฺฐานีติ. ยทิปิ วิภงฺเค[๓] ปุคฺคลาธิฏฺฐานากตา เทสนา, อตฺโถ ปน ตตฺราปิ วิภงฺเคปิ ยถา อิธ "อิมินา จ วิตกฺเกนา"ติอาทินา[๔] ธมฺมวเสน วุตฺโต, เอวเมว ทฏฺฐพฺโพ, ปรมตฺถโต ปุคฺคลสฺเสว อภาวโตติ อธิปฺปาโย.

เพราะความที่การเจริญฌาน น่าแสดงไว้โดยเกี่ยวกับบุคคล พระผู้มีพระภาคจึงทรงยกฌานขึ้นแสดง โดยเกี่ยวกับ เป็นบุคคลาธิษฐาน ด้วยคำว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในพระศาสนานี้ สงัดจากกามทั้งหลายแล้วแน่เทียว" ดังนี้ เป็นต้น ฉะนี้แล. ในคัมภีร์วิภังค์ ทรงกระทำเทศนา เป็นบุคคลาธิษฐานก็จริง, ถึงกระนั้นความหมายแม้ในที่นั้น คือแม้ในคัมภีร์วิภังค์ ก็เป็นอันตรัสไว้โดยเกี่ยวกับธรรมด้วยคำว่า "อิมินา จ วิตกฺเกน" ด้วยวิตกนี้ดังนี้เป็นต้น อันบัณฑิตพึงเห็นว่าเป็นอย่างเดียวกันกับในที่นี้แหละ, อธิบายว่า เพราะโดยปรมัตถ์ ไม่มีบุคคลเลย.

อตฺโถ ฯเปฯ ทฏฺฐพฺโพ ฌานสมงฺคิโน วิตกฺกวิจารสมงฺคิตาทสฺสเนน, ฌานสฺเสว

อีกอย่างหนึ่ง พึงเห็นอรรถาธิบายในคำนี้อย่างนี้ว่า ถึงกระนั้นความหมายแม้ในที่นั้น

---

[๑] ฉ. อยํ สทฺโท น ทิสฺสติ.
[๒] สํ. มหาวาร. ๑๙/๓๙๒.
[๓] อภิ. วิ. ๓๕/๓๔๘.
[๔] อภิ. วิ. ๓๕/๓๔๗.

สวิตกฺกสวิจารตาย วุตฺตตฺตาติ เอวํ วา เอตฺถ อตฺโถ ทฏฺฐพฺโพ.

บัณฑิตพึงเห็นว่า เป็นอย่างเดียวกันนี้แหละ เพราะตรัสถึงความที่ฌานนั่นเทียว มีวิตก มีวิจารไว้ โดยการแสดงถึงความที่บุคคลผู้พร้อมเพรียงด้วยฌาน เป็นผู้พร้อมเพรียงด้วยวิตกและวิจารดังนี้เถิด.

วิเวกาติ วิเวกา เหตุภูตาติ วิเวกสทฺทสฺส ภาวสาธนตํ สนฺธายาห. วิเวเกติ กตฺตุสาธนตํ, กมฺมสาธนตํ วา. "วิวิตฺโต"ติ หิ อิมินา นีวรเณหิ วินาภูโต เตหิ วิเวจิโตติ จ สาธนทฺวยมฺปิ สงฺคหิตเมวาติ.

ท่านอาจารย์กล่าวว่า วิเวกา จาก วิเวก หมายเอาความที่วิเวกศัพท์ เป็นภาวสาธนะ (แปลว่า ความสงัด) ว่า จากวิเวก (ความสงัด) อันเป็นเหตุ. บทว่า วิเวเก ในวิเวก ท่านกล่าวหมายเอาความเป็นกัตตุสาธนะ (ธรรมที่สงัด), หรือกัมมสาธนะ (ธรรมที่บุคคลสงัด). จริงอยู่ ด้วยคำว่า "วิวิตฺโต" (ธรรมที่สงัด, ธรรมที่บุคคลสงัด) นี้ เป็นอันสงเคราะห์ได้ทั้ง ๒ สาธนะทีเดียวว่า เป็นผู้เว้นจากนิวรณ์ทั้งหลาย และถูกบุคคลทำให้สงัดจากนิวรณ์เหล่านั้น ดังนี้แล.

๗๒. ปีนยตีติ[๑] ตปฺเปติ, วฑฺเฒติ วา. สมฺปิยายนลกฺขณาติ ปริตุสฺสนลกฺขณา. ปีนนรสาติ[๒] ปริพฺรูหนรสา. ผรณรสาติ ปณีตรูเปหิ กายสฺส พฺยาปนรสา. อุทคฺคภาโว โอทคฺยํ. ขุทฺทิกา ลหุํ โลมหํสนมตฺตํ กตฺวา ภินฺนา น ปุน อุปฺปชฺชติ. ขณิกา พหุลํ อุปฺปชฺชติ.

๗๒. บทว่า ปีนยติ แปลว่า ทำให้อิ่มเอิบ, หรือทำให้เจริญ. บทว่า สมฺปิยายนลกฺขณา แปลว่า มีความชื่นชมยินดีเป็นลักษณะ. คำว่า มีการทำ (กายและจิต) ให้อิ่มเอิบเป็นรส คือมีการทำ (กายและจิต) ให้เพิ่มพูนโดยรอบเป็นรส. คำว่า มีความแผ่ไปเป็นรส คือมีการทำกายให้ซาบซ่านด้วยรูปอันประณีตทั้งหลายเป็นรส. ความฟูขึ้นชื่อว่า โอทคฺยํ. ขุทฺทิกาปีติ (ในวิสุทธิมรรคเป็น ขุทฺทกาปีติ) กระทำเพียงแต่ให้โลมชาติลุกชันได้เล็กน้อย แล้วก็แตกทำลายไป ไม่เกิดขึ้นอีก. ขณิกาปีติ เกิดได้หลายครั้ง.

อุพฺเพคโต ผรณา นิจฺจลตฺตา, จิรฏฺฐิติกตฺตา จ ปณีตตรา. เจติยงฺคณํ คนฺตฺวาติ ปุณฺณวลฺลิกวิหาเร เจติยงฺคณํ คนฺตฺวา. ปกติยา ทิฏฺฐารมฺมณวเสนาติ ปุพฺเพ มหาเจติยํ คหิตารมฺมณวเสน. จิตฺรเคณฺฑุโก

ผรณาปีติ ประณีตกว่า อุพเพงคาปีติ เพราะไม่มีความหวั่นไหว, และเพราะตั้งอยู่ได้นาน. คำว่า ไปยังลานเจดีย์ คือไปยังลานเจดีย์ในปุณณวัลลิกวิหาร. คำว่า โดยเกี่ยวกับเป็นอารมณ์ ที่ได้เห็นอยู่แล้วตามปกติ

[๑] ฉ. ปีณยติ, เอวมุปริ.
[๒] ฉ. ปีณนรสา.

วิจิตฺราการน กตเคณฺฑุโก. อุปนิสฺสเยติ สมีเป, ตสฺส วา วิหารสฺส นิสฺสยภูเต, โคจรฏฺฐานภูเตติ อตฺโถ.

คือโดยเกี่ยวกับเป็นอารมณ์ที่ได้ถือเอา ที่พระมหาเจดีย์ ในวันก่อน ๆ. ชื่อว่า ลูกคลีลายวิจิตร ได้แก่ลูกคลีที่เขาทำไว้โดยอาการวิจิตร. บทว่า อุปนิสฺสเย ได้แก่สถานที่อยู่ใกล้เคียงหรือเป็นที่อาศัยแห่งวิหารนั้น, ความว่า เป็นสถานที่โคจร.

ฆราชิเรติ เคหงฺคเณ. ปพฺพตสิขเร กตเจติยํ "อากาสเจติยนฺ"[๑]ติ วุตฺตํ. คหิตนิมิตฺเตเนวาติ เจติยวนฺทนํ, ธมฺมสฺสวนญฺจ อุทฺทิสฺส "ธญฺญา วติเม"ติอาทินา คหิตกุสลนิมิตฺเตเนว การณภูเตน. คหิตํ วา นิมิตฺตํ เอเตนาติ คหิตนิมิตฺตํ, วุตฺตาการน ปวตฺตจิตฺตํ, เตน คหิตนิมิตฺเตเนว จิตฺเตน สห. ปกฺขนฺทนฺติ อนุปวิฏฺฐํ. อนุปริปฏฺฐนฺติ อนุอนุสมนฺตโต[๒] ผุฏฺฐํ, สพฺพโส อนุวิสฏฺฐนฺติ อตฺโถ.

บทว่า ฆราชิเร แปลว่าที่ชานเรือน. ท่านเรียกเจดีย์ที่เขาสร้างไว้ บนภูเขาว่า "อากาศเจดีย์". คำว่า ด้วยนิมิตที่ได้ถือเอานั่นเอง คือ ด้วยนิมิตแห่งกุศลที่เล็งถึงการไหว้พระเจดีย์ และการฟังธรรมแล้วถือเอาด้วยความคิด ว่า "คนเหล่านี้ มีบุญหนอ" ดังนี้เป็นต้น อันเป็นเหตุ. อีกอย่างหนึ่ง จิตที่เป็นไปโดยอาการดังกล่าวแล้ว ชื่อว่า คหิตนิมิตฺตํ เพราะอรรถว่า เป็นเหตุถือเอานิมิต, ได้แก่ แล่นโลดไปในอากาศ พร้อมกับจิตอันเป็นเหตุถือเอานิมิตนั้นนั่นเอง. บทว่า

---

[๑] อฏฺฐกถายํ อากาสเจติยงฺคณนฺติ วุตฺตํ.
[๒] ฉ. อนุ อนุ สมนฺตโต.

ปกฺขนฺทํ แปลว่า ไหลตามเข้าไป. บทว่า อนุปริผุฏํ แปลว่า ถูกประพรมไปโดยรอบติดต่อกัน, ความว่า ซาบซ่านติดต่อกัน โดยประการทั้งปวง.

ปสฺสทฺธิยา นิมิตฺตภาเวน คพฺภํ คณฺหนฺตี. ปริปาจนวเสน ปริปากํ คจฺฉนฺตี. อปฺปนาสมฺปยุตฺตาว ปีติ อปฺปนาสมาธิปูริกา. ขณิกสมาธิปูริกา จ อุปจารสมาธิปูริกา จ อปฺปนาสมาธิสฺส วิทูรตราติ ตทุภยํ อนามสนฺโต "ตาสุ ยา อปฺปนาสมาธิสฺสา"ติ-อาทิมาห. สมาธิสมฺปโยคํ คตาติ ปุพฺเพ อุปจารสมาธินา สมฺปยุตฺตา หุตฺวา อนุกฺกเมน วฑฺฒิตฺวา อปฺปนาสมาธินา สมฺปโยคํ คตา.

ปีติ ชื่อว่า ถือเอาครรภ์ ก็โดยความเป็นเหตุแห่งปัสสัทธิ. ชื่อว่า ถึงความแก่รอบ ก็โดยเกี่ยวกับสุกงอม. ปีติที่สัมปยุตกับอัปปนาเท่านั้นเป็นปีติที่ทำอัปปนาสมาธิให้เต็ม. ท่านอาจารย์เมื่อจะไม่แตะต้องปีติทั้ง ๒ อย่างนั้น คือปีติที่ทำขณิกสมาธิให้เต็ม และปีติที่ทำอุปจารสมาธิให้เต็ม อันห่างไกลอัปปนาสมาธิยิ่ง จึงกล่าวว่า "ในบรรดาปีติเหล่านั้น ผรณาปีติอันใด..." ดังนี้เป็นต้น. คำว่า ถึงความประกอบร่วมกันกับสมาธิ คือ ในตอนต้น เป็นปีติที่สัมปยุตกับอุปจารสมาธิเจริญไปตามลำดับแล้ว ก็ถึงความประกอบร่วมกันกับอัปปนาสมาธิ.

๗๓. สุขยตีติ สุขํ, อตฺตนา สมฺปยุตฺต-ธมฺเม ลทฺธสฺสาเท กโรตีติ อตฺโถ. สฺวายํ

๗๓. ชื่อว่า สุข เพราะอรรถว่าทำให้สุข ความว่า กระทำธรรมทั้งหลายที่สัมปยุต

คุณไคล ชุณหะจันทน
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

กตฺตุนิทฺเทโส ปริยายลทฺโธ ธมฺมโต อญฺญสฺส กตฺตุนิวตฺตนฏฺโฐ, นิปฺปริยาเยน ปน ภาวสาธนเมว ลพฺภตีติ "สุขนํ สุขนฺ"ติ วุตฺตํ. อิฏฺฐสภาวตฺตา ตํสมงฺคีปุคฺคลํ, สมฺปยุตฺตธมฺเม วา อตฺตนิ สาทยตีติ สาตํ ท-การสฺส ต-การํ กตฺวา. สาตํ "มธุรนฺ"ติ วทนฺติ.

กับตนให้ได้รับความเพลิดเพลิน. คำแสดงไขเป็นกัตตุ (ผู้ทำ)นี้นั้น ได้โดยปริยาย มีอรรถว่า ห้ามกัตตุ ซึ่งอื่นไปจากธรรม, แต่โดยนิปริยาย ย่อมได้ภาวสาธนะเท่านั้น เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "ความสุข ชื่อว่า สุข" ดังนี้. ชื่อว่า สาตํ (สำราญ, ยินดี) เพราะอรรถว่า ยังบุคคลผู้พร้อมเพรียงด้วยความสุขนั้น หรือสัมปยุตธรรมทั้งหลายให้ยินดีในตน เพราะความเป็นสภาพที่น่าปรารถนา ท่านทำ ท อักษรให้เป็น ต อักษร. อาจารย์หลายท่านกล่าวถึง สาตํ ว่า "ได้แก่มีรสอร่อย" ดังนี้.

สาตํ ลกฺขณํ เอตสฺสาติ สาตลกฺขณํ. อุปพฺรูหนํ สมฺปยุตฺตธมฺมานํ สํวฑฺฒนํ. ทุกฺขํ วิย อวิสฺสชฺเชตฺวา อทุกฺขมสุขา วิย อนชฺฌุเปกฺขิตฺวา อนุอนุคฺคณฺหนํ[๑], อุปการิตา วา อนุคฺคโห. กตฺถจิ ปฐมชฺฌานาทิเก. ปฏิลาภตุฏฺฐีติ ปฏิลาภวเสน อุปฺปชฺชนกตุฏฺฐี.

สาตํ เป็นลักษณะของสุข นี้ เพราะเหตุนั้น สุขนี้ จึงชื่อว่า สาตลกฺขณํ (มีความสำราญเป็นลักษณะ). ชื่อว่า ความเข้าไปเพิ่มพูน ได้แก่การทำสัมปยุตธรรมทั้งหลายให้เจริญพร้อม. ความไม่ทอดทิ้ง (สัมปยุตธรรม) เหมือนอย่างทุกข์ ไม่วางเฉยเหมือน

---

[๑] ฉ. อนุ อนุ คณฺหนํ.

อย่างอทุกขมสุข (อุเบกขา) แล้วคอยตามช่วยเหลือไว้, หรือความเป็นผู้อุปการะชื่อว่า ความอนุเคราะห์. คำว่า ในจิตตุปบาทบางดวง ได้แก่ ในจิตตุปบาทมีปฐมฌานเป็นต้น. คำว่า ความยินดีโดยเกี่ยวกับการได้มา คือความยินดีที่เกิดขึ้นโดยเกี่ยวกับการได้มา.

ปฏิลทฺธรสานุภวนนฺติ ปฏิลทฺธสฺส อารมฺมณรสสฺส อนุภวนนฺติ สภาวโต ปีติสุขานิ วิภชิตฺวา ทสฺเสติ. ยตฺถ ปีติ, ตตฺถ สุขนฺติ วิตกฺกสฺส วิย วิจาเรน ปีติยา สุเขน อจฺจนฺตสํโยคมาห. "ยตฺถ สุขํ, ตตฺถ น นิยมโต ปีตี"ติ วิจารสฺส วิย วิตกฺเกน สุขสฺส ปีติยา อนจฺจนฺตสํโยคํ.

บทว่า ปฏิลทฺธรสานุภวนํ นั้นแปลว่า ความเสวยรสแห่งอารมณ์ที่ได้มาแล้ว ท่านจำแนกแสดงปีติและสุขโดยสภาวะไว้อย่างนี้. ท่านกล่าวถึงความที่ปีติต้องประกอบร่วมกับสุขโดยแน่นอน เหมือนอย่างที่กล่าวถึงความที่วิตกต้องประกอบร่วมกับวิจารโดยแน่นอน ว่า ในที่ใดมีปีติ, ในที่นั้นมีสุข ดังนี้. ท่านกล่าวถึงความที่สุขประกอบร่วมกันกับปีติ ไม่แน่นอน เหมือนอย่างที่กล่าวถึง ความที่วิจารต้องประกอบร่วมกับวิตกโดยไม่แน่นอนว่า "ในที่ใดมีสุข, ในที่นั้นจะมีปีติโดยแน่นอนหามิได้" ดังนี้.

เตน อจฺจนฺตานจฺจนฺตสํโยคิตาย ปีติสุขานํ วิเสสํ ทสฺเสติ. กํ ตาเรนฺติ เอตฺถาติ กนฺตารํ, นิรุทกมรุฏฺฐานํ. วนเมว วนนฺตํ. ตสฺมึ ตสฺมึ สมเยติ อิฏฺฐารมฺมณสฺส ปฏิลาภสมเย, ปฏิลทฺธสฺส รสานุภวนสมเย, วนจฺฉายาทีนํ สวนทสฺสนสมเย, ปเวส-ปริโภคสมเย จ. ปากฏภาวโตติ ยถากฺกมํ ปีติสุขานํ วิภูตภาวโต.

ด้วยคำนั้น ท่านแสดงถึงความต่างกันแห่งปีติกับสุข โดยความเป็นธรรมที่ประกอบร่วมกันได้แน่นอน และไม่แน่นอน. สถานที่ชื่อว่า ที่กันดาร เพราะอรรถว่า เป็นที่บุคคลยังน้ำให้ข้ามไป, ได้แก่สถานที่ปราศจากน้ำมีแต่ทราย (ทะเลทรายก็ว่า). วนํ นั่นเอง เป็น วนนฺตํ (แปลว่า ป่า หรือ แมกไม้). คำว่า ในสมัยนั้น ๆ คือในสมัยที่ได้อิฏฐารมณ์มา, ในสมัยที่ได้เสวยรสแห่งอิฏฐารมณ์ที่ได้มาแล้ว, ในสมัยที่ได้ยินข่าวหรือเห็นร่มเงาแห่งแมกไม้เป็นต้น, และในสมัยที่เข้าไปยังแมกไม้และบริโภคน้ำ. คำว่า ตามความที่ชัดเจน คือ ตามความที่ปีติและสุขเด่นชัดตามลำดับ.

วิเวกชํ ปีติสุขนฺติ เอตฺถ ปุริมสฺมึ อตฺเถ วิเวกชนฺติ ฌานํ วุตฺตํ. ปีติสุขสทฺทโต จ อตฺถิอตฺถวิเสสโต "อสฺส ฌานสฺส, อสฺมึ วา ฌาเน"ติ เอตฺถ อ-กาโร ทฏฺฐพฺโพ. ทุติเย ปีติสุขเมว วิเวกชํ. "วิเวกชมฺปีติ-

ในบทว่า วิเวกชํ ปีติสุขํ นี้ ในอรรถแรก ท่านกล่าวถึงฌานว่า วิเวกชํ (ฌานเกิดจากวิเวก). อ อักษร ในคำนี้ว่า "อสฺส ฌานสฺส แก่ฌานนี้, อสฺมึ วา ฌาเน ในฌานนี้" พึงเห็นโดยศัพท์ว่า ปีติสุข และโดย

สุขนฺ"ติ จ อญฺญปทตฺถสมาโส, ปจฺจตฺต-นิทฺเทสสฺส จ อโลโป กโต. โลเป วา สติ "วิเวกชปีติสุขนฺ"ติ ปาโฐติ อยํ วิเสโส.

อรรถวิเศษว่า มีอยู่. ในอรรถที่ ๒ ปีติและสุขนั่นเอง ชื่อว่า วิเวกชํ (ปีติและสุขเกิดจากวิเวก). ก็ท่านกระทำให้เป็นคำสมาสกับอรรถของบทอื่น, และไม่ลบคำแสดงไขเฉพาะบท ว่า "วิเวกชมฺปีติสุขํ". หรือเมื่อมีการลบ ก็มีปาฐะว่า "วิเวกชปีติสุขํ" ดังนี้ นี้จัดเป็นความต่างกัน.

อุปสมฺปชฺชาติ เอตฺถ อุป-สํ-สทฺทา "อุปลพฺภติ, สมฺภุญฺชตี"ติอาทีสุ[1] วิย นิรตฺถกาติ ทสฺเสตุํ "อุปคนฺตฺวา"ติอาทึ วตฺวา ปุน เตสํ สาตฺถกภาวํ ทสฺเสตุํ "อุปสมฺปาทยิตฺวา"ติอาทิ วุตฺตํ, ตสฺมา ปตฺวา, สาเธตฺวาติ วา อตฺโถ. อิริยนฺติ กิริยํ. วุตฺติอาทีนิ ตสฺเสว เววจนานิ. ปาลนาติ หิ เอกอิริยาปถพาธนํ อิริยาปถนฺตเรหิ รกฺขนา.[2]

ท่านอาจารย์ประสงค์แสดงว่า อุป ศัพท์ และ สํ ศัพท์ ในบทว่า อุปสมฺปชฺช นี้ เป็นศัพท์ที่ไม่มีความหมาย เช่นเดียวกับในศัพท์ว่า "อุปลพฺภติ, สมฺภุญฺชติ" เป็นต้น จึงกล่าวว่า "อุปคนฺตฺวา" ถึง เป็นต้น เพื่อแสดงความที่ อุป ศัพท์ และ สํ ศัพท์เหล่านั้น เป็นศัพท์ที่มีความหมายอีก จึงกล่าวว่า "อุปสมฺปาท-ยิตฺวา" เข้าไปทำให้ถึงพร้อม ดังนี้เป็นต้น, เพราะฉะนั้น จึงมีความหมายว่าบรรลุ, หรือ

---

[1] ฉ. สํภุญฺชติ.

[2] ฉ. รกฺขณา.

ให้สำเร็จ. บทว่า อิริยํ ได้แก่ กิริยา. บทว่า วุตฺติ ความเป็นไป เป็นต้น ก็เป็นคำไวพจน์ของบทว่า อิริยํ นั้นนั่นเอง. ก็บทว่า ปาลนา ความรักษาไว้ คือรักษาความปวดเมื่อยในอิริยาบถหนึ่ง ด้วยอิริยาบถอื่น.

ปญฺจงฺควิปฺปหีนาทิวณฺณนา

๗๔. ปญฺจ องฺคานิ วิกฺขมฺภนวเสน ปหีนานิ เอตสฺสาติ ปญฺจงฺควิปฺปหีนํ. "อคฺยาหิโต"ติ เอตฺถ อาหิต-สทฺทสฺส วิย วิปฺปหีนสทฺทสฺส เสตฺถ ปรวจนํ ทฏฺฐพฺพํ, ปญฺจหิ องฺเคหิ วิปฺปหีนนฺติ วา ปญฺจงฺควิปฺปหีนํ.

พรรณนาปฐมฌานละองค์ ๕ เป็นต้น

๗๔. ปฐมฌาน ชื่อว่า ปญฺจงฺควิปฺปหีนํ (ละองค์ ๕) เพราะอรรถว่า มีอันละองค์ ๕ โดยเกี่ยวกับการข่มไว้ได้. ในคำว่า ปญฺจงฺควิปฺปหีนํ นี้ สำหรับศัพท์ว่า วิปฺปหีนํ (ที่แปลว่า ละ) พึงเห็นว่าเป็นคำที่มีวิเสสนะอยู่หลัง เหมือนอย่างศัพท์ว่า อาหิต ในคำว่า "อคฺยาหิโต" (ไฟที่เขานำมาบูชา) ฉะนั้น, อีกอย่างหนึ่ง ปฐมฌาน ชื่อว่า ปญฺจงฺควิปฺปหีนํ เพราะอรรถว่า ละด้วยองค์ ๕.

นนุ อญฺเญปิ อกุสลา ธมฺมา อิมินา ฌาเนน ปหียนฺติ, อถ กสฺมา ปญฺจงฺค-วิปฺปหีนตาว วุจฺจตีติ อาห "กิญฺจาปิ"ติอาทิ. ฌานลาภิโนปิ อฌานสมงฺคิกาเล[1] ฌาน-ปฏิปกฺขโลภจิตฺตาทีนํ ปวตฺติสภาวโต[2] "ฌานกฺขเณ"ติ วุตฺตํ.

ท่านอาจารย์ทำไว้ในใจ ว่า อกุศลธรรม แม้อย่างอื่น ก็ถูกฌานนี้ละ (ด้วยเหมือนกัน) มิใช่หรือ, เมื่อเป็นเช่นนี้ เพราะเหตุไร ท่านจึงกล่าวแต่ความเป็นฌานละองค์๕ เท่า-นั้น เล่า ดังนี้แล้ว จึงกล่าวว่า "กิญฺจาปิ" ดังนี้เป็นต้น. ท่านอาจารย์กล่าวว่า "ในขณะแห่งฌาน" เพราะในเวลาที่ไม่พร้อมเพรียงด้วยฌาน โลภจิตเป็นต้น อันเป็นปฏิปักษ์ต่อฌาน ก็ยังมีความเป็นไปได้เป็นปกติ แก่พระโยคาวจร แม้เป็นผู้ได้ฌาน.

ปหียนฺตีติ วิคจฺฉนฺติ, นปฺปวตฺตนฺตีติ อตฺโถ. เอกตฺตารมฺมเณติ ปฐวีกสิณาทิวเสน เอกสภาเว, เอกคฺคตาสงฺขาเต เอกตฺตาวเห วา อารมฺมเณ. ตนฺติ ตํ นานาวิสยปฺปโลภิตํ จิตฺตํ. กามธาตุปฺ-ปหานายาติ นานาวิสยสมฺปยุตฺตหาย

คำว่า ย่อมถูกละไป คือไปปราศ, ความว่า ไม่เป็นไป. บทว่า เอกตฺตารมฺมเณ คือในอารมณ์ที่มีสภาพเป็นหนึ่ง โดยเกี่ยวกับเป็นปฐวีกสิณเป็นต้น, หรือในอารมณ์อันเป็นเหตุนำมาซึ่งความเป็นหนึ่ง กล่าวคือ เอกัคตา. คำว่า จิต (ที่ถูกกามฉันทะครอบงำ) นั้น

---

[1] ก. อฌานปฏิปกฺข...

[2] ฉ. ปวตฺติสพฺภาวโต.

กามธาตุยา ปหานาย สมติกฺกมาย ปฏิปทํ ฌานํ นปฺปฏิปชฺชติ.

ได้แก่จิตที่ถูกอารมณ์ต่าง ๆ ประเล้าประโลมแล้ว นั้น. คำว่า เพื่อละกามธาตุ ความว่า ไม่ดำเนินสู่ฌานอันเป็นปฏิปทา เพื่อละคือเพื่อก้าวล่วง กามธาตุ อันเป็นที่อารมณ์ต่าง ๆ เข้าไปสุมอยู่.

นิรนฺตรนฺติ วิกฺเขเปน อนนฺตริตํ, สหิตนฺติ[๑] อตฺโถ. อกมฺมญฺญนฺติ อกมฺมนิยํ, ภาวนากมฺมสฺส อโยคฺยนฺติ อตฺโถ. อุทฺธจฺจกุกฺกุจฺจปเรตนฺติ อุทฺธจฺจกุกฺกุจฺเจน อภิภูตํ. ปริพฺภมติ อนวฏฺฐานโต อวฏฺฐานสฺส สมาธานสฺส อภาวโตติ อตฺโถ.

คำว่า ติดต่อกัน ได้แก่ ไม่ถูกความฟุ้งซ่านคั่น, ความว่าตั้งมั่นเสมอ. บทว่า อกมฺมญฺญํ แปลว่า ไม่ควรแก่การงาน, ความว่า เป็นจิตที่ไม่สมควรแก่การงานคือภาวนา. คำว่า ถูกอุทธัจจกุกกุจจะปกคลุม คือถูกอุทธัจจกุกกุจจะครอบงำ. ชื่อว่า พล่านไป ก็เพราะไม่ตั้งลง ความว่า เพราะไม่มีความตั้งลง คือ ความตั้งมั่นเสมอ.

วิจิกิจฺฉาย อุปหตนฺติ สาติสยสฺส วิจารสฺส อภาวโต "สมฺมาสมฺพุทฺโธ นุ โข, ภควา นุ โข[๒]"ติ "ปฐวี[๓]"ติอาทินา

คำว่า ที่ถูกวิจิกิจฉาเข้าไปขัดขวางไว้ ความว่า ที่ถูกวิจิกิจฉาอันเป็นไป ว่า "พระ–สัมมาสัมพุทธเจ้ามีจริง หรือหนอ, พระผู้มี

---

๑ สี. ม. สมาหิตนฺติ.

๒ ฉ. น นุ โข.

๓ ฉ. ปฐวี ปฐวี.

มนสิกาเรน, "ฌานํ สิยา นุ โข, น นุ โข"ติอาทินา จ ปวตฺตาย วิจิกิจฺฉาย อุปหตํ. นาโรหติ อปฺปฏิปตฺตินิมิตฺตตฺตา. วิเสเสน ฌานนฺตรายกรตฺตาติ สมาธิอาทีนํ อุชุวิปจฺจนีกภาเวน ฌานาธิคมสฺส อนฺตรายกรณโต.

พระภาคมีจริง หรือหนอ" ดังนี้ และโดยนัยว่าโดยการทำไว้ในใจว่า "ปฐวี" เป็นต้น "ฌานจะพึงมีได้, หรือมีไม่ได้หนอ" ดังนี้ เป็นต้น เข้าไปขัดขวางไว้ เพราะไม่มีวิจารที่ดีล้ำยิ่ง. ชื่อว่า ไม่ย่างขึ้น ก็เพราะไม่เป็นเหตุแห่งการปฏิบัติ. คำว่า เพราะกระทำอันตรายต่อฌานได้โดยพิเศษ คือ เพราะกระทำอันตรายต่อการบรรลุฌาน โดยความเป็นข้าศึกตรงต่อองค์ฌานมีสมาธิเป็นต้น.

เตหีติ ฌานาธิคมสฺส ปจฺจยภูเตหิ วิตกฺกวิจาเรหิ. อวิกฺเขปาย สมฺปาทิตปฺปโยคสฺสาติ ตโต เอว[๑] สมาธานาย นิปฺผาทิตภาวนาปโยคสฺส. เจตโส ปโยคสมฺปตฺติสมฺภวาติ ยถาวุตฺตภาวนาปโยคสมฺปตฺติสมฺภูตานา. ปีติ ปีนนํ[๒] ภาวนาวเสน ตปฺปนํ. อุปพฺรูหนํ ภาวนาวเสน ปริพุทฺธิ เจตโส กโรตีติ สมฺพนฺโธ.

คำว่า (ที่มีประโยค) อันวิตกและวิจารเหล่านั้น (ยังให้ถึงพร้อมแล้ว) คือ (ที่มีประโยค) อันวิตกและวิจารที่เป็นปัจจัยแก่การบรรลุฌาน (ยังให้ถึงพร้อมแล้ว). คำว่า (แก่จิต) ที่มีประโยคอันวิตกและวิจารเหล่านั้น ยังให้ถึงพร้อมแล้ว ด้วยความไม่ฟุ้งซ่าน คือ แก่จิตที่มีการประกอบในภาวนา อันวิตกและวิจารเหล่านั้น ทำให้สำเร็จแล้ว โดย

---

[๑] ฉ. เอวํ.

[๒] ฉ. ปิณนํ.

ความตั้งมั่นเสมอได้นั้นนั่นเอง. คำว่า ที่เกิดแต่ประโยคสมบัติแห่งจิต คือ ที่มีความถึงพร้อมแห่งการประกอบในภาวนา ตามที่กล่าวแล้วเป็นสมุฏฐาน. สัมพันธ์ความว่า ปีติย่อมกระทำความอิ่มเอิบ คือความอิ่มหนำด้วยอำนาจภาวนา. สุข ย่อมกระทำความเข้าไปเพิ่มพูน คือความเจริญโดยรอบ แก่จิต ด้วยสามารถแห่งภาวนา.

นนฺติ จิตฺตํ. สเสสสมฺปยุตฺตธมฺมํ[๑] อวสิฏฺฐผสฺสาทิธมฺมสหิตํ, สมํ, สมฺมา จ อาธิยตีติ สมฺพนฺโธ. อินฺทฺริยสมตาวเสน สมํ, ปฏิปกฺขธมฺมานํ ทูรีภาเวน ลีนุทฺธจฺจาภาเวน สมฺมา จ ปฏฺฐเปตีติ[๒] อตฺโถ. เอกคฺคตา หิ สมาธานกิจฺเจน[๓] จิตฺตํ สมฺปยุตฺตธมฺเม จ อตฺตานํ อนุวตฺตาเปนฺตี ฌานกฺขเณ สาติสยํ สมาหิเต กโรตีติ.

บทว่า นํ ได้แก่จิต. สัมพันธ์ความว่า ย่อมตั้งจิต พร้อมทั้งสัมปยุตธรรมที่เหลือ คือจิตที่เป็นไปร่วมกับธรรมมีผัสสะเป็นต้น ที่เหลือไว้มั่น, เสมอ, และโดยชอบ. ความว่า ตั้งมั่นเสมอ โดยเกี่ยวกับความเท่าเทียมกันแห่งอินทรีย์, และโดยชอบ โดยไม่มีความท้อถอยและความฟุ้งซ่าน เพราะความที่ไกลต่อธรรมอันเป็นปฏิปักษ์ทั้งหลาย. จริงอยู่

---

[๑] ฉ. สเสสสมฺปยุตฺตธมฺมนฺติ.
[๒] ฉ. ฐเปติ.
[๓] ก. สมาทานกิจฺเจน.

เอกัคตา เมื่อจะทำจิต และสัมปยุตธรรมทั้งหลายให้เป็นไปตามตนอยู่ ด้วยกิจ คือความตั้งมั่นเสมอ ย่อมกระทำให้เป็นอันตั้งมั่นเสมอได้เป็นอย่างดียิ่ง ในขณะแห่งฌาน แล.

อุปฺปตฺติวเสนาติ ยถาปจฺจยํ อุปฺปชฺชนวเสน. เอเตสุ วิตกฺกาทีสุ ฌานํ อุปฺปนฺนํ นาม โหติ ตตฺเถว ฌานโวหารโต. เตนาห "ตสฺมา"ติอาทิ. "ยถา ปนา"ติอาทินาปิ อุปมาวเสน ตเมวตฺถํ ปากฏตรํ กโรติ.

คำว่า โดยเกี่ยวกับความอุบัติ คือ โดยเกี่ยวกับความเกิดขึ้น ตามสมควรแก่ปัจจัย. เมื่อองค์ทั้งหลายมีวิตกเป็นต้นเหล่านี้ เกิดขึ้นแล้ว ฌานก็ชื่อว่าเป็นอันเกิดขึ้นแล้ว เพราะมีโวหารว่าฌาน ในเพราะองค์เหล่านั้นนั่นแหละ. เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "เพราะเหตุนั้น" ดังนี้เป็นต้น. แม้ด้วยคำว่า "ยถา ปน" เป็นต้น ท่านกระทำเนื้อความนั้นนั่นแหละให้ชัดเจนยิ่งขึ้น ด้วยสามารถแห่งอุปมา.

ปกติจิตฺตโตติ ปากติกกามาวจรจิตฺตโต. สุวิสเทนาติ สุฏฺฐุ วิสเทน, ปฏุตเรนาติ อตฺโถ. สพฺพาวนฺตนฺติ สพฺพาวยวนฺตํ, อนวเสสนฺติ อตฺโถ. อปฺผุฏนฺติ อสมฺผุฏฺฐํ. อารมฺมเณสุ ผุสิตาติ อปฺปนาวเสน

คำว่า กว่าปกติจิต คือกว่ากามาวจรจิตที่มีตามปกติ. บทว่า สุวิสเทน คือโดยอาการที่แกล้วกล้าดี, ความว่า โดยอาการที่ชัดเจนยิ่ง. คำว่า ตลอดกายที่มีทุกส่วน คือตลอดกายอันมีอวัยวะทั้งปวง ความว่า ตลอด

ปวตฺตมานา จิตฺเตกคฺคตา สมนฺตโต อารมฺมณํ ผรนฺตี วิย โหตีติ กตฺวา วุตฺตํ.

กายไม่มีเหลือ. คำว่า ไม่แผ่ไปถึง คือไม่สัมผัส. คำว่า กระทบอยู่ในอารมณ์ทั้งหลาย ท่านกล่าวกระทำอธิบายว่า จิตเตกัคตา ที่เป็นไปอยู่โดยเกี่ยวกับอัปปนา ย่อมเป็นเหมือนกับแผ่ไปสู่อารมณ์โดยรอบด้าน.

กสฺมา ปเนตฺถ ฌานปาเฐ อคฺคหิตา จิตฺเตกคฺคตา คหิตาติ อนุโยคํ สนฺธาย "ตตฺถ จิตฺเตกคฺคตา"ติอาทิ วุตฺตํ. ตตฺถาติ เตสุ ฌานงฺเคสุ. น นิทฺทิฏฺฐาติ สรูปปฺปโต[1] น นิทฺทิฏฺฐา, สามญฺญโต ปน ฌานคฺคหเณน คหิตา. เอวํ วุตฺตตฺตาติ สรูปเปเนว[2] วุตฺตตฺตา, องฺคเมว จิตฺเตกคฺคตาติ สมฺพนฺโธ.

ท่านอาจารย์หมายเอาคำซักไซ้ที่ว่า ก็เพราะเหตุไร ในที่นี้ ท่านจึงถือเอาจิตเตกัคตา ซึ่งพระผู้มีพระภาค มิได้ทรงถือเอาในฌานปาฐะเล่า ดังนี้ จึงกล่าวว่า "ตตฺถ จิตฺเตกคฺคตา" ดังนี้เป็นต้น. บทว่า ตตฺถ แปลว่า ในบรรดาองค์ฌานเหล่านั้น. คำว่า มิได้ทรงแสดงไขไว้ คือ มิได้ทรงแสดงไขไว้โดยเป็นสภาวะมีอยู่, ถึงกระนั้น ก็ชื่อว่าเป็นอันทรงถือเอาแล้ว ด้วยศัพท์ว่า ฌาน เพราะความที่เป็นฌานเหมือนกัน. คำว่า เพราะตรัสไว้ อย่างนี้ คือเพราะตรัสไว้โดยเป็นสภาวะมีอยู่นั่นเทียว, เชื่อมความว่า จิตเตกัคตา จัดเป็นองค์หนึ่งทีเดียว.

[1-2] ฉ. สรูปโต, สรูเปเนว.

เยน อธิปฺปาเยนาติ เยน วิตกฺกาทีหิ สห วตฺตนฺตํ ธมฺมํ ทีเปตุํ ตสฺส ปกาสนาธิปฺปาเยน "สวิตกฺกํ สวิจารนฺ"ติอาทินา อุทฺเทโส กโต. โส เอว อธิปฺปาโย เตน ภควตา วิภงฺเค "จิตฺเตกคฺคตา"ติ นิทฺทิสนฺเตน ปกาสิโต. ตสฺมา สา ฌานปาเร อคฺคหิตาติ น จินฺเตตพฺพํ.

คำว่า โดยพระประสงค์ใด คือ ทรงกระทำอุเทศ ด้วยคำว่า "สวิตกฺกํ สวิจารํ" เป็นต้น โดยพระประสงค์ที่จะประกาศฌานนั้น เพื่อแสดงธรรม อันกำลังเป็นไปพร้อมกับองค์มีวิตกเป็นต้น อันใด. พระประสงค์นั้นนั่นเอง เป็นอันพระผู้มีพระภาคนั้นผู้จะทรงแสดงไขว่า "จิตฺเตกคฺคตา" ทรงประกาศไว้ ในวิภังค์. เพราะฉะนั้น บัณฑิตไม่ควรคิดว่า จิตเตกัคตา นั้น มิได้ทรงถือเอาในฌานปาฐะ.

ติวิธกลฺยาณวณฺณนา

๗๕. อาทิมชฺฌปริโยสานวเสนาติ ฌานสฺส อาทิมชฺฌปริโยสานวเสน. ลกฺขณวเสนาติ เตสํเยว อปฺปนายํ ลกฺขิตพฺพภาววเสน.

พรรณนาปฐมฌานมีความงาม ๓ ประการ

๗๕. คำว่า โดยเกี่ยวกับเบื้องต้น ท่ามกลางและที่สุด คือ โดยเกี่ยวกับเบื้องต้น ท่ามกลาง และที่สุดแห่งฌาน. คำว่า โดยเกี่ยวกับลักษณะ คือโดยเกี่ยวกับภาวะที่เป็นเบื้องต้น ท่ามกลางและที่สุดเหล่านั้นนั่นแหละ อันบัณฑิตพึงกำหนดได้ในอัปปนา.

หม่อมเจ้ามารยาตรกัญญา ดิศกุล
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

ตตฺราติ ตสฺมึ กลฺยาณตาลกฺขณานํ วิภาวเน. ปฏิปทาวิสุทฺธีติ ปฏิปชฺชติ ฌานํ เอตายาติ ปฏิปทา, โคตฺรภุปริโยสาโน ปุพฺพภาคิโย ภาวนานโย. ปริปนฺถโต วิสุชฺฌนํ วิสุทฺธิ, ปฏิปทาย วิสุทฺธิ ปฏิปทาวิสุทฺธิ. สา ปนายํ ยสฺมา ฌานสฺส อุปฺปาทกฺขเณ ลพฺภติ, ตสฺมา วุตฺตํ "ปฏิปทาวิสุทฺธิ อาที"ติ.

บทว่า ตตฺร ได้แก่ ในการเปิดเผยความงามและลักษณะนั้น. บทว่า ปฏิปทา-วิสุทฺธิ (ความหมดจดแห่งปฏิปทา) ความว่า ภาวนานัยอันเป็นส่วนเบื้องต้น ซึ่งมีโคตรภูเป็นที่สุด ชื่อว่า ปฏิปทา เพราะอรรถว่าเป็นเครื่องปฏิบัติฌาน. ความหมดจดจากอันตราย ชื่อว่า วิสุทธิ, ความหมดจด(จากอันตราย)แห่งปฏิปทา ชื่อว่า ปฏิปทาวิสุทธิ. ก็เพราะเหตุที่ความหมดจด แห่งปฏิปทานี้นั้น พระโยคีย่อมได้ ในอุปปาทขณะแห่งฌาน, เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "มีความหมดจดแห่งปฏิปทา เป็นเบื้องต้น" ดังนี้.

อุเปกฺขานุพฺรูหนาติ วิโสเธตพฺพตาทีนํ อภาวโต ฌานปริยาปนฺนาย ตตฺร-มชฺฌตฺตุเปกฺขาย กิจฺจนิปฺผตฺติยา อนุพฺรูหนา. สา ปนายํ วิเสสโต ฌานสฺส ฐิติกฺขเณ ลพฺภติ. เตน วุตฺตํ "อุเปกฺขานุพฺรูหนา มชฺเฌ"ติ.

คำว่า ความตามเพิ่มพูนแห่งอุเบกขา ความว่า เพราะไม่มีอันตรายที่พึงชำระให้-หมดจดเป็นต้น ตัตรมัชฌัตตุเบกขา (อุเบกขา คือ ความเป็นกลางในสหชาตธรรมนั้น) อันนับเนื่องในฌาน จึงมีความตามเพิ่มพูน โดยความสำเร็จแห่งกิจ. ก็ความตามเพิ่มพูนแห่ง

อุเบกขานั้นั้น ย่อมหาได้ในฐิติขณะ (ขณะตั้งอยู่) แห่งฌานโดยพิเศษ. เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "มีความเพิ่มพูนแห่งอุเบกขาเป็นท่ามกลาง" ดังนี้.

สมฺปหํสนาติ ตตฺถ ธมฺมานํ อนติวตฺตนาทิสาธกสฺส ญาณสฺส กิจฺจนิปฺผตฺติวเสน ปริโยทปนา. สา ปน ยสฺมา ฌานสฺส โอสานกฺขเณ ปากฏา โหติ, ตสฺมา วุตฺตํ "สมฺปหํสนา ปริโยสานนฺ"ติ.

คำว่า ความบันเทิง ได้แก่ ความผุดผ่องเกี่ยวกับการที่ญาณ อันทำความเป็นไปไม่เกินกันเป็นต้น แห่งธรรมทั้งหลายในปฐมฌานนั้นให้สำเร็จมีความสำเร็จกิจ. ก็เพราะเหตุที่ความบันเทิงนั้น ย่อมเป็นอันปรากฏในขณะที่ฌานสิ้นสุดลง, เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "มีความบันเทิงเป็นที่สุด" ดังนี้.

อิมานิ ตีณิ ลกฺขณานีติ ปริปนฺถโต จิตฺตสฺส วิสุชฺฌนาการโร, มชฺฌิมสฺส สมถนิมิตฺตสฺส ปฏิปชฺชนาการโร, ตตฺถ ปกฺขนฺทนาการโรติ อิมานิ ตีณิ ฌานสฺส อาทิโต อุปฺปาทกฺขเณ อปฺปนาปฺปตฺติลกฺขณานิ[๑] เตหิ อากาเรหิ วินา อปฺปนาปฺปตฺติยา[๑] อภาวโต,

คำว่า ลักษณะ ๓ เหล่านี้ คือ ฌานมีลักษณะที่ถึงอัปปนาในเบื้องต้น คือในอุปปาทขณะ ๓ เหล่านี้ คืออาการที่จิตหมดจดจากอันตราย ๑, อาการที่จิตดำเนินสู่สมถนิมิตอันเป็นสายกลาง ๑, อาการที่จิตแล่นไปในสมถนิมิตนั้น ๑ เพราะเว้นอาการเหล่านั้นเสีย ก็ไม่มีการ

๑-๑ ฉ. อปฺปนาปตฺติลกฺขณานิ.

อสติ จ อปฺปนาย ตทภาวโต.

ถึงอัปปนา, และเพราะเมื่ออัปปนาไม่มี ก็ไม่มีอาการเหล่านั้น.

อาทิกลฺยาณญฺเจว วิสุทฺธิปฏิปทตฺตา[1] ยถาวุตฺเตหิ ลกฺขเณหิ สมนฺนาคตตฺตา สมฺปนฺนลกฺขณตฺตา จ ติลกฺขณสมฺปนฺนญฺจ. อิมินา นเยน มชฺฌปริโยสานลกฺขณานญฺจ โยชนา เวทิตพฺพา.

ปฐมฌาน ชื่อว่า มีความงามในเบื้องต้นนั่นเทียว เพราะบทที่ถึงความหมดจด. และชื่อว่า สมบูรณ์ด้วยลักษณะ ๓ เพราะประกอบพร้อมด้วยลักษณะตามที่กล่าวแล้วและเพราะมีลักษณะอันถึงพร้อม. ก็บัณฑิตพึงทราบคำประกอบความ แห่งลักษณะของท่ามกลางและที่สุดโดยนัยนี้ เถิด.

สมฺภรียติ ฌานํ เอเตนาติ สมฺภาโร, นานาวชฺชนปริกมฺมํ. สห สมฺภาเรนาติ สสมฺภาโร, โส เอว สสมฺภาริโก. อุปจาโรติ เอกาวชฺชนูปจารมาห. ปคฺคหาทิกิจฺจสฺส ปุพฺพภาเค ภาวนาย เอว สาธิตตฺตา ยา ตตฺถ เอกาวชฺชนูปจาเร สิทฺธา อชฺฌุเปกฺขนา, สา ฌานกฺขเณ ปริพฺรูหิตา นาม โหตีติ วุตฺตํ "อุเปกฺขานุพฺรูหนา นาม อปฺปนา"ติ.

บริกรรมอันมีอาวัชชนะต่าง ๆ กัน ชื่อว่าสัมภาระ เพราะอรรถว่า เป็นเครื่องอุดหนุนฌาน. ชื่อว่า สสัมภาระ (พร้อมทั้งสัมภาระ) เพราะอรรถว่า เป็นไปกับสัมภาระ สสัมภาระนั่นเองเป็น สสัมภาริกะ. คำว่า อุปจาระ ท่านกล่าวถึงอุปจาระอันมีอาวัชชนะเดียวกัน. เพราะกิจมีการยก(แห่งวิริยะ)เป็นต้น พระโยคีทำให้สำเร็จได้แล้วด้วยภาวนาในส่วนเบื้องต้นนั่นเอง ความ

---

[1] ฉ. วิสุทฺธิปฏิปทตฺตา.

วางเฉยที่สำเร็จในอุปจาระ ซึ่งมีอาวัชชนะอันเดียวกันนั้น อันใด, ความวางเฉยนั้นชื่อว่า เป็นอันเพิ่มพูนโดยรอบแล้ว ในขณะแห่งฌาน เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "อัปปนา ชื่อว่า ความตามเพิ่มพูนแห่งอุเบกขา" ดังนี้.

ยถาธิคตํ ฌานํ นิสฺสาย โย ปหฏฺฐากาโร จิตฺตสฺส ปริโตโส, ตํ ปจฺจเวกฺขณาวเสน ปวตฺตํ สนฺธายาห "สมฺปหํสนา นาม ปจฺจเวกฺขณา"ติ. เอเกติ อภยคิริวาสิโน. เต หิ เอวํ ปฏิปทาวิสุทฺธิอาทิเก วณฺณยนฺติ, ตทยุตฺตํ.

อาการที่บันเทิง อันเป็นความยินดีแห่งจิต เพราะอาศัยฌานตามที่ได้บรรลุอันใด, ท่านหมายเอาอาการที่บันเทิงนั้น อันเป็นไปโดยเกี่ยวกับการพิจารณา กล่าวว่า "การพิจารณา ชื่อว่า ความบันเทิง". คำว่า อาจารย์อีกพวกหนึ่ง ได้แก่ อาจารย์พวกที่อาศัยอยู่ที่อภัยคีรีวิหาร. จริงอยู่ อาจารย์พวกนั้นพรรณนาปฏิปทาวิสุทธิเป็นต้นไว้อย่างนี้, ซึ่งคำนั้นไม่ถูกต้อง.

ตถา หิ สติ อชฺฌานธมฺเมหิ ฌานสฺส คุณสํกิตฺตนํ นาม กตํ โหติ. น หิ ภูมฺมนฺตรํ[๑]

เพราะว่าเมื่อเป็นอย่างนั้น ก็ชื่อว่า เป็นอันกระทำการสรรเสริญคุณ ของฌานไว้

---

๑ ฉ. ภูมนฺตรํ.

ภุมฺมนฺตรปริยาปนฺนํ โหติ. ปาฬิยา เจตํ วิรุทฺธนฺติ ทสฺเสตุํ "ยสฺมา ปนา"ติอาทิ วุตฺตํ. ตตฺถ เอกตฺตคตํ จิตฺตนฺติ อินฺทฺริยานํ เอกรสภาเวน, เอกคฺคตาย จ สิกฺขาปฺปตฺติยา ตทนุคฺคํ.

ด้วยธรรมที่ไม่ใช่ฌาน. จริงอยู่ ธรรมชาติที่มีภูมิอย่างหนึ่ง จะเป็นธรรมชาติที่นับเนื่องในอีกภูมิหนึ่ง หามิได้. ก็ท่านอาจารย์ประสงค์แสดงว่า คำที่ว่านี้ ผิดกับพระบาลี จึงกล่าวว่า "แต่เพราะเหตุที่" ดังนี้เป็นต้น. ในคำเหล่านั้น คำว่า จิตที่ถึงความเป็นหนึ่ง ความว่า เพราะถึงความเป็นยอดโดยภาวะที่อินทรีย์ทั้งหลายมีรสเป็นอันเดียวกัน, และโดยภาวะที่มีอารมณ์เดียว จิตจึงมีอันคล้อยตามภาวะนั้น.

เอกตฺตคตนฺติ[๑] เอกตฺตคตํ, สมฺปยุตฺตํ[๒] อปฺปนาปฺปตฺตจิตฺตํ. ตสฺเสว ปฏิปทาวิสุทฺธิปกฺขนฺทตาทิ อนนฺตรเมว วุจฺจติ. ตสฺมาติ ยสฺมา เอกสฺมึเยว อปฺปนาจิตฺตกฺขเณ ปฏิปทาวิสุทฺธิอาทิ ปาฬิยํ วุตฺตํ, ตสฺมา. อาคมนวเสนาติ ปริกมฺมาคมนวเสน.

บทว่า เอกตฺตคตํ ได้แก่จิตที่ถึงความเป็นหนึ่ง, คือจิตที่ถึงอัปปนาอันสัมปยุต. ท่านกล่าวความที่จิตที่ถึงอัปปนานั้นนั่นแหละ เป็นธรรมชาติแล่นไปสู่ความหมดจด แห่งปฏิปทาเป็นต้น ไว้ในลำดับทีเดียว. คำว่า เพราะฉะนั้น คือ เพราะเหตุที่ความหมดจดแห่งปฏิปทาเป็นต้น ท่านกล่าวไว้ในพระบาลี ใน

๑ ฉ. เอกตฺตํ คตํ.
๒ ฉ. สสมฺปยุตฺตํ.

ขณะแห่งอัปปนาจิตเดียวนั่นเอง, ฉะนั้น. คำว่า โดยเกี่ยวกับธรรมอันเป็นเหตุมา คือ โดยเกี่ยวกับบริกรรมอันเป็นเหตุมา.

อนติวตฺตนาทีติ อาทิ-สทฺเทน อินฺทฺริเยกรสตาตทุปควีริยวาหนาเสวนานิ สงฺคณฺหติ.[๑] ปริโยทาปกสฺสาติ ปริโสธกสฺส ปภสฺสรภาวกรสฺส. อนติวตฺตนาทิภาวสาธนเมว เจตฺถ ญาณสฺส กิจฺจนิปฺผตฺติ เวทิตพฺพา.

ด้วยอาทิศัพท์ (ที่แปลว่า เป็นต้น) ในบทว่า อนติวตฺตนาทิ เป็นไปไม่เกินกันและกัน เป็นต้น ท่านรวมเอาภาวะที่อินทรีย์ทั้งหลายมีรสเป็นอันเดียวกัน การยังความเพียรที่เข้าถึงภาวะนั้น ให้เป็นไป และความเสพคุ้น เข้าไว้. บทว่า ปริโยทาปกสฺส แปลว่า (ญาณ) ผู้ทำให้หมดจด ได้แก่กระทำความประภัสสร (ผ่องใส). ก็ในที่นี้ พึงทราบว่า การทำภาวะที่ธรรมทั้งหลายเป็นไปไม่เกินกันและกันเป็นต้นให้สำเร็จ นั่นเอง เป็นความสำเร็จกิจของญาณ.

ตสฺมินฺติ ตสฺมึ วาเร, จตุปญฺจจิตฺตปริมาณาย อปฺปนาวีถิยนฺติ อตฺโถ. ตโต ปริปนฺถโต. จิตฺตํ วิสุชฺฌตีติ ยทิปิ อาคมนํ

บทว่า ตสฺมึ แปลว่า ในวาระนั้น, ความว่า ในอัปปนาวิถี อันมีปริมาณ (ชวนะ) จิต ๔ หรือ ๕ ดวง. บทว่า ตโต ได้แก่

[๑] ฉ. สงฺคณฺหาติ.

คเหตุํ อวิเสเสน วิย วุตฺตํ, ปริกมฺมวิสุทฺธิโต **ปน** **อปฺปนาวิสุทฺธิ** สาติสยาว. เตนาห **"วิสุทฺธตฺตา"ติอาทิ.**

จากอันตราย. เพื่อจะถือเอาบริกรรมอันเป็นเหตุมา ท่านจึงกล่าวไว้ ราวกะโดยไม่แปลกกันว่า จิตย่อมหมดจด ดังนี้ ก็จริง, ถึงกระนั้น ความหมดจดแห่งอัปปนา มีความดีล้ำยิ่งกว่าความหมดจดแห่งบริกรรมทีเดียว. เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "เพราะหมดจดได้" ดังนี้เป็นต้น.

อาวรณวิรหิตํ หุตฺวาติ เยนาวรเณน **อาวฏตฺตา** จิตฺตํ ตโต ปุพฺเพ มชฺฌิมํ **สมถนิมิตฺตํ ปฏิปชฺชิตุํ** น สกฺโกติ, เตน วิวิตฺตํ **หุตฺวา**, **ตํ** วิกฺขมฺภิตฺวาติ อตฺโถ. **ลีนุทฺธจฺจสงฺขาตานํ** อุภินฺนํ อนฺตานํ **อนุปคมเนน** มชฺฌิโม, สวิเสสํ ปจฺจนีกธมฺมานํ **วูปสมนโต** สมโถ, โยคิโน สุขวิเสสานํ **การณภาวโต** นิมิตฺตญฺจาติ มชฺฌิมํ สมถนิมิตฺตํ.

คำว่า เป็นธรรมชาติที่ละเว้นจากเครื่องกางกั้น ความว่า ในกาลก่อนแต่นั้นจิตย่อมไม่อาจดำเนินสู่สมถนิมิต อันเป็นสายกลางได้ เพราะถูกเครื่องกางกั้นอันใดกางกั้นไว้, เป็นธรรมชาติที่ว่างเว้นจากเครื่องกางกั้นนั้น, ความว่า ข่มเครื่องกางกั้นนั้นได้. อัปปนาสมาธิ ชื่อว่า เป็นสายกลาง เพราะไม่เข้าถึงส่วนทั้งสอง คือ ความท้อถอยและความฟุ้งซ่าน, ชื่อว่า สมถะ เพราะมีความเข้าไปสงบธรรม อันเป็นข้าศึกได้ อย่างมีความวิเศษ, และชื่อว่า นิมิต เพราะความเป็นเหตุแห่งสุขวิเศษ ของ

พระโยคี เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า สมถนิมิตอันเป็นสายกลาง.

เตนาห "สมปฺปวตฺโต อปฺปนาสมาธิเยวา"ติ. ตทนนฺตรํ ปน ปุริมจิตฺตนฺติ ตสฺส อปฺปนาจิตฺตสฺส อนนฺตรปจฺจยภูตํ ปุริมํ จิตฺตํ, โคตฺรภุจิตฺตนฺติ อตฺโถ. เอกสนฺตติปริณามนเยนาติ ยถา "ตเทว ขีรํ ทธิสมฺปนฺนนฺ"ติ, เอวํ สติปิ ปริตฺตมหคฺคตภาวเภเท, ปจฺจยปจฺจยุปฺปนฺนภาวเภเท จ เอกิสฺสา เอว สนฺตติยา ปริณามูปคมนนเยน เอกตฺตนยวเสน.

เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "อัปปนาสมาธิ อันเป็นไปสม่ำเสมอแล้วนั่นเอง" ดังนี้. คำว่า ก็จิตดวงก่อนถัดไปจากอัปปนาจิตนั้น ได้แก่จิตดวงก่อนอันเป็นอนันตรปัจจัย แก่อัปปนาจิตนั้น, ความว่า โคตรภูจิต. คำว่า โดยนัยที่ผันแปรไปในความสืบต่อคราวเดียวกัน ความว่า แม้เมื่อความต่างกันแห่งความเป็นปริตตะ (กามาวจร) กับความเป็นมหัคคตะ, และความต่างกัน แห่งความเป็นปัจจัยกับปัจจยุบบันจะมีอยู่ (จิตดวงก่อนถัดไปจากอัปปนาจิตนั้นเข้าถึงความเป็นอย่างนั้นได้) ก็โดยนัยที่เข้าถึงความผันแปรไป ในความสืบต่ออันเดียวกันนั่นเอง คือ ด้วยสามารถแห่งเอกัตตนัย เหมือนอย่างคำว่า "นมสดนั้นนั่นแหละสมบูรณ์ด้วยนมส้ม".

ตถตฺตนฺติ ตถภาวํ อปฺปนาสมาธิวเสน สมาหิตภาวํ. เอวํ ปฏิปนฺนตฺตาติ วุตฺตา-กาเรน ปฏิปชฺชมานตฺตา. ยสฺมึ หิ ขเณ ตถตฺตํ มชฺฌิมํ สมถนิมิตฺตํ ปฏิปชฺชติ, ตสฺมึเยว ขเณ ตถตฺตุปคมเนน อปฺปนาสมาธินา สมาหิตภาวุปคมเนน ตตฺถ ปกฺขนฺทติ นาม.

บทว่า ตถตฺตํ แปลว่า ความเป็นอย่างนั้น ได้แก่ ความตั้งมั่นเสมอ ด้วยอำนาจอัปปนาสมาธิ. คำว่า เพราะความที่ดำเนินไปอย่างนี้ คือ เพราะความที่ดำเนินไปอยู่โดยอาการที่กล่าวแล้ว. จริงอยู่ ในขณะใดพระโยคีย่อมดำเนินสู่ความเป็นอย่างนั้น คือสู่สมถนิมิตอันเป็นสายกลางได้, ในขณะนั้นนั่นเทียว ชื่อว่า แล่นไปในสมถนิมิตนั้น โดยการเข้าถึงความเป็นอย่างนั้น คือ โดยการเข้าถึงความตั้งมั่นเสมอ ด้วยอัปปนาสมาธิ.

ปุริมจิตฺเตติ อปฺปนาจิตฺตสฺส ปุริมสฺมึ จิตฺเต โคตฺรภุจิตฺเต. วิชฺชมานาการ-นิปฺผาทิกาติ ตสฺมึ จิตฺเต วิชฺชมานานํ ปริปนฺถวิสุทฺธิมชฺฌิมสมถปฏิปตฺติปกฺขนฺทนา-การานํ นิปฺผาทิกา, เตนากาเรน นิปฺปชฺชมานาติ อตฺโถ.

คำว่า ในจิตดวงก่อน คือในจิตดวงก่อนแห่งอัปปนาจิต ได้แก่ ในโคตรภูจิต. คำว่า ที่ทำอาการอันมีอยู่ให้สำเร็จ คือ ที่ทำอาการหมดจดจากอันตราย อาการดำเนินสู่สมถะอันเป็นสายกลาง และอาการแล่นไปอันมีอยู่ในจิตนั้นให้สำเร็จ, ความว่า ที่กำลังสำเร็จอยู่โดยอาการนั้น.

เตเยว หิ อาการา ปจฺจยวิเสสโต ฌานกฺขเณ นิปฺปชฺชมานา ''ปฏิปทาวิสุทฺธี''ติ

จริงอยู่ อาการที่กำลังสำเร็จอยู่ในขณะแห่งฌาน โดยปัจจัยพิเศษเหล่านั้นนั่นเทียว

ลทฺธสมญฺญา ฌานสฺส ตํ วิเสสํ นิปฺผาเทนฺตา วิย วุตฺตา. อุปฺปาทกฺขเณเยวาติ อตฺตลาภเวลายเมว. ยทิ เอวํ กถํ เต อาการา นิปฺปชฺชนฺตีติ อาห "อาคมนวเสนา"ติ.

ท่านกล่าวเหมือนกับว่า ทำความวิเศษนั้น ให้สำเร็จแก่ฌานที่ได้สมญาว่า "ปฏิปทาวิสุทธิ" อยู่ ฉะนั้น. คำว่า ในอุปปาทขณะนั่นเอง คือในเวลาที่ได้ตัว (ฌาน) นั่นเอง. ท่านอาจารย์ทำคำท้วงไว้ในใจว่า ถ้าหากว่าเป็นอย่างนี้ อาการเหล่านั้นจะสำเร็จได้อย่างไรเล่าดังนี้ จึงกล่าวว่า "โดยเกี่ยวกับเป็นเหตุมา" ดังนี้.

ตสฺสาติ จิตฺตสฺส. "วิสุทฺธํ จิตฺตํ อชฺฌุเปกฺขตี"ติ ปาฬิยํ[๑] ปุคฺคลาธิฏฺฐาเนน อาคตาติ "พฺยาปารํ อกโรนฺโต"ติ อาห. สมถปฏิปตฺติ ตถตฺตุปคมนญฺจ อิธ สมถภาวาปตฺติเยวาติ อาห "สมถภาวูปคมเนนา"ติ.

บทว่า ตสฺส ได้แก่ จิตนั้น. หลายบทว่า "วิสุทฺธํ จิตฺตํ อชฺฌุเปกฺขติ" ย่อมวางเฉยซึ่งจิตที่หมดจดแล้ว มาแล้วในพระบาลี โดยเป็นบุคคลาธิษฐาน เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "พระโยคาวจร ก็ไม่กระทำความพยายาม" ดังนี้. การดำเนินสู่สมถะ และการเข้าถึงความเป็นอย่างนั้น ชื่อว่า การเข้าถึงความเป็นสมถะในที่นี้ทีเดียว เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "โดยการเข้าถึงความเป็นสมถะ" ดังนี้.

---

[๑] ขุ. ป. ๓๑/๒๕๒.

กิเลสสํสคฺคํ ปหาย เอกตฺเตน อุปฏฺฐิตสฺสาติ ปุพฺเพ "กถนฺนุโข กิเลสสํสคฺคํ ปชเหยฺยนฺ"ติ ปฏิปนฺนสฺส อิทานิ สมถ-ปฏิปตฺติยา ตสฺส ปหีนตฺตา กิเลสสงฺคณิกา-ภาเวน เอกตฺเตน อุปฏฺฐิตสฺส ฌานจิตฺตสฺส.

คำว่า เมื่อจิตนั้นปรากฏ โดยความเป็นหนึ่ง เพราะละความคลุกคลีด้วยสังกิเลส ความว่า เมื่อฌานจิตปรากฏโดยความเป็นหนึ่ง เพราะไม่มีการคลุกคลีด้วยกิเลส เพราะละกิเลสนั้นได้แล้ว โดยการดำเนินสู่สมถะ ในบัดนี้แห่งพระโยคาวจรผู้ในตอนต้นคิดว่า "เราจะพึงละความคลุกคลีด้วยกิเลสได้อย่างไรหนอ" ดังนี้ แล้วปฏิบัติอยู่.

ปริปนฺถวิสุทฺธิมชฺฌิมสมถปฏิปตฺติปกฺขนฺทเนหิ พุทฺธิปฺปตฺติยา[๑] อนุพฺรูหิเต ฌานจิตฺเต ลทฺโธกาสา ตตฺรมชฺฌตฺตุเปกฺขา สมฺปยุตฺเตสุ สมวาหิตภาเวน ปวตฺตมานา เต อนุพฺรูเหนฺตี วิย โหตีติ อาห "ตตฺรมชฺฌตฺตุเปกฺขาย กิจฺจวเสน อุเปกฺขานุพฺรูหนา เวทิตพฺพา"ติ.

ในฌานจิต ที่ถูกการบรรลุถึงความฉลาด เพราะความหมดจดจากอันตราย ความดำเนินสู่สมถนิมิตอันเป็นสายกลาง และการแล่นไป ตามเพิ่มพูนแล้ว ตัตรมัชฌัตตุเบกขาซึ่งได้โอกาสแล้ว กำลังเป็นไปอยู่ โดยสภาวะที่ยังให้เป็นไปสม่ำเสมอกัน ในสัมปยุตธรรมทั้งหลาย ย่อมเป็นเหมือนกับว่าตามเพิ่มพูนสัมปยุตธรรมเหล่านั้นอยู่ เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์ จึงกล่าวว่า "พึงทราบ

---

[๑] ฉ. วุทฺธิปฺปตฺติยา.

ความตามเพิ่มพูนแห่งอุเบกขา โดยเกี่ยวกับกิจแห่งตัตรมัชฌัตตุเบกขา" ดังนี้.

เย ปเนเต ยุคนทฺธธมฺมาติ สมฺพนฺโธ. ตตฺถาติ ตสฺมึ ฌานจิตฺเต. อญฺญมญฺญานติ-วตฺตนวเสน กิจฺจกรณโต ยุเค นทฺธา พทฺธา วิย ยุคนทฺธา. วิมุตฺติรเสนาติ วิมุจฺจน-กิจฺเจน, วิมุจฺจนสมฺปตฺติยา วา. เอส โยคี. วาหยตีติ ปวตฺเตติ. อสฺสาติ ฌานจิตฺตสฺส.

เชื่อมความว่า เย ปเนเต ยุคนทฺธ-ธมฺมา (อนึ่ง ยุคนัทธธรรม เหล่านี้ อันใด). บทว่า ตตฺถ ได้แก่ ในฌานจิตนั้น. สมาธิและปัญญา เป็นเหมือนคู่โคที่เนื่องกัน คือถูกเขาผูกไว้ที่แอก เพราะกระทำกิจโดยเกี่ยว-กับความเป็นไปไม่เกินกันและกัน จึงชื่อว่า ยุคนัทธธรรม. คำว่า โดยวิมุตติรส คือ โดยความหลุดพ้นเป็นกิจ, หรือโดยความหลุดพ้นเป็นสมบัติ. ชื่อว่า เอส ได้แก่ พระโยคี. บทว่า วาหยติ แปลว่า ทำให้เป็นไป. บทว่า อสฺส ได้แก่ แห่งฌานจิต.

ตสฺมึ ขเณติ ภงฺคกฺขเณ. อุปฺปาทกฺขเณ อตีเต หิ ฐิติกฺขณโต ปฏฺฐาย อาเสวนา ปวตฺตติ นาม. เต อาการาติ อญฺญมญฺญานติ-วตฺตนาทโย ตตฺถ ธมฺมานํ ปวตฺติอาการา. อาเสวนาปิ หิ อาเสวนปจฺจยภาคีนํ ธมฺมานํ ปวตฺติอาการเยว. สงฺกิเลสโวทาเนสูติ

คำว่า ในขณะนั้น คือในภังคขณะ (ขณะดับ). จริงอยู่ เมื่อล่วงอุปปาทขณะไปแล้วความเสพคุ้น จับตั้งแต่ฐิติขณะไป ชื่อว่า ความเป็นไป. คำว่า อาการเหล่านั้น ได้แก่ อาการที่เป็นไปแห่งธรรมทั้งหลาย ในฌานจิตนั้น มีความเป็นไปไม่เกินกันและกันเป็นต้น.

สมาธิปญฺญานํ สมรสตาย อกรณํ ภาวนาย สงฺกิเลโส, กรณํ โวทานํ.

จริงอยู่ แม้ความเสพคุ้น ก็เป็นอาการที่เป็นไปแห่งธรรมทั้งหลาย ซึ่งมีส่วนแห่งอาเสวนปัจจัย นั่นเทียว. คำว่า ในความเศร้าหมอง และความผ่องแผ้ว ความว่า การไม่กระทำความมีรสเท่าเทียมกัน แห่งสมาธิกับปัญญา จัดเป็นความเศร้าหมองแห่งภาวนา, การกระทำจัดเป็นความผ่องแผ้ว.

ตถา เสเสสุปิ. เอวเมเตสุ สงฺกิเลสโวทาเนสุ ตํ ตํ อาทีนวํ โทสํ อานิสํสํ คุณํ ปุเรตรํ ปาฏิหาริยญาเณน ทิสฺวา ยถา อญฺญมญฺญานติวตฺตนาทโย โหนฺติ, ตถา ภาวนาย สมฺปหํสิตตฺตา เตเนว ญาเณน วิโสธิตตฺตา. วิโสธนญฺเหตฺถ[1] สมฺปหํสนํ. เต อาการา ยสฺมา นิปฺผนฺนา, ตสฺมา "ธมฺมานํ ฯเปฯ เวทิตพฺพา"ติ วุตฺตนฺติ ลกฺขณสํวณฺณนาย อาทิมฺหิ วุตฺตํ นิคมนวเสน ทสฺเสติ.

แม้ในธรรมที่เหลือ (จากสมาธิและปัญญา) ก็อย่างนั้น. เพราะเห็น อาทีนพ คือโทษ และอานิสงส์ คือ คุณ นั้น ๆ ในความเศร้าหมองและความผ่องแผ้วนี้ อย่างออกหน้า ด้วยปาฏิหาริยญาณอย่างนี้แล้ว จึงมีความเป็นไปไม่เกินกันและกันเป็นต้น ฉันใด, เพราะภาวะที่ทำภาวนา ให้บันเทิง คือ ทำให้หมดจด ได้ด้วยญาณนั้นนั่นแหละ จึงมีความบันเทิงได้ ฉันนั้น. ก็การทำให้หมดจดได้ จัดเป็นความบันเทิง ในที่นี้. ท่านอาจารย์แสดง ด้วยอำนาจการย้ำ ที่ได้กล่าว

[1] ฉ. วิโสธนํ เหตฺถ.

ไว้ในเบื้องต้น แห่งการสังวรรณนาลักษณะว่า เพราะเหตุที่อาการเหล่านั้น ชื่อว่า เป็นอันสำเร็จแล้ว, เพราะฉะนั้น ข้าพเจ้า จึงกล่าวว่า "พึงทราบความบันเทิง ฯลฯ โดยการกระทำภาวะที่ธรรมทั้งหลาย เป็นไปไม่เกินกันและกันให้สำเร็จ" ดังนี้ ดังนี้.

"ยสฺมา อุเปกฺขาวเสน ญาณํ ปากฏํ โหตี"ติ โก สมฺพนฺโธ. กสฺมา สมฺปหํสนาว ปริโยสานนฺติ วุตฺตา, น อุเปกฺขานุพฺรูหนาติ โจทนํ สนฺธาย "ตตฺถ ยสฺมา อุเปกฺขาวเสน ญาณํ ปากฏํ โหตี"ติ วุตฺตํ. ตตฺถาติ ตสฺมึ ภาวนาจิตฺเต.

ท่านอาจารย์ หมายเอาคำทักท้วงที่ว่า สำหรับคำว่า "เพราะเหตุที่ญาณเป็นอันเด่นชัด ได้ด้วยสามารถแห่งอุเบกขา" ดังนี้ มีอะไรเป็นสัมพันธ์กันเล่า. เพราะเหตุไรจึงกล่าวถึงความบันเทิงว่าเป็นที่สุด, ไม่กล่าวถึงความตามเพิ่มพูนแห่งอุเบกขาว่าเป็นที่สุดเล่า ดังนี้ จึงกล่าวว่า "ในภาวนาจิตนั้น เพราะเหตุที่ญาณเป็นอันเด่นชัดได้ ด้วยสามารถแห่งอุเบกขา" ดังนี้. บทว่า ตตฺถ ได้แก่ในภาวนาจิตนั้น.

อุเปกฺขาวเสน ญาณํ ปากฏํ โหตีติ อปฺปนากาเล ภาวนาสมฺปวตฺติยา,[๑] อุเบกขา ความว่า ในกาลแห่งอัปปนา ย่อมมี

คำว่า ญาณเป็นอันเด่นชัดได้ด้วยสามารถแห่ง

---

[๑] ฉ. ภาวนาย สมฺปวตฺติยา.

ปฏิปกฺขสฺส จ ปหานโต ปคฺคหาทีสุ พฺยาปารสฺส อกาตพฺพโต อชฺฌุเปกฺขนาว โหติ. ยํ สนฺธาย วุตฺตํ "สมเย จิตฺตสฺส อชฺฌุเปกฺขนา, วิสุทฺธํ จิตฺตํ อชฺฌุเปกฺขตี"ติ จ อาทิ.

แต่ความวางเฉยอย่างเดียว เพราะไม่ต้องทำความพยายามในการยกจิตเป็นต้น เพราะภาวนาเป็นไปสม่ำเสมอ และเพราะละธรรมอันเป็นปฏิปักษ์ได้. ซึ่งได้แก่ความวางเฉยที่ท่านหมายเอา กล่าวไว้ว่า "ความวางเฉยซึ่งจิตในสมัย, และย่อมวางเฉยซึ่งจิตอันหมดจดแล้ว" ดังนี้เป็นต้น.

สา ปนายํ อชฺฌุเปกฺขนา ญาณสฺส กิจฺจสิทฺธิยา โหติ, วิเสสโต ญาณสาธนตฺตา อปฺปนาพฺยาปารสฺสาติ ผเลน การณานุมานญาเยน. ยสฺมา อุเปกฺขาวเสน ญาณํ ปากฏํ โหติ, ตสฺมา ญาณกิจฺจภูตา สมฺปหํสนา ปริโยสานนฺติ วุตฺตาติ สมฺพนฺโธ.

ก็ความวางเฉยนี้นั้น ย่อมมีได้โดยการที่ญาณสำเร็จกิจ, โดยพิเศษ ย่อมมีได้โดยผลซึ่งรู้ได้โดยการอนุมานตามเหตุ ว่า เพราะความไม่พยายามแห่งอัปปนา มีญาณเป็นผู้ทำให้สำเร็จ ดังนี้. เชื่อมความว่า เพราะเหตุที่ญาณเป็นอันเด่นชัดได้ ด้วยสามารถแห่งอุเบกขา, เพราะฉะนั้น ความบันเทิงอันเป็นกิจแห่งญาณ ท่านจึงเรียกว่าเป็นที่สุดดังนี้.

อิทานิ ยถาวุตฺตมตฺถํ ปาฬิยา สมตฺเถตุํ "ยถาหา"ติอาทิ วุตฺตํ. ตถา ปคฺคหิตํ จิตฺตนฺติ ยถา ภาวนาจิตฺตํ โกสชฺชปกฺเข น ปตติ, ตถา วีริย-

บัดนี้ ท่านอาจารย์ ประสงค์จะทำเนื้อความตามที่ได้กล่าวแล้ว ให้หนักแน่นโดยพระบาลี จึงกล่าวว่า "เหมือนอย่างที่ท่านพระสารีบุตรเถระกล่าวไว้ว่า" ดังนี้

สมฺโพชฺฌงฺคฏฺฐานียานํ ธมฺมานํ พหุลีการวเสน ปคฺคหิตํ. สาธุกํ อชฺฌุเปกฺขตีติ ปคฺคณฺหนฺเตนาปิ สมาธิสฺส วีริยสมตาโยชน-วเสเนว ปคฺคหิตตฺตา สกฺกจฺจํ อชฺฌุเปกฺขติ, ตตฺรมชฺฌตฺตุเปกฺขา โอกาสํ ลภติ.

เป็นต้น. คำว่า ซึ่งจิตที่ได้ยกไว้แล้ว โดยอาการนั้น คือ ซึ่งภาวนาจิตที่ได้ยกไว้แล้ว โดยอาการที่จะไม่ตกไป ในฝ่ายแห่งโกสัชชะ ด้วยอำนาจแห่งการกระทำให้มาก ซึ่งธรรมทั้งหลาย อันเป็นที่ตั้งแห่งวิริยสัมโพชฌงค์. คำว่า ย่อมวางเฉยเป็นอย่างดี คือ ย่อมวางเฉยอย่างเคารพ เพราะแม้พระโยคีผู้ยกได้ยกแล้ว ด้วยอำนาจการประกอบความเท่าเทียมกัน แห่งสมาธิกับวิริยะนั่นเอง, ตัตรมัชฌัตตุเบกขา ย่อมได้โอกาส.

ตํ ปน อชฺฌุเปกฺขนํ อุเปกฺขาวเสน ปุพฺเพ ปวตฺตปาริหาริยปญฺญาวเสน อปฺปนา-ปญฺญาย กิจฺจาธิกตาติ อาห "ปญฺญาวเสน ปญฺญินฺทฺริยํ อธิมตฺตํ โหตี"ติ. ตสฺส อธิมตฺตตฺตา เอว อชฺฌุเปกฺขนฺตสฺเสว นานาสภาเวหิ นีวรณปฺปมุเขหิ กิเลเสหิ อปฺปนาจิตฺตํ วิมุจฺจติ.

ก็ความวางเฉยนั้น ได้แก่ภาวะที่อัปปนาปัญญาเป็นธรรมชาติที่ยิ่งโดยกิจ โดยเกี่ยวกับวางเฉย ด้วยสามารถแห่งปาริหาริยปัญญา อันเป็นไปในตอนต้น เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "ปัญญินทรีย์มีประมาณยิ่งด้วยสามารถแห่งปัญญา" ดังนี้. เพราะปัญญินทรีย์นั้น มีประมาณยิ่งนั่นเอง อัปปนาจิตของพระโยคีผู้วางเฉยอยู่นั่นเทียว ย่อมพ้น จากกิเลสทั้งหลายอันมีสภาวะต่าง ๆ กัน มีนิวรณ์เป็นประมุข.

คุณสุเนตรา คงสิริ
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

วิโมกฺขวเสน วิมุจฺจนวเสน. ปญฺญาวเสนาติ ปุพฺเพ ปวตฺตปาริหาริยปญฺญาวเสน. วิมุตฺตตฺตาติ นานากิเลเสหิ วิมุตฺตตฺตา เอว. เต ธมฺมา สทฺธาทโย, วิเสสโต สทฺธาปญฺญาวีริยสมาธโย จ เอกรสา สมานกิจฺจา โหนฺติ. เอวมยํ อินฺทฺริยานํ เอกรสฏฺเฐน ภาวนา นิปฺปชฺชมานา[1] ญาณพฺยาปาโรติ อาห "ญาณกิจฺจภูตา สมฺปหํสนา ปริโยสานนฺ"ติ.

ชื่อว่า ด้วยสามารถแห่งวิโมกข์ คือด้วยสามารถแห่งความหลุดพ้น. คำว่า ด้วยสามารถแห่งปัญญา คือ ด้วยสามารถแห่งปาริหาริยปัญญา อันเป็นไปในตอนต้น. คำว่า เพราะพ้นได้แล้ว คือ เพราะพ้นจากกิเลสต่าง ๆ ได้แล้วนั่นเอง. ชื่อว่า ธรรมเหล่านั้น ได้แก่ ธรรมมีศรัทธาเป็นต้น, และโดยพิเศษ ได้แก่ ธรรมมีศรัทธากับปัญญาและวิริยะกับสมาธิ ชื่อว่า มีรสเป็นอันเดียวกัน คือ มีกิจเสมอกัน. ภาวนาที่สำเร็จอยู่ โดยสภาวะที่ อินทรีย์ทั้งหลายมีรสเป็นอันเดียวกัน อย่างนี้ นี้จัดเป็นความพยายามของญาณ เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "ความบันเทิงอันเป็นกิจแห่งญาณ ท่านจึงเรียกว่าเป็นที่สุด" ดังนี้.

เอวํ ติวิธาย ปฏิปทาวิสุทฺธิยา ลทฺธวิเสสาย ติวิธาย อุเปกฺขานุพฺรูหนาย สาติสยํ

เพราะความที่ปัญญินทรีย์ มีประมาณยิ่งอย่างดียิ่งนักได้ เพราะมีความตามเพิ่มพูน

---

[1] ฉ. นิปฺผชฺชมานา.

ปญฺจินฺทฺริยสฺส อธิมตฺตภาเวน[๑] จตุพฺพิธาปิ สมฺปหํสนา[๒] สิชฺฌตีติ อาคมนุเปกฺขาญาณ-กิจฺจวเสน ทสปิ อาการา ฌาเน เอว เวทิตพฺพา.

แห่งอุเบกขา ๓ อย่าง อันได้ความวิเศษแล้วจากปฏิปทาวิสุทธิ ๓ อย่าง อย่างนี้ ความบันเทิงทั้ง ๔ อย่าง จึงสำเร็จได้ เพราะเหตุนั้น จึงพึงทราบอาการทั้ง ๑๐ ในฌานนั่นเอง โดยเกี่ยวกับกิจของญาณ เพราะความวางเฉยอันเป็นเหตุมา (อันเป็นเหตุสำเร็จ) เถิด.

คณนานุปุพฺพตาติ คณนานุปุพฺพตาย, คณนานุปุพฺพตามตฺตํ วา ปฐมนฺติ อิทนฺติ อตฺโถ. เตน เทสนากฺกมํ อุลฺลิงฺเคติ. "ปฐมํ อุปฺปนฺนนฺติ ปฐมนฺ"ติ อิมินา ปฏิปตฺติกฺกมํ, อุปฺปนฺนนฺติ หิ อธิคตนฺติ อตฺโถ. "ปฐมํ สมาปชฺชิตพฺพนฺติ ปฐมนฺ"ติ อิทํ ปน น เอกนฺตลกฺขณนฺติ[๓] อฏฺฐกถายํ ปฏิสิทฺธตฺตา อิธ น คหิตํ.

บทว่า คณนานุปุพฺพตา ความว่า ฌานนี้ชื่อว่า ปฐม ก็โดยลำดับแห่งการนับ, หรือเป็นเพียงลำดับแห่งการนับ. ด้วยคำว่า ฌานชื่อว่า ปฐม ก็โดยลำดับแห่งการนับนั้น ท่านบ่งถึงลำดับแห่งเทศนา. ด้วยคำว่า "ชื่อว่าปฐม เพราะอรรถว่า เกิดขึ้นเป็นครั้งแรก" ดังนี้ นี้ ท่านบ่งถึงลำดับแห่งการปฏิบัติ, เพราะว่า คำว่า เกิดขึ้น มีความหมายว่าบรรลุ. ส่วนคำว่า "ชื่อว่า ปฐม เพราะอรรถว่า พึงเข้าเป็นครั้งแรก" ดังนี้ นี้ ไม่

---

๑ ฉ. อธิมุตฺตภาเวน.

๒ ม. ภาวนานุเปกฺขา.... .

๓ อฏฺฐสาลินี. ๑/๒๗๙.

ถือเอาในที่นี้ เพราะท่านได้ปฏิเสธไว้ใน อรรถกถาแล้วว่า หาลักษณะที่แน่นอนมิได้.

อารมฺมณูปนิชฺฌานํ[๑] ลกฺขณูปนิชฺฌานนฺติ ทุวิเธ ฌาเน อิธาธิปฺเปตชฺฌานเมว ทสฺเสตุํ "อารมฺมณูปนิชฺฌานโต"ติ วุตฺตํ. ปฐวีกสิณ-สงฺขาตสฺส อตฺตโน อตฺตโน อารมฺมณสฺส รูปํ วิย จกฺขุนา อุปนิชฺฌายนโต. ปจฺจนีกชฺฌาปนโตติ นีวรณาทีนํ ปจฺจนีกธมฺมานํ ทหนโต วิกฺขมฺภนวเสน ปชหนโต.

ในฌาน ๒ อย่าง คือ อารัมมณูปนิชฌาน ลักขณูปนิชฌาน ท่านอาจารย์ประสงค์แสดง เฉพาะฌานที่ประสงค์ในที่นี้ จึงกล่าวว่า "เพราะเข้าไปเพ่งอารมณ์ (คือ เพราะเป็น อารัมมณูปนิชฌาน)" ดังนี้. ความว่า เพราะ เข้าไปเพ่งอารมณ์ของตน ของตน กล่าวคือ ปฐวีกสิณ ดุจบุรุษใช้ตาเพ่งดูรูปฉะนั้น. คำว่า เพราะเผาธรรมอันเป็นข้าศึก ความว่า เพราะแผดเผา คือเพราะละธรรมอันเป็น ข้าศึกมีนิวรณ์เป็นต้น ด้วยสามารถแห่ง วิกขัมภนปหาน.

สกลฏฺเฐนาติ เหฏฺฐา วุตฺตนเยน กเต วา อกเต วา ปริจฺฉินฺเน คหิเต ปฐวีภาเค ปฐวีมณฺฑเล สกลารมฺมณกรณฏฺเฐน. น หิ ตสฺส เอกเทสมารมฺมณํ กริยติ[๒] ปฐวีกสิณ-

คำว่า โดยความหมายว่าสิ้นเชิง คือ โดยความหมายว่า กระทำให้เป็นอารมณ์ สิ้นเชิง ในส่วนแห่งปฐวี คือในดวงปฐวี ที่ทำขึ้นหรือมิได้ทำขึ้น อันได้กำหนดถือเอาแล้ว

๑-๑ ฉ. อารมฺมญ...ลกฺขญ...

๒ ฉ. กรียติ.

สนฺนิสฺสยตาย นิมิตฺตํ ปฐวีกสิณํ ยถา "มญฺจา อุกฺกุฏฺฐึ กโรนฺตี"ติ. ตํสหจรณโต ฌานํ ปฐวีกสิณํ ยถา "กุนฺตา ปจรนฺตี"ติ.

ตามนัยที่ได้กล่าวแล้วในหนหลัง. อธิบายว่า ไม่กระทำเพียงส่วนหนึ่งแห่งดวงปฐวีนั้น ให้เป็นอารมณ์. นิมิต ก็ชื่อว่า ปฐวีกสิณ เพราะความที่มีปฐวีกสิณเป็นที่อิงอาศัย เหมือนอย่างคำว่า "เตียงทั้งหลายกระทำการโห่ร้อง" ดังนี้ ฉะนั้น (คือคนผู้อาศัยอยู่บนเตียงโห่ร้อง จึงได้โวหารว่า เตียงโห่ร้อง). ฌาน ก็ชื่อว่า ปฐวีกสิณ เพราะเที่ยวไปพร้อมกับนิมิตอันชื่อว่า ปฐวีกสิณ นั้น เหมือนอย่างคำว่า "หลาวทั้งหลาย ย่อมเที่ยวไป" ดังนี้ ฉะนั้น (ความจริงคนถือหลาวเที่ยวไป หลาวซึ่งเที่ยวไปพร้อมกับคนถือ จึงได้โวหารว่า หลาวเที่ยวไป).

จิรฏฺฐิติสมฺปาทนวณฺณนา

๗๖. ลกฺขฏฺฐาเน ฐิตํ สเรน วาลํ วิชฺฌตีติ วาลเวธี. อิธ ปน อเนกธา ภินฺนสฺส วาลสฺส อํสุํ วิชฺฌนฺโต "วาลเวธี"ติ

พรรณนาวิธีให้สำเร็จความตั้งอยู่ได้นาน

๗๖. นายขมังธนู ชื่อว่า นักยิงขนทราย เพราะอรรถว่า ใช้ลูกศรยิงขนทราย อันติดตั้งอยู่ที่เป้า. ก็ในที่นี้ ท่าน

อธิปฺเปโต. เตน วาลเวธินา. สูเทนาติ ภตฺตกาเรน.

ประสงค์เอานายขมังธนูผู้ยิงขนทราย อันผ่าเป็นหลายส่วนว่า "นักยิงขนทราย". ได้แก่ พึงเป็นดุจนายขมังธนู นักยิงขนทรายนั้น. คำว่า พ่อครัว ได้แก่ คนทำอาหาร.

"อาการา ปริคฺคเหตพฺพา"ติ สงฺเขปโต วุตฺตมตฺถํ วิวริตุํ "ยถา หี"ติอาทิ วุตฺตํ. ตตฺถ สุกุสโลติ สุฏฺฐุ เฉโก. ธนุคฺคโหติ อิสฺสาโส. กมฺมนฺติ โยคฺยํ. อคฺคนฺตุปทานนฺติ วิชฺฌนกาเล อกฺกมนวเสน ปวตฺตปทานํ.

เพื่อจะเปิดเผยเนื้อความที่ได้กล่าวไว้ โดยสังเขปว่า "พึงกำหนดถือเอาอาการทั้งหลาย" ดังนี้ ท่านจึงกล่าวว่า "ยถา หิ" ดังนี้ เป็นต้น. ในบทเหล่านั้น บทว่า สุกุสโล แปลว่า ฉลาดดี. บทว่า ธนุคฺคโห แปลว่า นายขมังธนู. คำว่า การงาน ได้แก่ การงานที่ควรประกอบ. คำว่า แห่งเท้าที่เหยียบพื้น คือ แห่งเท้าที่เป็นไปเกี่ยวกับการเหยียบพื้นในเวลาที่ยิง.

อาการนฺติ ธนุชิยาสรานํ คหิตาการํ. ปริคฺคณฺเหยฺยาติ อุปธาเรยฺย. โภชนสปฺปายาทโยติ อาทิ-สทฺโท อวุตฺตาการานมฺปิ สงฺคาหโก ทฏฺฐพฺโพ. เตน อุตุภาวนา-[๑]

คำว่า อาการ ได้แก่ อาการที่จับคันธนู สายธนู และลูกศร. คำว่า พึงกำหนด คือทรงจำไว้มั่น. อาทิ ศัพท์ (ที่แปลว่า เป็นต้น) ในบทว่า โภชนสปฺปายาทโย มี

---

๑ ก. อุตุโภชน... .

นิมิตฺตาทีนมฺปิ ปริคฺคณฺหนํ วุตฺตํ โหติ. ตสฺมินฺติ ตสฺมึ ตรุณสมาธิมฺหิ.

โภชนะที่เป็นสัปปายะเป็นต้น พึงเห็นว่าสงเคราะห์เอาทั้งอาการทั้งหลาย ที่มิได้กล่าวถึง. ด้วยคำว่า อาการทั้งหลาย มีโภชนะที่เป็นสัปปายะเป็นต้นนั้น เป็นอันท่านกล่าวถึงการกำหนดถือเอา แม้อาการทั้ง-หลายมีอุตุนิมิตแห่งภาวนาเป็นต้น. คำว่า เมื่อสมาธินั้น (เสื่อมหายไป) คือ เมื่อสมาธิที่ยังอ่อนนั้น (เสื่อมหายไป).

ภตฺตารนฺติ สามิกํ[๑] ภตฺตเวตฺตนาทีหิ โปสกนฺติ อตฺโถ. ปริวิสนฺโตติ โภเชนฺโต. ตสฺส รุจิตฺวา ภุญฺชนาการํ สลฺลกฺเขตฺวา ตสฺส อุปนาเมนฺโตติ โยชนา. อยมฺปิ โยคี.

คำว่า นายจ้าง ได้แก่บุคคลผู้เป็นนาย, ความว่า ผู้เลี้ยงดูด้วยอาหารค่าจ้างเป็นต้น. คำว่า ปรนนิบัติ ได้แก่ ให้บริโภค. ประกอบความว่า กำหนดอาหารที่ชอบบริโภค แห่งนายจ้างนั้นได้แล้ว ก็น้อม (เฉพาะอาหารที่นายจ้างชอบบริโภคนั้น) เข้าไปให้แก่นายจ้างนั้น. ชื่อว่า อยมฺปิ ได้แก่ พระโยคี.

อธิคตกฺขเณ โภชนาทโย อาการาติ ปุพฺเพ ฌานสฺส อธิคตกฺขเณ กิจฺจสาธเก

คำว่า อาการทั้งหลายมีโภชนะเป็นต้น ในขณะที่บรรลุ ได้แก่อาการที่บรรลุด้วย

---

[๑] ฉ. สามินํ.

โภชนาธิคเต[๑] อาการे. คเหตฺวาติ ปริคฺคเหตฺวา สลฺลกฺเขตฺวา. นฏฺเฐ นฏฺเฐ สมาธิมฺหิ ปุนปฺปุนํ อปฺปนาย.

โภชนะ อันยังกิจให้สำเร็จ ในขณะที่บรรลุฌานในคราวก่อน. คำว่า ถือเอา ได้แก่ กำหนดถือเอาหมายไว้. ชื่อว่า ย่อมเป็นผู้ได้อัปปนาบ่อย ๆ ก็ในเมื่อสมาธิเสื่อมหายไปแต่ละครั้ง.

มหานสวิชฺชาปริจเยน ปณฺฑิโต. ตตฺถ วิสทญาณตาย วิยตฺโต. ฐานุปฺปตฺติกโกสลฺลโยเคน กุสโล. นานาจเยหีติ[๒] นานาจเยหิ นานาสภาเวหิ, นานารเสหีติ อตฺโถ. เตนาห "อมฺพิลคฺเคหิ"ติอาทิ. สูเปหีติ พฺยญฺชเนหิ. อมฺพิลคฺเคหีติ อมฺพิลโกฏฺฐาเสหิ, เย วา อมฺพิลรสา หุตฺวา อคฺคภูตา, เตหิ จตุรมฺพิลาทิมิสฺเสหิ.

พ่อครัว ชื่อว่า เป็นบัณฑิต ก็เพราะการสั่งสมวิชาการครัว. ชื่อว่า ปราดเปรื่อง ก็เพราะความที่มีความรู้แกล้วกล้า ในการครัวนั้น. ชื่อว่า เฉลียวฉลาด ก็เพราะประกอบด้วยความฉลาด อันเป็นเหตุอุบัติแห่งฐานะ. คำว่า (ด้วยกับข้าว) นานาประการ คือ นานาประการ ได้แก่ มีสภาพต่าง ๆ, ความว่า มีรสต่าง ๆ. เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "อมฺพิลคฺเคหิ" กับข้าวที่มีเครื่องปรุงเปรี้ยว เป็นต้น. บทว่า สูเปหิ แปลว่า ด้วยกับข้าว. บทว่า อมฺพิลคฺเคหิ ได้แก่มี

---

[๑] ฉ. โภชนาทิคเต.

[๒] ฉ. นานจฺจเยหีติ นานจฺจเยหิ.

เครื่องปรุงเปรี้ยว, หรือด้วยกับข้าวที่ปะปนกันด้วยเครื่องปรุงมีรส ๔ อย่าง มีรสเปรี้ยวเป็นต้น อันมีรสเปรี้ยวเป็นยอด.

เอเสว[๑] นโย ติตฺตกคฺคาทีสุปิ. ขาริเกหีติ วาติงฺคณกฬีราทิมิสฺเสหิ. นิมิตฺตนฺติ อาการํ รุจฺจนวเสน ภุญฺชนาการํ. อุคฺคณฺหาตีติ อุปรูปริ คณฺหติ อุปธาเรติ. อิมสฺส วา สูเปยฺยสฺส อตฺถาย หตฺถํ อภิหรติ.

แม้ในกับข้าวที่มีเครื่องปรุงขมเป็นต้น ก็มีนัยนี้แหละ. คำว่า ที่มีเครื่องปรุงกร่อย ได้แก่ที่ปะปนด้วยพวกเครื่องปรุง ๓ อย่าง มีหน่อไม้เป็นต้น. คำว่า นิมิต ได้แก่ อาการ, คือ อาการที่บริโภคด้วยอำนาจความชอบใจ. คำว่า ย่อมเรียนเอา คือ ถือเอาให้ยิ่ง ๆ ขึ้นไป ได้แก่จำไว้มั่น. ชื่อว่า หรือว่าเหยียดมือไป ยังกับข้าวนี้ คือ เพื่อประโยชน์แก่กับข้าวนี้.

อภิหารานนฺติ อภิมุเขน หริตพฺพานํ ปณฺณาการานํ, ปูชาภิหารานํ วา. นิมิตฺตํ อุคฺคณฺหตีติ "เอวํ เม จิตฺตํ สมาหิตํ อโหสี"ติ นิมิตฺตํ คณฺหติ สลฺลกฺเขติ.

บทว่า อภิหารานํ ได้แก่ เครื่องบรรณาการที่เขาพึงนำไปทางข้างหน้า, หรือได้แก่ อภิหาระ คือการบูชา. คำว่า (ภิกษุนั้น) ย่อมเรียนเอานิมิต คือ ย่อมถือเอาได้แก่กำหนดไว้ด้วยดี ซึ่งนิมิต ว่า "จิตของ

[๑] ฉ. เอส.

เราเป็นอันตั้งมั่นเสมอได้ ก็โดยอาการอย่างนี้" ดังนี้.

สมาธิปริปนฺถานนฺติ สมาธิสฺส ปริปนฺถภูตานํ. ธมฺมานนฺติ กามจฺฉนฺทาทีนีวรณธมฺมานํ. สุวิโสธิตตฺตาติ สุฏฺฐุ วิโสธิตตฺตา, วิกฺขมฺภนวเสน สมฺมเทว ปหีนตฺตาติ อตฺโถ. กามาทีนวปจฺจเวกฺขณาทีหีติ อาทิ-สทฺเทน อสุภมนสิการเนกฺขมฺมานิสํสปจฺจเวกฺขณาทีนิ สงฺคณฺหาติ.

บทว่า สมาธิปริปนฺถานํ แปลว่า อันเป็นอันตรายต่อสมาธิ. คำว่า ธรรมทั้งหลาย ได้แก่ นิวรณธรรมทั้งหลาย มีกามฉันทะเป็นต้น. คำว่า เพราะชำระได้ด้วยดี คือ เพราะได้ทำให้หมดจดด้วยดี, ความว่า เพราะละได้โดยชอบ ด้วยสามารถวิกขัมภนปหาน. ด้วย อาทิศัพท์ (ที่แปลว่า เป็นต้น) ในคำว่า กามาทีนวปจฺจเวกฺขณาทีหิ (ด้วยการพิจารณาโทษของกามเป็นต้น)สงเคราะห์เอาอสุภมนสิการ การพิจารณาอานิสงส์ของเนกขัมมะเป็นต้น.

เนกฺขมฺมคุณทสฺสเนนาปิ หิ ตสฺส วิพนฺธภูเต กามจฺฉนฺเท อาทีนโว วิเสสโต ปากโฏ โหตีติ. กายทุฏฺฐุลฺลนฺติ กายทรถํ สารทฺธกายตํ. เตน กายจิตฺตานํ สารมฺภนิมิตฺตสฺส พฺยาปาทนีวรณสฺส น วิโสธนมาห. อารมฺภธาตุมนสิการาทีติ อาทิ-สทฺเทน

จริงอยู่ แม้ด้วยการเล็งเห็นคุณแห่งเนกขัมมะ โทษในกามฉันทะ อันเป็นเครื่องขัดขวางเนกขัมมะนั้น ย่อมเป็นอันปรากฏโดยพิเศษ แล. คำว่า ฐานะที่หยาบแห่งกาย คือ ความกระวนกระวายแห่งกาย ได้แก่ ภาวะที่กายกระสับกระส่าย. ด้วยคำว่า

วีริยสมฺโพชฺฌงฺคนิมิตฺตานํ, อาโลกสญฺญาทีนญฺจ สงฺคโห ทฏฺฐพฺโพ.

ฐานะที่หยาบแห่งกายนั้น ท่านมิได้กล่าวถึงการชำระพยาบาทนิวรณ์ อันเป็นเหตุกระสับกระส่ายแห่งกายและจิต. ด้วยอาทิ ศัพท์ (ที่แปลว่า เป็นต้น) ในคำว่า อารมฺภธาตุมนสิการาทิ (การใส่ใจอารัมภธาตุเป็นต้น) พึงเห็นว่า สงเคราะห์เอาธรรมทั้งหลายอันเป็นเหตุแห่งวิริยสัมโพชฌงค์, และอาโลกสัญญาเป็นต้น.

สมถนิมิตฺตมนสิการาทีติ อาทิ-สทฺเทน สมาธิสมฺโพชฺฌงฺคฏฺฐานียานํ ธมฺมานํ สงฺคโห ทฏฺฐพฺโพ. อญฺเญปิ สมาธิปริปนฺเถติ วิจิกิจฺฉฏฺฐานีเย มทมานาทิเก จ สนฺธายาห. อาสยนฺติ วสนกสฺสิรํ. สุปริสุทฺธนฺติ อาสงฺกนียตฺตาภาเวน สุฏฺฐุ ปริสุทฺธํ.

ด้วย อาทิ ศัพท์ ในคำว่า สมถนิมิตฺตมนสิการาทิ (การใส่ใจสมถนิมิตเป็นต้น) พึงเห็นว่า สงเคราะห์เอาธรรมทั้งหลายอันเป็นที่ตั้งแห่งสมาธิสัมโพชฌงค์. คำว่า ธรรมทั้งหลายที่เป็นอันตรายต่อสมาธิ แม้อย่างอื่น ท่านกล่าวหมายเอาธรรมทั้งหลาย อันเป็นที่ตั้งแห่งวิจิกิจฉา และธรรมทั้งหลายมีมทะ (มัวเมา) มานะ (ถือตัว) เป็นต้น. คำว่า ที่อาศัย ได้แก่โพรงที่อาศัยอยู่. คำว่า (สู่อุทยาน) ที่สะอาดดีแล้ว คือ ที่สะอาดด้วยดี เพราะไม่มีความเป็นสถานที่ที่น่ารังเกียจ.

เอตฺถาห : นนุ จายํ ปเคว กามาทีนวํ ปจฺจเวกฺขิตฺวา สมถปฏิปทํ ปฏิปนฺโน อุปจารกฺขเณเยว ฌาเนน นีวรณานิ วิกฺขมฺภิตานิ, อถ กสฺมา ปุน กามาทีนวปจฺจเวกฺขณาทิ คหิตนฺติ ? สจฺจเมตํ. ตํ ปน ปหานมตฺตนฺติ ฌานสฺส จิรฏฺฐิติยา อติสยปฺปหานตฺถํ ปุน คหิตํ.

ในเรื่องนี้ ท้วงว่า : ก็พระโยคีรูปนี้ พิจารณาโทษของกามเสียก่อนนั่นเทียว แล้วจึงปฏิบัติสมถปฏิปทามิใช่หรือ นิวรณ์ทั้งหลายเธอก็ข่มเสียได้ด้วยฌาน ในอุปจารขณะนั่นเทียว, เมื่อเป็นเช่นนี้ เพราะเหตุไร จึงถือเอาการพิจารณาโทษของกามเป็นต้นกันอีกเล่า ดังนี้ ? เฉลยว่า ข้อที่ว่ามานี้ก็จริงอยู่. แต่ที่ว่านั้น เป็นเพียงการละได้ เพราะเหตุนั้น เพื่อประโยชน์แก่การละได้อย่างดียิ่ง สำหรับความตั้งอยู่ได้นานแห่งฌาน จึงถือเอาการพิจารณาโทษของกามเป็นต้นกันอีก.

<u>อุทฺธจฺจมิทฺธนฺติ</u> กุกฺกุจฺจํ, ถีนญฺจ ตเทกฏฺฐต่าย คหิตเมวาติ กตฺวา วุตฺตํ. <u>สุทฺธนฺตคโตติ</u> สุปริสุทฺธปริยนฺตํ สพฺพโส วิโสธิตโกฏิปริยนฺตํ อุยฺยานํ คโต. <u>ตหึ รเมติ</u> ตสฺมึ ฌาเน รเมยฺย ทิวสภาคมฺปิ ฌานสมงฺคี เอว ภเวยฺย.

คำว่า <u>อุทธัจจมิทธะ</u> ท่านกล่าวทำไว้ในใจว่า เป็นอันถือเอากุกกุจจะ และถีนะแล้วทีเดียว เพราะความที่ตั้งอยู่ในจิตตุปบาทเดียวกันกับอุทธัจจะ และมิทธะนั้น. คำว่า <u>ผู้เสด็จไปสู่บริเวณที่หมดจด</u> คือผู้เสด็จไปสู่อุทยานที่มีบริเวณบริสุทธิ์ดี ได้แก่มีบริเวณ คือเขตแดนอันชำระแล้ว โดยประการทั้งปวง. บทว่า <u>ตหึ</u> <u>รเม</u> ได้แก่

พึงยินดีในฌานนั้น คือพึงเป็นผู้พร้อมเพรียงด้วยฌาน ตลอดทั้งวันทีเดียว.

จิตฺตภาวนาเวปุลฺลตฺถนฺติ สมาธิภาวนาย วิปุลภาวาย. ยถา หิ ภาวนาวเสน นิมิตฺตสฺส อุปฺปตฺติ, เอวมสฺส ภาวนาวเสเนว วฑฺฒนมฺปิ. ตสฺมา เอกงฺคุลาทิวเสน นิมิตฺตํ วฑฺเฒนฺตสฺส ปุนปฺปุนํ พหุลีกาเรน ฌานํ ภาวนาปิ วุฑฺฒึ วิรุฬฺหึ เวปุลฺลํ อาปชฺชติ. เตน วุตฺตํ "จิตฺตภาวนาเวปุลฺลตฺถํ จ ยถาลทฺธํ ปฏิภาคนิมิตฺตํ วฑฺเฒตพฺพนฺ"ติ. ตสฺสาติ ปฏิภาคนิมิตฺตสฺส.

คำว่า เพื่อความไพบูลย์แห่งภาวนาจิต คือ เพื่อความไพบูลย์แห่งสมาธิภาวนา. เปรียบเหมือนว่า ความเกิดขึ้นแห่งนิมิตย่อมมีได้ ด้วยอำนาจแห่งภาวนาฉันใด, แม้การขยายนิมิตนี้ ก็ย่อมมีได้ ด้วยอำนาจแห่งภาวนาฉันนั้นนั่นเทียว. เพราะฉะนั้น เมื่อพระโยคีขยายนิมิต โดยเกี่ยวกับ ๑ องคุลีเป็นต้น แม้ฌานภาวนา ก็ย่อมถึงความเจริญ ความงอกงาม ความไพบูลย์ โดยการกระทำให้มาก บ่อย ๆ. เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "และเพื่อความไพบูลย์แห่งภาวนาจิต ก็ควรขยายปฏิภาคนิมิตตามที่ได้แล้ว" ดังนี้. บทว่า ตสฺส ได้แก่ แห่งปฏิภาคนิมิต.

นิมิตฺตวฑฺฒนนยวณฺณนา

๖๗. ตตฺราติ สามิอตฺเถ ภุมฺมวจนํ, ตสฺสาติ อตฺโถ. อวฑฺเฒตฺวาติ ยถา กุมฺภกาโร มตฺติกาย ปตฺตํ กโรนฺโต ปรมํ อปริจฺฉินฺทิตฺวาว ปตฺตํ วฑฺเฒติ, เอวํ ปตฺตวฑฺฒนโยเคน ปตฺตวฑฺฒนยุตฺติยา อวฑฺเฒตฺวา ปูวิกสฺส ปูววฑฺฒนํ. ภตฺตสฺส อุปริ ภตฺตปกฺขิปนํ ภตฺตวฑฺฒนํ. วตฺถสฺส ตินฺตสฺส อญฺชนาทิ[๑] ทุสฺสวฑฺฒนํ. ปจฺเจกํ โยค-สทฺโท โยเชตพฺโพ. อปริจฺฉินฺทิตฺวา น วฑฺเฒตพฺพํ สปริจฺเฉเท เอว ภาวนา-ปวตฺติโต. ตถา หิ วุตฺตํ "สานฺตเก โน อนนฺตเก"ติ[๒]

พรรณนานัยการขยายนิมิต

๖๗. บทว่า ตตฺร เป็นสัตตมีวิภัตติ ในอรรถแห่งฉัฏฐีวิภัตติ, ความเท่ากับ ตสฺส. คำว่า อย่าขยาย ความว่า เปรียบเหมือนว่า นายช่างหม้อ เมื่อจะใช้ดินทำบาตร ย่อมไม่กำหนดเสียก่อนเลย แล้วขยายบาตร ฉันใด, พระโยคีอย่าขยาย โดยวิธีขยายบาตร คือ โดยแบบอย่างการขยายบาตร ฉันนั้น สำหรับคนทำขนม ก็มีการขยายขนม. การใส่ภัตลงไปบนภัต ชื่อว่า การขยายภัต. การผึ่งผ้าเปียกเป็นต้น ชื่อว่าการขยายผ้า. โยค ศัพท์ (ที่แปลว่า วิธี) พึงประกอบไว้เป็นแต่ละบท. ชื่อว่า ยังมิได้กำหนดไว้ ก็ยังไม่ควรขยาย เพราะในนิมิตที่มีการกำหนดไว้เท่านั้น จึงจะมีความเป็นไปแห่งภาวนา. จริงอย่างนั้น ท่านได้กล่าวไว้แล้วว่า "(ปฐวีกสิณ) ที่มีที่สุดเท่านั้น ไม่ใช่ไม่มีที่สุด" ดังนี้.

---

[๑] ฉ. อญฺฉนาทิ.

[๒] วิสุทฺธิมคฺค. ๑/๑๕๘.

<u>หํสโปตกาติ</u> ชวนหํสโปตกา. <u>อุกฺกูลํ</u> อุนฺนตฏฺฐานํ. <u>วิกฺกูลํ</u> นินฺนฏฺฐานํ. นทีโสเตน กตํ <u>วิทุคฺคํ</u> <u>นทีวิทุคฺคํ</u>. วิสมากาเรน ฐิโต ปพฺพตปฺปเทโส <u>ปพฺพตวิสโม</u>.

คำว่า <u>ลูกหงส์</u> ได้แก่ลูกหงส์ที่บินได้เร็ว. ชื่อว่า <u>อุกฺกูลํ</u> ได้แก่ที่ดอน. ชื่อว่า <u>วิกฺกูลํ</u> ได้แก่ที่ลุ่ม. <u>หล่ม</u>ที่กระแสแม่น้ำเซาะ ชื่อว่า <u>นทีวิทุคฺคํ</u>. ส่วนแห่งภูเขาที่ตั้งอยู่โดยอาการที่ขรุขระ ชื่อว่า <u>ที่ขรุขระแห่งภูเขา</u>.

<u>ถูลานิ</u> <u>หุตฺวา</u> <u>อุปฏฺฐหนฺติ</u> ปจฺจเวกฺขณาพาหุลฺเลน วิภูตภาวโต. <u>ทุพฺพลานิ</u> <u>หุตฺวา</u> <u>อุปฏฺฐหนฺติ</u> ปคุณพลวภาวสฺส อนาปาทิตตฺตา. <u>อุปริ</u> <u>อุสฺสุกฺกนายาติ</u> ภาวนาย อุปริ อาโรหนาย, ทุติยชฺฌานาธิคมายาติ อตฺโถ.

ชื่อว่า <u>ย่อมปรากฏเป็นธรรมชาติที่หยาบ</u> เพราะความเด่นชัด ตามความที่มากด้วยการพิจารณา. ชื่อว่า <u>ย่อมปรากฏเป็นธรรมชาติที่ทรามกำลัง</u> เพราะไม่ทำให้ถึงความคล่องแคล่วมีกำลัง. คำว่า <u>แก่ความขวนขวายให้ยิ่ง ๆ ขึ้นไป</u> คือ แก่การย่างขึ้นสู่ภาวนายิ่ง ๆ ขึ้นไป, ความว่า แก่การบรรลุทุติยฌาน.

<u>ปพฺพเตยฺยาติ</u> ปพฺพเต พหุลจารินี. <u>อกฺเขตฺตญฺญูติ</u> อโคจรญฺญู. สมาธิปริปนฺถานํ วิโสธนานภิญฺญาตาย <u>พาโล</u>. ฌานสฺส ปคุณภาวาปาทนเวยฺยตฺติยสฺส อภาเวน <u>อพฺยตฺโต</u>. อุปริ ฌานสฺส ปทฏฺฐานภาวานวโพเธน <u>อกฺเขตฺตญฺญู</u>.

บทว่า <u>ปพฺพเตยฺยา</u> คือ ที่เที่ยวไปมากบนภูเขา. คำว่า <u>ไม่รู้จักเขต</u> ได้แก่ ไม่รู้จักที่เที่ยวหากิน. ภิกษุ ชื่อว่า <u>โง่</u> เพราะความที่ไม่รู้ยิ่ง ซึ่งวิธีชำระอันตรายแห่งสมาธิ. ชื่อว่า <u>เขลา</u> เพราะไม่มีความปราดเปรื่องในอันทำฌานให้ถึงความคล่องแคล่ว. ชื่อว่า

คุณเสงี่ยม คล้ายอุบล
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

ไม่รู้จักเขต เพราะไม่หยั่งรู้ความเป็นปทัฏฐาน แห่งฌานเบื้องสูง.

สพฺพถาปิ สมาปตฺติโกสลฺลาภาเวน อกุสโล. สมาธินิมิตฺตสฺส วา อนาเสวนาย พาโล. อภาวนาย อพฺยตฺโต. อพหุลีกาเรน อกฺเขตฺตญฺญู. สมฺมเทว อนธิฏฺฐานโต อกุสโลติ โยเชตพฺพํ.

ชื่อว่า ไม่ฉลาด เพราะไม่มีความฉลาดในการเข้าฌาน แม้โดยประการทั้งปวง. อีกอย่างหนึ่ง พึงประกอบคำพูดว่า ชื่อว่า โง่ เพราะไม่มีการเสพคุ้น ซึ่งนิมิตแห่งสมาธิ. ชื่อว่า เขลา เพราะไม่มีการเจริญ. ชื่อว่า ไม่รู้จักเขต เพราะไม่มีการกระทำให้มาก. ชื่อว่า ไม่ฉลาด เพราะไม่มีความตั้งมั่นโดยชอบนั่นเทียว.

อุภโต ภฏฺโฐติ อุภยโต ฌานโต ภฏฺโฐ. โส หิ อปฺปคุณตาย น สุปติฏฺฐิตตาย สอุสฺสาโหปิ วินาสโต, อสามตฺถิยโต จ ฌานทฺวยโต ปริหีโน. จิณฺณวสีนาติ อาเสวิตวสินา.

บทว่า อุภโต ภฏฺโฐ แปลว่า เคลื่อนแล้ว จากฌานทั้ง ๒. จริงอยู่ ภิกษุรูปนั้น แม้ว่ามีความอุตสาหะ ก็ชื่อว่า เสื่อมรอบแล้ว จากฌานทั้ง ๒ เพราะความพินาศไป (แห่งฌานที่ ๑), และเพราะหาความสามารถ (ในการเข้าฌานที่ ๒) มิได้ เหตุเพราะความที่ยังไม่คล่องแคล่ว เหตุเพราะความที่ยังไม่ตั้งมั่นดี. คำว่า ผู้สั่งสมวสี คือ ผู้มีความชำนาญอันได้เสพคุ้นแล้ว.

ปญฺจวสีกถาวณฺณนา

๗๘. วสนํ วสีติ ธาตุนิทฺเทสตาย กิริยานิทฺเทโสติ อธิปฺปาเยนาห "วสิโย"ติ, ยถารุจิปฺปวตฺติโยติ อตฺโถ. อาวชฺชนาย วสี, อาวชฺชนาวเสน วา วสี อาวชฺชนวสี. ฌานํ อาวชฺชิตุํ ยตฺถ ยตฺถ ปเทเส อิจฺฉา ยตฺถิจฺฉกํ. ยทา ยทา, ยสฺมึ ยสฺมึ วา ฌานงฺเค อิจฺฉา ยทิจฺฉกํ.

พรรณนากถาว่าด้วยวสี ๕

๗๘. เพราะมีความประสงค์ว่า การแสดงไขกิริยา ย่อมมีได้โดยภาวะที่แสดงไขธาตุว่า วสนํ วสี ดังนี้ เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "วสิโย" ดังนี้, ความว่า ความเป็นไปตามชอบใจ (จึงแปลเสียว่า ความชำนาญ). ความชำนาญในการนึก, หรือความชำนาญเกี่ยวกับการนึก ชื่อว่า อาวัชชนวสี. ในทุก ๆ ที่ ที่มีความต้องการจะนึกถึงฌานชื่อว่า ยตฺถิจฺฉกํ. ในทุก ๆ เวลา ที่มีความต้องการจะนึกถึง หรือในทุก ๆ องค์ฌานที่มีความต้องการจะนึกถึง ชื่อว่า ยทิจฺฉกํ.

ยาว ยาว อิจฺฉา ยาวทิจฺฉกํ, ท-กาโร ปทสนฺธิกโร. "ยาวา"ติ จ อิทํ พหุนฺนํ ชวนวารานํ นิรนฺตรํ วิย ตถาปวตฺตนํ สนฺธาย วุตฺตํ, น เอกเมว. โส หิ ปริจฺฉินฺนจิตฺตกฺขโณติ.

ทุก ๆ ระยะที่ต้องการจะนึกถึง ชื่อว่า ยาวทิจฺฉกํ, ท อักษร เป็นตัวกระทำการเชื่อมบท. ก็คำว่า "ยาว" นี้ ท่านกล่าวหมายเอา การทำให้เป็นไปได้อย่างนั้น ราวกะว่าไม่ขาดสาย แห่งชวนวาระทั้งหลายเป็นอันมาก, หาได้กล่าวหมายเอาชวนวาระ

เดียวเท่านั้นไม่. เพราะว่า พระโยคีนั้นเป็นผู้ได้กำหนดขณะจิตเอาไว้แล้ว แล.

<u>อาวชฺชนาย</u> <u>ทนฺธายิตตฺตํ</u> <u>นตฺถีติ</u> วุตฺตนเยน ยตฺถ กตฺถจิ ฐาเน ยทา ตทา ยงฺกิญฺจิ ฌานงฺคํ อาวชฺชนฺตสฺส ยถิจฺฉิตํ กาลํ อาวชฺชนาย อาวชฺชนปฺปวตฺติยา ทนฺธายิตตฺตํ วิตฺถายิตตฺตํ, จิรายิตตฺตํ วา นตฺถิ. เอวํ อาวชฺชนวสี สิทฺธา นาม โหตีติ อตฺโถ. <u>เสสาติ</u>[1] อธิฏฺฐานวุฏฺฐานปจฺจเวกฺขณวสิโย.

คำว่า <u>ไม่มีความเนิ่นช้าในการนึก</u> ความว่า เมื่อพระโยคีนึกถึงองค์ฌาน องค์ใดองค์หนึ่ง ในสถานที่ใดที่หนึ่ง ในเวลาใดเวลาหนึ่งอยู่ โดยนัยดังกล่าวแล้ว ก็ไม่มีความเนิ่นช้า คือความยืดยาด, หรือความเนิ่นนาน ในการนึก คือในความเป็นไปแห่งอาวัชชนะสิ้นกาล ตามที่ปรารถนา. ความว่า อาวัชชนวสี ชื่อว่าเป็นอันสำเร็จแล้ว โดยประการดังกล่าวมานี้. คำว่า <u>วสีที่เหลือ</u> ได้แก่ อธิฏฐานวสี วุฏฐานวสี และปัจจเวกขณวสี.

องฺคสมุทายภาวโต ฌานสฺส ฌาเน อาวชฺชนวสี นิปฺผาเทตุกาเมน ปฏิปาฏิยา ฌานงฺคานิ อาวชฺชิตพฺพานีติ[2] อาห "<u>ปฐมํ วิตกฺกํ</u> <u>อาวชฺชยโต</u>"ติ.

เพราะความที่ฌาน เป็นความรวมกันแห่งองค์ พระโยคีผู้ต้องการจะทำอาวัชชนวสีในฌานให้สำเร็จ จึงต้องนึกถึงองค์ฌานไปตามลำดับ เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "<u>นึกถึง</u> <u>วิตกก่อน</u>" ดังนี้.

---

[1] ฉ. วุฏฺฐานอธิฏฺฐาน....
[2] ฉ. อาวชฺเชตพฺพานีติ.

ยทิปิ อาวชฺชนเมเวตฺถ อิจฺฉิตํ อาวชฺชนวสิยา อธิปฺเปตตฺตา, อาวชฺชนาย ปน อุปฺปนฺนาย ชวเนหิ ภวิตพฺพํ. ตานิ จ โข อาวชฺชนตฺปรตาย จิตฺตาภินีหารสฺส ยถาวชฺชิตฌานงฺคารมฺมณานิ กติปยาเนว โหนฺติ, น ปริปุณฺณานีติ วุตฺตํ "วิตกฺการมฺมณาเนว จตฺตาริ ปญฺจ วา ชวนานิ ชวนฺตี"ติ.

อาวัชชนะนั่นแหละ ที่ต้องการในอาวัชชนวสีนี้ เพราะท่านประสงค์เอาความชำนาญในการนึก ก็จริงอยู่, ถึงอย่างนั้น เมื่ออาวัชชนะเกิดขึ้นแล้ว ชวนะทั้งหลายก็พึงมี. และชวนะเหล่านั้นแล มีองค์ฌานตามที่นึกถึงเป็นอารมณ์ ย่อมมีนิดหน่อยเท่านั้น, คือไม่บริบูรณ์แก่พระโยคีผู้น้อมจิตไป โดยภาวะที่มีอาวัชชนะนั้น เป็นเบื้องหน้า เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "ชวนะ ๔ หรือ ๕ ขณะ อันมีวิตกเป็นอารมณ์นั้นเทียวย่อมแล่นไป" ดังนี้.

จตฺตาริ ติกฺขินฺทฺริยสฺส. ปญฺจ นาติติกฺขินฺทฺริยสฺสาติ ทฏฺฐพฺพํ. นิรนฺตรนฺติ วิสภาเคหิ นิรนฺตรํ. อยมฺปนาติ ภวงฺคทฺวยนฺตริตา จตุชวนจิตฺตา ยถาวุตฺตา อาวชฺชนวสี. อญฺเญสํ วา ธมฺมเทสนาปติอาทีนํ. เอวรูเป กาเลติ อุฏฺฐาย สมุฏฺฐาย ลหุตรํ อาวชฺชนวสีนิพฺพตฺตนกาเล.

พึงเห็นว่า สำหรับพระโยคีผู้มีอินทรีย์กล้าแข็ง ก็มีชวนะ ๔ ขณะ. สำหรับพระโยคีผู้มีอินทรีย์ไม่กล้าแข็งนัก ก็มีชวนะ ๕ ขณะ. คำว่า ไม่ขาดสาย คือ ไม่ถูกจิตที่เป็นวิสภาคะคั่น. คำว่า ก็วสีที่ถึงยอดนี้ คือ อาวัชชนวสีที่เป็นไปในลำดับภวังค์ ๒ ขณะ มีชวนจิต ๔ ขณะ ตามที่กล่าวแล้ว. ชื่อว่า หรือ แห่งบุคคลอื่น คือแห่งบุคคลทั้งหลาย มีพระธรรมเสนาบดีเป็นต้น. คำว่า ในกาลที่

เป็นเช่นนี้ คือ ในกาลที่ตั้งขึ้น ตั้งขึ้นพร้อม ทำอาวัชชนวสีให้บังเกิดได้เร็วยิ่ง.

สา จ โข อิตรา ปริตฺตกาลา, น สตฺถุ ยมกมหาปาฏิหาริเย วิย จิรตรปฺปพนฺธวตี. ตถา หิ ตํ สาวเกหิ อสาธารณํ วุตฺตํ. อธิคเมน สมํ สสมฺปยุตฺตสฺส ฌานสฺส สมฺมา อาปชฺชนํ ปฏิปชฺชนํ สมาปชฺชนํ, ฌานสมงฺคิตา.

ก็อาวัชชนวสีนอกนี้นั้น แล มีชั่วเวลาเล็กน้อย, ไม่มีความสืบต่อกันได้นานยิ่งเหมือนในคราวที่พระศาสดาทรงแสดงยมกปาฏิหาริย์. จริงอย่างนั้น ท่านกล่าวว่า ยมกปาฏิหาริย์นั้น ไม่สาธารณะด้วยสาวกทั้งหลาย. การถึงได้โดยชอบ คือการทำฌานพร้อมทั้งสัมปยุตธรรมให้ดำเนินไป อันเหมือนกับการบรรลุ ชื่อว่า สมาปัชชนะ (การเข้าฌาน), ได้แก่ความเป็นผู้พร้อมเพรียงด้วยฌาน.

สีฆนฺติ เอตฺถ สมาปชฺชิตุกามตานนฺตรํ ทฺวีสุ ภวงฺเคสุ อุปฺปนฺเนสุ ภวงฺคํ อุปจฺฉินฺทิตฺวา อุปฺปนฺนาวชฺชนานนฺตรํ สมาปชฺชนํ สีฆํ สมาปชฺชนสมตฺถตา. อยญฺจ มตฺถกปฺปตฺตา สมาปชฺชนวสี สตฺถุ ธมฺมเทสนาย ลพฺภติ.

ในคำว่า เร็ว นี้ มีความว่า เมื่อภวังค์ ๒ ขณะ เกิดขึ้นแล้วในลำดับแห่งความต้องการที่จะเข้า การเข้าได้ในลำดับแห่งอาวัชชนะที่ตัดภวังค์เกิดขึ้น ชื่อว่า ความสามารถในการเข้าได้เร็ว. ก็สมาปัชชนวสีที่ถึงยอดนี้ ย่อมได้ในคราวที่พระศาสดาทรงแสดงธรรม.

คุณอุบล จุลไพบูลย์
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

ยํ สนฺธาย วุตฺตํ "โส โข อหํ อคฺคิเวสฺสน ตสฺสา เอว คาถาย[๑] ปริโยสาเน ตสฺมึเยว ปุริมสฺมึ สมาธินิมิตฺเต อชฺฌตฺตเมว จิตฺตํ สณฺฐเปมิ สนฺนิสีทามิ[๒] สมาทหามิ[๓] เอโกทึ กโรมิ เยน สุทํ นิจฺจกปฺปํ วิหรามี"ติ[๔] อิโต สีฆตรา หิ สมาปชฺชนวสี นาม นตฺถิ.

หมายเอาคำที่ตรัสไว้ว่า "ดูก่อน อัคคิเวสนะ ในเวลาที่จบคำพูดนั้นนั่นเทียว เรานั้นแล ย่อมยั้ง ย่อมหยุด ย่อมตั้งมั่น ซึ่งจิตไว้ในภายในสมาธินิมิต ซึ่งมีอยู่ก่อนนั้นนั่นเทียว ย่อมกระทำให้เป็นธรรมเอกผุดขึ้น นัยว่าเป็นเหตุให้เราอยู่ได้ตลอดกัปเป็นนิตย์" ดังนี้. จริงอยู่ ชื่อว่า สมาปัชชนวสี ที่เร็วยิ่งกว่านี้ หามีไม่.

ชุณฺหาย รตฺติยา นโวโรปิเตหิ เกเสหิ กโปตกนฺทรายํ วิหรนฺตสฺส อายสฺมโต สารีปุตฺตสฺส ยกฺเขน มหนฺตมฺปิ ปพฺพตกูฏํ ปหาเลตุํ สมตฺเถ ปหาเร สีเส ทินฺเน สมาปชฺชนเมตฺถ[๕] นิทสฺเสตพฺพํ.

ในเรื่องนี้ พึงแสดงการเข้าสมาบัติของท่านพระสารีบุตร ผู้ปลงผมใหม่ ๆ อยู่ที่กโปตกันทรวิหาร ในคืนข้างขึ้น ในคราวที่ถูกยักษ์ทุบตีที่ศีรษะ (อย่างแรง) ขนาดว่าสามารถที่จะทำยอดเขาแม้ใหญ่ ๆ ให้ถล่มทลายได้.

---

[๑] ฉ. กถาย.
[๒] ฉ. สนฺนิสาเทมิ.
[๓] ฉ. อยํ สทฺโท น ทิสฺสติ.
[๔] ม. มู. ๑๒/๔๖๑.
[๕] ฉ. สมาปชฺชนมฺเปตฺถ.

ตถา หิ วกฺขติ "ตทา เถโร ตสฺส ปหรณสมเย สมาปตฺตึ อปฺเปสี"ติ.[1] ปาฬิยํ ปน "อญฺญตรํ สมาธึ สมาปชฺชิตฺวา นิสินฺโน"ติ[2] วุตฺตํ. อิเม ปน เถรา "สมาปตฺติโต วุฏฺฐานสมกาลํ เตน ปหาโร ทินฺโน"ติ วทนฺติ.

จริงอย่างนั้น ท่านอาจารย์จักบอกว่า "ในเวลานั้น คือในสมัยที่ยักษ์นั้นทุบตีเอา พระเถระได้ถึงสมาบัติแล้ว" ดังนี้. ส่วนในพระบาลี กล่าวไว้ว่า "ท่านนั่งเข้าสมาธิอย่างใด อย่างหนึ่ง อยู่" ดังนี้. ส่วนพระเถระเหล่านี้ กล่าวว่า "ยักษ์นั้นให้การทุบตีท่าน สิ้นกาลพร้อมกันกับการที่ท่านออกจากสมาบัติ" ดังนี้.

อจฺฉรามตฺตนฺติ องฺคุลิโผฏมตฺตํ ขณํ. ฐเปตุนฺติ เสตุ วิย สีฆโสตาย นทิยา โอฆํ เวเคน ปวตฺติตุํ อทตฺวา ยถาวุตฺตกฺขณํ ฌานํ ฐเปตุํ สมตฺถตา. อภิภุยฺยฏฺฐปนํ อธิฏฺฐานํ วิยาติ วา อธิฏฺฐานํ. ตตฺถ วสี อธิฏฺฐานวสี.

คำว่า ชั่วลัดนิ้วมือเดียว คือสิ้นขณะชั่วดีดนิ้วมือครั้งเดียว. คำว่า (ความสามารถ) ที่จะยั้งไว้ คือความสามารถ ที่จะยั้งฌานไว้ ชั่วขณะตามที่กล่าวแล้ว ไม่ยอมให้เป็นไปโดยเร็วดุจสะพานเขื่อน ที่ยั้งห้วงน้ำแห่งแม่น้ำอันมีกระแสเชี่ยวไว้ได้ ฉะนั้น. ความครอบงำ แล้วยับยั้งอยู่ ชื่อว่าอธิษฐาน อีกอย่างหนึ่งชื่อว่าอธิษฐาน เพราะอรรถว่า

---

๑ วิสุทฺธิมคฺค. ๒/๒๐๗.

๒ ขุ. อุ. ๒๕/๑๓๑.

เป็นเหมือนหยุดยั้งไว้. ความชำนาญในอธิษฐานนั้น ชื่อว่า อธิษฐานวสี.

ตเถว ลหุํ วุฏฺฐาตุนฺติ อจฺฉรามตฺตํ วา ทสจฺฉรามตฺตํ วา ลหุํ ขณํ ฌานสมงฺคี หุตฺวา ฌานโต วุฏฺฐาตุํ สมตฺถตา. ภวงฺคจิตฺตุปฺปตฺติเยว เหตฺถ ฌานโต วุฏฺฐานํ นาม. เอตฺถ จ ยถา "เอตฺตกเมว ขณํ ฌานํ ฐเปสฺสามี"ติ ปุพฺพปริกมฺมวเสน อธิฏฺฐานสมตฺถตา อธิฏฺฐานวสี, เอวํ "เอตฺตกเมว ขณํ ฌานสมงฺคี หุตฺวา ฌานโต วุฏฺฐหิสฺสามี"ติ ปุพฺพปริกมฺมวเสน วุฏฺฐานสมตฺถตา วุฏฺฐานวสี เวทิตพฺพา, ยา สมาปตฺติ "วุฏฺฐานกุสลตา"ติ วุจฺจติ. ตทุภยทสฺสนตฺถนฺติ อธิฏฺฐานวุฏฺฐานวสีทสฺสนตฺถํ.

คำว่า (ความสามารถ) ที่จะออกได้เร็ว อย่างนั้นนั่นแหละ ได้แก่ ความเป็นผู้พร้อมเพรียงด้วยฌาน (เข้าฌาน) แล้ว สามารถที่จะออกจากฌาน ได้เร็ว คือ สิ้นขณะชั่วลัดนิ้วมือเดียว หรือชั่วลัด ๑๐ นิ้วมือ. ก็ในที่นี้ ความเกิดขึ้น แห่งภวังคจิต นั่นเทียว ชื่อว่า การออกจากฌาน. อนึ่ง ในอธิการนี้ ความสามารถที่จะยั้งอยู่ ด้วยอำนาจการบริกรรมในตอนต้น ว่า "เราจักยั้งฌานไว้ ชั่วขณะเพียงเท่านี้ทีเดียว" ดังนี้ ชื่อว่า อธิษฐานวสี ฉันใด, ความสามารถในการออก ด้วยอำนาจการบริกรรมในตอนต้นว่า "เราจักเป็นผู้พร้อมเพรียงด้วยฌานแล้วออกจากฌาน ชั่วขณะเพียงเท่านี้ทีเดียว" ดังนี้ ก็พึงทราบว่า ชื่อว่า วุฏฐานวสี ฉันนั้น, ซึ่งเป็นสมาบัติที่เรียกว่า "วุฏฐานกุสลตา" ความเป็นผู้ฉลาดในการ

ตตฺถาติ ตสฺมึ นิมฺมิตปพฺพเต ตสฺส วิวเร. กิญฺจาปิ เอกํเยว ตํ อภิญฺญาจิตฺตํ เยน ปพฺพตํ นิมฺมิเนยฺย, อภิญฺญาปาทกสฺส ปน ฌานสฺส ลหุตรํ ฐปนํ, วุฏฺฐานญฺจ อิธ นิทสฺสิตนฺติ ทฏฺฐพฺพํ. "เอตฺตกา อิทฺธิมนฺตา เอกํ อุปฏฺฐากํ ครุฬโต รกฺขิตุํ นาสกฺขึสู"ติ[๑] ภารยฺหา อสฺสาม.

อาวชฺชนานนฺตรานีติ อาวชฺชนวสีภาวาย ยถากฺกมํ วิตกฺกาทีนํ ฌานงฺคานํ อาวชฺชนาย ปรโต ยานิ ชวนานิ ปวตฺตานิ, ตานิ เตสํ ปจฺจเวกฺขณานิ. ยทคฺเคน อาวชฺชนวสีสิทฺธิ, ตทคฺเคน ปจฺจเวกฺขณาวสีสิทฺธิ เวทิตพฺพา.

ออก ดังนี้. คำว่า <u>เพื่อแสดงวสีทั้ง ๒ นั้น</u> คือ เพื่อแสดงอธิษฐานวสีและวุฏฐานวสี.

คำว่า <u>ในภูเขานั้น</u> คือในภูเขาที่เนรมิตรขึ้นนั้น ได้แก่ในช่องว่าง แห่งภูเขานั้น. อภิญญาจิตดวงเดียวเท่านั้น นั้น เป็นเหตุให้เนรมิตภูเขาได้ ก็จริงอยู่, ถึงกระนั้น ก็พึงเห็นว่าในที่นี้ ท่านแสดงถึงการยั้งไว้ได้เร็วยิ่ง ซึ่งฌานอันเป็นบาทแห่งอภิญญา, และการออก (จากฌานอันเป็นบาท). ชื่อว่าพวกเราก็จักเป็นผู้ถูกติเตียน ว่า "ผู้มีฤทธิ์จำนวนถึงเพียงเท่านี้ ก็ยังไม่อาจรักษาอุปัฏฐากคนเดียวไว้จากครุฑได้" ดังนี้.

คำว่า <u>อันมีในลำดับแห่งอาวัชชนะ</u> ความว่า ชวนะเหล่าใด เป็นไปถัดไปจากอาวัชชนะที่นึกถึงองค์ฌาน มีวิตกเป็นต้นตามลำดับ โดยความเป็นอาวัชชนวสี, ชวนะเหล่านั้น ชื่อว่า เป็นความพิจารณาองค์ฌานเหล่านั้น. พึงทราบว่า ความสำเร็จแห่ง

---

๑ ฉ. น สกฺขึสูติ.

อาวัชชนวสีมีได้โดยปริยายใด, ความสำเร็จแห่งปัจเวกขณาวสี ก็มีได้โดยปริยายนั้น.

ทุติยชฺฌานกถาวณฺณนา

๗๙. นีวรณปฺปหานสฺส ตปฺปรมตาย อาสนฺนนีวรณปจฺจตฺถิกา. ถูลํ นาม วิปุลมฺปิ เผคฺคุ วิย สุขภญฺชนียนฺติ อาห "โอฬาริกตฺตา องฺคทุพฺพลา"ติ. สนฺตโต มนสิกริตฺวาติ ปฐมชฺฌานํ วิย อโนฬาริกงฺคตฺตา, สนฺตธมฺมสมงฺคิตาย จ "สนฺตํ ธมฺมนฺ"ติ[๑] มนสิกตฺวา.

พรรณนากถาว่าด้วยทุติยฌาน

๗๙. (สมาบัตินี้) ชื่อว่า ยังมีนิวรณ์เป็นข้าศึกใกล้ เพราะความที่การละนิวรณ์มีเป็นครั้งแรกแห่งสมาบัตินั้น. องค์ฌานที่พึงแตกหักได้ง่าย ดุจกระพี้ไม้ แม้ว่าไพบูลย์ ก็ชื่อว่าหยาบ เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "มีองค์ทรามกำลัง เพราะความที่วิตก และวิจารเป็นองค์ที่หยาบ" ดังนี้. คำว่า มนสิการ (ทุติยฌาน) ว่าเป็นธรรมสงบ คือทำไว้ในใจว่า "เป็นธรรมสงบ" เพราะความที่ไม่มีองค์หยาบ เหมือนอย่างปฐมฌาน และเพราะความที่พร้อมเพรียงด้วยธรรมสงบ.

---

[๑] ฉ. สนฺตนฺติ มนสิ กตฺวา.

เย หิ ธมฺมา ทุติยชฺฌาเน ปีติสุขาทโย, กามนฺเต ปฐมชฺฌาเนปิ สนฺติ, เตหิ ปน เต สนฺตตรา เจว ปณีตตรา จ โหนฺตีติ[๑] นิกนฺตินฺติ นิกามนํ, อเปกฺขนฺติ อตฺโถ. ปริยาทายาติ เขเปตฺวา. จตฺตาริ ปญฺจาติ วา-สทฺโท ลุตฺตนิทฺทิฏฺโฐ.

จริงอยู่ ธรรมทั้งหลายมีปีติ และสุขเป็นต้นเหล่าใด ในทุติยฌาน, แม้ว่าในปฐมฌาน จะมีธรรมเหล่านั้น ก็จริงอยู่, แต่ธรรมในทุติยฌานเหล่านั้นเป็นธรรมชาติ สงบกว่า และประณีตกว่าธรรมในปฐมฌานเหล่า-นั้น แล. บทว่า นิกนฺตึ แปลว่า ความใคร่, ความว่า ความเยื่อใย. บทว่า ปริยาทาย แปลว่า ทำให้สิ้นไป. วา ศัพท์ ในบทว่า จตฺตาริ ปญฺจ ท่านแสดงไว้โดยเป็นศัพท์ที่ถูกลบไป (ความจริงในวิสุทธิมรรค เป็น จตฺตาริ ปญฺจ วา มิได้ลบ วา ศัพท์).

ทุติยชฺฌานํ เอตสฺส อตฺถีติ ทุติยชฺฌานิกํ. วุตฺตปฺปการาเนวาติ ปฐมชฺฌาเน วุตฺตปฺปการานิเยว, ปริกมฺมาทินามกานีติ อตฺโถ.

รูปาวจรชวนะ ชื่อว่า ทุติยฌานิกะ เพราะอรรถว่ามีทุติยฌาน. คำว่า ซึ่งมีประการอันได้กล่าวแล้วนั่นเทียว คือ ซึ่งมีประการอันได้กล่าวแล้วนั่นเทียว ในปฐมฌาน, ความว่า ซึ่งมีชื่อ เป็นต้นว่าบริกรรมเป็นต้น.

๘๐. วูปสมาติ วูปสมเหตุ, วูปสโมติ เจตฺถ ปหานํ อธิปฺเปตํ, ตญฺจ วิตกฺก-

๘๐. คำว่า เพราะสงบเสียได้ คือ เพราะเหตุที่สงบเสียได้, ก็คำว่า ความสงบ

---

[๑] ฉ. ภวนฺตีติ.

วิจารานํ. อติกฺกโม อตฺถโต ทุติยชฺฌานกฺขเณ อนุปฺปาโทติ อาห "สมติกฺกมา"ติอาทิ. กตเมสํ ปเนตฺถ วิตกฺกวิจารานํ วูปสโม อธิปฺเปโต, กึ ปฐมชฺฌานิกานํ, อุทาหุ ทุติยชฺฌานิกานนฺติ.

ในที่นี้ประสงค์เอาการละได้, และการละนั้นคือละซึ่งวิตกและวิจาร. การก้าวล่วงโดยอรรถ ได้แก่ความไม่เกิดขึ้น ในขณะแห่งทุติยฌาน เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "คือเพราะก้าวล่วง" ดังนี้ เป็นต้น. ถามว่า ก็ในทุติยฌานนี้ ประสงค์เอาความสงบเสียได้ ซึ่งวิตกและวิจารเหล่าไหน, วิตกและวิจารที่มีในปฐมฌานหรือ, หรือว่าวิตกและวิจารที่มีในทุติยฌานเล่า.

กิญฺเจตฺถ ยทิ ปฐมชฺฌานิกานํ, นตฺถิ เตสํ วูปสโม. น หิ กทาจิ ปฐมชฺฌานํ วิตกฺกวิจารรหิตํ อตฺถิ. อถ ทุติยชฺฌานิกานํ, เอวมฺปิ นตฺเถว วูปสโม, สพฺเพน สพฺพํ เตสํ ตตฺถ อภาวโตติ ?

ในเรื่องนี้ ถ้าหากว่าประสงค์เอาความสงบเสียได้ ซึ่งวิตกและวิจารที่มีในปฐมฌาน, ไซร้, ก็จะหาความสงบวิตกและวิจารเหล่านั้นมิได้. เพราะในกาลไหน ๆ ปฐมฌานที่เว้นวิตกและวิจารหามีอยู่ไม่ ก็จริงอยู่. เมื่อเป็นเช่นนั้น ก็ประสงค์เอาวิตกและวิจารที่มีในทุติยฌาน, แม้อย่างนี้ ก็หาความสงบมิได้อยู่นั่นแหละ, เพราะในทุติยฌานนั้นไม่มีวิตกและวิจาร (ที่จะสงบเสีย) เหล่านั้นโดยประการทั้งสิ้นทั้งปวงเลย ?

จุจาเต เยหิ วิตกฺกวิจาเรหิ ปฐมชฺฌานสฺส โอฬาริกตา, เตสํ สมติกฺกมา ทุติยชฺฌานสฺส[๑] สมธิคโม, น สภาวโต อโนฬาริกานํ ผสฺสาทีนํ สมติกฺกมาติ อยมตฺโถ "วิตกฺกวิจารานํ วูปสมา"ติ เอเตน ทีปิโต. ตสฺมา "กึ ปฐมชฺฌานิกานํ วิตกฺกวิจารานํ วูปสโม อิธาธิปฺเปโต, อุทาหุ ทุติยชฺฌานิกานนฺ"ติ เอทิสี โจทนา อโนกาสาว.

ขอเฉลยว่า : ปฐมฌาน มีความเป็นฌานที่หยาบ เพราะวิตกและวิจารเหล่าใด, เพราะก้าวล่วงวิตก และวิจารเหล่านั้นเสียได้ จึงมีการบรรลุทุติยฌาน, หาใช่มีการบรรลุทุติยฌาน เพราะก้าวล่วงธรรม มีผัสสะเป็นต้น ซึ่งไม่ใช่หยาบโดยสภาวะไม่ อรรถาธิบายที่ว่ามาฉะนี้นี้ เป็นอันแจ่มแจ้งได้ด้วยคำว่า "เพราะสงบเสียได้ ซึ่งวิตกและวิจาร" นี้. เพราะฉะนั้น คำห้วงที่ว่า "ในทุติยฌานนี้ ประสงค์เอาความสงบเสียได้ซึ่งวิตกและวิจารที่มีในปฐมฌานหรือ, หรือว่าวิตกและวิจารที่มีในทุติยฌานเล่า" เช่นนี้ จึงหาโอกาสมิได้เลย.

ยสฺมา ทิฏฺฐาทีนวสฺส ตํตํฌานกฺขเณ[๒] อนุปฺปตฺติธมฺมตาปาทนํ วูปสมนํ อธิปฺเปตํ. วิตกฺกาทโย เอว ฌานงฺคภูตา ตถา กรียนฺติ, น ตํสมฺปยุตฺตา ผสฺสาทโย, ตสฺมา

เพราะเหตุที่ ทรงประสงค์เอาการทำวิตกเป็นต้นที่ได้เห็นโทษแล้ว ให้ถึงความไม่เกิดขึ้นเป็นธรรมดา ในขณะแห่งฌานนั้น ๆ ว่าเป็นความสงบเสียได้. จึงทรงกระทำ

---

[๑] ฉ. ทุติยสฺส ฌานสฺส.

[๒] ก. ตนฺตํ ฌานกฺขเณ.

วิตกฺกาทีนํเยว วูปสมาทิวจนํ ญายาคตํ.

ธรรมที่เป็นองค์ฌานมีวิตกเป็นต้นเท่านั้น ไว้โดยอาการนั้น (โดยอาการที่เป็นธรรมอันจะถูกทำให้สงบไป), มิได้ทรงกระทำธรรมที่สัมปยุตกับองค์ฌานเหล่านั้น มีผัสสะเป็นต้น ไว้โดยอาการนั้น, ฉะนั้น คำว่า สงบเป็นต้น จะเป็นอันใช้ได้อย่างถูกต้อง ก็สำหรับธรรมที่เป็นองค์ฌาน มีวิตกเป็นต้นเท่านั้น.

ยสฺมา ปน วิตกฺกาทีนํ วิย ตํสมฺปยุตฺตธมฺมานมฺปิ เอเตน "เอตํ โอฬาริกนฺ"ติ อาทีนวทสฺสนํ สุตฺเต อาคตํ, ตสฺมา อวิเสเสน วิตกฺกาทีนํ, ตํสหคตานญฺจ วูปสมาทิเก วตฺตพฺเพ วิตกฺกาทีนํเยว วูปสโม วุจฺจมาโน อธิวจนํ อญฺญมตฺถํ[1] โพเธตีติ กตฺวา กิญฺจิ วิเสสํ ทีเปตีติ ทสฺเสตุํ อฏฺฐกถายํ "โอฬาริกสฺส ปนา"ติอาทิ คหิตนฺติ อิธ "เยหิ วิตกฺกวิจาเรหี"ติอาทิ วุตฺตนฺติ ทฏฺฐพฺพํ.

แต่เพราะเหตุที่ การแสดงโทษ แม้ของธรรมที่สัมปยุตกับวิตกเป็นต้นนั้น ว่า "นี้เป็นธรรมชาติที่หยาบ" ก็มาแล้วในพระสูตรด้วยคำนี้เช่นเดียวกับการแสดงโทษของธรรมมีวิตกเป็นต้นนั่นเทียว, ฉะนั้น เพื่อจะแสดงว่า เมื่อน่าจะกล่าวถึงความสงบเสียได้เป็นต้น ซึ่งธรรมมีวิตกเป็นต้น, และธรรมที่สหรคตด้วยวิตกเป็นต้นนั้น โดยไม่แปลกกัน ความสงบเสียได้ ที่กล่าวไว้ เฉพาะธรรมมีวิตกเป็นต้นเท่านั้น ย่อมแสดงความหมาย

[1] ฉ. อญฺญํ อตฺถํ.

ที่พิเศษบางอย่าง เพราะทำอธิบายว่า คำพูดเฉพาะ (คือคำพูดถึงวิตกเป็นต้นเท่านั้น) ย่อมทำให้รู้ความหมายอื่นอีกได้ ดังนี้ ท่านอาจารย์จึงถือเอาคำว่า "เพราะมีการก้าวล่วงองค์หยาบ ๆ" ดังนี้ ไว้ในอรรถกถา เพราะเหตุนั้น ในที่นี้ พึงเห็นว่า เป็นอันตรัสว่า "เยหิ วิตกฺกวิจาเรหิ" เป็นต้น.

"ปีติยา จ วิราคา"ติอาทีสุปิ เอเสว นโย. ตสฺมา วิตกฺกวิจารปีติสุขสมติกฺกม-วจนานิ โอฬาริโกฬาริกงฺคสมติกฺกมา ทุติยาทิอธิคมทีปกานีติ เตสํ เอกเทสภูตํ วิตกฺกวิจารสมติกฺกมวจนํ ตนฺทีปกํ[๑] วุตฺตํ. วิสุํ วิสุํ จิเตปิ หิ วิตกฺกวิจารสมติกฺกม-วจนาทิเก ปเหยฺยงฺคนิทฺเทสตาสามญฺเญน จิตฺเตน สมูหโต คหิเต วิตกฺกวิจารวูป-สมวจนสฺส ตเทกเทสตา หฏฺฐพฺพา.

แม้ในบทว่า "ปีติยา จ วิราคา" ทั้งเพราะสำรอกปีติได้ ดังนี้เป็นต้น ก็มีนัยนี้แหละ. เพราะฉะนั้นคำพูดถึงความก้าวล่วงวิตก วิจาร ปีติ และสุข เป็นคำที่แสดงถึงการบรรลุทุติยฌานเป็นต้น เพราะก้าวล่วงองค์หยาบ ๆ ได้ เพราะเหตุนั้น เป็นอันท่านกล่าวว่า คำพูดถึงการก้าวล่วงวิตกและวิจารที่จัดแจงไว้เป็นส่วนหนึ่ง แห่งธรรมเหล่านั้น เป็นคำที่แสดงถึง การบรรลุทุติยฌานนั้น. จริงอยู่ เมื่อได้ถือเอาคำพูดทั้งหลาย มีคำพูดถึงการก้าวล่วงวิตกและวิจารเป็นต้น แม้ว่า

---

๑ ฉ. ตํทีปกํ.

ตั้งอยู่แยกกันเป็นแต่ละคำ พร้อมกับจิต เพราะความที่ต่างก็เป็นคำแสดงไข องค์ที่พึง ละเหมือนกัน ก็จะพึงเห็นว่า คำพูดถึงความสงบวิตกและวิจาร เป็นส่วนหนึ่งแห่งคำที่แสดงไของค์ที่พึงละนั้น.

อยญฺจ อตฺโถ อวยเวน สมุทาโยปลกฺขณเยน วุตฺโต. อถวา วิตกฺกวิจารวูปสมวจเนเนว ตํสมติกฺกมา ทุติยาธิคมทีปเกน ปีติวิราคาทิวจนานํ ปีติอาทิสมติกฺกมา ตติยาทิอธิคมทีปกตา ทีปิตา โหตีติ ตสฺส ตนฺทีปกตา วุตฺตา.

ก็ความหมายนี้ ท่านกล่าวไว้โดยนัยที่กำหนดถึงธรรมทั้งกลุ่มไว้ ด้วยธรรมส่วนย่อย (ธรรมทั้งกลุ่มคือ องค์ฌานมีวิตกเป็นต้น พร้อมทั้งธรรม ที่สัมปยุตกับองค์ฌานเหล่านั้น ธรรมส่วนย่อยคือ วิตกและวิจาร). อีกนัยหนึ่ง ด้วยคำพูดถึงความสงบเสียได้ ซึ่งวิตกและวิจาร อันแสดงถึงการบรรลุทุติยฌาน เพราะก้าวล่วงวิตกและวิจารนั้นได้ นั่นเอง เป็นอันเปิดเผยความที่คำพูดถึงการสำรอกปีติได้เป็นต้น แสดงถึงการบรรลุตติยฌานเป็นต้น เพราะก้าวล่วงปีติเป็นต้น ได้ เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวความที่คำว่า ก้าวล่วงวิตกและวิจารนั้น เป็นคำแสดงถึงการบรรลุทุติยฌานนั้น.

คุณอุบล จูลไพบูลย์
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

นิยกชฺฌตฺตํ อธิปฺเปตํ น อชฺฌตฺตชฺฌตฺตาทิ. ตตฺถ การณมาห "วิภงฺเค ปนา"ติอาทิ. นีลวณฺณโยคโต นีลวตฺถํ วิยาติ นีลโยคโต วตฺถํ นีลํ วิยาติ อธิปฺปาโย. เยน สมฺปสาทเนน โยคา ฌานํ สมฺปสาทนํ.

ชื่อว่า ประสงค์เอา นิยกชฺฌตฺตํ (อัชฌัตตะที่แปลว่าเกิดในตน) คือ ไม่ประสงค์เอา อชฺฌตฺตชฺฌตฺต (อัชฌัตตะ ที่แปลว่าภายใน) เป็นต้น. คำว่า "ส่วนในวิภังค์" เป็นต้น ท่านกล่าวถึงเหตุในนิยกชฺฌตฺต นั้น. คำว่า เหมือนอย่างชื่อว่าผ้าเขียว เพราะประกอบด้วยสีเขียว ฉะนั้น มีอธิบายว่าดุจผ้า ชื่อว่า เขียว เพราะประกอบด้วยสีเขียว. ฌาน ชื่อว่าสัมปสาทนะ เพราะประกอบด้วยความเลื่อมใสใด.

ตสฺมึ ทสฺสิเต "สมฺปสาทนํ ฌานนฺ"ติ สมานาธิกรณนิทฺเทเสเนว ตํโยคา ฌาเน ตํสทฺทปฺปวตฺติ ทสฺสิตาติ อวิโรโธ ยุตฺโต. เอโกทิภาเว กถนฺติ เอโกทิมฺหิ ทสฺสิเต เอโกทิภาวํ ฌานนฺติ สมานาธิกรณนิทฺเทเสเนว ฌานสฺส เอโกทิวฑฺฒนตา วุตฺตา โหตีติ เจ ?

เมื่อได้แสดงความเลื่อมใสนั้น ก็เป็นอันได้แสดงความเป็นไปแห่งศัพท์ว่า เลื่อมใสนั้นไว้ในฌาน เพราะประกอบด้วยความเลื่อมใสนั้น โดยการแสดงไขคำพูดที่มีอธิกรณ์เสมอกันว่า "สมฺปสาทนํ ฌานํ" นั่นเทียว เพราะเหตุนั้น จึงหาข้อผิดพลาดไม่ได้ เป็นอันถูกต้อง. หากมีคำถามว่า เมื่อได้แสดงเอโกทิ ว่า ฌานมีความเป็นเอโกทิอย่างไรแล้ว ก็เป็นอันกล่าวความที่ฌานเป็นเครื่อง

เจริญเอโกทิ โดยคำแสดงไขที่มีอธิกรณ์เสมอกันว่า เอโกทิภาวํ ฌานํ นั่นเอง หรือ?

"เอโกทิภาวนฺ"ติ ปทํ อุทฺธริตฺวา เอโกทิสฺส นิทฺเทโส น กตฺตพฺโพ[๑] สิยาติ เอโกทิภาวสทฺโท เอว สมาธิมฺหิ ปวตฺโต สมฺปสาทนสทฺโท วิย ฌาเน ปวตฺตตีติ ยุตฺตํ.

คำตอบว่า ไม่ควรยกบทว่า "เอโกทิภาวํ" ขึ้น กระทำการแสดงไข เอโกทิ แล ศัพท์ว่า เอโกทิภาวะนั่นเทียว ย่อมเป็นไปในฌาน ดุจศัพท์ว่า สัมปสาทนะ ซึ่งเป็นไปในสมาธิ ฉะนั้น ดังนี้ ย่อมเป็นอันถูกต้องแล้ว.

อิมสฺมิญฺจ อตฺถวิกปฺเปติ "เจตโส สมฺปสาทยตี"ติ เอตสฺมึ ปกฺเข. "เจตโส"ติ จ อุปโยคตฺเถ สามิวจนํ. ปุริมสฺมินฺติ "สมฺปสาทนโยคโต ฌานํ สมฺปสาทนนฺ"ติ วุตฺตปกฺเข. เจตโสติ สมฺพนฺเธ สามิวจนํ.

คำว่า ก็ในอรรถวิกัปนี้ คือในข้างที่ว่า "เจตโส สมฺปสาทยติ" ย่อมทำใจให้เลื่อมใสนี้. ก็บทว่า "เจตโส" เป็นฉัฏฐีวิภัตติในอรรถแห่งทุติยาวิภัตติ. คำว่า ในอรรถวิกัปแรก คือ ในข้างที่กล่าวว่า "ฌาน ชื่อว่าสัมปสาทนะ เพราะประกอบด้วยความเลื่อมใส". คำว่า เจตโส เป็นฉัฏฐีวิภัตติในอรรถว่าสัมพันธ์.

---

[๑] ฉ. กาตพฺโพ.

เสฏฺโฐปิ โลเก "เอโก"ติ วุจฺจติ "ยาว ปเร เอกาหํ เต[1] กโรมี[2]"ติอาทีสุ. เอโก อทุติโย "เอกากิภิขุทฺทเกหิ [2]ชิตนฺ"ติอาทีสุ อสหายฏฺโฐปิ เอก-สทฺโท ทิฏฺโฐติ อาห "เอโก อสหาโย หุตฺวา"ติ.

ชื่อว่า ในทางโลก แม้บุคคลผู้ประเสริฐสุด เขาก็เรียกกันว่า "เอก" เช่นอย่างในประโยคว่า "ยาว ปเร เอกาหํ เต กโรมิ" ดังนี้ เป็นต้น. ศัพท์ว่า เอก แม้ที่มีอรรถว่าไม่มีสหาย ปรากฏแล้ว ในประโยคว่า เอโก อทุติโย "เอกากิภิขุทฺทเกหิ ชิตํ" ดังนี้เป็นต้น เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "เป็นเอก คือไม่มีสหาย" ดังนี้เป็นต้น.

สทฺธาทโยปิ กามํ สมฺปยุตฺตธมฺมานํ สาธารณโต, อสาธารณโต จ ปจฺจยา โหนฺติเยว, สมาธิ ปน ฌานกฺขเณ สมฺปยุตฺตธมฺมานํ อวิกฺเขปลกฺขเณ อินฺทฏฺฐกรเณ สาติสยํ ปจฺจโย โหตีติ ทสฺเสนฺโต "สมฺปยุตฺตธมฺเม ฯเปฯ อธิวจนนฺ"ติ อาห.

ท่านอาจารย์เมื่อจะแสดงว่า แม้ธรรมทั้งหลายมีศรัทธาเป็นต้น ย่อมเป็นปัจจัยทั้งโดยสาธารณะ, ทั้งโดยไม่สาธารณะ แก่สัมปยุตธรรมทั้งหลายได้ทีเดียว ก็จริงอยู่, แต่ว่าในขณะแห่งฌาน สมาธิย่อมเป็นปัจจัยแก่สัมปยุตธรรมทั้งหลาย เหลือเกินนัก โดยการกระทำสภาวะที่เป็นใหญ่ ในเพราะลักษณะที่

---

๑ สี. เอกภเต.

๒ อญฺญตฺถ ปน ยาว น ปเร เอกคฺคเต กโรมิ...เอกกีหิ ขุทฺท เกหิ ชิตนฺติ อนุกฺกเมน ทิสฺสติ.

ไม่ฟุ้งซ่าน ดังนี้ จึงกล่าวว่า "เพราะอรรถว่า ยังสัมปยุตธรรมทั้งหลายให้ผุดขึ้น ฯลฯ คำว่า เอโกทิ นี้ เป็นชื่อของสมาธิ" ดังนี้.

"สมฺปสาทนํ, เจตโส เอโกทิภาวนฺ"ติ วิเสสนทฺวยํ ฌานสฺส อติสยวจนิจฺฉาวเสน คหิตํ. สฺวายมติสโย ยถา อิมสฺมึ ฌาเน ลพฺภติ, น ตถา ปฐมชฺฌาเนติ อิมํ วิเสสํ ทสฺเสตุํ "นนุ จา"ติอาทิ วุตฺตํ.

คำวิเสสนะทั้ง ๒ ที่ว่า "สมฺปสาทนํ, เจตโส เอโกทิภาวํ" ท่านถือเอา โดยเกี่ยวกับความต้องการพูดถึงความดีล้ำยิ่งแห่งฌาน. เพื่อแสดงความแตกต่างกันข้อนี้ ว่า ความดีล้ำยิ่งข้อนี้นั้น ย่อมไม่ได้ในปฐมฌานเหมือนอย่างที่ได้ในฌานนี้ ดังนี้ ท่านจึงกล่าวว่า "นนุ จ" ดังนี้เป็นต้น.

อารมฺมเณ อาหนนปริยาหนนวเสน, อนุมชฺชนอนุโยชนวเสน จ ปวตฺตมานา ธมฺมา สติปิ นีวรณปฺปหาเนน กิเลสกาลุสฺสิยาปคเม สมฺปยุตฺตานํ กญฺจิ โขภํ กโรนฺตา วิย เตหิ จ เต น สนฺนิสินฺนา โหนฺตีติ วุตฺตํ "วิตกฺกวิจารกฺโขเภน น สุปฺปสนฺนนฺ"ติ.

ธรรมทั้งหลาย ที่เป็นไปโดยเกี่ยวกับกิริยาที่จดได้แต่ต้น จดได้โดยรอบ (แห่งวิตก), และโดยเกี่ยวกับกิริยาที่ตามเคล้า ตามประกอบ(แห่งวิจาร) ในอารมณ์ แม้เมื่อมีความปราศจากความขุ่นมัวคือกิเลส เพราะละนิวรณ์ได้ ก็ยังเป็นราวกะว่า กระทำความกำเริบแก่สัมปยุตธรรมได้หน่อยหนึ่งและสัมปยุตธรรมเหล่านั้นไม่เป็นอันสงบนิ่งได้ ก็เพราะธรรมเหล่านั้น เพราะเหตุนั้น ท่าน

อาจารย์จึงกล่าวว่า "ยังไม่เป็นอันเลื่อมใสดี เพราะมีความกำเริบ แห่งวิตกและวิจาร" ดังนี้.

ขุทฺทกา[๑] อุมฺมิโย[๒] วีจิโย. มหติโย ตรงฺคา. สติปิ อินฺทฺริยสมตฺเต, วีริยสมตาย จ เตเนว โขเภน, สมฺปสาทาภาเวน จ สมาธิปิ น สุฏฺฐุ ปากโฏ พหเล วิย ชเล มจฺโฉ. ยถาวุตฺตกฺโขโภ เอว ปลิโพโธ.

คลื่นเล็ก ๆ ชื่อว่า วีจิ (ระลอก). คลื่นใหญ่ ๆ ชื่อว่า ตรงฺคา (คลื่นนั่นแหละ). แม้เมื่อมีความเท่าเทียมกันแห่งอินทรีย์ และแม้เมื่อมีความพอดีแห่งความเพียร แม้สมาธิ (ในปฐมฌาน) ก็ไม่ปรากฏชัด เพราะความกำเริบนั้นนั่นแหละ, และเพราะไม่มีความเลื่อมใส เหมือนปลาที่ไม่ปรากฏชัดในน้ำลึกฉะนั้น. ความกำเริบตามที่กล่าวแล้วนั่นเองชื่อว่า ความเกลือกกลั้ว.

เอวํ วุตฺเตนาติ ยสฺสา สทฺธาย วเสน สมฺปสาทนํ, ยสฺสา จ จิตฺเตกคฺคตาย วเสน เอโกทิภาวนฺติ จ ฌานํ วุตฺตํ. ตาสํ เอว "สทฺทหนา"ติอาทินา ปวตฺติอาการสฺส วิเสสวิภาวนาวเสน วุตฺเตน.

คำว่า (พร้อมกับปาฐะ) ที่ตรัสไว้อย่างนี้ ได้แก่ ที่ตรัสไว้ว่า "สทฺทหนา" เป็นต้น โดยเกี่ยวกับ การเปิดเผยความต่างกัน แห่งอาการเป็นไป ด้วยอำนาจแห่งศรัทธาที่เป็นเหตุให้เรียกฌานว่า สัมปสาทนะ,

---

[๑] ฉ. ขุทฺทิกา.
[๒] ฉ. อูมิโย.

และด้วยอำนาจแห่งจิตเตกัคตา ที่เป็นเหตุให้เรียกว่าฌาน ว่า เอโกทิภาวะ นั่นแหละ.

เตน วิภงฺคปาเฐน. "สมฺปสาทนโยคโต, สมฺปสาทนโต วา สมฺปสาทนํ, เอโกทึ ภาเวตีติ เอโกทิภาวนฺติ ฌานํ วุตฺตนฺ"ติ เอวํ ปวตฺตา อยํ อตฺถวณฺณนา น วิรุชฺฌติ. ยถา ปน อวิโรโธ, โส วุตฺโต เอว.

ได้แก่ พร้อมกับปาฐะแห่งวิภังค์นั้น. คำพรรณนาความนี้ ที่เป็นไปอย่างนี้ว่า "ฌานตรัสเรียกว่า สัมปสาทนะ เพราะประกอบด้วยความเลื่อมใส, หรือเพราะยังให้เลื่อมใส, ตรัสเรียกว่า เอโกทิภาวะ เพราะอรรถว่า ยังเอโกทิให้เกิด" ดังนี้ ย่อมไม่ผิด. ก็เป็นอันท่านกล่าวแล้วโดยประการที่ไม่ผิดพลาดนั่นเทียว.

๘๑. สนฺตาติ สมํ นิโรธํ คตา. สมิตาติ ภาวนาย สมํ[๑] คมิตา นิโรธิตา. วูปสนฺตาติ ตโต เอว สุฏฺฐุ อุปสนฺตา. อตฺถงฺคตาติ อตฺถํ วินาสํ คตา. อพฺภตฺถงฺคตาติ อุปสคฺเคน ปทํ วฑฺเฒตฺวา วุตฺตํ. อปฺปิตาติ วินาสํ คมิตา. โสสิตาติ

๘๑. คำว่า เป็นธรรมชาติสงบแล้ว คือ เป็นธรรมชาติถึงความสงบ คือความดับแล้ว. คำว่า ถูกทำให้ถึงความสงบ คือ ถูกภาวนาทำให้ถึงความสงบ ได้แก่ ถูกทำให้ดับไป. คำว่า เข้าไปสงบวิเศษแล้ว คือ เพราะเหตุนั้นแหละ จึงถูกเข้าไปสงบได้แล้ว

---

๑ สี. สมถํ.

ปวตฺติสงฺขาตสฺส สนฺตานสฺส อภาเวน โสสํ สุกฺขภาวํ อิตา. พฺยนฺตีกตาติ วิคตนฺตกตา.

ด้วยดี. คำว่า ถึงความตั้งอยู่ไม่ได้ ได้แก่ ถึงความตั้งอยู่ไม่ได้ คือความพินาศ. ท่านกล่าวขยายบทไว้ด้วยอุปสรรคว่า อพฺภตฺถงฺคตา. คำว่า ถูกทำให้ถึงความหมดไป ได้แก่ถูกทำให้ถึงความพินาศไป. คำว่า ถูกทำให้เหือดแห้งไป ได้แก่ถูกทำให้ถึงความเหือดแห้งคือภาวะที่แห้งผาก เพราะไม่มีความสืบต่อ กล่าวคือความเป็นไป. บทว่า พฺยนฺตีกตา แปลว่า ถูกทำให้มีส่วนอันไปปราศ.

อยมตฺโถติ ภาวนาย ปหีนตฺตา วิตกฺกวิจารานํ อภาโว. โจทเกน วุตฺตมตฺถํ สมฺปฏิจฺฉิตฺวา ปริหริตุํ "เอวเมตํ สิทฺโธวายมตฺโถ"ติ วตฺวา "น ปเนตนฺ"ติอาทิ วุตฺตํ. ตตฺถ เอตนฺติ "วิตกฺกวิจารานํ วูปสมา"ติ เอตํ วจนํ. ตทตฺถทีปกนฺติ ตสฺส วิตกฺกวิจาราภาวมตฺตสงฺขาตสฺส อตฺถสฺส ทีปกํ.

คำว่า ความหมายนี้ ได้แก่ ความไม่มีแห่งวิตกและวิจาร เพราะถูกละไปด้วยภาวนา. เพื่อจะยอมรับเนื้อความที่ผู้ทักท้วงกล่าว แล้วเฉลย ท่านอาจารย์ ครั้นกล่าวว่า "ความหมายนี้ เป็นอันสำเร็จแล้วอย่างนี้ทีเดียว" ดังนี้ แล้วจึงกล่าวว่า "แต่คำที่ว่านี้ไม่ใช่คำที่แสดงความหมายนั้น" ดังนี้เป็นต้น. ในคำเหล่านั้น คำว่า (แต่ว่า) คำนี้ คือ คำว่า "เพราะสงบเสียได้ ซึ่งวิตกและวิจาร" นี้. คำว่า (ไม่ใช่) คำที่แสดง

<u>ความหมายนั้น</u> คือ (ไม่ใช่) คำที่แสดงความหมาย กล่าวคือเพียงความไม่มีแห่งวิตกและวิจารนั้น.

อยํ เหตฺถ อตฺโถ : ทุติยชฺฌานาทิอธิคมูปายทีปเกน อชฺฌตฺตสมฺปสาทนตาย, เจตโส เอโกทิภาวตาย จ เหตุทีปเกน, อวิตกฺกาวิจารภาวเหตุทีปเกน จ วิตกฺกวิจารวูปสมวจเนเนว วิตกฺกวิจาราภาโว ทีปิโตติ กึ ปุน อวิตกฺกอวิจารวจเนน กเตนาติ ? น, อทีปิตตฺตา.

ที่จริงในคำว่า เพราะสงบเสียได้ซึ่งวิตกและวิจารนี้ มีความหมายดังนี้ : ความไม่มีแห่งวิตกและวิจาร เป็นอันทรงแสดงแล้วด้วยคำว่าสงบเสียได้ ซึ่งวิตกและวิจาร อันแสดงถึงอุบายบรรลุทุติยฌานเป็นต้น อันแสดงถึงเหตุแห่งอัชฌัตตะกับสัมปสาทนะ, และความเป็นเอโกทิภาวะแห่งใจ, และอันแสดงถึง เหตุแห่งความไม่มีวิตกไม่มีวิจารนั้นเทียว ฉะนี้แล ถามว่า ประโยชน์อะไร ด้วยคำว่าไม่มีวิตกไม่มีวิจาร ที่ทรงกระทำไว้อีกเล่า ? ตอบว่า หามิได้, เพราะยังมิได้ทรงแสดงไว้.

น หิ วิตกฺกวิจารวูปสมวจเนน วิตกฺกวิจารานํ อปฺปวตฺติ วุตฺตา โหติ. วิตกฺกวิจาเรสุ หิ ตณฺหาปหานํ เอเตสํ วูปสมนํ, เย จ สงฺขาเรสุ ตณฺหาปหานํ กโรนฺติ,

พระผู้มีพระภาคตรัสคำว่า "<u>ไม่มีวิตกไม่มีวิจาร</u>" ดังนี้ ทรงประสงค์จะห้ามความคิดที่ว่า ที่จริง ด้วยคำว่าสงบเสียได้ ซึ่งวิตกและวิจาร จะเป็นอันตรัสถึงความไม่เป็นไป

เตสุ มคฺเคสุ, ปหีนตณฺเหสุ จ ผเลสุ สงฺขารปฺปวตฺติ โหติ เอว, เอวมิธาปิ[๑] วิกฺขมฺภิตวิตกฺกวิจารตณฺหสฺส ทุติยชฺฌานสฺส วิตกฺกวิจารสมฺปโยโค ปุริเมน น นิวาริโต สิยาติ ตํ นิวารณตฺถํ, อาวชฺชิตุกามตาทิอติกฺกโมว เตสํ วูปสโมติ ทสฺสนตฺถญฺจ "อวิตกฺกํ อวิจารนฺ"ติ วุตฺตํ. ปฐมมฺปีติ[๒] ปฐมชฺฌานมฺปิ.

แห่งวิตกและวิจารก็หาไม่. ก็การละตัณหาในวิตกและวิจาร ชื่อว่า เป็นความสงบเสีย-ได้ซึ่งธรรมเหล่านี้, เปรียบเหมือนว่า มรรคเหล่าใด กระทำการละตัณหาในสังขารทั้งหลาย, ในมรรคเหล่านั้น, และในผลที่ละตัณหาได้แล้ว ก็ยังมีความเป็นไปแห่งสังขารอยู่นั่นเทียว, แม้ในทุติยฌานนี้ ก็ฉันนั้นเหมือนกัน ด้วยคำแรก (คือคำว่า เพราะสงบเสียได้ซึ่งวิตกและวิจาร) ยังไม่อาจห้ามความประกอบร่วมกันกับวิตกและวิจาร แห่งทุติยฌาน ที่ข่มตัณหาในวิตกและวิจารได้แล้วดังนี้ นั้น, และทรงประสงค์แสดงว่า ความก้าวล่วงความต้องการที่จะนึกถึงเป็นต้น นั่น-เทียว เป็นความสงบเสียได้ ซึ่งวิตกและวิจารเหล่านั้น ดังนี้. บทว่า ปฐมมฺปิ ได้แก่ แม้ปฐมฌาน.

---

๑ ฉ. เอวเมวิธาปิ.
๒ ฉ. ปฐมํ ฌานมฺปิ.

"ทุติยํ อุปฺปนฺนนฺติปิ ทุติยนฺ"ติ วตฺตุํ วฏฺฏติเยว. น ตถา อิมสฺส วิตกฺกวิจาราติ ยถา ปฐมชฺฌานสฺส อุปจารกฺขเณ นีวรณานิ ปหียนฺติ, ตถา อิมสฺส ทุติยชฺฌานสฺส อุปจารกฺขเณ วิตกฺกวิจารา น ปหียนฺติ อสงฺกิลิฏฺฐสภาวตฺตา, อุปจารภาวนาย จ เต ปหาตุํ อสมตฺถภาวโต.

การที่จะกล่าวว่า "ชื่อว่า ทุติยะ เพราะอรรถว่า เกิดขึ้นเป็นครั้งที่ ๒ ดังนี้ ก็ได้" ดังนี้ ก็ควรทีเดียว. คำว่า น ตถา อิมสฺส วิตกฺกวิจารา ความว่า นิวรณ์ทั้งหลาย ถูกละไปในอุปจารขณะแห่งปฐมฌาน ฉันใด, วิตกและวิจาร จะถูกละไปในอุปจารขณะแห่งทุติยฌานนี้ ฉันนั้นเหมือนกัน ก็หาไม่ เพราะไม่ใช่สภาวะที่เศร้าหมอง, และเพราะความที่อุปจารภาวนา ไม่สามารถจะละธรรมเหล่านั้นได้.

ยทิปิ ตาย เตสุ ตณฺหา ปหียติ, น ปน สวิเสสํ. สวิเสสญฺหิ ตตฺถ ตณฺหาปหานํ อปฺปนาย เอว โหติ. เตน วุตฺตํ "อปฺปนากฺขเณเยวา"ติอาทิ.

ตัณหาในวิตกและวิจารเหล่านั้น ถูกอุปจารภาวนานั้นละได้ก็จริง, ถึงกระนั้น ก็ไม่ใช่การละอย่างที่มีความวิเศษ. ก็การละตัณหาในวิตกและวิจารนั้น อย่างที่มีความวิเศษ ย่อมมีได้ในอัปปนาเท่านั้น. เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "ในอัปปนาขณะนั่นเอง" ดังนี้เป็นต้น.

ปหานงฺคตาปิ อติสยปฺปหานวเสเนว เวทิตพฺพา ยถา นีวรณานํ ปฐมชฺฌานสฺส.

พึงทราบวิตกและวิจาร แม้ที่ถึงการละโดยเกี่ยวกับ การละได้อย่างดียิ่งเท่านั้น

ตสฺมาติ ยสฺมา ติวงฺคเมเวตํ ฌานํ, ตสฺมา. ตนฺติ วิภงฺเค วจนํ. รถสฺส ปณฺฑุกมฺพลํ วิย สมฺปสาโท ฌานสฺส ปริกฺขาโร, น ฌานงฺคนฺติ อาห "สปริกฺขารํ ฌานํ ทสฺเสตุนฺ"ติ.

เหมือนอย่างการละนิวรณ์ทั้งหลายในอัปปนาขณะแห่งปฐมฌาน ฉะนั้น. คำว่า เพราะเหตุนั้น คือ เพราะเหตุที่ฌานนี้มีองค์ ๓ นั่นเทียว. บทว่า ตํ ได้แก่ คำพูดในวิภังค์. สัมปสาทะ (ความเลื่อมใส) ชื่อว่า เป็นบริขารของฌาน, มิได้เป็นองค์ฌาน เหมือนอย่างผ้ากำพลเหลือง ชื่อว่าเป็นบริขารของรถ ฉะนั้น เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "เพื่อแสดงฌานพร้อมทั้งบริขาร" ดังนี้.

ตติยชฺฌานกถาวณฺณนา

๘๒. อุพฺพิลาวิตนฺติ[๑] กามณฺจายํ ปริจฺจเหสุ อปริจฺจตฺตเปมสฺส อนาทีนวทสฺสิโน ตณฺหาสหคตาย ปีติยา ปวตฺติอากาโร, อิธ ปน ทุติยชฺฌานปีติ อธิปฺเปตา. ตถาปิ

พรรณนากถาว่าด้วยตติยฌาน

๘๒. คำว่า ความปลาบปลื้ม นี้ ได้แก่ อาการเป็นไปแห่งปีติ อันสหรคตด้วยตัณหา แห่งบุคคลผู้ไม่สละความรักใคร่ ผู้ไม่เห็นโทษในความยึดถือทั้งหลาย, แต่ว่าในที่นี้ประสงค์

---

[๑] ฉ. อุปฺปิลาวิตนฺติ.

สพฺพโส ปีติยํ อวิรตฺตํ, สาปิ อนุพนฺเธยฺยาติ วุตฺตํ. อุพฺพิลาวิตํ วิยาติ วา อุพฺพิลาวิตํ. อาทีนวํ หิ ตตฺถ ปากฏตรํ กตฺวา ทสฺเสตุํ เอวํ วุตฺตนฺติ ทฏฺฐพฺพํ.

เอาปีติในทุติยฌาน ก็จริง. ถึงอย่างนั้น ก็กล่าวได้ว่า ปีติแม้นั้น พึงตามติดพันสิ่งที่ยังคลายกำหนัดมิได้ในปีติ โดยประการทั้งปวง (คือทุติยฌาน). อีกอย่างหนึ่ง ปีติชื่อว่า ความปลาบปลื้ม เพราะอรรถว่าเป็นดุจความปลาบปลื้ม. พึงเห็นว่า ท่านกล่าวไว้อย่างนี้ เพื่อแสดงโทษในปีตินั้น กระทำให้ชัดเจนยิ่ง.

๘๓. วิรชฺชนํ วิราโค. ตํ ปน วิรชฺชนํ นิพฺพินฺทนมุเขน หีฬนํ วา ตปฺปฏิพทฺธ-ราคปฺปหานํ วาติ ตทุภยํ ทสฺเสตุํ "วุตฺตปฺปการาย ปีติยา ชิคุจฺฉนํ วา สมติกฺกโม วา"ติ อาห. วุตฺตปฺปการายาติ "ยเทว ตตฺถ ปีตี"ติอาทินา วุตฺตปฺปการาย. สมุปิณฺฑนํ สมุจฺจโย.

๘๓. ความคลายกำหนัด ชื่อว่า วิราคะ. เพื่อแสดงอรรถทั้ง ๒ นั้น ว่า ก็ความคลายกำหนัดนั้น ได้แก่ความตำหนิโดยมีความเบื่อหน่ายเป็นช่องทางก็ได้ ได้แก่การละราคะอันเกี่ยวเนื่องกับปีตินั้น ก็ได้ ดังนี้ ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "ความว่า ความรังเกียจก็ดี ความก้าวล่วงก็ดี ซึ่งปีติอันมีประการดังกล่าวแล้ว" ดังนี้. คำว่า อันมีประการดังกล่าวแล้ว คือ อันมีประการดังกล่าวแล้ว ด้วยคำว่า "ปีติในทุติยฌานนั้นอันใดนั่นเทียว" ดังนี้ เป็นต้น. ชื่อว่า ผนวก ได้แก่รวม.

แสงฟ้าภัตตาคาร (คุณแสง-คุณสุวรรณี คุตตะศิริสุข)
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

มคฺโคติ อุปาโย. ตทิยมคฺคาธิคมาย. ตติยมคฺคาธิคมาย.

คำว่า ทาง ได้แก่ อุบาย. บทว่า ตทิคมาย ได้แก่ เพื่อบรรลุมรรคที่ ๓.

๘๔. อุปปตฺติโตติ สมวาหิตภาเวน ปฏิรูปโต. ฌานุเปกฺขาปิ สมวาหิตเมว อนุโตนีตํ กตฺวา ปวตฺตตีติ อาห "สมํ ปสฺสตี"ติ. วิสทายาติ ปริพฺยตฺตาย สงฺกิเลสวิคเมน. วิปุลายาติ มหติยา สาติสยํ มหคฺคตภาวปฺปตฺติยา. ถามคตายาติ ปีติวิคเมน ถิรภาวปฺปตฺตาย.

๘๔. คำว่า ตามความอุปบัติ คือ ตามความเหมาะสม โดยภาวะที่นำ (สัมปยุตตธรรม) ไปเสมอกัน. แม้อุเบกขาในฌานก็ย่อมเป็นไป กระทำให้เป็นอันนำไปเสมอกันนั่นเทียว คือ ให้มีอันขจัดส่วนสุด เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "เห็นเสมอกัน" ดังนี้. คำว่า อันแกล้วกล้า คือ อันสละสลวย เพราะความไปปราศแห่งสังกิเลส. คำว่า อันไพบูลย์ คือ อันยิ่งใหญ่ เพราะถึงความเป็นมหัคตะอย่างดียิ่ง. คำว่า มีกำลัง คือถึงความมั่นคง เพราะความไปปราศแห่งปีติ.

ปริสุทฺธปกติ ขีณาสวปกติ นิกฺกิเลสตา. สตฺเตสุ กมฺมสฺสกตาทสฺสนเหตุโก สมภาวทสฺสนากาโร มชฺฌตฺตากาโร พฺรหฺมวิหารุเปกฺขา.

ชื่อว่า ปกติที่บริสุทธิ์ คือ ปกติของพระขีณาสพ ได้แก่ ความเป็นผู้ไม่มีกิเลส. อาการที่เห็นความเท่าเทียมกัน ในสัตว์ทั้งหลาย อันมีการเห็นภาวะที่สัตว์ทั้งหลายมี

กรรมเป็นของตนเป็นเหตุ ชื่อว่า อาการที่เป็นกลาง จัดเป็นพรหมวิหารุเบกขา.

สหชาตธมฺมานนฺติ นิทฺธารเณ สามิวจนํ. สมปฺปวตฺติยา ภาวนาย วีถิปฏิปนฺนาย อลีนานุทฺธตานิรสฺสาทตาย ปคฺคหนิคฺคหสมฺปหํสเนสุ พฺยาปาราภาวโต สมฺปยุตฺตธมฺเมสุ มชฺฌตฺตาการภูตา โพชฺฌงฺคุเปกฺขา.

บทว่า สหชาตธมฺมานํ เป็นฉัฏฐีวิภัตติ ใช้ในอรรถว่านิทธารณะ. โพชฌังคุเบกขา เป็นอาการที่เป็นกลาง ในสัมปยุตธรรมทั้งหลาย โดยไม่มีความพยายาม ในการยก การข่ม และการทำให้บันเทิง เพราะความที่ภาวนาซึ่งเป็นไปสม่ำเสมอ ดำเนินตรงตามวิถีแล้ว ไม่ท้อถอย ไม่ฟุ้งซ่าน และไม่ปราศจากความยินดี.

อุเปกฺขานิมิตฺตนฺติ เอตฺถ ลีนุทฺธจฺจปกฺขปาตรหิตํ มชฺฌตฺตํ วีริยํ อุเปกฺขา. ตเทว ตํ อาการํ คเหตฺวา ปวตฺเตตพฺพสฺส ตาทิสสฺส วีริยสฺส นิมิตฺตภาวโต อุเปกฺขานิมิตฺตภาวนาย[๑] สมปฺปวตฺติกาเล อุเปกฺขียตีติ อุเปกฺขา, วีริยเมว อุเปกฺขา วีริยุเปกฺขา.

ในคำว่า อุเบกขานิมิต นี้ ได้แก่ อุเบกขา คือ ความเพียร ที่เว้นจากความตกไปในข้างท้อถอย และฟุ้งซ่าน มีความเป็นกลาง. ความเพียรนั้นนั่นแหละ ชื่อว่า อุเบกขา เพราะอรรถว่า อันพระโยคี ย่อมวางเฉย ในเวลาที่การเจริญอุเบกขานิมิตเป็นไปสม่ำเสมอ เพราะความที่วิริยะ ที่

---

๑ ฉ. อุเปกฺขานิมิตฺตํ ภาวนาย.

พระโยคีพึงจับเอาอาการนั้น แล้วทำให้เป็นไปเช่นนั้นเป็นนิมิต(เป็นเหตุ), อุเบกขาคือวิริยะ ชื่อว่า วิริยุเบกขา.

"ปฐมํ ฌานํ ปฏิลาภตฺถาย นีวรเณ ฯเปฯ เนวสญฺญานาสญฺญายตนสมาปตฺตึ ปฏิลาภตฺถาย อากิญฺจญฺญายตนสญฺญํ ปฏิสงฺขา สนฺติฏฺฐนา ปญฺญา สงฺขารุเปกฺขาสุ ญาณํ"ติ[๑] เอวมาคตา อิมา อฏฺฐ สมาธิวเสน อุปฺปชฺชนฺติ.

สังขารุเบกขา ๘ เหล่านี้ ซึ่งมาแล้วอย่างนี้ว่า "ปัญญา คือความพิจารณานิวรณ์เพื่อประโยชน์แก่การได้มาซึ่งปฐมฌาน แล้ววางเฉยอยู่ ชื่อว่า ญาณในสังขารุเบกขาอันหนึ่ง...ปัญญา คือ ความพิจารณาอากิญจัญญายตนสัญญา เพื่อประโยชน์แก่การได้มาซึ่งเนวสัญญานาสัญญายตนสมาบัติ แล้ววางเฉยอยู่ ชื่อว่า ญาณในสังขารุเบกขาอันหนึ่ง" ดังนี้ ชื่อว่า เกิดขึ้นด้วยอำนาจสมาธิ.

"โสตาปตฺติมคฺคํ ปฏิลาภตฺถาย อุปฺปาทํ ปวตฺตํ นิมิตฺตํ อายูหนํ ปฏิสนฺธึ คตึ นิพฺพตฺตึ อุปปตฺตึ ชาตึ ชรํ พฺยาธึ มรณํ โสกํ ปริเทวํ อุปายาสํ. โสตาปตฺติผลสมาปตฺตตฺถาย

สังขารุเบกขา ๑๐ เหล่านี้ ที่มาแล้วอย่างนี้ว่า "ปัญญาที่พิจารณาอุปปาทะ ปวัตตะ นิมิต อายูหนะ ปฏิสนธิ คติ นิพพัตติ อุปปัตติ ชาติ ชรา พยาธิ มรณะ โสกะ ปริเทวะ

---

[๑] ขุ. ป. ๓๑/๙๒.

อุปฺปาทํ ปวตฺตํ ฯเปฯ อรหตฺตมคฺคํ ปฏิลาภตฺถาย อุปฺปาทํ ฯเปฯ อุปายาสํ ฯเปฯ อรหตฺตผลสมาปตฺตตฺถาย สุญฺญตวิหาร-สมาปตฺตตฺถาย อนิมิตฺตวิหารสมาปตฺตตฺถาย อุปฺปาทํ ปวตฺตํ นิมิตฺตํ อายูหนํ ปฏิสนฺธึ คตึ นิพฺพตฺตึ อุปปตฺตึ ชาตึ ชรํ พฺยาธึ มรณํ โสกํ ปริเทวํ อุปายาสํ ปฏิสงฺขา สนฺติฏฺฐนา ปญฺญา สงฺขารุเปกฺขาสุ ญาณนฺ"ติ[๑] เอวมาคตา อิมา ทส วิปสฺสนาวเสน อุปฺปชฺชนฺติ.

อุปายาส เพื่อประโยชน์แก่การได้มาซึ่งโสดาปัตติมรรค แล้ววางเฉยอยู่ ชื่อว่า ญาณในสังขารุเบกขา อันหนึ่ง...ปัญญาที่พิจารณาอุปปาทะ... อุปายาส เพื่อประโยชน์แก่การเข้าโสดาปัตติผลสมาบัติ... ปัญญาที่พิจารณาอุปปาทะ... อุปายาสเพื่อประโยชน์แก่การได้มาซึ่งอรหัตมรรค... เพื่อประโยชน์แก่การเข้าอรหัตผลสมาบัติ... เพื่อประโยชน์แก่การเข้าสุญญตวิหารสมาบัติ... เพื่อประโยชน์แก่การเข้าอนิมิตวิหารสมาบัติ แล้ววางเฉยอยู่ ชื่อว่า ญาณในสังขารุเบกขาอันหนึ่ง" ดังนี้ ชื่อว่า เกิดขึ้นด้วยอำนาจวิปัสสนา.

เอตฺถ จ ปฐมชฺฌานาทีหิ วิกฺขมฺภิตานิ นีวรณวิตกฺกวิจาราทีนิ ปฏิสงฺขาย สภาวโต อุปปริกฺขิตฺวา สนฺนิฏฺฐานวเสน ติฏฺฐมานา นีวรณาทิปฏิสงฺขา สนฺติฏฺฐนา ทิฏฺฐาทีนวตฺตา

ก็ในบรรดาอุเบกขาเหล่านี้ ความพิจารณาคือเข้าไปสอบสวนโดยสภาวะ ซึ่งธรรมชาติทั้งหลายมีนิวรณ์วิตกวิจารเป็นต้น ที่ข่มไว้ด้วยปฐมฌานเป็นต้น แล้วหยุดเฉยอยู่ด้วย

---

[๑] ขุ. ป. ๓๑/๙๓, ๙๔, ๙๘.

เตสํ คหเณ อุปฺปาทเน อชฺฌุเปกฺขนฺตี วิปสฺสนาปญฺญา คหเณ มชฺฌตฺตภูตา อุเปกฺขา.

อำนาจความตัดสินใจได้ ชื่อว่า ความพิจารณาธรรมชาติทั้งหลายมีนิวรณ์เป็นต้นแล้ววางเฉยอยู่ วิปัสสนาปัญญา ที่วางเฉยในอันจะถือเอา คือ ในอันจะทำสังขารเหล่านั้นให้เกิดขึ้น เพราะได้เห็นโทษแล้ว ชื่อว่า อุเบกขาที่เป็นกลางในอันจะถือเอา.

ตตฺถ อุปฺปาทนฺติ ปุริมกมฺมปจฺจยา ขนฺธานํ อิธ อุปฺปตฺติมาห. ปวตฺตนฺติ ตถา อุปฺปนฺนสฺส ปวตฺติ. นิมิตฺตนฺติ สพฺพมฺปิ เตภูมิกสงฺขารคตํ นิมิตฺตภาเวน อุปฏฺฐานโต. อายูหนนฺติ อายตึ ปฏิสนฺธิเหตุภูตํ กมฺมํ. ปฏิสนฺธินฺติ อายตึ อุปฺปตฺตึ.

ในคำเหล่านั้น คำว่า อุปปาทะ ท่านกล่าวถึงความเกิดขึ้น แห่งขันธ์ทั้งหลายในภพนี้ เพราะกรรมในภพก่อนเป็นปัจจัย. คำว่า ปวัตตะ ได้แก่ความเป็นไปของขันธ์ที่เกิดขึ้นแล้ว อย่างนั้น. คำว่า นิมิต ได้แก่สังขารที่เป็นไปในภูมิ ๓ ทั้งหมด เพราะปรากฏโดยความเป็นนิมิต. คำว่า อายูหนะ ได้แก่กรรมที่เป็นเหตุแห่งปฏิสนธิในภพต่อไป.คำว่า ปฏิสนธิ ได้แก่ ความเกิดขึ้นในภพต่อไป.

คตินฺติ ยาย คติยา สา ปฏิสนฺธิ โหติ. นิพฺพตฺตินฺติ ขนฺธานํ นิพฺพตฺตนํ. อุปปตฺตินฺติ "สมาปนฺนสฺส วา อุปปนฺนสฺส

คำว่า คติ ได้แก่ คติที่มีปฏิสนธิ. คำว่า นิพพัตติ ได้แก่ ความบังเกิดแห่งขันธ์ทั้งหลาย. คำว่า อุปปัตติ ได้แก่ ความเป็น

วา"ติ[๑] เอตฺถ "อุปปนฺนสฺสา"ติ วุตฺต-วิปากปฺปวตฺตํ. ชาตินฺติ ชราทีนํ ปจฺจยภูตํ ภวปจฺจยา ชาตึ.

ไปของวิบากที่ท่านพระสารีบุตร กล่าวไว้ว่า ในคำว่า "ของบุคคลผู้เข้าสมาบัติก็ดี ของบุคคลผู้เข้าถึง ก็ดี" ดังนี้ นี้ ได้แก่ความเป็นไปของวิบาก "ที่เกิดขึ้นแล้ว" ดังนี้. คำว่า ชาติ ได้แก่ชาติที่มีเพราะภพเป็นปัจจัยอันเป็นปัจจัยแก่ชราเป็นต้น.

ชราพฺยาธิมรณาทโย ปากฏา เอว. เอตฺถ จ อุปฺปาทาทโย ปญฺเจว สงฺขารุเปกฺขาญาณสฺส วิสยวเสน วุตฺตา, เสสา เตสํ เววจนวเสน. "นิพฺพตฺติ ชาตี"ติ อิทญฺหิ ทฺวยํ อุปฺปาทสฺส เจว ปฏิสนฺธิยา จ เววจนํ, "คติ อุปปตฺติ จา"ติ อิทํ ทฺวยํ ปวตฺตสฺส, ชราทโย นิมิตฺตสฺสาติ เวทิตพฺพํ.

ชรา พยาธิ มรณะเป็นต้น ชัดอยู่แล้วทีเดียว. ก็ในบรรดาธรรมเหล่านี้ ธรรม ๕ อย่างมีอุปปาทะเป็นต้นเท่านั้น ที่ท่านกล่าวไว้ โดยเกี่ยวกับเป็นอารมณ์แห่งสังขารุเบกขาญาณ, ธรรมที่เหลือ ท่านกล่าวไว้โดยเกี่ยวกับเป็นคำไวพจน์ของธรรม ๕ อย่างเหล่านั้น. จริงอยู่ พึงทราบว่า คำว่า "นิพพัตติ ชาติ" ๒ คำนี้เป็นคำไวพจน์ของคำว่า อุปปาทะ และของคำว่า ปฏิสนธิ, คำว่า "คติ อุปปัตติ" ๒ คำนี้ เป็นคำไวพจน์ของคำว่า ปวัตตะ, คำว่า ชรา เป็นต้น เป็นคำไวพจน์ของคำว่า นิมิต ดังนี้.

---

[๑] ขุ. ป. ๓๑/๑๒๒.

อปฺปณิหิตวิโมกฺขวเสน มคฺคุปฺปตฺติเหตุภูตา จตสฺโส, ตถา ผลสมาปตฺติยา จตสฺโส, สุญฺญตวิหารอนิมิตฺตวิหารวเสน เทฺวติ ทส สงฺขารุเปกฺขา.

สังขารุเบกขา มี ๑๐ อย่างนี้ คือสังขารุเบกขา ที่เป็นเหตุเกิดขึ้นแห่งมรรค โดยเกี่ยวกับเป็นอัปปณิหิตวิโมกข์ มี ๔, สังขารุเบกขา เพื่อการเข้าผลสมาบัติ ก็มี ๔ เหมือนกัน, สังขารุเบกขาโดยเกี่ยวกับสุญญตวิหาร และอนิมิตวิหารมี ๒ ดังนี้.

ยาติ วิปสฺสนาปญฺญา. ยทตฺถีติ ยํ อนิจฺจาทิลกฺขณตฺตยํ อุปลพฺภติ. ยํ ภูตนฺติ ยํ ปจฺจยนิพฺพตฺตตฺตา ภูตํ ขนฺธปญฺจกํ. ตํ ปชหตีติ อนิจฺจานุปสฺสนาทีหิ นิจฺจสญฺญาทโย ปชหนฺโต สมฺมเทว ทิฏฺฐาทีนวตฺตา ตปฺปฏิพนฺธจฺฉนฺทราคปฺปหาเนน[๑] ปชหติ, ยถา อายตึ อาหานํ น โหติ, ตถา ปฏิปตฺติยา ปชหติ. ตถาภูโต จ ตตฺถ อุเปกฺขํ ปฏิลภติ. วิจินเนติ อนิจฺจาทิวเสน สมฺมสเนปิ.

บทว่า ยา ได้แก่วิปัสสนาปัญญา. คำว่า สิ่งใดมี ความว่า ลักษณะ ๓ มีอนิจจลักษณะเป็นต้น อันใด มีอยู่. คำว่า สิ่งใดเกิด ความว่า สิ่งใดคือขันธ์ ๕ เกิดเพราะบังเกิดแล้วเพราะปัจจัย. คำว่า ย่อมละสิ่งนั้น ความว่า เมื่อละอยู่ ซึ่งนิจจสัญญาเป็นต้น ด้วยอนิจจานุปัสสนาเป็นต้น ก็ชื่อว่า ย่อมละโดยการละฉันทราคะที่เกี่ยวเนื่องกับสิ่งนั้น เพราะได้เห็นโทษโดยชอบแล้วนั่นเทียว, ความว่า ย่อมละด้วยการปฏิบัติ โดยประการที่จะไม่มีความยึดถือต่อไป. ก็ท่านผู้เป็นอย่างนั้น จึงได้มาซึ่ง

---

[๑] ฉ. ตปฺปฏิพทฺธ... .

อุเบกขา ในสิ่งนั้น. คำว่า ในอันตรวจสอบ คือ แม้ในอันพิจารณา โดยเกี่ยวกับว่า เป็นของไม่เที่ยง เป็นต้น.

สมฺปยุตฺตธมฺมานํ สมปฺปวตฺติเหตุตาย สมวาหิตภูตา. นีวรณวิตกฺกวิจาราทิสพฺพ-ปจฺจนีเกหิ วิมุตฺตตฺตา สพฺพปจฺจนีกปริสุทฺธา. เตสํ วูปสนฺตตฺตา ปจฺจนีกวูปสมเนปิ อพฺยาปารภูตา อพฺยาปารภาเวน ปวตฺตา, อพฺยาปารตํ วา ปตฺตา.

ชื่อว่า เป็นธรรมชาติ ทำธรรมที่เกิดร่วมกันทั้งหลายให้เป็นไปสม่ำเสมอกัน โดยความเป็นเหตุแห่งความเป็นไป สม่ำเสมอกันแห่งสัมปยุตธรรมทั้งหลาย. ชื่อว่า บริสุทธิ์จากธรรมอันเป็นข้าศึกทั้งปวง ก็เพราะความที่พ้นจากธรรมอันเป็นข้าศึกทั้งปวง มีนิวรณ์ วิตก วิจาร เป็นต้น. ชื่อว่า เป็นความไม่พยายาม แม้ในอันสงบธรรมอันเป็นข้าศึก คือ เป็นไป โดยภาวะที่หาความพยายามมิได้, หรือถึงความไม่พยายาม เพราะความที่สงบธรรมอันเป็นข้าศึกเหล่านั้นได้แล้ว.

ยทิ อตฺถโต เอกา, กถํ[๑] อยํ เภโทติ อาห "เตน เตนา"ติอาทิ. ตสฺมาติ ยสฺมา สติปิ สภาวโต อเภเท เยหิ ปน ปจฺจย-

ท่านอาจารย์ทำไว้ในใจ ว่า หากว่าอุเบกขาเหล่านี้ เป็นอันเดียวกันโดยสภาวะไซร้ ความต่างกันอันนี้จะมีได้อย่างไรเล่า

---

๑ ฉ. กถมยํ.

วิเสเสหิ สุวายมิมาสํ อวตฺถาเภโท, เตสํ เอกชฺฌํ อปฺปวตฺติโต น ตาสํ อเภโท, เอกชฺฌํ วา ปวตฺติ, ตสฺมา. เตนาห "ยตฺถ ฉฬงฺคุเปกฺขา"ติอาทิ.

ดังนี้แล้ว จึงกล่าวว่า "เตน เตน" ดังนี้เป็นต้น. คำว่า เพราะฉะนั้น ความว่า เพราะเหตุที่ แม้เมื่อมีความไม่ต่างกันโดยสภาวะ แต่ว่าอุเบกขาเหล่านี้มีความต่างกันแห่งฐานะนั้นนั้น โดยปัจจัยแปลก ๆ กันเหล่าใด, เพราะปัจจัยเหล่านั้น ไม่เป็นไปพร้อมกัน อุเบกขาเหล่านั้น จะชื่อว่า มีความไม่แตกต่างกันก็ไม่ได้, หรือว่า จะมีความเป็นไปพร้อมกันได้ก็หาไม่ ฉะนั้น. เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "ในที่ใดมีฉฬังคุเบกขา" ดังนี้เป็นต้น.

เอกีภาโวติ เอกตา. สติปิ มชฺฌตฺตภาวสามญฺเญ วิสยเภเทน ปนสฺสา เภโท. ยมตฺถํ สนฺธาย "กิจฺจวเสน ทุวิธา ภินฺนา"ติ วุตฺตํ, ตํ วิตฺถารโต ทสฺเสนฺโต "ยถา หี"ติอาทิมาห.

บทว่า เอกีภาโว แปลว่าความเป็นอันเดียวกัน. ความว่า แม้ว่าจะมีความเป็นกลางเหมือนกัน แต่ว่า ปัญญานี้ ยังมีความต่างกัน ตามความต่างกันแห่งอารมณ์. ท่านอาจารย์กล่าวว่า "ซึ่งแตกเป็น ๒ อย่างโดยเกี่ยวกับกิจ" ดังนี้ เล็งเอาอรรถาธิบายใด, เมื่อจะแสดงอรรถาธิบายนั้นโดยพิสดาร จึงกล่าวว่า "เปรียบเหมือนอย่างว่า" ดังนี้เป็นต้น.

คุณพัชรา กิสรวงศ์
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

อยํ วิปสฺสนูเปกฺขา. ยมฺปิ[๑] สนฺธาย วุตฺตํ ปาฬิยํ "ยทตฺถิ ยํ ภูตํ, ตํ ปชหติ, อุเปกฺขํ ปฏิลภตี"ติ[๒] ตตฺถ ยทตฺถิ ยํ ภูตนฺติ ขนฺธปญฺจกํ, ตํ มุญฺจิตุกมฺยตาญาเณน ปชหติ. ทิฏฺฐโสวตฺถิกตฺตยสฺส สปฺปลกฺขณวิจินเน[๓] วิย ทิฏฺฐลกฺขณตฺตยสฺส ภูตสฺส สงฺขารลกฺขณวิจินเน อุเปกฺขํ ปฏิลภติ.

วิปัสสนูเบกขานี้. ได้แก่ อุเบกขาที่ทรงหมายเอา ตรัสไว้ในพระบาลี ว่า "สิ่งใดมี สิ่งใดเกิด, ย่อมละสิ่งนั้น, จึงได้มาซึ่งอุเบกขา" ดังนี้. ในปาฐะพระบาลีนั้น คำว่า สิ่งใดมี สิ่งใดเกิด ได้แก่ ขันธ์ ๕, ย่อมละขันธ์ ๕ นั้น ด้วยมุญจิตุกัมยตาญาณ. จึงได้มาซึ่งอุเบกขา (ความวางเฉย) ในอันจะตรวจสอบลักษณะสังขารแห่งขันธ์ ๕ ที่เกิดแล้ว ที่ได้เห็นไตรลักษณ์แล้ว ดุจได้มาซึ่งความวางเฉย ในอันจะตรวจสอบลักษณะงูแห่งงู ที่ได้เห็นลายดอกจันทน์แล้ว ฉะนั้น.

สงฺขารานํ อนิจฺจาทิลกฺขณสฺส สุทิฏฺฐตฺตา เตสํ วิจินเน มชฺฌตฺตภูตาย วิปสฺสนูเปกฺขาย สิทฺธาย ตถา ทิฏฺฐานีนวานํ เตสํ คหเณปิ อชฺฌุเปกฺขนา สิทฺธาว โหติ, สพฺพโส วิสงฺขารนินฺนตฺตา อชฺฌาสยสฺส.

เมื่อสำเร็จวิปัสสนูเบกขา อันเป็นกลางในอันจะตรวจสอบสังขารเหล่านั้น เพราะความที่ได้เห็นแล้วด้วยดี ซึ่งลักษณะมีอนิจจลักษณะเป็นต้น แห่งสังขารทั้งหลาย ความวางเฉย แม้ในอันจะถือเอาสังขาร

---

๑ ฉ. ยํ.

๒ ม. อุ. ๑๔/๗๘, องฺ. สตฺตก. ๒๓/๗๑.

๓ ฉ. สพฺพลกฺขณ... .

เหล่านั้น ที่ได้เห็นโทษแล้วอย่างนั้น ก็ย่อมเป็นอันสำเร็จทีเดียว, เพราะอัธยาศัยมีอันน้อมไปในวิสังขาร (นิพพาน) โดยประการทั้งปวง.

อนาโภครสาติ ปณีตสุเขปิ ตสฺมึ อวนติปฏิปกฺขกิจฺจาติ อตฺโถ. อพฺยาปารปจฺจุปฏฺฐานาติ สติปิ สุขปารมิปฺปตฺติยํ ตสฺมึ สุเข อพฺยาวฏา หุตฺวา ปจฺจุปติฏฺฐติ, สมฺปยุตฺตานํ วา ตตฺถ อพฺยาปารํ ปจฺจุปฏฺฐเปตีติ อตฺโถ. สมฺปยุตฺตธมฺมานํ โขภํ, อุปฺปิลํ[๑] จ อาวหนฺเตหิ วิตกฺกาทีหิ อภิภูตตฺตา อปริพฺยตฺตํ. ตตฺถ ตตฺรมชฺฌตฺตตาย กิจฺจํ. ตทภาวโต อิธ ปริพฺยตฺตํ.

คำว่า มีความไม่คำนึงถึงเป็นรส ความว่า มีความเป็นปฏิปักษ์ต่อความน้อมลงไป แม้ในสุขอันประณีตนั้นเป็นกิจ. คำว่า มีความไม่พยายามเป็นปัจจุปัฏฐาน ความว่า แม้เมื่อมีการถึงสุขอันเป็นบารมี ก็ปรากฏเป็นธรรมชาติที่ไม่ขวนขวายในสุขนั้น, หรือว่ายังความไม่พยายามในสุขนั้น ให้ปรากฏแก่สัมปยุตธรรม. กิจ แห่งความเป็นตัตรมัชฌัตตุเบกขา ในปฐมฌานและทุติยฌานนั้น ชื่อว่า ไม่ชัดเจน เพราะถูกธรรมทั้งหลายมีวิตกเป็นต้น อันนำมาซึ่งความกำเริบและความปลาบปลื้ม แห่งสัมปยุตธรรมทั้งหลายครอบงำ. กิจในตติยฌานนี้ เป็นธรรมชาติชัดเจน เพราะไม่มีภาวะนั้น.

---

[๑] อุพฺพิลฺลนฺติปิ ทิสฺสติ, ฉ. อุปฺปิลวญฺจํ.

รองศาสตราจารย์ประสงค์ รายณสุข ขออุทิศส่วนกุศลแด่
คุณปู่ขุนสวัสดิ์สีมาเมืองและคุณย่าแดง-คุณพ่อสันต์-คุณแม่จัด รายณสุข

นิฏฺฐิตา "อุเปกฺขโก จ วิหรตี"ติ เอตสฺส สพฺพโส อตฺถวณฺณนา.

จบคำพรรณนาปาฐะว่า "อุเปกฺขโก จ วิหรติ" นี้ โดยประการทั้งปวง.

๘๕. "สรตีติ สโต"ติ ปทสฺส กตฺตุสาธนมาห.[๑] สมฺมา ปชานาตีติ[๒] สมฺมเทว ปชานาติ. สรณํ จินฺตนํ อุปฏฺฐานํ ลกฺขณเมติสฺสาติ สรณลกฺขณา. ปมุสฺสนปฏิปกฺโข อปมุสฺสนํ,[๓] (๔) กิจฺจํ เอติสฺสาติ อปมุสฺสนรสา.[๕] กิเลเสหิ อารกฺขา หุตฺวา ปจฺจุปติฏฺฐติ, ตโต วา อารกฺขํ ปจฺจุปฏฺฐเปตีติ อารกฺขปจฺจุปฏฺฐานา. อสมฺมุยฺหนํ สมฺมเทว ปชานนํ สมฺโมหปฏิปกฺโข วา อสมฺโมโห. ตีรณํ กิจฺจสฺส ปารคมนํ. ปวิจโย วีมํสา.

๘๕. ท่านกล่าวถึงกัตตุสาธนะ แห่งบทว่า "สรตีติ สโต" ดังนี้. บทว่า สมฺมา ปชานาติ แปลว่า รู้ชัดโดยชอบนั่นเทียว. ความระลึกได้ คือความคิด ความเข้าไปตั้งไว้เป็นลักษณะของสตินี้ เพราะเหตุนั้นสตินี้จึงชื่อว่า มีความระลึกได้เป็นลักษณะ. สภาวะที่เป็นปฏิปักษ์ต่อความหลงลืม ชื่อว่าความไม่หลงลืม, เป็นกิจของสตินี้ เพราะเหตุนั้น สตินี้ จึงชื่อว่า มีความไม่หลงลืมเป็นกิจ. สติย่อมปรากฏเป็นธรรมชาติที่รักษา (จิต) ไว้จากกิเลสทั้งหลาย, หรือว่ายังความรักษา (จิต) ไว้จากกิเลสทั้งหลายนั้นให้ปรากฏ เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า มีความ

---

[๑] ฉ. กตฺตุสาธนตมาห.
[๒] ฉ. สมฺปชานาตีติ.
[๓] ฉ. สมฺมุสฺสนปฏิปกฺโข อสมฺมุสฺสนํ.
[๔] ฉ. เอตฺถนฺตเร ( ) ตนฺติ ปาโฐ ทิสฺสติ.
[๕] ฉ. อสมฺมุสฺสนรสา.

รักษาไว้เป็นปัจจุปัฏฐาน. ความไม่ลุ่มหลง คือ ความรู้ชัดได้โดยชอบนั่นเทียว หรือว่า ได้แก่ สภาวะที่เป็นปฏิปักษ์ต่อความลุ่มหลง ชื่อว่า ความไม่ลุ่มหลง. ชื่อว่า การพิจารณา (ตีรณะ) ได้แก่การถึงฝั่งแห่งกิจ. ชื่อว่า ความเลือกเฟ้น ได้แก่ความไต่สวน.

กามํ อุปจารชฺฌานาทีนิ อุปาทาย ปรมทุติยชฺฌานานิปิ สุขุมาเนว, อิมํ ปน อุปริชฺฌานํ อุปาทาย "โอฬาริกตฺตา"ติ วุตฺตํ. สา จ โอฬาริกตา วิตกฺกาทิถูลงฺคตาย เวทิตพฺพา. เกจิ "พหุเจตสิกตายา"ติปิ[๑] วทนฺติ. คติ สุขา โหติ ตตฺถ ฌาเนสูติ อธิปฺปาโย.

แม้ปฐมฌาน และทุติยฌาน เทียบกับอุปจารฌานเป็นต้นแล้ว จัดว่า ละเอียดทีเดียว ก็จริง, ถึงกระนั้น เพราะเทียบกับฌานชั้นสูงกว่านี้ ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "เพราะความที่(ฌานเหล่านั้น)หยาบ" ดังนี้. ก็ความเป็นฌานหยาบนั้น บัณฑิตพึงทราบได้โดยความเป็นฌานที่มีองค์หยาบมีวิตกเป็นต้น. อาจารย์บางพวกกล่าวว่า "โดยความเป็นฌานที่มีเจตสิกมาก" ดังนี้ ก็มี. อธิบายว่า ชื่อว่า มีอันดำเนินไปได้สะดวก ก็ในเพราะฌานเหล่านั้น.

---

[๑] ฉ. ปี-สทฺโท น ทิสฺสติ, จ-สทฺโท ทิสฺสติ.

อพฺยตฺตํ ตตฺถ สติสมฺปชญฺญกิจฺจํ "อิทํ นาม ทุกฺกรํ กริยตี"ติ วตฺตพฺพสฺส อภาวโต. โอฬาริกงฺคปฺปหาเนน สุขุมตฺตาติ อยมตฺโถ กามํ ทุติยชฺฌาเนปิ สมฺภวติ, ตถาปิ เยภุยฺเยน อวิปฺปโยคิภาเวน วตฺตมาเนสุ ปีติสุเขสุ ปีติสงฺขาตสฺส โอฬาริกงฺคสฺส ปหาเนน สุขุมตาย อิธ สาติสโย สติสมฺปชญฺญพฺยาปาโรติ วุตฺตํ "ปุริสสฺสา"ติ- อาทิ.

ชื่อว่า กิจของสติและสัมปชัญญะในฌานต้น ๆ นั้น จึงไม่ชัดเจน เพราะกิจที่พึงกล่าวได้ว่า "ย่อมกระทำกิจที่กระทำได้ยากชื่อนี้" ดังนี้ไม่มี. คำว่า เพราะความที่ฌานนี้ละเอียด โดยการละองค์หยาบได้ มีความ-หมายดังนี้ สติและสัมปชัญญะย่อมเกิดแม้ในทุติยฌานได้ ก็จริง, ถึงอย่างนั้น ในตติยฌานนี้ ความพยายามของสติ และสัมปชัญญะมีความดีล้ำยิ่ง เพราะความเป็นฌานละเอียดโดยการละองค์หยาบ กล่าวคือปีติ ในบรรดาปีติและสุข ที่โดยมากเป็นไปโดยภาวะที่ไม่แยกกัน เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "ปุริสสฺส" ดังนี้ เป็นต้น.

ปุนเทว ปีตึ อุปคจฺเฉยฺยาติ หานภาคิยํ ฌานํ สิยา ทุติยชฺฌานเมว สมฺปชฺเชยฺยาติ อตฺโถ. เตนาห "ปีติสมฺปยุตฺตเมว สิยา"ติ. "อิทญฺจ อติมธุรํ สุขนฺ"ติ ตติยชฺฌาเน[๑] สุขํ

คำว่า จะพึงเข้าไปสู่ปีติอีกนั่นเทียว คือ จะพึงเป็นหานภาคิยฌาน (ฌานที่มีส่วนเสื่อม) ความว่า จะพึงเข้าถึงทุติยฌานนั่นเทียว. เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "คือ

---

[๑] ฉ. ตติยชฺฌานสุขํ.

รองศาสตราจารย์ประสงค์ รายณสุข ขออุทิศส่วนกุศลแด่
คุณปู่ขุนสวัสดิ์สีมาเมืองและคุณย่าแดง-คุณพ่อสันต์-คุณแม่จัด รายณสุข

สนฺธายาห. อติมธุรตา จสฺส ปหาโสทคฺย-สภาวาย ปีติยา อภาเวเนว เวทิตพฺพา. อิทนฺติ "สโต, สมฺปชาโน"ติ ปททฺวยํ.

พึงเป็นสุขที่สัมปยุตกับปีตินั่นแหละ" ดังนี้. คำว่า "และสุขนี้ ก็มีรสอร่อยนัก" ท่านกล่าวหมายเอาสุขในตติยฌาน. ก็บัณฑิตพึงทราบว่า สุขนี้มีความอร่อยอย่างยิ่ง ก็โดยไม่มีปีติ อันมีความบันเทิงร่าเริงเป็นสภาวะ นั่นเทียว. บทว่า อิทํ ได้แก่ ๒ บทที่ว่า "สโต, สมฺปชาโน".

ตสฺมา เอตมตฺถํ ทสฺเสนฺโตติ ยสฺมา ตสฺส ฌานสมงฺคิโน ยํ นามกาเยน สมฺปยุตฺตํ สุขํ, ตํ โส ปฏิเสเวเทยฺย. ยํ วา ตนฺติ อถวา ยนฺตํ ยถาวุตฺตํ นามกายสมฺปยุตฺตํ สุขํ. ตํสมุฏฺฐาเนน ตโต สมุฏฺฐิเตน อติปณีเตน รูเปน อสฺส ฌานสมงฺคิโน รูปกาโย ยสฺมา ผุฏฺโฐ[๑]

คำว่า เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาค เมื่อจะทรงแสดงความข้อนี้ ประกอบความว่า เพราะเหตุที่พระโยคีผู้พร้อมเพรียงด้วยฌานนั้น พึงเสวยสุขอันสัมปยุตกับนามกายใด, พระโยคีนั้น พึงเสวยสุขนั้น. อีกนัยหนึ่ง บทว่า ยํ วา ตํ ได้แก่สุขที่สัมปยุตกับนามกายตามที่กล่าวแล้วนั้น อันใด. เพราะเหตุที่รูปกายของพระโยคี ผู้พร้อมเพรียงด้วยฌานนั้นถูกรูปอันประณีตยิ่ง ซึ่งมีสุขนั้นเป็นสมุฏฐาน คือ ตั้งขึ้นแต่สุขนั้น กระทบแล้ว.

---

๑ ฉ. ผุโฏ.

รองศาสตราจารย์ประสงค์ รายณสุข ขออุทิศส่วนกุศลแด่
คุณปู่ขุนสวัสดิ์สีมาเมืองและคุณย่าแดง-คุณพ่อสันต์-คุณแม่จัด รายณสุข

ยสฺส รูปกายสฺส ผุฏฺฐตฺตา[๑] ฌานา วุฏฺฐิโตปิ ฌานสมงฺคี กายิกํ สุขํ ปฏิสํเวเทยฺย. ตสฺมา เอตํ เจตสิกกายิกสุขปฏิสํเวทนสงฺขาตํ อตฺถํ ทสฺเสนฺโต "สุขญฺจ กาเยน ปฏิสํเวเทตีติ อาหา"ติ โยชนา.

ซึ่งเพราะความที่รูปกาย ถูกรูปอันประณีตกระทบแล้ว พระโยคีผู้พร้อมเพรียงด้วยฌาน แม้ว่าออกจากฌานแล้ว ก็พึงเสวยสุขทางกายได้. ฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเมื่อจะทรงแสดงความ กล่าวคือการเสวยสุขทางใจ และทางกาย ข้อนี้ จึงตรัสว่า "สุขญฺจ กาเยน ปฏิสํเวเทติ" ดังนี้.

อยํ เหตฺถ สงฺเขปตฺโถ : นามกาเยน เจตสิกสุขํ กายิกสุขเหตุรูปสมุฏฺฐาปเนน กายิกสุขญฺจ ฌานสมงฺคี ปฏิสํเวเทตีติ วุจฺจตีติ[๒] ผุฏฺฐตฺตาติ[๑] พฺยาปิตตฺตาติ อตฺโถ. ยถา หิ อุทเกน ผุฏฺฐสรีรสฺส ตาทิเส นาติปจฺจนีเก วาตาทิโผฏฺฐพฺเพ ผุฏฺเฐ สุขํ อุปฺปชฺชติ, เอวํ เอเตหิ ผุฏฺฐสรีรสฺสาติ.

ก็ความสังเขปในคำว่า สุขญฺจ กาเยน ปฏิสํเวเทติ นี้ มีว่า : ตรัสว่า พระโยคีผู้พร้อมเพรียงด้วยฌาน ย่อมเสวยสุขทางใจด้วยนามกาย และสุขทางกาย โดยการทำรูปซึ่งเป็นเหตุแห่งสุขทางกายให้ตั้งขึ้น ดังนี้. คำว่า เพราะความที่รูปกายถูกรูปอันประณีตยิ่ง กระทบแล้ว ความว่า เพราะความที่รูปกายถูกรูปอันประณีตยิ่ง ซึมซาบแล้ว. เปรียบเหมือนว่า สำหรับร่างกายที่ถูกน้ำกระทบ เมื่อโผฏฐัพพารมณ์มีลมเป็นต้น ที่เป็น

๑-๑ ฉ. ผุฏฺฐตฺตา.

๒ ฉ. วุจฺจติ.

รองศาสตราจารย์ประสงค์ รายณสุข ขออุทิศส่วนกุศลแด่
คุณปู่ขุนสวัสดิ์สีมาเมืองและคุณย่าแดง-คุณพ่อสันต์-คุณแม่จัด รายณสุข

เช่นนั้น คือไม่รุนแรงเกินไป กระทบแล้วก็ย่อมเกิดความสุขขึ้น ฉันใด, สำหรับร่างกายที่ถูกรูปอันประณีตเหล่านั้นกระทบแล้วก็ฉันนั้นแล.

อปโร นโย : สุขญฺจ กาเยน ปฏิสํเวเทตีติ เอตฺถ กถมาโภเคน[๑] วินา สุขปฏิสํเวทนาติ โจทนายํ "กิญฺจาปิ ฯเปฯ เอวํ สนฺเตปี"ติ[๒] ยสฺมา ตสฺส นามกาเยน สมฺปยุตฺตํ สุขํ, ตสฺมา สุขญฺจ กาเยน ปฏิสํเวเทตีติ โยชนา. อิทานิ สหาปิ อาโภเคน สุขปฏิสํเวทนํ ทสฺเสตุํ "ยํ วา ตนฺ"ติอาทิ วุตฺตํ.

อีกนัยหนึ่ง : ในคำท้วงติงที่ว่า ในคำว่า ย่อมเสวยสุขด้วยกายด้วย นี้ การเสวยสุขโดยเว้นจากการคำนึงถึง จะมีได้อย่างไร ดังนี้ มีความว่า "พระโยคาวจรผู้พร้อมเพรียงด้วยฌาน ไม่มีการคำนึงถึงการเสวยสุขก็จริงแม้ว่าเป็นอย่างนี้". ประกอบความว่า เพราะเหตุที่สุขของเธอสัมปยุตกับนามกาย, ฉะนั้น จึงย่อมเสวยสุขด้วยกายด้วย ดังนี้. บัดนี้ เพื่อแสดงการเสวยสุขแม้พร้อมกับการคำนึงถึง ท่านจึงกล่าวว่า "ยํ วา ตํ" เป็นต้น.

๘๖. ยนฺติ เหตุอตฺเถ นิปาโต, ยสฺมาติ อตฺโถ. เตนาห "ยํ ฌานเหตู"ติ.

๘๖. บทว่า ยํ เป็นนิบาตในอรรถว่าเหตุ, ความเท่ากับ ยสฺมา. เพราะเหตุนั้น

---

[๑] กถมาโภเคนาติปิ ทิสฺสติ.

[๒] อิติสทฺโท อติเรโก มญฺเญ.

รองศาสตราจารย์ประสงค์ รายณสุข ขออุทิศส่วนกุศลแด่
คุณปู่ขุนสวัสดิ์สีมาเมืองและคุณย่าแดง-คุณพ่อสันต์-คุณแม่จัด รายณสุข

"อาจิกฺขนฺตี"ติอาทีนิ ปทานิ กิตฺตนตฺถานีติ อธิปฺปาเยนาห "ปสํสนฺตีติ อธิปฺปาโย"ติ. กินฺตีติ ปสํสนาการปุจฺฉา. อีทิเสสุ[๑] ฐาเนสุ สติคฺคหเณเนว สมฺปชญฺญมฺปิ คหิตํ โหตีติ อิธ ปาฬิยํ สติยา เอว คหิตตฺตา เอวํ อุปฏฺฐิตสติตาย "สติมา" อิจฺเจว วุตฺตํ, "สมฺปชาโน"ติ เหฏฺฐา วุตฺตตฺตา วา.

ท่านจึงกล่าวว่า "เพราะเหตุแห่งฌานใด" ดังนี้. เพราะมีอธิบายว่า บทว่า "อาจิกฺขนฺติ" (ย่อมกล่าวถึง) เป็นต้น มีอรรถว่าสรรเสริญ ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "อธิบายว่า ย่อมสรรเสริญ". คำว่า สรรเสริญว่าอย่างไร เป็นคำถามถึงอาการที่สรรเสริญ. ในฐานะเช่นนี้ ด้วยศัพท์ว่าสตินั่นเทียว ก็เป็นอันถือเอาสัมปชัญญะด้วยแล้วแล (แต่) เพราะในพระบาลีนี้ ทรงถือเอาเฉพาะสติเท่านั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "เป็นผู้มีสติ" โดยความที่เข้าไปตั้งสติไว้ โดยประการที่ปีติจะไม่เกิดขึ้น ดังนี้, อีกอย่างหนึ่ง ในพระบาลีทรงถือเอาเฉพาะสติ เพราะความที่ตรัสไว้ในหนหลังแล้วว่า "สมฺปชาโน" รู้ชัดโดยชอบ ดังนี้.

ฌานกฺขเณ เจตสิกสุขเมว ลภตีติ "สุขํ นามกาเยน ปฏิสํเวเทตี"ติ จ วุตฺตํ. ตติยนฺติ คณนานุปุพฺพตาติ อิโต ปฏฺฐาย

ในขณะแห่งฌาน ย่อมได้สุขทางใจเท่านั้น เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวไว้ว่า "ย่อมเสวยสุขด้วยนามกาย" ดังนี้. จับตั้งแต่

---

[๑] ฉ. เอทิเสสุ.

รองศาสตราจารย์ประสงค์ รายณสุข ขออุทิศส่วนกุศลแด่
คุณปู่ขุนสวัสดิ์สีมาเมืองและคุณย่าแดง-คุณพ่อสันต์-คุณแม่จัด รายณสุข

ทุติยตติยชฺฌานกถาหิ อวิเสโส, วิเสโส จ วุตฺโตติ.

คำว่า บทว่า ตติยะ ความว่า ชื่อว่า ตติยะ (ที่ ๓) ก็โดยลำดับแห่งการนับ นี้ไป เป็นอัน ท่านกล่าวถึงความไม่แปลกไป, และความแปลกไปจากกถา อันว่าด้วยทุติยฌานและตติยฌาน ฉะนี้แล.

จตุตฺถชฺฌานกถาวณฺณนา

๘๗. อิทานิ นิพฺพตฺติตวิเสสํ ทสฺเสนฺโต "อยํ ปน วิเสโส"ติ วตฺวา "ยสฺมา"ติอาทิมาห. อาเสวนปจฺจเยน ปจฺจโย น โหติ, อนิฏฺเฐ ฐาเน ปทนฺตรสงฺคหิตสฺส อาเสวนปจฺจยตาภาวโต. อทุกฺขมสุขาย เวทนาย อุปฺปชฺชิตพฺพํ สาติสยํ สุขวิราคภาวนาภาวโต. ตานีติ อปฺปนาวีถิยํ ชวนานิ สนฺธายาห.

พรรณนากถาว่าด้วยจตุตถฌาน

๘๗. บัดนี้ เมื่อจะแสดงข้อที่แปลกไปที่ทำให้บังเกิด ท่านอาจารย์ กล่าวว่า "ส่วนต่อไปนี้ เป็นข้อที่แปลกไป" แล้วจึงกล่าวว่า "เพราะเหตุที่..." ดังนี้เป็นต้น. ชื่อว่า ย่อมไม่เป็นปัจจัย โดยอาเสวนปัจจัย, เพราะในฐานะที่ไม่น่าปรารถนา สุขเวทนาไม่มีความเป็นอาเสวนปัจจัย แก่ธรรมที่สงเคราะห์เข้าด้วยบทอื่น. ชื่อว่า อทุกขมสุขเวทนาพึงเกิดขึ้น เพราะความเป็นภาวนาสำรอกสุขได้อย่างดียิ่ง. คำว่า ชวนะเหล่านั้น ท่านกล่าวหมายเอาชวนะทั้งหลายในอัปปนาวิถี.

๘๘. "ปุพฺเพวา"ติ วุตฺตตฺตา กทา ปน เตสํ ปหานํ โหตีติ โจทนายํ อาห "จตุนฺนํ ฌานานํ อุปจารกฺขเณ"ติ. เอวํ เวทิตพฺพนฺติ สมฺพนฺโธ. ปหานกฺกโม นาม ปหายกธมฺมานํ อุปฺปตฺติปฏิปาฏิ. เตน ปน วุจฺจมาเน "ทุกฺขํ โทมนสฺสํ สุขํ โสมนสฺสน"ติ วตฺตพฺพํ สิยา. กสฺมา อิโต อญฺญถา วจนนฺติ อาห "อินฺทฺริยวิภงฺเค"ติอาทิ. อถ กสฺมา ฌาเนสฺเวว นิโรโธ วุตฺโตติ สมฺพนฺโธ.

๘๘. เพราะได้กล่าวแล้วว่า "ในกาลก่อนนั้นเทียว" ดังนี้ ในคำถามท้วงที่ว่า ก็ในเวลาไหนเล่า จึงจะมีการละธรรมเหล่านั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวตอบว่า "ในอุปจารขณะแห่งฌาน ๔" ดังนี้. เชื่อมความว่า เอวํ เวทิตพฺพํ. ชื่อว่า ลำดับแห่งการละ ได้แก่ ลำดับความเกิดขึ้นแห่งธรรมทั้งหลาย อันเป็นผู้ละ. ก็เพราะเหตุนั้น เมื่อจะกล่าวถึงลำดับแห่งการละ ควรจะกล่าวว่า "ทุกข์ โทมนัส สุข โสมนัส" ดังนี้. ท่านอาจารย์ทำไว้ในใจว่า เพราะเหตุไร จึงตรัสไว้โดยประการอื่นจากลำดับแห่งการละนี้เล่า ดังนี้ แล้วจึงกล่าวว่า "อินทริยวิภงฺเค" ดังนี้เป็นต้น. เชื่อมความว่า เมื่อเป็นเช่นนั้น เพราะเหตุไร จึงตรัสความดับ ไว้ในฌานทั้งหลายนั่นแหละดังนี้.

กตฺถ จุปฺปนฺนํ ทุกฺขินฺทฺริยนฺติ อตฺตโน ปจฺจเยหิ อุปฺปนฺนํ ทุกฺขินฺทฺริยํ. กตฺถ จ อปริเสสํ นิรุชฺฌตีติ นิโรธฏฺฐานํ ปุจฺฉติ. เตน

คำว่า ก็ทุกขินทรีย์ที่เกิดขึ้นแล้ว ย่อมดับไปไม่เหลือ ในที่ไหน ความว่า ตรัสถามถึงสถานที่ดับว่า ก็ทุกขินทรีย์ ที่เกิดขึ้นแล้ว

"กตฺถา"ติ ปุจฺฉายํ, "เอตฺถา"ติ วิสฺสชฺชเนปิ เหตุมฺหิ ภุมฺมวจนํ ทฏฺฐพฺพํ. ฌานานุภาวนิมิตฺตมฺหิ น อุปฺปชฺชนฺตํ[๑] "ทุกฺขินฺทฺริยํ อปริเสสํ นิรุชฺฌตี"ติ วุตฺตํ. อติสยนิโรโธ สุฏฺฐุ ปหานํ อุชุปฏิปกฺเขน วูปสโม.

จากปัจจัยทั้งหลายของตน. ย่อมดับไปไม่เหลือ ในที่ไหน ดังนี้. ด้วยคำนั้น ในคำปุจฉาว่า "กตฺถ" ในที่ไหน แม้ในคำวิสัชชนาว่า "เอตฺถ" ในที่นี้ พึงเห็นว่าเป็นสัตมีวิภัตติในอรรถว่า เหตุ (คือคำว่า กตฺถ - ในที่ไหน หมายความว่า ในเพราะธรรมอะไร, คำว่า เอตฺถ - ในที่นี้หมายความว่า ในเพราะธรรมนี้). ทุกขินทรีย์ ที่ยังไม่เกิดขึ้นในเพราะอานุภาพของฌานเป็นเหตุ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า "ทุกขินทรีย์ย่อมดับไปไม่เหลือ" ชื่อว่า ความดับได้ดียิ่งนัก คือการละเสียได้ด้วยดี ได้แก่ ความเข้าไปสงบเสียได้ด้วยธรรมอันเป็นปฏิปักษ์ตรง.

นานาวชฺชเนติ เยน อาวชฺชเนน อปฺปนาวีถิ, ตโต ภินฺนาวชฺชเน, อเนกาวชฺชเน วา. อปฺปนาวีถิยํ หิ อุปจาโร เอกาวชฺชโน, อิตโร อเนกาวชฺชโน อเนกกฺขตฺตุํ ปวตฺตนโต. วิสมนิสชฺชาย

คำว่า อันมีอาวัชชนะต่าง ๆ กัน ความว่า อัปปนาวิถี มีได้ด้วยอาวัชชนะใด, ก็เป็นอุปจาระที่มีอาวัชชนะต่างจากอาวัชชนะนั้น, หรือว่าเป็นอุปจาระที่มีหลายอาวัชชนะ. จริงอยู่ อุปจาระในอัปปนาวิถี มีอาวัชชนะ

---

[๑] ฉ. อนุปฺปชฺชนฺตํ.

อุปฺปนฺนกิลมโถ วิสมาสนุปตาโป. ปีติผรเณนาติ ปีติยา ผรณรสตฺตา, ปีติสมุฏฺฐานานํ วา ปณีตรูปานํ กายสฺส พฺยาปนโต วุตฺตํ.

เดียว, อุปจาระนอกนี้มีหลายอาวัชชนะ เพราะเป็นไปหลายวาระ. ความปวดเมื่อย ที่เกิดขึ้น เพราะการนั่งบนที่ไม่เรียบ ชื่อว่า ความปวดเมื่อย อันเกิดจากที่นั่งไม่เรียบ. ท่านกล่าวว่า เพราะความแผ่ไปแห่งปีติ ดังนี้ เพราะปีติมีความแผ่ไปเป็นรส, หรือเพราะรูปอันประณีตที่มีปีติเป็นสมุฏฐาน ซึมซาบร่างกาย.

เตนาห "สพฺโพ กาโย สุโขกฺกนฺโต โหตี"ติ. วิตกฺกวิจารปจฺจเยปีติ ปิ-สทฺโท อฏฺฐานปฺปยุตฺโต, โส "ปหีนสฺสา"ติ เอตฺถ อาเนตฺวา สมฺพนฺธิตพฺโพ "ปหีนสฺสปิ โทมนสฺสินฺทฺริยสฺสา"ติ. เอตํ โทมนสฺสินฺทฺริยํ อุปฺปชฺชตีติ สมฺพนฺโธ.

เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "สรรพางค์-กาย เป็นอันก้าวลงสู่ความสุข" ดังนี้. ปิ ศัพท์ ในคำว่า วิตกฺกวิจารปจฺจเยปิ ท่านประกอบไว้ให้ผิดที่, พึงนำเอา ปิศัพท์นั้น เข้ามาเชื่อมเข้าในบทว่า "ปหีนสฺส" นี้ เป็น "ปหีนสฺสปิ โทมนสฺสินฺทฺริยสฺส" โทมนัส-สินทรีย์ แม้ว่าถูกละไปแล้ว ดังนี้เถิด. เชื่อมความว่า เอตํ โทมนสฺสินฺทฺริยํ อุปฺปชฺชติ.

"ตสฺส มยฺหํ อติจิรํ วิตกฺกยโต วิจารยโต กาโยปิ กิลมิ จิตฺตมฺปิ อุหญฺญี"ติ[๑] วจนโต กายจิตฺตเขทานํ วิตกฺกวิจารปจฺจยตา เวทิตพฺพา. "วิตกฺกวิจารภาเว อุปฺปชฺชติ โทมนสฺสินฺทฺริยนฺ"ติ อาเนตฺวา สมฺพนฺธิตพฺพํ. ตตฺถสฺส สิยา อุปฺปตฺตีติ ตตฺถ ทุติยชฺฌานุปจาเร อสฺส โทมนสฺสสฺส อุปฺปตฺติ ภเวยฺย.

พึงทราบถึงความลำบากกาย และความท้อแท้จิต มีวิตกและวิจารเป็นปัจจัย โดยพระพุทธวจนะที่ว่า "ตสฺส มยฺหํ อติจิรํ วิตกฺกยโต วิจารยโต กาโยปิ กิลมิ จิตฺตมฺปิ อุหญฺญิ" เมื่อเรานั้นตรึกอยู่ ตรองอยู่ ตลอดเวลาอันนานยิ่ง ก็ลำบาก ทั้งกาย ก็ท้อแท้ทั้งจิต ดังนี้ เถิด. พึงนำบทมาสัมพันธ์กันว่า "วิตกฺกวิจารภาเว อุปฺปชฺชติ โทมนสฺสินฺทฺริยํ". หลายบทว่า ตตฺถสฺส สิยา อุปฺปตฺติ แปลว่า โทมนัสสินทรีย์ นี้ พึงมีความเกิดขึ้นได้ในอุปจารขณะแห่งทุติยฌานนั้น.

เอตฺถ จ ยเทเก "ตตฺถสฺส สิยา อุปฺปตฺตี"ติ วทนฺเตน ฌานลาภีนมฺปิ โทมนสฺสุปฺปตฺติ อตฺถีติ ทสฺสิตํ โหติ. เตน จ อนีวรณสภาโว โลโภ วิย โทโสปิ อตฺถีติ ทีเปติ. น หิ โทเสน วินา โทมนสฺส

ก็ในเรื่องนี้ ถ้าหากอาจารย์พวกหนึ่งจะกล่าวว่า ท่านอาจารย์ เมื่อกล่าวว่า "โทมนัสสินทรีย์นี้ พึงมีความเกิดขึ้นได้ ในอุปจารขณะแห่งทุติยฌานนั้น" ดังนี้ ก็ย่อมเป็นอันท่านแสดงว่า บุคคลแม้เป็นฌานลาภี (ผู้ได้

---

๑ ม. มู. ๑๒/๒๓๔-๕.

ปวตฺตติ. น เจตฺถ ปฏฺฐานปาฬิยา[๑] วิโรโธ จินฺเตตพฺโพ.

ฌาน) ก็ยังมีความเกิดขึ้นแห่งโทมนัสได้. และด้วยคำนั้น ท่านแสดงว่า แม้โทสะที่ไม่มีสภาวะเป็นนิวรณ์ ก็มีอยู่ เช่นเดียวกับโลภะ. เพราะเว้นจากโทสะ โทมนัสก็ย่อมเป็นไปไม่ได้. ก็ในเรื่องนี้ ไม่ต้องคิดถึงความผิดกับพระบาลีปัฏฐานหรอก.

ยสฺมา ตตฺถ ปริหีนํ ฌานํ อารมฺมณํ กตฺวา ปวตฺตมานํ โทมนสฺสํ ทสฺสิตํ, อปริหีนชฺฌานมารมฺมณํ กตฺวา อุปฺปชฺชมานสฺส โทมนสฺสสฺส อสมฺภวโต. ฌานลาภีนํ สพฺพโส โทมนสฺสํ นุปฺปชฺชตีติ จ น สกฺกา วตฺตุํ อฏฺฐสมาปตฺติลาภิโน อปิ ตสฺส[๒] อุปฺปนฺนตฺตา.

เพราะในพระบาลีปัฏฐานนั้น ทรงแสดงโทมนัสที่เป็นไป กระทำฌานที่เสื่อมแล้วให้เป็นอารมณ์ไว้, เพราะโทมนัสที่เกิดขึ้นกระทำฌานที่ยังไม่เสื่อม ให้เป็นอารมณ์ไม่มี. อนึ่ง ใคร ๆ ไม่อาจจะกล่าว ว่า โทมนัสจะไม่เกิดขึ้นแก่คนได้ฌานโดยประการทั้งปวงดังนี้ได้ เพราะโทมนัสนั้น ยังเกิดขึ้นแก่คนผู้แม้ได้สมาบัติ ๘ ได้.

น เหว โข โส ปริหีนชฺฌาโน[๓] อโหสีติ วทนฺติ, ตํ อยุตฺตํ อนีวรณสภาวสฺส

ก็เขานั้นแล หาเป็นผู้มีฌานอันเสื่อมแล้วไม่ ดังนี้, ขอตอบว่า คำของอาจารย์พวกหนึ่งนั้น

---

[๑] อภิ. ป. ๔๐/๑๕๔.
[๒] สี. อสิตสฺส.
[๓] ปหีนชฺฌาโน.

คุณอำนวย-คุณสมจิตต์ ณ สงขลา และบุตร-ธิดา
คุณมัลลิกา-คุณปรานี-คุณสมบูรณ์-คุณวิเศษ
สร้างถวายเป็นพุทธบูชา ธรรมบูชา สังฆบูชา และสืบพระพุทธศาสนา

โทสสฺส[๑] อภาวโต. ยทิ สิยา, รูปาวจรสตฺตานมฺปิ[๒] อุปฺปชฺเชยฺย, น จ อุปฺปชฺชติ.

ไม่ถูกต้อง เพราะโทสะที่ไม่มีสภาวะเป็นนิวรณ์ หามีไม่. ถ้าหากว่ามี, โทสะก็พึงเกิดขึ้นได้ แม้แก่พวกรูปาวจรสัตว์, แต่ว่าหาเกิดขึ้นได้ไม่.

ตถา หิ "อารุปฺเป[๓] กามจฺฉนฺทนีวรณํ ปฏิจฺจ ถีนมิทฺธนีวรณํ อุทฺธจฺจนีวรณํ อวิชฺชานีวรณํ"ติ[๔]อาทีสุ พฺยาปาทกุกฺกุจฺจนีวรณานิ อนุทฺธฏานิ. น เจตฺถ นีวรณตาปริหาโร,[๕] กามจฺฉนฺทาทีนมฺปิ อนีวรณานํเยว นีวรณสทิสตาย นีวรณปริยายสฺส วุตฺตตฺตา.

จริงอย่างนั้น ในพระบาลีที่ว่า "ในอรูป ถีนมิทธนิวรณ์ อุทธัจจนิวรณ์ อวิชชานิวรณ์ อาศัยกามฉันทนิวรณ์ เกิดขึ้น" ดังนี้เป็นต้น ก็มิได้ทรงยกเอา พยาบาทนิวรณ์และกุกกุจจนิวรณ์เข้าไว้ด้วย. ก็ในคำว่าโทมนัสสินทรีย์นี้ พึงมีความเกิดขึ้นได้ ในอุปจารขณะแห่งทุติยฌานนั้น นี้ จะมีอันอธิบายถึงความที่โทสะไม่เป็นนิวรณ์ก็หาไม่, เพราะแม้ธรรมทั้งหลายมีกามฉันท์เป็นต้น ซึ่งมิได้เป็นนิวรณ์เลย ก็ยังตรัสปริยายว่าเป็นนิวรณ์ไว้ เพราะความที่เหมือนกับนิวรณ์.

---

๑ ก. โทมนสฺสสฺส.

๒ ฉ. รูปารูปาวจรสตฺตานมฺปิ.

๓ ฉ. อรูเป.

๔ อภิ. ป. ๔๒/๓๕๐.

๕ อนีวรณตาปริยาโยติปิ ทิสฺสติ.

คุณอำนวย-คุณสมจิตต์ ณ สงขลา และบุตร-ธิดา
คุณมัลลิกา-คุณปรานี-คุณสมบูรณ์-คุณวิเศษ
สร้างถวายเป็นพุทธบูชา ธรรมบูชา สังฆบูชา และสืบพระพุทธศาสนา

ยํ ปน วุตฺตํ "อฏฺฐสมาปตฺติลาภิโน อปิ ตสฺส[1] อุปฺปนฺนตฺตา"ติ, ตมฺปิ อการณํ อุปฺปชฺชมาเนน จ โทมนสฺเสน ฌานโต ปริหายนโต. ลหุเกน ปน ปจฺจเยน ปริหีนํ ตาทิสํ[2] อปฺปกสิเรเนว ปฏิปากติกํ กโรนฺตีติ ทฏฺฐพฺพํ.

ส่วนคำที่อาจารย์พวกนั้น กล่าวว่า "เพราะโทมนัสนั้น บังเกิดขึ้นแก่คนผู้แม้ได้สมาบัติ ๘" ดังนี้ แม้คำนั้น ก็ยังจัดเป็นเหตุมิได้ เพราะโทมนัสที่เกิดขึ้น ย่อมทำให้เสื่อมจากฌานได้. แต่พึงเห็นว่า ฌานที่เสื่อมไปเพราะปัจจัยเล็กน้อย พระโยคีย่อมทำฌานที่เป็นเช่นนั้นให้กลับคืนเป็นปกติได้โดยไม่ยากเลย.

"ตตฺถสฺส สิยา อุปฺปตฺตี"ติ อิทมฺปน ปริกปฺปวจนํ อุปจารกฺขเณ โทมนสฺสสฺส อปฺปหีนภาวทสฺสนตฺถํ[3]. ตถา หิ วุตฺตํ "น เตฺวว อนฺโตอปฺปนายนฺ"ติ. ยทิ ปน ตทา โทมนสฺสํ อุปฺปชฺเชยฺย, ปฐมชฺฌานมฺปิสฺส ปริหีนเมวาติ ทฏฺฐพฺพํ. ปหีนมฺปิ โสมนสฺสินฺทฺริยํ ปีติ วิย น ทูเรติ กตฺวา "<u>อาสนฺนตฺตา</u>"ติ วุตฺตํ.

ก็คำพูดที่มีปริกัป (มีข้อแม้) ว่า "โทมนัสสินทรีย์นี้ พึงมีความเกิดขึ้นได้ในอุปจารขณะแห่งทุติยฌานนั้น" ดังนี้ นี้ ท่านกล่าวไว้เพื่อแสดงว่า ในอุปจารขณะ ยังละโทมนัสไม่ได้. จริงอย่างนั้น ท่านกล่าวไว้ว่า "ภายในอัปปนา ไม่มีความเกิดขึ้นได้เลยเทียว" ดังนี้. ก็ถ้าหากว่า ในเวลานั้น โทมนัสพึงเกิดขึ้นได้ไซร้, ก็พึงเห็นว่า สำหรับพระโยคีรูปนี้ แม้ปฐมฌานก็เป็นอัน

---

[1] สี. อสิตสฺส.
[2] ฉ. ตาทิสา, ก. ตาทิสานํ.
[3] สี. อสุปฺปหีน... .

เสื่อมแล้วเทียว. ท่านอาจารย์ทำไว้ในใจว่า โสมนัสสินทรีย์ แม้ว่าถูกละไปแล้ว ก็ไม่ชื่อว่าอยู่ในที่ไกล เช่นเดียวกับปีติ ดังนี้ แล้วจึงกล่าวว่า "เพราะอยู่ใกล้ (ปีติ)" ดังนี้.

นานาวชฺชนุปจาเร ปหีนมฺปิ ปหานงฺคํ ปฏิปกฺเขน อวิหตตฺตา อนฺตรนฺตรา อุปฺปชฺเชยฺย วาติ อิมมตฺถํ ทสฺเสนฺโต "อปฺปนาปฺปตฺตายา"ติอาหิมาห. ตาทิสาย อาเสวนาย อิจฺฉิตพฺพตฺตา ยถา มคฺควีถิโต ปุพฺเพ เทฺว ตโย ชวนวารา สทิสานุปสฺสนาว ปวตฺตนฺติ, เอวมิธาปิ อปฺปนาวารโต ปุพฺเพ เทฺว ตโย ชวนวารา อุเปกฺขาสหคตาว ปวตฺตนฺตีติ วทนฺติ.

ท่านอาจารย์ เมื่อจะแสดงความหมายว่า องค์ที่พึงละ แม้ว่าถูกละไปแล้วในอุปจาระอันมีอาวัชชนะต่าง ๆ กัน ก็พึงเกิดขึ้นได้ในระหว่างที่เดียว เพราะยังไม่ถูกธรรมอันเป็นปฏิปักษ์กำจัด ดังนี้ นี้ จึงกล่าวว่า "(ด้วยไม่มีอุเบกขา) อันถึงอัปปนา" ดังนี้เป็นต้น. อาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า เปรียบเหมือน ชวนวาระ ๒-๓ วาระ อันมีอนุปัสสนาเหมือนกัน (คือมีอนิจจานุปัสสนาเป็นต้น อย่างใดอย่างหนึ่งเพียงอย่างเดียว) ย่อมเป็นไปก่อนหน้าแต่มรรควิถี ฉันใด, แม้ในจตุตถฌานนี้ ชวนวาระ ๒-๓ วาระ อันสหรคตด้วยอุเบกขาเท่านั้น ย่อมเป็นไปก่อนหน้า แต่อัปปนาวาระฉันนั้น เพราะจำต้องปรารถนาอาเสวนะที่เป็นเช่นนั้น ดังนี้.

คุณอำนวย-คุณสมจิตต์ ณ สงขลา และบุตร-ธิดา
คุณมัลลิกา-คุณปรานี-คุณสมบูรณ์-คุณวิเศษ
สร้างถวายเป็นพุทธบูชา ธรรมบูชา สังฆบูชา และสืบพระพุทธศาสนา

สมาหฏฺาติ สมานีตา, สงฺคเหตฺวา วุตฺตาติ อตฺโถ. สุขทุกฺขานิ วิย อโนฬาริกตฺตา อวิภูตตาย สุขุมา. ตโต เอว อนุมินิตพฺพสภาวตฺตา ทุวิญฺเญยฺยา. ทุฏฺฐสฺสาติ ทุฏฺฐปโยคสฺส, ทุทฺทมสฺสาติ อตฺโถ. สกฺกา โหติ เอสา คาหยิตุํ อญฺญาโปหนเยนาติ[๑] อธิปฺปาโย.

บทว่า สมาหฏา แปลว่า รวบรวม, มีความหมายว่า ร่วมตรัส. อทุกขมสุขเวทนา ชื่อว่า เป็นธรรมชาติสุขุม เพราะความที่ไม่เด่นชัด เหตุเพราะความที่ไม่ใช่เวทนาหยาบเหมือนอย่างสุขและทุกข์. เพราะเหตุนั้นนั่นเอง จึงชื่อว่า รู้ได้ยาก เพราะมีสภาวะที่ใคร ๆ ไม่อาจอนุมานได้. คำว่า พยศ คือมีประโยคเลวทราม, หมายความว่า ฝึกได้ยาก. อธิบายว่า ทรงอาจที่จะให้ถือเอาอทุกขมสุขเวทนานี้ได้ ก็โดยการถอนเอาเวทนาอื่น ๆ ออกไป.

อทุกฺขมสุขาย เจโตวิมุตฺติยาติ อิทเมว จตุตฺถชฺฌานํ ทฏฺฐพฺพํ. ปจฺจยทสฺสนตฺถนฺติ อธิคมสฺส อุปายภูตปจฺจยทสฺสนตฺถํ. เตนาห "ทุกฺขปฺปหานาทโย หิ ตสฺสา ปจฺจยา"ติ. ทุกฺขปฺปหานาทโยติ จ โสปจารา ปฐมชฺฌานาทโย เวทิตา อธิปฺเปตา.

คำว่า เจโตวิมุติ อันไม่มีทุกข์ ไม่มีสุข พึงเห็นว่า ได้แก่ จตุตถฌานนี้นั่นเอง. คำว่า เพื่อแสดงปัจจัย ได้แก่ เพื่อแสดงปัจจัยอันเป็นอุบายบรรลุ. เพราะเหตุนั้นท่านจึงกล่าวว่า "จริงอยู่ การละทุกข์เป็นต้น เป็นปัจจัยแห่งเจโตวิมุติ อันไม่มีทุกข์ไม่มีสุขนั้น" ดังนี้. ก็คำว่า การละทุกข์เป็นต้น ในที่นี้ ประสงค์

---

[๑] ฉ. อญฺญาโปหนนเยนาติ.

เอาปฐมฌานเป็นต้น พร้อมทั้งอุปจาระนั่น-เทียว.

ปหีนาติ วุตฺตา "ปญฺจนฺนํ โอรมฺภาคิยานํ สญฺโญชนานํ ปริกฺขยา"ติ. เอตาติ สุขาทโย เวทนา.

คำว่า ถูกละไป (ในมรรคที่ ๓) ได้แก่ธรรมที่ตรัสไว้ว่า "เพราะความสิ้นไปรอบแห่งสัญโญชน์ส่วนเบื้องต่ำ ๕" ดังนี้. คำว่า เวทนาเหล่านี้ ได้แก่ เวทนามีสุขเป็นต้น.

โสมนสฺสํ ราคสฺส ปจฺจโย. วุตฺตํ หิ "สุขาย โข อาวุโส วิสาข เวทนาย ราคานุสโย อนุเสตี"ติ.[๑] โทมนสฺสํ โทสสฺส ปจฺจโย. วุตฺตมฺปิ เจตํ "ทุกฺขาย โข อาวุโส วิสาข เวทนาย ปฏิฆานุสโย อนุเสตี"ติ.[๑] สุขาทิฆาเตนาติ สุขาทีนํ ปหาเนน. อสฺส ฌานสฺส.

โสมนัส ชื่อว่า เป็นปัจจัยแก่ราคะ. สมจริงดังที่พระธรรมทินนาเถรี กล่าวไว้ว่า "ดูกรท่านวิสาขะผู้มีอายุ ราคานุสัย ย่อมนอนตามในสุขเวทนา แล" ดังนี้. โทมนัส ชื่อว่า เป็นปัจจัยแก่โทสะ. แม้ข้อนี้ ก็สมจริงตามที่พระธรรมทินนาเถรีกล่าวไว้ว่า "ดูกรท่านวิสาขะผู้มีอายุ ปฏิฆานุสัยย่อมนอนตามในทุกขเวทนาแล" ดังนี้. คำว่า โดยการกำจัดปัจจัยมีสุขเป็นต้น คือโดยการละปัจจัยมีสุขเป็นต้น. อสฺส โยค ฌานสฺส แปลว่าฌานนั้น.

---

[๑] ม. มู. ๑๒/๕๕๓.

น ทุกฺขนฺติ อทุกฺขํ, ทุกฺขวิธุรํ. ยสฺมา ตตฺถ ทุกฺขํ นตฺถิ, ตสฺมา วุตฺตํ "ทุกฺขา-ภาเวนา"ติ. อสุขนฺติ เอตฺถาปิ เอเสว นโย. เอเตนาติ ทุกฺขสุขปฏิกฺเขปวจเนน.

ชื่อว่า อทุกฺขํ เพราะอรรถว่า ไม่ใช่ทุกข์, คือห่างไกลต่อทุกข์. เพราะเหตุที่ ในจตุตถฌานนั้นไม่มีทุกข์ ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "เพราะไม่มีทุกข์" ดังนี้. แม้ในบทว่า อสุขํ ก็มีนัยนี้แหละ. คำว่า ด้วยคำนี้ คือ ด้วยคำที่ปฏิเสธสุขและทุกข์.

"ปฏิปกฺขภูตนฺ"ติ อิทํ อิธ ตติยเวทนาย ทุกฺขาทีนํ สมติกฺกมวเสน ปวตฺตพฺพตฺตา[๑] วุตฺตํ, น กุสลากุสลานํ วิย อุชุวิปจฺจนีกตาย. อิฏฺฐานิฏฺฐวิปรีตสฺส มชฺฌตฺตารมฺมณสฺส, อิฏฺฐานิฏฺฐวิปรีตํ วา มชฺฌตฺตากาเรน อนุภวนลกฺขณา อิฏฺฐานิฏฺฐวิปรีตานุภวนลกฺขณา.

คำว่า "อันเป็นปฏิปักษ์" นี้ ท่านกล่าวไว้เพราะความที่เวทนาที่ ๓ ในจตุตถฌานนี้ พึงเป็นไปโดยเกี่ยวกับการก้าวล่วงทุกข์เป็น-ต้น, ไม่ใช่กล่าวไว้เพราะความที่เป็นข้าศึกตรง เหมือนอย่างที่กุศลเป็นข้าศึกตรงต่ออกุศล. อทุกขมสุขเวทนา มีการเสวยมัชฌัตตารมณ์ (อารมณ์ปานกลาง)อันผิดแปลกไปจากอิฏฐารมณ์และอนิฏฐารมณ์ เป็นลักษณะ, หรือมีการเสวยผิดแปลกไปจากอาการที่น่าปรารถนาและไม่น่าปรารถนา คือโดยอาการเป็นกลางเป็นลักษณะ จึงชื่อว่า อิฏฐานิฏฐวิปรีตานุภวนลกฺขณา.

---

[๑] ฉ. ปตฺตพฺพตฺตา.

ตโต เอว มชฺฌตฺตรสา. อวิภูตปจฺจุปฏฺฐานาติ สุขทุกฺขานิ วิย น วิภูตาการา ปิฏฺฐิปาสาเณ มิคคตมคฺโค วิย เตหิ อนุมาตพฺพา[๑] อวิภูตาการุปฏฺฐานา.[๑] สุขนิโรโธ นาม อิธ จตุตฺถชฺฌานุปจาโร, โส ปทฏฺฐานํ เอติสฺสาติ สุขนิโรธปทฏฺฐานา.

เพราะเหตุนั้นนั่นแหละ จึงชื่อว่า มีความเป็นกลางเป็นรส. คำว่า มีอาการที่ไม่เด่นชัดเป็นปัจจุปัฏฐาน คือ หามีอาการที่เด่นชัด เหมือนอย่างสุขและทุกข์ไม่ มีความปรากฏโดยอาการที่ไม่เด่นชัด อันพึงอนุมานได้ด้วยสุขและทุกข์นั้น ดุจเส้นทางที่เนื้อเดินไปบนแผ่นหิน ฉะนั้น. ชื่อว่า ความดับไปแห่งสุข ในที่นี้ ได้แก่อุปจาระแห่งจตุตถฌาน, ความดับไปแห่งสุขนั้น เป็นปทัฏฐานแห่งจตุตถฌานนี้ เพราะเหตุนั้น จตุตถฌานนี้จึงชื่อว่า มีความดับไปแห่งสุขเป็นปทัฏฐาน.

๘๙. อุเปกฺขาสติปาริสุทฺธินฺติ ปุริมปเท อุตฺตรปทโลเปเนตํ สมาสปทนฺติ อาห "อุเปกฺขาย ชนิตสติปาริสุทฺธินฺ"ติ. สพฺพ-ปจฺจนีกธมฺมปริสุทฺธาย ปจฺจนีกสมเนปิ อพฺยาวฏาย ปาริสุทฺธิอุเปกฺขาย วตฺตมานาย จตุตฺถชฺฌาเน สติ สมฺปหํสนปญฺญา วิย

๘๙. บทว่า อุเปกฺขาสติปาริสุทฺธิ นี้ เป็นบทสมาสโดยการลบบทหลัง ในเพราะบทแรก เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "มีความบริสุทธิ์แห่งสติที่อุเบกขาทำให้-เกิด" ดังนี้. เมื่อปาริสุทธิอุเบกขา อันบริสุทธิ์จากธรรมที่เป็นข้าศึกทั้งปวงไม่มีความ

๑-๑ ก. อนุมาตพฺพาวิภูตาการุปฏฺฐานาติปิ.

สุปริสุทฺธา, สุวิสทา จ โหตีติ อาห "ยา จ ตสฺสา สติยา ปาริสุทฺธิ, สา อุเปกฺขาย กตา, น อญฺเญนา"ติ. ยทิ ตตฺรมชฺฌตฺตตา อิธ "อุเปกฺขา"ติ อธิปฺเปตา, กถํ สติเยว "ปริสุทฺธา"ติ วุตฺตาติ อาห "น เกวลนฺ"ติอาทิ.

พยายาม แม้ในอันสงบธรรมที่เป็นข้าศึกเป็นไปอยู่ สติในจตุตถฌานย่อมเป็นธรรมชาติที่บริสุทธิ์ดี, และแกล้วกล้าดี ดุจปัญญาที่บันเทิง ฉะนั้น เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "ก็ความบริสุทธิ์แห่งสตินั้นอันใด, ความบริสุทธิ์แห่งสตินั้น อุเบกขาทำขึ้น ไม่ใช่ธรรมอย่างอื่นทำขึ้น" ดังนี้. ท่านอาจารย์ทำคำทักท้วงไว้ในใจ ว่า ถ้าหากว่าทรงประสงค์เอาตัตรมัชฌัตตตา ว่า เป็น "อุเบกขา" ในฌานนี้ไซร้, ตรัสแต่สติอย่างเดียวว่า "บริสุทธิ์" ได้อย่างไร ดังนี้ แล้วจึงกล่าวว่า "จะมีแต่สติอย่างเดียวเท่านั้นก็หาไม่" ดังนี้ เป็นต้น.

เอวมฺปิ กสฺมา อิเธว[๑] สติ "อุเปกฺขาสติปาริสุทฺธี"ติ วุตฺตาติ อนุโยคํ สนฺธาย "ตตฺถ กิญฺจาปี"ติอาทิ วุตฺตํ. ตตฺถ เหฏฺฐา ตีสุ ฌาเนสุ วิชฺชมานายปิ

ท่านกล่าวว่า "ในฌานเหล่านั้น ...ก็จริง" ดังนี้เป็นต้น หมายเอาคำซักไซ้ที่ว่า แม้ว่าเป็นอย่างนี้ เพราะเหตุไร จึงตรัสสติว่า "อุเปกฺขาสติปาริสุทฺธิ" ไว้ในฌานนี้

๑ ฉ. อยเมว.

ตตฺรมชฺฌตฺตตาย ปจฺจนีกาภิภวนโต[๑], สหายปจฺจยเวกลฺลโต จ อปาริสุทฺธิ, ตถา ตํสมฺปยุตฺตานํ.

เท่านั้นเล่า ดังนี้. ท่านอาจารย์ประสงค์แสดงความหมาย ด้วยสามารถแห่งอุปมา ว่า ในฌานเหล่านั้น ตัตรมัชฌัตตตา แม้ว่ามีอยู่ในฌาน ๓ เบื้องต่ำก็หาความบริสุทธิ์มิได้ เพราะการครอบงำแห่งธรรม อันเป็นข้าศึก, และเพราะความบกพร่องแห่งปัจจัย อันเป็นสหาย, ธรรมที่สัมปยุตกับตัตรมัชฌัตตตานั้นก็อย่างนั้นเหมือนกัน.

ตทภาวโต อิธ ปาริสุทฺธีติ อิมมตฺถํ รูปกวเสน ทสฺเสตุํ "ยถา ปนา"ติอาทิ วุตฺตํ. สุริยปฺปภาภิภวาติ สุริยปฺปภาย อภิภุยฺยมานตฺตา. อติกฺขตาย จนฺทเลขา วิย รตฺติปิ โสมสภาวา[๒] สภาคาย จ[๓] รตฺติยเมว ([๔]) จนฺทเลขา สมุชฺชลตีติ สา ตสฺสา สภาคาติ ทสฺเสนฺโต "โสมภาเวน จ อตฺตโน

ในจตุตถฌานนี้ มีความบริสุทธิ์ เพราะไม่มีภาวะนั้น ดังนี้ นี้ จึงกล่าวว่า "แต่เปรียบเหมือนว่า" ดังนี้เป็นต้น. บทว่า สุริยปฺปภาภิภวา แปลว่า เพราะถูกแสงพระอาทิตย์ครอบงำ. ท่านอาจารย์เมื่อจะแสดงว่า แม้ราตรี ก็มีสภาพเป็นโสม (เยือกเย็น, นุ่มนวล) เหมือนอย่างจันทรเลขา เพราะ

---

[๑] ฉ. ปจฺจนีกาภิภวโต.
[๒] ฉ. โสมฺมสภาวา.
[๓] ฉ. จ-สทฺโท น ทิสฺสติ.
[๔] ฉ. เอตฺถนฺตเร ( ) จ-สทฺโท ทิสฺสติ.

อุปการกตฺเตน วา สภาคาย รตฺติยา''ติ อาห.

"เอกวีถิยนฺ"ติ อิทํ ตตฺถ โสมนสฺสสฺส เอกํเสน อภาวโต วุตฺตํ, น ตโต ปุริมเตสุ เอกํเสน ภาวโต. ยถา ปน วิตกฺกาทโย ทุติยาทิฌานกฺขเณเยว ปหียนฺติ, น เตสํ เอกวีถิยํ ปุริมชวเนสุ, น เอวเมตนฺติ ทสฺเสตุํ วุตฺตํ. จตุกฺกชฺฌาเนติ จตุกฺกนยวเสน นิพฺพตฺติตชฺฌานจตุกฺเก.

ภาวะที่ไม่กล้าแข็ง และในราตรีอันเป็นสภาคะนั่นเทียว จันทรเลขาย่อมรุ่งเรือง เพราะเหตุนั้น จันทรเลขานั้น จึงมีราตรีนั้นเป็นสภาคะ ดังนี้ จึงกล่าวว่า "ราตรี อันเป็นสภาคะกัน โดยเป็นโสมหรือโดยเป็นสภาพอุปการะตน" ดังนี้.

คำว่า "ในวิถีเดียวกัน" นี้ ท่านกล่าวไว้ เพราะในวิถีนั้น ไม่มีโสมนัส โดยแน่นอน, จะได้กล่าวไว้ เพราะในวิถีทั้งหลายก่อนแต่นั้น มีโสมนัสโดยแน่นอน ก็หาไม่. ท่านกล่าวไว้ เพื่อแสดงว่า เปรียบเหมือนว่า ธรรมทั้งหลายมีวิตกเป็นต้น ถูกละไปในขณะแห่งฌานมีทุติยฌานเป็นต้นนั่นเทียว, สำหรับธรรมเหล่านั้นหาถูกละไปในชวนะก่อน ๆ ในวิถีเดียวกันไม่ ฉันใด, โสมนัสนี้ จะเป็นฉันนั้นหามิได้ ดังนี้. คำว่า ในฌานจตุกกนัย คือในหมวด ๔ แห่งฌาน ที่ทำให้บังเกิด ด้วยสามารถแห่งจตุกกนัย.

ปญฺจกชฺฌานกถาวณฺณนา

๙๐. ตตฺถาติ ปฐมชฺฌาเน. จตุกฺกนยสฺส ทุติยชฺฌาเน วิยาติ จตุกฺกนยสมฺพนฺธินิ ทุติยชฺฌาเน วิย. ตํ ทฺวิธา ภินฺทิตฺวาติ จตุกฺกนเย ทุติยํ "อวิตกฺกํ วิจารมตฺตํ, อวิตกฺกํ อวิจารนฺ"ติ จ เอวํ ทฺวิธา ภินฺทิตฺวา ปญฺจกนเย ทุติยญฺเจว ตติยญฺจ โหติ อภิธมฺเมติ[1] อธิปฺปาโย. สุตฺตนฺเตสุ ปน สรุปฺปโต[2] ปญฺจกนโย น คหิโต.

กสฺมา ปเนตฺถ นยทฺวยวิภาโค คหิโตติ ? อภิธมฺเม นยทฺวยวเสน ฌานานํ เทสิตตฺตา. กสฺมา จ ตตฺถ ตถา ตานิ เทสิตานิ ? ปุคฺคลชฺฌาสยโต เทสนาวิลาสโต จ.

พรรณนากถาว่าด้วยฌานปัญจกนัย

๙๐. บทว่า ตตฺถ แปลว่า ในปฐมฌานนั้น. คำว่า เช่นเดียวกับทุติยฌานแห่งจตุกกนัย คือ เช่นเดียวกับทุติยฌานที่มีความเกี่ยวเนื่องกับจตุกกนัย. คำว่า แจกทุติยฌานนั้นออกเป็น ๒ อย่าง อธิบายว่า แจกทุติยฌานในจตุกกนัย ออกเป็น ๒ อย่าง อย่างนี้ คือ "ฌานที่ไม่มีวิตก มีเพียงวิจาร ๑, ฌานที่ไม่มีวิตก ไม่มีวิจาร ๑" ดังนี้ ก็ชื่อว่าเป็นทุติยฌานและตติยฌาน ในปัญจกนัย ในพระอภิธรรม. ส่วนในพระสูตรทั้งหลายมิได้ทรงถือเอาปัญจกนัยไว้ โดยเป็นสภาวะมีอยู่.

ถามว่า ก็เพราะเหตุไร ในวิสุทธิมรรคนี้ ท่านจึงถือเอาการจำแนกโดยนัยทั้ง ๒ ไว้ดังนี้ ? ตอบว่า เพราะในพระอภิธรรมทรงแสดงฌานทั้งหลายไว้ โดยเกี่ยวกับนัยทั้ง ๒. ถามว่า ก็เพราะเหตุไร ในพระ-

---

[1] อภิ. สํ. ๓๔/ ๔๘.
[2] ฉ. สรูปโต.

อภิธรรมนั้น ทรงแสดงฌานเหล่านั้น ไว้อย่างนั้นเล่า ? ตอบว่า ทรงแสดงฌานเหล่านั้น ไว้อย่างนั้น ก็ตามอัธยาศัยแห่งบุคคลและตามเทศนาวิลาสะ (ความงดงามแห่งเทศนา).

สนฺนิปติตเทวปริสาย[๑] กิร เยสํ ยถาเทสิเต ปฐมชฺฌาเน วิตกฺโก เอว โอฬาริกโต อุปฏฺฐาสิ, อิตเร สนฺตโต. เตสํ อชฺฌาสยวเสน (๒) จตุรงฺคิกํ อวิตกฺกํ วิจารมตฺตํ ฌานํ เทสิตํ. เยสํ วิจาโร, เยสํ ปีติ, เยสํ สุขํ โอฬาริกโต อุปฏฺฐาสิ, อิตเร สนฺตโต. เตสํ เตสํ อชฺฌาสยวเสน ตติยาทีนิ ฌานานิ เทสิตานิ. อยนฺตาว ปุคฺคลชฺฌาสโย.

มีเรื่องว่า ในบริษัทแห่งเทวดาที่ประชุมกันอยู่ เทวดาเหล่าใด มีวิตกในปฐมฌานตามที่ทรงแสดงไว้อย่างเดียว ปรากฏโดยเป็นธรรมที่หยาบ, ธรรมนอกนี้ปรากฏโดยเป็นธรรมสงบ. ทรงแสดงฌานที่มีองค์ ๔ ไม่มีวิตก มีเพียงวิจารไว้ ด้วยสามารถอัธยาศัย แห่งเทวดาเหล่านั้น. เทวดาเหล่าใด มีวิจารปรากฏโดยเป็นธรรมที่หยาบ, เทวดาเหล่าใด มีปีติ ปรากฏโดยเป็นธรรมที่หยาบ, เทวดาเหล่าใด มีสุขปรากฏโดยเป็นธรรมที่หยาบ, ธรรมนอกนี้ปรากฏโดยเป็นธรรมสงบ. ทรงแสดงฌาน

---

๑ สี. สนฺนิสินฺน.... .

๒ ฉ. เอตฺถนฺตเร ( ) จ-สทฺโท ทิสฺสติ.

ทั้งหลายมีตติยฌานเป็นต้น ด้วยสามารถอัธยาศัยแห่งเทวดาเหล่านั้น เหล่านั้น. ที่ว่ามานี้ เป็นอัธยาศัยแห่งบุคคลก่อน.

ยสฺสา ปน ธมฺมธาตุยา สุปฺปฏิวิทฺธตฺตา ภควา ยสฺมา เทสนาวิลาสปฺปตฺโต, ตสฺมา ญาณมหนฺตตาย เทสนาย สุกุสโล ยํ ยํ องฺคํ ลพฺภติ, ตสฺส ตสฺส วเสน ยถารุจิเทสนํ[๑] นิยาเมนฺโต จตุกฺกนยวเสน, ปญฺจกนยวเสน จ.

ก็พระผู้มีพระภาค เพราะเหตุที่ทรงถึงซึ่งเทศนาวิลาสะ เพราะทรงแทงตลอดธรรมธาตุได้เป็นอย่างดีแล้ว, ฉะนั้น เพราะทรงมีพระญาณที่ยิ่งใหญ่ จึงฉลาดเป็นอย่างดีในพระเทศนา เมื่อจะทรงนิยามพระเทศนาตามความชอบพระทัยด้วยอำนาจแห่งองค์ฌานทุก ๆ องค์ที่ทรงหาได้ จึงทรงแสดงไว้ ด้วยสามารถจตุกกนัย และด้วยสามารถปัญจกนัย.

ตตฺถ จ ปญฺจงฺคิกํ ปฐมํ, จตุรงฺคิกํ ทุติยํ, ติวงฺคิกํ ตติยํ, ทุวงฺคิกํ จตุตฺถํ, ทุวงฺคิกเมว ปญฺจมํ ฌานํ เทเสสีติ อยํ เทสนาวิลาโส. เอตฺถ จ ปญฺจกนเย ทุติยชฺฌานํ จตุกฺกนเย ทุติยชฺฌานปกฺขิกํ กตฺวา วิภตฺตํ "ยสฺมึ สมเย รูปูปปตฺติยา มคฺคํ

ก็ในปัญจกนัยนั้น ทรงแสดงปฐมฌานที่มีองค์ ๕, ทุติยฌานที่มีองค์ ๔, ตติยฌานที่มีองค์ ๓, จตุตถฌานที่มีองค์ ๒, ปัญจมฌานที่มีองค์ ๒ นั่นแหละ ที่ว่ามาดังนี้ นี้ เป็นเทศนาวิลาสะ. อนึ่ง ในนัยทั้ง ๒ นี้ ทรงจำแนก กระทำทุติยฌานในปัญจกนัย ให้เป็น

[๑] ฉ. ยถารุจึ เทสนํ.

ภาเวติ อวิตกฺกํ วิจารมตฺตํ สมาธิชมฺปีติสุขํ ทุติยํ ฌานํ อุปสมฺปชฺช วิหรตี"ติ.[๑]

ฌานมีในฝ่ายแห่งทุติยฌาน ในจตุกกนัยว่า "ในสมัยใดบุคคลเจริญมรรค เพื่อความเข้าถึงรูปภพ ย่อมถึงซึ่งทุติยฌาน อันไม่มีวิตก มีเพียงวิจาร มีปีติและสุขอันเกิดจากสมาธิอยู่" ดังนี้.

กสฺมา ? เอกตฺตกายนานตฺตสญฺญีสตฺตาวาส-ผลตาย ทุติยชฺฌาเนน สมานผลตฺตา, ปฐมชฺฌานสมาธิโต ชาตตฺตา จ. ปฐมชฺฌานเมว หิ "กาเมหิ อกุสเลหิ จ วิวิตฺตนฺ"ติ ตทภาวา น อิธ "วิวิจฺเจว กาเมหิ วิวิจฺจ อกุสเลหี"ติ[๒] สกฺกา วตฺตุํ, นาปิ "วิเวกชนฺ"ติ.

ถามว่า เพราะเหตุไร ? ตอบว่า เพราะมีผลเหมือนกันกับทุติยฌาน โดยความที่มีเอกัตตกายนานัตตสัญญีสัตตาวาสเป็นผล,และเพราะเกิดจากสมาธิในปฐมฌาน. จริงอยู่ ปฐมฌานเท่านั้นที่อาจกล่าวได้ว่า "สงัดจากกามทั้งหลาย และจากอกุศลทั้งหลาย" ในทุติยฌานนี้ ไม่อาจกล่าวได้ว่า "สงัดจากกามทั้งหลายแล้วแน่เทียว สงัดจากอกุศลทั้งหลายแล้วแน่เทียว" เพราะไม่มีภาวะนั้น, ทั้งไม่อาจกล่าวได้ว่า "เกิดจากวิเวก".

สุตฺตนฺตเทสนาสุ จ ปญฺจกนเย ทุติย-ตติยชฺฌานานิ ทุติยชฺฌานเมว ภชนฺติ

ก็ในเทศนาพระสูตรทั้งหลาย ทุติยฌาน และตติยฌานในปัญจกนัย ย่อมสมทบเข้ากะ

---

๑ อภิ. สํ. ๓๔/๔๘.
๒ อภิ. สํ. ๓๔/๔๔.

วิตกฺกวูปสมา วิจารวูปสมา อวิตกฺกตฺตา, อวิจารตฺตา จ. เอวญฺจ กตฺวา สุตฺตนฺตเทสนายปิ ปญฺจกนโย ลพฺภเตวาติ สิทฺธํ โหติ. นนุ สุตฺตนฺเต จตฺตาริเยว ฌานานิ วิภตฺตานีติ ปญฺจกนโย น ลพฺภตีติ ? น, "สวิตกฺกสวิจาโร สมาธี"ติอาทินา[1] สมาธิตฺตยาปเทเสน ปญฺจกนยสฺส ลพฺภมานตฺตา.

ทุติยฌานนั่นเทียว เพราะสงบวิตกได้ เพราะสงบวิจารได้ เพราะความที่ไม่มีวิตก, และเพราะความที่ไม่มีวิจาร. ก็เพราะทำอธิบายอย่างนี้ จึงเป็นอันสำเร็จความว่า แม้ในเทศนาพระสูตร ก็ย่อมได้ปัญจกนัยเหมือนกัน. ถามว่า ในพระสูตร ทรงจำแนกฌานไว้ ๔ เท่านั้น มิใช่หรือ เพราะเหตุนั้น ย่อมไม่ได้ปัญจกนัย ? ตอบว่า จะไม่ได้ปัญจกนัยหามิได้, เพราะได้ปัญจกนัยโดยการอ้างสมาธิ ๓ โดยนัยว่า "สมาธิมีวิตก มีวิจาร" ดังนี้เป็นต้น (สมาธิ ๓ คือ สวิตกฺกสวิจารสมาธิ – สมาธิมีวิตกวิจาร ๑ อวิตกฺกวิจารมตฺตสมาธิ – สมาธิไม่มีวิตก มีเพียงวิจาร ๑ อวิตกฺกอวิจารสมาธิ – สมาธิไม่มีวิตกไม่มีวิจาร ๑).

จตุกฺกนยนิสฺสิโต ปน กตฺวา ปญฺจกนโย วิภตฺโตติ สุตฺตนฺตเทสนายปิ ปญฺจกนโย นิทฺธาเรตพฺโพ. "วิตกฺกวิจารานํ วูปสมา"ติ

ด้วยว่า ทรงจำแนกปัญจกนัย กระทำให้อาศัยจตุกกนัย เพราะเหตุนั้น แม้ในเทศนาพระสูตร ก็พึงขยายเป็นปัญจกนัยได้.

---

[1] ที. ปา. ๑๑/๒๓๑.

หิ วิตกฺกสฺส, วิจารสฺส, วิตกฺกวิจารานญฺจ "วิตกฺกวิจารานนฺ"ติ สกฺกา วตฺตุํ. ตถา "อวิตกฺกํ, อวิจารนฺ"ติ จ วินา, สห จ วิจาเรน วิตกฺกปฺปหาเนน อวิตกฺกํ, สห, วินา จ วิตกฺเกน วิจารปฺปหาเนน[๑] อวิจารนฺติ อวิตกฺกํ, อวิจารํ, อวิตกฺกญฺจ อวิจารญฺจาติ วา ติวิธมฺปิ สกฺกา สงฺคเหตุํ.

บทว่า "วิตกฺกวิจารานํ วูปสมา" เพราะสงบเสียได้ซึ่งวิตกและวิจาร ก็อาจกล่าวได้ว่า เพราะสงบวิตก, เพราะสงบวิจาร, และเพราะสงบวิตกและวิจาร ชื่อว่า "วิตกฺก-วิจารานํ" ดังนี้. และบทว่า "อวิตกฺกํ, อวิจารํ" ไม่มีวิตก, ไม่มีวิจาร ก็อย่างนั้น อาจกล่าวได้ว่า ชื่อว่า อวิตกฺกํ - ไม่มีวิตก ก็โดยการละวิตก เว้นวิจารและพร้อมกับวิจาร, ชื่อว่า อวิจารํ - ไม่มีวิจาร ก็โดยการละวิจาร พร้อมกันกับวิตกและเว้นวิตกดังนี้ อีกอย่างหนึ่ง อาจที่จะสงเคราะห์ฌาน แม้ทั้ง ๓ อย่าง ได้ว่า ฌานไม่มีวิตก ๑, ฌานไม่มีวิจาร ๑, ฌานไม่มีวิตกและไม่มีวิจาร ๑ ดังนี้.

ทุติยนฺติ จ วิตกฺกรหิเต, วิตกฺกวิจาร-ทฺวยรหิเต จ ฌายาคตา เทสนา ทุติยํ อธิคนฺตพฺพตฺตา, วิจารมตฺตรหิเตปิ ทฺวยปฺปหานาธิคตสมานธมฺมตฺตา.

อนึ่ง บทว่า ทุติยํ (ที่ ๒) ความว่า เทศนา มาแล้วโดยความรู้ในฌานที่เว้นวิตก, และในฌานที่เว้นวิตกวิจารทั้ง ๒ เพราะความที่พึงบรรลุเป็นครั้งที่ ๒, เพราะแม้

---

[๑] ก. วิตกฺกวิจารปฺปหาเนน.

ในฌานที่เว้นเพียงวิจาร ก็มีธรรมเหมือนกันกับฌานที่พระโยคีบรรลุ โดยการละธรรมทั้ง ๒.

เอวญฺจ กตฺวา ปญฺจกนยนิทฺเทเส ทุติเยวูปสนฺโตปิ วิตกฺโก สหายภูตวิจาราวูปสเมน น สมฺมา วูปสนฺโตปิ วิตกฺกวิจารทฺวยรหิเต วิย วิจารวูปสเมเนว ตทุปสมํ, เสสธมฺมาสมานตญฺจ[1] ทสฺเสนฺเตน "วิตกฺกวิจารานํ วูปสมา อชฺฌตฺตํ สมฺปสาทนํ เจตโส เอโกทิภาวํ อวิตกฺกํ อวิจารํ สมาธิชมฺปีติสุขํ ตติยํ ฌานํ อุปสมฺปชฺช วิหรตี"ติ[2] ตติยํ จตุกฺกนเย[3] ทุติเยน นิพฺพิเสสํ วิภตฺตํ.

ก็เพราะทำอธิบายอย่างนี้ วิตก แม้ว่าสงบไปแล้วในทุติยฌาน ในนิเทศแห่งปัญจกนัย ก็ไม่ชื่อว่าสงบโดยชอบ เพราะยังสงบวิจารซึ่งเป็นสหายไม่ได้ พระผู้มีพระภาคเมื่อจะทรงแสดงความสงบเสียได้ (โดยชอบ) ซึ่งวิตกนั้น โดยการสงบวิจารอย่างเดียว เหมือนอย่างในฌานที่เว้นวิตกและวิจารทั้ง ๒ และความเป็นฌานมีธรรมที่เหลือ เสมอเหมือนกัน จึงทรงจำแนกตติยฌานไว้ ไม่ให้แตกต่างกับทุติยฌานในจตุกกนัย ไว้ ว่า "เพราะสงบเสียได้ ซึ่งวิตกและวิจาร จึงถึงซึ่งตติยฌานอันเกิดในตน อันมีความทำใจให้เลื่อมใส อันยังธรรมที่ผุดขึ้นเป็นเอกให้

---

[1] ฉ. เสสธมฺมานํ สมานตญฺจ.
[2] อภิ. สํ. ๓๔/๕๐.
[3] ก. จตุกฺกนเยน.

เกิดขึ้น ไม่มีวิตก ไม่มีวิจาร เกิดแล้วจาก สมาธิ มีปีติ และสุขอยู่" ดังนี้.

ทุวิธสฺสาปิ สหายวิรเหน, อญฺญถา จ วิตกฺกปฺปหาเนน อวิตกฺกตฺตํ, สมาธิชํ ปีติสุขตฺตญฺจ สมานนฺติ สมานธมฺมตฺตาปิ ทุติยนฺติ นิทฺเทโส. วิจารมตฺตมฺปิ หิ วิตกฺกวิจารทฺวยรหิตํ วิย "ยสฺมึ สมเย รูปูปปตฺติยา มคฺคํ ภาเวติ อวิตกฺกํ วิจารมตฺตํ สมาธิชํ ปีติสุขํ ทุติยํ ฌานํ อุปสมฺปชฺช วิหรตี"ติ[๑] อวิตกฺกํ สมาธิชํ ปีติสุขนฺติ วิภตฺตํ.

ฌานทั้ง ๒ อย่าง (คือฌานที่เว้นวิตกอย่างเดียว มีเพียงวิจาร และฌานที่เว้นทั้งวิตกทั้งวิจาร) มีคำแสดงไข ว่า ทุติยะ (ที่ ๒) เพราะฌานแม้ทั้ง ๒ ละวิตกได้โดยเว้นสหาย (คือวิจาร), และโดยประการอื่น (คือไม่เว้นวิจาร) แม้เพราะเป็นฌานที่มีธรรมเสมอเหมือนกัน คือความไม่มีวิตก, และความเป็นฌานเกิดจากสมาธิมีปีติและสุข จัดเป็นความเสมอเหมือนกัน. จริงอยู่ ฌานที่มีแม้เพียงวิจาร ก็เป็นอันทรงจำแนกไว้แล้วว่าเป็นฌานที่ไม่มีวิตก เกิดจากสมาธิ มีปีติและสุขเช่นเดียวกับฌาน ที่เว้นจากวิตกและวิจารทั้ง ๒ โดยตรัสไว้ว่า "ในสมัยใดบุคคลเจริญมรรค เพื่อความเข้าถึงรูปภพ ย่อมถึงซึ่งทุติยฌาน อันไม่มีวิตก มีเพียงวิจาร เกิดจากสมาธิ มีปีติและสุข อยู่" ดังนี้.

---

[๑] อภิ. สํ. ๓๔/๔๘.

ปฐมชฺฌาเน วา สหจารีสุ วิตกฺกวิจาเรสุ เอกํ อติกฺกมิตฺวา ทุติยมฺปิ ตตฺรฏฺฐเมว โทสโต ทิสฺวา อุภยมฺปิ สหาติกฺกมนฺตสฺส ปญฺจกนเย ตติยํ วุตฺตํ, ตติยํ อธิคนฺตพฺพตฺตา. ปฐมโต อนนฺตรภาเวน ปนสฺส ทุติยภาโว จ อุปฺปชฺชตีติ. กสฺมา ปเนวํ สรูปปโต[1] ปญฺจกนโย น วิภตฺโตติ ? วิเนยชฺฌาสยโต[2] ยถานุโลมเทสนา หิ สุตฺตนฺตเทสนาติ.

อีกอย่างหนึ่ง ตรัสตติยฌานในปัญจกนัยไว้ ก็เพราะพึงบรรลุเป็นที่ ๓ แห่งพระโยคีผู้ก้าวล่วงธรรมอย่างหนึ่ง ในบรรดาวิตกและวิจารที่เป็นไปร่วมกันในปฐมฌาน แล้วเห็นธรรมแม้อย่างที่ ๒ ซึ่งตั้งอยู่ในปฐมฌานนั้นนั่นแหละว่าเป็นโทษ ก้าวล่วงธรรมทั้ง ๒ ไปพร้อมกัน. ก็ความเป็นที่ ๒ แห่งฌานนั้น ย่อมเกิดขึ้นโดยมีถัดไปแต่ครั้งแรก ฉะนี้แล. ถามว่า ก็เพราะเหตุไร พระผู้มีพระภาค ไม่ทรงจำแนกปัญจกนัยไว้ โดยเป็นสภาวะมีอยู่เล่า ? ตอบว่า ไม่ทรงจำแนกปัญจกนัยไว้โดยเป็นสภาวะมีอยู่ ก็โดยอัธยาศัยแห่งเวไนยสัตว์. เพราะว่าเทศนาพระสูตร เป็นยถานุโลมเทสนา (เทศนาอนุโลมตามอัธยาศัยแห่งเวไนยสัตว์) แล.

ปฐวีกสิณนิทฺเทสวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

พรรณนาปฐวีกสิณนิเทศ จบ.

อิติ จตุตฺถปริจฺเฉทวณฺณนา.

พรรณนาปริเฉทที่ ๔ จบ.

---

[1] ฉ. สรูปโต.

[2] ฉ. วิเนยฺยชฺฌาสยโต.

คุณสมุด-คุณสมพร และบุตร เปียปะโมง-คุณทิพพา คงสมพัฒน์
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

๔. เสสกสิณนิทฺเทสวณฺณนา

อาโปกสิณกถาวณฺณนา

๙๑. ยถาวิตฺถาริตสฺส อตฺถสฺส อติเทโสปิ วิตฺถารฏฺฐาเนเยว ติฏฺฐตีติ อาห "วิตฺถารกถา โหตี"ติ. อาโปกสิณนฺติ อาโปกสิณชฺฌานํ, อาโปกสิณกมฺมฏฺฐานํ วา. สพฺพํ วิตฺถาเรตพฺพนฺติ ปฐวีกสิณกมฺมฏฺฐาเน วุตฺตนเยน วิตฺถาเรตพฺพํ. เอตฺตกมฺปีติ "กเต วา อกเต วาติ สพฺพํ วิตฺถาเรตพฺพนฺ"ติ เอตฺตกมฺปิ อวตฺวา.

๔. พรรณนาเสสกสิณนิเทศ

พรรณนากถาว่าด้วยอาโปกสิณ

๙๑. แม้คำชี้แจงอรรถ ตามที่ทำให้พิสดารแล้ว ก็ย่อมตั้งอยู่ในฐานะที่ควรทำให้พิสดารนั่นเทียว เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "จะมีคำพูดโดยพิสดาร" ดังนี้. คำว่า อาโปกสิณ ได้แก่ ฌานที่เรียกว่าอาโปกสิณ, หรือได้แก่ กรรมฐาน คืออาโปกสิณ. คำว่า คำพูดทั้งหมดบัณฑิตพึงขยายให้พิสดาร คือ พึงขยายให้พิสดารตามนัยที่ได้กล่าวแล้ว ในปฐวีกสิณกรรมฐาน. คำว่า (จักไม่กล่าว) คำพูดเพียงเท่านี้อีก คือไม่ขอกล่าวคำว่า "คำพูดทั้งหมดที่ว่า ในอาโปกสิณที่ทำขึ้นก็ได้ ที่มิได้ทำขึ้นก็ได้ เป็นต้น บัณฑิตพึงขยายให้พิสดาร" ดังนี้ เพียงเท่านี้อีก.

สามุทฺทิเกน โลณูทเกน ภริโต ชลาสโย โลณี. นีลาทิวณฺณสงฺกรปริหรณตฺถํ

แหล่งน้ำที่เต็มด้วยน้ำเค็ม อันได้จากทะเล ชื่อว่า แม่น้ำเค็ม. ท่านกล่าวว่า "ที่ใช้

"สุทฺธวตฺเถน คหิตนฺ"ติ วุตฺตํ. อญฺญนฺติ ภูมึ สมฺปตฺตํ. ตถารูปนฺติ ยาทิสํ อากาสชํ อุทกํ, ตาทิสํ. เตนาห "วิปฺปสนฺนมนาวิลนฺ"[๑]ติ, ยํ ปน อุทกนฺติ สมฺพนฺโธ. "น วณฺโณ ปจฺจเวกฺขิตพฺโพ"ติอาทีสุ ยํ วตฺตพฺพํ, ตํ ปฐวีกสิณกถายํ วุตฺตเมว. ลกฺขณํ ปน อิธ ปคฺฆรณลกฺขณํ เวทิตพฺพํ.

ผ้าสะอาดรองไว้" ดังนี้ เพื่อหลีกเลี่ยงความปะปนกันด้วยสี มีสีเขียวเป็นต้น. คำว่า น้ำอย่างอื่น ได้แก่น้ำที่ตกถึงพื้นดิน. คำว่า เห็นเช่นนั้น คือเช่นกับน้ำที่เกิดในอากาศ. เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "ใสไม่ขุ่นมัว" ดังนี้, เชื่อมความว่า ยํ ปน อุทกํ. ในคำว่า "ไม่ควรพิจารณาสี" ดังนี้เป็นต้น มีคำอธิบายที่ควรกล่าวถึงอันใดอยู่, ท่านได้กล่าวคำอธิบายนั้น ในกถาว่าด้วยปฐวีกสิณแล้วเทียว. ส่วนที่ชื่อว่า ลักษณะ ในอาโปกสิณนี้ พึงทราบว่าได้แก่ลักษณะที่หลั่งไหล.

วุตฺตนเยเนวาติ ปฐวีกสิณภาวนายํ วุตฺตนเยเนว. ตรงฺคุฏฺฐานาทิ, เผณมิสฺสตาทิ จ อิธ กสิณโทโส. โสติ โยคาวจโร. ตสฺสาติ ปฏิภาคนิมิตฺตสฺส.

คำว่า ตามนัยที่ได้กล่าวแล้วนั่นเทียว คือ ตามนัยที่ได้กล่าวแล้วในการเจริญปฐวีกสิณนั่นเทียว. ส่วนที่เป็นระลอกน้ำเป็นต้น, และความเจือปนด้วยฟองเป็นต้น เป็นกสิณโทษ ในอุคคหนิมิตนี้. บทว่า โส ได้แก่พระโยคาวจร. บทว่า ตสฺส แปลว่า แห่งปฏิภาคนิมิตนั้น.

---

[๑] ฉ. วิปฺปสนฺนํ อนาวิลนฺติ.

เตโชกสิณกถาวณฺณนา

๙๒. สินิทฺธานิ สิเนหวนฺตานิ. สารทารูนิ น เผคฺคุทารูนิ. ชาลาย จิรฏฺฐิตตฺถํ สินิทฺธสารทารุคฺคหณํ. ฆฏิกํ ฆฏิกํ กตฺวา ขณฺฑโส[๑] กริตฺวา. อาลิมฺเปตฺวาติ ชาลิตฺวา. ฆนชาลายนฺติ อวิรฬวเสน ปวตฺตอคฺคิชาลายํ.

ปตนสทิสนฺติ ปตมานสทิสํ. อกเต คณฺหนฺตสฺสาติ วุตฺตนเยน ยถา กสิณมณฺฑลํ ปญฺญายติ, เอวํ อนภิสงฺขเต เกวเล เตชสฺมึ นิมิตฺตํ คณฺหนฺตสฺส.

พรรณนากถาว่าด้วยเตโชกสิณ

๙๒. ชื่อว่า สินิทธะ คือมียาง. ชื่อว่า ไม้แก่น คือไม่ใช่ไม้กระพี้. การที่ต้องใช้ไม้แก่นมียาง ก็เพื่อความที่เปลวไฟจะตั้งอยู่ได้นาน. ชื่อว่า ทำเป็นท่อน ๆ คือ ทำไว้โดยเป็นท่อน. บทว่า ก่อไฟ คือ ทำให้ลุกโพลง. คำว่า ในเปลวทึบ คือในเปลวไฟที่เป็นไป เกี่ยวกับไม่แยกห่างกัน (รวมเป็นอันเดียวกัน).

บทว่า ปตนสทิสํ แปลว่า เหมือนเปลวไฟที่ (ขาด) ตกไป. คำว่า สำหรับพระโยคาวจรผู้ถือเอา (นิมิต) ในเตโชกสิณที่มิได้ทำขึ้น คือ สำหรับพระโยคาวจรผู้ถือเอานิมิตในเตโชล้วน ๆ อันมิได้ตกแต่งไว้โดยประการที่จะปรากฏเป็นดวงกสิณ ตามนัยที่ได้กล่าวแล้ว.

---

[๑] ฉ. ขนฺธโส.

วาโยกสิณกถาวณฺณนา

๙๓. วุตฺตเณฺหตนฺติ เอตฺถ หิ-สทฺโท เหตุอตฺโถ, ยสฺมาติ อตฺโถ. ตสฺส "ตสฺมา"ติ อิมินา สมฺพนฺโธ. อุจฺฉคฺคนฺติ อุจฺฉุเขตฺเต ยถาฐิตานํ อคฺคํ. เอริตนฺติ วาเตน จลิตํ. สเมริตนฺติ สพฺพโส จลิตํ. ตสฺมาติ ยสฺมา "วาโยกสิณํ ฯเปฯ อุปลกฺเขตี"ติ เอวํ วุตฺตํ อฏฺฐกถายํ, ตสฺมา.

พรรณนากถาว่าด้วยวาโยกสิณ

๙๓. หิ ศัพท์ ในบทว่า วุตฺตเณฺหตํ นี้ มีอรรถว่าเหตุ (แปลว่า เพราะ), ความเท่ากับ ยสฺมา. หิ ศัพท์นั้น มีความสัมพันธ์กับคำว่า "ตสฺมา" นี้. คำว่า ยอดอ้อย ได้แก่ยอดของต้นอ้อยทั้งหลาย ตามที่ยืนต้นอยู่ในไร่อ้อย. บทว่า เอริตํ (ที่ไหว) คือที่ไหวไปเพราะลม. บทว่า สเมริตํ (ที่โอนเอนไปมา) คือ ที่ไหวไปโดยอาการทั้งปวง. คำว่า เพราะฉะนั้น ความว่า เพราะท่านกล่าวไว้ในอรรถกถา อย่างนี้ว่า "พระโยคาวจรเมื่อจะเรียนเอาวาโยกสิณ ย่อมถือเอานิมิตในลม คือย่อมกำหนดเอายอดอ้อย" ดังนี้ เพราะฉะนั้น.

สมสีสฏฺฐิตนฺติ อุปริปตฺตานํ วเสน สมสีสํ หุตฺวา ฐิตํ. เวฬุํ วา รุกฺขํ วาติ เอตฺถาปิ "สมสีสํ ฐิตํ ฆนปตฺตเวฬุํ วา ฆนปตฺตรุกฺขํ วา"ติ อาเนตฺวา โยเชตพฺพํ. เอกงฺคุลาทิปฺปมาเณสุ เกเสสุ รสฺสภาวโต,

คำว่า ที่ยืนต้นสูงเสมอศีรษะ คือ ที่ยืนต้นเป็นต้นสูงเสมอศีรษะ ด้วยสามารถแห่งใบตอนบน. แม้ในคำว่า ต้นไผ่ก็ดี ต้นไม้ก็ดี นี้ ก็พึงนำคำพูดเข้ามาประกอบกันว่า "ต้นไผ่ที่มีใบทึบก็ดี ต้นไม้ที่มีใบทึบ ก็ดี

ทีฆตเรสุ โอลมฺพนฺโต, วิรเฬสุ อนุปฺปเวสโต วาตปฺปหาโร น ปญฺญายตีติ จตุรงฺคุลปฺปมาณคฺคหณํ, ฆนคฺคหณญฺจ กตํ.

ที่ยืนต้นสูงเสมอศีรษะ" ดังนี้. การกระทบตีแห่งลม ย่อมไม่ปรากฏ ในเส้นผมที่ยาวประมาณ ๑ องคุลีเป็นต้น เพราะความที่ผมสั้นไป, ย่อมไม่ปรากฏในเส้นผมที่ยาวเกินไปเพราะปรกห้อยอยู่, และย่อมไม่ปรากฏในผมที่ห่าง (ผมบาง) เพราะลมแทรกผ่านเข้าไปได้ เพราะเหตุนั้น ท่านจึงใช้ศัพท์ว่า ยาวประมาณ ๔ องคุลี, และศัพท์ว่าผมดก.

เอตสฺมึ ฐาเน ปหรตีติ สตึ ฐเปตฺวาติ อุจฺฉุคฺคาทีนํ ปจลนาการคฺคหณมุเขน เตสํ ปหารเก วาตสงฺฆาเต สตึ อุปฏฺฐเปตฺวา. ตตฺถ สตึ ฐเปตฺวาติ ตสฺมึ กายปฺปเทสสฺส สงฺฆฏฺฏนวเสน ปวตฺเต วายุปิณฺเฑ สงฺฆฏฺฏนาการคฺคหณมุเขน สตึ อุปฏฺฐเปตฺวา. "อุสุมวฏฺฏิสทิสนฺ"ติ เอเตน ปุริมกสิณสฺส วิย อิมสฺสาปิ นิมิตฺตสฺส สวิคฺคหตํ ทสฺเสติ. "นิจฺจลนฺ"ติ อิมินา นิจฺจลภาโวเยว อุคฺคหนิมิตฺตโต อิมสฺส วิเสโสติ ปฏิภาค-

คำว่า ตั้งสติไว้ว่าลมนี้พัดตีอยู่ตรงส่วนนี้ คือ เข้าไปตั้งสติไว้ ที่กลุ่มลมอันพัดตีส่วนเหล่านั้น โดยถือเอาอาการที่สั่นไหวแห่งยอดอ้อยเป็นต้นเป็นช่องทาง. คำว่า ตั้งสติไว้ที่ส่วนแห่งร่างกายนั้น คือ เข้าไปตั้งสติไว้ในกลุ่มลมนั้นที่เป็นไป ด้วยอำนาจการกระทบส่วนแห่งร่างกาย โดยถือเอาอาการที่กระทบเป็นช่องทาง. ด้วยคำว่า "เหมือนพวยไอข้าวปายาส" นี้ ท่านแสดงถึงภาวะที่นิมิต (อุคคหนิมิต) แม้นี้ ยังเป็นไปกับสรีระ(สรีระ

นิมิตฺตสฺสาปิ อุสุมวฏฺฏิสทิสตาว วิภาวิตา โหติ.

ในที่นี้ คือตัวยอดอ้อย หรือตัวเส้นผม) เช่น-เดียวกับกสิณก่อน ๆ. ด้วยคำว่า "ไม่สั่นไหว" นี้ เป็นอันท่านเปิดเผยถึงความที่แม้ปฏิภาคนิมิต ก็เป็นเหมือนพวยไอนั่นแหละ ว่าภาวะที่เป็นดวงไม่สั่นไหวเท่านั้น เป็นข้อที่ต่างจากอุคคหนิมิตแห่งปฏิภาคนิมิตนี้ ดังนี้.

นีลกสิณกถาวณฺณนา

๙๔. อญฺชนราชิวฏฺฏาทิ[1]วณฺณธาตุยา วา. ตถารูปํ มาลาวจฺฉนฺติ[2] อวิรฬวิกสิตนีล-วณฺณปุปฺผสญฺฉนฺนํ ปุปฺผคจฺฉํ. อิตเรนาติ คิริกณฺณิกคฺคหเณน นีลํ คิริกณฺณิกมาห. กรณฺฑกปฏลํ สมุคฺคปิธานํ. ปตฺเตหิเยวาติ นีลุปฺปลาทีนํ เกสรวณฺฏานิ อปเนตฺวา เกวเลหิ ปตฺเตหิเยว.

พรรณนากถาว่าด้วยนีลกสิณ

๙๔. (ย่อมถือเอานิมิต) ในวรรณธาตุ มียาป้ายตา แป้นย้อมเป็นต้น ก็ได้. คำว่า กอดอกไม้ที่เป็นเช่นนั้น คือ กอดอกไม้ที่มีดอกสีเขียว บานสะพรั่งปกคลุม. คำว่า พระ-โยคาวจรนอกนี้ คือพระโยคาวจรผู้ไม่ได้ทำอธิการไว้. ท่านกล่าวถึงดอกอัญชันเขียวไว้ด้วยศัพท์ว่า คิริกัณณิกา. ชื่อว่า กรณฺฑกปฏลํ

---

[1] ฉ. อญฺชนราชิ.... .

[2] ฉ. มาลาคจฺฉนฺติ.

คือ ฝาหีบ. คำว่า พร้อมทั้งใบเท่านั้น คือ พร้อมทั้งใบอย่างเดียวเท่านั้น คัดเอาเกสรและก้านแห่งอุบลเขียวเป็นต้นออกไป.

ปูเรตพฺพนฺติ นีลวณฺณํ วตฺถํ คเหตฺวา ภณฺฑิกํ วิย พนฺธิตฺวา ยถา นีลมณฺฑลํ หุตฺวา ปญฺญายติ, ตถา จงฺโกฏกํ (๑) กรณฺฑกปฏลํ วา ปูเรตพฺพํ. มุขวฏฺฏิยํ วาสฺสาติ อสฺส จงฺโกฏกสฺส, กรณฺฑกปฏลสฺส วา มุขวฏฺฏิยํ พนฺธิตพฺพํ. มณิตาลวณฺฏํ อินฺทนีลมณิมยํ ตาลวณฺฏํ.

คำว่า พึงใส่ให้เต็ม คือ พึงถือเอาผ้าสีเขียว ผูกไว้ให้เหมือนห่อของแล้ว จึงใส่ให้เต็มผอบ หรือฝาหีบ โดยประการที่จะปรากฏเป็นดวงสีเขียว. บทว่า มุขวฏฺฏิยํ วาสฺส แปลว่า หรือว่า พึงผูก (ขึง) เข้าที่ขอบปาก แห่งผอบ หรือฝาหีบนั้น. ชื่อว่า พัดแก้วมณี ได้แก่ พัดที่ทำด้วยแก้วอินทนิล.

ปีตกสิณกถาวณฺณนา

๙๕. ปีตกสิเณ มาลาวจฺฉนฺติ อิกฺกฏาทิมาลาวจฺฉํ[๒] หริตาลํ, มโนสิลา วา

พรรณนากถาว่าด้วยปีตกสิณ

๙๕. ในปีตกสิณ คำว่า กอดอกไม้ ได้แก่ กอดอกหญ้าปล้องเป็นต้น. หรดาลหรือ

---

๑ ฉ. เอตฺถนฺตเร ( ) วา-สทฺโท ทิสฺสติ.

๒ ฉ. มาลาคจฺฉนฺติ อิกฺกฏาทิมาลาคจฺฉํ, เอวมุปริ.

ธาตุ. ปตฺตงฺคปุปฺเผหีติ ปตฺตงฺคนามิกา ปีตวณฺณปุปฺผา เอกา คจฺฉชาติ, ตสฺส ปุปฺเผหิ. อาสนปูชนฺติ เจติยงฺคเณ กตํ อาสนปูชํ. กณฺณิการปุปฺผาทีหีติ[๑] อาทิ-สทฺเทน อากุลิกิราตปุปฺผาทีนํ[๒] สงฺคโห ทฏฺฐพฺโพ.

มโนศิลา ชื่อว่า ธาตุ. คำว่า ดอกจันทน์เหลือง ความว่า ไม้พุ่มชนิดหนึ่ง มีชื่อว่า จันทน์เหลือง มีดอกสีเหลือง, ได้แก่ ดอกของไม้พุ่มนั้น. คำว่า อาสนบูชา ได้แก่ ที่นั่งบูชา ที่เขาทำไว้ ณ ลานเจดีย์. ด้วย อาทิ ศัพท์ (ที่แปลว่า เป็นต้น) ในบทว่า กณฺณิการปุปฺผาทีหิ (ใช้ดอกกรรณิการ์เป็นต้น) พึงเห็นว่า รวมเอาดอกพิกุล ดอกกิราตะ เป็นต้น.

โลหิตกสิณกถาวณฺณนา

๙๖. โลหิตมณิ โลหิตงฺคมณิอาทิ. โลหิตธาตุ เครุกชาติหิงฺคุลิกาทิ.

พรรณนากถาว่าด้วยโลหิตกสิณ

๙๖. ชื่อว่า แก้วมณีแดง ได้แก่แก้วมณีมีทับทิมเป็นต้น. ชื่อว่า ธาตุแดง ได้แก่ยางไม้สีแดงหรือชาดเป็นต้น.

---

[๑] ฉ. กณิการปุปฺผาทินาติ.
[๒] ฉ. อากุลิกิงฺกิราต... .

โอทาตกสิณกถาวณฺณนา

๙๗. โอทาตกสิเณ มาลาวจฺฉนฺติ นนฺทิยาวฏฺฏาทิมาลาวจฺฉํ. ธาตุ กกฺขติมุตฺตเสติกาทิ[๑]

พรรณนากถาว่าด้วยโอทาตกสิณ

๙๗. ในโอทาตกสิณ คำว่า กอดอกไม้ ได้แก่ กอดอกไม้มีดอกนันทิยาวัฏฏะเป็นต้น. ชื่อว่า ธาตุ ได้แก่ กักขติมุตตเสติกะ (อัญมณีชนิดหนึ่ง) เป็นต้น.

อาโลกกสิณกถาวณฺณนา

๙๘. ตถา อสกฺโกนฺเตนาติ ยถา สุริยาโลกาทิวเสน โอภาสนิมิตฺตุปฺปาทนํ วุตฺตํ, ตสฺส โอภาสมณฺฑลสฺส นจิรฏฺฐิติตาย[๒] ตถา นิมิตฺตุปฺปาทนํ กาตุํ อสกฺโกนฺเตน. ฆฏมุเขน นิกฺกจฺฉนกโอภาสสฺส มหนฺตภาวโต "ฆฏมุขํ ปิทหิตฺวา"ติ วุตฺตํ.

พรรณนากถาว่าด้วยอาโลกกสิณ

๙๘. คำว่า เมื่อไม่อาจอย่างนั้น ความว่า การทำนิมิตแสงสว่างให้เกิดขึ้นด้วยสามารถแห่งแสงสว่าง ของพระอาทิตย์เป็นต้น ท่านกล่าวไว้โดยประการใด, ก็ไม่อาจทำนิมิตให้เกิดขึ้นได้ โดยประการนั้น เพราะความที่ ดวงแสงสว่างแห่งพระอาทิตย์เป็นต้นนั้น ตั้งอยู่ได้ไม่นาน. ท่านกล่าวว่า

---

[๑] ฉ. กกฺกฏิมุตฺตเสติกาทิ.
[๒] สี. ม. น จิรฏฺฐายิตาย.

"ปิดปากหม้อเสีย" ดังนี้ เพราะแสงสว่างอัน จะลอดออกไปทางปากหม้อมีมากไป.

ภิตฺติมุขนฺติ ภิตฺติอภิมุขํ. อุฏฺฐิตมณฺฑลสทิสนฺติ ภิตฺติอาทีสุ อุฏฺฐิตปากติกอาโลกมณฺฑลสทิสํ. ฆนวิปฺปสนฺนอาโลกปุญฺชสทิสนฺติ ภควโต พฺยามปฺปภา วิย พหโล, วิปฺปสนฺโน จ หุตฺวา ปุญฺชภูโต อาโลโก อตฺถิ เจ, ตํสทิโสติ[๑] อตฺโถ.

บทว่า ภิตฺติมุขํ แปลว่า หันหน้าเข้าฝา. คำว่า เหมือนดวงแสงที่ตั้งขึ้น (ที่ฝา หรือที่พื้นดิน) คือ เหมือนดวงแสงสว่างที่มีตามปกติอันตั้งขึ้นที่ฝาเป็นต้น. คำว่า เป็นดวงแน่นทึบผ่องใสเช่นกับกลุ่มแสงสว่าง ความว่า ถ้าหากว่า แสงสว่างที่เป็นกลุ่ม แน่นทึบ, และผ่องใส จะมีอยู่ เหมือนอย่างพระรัศมียาว ๑ วา ของพระผู้มีพระภาคเจ้า, ก็จะเป็นเหมือนแสงสว่างอันนั้น.

ปริจฺฉินฺนากาสกสิณกถาวณฺณนา

๙๙. ฉิทฺทสทิสเมว โหตีติ เยหิ ภิตฺติปริยนฺตาทีหิ ปริจฺฉินฺนํ, ตํ ฉิทฺทํ, ตํสทิสํ, เตเนวากาเรน อุคฺคหนิมิตฺตํ อุปฏฺฐาตีติ

พรรณนากถาว่าด้วยปริจฉินนากาสกสิณ

๙๙. คำว่า เป็นเช่นกับช่องว่าง (พร้อมกับบริเวณฝารอบ ๆ เป็นต้น)นั่นเทียว ความว่า ช่องว่างนั้น, ตัดตอนด้วยบริเวณ

---

๑ ตํสทิสนฺติ ภวิตพฺพํ.

อตฺโถ. "วฑฺฒิยมานมฺปิ น วฑฺฒตี"ติ อุคฺคหนิมิตฺตสฺส อวฑฺฒนิยตํ ทสฺเสตุํ วุตฺตํ.

ฝารอบ ๆ เป็นต้นใด, ก็เป็นเช่นกับช่องว่างนั้น, หมายความว่า อุคคหนิมิต ปรากฏโดยอาการนั้นนั่นเอง. ท่านกล่าวว่า "แม้เมื่อจะขยาย ก็ขยายไม่ได้" ดังนี้ เพื่อแสดงถึงความที่อุคคหนิมิต เป็นนิมิตที่ไม่ควรขยาย.

สพฺพมฺปิ หิ อุคฺคหนิมิตฺตํ วฑฺฒิยมานํ น วฑฺฒติเยว. สติปิ จ วฑฺเฒตุกามตายํ วฑฺฒนา น สมฺภวติ ภาวนาย ปริทุพฺพลตฺตา. ภาวนาวเสน หิ นิมิตฺตวฑฺฒนา. ปฏิภาคนิมิตฺตํ ปน ตสฺมึ อุปฺปนฺเน ภาวนา ถิราติ กตฺวา "วฑฺฒิยมานํ จ วฑฺฒตี"ติ วุตฺตํ.

จริงอยู่ อุคคหนิมิต แม้ทั้งปวงถูกพระโยคีขยายอยู่ ก็ไม่ขยายขึ้นเลย. และแม้เมื่อมีความต้องการจะขยาย ก็หามีการขยายได้ไม่ เพราะภาวนาทุรพลโดยรอบด้าน. ก็การขยายนิมิต ย่อมเป็นไปได้ ด้วยสามารถแห่งภาวนา. ส่วนปฏิภาคนิมิต ท่านกล่าวว่า "และเมื่อจะขยาย ก็ย่อมขยายได้" ดังนี้ เพราะทำอธิบายว่า เมื่อปฏิภาคนิมิตนั้นเกิดขึ้นแล้ว ภาวนาย่อมเป็นธรรมชาติมั่นคงดังนี้.

กิญฺจาปิ ปาฬิยํ[๑] "ปริจฺฉินฺนากาสกสิณนฺติ รูปชฺฌานารมฺมณานิ อฏฺเฐว กสิณานิ สรุปฺปโต[๒]

ท่านอาจารย์กล่าวว่า "พระทศพล ได้ตรัสกสิณ ๑๐ ดังได้พรรณนามาฉะนี้ อันใด

---

[๑] อภิ. มหาวิภงฺค. ๓๔/๔๔.

[๒] ฉ. สรูปโต.

อาคตานิ, โอทาตกสิเณ ปน อาโลกกสิณํ อากาสกสิเณ จ ปริจฺฉินฺนากาสกสิณํ อนฺโตคธํ กตฺวา เทสนา กตา"ติ อธิปฺปาเยนาห "อิติ กสิณานิ ทสพโล, ทส ยานิ อโวจา"ติ.

ไว้" ดังนี้ เพราะมีความประสงค์ว่า "กสิณที่เป็นอารมณ์ของรูปฌาน มีปฐวีกสิณเป็นต้นที่มาโดยสภาวะมีอยู่ (มีการระบุตัว) ในพระบาลี มี ๘ เท่านั้น ก็จริงอยู่ แต่ว่าทรงกระทำพระเทศนารวมเอาอาโลกกสิณเข้าไว้ในโอทาตกสิณ และปริจฉินนากาสกสิณเข้าไว้ในอากาสกสิณ" ดังนี้.

ปกิณฺณกกถาปิ วิญฺเญยฺยาติ ปุพฺเพ วิย อสาธารณํ ตสฺมึ ตสฺมึ กสิเณ ปฏินิยกเมว[๑] อตฺถํ อคฺคเหตฺวา อสาธารณโต, สาธารณโต จ ตตฺถ ตตฺถ ปกิณฺณํ[๒] วิสฏฺฐํ อตฺถํ คเหตฺวา ปวตฺตา ปกิณฺณกกถาปิ วิชานิตพฺพา.

คำว่า พึงทราบ แม้ปกิณกกถา ความว่า อย่าถือเอาเนื้อความ อันไม่เป็นสาธารณะ คือเป็นของเฉพาะตนในกสิณนั้น ๆ เท่านั้น แล้วพึงทราบแม้ปกิณกกถา ที่เป็นไปถือเอาเนื้อความที่เป็นปกิณกะ คือที่เรี่ยรายไปในกสิณนั้น ๆ ทั้งโดยเป็นเนื้อความที่ไม่สาธารณะ, ทั้งโดยเป็นเนื้อความที่เป็นสาธารณะ เถิด.

---

๑ ฉ. ปฏินิยตเมว.

๒ ฉ. ปกิณฺณกํ.

ปกิณฺณกกถาวณฺณนา

๑๐๐. อาทิภาโวติ เอตฺถ อาทิ-สทฺเทน ยสฺส กสฺสจิ ปฐวีปกฺขิยสฺส วตฺถุโน นิมฺมานาทึ สงฺคณฺหาติ. ฐานนิสชฺชาทิกปฺปนํ วาติ เอตฺถาปิ "อากาเส วา อุทเก วา"ติ อาเนตฺวา สมฺพนฺธิตพฺพํ. ปริตฺตอปฺปมาณ-นเยนาติ นีลาทิวณฺณํ อนามสิตฺวา ปริตฺตอปฺปมาณนเยเนว. เอวมาทีนีติ อาทิ-สทฺเทน สรีรโต อุทกธารานิมฺมานาทึ สงฺคณฺหาติ.

ยเทว โส อิจฺฉติ ตสฺส ทหนสมตฺถตาติ[๑] พหูสุ กปฺปาสปิจุสารทารุอาทีสุ เอกชฺฌํ

พรรณนาปกิณกกถา

๑๐๐. ด้วยอาทิ ศัพท์ ในบทว่า อาทิ-ภาโว นี้ รวมเอาการเนรมิตวัตถุอันมีในฝ่ายแห่งปฐวีอย่างใดอย่างหนึ่งไว้. แม้ในบทว่า ฐานนิสชฺชาทิกปฺปนํ วา นี้ ก็พึงนำคำว่า "อากาเส วา อุทเก วา" มาสัมพันธ์กัน (อันจะแปลได้ว่า "หรือสำเร็จอิริยาบถ มีการยืนการนั่งเป็นต้น ในอากาศ หรือในน้ำได้"). คำว่า โดยปริตตนัย และอัปปมาณนัย คือ โดยนัยที่มีอารมณ์เป็นปริตตะ (เล็กน้อยคือไม่ขยาย) และมีอารมณ์เป็นอัปปมาณะ (หาประมาณมิได้ คือขยาย) เท่านั้น ไม่แตะต้องสี มีสีเขียวเป็นต้น. ด้วยอาทิ ศัพท์ ในบทว่า เอวมาทีนิ (คุณทั้งหลายมีอย่างนี้ว่า ...เป็นต้น) รวมเอาการเนรมิตธารน้ำ (ที่พุ่งออก) จากสรีระเป็นต้น.

คำว่า ความสามารถที่จะเผาเฉพาะสิ่งที่ต้องการได้ ความว่า ในบรรดาวัตถุ

---

[๑] ฉ. ฑหน... .

ราสิภูเตสุ (๑) ยํ ยเทว อิจฺฉติ, ตสฺส ตสฺเสว ทหนสมตฺถตา.[๒] อิธ อาทิ-สทฺเทน อนฺธการวิธมนาทึ สงฺคณฺหาติ.

ทั้งหลายเป็นอันมาก มีฝ้าย สำลี ไม้แก่น ไม้ฟืนเป็นต้น ซึ่งรวมไว้เป็นกองเดียวกัน มีความสามารถในการจะเผา เฉพาะวัตถุแต่ละอย่างที่ต้องการจะเผาได้. ด้วยอาทิศัพท์ ในเตโชกสิณนี้ รวมเอาการขจัดความมืดได้เป็นต้นไว้.

วายุคติยา คมนํ วายุคติคมนํ, อติสีฆคมนํ. อิธ อาทิ-สทฺเทน ยทิจฺฉิตเทสนฺตรํ สมฺปาปุณนาที[๓] สงฺคณฺหาติ.

การไปได้โดยเหมือนกับลมพัดไป ชื่อว่า วายุคติคมนํ, ได้แก่ การไปได้เร็วยิ่ง. ด้วย อาทิ ศัพท์ ในวาโยกสิณนี้ รวมเอาการไปถึงประเทศอื่นได้ ตามที่ปรารถนา (จะไป) เป็นต้นไว้.

สุวณฺณนฺติ อธิมุจฺจนา สุวณฺณภาวาธิฏฺฐานํ เสยฺยถาปิ อายสฺมา ปิลินฺทวจฺโฉ[๔] ติณฺณฑุปกปาสาทาทีนํ.[๕] วุตฺตนเยนาติ สุวณฺณทุพฺพณฺณเยน.

ชื่อว่า ความน้อมใจ (อธิษฐาน) ว่า จงเป็นทองเถิด ได้แก่ การอธิษฐานความเป็นทอง เหมือนอย่างที่ท่านปิลินทวัจฉะอธิษฐานความเป็นทอง แก่ติณัณฑุปกปราสาท

---

๑ ฉ. เอตฺถนฺตเร ( ) จิเตสูติ ปาโจ ทิสฺสติ.
๒ ฉ. ทหน...
๓ ฉ. ปาปุณนาที.
๔ วิ. มหาวิภงฺค. ๒/๑๒๐.
๕ ฉ. ติณฺณฑุปก...

เป็นต้น. คำว่า ตามนัยที่ได้กล่าวแล้ว คือ โดยสุวรรณนัยและทุพพรรณนัย.

วณฺณกสิเณสุ ตตฺถ ตตฺถ อาทิ-สทฺเทน นีโลภาสนิมฺมานาทีนํ สงฺคโห ทฏฺฐพฺโพ. ปฐวีปพฺพตาทีติ อาทิ-สทฺเทน สมุทฺทาทีนํ สงฺคโห ทฏฺฐพฺโพ.

ในวรรณกสิณทั้งหลาย ด้วย อาทิ ศัพท์ ในกสิณนั้น ๆ พึงเห็นว่า รวมเอาการเนรมิตแสงสีเขียวได้เป็นต้น. ด้วย อาทิ ศัพท์ ในบทว่า ปฐวีปพฺพตาทิ (มีแผ่นดินภูเขาเป็นต้น) พึงเห็นว่า รวมเอาสถานที่มีทะเลเป็นต้นไว้.

สพฺพาเนว ทสปิ กสิณานิ. อิมํ ปเภทํ ลภนฺตีติ อิมํ วฑฺฒนาทิวิเสสํ ปาปุณนฺติ. เอโกติ เอกจฺโจ. สญฺชานาตีติ ภาวนาสญฺญาย[1] สญฺชานาติ. อาทิ-สทฺเทน "อาโปกสิณนฺ"ติอาทิปาฬึ สงฺคณฺหาติ.

คำว่า กสิณทั้งหมดนั่นเทียว คือ กสิณทั้ง ๑๐. คำว่า ย่อมได้ความแตกต่างกันอันนี้ คือ ย่อมถึงความต่างกันด้วยการขยายเป็นต้นนี้. บทว่า เอโก แปลว่า บางคน. คำว่า ย่อมจำหมาย คือย่อมจำหมายไว้ ด้วยภาวนาสัญญา. ด้วยอาทิ ศัพท์ รวมเอาพระบาลีที่ว่า 'บางคนย่อมจำหมายอาโปกสิณ' ดังนี้เป็นต้น.

อุปริ คคณตลาภิมุขํ "ปฐวีกสิณเมโก สญฺชานาตี"ติ ปาฬิปทานิ อาเนตฺวา

พึงนำบทพระบาลีมาสัมพันธ์กัน ว่า อุปริ คคณตลาภิมุขํ "ปฐวีกสิณเมโก สญฺชา-

---

[1] ฉ. ภาวนาปญฺญาย.

สมฺพนฺธิตพฺพํ. ตญฺจ โข วฑฺฒนวเสน. เตนาห "เอกจฺโจ หิ อุทฺธเมว กสิณํ วฑฺเฒตี"ติ. เหฏฺฐา ภูมิตลาภิมุขนฺติอาทีสุปิ เอเสว นโย.

นาติ" บางคนย่อมจำหมายปฐวีกสิณไว้ในเบื้องบน คือมุ่งหน้าสู่ท้องฟ้าเบื้องบน ดังนี้. ก็ข้อนั้นแล ย่อมเป็นไปด้วยสามารถแห่งการขยาย. เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "เป็นความจริงว่าบางคนขยายกสิณไปเบื้องบนอย่างเดียว" ดังนี้. แม้ในคำว่า คือมุ่งหน้าสู่พื้นดินเบื้องล่างเป็นต้น ก็มีนัยนี้แหละ.

ปุพฺเพ วฑฺฒนกาเล ปโยชนํ อนเปกฺขิตฺวา วฑฺเฒนฺตานํ วเสน วุตฺตตฺตา อิทานิ "เตน เตน วา การเณน เอวํ ปสาเรตี"ติ อาห, กสิณํ วฑฺเฒตีติ อตฺโถ. ยถา กินฺติ อาห "อาโลกมิว ทิพฺพจกฺขุนา รูปทสฺสนกาโม"ติ.

ท่านอาจารย์กล่าวไว้ในบัดนี้ว่า "หรือว่าย่อมแผ่ไปอย่างนี้ ด้วยเหตุนั้น ๆ" ดังนี้ เพราะเป็นคำที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ โดยเกี่ยวกับบุคคลผู้จะขยาย ไม่เพ่งถึงประโยชน์ในเวลาที่ขยายครั้งก่อน ๆ, ความว่า ขยายกสิณไป. ถามว่า ดุจอะไร ตอบว่า "ดุจผู้ต้องการเห็นรูปด้วยทิพยจักขุแผ่แสงสว่างไปฉะนั้น" ดังนี้.

อุทฺธํ เจ รูปํ ทฏฺฐุกาโม อุทฺธํ อาโลกํ ปสาเรติ, อโธ เจ รูปํ ทฏฺฐุกาโม อโธ อาโลกํ ปสาเรติ, สมนฺตโต เจ รูปํ

ความว่า ถ้าหากเป็นผู้ต้องการจะเห็นรูปในเบื้องบน ก็ย่อมแผ่แสงสว่างไปในเบื้องบน, ถ้าหากเป็นผู้ต้องการจะเห็นรูปใน

หฏฺฐกาโม สมนฺตโต อาโลกํ ปสาเรติ, เอวมยํ กสิณนฺติ อตฺโถ.

เอกสฺสาติ ปฐวีกสิณาทีสุ เอเกกสฺส. อญฺญภาวานุปคมนตฺถนฺติ อญฺญกสิณภาวานุปคมนตฺถํ, น อญฺญํ ปฐวีอาทิ. น หิ อุทเกน ฐิตฏฺฐาเน สสมฺภารปฐวี อตฺถิ. อญฺโญ กสิณสมฺเภโทติ อาโปกสิณาทินา สงฺกโร. สพฺพตฺถาติ สพฺเพสุ อาโปกสิณาทีสุ เสสกสิเณสุ.

เบื้องล่างก็ย่อมแผ่แสงสว่างไปในเบื้องล่าง, ถ้าหาก เป็นผู้ต้องการจะเห็นรูปโดยรอบด้าน ก็ย่อมแผ่แสงสว่างไปโดยรอบด้าน, บุคคลนี้ ย่อมแผ่กสิณไป โดยอาการอย่างนี้เหมือนกัน.

คำว่า กสิณหนึ่ง คือ กสิณแต่ละอย่าง ในบรรดากสิณทั้งหลาย มีปฐวีกสิณเป็นต้น. คำว่า เพื่อความที่ (กสิณหนึ่ง) ไม่เข้าถึงความเป็นกสิณอื่น คือ เพื่อแสดงถึงความที่ (กสิณแต่ละอย่าง) ไม่เข้าถึงความเป็นกสิณอื่น, ชื่อว่า ไม่มีอย่างอื่น คือไม่มีดินเป็นต้น. จริงอยู่ ตรงที่ที่น้ำตั้งอยู่ ย่อมไม่มีสสัมภาร-ปฐวี (ดินพร้อมทั้งสัมภาระ ได้แก่ดินที่กล่าว-ถึงกันทั่วไป ว่าดินเหนียว ดินปนทราย เป็นต้น). คำว่า ไม่มีความปะปนกับกสิณอื่น คือ ไม่มีความปะปนกับอาโปกสิณเป็นต้น. คำว่า ในกสิณทุกกสิณ คือในกสิณที่เหลือ มีอาโปกสิณเป็นต้น ทุกกสิณ.

เอกเทเส อฏฺฐตฺวา อนวเสสผรณ[๑]ปฺปมาณสฺส อคฺคหณโต ผรณํ อปฺปมาณํ. เตเนว หิ เนสํ กสิณสมญฺญา. ยถา จาห "ตญฺหี"ติอาทิ. ตตฺถ เจตสา ผรนฺโตติ ภาวนาจิตฺเตน อารมฺมณํ[๒] กโรนฺโต. ภาวนาจิตฺตํ หิ กสิณํ ปริตฺตํ วา วิปุลํ วา เอกเทเส สกลเมว มนสิกโรติ, น เอกเทสนฺติ.

การแผ่ไปไม่มีเหลือ ไม่หยุดอยู่ตรงส่วนหนึ่ง เป็นการแผ่ไปโดยไม่ถือเอาประมาณ ชื่อว่า อปฺปมาณํ. ก็เพราะเหตุนั้นนั่นแหละ กสิณเหล่านั้น จึงมีสมัญญา (ชื่อเรียก) ว่า กสิณ (คำว่า กสิณ แปลว่า สิ้นเชิง คือไม่มีเหลือ). ก็เหมือนอย่างที่ท่านกล่าวว่า "ตญฺหิ" (คือว่า เมื่อจะแผ่ไปด้วยใจซึ่งกสิณนั้น ฯลฯ) เป็นต้น. ในคำเหล่านั้น คำว่า เมื่อจะแผ่ไปด้วยใจ คือ เมื่อกระทำให้เป็นอารมณ์ด้วยภาวนาจิต. จริงอยู่ ภาวนาจิตย่อมกระทำกสิณเล็ก หรือกสิณใหญ่ ไว้ในใจได้สิ้นเชิง ในขณะเดียวกันทีเดียว, ไม่ใช่กระทำไว้ในใจได้เพียงส่วนหนึ่งแล.

๑๐๑. อานนฺตริยกมฺมสมงฺคิโนติ ปญฺจสุ อนนฺตริยกมฺเมสุ เยน เกนจิ สมนฺนาคตา. นิยตมิจฺฉาทิฏฺฐิกาติ อเหตุกทิฏฺฐิ อกิริยทิฏฺฐิ นตฺถิกทิฏฺฐีติ ตีสุ มิจฺฉาทิฏฺฐีสุ ยาย กายจิ นิยตาย มิจฺฉาทิฏฺฐิยา สมนฺนาคตา.

๑๐๑. คำว่า พร้อมเพรียงด้วยอนันตริยกรรม คือ ถึงพร้อมด้วยอนันตริยกรรม ๕ อย่างใดอย่างหนึ่ง. คำว่า เป็นผู้มีนิยตมิจฉาทิฐิ คือ เป็นผู้ถึงพร้อมด้วยนิยตมิจฉาทิฐิอย่างใดอย่างหนึ่ง ในบรรดา

[๑] ฉ. อนวเสเสน... [๒] ฉ. อาลมฺพนํ.

อุภโตพฺยญฺชนกปณฺฑกาติ อุภโตพฺยญฺชนกา, ปณฺฑกา จ.

มิจฉาทิฐิ ๓ อย่าง คืออเหตุกทิฐิ อกิริยทิฐิ นัตถิกทิฐิ. คำว่า อุภโตพฺยญฺชนกปณฺฑกา คือ เป็นอุภโตพยัญชนก (คน ๒ เพศ) และกะเทย.

กามญฺเจเต อเหตุกปฏิสนฺธิกตฺตา วิปากาวรเณน สมนฺนาคตา โหนฺติ, ตถาปิ ติพฺพกิเลสตฺตา กิเลสาวรเณน สมนฺนาคตา วุตฺตา. อเหตุกทฺวิเหตุกปฏิสนฺธิกาติ อเหตุกปฏิสนฺธิกา ทฺวิเหตุกปฏิสนฺธิกา จ.

ก็อุภโตพยัญชนกและกะเทยเหล่านี้ ชื่อว่า เป็นผู้ถึงพร้อมด้วยวิปากาวรณ์ เพราะความเป็นผู้มีอเหตุกปฏิสนธิ ก็จริงอยู่, ถึงอย่างนั้นเพราะความที่เขาเป็นผู้มีกิเลสแรงกล้า ท่านจึงกล่าวว่า เป็นผู้ถึงพร้อมด้วยกิเลสาวรณ์. บทว่า อเหตุกทฺวิเหตุกปฏิสนฺธิกา แปลว่า เป็นผู้มีอเหตุกปฏิสนธิพวกหนึ่ง มีทวิเหตุกปฏิสนธิพวกหนึ่ง.

ทฺวิเหตุกปฏิสนฺธิกานมฺปิ หิ อริยมคฺคปฏิเวโธ, ฌานปฏิลาโภ จ นตฺถิ, ตสฺมา เตปิ วิปากาวรเณน สมนฺนาคตา เอว.

จริงอยู่ สำหรับสัตว์ทั้งหลาย แม้ว่ามีทฺวิเหตุกปฏิสนธิ ก็ไม่มีการแทงตลอดพระอริยมรรค, และการได้ฌาน, เพราะฉะนั้น พวกมีทวิเหตุกปฏิสนธิแม้นั้น ก็จัดเป็นผู้ถึงพร้อมด้วยวิปากาวรณ์ นั่นเทียว.

<u>อปจฺจนีกปฏิปทายนฺติ</u> มคฺคสฺส อนุโลมปฏิปทาย[๑] สจฺจานุโลมิกาย[๑] วิปสฺสนาย. <u>อจฺฉนฺทิกาติ</u> "กตฺตุกมฺยตาฉนฺทรหิตา"ติ <u>สมฺโมหวิโนทนิยํ</u> วุตฺตํ, ตมฺปิ นิพฺพานาธิคมตฺถเมว กตฺตุกมฺยตาฉนฺทํ สนฺธาย วุตฺตนฺติ ทฏฺฐพฺพํ. อุตฺตรกุรุกาปิ มนุสฺสา มาราทโย วิย อจฺฉนฺทิกฏฺฐานํ ปวิฏฺฐา นิพฺพุติฉนฺทรหิตตฺตา.

คำว่า <u>ในปฏิปทาอันไม่เป็นข้าศึก</u> ความว่า ในปฏิปทาอันอนุโลมต่อมรรคคือในวิปัสสนาอันอนุโลมต่อสัจจะ. คำว่า <u>ไม่มีฉันทะ</u> ท่านกล่าวไว้<u>ในสัมโมหวิโนทนี</u>ว่า "ได้แก่ เป็นผู้ปราศจากกัตตุกัมยตาฉันทะ (ฉันทะคือความใคร่จะทำ)", คำในสัมโมหวิโนทนีแม้นั้น พึงเห็นว่า ท่านกล่าวหมายเอากัตตุกัมยตาฉันทะที่มีการบรรลุพระนิพพานเป็นประโยชน์เท่านั้น. แม้ผู้คนชาวอุตตรกุรุทวีปก็เหมือนอย่างพวกมารเป็นต้น ก็เข้าไปสู่ฐานะแห่งคนผู้ไม่มีฉันทะ เพราะความที่เขาปราศจากความพอใจในพระนิพพาน.

<u>ทุปฺปญฺญาติ</u> ภวงฺคปญฺญาย ปริหีนา. "ภวงฺคปญฺญาย ปริปุณฺณายปิ ยสฺส ภวงฺคํ โลกุตฺตรสฺส ปาทกํ น โหติ, โสปิ ทุปฺปญฺโญเยวา"ติ <u>สมฺโมหวิโนทนิยํ</u> วุตฺตํ. ยสฺมิญฺหิ ภวงฺเค วตฺตมาเน ตํสนฺตติยํ

คำว่า <u>มีปัญญาทราม</u> คือเสื่อมจากปัญญาในภวังค์. ท่านกล่าวไว้<u>ในสัมโมหวิโนทนี</u>ว่า "บุคคลใด แม้ว่ามีปัญญาในภวังค์บริบูรณ์ (แต่) ภวังค์ ก็มิได้เป็นบาทแห่งโลกุตรธรรม, บุคคลแม้นั้น ชื่อว่า เป็นผู้มี

๑-๑ ฉ. อนุโลมปฏิปทายํ สจฺจานุโลมิกายํ.

โลกุตฺตรํ นิพฺพตฺตติ, ตํ ตสฺส ปาทกํ นาม โหติ.

ปัญญาทรามนั่นเทียว" ดังนี้. ส่วนเมื่อภวังค์ใด เป็นไปอยู่ โลกุตระก็บังเกิดได้ ในความสืบต่อแห่งภวังค์นั้น, ภวังค์นั้นก็ชื่อว่า เป็นบาทแห่งโลกุตระนั้น.

กุสเลสุ ธมฺเมสูติ อนวชฺชธมฺเมสุ, สุขวิปากธมฺเมสุ วา. โอกฺกมิตุนฺติ อธิคนฺตุํ. กสิเณเยวาติ กสิณกมฺมฏฺฐาเนเยว. เอเตสนฺติ กมฺมาวรณสมนฺนาคตาทีนํ. ตสฺมาติ ยสฺมา เอเต วิปากนฺตรายาทโย เอวํ อตฺถชานิกรา, อนตฺถเหตุภูตา จ, ตสฺมา.

คำว่า ในกุศลธรรมทั้งหลาย คือในธรรมที่หาโทษมิได้ทั้งหลาย, หรือว่าในธรรมที่มีวิบากเป็นสุขทั้งหลาย. คำว่า เพื่ออันก้าวลง คือ เพื่ออันบรรลุ. คำว่า (ไม่ใช่) เฉพาะในกสิณอย่างเดียวเท่านั้น คือ เฉพาะในกสิณกรรมฐานเท่านั้น. คำว่า สัตว์เหล่านี้ คือ สัตว์ผู้ถึงพร้อมด้วยกัมมาวรณ์เป็นต้น. คำว่า เพราะฉะนั้น ความว่า เพราะเหตุที่อันตรายมีวิบากเป็นต้นเหล่านี้ กระทำความเสื่อมแห่งประโยชน์, และเป็นเหตุแห่งความฉิบหายได้อย่างนี้, ฉะนั้น.

ติณฺณเมว เจตฺถ อนฺตรายานํ คหณํ อิตรสฺส สปฺปฏิการตฺตา, กมฺมนฺตรายปกฺขิกตฺตา วาติ ทฏฺฐพฺพํ. สปฺปุริสูปนิสฺสยาทีหีติ อาทิ-สทฺเทน ตชฺชํ

อนึ่ง พึงเห็นว่า ในอันตราย ๕ อย่างเหล่านี้ การที่ท่านถือเอาอันตราย ๓ อย่างเท่านั้น ก็เพราะความที่อันตราย ๒ อย่างนอกนี้ (คือการว่าร้ายพระอริยเจ้า และการ

โยนิโสมนสิการาที สงฺคณฺหาติ. สทฺธนฺติ กมฺมผลสทฺธํ, รตนตฺตยสทฺธญฺจ.

จงใจล่วงสิกขาบทบัญญัติ) มีการแก้ไขได้, หรือว่า เพราะความที่อันตราย ๒ อย่าง นอกนี้ เป็นฝ่ายแห่งกัมมันตราย. ด้วยอาทิศัพท์ ในบทว่า สปฺปุริสูปนิสฺสยาทีหิ (การอิงอาศัยสัตบุรุษเป็นต้น) รวมเอาโยนิโสมนสิการเป็นต้น อันเกิดจากการอิงอาศัยสัตบุรุษเป็นต้นนั้น. คำว่า ศรัทธา ได้แก่ ศรัทธาในกรรมและผลของกรรม, และ ศรัทธาในพระรัตนตรัย.

ฉนฺทนฺติ ภาวนานุโยเค ติพฺพกตฺตุกมฺยตาสงฺขาตํ กุสลจฺฉนฺทํ. ปญฺญนฺติ ปาริหาริยปญฺญํ. วฑฺเฒตฺวาติ ยถา ภาวนา อิชฺฌติ, ตถา ปริพฺรูเหตฺวา. ยํ ปเนตฺถ อตฺถโต น วิภตฺตํ, ตํ สุวิญฺเญยฺยตฺตา, เหฏฺฐา วุตฺตนยตฺตา จ น วิภตฺตํ.

คำว่า ฉันทะ ได้แก่ กุศลฉันทะ กล่าวคือความใคร่จะทำอย่างแรงกล้า ในการบำเพ็ญภาวนา. คำว่า ปัญญา ได้แก่ ปาริหาริยปัญญา. คำว่า ทำให้เจริญ คือ ทำให้งอกงามโดยประการที่ภาวนาจะสำเร็จได้. ก็ในเรื่องนี้ คำใด ท่านมิได้จำแนกไว้โดยอรรถ, คำนั้น ท่านมิได้จำแนกไว้ เพราะบัณฑิตพึงรู้ได้ง่าย, และเพราะมีนัยอันได้กล่าวแล้วในหนหลัง.

เสสกสิณนิทฺเทสวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

อิติ ปญฺจมปริจฺเฉทวณฺณนา.

พรรณนาเสสกสิณนิเทศ จบ.

พรรณนาปริเฉทที่ ๕ จบแล้วด้วยประการฉะนี้.

จอมพลประภาส จารุเสถียร

สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

๖. อสุภกมฺมฏฺฐานนิทฺเทสวณฺณนา

อุทฺธุมาตกาทิปทตฺถวณฺณนา

๑๐๒. "<u>อวิญฺญาณกอสุเภสู</u>"ติ อิทํ อุทฺธุมาตกาทีนํ สภาวทสฺสนวเสน วุตฺตํ. ตสฺมา ภูตกถนมตฺตํ ทฏฺฐพฺพํ, น สวิญฺญาณกอสุภสฺส กมฺมฏฺฐานภาวโต?[๑] ตถา หิ วกฺขติ "น เกวลํ มตสรีรนฺ"ติอาทิ.[๒] <u>อุทฺธํ ชีวิตปริยาทานา</u>ติ ชีวิตกฺขยโต อุปริ มรณโต ปรํ.

๖. พรรณนาอสุภกัมมัฏฐานนิเทศ

พรรณนาอรรถแห่งบทว่าอุทธุมาตกะเป็นต้น

๑๐๒. คำว่า "<u>ในบรรดาอสุภอันหาวิญญาณมิได้</u>" นี้ ท่านกล่าวไว้ โดยเกี่ยวกับเป็นคำแสดงสภาพแห่งอสุภที่ขึ้นพอง เป็นต้น. เพราะฉะนั้น จึงพึงเห็นว่า เป็นเพียงคำกล่าวถึงสภาวะ (แห่งอสุภ)ที่ชัดเจนเท่านั้น, จะได้กล่าวไว้ เพราะอสุภที่มีวิญญาณไม่มีความเป็นกรรมฐานได้ก็หาไม่?[๑] จริงอย่างนั้น ท่านจักกล่าว (ต่อไปข้างหน้า) ว่า "(อสุภนี้นั้น) จะปรากฏแต่ในร่างของคนตาย อย่าง-เดียว ก็หาไม่" เป็นต้นไว้. ข้อว่า <u>อุทธํ ชีวิตปริยาทานา</u> แปลว่า ถัดไปแต่ความสิ้นชีวิต คือหลังจากตาย.

---

๑ ฉ. อกมฺมฏฺฐานภาวโต.
๒ วิสุทฺธิมคฺค. ๑/๒๔๘, น เกวลํ มตสรีเรติ.

๑ ปาฐะเป็น น สวิญฺญาณกอสุภสฺส กมฺมฏฺฐานภาวโต น่าจะเป็น น... กมฺมฏฺฐานาภาวโต จึงจะรับกับข้อความที่ยกมาอ้าง ได้แปลไปตามที่เห็นว่าน่าจะเป็น.

สมุคฺคเตนาติ อุฏฺฐิเตน. อุทฺธุมาตตฺตาติ อุทฺธํ อุทฺธํ ธุมาตตฺตา สูนตฺตา. อุทฺธุมาตเมว อุทฺธุมาตกนฺติ ก-กาเรน ปทวฑฺฒนมาห อนตฺถนฺตรโต ยถา "ปีตกํ โลหิตกนฺ"ติ. ปฏิกูลตฺตาติ ชิคุจฺฉนียตฺตา.

คำว่า (โดยภาวะที่อืด) ขึ้นไป คือตั้งขึ้น. คำว่า เพราะความที่พองขึ้น ความว่า เพราะความที่พอง คือเพราะความที่ค่อย ๆ อืดขึ้น. คำว่า อุทฺธุมาตะนั่นเองเป็นอุทฺธุมาตกะ ท่านกล่าวเพิ่มบทด้วย ก อักษร โดยไม่มีความหมายอื่น ดุจคำว่า "ปีตกะ โลหิตกะ (ซึ่งก็คือปีตะโลหิตะนั่นเอง)" ดังนี้ ฉะนั้น. คำว่า เพราะความเป็นของปฏิกูล คือเพราะความเป็นสิ่งที่น่ารังเกียจ.

กุจฺฉิตํ อุทฺธุมาตํ อุทฺธุมาตกนฺติ กุจฺฉนตฺเถ วา อยํ ก-กาโรติ ทสฺเสตุํ วุตฺตํ ยถา "ปาปโก กิตฺติสทฺโท อพฺภุคฺคจฺฉตี"ติ.[1] ตถารูปสฺสาติ "ภสฺมา[2] วิย วายุนา"ติอาทินา ยถารูปํ วุตฺตํ, ตถารูปสฺส.

อีกอย่างหนึ่งท่านกล่าวว่า อสุภที่ขึ้นพองน่าเกลียด ชื่อว่า อุทฺธุมาตกะ ดังนี้ เพื่อแสดงว่า ก อักษร นี้ เป็นไปในอรรถว่าน่าเกลียด เหมือนอย่างคำว่า "ปาปโก กิตฺติสทฺโท อพฺภุคฺคจฺฉติ" - กิตติศัพท์อันลามกน่าเกลียดย่อมฟุ้งไป ดังนี้ ฉะนั้น. คำว่า

---

[1] วิ. มหา. ๕/๘๙, วิ. ป. ๘/๓๓๓, ที. มหา. ๑๐/๑๐๑, องฺ. ปญฺจก. ๒๒/๒๘๑.

[2] ฉ. ภสฺตา.

(เป็นชื่อของซากศพ) ที่เป็นเช่นนั้น ความว่า ท่านกล่าวซากศพที่เป็นเช่นใด ไว้ด้วยคำว่า "เหมือนอย่างลูกหนังที่พองขึ้นด้วยลม ฉะนั้น" เป็นต้น ก็เป็นชื่อของซากศพที่เป็นเช่นนั้น.

เสตรตฺเตหิ ปริภินฺนํ วิมิสฺสิตํ นีลํ วินีลํ, ปุริมวณฺณวิปริณามภูตํ วา นีลํ วินีลํ.

อสุภมีสีเขียวอันปะปน คือเจือด้วยสีขาวและสีแดง ชื่อว่า วินีละ, อีกอย่างหนึ่ง อสุภมีสีเขียวซึ่งเป็นความปรวนแปรแห่งสีเดิม ชื่อว่า วินีละ.

ปริภินฺนฏฺฐาเนสุ กากกงฺกาทีหิ. วิสฺสนฺทมานปุพฺพนฺติ วิสฺสวนฺตปุพฺพํ, ตหํ ตหํ ปคฺฆรนฺตปุพฺพนฺติ อตฺโถ.

ชื่อว่า ตรงที่ปริแตก คือตรงที่ปริแตกไป เพราะกาหรือเหยี่ยวเป็นต้น. บทว่า วิสฺสนฺทมานปุพฺพํ แปลว่า มีหนองไหลออกอยู่, ความว่า มีหนองไหลไปทั่ว ตรงที่นั้น ๆ.

อปธาริตนฺติ วิวฏํ อุคฺฆาฏิตํ. ขิตฺตนฺติ ฉฑฺฑิตํ, โสณสิงฺคาลาทีหิ วิสุํ กตฺวา ขาทเนน สรีรสงฺฆาฏโต ลุญฺจิตฺวา ตหํ ตหํ ฉฑฺฑิตํ. วิวิธํ ขิตฺตนฺติ วิกฺขิตฺตํ.

บทว่า อปธาริตํ แปลว่า เปิดอ้าได้แก่เพิกออก. บทว่า ขิตฺตํ แปลว่า ถูกทิ้งไว้, คือถูกสัตว์มีสุนัขจิ้งจอกเป็นต้น ทำให้หลุดจากเรือนร่าง โดยการที่กัดขาดเป็นส่วน ๆ ทิ้งไว้ ณ ที่นั้น ๆ. ชื่อว่า วิกขิตตะ เพราะอรรถว่า ถูกทิ้งไว้ มีประการต่าง ๆ.

คุณธงชัย โกมลศิริภักดี
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

ปุริมนเยนาติ "วิวิธํ ขิตฺตนฺ"ติอาทินา ปุพฺเพ วุตฺตนเยน. สตฺเถน หนิตฺวาติ เวรีหิ ขคฺคกรวาฬาทินา[๑] สตฺเถน ปหริตฺวา. วุตฺตนเยนาติ "อญฺเญน หตฺถนฺ"ติอาทินา ปุพฺเพ วุตฺตนเยน.

คำว่า โดยนัยก่อน คือโดยนัยที่ท่านกล่าวไว้ในตอนก่อน ด้วยคำว่า "ถูกทิ้งไว้มีประการต่าง ๆ" เป็นต้น. คำว่า ใช้ศาตราวุธสับฟันเอา คือคนผู้มีเวรกัน ใช้ศาสตราวุธ มีพระขรรค์ กรวาล (ศาสตราพิเศษชนิดหนึ่ง) เป็นต้น ประหารเอา. คำว่า ตามนัยที่กล่าวแล้ว คือ ตามนัยที่กล่าวแล้ว ในตอนก่อน ด้วยคำว่า "มือถูกทิ้งไว้ทางหนึ่ง" เป็นต้น.

อพฺภนฺตรโต นิกฺขมนฺเตหิ กิมีหิ ปคฺฆรนฺตกิมิกุลํ ปุฬุวกนฺติ[๒] อาห "กิมิปริปุณฺณสฺสา"ติ.

อสุภที่เกลื่อนกล่นด้วยหนอนหลั่งไหลไปทั่ว เหตุเพราะหนอนที่ออกมาจากข้างในชื่อว่า ปุฬุวกะ เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "ที่เต็มไปด้วยหนอน" ดังนี้.

อฏฺฐิมาตกาทีนิ อามกสุสานาทีสุ ฉฑฺฑิตาสุภานิ. นิสฺสายาติ ปฏิจฺจ ตานิปิ อารพฺภ. นิมิตฺตานนฺติ อุคฺคหปฏิภาคนิมิตฺตานํ.

ชื่อว่า อฏฺฐิมาตกะเป็นต้น ได้แก่ อสุภที่เขาทิ้งไว้ ณ สถานที่มีป่าช้าผีดิบเป็นต้น. บทว่า นิสฺสาย แปลว่า อาศัย คือปรารภ

---

[๑] ขคฺคกรวาลาทินาติ ภเวยฺย, กรวาโล หิ สตฺถวิเสโส โหติ.

[๒] ฉ. ปุฬวกนฺติ.

เอตาเนว อุทธุมาตกาทีเนว นามานิ. อสุภแม้เหล่านั้น. คำว่า ของนิมิตทั้งหลาย คือ ของ อุคคหนิมิตและปฏิภาคนิมิต. คำว่า อุทธุมาตกเป็นต้นเหล่านี้ นั่นเทียว จัดเป็นชื่อ.

อุทฺธุมาตกกมฺมฏฺฐานวณฺณนา

๑๐๓. ภาเวตุกาเมนาติ อุปฺปาเทตุ-กาเมน. เตนาติ อาจริเยน. อสฺสาติ โยคิโน. อสุภนิมิตฺตตฺถายาติ อสุภนิมิตฺตสฺส อุคฺคณฺหนตฺถาย, อสุเภ วา อุคฺคหนิมิตฺตสฺส อตฺถาย. คมนวิธานนฺติ คมนวิธิ. เยน วิธินา คนฺตพฺพํ, โส วิธิ. อุคฺคหนิมิตฺตสฺส อุปฺปนฺนกาลโต ปฏฺฐาย ปรวีกสิเณ วุตฺตํ ปฏิปชฺชนวิธึ สนฺธายาห "อปฺปนาวิธาน-ปริโยสานนฺ"ติ.

พรรณนาอุทธุมาตกกรรมฐาน

๑๐๓. บทว่า ภาเวตุกาเมน แปลว่า ผู้ใคร่จะทำ (ฌานที่เรียกว่าอุทธุมาตกะ) ให้เกิดขึ้น. บทว่า เตน แปลว่า อันอาจารย์นั้น. บทว่า อสฺส คือ แก่พระโยคีนี้. คำว่า เพื่อประโยชน์แก่อสุภนิมิต คือ เพื่อประโยชน์แก่การเรียนเอาอสุภนิมิต, หรือ เพื่อประโยชน์แก่อุคคหนิมิตในอสุภ. บทว่า คมนวิธานํ แปลว่า วิธีไป. คือ พระโยคีพึงไปโดยวิธีใด, ได้แก่วิธีนั้น. ท่านอาจารย์กล่าวว่า "อันมีอัปปนาวิธีเป็นที่สุด" ดังนี้ หมายเอาวิธีปฏิบัติที่ท่านกล่าวไว้ ในปฐวีกสิณ จับตั้งแต่กาลที่อุคคหนิมิตเกิดขึ้นแล้ว.

คุณธงชัย โกมลศิริภักดี
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

๑๐๔. ตาวเทวาติ สุตกฺขเณเยว. อติตุเรน ปุณฺณนทีอาทึ ปกฺขนฺทนฺเตน วิย อนุปวิสนฺเตน วิย. เกทารโกฏิยาติ เกทารมริยาทายํ.[๑] วิสภาครูปนฺติ เขตฺตรกฺขิกาทิ วิสภาควตฺถุรูปํ. สรีรนฺติ อุทฺธุมาตกกเฬวรํ. อธุนามตนฺติ อจิรมตํ อุทฺธุมาตกภาวํ อปฺปตฺตํ. ตกฺกยตีติ สมฺภาเวติ ภาริยํ กตฺวา น มญฺญติ.

๑๐๔. บทว่า ตาวเทว (ก่อนเทียว) คือในขณะที่ได้ยินนั่นเทียว. เหมือนอย่างจะแล่นไป คือเหมือนอย่างจะตามเข้าไปสู่แม่น้ำปุณณะเป็นต้นอย่างผิดท่า ฉะนั้น. คำว่า ทางปลายนา คือทางเขตนา. คำว่า รูปอันเป็นวิสภาคะ คือรูปอันเป็นวิสภาควัตถุ มีหญิงรักษานาเป็นต้น. คำว่า ซากศพ ได้แก่ซากศพขึ้นพอง. บทว่า อธุนามตํ แปลว่า ที่ตายได้ไม่นาน ได้แก่ยังไม่ถึงความเป็นซากขึ้นพอง. คำว่า ตระหนัก คือ ยกย่อง (ตนเองได้) ไม่สำคัญว่า หนัก.

๑๐๕. รูปสทฺทาทีติ เอตฺถ อมนุสฺสานํ รูเปหิ, สีหพฺยคฺฆาทีนํ สทฺทาทีหิ, อมนุสฺสานมฺปิ วา รูปสทฺทาทีหิ. ตถา สีหพฺยคฺฆาทีนนฺติ ยถารหํ โยเชตพฺพํ. อนิฏฺฐารมฺมณาภิภูตสฺสาติ เภรวาทิภาเวน อนิฏฺเฐหิ อารมฺมเณหิ อภิภูตสฺส

๑๐๕. ในคำว่า (อารมณ์ที่ไม่น่าปรารถนา) มีรูปและเสียงเป็นต้น นี้ พึงประกอบความตามสมควรว่า สำหรับพวกอมนุษย์ก็ได้แก่รูปทั้งหลาย, สำหรับสีหะ หรือเสือโคร่งเป็นต้น ก็ได้แก่เสียงเป็นต้น, อีกอย่างหนึ่ง แม้สำหรับพวกอมนุษย์ก็ได้แก่ทั้งรูป

---

๑ ฉ. ...มริยาทาย.

อชฺโฌตฺถฏฺสฺส. น ปริสณฺฐาตีติ วิหาหวเสน อาสเย น ติฏฺฐติ, อุจฺจฑฺเฑตพฺพํ โหตีติ อตฺโถ.

ทั้งเสียงเป็นต้น. สำหรับสีหะหรือเสือโคร่งเป็นต้น ก็อย่างนั้นเหมือนกัน. คำว่า ถูกอารมณ์ที่ไม่น่าปรารถนาครอบงำเอา คือถูกอารมณ์ที่ไม่น่าปรารถนา เพราะความเป็นอารมณ์ที่น่ากลัวเป็นต้น ครอบงำ คือคุกคามเอา. คำว่า จะตั้งอยู่ไม่ได้ คือจะตั้งอยู่ในที่อาศัยเกี่ยวกับการย่อยไม่ได้, หมายความว่าจะเป็นอันต้องอาเจียนเสีย.

อญฺโญติ อมนุสฺสาทีนํ วเสน วา อญฺญถา วา วุตฺตปฺปการโต อญฺโญ อาพาโธ โหติ. โสติ สงฺฆตฺเถโร, อภิญฺญาตภิกฺขุ วา. ยสฺสาเนน อาโรจิตํ, โส. กตกมฺมาติ กตเถยฺยกมฺมา. อกตกมฺมาติ เถยฺยกมฺมํ กาตุกามา. กตกมฺมา ปน อิธาธิปฺเปตา. ตสฺมา เตติ กตกมฺมา โจรา.

คำว่า ความป่วยไข้อย่างอื่น คือ จะเกิดความป่วยไข้อย่างอื่นจากประการที่กล่าวแล้ว ด้วยอำนาจแห่งพวกอมนุษย์เป็นต้น หรือโดยประการอื่น. บทว่า โส ได้แก่ พระ-สังฆเถระ, หรือ ภิกษุที่คนรู้จักดี. ซึ่งเป็นผู้ที่พระโยคีนี้ได้แจ้งการไปไว้. คำว่า ที่ได้ทำการ คือ ที่ได้ทำการปล้น. คำว่า ที่ยังมิได้ทำการ คือที่ใคร่จะทำการปล้น. แต่ว่าในที่นี้ ประสงค์เอาพวกโจรที่ได้ทำการปล้นมาแล้ว. เพราะฉะนั้น คำว่า พวกโจรเหล่านั้น จึงได้แก่ พวกโจรที่ได้ทำการปล้นมาแล้ว.

สห โอเฒนาติ สโหฒํ, เถเนตฺวา วหิยมานภณฺเฑน[๑] สทฺธินฺติ อตฺโถ. ยชมาโนติ ยญฺญํ ยชนฺโต ยญฺญสามิโก. "อทฺธา อิมาย ปฏิปตฺติยา ชรามรณโต มุจฺจิสฺสามี"ติ ปีติโสมนสฺสํ อุปฺปาเทตฺวา.

ชื่อว่า สโหฒํ เพราะอรรถว่า เป็นไปพร้อมกับของกลาง, ความว่า พร้อมทั้งของที่ปล้นเอาไป. บทว่า ยชมาโน แปลว่า คนผู้จะบูชายัญ คือเป็นเจ้าของยัญ. ชื่อว่า ทำปีติโสมนัสให้เกิดขึ้น เพราะคิดว่า "เราจักหลุดพ้นจากชรา มรณะได้ ด้วยข้อปฏิบัตินี้เป็นแน่แท้" ดังนี้.

เอวํ คมนวิธานํ เอกเทเสน วตฺวา อิทานิ อฏฺฐกถาสุ อาคตนเยน ตํ ทสฺเสตุํ "อฏฺฐกถาสุ วุตฺเตน วิธินา"ติอาทิมาห. ตตฺถ อุคฺคณฺหนฺโตติ อุคฺคณฺหนเหตุ. เอโกติ อยํ เอก-สทฺโท อสหายฏฺโฐ, น อญฺญาทิอตฺโถติ "อทุติโย"ติ วุตฺตํ.

ท่านอาจารย์ครั้นกล่าววิธีไป โดยส่วนหนึ่ง อย่างนี้แล้ว บัดนี้ ประสงค์แสดงวิธีไปนั้น ตามนัยที่มาแล้วในอรรถกถาทั้งหลาย จึงกล่าวว่า "(แล้วก็ไป) โดยวิธีที่ท่านกล่าวไว้ ในอรรถกถาทั้งหลาย" ดังนี้เป็นต้น. ในคำนั้น คำว่า เมื่อจะเรียนเอา คือ เพราะการจะเรียนเอาเป็นเหตุ. บทว่า เอโก ความว่า เอกศัพท์ นี้ มีอรรถว่าไม่มีสหาย, ไม่ใช่มีอรรถว่าเป็นคนคนหนึ่งเป็นต้น เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "ไม่มีคนที่ ๒" ดังนี้.

---

[๑] ฉ. คหิยมานภณฺเฑน.

ยถา วณฺณาทิโต ววตฺถานํ เอกํสโต สมฺทิตเมว อิจฺฉิตพฺพํ สพฺพตฺถกภาวโต, น ตถา สนฺธิอาทิโตติ ทสฺสนตฺถํ "วณฺณโตปี"ติ- อาทินา ฉสุ ฐาเนสุ สมฺปิณฺฑนฏฺโจ ปิ-สทฺโท คหิโต. ปุน เอโก อทุติโยติอาทิ คหิตนิมิตฺตสฺส โยคิโน นิวตฺติตฺวา วสนฏฺฐานคมนํ สนฺธาย วุตฺตํ.

ปิศัพท์ ซึ่งมีอรรถว่ารวบรวม (จึงแปลว่า ทั้ง) ท่านถือเอาในฐานะ ๖ (ไม่หมดทั้ง ๑๑ ฐานะ) ด้วยคำว่า "วณฺณโตปิ" ทั้งโดยสี เป็นต้น เพื่อแสดงว่า การกำหนดโดยสี เป็นต้น ซึ่งพระโยคีทำให้ตั้งขึ้นได้โดยแน่นอน ทีเดียว เป็นกิจที่พึงต้องการ เพราะความ เป็นกิจที่พึงปรารถนาในอสุภทั้งปวง ฉันใด, การกำหนดโดยที่ต่อเป็นต้น จะเป็นฉันนั้น หามิได้ ดังนี้. ท่านกล่าวว่า เป็นคนเดียว ไม่มีคนที่ ๒ เป็นต้น ไว้อีก หมายเอาการที่ พระโยคีผู้ถือเอานิมิตได้แล้ว กลับไปสู่ สถานที่อยู่.

ตพฺภาคิยเมวาติ[๑] ตปฺปกฺขิยํเยว อสุภนิมิตฺต- มนสิการสหิตเมว. อาสนํ ปญฺญาเปตีติ[๒] นิสชฺชํ กปฺเปติ. ยํ ปน "อสุภนิมิตฺตทิสาภิมุเข ภูมิปฺปเทเส"ติ[๓], วกฺขติ, ตมฺปิ อิมเมวตฺถํ

คำว่า ให้มีส่วนแห่งอสุภนิมิตนั้นนั่นเทียว ได้แก่ ให้มีในฝ่ายแห่งอสุภนิมิตนั้นนั่นเทียว คือ ให้เป็นไปร่วมกันกับการมนสิการอสุภนิมิต นั้นเทียว. คำว่า ปูลาดอาสนะ คือเตรียม

---

[๑] ฉ. ตพฺภาคิยญฺเญวาติ.
[๒] ฉ. ปญฺญเปตีติ.
[๓] วิสุทฺธิมคฺค. ๑/๒๓๗.

สนฺธาย วุตฺตํ. น หิ เกวเลน ทิสาภิมุข-ภาเวน กิญฺจิ อิชฺฌติ.

การจะนั่ง. ส่วน ท่านจักกล่าว คำว่า "ในภูมิประเทศ ที่หันหน้าตรงทิศแห่งอสุภนิมิต" ดังนี้ อันใดไว้, แม้คำนั้น ท่านก็กล่าวไว้หมายเอาอรรถาธิบายนี้ นั่นแหละ. ด้วยว่า พระโยคีจะสำเร็จคุณอะไร ๆ โดยภาวะที่หันหน้าตรงทิศแต่อย่างเดียวได้ ก็หาไม่.

สมนฺตา นิมิตฺตุปลกฺขณาติ อุทฺธุ-มาตกสฺส สมนฺตา ปาสาณาทินิมิตฺต-สลฺลกฺขณา. อสมฺโมหตฺถาติ อุคฺคหนิมิตฺเต อุปฏฺฐิเต อุปฺปชฺชนกสมฺโมหวิคมตฺถา. เอกาทสวิเธนาติ วณฺณาทิวเสน เอกาทส-วิเธน. อุปนิพนฺธนตฺโถติ อสุภารมฺมเณ จิตฺตํ อุปเนตฺวา นิพนฺธนตฺโถ. วีถิสมฺปฏิปาทนตฺถาติ กมฺมฏฺฐานวีถิยา สมฺมเทว ปฏิปาทนตฺถา. ปุญฺญกิริยาวตฺถุ อธิคตํ โหตีติ สมฺพนฺโธ.

คำว่า การกำหนดนิมิตโดยรอบ ได้แก่ การกำหนดนิมิตมีก้อนหินเป็นต้น รอบ ๆ อุทธุมาตกอสุภ. คำว่า มีความไม่หลงลืมเป็นผล คือ เมื่ออุคคหนิมิตปรากฏแล้ว ก็มีความปราศจากความหลงลืมที่เกิดขึ้น เป็นผล. คำว่า โดยอาการ ๑๑ อย่าง คือ โดยอาการ ๑๑ อย่าง โดยเกี่ยวกับสีเป็นต้น. คำว่า มีความเข้าไปผูกไว้เป็นผล คือ มีความนำจิตเข้าไปผูกไว้ในอสุภารมณ์เป็นผล. คำว่า มีการยังวิถีให้ดำเนินไปโดยชอบเป็นผล คือ มีการยังวิถีแห่งกรรมฐานให้ดำเนินไปโดยชอบ นั่นเทียวเป็นผล. เชื่อมความว่า ปุญฺญกิริยาวตฺถุ อธิคตํ โหติ.

๑๐๖. ตสฺมาติ ยสฺมา อสุภนิมิตฺตสฺส อุคฺคณฺหนํ อริยมคฺคปทฏฺฐานสฺส ปฐมชฺฌานสฺส อธิคมุปาโย, ยสฺมา วา "อสุภนิมิตฺตํ อุคฺคณฺหนฺโต เอโก อทุติโย คจฺฉตี"ติ วุตฺตํ, ตสฺมา. จิตฺตสญฺญตตฺถายาติ สรีรสภาวสลฺลกฺขเณน, สํเวคชนเนน จ อตฺตโน จิตฺตสฺส สญฺญตตฺถํ สญฺญาปนตฺถํ.

๑๐๖. คำว่า เพราะฉะนั้น ความว่า เพราะเหตุที่การเรียนเอาอสุภนิมิต เป็นอุบายบรรลุปฐมฌาน อันเป็นปทัฏฐานแห่งพระอริยมรรค, หรือ เพราะเหตุที่ พระ-อรรถกถาจารย์กล่าวไว้ว่า "เมื่อจะเรียนเอาอสุภนิมิต ย่อมเป็นคนเดียว ไม่มีคนที่ ๒ เดินไป" ดังนี้, ฉะนั้น. คำว่า เพื่อประโยชน์แก่ความสำรวมจิต ได้แก่ เพื่อความสำรวม คือ เพื่อทำจิตของตนให้สำรวม โดยการกำหนดสภาพของซากศพ, และโดยการทำความสลดใจให้เกิด.

"จิตฺตสญฺญตตฺถายา"ติ วา ปาโฐ, กิเลสวเสน อสญฺญตสฺส จิตฺตสฺส สํยมนตฺถํ ทมนตฺถํ, (๑) กมฺมฏฺฐานตฺถนฺติ อตฺโถ. กมฺมฏฺฐานสีเสนาติ กมฺมฏฺฐาเนน สีสภูเตน, ตํ อุตฺตมงฺคํ ปธานํ การณํ กตฺวา.

หรือว่า ปาฐะจะเป็น "จิตฺตสญฺญตตฺถาย" ดังนี้ ก็ได้, มีความหมายว่า เพื่อความสำรวม คือ เพื่อทรมานจิตที่ไม่สำรวมด้วยอำนาจแห่งกิเลส, ได้แก่ เพื่อเป็นกรรมฐาน. บทว่า กมฺมฏฺฐานสีเสน แปลว่า เพราะกรรมฐานอันเป็นประธาน, กระทำ

---

[๑] ฉ. เอตฺถนฺตเร ( ) นาติ ทิสฺสติ.

กรรมฐานนั้น ให้เป็นองค์อันสูงสุด คือ ให้เป็นเหตุที่เป็นประธาน.

มูลกมฺมฏฺฐานนฺติ ปกติยา อตฺตนา กาเลน กาลํ ปริหริยมานํ พุทฺธานุสฺสติอาทิสพฺพตฺถกกมฺมฏฺฐานํ. "กมฺมฏฺฐานสีเสน คจฺฉามี"ติ ตํ อวิสฺสชฺเชตฺวา. เตนาห "ตํ มนสิกโรนฺเตเนวา"ติ. สุปติฏฺฐิตภาว-[๑]สมฺปาทเนนาติ มูลกมฺมฏฺฐาเน สุฏฺฐุอุปฏฺฐิตภาวสฺส สมฺปาทเนน.

คำว่า มูลกรรมฐาน คือ สัพพัตถกกรรมฐานมีพุทธานุสติเป็นต้น ที่ตนบริหารอยู่ตามปกติตามกาลอันควร. พระโยคีไม่ละมูลกรรมฐานนั้น ด้วยคิดว่า "เราจะไปเพราะกรรมฐาน (อสุภกรรมฐาน) อันเป็นประธาน" ดังนี้. เพราะเหตุนั้นท่านจึงกล่าวว่า "มนสิการมูลกรรมฐานนั้นนั่นแหละ" ดังนี้. คำว่า โดยการทำภาวะที่สติเข้าไปตั้งไว้ด้วยดีให้ถึงพร้อม คือ โดยการทำภาวะที่สติเข้าไปตั้งไว้ด้วยดี ในมูลกรรมฐาน ให้ถึงพร้อม.

เอวํ หิ สติ อปมฺมุฏฺฐา นาม โหติ. พหิทฺธา ปุถุตฺตารมฺมเณ อปฺปวตฺติตฺวา กมฺมฏฺฐาเนเยว ปวตฺตมานํ มานสํ อพหิคตํ นาม. ตถาภูเตน จาเนน รูปินฺทฺริยานิ

เพราะว่าสติ จะชื่อว่า เป็นอันไม่หลงลืม ก็โดยประการอย่างนี้. ใจที่ไม่เป็นไปในอารมณ์มากมายภายนอก เป็นไปเฉพาะในกรรมฐาน ชื่อว่า ไม่พล่านไปภายนอก.

---

[๑] ฉ. สุปฏฺฐิต.... .

อปฺปวตฺตกิจฺจานิ กตานิ โหนฺตีติ อาห "มนจฺฉฏฺฐานํ ฯเปฯ คนฺตพฺพนฺ"ติ.

ทฺวารํ สลฺลกฺเขตพฺพนฺติ วิหาเร ปุรตฺถิมาทีสุ ทิสาสุ อสุกทิสายํ อิทํ ทฺวารํ, ตโต เอว ตาย ทิสาย สลฺลกฺขิเตน อสุกทฺวาเรน นิกฺขนฺโตมฺหีติ ทฺวารํ อุปธาเรตพฺพํ. ตโตติ ทฺวารสลฺลกฺขณโต ปจฺฉา. เยน มคฺเคน คจฺฉติ สยํ. นิมิตฺตฏฺฐานนฺติ อสุภนิมิตฺตสฺส คณฺหนฏฺฐานํ. อาหารํ ฉฑฺฑาเปยฺยาติ วมนํ การาเปยฺย. กณฺฑกฏฺฐานนฺติ[๑] กณฺฑกวนฺตํ ฐานํ.

ก็พระโยคีนั้น จะเป็นอันทำอินทรีย์ที่เป็นรูปทั้งหลาย ให้มีกิจหยุดเป็นไปได้ ก็ด้วยใจที่เป็นอย่างนั้น เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "โดยการทำภาวะที่อินทรีย์ทั้งหลาย อันมีใจเป็นที่ ๖ ฯลฯ แล้วไปเถิด" ดังนี้.

คำว่า ควรสังเกตประตูไว้ คือ ควรจำประตูในทิศทั้งหลาย มีทิศตะวันออกเป็นต้นในวิหารไว้ว่า ประตูนี้ อยู่ทางทิศโน้น, เราออกจากวิหารนั้นนั่นแหละ ทางประตูโน้นที่ได้กำหนดไว้แล้วทางทิศนั้น ดังนี้. คำว่า ต่อจากนั้นไป คือ ภายหลังจากการสังเกตประตู. ชื่อว่า ไปตามเส้นทางใด คือ ตนเองจะไปตามเส้นทางใด. คำว่า สถานที่ตั้งแห่งนิมิต คือสถานที่ที่จะถือเอาอสุภนิมิต. คำว่า จะพึงทำให้สำรอกอาหาร คือจะพึงทำให้อาเจียน. บทว่า กณฺฑกฏฺฐานํ ได้แก่สถานที่ที่มีหนาม (ดงหนาม).

---

[๑] วิสุทฺธิมคฺเคปิ อีทิโสว ปาโฐ ทิสฺสติ.
เยภุยฺเยน ปน กณฺฏกฏฺฐานนฺติ วลญฺชิยติ.

๑๐๗. ทิสา ววฏฺเปตพฺพาติ สงฺเขปโต วุตฺตมตฺถํ วิวริตุํ "เอกสฺมึ หี"ติอาทิ วุตฺตํ. ขายตีติ อุปฏฺฐาติ. กมฺมนียนฺติ ภาวนายกมฺมกฺขมํ. อุพฺพาฬฺหสฺสาติ พาธิตสฺส. วิธาวตีติ นานารมฺมเณ วิสรติ. โอกฺกมฺมาติ[๑] อุชุกํ อนุวาตโต อปกฺกมฺม.

๑๐๗. ท่านอาจารย์ประสงค์จะเปิดเผยเนื้อความที่ได้กล่าวไว้ โดยสังเขปว่า ควรกำหนดทิศทั้งหลายไว้ ดังนี้ จึงกล่าวว่า "เพราะว่า(เมื่อเธอยืนอยู่ทางทิศ) ด้านหนึ่งแล้ว" ดังนี้ เป็นต้น. บทว่า ขายติ แปลว่า ปรากฏ. คำว่า ควรแก่การงาน คือควรแก่การงานแห่งภาวนา. บทว่า อุพฺพาฬฺหสฺส แปลว่า ผู้ถูก (กลิ่นศพ) รบกวน. คำว่า ย่อมพล่านไป คือ ย่อมซ่านไปในอารมณ์ต่าง ๆ. คำว่า เลี่ยงไป คือ เลี่ยงไปจากทิศตามลมตรง ๆ.

มตกเฬวรํ ปุถุชฺชนสฺส เยภุยฺเยน ภยโต อุปฏฺฐาตีติ อาห "อจฺจาสนฺเน ภยํ อุปฺปชฺชตี"ติ. อนุปาทนฺติ ปาทสมีปํ. ยตฺถ ฐิตสฺส สุเขน โอโลเกตุํ สกฺกา, ตํ โอโลเกนฺตสฺส ผาสุกฏฺฐานํ.

ซากคนตาย โดยมากย่อมปรากฏว่าน่ากลัวสำหรับผู้เป็นปุถุชน เพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "ในที่ใกล้เกินไป ก็จะเกิดกลัวขึ้นได้" ดังนี้. คำว่า ค่อนไปทางเท้า คือใกล้เท้า. เมื่อพระโยคียืนอยู่ ณ ที่ใด อาจที่จะมองดู (อสุภ) ได้โดยง่าย ที่นั้น ชื่อว่าที่ที่สะดวก สำหรับเธอผู้จะมองดู.

---

[๑] ฉ. อุกฺกมฺมาติ.

๑๐๘. สมนฺตาติ สมนฺตโต. ปุน สมนฺตาติ สามนฺตา สมีเป. กจฺฉโกติ กาฬกจฺฉโก, "ปิลกฺโข"ติปิ[๑] วทนฺติ. กปิฏฺฐโนติ[๒] ปิปฺผลิรุกฺโข. สินฺทีติ ขุทฺทกขชฺชุรี. กรมนฺทาทโย ปากฏา เอว. สามาติ สามลตา. กาฬวลฺลีติ กาฬวณฺณา อปตฺติกา เอกา ลตาชาติ. ปูติลตาติ ชีวนวลฺลิ, ยา "คโฬจี"ติ วุจฺจติ.

๑๐๘. บทว่า สมนฺตา แปลว่าโดยรอบ. บทว่า สมนฺตา อีกบทหนึ่ง คือ สามนฺตา แปลว่าในที่ใกล้. บทว่า กจฺฉโก (ต้นเต่าร้าง) ได้แก่ ต้นเต่าร้างดำ, อาจารย์หลายท่านกล่าวว่า ได้แก่ "ต้นเลียบ" ดังนี้ก็มี. คำว่า ต้นมะขวิด ได้แก่ ต้นไม้ที่คล้ายต้นเลียบ. คำว่า กอเป้ง ได้แก่กอเป้งชนิดเล็ก. ชื่อว่า กอเล็บเหยี่ยวเป็นต้น ชัดอยู่แล้วเทียว. บทว่า สามา ได้แก่เถาหญ้านาง. บทว่า กาฬวลฺลิ (เถากระพังโหม) ได้แก่ไม้เถาชนิดหนึ่ง มีสีดำไม่มีใบ. คำว่า เถาหัวด้วน ได้แก่เครือเถาที่เรียกกันว่า "คโฬจิ".

๑๐๙. ตํ นิมิตฺตกรณาทิ อิเธว ยถาวุตฺเต ปาสาณาทินิมิตฺตกรเณ เอว อนฺโตคธํ ปริยาปนฺนํ. สนิมิตฺตํ กโรตีติ

๑๐๙. การทำให้เป็นนิมิตเป็นต้นนั้น ก็รวมลง คือนับเนื่องเข้าในข้อนี้ คือในข้อกระทำก้อนหินเป็นต้นให้เป็นนิมิต ตามที่กล่าว

---

[๑] ก. "มิลกฺขู"ติปิ.

[๒] ฉ. กปิตฺโนติ.

สหนิมิตฺตํ กโรติ, อสุภํ ปาสาณาทินิมิตฺเตน สห กโรติ ววฏฺเปติ. อถวา อสุภนิมิตฺตํ, ปาสาณาทินิมิตฺตํ จ สห เอกชฺฌํ กโรนฺโต ววฏฺเปนฺโต "สนิมิตฺตํ กโรตี"ติ วุตฺโต.

แล้วนั่นเอง. คำว่า สนิมิตฺตํ กโรติ แปลว่า ทำให้เป็นนิมิตร่วมกัน, ได้แก่ ทำ คือกำหนดอสุภไปพร้อมกับนิมิตมีก้อนหินเป็นต้น. อีกนัย-หนึ่ง เมื่อทำคือเมื่อกำหนดอสุภนิมิต, และนิมิตมีก้อนหินเป็นต้น พร้อมกัน คือคราวเดียวกันก็เรียกว่า "ทำให้เป็นนิมิตร่วมกัน" ดังนี้.

สมานกาลตาทีปเกน หิ สห-สทฺเทน อยํ สมาโส ยถา "สจกฺกนฺเทหี"[๑]ติ. ตยิทํ นิมิตฺตกรณํ อปราปรํ สลฺลกฺขเณน โหติ, น เอกวารเมวาติ อาห "ปุนปฺปุนํ ววฏฺเปนฺโต สนิมิตฺตํ กโรตี"ติ. เทฺวติ ปาสาณาสุภนิมิตฺตานิ. สมาเสตฺวา สงฺคเหตฺวา เอกชฺฌํ กตฺวา.

เพราะว่า นี้เป็นคำสมาสกับ สห ศัพท์ที่แสดงถึงความมีกาลเสมอกัน เหมือนอย่างคำว่า "สจกฺกนฺเทหิ" จงให้พร้อมทั้งล้อฉะนั้น. ก็การทำให้เป็นนิมิตนั้นนั้น ย่อมมีได้โดยการสังเกตอยู่เรื่อย ๆ, ไม่ใช่เพียงคราวเดียวเท่านั้น เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "เมื่อกำหนดอยู่บ่อย ๆ ก็ชื่อว่าทำให้เป็นนิมิตร่วมกัน" ดังนี้. คำว่า ซึ่งนิมิตทั้งสอง ได้แก่ นิมิต คือก้อนหินและนิมิตคืออสุภ. คำว่า รวม ๆ กัน ได้แก่ สงเคราะห์ คือ กระทำให้รวมเป็นอันเดียว-กัน.

---

[๑] ฉ. สจกฺกํ เทหิ.

สารมฺมณนฺติ อสุภารมฺมเณน สทฺธึ ปาสาณาทึ สมานารมฺมณํ กโรติ, สห วา อารมฺมณํ กโรติ, เอการมฺมณํ วิย อุภยํ อารมฺมณํ กโรติ, เอกชฺฌํ วิย จ อปราปรํ สลฺลกฺเขนฺโต ปาสาณาทึ, อสุภนิมิตฺตญฺจาติ ทฺวยํ อารมฺมณํ กโรตีติ อตฺโถ.

คำว่า เป็นอารมณ์ร่วมกัน ความว่า ทำก้อนหินเป็นต้น ให้เป็นอารมณ์เสมอกัน พร้อมกันกับอารมณ์คืออสุภ, อีกอย่างหนึ่ง ได้แก่ ทำให้เป็นอารมณ์พร้อมกัน, คือทำนิมิตทั้งสอง ให้เป็นอารมณ์ ราวกะว่าเป็นอารมณ์เดียวกัน, และเมื่อสังเกตอยู่เรื่อย ๆ ก็ชื่อว่า ทำสิ่งทั้งสอง คือ ก้อนหินเป็นต้น, และอสุภนิมิตให้เป็นอารมณ์ ดุจว่ารวมเป็นอารมณ์เดียวกัน.

อตฺตนิโยติ สโก. วณิตนฺติ สูนํ. สภาเวน สรเสนาติ อุทฺธุมาตกภาวสงฺขาเตน อตฺตโน ลกฺขเณน, ปเรสํ ชิคุจฺฉุปฺปาทน-สงฺขาเตน อตฺตโน กิจฺเจน จ, สภาโว เอว วา ตถา นิปฺปชฺชนโต "รโส"ติ วุตฺโต.

บทว่า อตฺตนิโย แปลว่า เป็นของตน. บทว่า วณิตํ แปลว่า น่าเกลียด. คำว่า ตามสภาวะ ตามรสของตน ได้แก่ ตามลักษณะของตน กล่าวคือความเป็นอสุภขึ้นพอง, และตามกิจของตน กล่าวคือการทำความน่ารังเกียจให้เกิดขึ้นแก่คนอื่น, อีกอย่างหนึ่ง สภาวะนั่นแหละ ท่านเรียกว่า "รส" เพราะสำเร็จอย่างนั้น.

๑๑๐. ฉพฺพิเธน นิมิตฺตํ คเหตพฺพนฺติ วณฺณาทินา ฉปฺปกาเรน ตาว อุทฺธุมาตก-

๑๑๐. คำว่า พึงถือเอานิมิตโดยประการ ๖ คือ พึงถือเอาอุทธุมาตกอสุภนิมิต

อสุภนิมิตฺตํ คเหตพฺพํ. เกจิ "กเฬวรสฺส ทีฆรสฺสาทิปฺปมาเณน สทฺธึ สตฺตวิเธนา"ติ วทนฺติ, ตํ อฏฺฐกถายํ นตฺถิ.

โดยประการ ๖ มีสีเป็นต้นก่อน. อาจารย์บางพวกกล่าวว่า "พึงถือเอาโดยประการ ๗ พร้อมทั้งขนาดยาวหรือสั้นเป็นต้น ของซาก" ดังนี้, คำนั้น ไม่มีในอรรถกถา.

ลิงฺคโตติ เอตฺถ ลิงฺคํ นาม วโยลิงฺคํ, น ถนมสฺสุอาทิ อิตฺถีปุริสลิงฺคนฺติ ทสฺเสนฺเตน "อิตฺถีลิงฺคํ วา"ติอาทิ วุตฺตํ. ริตสฺส สตฺตสฺส อิทํ สรีรนฺติ สมฺพนฺโธ. อุทฺธุมาตกสณฺฐาน-วเสเนว, น ปากติกสณฺฐานวเสน.

ท่านอาจารย์ เมื่อจะแสดงว่า ชื่อว่าเพศ ในคำว่า โดยเพศ นี้ ได้แก่ เพศคือวัย, ไม่ใช่เครื่องหมายเพศหญิงหรือชาย มีถันหรือหนวดเป็นต้นดังนี้ จึงกล่าวว่า "หรือว่าอย่ากำหนดว่าเป็นเพศหญิง" ดังนี้ เป็นต้น. เชื่อมความว่า ริตสฺส สตฺตสฺส อิทํ สรีรํ. ชื่อว่า (พึงกำหนด) โดยเกี่ยวกับเป็นสัณฐานที่ขึ้นพองนั่นแหละ, คือไม่พึงกำหนดโดยเกี่ยวกับเป็นสัณฐานที่มีตามปกติ.

เอเตน ยทิ ตตฺถ โกจิ อนุทฺธุมาตก-ภาวปฺปตฺโต ปเทโส สิยา, โส น คเหตพฺโพติ ทสฺเสติ. โอฬาริกาวยววเสน อิทํ สณฺฐานววฏฺฐานํ, น สุขุมาวยววเสนาติ สีสสณฺฐานาทิกํ นววิธเมว สณฺฐานํ คหิตํ.

ด้วยคำนี้ ท่านแสดงว่า ถ้าหากว่าในร่างนั้น พึงมีส่วนไหน ๆ ที่ยังไม่ถึงความขึ้นพอง, พระโยคี ก็ไม่ควรถือเอาส่วนนั้น ดังนี้. นี้เป็นการกำหนดสัณฐาน โดยเกี่ยวกับอวัยวะที่หยาบ (คือเห็นได้ชัด) ไม่ใช่โดยเกี่ยวกับอวัยวะที่ละเอียด เพราะเหตุนั้น

ท่านจึงถือเอาสัณฐาน ๙ อย่าง มีสัณฐานศีรษะเป็นต้นเท่านั้น.

อิมิสฺสา ทิสายาติ อิมิสฺสา ปุรตฺถิมาย, ทกฺขิณปจฺฉิมอุตฺตราย ทิสาย, อนุทิสาย วา ฐิโตติ โยชนา. อิมสฺมึ นาม โอกาเส หตฺถาติ อิมสฺมึ นาม ภูมิปฺปเทเส อิมสฺส กเฬวรสฺส หตฺถา ฐิตาติ ววฏฺฐเปตพฺพนฺติ โยชนา.

คำว่า ทางทิศนี้ ประกอบความว่า เรายืนอยู่ทางทิศตะวันออก, ทางทิศใต้ ทิศตะวันตก ทิศเหนือ, หรือทางทิศย่อย (ทิศเฉียงต่าง ๆ) นี้. คำว่า มือตั้งอยู่ในโอกาส ชื่อนี้ ประกอบความว่า พึงกำหนดว่ามือของซากนี้ ตั้งอยู่ในภูมิประเทศ ชื่อนี้.

อโธ ปาทตเลนาติอาทิ นาภิยา เหฏฺฐา อโธ, ตโต อุทฺธํ อุปรีติ อิมสฺส ววฏฺฐานสฺส วเสน วุตฺตํ. หตฺถปริจฺเฉโท เหฏฺฐา องฺคุลิอคฺเคน อุปริ อํสกูฏสนฺธินา ติริยํ ตจปริยนฺเตน คเหตพฺโพ.

คำว่า เบื้องต่ำตัดตอนด้วยฝ่าเท้าเป็นต้น ท่านกล่าวไว้ โดยเกี่ยวกับข้อกำหนดข้อนี้ว่า ใต้สะดือลงไป ชื่อว่า เบื้องต่ำ, เหนือสะดือนั้นขึ้นไป ชื่อว่าเบื้องบน ดังนี้. ชื่อว่า ตัดตอนมือ พึงถือเอาทางเบื้องล่างด้วยปลายนิ้ว เบื้องบนด้วยที่ต่อจะงอยบ่า เบื้องขวางด้วยหนังกำพร้าเป็นที่สุดรอบ.

เอส นโย ปาทปริจฺเฉทาทีสุปิ. ยตฺตกํ วา ปน ฐานํ คณฺหตีติ สเจ สพฺพํ สรีรํ ปริจฺฉินฺทิตฺวา คเหตุํ น สกฺโกติ, ปเทโส ตสฺส อุทฺธุมาโต, โส ยตฺตกํ สรีรปฺปเทสํ

แม้ในตัดตอนเท้าเป็นต้นก็มีนัยนี้. คำว่า ก็หรือว่า พระโยคีย่อมถือเอาได้สักกี่ส่วน ความว่า ถ้าหากว่า พระโยคีไม่อาจที่จะกำหนดถือเอาตลอดร่างทั้งหมดได้, ส่วนที่

อุทฺธุมาตกวเสน ญาเณน ปริคฺคณฺหติ, ตตฺตกเมว ยถาปริคฺคหิตเมว. อิทํ อีทิสนฺติ อิทํ หตฺถาทิกํ อีทิสํ เอวมาการํ. อุทฺธุมาตกนฺติ ยถาสภาวโต ปริจฺฉินฺทิตพฺพํ.

ขึ้นพองของร่างนั้นมีอยู่, พระโยคีนั้น ย่อมกำหนดถือเอา ส่วนแห่งสรีระได้สักเท่าไร ด้วยความรู้เกี่ยวกับว่า มันเป็นส่วนที่ขึ้นพอง, ก็พึงตัดตอนส่วนเท่านั้นนั่นแหละ คือเท่าที่กำหนดถือเอาได้นั่นแหละ. คำว่า ที่เช่นนี้ ความว่า พึงตัดตอน โดยสภาวะตามความจริง ว่า ที่เป็นเช่นนี้มีมือเป็นต้นนี้ คือที่มีอาการอย่างนี้ ขึ้นพอง ดังนี้.

วิสภาเค สรีเร อารมฺมณนฺติ กมฺมฏฺฐานํ ปฏิกูลาการโร น อุปฏฺฐาติ น ขายติ, สุภโต อุปฏฺฐเหยฺย. เตนาห "วิปฺผนฺทนสฺเสว ปจฺจโย โหตี"ติ, กิเลสปริปฺผนฺทนสฺเสว นิมิตฺตํ โหตีติ อตฺโถ. อุคฺฆาฏิตาปีติ อุทฺธุมาตกภาวปฺปตฺตาปิ, สพฺพโส กุถิตสรีราปีติ[1] วา อตฺโถ. สฺวายมตฺโถ ปรมปาราชิเก[2] วินีตวตฺถูหิ ทีเปตพฺโพ.

คำว่า ในร่างอันเป็นวิสภาคะ อารมณ์จะไม่ปรากฏ คือ กรรมฐานอันได้แก่อาการที่เป็นปฏิกูล จะไม่ปรากฏ น อุปฏฺฐาติ ความเท่ากับ น ขายติ แปลว่า ย่อมไม่ปรากฏ, คือพึงปรากฏว่างามได้. เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "ย่อมเป็นปัจจัยแก่ความดิ้นรนไปต่าง ๆ เสียเท่านั้น" ดังนี้, ความว่า นิมิตจะเป็นปัจจัยแก่ความดิ้นรนไปรอบคือกิเลสนั่นเอง. คำว่า แม้ว่าขึ้นอืดแล้ว คือ แม้ถึงความเป็นอุทธุมาตกอสุภ, หรือมี

[1] ฉ. กุถิตสรีราปีติ. [2] วิ. มหาวิภงฺค. ๑/๖๒.

ความหมายว่า แม้เป็นร่างที่เน่าแล้วโดยประการทั้งปวง. ความหมายนั้น บัณฑิตพึงแสดงไว้ด้วยเรื่องทั้งหลาย ที่ท่านแนะนำไว้ในอาบัติปาราชิกข้อแรก.

๑๑๑. อาเสวิตกมฺมฏฺฐาโนติ อสุภกมฺมฏฺฐาเน กตปริจโย. โสสานิกงฺคาทีนํ วเสน ปริหฏฺฐธุตงฺโค. จตุธาตุววฏฺฐานวเสน ปริมทฺทิตมหาภูโต. สลกฺขณโต ญาเณน ปริคฺคหิตสงฺขาโร. ปจฺจยปริคฺคหณวเสน ววฏฺฐาปิตนามรูโป. สลกฺขณารมฺมณิกวิปสฺสนาย อุกฺกํสเนน สุญฺญตานุปสฺสนาพเลน อุคฺฆาฏิตสตฺตสญฺโญ.

๑๑๑. คำว่า เคยเสพกรรมฐานบ่อย ๆ คือ ได้ทำความคุ้นเคยไว้ในอสุภกรรมฐาน. ชื่อว่า เคยบริหารธุดงค์ ก็โดยเกี่ยวกับธุดงค์ข้อโสสานิกังคะ (องค์แห่งภิกษุผู้อยู่ป่าช้า) เป็นต้น. ชื่อว่า เคยย่ำยีมหาภูตได้ ก็โดยเกี่ยวกับการกำหนดธาตุ ๔. ชื่อว่า เคยกำหนดถือเอาสังขาร ก็โดยการกำหนดด้วยญาณ. ชื่อว่า เคยกำหนดนามรูป ก็โดยเกี่ยวกับการกำหนดปัจจัย. ชื่อว่า เคยถอนสัตตสัญญาได้ ก็โดยกำลังของสุญญตานุปัสสนาอันสูงส่งแห่งวิปัสสนาที่มีธรรมพร้อมทั้งลักษณะเป็นอารมณ์.

วิปสฺสนาย ปฏิปทาญาณทสฺสนวิสุทฺธิสมฺปาปเนน กตสมณธมฺโม. ตโต เอว สพฺพโส กุสลวาสนาย, กุสลภาวนาย จ

ชื่อว่า เคยทำสมณธรรม ก็โดยการทำวิปัสสนา ให้บรรลุถึงปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิได้. เพราะเหตุนั้นนั่นเอง จึงชื่อว่า เคย

ปุเรเณ วาสิตวาสโน ภาวิตภาวโน. วิวฏฺฏุปนิสฺสยกุสลพีเชน สพีโช. ญาณสฺส ปริปกฺกภาเวน ญาณุตฺตโร. ยถาวุตฺตาย ปฏิปตฺติยา กิเลสานํ ตนุกรเณน อปฺปกิเลโส.

อบรมวาสนา เคยเจริญภาวนา โดยกระทำกุศลวาสนา, และกุศลภาวนา ให้เต็มได้โดยประการทั้งปวง. ชื่อว่ามีพืช ก็โดยพืชคือกุศลอันเป็นอุปนิสัยแห่งวิวัฏฏะ. ชื่อว่ายิ่งด้วยญาณ เพราะภาวะที่ได้บ่มญาณไว้แล้ว. ชื่อว่ามีกิเลสน้อย ก็โดยการกระทำกิเลสทั้งหลายให้เบาบางด้วยข้อปฏิบัติ ตามที่ได้กล่าวแล้ว.

โอโลกิโตโลกิตฏฺฐาเนเยวาติ อุทฺธุมาตกาทิอสุภสฺส ยตฺถ ตตฺถ โอโลกิโตโลกิตฏฺฐาเน เอว, ตาทิสสฺส กาลวิเสโส, อสุภสฺส ปเทสวิเสโส วา อเปกฺขิตพฺโพ นตฺถีติ อตฺโถ. โน เจ เอวํ อุปฏฺฐาตีติ เอวํ ยถาวุตฺตปุริสวิเสสสฺส วิย ปฏิภาคนิมิตฺตํ โน เจ อุปฏฺฐาติ.

คำว่า ในสถานที่ที่เธอแลดูแล้ว แลดูแล้วนั่นเทียว คือ ณ สถานที่ใดที่หนึ่ง แห่งอสุภมีอุทธุมาตกอสุภเป็นต้น ที่เธอแลดูแล้วแลดูแล้วนั่นเทียว, ความว่า สำหรับพระโยคีผู้เป็นเช่นนั้น ไม่มีอันต้องเล็งถึงเวลาพิเศษหรือสถานที่พิเศษแห่งอสุภ. คำว่า ถ้าหากว่าไม่ปรากฏ อย่างนี้ไซร้ ความว่า ถ้าหากปฏิภาคนิมิตไม่ปรากฏ เหมือนอย่างที่ปรากฏแก่บุรุษพิเศษตามที่กล่าวแล้ว อย่างนี้ไซร้.

เอวํ ฉพฺพิเธนาติ เอวํ วุตฺตาการเรน วณฺณาทิวเสน ฉพฺพิเธน. ปุนปีติ ปิ-สทฺโท สมฺปิณฺฑนฏฺโฐ. เตน นิมิตฺตคฺคหณวิธี

คำว่า โดยประการ ๖ อย่างนี้ คือโดยประการ ๖ โดยเกี่ยวกับสีเป็นต้น อันมีอาการตามที่กล่าวแล้วอย่างนี้. ศัพท์ว่า ปุนปิ

สมฺปิณฺเฑติ, น ปญฺจวิธตํ. ฉพฺพิเธน หิ ปุพฺเพ นิมิตฺตคฺคหณํ วิหิตํ.

(แม้อีก) ความว่า ปิศัพท์ (ที่แปลว่า แม้) มีอรรถว่ารวบรวม. ด้วยปิ ศัพท์นั้น ท่านรวมเอาวิธีถือเอานิมิต, ไม่ใช่รวมเอาความมีประการ ๕. เพราะว่าการถือเอานิมิตในตอนต้น ท่านจัดแจงไว้โดยประการ ๖.

๑๑๒. อสีติสตสนฺธิโตติ สพฺเพปิ สนฺธโย ตทาปิ อตฺเถวาติ ทสฺสนตฺถํ วตฺวา อุทฺธุมาตกภาเวน เยภุยฺเยน น ปญฺญายนฺติ. เย ปน ปญฺญายนฺติ, เต ววฏฺเปตพฺพาติ ทสฺเสตุํ "อุทฺธุมาตเก ปนา"ติอาทิ วุตฺตํ.

๑๑๒. ท่านอาจารย์กล่าวว่า ได้แก่โดยที่ต่อ ๑๘๐ แห่ง ดังนี้ เพื่อแสดงว่า ที่ต่อแม้ทั้งหมด มีอยู่แม้ในเวลานั้นนั่นเทียว ประสงค์แสดงว่า ที่ต่อทั้งหลาย โดยมากไม่ปรากฏ เพราะความเป็นอสุภขึ้นพอง. ส่วนที่ต่อเหล่าใดปรากฏได้, ก็ควรกำหนดที่ต่อเหล่านั้น ดังนี้ จึงกล่าวว่า "แต่ว่า ในอุทธุมาตกอสุภ" ดังนี้เป็นต้น.

ตตฺถ ตโย ทกฺขิณหตฺถสนฺธีติ อํสกปฺปุร-[๑] มณิพนฺธานํ วเสน ตโย ทกฺขิณหตฺถสนฺธโย. ตถา วามหตฺถสนฺธโย. กฏิชณฺณุโคปฺผกานํ วเสน ตโย ทกฺขิณปาทสนฺธโย. ตถา

ในคำเหล่านั้น คำว่า ที่ต่อมือขวา ๓ แห่ง ได้แก่ที่ต่อมือขวา ๓ แห่ง คือ ไหล่ ข้อศอก และข้อมือ. ที่ต่อมือซ้ายก็อย่างนั้น. ชื่อว่า ที่ต่อเท้าขวา ๓ แห่ง คือ เอว เข่า

[๑] ฉ. อํสกปฺปร.... .

วามปาทสนฺธโย. เอโก กฏิสนฺธีติ กฏิยา สทฺธึ ปิฏฺฐิกณฺฏกสนฺธึ สนฺธาย วทติ. หตฺถนฺตรนฺติ ทกฺขิณหตฺถทกฺขิณปสฺสานํ, วามหตฺถวามปสฺสานํ จ อนฺตรํ วิวรํ.

และข้อเท้า. ชื่อว่า ที่ต่อเท้าซ้าย ๓ แห่ง ก็อย่างนั้นเหมือนกัน. ท่านกล่าวว่า ที่ต่อสะเอว ๑ แห่ง หมายเอาที่ต่อตรงกระดูกสันหลังกับสะเอว. คำว่า ระหว่างมือ คือเป็นช่องระหว่าง มือขวากับสีข้างด้านขวา, และมือซ้ายกับสีข้างด้านซ้าย.

ปาทนฺตรนฺติ อุภินฺนํ ปาทานํ เวมชฺฌํ. อุทรนฺตรนฺติ นาภิฏฺฐานสณฺฐิตํ กุจฺฉิเวมชฺฌํ, อุทรสฺส วา อพฺภนฺตรํ. กณฺณนฺตรนฺติ กณฺณฉิทฺทํ. อิติ-สทฺโท อาทิอตฺโถ, เตน นาสจฺฉิทฺทาทีนมฺปิ สงฺคโห ทฏฺฐพฺโพ. อกฺขีนํ, มุขสฺส จ วเสนาปิ วิวรํ ลพฺภเตวาติ ทสฺเสตุํ "อกฺขีนมฺปิ"ติอาทิ วุตฺตํ.

คำว่า ระหว่างเท้า คือตรงระหว่างกลางแห่งเท้า ๒ ข้าง. คำว่า ระหว่างท้อง คือ ตรงกลางท้องที่รู้กันว่าเป็นฐานสะดือ, หรือว่า ภายในท้อง. คำว่า ระหว่างหู ได้แก่ช่องหู. อิติศัพท์ มีอรรถว่า อาทิ (เป็นต้น), ด้วย อิติศัพท์นั้น พึงเห็นว่า สงเคราะห์เอาแม้ช่องจมูกเป็นต้น. เพื่อแสดงว่า ยังได้ที่เป็นช่องแม้โดยเกี่ยวกับตา, และปากทีเดียว ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "(ภาวะที่หลับตา...) แม้แห่งตาทั้งสอง" ดังนี้เป็นต้น.

สมนฺตโตติ เอวํ สนฺธิอาทิโต อุทฺธุมาตกํ ววฏฺฐเปนฺตสฺส เจ นิมิตฺตํ อุปฏฺฐาติ,

คำว่า โดยรอบตัว ความว่า ท่านอาจารย์ประสงค์แสดงวิธีกำหนด ว่า ถ้าหาก

อิจฺเจตํ กุสลํ. โน เจ, สมนฺตโต วฏฺฏุรเปตพฺพนฺติ วฏฺฏราปนวิธึ ทสฺเสตุํ "สกลสรีเร"ติอาทิ วุตฺตํ. ตตฺถ ญาณํ จาเรตฺวาติ สพฺพตฺถกเมว สรีรํ อาวชฺชิตฺวา ตตฺถ ปฏิกูลาการสหิตํ อุทฺธุมาตกภาวํ อารพฺภ นิรนฺตรํ ภาวนาญาณํ ปวตฺเตตฺวา.

ว่า เมื่อพระโยคีกำหนดอุทธุมาตกอสุภ โดยที่ต่อเป็นต้น ตามประการดังกล่าวมานี้ นิมิตปรากฏได้ไซร้, อย่างนี้นี่ ก็เป็นการดี. ถ้าหากว่าปรากฏไม่ได้, ก็ควรกำหนดโดยรอบตัว ดังนี้ จึงกล่าวว่า "(พึงทำญาณให้เที่ยวไป) ในสรีระทั้งสิ้น" ดังนี้ เป็นต้น. ในคำเหล่านั้น คำว่า ทำญาณให้เที่ยวไป คือ นึกถึงสรีระทั่วทุกส่วนนั่นเทียว แล้วทำภาวนาญาณให้เป็นไปไม่ขาดสาย ปรารภถึงภาวะที่ขึ้นพอง อันเป็นไปพร้อมกับอาการที่เป็นปฏิกูลในสรีระนั้น.

ยํ ฐานนฺติ เอวํ ปน ญาณํ จาเรนฺตสฺส ตสฺมึ สรีเร โย ปเทโส วิภูโต หุตฺวา อุทฺธุมาตกากาเรน วิภูตภาเวน อุปฏฺฐาติ. อุทรปริโยสานํ อุปริมสรีรํ.

คำว่า ที่ส่วนใด ความว่า ก็เมื่อพระโยคีทำญาณให้เที่ยวไปอยู่อย่างนี้ ส่วนใดในสรีระนั้น ปรากฏเป็นส่วนที่ชัดเจน คือโดยภาวะที่ชัดเจน ด้วยอาการที่ขึ้นพอง. ชื่อว่า ส่วนที่สุดลงแค่ท้อง ได้แก่ สรีระท่อนบน.

วินิจฺฉยกถาวณฺณนา

๑๑๓. วินิจฺฉยกถาติ วินิจฺฉยสหิตา อตฺถวณฺณนา.[1] ยถาวุตฺตนิมิตฺตคฺคาหวเสนาติ วณฺณาทิโต, สนฺธิอาทิโต จ วุตฺตปฺปการอุทฺธุมาตกนิมิตฺตคฺคหณวเสน. สุฏฺฐุ นิมิตฺตํ คเหตพฺพนฺติ[2] ยถา อุคฺคหนิมิตฺตํ อุปฏฺฐหติ, เอวํ สมฺมเทว อสุภนิมิตฺตํ คเหตพฺพํ. อิทานิ ตเมว นิมิตฺตสฺส สุฏฺฐุคหณาการํ อุปทิสนฺโต "สตึ สุปฏฺฐิตํ กตฺวา"ติอาทิมาห.

พรรณนาวินิจฉัยกถา

๑๑๓. คำว่า วินิจฉัยกถา ได้แก่ คำพรรณนา(อธิบาย)ความ ประกอบการวินิจฉัย. คำว่า โดยเกี่ยวกับเป็นการถือเอานิมิตตามที่กล่าวแล้ว คือ โดยเกี่ยวกับเป็นการถือเอาอุทธุมาตกนิมิต ซึ่งมีประการอันได้กล่าวแล้ว โดยสีเป็นต้น, และโดยที่ต่อเป็นต้น. คำว่า พึงถือเอานิมิตไว้ด้วยดี คือ พึงถือเอาอสุภนิมิต โดยชอบทีเดียว โดยประการที่อุคคหนิมิตจะปรากฏได้. บัดนี้ท่านอาจารย์ เมื่อจะชี้ถึงอาการที่ถือเอาไว้ด้วยดีซึ่งนิมิต นั้นนั่นแหละ จึงกล่าวว่า "กระทำสติให้เข้าไปตั้งไว้ดี" ดังนี้เป็นต้น.

ตตฺถ เอวํ ปุนปฺปุนํ กโรนฺเตนาติ ยถา "อิมาย ปฏิปทาย ชรามรณโต มุจฺจิสฺสามี"ติ สญฺชาตาทเรน สติสมฺปชญฺญญฺจ สุฏฺฐุ

ในคำเหล่านั้น คำว่า เมื่อกระทำอยู่ซ้ำ ๆ ซาก ๆ อย่างนี้ ความว่า พระโยคีผู้เกิดความเอื้อเฟื้อว่า "เราจักพ้นจากชรามรณะ

---

[1] สี. ม. อตฺถกถา อตฺถวณฺณนา.

[2] ฉ. คณฺหิตพฺพนฺติ.

อุปฏฺฐเปตฺวา อุทฺธุมาตกอสุภํ ปฐมํ อาวชฺชิตํ, เอวํ ปุนปฺปุนํ[๑] ตตฺถ อาวชฺชนํ กโรนฺเตน. สาธุกํ อุปธาเรตพฺพญฺเจว ววฏฺฐเปตพฺพญฺจาติ สกฺกจฺจํ สติยา สลฺลกฺเขตพฺพญฺเจว ปญฺญาย นิจฺเฉตพฺพญฺจ.

ได้ด้วยปฏิปทานี้" ดังนี้ เข้าไปตั้งสติและสัมปชัญญะไว้ด้วยดี แล้วนึกถึงอุทธุมาตก-อสุภเป็นครั้งแรก โดยอาการใด, ก็กระทำการนึกไป ในอุทธุมาตกอสุภนั้น ซ้ำ ๆ ซาก ๆ โดยอาการนั้น. คำว่า ก็จะพึงทรงจำไว้และพึงกำหนดไว้ด้วยดี คือ จะพึงกำหนดไว้ด้วยสติ และจะพึงตัดสินด้วยปัญญา อย่างเคารพ.

สติ หิ "ธารณา"ติ นิทฺทิฏฺฐา, ธารณญฺเจตฺถ สลฺลกฺขณํ. ปญฺญา "ปวิจโย"ติ นิทฺทิฏฺฐา, ปวิจโย เจตฺถ นิจฺฉโยติ[๒]. อถวา อุปธาเรตพฺพนฺติ สติปุพฺพงฺคมาย ปญฺญาย อุปลกฺเขตพฺพํ. น หิ กทาจิ สติรหิตา ปญฺญา อตฺถิ. ววฏฺฐเปตพฺพนฺติ ปญฺญาปุพฺพงฺคมาย สติยา นิจฺฉิตพฺพํ[๓].

จริงอยู่ ท่านแสดงไขสติไว้ว่า "เป็นความทรงจำ", และ ความทรงจำ ในที่นี้ ได้แก่ ความหมายไว้ได้. ท่านแสดงไขปัญญาไว้ว่า "เป็นความกำหนด", และความกำหนด ในที่นี้ ได้แก่ การตัดสินได้. อีกนัยหนึ่ง คำว่า พึงทรงจำไว้ ได้แก่ พึงเข้าไปหมายไว้ด้วยปัญญา ที่มีสติเป็นประธาน. ด้วยว่า ปัญญาที่เว้นสติ ในกาลไหน ๆ หา-

---

[๑] ก. สมฺมเทว.
[๒] อภิ. สํ. ๓๔/๒๐.
[๓] ฉ. นิจฺฉินิตพฺพํ.

มีไม่. คำว่า พึงกำหนดไว้ คือ พึงตัดสินด้วยสติที่มีปัญญาเป็นประธาน.

ปญฺญาสหิตา เอวํ หิ สติ อิธาธิปฺเปตา, น ตพฺพิรหิตา. อกฺขิอปางฺคาทิวเสนาปิ[๑] โอโลกนํ อตฺถีติ "อุมฺมีเลตฺวา โอโลเกตฺวา"ติ วุตฺตํ. เตน ปริพฺยตฺตเมว โอโลกนํ ทสฺเสติ. เอวํ ปุนปฺปุนํ กโรนฺตสฺสาติ วุตฺตปฺปกาเรน จกฺขุํ อุมฺมีเลตฺวา โอโลกนํ, นิมฺมีเลตฺวา อาวชฺชนญฺจ อปราปรํ อเนกวารํ กโรนฺตสฺส.

เพราะว่า ในที่นี้ประสงค์เอาสติที่เป็นไปพร้อมกับปัญญาเท่านั้น, มิได้ประสงค์เอาสติที่เว้นปัญญานั้น. การแลดูย่อมมีได้ แม้โดยเกี่ยวกับการใช้หางตาเป็นต้น เพราะ-เหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "ลืมตาดู" ดังนี้. ด้วยคำว่า ลืมตาดูนั้น ท่านแสดงถึงการดูที่ชัดเจนนั่นเอง. คำว่า เมื่อกระทำอยู่ซ้ำ ๆ ซาก ๆ อย่างนี้ ความว่า เมื่อพระโยคีกระทำการลืมตาดู, และการหลับตานึกถึงสิ้นหลายวาระติดต่อกันไป ตามประการที่กล่าวแล้ว.

อุคฺคหนิมิตฺตนฺติ อุทฺธุมาตเก อุคฺคหนิมิตฺตํ. สุคฺคหิตนฺติ สุฏฺฐุ คหิตํ. ยถา น วินสฺสติ น ปมุฏฺฐํ โหติ, เอวํ คหิตํ. เอกสทิสนฺติ สมานสทิสํ. สมานฏฺโฐ หิ อยํ เอก-สทฺโท,

คำว่า อุคคหนิมิต ได้แก่ อุคคหนิมิตในอุทธุมาตกอสุภ. บทว่า สุคฺคหิตํ แปลว่า เป็นอันเธอถือเอาได้ดี. คือ เป็นอันเธอถือเอาโดยประการที่มันจะไม่พินาศไป ไม่

---

[๑] ฉ. อทฺธกฺขิอปงฺคาทิวเสนาปิ.

ยถา "อริยวินเยติ วา, สปฺปุริสวินเยติ วา, เอกเสเส เอเกกฏฺเจ สเม สภาเค ตชฺชาเต หญฺเญวา"ติ.[๑]

เป็นอันหลงลืมไป. บทว่า เอกสทิสํ (เหมือนเป็นอันเดียวกัน) คือเสมอเหมือนกัน. เพราะ เอกศัพท์ นี้ มีอรรถว่าเสมอ, เหมือนอย่าง คำว่า "อริยวินเยติ วา, สปฺปุริสวินเยติ วา, เอกเสเส เอเกกฏฺเจ สเม สภาเค ตชฺชาเต หญฺเญว" (คำว่า ในวินัยของพระอริยะก็ดี, คำว่า ในวินัยของสัตบุรุษก็ดี นั้นั้น มีอรรถเป็นอันเดียวกัน เสมอกัน มีส่วนเหมือนกัน เกิดเป็นอันนั้น อันนั้นนั่นแหละ) ดังนี้.

อาคมนกาเลติ วิหารโต สุสานํ อุทฺทิสฺส อาคมนกาเล. วุตฺตนเยเนวาติ อติเทสวเสน ทีปิตมฺปิ อตฺถํ "เอกเกนา"ติ-อาทินา สรุปฺปโต[๒] ทสฺเสติ. ตตฺถ ตเทว กมฺมฏฺฐานนฺติ อุทฺธุมาตกกมฺมฏฺฐานํ.

คำว่า ในเวลามา คือ ในเวลามาจากวิหารมุ่งสู่ป่าช้า. คำว่า ตามนัยดังได้กล่าวแล้วนั่นเทียว ท่านแสดงอรรถแม้ที่ได้แสดงไว้แล้ว โดยเกี่ยวกับเป็นคำชี้แจง โดยสรุปด้วยคำว่า "พึงเป็นคนเดียว" เป็นต้น. ในคำเหล่านั้น คำว่า (มนสิการ) กรรมฐาน

---

[๑] ฉ. เอเสเส เอเก เอกฏฺเจ สเม สมภาเค ตชฺชาเต ตญฺเญวาติ.

[๒] ฉ. สรูปโต.

นั้นนั่นแหละ คือ (มนสิการ) อุทธุมาตก-กรรมฐาน.

มูลกมฺมฏฺฐานนฺติ เอเก, ตทยุตฺตํ. อุปฏฺฐิตนิมิตฺตํ หิ กมฺมฏฺฐานํ วิสฺสชฺเชตฺวา กมฺมฏฺฐานนฺตรมนสิกาโร รญฺโญ รชฺชํ ฉฑฺเฑตฺวา วิเทสคมนํ วิยาติ. อาคเตนาติ อตฺตโน วสนฏฺฐานํ อาคเตน.

อาจารย์พวกหนึ่งว่า (มนสิการ) มูล-กรรมฐาน, คำนั้น ไม่ถูกต้อง. เพราะว่า พระโยคี ปล่อยกรรมฐาน ซึ่งมีนิมิตอันปรากฏ แล้วไปมนสิการกรรมฐานอื่น ก็เปรียบประดุจพระราชาทรงทอดทิ้งราชสมบัติ เสด็จไปสู่ต่างประเทศเสียฉะนั้นแล. คำว่า (พระโยคีผู้...) มาถึง คือมาถึงสถานที่อยู่ของตน.

๑๑๔. อเวลายนฺติ สญฺฌาเวลาทิ-อยุตฺตเวลายํ. วิภจฺฉนฺติ วิรูปํ. เภรวา-รมฺมณนฺติ เวตาลสทิสํ[๑] ภยานกํ วิสยํ. วิกฺขิตฺตจิตฺโตติ ภีรุกปุริโส วิย ปิสาจาทึ ทิสฺวา จิตฺตวิกฺเขปํ ปตฺโต. อุมฺมตฺตโก วิยาติ ยกฺขุมฺมตฺตโก วิย เอกจฺโจ โหติ. ฌานวิพฺภนฺตโกติ ฌานโต วิจฺจุตโก สีลวิพฺภนฺตกมนฺตวิพฺภนฺตกา วิย.

๑๑๔. บทว่า อเวลายํ คือ ในเวลาที่ไม่สมควร มีเวลาโพล้เพล้เป็นต้น. บทว่า วิภจฺฉํ แปลว่า น่าเกลียด. คำว่า อารมณ์ที่น่ากลัว คืออารมณ์ที่น่ากลัว เหมือนเวตาล (ภูตผีชนิดหนึ่ง). คำว่า มีจิตพล่านไป คือถึงความพล่านไปแห่งจิต ดุจคนขี้ขลาดเห็นปีศาจเป็นต้นเข้า ฉะนั้น. คำว่า เหมือนเป็นบ้า คือบางคนเป็นเหมือนยักษ์บ้า. บทว่า ฌาน-

---

[๑] เวตาโล ปเนตฺถ ภูตวิเสโส โหติ.

วิพฺภนฺตโก ได้แก่ เคลื่อนจากฌาน ดุจคนที่ชื่อว่า สีลวิพฺภนฺตก (เคลื่อนจากศีล) มนฺตวิพฺภนฺตก (เคลื่อนจากมนต์) ฉะนั้น.

สนฺถมฺภิตฺวาติ อุปฺปนฺนปริตฺตาสวูปสมเนน วิคตฉมฺภิตตฺตาย[1] นิจฺจโล หุตฺวา. สตึ สูปฏฺฐิตนฺติอาทิ สนฺถมฺภนสฺส อุปายทสฺสนตฺถํ.[2] มตสรีรํ อุฏฺฐหิตฺวา อนุพนฺธนกํ นาม นตฺถิ อสติ ตาทิเส มนฺตปฺปโยเค.

คำว่า แข็งใจ คือ เป็นผู้ไม่หวั่นไหว เพราะปราศจากความหวั่นไหว โดยการสงบความสะดุ้งกลัวที่เกิดขึ้นแล้วเสียได้. คำว่า ทำสติให้เข้าไปตั้งไว้ได้ดี เป็นต้น ท่านกล่าวไว้ เพื่อแสดงอุบายแข็งใจ. เมื่อไม่มีความพยายามในการแนะนำ (สอน) ตน เช่นว่าขึ้นชื่อว่า ร่างของคนตาย ที่จะลุกขึ้นติดตามใครได้ หามีไม่ นั้น.

โสปิ อุทฺธุมาตกาทิภาวมฺปตฺเต อวินฏฺเฐ รูเป[3] เอว อิชฺฌติ, ตถา เทวตาวิคฺคโห, น เอวรูเปติ อธิปฺปาโย. สณฺโฐติ ภาวนาปริกมฺมสณฺฐาย[4] ชาโต. ตโต เอว

อาการที่ลุกขึ้นติดตามแม้นั้น ย่อมสำเร็จในรูปที่ยังไม่พินาศ คือยังไม่ถึงความเป็นอสุภขึ้นพองเป็นต้นได้ทีเดียว อธิบายว่า ในร่างกายที่มีสภาพอย่างนี้ (คือขึ้นพอง) จะ

---

[1] ฉ. วิคตกมฺปตาย.
[2] ฉ. อุปายทสฺสนํ.
[3] ฉ. อวินฏฺฐรูเป.
[4] ฉ. ปริกปฺปสณฺฐาย.

คุณสุชาติ เหลืองอ่อน และครอบครัวญาติ-เพื่อน-ครู
และนักเรียนโรงเรียนพนัสศึกษาลัย สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

สญฺญาสมฺภโว สญฺญามตฺตสมุฏฺฐาโน.

มีอาการนั้น เหมือนอย่างจะเป็นร่างของเทวดาได้ ก็หาไม่. คำว่า อันเกิดจากสัญญา คือ อันเกิดจากสัญญาในบริกรรมแห่งภาวนา. เพราะเหตุนั้นนั่นเอง จึงชื่อว่า เป็นเพราะสัญญา คือมีเพียงสัญญาเป็นสมุฏฐาน.

ตาสํ วิโนเทตฺวาติ นิมิตฺตุปฏฺฐานนิมิตฺตํ อุปฺปนฺนจิตฺตสนฺตาสํ วุตฺตปฺปกาเรน วิโนเทตฺวา วูปสเมตฺวา. "อิทานิ ตว ปริสฺสโม สผโล ชาโต"ติ หาสํ ปีตึ ปโมทนํ อุปฺปาเทตฺวา. จิตฺตํ สญฺจาราเปตพฺพนฺติ[๑] ภาวนาจิตฺตํ ปวตฺเตตพฺพํ มนสิกาตพฺพํ.

คำว่า บรรเทาความสะดุ้งกลัวเหล่านั้น คือบรรเทา ได้แก่สงบ ความหวาดกลัวแห่งจิตที่เกิดขึ้น อันมีความปรากฏแห่งนิมิตเป็นเหตุ โดยประการที่ได้กล่าวแล้ว. ทำความบันเทิง คือความอิ่มเอิบใจ ความรื่นเริงใจให้เกิดขึ้น ด้วยคิดว่า "บัดนี้ความพยายามของเจ้า เกิดมีผลขึ้นแล้ว" ดังนี้. คำว่า พึงทำจิตให้สัญจรไป ได้แก่ พึงทำภาวนาจิตให้เป็นไป คือพึงมนสิการ.

นิมิตฺตคฺคาหนฺติ นิมิตฺตสฺส อุคฺคณฺหนํ, อุคฺคหนิมิตฺตํ. สมฺปาเทนฺโตติ สาเธนฺโต นิปฺผาเทนฺโต. กมฺมฏฺฐานํ อุปนิพนฺธตีติ

คำว่า การถือเอานิมิต ได้แก่ การเรียนเอานิมิต, ได้แก่อุคคหนิมิต. คำว่า เมื่อทำให้ถึงพร้อมอยู่ คือ เมื่อทำให้สำเร็จ

---

๑ ฉ. สญฺจราเปตพฺพํ.

ภาวนํ ยถาวุตฺเต นิมิตฺเต อุปเนนฺโต นิพนฺธติ. โยคกมฺมํ หิ โยคิโน สุขวิเสสานํ การณภาวโต "กมฺมฏฺฐานนฺ"ติ อธิปฺเปตํ, โยคกมฺมสฺส วา ปวตฺติฏฺฐานตาย ยถา-อุปฏฺฐิตนิมิตฺตํ กมฺมฏฺฐานํ, ตํ ภาวนาจิตฺเต อุปนิพนฺธติ.

อยู่ ได้แก่เมื่อทำให้ได้ผลอยู่. คำว่า เข้าไปผูกกรรมฐานไว้ คือนำภาวนาเข้าไปผูกไว้ในนิมิตตามที่กล่าวแล้ว. ก็การบำเพ็ญเพียรท่านประสงค์ว่า "กรรมฐาน" เพราะความเป็นเหตุแห่งสุขวิเศษของพระโยคี, อีก-อย่างหนึ่ง นิมิตตามที่ปรากฏแล้ว ก็ชื่อว่ากรรมฐาน เพราะความเป็นที่ตั้งแห่งความเป็นไปของการบำเพ็ญเพียร, พระโยคีย่อมเข้าไปผูกกรรมฐาน คือนิมิตนั้น ไว้ในภาวนาจิต.

ตํ ปนสฺส อุปนิพนฺธนํ สนฺธาย จิตฺตํ สญฺจราเปตพฺพํ. เอวํ วิเสสมธิคจฺฉตีติ วุตฺตนฺติ ทสฺเสนฺโต "ตสฺส หี"ติอาทิมาห. ตตฺถ ตสฺสาติ โยคิโน, ตสฺส วา อุทฺธุมาตกาสุภสฺส. มานสํ จาเรนฺตสฺสาติ ภาวนาจิตฺตํ อปราปรํ ปวตฺเตนฺตสฺส, อุคฺคหนิมิตฺตํ ปุนปฺปุนํ มนสิกโรนฺตสฺสาติ อตฺโถ.

ท่านอาจารย์ เมื่อจะแสดงว่า ก็คำว่า ทำจิตให้สัญจรไป. เธอจะบรรลุคุณวิเศษได้ก็โดยประการอย่างนี้ ดังนี้ พระอรรถ-กถาจารย์ กล่าวหมายเอาความเข้าไปผูกไว้ซึ่งนิมิตนั้นนั้น ดังนี้ จึงกล่าวว่า "ตสฺส หิ" เป็นต้น. ในบทเหล่านั้น บทว่า ตสฺส แปลว่าแก่พระโยคี, หรือแปลว่าแห่งอุทธุมาตกอสุภนั้น. คำว่า แก่เธอผู้ทำจิตให้เที่ยวไป คือแก่เธอผู้ทำภาวนาจิตให้เป็นไป สืบต่อกันไป,

ความว่า แก่เธอผู้มนสิการอยู่บ่อย ๆ ซึ่งอุคคหนิมิต.

๑๑๕. "วีถิสมฺปฏิปาทนตฺถา"ติ ปทสฺส "กมฺมฏฺฐานวีถิยา สมฺปฏิปาทนตฺถา"ติ อตฺถํ วตฺวา ตํ ปน กมฺมฏฺฐานวีถึ, ตสฺสา จ สมฺปฏิปาทนวิธึ วิตฺถารโต ทสฺเสตุํ "สเจ หี"ติอาทิ วุตฺตํ. ตตฺถ กตมีติ ปกฺขสฺส กตมึ, กึ ทุติยา, ตติยาทีสุ วา อญฺญตราติ อตฺโถ.

๑๑๕. สำหรับบทว่า "วีถิสมฺปฏิปาทนตฺถา" ท่านอาจารย์ครั้นบอกความหมายไว้ว่า "ได้แก่ มีการยังวิถีแห่งกรรมฐานให้ดำเนินไปโดยชอบเป็นผล" ดังนี้แล้ว แต่เพื่อจะแสดงวิถีแห่งกรรมฐานนั้น, และวิธียังวิถีแห่งกรรมฐานนั้น ให้ดำเนินไปโดยชอบโดยพิสดาร จึงกล่าวว่า "จริงอยู่ ถ้าหากว่า" ดังนี้ เป็นต้น. ในคำเหล่านั้น คำว่า เป็นดิถีที่เท่าไร ความว่า เป็นดิถีที่เท่าไร แห่งปักษ์, ที่ ๒ หรือ, หรือว่าที่ ๓ เป็นต้น อย่างใดอย่างหนึ่ง.

ตุณฺหีภูเตน คนฺตุํ น วฏฺฏตีติ ปุจฺฉนฺตานํ จิตฺตสฺส อญฺญถตฺตปริหรณตฺถํ. อปฺปสนฺนานํ หิ ปสาทาย, ปสนฺนานํ จ ภิยฺโยภาวาย สาสนสมฺปฏิปตฺติ. นสฺสตีติ น ทิสฺสติ, น อุปฏฺฐาตีติ อตฺโถ. "อาคนฺตุกปฏิสนฺถาโร กาตพฺโพ"ติ อิมินา อาคนฺตุกวตฺตํ เอกเทเสน

ชื่อว่า การที่ภิกษุเป็นผู้นิ่งเฉย เดินไปย่อมไม่ควร ก็เพื่อป้องกันความที่จิตของบุคคลผู้ถามเป็นประการอื่น (ป้องกันความที่จิตของผู้ถามจะเข้าใจผิดเป็นอย่างอื่น). เป็นความจริงว่า การปฏิบัติชอบในพระศาสนา ย่อมเป็นไป เพื่อทำบุคคลผู้ยังไม่เลื่อมใสให้

ทสฺสิตนฺติ "อวเสสานิปี"ติ วตฺวา อาคนฺตุก-วตฺตํ ปริปุณฺณํ คเหตุํ ปุน อาคนฺตุกคฺคหณํ กตํ.

เลื่อมใส, และเพื่อทำบุคคลผู้เลื่อมใสแล้วให้เลื่อมใสยิ่ง ๆ ขึ้นไป. คำว่า จะเสื่อมไป คือจะไม่เห็น, ความว่า จะไม่ปรากฏ. ด้วยคำว่า "ต้องทำอาคันตุกปฏิสันถาร" นี้ เป็นอันท่านแสดงอาคันตุกวัตรไว้ โดยส่วนหนึ่ง เพราะเหตุนั้น ท่านกล่าวว่า "แม้วัตรที่เหลือ" ดังนี้แล้ว ก็ยังกระทำศัพท์ว่า อาคันตุกะอีก เพื่อจะถือเอาอาคันตุกวัตรให้บริบูรณ์.

คมิกวตฺตาทีนีติ อาทิ-สทฺเทน อาวาสิก-อนุโมทนปิณฺฑจาริกอารญฺญิกเสนาสนวจฺจกุฏิ-วตฺตาทีนํ[1] สงฺคโห ทฏฺฐพฺโพ. วตฺตกฺขนฺธเก[2]หิ อาคตานิ มหาวตฺตานิ อิธ "ขนฺธกวตฺตานี"ติ วุตฺตานิ. ตชฺชนียกมฺมกตา-ทิกาเล, ปน ปาริวาสิกาทิกาเล จ จริตพฺพานิ อิมสฺส ภิกฺขุโน อสมฺภวโต อิธ นาธิปฺเปตานิ.

ในบทว่า คมิกวตฺตาทีนิ (คมิกวัตรเป็นต้น) ด้วยอาทิศัพท์ (ที่แปลว่าเป็นต้น) พึงเห็นว่าสงเคราะห์เอาอาวาสิกวัตร (วัตรของภิกษุผู้อยู่ประจำอาวาส) อนุโมทนวัตร (วัตรคือการทำอนุโมทนา) ปิณฑจาริกวัตร (วัตรของภิกษุผู้เที่ยวบิณฑบาต) อารัญญิกวัตร (วัตรของภิกษุผู้อยู่ป่า) เสนาสนวัตร (วัตรที่ต้องทำเกี่ยวกับเสนาสนะ) วัจจกุฎิวัตร

---

[1] ฉ. อาวาสิกอนุโมทนปิณฺฑจาริกอนุโมทน-ปิณฺฑจาริกอารญฺญิก...ทีนํ.

[2] วิ. จุ. ๗/๒๑๓.

(วัตรที่ต้องทำเกี่ยวกับเว็จกุฎี) เป็นต้น. ก็วัตรใหญ่ ๆ ที่มาแล้วในหมวด วัตตขันธกะ ท่านเรียกในที่นี้ว่า "ขันธกวัตร". ส่วนวัตรที่ต้องประพฤติ ในเวลาที่ถูกทำตัชชนียกรรม (การกำหราบ) เป็นต้น, และในเวลาที่เป็นภิกษุผู้อยู่ปริวาสเป็นต้น ท่านมิได้ประสงค์เอาในที่นี้ เพราะไม่มีแก่ภิกษุรูปนี้.

นิมิตฺตํ วา อนฺตรธายตีติ สุสาเน ฐิตํ อสุภนิมิตฺตํ อุทฺธุมาตกภาวาปคเมน อนฺตรธายติ. เตนาห "อุทฺธุมาตกนฺ"ติอาทิ. ตสฺมาติ เตน การเณน, อิมสฺส กมฺมฏฺฐานสฺส ทุลฺลภตฺตาติ อตฺโถ. นิสีทิตฺวา ปจฺจเวกฺขิตพฺโพติ สมฺพนฺโธ.

คำว่า หรือนิมิตเลือนหายไป ความว่า นิมิตคืออสุภซึ่งตั้งอยู่ที่ป่าช้า ย่อมเลือนหายไปโดยการหมดความเป็นอสุภขึ้นพอง. เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "อุทฺธุมาตกอสุภ" ดังนี้เป็นต้น. บทว่า ตสฺมา แปลว่า เพราะเหตุนั้น, ความว่า เพราะความที่กรรมฐานนี้หาได้ยาก. เชื่อมความว่า นิสีทิตฺวา ปจฺจเวกฺขิตพฺโพ.

นิมิตฺตํ คเหตุํ คมเน วิย นิมิตฺตํ คเหตฺวา นิวตฺตเนปิ ยถาสลฺลกฺขิตทิสาทิปจฺจเวกฺขณํ ยาว นิมิตฺตวินาสา ปวตฺติตกิริยาย อวิจฺเฉเทน อุปธารณตฺถํ.

การพิจารณาทิศเป็นต้น ตามที่ได้สังเกตไว้แล้ว แม้ในคราวที่ถือเอานิมิตได้แล้วกลับมา ก็เหมือนอย่างในคราวไป เพื่อจะถือเอานิมิต ย่อมมีเพื่อประโยชน์แก่การ

จำได้ โดยไม่ขาดตอน ซึ่งกิริยาที่ทำให้เป็นไป จนกระทั่งถึงคราวนิมิตเสื่อม.

สติ หิ ตสฺส นิรนฺตรูปธารเณ วิหารํ ปวิสิตฺวา นิสินฺนกาเล กมฺมฏฺฐานสฺส อุปฏฺฐิตาการโร สมถนิมิตฺตคฺคหเณ จิตฺตสฺส สมาหิตาการโร วิย ปากโฏ หุตฺวา อุปติฏฺเฐยฺยาติ. เตนาห "ตสฺเสวํ ฯเปฯ วีถึ ปฏิปชฺชตี"ติ. ปุริมากาเร[๑] นิมิตฺตสฺส ปากฏภาเวน อุปฏฺฐิตตฺตา ปุริมากาเรเนว กมฺมฏฺฐานมนสิการโร ภาวนาวีถึ ปฏิปชฺชติ.

จริงอยู่ เมื่อมีความจำได้ติดต่อ อาการที่กรรมฐานปรากฏ ในเวลาที่ภิกษุนั้น เข้าไปยังวิหารแล้วนั่งอยู่ พึงปรากฏได้ชัดเจน เหมือนอย่างอาการที่จิตตั้งมั่น ในคราวถือเอาสมถนิมิต ฉะนั้นแล. เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "เมื่อเธอนั้นพิจารณาไปอย่างนี้ ฯลฯ กรรมฐานก็ย่อมดำเนินสู่วิถีโดยอาการเหมือนอย่างอาการแรก นั่นเทียว" ดังนี้. ความว่า การมนสิการกรรมฐาน ย่อมดำเนินสู่วิถีแห่งภาวนาได้ โดยอาการแรกนั่นเอง เพราะในอาการแรกนิมิตปรากฏโดยภาวะที่ชัดเจน.

๑๑๖. อุทฺธุมาตกํ นาม อติวิย อสุจิทุคฺคนฺธเชคุจฺฉปฏิกูลํ วิภจฺฉํ, ภยานกํ จ เอวรูเป อารมฺมเณ ภาวนมนุยุญฺชนฺตสฺส เอวํ

๑๑๖. ท่านอาจารย์ประสงค์แสดงว่า ขึ้นชื่อว่า อสุภขึ้นพอง ไม่สะอาด มีกลิ่นเหม็น น่ารังเกียจเป็นปฏิกูล น่าขยะแขยง, และ

---

[๑] ฉ. ปุริมากาเรน.

อาพนฺธปริกมฺมสฺส ถิรีภูตสฺเสว โยคิโน อธิปฺปาโย สมิชฺฌตีติ ทสฺเสตุํ "อานิสํส-ทสฺสาวี"ติอาทิ วุตฺตํ.

น่ากลัวเกินจะเปรียบได้ ในอารมณ์ที่เป็นเช่นนี้ เฉพาะพระโยคีผู้ประกอบภาวนาเนือง ๆ ซึ่งเป็นผู้มั่นคงต่อบริกรรมอันผูกไว้มั่นเท่านั้น จึงจะสำเร็จความประสงค์ได้อย่างนี้ ดังนี้ จึงกล่าวว่า "เป็นผู้เล็งเห็นอานิสงส์" ดังนี้เป็นต้น.

เอวนฺติ เอวเมว วุตฺตาการเรนว อานิสํสทสฺสาวินา. ตํ รกฺเขยฺยาติ "อทฺธา อิมินา สุขํ ชีวิสฺสามี"ติ อตฺตโน ชีวิตํ วิย ตํ มณิรตนํ รกฺเขยฺย. จตุธาตุกมฺมฏฺฐานิโกติ-อาทิ เนสํ กมฺมฏฺฐานานํ สุลภตาทสฺสนํ.

คำว่า (เล็งเห็นอานิสงส์) อย่างนี้ คือ เป็นผู้เล็งเห็นอานิสงส์อย่างนี้นั่นเอง คือตามอาการที่ได้กล่าวแล้วนั่นเอง. คำว่า รักษาแก้วมณีนั้นไว้ ความว่า เพราะคิดว่า "เราจักอยู่เป็นสุขได้ ด้วยสิ่งนี้เป็นแน่แท้" ดังนี้ จึงรักษาแก้วมณีนั้นไว้ ดุจรักษาชีวิตของตน. คำว่า พระโยคีผู้บำเพ็ญจตุธาตุ-กรรมฐานเป็นต้น เป็นคำแสดงถึงความที่กรรมฐานเหล่านั้น หาได้ง่าย.

ตตฺถ จตุธาตุกมฺมฏฺฐานิโกติ จตุธาตุ-กมฺมฏฺฐานํ วา ตตฺถ วา นิยุตฺโต จตุธาตุกมฺมฏฺฐานํ วา ปริหรนฺโต. อิตรานีติ วุตฺตาวสิฏฺฐานิ อนุสฺสติพฺรหฺมวิหาราทีนิ. ตํ

ในคำเหล่านั้น พระโยคีผู้มีธาตุ ๔ เป็นกรรมฐาน หรือประกอบในจตุธาตุกรรมฐานนั้น หรือบริหารจตุธาตุกรรมฐาน ชื่อว่าผู้บำเพ็ญจตุธาตุกรรมฐาน. คำว่า กรรม-

นิมิตฺตนฺติ ตํ ยถาลทฺธํ อุคฺคหนิมิตฺตํ. "รกฺขิตพฺพนฺ"ติ วตฺวา รกฺขนวิธึ ปุน ทสฺเสตุํ "รตฺติฏฺฐาเน"ติอาทิ วุตฺตํ.

ฐานนอกนี้ ได้แก่ กรรมฐานมีพวกอนุสติ พรหมวิหารเป็นต้น อันเหลือจากที่กล่าวแล้ว. คำว่า (รักษา) นิมิตนั้น คือ อุคคหนิมิต ตามที่ได้แล้วนั้น. ท่านอาจารย์ ครั้นกล่าวว่า "พึงรักษา" ดังนี้แล้ว ประสงค์แสดงวิธีรักษา อีก จึงกล่าวว่า "ในสถานที่พักกลางคืน" ดังนี้เป็นต้น.

๑๑๗. นานา กรียติ เอเตนาติ นานากรณํ, เภโท. วิภจฺฉํ เภรวทสฺสนํ หุตฺวา อุปฏฺฐาติ มนสิการสฺส อนุฬารตาย, อนุปสนฺตตาย จ อารมฺมณสฺส. ตพฺพิปริยายโต "ปฏิภาคนิมิตฺตํ ถูลงฺคปจฺจงฺคปุริโส วิย อุปฏฺฐาตี"ติ อาเนตฺวา สมฺพนฺธิตพฺพํ.

๑๑๗. ชื่อว่า นานากรณํ เพราะอรรถว่า เป็นเครื่องกระทำให้แตกต่างกัน, ได้แก่ ความแตกต่างกัน. ชื่อว่า ปรากฏเป็นร่างที่น่าขยะแขยง แสดงความน่ากลัว ก็เพราะความที่มนสิการหาความชื่นชมมิได้, และเพราะความที่อารมณ์ไม่สงบ. พึงนำคำเข้ามาเชื่อมกันว่า "ปฏิภาคนิมิต ปรากฏเป็นดุจบุรุษผู้มีอวัยะใหญ่น้อยอ้วนพี" ดังนี้ โดยปริยายตรงข้ามกับอุคคหนิมิตนั้นเถิด.

พหิทฺธาติ โคจรชฺฌตฺตโต พหิทฺธา. กามานํ อมนสิการาติ อสุภภาวนานุภาเวน กามสญฺญาย ทูรสมุสฺสาริตตฺตา กามคุเณ

คำว่า ภายนอก คือ ภายนอกจากอารมณ์ภายใน. คำว่า เพราะไม่มนสิการ กามทั้งหลาย คือ เพราะไม่มีการทำไว้ในใจ

อารพฺภ มนสิการสฺเสว อภาวา. อมนสิการาติ วา มนสิการปฏิปกฺขเหตุ. ยาย หิ กามสญฺญาย วเสน สตฺตา กาเม มนสิกโรนฺติ, ตสฺสา ปฏิปกฺขภูตา อสุภสญฺญา กามานํ อมนสิกาโร, ตนฺนิมิตฺตนฺติ อตฺโถ.

ปรารภกามคุณทั้งหลาย เพราะกามสัญญาถูกเสือกไสให้อยู่ไกล ด้วยอานุภาพแห่งอสุภภาวนานั่นเทียว. อีกอย่างหนึ่ง คำว่า เพราะไม่มนสิการ คือเพราะเหตุเป็นปฏิปักษ์ต่อการมนสิการ. จริงอยู่ สัตว์ทั้งหลาย ย่อมมนสิการ(ใฝ่ใจ) กามทั้งหลายด้วยอำนาจแห่งกามสัญญาใด, อสุภสัญญาอันเป็นปฏิปักษ์ต่อกามสัญญานั้น ชื่อว่า อมนสิการ (คือเป็นปฏิปักษ์ต่อการมนสิการ) กามทั้งหลาย, ความว่า มีอมนสิการนั้นเป็นเหตุ.

เตนาห "วิกฺขมฺภนวเสน กามจฺฉนฺโท ปหิยฺยตี[๑]"ติ. ปฏิภาคนิมิตฺตารมฺมณาย หิ อสุภสญฺญาย สทฺธึ พลปฺปตฺโต สมาธิ อุปฺปชฺชมาโนว กามจฺฉนฺทํ วิกฺขมฺเภติ, อนุโรธมูลโก อาฆาโต มูลการเณ วิกฺขมฺภิเต วิกฺขมฺภิโตเยว โหตีติ อาห "อนุนย ฯเปฯ ปหิยฺยตี"ติ.

เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "กามฉันท์จึงถูกละไป ด้วยสามารถวิกขัมภนปหาน" ดังนี้. จริงอยู่ สมาธิที่ถึงกำลัง ซึ่งกำลังเกิดขึ้น พร้อมกับอสุภสัญญา อันมีปฏิภาคนิมิตเป็นอารมณ์นั่นเทียว ย่อมข่มกามฉันท์ได้, ในเมื่อข่มมูลเหตุได้แล้ว ก็จะเป็นอันข่มความอาฆาตซึ่งมีความยินดีเป็นมูลได้ เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "และ

---

[๑] ฉ. ปหียติ.

เพราะละความยินดีเสียได้ นั่นแหละ... พยาบาทจึงถูกพระโยคีละไป" ดังนี้.

น หิ กทาจิ ปหีนานุนยสฺส พฺยาปาโท สมฺภวติ. ยถาวุตฺตอสุภสญฺญาสหคตา หิ ปีติ สาติสยา ปวตฺตมานาว พฺยาปาทํ วิกฺขมฺเภนฺตี ปวตฺตติ. ตถา อารทฺธวีริยตายาติ ยถา อุปจารชฺฌานํ อุปฺปชฺชติ, ตถา กมฺมฏฺฐาน-มนสิการวเสน ปคฺคหิตวีริยตาย.

จริงอยู่ ในกาลไหน ๆ พยาบาทก็ย่อมไม่เกิดขึ้น แก่ผู้ละความยินดีได้แล้ว. ก็ปีติที่สหรคตด้วยอสุภสัญญา ตามที่กล่าวแล้ว กำลังเป็นไปอย่างดียิ่งนักนั่นเอง ย่อมเป็นไปข่มพยาบาทเสียได้. คำว่า เพราะความที่ได้ปรารภความเพียร โดยประการนั้นแล้ว ความว่า เพราะความที่ได้ประคองความเพียรไว้ ด้วยอำนาจการใส่ใจกรรมฐาน โดยประการที่อุปจารฌานจะเกิดขึ้นได้.

วีริยํ หิ ปคฺคณฺหนฺตสฺส สมฺมาสงฺกปฺโป มิจฺฉาสงฺกปฺปํ วิย สวิปฺผารตาย ถีนมิทฺธํ วิกฺขมฺเภนฺตเมว อุปฺปชฺชติ.

จริงอยู่ สำหรับพระโยคีผู้ประคองความเพียร สัมมาสังกัปปะย่อมเกิดขึ้น ข่มถีนมิทธะได้ทีเดียว เพราะภาวะที่มีความแผ่ไป ดุจข่มมิจฉาสังกัปปะฉะนั้น.

วิปฺปฏิสาโร ปจฺฉานุตาโป, ตปฺปฏิ-ปกฺขโต อวิปฺปฏิสาโร หรณปริฬาหาภาเวน

ชื่อว่า วิปฏิสาร ได้แก่ความเดือดร้อนเนือง ๆ ในภายหลัง, ชื่อว่า อวิปฏิสาร

จิตฺตสฺส นิพฺพุตตา.[๑] ตสฺส อวิปฺปฏิสารสฺส ปจฺจยภูตํ สีลํ, ตํสหคตา ตทุปนิสฺสยา จ ปีติปสฺสทฺธิสุขาทโย สภาวโต, เหตุโต จ[๒] สนฺตสภาวา, เตสํ อนุยุญฺชเนน อวูปสนฺต-สภาวํ อุทฺธจฺจกุกฺกุจฺจํ ปหิยฺยตีติ อาห "อวิปฺปฏิสารกรสนฺตธมฺมานุโยควเสน อุทฺธจฺจ-กุกฺกุจฺจํ ปหิยฺยตี"ติ.

ก็เพราะเป็นปฏิปักษ์ต่อวิปฏิสารนั้น ได้แก่ภาวะที่จิตดับเย็นแล้ว เพราะไม่มีความเร่าร้อน คือ ความกระวนกระวาย. ศีลเป็นปัจจัยแก่อวิปฏิสารนั้น, ธรรมทั้งหลายมีปีติปัสสัทธิ สุขเป็นต้น อันสหรคตด้วยศีลนั้น และมีศีลนั้นเป็นอุปนิสัย มีสภาวะสงบโดยสภาวะ, และโดยเหตุ, อุทธัจจกุกกุจจะ ซึ่งมีสภาวะไม่สงบ จึงถูกละไป เพราะการประกอบเนือง ๆ ซึ่งธรรมเหล่านั้น เพราะเหตุนั้นท่านอาจารย์ จึงกล่าวว่า "อุทธัจจกุกกุจจะก็ถูกละไป ด้วยอำนาจแห่งการประกอบเนือง ๆ ซึ่งธรรมอันสงบ ซึ่งสร้างแต่อวิปฏิสาร" ดังนี้.

ภาวนาย หิ ปุพฺเพนาปรํ วิเสสํ อาวหนฺติยา ยํ สาติสยํ สุขํ ลพฺภติ, ตํ อนุปสนฺตสภาวํ อุทฺธจฺจกุกฺกุจฺจํ วิกฺขมฺเภนฺ-ตเมว อุปฺปชฺชติ. อธิคตวิเสสสฺสาติ

จริงอยู่ เมื่อภาวนา นำมาซึ่งคุณวิเศษสืบต่อกันไป พระโยคีย่อมได้สุขที่ดียิ่งนักอันใด, สุขนั้นย่อมเกิดขึ้น ข่มอุทธัจจกุกกุจจะซึ่งมีสภาวะไม่สงบได้ทีเดียว. คำว่า ซึ่งคุณ-

---

[๑] ก. นิพฺพุตตฺตา.
[๒] ก. ตาว.

ยถาธิคตสฺส ภาวนาวิเสสสฺส. ปจฺจกฺขตายาติ ปฏิปชฺชนฺตสฺส โยคิโน ปจฺจกฺขภาวโต "สมฺมาสมฺพุทฺโธ วต โส ภควา, โย เอวรูปึ สมฺมาปฏิปตฺตึ เทเสตี"ติ ปฏิปตฺติเทสเก สตฺถริ.

วิเศษที่ได้บรรลุแล้ว คือ ซึ่งภาวนาพิเศษตามที่ได้บรรลุแล้ว. คำว่า เพราะภาวะที่เห็นประจักษ์ คือ เพราะภาวะที่ประจักษ์แก่พระโยคีผู้ปฏิบัติอยู่ วิจิกิจฉา ในพระศาสดาผู้ทรงแสดงข้อปฏิบัติ ถูกละไป โดยนัยว่า "บุคคลผู้แสดงสัมมาปฏิบัติเห็นเช่นนี้ได้, ต้องเป็นพระผู้มีพระภาค สัมมาสัมพุทธเจ้า หนอ" ดังนี้.

ปฏิปตฺติยนฺติ ปฏิปชฺชมานฌานปฏิปตฺติยํ. ปฏิปตฺติผเลติ ตาย สาเธตพฺเพ โลกิยโลกุตฺตรผเล. วิจิกิจฺฉา ปหียฺยติ ธมฺมนฺวยวิจาราหิตพเลน วิจารพเลน. อิติ ปญฺจ นีวรณานิ ปหิยฺยนฺตีติ เอวํ ปฏิภาคนิมิตฺตปฏิลาภสมกาลเมว เหฏฺฐา ปวตฺตภาวนานุภาวนิปฺผนฺเนหิ สมาธิอาทีหิ กามจฺฉนฺทาทีนิ ปญฺจ นีวรณานิ วิกฺขมฺภนวเสน ปหิยฺยนฺติ.

คำว่า ในการปฏิบัติ คือในการปฏิบัติฌานที่กำลังปฏิบัติอยู่. คำว่า ในผลของการปฏิบัติ คือ ในโลกิยผล และโลกุตรผล ที่พึงทำให้สำเร็จได้ด้วยการปฏิบัตินั้น. ชื่อว่า วิจิกิจฉา ถูกละไป ก็โดยกำลังของวิจาร คือ โดยกำลังที่วิจาร อันคล้อยตามธรรมนำมา. คำว่า นิวรณ์ ๕ ถูกละไปอย่างนี้ ความว่า นิวรณ์ ๕ มีกามฉันท์เป็นต้น ถูกพระโยคีละไป โดยเกี่ยวกับเป็นการข่มไว้ด้วยธรรม มีสมาธิเป็นต้น อันสำเร็จด้วยอานุภาพแห่งภาวนาที่เป็นไปในหนหลัง สิ้นกาล พร้อมกันกับการได้มาซึ่งปฏิภาคนิมิตนั่นเทียว อย่างนี้.

น หิ ปฏิปกฺเขน วินา ปหาตพฺพสฺส ปหานํ สมฺภวติ, ปฏิปกฺขา จ สมาธิอาทโย กามจฺฉนฺทาทีนํ. ยถาห เปฏเก "สมาธิ กามจฺฉนฺทสฺส ปฏิปกฺโข"ติอาทิ.

จริงอยู่ เว้นธรรมอันเป็นปฏิปักษ์เสีย ก็ย่อมไม่มีการละธรรมที่ควรละ, ก็ธรรมมีสมาธิเป็นต้น เป็นปฏิปักษ์ต่อธรรมมีกามฉันท์เป็นต้น. เหมือนอย่างที่ท่านกล่าวไว้ในปกรณ์เปฏกะ ว่า "สมาธิเป็นปฏิปักษ์ต่อกามฉันท์" ดังนี้ เป็นต้น.

เตเนว จ "อิเมหิ เตสํ นีวรณานํ ปหานนฺ"ติ ปหานปริทีปนมุเขน ฌานงฺคานิ สรุปฺปโต[๑] ทสฺเสตุํ "ตสฺมึเยว จา"ติอาทิ วุตฺตํ. ตตฺถ ตสฺมึเยว จาติ ยนฺตํ ยถาอุปฏฺฐิตํ อุคฺคหนิมิตฺตํ ภินฺทิตฺวา วิย อุปฏฺฐิตํ, ตสฺส ปฏิจฺฉนฺนภูตํ[๒] ปฏิภาคนิมิตฺตํ, ตสฺมึเยว นิมิตฺเต.

ก็เพราะเหตุนั้น นั่นแหละ ท่านอาจารย์ประสงค์แสดงองค์ฌานทั้งหลาย โดยตัวสภาวะที่มีอยู่ โดยแสดงการละเป็นช่องทางว่า "การละนิวรณ์เหล่านั้น ย่อมมีได้ด้วยองค์ฌานเหล่านี้" ดังนี้ จึงกล่าวว่า "ตสฺมึเยว จ" ดังนี้เป็นต้น. ในคำเหล่านั้น คำว่า (มีการยกจิตไว้) ในนิมิตนั้นนั่นแหละ คือ ในนิมิตซึ่งเป็นปฏิภาคนิมิต ที่ปรากฏดุจชำแรกอุคคหนิมิตตามที่ปรากฏออกมา, เป็นนิมิตที่เป็นร่องรอยแห่งอุคคหนิมิตนั้นนั่นแหละ.

---

๑ ฉ. สรุปโต.

๒ ปฏิจฺฉนฺทภูตนฺติ ภเวยฺย เอวมุปริปิ.

เจตโสติ อตฺตนา สมฺปยุตฺตจิตฺตสฺส. อภินิโรปนลกฺขโณติ อาโรปนลกฺขโณ, อปฺปนาสภาโวติ อตฺโถ. นิมิตฺตานุมชฺชนํ ปฏิภาคนิมิตฺเต อนุวิจรณํ. อารมฺมเณ หิ ภมรสฺส ปทุมสฺสูปริอนุปริพฺภมนํ วิย วิจารสฺส อนุวิจารณากาเรน ปวตฺติ อนุมชฺชนกิจฺจํ.

คำว่า จิต ได้แก่จิตที่สัมปยุตกับตน. บทว่า อภินิโรปนลกฺขโณ แปลว่า มีการยกไว้เป็นลักษณะ, ความว่า มีการทำให้ถึง (ซึ่งนิมิต) เป็นสภาวะ. ชื่อว่า การตามเคล้านิมิต คือการเที่ยวไปเนือง ๆ ในปฏิภาคนิมิต. ก็ความเป็นไป โดยอาการที่เที่ยวไปเนือง ๆ ในอารมณ์แห่งวิจาร ดุจการบินวนเวียนเนือง ๆ เหนือดอกปทุมแห่งแมลงภู่ ชื่อว่า กิจคือการตามเคล้า.

วิเสโส เอว อธิคนฺตพฺพโต วิเสสาธิคโม, ปฏิลทฺโธ จ โส วิเสสาธิคโม จาติ ปฏิ ฯเปฯ คโม, ตปฺปจฺจยา ตํเหตุกา ปฏิลทฺธวิเสสาธิคมปจฺจยา ปีติ. ปีติมนสฺส ปีติสหิตจิตฺตสฺส. ปสฺสทฺธิสมฺภวโตติ กายจิตฺตปสฺสทฺธีนํ สํสิชฺฌนโต. "ปีติมนสฺส กาโย ปสฺสมฺภตี"ติ[๑] หิ วุตฺตํ.

คุณวิเศษนั่นเอง ชื่อว่า อธิคมวิเศษ เพราะพระโยคีพึงบรรลุ, ชื่อว่า ปฏิลทฺธวิเสสาธิคม เพราะอรรถว่า เป็นอธิคมวิเศษที่พระโยคีได้มา, ปีติมีอธิคมวิเศษที่พระโยคีได้มานั้นเป็นปัจจัย คือมีอธิคมวิเศษที่พระโยคีได้มานั้นเป็นเหตุ ชื่อว่า ปฏิลทฺธวิเสสาธิคมปจฺจยา ปีติ. คำว่า พระโยคีผู้มีใจปีติ คือ

---

๑ องฺ. ปญฺจก. ๒๒/๒๕, ที. สี. ๙/๒๕๙, องฺ. ติก. ๒๐/๓๑๓, องฺ. เอกาทสก. ๒๔/๓๖๒.

พระโยคีผู้มีจิตสหรคตด้วยปีติ. คำว่า เกิดปัสสัทธิ คือสำเร็จกายปัสสัทธิ และจิตต-ปัสสัทธิ. สมจริงดังที่ตรัสไว้ว่า "ปีติมนสฺส กาโย ปสฺสมฺภติ" กายของภิกษุผู้มีใจปีติย่อมระงับ ดังนี้.

ปสฺสทฺธินิมิตฺตํ ปสฺสทฺธิเหตุกํ สุขํ "ปสฺสทฺธกาโย สุขํ เวทยตี"ติ[1] วจนโต. สุขนิมิตฺตา สุขปจฺจยา เอกคฺคตา. "สุขิโน จิตฺตํ สมาธิยตี"ติ[1] หิ วุตฺตํ. อิติ ฌานงฺคานิ ปาตุภวนฺตีติ เอวํ เอตานิ วิตกฺกาทีนิ ฌานงฺคานิ ตสฺมึเยว นิมิตฺเต อุปฺปชฺชนฺติ. ปฐมชฺฌานปฏิพิมฺพภูตนฺติ ปฐมชฺฌานสฺส ปฏิจฺฉนฺนภูตํ, ตํขณํเยว ปฏิภาคนิมิตฺตปฏิลาภสมกาลเมว อุปจารชฺฌานมฺปิ นิพฺพตฺตติ, น นีวรณปฺปหานเมวาติ อธิปฺปาโย.

สุข ที่มีปัสสัทธิเป็นเหตุ ชื่อว่า ปสฺสทฺธินิมิตฺตํ ตามคำที่ตรัสไว้ว่า "ปสฺสทฺธกาโย สุขํ เวทยติ" ภิกษุผู้มีกายระงับแล้ว ย่อมเสวยสุข ดังนี้. เอกัคคตา ที่มีสุขเป็นปัจจัย ชื่อว่า มีสุขเป็นเหตุ. สมจริงดังที่ตรัสไว้ว่า "สุขิโน จิตฺตํ สมาธิยติ" จิตของภิกษุผู้มีสุขย่อมตั้งมั่นเสมอ ดังนี้. คำว่า องค์ฌานทั้งหลาย ย่อมปรากฏอย่างนี้ ความว่า องค์ฌานทั้งหลายมีวิตกเป็นต้นเหล่านี้ ย่อมเกิดขึ้นในนิมิตนั้นนั่นแหละ อย่างนี้. คำว่า อันเป็นรูปเปรียบของปฐมฌาน คือ อันเป็น

---

[1] องฺ. ปญฺจก. ๒๒/๒๕, ที. สี. ๙/๒๕๙, องฺ. ติก. ๒๐/๓๑๓, องฺ. เอกาทสก. ๒๔/๓๖๒.

บุตร-ธิดา น.อ.กล้าหาญ หาญชนบท ร.น.
ขออุทิศส่วนกุศลให้ น.อ.กล้าหาญ หาญชนบท ร.น.

ร่องรอยแห่งปฐมฌาน. อธิบายว่า แม้อุปจารฌาน ก็ย่อมยังเกิดในขณะนั้นนั่นแหละ คือ สิ้นกาลพร้อมกันกับการได้มาซึ่งปฏิภาคนิมิตนั่นแหละ, ไม่ใช่เฉพาะการละนิวรณ์เท่านั้น ดังนี้.

วินีลกาทิกมฺมฏฺฐานวณฺณนา

๑๑๘. วินีลกาทีสุปิ กมฺมฏฺฐาเนสุ. ลกฺขณํ วุตฺตนฺติ ยนฺตํ นิมิตฺตคฺคหณลกฺขณํ วุตฺตํ. วุตฺตนเยเนวาติ อุทฺธุมาตเก วุตฺตนเยเนว. สห วินิจฺฉเยน, อธิปฺปาเยน จาติ สวินิจฺฉยาธิปฺปายํ. ตํ สพฺพํ ลกฺขณํ เวทิตพฺพนฺติ สมฺพนฺโธ.

พรรณนากรรมฐานมีวินีลกอสุภกรรมฐานเป็นต้น

๑๑๘. ในกรรมฐาน แม้มีวินีลกอสุภกรรมฐานเป็นต้น. คำว่า ลักษณะที่ท่านกล่าวไว้ คือลักษณะการถือเอานิมิตที่ท่านกล่าวไว้นั้น อันใด. คำว่า ตามนัยที่ได้กล่าวแล้วนั่นแหละ คือ ตามนัยที่ได้กล่าวแล้วในอุทธุมาตกอสุภกรรมฐานนั่นแหละ. ลักษณะชื่อว่า สวินิจฺฉยาธิปฺปายํ เพราะอรรถว่า เป็นไปพร้อมทั้งคำวินิจฉัย, และคำอธิบาย. เชื่อมความว่า ตํ สพฺพํ ลกฺขณํ เวทิตพฺพํ.

บุตร-ธิดา น.อ.กล้าหาญ หาญชนบท ร.น.
ขออุทิศส่วนกุศลให้ น.อ.กล้าหาญ หาญชนบท ร.น.

กพรกพรวณฺณนฺติ เยภุยฺเยน สพลวณฺณํ. อุสฺสทวเสนาติ รตฺตเสตนีลวณฺเณสุ อุสฺสทสฺส วณฺณสฺส วเสน.

คำว่า (ปรากฏเป็น) สีด่าง ๆ คือ สีด่างพร้อยโดยมาก. คำว่า ด้วยอำนาจแห่งสีที่มีหนาแน่น คือ ในบรรดาสีแดง สีขาว และสีเขียว ปรากฏด้วยอำนาจแห่งสีที่มีหนาแน่น.

สนฺนิสินฺนนฺติ นิจฺจลภาเวเนว สพฺพโส ถิรตํ[๑]

คำว่า สงบนิ่ง คือ ถึงความมั่นคงโดยประการทั้งปวง เพราะความที่ไม่สั่นไหวนั่นเอง.

โจราฏวิยนฺติ โจเรหิ ปริยุฏฺฐิตอรญฺเญ. ยตฺถาติ ยสฺมึ อาฆาตเน. ฉินฺนปุริสฏฺฐาเนติ ฉินฺนปุริสวนฺเต ฐาเน. นานาทิสาย[๒] ปติตมฺปีติ ฉินฺนํ หุตฺวา สรีรสฺส ขนฺธทฺวยํ วิสุํ ทิสาสุ ปติตมฺปิ. เอกาวชฺชเนนาติ เอกสมนฺนาหาเรน.

คำว่า ในดงโจร คือในป่าที่พวกโจรซ่องสุมกันอยู่. คำว่า ในสถานที่ที่ (พระราชารับสั่งให้บั่นพวกโจร) คือในสถานที่ที่เป็นตะแลงแกง. คำว่า ตรงที่คนถูกสีหะหรือเสือโคร่งกัดตัวขาด คือตรงที่มีคนถูกสีหะเป็นต้นกัดตัวขาด. คำว่า แม้ที่ตกไปทางทิศต่าง ๆ คือ ร่างที่ขาดเป็น ๒ ท่อน แม้ตกไปทางทิศทั้งหลายแต่ละทิศ. คำว่า โดย

---

[๑] กิมิทํ ฯ ถิรปฺปตฺตนฺติ มญฺเญ.

[๒] ฉ. นานาทิสายํ.

อาวัชชนะเดียวกัน คือ โดยการนึกน้อมมาคราวเดียวกัน.

อาปาถํ อาคจฺฉตีติ[๑] เอกชฺฌํ อาปาถํ อาคจฺฉติ. วิสฺสาสํ อาปชฺชตีติ อเชคุจฺฉิตํ อุปคจฺเฉยฺย เสยฺยถาปิ ฉวทาหโก. สหตฺถา อปรามสเน ชิคุจฺฉา สณฺฐาติเยวาติ อาห "กฏฺฐรยฏฺฐิยา วา ทณฺฑเกน วา ฯเปฯ อุปนาเมตพฺพนฺ"ติ. วิจฺฉิทฺทกภาวปญฺญายนตฺถํ เอกงฺคุลนฺตรกรณํ. อุปนาเมตพฺพนฺติ อุปเนตพฺพํ.

คำว่า มาสู่คลอง คือมาสู่คลอง (ทวาร) พร้อมกัน. คำว่า จะถึงความคุ้นเคยไป คือ จะพึงเข้าถึงความเป็นสิ่งไม่น่ารังเกียจเหมือนอย่างผู้เป็นสัปเหร่อ ฉะนั้น. ความน่ารังเกียจย่อมตั้งอยู่ได้ ก็ในเพราะการไม่แตะต้องด้วยมือของตนนั่นเทียว เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "ควรใช้ไม้ถือ หรือไม้เท้างัดให้เข้าไปหากัน..." ดังนี้. การทำให้มีช่องห่างกันสัก ๑ องคุลี ก็เพื่อทำความเป็นวิจฉิททอสุภ ให้ปรากฏ. บทว่า อุปนาเมตพฺพํ แปลว่า ควรงัดให้เข้าไปหากัน.

ขายิตสทิสเมวาติ ขายิตาสุภสทิสเมว. องฺคุลงฺคุลนฺตรนฺติ วิวิธํ ขิตฺตํ สรีราวยวํ องฺคุลนฺตรํ องฺคุลนฺตรํ. กตฺวา วาติ

คำว่า เหมือนร่างที่ถูกกัดกินนั่นแหละ คือเหมือนอสุภที่ถูกสัตว์กัดกินนั่นแหละ. คำว่า ให้มีช่องห่างกันส่วนละ ๑ องคุลี คือ (พึงใช้

---

[๑] ฉ. อาปาถมาคจฺฉตีติ.

กตฺตรยฏฺฐิยา วา ทณฺฑเกน วา สยํ กตฺวา วา.

ให้เขาทำ หรือทำเอง) ให้ส่วนแห่งสรีระที่ถูกทิ้งไว้ มีประการต่าง ๆ มีช่องห่างกันส่วนละ ๑ องคุลี. บทว่า กตฺวา วา ได้แก่ หรือว่าใช้ไม้ถือ หรือไม้เท้า (ทำให้มีช่องห่างกันส่วนละ ๑ องคุลี) ด้วยตนเอง.

ลทฺธปฺปหารานนฺติ ลทฺธาวุธปฺปหารานํ มุขโตติ สมฺพนฺโธ. มุขโตติ ปหาราทิมุขโต. ปคฺฆรมานกาเลติ โลหิตํ ปคฺฆรมานกาเล. โลหิตกํ ลพฺภตีติ โยชนา.

บทว่า ลทฺธปฺปหารานํ เชื่อมความว่า ลทฺธาวุธปฺปหารานํ มุขโต (แปลว่า ทางปากแผลของร่างที่ได้รับการประหารด้วยอาวุธ). บทว่า มุขโต แปลว่าทางปากแผลของร่างกายที่ได้รับการประหารเป็นต้น. คำว่า ในเวลาที่มันหลั่งไหลออกมา ประกอบความว่า โลหิตกอสุภ ย่อมได้ในเวลาที่โลหิตหลั่งไหลออกมา.

ตนฺติ ปุฬุวกํ. เตสูติ โสณาทิสรีเรสุ. อฏฺฐิกนฺติ อฏฺฐิกอสุภํ นานปฺปการโต วุตฺตนฺติ สมฺพนฺโธ. ปุริมนเยเนวาติ ปุพฺเพ อุทฺธุมาตเก วุตฺตนเยเนว.

บทว่า ตํ ได้แก่ ปุฬุวกอสุภ นั้น. บทว่า เตสุ ได้แก่ ในร่างของสุนัขบ้านเป็นต้นเหล่านั้น. บทว่า อฏฺฐิกํ เชื่อมความว่า อัฏฐิกอสุภ ตรัสไว้โดยประการต่าง ๆ. คำว่า ตามนัยก่อนนั่นแหละ คือ ตามนัยที่ได้กล่าวแล้วในอุทธุมาตกอสุภข้างต้น นั่นแหละ.

บุตร-ธิดา น.อ.กล้าหาญ หาญชนบท ร.น.
ขออุทิศส่วนกุศลให้ น.อ.กล้าหาญ หาญชนบท ร.น.

๑๑๙. ตนฺติ อฏฺฐิกํ. น อุปฏฺฐาตีติ สภาวโต น อุปฏฺฐาติ, ปฏิกูลวเสน น อุปฏฺฐาตีติ อตฺโถ. เตนาห "โอทาตกสิณสมฺเภโท โหตี"ติ. อฏฺฐิเก ปฐมวยาทิสลฺลกฺขณํ (๑) น สกฺกาติ "ลิงฺคนฺติ อิธ หตฺถาทีนํ นามนฺ"ติ วุตฺตํ.

๑๑๙. บทว่า ตํ ได้แก่ อัฏฐิกอสุภ. คำว่า จะไม่ปรากฏ คือจะไม่ปรากฏโดยสภาวะ, ความว่า จะไม่ปรากฏโดยเกี่ยวกับเป็นปฏิกูล. เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "จะมีการปะปนกับโอทาตกสิณไป" ดังนี้. พระโยคี ไม่อาจจะกำหนดเพศมีปฐมวัยเป็นต้น ในชิ้นกระดูกได้ เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "คำว่า เพศ ในอัฏฐิกอสุภนี้ เป็นชื่อของอวัยวะมีมือเป็นต้น" ดังนี้.

อฏฺฐิกสงฺขลิกา ปน "อยํ ทหรสฺส, อยํ โยพฺพเน ฐิตสฺส, อยํ อวยเวหิ วุฑฺฒิปฺปตฺตสฺสา"ติ[๒] เอวํ อวยววเสน ววฏฺฐเปตุํ สกฺกุเณยฺยาว, อพฺยาปิตาย ปน น คหิตนฺติ เวทิตพฺพํ.

แต่ว่ากระดูกทั้งร่าง อาจที่จะกำหนดด้วยอำนาจแห่งอวัยวะ (กระดูกส่วนย่อย ๆ ที่ประกอบกันเป็นร่าง) อย่างนี้ ว่า "นี้เป็นของเด็ก, นี้เป็นของคนผู้ตั้งอยู่ในวัยหนุ่มสาว, นี้เป็นของคนผู้ถึงความใหญ่โต ด้วยอวัยวะทั้งหลาย" ดังนี้ ได้ทีเดียว, พึงทราบว่า ก็เป็นอันถือเอา (โดยเพศคือวัย) ไม่ได้ ก็เพราะความที่มันไม่รวมติดกันอยู่.

---

๑ เอตฺถนฺตเร ปน กาตุนฺติ ปทํ นฏฺฐํ มญฺเญ.

๒ ฉ. วุทฺธิปฺปตฺติสฺสาติ.

ยทิปิ อฏฺฐิกสงฺขลิกายํ สนฺธิโต ววฏฺฐาปนํ ลพฺภติ, อฏฺฐิเก ปน น ลพฺภตีติ ตสฺส อนิยตภาวทีปนตฺถํ กมวิลงฺฆนํ กตฺวา "ตสฺส ตสฺส อฏฺฐิโน นินฺนฏฺฐานถลฏฺฐานวเสนา"ติอาทิ วุตฺตํ. ตตฺถ นินฺนฏฺฐานํ นาม อฏฺฐิโน วินตปฺปเทโส.

พระโยคี ย่อมได้การกำหนดโดยที่ต่อในร่างกระดูกก็จริง, แต่จะไม่ได้ในชิ้นกระดูก (ชิ้นเดียว) เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์ประสงค์แสดงความที่อัฏฐิกอสุภนั้น เป็นของไม่แน่นอน (เกี่ยวกับการกำหนดโดยที่ต่อ) จึงทำการสลับลำดับกัน กล่าวว่า "ส่วนโดยที่เว้าและโดยที่นูน พึงกำหนด โดยเกี่ยวกับกระดูกชิ้นนั้น ๆ มีส่วนที่เว้า และส่วนที่นูนเถิด" ดังนี้เป็นต้น. ในคำเหล่านั้น ชื่อว่าส่วนที่เว้า คือส่วนที่คอดบุ๋มแห่งกระดูก.

ถลฏฺฐานํ อุนฺนตปฺปเทโส. ฆฏิตฆฏิตฏฺฐานวเสนาติ อนปคตนฺหารุพนฺธานํ,[๑] อิตเรสญฺจ อญฺญมญฺญํ สงฺกิลิฏฺฐสงฺกิลิฏฺฐฏฺฐานวเสน.[๒] อนฺตรวเสนาติ อญฺญมญฺญสฺส อนฺตรวเสน สุสิรวเสน จ. สพฺพตฺเถวาติ สกลาย อฏฺฐิสงฺขลิกาย, สพฺพสฺมึ วา อฏฺฐิเก.

ชื่อว่า ส่วนที่นูน ได้แก่บริเวณที่ปูดขึ้น. คำว่า โดยเกี่ยวกับเป็นที่ที่กระดูก ๒ ชิ้นต่อกัน คือ โดยเกี่ยวกับเป็นที่ที่ร่างกระดูกอันยังไม่ปราศจากเส้นเอ็นรัดรึง, และกระดูก (ที่เป็นชิ้น ๆ) นอกนี้จดติดกันและกันอยู่[๑] คำว่า โดยเกี่ยวกับที่ระหว่าง (แห่งกระดูกทั้งหลาย) คือโดยเกี่ยวที่ระหว่าง

---

๑ ฉ. อนุปคต.... .

๒ สํสิลิฏฺฐสํสิลิฏฺฐ...อิติ มญฺเญ.

๑ คำแปลนี้ แปลตามนัยของท่านผู้ชำระฉบับบาลีในครั้งแรก.

ขออุทิศส่วนกุศลให้ น.อ.กล้าหาญ หาญชนบท ร.น.

บุตร-ธิดา น.อ.กล้าหาญ หาญชนบท ร.น.

กระดูกท่อนหนึ่งกับท่อนหนึ่ง และโดยเกี่ยวกับที่เป็นโพรง. คำว่า (พึงทำญาณให้เที่ยวไป) ในกระดูกทั้งหมดนั่นแหละ คือ ในร่างกระดูกทั้งสิ้น, หรือในชิ้นกระดูกทุกชิ้น.

๑๒๐. เอตฺถาติ เอตสฺมึ อฏฺฐิกาสุเภ. ยุชฺชมานวเสน สลฺลกฺเขตพฺพนฺติ ยํ นิมิตฺตคฺคหณํ ยตฺถ ยุชฺชติ, ตํ ตตฺถ อุคฺคณฺหนตฺถํ นิมิตฺตคฺคหณวเสน อุปลกฺเขตพฺพํ. สกลายาติ อนวเสสภาคาย ปริปุณฺณาวยวาย. สมฺปชฺชติ นิมิตฺตุปฏฺฐานวเสน. เตสูติ อฏฺฐิกสงฺขลิกฏฺฐิเกสุ. วุตฺตํ อฏฺฐกถายํ. ตนฺติ "เอกสทิสเมวา"ติ วจนํ.

๑๒๐. บทว่า เอตฺถ แปลว่า ในอัฏฐิกอสุภนี้. คำว่า พึงสังเกต โดยเกี่ยวกับการถือเอาในอวัยวะส่วนที่เหมาะ ความว่า การถือเอานิมิตใด ย่อมเหมาะสมในอวัยวะส่วนใด, ก็พึงสังเกตการถือเอานิมิตนั้น โดยเกี่ยวกับการจะถือเอานิมิต เพื่อจะเรียนเอาในอวัยวะส่วนนั้น. คำว่า (ย่อมสำเร็จในร่างกระดูก) ทั้งสิ้น คือ อันไม่มีส่วนเหลือได้แก่ มีอวัยวะครบ. ชื่อว่า ย่อมสำเร็จ ก็โดยเกี่ยวกับความปรากฏแห่งนิมิต. คำว่า ในกระดูกเหล่านั้น คือในร่างกระดูกและชิ้นกระดูก. ชื่อว่า คำที่ท่านกล่าว ในอรรถกถา. คำว่า คำนั้น คือ คำว่า "เป็นเช่นเดียวกันทีเดียว".

"เอกสฺมึ อฏฺฐิเก ยุตฺตนฺ"ติ อิทํ ยถา วินีลกาทีสุ อุภินฺนํ นิมิตฺตานํ ยถารหํ วณฺณวิเสสโต, ปริปุณฺณาปริปุณฺณโต, สวิวราวิวรโต, จลาจลโต จ วิเสโส ลพฺภติ, น เอวเมตสฺสาติ กตฺวา วุตฺตํ, น ปน สพฺเพน สพฺพํ วิเสสาภาวโต. เตเนวาห "เอกฏฺฐิเกปิ จา"ติอาทิ.

คำว่า "ใช้ได้ในกระดูกชิ้นเดียว" นี้ ท่านกล่าวไว้ เพราะได้ทำไว้ในใจว่า นิมิตทั้งสอง ในวินีลกอสุภเป็นต้น ย่อมได้ความแตกต่างกัน โดยสีที่ต่างกัน, โดยเป็นร่างเต็มกับร่างที่ไม่เต็ม, โดยเป็นร่างที่มีช่องห่างกับร่างที่ไม่มีช่องห่าง และโดยเป็นร่างที่สั่นไหวกับร่างที่ไม่สั่นไหว ตามควรฉันใด, ในอัฏฐิกอสุภชิ้นเดียวนี้ ย่อมได้ความแตกต่างกัน ฉันนั้น หามิได้ ดังนี้, แต่ว่าย่อมไม่ได้ความแตกต่างกัน เพราะไม่มีความต่างกันเลย โดยประการทั้งปวงก็หาไม่. เพราะเหตุนั้นนั่นแหละ ท่านจึงกล่าวว่า "อนึ่ง แม้ในกระดูกชิ้นเดียวกัน"ดังนี้เป็นต้น.

ตตฺถ วิภจฺเฉนาติ[๑] สุวิภูตอฏฺฐิรูปตฺตา อฏฺฐิภาเวเนว วิรูเปน. ภยานเกนาติ เตเนว ปากติกสตฺตานํ ภยาวเหน. ปีติโสมนสฺสชนเกนาติ สณฺหมฏฺฐภาเวน อุปฏฺฐานโต, ภาวนาย จ สวิเสสตฺตา

ในคำเหล่านั้น คำว่า น่าขยะแขยง คือ น่าเกลียด โดยความเป็นกระดูกนั่นเทียว เพราะเป็นรูปกระดูกชัดเจนนัก. คำว่า น่ากลัว คือ เพราะเหตุนั้น นั่นแหละ จึงเป็นเหตุนำมาซึ่งความกลัวแก่สัตว์ทั้งหลาย ตาม

---

[๑] ฉ. พิภจฺเฉนาติ.

ปีติยา, โสมนสฺสสฺส จ อุปฺปาทเกน. เตเนวาห "อุปจาราวหตฺตา"ติ.

ปกติ. คำว่า ที่ให้เกิดปีติโสมนัสได้ คือที่ทำปีติ, และโสมนัสให้เกิดขึ้นได้ เพราะปรากฏโดยความเป็นนิมิต ที่ละเอียดอ่อนและเกลี้ยงเกลาและเพราะภาวนามีความวิเศษ. เพราะเหตุนั้นนั่นเอง ท่านจึงกล่าวว่า "เพราะเป็นเหตุนำมาซึ่งอุปจาระ" ดังนี้.

อิมสฺมึ โอกาเสติ อุคฺคหปฏิภาคนิมิตฺตานํ วุตฺตฏฺฐาเน. ทฺวารํ ทตฺวาวาติ "ปฏิกูลภาเวเยว ทิฏฺเฐ นิมิตฺตํ นาม โหตี"ติ เอตฺตเก เอว อฐตฺวา อนนฺตรเมว "ทุวิธํ อิธ นิมิตฺตนฺ"ติอาทินา อุคฺคหปฏิภาคนิมิตฺตานิ วิภชิตฺวา วจเนน ยถาวุตฺตสฺส นิมิตฺตวิภาคสฺส ทฺวารํ ทตฺวาว วุตฺตํ.

คำว่า ในโอกาสนี้ คือ ในฐานะที่กล่าวถึง อุคคหนิมิตและปฏิภาคนิมิต. คำว่า ให้ช่องไว้แล้วเทียว คือ ท่านไม่หยุดอยู่แค่คำว่า "ชื่อว่านิมิต ย่อมมี เมื่อได้เห็นความเป็นปฏิกูลแล้วนั่นเอง" ดังนี้ เพียงนี้เท่านั้น ยังกล่าวให้ช่อง สำหรับการจำแนกนิมิตตามที่กล่าวแล้ว ต่อไปเลยเทียว โดยกล่าวจำแนกอุคคหนิมิตและปฏิภาคนิมิต ไว้ว่า "นิมิตในอสุภนี้มี ๒ อย่าง" ดังนี้เป็นต้น.

นิพฺพิกปฺเปนฺติ "สุภนฺ"ติ วิกปฺเปน นิพฺพิกปฺปํ, อสุภนฺเตฺววาติ อตฺโถ. วิจาเรตฺวาติ "เอกสฺมึ อฏฺฐิเก ยุตฺตนฺ"ติอาทินา วิจาเรตฺวา.

คำว่า (กระทำให้) หมดวิกัป คือหมดข้อกำหนด โดยข้อกำหนดว่า "งาม", ความว่า (กระทำว่า) ไม่งามนั่นเทียว. คำว่า เราได้วิจารณ์ (คำใดไว้) คือ เราได้วิจารณ์ไว้

ด้วยคำว่า "คำนั้น ใช้ได้ในกระดูกชิ้นเดียว" ดังนี้เป็นต้น.

มหาติสฺสตฺเถรสฺสาติ เจติยปพฺพตวาสีมหาติสฺสตฺเถรสฺส. นิทสฺสนานีติ ทนฺตฏฺฐิกมตฺตทสฺสเนน สกลสฺสาปิ ตสฺสา อิตฺถิยา สรีรสฺส อฏฺฐิสงฺฆาฏภาเวน อุปฏฺฐานาทีนิ เอตฺถ อฏฺฐิกกมฺมฏฺฐาเน อุคฺคหปฏิภาคนิมิตฺตานํ วิเสสวิภาวนานิ อุทาหรณานิ.

คำว่า พระมหาติสสเถระ ได้แก่ พระมหาติสสเถระผู้อาศัยอยู่ ณ เจติยบรรพตวิหาร. คำว่า จัดเป็นนิทัสสนะ ความว่า เรื่องที่ร่างของหญิงนั้น แม้ทั้งสิ้นมีความปรากฏเป็นโครงกระดูกไป โดยการที่เห็นเพียงกระดูกฟัน เป็นต้น เป็นอุทาหรณ์ที่ส่องถึงความต่างกัน แห่งอุคคหนิมิตกับปฏิภาคนิมิต ในอัฏฐิกกรรมฐาน นี้.

สุภคุโณติ สวาสนานํ กิเลสานํ ปหีนตฺตา สุปริสุทฺธคุโณ. ทสสตโลจเนนาติ สหสฺสกฺเขน เทวานมินฺเทน. โส หิ เอกาสเนเนว สหสฺสอตฺถานํ วิจารณสมตฺเถน ปญฺญาจกฺขุนา สมนฺนาคตตฺตา "สหสฺสกฺโข"ติ วุจฺจติ. ถุตกิตฺตีติ "โย ธีโร สพฺพธิ ทนฺโต"ติอาทินา[๑] อภิตฺถุตกิตฺติสทฺโท.

คำว่า ผู้มีพระคุณอันงดงาม คือ ผู้มีพระคุณบริสุทธิ์ดี เพราะทรงละกิเลสทั้งหลายพร้อมทั้งวาสนาได้แล้ว. บทว่า ทสสตโลจเนน แปลว่า ท้าวสหัสนัยน์ ได้แก่ พระอินทร์ผู้เป็นจอมเทพ. จริงอยู่ พระอินทร์ผู้เป็นจอมเทพนั้น เรียกว่า "ท้าวสหัสนัยน์" เพราะถึงพร้อมด้วยจักษุคือปัญญา

---

๑ วิ. มหา. ๔/๗๐.

ที่สามารถพิจารณาอรรถตั้งพัน โดยการนั่งเพียงครั้งเดียวเท่านั้น. คำว่า มีพระเกียรติอันท้าวสหัสนัยน์ทรงสรรเสริญ คือมีพระกิตติศัพท์ อันท้าวสหัสนัยน์สรรเสริญยิ่งแล้ว ด้วยคำว่า "โย ธีโร สพฺพธิ ทนฺโต" (แปลว่า พระผู้มีพระภาคพระองค์ใด ผู้ทรงเป็นปราชญ์ ฝึกฝนแล้ว ในธรรมทั้งปวง) เป็นต้น.

ปกิณฺณกกถาวณฺณนา

๑๒๑. อุชุปฏิปกฺเขน ปหีนภาวํ สนฺธายาห "สุวิกฺขมฺภิตราคตฺตา"ติ. อสุภปฺปเภโทติ อุทฺธุมาตกาทิอสุภวิภาโค. สรีรสภาวปฺปตฺติวเสนาติ สรีรสฺส อตฺตโน สภาวุปคมนวเสน. สรีรํ หิ วินสฺสมานํ อณฺณรูเปนฏฺฐิตสฺส รกฺขสฺสฺส วิย สภาวปฺปตฺติวเสเนว วินสฺสติ.

พรรณนาปกิณกกถา

๑๒๑. ท่านอาจารย์หมายเอาภาวะที่ละได้ด้วยธรรมอันเป็นปฏิปักษ์ตรง จึงกล่าวว่า "เพราะความที่เธอข่มกามราคะได้เป็นอย่างดี" ดังนี้. คำว่า ประเภทแห่งอสุภ คือการจำแนกอสุภมีอุทธุมาตกอสุภเป็นต้น. คำว่า เกี่ยวกับการถึงสภาพแห่งร่างกาย คือเกี่ยวกับการที่ร่างกาย เข้าถึงสภาพของตน.

คุณสุจิตรา (จิราธิวัฒน์) มงคลกิติ ขออุทิศส่วนกุศลให้กับ
บิดามารดา บังเกิดเกล้า นายเตียง และนางหวาน จิราธิวัฒน์

จริงอยู่ ร่างกายเมื่อจะพินาศ ย่อมพินาศไปโดยเกี่ยวกับการถึงสภาพ (เป็นร่างขึ้นพองเป็นต้น) นั่นเอง ดุจร่างกายของรากษสที่ตั้งอยู่โดยรูปของสัตว์อื่น ฉะนั้น.

ราคจริตเภทวเสนาติ ราคจริตวิภาควเสน. ยทิ สรีรสภาวปฺปตฺติวเสน อยมสุภปฺปเภโท วุตฺโต, มหาสติปฏฺฐานาทีสุ[๑] กถํ นวปฺปเภโทติ ? โส สรสโต เอว สภาวปฺปตฺติวเสน วุตฺโต, อยํ ปเนส[๒] ปรุปกฺกเมนาปิ[๓]

คำว่า เกี่ยวกับความต่างกันแห่งบุคคลราคจริต คือ เกี่ยวกับการจำแนกบุคคล–ราคจริต. ถ้าหากว่า ประเภทแห่งอสุภนี้ตรัสไว้เกี่ยวกับ การถึงสภาพแห่งร่างกายไซร้, ประเภทแห่งอสุภ ๙ อย่าง ในมหาสติปัฏฐานสูตรเป็นต้น ตรัสไว้อย่างไรเล่า ? ตอบว่า นี้เป็นข้อแตกต่างกันอันปรากฏชัด คือ ประเภทแห่งอสุภ ๙ อย่างนั้นตรัสไว้เกี่ยวกับการถึงสภาพ ตามกิจของตนอย่างเดียว, ส่วนประเภทแห่งอสุภ ๑๐ อย่างนี้นั้น ตรัสไว้ เกี่ยวกับการถึงสภาพ แม้เพราะความพยายามของผู้อื่น.

---

๑ ที. มหา. ๑๐/๓๒๕, ม. มู. ๑๒/๑๐๓.
๒ ฉ. ปน.
๓ ฉ. ปรูปกฺกเมนาปิ.

คุณสุจิตรา (จิราธิวัฒน์) มงคลกิติ ขออุทิศส่วนกุศลให้กับ
บิดามารดา บังเกิดเกล้า นายเตียง และนางหวาน จิราธิวัฒน์

ตตฺถ จ อิธาคเตสุ ทสสุ อสุเภสุ เอกจฺจาเนว คหิตานิ, อฏฺฐิกญฺจ ปญฺจธา[๑] วิภตฺตํ. ตานิ จ วิปสฺสนาวเสน, อิมานิ จ[๒] สมถวเสนาติ ปากโฏยํ เภโทติ.

อนึ่ง ในบรรดาอสุภ ๑๐ ที่มาแล้วในที่นี้ อสุภบางอย่างเท่านั้น ที่ทรงถือเอาในมหาสติปัฏฐานสูตรเป็นต้นนั้น, และอัฏฐิกอสุภก็ทรงจำแนกไว้เป็น ๕ อย่าง. อนึ่ง อสุภ ๙ เหล่านั้น ตรัสไว้ด้วยสามารถวิปัสสนา ส่วนอสุภ ๑๐ เหล่านี้ ตรัสไว้ด้วยสามารถสมถะ ดังนี้.

อิเมสํ ปน ทสนฺนมฺปิ อสุภภาวสามญฺเญน สติปิ อวิเสสโต ราคจริตานํ สปฺปายภาเว ยํ วุตฺตํ "ราคจริตเภทวเสน จา"ติ, ตํ วิภชิตฺวา ทสฺเสตุํ "<u>วิเสสโต</u>"ติอาทิ วุตฺตํ. สูนภาเวน สุสณฺฐิตมฺปิ สรีรํ ทุสฺสณฺฐิตเมว โหตีติ อุทฺธุมาตกสรีเร สณฺฐานวิปตฺตึ ทีเปตีติ อาห "<u>สรีรสณฺฐานวิปตฺติปฺปกาสนโต</u>"ติ.

ก็เมื่ออสุภทั้ง ๑๐ เหล่านี้ แม้ว่ามีความเป็นสัปปายะ แก่บุคคลราคจริตทั้งหลายโดยไม่แปลกกัน เพราะความเป็นอสุภเหมือนกัน ท่านอาจารย์ก็ยังประสงค์จำแนกแสดงคำที่กล่าวไว้ว่า "และเกี่ยวกับความต่างกันแห่งบุคคลราคจริต" จึงกล่าวว่า "<u>โดยแปลกกัน</u>" ดังนี้ เป็นต้น. ท่านอาจารย์แสดงความวิบัติแห่งทรวดทรง ในร่างกายที่ขึ้นพองว่า ร่างกาย แม้ว่าดำรงทรวดทรงไว้ดี ก็เป็นอันดำรงไว้ไม่ดี เพราะภาวะที่

---

[๑] ฉ. ปญฺจวิธา.

[๒] ฉ. จ-สทฺโท น ทิสฺสติ.

คุณสุจิตรา (จิราธิวัฒน์) มงคลกิติ ขออุทิศส่วนกุศลให้กับ
บิดามารดา บังเกิดเกล้า นายเตียง และนางหวาน จิราธิวัฒน์

พองอืดนั่นเทียว เพราะเหตุนั้น จึงกล่าวว่า "เพราะประกาศความวิบัติ แห่งทรวดทรงของร่างกาย" ดังนี้.

สณฺฐานสมฺปตฺติยํ รตฺโต สณฺฐานราคี, ตสฺส สปฺปายํ สณฺฐานราคสฺส วิกฺขมฺภนูปาย-ภาวโต. กาโย เอว กายวณฺโณ[๑] ตตฺถ ปฏิพทฺธสฺส นิสฺสิตสฺส. สุสิรภาวปฺปกาสนโตติ สุสิรสฺส วิวรสฺส อตฺถิภาวปฺปกาสนโต.

บุคคลผู้กำหนัดในความถึงพร้อมแห่งทรวดทรง ชื่อว่า สณฺฐานราคี, ชื่อว่า เป็นสัปปายะ สำหรับบุคคลผู้กำหนัด ในความถึงพร้อมแห่งทรวดทรงนั้น เพราะความเป็นอุบายข่มความกำหนัดในทรวดทรง. กายนั่นเอง ชื่อว่า กายวัณณะ, ได้แก่ (เพราะประกาศถึงความที่) สิ่งอันเนื่อง คืออันอาศัยในกายนั้น (มีกลิ่นเหม็น). คำว่า เพราะประกาศถึงความเป็นโพรง คือ เพราะประกาศซึ่งความที่โพรงคือช่องว่าง มีอยู่.

สรีเร ฆนภาวราคิโนติ สรีเร องฺคปจฺจงฺคานํ ถิรภาวํ ปฏิจฺจ อุปฺปชฺชนกราควโต. วิกฺเขปปฺปกาสนโตติ โสณสิงฺคาลาทีหิ อิโต จิโต จ วิกฺเขปสฺส ปกาสนโต

คำว่า สำหรับบุคคลผู้มักกำหนัดในความทึบตัน ในร่างกาย คือ สำหรับบุคคลผู้มีความกำหนัดอันอาศัยความแข็งแรง แห่งอวัยวะใหญ่น้อยในร่างกายเกิดขึ้น. คำว่า

---

๑ ฉ. กายวโณ.

คุณสุจิตรา (จิราธิวัฒน์) มงคลกิติ ขออุทิศส่วนกุศลให้กับ
บิดามารดา บังเกิดเกล้า นายเตียง และนางหวาน จิราธิวัฒน์

องฺคปจฺจงฺคลีลาราคิโน สปฺปายํ. อีทิสานํ กิร อนวฏฺฐิตรูปานํ อวยวานํ สา[๑] ลีลา วิลาโสติ[๒] วิราคสมฺภวโต.

เพราะประกาศความกระจัดกระจาย คือ เพราะประกาศ ความกระจัดกระจายไปข้างนี้ ข้างนั้น เหตุเพราะสุนัขบ้าน สุนัขจิ้งจอกเป็นต้น ชื่อว่า เป็นสัปปายะสำหรับบุคคลผู้มักกำหนัดในลีลาแห่งอวัยวะใหญ่น้อย. เพราะเกิดคลายกำหนัดได้ว่า นัยว่า อวัยวะที่กำหนดรูปร่างมิได้แล้ว เช่นนี้จะมีลีลา คือ ท่าทางเยื้องกราย อะไรได้เล่าดังนี้.

สงฺฆาฏเภทวิการปฺปกาสนโตติ สงฺฆาฏสฺส องฺคปจฺจงฺคานํ สํหตภาวสฺส สุสมฺพนฺธตาย เภโท เอว วิกาโร สงฺฆาฏเภทวิกาโร, ตสฺส ปกาสนโต. โลหิตมกฺขิตปฏิกูลภาวปฺปกาสนโตติ โลหิตํ[๓] มกฺขิตํ[๓] หุตฺวา ปฏิกูลภาโว ตสฺส ปกาสนโต. มมตฺตราคิโนติ "มม อยนฺ"ติ อุปฺปชฺชนก-

คำว่า เพราะประกาศความวิการ คือ ความแตกแยกกัน แห่งร่างกายที่ติดกันอยู่ ความว่า ความวิการ คือความแตกแยกกันแห่งความเชื่อมกันเป็นอันดี แห่งร่างกายที่ติดกันอยู่ คือ แห่งความที่อวัยวะใหญ่น้อยติดกันอยู่ ชื่อว่า สงฺฆาฏเภทวิกาโร, ได้แก่ เพราะประกาศความวิการ คือความแตกแยก

---

[๑] ฉ. โก.

[๒] ฉ. ลีฬาวิลาโสติ.

[๓-๓] โลหิตมกฺขิตนฺติ เอกปทํ ภเวยฺย.

คุณสุจิตรา (จิราธิวัฒน์) มงคลกิติ ขออุทิศส่วนกุศลให้กับ
บิดามารดา บังเกิดเกล้า นายเตียง และนางหวาน จิราธิวัฒน์

ราควโต. ทนฺตสมฺปตฺติราคิโนติ ทนฺตสมฺปตฺติยํ รฏฺชนสีลสฺส.

กัน แห่งร่างกายที่ติดกันอยู่นั้น. บทว่า โลหิตมกฺขิตปฏิกูลภาวปฺปกาสนโต ความว่า ความเป็นปฏิกูล ด้วยเป็นร่างกายที่มีโลหิตเปื้อน ได้แก่เพราะประกาศความเป็นปฏิกูล ด้วยเป็นร่างกายที่มีโลหิตเปื้อนนั้น. คำว่า บุคคลผู้มักกำหนดในความเป็นของเรา คือ บุคคลผู้มีความกำหนดเกิดขึ้น ว่า "นี้ของเรา" ดังนี้. คำว่า บุคคลผู้มักกำหนดในสมบัติแห่งฟัน คือ บุคคลผู้มีปกติกำหนดในความถึงพร้อมแห่งฟัน.

กสฺมา ปเนตฺถ อุทฺธุมาตกาทิเก ปฐมชฺฌานเมว อุปฺปชฺชติ, น ทุติยาทีนีติ อนุโยคํ มนสิกตฺวา อาห "ยสฺมา ปนา"ติ-อาทิ. อปริสณฺฐิตชลายาติ โสตวเสน ปวตฺติยา สมนฺตโต อฏฺฐิตชลาย อสนฺนิสินฺน-สลิลาย. อริตฺตพเลนาติ ปาชนทณฺฑพเลน.

ท่านอาจารย์ ทำคำซักไซ้ไว้ในใจ ว่า ก็ในอสุภ ๑๐ มีอุทธุมาตกอสุภเป็นต้นนี้ เพราะเหตุไร จึงเกิดแต่ปฐมฌานเท่านั้น, ไม่เกิดทุติยฌานเป็นต้นเล่า ดังนี้ จึงกล่าวว่า "อนึ่ง เพราะเหตุที่" ดังนี้เป็นต้น. คำว่า มีน้ำไหลไม่หยุดนิ่ง คือ มีน้ำไหลไม่หยุดยั้งโดยรอบ เพราะไหลไปโดยเกี่ยวกับเป็นกระแส ได้แก่มีน้ำไม่หยุดนิ่ง. บทว่า อริตฺตพเลน แปลว่า ด้วยกำลังของไม้ถ่อ.

คุณสุจิตรา (จิราธิวัฒน์) มงคลกิติ ขออุทิศส่วนกุศลให้กับ
บิดามารดา บังเกิดเกล้า นายเตียง และนางหวาน จิราธิวัฒน์

ทุพฺพลตฺตา อารมฺมณสฺสาติ ปฏิกูลภาเวน อตฺตนิ จิตฺตํ ธเปตุํ อสมตฺถภาโว อารมฺมณสฺส ทุพฺพลตฺตา. ปฏิกูเล หิ อารมฺมเณ สรสโต จิตฺตํ ปวตฺติตุํ น สกฺโกติ, อภินิโรปนลกฺขเณน ปน วิตกฺเกน อภินิโรปิยมานเมว จิตฺตํ เอกคฺคํ ลภติ. น วินา วิตกฺเกนาติ วิตกฺกรหิตานิ ทุติยาทิชฺฌานานิ ตตฺถ ปติฏฺฐิตํ น ลภนฺติ. เตนาห "วิตกฺกพเลเนวา"ติอาทิ.

คำว่า เพราะอารมณ์มีกำลังทราม ความว่า ภาวะที่ไม่สามารถจะยั้งจิตไว้ในตน (คือในอารมณ์นั่นแหละ) เพราะความเป็นปฏิกูล ชื่อว่า เหตุความทรามกำลังแห่งอารมณ์. จริงอยู่ ในอารมณ์ที่เป็นปฏิกูล จิตย่อมไม่อาจที่จะเป็นไปตามสภาวะของตนได้, แต่ว่า จิตถูกวิตก ซึ่งมีการยกจิตขึ้นสู่อารมณ์เป็นลักษณะ ยกขึ้นสู่อารมณ์อยู่นั่นเทียว ย่อมได้เอกัคคะ (ความมีอารมณ์เดียว). คำว่า เว้นวิตกเสีย ก็ไม่(อาจจะตั้งอยู่ได้) ความว่า ฌานทั้งหลาย มีทุติยฌานเป็นต้นซึ่งเว้นวิตก ย่อมไม่ได้ความตั้งมั่นในอารมณ์นั้น. เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "ด้วยกำลังของวิตกเท่านั้น" ดังนี้ เป็นต้น.

ยทิ ปฏิกูลภาวโต อุทฺธุมาตกาทิอารมฺมเณ ทุติยาทีนิ ฌานานิ[๑] นปฺปวตฺตนฺติ, เอวํ สนฺเต ปฐมชฺฌาเนนาปิ ตตฺถ น อุปฺปชฺชิตพฺพํ. น หิ ตตฺถ ปีติโสมนสฺสานํ

ท่านอาจารย์หมายเอาคำทักท้วง ที่ว่า ถ้าหากว่าทุติยฌานเป็นต้น ย่อมไม่เป็นไปในอารมณ์ มีอุทธุมาตกอสุภเป็นต้น เพราะความเป็นปฏิกูลไซร้ เมื่อเป็นอย่างนี้ แม้ปฐมฌาน

---

[๑] ฉ. ทุติยาทิชฺฌานานิ.

คุณสุจิตรา (จิราธิวัฒน์) มงคลกิติ ขออุทิศส่วนกุศลให้กับ
บิดามารดา บังเกิดเกล้า นายเตียง และนางหวาน จิราธิวัฒน์

สมฺภโว ยุตฺโตติ โจทนํ สนฺธายาห "ปฏิกูเลปิ เจตสฺมินฺ"ติอาทิ. ตตฺถ อานิสํสทสฺสาวิตานีวรณสนฺตาปโรควูปสมานํ ยถากฺกมํ ปุปฺผจฺฉฑฺฑกวมนวิเรจนอุปมา โยเชตพฺพา.

ก็ไม่น่าเกิดขึ้นในอารมณ์นั้นได้. เพราะว่าในอารมณ์นั้น ไม่สมควรเกิดปีติโสมนัส ดังนี้ จึงกล่าวว่า "ก็ในอารมณ์แม้ที่เป็นปฏิกูลนี้" ดังนี้เป็นต้น. ในคำเหล่านั้น พึงประกอบคำอุปมามีคนเทขยะ และการอาเจียนกับการขับถ่าย เข้าไว้กับความเป็นผู้เล็งเห็นอานิสงส์และความหายโรค คือความเร่าร้อนแห่งนิวรณ์ตามลำดับเถิด.

๑๒๒. ยถาวุตฺตการเณน ทสธา วุตฺตมฺปิ สภาวโต เอกวิธเมวาติ ทสฺเสตุํ "ทสวิธมฺปิ เจตนฺ"ติอาที วตฺวา สฺวายํ สภาโว ยถา อวิญฺญาณเกสุ, เอวํ สวิญฺญาณเกสุปิ ลพฺภเตว. ตสฺมา ตตฺถาปิ โยนิโสมนสิการวโต ภาวนา อิชฺฌเตวาติ ทสฺเสนฺโต "ตเทตํ อิมินา ลกฺขเณนา"ติอาทิมาห.

๑๒๒. ท่านอาจารย์ เพื่อจะแสดงว่า อสุภ แม้กำหนดไว้เป็น ๑๐ อย่าง ด้วยเหตุตามที่กล่าวแล้ว ก็จัดว่ามีอย่างเดียวเท่านั้น โดยสภาวะ ดังนี้ จึงกล่าวว่า "อนึ่ง อสุภทั้ง ๑๐ อย่าง นั้น" ดังนี้เป็นต้น เมื่อจะแสดงว่า สภาวะนี้นั้น ย่อมได้แม้ในร่างที่มีวิญญาณ เหมือนอย่างในร่างที่ไม่มีวิญญาณ นั่นแหละ. เพราะฉะนั้น ผู้มีโยนิโสมนสิการ ย่อมสำเร็จภาวนาได้ แม้ในร่างที่มีวิญญาณนั้นทีเดียว ดังนี้ จึงกล่าวว่า "ด้วยลักษณะนี้ อสุภนี้นั้น" ดังนี้เป็นต้น.

คุณสุจิตรา (จิราธิวัฒน์) มงคลกิติ ขออุทิศส่วนกุศลให้กับ
บิดามารดา บังเกิดเกล้า นายเตียง และนางหวาน จิราธิวัฒน์

เอตฺถาติ เอตสฺมึ ชีวมานกสรีเร. อลงฺการนาติ ปฏิชคฺคนปุพฺพเกน อลงฺกรเณน. น ปญฺญายติ ปจุรชนสฺสาติ อธิปฺปาโย. อติเรกติสตอฏฺฐิกสมุสฺสยํ ทนฺตฏฺฐิเกหิ สทฺธึ, เตหิ ปน วินา "ติมตฺตานิ อฏฺฐิสตานี"ติ กายคตาสติยํ[1] วกฺขติ.

บทว่า เอตฺถ แปลว่า ในร่างของคนเป็นนี้. คำว่า เครื่องแต่งตัว คือเครื่องแต่งตัว มีเครื่องชำระร่างกายเป็นสำคัญ. อธิบายว่า ไม่ปรากฏ แก่ชนส่วนมาก. ชื่อว่า เป็นที่สุมแห่งกระดูก ๓๐๐ กว่าชิ้น (โดยการนับ) พร้อมกับกระดูกฟันทั้งหลาย, แต่ท่านจักกล่าวไว้ในกายคตาสติ ว่า "กระดูกมีประมาณ ๓๐๐ ชิ้น" ดังนี้ เว้นกระดูกฟันเหล่านั้น.

ฉิทฺทาวฉิทฺทนฺติ ขุทฺทานุขุทฺทฉิทฺทวนฺตํ. เมทกถาลิกาติ[2] เมทภริตภาชนํ. นิจฺจคฺฆริต-ปคฺฆริตนฺติ นิจฺจกาลํ อุปริ, เหฏฺฐา จ วิสฺสวนฺตํ. เวมตฺตนฺติ นานตฺตํ. นานาวตฺถเถหีติ นานาวณฺเณหิ วตฺเถหิ. หิริยา ลชฺชาย โกปนโต วินาสนโต หิริโกปินํ, อุจฺจารปสฺสาวมคฺคํ.

บทว่า ฉิทฺทาวฉิทฺทํ แปลว่า มีช่องใหญ่ช่องน้อย. คำว่า โถใส่มันข้น คือ ภาชนะที่เต็มด้วยมันข้น. บทว่า นิจฺจคฺฆริตปคฺฆริตํ แปลว่า มีมันหลั่งไหลทั้งเบื้องบน และเบื้องล่างตลอดกาลเป็นนิตย์. บทว่า เวมตฺตํ แปลว่า ความต่างกัน. คำว่า ผ้าต่าง ๆ คือผ้ามีสีต่างๆ. ช่องทาง อุจจาระและปัสสาวะ

---

[1] วิสุทฺธิมคฺค. ๒/๓๔.
[2] ฉ. อิติ-สทฺโท น ทิสฺสติ.

คุณสุจิตรา (จิราธิวัฒน์) มงคลกิติ ขออุทิศส่วนกุศลให้กับ
บิดามารดา บังเกิดเกล้า นายเตียง และนางหวาน จิราธิวัฒน์

ชื่อว่า หิริโกปิน เพราะทำหิริ คือความละอาย ให้กำเริบ คือทำให้พินาศ.

ยาถาวสรสนฺติ ยถาภูตํ สภาวํ. ยาถาวโต รสียติ ญายตีติ หิ รโส สภาโว. รตินฺติ อภิรตึ อภิรุจึ. อตฺตสิเนหสงฺขาเตน ราเคน รตฺตา อตฺตสิเนหราครตฺตา. วิหญฺญมาเนนาติ อิจฺฉิตาลาเภน วิฆาตํ อาปชฺชนฺเตน.

คำว่า อันมีรสของตนตามความเป็นจริง คือ อันมีสภาวะตามความเป็นจริง. จริงอยู่ สภาวะ ชื่อว่า รส เพราะอรรถว่า อันบัณฑิตย่อมยินดี คือรู้ได้ตามความเป็นจริง. คำว่า ความยินดี คือความยินดียิ่ง ความชอบใจยิ่ง. บุคคลผู้กำหนัดแล้วด้วยราคะ กล่าวคือความเสน่หาในตน ชื่อว่า อตฺตสิเนหราครตฺตา. คำว่า เดือดร้อนอยู่ คือ ถึงความเดือดร้อน เพราะไม่ได้สิ่งที่ตนปรารถนา.

กึสุกนฺติ ปาลิภทฺทกํ[๑] ปลาโสติ เกจิ, สิมฺพลีติ อปเร. อติโลลุโปติ อติวิยโลลสภาโว. อทุนฺติ เอตํ. นนฺติ เกสาทิสรีรโกฏฺฐาสํ. มุจฺฉิตาติ โมหิตา, มุจฺฉาปาปิกาย วา ตณฺหาย วเสน มุจฺฉํ ปตฺตา. สภาวนฺติ ปฏิกูลสภาวํ.

บทว่า กึสุกํ แปลว่า ต้นทองกวาว, อาจารย์บางพวกว่า ต้นทองหลาง, อีกพวกหนึ่งว่า ต้นงิ้ว. คำว่า มีความละโมบจัด คือมีความละโมบเป็นสภาวะ เกินจะเปรียบได้. บทว่า อทุํ แปลว่านั่น. คำว่า (โกฏฐาส แม้ที่ตั้งอยู่ในร่างกาย) นั้น คือโกฏฐาสใน

[๑] สี. ปาริภทฺทกํ.

คุณสุจิตรา (จิราธิวัฒน์) มงคลกิติ ขออุทิศส่วนกุศลให้กับ
บิดามารดา บังเกิดเกล้า นายเตียง และนางหวาน จิราธิวัฒน์

ร่างกายมีผมเป็นต้น. คำว่า สยบอยู่ คือ ลุ่มหลงอยู่, หรือว่า ถึงความสยบ ด้วยอำนาจแห่งตัณหาที่ทำให้ถึงความสยบ. คำว่า สภาพ คือ สภาพที่เป็นปฏิกูล.

อุกฺกรูปโมติ อุจฺจารปสฺสาวฏฺฐานสโม, วจฺจกูปสโม วา. จกฺขุภูเตหีติ จกฺขุํ ปตฺเตหิ ปฏิลทฺธปญฺญาจกฺขุเกหิ, โลกสฺส วา จกฺขุภูเตหิ. อลฺลจมฺมปฏิจฺฉนฺโนติ อลฺลจมฺมปริโยนทฺโธ.

คำว่า มีอุปมาดั่งหลุมคูถ คือเสมอด้วยสถานที่ถ่ายอุจจาระ ปัสสาวะ, หรือว่าเสมอด้วยหลุมคูถ. บทว่า จกฺขุภูเตหิ แปลว่า ท่านผู้ถึงจักษุ คือท่านผู้ได้ปัญญาจักษุ, หรือแปลว่า ท่านผู้มีจักษุเห็นโลก. คำว่า ปกปิดไว้ด้วยหนังสด คือห่อหุ้มไว้ด้วยหนังสด.

ทพฺพชาติเกนาติ อุตฺตริมนุสฺสธมฺเม ปฏิลทฺธุํ ภพฺพรูเปน. ยตฺถ ยตฺถาติ[๑] สรีเร, สรีรสฺส วา ยตฺถ ยตฺถ โกฏฺฐาเส. นิมิตฺตํ คเหตฺวาติ อสุภาการสฺส สุฏฺฐุ สลฺลกฺขณวเสน ยถา อุคฺคหนิมิตฺตํ อุปฺปชฺชติ, เอวํ อุคฺคณฺหนวเสน นิมิตฺตํ คเหตฺวา, อุคฺคหนิมิตฺตํ อุปฺปาเทตฺวาติ อตฺโถ.

คำว่า ผู้เป็นทัพพชาติ คือ ผู้ควรที่จะได้รับอุตริมนุสธรรมเป็นสภาวะ. บทว่า ยตฺถ ยตฺถ แปลว่าในร่าง, หรือในโกฏฐาสใด ๆ แห่งร่างกาย. คำว่า ถือเอานิมิต ได้แก่ถือเอานิมิต, คือทำอุคคหนิมิตให้เกิดขึ้น โดยเกี่ยวกับการเรียนเอา โดยประการที่อุคคหนิมิตจะเกิดขึ้นได้ ด้วยอำนาจการกำหนดไว้ได้เป็นอย่างดี ซึ่งอาการที่ไม่งาม.

---

๑ ฉ. อิติ-สทฺโท น ทิสฺสติ.

คุณมุกดา　เอื้อวัฒนะสกุล

ขออุทิศส่วนกุศลให้แก่ นายเตียง และนางหวาน　จิราธิวัฒน์

กมฺมฏฺฐานํ อปฺปนํ ปาเปตพฺพนฺติ ยถาลทฺเธ อุคฺคหนิมิตฺเต กมฺมํ กโรนฺเตน ปฏิภาคนิมิตฺตํ อุปฺปาเทตฺวา อุปจารชฺฌาเน ฐิเตน ตเมว ภาวนํ อุสฺสุกฺกาเปนฺเตน อสุภกมฺมฏฺฐานํ อปฺปนํ ปาเปตพฺพํ. อธิคตปฺปโน หิ ปฐมชฺฌาเน ฐิโต ตเมว ฌานํ ปาทกํ กตฺวา วิปสฺสนํ อารภิตฺวา สงฺขาเร สมฺมสนฺโต นจิรสฺเสว สพฺพาสเว เขเปตีติ.

คำว่า ยังกรรมฐานให้บรรลุถึงอัปปนา ความว่า ภิกษุผู้ทำการงานในอุคคหนิมิตตามที่ได้ ทำปฏิภาคนิมิตให้เกิดขึ้นแล้วตั้งอยู่ในอุปจารฌาน เมื่อทำภาวนานั้นนั่นแหละให้ก้าวหน้าไป ก็จะยังอสุภกรรมฐานให้บรรลุถึงอัปปนาได้. ก็ภิกษุผู้บรรลุอัปปนาแล้ว ตั้งอยู่ในปฐมฌาน เมื่อทำฌานนั้นนั่นแหละให้เป็นบาทปรารภวิปัสสนา พิจารณาสังขารไป ก็ย่อมทำอาสวะทั้งปวง ให้สิ้นไปได้ ต่อกาลไม่นานเลย แล.

อสุภกมฺมฏฺฐานนิทฺเทสวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

อิติ ฉฏฺฐปริจฺเฉทวณฺณนา

พรรณนาอสุภกัมมัฏฐานนิเทศจบ

พรรณนาปริเฉทที่ ๖ จบแล้ว
โดยประการฉะนี้.

คุณมุกดา เอื้อวัฒนะสกุล
ขออุทิศส่วนกุศลให้แก่ นายเตียง และนางหวาน จิราธิวัฒน์

๗. ฉอนุสฺสตินิทฺเทสวณฺณนา

๑. พุทฺธานุสฺสติกถาวณฺณนา

๑๒๓. อสุภานนฺตรนฺติ อสุภกมฺมฏฺฐานานนฺตรํ. อนุสฺสตีสูติ อนุสฺสติกมฺมฏฺฐาเนสุ. "อนุ อนุ สติ อนุสฺสตี"ติ อิมมตฺถํ ทสฺเสตุํ "ปุนปฺปุนํ อุปฺปชฺชนโต"ติ วตฺวา น เอตฺถ อนุ-สทฺทโยเคน สติ-สทฺโท อตฺถนฺตรวาจโกติ ทสฺเสตุํ "สติเยว อนุสฺสตี"ติ วุตฺตํ.

๗. พรรณนาฉอนุสตินิเทศ

๑. พรรณนากถาว่าด้วยพุทธานุสติ

๑๒๓. บทว่า อสุภานนฺตรํ คือในลำดับแห่งอสุภกรรมฐาน. คำว่า ในบรรดาอนุสติ คือในบรรดาอนุสติกรรมฐาน. ท่านอาจารย์ ประสงค์แสดงความหมายนี้ว่า "ความระลึกเนือง ๆ ชื่อว่า อนุสติ" ดังนี้ จึงกล่าวว่า "เพราะเกิดขึ้นบ่อย ๆ" ดังนี้ แล้วประสงค์แสดงว่า สติ ศัพท์ ที่มีการประกอบเข้ากับ อนุ ศัพท์ ในคำว่าอนุสติ นี้ มิได้เป็นศัพท์ที่บอกความหมายอื่น จึงกล่าวว่า "สตินั่นเอง ชื่อว่าอนุสติ" ดังนี้.

เตนายํ อนุ-สทฺโท[๑] "อุปลพฺภตี"ติอาทีสุ อุป-สทฺโท วิย อนตฺถโก, นาปิ "สญฺชานนํ ปชานนนฺ"ติอาทีสุ สํ-สทฺทาทโย วิย อตฺถนฺตรทีปโกติ ทสฺเสติ. "ปวตฺติตพฺพฏฺฐานมฺหิเยว วา ปวตฺตตฺตา"ติ

ด้วยคำว่า สติ นั่นเอง ชื่อว่าอนุสติ นั้น ท่านแสดงว่า อนุ ศัพท์ นี้ เป็นศัพท์ที่ไม่มีความหมาย เช่นเดียวกับ อุป ศัพท์ ในคำว่า "อุปลพฺภติ" เป็นต้น, ทั้งจะเป็นศัพท์ที่บอกความหมายอื่นเช่นเดียวกับ สํ ศัพท์

---

[๑] ฉ. เตน นายมนุ-สทฺโท.

คุณมุกดา เอื้อวัฒนะสกุล
ขออุทิศส่วนกุศลให้แก่ นายเตียง และนางหวาน จิราธิวัฒน์

อิมินา จ อนุสฺสติยา อนุสฺสริตพฺพานุรูปตา วุตฺตา โหตีติ ปวตฺตกสฺเสว อนุรูปตํ ทสฺเสตุํ "กุลปุตฺตสฺส อนุรูปา"ติ วุตฺตํ, สทฺธาปพฺพชิตสฺส วา กุลปุตฺตสฺส. อนุรูปตา นาม ปวตฺติตพฺพฏฺฐานสฺส อนุรูปตาย เอว โหตีติ ปวตฺตกสฺเสว อนุรูปตา วุตฺตา, น อุภยสฺส.

เป็นต้น ในคำว่า "สญฺชานนํ ความรู้พร้อม ปชานนํ ความรู้โดยประการต่าง ๆ" เป็นต้น ก็หาไม่. ก็ด้วยคำว่า "เพราะความที่เป็นไปในฐานะที่ควรทำให้เป็นไปนั่นเอง" นี้ เป็นอันท่านกล่าวถึงความที่อนุสติสมควรแก่ฐานะที่พึงระลึกถึง เพราะเหตุนั้น เพื่อแสดงภาวะที่สมควรแก่กุลบุตร ผู้จะทำให้เป็นไปนั่นเอง ท่านจึงกล่าวว่า "(เป็นสติ) ที่สมควรแก่กุลบุตร" ดังนี้, อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่าความเป็นสติที่สมควรแก่กุลบุตร ผู้บวชด้วยศรัทธา. ย่อมมีได้ เพราะความเป็นสติที่สมควรแก่ฐานะที่ควรทำให้เป็นไปนั่นเอง เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวถึงความเป็นสติที่สมควรแก่บุคคลผู้ทำให้เป็นไป (คือกุลบุตร) แต่ฝ่ายเดียว, มิใช่แก่ทั้ง ๒ ฝ่าย (คือทั้งกุลบุตรผู้ทำให้เป็นไป ทั้งฐานะที่ควรทำให้เป็นไป).

อนุรูปาติ จ ยุตฺตาติ อตฺโถ. พุทฺธนฺติ เย คุเณ อุปาทาย ภควติ "พุทฺโธ"ติ

ก็คำว่า สมควร มีความหมายว่า เหมาะสม. บัญญัติว่า "พระพุทธ" ในพระผู้มีพระภาค

คุณมุกดา เอื้อวัฒนะสกุล
ขออุทิศส่วนกุศลให้แก่ นายเตียง และนางหวาน จิราธิวัฒน์

ปณฺณตฺติ, เต คุเณ เอกชฺฌํ คเหตฺวา วุตฺตํ. เตนาห "พุทฺธคุณารมฺมณาย สติยา เอตํ อธิวจนนฺ"ติ[๑] อารพฺภาติ อาลมฺพิตฺวา.

เป็นไปอาศัยพระคุณเหล่าใด, ท่านอาจารย์รวมเอาพระคุณเหล่านั้น เข้าด้วยกันกล่าวว่า (ปรารภ) พระพุทธ ดังนี้. เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "คำว่าพุทธานุสตินี้ เป็นชื่อของสติที่มีพระพุทธคุณเป็นอารมณ์" ดังนี้. คำว่า ปรารภ คือ หน่วงเหนี่ยว.

ธมฺมนฺติ ปริยตฺติธมฺเมน สทฺธึ นววิธมฺปิ โลกุตฺตรธมฺมํ. นนุ จ นิพฺพานํ วิสุํ กมฺมฏฺฐานภาเวน วกฺขตีติ[๒] ? กิญฺจาปิ วกฺขติ, ธมฺมภาวสามญฺเญน ปน มคฺคผเลหิ สทฺธึ อิธ ปาฬิยา สงฺคหิตตฺตา ตสฺสาปิ ธมฺมานุสฺสติกมฺมฏฺฐาเน คหณํ ทฏฺฐพฺพํ, อสงฺขตามตาทิภาเวน ปน มคฺคผเลหิ วิสิฏฺฐตาย ตสฺส วิสุํ กมฺมฏฺฐานภาเวน คหณํ กตํ.

คำว่า (ปรารภ) พระธรรม คือ โลกุตรธรรมทั้ง ๙ อย่าง พร้อมทั้งพระปริยัติธรรม. ท้วงว่า ก็ท่านจักกล่าวพระนิพพานไว้ โดยความเป็นกรรมฐานอย่างหนึ่งต่างหากมิใช่หรือ ? เฉลยว่า ท่านจักกล่าวพระนิพพานไว้ โดยความเป็นกรรมฐานอย่างหนึ่งต่างหากก็จริง, ถึงอย่างนั้นก็ควรเห็นว่า การที่ท่านถือเอาพระนิพพานแม้นั้น เข้าไว้ในธัมมานุสติกรรมฐาน(ด้วย) ก็เพราะพระนิพพาน พร้อมทั้งมรรคและผล

---

[๑] ฉ. เอตมธิวจนนฺติ.
[๒] ฉ. อิติ-สทฺโท น ทิสฺสติ.

คุณมุกดา เอื้อวัฒนะสกุล
ขออุทิศส่วนกุศลให้แก่ นายเตียง และนางหวาน จิรฐาธิวัฒน์

ท่านสงเคราะห์เข้าในธัมมานุสติกรรมฐานนี้-ได้โดยพระบาลี โดยความที่เสมอเหมือนกันด้วยความเป็นพระธรรม, ส่วนการที่ท่านทำการถือเอาพระนิพพานนั้น โดยความเป็นกรรมฐานอย่างหนึ่งต่างหาก ก็เพราะภาวะที่พระนิพพานแตกต่างไป จากมรรคและผลโดยความเป็นอสังขตธรรม เป็นอมตธรรมเป็นต้น.

สีลานุสฺสติอาทีนํ ปน ติสฺสนฺนํ อนุสฺสตีนํ วิสุํ กมฺมฏฺฐานภาเวน คหณํ โยคาวจรสฺส อตฺตโน เอว สีลสฺส, จาคสฺส, สทฺธาทีนญฺจ อนุสฺสติฏฺฐานภาเวน คเหตพฺพตฺตา. รูปกายํ คตาติ อตฺตโน กรชกายํ อารพฺภ อารมฺมณกรณวเสน ปวตฺตา.

อนึ่ง การที่ท่านถือเอาอนุสติ ๓ มีสีลานุสติเป็นต้น โดยความเป็นกรรมฐานแต่ละอย่างก็เพราะ ศีล, จาคะ, และคุณทั้งหลายมีศรัทธาเป็นต้น เฉพาะของตนเท่านั้น ที่พระโยคีจะพึงถือเอา โดยความเป็นที่ตั้งแห่งอนุสติได้. คำว่า ไปสู่รูปกาย คือเป็นไปปรารภกรชกายของตน โดยเกี่ยวกับกระทำให้เป็นอารมณ์.

กาเยติ กาเย วิสยภูเต. โกฏฺฐาส-นิมิตฺตารมฺมณายาติ เกสาทิโกฏฺฐาเสสุ ปฏิกูลนิมิตฺตารมฺมณาย. อิโต ปุริมาสุ สตฺตสุ

คำว่า ในกาย ได้แก่ ในกายอันเป็นอารมณ์. คำว่า ที่มีนิมิตในโกฏฐาสเป็นอารมณ์ คือที่มีปฏิกูลนิมิตในโกฏฐาสทั้งหลาย

คุณมุกดา เอื้อวัฒนะสกุล
ขออุทิศส่วนกุศลให้แก่ นายเตียง และนางหวาน จิราธิวัฒน์

อนุสฺสตีสุ นตฺถิ นิมิตฺตุปฺปตฺติ, อิธ อตฺถีติ ทสฺสนตฺถํ นิมิตฺตคฺคหณํ. ตถา อสฺสาสปสฺสาสนิมิตฺตารมฺมณายาติ เอตฺถาปิ. อุปสมนฺติ สพฺพสงฺขารุปสมํ, นิพฺพานนฺติ อตฺโถ.

มีผมเป็นต้น เป็นอารมณ์. ท่านใช้ศัพท์ว่า นิมิต ก็เพื่อแสดงว่าในอนุสติ ๗ ก่อนแต่กายคตาสตินี้ ไม่มีความอุบัติแห่งนิมิต, ในกายคตาสตินี้มีความอุบัติแห่งนิมิต ดังนี้. แม้ในคำว่า ที่มีนิมิตในลมหายใจเข้าและลมหายใจออกเป็นอารมณ์ นี้ ก็อย่างนั้นเหมือนกัน. คำว่า อุปสมธรรม มีความหมายว่า (ปรารภ) พระนิพพานอันมีความเข้าไปสงบสังขารทั้งปวง.

๑๒๔. อเวจฺจ พุทฺธคุเณ ยาถาวโต ญตฺวา อุปฺปนฺโน ปสาโท อเวจฺจปฺปสาโท, อริยมคฺเคน อาคตปฺปสาโท, ตํสทิโสปิ วา โย ทิฏฺฐิคตวาเทหิ[๑] อจโล อสมฺปกมฺปิโย, เตน สมนฺนาคเตน.

๑๒๔. ความเลื่อมใสไม่คลอนแคลนที่เกิดขึ้น เพราะทราบถึงพระพุทธคุณทั้งหลายตามความเป็นจริง ชื่อว่า อเวจฺจปฺปสาโท (แปลว่า ความเลื่อมใสไม่คลอนแคลน), ได้แก่ความเลื่อมใสที่มาแล้ว โดยพระอริยมรรค, หรือแม้ที่เหมือนกับความเลื่อมใสที่มาแล้วโดยอริยมรรคนั้น เป็นความเลื่อมใสที่ไม่หวั่นไหวไป เพราะวาทะแห่งมิจฉาทิฐิทั้งหลาย อันวาทะแห่งมิจฉาทิฐิทั้งหลาย พึง

---

[๑] ฉ. ทิฏฺฐิคตวาเทหิ.

คุณมุกดา เอื้อวัฒนะสกุล
ขออุทิศส่วนกุศลให้แก่ นายเตียง และนางหวาน จิราธิวัฒน์

ทำให้สั่นสะเทือนมิได้, ได้แก่พระโยคีผู้ถึงพร้อม ด้วยความเลื่อมใสไม่คลอนแคลนนั้น.

ตาทิสสฺส พุทฺธานุสฺสติภาวนา อิชฺฌติ, น อิตรสฺส. ปฏิรูเป เสนาสเน[๑]ติ ยถาวุตฺตอฏฺฐารสโทสวชฺชิเต ปญฺจงฺคสมนฺนาคเต เสนาสเน. รโหคเตนาติ รหสิ คเตน. เตน กายวิเวกํ ทสฺเสติ. ปฏิสลฺลีเนนาติ นานารมฺมณโต ปฏิสลฺลีเนน, พหิทฺธา ปุถุตฺตารมฺมณโต ปฏิกฺกมาเปตฺวา กมฺมฏฺฐาเน สลฺลีเนน, สุสิลิฏฺฐจิตฺเตนาติ อตฺโถ. เอวนฺติ อิมาย ปาฬิยา อาคตนเยน.

การเจริญพุทธานุสติจะสำเร็จได้ ก็สำหรับพระโยคีผู้เป็นเช่นนั้น, หาใช่สำหรับพระโยคีนอกนี้ไม่. คำว่า ในเสนาสนะที่เหมาะสม คือ ในเสนาสนะอันถึงพร้อมด้วยองค์ ๕ เว้นจากโทษ ๑๘ อย่าง ตามที่กล่าวมาแล้ว (ในปฐวีกสิณนิเทศ). บทว่า รโหคเตน แปลว่า ไปในที่ลับ. ด้วยคำว่า รโหคเตน นั้น ท่านแสดงถึงกายวิเวก. คำว่า หลีกเร้น ได้แก่ หลีกเร้นจากอารมณ์ต่าง ๆ, คือ หลีกจากอารมณ์ อันมีสภาวะมากมายในภายนอก แล้วเร้นอยู่ในกรรมฐาน, ความว่า เป็นผู้มีจิตอันรวบรวมไว้ดี. ศัพท์ว่า เอวํ ได้แก่ตามนัยที่มาแล้วในพระบาลีนี้.

โส ภควาติ เอตฺถ โสติ โย โส สมตึสปารมิโย ปูเรตฺวา สพฺพกิเลเส

ในคำว่า โส ภควา (พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น) นี้ มีวินิจฉัยดังนี้ บทว่า โส

---

[๑] ฉ. ปติรูปเสนาสเน.

คุณมุกดา เอื้อวัฒนะสกุล
ขออุทิศส่วนกุศลให้แก่ นายเคียง และนางหวาน จิราธิวัฒน์

ภณิชิตฺวา อนุตฺตรํ สมฺมาสมฺโพธึ อภิสมฺพุทฺโธ เทวานํ อติเทโว พฺรหฺมานํ อติพฺรหฺมา โลกนาโถ ภาคฺยวนฺตตาทีหิ การเณหิ สเทวเก โลเก "ภควา"ติ ปตฺถฏกิตฺติสทฺโท, โส.

(พระองค์นั้น) ได้แก่ พระองค์ได้ทรงบำเพ็ญพระบารมี ๓๐ ถ้วน เต็มเปี่ยมแล้ว หักทำลายกิเลสทั้งปวงได้แล้ว ตรัสรู้ซึ่งพระสัมมาสัมโพธิอันยอดเยี่ยม ทรงเป็นเทพยิ่งเหล่าเทพ เป็นพรหมยิ่งเหล่าพรหม เป็นที่พึ่งของชาวโลก เป็นผู้ทรงมีพระกิตติศัพท์อันแผ่ไปทั่วว่า "พระภควา" ในโลก พร้อมทั้งเทวดา ด้วยเหตุการณ์ทั้งหลายมีความเป็นผู้มีพระภาคยะ (พระบารมี) เป็นต้น ดังนี้.

ภควาติ อิทํ สตฺถุ นามกิตฺตนํ. ตถา หิ วุตฺตํ "ภควาติ เนตํ นามํ มาตรา กตนฺ"ติอาทิ.[๑] ปรโต ปน ภควาติ คุณกิตฺตนํ. อรหนฺติอาทีสุ นวสุ ฐาเนสุ ปจฺเจกํ อิติปิ-สทฺทํ โยเชตฺวา พุทฺธคุณา อนุสฺสริตพฺพาติ ทสฺเสนฺโต "อิติปิ อรหํ ฯเปฯ อิติปิ ภควาติ อนุสฺสรตี"ติ อาห.

บทว่า ภควา (พระผู้มีพระภาค) นี้ เป็นคำยกย่องพระศาสดา โดยพระนาม. จริงอย่างนั้น ท่านพระสารีบุตรเถระได้กล่าวไว้ว่า "ภควาติ เนตํ นามํ มาตรา กตํ" คำว่า ภควา นี้ ไม่ใช่พระนามที่พระชนนีทรงตั้ง ดังนี้ เป็นต้น. ส่วนบทว่า ภควา ต่อไปข้างหน้า (อีกบทหนึ่ง) เป็นคำยกย่องพระ-

---

[๑] ขุ. ม. ๒๙/๑๗๔-๖๓๐, ขุ. จูฬ. ๓๐/๑๑.

คุณนุกดา เอื้อวัฒนะสกุล
ขออุทิศส่วนกุศลให้แก่ นายเตียง และนางหวาน จิราธิวัฒน์

ศาสดาโดยพระคุณ. ท่านอาจารย์เมื่อจะแสดงว่าในฐานะทั้ง ๘ มีบทว่า อรหํ เป็นต้น พึงระลึกเนือง ๆ ถึงพระพุทธคุณโดยประกอบ อิติปิ-ศัพท์ เข้าไว้แต่ละฐานะ ดังนี้จึงกล่าว-ว่า "ย่อมระลึกเนือง ๆ ว่า (โส ภควา) อิติปิ อรหํ ฯเปฯ อิติปิ ภควา " ดังนี้.

"อิติเปตํ ภูตํ อิติเปตํ ตจฺฉนฺ"ติอาทีสุ[1] วิย อิติ-สทฺโท อาสนฺนปจฺจกฺขการณฏฺโฐ,[2] ปิ-สทฺโท สมฺปิณฺฑนฏฺโฐ. เตน เตสํ[3] พหุภาโว ทีปิโต, ตานิ จ คุณสลฺลกฺขณ-การณานิ ภาเวนฺเตน จิตฺตสฺส สมฺมุขีภูตานิ กาตพฺพานีติ ทสฺเสนฺโต "อิมินา จ อิมินา จ การเณนาติ วุตฺตํ โหตี"ติ อาห.

อิติ ศัพท์ มีอรรถว่า เป็นเหตุใกล้เห็นได้ประจักษ์ ดุจในประโยคว่า "อิติเปตํ ภูตํ อิติเปตํ ตจฺฉํ" ดังนี้เป็นต้น, ปิ-ศัพท์ มีอรรถว่ารวบรวม. ด้วย ปิ ศัพท์ นั้น เป็นอันแสดงถึงภาวะที่พระคุณเหล่านั้นมีมากมาย, และแสดงถึงเหตุ แห่งการกำหนดพระคุณเหล่านั้น ท่านอาจารย์เมื่อจะแสดงว่าพระ-โยคีผู้เจริญควรทำพระคุณทั้งหลาย ให้มีอยู่ตรงหน้าจิต จึงกล่าวว่า "เป็นอันกล่าวอธิบายได้ว่าเพราะเหตุนี้ และเพราะเหตุนี้" ดังนี้.

---

[1] ที. สี. ๙/๔.

[2] ฉ. ...กรณฏฺโฐ.

[3] ฉ. เนสํ.

คุณมุกดา เอื้อวัฒนะสกุล
ขออุทิศส่วนกุศลให้แก่ นายเตียง และนางหวาน จิราธิวัฒน์

๑๒๕. ทูรตา นาม อาสนฺนตา วิย อุปาทายุปาทาย วุจฺจตีติ ปรมุกฺกํสคตํ ทูรภาวํ ทสฺเสนฺโต "สุวิทูรวิทูเร"ติ อาห, สุฏฺฐุ วิทูรภาเวเนว วิทูเรติ อตฺโถ. สา ปนสฺส กิเลสโต ทูรตา เตสํ สพฺพโส ปหีนตฺตาติ ทสฺเสนฺโต อาห "มคฺเคน กิเลสานํ วิทฺธํสิตตฺตา"ติ.

๑๒๕. ชื่อว่าความเป็นที่ไกล ท่านกล่าวเทียบ ๆ กันไป เช่นเดียวกับความเป็นที่ใกล้ เพราะเหตุนั้น เมื่อจะแสดงความเป็นที่ไกลอันถึงความสูงส่งยิ่ง ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "ในที่ไกลแสนไกล" ดังนี้ ความว่าในที่ไกล โดยความเป็นที่แสนไกลนั่นเอง. ท่านอาจารย์เมื่อจะแสดงว่า ก็เพราะพระผู้มีพระภาคนี้ ทรงมีความอยู่ในที่ไกลจากกิเลสนั้น เพราะทรงละกิเลสเหล่านั้นได้โดยประการทั้งปวงแล้ว จึงกล่าวว่า "เพราะพระองค์ทรงย่ำยีกิเลสทั้งหลาย (พร้อมทั้งวาสนา) ได้แล้วด้วยมรรค" ดังนี้.

นนุ อญฺเญสมฺปิ ขีณาสวานํ เต ปหีนา เอวาติ อนุโยคํ มนสิกตฺวา วุตฺตํ "สวาสนาน"นฺติ. น หิ ภควนฺตํ ฐเปตฺวา อญฺเญ สห วาสนาย กิเลเส ปหาตุํ สกฺโกนฺติ, เอเตน อญฺเญหิ อสาธารณํ ภควโต อรหตฺตนฺติ ทสฺสิตํ โหติ.

ท่านอาจารย์แต่งคำซักไซ้ไว้ในใจว่า กิเลสเหล่านั้น แม้พระขีณาสพทั้งหลายคนอื่น ๆ ก็ละได้เหมือนกันมิใช่หรือ ดังนี้แล้วจึงกล่าวว่า "พร้อมทั้งวาสนา" ดังนี้. จริงอยู่ ยกเว้นพระผู้มีพระภาค พระขีณาสพเหล่าอื่นไม่อาจที่จะละกิเลสทั้งหลาย พร้อมทั้งวาสนาได้, ด้วยคำว่าพร้อมทั้งวาสนานี้ เป็นอันท่าน

คุณฎกดา เอื้อวัฒนะสกุล
ขออุทิศส่วนกุศลให้แก่ นายเตียง และนางหวาน จิราธิวัฒน์

แสดงว่า พระอรหัต(ความเป็นพระอรหันต์) ของพระผู้มีพระภาค มิใช่เป็นของสาธารณะด้วยพระขีณาสพเหล่าอื่น.

กา ปนายํ วาสนา นาม ? ปหีนกิเลสสฺสาปิ อปฺปหีนกิเลสสฺส ปโยคสทิสปฺปโยคเหตุภูโต กิเลสนิหิโต สามตฺถิยวิเสโส อายสฺมโต ปิลินฺทวจฺฉสฺส[๑] วสลสมุทาจารนิมิตฺตํ วิย. กถํ ปน "อารกตฺตา"ติ วุตฺเต "กิเลเสหี"ติ อยมตฺโถ ลพฺภตีติ ?

ก็ที่ชื่อว่าวาสนานี้คืออะไร ? ตอบว่า คือ ความสามารถพิเศษอันตั้งลงเพราะกิเลส ซึ่งเป็นเหตุแห่งประโยค (ความประพฤติทางกายและวาจา) อันเหมือนกับประโยคของบุคคลผู้ยังละกิเลสมิได้ แห่งพระขีณาสพแม้ว่าเป็นผู้ละกิเลสได้แล้ว เหมือนอย่างที่เป็นเหตุแห่งการเปล่งวาจาว่าไอ้ถ่อย ของท่านปิลินทวัจฉะ ฉะนั้น. ถามว่า ก็เมื่อกล่าวคำว่า "เพราะความเป็นผู้ไกล" ดังนี้แล้ว จะได้ความว่า "จากกิเลสทั้งหลาย" นี้ได้อย่างไร ?

สามญฺญโชตนาย วิเสเส อวฏฺฐานโต, วิเสสตฺถินา จ วิเสสสฺส อนุปโยเชตพฺพโต, "อารกาสฺส โหนฺติ ปาปกา อกุสลา

ตอบว่า เพราะคำพูดที่เป็นสามัญโชตนา (ส่องความหมายสามัญ) ตั้งลงได้ในความหมายพิเศษ, และผู้ต้องการความหมาย

---

[๑] วิ. มหาวิภงฺค. ๒/๑๒๑.

ธมฺมา"ติอาทีนิ[๑] สุตฺตปทานิ อุทาหริตพฺพานิ. อารกาติ เจตฺถ อา-การสฺส รสฺสตฺตํ, ก-การสฺส จ ห-การํ, สานุสารํ กตฺวา นิรุตฺตินเยน "อรหนฺ"ติ ปทสิทฺธิ เวทิตพฺพา.

พิเศษ พึงชักใช้ถึงความหมายพิเศษ, บททั้งหลายในพระสูตรที่ว่า "อกุศลธรรมทั้งหลายอันชั่วช้า ย่อมเป็นธรรมชาติอยู่ในที่ไกลภิกษุนี้" ดังนี้เป็นต้น พึงยกขึ้นเป็นอุทาหรณ์ในเรื่องนี้ได้. ก็ในบทว่า อารกา (ผู้ไกล)นี้ พึงทราบว่าเพราะท่านทำ อา อักษรให้เป็นรัสสะ (คือ อ), และทำ ก อักษร ให้เป็น ห อักษร, มีนิคหิต จึงสำเร็จ บทว่า "อรหํ" ได้โดยนิรุตตินัย.

วุตฺตเมวตฺถํ สุขคฺคหณตฺถํ "โส ตโต อารกา นามา"ติ คาถาพนฺธมาห. ตตฺถ สมงฺคีสีโล สมงฺคีติ อสมงฺคิตา[๒] อสมนฺนาคโม อสหวุตฺติตา.

เพื่ออันถือเอาโดยง่าย ซึ่งเนื้อความที่ได้กล่าวแล้วนั่นเอง ท่านอาจารย์จึงกล่าวประพันธ์คาถาว่า "โส ตโต อารกา นาม" เป็นต้น. ในบทเหล่านั้น ผู้มีปกติพร้อมเพรียง ชื่อว่า สมงฺคี เพราะเหตุนั้น ความไม่เป็นผู้มีปกติพร้อมเพรียง ก็คือความไม่ประกอบพร้อม ความไม่เป็นไปด้วยกัน(กับกิเลส).

---

[๑] ม. มู. ๑๒/๕๑๑.
[๒] ฉ. สมงฺคี, น สมงฺคิตา อสมงฺคิตา.

๑๒๖. อนตฺถกรเณน[๑] กิเลสา เอว อรโยติ กิเลสารโย. "อรีนํ หตตฺตา อริหา"ติ วตฺตพฺเพ นิรุตฺตินเยน "อรหนฺ"ติ วุตฺตํ.

๑๒๖. กิเลสนั่นเอง ชื่อว่าอริ เพราะนำไปสู่ความฉิบหาย เพราะเหตุนั้นจึงชื่อว่า กิเลสาริ(อริ คือกิเลส). เมื่อควรจะกล่าวว่า "อริหา เพราะกำจัดอริทั้งหลายได้" ท่านก็กลับกล่าวเสียว่า "อรหํ" โดยนิรุตตินัย.

๑๒๗. ยเทตํ สํสารจกฺกนฺติ สมฺพนฺโธ. รถจกฺกสฺส นาภิ วิย มูลาวยวภูตํ อนฺโต, พหิ จ สมวฏฺฐิตํ อวิชฺชาภวตณฺหามยํ ทฺวยนฺติ วุตฺตํ "อวิชฺชาภวตณฺหามยนาภี"ติ. นาภิยา, เนมิยา จ สมฺพนฺธอรสทิสา ปจฺจยผลภูเตหิ อวิชฺชาตณฺหาชรามรเณหิ สมฺพนฺธา ปุญฺญาทิอภิสงฺขาราติ วุตฺตํ "ปุญฺญาทิอภิสงฺขารารนฺ"ติ.

๑๒๗. เชื่อมความว่า ยเทตํ สํสารจกฺกํ (สังสารจักรนี้ใด). ธรรมชาติทั้ง ๒ คือ อวิชชา และภวตัณหา ซึ่งเป็นองค์ประกอบที่เป็นมูล (เป็นรากเหง้า) อันตั้งลงพร้อมกันทั้งภายในและทั้งภายนอก เปรียบเสมือนดุมล้อรถ เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "อันมีดุมที่ทำด้วยอวิชชาและภวตัณหา" ดังนี้. อภิสังขารมีปุญญาภิสังขารเป็นต้น ซึ่งเชื่อมอวิชชาและตัณหา อันเป็นปัจจัยเข้าไว้กับชรามรณะอันเป็นผล เป็นเสมือนซี่กำที่เชื่อมดุมเข้ากับกง เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "อภิสังขารมีปุญญาภิสังขารเป็นต้นเป็นซี่กำ" ดังนี้.

---

[๑] ฉ. ...จรเณน.

ตตฺถ ตตฺถ ภเว ปริยนฺตภาเวน ปากฏํ ชรามรณนฺติ ตํ เนมิฏฺฐานิยํ กตฺวา อาห "ชรามรณเนมี"ติ. ยถา จ รถจกฺกปฺปวตฺติยา ปธานการณมกฺโข, เอวํ สํสารจกฺกปฺปวตฺติยา อาสวสมุทโยติ อาห "อาสวสมุทยมเยน[๑] อกฺเขน วิชฺฌิตฺวา"ติ. อาสวา เอว อวิชฺชาทีนํ การณตฺตา อาสวสมุทโย.

ชราและมรณะปรากฏ โดยความเป็นที่สุดรอบในภพนั้น ๆ เพราะเหตุนั้น ท่านจึงทำชรามรณะนั้นให้ตั้งอยู่ในฐานะแห่งกงกล่าวว่า "มีชรามรณะเป็นกง" ดังนี้. ก็เพลาเป็นเหตุที่เป็นประธาน แห่งการหมุนไปของล้อรถฉันใด, อาสวสมุทัยก็เป็นเหตุที่เป็นประธานแห่งการหมุนไปของล้อคือสังสารวัฏ ฉันนั้น เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "ที่ใช้เพลาอันทำด้วยอาสวสมุทัยสอดเข้าแล้ว" ดังนี้. อาสวะนั่นแหละ ชื่อว่าอาสวสมุทัย เพราะเป็นเหตุแห่งธรรมทั้งหลาย มีอวิชชาเป็นต้น.

ยถาห "อาสวสมุทยา อวิชฺชาสมุทโย"ติ.[๒] วิปากกฏตฺตารูปปฺปเภโท กามภวาทิโก ติภโว เอว, รโถ ตสฺมึ ติภวรเถ. อตฺตโน ปจฺจเยหิ, สมํ สพฺพโส วา อาทิโต ปฏฺฐาย โยชิตนฺติ สมาโยชิตํ. อาทิรหิตํ กาลํ ปวตฺตตีติ กตฺวา อนาทิกาลปฺปวตฺตํ.

เหมือนอย่างที่ตรัสไว้ว่า "อาสวสมุทยา อวิชฺชาสมุทโย" เพราะมีอาสวะเป็นเหตุเกิดขึ้น อวิชชาจึงเกิดขึ้น ดังนี้. ภพทั้ง ๓ มีกามภพเป็นต้น อันต่างด้วยวิบากและกฏัตตารูป (กัมมชรูป) นั่นเอง, ชื่อว่ารถได้แก่ (ประกอบไว้) ที่รถคือภพทั้ง ๓ นั้น.

---

๑ วิสุทฺธิมคฺเค. สาสว.... .
๒ ม. มู. ๑๒/๑๐๐.

คุณกรรณิกา จิราธิวัฒน์
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

ชื่อว่าสมาโยชิตํ(ประกอบไว้) เพราะอรรถว่า ประกอบเสมอกัน หรือโดยประการทั้งปวงมาตั้งแต่ต้นด้วยปัจจัยทั้งหลายของตน. ชื่อว่า อนาทิกาลปฺปวตฺตํ เพราะทำวจนัตถะว่า อาทิรหิตํ กาลํ ปวตฺตติ (เป็นไปตลอดกาลอันเว้นเบื้องต้น).

"ขนฺธานญฺจ ปฏิปาฏิ
ธาตุอายตนาน จ
อพฺโพจฺฉินฺนํ วตฺตมานา
'สํสาโร'ติ ปวุจฺจตี"ติ[1] :

สังสารวัฏ ที่ท่านกล่าวไว้อย่างนี้ว่า
"ลำดับที่เป็นไปไม่ขาดสาย แห่งขันธ์
ธาตุ และอายตนะทั้งหลาย เรียกว่า
'สังสารวัฏ"

เอวํ วุตฺตสํสาโรว สํสารจกฺกํ. อเนนาติ ภควตา. โพธิมณฺเฑติ โพธิสงฺขาตสฺส ญาณสฺส มณฺฑภาวปฺปตฺเต ฐาเน, กาเล วา. วีริยปาเทหีติ สงฺกิเลสโวทานปกฺขิเยสุ สนฺนิรุมฺภนสนฺนิกฺขิปนกิจฺจตาย ทุวิธา ปวตฺเตหิ อตฺตโน วีริยสงฺขาเตหิ ปาเทหิ.

ดังนี้นั่นเอง ชื่อว่าสังสารจักร (ล้อ คือสังสารวัฏ). บทว่า อเนน ได้แก่พระผู้มีพระภาคนั้น. บทว่า โพธิมณฺเฑ ได้แก่ ณ สถานที่, หรือเวลาที่ถึงความเป็นแดนแห่งพระญาณ ที่เรียกว่าความตรัสรู้ (เลยแปลเรียกว่า ณ แดนตรัสรู้). คำว่า พระบาทคือ

---

[1] สุมงฺคลวิลาสินี. ๒/๑๒๐, สารตฺถปกาสินี. ๒/๑๒๓, มโนรถปูรณี. ๒/๕๐๑.

วิริยะ ได้แก่พระบาทคือวิริยะของพระองค์เอง อันเป็นไปโดยอาการ ๒ เพราะความที่มีกิจป้องกันธรรมทั้งหลาย อันเป็นฝักฝ่ายแห่งความเศร้าหมอง และตั้งลงในธรรมทั้งหลายอันเป็นฝักฝ่ายแห่งความผ่องแผ้ว.

สีลปฐวิยนฺติ ปติฏฺฐฏฺเฐน สีลเมว ปฐวี, ตสฺสํ. ปติฏฺฐายาติ สมฺปาทนวเสน ปติฏฺฐหิตฺวา. สทฺธาหตฺเถนาติ อนวชฺชธมฺมาทานสาธนโต สทฺธาว หตฺโถ, เตน. กมฺมกฺขยกรนฺติ กายกมฺมาทิเภทสฺส สพฺพสฺสปิ กมฺมสฺส ขยกรณโต กมฺมกฺขยกรํ. ญาณผรสุนฺติ สมาธิสิลายํ สุนิสิตมคฺคญาณผรสุํ คเหตฺวา.

คำว่า บนพื้นดินคือศีล ความว่า ศีลนั่นเองชื่อว่า พื้นดิน โดยความหมายว่าเป็นที่ตั้ง, ได้แก่บนพื้นดินคือศีลนั้น. คำว่า ยืน ความว่า ชื่อว่ายืน ก็โดยเกี่ยวกับการทำให้ถึงพร้อม. คำว่า พระหัตถ์คือศรัทธา ความว่า ศรัทธานั่นเองชื่อว่าพระหัตถ์ เพราะให้สำเร็จการถือเอาธรรมอันหาโทษมิได้, ได้แก่พระหัตถ์คือศรัทธานั้น. คำว่า อันกระทำความสิ้นไปแห่งกรรม ได้แก่อันกระทำความสิ้นไปแห่งกรรม เพราะกระทำความสิ้นไปแห่งกรรม อันต่างด้วยกายกรรมเป็นต้น แม้ทั้งปวง. คำว่า จับขวานคือพระญาณ ได้แก่จับขวาน คือพระมรรคญาณที่ลับดีแล้วบนหินคือสมาธิ.

คุณหญิงระรวย อรรถวิภาคไพศาลย์
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

๑๒๘. เอวํ "อรานํ หตตฺตา"ติ เอตฺถ วุตฺตอรฆาเต[๑] สํสารํ จกฺกํ วิย จกฺกนฺติ คเหตฺวา อตฺถโยชนํ กตฺวา อิทานิ ปฏิจฺจสมุปฺปาทเทสนากฺกเมนปิ ตํ ทสฺเสตุํ "อถวา"ติอาทิ วุตฺตํ. ตตฺถ อนมตคฺคํ สํสารวฏฺฏนฺติ อนุ อนุ อมตคฺคํ อวิญฺญาตโกฏิกํ สํสารมณฺฑลํ.

๑๒๘. ในการทำลายซี่กำที่ท่านกล่าวไว้ในคำว่า "เพราะความที่ทรงกำจัดอระ (ซี่กำ)" นี้ ท่านอาจารย์ครั้นกระทำคำประกอบความ โดยถือเอาว่าสังสารวัฏเป็นเหมือนจักรจึงชื่อว่าจักร ดังนี้ อย่างนี้แล้ว บัดนี้ประสงค์แสดงสังสารจักรนั้น แม้โดยลำดับแห่งเทศนาในปฏิจจสมุปบาท จึงกล่าวว่า "อีกนัยหนึ่ง" ดังนี้เป็นต้น. ในคำเหล่านั้น คำว่า สังสารวัฏอันมีที่สุดที่บุคคลรู้ไม่ได้ คือ วงสังสาระอันมีที่สุดที่ใคร ๆ ตามรู้ไม่ได้.

เสสา ทส ธมฺมา สงฺขาราทโย ชาติปริโยสานา อรา. กถํ ? นาภิยา อวิชฺชาย มูลโต, เนมิยา ชรามรเณน อนฺตโต สมฺพนฺธตฺตาติ ทสฺเสนฺโต อาห "อวิชฺชามูลกตฺตา ชรามรณปริยนฺตตฺตา"ติ. ทุกฺขาทีสูติ ทุกฺขสมุทยนิโรธมคฺเคสุ. ตตฺถ ทุกฺเข อญฺญาณํ ตทนฺโตคธตฺตา,

ชื่อว่า ธรรม ๑๐ ที่เหลือ ได้แก่ธรรมทั้งหลายมีสังขารเป็นต้น มีชาติเป็นที่สุด จัดเป็นซี่กำ. คืออย่างไร ? ท่านอาจารย์เมื่อจะแสดงว่าธรรม ๑๐ ที่เหลือจัดเป็นซี่กำ เพราะคุมเกี่ยวเนื่องกับอวิชชา โดยเป็นมูล, กงเกี่ยวเนื่องกับชรามรณะโดยเป็นที่สุด จึงกล่าวว่า "เพราะมีอวิชชาเป็นมูล และ

[๑] สารตฺถทีปนีฏีกา. ๑-๒๑๘. วุตฺตํ อรสงฺขาตํ.

คุณหญิงระรวย อรรถวิภาคไพศาล
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

ตปฺปฏิจฺฉาทนโต จ, เสเสสุ ปฏิจฺฉาทนโตว.

เพราะมีชรามรณะเป็นที่สุด" ดังนี้. คำว่า ในสัจจะ ๔ มีทุกข์เป็นต้น คือในทุกข์ สมุทัย นิโรธ และมรรค. ในสัจจะ ๔ เหล่านั้น อวิชชา ชื่อว่าความไม่รู้ในทุกข์ เพราะเป็นสภาวะที่หยั่งลงในทุกข์นั้น, และเพราะเป็นความปกปิดทุกข์นั้น, อวิชชา ชื่อว่าความไม่รู้ในสัจจะข้อที่เหลือ ก็เพราะเป็นความปกปิดอย่างเดียว.

ทุกฺขนฺติ เจตฺถ ทุกฺขํ อริยสจฺจํ อธิปฺเปตนฺติ ตํ กามภวาทิวเสน ติธา ภินฺทิตฺวา ตถา ตปฺปฏิจฺฉาทิกํ อวิชฺชํ, อวิชฺชาทิปจฺจเย ตีสุ ภเวสุ สงฺขาราทิเก จ ปฏิปาฏิยา ทสฺเสนฺโต "กามภเว จ อวิชฺชา"ติอาทิมาห. ตตฺถ กามภเว อวิชฺชาติ กามภเว อาทีนวปฏิจฺฉาทิกา อวิชฺชา.

ก็คำว่า ทุกข์ ในที่นี้ประสงค์เอาทุกขอริยสัจ เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์เมื่อจะแบ่งทุกข์นั้นออกเป็น ๓ อย่าง โดยเกี่ยวกับภพมีกามภพเป็นต้น แล้วแสดงอวิชชาอันเป็นตัวปกปิดทุกข์นั้น โดยอาการนั้น, และธรรมมีสังขารเป็นต้นในภพ ๓ ซึ่งมีอวิชชาเป็นต้นเป็นปัจจัยไปตามลำดับ จึงกล่าวว่า "ก็อวิชชาในกามภพ" เป็นต้น. ในคำเหล่านั้น คำว่า อวิชชาในกามภพ คืออวิชชาที่เป็นตัวปกปิดโทษในกามภพ.

รูปภเว อรูปภเว อวิชฺชาติ เอตฺถาปิ

แม้ในคำนี้ว่า อวิชชาในรูปภพ อรูปภพ

คุณหญิงระรวย อรรถวิภาคไพศาลย์
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์ เพื่อถวาย เป็นพุทธบูชา

เอเสว นโย. กามภเว สงฺขารานนฺติ กามภูมิปริยาปนฺนานํ สงฺขารานํ, กามภเว วา นิปฺผาเทตพฺพา เย สงฺขารา, เตสํ กามภวูปปตฺตินิพฺพตฺตกสงฺขารานนฺติ อตฺโถ. ปจฺจโย โหตีติ ปุญฺญาภิสงฺขารานนฺตาว อารมฺมณปจฺจเยน เจว อุปนิสฺสยปจฺจเยน จาติ ทฺวิธา ปจฺจโย โหติ.

ก็มีนัยนี้แหละ. คำว่า แก่สังขารทั้งหลายในกามภพ คือแก่สังขารทั้งหลายอันนับเนื่องในกามภูมิ, อีกอย่างหนึ่ง มีความหมายว่า สังขารเหล่าใด อันบุคคลพึงทำให้สำเร็จในกามภพ, ก็ได้แก่สังขารอันเป็นตัวทำความอุปบัติในกามภพให้บังเกิด เหล่านั้น. คำว่า ย่อมเป็นปัจจัย ก่อนอื่นย่อมเป็นปัจจัยแก่ปุญญาภิสังขารโดยอาการ ๒ คือ โดยอารัมมณปัจจัย และโดยอุปนิสยปัจจัย.

อปุญฺญาภิสงฺขาเรสุ สหชาตสฺส สหชาตาทิวเสน, อสหชาตสฺส อนนฺตรสมนนฺตราทิวเสน, นานนฺตรสฺส ปน อารมฺมณวเสน เจว อุปนิสฺสยวเสน จ ปจฺจโย โหติ. อรูปภเว สงฺขารานนฺติ อาเนญฺชาภิสงฺขารานํ. ปจฺจโย โหติ อุปนิสฺสยวเสเนว. อิมสฺมึ ปนตฺเถ เอตฺถ วิตฺถาริยมาเน อติปปญฺโจ โหติ, สยเมว จ ปรโต อาคมิสฺสตีติ น นํ วิตฺถารยาม.

ในบรรดาอปุญญาภิสังขารทั้งหลาย ย่อมเป็นปัจจัยแก่อปุญญาภิสังขาร ที่เกิดพร้อมกันด้วยอำนาจสหชาตปัจจัยเป็นต้น, แก่อปุญญาภิสังขารที่มิได้เกิดพร้อมกัน ด้วยอำนาจอนันตรปัจจัย สมนันตรปัจจัยเป็นต้น, แต่ว่าย่อมเป็นปัจจัยแก่สังขารที่มิได้มีในลำดับ (คือที่มิได้เกิดในลำดับ แต่ความดับไปของตน) ด้วยอำนาจอารัมมณปัจจัย และด้วยอำนาจอุปนิสยปัจจัย. คำว่า แก่สังขารทั้งหลายในอรูปภพ คือแก่อเนญชาภิสังขารทั้งหลาย.

ชื่อว่าย่อมเป็นปัจจัย ก็ด้วยอำนาจแห่งอุปนิสยปัจจัยอย่างเดียว. ก็ในที่นี้ เมื่อจะขยายเนื้อความนี้ให้พิสดาร ความเนิ่นช้าจะมีได้, แต่ว่า เนื้อความพิสดารนั้นจักมาถึงข้างหน้าเองทีเดียว เพราะฉะนั้น ข้าพเจ้าจักไม่ขยายเนื้อความนั้นให้พิสดาร.

ติณฺณํ อายตนานนฺติ จกฺขุโสตมนายตนานํ. เอกสฺสายตนสฺสาติ มนายตนสฺส. อิมินา นเยน ผสฺสาทีนมฺปิ วิภาโค เวทิตพฺโพ. ตตฺถ ตตฺถ สา สา ตณฺหาติ รูปตณฺหาทิเภทา ตตฺถ ตตฺถ กามภวาทีสุ อุปฺปชฺชนกา ตณฺหา.

คำว่า แก่อายตนะ ๓ คือแก่จักขายตนะ โสตายตนะ และมนายตนะ. คำว่า แก่อายตนะเดียว คือแก่มนายตนะ. การจำแนกแม้ธรรมทั้งหลายมีผัสสะเป็นต้น ก็พึงทราบโดยนัยนี้. คำว่า ตัณหานั้น ๆ ในภพนั้น ๆ ได้แก่ตัณหาอันมีประเภทเป็นรูปตัณหาเป็นต้น ที่เกิดขึ้นในภพนั้น ๆ มีกามภพเป็นต้น.

ตณฺหาทิมูลิกา กถา อติสงฺขิตฺตาติ ตํ, อุปาทานภเว จ วิภชิตฺวา วิตฺถาเรตฺวา ทสฺเสตุํ "กถนฺ"ติอาทิ วุตฺตํ. ตตฺถ "กาเม ปริภุญฺชิสฺสามี"ติ อิมินา กามตณฺหาปวตฺติมาห.

คำพูดที่มีตัณหาเป็นต้นเป็นมูล ย่อเกินไป เพราะเหตุนั้นท่านอาจารย์ประสงค์แสดงคำพูดนั้นด้วย, อุปาทานและภพด้วย จำแนกให้พิสดาร จึงกล่าวว่า "คืออย่างไร" เป็นต้น. ในคำเหล่านั้น ด้วยคำว่า (คิดว่า)

"เราจักบริโภคกาม" นี้ ท่านกล่าวถึงความเป็นไปแห่งกามตัณหา.

ตถา "สคฺคสมฺปตฺตึ อนุภวิสฺสามี"ติอาทีหิ. สา ปน ตณฺหา ยสฺมา ภุสมาทานวเสน ปวตฺตมานา กามุปาทานํ นาม โหติ, ตสฺมา วุตฺตํ "กามุปาทานปจฺจยา"ติ. ตเถวาติ กามุปาทานปจฺจยา เอว.

คำว่า (คิดว่า) "เราจักเสวยสวรรค์สมบัติ" เป็นต้น ก็อย่างนั้น. ก็เพราะเหตุที่ตัณหาที่เป็นไปด้วยอำนาจความยึดถือแรงกล้าชื่อว่าเป็นกามุปาทาน, ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "เพราะกามุปาทานเป็นปัจจัย" ดังนี้. บทว่า ตเถว คือเพราะกามุปาทานเป็นปัจจัยนั่นเอง.

พฺรหฺมโลกสมฺปตฺตินฺติ รูปพฺรหฺมโลเก สมฺปตฺตึ. "สพฺเพปิ เตภูมิกา ธมฺมา กามนียฏฺเฐน กามา"ติ[๑] วจนโต ภวราโคปิ กามุปาทานเมวาติ กตฺวา "กามุปาทาน-ปจฺจยา เอว เมตฺตํ ภาเวตี"ติอาทิ วุตฺตํ.

คำว่า สมบัติในพรหมโลก คือสมบัติในโลกชั้นรูปพรหม. ท่านอาจารย์ทำไว้ในใจว่า แม้ภวราคะก็เป็นกามุปาทานนั่นแหละ เพราะมีคำพูดว่า "ธรรมอันมีในภูมิ ๓ แม้ทั้งหมด ชื่อว่า กาม เพราะมีความหมายว่าอันสัตว์ทั้งหลายพึงใคร่" ดังนี้ แล้วจึงกล่าวว่า "เพราะกามุปาทานเป็นปัจจัยนั่นเอง จึงเจริญเมตตา" ดังนี้ เป็นต้น.

---

๑ ขุ. มหา. ๒๙/๒, ขุ. จูฬ. ๓๐/๒๗. โคกํ วิสทิสํ.

<u>เสสุปาทานมูลิกาสุปี</u>ติ เอตฺถายํ โยชนา : อิเธกจฺโจ "นตฺถิ ปโรโลโก"ติ นตฺถิกทิฏฺฐึ คณฺหาติ, โส ทิฏฺฐุปาทานปจฺจยา กาเยน ทุจฺจริตํ จรตีติอาทิ วุตฺตนเยน โยเชตพฺพํ. อปโร "อสุกสฺมึ สมฺปตฺติภเว อตฺตา อุจฺฉิชฺชิสฺสตี"ติ อุจฺเฉททิฏฺฐึ คณฺหาติ, โส ตตฺรุปปตฺติยา กาเยน สุจริตํ จรตีติอาทิ วุตฺตนเยเนว โยเชตพฺพํ.

ต่อไปนี้เป็นคำประกอบความ ในคำว่า ในคำประกอบความ <u>แม้ที่มีอุปาทานที่เหลือเป็นมูล</u> นี้ : คือพึงประกอบคำพูดตามนัยที่กล่าวแล้วว่า บางคนในโลกนี้ยึดถือนัตถิกทิฐิว่า "โลกหน้าไม่มี", เขา เพราะทิฏฐุปาทานเป็นปัจจัย จึงประพฤติทุจริตด้วยกาย ดังนี้เป็นต้น. พึงประกอบคำพูดตามนัยที่กล่าวแล้วนั้นนั่นแหละว่า อีกคนหนึ่งย่อมยึดถืออุจเฉททิฐิว่า "อัตตาจักขาดสูญในสัมปัตติภพโน้น", เขา ย่อมประพฤติสุจริตด้วยกาย เพื่อความเข้าถึงในภพนั้น ดังนี้เป็นต้น.

อปโร "รูปี มโนมโย หุตฺวา อตฺตา อุจฺฉิชฺชตี"ติ รูปูปปตฺติยา มคฺคํ ภาเวติ. <u>ภาวนาปาริปูริยา</u>ติ สพฺพํ วุตฺตนเยเนว เวทิตพฺพํ. อปโร "อรูปภเว อุปฺปชฺชิตฺวา อตฺตา อุจฺฉิชฺชตี"ติ อรูปูปปตฺติยา มคฺคํ ภาเวติ. <u>ภาวนาปาริปูริยา</u>ติ สพฺพํ วุตฺตนเยเนว เวทิตพฺพํ.

อีกคนหนึ่งคิดว่า "อัตตา เป็นของมีรูปสำเร็จด้วยใจย่อมขาดสูญ" ดังนี้ แล้วย่อมเจริญมรรค เพื่อความเข้าถึงรูปภพ. คำทั้งหมดที่ว่า <u>เพราะความบริบูรณ์แห่งภาวนา</u> เป็นต้น ก็พึงทราบตามนัยที่กล่าวแล้วนั่นแหละ. อีกคนหนึ่งคิดว่า "อัตตาเกิดขึ้นในอรูปภพแล้ว ย่อมขาดสูญ" ดังนี้ แล้วย่อมเจริญมรรค เพื่อเข้าถึงอรูปภพ. คำทั้งหมด

ที่ว่า เพราะความบริบูรณ์แห่งภาวนา เป็นต้น ก็พึงทราบตามนัยที่กล่าวแล้วนั่นเอง.

เอตาหิเยว อตฺตวาทุปาทานมูลิกาปิ โยชนา สํวณฺณิกาติ[๑] ทฏฺฐพฺพํ. เอวํ ทิฏฺฐธมฺมนิพฺพานวาทวเสนาปิ โยชนา เวทิตพฺพา. อปโร "สีเลน สุทฺธี"ติ[๒] อสุทฺธิมคฺคํ "สุทฺธิมคฺโค"ติ ปรามสนฺโต สีลพฺพตุปาทานปจฺจยา กาเยน ทุจฺจริตํ จรตีติอาทินา สพฺพํ วุตฺตนเยเนว โยเชตพฺพํ.

พึงเห็นว่าเป็นอันท่านสังวรรณนา คำประกอบความแม้ที่มีอัตตวาทุปาทานเป็นมูลไว้ ด้วยทิฐิเหล่านี้นั่นแหละ. พึงทราบคำประกอบความ แม้โดยเกี่ยวกับทิฐธรรมนิพพานวาทะ ตามประการที่กล่าวมานี้เถิด. พึงประกอบความคำพูดทั้งหมด ตามนัยที่ได้กล่าวแล้วนั่นเทียวว่า อีกคนหนึ่งเมื่อยึดมั่นข้อปฏิบัติอันมิใช่ทางหมดจดว่า "เป็นทางหมดจด" โดยนัยว่า "ความหมดจดมีได้ด้วยศีล" เป็นต้น เพราะสีลัพพตุปาทานเป็นปัจจัย จึงประพฤติทุจริตด้วยกาย ดังนี้เป็นต้น.

อิทานิ ยฺวายํ สํสารจกฺกํ ทสฺเสนฺเตน "กามภเว อวิชฺชา กามภเว สงฺขารานํ ปจฺจโย โหตี"ติอาทินา อวิชฺชาทีนํ ปจฺจยภาโว, สงฺขาราทีนํ ปจฺจยุปฺปนฺนภาโว

ภาวะที่ธรรมทั้งหลาย มีอวิชชาเป็นต้นเป็นปัจจัย,และภาวะที่ธรรมทั้งหลายมีสังขารเป็นต้น เป็นปัจจยุปบัน ที่ท่านอาจารย์ผู้แสดงสังสารจักรได้แสดงไว้ด้วยคำว่า "อวิชชาใน

---

[๑] ฉ. สํวณฺณิตาติ.

[๒] วเทน สุทฺธีติ ปทฺทฺวยํ นฏฺฐํ มญฺเญ.

จ ทสฺสิโต, ตเมว ปฏิสมฺภิทามคฺคปาฬึ[๑] อาเนตฺวา นิคมนวเสน ทสฺเสนฺโต "เอวมยนฺ"ติอาทิมาห.

กามภพ ย่อมเป็นปัจจัยแก่สังขารทั้งหลายในกามภพ" ดังนี้เป็นต้น นี้อันใด, บัดนี้ท่านอาจารย์ เมื่อจะนำเอาพระบาลีปฏิสัมภิทามรรค มาแสดงถึงภาวะที่เป็นปัจจัย และภาวะที่เป็นปัจจยุปบันนั้นนั่นแหละ โดยเกี่ยวกับคำพูดย้ำ ท่านจึงกล่าวว่า "เอวมยํ" ดังนี้เป็นต้น.

ตตฺถ ยถา สงฺขารา เหตุ นิพฺพตฺตา, เอวํ อวิชฺชาปิ กามาสวาทินา สเหตุกา เอวาติ อาห "อุโภเปเต เหตุสมุปฺปนฺนา"ติ. ปจฺจยปริคฺคเหติ นามรูปสฺส ปจฺจยานํ อวิชฺชาทีนํ ปริจฺฉิชฺช คหเณ, นิปฺผาเทตพฺเพ ภุมฺมํ. ปญฺญาติ กงฺขาวิตรณวิสุทฺธิสงฺขาตา ปการโต ชานนา.

ในคำเหล่านั้น ความว่า สังขารทั้งหลายบังเกิดเพราะเหตุฉันใด, แม้อวิชชาก็เป็นธรรมที่มีเหตุ ด้วยเหตุมีกามาสวะเป็นต้นนั่นเทียว ฉันนั้น เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "ธรรมทั้ง ๒ นี้เกิดขึ้นเพราะเหตุ"ดังนี้. คำว่า ในอันกำหนดถือเอาปัจจัย คือในอันกำหนดถือเอาซึ่งธรรมทั้งหลาย มีอวิชชาเป็นต้น อันเป็นปัจจัยแห่งนามรูป, เป็นสัตตมีวิภัตติในอรรถว่าพึงทำให้สำเร็จ. คำว่า ปัญญา ได้แก่ความรู้โดยประการทั้งหลายที่เรียกว่า กังขาวิตรณวิสุทธิ.

---

[๑] ขุ. ป. ๓๑/๗๖.

ธมฺมฏฺฐิติญาณนฺติ ปฏิจฺจสมุปฺปาทาวโพโธ. อิทํ จ ธมฺมฏฺฐิติญาณํ ยสฺมา อทฺธาตฺตเย กงฺขามลวิตรณวเสน ปวตฺตติ, ตสฺมา "อตีตมฺปิ[1] อทฺธานนฺ"ติอาทิ วุตฺตํ. เอเตน นเยนาติ เอเตน "อวิชฺชา เหตู"ติอาทินา อวิชฺชาย์ วุตฺเตน นเยน. "สงฺขารา เหตุ, วิญฺญาณํ เหตุสมุปฺปนฺนนฺ"ติ[1]–อาทินา สพฺพตฺถ[2] วิตฺถาเรตพฺพานิ.

คำว่า ธัมมัฐิติญาณ ได้แก่ความหยั่งรู้ปฏิจสมุปบาท. ก็ธัมมัฐิติญาณนี้ เพราะเหตุที่เป็นไปโดยเกี่ยวกับข้ามมลทิน คือความสงสัยในกาลทั้ง ๓, ฉะนั้นท่านจึงกล่าวว่า "แม้ในกาลอดีต" ดังนี้เป็นต้น. คำว่า โดยนัยนี้ คือโดยนัยที่กล่าวไว้ในอวิชชา ด้วยคำว่า "อวิชชาเป็นเหตุ" เป็นต้นนี้. ในบททั้งปวงก็พึงขยายให้พิสดาร โดยนัยว่า "สังขารทั้งหลายเป็นเหตุ, วิญญาณเกิดขึ้นเพราะเหตุ" ดังนี้เป็นต้นเถิด.

สงฺขิปฺปนฺติ เอตฺถ อวิชฺชาทโย วิญฺญาณาทโย จาติ สงฺเขโป, เหตุ, วิปาโก จ. เหตุวิปาโกติ วา สงฺขิปฺปตีติ สงฺเขโป, อวิชฺชาทโย, วิญฺญาณาทโย จ. สงฺเขปภาวสามญฺเญน ปน เอกวจนํ กตนฺติ ทฏฺฐพฺพํ.

เหตุและวิบากชื่อว่าสังเขป เพราะอรรถว่า เป็นที่ย่อเอาธรรมมีอวิชชาเป็นต้นและธรรมมีวิญญาณเป็นต้นไว้. อีกอย่างหนึ่งธรรมมีอวิชชาเป็นต้น, และธรรมมีวิญญาณเป็นต้น ชื่อว่าสังเขป เพราะอรรถว่าถูกย่อว่าเป็นเหตุและวิบาก. แต่พึงเห็นว่าท่านทำไว้เป็นเอกพจน์(ว่า สงฺเขโป) ก็เพราะ

[1–1] ขุ. ป. ๓๑/๗๖.
[2] ฉ. สพฺพปทานิ.

ความที่ธรรมมีอวิชชาเป็นต้นเหล่านั้น มีความเป็นสังเขปเสมอเหมือนกัน.

เต ปน สงฺเขปา อตีเต เหตุ, เอตรหิ วิปาโก, เอตรหิ เหตุ, อายตึ วิปาโกติ เอวํ กาลวิภาเคน จตฺตาโร ชาตา. เตนาห "ปุริมสงฺเขโป เจตฺถ อตีโต อทฺธา"ติอาทิ. สงฺเขป-สทฺโท ภาคาธิวจนนฺติ อตีโต เหตุภาโค ปจฺโม สงฺเขโป. เอส นโย เสเสสุปิ.

อนึ่ง สังเขปเหล่านั้นเกิดมี ๔ ก็โดยจำแนกตามกาลอย่างนี้คือ เหตุในอดีต ๑, วิบากในปัจจุบัน ๑, เหตุในปัจจุบัน ๑, วิบากในอนาคต ๑ ดังนี้. เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "อนึ่งในสังเขป ๔ นี้ สังเขปแรกเป็นอดีตอัทธา" ดังนี้เป็นต้น. ศัพท์ว่าสังเขปเป็นคำเรียกส่วน เพราะเหตุนั้น ส่วนแห่งเหตุอันเป็นอดีตจึงจัดเป็นสังเขปแรก. แม้ในสังเขปที่เหลือก็มีนัยนี้.

ตณฺหุปาทานภวา คหิตาว โหนฺติ กิเลสกมฺมภาวสามญฺญโต, เตหิ วินา อวิชฺชาสงฺขารานํ สกิจฺจกรณโต จ. กมฺมํ ตณฺหา จ ตสฺส สหการิการณํ หุตฺวา วตฺตนฏฺเฐน กมฺมวฏฺฏํ.

ชื่อว่า ย่อมเป็นอันถือเอาตัณหาอุปาทาน และภพแล้วทีเดียว เพราะธรรม ๕ มีอวิชชาเป็นต้นเหล่านี้ มีความเป็นกิเลสและกรรมเสมอเหมือนกัน, และเพราะเว้นธรรม ๓ มีตัณหาเป็นต้นเหล่านั้นแล้ว อวิชชาและสังขารก็กระทำกิจของตน. กรรมและตัณหา เป็นเหตุสร้างวัฏฏะนั้นร่วมกัน จึงชื่อว่ากรรมวัฏโดยความหมายว่า ทำให้เป็นไป.

วิญฺญาณนามรูปสฬายตนผสฺสเวทนานํ ชาติชราภงฺคาวฏฺฐา "ชาติชรามรณนฺ"ติ วุตฺตาติ อาห "ชาติชรามรณาปเทเสน วิญฺญาณาทีนํ นิทฺทิฏฺฐตฺตา"ติ. อิเมติ วิญฺญาณาทโย. อายตึ วิปากวฏฺฏํ ปจฺจุปฺปนฺนเหตุโต ภาวีนํ อนาคตานํ คหิตตฺตา. เตติ อวิชฺชาทโย.

ความตั้งลงแห่งความเกิด ความคร่ำคร่า และความแตกทำลายแห่งวิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ และเวทนา เรียกว่า "ชาติและชรามรณะ" เพราะเหตุนั้นท่านจึงกล่าวว่า "เพราะธรรม ๕ มีวิญญาณเป็นต้น ทรงแสดงไขไว้แล้ว โดยทรงบ่งชี้ถึงชาติและชรามรณะ" ดังนี้. คำว่า ธรรม ๕ เหล่านี้ (จัดเป็นวิปากวัฏในอนาคต) ได้แก่ ธรรม ๕ มีวิญญาณเป็นต้น. ชื่อว่าจัดเป็นวิปากวัฏในอนาคต เพราะธรรมที่เป็นอนาคตซึ่งต้องมีเป็นปกติ อันสัตว์ถือเอาได้ เพราะเหตุปัจจุบัน. คำว่า ธรรมเหล่านั้น (มี ๒๐ อย่างโดยอาการ) ได้แก่ธรรมมีอวิชชาเป็นต้น.

อาการโตติ สรุปฺปโต[๑] อวุตฺตาปิ ตสฺมึ ตสฺมึ สงฺคเห อากิริยนฺติ อวิชฺชาสงฺขาราทิคฺคหเณหิ ปกาสิยนฺตีติ อาการา,

คำว่า โดยอาการ คือโดยสภาวะมีอยู่ ธรรมทั้งหลาย รวมทั้งที่ยังมิได้กล่าวไว้ชื่อว่า อาการ เพราะอรรถว่า บัณฑิตกระจาย คือ

---

[๑] ฉ. สรูปโต.

อตีตเหตุอาทีนํ วา ปการา อาการา, ตโต อาการโต. วีสติวิธา โหนฺติ อตีเตเหตุปญฺจกาทิเภทโต.

ประกาศไว้ด้วยศัพท์ว่า อวิชชา สังขาร เป็นต้น ในการสงเคราะห์นั้น ๆ, อีกอย่างหนึ่ง ประการทั้งหลายแห่งธรรมที่เป็นอดีตเหตุเป็นต้น ชื่อว่าอาการ, ได้แก่โดยอาการนั้น. ชื่อว่า มี ๒๐ อย่าง โดยความต่างกันแห่งหมวดธรรม มีหมวดอดีตเหตุ ๕ เป็นต้น.

สงฺขารวิญฺญาณานํ อนฺตรา เอโก สนฺธีติ เหตุโต ผลสฺส อวิจฺเฉทปฺปวตฺติภาวโต เหตุผลสมฺพนฺธภูโต เอโก สนฺธิ. ตถา ภวชาตีนมนฺตรา. เวทนาตณฺหานมนฺตรา ปน ผลโต เหตุโน อวิจฺเฉทปฺปวตฺติภาวโต ผลเหตุสมฺพนฺธภูโต เอโก สนฺธิ. ผลภูโตปิ หิ ธมฺโม อญฺญสฺส เหตุสภาวสฺส ธมฺมสฺส ปจฺจโย โหตีติ.

คำว่า ระหว่างสังขารกับวิญญาณจัดเป็นสนธิ ๑ คือจัดเป็นสนธิ ๑ อันเป็นความเชื่อมต่อกันแห่งเหตุและผล เพราะผลมีความเป็นไปไม่ขาดสายได้ ก็เพราะเหตุ. ระหว่างภพกับชาติ ก็อย่างนั้นเหมือนกัน. ส่วนระหว่างเวทนากับตัณหา จัดเป็นสนธิ ๑ อันเป็นความเชื่อมต่อกัน แห่งผลและเหตุ เพราะเหตุมีความเป็นไป ไม่ขาดสายได้ ก็เพราะผล. จริงอยู่ ธรรมแม้ว่าเป็นผล ก็ย่อมเป็นปัจจัยแก่ธรรม ที่มีสภาวะเป็นเหตุ อีกอย่างหนึ่งได้แล.

อิตีติ วุตฺตปฺปการปรามสนํ. เตนาห "จตุสงฺเขปนฺ"ติอาทิ. สพฺพาการโตติ อิธ

ศัพท์ว่า อิติ เป็นคำที่ชักเอามาซึ่งเนื้อความ ที่มีประการอันได้กล่าวแล้ว.

วุตฺเตหิ, อวุตฺเตหิ จ ปฏิจฺจสมุปฺปาทวิภงฺเค[๑] อนนฺตนยสมนฺตปฏฺฐานาทีสุ จ อาคเตหิ สพฺเพหิ อากาเรหิ. ชานาตีติ อวพุชฺฌติ.

เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "อันมีสังเขป ๔" เป็นต้น. คำว่า โดยอาการทั้งปวง คือโดยอาการทั้งปวงที่ได้กล่าวแล้วในที่นี้, และที่ยังมิได้กล่าวไว้ อันมาแล้วในปฏิจสมุปบาทวิภังค์, และในสมันตปัฏฐานอนันตนัยเป็นต้น. คำว่า ทรงรู้ คือทรงหยั่งรู้.

ปสฺสตีติ หตฺสนภูเตน ญาณจกฺขุนา ปจฺจกฺขโต ปสฺสติ. อญฺญาติ ปฏิวิชฺฌตีติ เตสํเยว เววจนํ. ตนฺติ ตํ ชานนํ. ญาตฏฺเฐนาติ ยถาสภาวโต ชานนฏฺเฐน. ปชานนฏฺเฐนาติ อนิจฺจาทีหิ ปกาเรหิ ปฏิวิชฺฌนฏฺเฐน.

คำว่า ทรงเห็น คือทรงเห็นโดยประจักษ์ด้วยพระญาณจักษุอันเป็นเครื่องเห็น. คำว่า ทรงทราบ ทรงแทงตลอด ก็เป็นคำไวพจน์ของคำว่าทรงรู้เป็นต้น เหล่านั้นนั่นแหละ. บทว่า ตํ ได้แก่ความรู้นั้น. คำว่า โดยความหมายว่ารู้ คือโดยความหมายว่ารู้ตามสภาวะ ตามความเป็นจริง. คำว่า โดยความหมายว่ารู้ โดยประการทั้งหลาย คือโดยความหมายว่า แทงตลอดโดยประการทั้งหลาย มีไม่เที่ยงเป็นต้น.

---

[๑] อภิ. วิ. ๓๕/๑๘๑.

อิทานิ ยทตฺถมิทํ ภวจกฺกํ อิธานีตํ, ตํ ทสฺเสตุํ "อิมินา"ติอาทิ วุตฺตํ. ตตฺถ เต ธมฺเมติ เต อวิชฺชาทิเก ธมฺเม. ยถาภูตํ ญตฺวาติ มหาวชิรญาเณน ยาถาวโต ชานิตฺวา. นิพฺพินฺทนฺโต พลววิปสฺสนาย วิรชฺชนฺโต วิมุจฺจนฺโต อริยมคฺเคหิ อเร หนีติ โยชนา. ตตฺถ ยทา ภควา วิรชฺชติ วิมุจฺจติ, ตทา อเร หนิ นาม[1] ตโต ปรํ ปน อภิสมฺพุทฺธกฺขณํ คเหตฺวา วุตฺตํ "หนิ วิหนิ วิทฺธํเสสี"ติ.

ท่านอาจารย์นำภวจักรนี้มา (กล่าว) ในที่นี้เพื่อประโยชน์อันใด, บัดนี้ เพื่อจะแสดงประโยชน์นั้น ท่านจึงกล่าวว่า "อิมินา" เป็นต้น. ในคำเหล่านั้น คำว่า ธรรมเหล่านั้น ได้แก่ ธรรมทั้งหลายมีอวิชชาเป็นต้นเหล่านั้น. คำว่า ครั้นทรงทราบตามความเป็นจริง คือครั้นทรงรู้ตามความเป็นจริงด้วยพระญาณปานดังเพชรที่ยิ่งใหญ่. ประกอบความว่า เมื่อทรงเบื่อหน่ายคลายกำหนัดหลุดพ้นอยู่ ด้วยวิปัสสนาอันมีกำลัง ก็ทรงกำจัดซี่กำได้ ด้วยพระอริยมรรคทั้งหลาย ดังนี้. ในคำเหล่านั้น มีความหมายว่าในเวลาใด พระผู้มีพระภาคทรงคลายกำหนัดหลุดพ้นอยู่, ในเวลานั้น ก็ชื่อว่าทรงกำจัดซี่กำทั้งหลายได้แล้ว. ส่วนว่าต่อจากนั้นไป ท่านถือเอาขณะที่ตรัสรู้ยิ่งแล้ว กล่าวว่า "กำจัด ทำลาย ย่ำยี" ดังนี้.

---

[1] ฉ. หนติ นาม.

๑๒๙. จกฺกวตฺติโน อเจตเน จกฺกรตเน อุปฺปนฺเน ตตฺเถว โลโก ปูชํ กโรติ, อญฺญตฺถ ปูชาวิเสสา ปจฺฉิชฺชนฺติ, กิมงฺคํ ปน สมฺมาสมฺพุทฺเธ อุปฺปนฺเนติ ทสฺเสนฺโต "อุปฺปนฺเน ตถาคเต"ติอาทิมาห. โก ปน วาโท อญฺเญสํ ปูชาวิเสสานนฺติ ยถาวุตฺตโต อญฺเญสํ อมเหสกฺเขหิ เทวมนุสฺเสหิ กริยมานานํ อติอุฬารานํ[๑] ปูชาวิเสสานํ อรหภาเว กา นาม กถา. อตฺถานุรูปนฺติ อรหตฺตตฺถสฺส อนุรูปํ อนฺวตฺถํ.

๑๒๙. ท่านอาจารย์ เมื่อจะแสดงว่า เมื่อจักรแก้วอันหาเจตนามิได้ เกิดขึ้นแล้วแก่พระเจ้าจักรพรรดิ ชาวโลกย่อมทำการบูชาในพระเจ้าจักรพรรดินั้นเท่านั้น, ย่อมตัดการบูชาวิเศษในบุคคลอื่นไป, จะป่วยกล่าวไปไยถึง เมื่อพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงอุบัติแล้วเล่า ดังนี้ จึงกล่าวว่า "เมื่อพระตถาคตทรงอุบัติแล้ว" ดังนี้เป็นต้น. คำว่า จะป่วยกล่าวไปไยถึงการบูชาวิเศษอื่น ๆ เล่า ความว่า ในความเป็นผู้ควรแก่การบูชาวิเศษ ที่โอฬารยิ่งอย่างอื่นจากที่กล่าวแล้ว ที่พวกเทวดาและมนุษย์ผู้หาศักดิ์ใหญ่มิได้ กระทำกันอยู่ จะต้องมีคำพูดอะไรกันอีกเล่า. คำว่า อันเหมาะสมแก่ความหมาย คืออันเหมาะสมแก่ความหมายแห่งความเป็น อรหํ ได้แก่คล้อยตามความหมาย.

๑๓๐. อสิโลกภเยนาติ อกิตฺติภเยน. รโห ปาปํ กโรนฺติ "มา มํ[๒] โกจิ ชญฺญา"ติ

๑๓๐. คำว่า เพราะกลัวเสียชื่อเสียง คือเพราะกลัวจะไม่มีเกียรติ. ชื่อว่าย่อม

[๑] ฉ. นาติอุฬารานํ. [๒] ฉ. นํ.

เอสภควา น กทาจิ กโรติ ปาปเหตูนํ โพธิมณฺเฑ เอว สุปฺปหีนตฺตา. อปโร นโย : อารกาติ อรหํ, สุวิทูรภาวโต อิจฺเจว อตฺโถ.

กระทำบาปในที่ลับ ด้วยคิดว่า "ใคร ๆ จะได้ไม่รู้เรา" ชื่อว่าพระผู้มีพระภาคนี้ จะทรงกระทำบาปเป็นบางครั้งก็หาไม่ เพราะธรรมอันเป็นเหตุแห่งบาปทั้งหลาย ถูกพระองค์ละเสียได้เป็นอย่างดีแล้ว ณ แดนตรัสรู้นั้นเทียว. อีกนัยหนึ่ง : ชื่อว่า ทรงเป็นพระอรหันต์ เพราะภาวะที่ทรงเป็นผู้ไกล, ความว่า เพราะภาวะที่พระองค์อยู่ในที่แสนไกลนั่นเทียว.

กุโต ปน สุวิทูรภาวโตติ ? เย อภาวิตกายา อภาวิตสีลา อภาวิตจิตฺตา อภาวิตปญฺญา, ตโต เอว อปฺปหีนราคโทสโมหา อริยธมฺมสฺส อโกวิทา อริยธมฺเม อวินีตา อริยธมฺมสฺส อทสฺสาวิโน อปฺปฏิปนฺนา มิจฺฉาปฏิปนฺนา จ, ตโต สุวิทูรภาวโต. วุตฺตเญหตํ ภควตา :

ถามว่า ทรงเป็นพระอรหันต์ เพราะภาวะที่อยู่ในที่แสนไกลจากใคร ? ตอบว่า เพราะทรงเป็นผู้ไกลแสนไกล จากบุคคลผู้ไม่อบรมกาย ไม่เจริญศีล ไม่เจริญจิต ไม่เจริญปัญญา นั้นนั่นเทียว และทรงเป็นผู้ไกลแสนไกลจากบุคคลผู้ยังละราคะโทสะ และโมหะไม่ได้ ไม่ฉลาดในธรรมของพระอริยเจ้า ไม่ได้รับแนะนำในธรรมของพระอริยเจ้า ไม่เห็นธรรมของพระอริยเจ้า ไม่ปฏิบัติและปฏิบัติผิด ๆ เหล่านั้น. ข้อนี้สมจริงดังที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า :

"สงฺฆาฏิกณฺเณ เจปิ เม ภิกฺขเว ภิกฺขุ คเหตฺวา ปิฏฺฐิโต ปิฏฺฐิโต อนุพนฺโธ อสฺส ปาเท ปาทนฺนิกฺขิปนฺโต, โส จ โหติ อภิชฺฌาลุ กาเมสุ ติพฺพสาราโค พฺยาปนฺนจิตฺโต ปทุฏฺฐมนสงฺกปฺโป มุฏฺฐสฺสติ อสมฺปชาโน อสมาหิโต วิพฺภนฺตจิตฺโต ปากฏินฺทฺริโย. อถ โข โส อารกาว มยฺหํ, อหญฺจ ตสฺส. ตํ กิสฺสเหตุ ? ธมฺมํ หิ โส ภิกฺขเว ภิกฺขุ น ปสฺสติ, ธมฺมํ อปสฺสนฺโต มํ น ปสฺสตี"ติ[๑]

"ดูกรภิกษุทั้งหลาย แม้หากว่าภิกษุ พึงเป็นผู้จับชายสังฆาฏิของเรา แล้วติดตามไปข้างหลัง ทุกย่างก้าว, แต่เธอนั้นเป็นผู้มากด้วยอภิชฌา มีราคะแรงกล้าในกามทั้งหลาย มีจิตพยาบาท มีความดำริด้วยใจ อันประทุษร้าย หลงลืมสติ ไม่มีสัมปชัญญะ มีจิตหมุนพล่านไม่ตั้งมั่น มีอินทรีย์ปรากฏ(คือล่อกแล่กไม่สำรวม). เมื่อเป็นเช่นนั้นภิกษุรูปนั้นก็ชื่อว่าเป็นผู้ไกลต่อเรา, และเราก็ชื่อว่าเป็นผู้ไกลต่อเขา. ข้อนั้นเป็นเพราะเหตุไร ? ดูกรภิกษุทั้งหลาย เพราะว่าภิกษุรูปนั้นไม่เห็นธรรม, เมื่อไม่เห็นธรรม ก็ชื่อว่าไม่เห็นเรา" ดังนี้.

ยถาวุตฺตปุคฺคลา หิ สเจปิ สายํ ปาตํ สตฺถุ สนฺติกาวจราว สิยุํ, น เต ตาวตา

จริงอยู่ บุคคลทั้งหลายตามที่กล่าวแล้ว แม้หากว่า เป็นผู้ท่องเที่ยวไปในที่ใกล้พระ-

---

๑ ขุ. อิติ. ๒๕/๓๐๐-๓๐๑.

"สตฺถุ สนฺติกา"ติ วตฺตพฺพา, ตถา สตฺถาปิ เนสํ. อิติ อสปฺปุริสานํ อารกา ทูเรติ <u>อรหํ</u>.

ศาสดา ตลอดเวลาเช้า เย็น, ก็ไม่ควรกล่าวถึงเขาเหล่านั้นว่า "เป็นผู้อยู่ใกล้พระศาสดา" ด้วยเหตุเพียงเท่านั้น, เช่นเดียวกัน ไม่ควรกล่าวแม้พระศาสดาว่า ประทับอยู่ใกล้คนเหล่านั้น. <u>ทรงเป็นพระอรหันต์</u> เพราะอรรถว่า ทรงเป็นผู้ไกลคือประทับอยู่ในที่ไกลต่อพวกที่ไม่ใช่สัตบุรุษทั้งหลายอย่างนี้.

"สมฺมา นปฺปฏิปชฺชนฺติ
เย นิหีนาสยา นรา
อารกา เตหิ ภควา
ทูเร เตนา<u>รหมฺ</u>มโต"ติ.

"นรชนเหล่าใด มีอัธยาศัยเลวทราม ไม่ปฏิบัติชอบ พระผู้มีพระภาคทรงเป็นผู้ไกล คือประทับอยู่ในที่ไกลจากนรชนเหล่านั้น เพราะเหตุนั้น บัณฑิตทั้งหลาย จึงขนานพระนามพระองค์ว่า <u>อรหํ</u>" ดังนี้.

ตถา อารกาติ <u>อรหํ</u>, อาสนฺนภาวโตติ อตฺโถ. กุโต ปน อาสนฺนภาวโตติ ? เย ภาวิตกายา ภาวิตสีลา ภาวิตจิตฺตา ภาวิตปญฺญา, ตโต เอว ปหีนราคโทสโมหา อริยธมฺมสฺส โกวิทา อริยธมฺเมสุ วินีตา อริยธมฺมสฺส ทสฺสาวิโน สมฺมาปฏิปนฺนา,

อย่างนั้นเหมือนกัน ชื่อว่า<u>ทรงเป็นพระอรหันต์</u> เพราะอรรถว่าทรงเป็นผู้ใกล้, ความว่า เพราะภาวะที่ประทับอยู่ในที่ใกล้. ถามว่า ก็พระผู้มีพระภาคชื่อว่าทรงเป็นพระอรหันต์ เพราะภาวะที่พระองค์อยู่ในที่ใกล้ใคร ? ตอบว่า เพราะทรงเป็นผู้ใกล้บุคคล

ตโต อาสนฺนภาวโต. วุตฺตมฺปิ เจตํ ภควตา :

ผู้อบรมกายแล้ว เจริญศีลแล้ว เจริญจิตแล้ว เจริญปัญญาแล้ว นั้นนั่นแหละ ทรงเป็นผู้ใกล้บุคคลผู้ละราคะ โทสะ และโมหะได้ ฉลาดในธรรมของพระอริยเจ้า ได้รับแนะนำในธรรมของพระอริยเจ้า เห็นธรรมของพระ-อริยเจ้า ปฏิบัติชอบ เหล่านั้น. แม้ข้อนี้ก็สมจริงตามที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า :

"โยชนสเต เจปิ เม ภิกฺขเว ภิกฺขุ วิหเรยฺย, โส จ โหติ อนภิชฺฌาลุ กาเมสุ น ติพฺพสาราโค อพฺยาปนฺนจิตฺโต อปฺปทุฏฺฐมนสงฺกปฺโป อุปฏฺฐิตสฺสติ สมฺปชาโน สมาหิโต เอกคฺคจิตฺโต สํวุตินฺทฺริโย. อถ โข โส สนฺติเกว มยฺหํ, อหญฺจ ตสฺส. ตํ กิสฺสเหตุ ? ธมฺมํ หิ โส ภิกฺขเว ภิกฺขุ ปสฺสติ, ธมฺมํ ปสฺสนฺโต มํ ปสฺสตี"ติ[๑]

"ดูกรภิกษุทั้งหลาย แม้หากว่าภิกษุพึงอยู่ในที่ไกลจากเราถึง ๑๐๐ โยชน์, แต่ว่าเธอนั้นมิได้เป็นผู้มากด้วยอภิชฌา ไม่มีราคะแรงกล้า ในกามทั้งหลาย ไม่มีจิตพยาบาท ไม่มีความดำริด้วยใจอันประทุษร้าย มีสติเข้าไปตั้งไว้ มีสัมปชัญญะ มีจิตตั้งมั่นเป็นเอกัคคะ สำรวมอินทรีย์. เมื่อเป็นเช่นนั้น ภิกษุนั้นก็ชื่อว่า อยู่ในที่ใกล้เราทีเดียว และเราก็ชื่อว่าอยู่ในที่ใกล้เขา. ข้อนั้นเป็นเพราะเหตุไร ? ดูกรภิกษุ

[๑] ขุ. อิติ. ๒๕/๓๐๐-๓๐๑.

ทั้งหลาย เพราะว่าภิกษุรูปนั้นเห็นธรรม, เมื่อเห็นธรรม ก็ชื่อว่าเห็นเรา" ดังนี้.

ตถารูปา หิ ปุคฺคลา สตฺถุ โยชนสหสฺสนฺตริกาปิ โหนฺติ, น ตาวตา เต "สตฺถุ ทูรจาริโน"ติ วตฺตพฺพา, ตถา สตฺถาปิ เนสํ. อิติ สปฺปุริสานํ อารกา อาสนฺเนติ อรหํ.

จริงอยู่ บุคคลทั้งหลายผู้มีลักษณะอย่างที่ว่านั้น แม้ว่าเป็นผู้อยู่ห่างไกลพระศาสดาถึง ๑,๐๐๐ โยชน์, ก็ไม่ควรกล่าวถึงเขาเหล่านั้นว่า "เที่ยวไปไกลพระศาสดา" ด้วยเหตุเพียงเท่านั้น, เช่นเดียวกัน ไม่ควรกล่าวแม้พระศาสดาว่า ทรงเที่ยวไปไกลคนเหล่านั้น. ทรงเป็นพระอรหันต์ เพราะอรรถว่าทรงเป็นผู้ใกล้ คือประทับอยู่ในที่ใกล้สัตบุรุษทั้งหลายอย่างนี้.

เย สมฺมา ปฏิปชฺชนฺติ
สุปฺปณีตาธิมุตฺติกา
อารกา[๑] เตหิ อาสนฺเน
เตนาปิ อรหํ ชิโน.

บุคคลเหล่าใด มีอธิมุตติอันประณีตดี ปฏิบัติชอบ พระชินเจ้า ทรงเป็นผู้ใกล้ คือ ประทับอยู่ในที่ใกล้บุคคลเหล่านั้น แม้เพราะเหตุนั้น จึงทรงพระนามว่า อรหํ.

---

[๑] มูลปณฺณาสเก สาเลยฺยกสุตฺตฏีกายํ ภควา.

เย อิเม ราคาทโย ปาปธมฺมา ยสฺมึ สนฺตาเน อุปฺปชฺชนฺติ, ตสฺส ทิฏฺฐิธมฺมิกมฺปิ สมฺปรายิกมฺปิ อนตฺถํ อาวหนฺติ.

บาปธรรมทั้งหลาย มีราคะเป็นต้น เหล่านี้ใด เกิดขึ้นในสันดานใด, ย่อมนำมาแต่อนัตถะ(ความฉิบหาย) ทั้งที่จะมีในปัจจุบัน ทั้งที่จะมีในภายภาคหน้าแก่สันดานนั้น.

นิพฺพานคามินิยา ปฏิปทาย เอกํเสเนว อุชุวิปจฺจนีกภูตา จ, เต อตฺตหิตํ ปรหิตํ จ ปริปูเรตุํ สมฺมาปฏิปชฺชนฺเตหิ สาธูหิ ทูรโต รหิตพฺพา ปริจฺจชิตพฺพา ปหาตพฺพาติ <u>รหา</u> นาม, เต จ ยสฺมา ภควโต โพธิมูเลเยว อริยมคฺเคน สพฺพโส ปหีนา สมุจฺฉินฺนา. ยถาห :

และเป็นข้าศึกตรงของปฏิปทา ที่เป็นเหตุถึงพระนิพพานโดยแน่นอนทีเดียว, บาปธรรมเหล่านั้นชื่อว่า<u>รหะ</u> เพราะอรรถว่าสาธุชนทั้งหลายผู้ปฏิบัติชอบ เพื่อที่จะทำประโยชน์ตนและประโยชน์ผู้อื่นให้บริบูรณ์ พึงละเว้นคือพึงสละ พึงละเสียให้ไกล ก็เพราะเหตุที่บาปธรรมที่ชื่อว่า รหะ เหล่านั้น พระผู้มีพระภาคทรงละ คือ ทรงตัดขาดได้แล้วโดยประการทั้งปวง ด้วยพระอริยมรรค ณ โคนโพธิพฤกษ์ นั่นเทียว. เหมือนอย่างที่ตรัสไว้ว่า :

"ตถาคตสฺส โข พฺราหฺมณ ราโค ปหีโน โทโส โมโห, สพฺเพปิ ปาปกา อกุสลา ธมฺมา ปหีนา อุจฺฉินฺนมูลา ตาลาวตฺถุกตา

"ดูกรพราหมณ์ ราคะ โทสะ โมหะ ตถาคตละได้แล้วแล, อกุศลธรรมอันเป็นบาปแม้ทั้งหมด ตถาคตละได้แล้ว ตัดรากขาดแล้วกระทำให้ไม่มี

อนภาวงฺคตา[๑] อายตึ อนุปฺปาท-ธมฺมา''ติ.[๒]

ที่ตั้งอาศัย เหมือนดั่งตาลที่ถูกถอนรากเหลือแต่พื้นที่ ถึงความไม่มี หาความเกิดขึ้นต่อไปไม่ได้เป็นธรรมดา''ดังนี้.

ตสฺมา สพฺพโส น สนฺติ เอตสฺส รหาติ อรโหติ วตฺตพฺเพ โอ-การสฺส สานุสารํ อ-การาเทสํ กตฺวา "อรหนฺ''ติ วุตฺตํ.

เพราะฉะนั้น เมื่อควรจะกล่าวว่า ทรงพระนามว่า อรโห เพราะอรรถว่าไม่มีรหะ (บาปธรรม)โดยประการทั้งปวง ดังนี้ ท่านก็ทำการแปลง โอ อักษร ให้เป็น อ อักษร พร้อมทั้งลงนิคหิตอาคม แล้วกล่าวว่า "อรหํ" ดังนี้.

ปาปธมฺมา รหา นาม
สาธูหิ รหิตพฺพโต
เตสํ สุฏฺฐุ ปหีนตฺตา
ภควา อรหมฺมโต.

บาปธรรมทั้งหลายชื่อว่ารหะ เพราะสาธุชนทั้งหลายพึงละเว้น พระผู้มีพระภาค ทรงได้รับขนานพระนามว่า อรหํ เพราะภาวะที่ทรงละบาปธรรมที่ชื่อว่ารหะเหล่านั้นได้เป็นอย่างดี.

เย เต สพฺพโส ปริญฺญาตกฺขนฺธา ปหีนกิเลสา ภาวิตมคฺคา สจฺฉิกตนิโรธา

พระอรหันต์ขีณาสพทั้งหลาย ผู้กำหนดรู้ขันธ์แล้ว ละกิเลสได้แล้ว เจริญมรรคแล้ว

---

[๑] ฉ. อนภาวงฺกตา.

[๒] วิ. มหาวิภงฺค. ๑/๔, องฺ. อฏฺฐก. ๒๓/๑๗๖, อตฺถโต สมานํ.

คุณปริญญา สัปปินันทน์
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

อรหนฺโต ขีณาสวา, เย จ เสขา อปฺปตฺตมานสา อนุตฺตรํ โยคกฺเขมํ ปฏฺฐยมานา วิหรนฺติ, เย จ ปริสุทฺธปฺปโยคา กลฺยาณชฺฌาสยา สทฺธาสีลสุตาทิคุณสมฺปนฺนา ปุคฺคลา, เตหิ น รหิตพฺโพ น ปริจฺจชิตพฺโพ, เต จ ภควตาติ อรหํ.

กระทำนิโรธให้แจ้งแล้ว โดยประการทั้งปวงเหล่านั้นใด, พระเสขะทั้งหลายผู้มีใจยังไม่บรรลุ ปรารถนาซึ่งความเกษมจากโยคะ อันยอดเยี่ยมอยู่เหล่าใด, และบุคคลทั้งหลายผู้มีประโยค(การงาน)บริสุทธิ์ มีอัธยาศัยงดงามถึงพร้อมด้วยคุณ มีศรัทธา ศีล สุตะเป็นต้นเหล่าใด, พระผู้มีพระภาคทรงเป็นผู้ที่พระ-อรหันตขีณาสพเป็นต้นเหล่านั้น ไม่พึงละเว้นคือไม่พึงสละทิ้ง, และพระผู้มีพระภาคก็ไม่ทรงละเว้นบุคคลเหล่านั้น เพราะเหตุนั้นจึงทรงพระนามว่า อรหํ.

ตถา หิ อริยปุคฺคลา สตฺถารา ทิฏฺฐธมฺมสฺส ปจฺจกฺขกรณโต สตฺถุ ธมฺมสรีเรน อวิรหิตา เอว โหนฺติ. ยถาห อายสฺมา ปิงฺคิโย :

จริงอย่างนั้น พระอริยบุคคลทั้งหลาย เพราะกระทำให้เห็นประจักษ์ ซึ่งพระธรรมที่พระศาสดาทรงเห็นแล้ว จึงจัดเป็นผู้ที่ไม่ละเว้นไปจากพระสรีระ คือธรรมของพระ-ศาสดาทีเดียว. เหมือนอย่างที่ท่านปิงคิยะกล่าวไว้ว่า :

"ปสฺสามิ นํ มนสา จกฺขุนาว
รตฺตินฺทิวํ พฺราหฺมณ อปฺปมตฺโต

"ดูกรท่านพราหมณ์ ข้าพเจ้าผู้ไม่ประมาท ย่อมเห็นพระพุทธเจ้า

นมสฺสมาโน ทิวเสปิ[๑] รตฺตึ
เตเนว มญฺญามิ อวิปฺปวาสํ.
สทฺธา จ ปีติ จ มโน สตี จ
นาเปนฺติ[๒] เม โคตมสาสนมฺหา
ยํ ยํ ทิสํ วชฺชติ ภูริปญฺโญ
ส เตน เตเนว นโตหมสฺมี"ติ.[๓]

พระองค์นั้นด้วยใจ ดุจเห็นด้วยตาอยู่ตลอดทั้งคืนทั้งวัน กำลังนอบน้อมอยู่ตลอดคืนและวัน ข้าพเจ้าหมายรู้อยู่ว่าไม่มีการพลัดพรากไปจากพระพุทธเจ้าพระองค์นั้นได้เลย. ศรัทธา ปีติ ใจและสติของข้าพเจ้า ก็ไม่คลาดเคลื่อนไปจากศาสนาของพระโคตมะ พระผู้มีปัญญาดุจแผ่นดิน เสด็จไปสู่ทิศใด ๆ ข้าพเจ้าก็เป็นผู้น้อมไป ทางทิศนั้น ๆ ทีเดียว" ดังนี้.

เตเนว จ เต อญฺญํ สตฺถารํ น อุทฺทิสนฺติ. ยถาห :

ก็เพราะเหตุนั้นนั่นเอง พระอริยบุคคลทั้งหลายเหล่านั้น จึงไม่อุทิศ(อ้าง)ศาสดาอื่น. เหมือนอย่างที่ตรัสไว้ว่า :

"อฏฺฐานเมตํ ภิกฺขเว อนวกาโส, ยํ ทิฏฺฐิสมฺปนฺโน ปุคฺคโล อญฺญํ สตฺถารํ

"ดูกรภิกษุทั้งหลาย นี้ไม่ใช่ฐานะ ไม่ใช่โอกาส, คือฐานะที่บุคคลผู้ถึงพร้อม

---

๑ ปาฬิยมฺปน วิวสามีติ ทิสฺสติ, ฉ. วิวเสมิ.
๒ ตตฺเถว นาเมนฺตีติ ทิสฺสติ.
๓ ขุ. สุ. ๒๕/๕๕๓.

อุทฺทิเสยฺยาติ เนตํ ฐานํ วิชฺชตี"ติ?

ด้วยทิฐิ จะพึงอุทิศศาสดาอื่นอันใด ฐานะนี้หามีไม่" ดังนี้.

กลฺยาณปุถุชฺชนาปิ เยภุยฺเยน สตฺถริ นิจฺจลสทฺธา เอว โหนฺติ. อิติ สุปฏิปนฺเนหิ ปุริสวิเสเสหิ อวิรหิตพฺพโต, เตสญฺจ อวิรหนโต น สนฺติ เอตสฺส รหา ปริจฺจชนกา, นตฺถิ วา เอตสฺส รโห สาธูหิ ปริจฺจชิตพฺพตาติ อรหํ.

แม้พวกกัลยาณปุถุชน โดยมากก็เป็นผู้มีศรัทธาไม่หวั่นไหว ในพระศาสดาเหมือนกัน. โดยประการที่กล่าวแล้วนี้ พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้นจึงทรงพระนามว่า อรหํ เพราะอรรถว่า บุคคลผู้ที่จะพึงทรงละเว้น คือพึงทรงสละทิ้ง ไม่มี, หรือเพราะอรรถว่าอันการที่พระองค์จะทรงถูกคนดีละเว้น เพราะทรงเป็นบุคคลที่พึงสละทิ้ง ไม่มี เพราะทรงเป็นผู้ที่เหล่าบุรุษวิเศษผู้ปฏิบัติดีไม่พึงละเว้น, และเพราะทรงไม่ละเว้นบุรุษวิเศษผู้ปฏิบัติดีเหล่านั้น.

"เย สจฺฉิกตสทฺธมฺมา
อริยา สุทฺธโคจรา
น เตหิ รหิโต โหติ
นาโถ เตนารหํ มโต"ติ.

"พระอริยเจ้าทั้งหลาย ผู้มีพระสัทธรรมอันกระทำให้แจ้งแล้ว มีโคจรอันหมดจดเหล่าใด พระผู้เป็นที่พึ่งของโลกจะไม่ทรงเป็นผู้เว้น จากพระอริยเจ้า

---

[๑] องฺ. เอก. ๒๐/๓๖, ม. อุ. ๑๔/๑๗๑.

เหล่านั้น เพราะเหตุนั้น บัณฑิตจึงขนานพระนามพระองค์ว่า อรหํ"ดังนี้.

รโหติ จ คมนํ วุจฺจติ, ภควโต จ นานาคตีสุ ปริพฺภมนสงฺขาตํ สํสาเร คมนํ นตฺถิ กมฺมกฺขยกเรน อริยมคฺเคน โพธิมูเลเยว สพฺพโส สสมฺภารสฺส กมฺมวฏฺฏสฺส วิทฺธํสิตตฺตา. ยถาห :

อนึ่ง การไปเรียกว่า รหะ, ก็การไปในสังสารวัฏ กล่าวคือความหมุนวนไปในคติต่าง ๆ ย่อมไม่มีแก่พระผู้มีพระภาค เพราะความที่กรรมวัฏพร้อมทั้งเครื่องประกอบ ถูกพระองค์ทรงใช้พระอริยมรรคอันกระทำความสิ้นไปแห่งกรรม กำจัดเสียได้แล้วโดยประการทั้งปวง ที่โคนโพธิพฤกษ์นั่นเอง. เหมือนอย่างที่ตรัสไว้ว่า :

"เยน เทวูปปตฺยสฺส
คนฺธพฺโพ วา วิหงฺคโม
ยกฺขตฺตํ เยน คจฺเฉยฺยํ
มนุสฺสตฺตํ จ อพฺพเช.
เต มยฺหํ อาสวา ขีณา
วิทฺธตฺตา[๑] วินฬีกตา"ติ.[๒]

"การเข้าถึงความเป็นเทวดา หรือเป็นคนธรรพ์ผู้เที่ยวไปในเวหา พึงมีแก่เราเพราะอาสวะใด เราพึงถึงความเป็นยักษ์ และพึงถึงความเป็นมนุษย์เพราะอาสวะใด. อาสวะของเราเหล่านั้นสิ้นไปแล้ว เรากำจัดเสียได้

---

[๑] ฉ. ปาฬิยมฺปน วิทฺธสฺตาติ ทิสฺสติ.
[๒] องฺ. จตุกฺก. ๒๑/๕๐.

แล้ว กระทำให้ปราศจากความเป็นเครื่องผูกพันได้แล้ว" ดังนี้.

เอวํ นตฺถิ เอตสฺส รโห คมนํ คตีสุ ปจฺฉา ชาตีติปิ อรหํ.

โดยประการดังกล่าวมานี้ พระผู้มีพระภาคทรงพระนามว่า อรหํ เพราะอรรถว่าไม่ทรงมีรหะ คือการไป ได้แก่การเกิดในภายหลัง ในคติทั้งหลาย.

รโห วา คมนํ ยสฺส
สํสาเร นตฺถิ สพฺพโส.
ปหีนชาติมรโณ
อรหํ สุคโต มโต.

อีกอย่างหนึ่ง รหะคือการไปในสังสารวัฏ ไม่มีแก่พระผู้มีพระภาคพระองค์ใด โดยประการทั้งปวง. บัณฑิตจึงขนานพระนามพระสุคตเจ้า ผู้ทรงละความเกิด และความตายพระองค์นั้นว่า อรหํ.

ปาสํสตฺตา วา ภควา อรหํ. อกฺขรจินฺตกา หิ ปสํสายํ อรห-สทฺทํ วณฺเณนฺติ. ปาสํสภาโว จ ภควโต อนญฺญสาธารโณ ยถาภุจฺจคุณาธิคโต สเทวเก โลเก สุปติฏฺฐิโต.

อีกอย่างหนึ่ง พระผู้มีพระภาคทรงพระนามว่า อรหํ เพราะความที่ทรงเป็นผู้ควรสรรเสริญ. ก็นักคิดอักษรทั้งหลายพรรณนา อรห ศัพท์ ไว้ในความหมายว่าสรรเสริญ. ก็ความทรงเป็นผู้ควรสรรเสริญแห่งพระผู้มีพระภาค ไม่เป็นของสาธารณะ

ด้วยบุคคลอื่น ทรงได้บรรลุด้วยพระคุณตามที่เป็นจริง ตั้งมั่นดีแล้วในโลก พร้อมทั้งเทวดา.

ตถา เหส อนุตฺตเรน สีเลน อนุตฺตเรน สมาธินา อนุตฺตราย ปญฺญาย อนุตฺตราย วิมุตฺติยา อสโม อสมสโม อปฺปฏิสโม[๑] อปฺปฏิภาโค อปฺปฏิปุคฺคโลติ เอวํ ตสฺมึ ตสฺมึ คุเณ วิภชิตฺวา วุจฺจมาเน ปณฺฑิตปุริเสหิ เทเวหิ พฺรเหฺมหิ ภควตา วา ปน ปริโยสาเปตุํ อสกฺกุเณยฺยรูโป. อิติปาสิสตฺตาปิ ภควา <u>อรหํ</u>.

จริงอย่างนั้น พระผู้มีพระภาคนี้ทรงมีพระ-ลักษณะที่บุรุษผู้เป็นบัณฑิต เทวดา พรหม หรือว่าพระผู้มีพระภาค(พระองค์อื่น) เมื่อจะจำแนกกล่าวถึงพระคุณทั้งหลายนั้น ๆ อย่างนี้ว่า ทรงเป็นผู้หาใครเสมอมิได้ ทรงเสมอด้วยบุคคลผู้ที่หาใครเสมอมิได้ ทรงหาผู้เปรียบเสมอมิได้ ทรงหาผู้ที่มีส่วนเปรียบ-เสมอมิได้ ทรงเป็นบุคคลผู้ที่ใคร ๆ เปรียบ-เทียบมิได้ ด้วยศีลที่ยอดเยี่ยม ด้วยสมาธิที่ยอดเยี่ยม ด้วยปัญญาที่ยอดเยี่ยม ด้วยวิมุตติที่ยอดเยี่ยมเป็นต้น ก็ไม่พึงอาจที่จะทำให้จบสิ้นลงได้. โดยประการที่กล่าวแล้วนี้ พระผู้มีพระภาคจึงทรงพระนามว่า <u>อรหํ</u> แม้เพราะความที่ทรงเป็นผู้ควรสรรเสริญ.

---

[๑] ฉ. อปฺปฏิโม.

คุเณหิ สทิโส นตฺถิ
ยสฺมา โลเก สเทวเก
ตสฺมา ปาสํสิยตฺตาปิ
อรหํ ทิปทุตฺตโม[๑]

เพราะเหตุที่ บุคคลผู้เสมอเหมือนกันด้วยคุณทั้งหลาย ไม่มีอยู่ในโลก พร้อมทั้งเทวดา ฉะนั้น พระผู้มีพระภาคผู้ประเสริฐสุด แห่งสัตว์ ๒ เท้า จึงทรงพระนามว่า อรหํ แม้เพราะความที่ทรงเป็นบุคคลผู้ควรสรรเสริญ.

เอวํ สพฺพถาปิ :

แม้โดยประการที่กล่าวแล้ว โดยประการทั้งปวงนี้ :

"อารกา มนฺทพุทฺธีนํ
อารกา[๒] จ วิชานตํ
รหานํ สุปฺปหีนตฺตา
วิทูนมรเหยฺยโต
ภเวสุ จ รหาภาวา
ปาสํสา อรหํ ชิโน"ติ.

"พระชินเจ้าทรงพระนามว่า อรหํ เพราะทรงเป็นผู้ไกล ต่อสัตบุรุษผู้อ่อนความรู้ ทรงเป็นผู้ใกล้ต่อสัตบุรุษผู้รู้แจ้ง เพราะภาวะที่บาปธรรมทั้งหลาย อันชื่อว่ารหะ ถูกพระองค์ทรงละเสียได้แล้ว เป็นอย่างดี เพราะผู้รู้ทั้งหลายไม่ควรละเว้น เพราะไม่ทรง

---

๑ ฉ. ทฺวิปทุตฺตโม.
๒ มูลปณฺณาสเก สาเลยฺยกสุตฺตฎีกายํ อาสนฺนา.

มีการไปในภพทั้งหลาย และเพราะทรงเป็นบุคคลผู้ที่ควรสรรเสริญ"ดังนี้.

๑๓๑. สมฺมาติ อวิปรีตํ. สามนฺติ สยเมว. สมฺพุทฺโธติ หิ เอตฺถ สํ-สทฺโท "สยนฺ"ติ เอตสฺส อตฺถสฺส โพธโก ทฏฺฐพฺโพ. สพฺพธมฺมานนฺติ อนวเสสานํ เญยฺยธมฺมานํ. กถํ ปเนตฺถ สพฺพธมฺมาวโพโธ ลพฺภตีติ ? เอกเทสสฺส อคฺคหณโต.

ปเทสคฺคหเณ หิ อสติ คเหตพฺพสฺส นิปฺปเทสตาว วิญฺญายติ ยถา "ทกฺขิโต[๑] น ททาตี"ติ. เอวํ จ กตฺวา อตฺถ-วิเสสานเปกฺขา กตฺตริ เอว พุทฺธสทฺทสิทฺธิ

๑๓๑. บทว่า สมฺมา (โดยชอบ) คือ ไม่วิปริต. บทว่า สามํ เท่ากับ สยํ (โดยตนเอง) นั่นเอง. ก็ สํ ศัพท์ ในบทว่า สมฺพุทฺโธ นี้ พึงเห็นว่าบอกให้รู้อรรถว่า "สยํ" นี้. คำว่า ธรรมทั้งหลายทั้งปวง ได้แก่ไญยธรรม (ธรรมที่ควรรู้)ทั้งหลายไม่มีเหลือ. ถามว่า ก็ในคำว่าสัมมาสัมพุทธะนี้ จะได้(ความหมายว่า เป็น)การหยั่งรู้ธรรมทั้งหลายทั้งปวงได้อย่างไร ? ตอบว่า เพราะไม่มีการใช้ศัพท์ว่าบางส่วน.

จริงอยู่ เมื่อไม่มีการใช้ศัพท์ว่าบางส่วน บัณฑิตย่อมทราบได้ว่า ธรรมที่ทรงถือเอาหาส่วนเหลือมิได้เทียว เหมือนอย่างคำว่า "ไม่ใช่จะให้แก่คนขยัน (คือจะให้แก่ทุกคน)"

---

[๑] ฉ. ทิกฺขิโต. (สทฺทนีติธาตุมาลา ปสฺสิตพฺพา.)

เวทิตพฺพา กมฺมวจนิจฺฉาย อภาวโต. "สมฺมา สามํ พุทฺธตฺตา สมฺมาสมฺพุทฺโธ"ติ เอตฺตกเมว หิ อิธ สทฺทโต ลพฺภติ, "สพฺพธมฺมานนฺ"ติ ปน อตฺถโต ลพฺภมานํ คเหตฺวา วุตฺตํ. น หิ พุชฺฌนกิริยา อวิสยา ยุชฺชติ.

ดังนี้ ฉะนั้น. ก็เพราะทำอธิบายอย่างนี้ ควรทราบความสำเร็จแห่งพุทธศัพท์ อันไม่มีการเพ่งถึงความหมายพิเศษ ในอรรถว่าเป็นกัตตุ (ผู้ทำ, คือผู้รู้) นั่นเอง เพราะไม่มีความต้องการด้วยคำพูด ที่เป็นกรรม (คือถูกรู้). จริงอยู่ ย่อมได้คำพูดโดยศัพท์ในที่นี้เพียงนี้ว่า "ทรงพระนามว่าสัมมา–สัมพุทธะ เพราะตรัสรู้โดยชอบ และโดยพระองค์เอง" ดังนี้เท่านั้น, ส่วนคำว่า "ธรรมทั้งหลายทั้งปวง" ท่านกล่าวถือเอาคำพูดที่จะได้โดยอรรถ. เพราะว่ากิริยาที่รู้อันไม่มีอารมณ์ (จะให้รู้)ย่อมไม่ถูกต้อง.

อิทานิ ตสฺสา วิสยํ "สพฺพธมฺเม"ติ สามญฺญโต วุตฺตํ วิภชิตฺวา ทสฺเสตุํ "อภิญฺเญยฺเย ธมฺเม"ติอาทิ วุตฺตํ. ตตฺถ อภิญฺเญยฺเยติ อภิวิสิฏฺเฐน ญาเณน ชานิตพฺเพ. เก ปน เต ? จตุสจฺจธมฺเม. อภิญฺเญยฺยโต พุทฺโธติ อภิญฺเญยฺยภาวโต พุชฺฌิ.

บัดนี้ ท่านอาจารย์ประสงค์จำแนกแสดงอารมณ์ที่กล่าวไว้ โดยคำสามัญว่า "ธรรมทั้งหลายทั้งปวง" แห่งกิริยาที่รู้นั้น จึงกล่าวว่า "(คือตรัสรู้)อภิญไญยธรรมทั้งหลาย" ดังนี้เป็นต้น. ในคำเหล่านั้น คำว่า อภิญไญยธรรมทั้งหลาย ได้แก่ธรรมที่ควรรู้ด้วยญาณอันวิเศษยิ่งทั้งหลาย. ก็

อภิญไญยธรรมเหล่านั้นคืออะไรเล่า ? คือสัจธรรม ๔. สองบทว่า อภิญฺเญยฺยโต พุทฺโธ แปลว่าตรัสรู้โดยความเป็นอภิญไญยธรรม.

ปุพฺพภาเค วิปสฺสนาปญฺญาหิ[๑] อธิคมกฺขเณ มคฺคปญฺญาย, อปรภาเค สพฺพญฺญุตญฺญาณาทีหิ อญฺญาสีติ อตฺโถ. อิโต ปเรสุปิ เอเสว นโย. ปริญฺเญยฺเย ธมฺเมติ ทุกฺขํ อริยสจฺจมาห. ปหาตพฺเพติ สมุทยปกฺขิเย. สจฺฉิกาตพฺเพติ นิพฺพานํ สนฺธายาห.

มีความหมายว่า ในตอนต้นทรงทราบด้วยวิปัสสนาญาณทั้งหลาย, ในขณะบรรลุทรงทราบด้วยมรรคปัญญา, ในตอนหลังทรงทราบด้วยพระญาณทั้งหลาย มีพระสัพพัญญุตญาณเป็นต้น. แม้ในธรรมอื่นจากนี้ก็มีนัยนี้แหละ. คำว่า ปริญไญยธรรมทั้งหลาย ท่านกล่าวถึงทุกขอริยสัจ. คำว่า ปหาตัพพธรรมทั้งหลาย ท่านกล่าวถึงธรรมทั้งหลาย อันเป็นฝักฝ่ายของสมุทัย. คำว่า สัจฉิกาตัพพธรรมทั้งหลาย ท่านกล่าวหมายเอาพระนิพพาน.

พหุวจนนิทฺเทโส ปน โสปาทิเสสาทิกํ ปริยายสิทฺธํ เภทํ คเหตฺวา กโต, อุทฺเทโสวายํ จตุสจฺจธมฺมานนฺติ. ตถา หิ วกฺขติ "จกฺขุํ ทุกฺขสจฺจนฺ"ติอาทิ. อุทฺเทโส

แต่ท่านทำคำนิเทศ เป็นพหุวจนะไว้ เพราะถือเอาประเภท มีสอุปาทิเสสนิพพานเป็นต้น อันสำเร็จโดยปริยาย, อุเทศก็คือสัจธรรม ๔ นี้นั่นเทียว. จริงอย่างนั้น ท่านจัก-

---

[๑] ฉ. วิปสฺสนาปญฺญาย.

จ อวินิจฺฉิตตฺถปริจฺเฉทสฺส ธมฺมสฺส วเสน กริยติ.

กล่าว(ต่อไป)ว่า "จักขุเป็นทุกขสัจ" ดังนี้เป็นต้น. ก็อุเทศ ท่านทำไว้โดยเกี่ยวกับธรรมที่ยังไม่มีการกำหนดตัวสภาวะ (คือองค์ธรรม) อันได้วินิจฉัยไว้.

อุทฺเทเสน หิ อุทฺทิสิยมานานํ ธมฺมานํ อตฺถิตามตฺตํ วุจฺจติ, น ปริจฺเฉโทติ อปริจฺเฉเทน พหุวจเนน วุตฺตํ ยถา "อปจฺจยา ธมฺมา, อสงฺขตา ธมฺมา"ติ[๑] สจฺฉิกาตพฺเพติ วา ผลวิมุตฺตีนมฺปิ คหณํ, น นิพฺพานสฺเสวาติ พหุวจนนิทฺเทโส กโต. เอวญฺจ ภาเวตพฺเพติ เอตฺถ ฌานานมฺปิ คหณํ ทฏฺฐพฺพํ.

จริงอยู่ ด้วยอุเทศท่านกล่าวแต่เพียงความมีอยู่แห่งธรรมที่ยกขึ้นแสดงอยู่, ยังไม่กล่าวการกำหนด(ตัวสภาวะ) เพราะเหตุนั้น เพราะยังไม่มีการกำหนด(ตัวสภาวะ) ท่านจึงกล่าวไว้โดยเป็นพหุวจนะ เหมือนอย่างคำว่า "อปจฺจยา ธมฺมา, อสงฺขตา ธมฺมา" ธรรมอันหาปัจจัยมิได้ทั้งหลาย, อสังขตธรรมทั้งหลาย ดังนี้ ฉะนั้น. อีกนัยหนึ่ง คำว่า สัจฉิกาตัพพธรรมทั้งหลาย ท่านถือเอาผลวิมุตติด้วย, ไม่ใช่ถือเอาเฉพาะพระนิพพานเท่านั้น เพราะฉะนั้น จึงทำนิเทศ(คำแสดงไข)ไว้เป็นพหุวจนะ. และในคำว่า ภาเวตัพพธรรมทั้งหลาย นี้ ก็อย่างนี้เหมือนกัน พึงทราบว่าท่านถือเอาฌานทั้งหลายด้วย.

---

[๑] อภิ. สํ. ๓๔/๒.

คาถายํ ภาเวตพฺพญฺจาติ เอตฺถ จ-สทฺโท อวุตฺตสมุจฺจยฏฺโฐ, เตน สจฺฉิกาตพฺพสฺส คหณํ เวทิตพฺพํ. ตสฺมา พุทฺโธสฺมีติ ยสฺมา จตฺตาริ สจฺจานิ มยา พุทฺธานิ, สจฺจวินิมุตฺตํ จ กิญฺจิ เญยฺยํ นตฺถิ, ตสฺมา สพฺพมฺปิ เญยฺยํ พุทฺโธสฺมิ, อภิญฺญาสินฺติ[๑] อตฺโถ.

ในคาถา จ ศัพท์ ในบทว่า ภาเวตพฺพญฺจ นี้ มีอรรถว่ารวบรวมเอาธรรมที่มิได้ตรัสไว้, ด้วย จ ศัพท์นั้น พึงทราบว่าถือเอาสิ่งที่ควรกระทำให้แจ้ง. คำว่า เพราะเหตุนั้นเราจึงเป็นพุทธะ ความว่า เพราะเหตุที่เราตรัสรู้สัจจะ ๔ แล้ว, ก็สิ่งที่ควรรู้อะไร ๆ ซึ่งพ้นไปจากสัจจะหามีไม่, เพราะเหตุนั้น เราจึงเป็นพุทธะ รู้แล้วซึ่งสิ่งที่ควรรู้แม้ทั้งหมด.

๑๓๒. เอวํ สจฺจวเสน สามญฺญโต วุตฺตมตฺถํ ทฺวารารมฺมเณหิ สทฺธึ ทฺวารปฺปวตฺตธมฺเมหิ, ขนฺธาทีหิ จ สจฺจวเสเนว วิภชิตฺวา ทสฺเสตุํ "อปิจา"ติอาทิ อารทฺธํ. ตตฺถ มูลการณภาเวนาติ สนฺเตสุปิ อวิชฺชาทีสุ อญฺเญสุ การเณสุ เตสมฺปิ มูลภูตการณภาเวน.

๑๓๒. ท่านอาจารย์ประสงค์จะจำแนกแสดงเนื้อความที่กล่าวไว้ โดยเกี่ยวกับสัจจะโดยคำพูดสามัญ อย่างนี้ โดยเกี่ยวกับสัจจะ (อีก)นั่นแหละ พร้อมทั้งทวารและอารมณ์ พร้อมทั้งธรรมทั้งหลาย ที่เป็นไปทางทวาร, และพร้อมทั้งธรรมทั้งหลายมีขันธ์เป็นต้น จึงเริ่มคำว่า "อีกนัยหนึ่ง" ดังนี้เป็นต้น. ในคำเหล่านั้น คำว่า โดยความเป็นมูลเหตุ คือโดยความเป็นเหตุที่เป็นมูล แม้แห่งทุกข์

---

[๑] ฉ. อพฺภญฺญาสินฺติ.

เหล่านั้น แม้เมื่อเหตุอย่างอื่นมีอวิชชาเป็นต้นจะมีอยู่.

ตณฺหา หิ กมฺมสฺส วิจิตฺตภาวเหตุโต, สหายภาวูปคมนโต จ ทุกฺขวิจิตฺตตาย ปธานการณํ. สมุฏฺฐาปิกาติ อุปฺปาทิกา. ปุริมตณฺหาติ ปุริมภวสิทฺธา ตณฺหา. อุภินฺนนฺติ จกฺขุสฺส ตํสมุทยสฺส จ. อปฺปวตฺตีติ อปฺปวตฺตินิมิตฺตํ.

ความจริงตัณหาเป็นเหตุที่เป็นประธาน แห่งความวิจิตรของทุกข์ เพราะเป็นเหตุแห่งความวิจิตรของกรรม, และเพราะการเข้าถึงความเป็นสหายของกรรม. คำว่า ที่ทำ(จักขุนั้น) ให้ตั้งขึ้น คือที่ทำ(จักขุนั้น)ให้เกิดขึ้น. คำว่า ตัณหาเก่า คือตัณหาที่สำเร็จแล้วในภพก่อน. คำว่า แห่งธรรมทั้ง ๒ คือแห่งจักขุและตัณหาที่เป็นเหตุเกิดขึ้น แห่งจักขุนั้น. คำว่า ความไม่เป็นไป คือธรรมที่เป็นเหตุแห่งความไม่เป็นไป.

นิโรธปชานนาติ สจฺฉิกิริยาภิสมยวเสน นิโรธสฺส ปฏิวิชฺฌนา. เอเกกปทุทฺธาเรนาติ "จกฺขุํ จกฺขุสมุทโย"ติอาทินา เอเกก-โกฏฺฐาสนิทฺธารเณน. ตณฺหายปิ ปริญฺเญยฺย-ภาวสพฺภาวโต, อุปาทานกฺขนฺธนฺโตคธตฺตา จ ทุกฺขสจฺจสงฺคหํ ทสฺเสตุํ "รูปตณฺหาทโย ฉ ตณฺหากายา"ติ วุตฺตํ.

คำว่า อันเป็นเครื่องรู้ชัดซึ่งนิโรธ คือ อันเป็นเครื่องแทงตลอดซึ่งนิโรธ ด้วยอำนาจการตรัสรู้ คือกระทำให้แจ้ง. คำว่า โดยการยกขึ้นทีละบท คือโดยการถอนออกมาทีละส่วน โดยนัยว่า "จักขุ จักขุสมุทัย" เป็นต้น. ท่านอาจารย์กล่าวว่า "กองตัณหา ๖ มีรูปตัณหาเป็นต้น" เพื่อแสดงว่าแม้ตัณหา

ก็มีการสงเคราะห์เข้าในทุกขสัจได้ เพราะตัณหาก็มีความเป็นธรรมที่ควรกำหนดรู้, และเพราะหยั่งลงภายในอุปาทานขันธ์.

กสิณานีติ กสิณชฺฌานานิ. ทฺวตฺตึสาการาติ ทฺวตฺตึสโกฏฺฐาสา, ตทารมฺมณชฺฌานานิ จ. นว ภวาติ กามภวาทโย ตโย, สญฺญีภวาทโย ตโย, เอกโวการภวาทโย ตโยติ นว ภวา.

คำว่า กสิณ ได้แก่กสิณฌาน. คำว่า อาการ ๓๒ ได้แก่โกฏฐาส ๓๒, และฌานที่มีโกฏฐาส ๓๒ นั้นเป็นอารมณ์. คำว่า ภพ ๙ ได้แก่ภพ ๙ คือภพ ๓ มีกามภพเป็นต้น, ภพ ๓ มีสัญญีภพเป็นต้น, ภพ ๓ มีเอกโวการภพเป็นต้น.

จตฺตาริ ฌานานีติ อคฺคหิตารมฺมณวิเสสานิ จตฺตาริ รูปาวจรชฺฌานานิ, วิปากชฺฌานานํ วา เอตํ คหณํ. เอตฺถ จ กุสลธมฺมานํ[๑] อุปนิสฺสยภูตา ตณฺหา สมุฏฺฐาปิกา ปุริมตณฺหาติ เวทิตพฺพา. กิริยธมฺมานํ ปน ยตฺถ เต (๒) ตสฺส อตฺตภาวสฺส การณภูตา. (๓)

คำว่า ฌาน ๔ ได้แก่รูปาวจรฌาน ๔ ที่มีความแปลกไปด้วยอารมณ์ที่ยังมิได้ถือเอา, หรือว่าคำนี้ ท่านถือเอาฌานที่เป็นวิบากทั้งหลาย. ก็ในธรรมเหล่านี้ สำหรับกุศลธรรมทั้งหลาย ตัณหาที่เป็นอุปนิสยปัจจัย พึงทราบว่าตัณหาเก่าที่ทำให้ตั้งขึ้น. ส่วนสำหรับกิริยาธรรมทั้งหลาย ตัณหาอันเป็นเหตุแห่งอัตภาพ

---

[๑] ก. อกุสลธมฺมานํ.

[๒] เอตฺถนฺตเร ปน กิริยธมฺมา อุปฺปชฺชนฺตีติปิ ทิสฺสติ.

[๓] อิโต ปรมฺปิ ตณฺหาติ ทิสฺสติ.

ซึ่งเป็นที่กิริยาธรรมเหล่านั้นเกิดขึ้น พึงทราบว่าตัณหาเก่าที่ทำให้ตั้งขึ้น.

อนุพุทฺโธติ พุชฺฌิตพฺพธมฺมสฺส อนุรูปโต พุทฺโธ. เตนาติ ตสฺมา. ยสฺมา สามญฺญโต, วิเสสโต จ เอเกกปทุทฺธาเรน สพฺพธมฺเม พุทฺโธ, ตสฺมา วุตฺตํ. กินฺติ อาห "สมฺมา สามญฺจ สพฺพธมฺมานํ พุทฺธตฺตา"ติ, สพฺพสฺสปิ เญยฺยสฺส สพฺพาการโต อวิปรีตํ สยเมว อภิสมฺพุทฺธตฺตาติ อตฺโถ.

บทว่า อนุพุทฺโธ คือตรัสรู้ตามสมควรซึ่งธรรมที่ควรตรัสรู้. บทว่า เตน แปลว่า เพราะเหตุนั้น. ความว่า เพราะเหตุที่พระองค์ ตรัสรู้ธรรมทั้งหลายทั้งปวง โดยสามัญ, และโดยพิเศษ โดยการยกขึ้นทีละบท ฉะนั้น ข้าพเจ้าจึงกล่าวไว้. กล่าวไว้ว่ากระไร กล่าวไว้ว่า "เพราะความที่ตรัสรู้ธรรมทั้งหลายทั้งปวงโดยชอบ และโดยพระองค์เอง" ดังนี้, มีความหมายว่า เพราะความที่พระองค์ตรัสรู้ยิ่ง ซึ่งธรรมที่ควรรู้แม้ทั้งหมด ไม่ผิดพลาดโดยอาการทั้งปวง โดยพระองค์เองทีเดียว.

อิมินาสฺส ปโรปเทสรหิตสฺส สพฺพากาเรน สพฺพธมฺมาวโพธนสมตฺถสฺส อากงฺขาปฏิพทฺธวุตฺติโน[๑] อนาวรณญาณสงฺขาตสฺส สพฺพญฺญุตญาณสฺส อธิคโม ทสฺสิโต.

ด้วยคำว่า เพราะความที่ตรัสรู้... และโดยพระองค์เอง นี้ เป็นอันท่านแสดงการบรรลุพระสัพพัญญุตญาณ ที่เรียกว่าพระอนาวรณญาณ อันสามารถหยั่งรู้ธรรมทั้งปวงได้ โดย

๑ ฉ. อากงฺขปฺปฏิพทฺธวุตฺติโน.

อาการทั้งปวง เป็นไปเนื่องด้วยพระประสงค์แห่งพระผู้มีพระภาค ผู้ทรงปราศจากการชี้แนะจากผู้อื่น พระองค์นี้.

นนุ จ สพฺพญฺญุตญาณโต[1] อญฺญํ อนาวรณญาณํ, อญฺญถา "ฉ อสาธารณญาณานิ พุทฺธญาณานี"ติ[2] วจนํ วิรุชฺเฌยฺยาติ ? น วิรุชฺฌติ วิสยปฺปวตฺติเภทวเสน อญฺเญหิ อสาธารณภาวทสฺสนตฺถํ เอกสฺเสว ญาณสฺส ทุวิธา วุตฺตตฺตา.

หากมีคำท้วงว่า ก็พระอนาวรณญาณเป็นอื่นจากพระสัพพัญญุตญาณมิใช่หรือ, เมื่อถือเอาความโดยประการอื่น คำว่า "ฉ อสาธารณญาณานิ พุทฺธญาณานิ ญาณอันไม่สาธารณะด้วยสาวก ๖ ญาณ เป็นพุทธญาณ" ดังนี้ ก็ต้องผิด ? เฉลยว่า ไม่ผิดหรอก เพราะท่านกล่าวว่า ญาณเดียวนั่นแหละให้เป็น ๒ ญาณ ด้วยอำนาจความต่างกันแห่งความเป็นไปในอารมณ์ เพื่อแสดงความไม่เป็นสาธารณะด้วยบุคคลอื่น.

เอกเมว หิ ตํ ญาณํ อนวเสสสงฺขตาสงฺขตสมฺมุติธมฺมวิสยตาย สพฺพญฺญุตญาณํ, ตตฺถ จ อาวรณาภาวโต นิสฺสงฺคจารมุปาทาย "อนาวรณญาณนฺ"ติ วุตฺตํ. ยถาห ปฏิสมฺภิทายํ

จริงอยู่ ญาณเดียวกันนั้นนั่นแหละ เรียกว่าพระสัพพัญญุตญาณ เพราะความที่มีสังขตธรรม อสังขตธรรม และสมมุติธรรม เป็นอารมณ์อย่างไม่มีเหลือ, และเรียกว่า "พระ-

---

[1] ฉ. สพฺพญฺญุตญาณโต.

[2] ขุ. ป. ๓๑/๔.

"สพฺพํ สงฺขตมสงฺขตมนวเสสํ ชานาตีติ สพฺพญฺญุตญาณํ, ตตฺถาวรณํ นตฺถีติ[๑] อนาวรณนฺ"ติอาทิ.

อนาวรณญาณ" เพราะหมายเอาความเที่ยวไปได้ไม่ขัดข้อง เพราะไม่มีเครื่องขวางกั้น ในอารมณ์นั้น. เหมือนอย่างที่ท่านพระสารีบุตรเถระกล่าวไว้ในปฏิสัมภิทามรรคว่า "ชื่อว่า พระสัพพัญญุตญาณ เพราะอรรถว่า รู้สังขตธรรม อสังขตธรรม ทั้งสิ้นไม่มีเหลือ, ชื่อว่า พระอนาวรณญาณ เพราะอรรถว่า ไม่มีเครื่องขวางกั้นในธรรมเหล่านั้น" ดังนี้เป็นต้น.

ตสฺมา นตฺถิ เนสํ อตฺถโต เภโท, เอกนฺเตน เจตํ เอวมิจฺฉิตพฺพํ. อญฺญถา สพฺพญฺญุตานาวรณญาณานํ สาธารณตา, อสพฺพธมฺมารมฺมณตา จ อาปชฺเชยฺย. น หิ ภควโต ญาณสฺส อณุมตฺตมฺปิ อาวรณํ อตฺถิ, อนาวรณญาณสฺส จ อสพฺพธมฺมารมฺมณภาเว ยตฺถ ตํ นปฺปวตฺตติ, ตตฺถาวรณสพฺภาวโต อนาวรณภาโวเยว น สิยา. อถวา ปน เหตุอญฺญเมว อนาวรณญาณํ สพฺพญฺญุตญาณโต,

เพราะเหตุนั้น ญาณทั้ง ๒ นี้ จึงไม่มีความต่างกันโดยสภาวะ, ก็บัณฑิตพึงต้องการคำอธิบายอย่างนี้ นี้โดยส่วนเดียวเถิด. เมื่อจะถือเอาความโดยประการอื่น พระสัพพัญญุตญาณและพระอนาวรณญาณ ก็จะพึงถึงความเป็นญาณที่สาธารณะ, และความเป็นญาณที่มิได้มีธรรมทั้งหมดเป็นอารมณ์. แท้จริงแล้วเครื่องขวางกั้นพระญาณ ของพระผู้มีพระภาคแม้เพียงอณูหามีไม่, ก็เมื่อพระ-

[๑] ขุ. ป. ๓๑/๑๙๐.

อิธ ปน สพฺพตฺถ อปฺปฏิหตวุตฺติตาย อนาวรณญาณนฺติ สพฺพญฺญุตญาณเมว อธิปฺเปตํ.

อนาวรณญาณมีความเป็นญาณ ที่มิได้มีธรรมทั้งหมดเป็นอารมณ์ พระอนาวรณญาณนั้นเป็นไปในอารมณ์ใดไม่ได้, เพราะมีความขัดข้องในอารมณ์นั้น ก็พึงเป็นอันว่า หาความเป็นพระอนาวรณญาณไม่ได้นั่นเอง. หรือไม่ก็พระอนาวรณญาณเป็นญาณที่มีเหตุอีกอย่างหนึ่งนั่นเทียว จากพระสัพพัญญุตญาณ, แต่ว่าในที่นี้ท่านประสงค์เอาพระสัพพัญญุตญาณนั่นแหละว่าเป็นพระอนาวรณญาณ เพราะความที่เป็นไปไม่ขัดข้องในธรรมทั้งปวง.

ตสฺส จาธิคเมน ภควา "สพฺพญฺญู, สพฺพวิทู, สมฺมาสมฺพุทฺโธ"ติ จ วุจฺจติ น สกึเยว สพฺพธมฺมาวโพธโต. ตถา จ วุตฺตํ ปฏิสมฺภิทายํ "วิโมกฺขนฺติกเมตํ พุทฺธานํ ภควนฺตานํ โพธิยา มูเล สห สพฺพญฺญุตญาณสฺส ปฏิลาภา สจฺฉิกา ปญฺญตฺติ ยทิทํ พุทฺโธ"ติ? สพฺพธมฺมาวโพธนสมตฺถญาณสมธิคเมน หิ ภควโต สนฺตาเน

ก็เพราะทรงบรรลุพระญาณนั้นได้ บัณฑิตจึงขนานพระนามพระผู้มีพระภาคว่า "สัพพัญญู (ผู้รู้ทุกสิ่งทุกอย่าง), สัพพวิทู (ผู้แจ้งทุกสิ่งทุกอย่าง), และว่า สัมมาสัมพุทโธ (ผู้ตรัสรู้โดยชอบ และโดยพระองค์เอง)" ซึ่งไม่ใช่โดยการหยั่งรู้ธรรมทั้งหมด คราวเดียวกันเลย. จริงอย่างนั้น ท่านกล่าวไว้ในปฏิสัมภิทามรรคว่า "คำว่า พุทโธ นี้ มีใน

[๑] ขุ. ป. ๓๑/๒๖๒.

อนวเสสธมฺเม ปฏิวิชฺฌิตุํ สมตฺถตา อโหสีติ.

ที่สุดแห่งวิโมกข์ ของพระผู้มีพระภาคพุทธเจ้า เป็นสัจฉิกาบัญญัติ (ชื่อที่ได้เพราะการทำให้แจ้ง) ที่ได้มาพร้อมกับพระสัพพัญญุตญาณ ณ โคนโพธิพฤกษ์" ดังนี้. เป็นความจริงว่า เพราะทรงบรรลุพระญาณ ที่สามารถหยั่งรู้ธรรมทั้งปวงได้ พระผู้มีพระภาคจึงทรงมีความสามารถ ที่จะแทงตลอดธรรมทั้งหลายไม่มีเหลือในพระสันดานได้.

เอตฺถาห : กึ ปนิทํ ญาณํ ปวตฺตมานํ สกึเยว สพฺพสฺมึ วิสเย ปวตฺตติ, อุทาหุ กเมนาติ ? กิญฺเจตฺถ : ยทิ ตาว สกึเยว สพฺพสฺมึ วิสเย ปวตฺตติ, อตีตานาคต-ปจฺจุปฺปนฺนอชฺฌตฺตพหิทฺธาทิเภทภินฺนานํ สงฺขต-ธมฺมานํ, อสงฺขตสมฺมุติธมฺมานญฺจ เอกชฺฌํ อุปฏฺฐาเน ทูรโต จิตฺตปฏํ[๑] เปกฺขนฺตสฺส วิย ปฏิภาเคนาวโพโธ[๒] น สิยา, ตถา จ สติ "สพฺเพ ธมฺมา อนตฺตา"ติ วิปสฺสนฺตานํ

ในอธิการนี้ ถามว่า : ก็พระญาณนี้เมื่อจะเป็นไป ย่อมเป็นไปในอารมณ์ทั้งหมดคราวเดียวกันทีเดียวหรือ หรือว่าตามลำดับเล่า ? ตอบว่า ในเรื่องนี้ข้าพเจ้าจะขอกล่าวสักหน่อยหนึ่ง : ก่อนอื่น ถ้าหากว่าเป็นไปในอารมณ์ทั้งปวง คราวเดียวเท่านั้น, ก็ย่อมสำเร็จ ความว่า ในการที่สังขตธรรมทั้งหลาย ซึ่งต่างกันโดยประเภทเป็นอดีต อนาคต ปัจจุบัน ภายใน ภายนอกเป็นต้น,

---

[๑] ก. จิตฺตปฏํ.

[๒] ฉ. ปฏิวิภาเคนาวโพโธ,
ม. สปฏิวิภาเคนาวโพโธ.

อนตฺตากาเรน วิย สพฺพธมฺมา อนิรูปิตรูเปน ภควโต ญาณสฺส วิสยา โหนฺตีติ อาปชฺชติ.

อสังขตธรรมและสมมุติธรรมทั้งหลาย ปรากฏพร้อมกัน การหยั่งรู้โดยแต่ละส่วน ก็จะพึงมีไม่ได้ ดุจคนที่เพ่งดูผ้าลายวิจิตรแต่ที่ไกลฉะนั้น, และถ้าเป็นอย่างนั้นได้ ธรรมทั้งหลายทั้งปวง ก็ย่อมเป็นอารมณ์แห่งพระญาณของพระผู้มีพระภาค โดยสภาวะที่ไม่ทรงต้องดำริ(ที่จะทรงทราบ) ดุจเป็นอารมณ์โดยอาการที่เป็นอนัตตาแก่พระโยคีผู้พิจารณาเห็นอยู่ว่า "ธรรมทั้งหลายทั้งปวงเป็นอนัตตา" ฉะนั้น.

เยปิ "สพฺพเญยฺยธมฺมานํ ฐิตลกฺขณวิสยํ วิกปฺปรหิตํ สพฺพกาลํ พุทฺธานํ ญาณํ ปวตฺตติ, เตน เต 'สพฺพวิทู'ติ วุจฺจนฺติ, เอวญฺจ กตฺวา 'จรํ สมาหิโต นาโค, ติฏฺฐนฺโตปิ สมาหิโต'ติ อิทมฺปิ วจนํ สุวุตฺตํ โหตี"ติ วทนฺติ, เตสมฺปิ วุตฺตโทสา นาติวตฺติ, ฐิตลกฺขณารมฺมณตาย จ อตีตานาคตสมฺมุติธมฺมานํ ตทภาวโต เอกเทสวิสยเมว ภควโต ญาณํ สิยา ตสฺมา สกึเยว ญาณํ ปวตฺตตีติ น ยุชฺชติ.

แม้อาจารย์เหล่าใด จะกล่าวว่า "พระญาณของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย มีลักษณะที่ตั้งอยู่แห่งไญยธรรมทั้งปวง เป็นอารมณ์ปราศจากวิกัป (ไม่มีขีดขั้นกำหนด) เป็นไปตลอดกาลทั้งปวง, เพราะเหตุนั้น บัณฑิตจึงขนานพระนาม พระพุทธเจ้าเหล่านั้นว่า 'สัพพวิทู' ผู้รู้สิ่งตลอดกาลทั้งปวง, ก็คำว่า 'ท่านผู้เป็นนาคะ เมื่อจะเที่ยวไป ก็เป็นผู้มีจิตตั้งมั่น, แม้เมื่อจะหยุดอยู่ ก็เป็นผู้มีจิตตั้งมั่น' ดังนี้ แม้นี้ จะชื่อว่าเป็นอันกล่าว

ไว้ดีแล้ว ก็เพราะทำอธิบายไว้อย่างนี้" ดังนี้, แม้อาจารย์เหล่านั้นก็หาพ้นข้อผิดพลาดที่ได้กล่าวแล้วไม่, และข้อว่าพระญาณของพระผู้มีพระภาค มีธรรมส่วนหนึ่งเป็นอารมณ์เท่านั้น เพราะฉะนั้น จึงเป็นไปคราวเดียวเท่านั้น ดังนี้ ไม่ถูกต้อง เพราะความที่มีลักษณะที่ตั้งอยู่เป็นอารมณ์ แต่ธรรมที่เป็นอดีต อนาคต และสมมุติ ไม่มีลักษณะ ที่ตั้งอยู่นั้น.

อถ กเมน สพฺพสฺมึ วิสเย ญาณํ ปวตฺตติ ? เอวมฺปิ น ยุชฺชติ. น หิ ชาติภูมิสภาวาทิวเสน, ทิสาเทสกาลาทิวเสน จ อเนกเภทภินฺเน เญยฺเย กเมน คยฺหมาเน ตสฺส อนวเสสปฏิเวโธ สมฺภวติ, อปริยนฺต-ภาวโต เญยฺยสฺส. เย ปน "อตฺถสฺส อวิสํวาทนโต เญยฺยสฺส เอกเทสํ ปจฺจกฺขํ กตฺวา 'เสเสปิ เอวนฺ'ติ อธิมุจฺจิตฺวา ววฏฺฐาปเนน สพฺพญฺญู ภควา, ตญฺจ ญาณํ น อนุมานิกํ สํสยาภาวโต. สํสยานุพทฺธํ หิ

ถามว่า เมื่อเป็นอย่างนี้ พระญาณก็ย่อมเป็นไปในอารมณ์ทั้งปวง ตามลำดับ (คือไม่พร้อมกัน) หรือ ? ตอบว่า แม้ที่กล่าวมาอย่างนี้ก็ไม่ถูกต้อง. เพราะว่าเมื่อจะทรงถือเอาไญยธรรม อันต่างกันโดยประเภทเป็นอเนก โดยเกี่ยวกับชาติ ภูมิ สภาวะเป็นต้น, และเกี่ยวกับทิศ เทศะ กาลเป็นต้น ไปตามลำดับ การแทงตลอดไญยธรรมนั้นโดยไม่มีเหลือ ก็ย่อมมีไม่ได้ เพราะความที่ไญยธรรมหาที่สุดมิได้. ส่วนอาจารย์เหล่าใดจะกล่าว

โลเก อนุมานํ ญาณนฺ"ติ วทนฺติ, เตสมฺปิ ตํ น ยุตฺตํ.

ว่า "พระผู้มีพระภาค ทรงพระนามว่า สัพพัญญู เพราะทรงกระทำไญยธรรมส่วนหนึ่งให้เห็นประจักษ์ เพราะทรงทำอรรถไม่ให้คลาดเคลื่อน แล้วทรงตัดสินพระทัยกำหนดว่า 'แม้ไญยธรรมที่เหลือก็เป็นอย่างนี้' ดังนี้, ก็พระญาณนั้น ไม่เป็นพระญาณประกอบด้วยการอนุมาน เพราะไม่มีความสงสัย. เพราะว่าในทางโลก ญาณที่เกี่ยวเนื่องกับความสงสัยจึงจะชื่อว่าอนุมานญาณ" ดังนี้, คำนั้นของอาจารย์แม้เหล่านั้นไม่ถูกต้อง.

สพฺพสฺส หิ อปจฺจกฺขภาเว อตฺถาวิสํวาทเนน เญยฺยสฺส เอกเทสํ ปจฺจกฺขํ กตฺวา "เสเสปิ เอวนฺ"ติ อธิมุจฺจิตฺวา ววฏฺฐาปนสฺส อสมฺภวโต. ยํ หิ ตํ เสสํ, ตํ อปจฺจกฺขนฺติ.

ก็เพราะเมื่อยังไม่มีการเห็นประจักษ์ ซึ่งไญยธรรมทั้งหมด การทำไญยธรรมส่วนหนึ่งให้เห็นประจักษ์ โดยไม่ทำสภาวะให้คลาดเคลื่อน แล้วตัดสินใจกำหนดลงไปว่า "แม้ธรรมที่เหลือก็เป็นอย่างนี้" ดังนี้ มีไม่ได้. ด้วยว่า สิ่งที่ยังเหลืออยู่นั้นอันใด, สิ่งนั้นชื่อว่ายังไม่เห็นประจักษ์แล.

อถ ตมฺปิ ปจฺจกฺขํ, ตสฺส เสสภาโว เอว น สิยาติ ? สพฺพเมตํ อการณํ. กสฺมา?

ถ้าว่าแม้สิ่งนั้น ชื่อว่าเห็นประจักษ์, สิ่งนั้น ไม่น่ามีความเป็นสิ่งที่เหลืออยู่นั่นแล ?

อวิสยวิจารภาวโต. วุตฺตเญหตํ ภควตา "พุทฺธวิสโย ภิกฺขเว อจินฺเตยฺโย น จินฺเตตพฺโพ. โย จินฺเตยฺย, อุมฺมาทสฺส วิฆาฏสฺส ภาคี อสฺสา"ติ[๑]

เพราะเหตุนั้น คำทั้งหมดนี้จึงไม่ใช่เหตุ. เพราะเหตุไร ? เพราะเป็นการวิจารณ์วิสัยที่ไม่ควรวิจารณ์. ข้อนี้สมจริงดังที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย พุทธวิสัยเป็นอจินไตย คือไม่ควรคิด. ผู้ใดคิด, ผู้นั้นพึงเป็นผู้มีส่วนแห่งความบ้า แห่งความเดือดร้อน" ดังนี้.

อิทํ ปเนตฺถ สนฺนิฏฺฐานํ : ยงฺกิญฺจิ ภควตา ญาตุํ อิจฺฉิตํ สกลเมกเทโส วา, ตตฺถ อปฺปฏิหตวุตฺติตาย ปจฺจกฺขโต ญาณํ ปวตฺตติ, นิจฺจสมาธานญฺจ วิกฺเขปาภาวโต.

ก็ในเรื่องนี้มีข้อสันนิษฐานดังนี้ : สิ่งหนึ่งสิ่งใดที่พระผู้มีพระภาค ทรงประสงค์จะทราบจะทั้งหมด หรือส่วนหนึ่งก็ตาม, พระญาณย่อมเป็นไปอย่างเห็นประจักษ์ในสิ่งนั้น โดยความที่เป็นไปได้ไม่ขัดข้อง, และแม่นยำเป็นนิตย์ เพราะไม่มีความซัดส่าย.

ญาตุํ อิจฺฉิตสฺส จ สกลสฺส อวิสยภาเว ตสฺส อากงฺขปฺปฏิพทฺธวุตฺติตา น สิยา, เอกนฺเตเนว สา อิจฺฉิตพฺพา "สพฺเพ ธมฺมา

แต่เมื่อสิ่งที่ทรงประสงค์จะทราบทั้งสิ้น เป็นอารมณ์ไม่ได้ สิ่งทั้งสิ้นนั้นก็จะหาความเป็นไปเนื่องกับพระประสงค์มิได้, (แต่)ภาวะ

---

๑ องฺ. จตุกฺก. ๒๑/๑๐๔, ปาฬิยมฺปน พุทฺธวิสโย อจินฺเตยฺโย น จินฺเตตพฺโพ ยํ จินฺเตนฺโต อุมฺมาทสฺส...อสฺสาติ หิสฺสติ.

คุณจรีย์ เปล่งรัตน์
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

พุทฺธสฺส ภควโต อาวชฺชนปฏิพทฺธา อากงฺขปฺปฏิพทฺธา มนสิการปฺปฏิพทฺธา จิตฺตุปฺปาทปฺปฏิพทฺธา"ติ[๑] วจนโต. อตีตานาคตวิสยมฺปิ ภควโต ญาณํ อนุมานาคมตกฺกคฺคหณวิรหิตตฺตา ปจฺจกฺขเมว.

ที่สิ่งทั้งสิ้น เป็นไปเนื่องกับพระประสงค์นั้น บัณฑิตพึงปรารถนาได้ โดยส่วนเดียวทีเดียว เพราะมีคำกล่าวไว้ว่า "ธรรมทั้งหลายทั้งปวงเนื่องกับความนึก เนื่องกับความประสงค์ เนื่องกับมนสิการ เนื่องกับจิตตุปบาท (ความคิดที่เกิดขึ้น) แห่งพระผู้มีพระภาคพุทธเจ้า" ดังนี้. พระญาณของพระผู้มีพระภาค แม้ว่ามีธรรมที่เป็นอดีต หรืออนาคตเป็นอารมณ์ ก็ชื่อว่า เห็นประจักษ์นั่นแหละ เพราะเว้นจากการถือเอาโดยอนุมาน การเรียนและการคิดเอา.

นนุ จ เอตสฺมิมฺปิ ปกฺเข ยทา สกลํ ญาตุํ อิจฺฉิตํ, ตทา สกึเยว สกลวิสยตาย อนิรูปิตรูเปน ภควโต ญาณํ ปวตฺเตยฺยาติ วุตฺตโทสา นาติวตฺติเยวาติ ? น, ตสฺส วิโสธิตตฺตา. วิโสธิโต หิ โส พุทฺธวิสโย อจินฺเตยฺโยติ.

ท้วงว่า ก็ในฝ่ายแม้นี้ ในเวลาใดทรงประสงค์จะทราบธรรมชาติทั้งสิ้น, ในเวลานั้นพระญาณของพระผู้มีพระภาค ก็จะพึงเป็นไปโดยสภาวะที่มิทรงต้องดำริ เพราะความที่ทรงมีธรรมชาติทั้งสิ้นเป็นอารมณ์คราวเดียวกันนั่นเทียว เพราะเหตุนั้น ก็ยังไม่พ้นข้อ

---

[๑] ขุ. มหา. ๒๙/๒๑๘, ขุ. จูฬ. ๓๐/๒๓๙, ขุ. ป. ๓๑/๕๗๗.

คุณลิ้นจี่ อนันตสิน ร่วมกับ ธ.กรุงเทพ สาขาราชวงศ์
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

ผิดพลาด ที่กล่าวแล้วนั่นแหละมิใช่หรือ ? เฉลยว่า มิใช่หรอก, เพราะทรงชำระพระญาณนั้นให้หมดจดได้. ก็พุทธวิสัยที่ทรงชำระให้หมดจดนั้น เป็นอจินไตย(ไม่ควรคิด) แล.

อญฺญถา ปจุรชนญาณสมานวุตฺติตาย พุทฺธานํ ภควนฺตานํ ญาณสฺส อจินฺเตยฺยตา น สิยา. ตสฺมา สกลธมฺมารมฺมณมฺปิ ตํ เอกธมฺมารมฺมณํ วิย สุววฏฺฐาปิเตเยว เต ธมฺเม กตฺวา ปวตฺตตีติ อิทเมตฺถ อจินฺเตยฺยํ.

เมื่อถือความโดยประการอื่น พระญาณของพระผู้มีพระภาคพุทธเจ้าทั้งหลาย ก็จะพึงหาความเป็นอจินไตยมิได้ เพราะความที่เป็นไปเสมอเหมือนกับญาณ ของชนทั่วไป. เพราะฉะนั้นพระญาณนั้น แม้ว่ามีธรรมทั้งสิ้นเป็นอารมณ์ ก็ย่อมเป็นไป กระทำธรรมเหล่านั้น ที่ทรงกำหนดไว้ดีแล้วนั่นเทียวให้เป็นอารมณ์ ดุจกระทำธรรมอย่างเดียวให้เป็นอารมณ์ ข้อที่กล่าวมาอย่างนี้ นี้ชื่อว่าอจินไตย ในที่นี้.

วุตฺตเญฺหตํ "ยาวตกํ เญยฺยํ, ตาวตกํ ญาณํ. ยาวตกํ ญาณํ, ตาวตกํ เญยฺยํ. เญยฺยปริยนฺติกํ ญาณํ, ญาณปริยนฺติกํ

ข้อนี้ สมจริงตามที่ท่านพระสารีบุตรเถระกล่าวไว้ว่า "สิ่งที่ควรรู้มีประมาณเพียงใด, พระญาณก็มีประมาณเพียงนั้น. พระญาณมี

เญยฺยนฺ"ติ? เอวเมกชฺฌํ, วิสุํ, สกึ, กเมน วา อิจฺฉานุรูปํ สมฺมา สามญฺจ สพฺพธมฺมานํ พุทฺธตฺตา สมฺมาสมฺพุทฺโธ.

ประมาณเพียงใด, สิ่งที่ควรรู้ก็มีประมาณเพียงนั้น. พระญาณมีสิ่งที่ควรรู้เป็นขอบเขต, สิ่งที่ควรรู้ก็มีพระญาณเป็นขอบเขต" ดังนี้. พระผู้มีพระภาคทรงพระนามว่าสัมมาสัมพุทธะ เพราะความที่พระองค์ตรัสรู้ธรรมทั้งปวงรวมกันหรือแยกกัน, คราวเดียวกัน หรือตามลำดับ ตามสมควรแก่พระประสงค์โดยชอบและโดยพระองค์เอง ตามนัยดังได้กล่าวมานี้.

๑๓๓. <u>วิชฺชาหีติ</u> เอตฺถ วินฺทิยํ วินฺทตีติ วิชฺชา, ยาถาวโต อุปลพฺภตีติ อตฺโถ. อตฺตโน วา ปฏิปกฺขสฺส วิชฺฌนฏฺเฐน วิชฺชา, ตโมกฺขนฺธาทิกสฺส ปทาลนฏฺเฐนาติ อตฺโถ. ตโต เอว อตฺตโน วิสยสฺส วิทิตกรณฏฺเฐนปิ วิชฺชา. <u>สมฺปนฺนตฺตาติ</u> สมนฺนาคตตฺตา, ปริปุณฺณตฺตา วา, อวิกลตฺตาติ อตฺโถ.

๑๓๓. ในคำว่า <u>ด้วยวิชชาทั้งหลาย</u> นี้ มีวินิจฉัยว่า ชื่อว่าวิชชา เพราะได้สิ่งที่ควรได้, หมายความว่าได้ตามความเป็นจริง. อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่าวิชชา เพราะมีความหมายว่าทิ่มแทงธรรม อันเป็นปฏิปักษ์ของตน, ความว่า เพราะมีความหมายว่าทำลายกองความมืดเป็นต้น. เพราะทำลายกองความมืดนั้นนั่นแหละ จึงชื่อว่าวิชชา เพราะมีความ

[1] ขุ. มหา. ๒๙/๒๑๘, ขุ. จูฬ. ๓๐/๒๓๙, ขุ. ป. ๓๑/๕๓๗. ปาฬิยมฺปน เนยฺยนฺติ ทิสฺสติ.

หมายว่า กระทำอารมณ์ของตนให้ปรากฏ. คำว่า เพราะความที่ทรงถึงพร้อม คือเพราะความที่ทรงประกอบพร้อม หรือเพราะความที่ทรงบริบูรณ์, ความว่า เพราะความที่ไม่ทรงบกพร่อง.

ติสฺสนฺนํ, อฏฺฐนฺนํ จ วิชฺชานํ ตตฺถ ตตฺถ สุตฺเต คหณํ เวเนยฺยชฺฌาสยวเสนาติ ทฏฺฐพฺพํ. สตฺต สทฺธมฺมา นาม สทฺธา หิรี โอตฺตปฺปํ พาหุสจฺจํ วีริยํ สติ ปญฺญา จ. เย สนฺธาย วุตฺตํ "อิธ ภิกฺขุ สทฺโธ โหตี"ติอาทิ.[1] จตฺตาริ ฌานานีติ ยานิ กานิจิ จตฺตาริ รูปาวจรชฺฌานานิ.

พึงเห็นว่า การที่ทรงถือเอาวิชชา ๓ และวิชชา ๘ ในสูตรนั้น ๆ ก็โดยเกี่ยวกับอัชฌาสัยแห่งเวไนยสัตว์. ชื่อว่าพระสัทธรรม ๗ ได้แก่ศรัทธา หิริ โอตตัปปะ พาหุสัจจะ วิริยะ สติ และปัญญา. เป็นพระสัทธรรมที่ทรงหมายเอาตรัสไว้ว่า "ภิกษุในพระศาสนานี้เป็นผู้มีศรัทธา" ดังนี้เป็นต้น. คำว่า (รูปาวจร)ฌาน ๔ คือรูปาวจรฌาน ๔ หมวดใดหมวดหนึ่ง.

กสฺมา ปเนตฺถ สีลาทโย ปณฺณรเสว "จรณนฺ"ติ วุตฺตาติ โจทนํ สนฺธายาห "อิเมเยว หี"ติอาทิ. เตน เตสํ

ท่านอาจารย์ เล็งเอาคำทักท้วงที่ว่า ก็เพราะเหตุไร ในคำว่าถึงพร้อมด้วยวิชชาและจรณะนี้ จึงตรัสเฉพาะธรรม ๑๕ อย่าง

---

[1] องฺ. ปญฺจก. ๒๒/๓.

สิกฺขาตฺตยสงฺคหโต นิพฺพานุปคมเน เอกํสโต สาธนภาวมาห. อิทานิ ตทตฺถสาธนาย อาคมํ ทสฺเสนฺโต "ยถาห"ติอาทิมาห. ภควาติอาทิ วุตฺตสฺเสวตฺถสฺส นิคมนวเสน วุตฺตํ.

มีศีลเป็นต้นเท่านั้นว่า "จรณะ" เล่า ดังนี้ กล่าวว่า "อิเมเยว หิ" ดังนี้เป็นต้น. ด้วยคำนั้น ท่านกล่าวถึงความที่ธรรมเหล่านั้นให้สำเร็จ ในอันเข้าถึงพระนิพพานได้โดยแน่นอน เพราะสงเคราะห์เข้าในสิกขา ๓ ได้. บัดนี้ เพื่อจะทำอรรถาธิบายนั้นให้สำเร็จ ท่านจึงแสดงหลักฐานที่มากล่าวว่า "เหมือนอย่างที่ตรัสไว้ว่า" ดังนี้เป็นต้น. คำว่า พระผู้มีพระภาค เป็นต้น ท่านกล่าวไว้โดยเกี่ยวกับ เป็นคำย้ำซึ่งเนื้อความที่ได้กล่าวแล้วนั่นเทียว.

นนุ จายํ วิชฺชาจรณสมฺปทา สาวเกสุปิ ลพฺภตีติ ? กิญฺจาปิ ลพฺภติ, น ปน ตถา, ยถา ภควโตติ ทสฺเสตุํ "ตตฺถ วิชฺชาสมฺปทา"ติอาทิ วุตฺตํ. จรณธมฺมปริยาปนฺนตฺตา กรุณาพฺรหฺมวิหารสฺส, โส เจตฺถ มหคฺคตภาวปฺปตฺตตฺตา สาธารณสภาโวติ อาห "จรณสมฺปทา มหาการุณิกตํ ปูเรตฺวา ฐิตา"ติ.

ท้วงว่า ก็ความถึงพร้อมแห่งวิชชาและจรณะนี้ ย่อมหาได้แม้ในสาวกทั้งหลายมิใช่หรือ ? ท่านอาจารย์ประสงค์แสดงว่า หาได้อยู่ก็จริง, แต่ก็ไม่เหมือนอย่างของพระผู้มีพระภาค ดังนี้จึงกล่าวว่า "ในความถึงพร้อม ๒ อย่างนั้น ความถึงพร้อมแห่งวิชชา" ดังนี้เป็นต้น. เพราะความที่กรุณาพรหมวิหารนับเนื่องเข้าในจรณธรรม, และในจรณธรรม

เหล่านี้ กรุณาพรหมวิหารนั้น มีสภาวะเป็นสาธารณะ (คือมีสัตว์ทั้งหลายทั่ว ๆ ไปเป็นอารมณ์) เพราะถึงความเป็นมหัคคตะ เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "<u>ความถึงพร้อมแห่งจรณะ ทำความเป็นผู้มีพระมหากรุณาให้เต็มเปี่ยมตั้งอยู่</u>" ดังนี้.

ยถา สตฺตานํ อนตฺถํ ปริวชฺเชตฺวา อตฺเถ นิโยชนํ ปญฺญาย วินา น โหติ, เอวํ เนสํ อตฺถานตฺถชานนํ สตฺถุ กรุณาย วินา น โหตีติ อุภยมฺปิ อุภยตฺถ สกิจฺจกเมว สิยา. ยตฺถ[๑] ปน ยสฺสา ปธานภาโว, ตํ ทสฺเสตุํ "โส <u>สพฺพญฺญุตาย</u>"ติอาทิ วุตฺตํ.

เหมือนอย่างว่า การจะทรงยังสัตว์ทั้งหลายให้หลีกเลี่ยงสิ่งหายนะ แล้วประกอบในประโยชน์ เว้นพระปัญญาเสียก็มีไม่ได้ฉันใด, การจะทรงยังสัตว์เหล่านั้นให้รู้จักประโยชน์และสิ่งหายนะ เว้นพระกรุณาของพระศาสดาเสีย ก็ย่อมมีไม่ได้ฉันนั้น เพราะเหตุนั้น ธรรมชาติแม้ทั้ง ๒ (คือพระปัญญาและพระกรุณา) พึงมีกิจร่วมกันทีเดียวในกิจทั้ง ๒. แต่ว่าในธรรมชาติทั้ง ๒ นั้น ธรรมชาติใดมีความเป็นประธาน, เพื่อแสดงธรรมชาตินั้น ท่านจึงกล่าวว่า "พระผู้มี

---

๑ โป. ตตฺถ.

พระภาคนั้น ด้วยความเป็นพระสัพพัญญู" เป็นต้น.

ตตฺถ ยถาตํ วิชฺชาจรณสมฺปนฺโนติ ยถา อญฺโญปิ วิชฺชาจรณสมฺปนฺโน, เตน วิชฺชาจรณสมฺปนฺนสฺส เสวายํ อาเวณิกา ปฏิปตฺตีติ ทสฺเสติ. สา ปนายํ สตฺถุ วิชฺชาจรณสมฺปทา สาสนสฺส นิยฺยานิกตาย สาวกานํ สมฺมาปฏิปตฺติยา เอกนฺตการณนฺติ ทสฺเสตุํ "เตนสฺสา"ติอาทิ วุตฺตํ. ตํ สุวิญฺเญยฺยเมว.

ในคำเหล่านั้น คำว่า ยถาตํ วิชฺชาจรณ-สมฺปนฺโน คือ เยี่ยงอย่างท่านผู้ถึงพร้อมด้วยวิชชาและจรณะแม้ผู้อื่น, ด้วยคำนั้น ท่านแสดงว่า นี้เป็นข้อปฏิบัติแผนกหนึ่งของท่านผู้ถึงพร้อมด้วยวิชชาและจรณะนั่นเทียว. ท่านอาจารย์ประสงค์แสดงว่า ก็ความถึงพร้อมแห่งวิชชาและจรณะของพระศาสดานี้นั้น เป็นเหตุที่แน่นอน แห่งสัมมาปฏิบัติของสาวกทั้งหลาย โดยความที่คำสอนนำออกจากทุกข์ดังนี้ จึงกล่าวว่า "เพราะเหตุนั้น สาวกทั้งหลายของพระองค์นี้" ดังนี้เป็นต้น. คำนั้นบัณฑิตพึงรู้ได้ง่ายเทียว.

เอตฺถ จ วิชฺชาสมฺปทาย สตฺถุ ปญฺญามหตฺตํ ปกาสิตํ โหติ, จรณสมฺปทาย กรุณามหตฺตํ. เตสุ ปญฺญาย ภควโต ธมฺมรชฺชปฺปตฺติ, กรุณาย ธมฺมสํวิภาโค. ปญฺญาย สํสารทุกฺขนิพฺพิทา, กรุณาย

อนึ่ง ในความถึงพร้อม ๒ อย่างนี้ ด้วยความถึงพร้อมแห่งวิชชา เป็นอันประกาศความยิ่งใหญ่ แห่งพระปัญญาของพระศาสดา, ด้วยความถึงพร้อมแห่งจรณะ เป็นอันประกาศความยิ่งใหญ่แห่งพระกรุณา. ในธรรม

สํสารทุกฺขสหนํ. ปญฺญาย ปรทุกฺขปริชานนํ, กรุณาย ปรทุกฺขปฏิการารมฺโภ.

๒ อย่างนั้น พระผู้มีพระภาคทรงถึงความเป็นพระธรรมราชา ด้วยพระปัญญา, ทรงแบ่งปันธรรมด้วยพระกรุณา. ทรงเบื่อหน่ายในสังสารทุกข์ ด้วยพระปัญญา, ทรงอดทนสังสารทุกข์ ด้วยพระกรุณา. ทรงกำหนดรู้ทุกข์ของผู้อื่น ด้วยพระปัญญา, ทรงปรารภการบำบัดทุกข์ของผู้อื่น ด้วยพระกรุณา.

ปญฺญาย ปรินิพฺพานาภิมุขภาโว, กรุณาย ตทธิคโม. ปญฺญาย สยํ ตรณํ, กรุณาย ปเรสํ ตารณํ. ปญฺญาย พุทฺธภาวสิทฺธิ, กรุณาย พุทฺธกิจฺจสิทฺธิ. กรุณาย โพธิสตฺตภูมิยํ สํสาราภิมุขภาโว, ปญฺญาย ตตฺถ อนภิรติ.

ทรงมุ่งพระพักตร์สู่การปรินิพพาน ด้วยพระปัญญา, ทรงบรรลุพระนิพพานนั้น ด้วยพระกรุณา. ทรงข้ามเองด้วยพระปัญญา, ทรงยังสัตว์อื่นให้ข้ามด้วยพระกรุณา. ทรงสำเร็จความเป็นพระพุทธเจ้าด้วยพระปัญญา, ทรงสำเร็จพระพุทธกิจด้วยพระกรุณา. ในภูมิแห่งพระโพธิสัตว์ (ในสมัยที่ยังทรงเป็นพระ-โพธิสัตว์) ทรงมุ่งพระพักตร์สู่สังสารวัฏ ด้วยพระกรุณา, ทรงหาความยินดีในสังสารวัฏนั้นมิได้ ด้วยพระปัญญา.

ตถา กรุณาย ปเรสํ อภึสาปนํ, ปญฺญาย สยํ ปเรหิ อภายนํ. กรุณาย ปรํ

อย่างนั้นเหมือนกัน ทรงยังสัตว์อื่นให้หมดภัย ด้วยพระกรุณา, ทรงหมดภัยเองจากสัตว์อื่น

รกฺขนฺโต อตฺตานํ รกฺขติ, ปญฺญาย อตฺตานํ รกฺขนฺโต ปรํ รกฺขติ. ตถา กรุณาย อปรนฺตโป, ปญฺญาย อนตฺตนฺตโป. เตน อตฺตหิตาย ปฏิปนฺนาทีสุ จตูสุ ปุคฺคเลสุ จตุตฺถปุคฺคลภาโว สิทฺโธ โหติ. ตถา กรุณาย โลกนาถตา, ปญฺญาย อตฺตนาถตา.

ด้วยพระปัญญา. เมื่อจะทรงรักษาผู้อื่นด้วยพระกรุณาก็ทรงรักษาพระองค์เองไว้ได้, เมื่อจะทรงรักษาพระองค์เอง ด้วยพระปัญญาก็ทรงรักษาผู้อื่นไว้ได้. อย่างนั้นเหมือนกัน ไม่ทรงทำสัตว์อื่นให้เดือดร้อนด้วยพระกรุณา, ไม่ทรงทำพระองค์เองให้เดือดร้อน ด้วยพระปัญญา. เพราะเหตุนั้นจึงทรงเป็นผู้สำเร็จความเป็นบุคคลที่ ๔ (คือปฏิบัติทั้งเพื่อประโยชน์ตน ทั้งเพื่อประโยชน์ผู้อื่น) ในบรรดาบุคคล ๔ จำพวกที่ปฏิบัติเพื่อประโยชน์ตนเป็นต้น. อย่างนั้นเหมือนกัน ทรงมีความเป็นโลกนาถ (ที่พึ่งของโลก)ด้วยพระกรุณา, ทรงมีความเป็นอัตตนาถ (ที่พึ่งของตนเอง) ด้วยพระปัญญา.

กรุณาย จสฺส นินฺนตาภาโว, ปญฺญาย อุณฺณมาภาโว. ตถา กรุณาย สพฺพสตฺเตสุ ชนิตานุคฺคโห ปญฺญานุคตตฺตา น จ น สพฺพตฺถ วิรตฺตจิตฺโต, ปญฺญาย สพฺพธมฺเมสุ วิรตฺตจิตฺโต กรุณานุคตตฺตา น จ น สพฺพสตฺตานุคฺคหาย ปวตฺโต.

อนึ่ง พระผู้มีพระภาคนี้ทรงมีความอ่อนโยนด้วยพระกรุณา, ไม่ทรงมีความยกตัวด้วยพระปัญญา. อย่างนั้นเหมือนกัน ทรงเกิดการอนุเคราะห์ในสัตว์ทั้งปวง ด้วยพระกรุณาแต่เพราะทรงคล้อยตามพระปัญญา จะไม่ทรงเป็นผู้มีจิตคลายกำหนัดในสัตว์ทั้งปวง ก็

หาไม่, ทรงเป็นผู้มีจิตคลายกำหนัดในธรรมทั้งปวงด้วยพระปัญญา แต่เพราะทรงคล้อย-ตามพระกรุณา จะไม่ทรงเป็นไปเพื่ออนุเคราะห์สัตว์ทั้งปวงก็หาไม่.

ยถา หิ กรุณา ภควโต สิเนหโสกวิรหิตา, เอวํ ปญฺญา อหํการมมงฺการวินิมุตฺตาติ อญฺญมญฺญวิโสธิตา ปรมวิสุทฺธา คุณวิเสสา วิชฺชาจรณสมฺปทาหิ ปกาสิตาติ ทฏฺฐพฺพํ.

เหมือนอย่างว่า พระกรุณาของพระผู้มีพระภาค เป็นธรรมชาติที่ละเว้นจากความเสน่หาและความโศก ฉันใด, พระปัญญาก็เป็นธรรมชาติที่ปลอดพ้นจากอหังการ (การทำความเห็นว่าเป็นเรา) และมมังการ (การทำความเห็นว่าเป็นของเรา) ฉันนั้น เพราะเหตุนั้น จึงพึงเห็นว่าคุณวิเศษอันบริสุทธิ์อย่างยิ่ง ซึ่งแต่ละอย่างต่างก็ชำระกันและกันให้หมดจด เป็นอันท่านประกาศแล้ว ด้วยความถึงพร้อมแห่งวิชชาและจรณะ.

๑๓๔. คมนมฺปิ คตนฺติ วุจฺจติ "คเต ฐิเต"ติอาทีสุ[๑]. โสภนนฺติ สุภํ. สุภภาโว

๑๓๔. แม้ทางไปท่านก็เรียกว่า คตะ ได้ เหมือนอย่างในคำว่า "คเต ฐิเต" ใน

---

[๑] ม. มู. ๑๒/๑๐๕, ที. สี. ๙/๙๔, ที. มหา. ๑๐/๓๒๘.

วิสุทฺธตาย, วิสุทฺธตา โทสวิคเมนาติ อาห "ปริสุทฺธมนวชฺชนฺ"ติ. คมนํ จ นาม พหุวิธนฺติ อิธาธิปฺเปตํ คมนํ ทสฺเสนฺโต "อริยมคฺโค"ติ อาห.

การเดินไป ในการยืน ดังนี้เป็นต้น (ให้เห็นว่าคำว่า คตะ ใช้เป็นคำนามได้เท่านั้น). บทว่า โสภนํ แปลว่างดงาม. ความงดงามมีได้เพราะความบริสุทธิ์, ความบริสุทธิ์มีได้เพราะความปราศจากโทษ เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวไว้ว่า "บริสุทธิ์ หาโทษมิได้" ดังนี้. อนึ่ง ขึ้นชื่อว่าทางไปมีหลายอย่าง เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์เมื่อจะแสดงทางไปที่ประสงค์ในที่นี้ จึงกล่าวว่า "คือพระ-อริยมรรค" ดังนี้.

โส หิ นิพฺพานสฺส คติ อธิคโมติ กตฺวา "คตํ, คมนนฺ"ติ จ วุจฺจติ. อิทานิ ตสฺเสว คหเณ การณํ ทสฺเสตุํ "เตน เหสา"ติอาทิ วุตฺตํ. เขมํ ทิสนฺติ นิพฺพานํ. อสชฺชมาโนติ ปริปนฺถาภาเวน สุคติคมเนปิ อสชฺชนฺโต สงฺคํ อกโรนฺโต, ปเคว อิตรตฺถ.

จริงอยู่ พระอริยมรรคนั้น เรียกว่า "คตะ, และว่า คมนะ" เพราะทำวจนัตถะว่าเป็นทางไป คือเป็นอุบายบรรลุพระ-นิพพาน. บัดนี้ ท่านประสงค์แสดงเหตุในการถือเอาพระอริยมรรคนั้นนั่นแหละ จึงกล่าวว่า "จริงอยู่ พระผู้มีพระภาคนี้ โดยทางไปนั้น" ดังนี้เป็นต้น. คำว่า ทิศที่เกษม ได้แก่พระนิพพาน. คำว่า ไม่ขัดข้อง ได้แก่ไม่ขัดข้อง คือไม่กระทำความติดขัด แม้ในทาง

ไปสู่สุคติ เพราะไม่มีอันตราย, จะป่วยกล่าวไปไยถึงทางไปนอกนี้เล่า.

อถวา เอกาสเน นิสีทิตฺวา ขิปฺปาภิญฺญาวเสเนว จตฺนนฺนมฺปิ มคฺคานํ ปฏิลทฺธภาวโต ตโต[๑] อสชฺชมาโน อสชฺชนฺโต คโต. ยํ คมนํ คจฺฉนฺโต สพฺพมนตฺถํ อาโปหติ[๒] สพฺพํ จ อนุตฺตรสมฺปตฺตึ อาวหติ, ตเทว โสภนํ นาม. เตน จ ภควา สุคโตติ[๓] อาห "อิติ โสภนคมนตฺตา สุคโต"ติ โสภนฏฺโฐ สุ-สทฺโทติ กตฺวา.

อีกนัยหนึ่ง พระองค์ทรงนั่งบนอาสนะเดียวแล้ว จากนั้นไปก็เสด็จไปไม่ขัด ไม่ข้องโดยความที่ทรงได้มรรคแม้ทั้ง ๔ ด้วยอำนาจแห่งขิปปาภิญญา (ตรัสรู้ได้ฉับพลัน)นั่นเทียว. พระผู้มีพระภาคเสด็จไปหนทางใด ก็ทรงขจัดอนัตถะ (สิ่งฉิบหาย)ทั้งปวง. และทรงนำมาซึ่งสมบัติอันยอดเยี่ยมทั้งปวง, หนทางนั้นนั่นแหละชื่อว่างดงาม. ซึ่งก็เป็นเหตุให้พระผู้มีพระภาคทรงพระนามว่า สุคตะ เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "เพราะเหตุนั้นจึงทรงพระนามว่า สุคตะ เพราะทรงมีทางเสด็จไปที่งดงาม" ดังนี้ เพราะทำอธิบายว่า สุ ศัพท์ (ในคำว่า สุคตะ) มีความหมายว่างดงาม.

---

[๑] ฉ. อยํ สทฺโท น ทิสฺสติ.
[๒] ฉ. อปหรติ.
[๓] ฉ. คโตติ.

อสุนฺทรานํ ทุกฺขานํ สงฺขารปฺปวตฺตีนํ อภาวโต อจฺจนฺตสุขตฺตา เอกนฺตโต สุนฺทรํ นาม อสงฺขตา ธาตูติ อาห "สุนฺทรํ เจส ฐานํ คโต อมตํ นิพฺพานนฺ"ติ. เตนาห ภควา "นิพฺพานํ ปรมํ สุขนฺ"ติ? สมฺมาติ สุฏฺฐุ.

อสังขตธาตุ ชื่อว่าดีงามโดยส่วนเดียว เพราะความที่เป็นสุขอย่างเหลือเกิน เพราะไม่มีความเป็นไปแห่งสังขารอันไม่ดีงาม คือเป็นทุกข์ เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "อนึ่ง พระผู้มีพระภาคนี้ เสด็จไปสู่สถานที่ดีงาม คือพระนิพพานอันเป็นอมตะ" ดังนี้. เพราะเหตุนั้นพระผู้มีพระภาคจึงตรัสไว้ว่า "นิพฺพานํ ปรมํ สุขํ" พระนิพพานเป็นสุขอย่างยิ่ง ดังนี้. บทว่า สมฺมา แปลว่าดี.

สุฏฺฐุ คมนํ จ นาม ปฏิปกฺเขน อนภิภูตสฺส คมนนฺติ อาห "ปหีเน กิเลเส ปุน อปจฺจาคจฺฉนฺโต"ติ. อิทํ จ สิขาปฺปตฺตํ สมฺมา คมนํ, ยาย อาคมนียปฏิปทาย สิทฺธํ, สาปิ สมฺมา คมนเมวาติ เอวมฺปิ ภควา สุคโตติ ทสฺเสตุํ "สมฺมา วา คโต"ติอาทิ วุตฺตํ. สมฺมาปฏิปตฺติยาติ สมฺมาสมฺโพธิยา สมฺปาปเน อวิปรีตปฏิปตฺติยา.

ก็ชื่อว่าการไปดี เป็นการไปของท่านผู้ไม่ถูกธรรมอันเป็นปฏิปักษ์ ครอบงำ เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "ไม่ทรงหวนกลับมาสู่กิเลสทั้งหลาย ที่ทรงละได้แล้ว (ด้วยมรรคนั้น ๆ)อีก" ดังนี้. ท่านอาจารย์ประสงค์แสดงว่า ก็การเสด็จไปดีที่ถึงความเป็นยอดนี้ สำเร็จแล้วด้วยปฏิปทาอันเป็นเหตุมาอันใด, ปฏิปทา แม้นั้นก็ชื่อว่าเป็นการ

---

๑ ม. ม. ๑๓/๒๘๓, ขุ. อิติ. ๒๕/๔๒.

เสด็จไปดีเหมือนกัน เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคทรงพระนามว่า สุคตะ แม้โดยประการอย่างนี้ ดังนี้ จึงกล่าวว่า "อีกอย่างหนึ่ง พระองค์เสด็จไปดี" ดังนี้เป็นต้น. คำว่า ด้วยพระสัมมาปฏิบัติ คือด้วยการปฏิบัติที่ไม่วิปริตในอันให้บรรลุพระสัมมาสัมโพธิญาณ.

"สพฺพโลกสฺส หิตสุขเมว กโรนฺโต"ติ เอเตน มหาโพธิยา[๑] ปฏิปทา อวิภาเคน สพฺพสตฺตานํ สพฺพทา หิตสุขาวหภาเวเนว ปวตฺตตีติ ทสฺเสติ. "สสฺสตํ อุจฺเฉทนฺติ อิเม อนฺเต อนุปคจฺฉนฺโต คโต"ติ เอเตน ปฏิจฺจสมุปฺปาทคตึ ทสฺเสติ. "กามสุขํ อตฺตกิลมถนฺติ อิเม อนุปคจฺฉนฺโต คโต"ติ เอเตน อริยมคฺคคตึ ทสฺเสติ.

ด้วยคำว่า "กระทำแต่ประโยชน์สุขแก่ชาวโลกทั้งปวง" นี้ ท่านแสดงว่าปฏิปทาเพื่อการตรัสรู้ที่ยิ่งใหญ่ ย่อมเป็นไปโดยภาวะที่นำมาแต่ประโยชน์สุขแก่สัตว์ทั้งปวง โดยไม่มีการจำแนก ตลอดกาลทุกเมื่อ. ด้วยคำว่า "เสด็จไปไม่เข้าใกล้ส่วนเหล่านี้ คือสัสสตะ (ความยั่งยืน) อุจเฉทะ (ความขาดสูญ)" นี้ ท่านแสดงถึงคติแห่งปฏิจจสมุปบาท. ด้วยคำว่า "เสด็จไปไม่เข้าใกล้ส่วนเหล่านี้ คือกามสุข การทำตนให้ลำบาก" นี้ ท่านแสดงคติแห่งพระอริยมรรค.

---

[๑] สี. ม. มหาโพธิยาน...,
ก. มหาโพธิญาณ ปฏิปทา.

ตตฺราติ ยุตฺตฏฺฐาเน ยุตฺตสฺเสว ภาสเน. นิปฺผาเทตพฺพสาเธตพฺเพ[๑] เจตํ ภุมฺมํ. อภูตนฺติ อภูตตฺถํ. อตฺถมุเขน หิ วาจาย อภูตตา, ภูตตา วา. อตจฺฉนฺติ ตสฺเสว เววจนํ. อภูตนฺติ วา อสนฺตํ อวิชฺชมานํ.

บทว่า ตตฺร คือในการตรัสวาจาที่สมควร ในฐานะที่สมควรเท่านั้น. ก็คำนี้เป็นสัตตมีวิภัตติใช้ในอรรถว่าพึงทำให้บังเกิด คือพึงทำให้สำเร็จ. คำว่า ไม่จริง คือหาเนื้อความที่เป็นจริงมิได้. ด้วยว่าวาจาจะมีความไม่เป็นจริง, หรือมีความเป็นจริงก็โดย (อาศัย) เนื้อความเป็นสำคัญ. คำว่า ไม่แท้ ก็เป็นคำไวพจน์ของคำว่า ไม่จริงนั่นแหละ. อีกอย่างหนึ่ง บทว่า อภูตํ แก้เป็น อสนฺตํ แปลว่าไม่มีอยู่.

อตจฺฉนฺติ อตถาการํ อญฺญถา สนฺตํ. อนตฺถสญฺหิตนฺติ ทิฏฺฐธมฺมิเกน, สมฺปรายิเกน วา อนตฺเถน สญฺหิตํ, อนตฺถาวหํ. น อตฺโถติ อนตฺโถ, อตฺถสฺส ปฏิปกฺโข, อภาโว จ, เตน สญฺหิตํ, ปิสุณาวาจํ[๒] สมฺผปฺปลาปญฺจาติ อตฺโถ.

บทว่า อตจฺฉํ ได้แก่มีอาการที่ไม่แท้คือมีอยู่โดยประการอื่น. คำว่า ประกอบด้วยอนัตถะ คือ ประกอบด้วยอนัตถะ (สิ่งฉิบหาย สิ่งที่เป็นปฏิปักษ์ต่อประโยชน์) ที่มีในปัจจุบัน, หรือมีในภายภาคหน้า, ได้แก่เป็นเหตุนำมาซึ่งอนัตถะ. ชื่อว่าอนัตถะ เพราะอรรถว่า

---

[๑] นิปฺผาเทตพฺเพ สาเธตพฺเพติปิ ทิสฺสติ.
[๒] ฉ. ปิสุณวาจํ.

ไม่ใช่ประโยชน์, ได้แก่สิ่งที่เป็นปฏิปักษ์ต่อประโยชน์, และความไม่มีแห่งประโยชน์. ความว่า (ไม่ตรัส) วาจาที่ประกอบด้วยอนัตถะนั้น คือ ปิสุณาวาจาและสัมผัปปลาปะ.

เอวเมตฺถ จตุพฺพิธสฺสาปิ วจีทุจฺจริตสฺส สงฺคโห ทฏฺฐพฺโพ. เอตฺถ จ ปฐมา วาจา สีลวนฺตํ "ทุสฺสีโล"ติ, อจณฺฑาลาทิเมว "จณฺฑาโล"ติอาทินา ภาสมานสฺส ทฏฺฐพฺพา. ทุติยา ทุสฺสีลํ "ทุสฺสีโล"ติ, จณฺฑาลาทิเมว "จณฺฑาโล"ติอาทินา อวินเยน ภาสมานสฺส.

พึงเห็นว่า ในคำนี้สงเคราะห์เอาวจีทุจริตทั้ง ๔ อย่าง ตามประการที่กล่าวมานี้. อนึ่ง ในวาจาทั้ง ๖ อย่างนี้ เมื่อกล่าวถึงคนผู้มีศีล ด้วยคำว่า "คนทุศีล", เมื่อกล่าวถึงคนผู้ไม่ใช่จัณฑาลเป็นต้นนั่นเทียว ด้วยคำว่า "คนจัณฑาล" เป็นต้น ก็พึงทราบว่าเป็นวาจาข้อที่ ๑ (ไม่จริง ไม่แท้ ประกอบด้วยอนัตถะไม่เป็นที่รัก ฯลฯ). เมื่อกล่าวถึงคนทุศีล ด้วยคำว่า "คนทุศีล", เมื่อกล่าวถึงคนจัณฑาลเป็นต้นนั่นแหละ ด้วยคำว่า "คนจัณฑาล" เป็นต้น อย่างหานัยพิเศษมิได้ ก็พึงเห็นว่า เป็นวาจาข้อที่ ๒ (จริง แท้ประกอบด้วยอนัตถะไม่เป็นที่รัก ฯลฯ).

ตติยา เนรยิกาทิกสฺส เนรยิกาทิภาววิภาวนีกถา ยถา "อาปายิโก เทวทตฺโต

คำพูดเปิดเผย ถึงความเป็นสัตว์นรกเป็นต้นแห่งสัตว์นรกเป็นต้น เช่นอย่างคำพูดว่า

เนรยิโก"ติอาทิกา.[๑] จตุตฺถี "เวทวิหิเตน ยญฺญวิธินา ปาณาติปาตาทิ กตํ สุคตึ อาวหตี"ติ โลกสฺส พฺยาโมหนกถา. ปญฺจมี ภูเตน เปสุญฺญุปสํหาราทิกถา.

"พระเทวทัตเกิดในอบาย เป็นสัตว์นรก" ดังนี้เป็นต้น พึงเห็นว่าเป็นวาจาข้อที่ ๓ (จริงแท้ ประกอบด้วยประโยชน์ ไม่เป็นที่รัก ฯลฯ). คำพูดด้วยความหลงงมงายของชาวโลกอย่างนี้ว่า "การฆ่าสัตว์เป็นต้นที่บุคคลทำด้วยยัญวิธี อันแตกต่างกันด้วยเวท ย่อมนำมาซึ่งสุคติ" ดังนี้ พึงเห็นว่าเป็นวาจาข้อที่ ๔ (ไม่จริง ไม่แท้ ประกอบด้วยอนัตถะ เป็นที่รัก ฯลฯ). คำพูดที่น้อมไปเพื่อความแตกแยกกันเป็นต้น ด้วยเรื่องที่เป็นจริง พึงเห็นว่าเป็นวาจาข้อที่ ๕ (จริงแท้ ประกอบด้วยอนัตถะ เป็นที่รัก ฯลฯ).

ฉฏฺฐา ยุตฺตปตฺตฏฺฐาเน ปวตฺติตา ทานสีลาทิกถา เวทิตพฺพา. เอวํ สมฺมา คทตฺตาติ ยถาวุตฺตํ อภูตาทึ วชฺเชตฺวา ภูตํ ตจฺฉํ อตฺถสญฺหิตํ ปิยํ มนาปํ ตโต เอว สมฺมา สุฏฺฐุ คทนโต สุคโต ท-การสฺส ต-การํ กตฺวา. อาปาถคมนมตฺเตน กสฺสจิ

คำพูดถึงทาน ศีล เป็นต้น ที่ทำให้เป็นไปในฐานะอันถึงความเป็นวาจาที่สมควร พึงทราบว่าเป็นวาจาข้อที่ ๖ (จริง แท้ ประกอบด้วยประโยชน์ เป็นที่รัก ฯลฯ). คำว่า เพราะตรัสโดยชอบ โดยประการที่กล่าวไว้อย่างนี้ ได้แก่เพราะตรัสโดยชอบ คือโดยดี ซึ่งวาจา

---

[๑] องฺ. อฏฺฐก. ๒๓/๑๖๒, วิ. จู. ๗/๒๐๑.

อปฺปิยมฺปิ หิ ภควโต วจนํ ปิยํ มนาปเมว อตฺถสิทฺธิยา โลกสฺส หิตสุขาวหตฺตา.

อันจริง แท้ ประกอบด้วยประโยชน์ น่ารัก น่าชอบใจ เว้นวาจาที่ไม่เป็นจริงเป็นต้น ตามที่กล่าวแล้วนั้นนั่นเอง จึงทรงพระนามว่า สุคตะ เพราะทำ ท อักษร ให้เป็น ต อักษร. จริงอยู่ พระดำรัสของพระผู้มีพระภาค แม้ว่าไม่เป็นที่รักสำหรับบางคน โดยสักว่ามาถึงคลอง(โสตทวาร) ก็ชื่อว่าน่ารัก น่าชอบใจทีเดียว เพราะเป็นเหตุสำเร็จประโยชน์ คือเพราะนำมาซึ่งประโยชน์สุขแก่ชาวโลก.

อปิจ โสภนํ คตํ คมนํ เอตสฺสาติ สุคโต. ภควโต หิ เวเนยฺยชนุปสงฺกมนํ เอกนฺเตน เตสํ หิตสุขนิปฺผาทนโต โสภนํ ภทฺทกํ. ตถา ลกฺขณานุพฺยญฺชนปฏิมณฺฑิตรูปกายตาย ทุตวิลมฺพิตขลิตานุกฑฺฒนนิปฺปีฬนุกฺกุฏิกากุฏิลากุลตาทิโทสรหิตวิลาสิตราชหํสวสภวารณมิคราชคมนํ กายคมนํ, ญาณคมนํ จ วิปุลนิมฺมลกรุณาสติวีริยาทิคุณวิเสสสหิตํ อภินีหารโต ยาว มหาโพธิ อนวชฺชตาย, สตฺตานํ หิตสุขาวหตาย จ โสภนเมว.

อีกนัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคทรงพระนามว่าสุคตะ เพราะอรรถว่าทรงมีคตะคือการไปที่งดงาม. จริงอยู่ การเข้าไปหาเวไนยชนแห่งพระผู้มีพระภาค เป็นกิริยาที่งดงาม คือเจริญ เพราะให้สำเร็จประโยชน์สุข แก่ชนเหล่านั้นโดยส่วนเดียว. อนึ่ง เพราะความที่ทรงมีพระรูปกายประดับแล้ว ด้วยพระมหาปุริสลักษณะ และพระอนุพยัญชนะ การเสด็จไปด้วยพระกาย จึงเป็นการเสด็จไปดุจพระราชา พญาหงส์ พญาโค

พญาช้าง พญาเนื้อ เยื้องกราย ปราศจากโทษ มีการเดินยันกาย(ด้วยไม้เท้า) เดิน-พลาด เดินจิกปลายเท้า เดินกระแทกส้นเท้า เดินกระหย่ง เดินตัวงอ และเดินขัดส่าย เป็นต้น อันน่าเกลียด จึงเป็นกิริยาที่งดงาม, และการไปด้วยพระญาณ อันประกอบด้วยคุณวิเศษ มีพระกรุณา พระสติ พระวิริยะ เป็นต้น อันไพบูลย์ปราศจากมลทิน ก็เป็นกิริยาที่งดงามทีเดียว เพราะความที่ปราศจากโทษ และเพราะความที่นำมาซึ่งประโยชน์สุขแก่สัตว์ทั้งหลาย นับตั้งแต่ทรงน้อมพระทัยไป จนกระทั่งตรัสรู้ครั้งยิ่งใหญ่.

อถวา สยมฺภูญาเณน สกลมฺปิ โลกํ ปริญฺญาภิสมยวเสน ปริชานนฺโต สมฺมา คโต อวคโตติ สุคโต. ตถา โลกสมุทยํ ปหานาภิสมยวเสน ปชหนฺโต อนุปฺปตฺติธมฺมตํ อาปาเทนฺโต สมฺมา คโต อตีโตติ สุคโต. โลกนิโรธํ นิพฺพานํ สจฺฉิกิริยาภิสมยวเสน สมฺมา คโต อธิคโตติ สุคโต.

อีกนัยหนึ่ง เมื่อทรงกำหนดรู้โลกแม้ทั้งสิ้นด้วยพระสยัมภูญาณ ด้วยสามารถแห่งปริญญา-ภิสมัย (การตรัสรู้คือกำหนดรู้) ก็ชื่อว่าเสด็จไป คือทรงหยั่งรู้โดยชอบ เพราะเหตุนั้น จึงทรงพระนามว่า สุคตะ. อย่างนั้นเหมือนกัน เมื่อทรงละเหตุเกิดขึ้นแห่งโลกด้วยสามารถแห่งปหานาภิสมัย (การตรัสรู้คือ

ละ) ทำให้ถึงซึ่งความไม่เกิดขึ้นเป็นธรรมดา ก็ชื่อว่าเสด็จไป คือทรงล่วงเลยเสียได้โดยชอบ เพราะเหตุนั้นจึงทรงพระนามว่าสุคตะ. พระองค์เสด็จไป คือทรงบรรลุโดยชอบ ซึ่งความดับแห่งโลกคือพระนิพพาน ด้วยสามารถแห่งสัจฉิกิริยาภิสมัย (การตรัสรู้คือกระทำให้แจ้ง) เพราะเหตุนั้นจึงทรงพระนามว่าสุคตะ.

โลกนิโรธคามินึ ปฏิปทํ ภาวนาภิสมยวเสน สมฺมา คโต ปฏิปนฺโนติ สุคโต. ตถา ยํ อิมสฺส สเทวกสฺส โลกสฺส ทิฏฺฐํ สุตํ มุตํ วิญฺญาตํ ปวตฺตํ[๑] ปริเยสิตํ อนุวิจริตํ มนสา, สพฺพนฺตํ หตฺถตเล อามลกํ วิย สมฺมา ปจฺจกฺขโต คโต อพฺภญฺญาสีติ สุคโต.

พระองค์เสด็จไป คือทรงปฏิบัติโดยชอบ ซึ่งปฏิปทาอันให้ถึงความดับแห่งโลก ด้วยสามารถแห่งภาวนาภิสมัย (การตรัสรู้คือเจริญ) เพราะเหตุนั้นจึงทรงพระนามว่าสุคตะ. อนึ่ง สิ่งใดแห่งโลกพร้อมทั้งเทวดานี้ ซึ่งเป็นสิ่งที่เห็นได้ ได้ยินได้ กระทบได้ รู้ได้ เป็นไปได้ แสวงหาได้ สัตว์ใช้ใจเที่ยวตามไปได้, พระองค์เสด็จไป คือรู้ยิ่งซึ่งสิ่งนั้นทั้งหมดโดยชอบ คือโดยประจักษ์ ดุจ

---

[๑] ฉ. ปตฺตํ.

บุคคลแลดูผลมะขามป้อมบนฝ่ามือ ฉะนั้น เพราะเหตุนั้นจึงทรงพระนามว่าสุคตะ.

๑๓๕. สพฺพถาติ สพฺพปฺปกาเรน. โย โย โลโก ยถา ยถา เวทิตพฺโพ, ตถา ตถา. เต เต ปน ปกาเร ทสฺเสตุํ "สภาวโต"ติอาทิ วุตฺตํ. ตตฺถ สภาวโตติ ทุกฺขสภาวโต.

๑๓๕. บทว่า สพฺพถา แปลว่าโดยประการทั้งปวง. โลกใด ๆ พึงทราบได้โดยประการใด ๆ, พระผู้มีพระภาคทรงทราบโดยประการนั้น ๆ. ส่วนว่าท่านอาจารย์ประสงค์แสดงประการเหล่านั้น ๆ จึงกล่าวว่า "โดยสภาวะ" ดังนี้เป็นต้น. ในคำเหล่านั้น คำว่า โดยสภาวะ คือโดยสภาวะแห่งทุกข์.

สพฺโพ หิ โลโก ทุกฺขสภาโว. ยถาห "สงฺขิตฺเตน ปญฺจุปาทานกฺขนฺธา ทุกฺขา"ติ.[๑] สมุทยโตติ ยโต โส สมุเทติ, ตโต ตณฺหาทิโต. นิโรธโตติ ยตฺถ โส นิรุชฺฌติ, ตโต วิสงฺขารโต. นิโรธูปายโตติ เยน วิธินา โส นิโรโธ ปตฺตพฺโพ, ตโต

จริงอยู่ โลกทั้งหมดเป็นสภาวะแห่งทุกข์. เหมือนอย่างที่ตรัสไว้ว่า "โดยสังเขป อุปาทานขันธ์ ๕ เป็นทุกข์" ดังนี้. คำว่า โดยสมุทัย คือโดยเหตุตั้งขึ้นแห่งโลกนั้น, คือโดยเหตุมีตัณหาเป็นต้น คำว่า โดยนิโรธ คือโดยที่ดับแห่งโลกนั้น, ได้แก่โดยวิสังขาร-

---

[๑] ขุ. ป. ๓๑/๕๐๗. วิ. มหา. ๔/๑๙, ที. มหา. ๑๐/๓๔๓.

อริยมคฺคโต, อิโต อญฺญสฺส ปการสฺส อภาวา.

ธรรม. คำว่า โดยอุบายบรรลุนิโรธ คือโดยวิธีที่บรรลุนิโรธนั้น, ได้แก่โดยพระอริยมรรค เพราะไม่มีประการอื่นไปจากนี้.

อิติ "สพฺพถา โลกํ อเวที"ติ วตฺวา ตทตฺถสาธกํ สุตฺตํ ทสฺเสนฺโต "ยตฺถ โข อาวุโส"ติอาทิมาห. ตตฺถ "น ชายตี"ติ-อาทินา อุชุกํ ชาติอาทีนิ ปฏิกฺขิปิตฺวา "น จวติ น อุปปชฺชตี"ติ ปททฺวเยน อปราปรํ จวนุปปชฺชนานิ[๑] ปฏิกฺขิปติ.

ท่านอาจารย์ครั้นกล่าวว่า "ทรงได้รู้ซึ่งโลกแล้วโดยประการทั้งปวง" ดังนี้อย่างนี้แล้ว เมื่อจะแสดงพระสูตรที่สาธกความข้อนั้น จึงกล่าวว่า "ดูกรท่านผู้มีอายุในที่ใดแล" ดังนี้เป็นต้น. ในคำเหล่านั้น ทรงปฏิเสธความเกิดเป็นต้น โดยตรง ด้วยบทว่า "น ชายติ" ไม่เกิด เป็นต้น แล้วทรงปฏิเสธความเคลื่อนและความอุบัติต่อ ๆ ไป ด้วย ๒ บทว่า "น จวติ น อุปปชฺชติ" ไม่เคลื่อน ไม่อุบัติ ดังนี้.

เกจิ ปน "น ชายตี"ติอาทิ คพฺภเสยฺยกวเสน วุตฺตํ, อิตรํ โอปปาติกวเสนา"ติ วทนฺติ. ตนฺติ ชาติอาทิรหิตํ. คมเนนาติ ปทสา คมเนน. ญาเตยฺยนฺติ ชานิตพฺพํ.

ส่วนอาจารย์บางพวกกล่าวว่า บทว่า "ไม่-เกิดเป็นต้น ตรัสไว้โดยเกี่ยวกับสัตว์ผู้เป็นคัพภไสยกะ, บทนอกนี้ตรัสไว้โดยเกี่ยวกับสัตว์ผู้เป็นโอปปาติกะ" ดังนี้. คำว่า ที่นั้น

---

[๑] โป. จวนุปปตนานิ.

"ญาตายนฺ"ติ วา ปาโฐ, ญาตา อยํ นิพฺพานตฺถิโกติ อธิปฺปาโย.

ได้แก่ที่อันเว้นความเกิดเป็นต้น คำว่า โดยการไป คือโดยการไปด้วยเท้า. บทว่า ญาเตยฺยํ แปลว่าพึงรู้. ปาฐะว่า "ญาตายํ" ดังนี้ก็มี, ตัดบทเป็น ญาตา อยํ อธิบายว่า ท่านผู้ต้องการพระนิพพานนี้รู้ดังนี้.

กามํ ปาทคมเนน คนฺตฺวา โลกสฺสนฺตํ ญาเปตุํ[๑], ทฏฺฐุํ, ปตฺตุํ วา น สกฺกา, อปิจ ปริมิตปริจฺฉินฺนฏฺฐาเน ตํ ปญฺญาเปตฺวา ทสฺเสมีติ ทสฺเสนฺโต "อปิจา"ติอาทิมาห. ตตฺถ สสญฺญมฺหีติ[๒] สญฺญาสหิเต. ตโต เอว สมนเก สวิญฺญาณเก. อวิญฺญาณเก ปน อุตุสมุฏฺฐานรูปสมุทายมตฺเต ปญฺญาเปตุํ น สกฺกาติ อธิปฺปาโย.

พระผู้มีพระภาค เมื่อจะทรงแสดงว่า ใคร ๆ ไม่อาจที่จะไปโดยการไปด้วยเท้าแล้วรู้เห็น หรือว่าถึงที่สุดแห่งโลกได้ ก็จริง, แต่ว่าเราจะบัญญัติแสดงที่สุดแห่งโลกนั้นไว้ในที่ที่ได้ประมาณไว้ ได้กำหนดไว้ ดังนี้ จึงตรัสว่า "ก็แต่ว่า" ดังนี้เป็นต้น. ในคำเหล่านั้น คำว่า พร้อมทั้งสัญญา คือเป็นไปพร้อมกับสัญญา. ชื่อว่าพร้อมทั้งใจ คือพร้อมทั้งวิญญาณ ก็โดยอาการที่เป็นไปพร้อมกันนั้น นั่นแหละ. ประสงค์ว่า ส่วนในกเฬวระอันหาวิญญาณมิได้ ซึ่งมีเพียงประชุมรูป อันมีอุตุเป็นสมุฏฐาน ไม่อาจที่จะบัญญัติที่สุดแห่งโลกได้.

---

[๑] ฉ. ญาตุํ. [๒] ฉ. สสญฺญิมฺหีติ.

โลกนฺติ ขนฺธาทิโลกํ. โลกนิโรธนฺติ ตสฺส โลกสฺส นิรุชฺฌนํ, นิพฺพานเมว วา. อเทสมฺปิ หิ ตํ เยสํ นิโรโธ, เตสํ วเสน อุปจารโต, วินิทฺทิสียติ[๑] ยถา "จกฺขุ โลเก ปิยรูปํ สาตรูปํ, เอตฺเถสา ตณฺหา ปหียมานา ปหิยฺยติ, เอตฺถ นิรุชฺฌมานา นิรุชฺฌตี"ติ.[๒]

คำว่า โลก ได้แก่โลกมีขันธ์เป็นต้น. คำว่า โลกนิโรธ (ที่ดับโลก) คือที่ดับโลกมีขันธ์เป็นต้นนั้น, หรือว่าได้แก่พระนิพพานนั่นเอง. จริงอยู่ พระนิพพานนั้น แม้ว่าไม่ใช่สถานที่ ก็ทรงแสดงไขแปลกไป โดยอุปจารโวหาร (ว่าที่ดับ) โดยเกี่ยวกับธรรมทั้งหลายอันมีความดับ เหมือนอย่างที่ตรัสไว้ว่า "จักขุเป็นสภาวะที่น่ารัก เป็นสภาวะที่น่ายินดีในโลก, ตัณหานี้เมื่อจะถูกละไป ย่อมถูกละไปในจักขุนี้, เมื่อจะดับไป ย่อมดับไปในจักขุนี้" ดังนี้ ฉะนั้น.

คมเนนาติ ปากติกคมเนน. โลกสฺสนฺโตติ สงฺขารโลกสฺส อนฺโต อนฺตกิริยาเหตุภูตํ นิพฺพานํ. กุทาจนนฺติ กทาจิปิ. อปฺปตฺวาติ อคฺคมคฺเคน อนธิคนฺตฺวา. ปโมจนนฺติ ปมุตฺติ นิสฺสรณํ.

คำว่า โดยการไป คือโดยการไปที่มีตามปกติ. คำว่า ที่สุดแห่งโลก คือที่สุดแห่งสังขารโลก ได้แก่พระนิพพานอันเป็นเหตุกระทำที่สุด. บทว่า กุทาจนํ คือในกาลแม้ไหน ๆ. คำว่า (แต่เขา) ไม่ถึง คือไม่

---

๑ ฉ. เทสโตปิ นิทฺทิสียติ.

๒ ที. มหา. ๑๐/๓๔๔, ม. มู. ๑๒/๑๒๐, อภิ. วิ. ๓๕/๑๓๓.

บรรลุด้วยมรรคชั้นยอด(อรหัตมรรค). คำว่า ปโมจนํ แปลว่าการพ้น คือการสลัดออกไป.

ตสฺมาติ ยสฺมา โลกสฺสนฺตํ อปฺปตฺวา วฏฺฏทุกฺขโต มุตฺติ นตฺถิ, ตสฺมา. หเวติ นิปาตมตฺตํ. โลกวิทูติ สภาวาทิโต สพฺพโลกํ ชานนฺโต. สุเมโธติ สุนฺทรปญฺโญ. โลกนฺตคูติ ปริญฺญาภิสมเยน โลกํ วิทิตฺวา ปหานาภิสมเยน โลกนฺตคู.

คำว่า เพราะเหตุนั้น คือเพราะเหตุที่ไม่ถึงที่สุดแห่งโลกแล้ว ก็ไม่มีการพ้นจากวัฏทุกข์ฉะนั้น. ศัพท์ว่า หเว เป็นเพียงนิบาต. คำว่า ท่านผู้รู้จักโลก คือท่านผู้รู้จักโลกทั้งปวง โดยประการทั้งหลายมีสภาวะเป็นต้น. บทว่า สุเมโธ แปลว่ามีปัญญาดี. คำว่า ถึงที่สุดแห่งโลก คือรู้จักโลกด้วยปริญญาภิสมัย (การตรัสรู้ คือกำหนดรู้) แล้ว ก็เป็นผู้ถึงที่สุดแห่งโลกได้ด้วยปหานาภิสมัย (การตรัสรู้คือละ).

มคฺคพฺรหฺมจริยวาสสฺส ปรินิฏฺฐิตตฺตา วุสิตพฺรหฺมจริโย. สพฺเพสํ กิเลสานํ สมิตตฺตา, จตุสจฺจธมฺมานํ วา อภิสมิตตฺตา สมิตาวี. นาสึสติ น ปฏฺเฐติ ยถา อิมํ โลกํ, เอวํ ปรญฺจ โลกํ อปฺปฏิสนฺธิกตฺตา.

ชื่อว่า อยู่จบพรหมจรรย์ ก็เพราะจบการอยู่ (การอบรม)มรรคพรหมจรรย์แล้ว. ชื่อว่า สมิตาวี (สงบแล้ว) เพราะสงบกิเลสทั้งปวงได้แล้ว, หรือเพราะตรัสรู้สัจธรรมทั้ง ๔ ได้แล้ว. ชื่อว่าไม่หวัง คือไม่ปรารถนาโลกอื่นเช่นเดียวกับโลกนี้ด้วย เพราะความเป็นผู้หาปฏิสนธิมิได้แล้ว.

คุณหญิงบุญเจือ กิติวัฒน์
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

๑๓๖. เอวํ ยทิปิ โลกวิทุตา อนวเสสโต ทสฺสิตา สภาวโต ทสฺสิตตฺตา, โลโก ปน เอกเทเสเนว วุตฺโตติ ตํ อนวเสสโต ทสฺเสตุํ "อปิจ ตโย โลกา"ติอาทิ วุตฺตํ. ตตฺถ อินฺทฺริยพทฺธานํ ขนฺธานํ สมูโห, สนฺตาโน จ สตฺตโลโก.

๑๓๖. ตามประการที่กล่าวมานี้ ท่านอาจารย์ได้แสดงความเป็นโลกวิทู โดยไม่มีเหลือ เพราะได้แสดงโดยสภาวะแล้วก็จริง, ถึงกระนั้น ท่านก็กล่าวถึงโลกไว้โดยส่วนหนึ่งเท่านั้น เพราะเหตุนั้น เพื่อแสดงโลกนั้นโดยไม่มีเหลือ ท่านจึงกล่าวว่า "อีกนัยหนึ่งโลกมี ๓" ดังนี้เป็นต้น. ในโลก ๓ นั้น มีอรรถาธิบายว่า ประชุม และความสืบต่อแห่งขันธ์ทั้งหลายอันเนื่องด้วยอินทรีย์ ชื่อว่าสัตตโลก(โลกคือสัตว์).

รูปาทีสุ สตฺตวิสตฺตตาย สตฺโต, โลกิยนฺติ เอตฺถ กุสลากุสลํ, ตพฺพิปาโก จาติ โลโกติ. อนินฺทฺริยพทฺธานํ รูปาทีนํ สมูโห, สนฺตาโน จ โอกาสโลโก โลกิยนฺติ เอตฺถ ตสา, ถาวรา จ, เตสญฺจ โอกาสภูโตติ. ตทาธารตาย เหส "ภาชนโลโก"ติปิ วุจฺจติ.

ชื่อว่าสัตต(สัตว์) ก็เพราะความที่ติดที่ข้องในขันธ์ทั้งหลายมีรูปเป็นต้น, ชื่อว่าโลก ก็เพราะอรรถว่า เป็นที่บุคคลมองเห็นกุศลอกุศลและวิบากของกุศลอกุศลนั้น. ประชุมและความสืบต่อแห่งขันธ์ทั้งหลาย มีรูปเป็นต้นอันไม่เนื่องด้วยอินทรีย์ ชื่อว่าโอกาสโลก เพราะอรรถว่า เป็นที่บุคคลมองเห็นสิ่งเคลื่อนที่ได้, และเคลื่อนที่ไม่ได้, และเป็นโอกาส(ที่ตั้ง)แห่งสิ่งเหล่านั้น. ก็โอกาสโลก

นี้ เพราะความเป็นที่รองรับสิ่งเหล่านั้น จะเรียกว่า "ภาชนโลก" ดังนี้ก็ได้.

อุภเยปิ ขนฺธา สงฺขารโลโก ปจฺจเยหิ สงฺขริยนฺติ ลุชฺชนฺติ ปลุชฺชนฺติ จาติ. อาหารฏฺฐิติกาติ ปจฺจยฏฺฐิติกา, ปจฺจยาเยตฺตวุตฺติกาติ อตฺโถ. ปจฺจยฏฺโฐ เหตฺถ อาหาร-สทฺโท "อยมาหาโร อนุปฺปนฺนสฺส วา กามจฺฉนฺทสฺส อุปฺปาทายา"ติ[๑]อาทีสุ วิย.

ขันธ์ทั้ง ๒ ฝ่าย (ทั้งที่เนื่องด้วยอินทรีย์ ทั้งที่ไม่เนื่องด้วยอินทรีย์) ชื่อว่าสังขารโลก เพราะอรรถว่า อันปัจจัยทั้งหลายปรุงแต่งและย่อยยับทำลายไป. คำว่า มีความตั้งอยู่ได้เพราะอาหาร คือมีความตั้งอยู่ได้เพราะปัจจัย, ความว่า มีความเป็นไปเนื่องด้วยปัจจัย. เพราะว่า อาหาร ศัพท์ ในคำว่า อาหารัฏฐิติกา นี้ มีอรรถว่าปัจจัย ดุจในประโยคว่า "นี้เป็นอาหาร (เป็นปัจจัย) เพื่อความเกิดขึ้นแห่งกามฉันทะ ที่ยังไม่เกิดขึ้น" ดังนี้เป็นต้น.

เอวํ หิ "สพฺเพ สตฺตา"ติ อิมินา อสญฺญสตฺตาปิ ปริคฺคหิตา โหนฺติ. สา ปนายํ อาหารฏฺฐิติกตา นิปฺปริยายโต สงฺขารธมฺโม, น สตฺตธมฺโมติ อาห "อาหารฏฺฐิติกาติ อาคตฏฺฐาเน สงฺขารโลโก เวทิตพฺโพ"ติ.

ก็ด้วยคำว่า "สัตว์ทั้งปวง" ตามประการที่กล่าวมานี้ นี้เป็นอันถือเอาพวกอสัญญสัตว์ด้วย. อนึ่ง ความเป็นผู้มีความตั้งอยู่ได้ด้วยอาหารนั้นนั้น โดยนิปริยาย ได้แก่สังขารธรรม, ไม่ใช่สัตตธรรม เพราะเหตุนั้น ท่าน

[๑] สํ. มหา. ๑๙/๑๔๓.

จึงกล่าวว่า "พึงทราบสังขารโลกในหลักฐานที่มาว่า (โลก ๑ คือ) สัตว์ทั้งปวง มีความตั้งอยู่ได้ด้วยอาหาร" ดังนี้.

ยทิ เอวํ "สพฺเพ สตฺตา"ติ อิทํ กถนฺติ ? ปุคฺคลาธิฏฺฐานา เทสนาติ นายํ โทโส. ยถา อญฺญตฺถาปิ "เอกธมฺเม ภิกฺขเว ภิกฺขุ สมฺมานิพฺพินฺทมาโน สมฺมาวิรชฺชมาโน สมฺมาวิมุจฺจมาโน สมฺมาปริยนฺตทสฺสาวี สมฺมตฺตมภิสเมจฺจ[๑] ทิฏฺเฐว ธมฺเม ทุกฺขสฺสนฺตกโร โหติ. กตมสฺมึ เอกธมฺเม ? สพฺเพ สตฺตา อาหารฏฺฐิติกา"ติ[๒].

ท้วงว่า ถ้าหากว่าเป็นอย่างนี้ จะใช้คำว่า "สัตว์ทั้งปวง" นี้ได้อย่างไร ? เฉลยว่า เป็นเทศนาบุคคลาธิษฐาน เพราะฉะนั้น ข้อนี้จึงไม่ใช่ความผิดหรอก. เหมือน-อย่างที่ตรัสไว้แม้ในที่อื่นว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้เบื่อหน่ายอยู่โดยชอบ คลาย-กำหนัดอยู่โดยชอบ หลุดพ้นอยู่โดยชอบ เล็งเห็นที่สุดรอบอยู่โดยชอบ ในธรรมอัน-เดียว ย่อมเป็นผู้บรรลุภาวะที่ชอบ (คือพระอริยมรรคมีองค์ ๘) กระทำที่สุดแห่งทุกข์ในอัตภาพนี้แหละได้. ในธรรมอันเดียวเป็นไฉน ? ในธรรมอันเดียวคือสัตว์ทั้งปวงมีความตั้งอยู่ได้ด้วยอาหาร" ดังนี้.

---

๑ ฉ. สมฺมทตฺถํ อภิสเมจฺจ.
๒ องฺ. ทสก. ๒๔/๕๓-๔.

ทิฏฺฐิคติกานํ สสฺสตาทิวเสน "อตฺตา, โลโก"ติ จ ปริกปฺปนา เยภุยฺเยน สตฺตวิสยา, น สงฺขารวิสยาติ อาห "สสฺสโต โลโกติ วา อสสฺสโต โลโกติ วา อาคตฏฺฐาเน สตฺตโลโก เวทิตพฺโพ"ติ.

ความคิดเห็นว่า "อัตตา, และว่า โลก" โดยเกี่ยวกับเป็นของยั่งยืนเป็นต้น แห่งพวกมีมิจฉาทิฐิทั้งหลายโดยมากมีสัตว์เป็นอารมณ์, ไม่ใช่มีสังขารเป็นอารมณ์ เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "พึงทราบสัตตโลกในหลักฐานที่มาว่า (ถ้าหากว่าพระผู้มีพระภาคจักไม่ทรงพยากรณ์ ว่า) โลกยั่งยืนก็ดี โลกไม่ยั่งยืนก็ดี ดังนี้" ดังนี้.

ยาวตา จนฺทิมสูริยา ปริหรนฺตีติ ยตฺตเก ฐาเน จนฺทิมสูริยา ปริวตฺตนฺติ ปริพฺภมนฺติ. ทิสา ภนฺติ วิโรจนาติ[๑] เตสํ ปริพฺภมเนเนว ตา ทิสา ปภสฺสรา หุตฺวา วิโรจนฺติ. ตาว สหสฺสธา โลโกติ ตตฺตกํ สหสฺสปฺปกาโร[๒] โอกาสโลโก, สหสฺส-โลกธาตุโยติ อตฺโถ. "ตาวสหสฺสวา"ติ วา ปาโฐ.

คำว่า พระจันทร์และพระอาทิตย์โคจรไปรอบในที่มีประมาณเพียงใด คือพระจันทร์และพระอาทิตย์เคลื่อนไปรอบวนไปรอบ ในที่มีประมาณเพียงใด. คำว่า ทิศทั้งหลายก็สว่างรุ่งเรือง คือทิศเหล่านั้น ก็เป็นอันสว่างแพร่ไป รุ่งเรือง เพราะความวนไปรอบแห่งพระจันทร์ และพระอาทิตย์เหล่านั้นนั่นเอง. คำว่า ตลอดที่ประมาณเท่านั้น

---

๑ ฉ. วิโรจมานาติ.
๒ ก. สหสฺสกาโร.

มีโลกอยู่ ๑,๐๐๐ ส่วน ความว่า ตลอดที่ประมาณเท่านั้น มีโอกาสโลกอยู่ ๑,๐๐๐ ประการ คือมีโลกธาตุอยู่หนึ่งพัน. ปาฐะว่า "ตาวสหสฺสวา" ดังนี้ก็มี.

ตมฺปีติ ตํ ติวิธํ[1] โลกํ. ตถา หิสฺส สพฺพถาปิ วิทิโตติ สมฺพนฺโธ. เอโก โลโกติ "สพฺเพ สตฺตา อาหารฏฺฐิติกา"ติ ยาย ปุคฺคลาธิฏฺฐานาย กถาย สพฺเพสํ สงฺขารานํ ปจฺจยายตฺตวุตฺติตา วุตฺตา, ตาย สพฺโพ สงฺขารโลโก เอโก เอกวิโธ ปการนฺตรสฺส อภาวโต.

บทว่า ตมฺปิ คือโลกทั้ง ๓ อย่างนั้น. เชื่อมความว่า จริงอย่างนั้น สังขารโลกนี้ พระผู้มีพระภาคนี้ก็ทรงได้รู้จักแล้ว แม้โดยประการทั้งปวง. ท่านกล่าวความที่สังขารทั้งปวงเป็นไป เนื่องด้วยปัจจัยไว้ด้วยคำพูดอันเป็นบุคคลาธิษฐาน (มีบุคคลเป็นที่ตั้ง) ว่า โลก ๑ "คือสัตว์ทั้งปวงมีความตั้งอยู่ได้ด้วยอาหาร" ดังนี้ อันใด, ด้วยคำพูดอันเป็นบุคคลาธิษฐานนั้น สังขารโลกทั้งปวงจึงมีหนึ่ง คือมีอย่างเดียว เพราะไม่มีประการอื่น.

เทฺว โลกาติอาทีสุปิ อิมินา นเยน อตฺโถ เวทิตพฺโพ. นามคฺคหเณน เจตฺถ นิพฺพานสฺส อคฺคหณํ, ตสฺส อโลกสภาวตฺตา.

แม้ในคำว่า โลก ๒ เป็นต้น ก็พึงทราบความหมายโดยนัยนี้. อนึ่ง ด้วยศัพท์ว่า นาม ในที่นี้ท่านไม่ถือเอาพระนิพพาน เพราะ

---

[1] ฉ. ติวิธมฺปิ.

นนุ จ "อาหารฏฺฐิติกา"ติ เอตฺถ ปจฺจยายตฺตวุตฺติตาย มคฺคผลธมฺมานมฺปิ โลกตา อาปชฺชตีติ ? นาปชฺชติ, ปริญฺเญยฺยานํ ทุกฺขสจฺจธมฺมานํ อิธ "โลโก"ติ อธิปฺเปตตฺตา.

พระนิพพานนั้น หาสภาวะที่เป็นโลกมิได้. ท้วงว่า ก็ในคำว่า "มีความตั้งอยู่ได้ด้วยอาหาร" นี้ แม้มรรคธรรมและผลธรรม ก็ย่อมถึงความเป็นโลก เพราะความที่เป็นไปเนื่องด้วยปัจจัย มิใช่หรือ ? เฉลยว่า ไม่ถึงหรอก เพราะคำว่า "โลก" ในที่นี้ ท่านประสงค์เอาธรรมคือทุกขสัจ ซึ่งควรกำหนดรู้.

อถวา "น ลุชฺชติ น ปลุชฺชตี"ติ โย คหิโต ตถา น โหติ, โส โลโกติ ตํคหณรหิตานํ โลกุตฺตรานํ นตฺถิ โลกตา. อุปาทานานํ อารมฺมณภูตา ขนฺธา อุปาทานกฺขนฺธา. ทสายตนานีติ ทส รูปายตนานิ.

อีกนัยหนึ่ง บุคคลยึดถือธรรมใดว่า "ไม่ย่อยยับ ไม่ทำลาย" ดังนี้แล้ว ไม่เป็นไปตามที่ยึดถือนั้น, ธรรมนั้นชื่อว่าโลก เพราะเหตุนั้น โลกุตรธรรมทั้งหลาย อันว่างเว้นจากความยึดถือนั้น จึงไม่มีความเป็นโลก. ขันธ์อันเป็นอารมณ์ของอุปาทาน ชื่อว่าอุปาทานขันธ์. คำว่า อายตนะ ๑๐ ได้แก่อายตนะที่เป็นรูป ๑๐.

เอตฺถ จ "อาหารฏฺฐิติกา"ติ ปจฺจยายตฺตวุตฺติตาวจเนน สงฺขารานํ อนิจฺจตา. ตาย จ "ยทนิจฺจํ, ตํ ทุกฺขํ.

อนึ่ง ในเรื่องนี้ด้วยคำพูดที่กล่าวถึงความเป็นไปเนื่องด้วยปัจจัยว่า "มีความตั้งอยู่ได้ด้วยอาหาร" ดังนี้ เป็นอันทรง

ยํ ทุกฺขํ, ตทนตฺตา"ติ[1] วจนโต ทุกฺขานตฺตตา จ ปกาสิตา โหนฺตีติ ตีณิปิ สามญฺญลกฺขณานิ คหิตานิ. นามนฺติ จตฺตาโร อรูปิโน ขนฺธา, เต จ อตฺถโต ผสฺสาทโย.

ประกาศความที่สังขารทั้งหลาย เป็นของไม่เที่ยง. แต่เพราะมีพระบาลีว่า "สิ่งที่ไม่เที่ยงอันใด สิ่งนั้นเป็นทุกข์. สิ่งที่เป็นทุกข์อันใด สิ่งนั้นเป็นอนัตตา" ดังนี้ จึงเป็นอันทรงประกาศความที่ภาวะนั้นเป็นทุกข์ เป็นอนัตตาด้วย เพราะเหตุนั้น ก็เป็นอันถือเอาสามัญลักษณะแม้ทั้ง ๓. คำว่า นาม ได้แก่นามขันธ์ ๔, ก็นามขันธ์ ๔ เหล่านั้น โดยสภาวะก็ได้แก่ธรรมทั้งหลาย มีผัสสะเป็นต้น.

รูปนฺติ ภูตุปาทายรูปานิ, ตานิ จ อตฺถโต ปฐวีอาทโยติ อวิเสเสเนว สลกฺขณโต สงฺขารา คหิตา. ตคฺคหเณเนว เย เตสํ วิเสสา กุสลาทโย, เหตุอาทโย จ, เตปิ คหิตา เอว โหนฺตีติ อาห "อิติ อยํ สงฺขารโลโกปิ สพฺพถา วิทิโต"ติ.

คำว่า รูป ได้แก่ภูตรูปและอุปาทายรูปทั้ง–หลาย, ก็รูปเหล่านั้น โดยสภาวะได้แก่ธรรมทั้งหลายมีปฐวีเป็นต้น เพราะเหตุนั้น เป็นอันท่านถือเอาสังขารทั้งหลายโดยลักษณะของตน โดยไม่แปลกกันนั่นเอง. สังขารเหล่านั้นมีความต่างกันมีกุศลเป็นต้น และมีเหตุเป็นต้นเหล่าใด, แม้ความต่างกันเหล่านั้น ก็เป็นอันท่านถือเอาแล้วด้วยศัพท์ว่า นามและรูปนั้นนั่นเอง เพราะเหตุนั้นท่านอาจารย์จึงกล่าว

---

[1] สํ. สฬา. ๑๘/๑.

ว่า "แม้สังขารโลกนี้คือดังนี้ พระผู้มีพระภาคนี้ ก็ทรงได้รู้จักแล้ว โดยประการทั้งปวง" ดังนี้.

อาคมฺม จิตฺตํ เสติ เอตฺถาติ อาสโย มิคาสโย วิย. ยถา มิโค โคจราย คนฺตฺวา ปจฺจาคนฺตฺวา ตตฺเถว วนคหเน สยตีติ โส ตสฺส อาสโย, เอวํ อญฺญถา ปวตฺติตฺวาปิ จิตฺตํ อาคมฺม ยตฺถ เสติ, โส ตสฺส อาสโยติ วุจฺจติ. โส ปน สสฺสตทิฏฺฐิ-อาทิวเสน จตุพฺพิโธ. วุตฺตญฺจ :

ชื่อว่า อาศัย เพราะอรรถว่าเป็นที่จิตมาอยู่ (หมายความว่าเป็นที่มาอยู่ของจิต) เหมือนอย่างอาศัย(ที่มาอยู่)ของเนื้อ ฉะนั้น. เปรียบเหมือนว่า เนื้อไปสู่ที่หากินแล้วกลับมาอยู่ในป่าทึบนั้นเท่านั้น เพราะเหตุนั้น ที่นั้น (คือป่าทึบนั้น) จึงชื่อว่าอาศัย(ที่มาอยู่)ของเนื้อนั้น ฉันใด, จิต แม้ว่าเป็นไปในที่อื่นแล้วมาอยู่ในที่ใด, ที่นั้นก็เรียกว่าอาศัย(ที่มาอยู่)ของจิตนั้น ฉันนั้น. ก็อาศัยนั้น มี ๔ อย่าง คือสัสตทิฐิ เป็นต้น. สมจริงตามที่ท่านกล่าวไว้ว่า :

"สสฺสตุจฺเฉททิฏฺฐิ จ
ขนฺติ เจวานุโลมิกา
ยถาภูตญฺจ ยํ ญาณํ
เอตํ อาสยสทฺทิตนฺ"ติ[๑]

"สัสตทิฐิ ๑ อุจเฉททิฐิ ๑
อนุโลมิกขันติญาณ (ญาณที่เห็นชอบอันอนุโลมต่อโลกุตรธรรม)นั่นเทียว ๑
ยถาภูตญาณ (ญาณที่รู้ตามความเป็น

---

[๑] อาสยสญฺญิตนฺติปิ อาสยสทฺทิตนฺติปิ ทิสฺสติ.

จริง) ๑ ธรรม ๔ อย่างมีสัสตทิฐิเป็นต้น นี้เรียกว่า อาศัย (ที่มาอยู่)" ดังนี้.

ตตฺถ สพฺพทิฏฺฐีนํ สสฺสตุจฺเฉททิฏฺฐีหิ สงฺคหิตตฺตา สพฺเพปิ ทิฏฺฐิคติกา สตฺตา อิมา เอว เทฺว ทิฏฺฐิโย สนฺนิสฺสิตา. ยถาห "ทฺวยนิสฺสิโต ขฺวายํ กจฺจาน โลโก เยภุยฺเยน อตฺถิตญฺเจว นตฺถิตญฺจา"ติ.[๑]

ในอาศัย ๔ อย่างนั้น เพราะความที่ทิฐิทั้งหมด สงเคราะห์เข้าด้วยสัสตทิฐิและอุจเฉททิฐิ สัตว์ทั้งหลายผู้มีทิฐิแม้ทั้งหมดจึงจัดเป็นผู้อาศัยทิฐิ ๒ อย่างเหล่านี้เท่านั้น. เหมือนอย่างที่ตรัสไว้ว่า "ดูกรกัจจานะ โลกนี้โดยมากอาศัยของ ๒ อย่าง คือ ความมี และความไม่มี" ดังนี้.

อตฺถิตาติ หิ สสฺสตคฺคาโห อธิปฺเปโต, นตฺถิตาติ อุจฺเฉทคฺคาโห. อยนฺตาว วฏฺฏนิสฺสิตานํ ปุถุชฺชนานํ อาสโย. วิวฏฺฏนิสฺสิตานํ ปน สุทฺธสตฺตานํ อนุโลมิกา ขนฺติ, ยถาภูตญาณนฺติ ทุวิโธ อาสโย.

ก็คำว่า ความมี ทรงประสงค์เอาสัสตคาหะ ความยึดถือว่ายั่งยืน, คำว่า ความไม่มี ทรงประสงค์เอาอุจเฉทคาหะ ความยึดถือว่าขาดสูญ. นี้จัดเป็นที่อาศัยของปุถุชนผู้อาศัยวัฏฏะก่อน. ส่วนสำหรับสัตว์ผู้หมดจด ผู้อาศัยวิวัฏฏะ มีอาศัย ๒ อย่าง คือ อนุโลมิกขันติญาณ, และยถาภูตญาณ.

---

[๑] สํ. นิทาน. ๑๖/๒๑.

อาสยํ ชานาตีติ จตุพฺพิธมฺปิ สตฺตานํ อาสยํ ชานาติ. ชานนฺโต จ เตสํ ทิฏฺฐิคตานํ, เตสญฺจ ญาณานํ อปฺปวตฺติกฺขเณปิ ชานาติ. วุตฺตเญฺหตํ :

คำว่า ทรงรู้อาศัย คือทรงรู้อาศัยทั้ง ๔ อย่างของสัตว์ทั้งหลาย. และเมื่อจะทรงรู้ก็ทรงรู้ได้ แม้ในขณะทิฐิเหล่านั้น และญาณเหล่านั้นยังไม่เป็นไป. ข้อนี้สมจริงตามที่ท่านพระสารีบุตรเถระกล่าวไว้ว่า :

"กามํ เสวนฺตํเยว ชานาติ 'อยํ ปุคฺคโล กามครุโก กามาสโย กามาธิมุตฺโต'ติ, กามํ เสวนฺตํเยว ชานาติ 'อยํ ปุคฺคโล เนกฺขมฺมครุโก เนกฺขมฺมาสโย เนกฺขมฺมาธิมุตฺโต"ติ-[๑] อาทิ.

"ทรงรู้บุคคลผู้กำลังเสพกามอยู่ นั่นเทียวว่า 'บุคคลนี้หนักในกาม มีกามเป็นที่อาศัย มีใจน้อมไปในกาม' ดังนี้, ทรงรู้บุคคลผู้กำลังเสพกามอยู่นั่นเทียวว่า 'บุคคลนี้หนักในเนกขัมมะ มีเนกขัมมะเป็นที่อาศัย มีใจน้อมไปในเนกขัมมะ" ดังนี้ ดังนี้เป็นต้น.

อปฺปหีนภาเวน สนฺตาเน อนุสยนฺตีติ[๒] อนุสยา, อนุรูปํ การณํ ลภิตฺวา อุปฺปชฺชนฺตีติ อตฺโถ. เอเตน เนสํ การณลาเภ อุปฺปชฺชนารหตํ ทสฺเสติ. อปฺปหีนา หิ กิเลสา การณลาเภ สติ อุปฺปชฺชนฺติ.

กิเลสทั้งหลาย ชื่อว่าอนุสัย เพราะอรรถว่านอนตามไปในสันดาน เพราะความที่ยังละไม่ได้, ความว่า ได้เหตุที่เหมาะสมแล้วก็จะเกิดขึ้น. ด้วยความหมายนี้ ย่อมแสดงถึงความที่กิเลสเหล่านั้น ควรจะเกิดขึ้น

---

[๑] ขุ. ป. ๓๑/๑๘๐.
[๒] ฉ. อนุ อนุ สยนฺตีติ.

ในเมื่อมีการได้เหตุ. จริงอยู่ กิเลสทั้งหลายที่ยังละไม่ได้ จะเกิดขึ้นได้ก็ในเมื่อมีการได้เหตุ.

เก ปน เต ? ราคาทโย สตฺต อนาคตา กิเลสา, อตีตา ปจฺจุปฺปนฺนา จ ตํสภาวตฺตา ตถา วุจฺจนฺติ. น หิ ธมฺมานํ กาลเภเทน สภาวเภโท อตฺถิ. ตํ สตฺตวิธํ อนุสยํ ตสฺส ตสฺส สตฺตสฺส สนฺตาเน ปโรปรภาเวน ปวตฺตมานํ ชานาติ.

ถามว่า กิเลสเหล่านั้นได้แก่กิเลสอะไรเล่า? ตอบว่า ได้แก่กิเลส ๗ อย่าง มีราคะเป็นต้น อันเป็นอนาคต กิเลสอดีต และกิเลสปัจจุบัน ก็เรียกอย่างนั้น (คือเรียกว่าอนุสัย)ได้ เพราะมีสภาวะนั้น. จริงอยู่ ธรรมทั้งหลาย จะมีความต่างกันโดยสภาวะ เพราะมีความต่างกันแห่งกาลก็หาไม่. ทรงรู้อนุสัย๗ อย่างนั้นที่กำลังเป็นไป โดยภาวะที่ติดตามไปในสันดานของสัตว์นั้น ๆ.

จริตนฺติ สุจริตทุจฺจริตํ. ตํ หิ วิภงฺเค[๑] จริตนิทฺเทเส นิทฺทิฏฺฐํ. อถวา จริตนฺติ จริยา เวทิตพฺพา. ตา ปน ราคโทสโมห-สทฺธาพุทฺธิวิตกฺกวเสน ฉ มูลจริยา, ตาสํ อปริยนฺโต อนฺตรเภโท, สํสคฺคเภโท ปน

คำว่า จริต ได้แก่ความประพฤติดีประพฤติชั่ว. ก็จริตนั้น ทรงแสดงไขไว้ในจริตนิเทศ ในปกรณ์วิภังค์ แล้ว. อีกนัยหนึ่ง คำว่า จริต พึงทราบว่าได้แก่จริยา. ก็จริยานั้น ได้แก่จริยาที่เป็นมูล ๖ คือราคจริยา ๑

[๑] อภิ. วิ. ๓๕/๔๖๑.

เตสฏฺฐิวิโธ. ตํ จริตํ สภาวโต สงฺกิเลสโวทานโต สมุฏฺฐานโต ผลโต นิสฺสนฺทโตติ เอวมาทินา ปกาเรน ชานาติ.

โทสจริยา ๑ โมหจริยา ๑ สัทธาจริยา ๑ พุทธิจริยา ๑ วิตกจริยา ๑, ประเภทแห่งจริยาเหล่านั้น โดยเป็นแต่ละอย่างหาที่สุดมิได้, ส่วน ประเภทโดยเจือปนกันมี ๖๓ อย่าง. ทรงรู้จริตนั้น โดยประการอย่างนี้ คือโดยสภาวะ โดยความเศร้าหมองและความผ่องแผ้ว โดยสมุฏฐาน โดยผล โดยอานิสงส์เป็นต้น.

อธิมุตฺตีติ อชฺฌาสยธาตุ. สา ทุวิธา หีนาธิมุตฺติ ปณีตาธิมุตฺตีติ. ยาย หีนาธิมุตฺติกา สตฺตา หีนาธิมุตฺติเกเยว เสวนฺติ, ปณีตาธิมุตฺติกา จ ปณีตาธิมุตฺติเกเยว. สา อชฺฌาสยธาตุ อชฺฌาสยสภาโว[๑] อธิมุตฺติ.

คำว่า อธิมุตติ ได้แก่ธาตุคืออัชฌาสัย. อธิมุตตินั้นมี ๒ อย่างคือ อธิมุตติเลว และอธิมุตติประณีต. ความว่า สัตว์ทั้งหลายผู้มีอธิมุตติเลว ย่อมคบหากะสัตว์ทั้งหลายผู้มีอธิมุตติเลวเท่านั้น, และสัตว์ทั้งหลายผู้มีอธิมุตติประณีต ก็ย่อมคบหากะสัตว์ทั้งหลายผู้มีอธิมุตติประณีตเท่านั้น ด้วยธาตุคืออัชฌาสัยใด. ธาตุคืออัชฌาสัย สภาวะคืออัชฌาสัยนั้นเรียกว่าอธิมุตติ.

---

[๑] สารตฺถทีปนิยํ วินยฏีกายมฺปน อชฺฌาสยภาโวติ ทิสฺสติ.

ตํ อธิมุตฺตึ ชานาติ "อิมสฺส อธิมุตฺติ หีนา, อิมสฺส ปณีตา"ติ, ตถาปิ "อิมสฺส มุทุ, อิมสฺส มุทุตรา, อิมสฺส มุทุตมา"ติอาทินา. อินฺทฺริยานํ หิ ติกฺขมุทุภาวาทินา ยถารหํ อธิมุตฺติยา ติกฺขมุทุภาวาทิโก เวทิตพฺโพ. ตถา หิ วุตฺตํ สมฺโมหวิโนทนิยํ[๑] "เหฏฺฐา คหิตาปิ อธิมุตฺติ อิธ สตฺตานํ ติกฺขินฺทฺริยมุทินฺทฺริยภาวทสฺสนตฺถํ ปุน คหิตา"ติ.

ทรงรู้อธิมุตตินั้น โดยนัยว่า "สัตว์ผู้นี้มีอธิมุตติเลว, สัตว์ผู้นี้มีอธิมุตติประณีต" แม้อย่างนั้นว่า "สัตว์ผู้นี้มีอธิมุตติอ่อน, สัตว์ผู้นี้มีอธิมุตติอ่อนกว่า, สัตว์ผู้นี้มีอธิมุตติอ่อนที่สุด" ดังนี้เป็นต้น. ก็บัณฑิตพึงทราบความกล้าแข็งหรืออ่อนแห่งอธิมุตติเป็นต้น ได้ตามสมควรตามความกล้าแข็งหรืออ่อน แห่งอินทรีย์ทั้งหลายเป็นต้น. จริงอย่างนั้น ท่านกล่าวไว้ในสัมโมหวิโนทนีว่า "อธิมุตติ แม้ว่า ทรงถือเอาในหนหลังแล้ว ยังทรงถือเอาในที่นี้อีก ก็เพื่อแสดงความที่สัตว์ทั้งหลาย มีอินทรีย์กล้าแข็งหรือมีอินทรีย์อ่อน" ดังนี้.

อปฺปรชํ อกฺขํ เอเตสนฺติ อปฺปรชกฺขา, อปฺปํ วา รชํ ปญฺญามเย อกฺขิมฺหิ เอเตสนฺติ อปฺปรชกฺขา, อนุสฺสทราคาทิรชา สตฺตา, เต อปฺปรชกฺเข. มหารชกฺเขติ เอตฺถาปิ เอเสว นโย. อุสฺสทราคาทิรชา มหารชกฺขา.

สัตว์ทั้งหลาย ชื่อว่า อปฺปรชกฺขา เพราะอรรถว่ามีดวงตาอันมีกิเลสเป็นดุจธุลีน้อย, อีกอย่างหนึ่ง สัตว์ทั้งหลายชื่อว่า อปฺปรชกฺขา เพราะอรรถว่ามีกิเลสเป็นดุจธุลีในดวงตา คือปัญญาน้อย, ได้แก่สัตว์ที่มีธุลีคือราคะเป็นต้นไม่หนาแน่น, ทรงรู้จัก สัตว์ผู้มี

๑ สมฺโมหวิโนทนี. ๖๐๒.

กิเลสเป็นดุจธุลีในดวงตาน้อย เหล่านั้น. แม้ในคำว่า (ทรงรู้จัก)สัตว์ผู้มีกิเลสเป็นดุจธุลีในดวงตามาก ก็มีนัยนี้แหละ. สัตว์ผู้มีธุลีมีราคะเป็นต้น หนาแน่น ชื่อว่าสัตว์ผู้มีกิเลสเป็นดุจธุลีในดวงตามาก.

ติกฺขินฺทฺริเยติ ติขิเณหิ สทฺธาทีหิ อินฺทฺริเยหิ สมนฺนาคเต. มุทินฺทฺริเยติ มุทุเกหิ สทฺธาทีหิ อินฺทฺริเยหิ สมนฺนาคเต. อุปนิสฺสยอินฺทฺริยานิ นาม อิธาธิปฺเปตานิ. สฺวาการเรติ สุนฺทราการเร กลฺยาณปกติเก, วิวฏฺฏชฺฌาสเยติ อตฺโถ.

คำว่า ผู้มีอินทรีย์กล้าแข็ง คือผู้ถึงพร้อมด้วยอินทรีย์ทั้งหลาย มีศรัทธาเป็นต้นที่คมกล้า. ชื่อว่า ผู้มีอินทรีย์อ่อน ได้แก่ผู้ถึงพร้อมด้วยอินทรีย์ทั้งหลาย มีศรัทธาเป็นต้นที่อ่อน. อินทรีย์ที่ทรงประสงค์เอาในที่นี้ ชื่อว่าอินทรีย์ที่เป็นอุปนิสัย. บทว่า สฺวากาเร แปลว่า มีอาการดีคือมีปกติดีงาม, ความว่า มีอัธยาศัยในวิวัฏฏะ.

สุวิญฺญาปเยติ สมฺมตฺตนิยามํ วิญฺญาเปตุํ สุกเร สทฺเธ, ปญฺญวนฺเต จ. ภพฺพาภพฺเพติ[๑] เอตฺถ ภพฺเพติ กมฺมาวรณกิเลสาวรณ-วิปากาวรณรหิเต. วุตฺตวิปริยาเยน

คำว่า ผู้จะทรงโปรดให้รู้ได้ง่าย คือผู้มีศรัทธา และมีปัญญา ที่จะทรงกระทำให้รู้สัมมัตตนิยามธรรม (พระอริยมรรคมีองค์ ๘) ได้ง่าย. ในคำว่า ผู้ควร ผู้ไม่ควร นี้ มี

---

[๑] ฉ. ภพฺเพ อภพฺเพติ.

ทฺวาการทุวิญฺญาปยาภพฺพา เวทิตพฺพา. เอตฺถ จ "อิมสฺส ราครโช อปฺโป, อิมสฺส โทสรโช อปฺโป"ติอาทินา อปฺปรชกฺเขสุ ชานนํ เวทิตพฺพํ.

ความว่า คำว่า ผู้ควร ได้แก่ผู้เว้นจาก กัมมาวรณ์ (เครื่องกั้นคือกรรม) กิเลสาวรณ์ (เครื่องกั้นคือกิเลส) และวิปากาวรณ์ (เครื่องกั้นคือวิบาก). พึงทราบถึงผู้มีอาการไม่ดีผู้จะทรงโปรดให้รู้ได้ยาก และผู้ไม่ควร โดยปริยายตรงข้ามกับที่กล่าวแล้วเถิด. อนึ่ง ในบรรดาสัตว์เหล่านี้ พึงทราบความรู้(ของพระผู้มีพระภาค)ในสัตว์ผู้มีกิเลสเป็นดุจธุลีในดวงตาน้อย โดยนัยว่า "ผู้นี้มีธุลีคือราคะน้อย, ผู้นี้มีธุลีคือโทสะน้อย" ดังนี้เป็นต้นเถิด.

เสเสสุปิ เอเสว นโย. ตสฺมาติ ยสฺมา ภควา อปริมาเณ สตฺเต อาสยาทิโต อนวเสเสตฺวา ชานาติ, ตสฺมา อสฺส ภควโต สตฺตโลโกปิ สพฺพถา วิทิโต.

แม้ในสัตว์ที่เหลือก็มีนัยนี้แหละ. คำว่า เพราะฉะนั้น ความว่า เพราะเหตุที่พระผู้มีพระภาคทรงรู้อย่างไม่เหลือซึ่งสัตว์ อันหาปริมาณมิได้ โดยอาศัยเป็นต้น, ฉะนั้นพระผู้มีพระภาคนี้ ทรงรู้จักแม้สัตตโลกโดยประการทั้งปวง.

นนุ จ สตฺเตสุ ปมาณาทิปิ ชานิตพฺโพ อตฺถีติ ? อตฺถิ. ตสฺส ปน ชานนํ น นิพฺพิทาย วิราคาย นิโรธายาติ อิธ น คหิตํ, ภควโต

ถามว่า ก็แม้ประมาณ(จำนวน)เป็นต้น ในสัตว์ทั้งหลาย อันพระองค์จะทรงรู้ได้ก็มีอยู่ ไม่ใช่หรือ ? ตอบว่า มีอยู่. แต่ว่าการรู้

ปน ตมฺปิ สุวิทิตํ สุววฏฺฐาปิตเมว, ปโยชนาภาวา เทสนํ นารุฬฺหํ. เตน วุตฺตํ :

ประมาณเป็นต้นนั้น มิได้เป็นไปเพื่อความเบื่อหน่าย เพื่อคลายกำหนัด เพื่อดับตัณหา เพราะเหตุนั้น ในที่นี้ท่านจึงไม่ถือเอา, ก็ประมาณเป็นต้นแม้นั้น พระผู้มีพระภาคก็ทรงทราบเป็นอย่างดี ทรงกำหนดแยกได้เป็นอย่างดีทีเดียว, แต่เพราะไม่มีประโยชน์ จึงไม่ทรงยกขึ้นสู่เทศนา. เพราะเหตุนั้น ท่านพระอานนทเถระจึงได้กล่าวไว้ว่า :

"อถ โข ภควา ปริตฺตํ นขสิขายํ ปํสุํ อาโรเปตฺวา ภิกฺขู อามนฺเตสิ 'ตํ กึ มญฺญถ ภิกฺขเว, กตมํ นุ โข พหุตรํ, โยวายํ มยา ปริตฺโต นขสิขาย ปํสุ อาโรปิโต, อยํ วา มหาปฐวี'ติ"อาทิ[๑]

"ครั้งนั้นแล พระผู้มีพระภาคทรงใช้ปลายพระขนาตักผงคลีดินเล็กน้อยแล้ว ตรัสเรียกภิกษุทั้งหลายมาว่า 'ดูกรภิกษุทั้งหลาย พวกเธอจะสำคัญความข้อนั้นอย่างไร, อย่างไหนจะมีมากกว่าหนอ, ผงคลีดิน ที่เราใช้ปลายเล็บตักขึ้นมาเพียงเล็กน้อยนี้, หรือว่าแผ่นดินใหญ่เล่า" ดังนี้เป็นต้น.

---

[๑] สํ. นิ. ๑๖/๑๖๒-๓๐๗, สํ. มหา. ๑๙/๕๗๒, ปาฬิยมฺปน โย จายํ มยา ปริตฺโต... ปํสุ อาโรปิโตติ ทิสฺสติ.

๑๓๗. โอกาสโลโกปิ สพฺพถา วิทิโตติ สมฺพนฺโธ. จกฺกวาฬนฺติ โลกธาตุ. สา หิ เนมิมณฺฑลสทิเสน จกฺกวาฬปพฺพเตน สมนฺตโต ปริกฺขิตฺตตฺตา "จกฺกวาฬนฺ"ติ วุจฺจติ.

๑๓๗. เชื่อมความว่า ทรงรู้จักแม้โอกาสโลกโดยประการทั้งปวง. คำว่า จักรวาล ได้แก่โลกธาตุ. จริงอยู่ โลกธาตุท่านเรียกว่า "จักรวาล" เพราะถูกภูเขาจักรวาลอันเหมือนกับกงล้อล้อมอยู่โดยรอบ.

จตฺตฺตึสสตานิ จาติ จตุอธิกานิ ตึสสตานิ, ตีณิ สหสฺสานิ, จตฺตาริ สตานิ จาติ อตฺโถ. อฑฺฒุฑฺฒานีติ อฑฺฒุฑฺฒจตุตฺถานิ, ตีณิ สตานิ, ปญฺญาสญฺจาติ อตฺโถ. นหุตานีติ ทสสหสฺสานิ. สงฺขาตาติ กถิตา. สณฺฐิตีติ เหฏฺฐา, อุปริโต จาติ สพฺพโส ฐิติ.

บทว่า จตฺตฺตึสสตานิ จ คือ ๓,๐๐๐ เกินไปอีก ๔๐๐, ความว่า ๓,๐๐๐ บวกกับ ๔๐๐. บทว่า อฑฺฒุฑฺฒานิ แปลว่า ๓๕๐, ความว่า ๓๐๐ บวกกับ ๕๐. บทว่า นหุตานิ แปลว่า ๑๐,๐๐๐. บทว่า สงฺขาตา แปลว่า กล่าว. คำว่า ความตั้งมั่นอยู่ได้ ได้แก่ความตั้งมั่นอยู่ได้โดยโอกาสทั้งปวง คือทั้งเบื้องล่างและเบื้องบน.

เอวํ สณฺฐิเตติ เอวเมว ฐิเต[๑] เอตฺถาติ จกฺกวาเฬ. อจฺจุคฺคโต ตาวเทวาติ ตตฺตกเมว จตุราสีติโยชนสหสฺสานิเยว อุพฺเพโธ. น เกวลํ เจตฺถ อุพฺเพโธว, อถ

คำว่า เอวํ สณฺฐิเต ได้แก่ที่ตั้งอยู่อย่างนี้นั่นเทียว. บทว่า เอตฺถ แปลว่าในจักรวาล. คำว่า สูงก็เท่านั้นเหมือนกัน ได้แก่มีความสูงก็เท่านั้นเหมือนกัน คือ

---

[๑] ฉ. เอวมวฏฺฐิเต.

โข อายามวิตฺถาราปิสฺส ตตฺตกาเยว. วุตฺตเญฺหตํ : "สิเนรุ ภิกฺขเว ปพฺพตราชา จตุราสีติโยชนสหสฺสานิ อายาเมน, จตุราสีติโยชนสหสฺสานิ วิตฺถาเรนา"ติ.[๑]

๘๔,๐๐๐ โยชน์เหมือนกัน. ก็ในข้อนี้มิใช่เฉพาะความสูงอย่างเดียวเท่านั้น, แต่ว่าแม้ความยาวและความกว้างก็เท่านั้นเหมือน-กัน. ข้อนี้สมจริงดังที่ตรัสไว้ว่า : "ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภูเขาสิเนรุ เจ้าแห่งภูเขายาว ๘๔,๐๐๐ โยชน์, กว้าง ๘๔,๐๐๐ โยชน์" ดังนี้.

ตโตติ สิเนรุสฺส เหฏฺฐา (จ)[๒] อุปริ จ วุตฺตปฺปมาณโต. อุปฑฺฒุปฑฺเฒนาติ อุปฑฺเฒน อุปฑฺเฒน. อิทํ วุตฺตํ โหติ : ทฺวาจตฺตาฬีส โยชนสหสฺสานิ สมุทฺเท อชฺโฌคาโฬฺห ตตฺตกเมว จ อุปริ อุคฺคโต ยุคนฺธรปพฺพโต, เอกวีส โยชนสหสฺสานิ สมุทฺเท อชฺโฌคาโฬฺห ตตฺตกเมว จ อุปริ อุคฺคโต อีสธโร ปพฺพโตติ. อิมินา นเยน เสเสสุปิ อุปฑฺฒุปฑฺฒปฺปมาณตา เวทิตพฺพา.

คำว่า นับแต่ขนาดแห่งภูเขาสิเนรุนั้นไป คือนับแต่ขนาดที่ได้กล่าวไว้ ทั้งเบื้องล่าง ทั้งเบื้องบนแห่งภูเขาสิเนรุนั้น. บทว่า อุปฑฺฒุปฑฺเฒน ตัดเป็น อุปฑฺเฒน อุปฑฺเฒน (ครึ่งหนึ่ง ครึ่งหนึ่ง). ข้อนี้เป็นอันท่านกล่าวอธิบายว่า : ภูเขายุคันธร หยั่งลึกลงไปในมหาสมุทร ๔๒,๐๐๐ โยชน์ และสูงขึ้นไปเบื้องบนก็เท่านั้นเหมือนกัน, ภูเขาอีสธร (อิสินธร) หยั่งลึกลงไปในมหาสมุทร ๒๑,๐๐๐ โยชน์ และสูงขึ้นไปเบื้องบนก็

---

๑ องฺ. สตฺตก. ๒๓/๑๐๒.

๒ ฉ. (จ) สทฺโท น ทิสฺสติ.

เท่านั้นเหมือนกันดังนี้. พึงทราบความมีขนาดครึ่งหนึ่ง ครึ่งหนึ่ง (ลดลงครึ่งหนึ่ง) แม้ในภูเขาที่เหลือโดยนัยนี้.

ยถา มหาสมุทฺโท ยาว จกฺกวาฬปาทมูลา อนุปุพฺพนินฺโน, เอวํ ยาว สิเนรุปาทมูลาติ เหฏฺฐา สิเนรุปมาณโต อุปฑฺฒปมาโณปิ ยุคนฺธรปพฺพโต ปรวิยํ สุปติฏฺฐิโต, เอวํ อีสธราทโยปีติ ทฏฺฐพฺพํ. วุตฺตเญหตํ "มหาสมุทฺโท ภิกฺขเว อนุปุพฺพนินฺโน อนุปุพฺพโปโณ อนุปุพฺพปพฺภาโร"ติ[1]

มหาสมุทรค่อย ๆ เอียงลาดไปจนถึงตีนเขาสิเนรุ เหมือนอย่างที่ค่อย ๆ เอียงลาดไปจนถึงตีนเขาจักรวาล เพราะเหตุนั้น จึงพึงเห็นว่าภูเขายุคันธร แม้ว่ามีขนาดเพียงครึ่งหนึ่ง แต่ขนาดของภูเขาสิเนรุทางเบื้อง-ล่าง ก็ตั้งมั่นบนพื้นดินเป็นอย่างดี (คือไม่ลอยอยู่ในน้ำ ด้วยสาเหตุที่ลึกเพียงครึ่งหนึ่งของภูเขาสิเนรุ), แม้ภูเขาอีสธรเป็นต้นก็อย่าง-นั้นเหมือนกัน. ข้อนี้ สมจริงดังที่ตรัสไว้ว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย มหาสมุทรค่อย ๆ เอียงค่อย ๆ ลาด ค่อย ๆ โอนไป" ดังนี้.

สิเนรุยุคนฺธราทีนํ อนฺตเร <u>สีทนฺตรสมุทฺทา</u>[2] นาม. เต วิตฺถารโต ยถากฺกมํ สิเนรุอาทีนํ

อาจารย์หลายท่านกล่าวว่า สมุทรที่ชื่อว่า <u>สีทันดรสมุทร</u> ในระหว่างภูเขาสิเนรุกับภูเขา

---

[1] ขุ. อุ. ๒๕/๑๕๒, วิ. จุ. ๗/๒๘๕, องฺ. อฏฺฐก. ๒๓/๒๐๓.

[2] สี. สีทนฺตสมุทฺทา.

นางวรณี (สัชฌุกร) ศิริบุญ และครอบครัว ขออุทิศส่วนกุศลแด่
นายกนก-นางละเมียด สัชฌุกร และนายชนินทร์-น.ส.จารุณี ศิริบุญ

อจฺจุคฺคมนสฺมานปริมาณาติ[๑] วทนฺติ. พฺรหาติ มหนฺตา.

ยุคันธรเป็นต้น. เหล่านั้น มีขนาด กว้างเท่ากับความสูงของภูเขาสิเนรุเป็นต้น ตามลำดับ. บทว่า พฺรหา แปลว่าใหญ่.

สิเนรุสฺส สมนฺตโตติ ปริกฺขิปนวเสน สิเนรุสฺส สมนฺตโต ฐิตา. สิเนรุํ ตาว ปริกฺขิปิตฺวา ฐิโต ยุคนฺธโร, ตํ ปริกฺขิปิตฺวา อีสธโร, เอวนฺตํ ตํ ปริกฺขิปิตฺวา ฐิตา "สิเนรุสฺส สมนฺตโต"ติ วุตฺตา.

คำว่า โดยรอบภูเขาสิเนรุ คือตั้งอยู่โดยรอบ โดยเกี่ยวกับล้อมรอบภูเขาสิเนรุไว้. เริ่มตั้งแต่ภูเขายุคันธรตั้งโอบล้อมภูเขาสิเนรุ ภูเขาอีสธรตั้งโอบล้อมภูเขายุคันธรนั้น, ท่านกล่าวถึงภูเขาทั้งหลายที่ตั้งโอบล้อมภูเขานั้น ๆ (เป็นชั้น ๆ) อยู่อย่างนี้ ว่า "โดยรอบภูเขาสิเนรุ" ดังนี้.

โยชนานํ สตานุจฺโจ, หิมวา ปญฺจ ปพฺพโตติ หิมวา ปพฺพโต ปญฺจ โยชนานํ สตานิ อุจฺโจ อุพฺเพโธ. นควฺหยาติ นค-สทฺเทน อวฺหาตพฺพา รุกฺขาภิธานา.

หลายบทว่า โยชนานํ สตานุจฺโจ, หิมวา ปญฺจ ปพฺพโต แปลว่ามีภูเขาหิมพานต์สูง ๕๐๐ โยชน์. คำว่า ชื่อว่านคะ คืออันมีชื่อต้นไม้ที่พึงร้องเรียกด้วยเสียงว่า นคะ.

ปญฺญาสโยชนกฺขนฺธสาขายามาติ อุพฺเพธโต ปญฺญาสโยชนกฺขนฺธายามา, อุพฺเพธโต, สมนฺตโต จ ปญฺญาสโยชนสาขายามา จ.

บทว่า ปญฺญาสโยชนกฺขนฺธสาขายามา คือมีความยาวของลำต้น สูงขึ้นไปทางเบื้องบน ๕๐ โยชน์, มีความยาวของกิ่ง ๕๐ โยชน์

---

[๑] ฉ. อจฺจุคฺคต....

ตโต เอว สตโยชนวิตฺถิณฺณา, ตาวเทว จ อุคฺคตา. ยสฺสานุภาเวนาติ ยสฺสา มหนฺตตฺตา กปฺปฏฺฐายิตาทิปฺปกาเรน ปภาเวน.

ทั้งเบื้องบนและโดยรอบ. เพราะเหตุนั้นนั่นเอง จึงแผ่ออกไป(โดยรอบ) ๑๐๐ โยชน์และสูงขึ้นไปก็เท่านั้นเหมือนกัน. คำว่า เป็นต้นหว้าที่มีอานุภาพเป็นเหตุ (ให้ประกาศชมพูทวีป) ความว่า เป็นต้นหว้าที่มีอานุภาพมีประการต่าง ๆ มีความเป็นต้นไม้ที่ตั้งอยู่ได้ตลอดกัปเป็นต้น เพราะความที่เป็นต้นไม้ใหญ่ (เป็นเหตุให้ประกาศชมพูทวีปว่ามีอยู่).

ครุฬานํ สิมฺพลีรุกฺโข สิเนรุสฺส ทุติยปริภณฺเฑ ปติฏฺฐิโต.

ต้นสิมพลีของพวกครุฑ ตั้งอยู่บนชั้นที่ ๒ แห่งภูเขาสิเนรุ.

สิรีเสนาติ ปจฺจตฺเต กรณวจนํ. สตฺตมนฺติ ลิงฺควิปลฺลาเสน วุตฺตํ, สิรีโส ภวติ สตฺตโมติ อตฺโถ.

บทว่า สิรีเสน (ในวิสุทธิมรรคเป็นสิรีโส) เป็นตติยาวิภัตติ ในอรรถแห่งปฐมาวิภัตติ. บทว่า สตฺตมํ (ที่ ๗) ท่านกล่าวไว้โดยเป็นลิงควิปลาส, มีความหมายว่า สิรีโส ภวติ สตฺตโม (แปลว่า ต้นสิรีสะเป็นต้นที่ ๗).

ตตฺถ จนฺทมณฺฑลํ เหฏฺฐา, สูริยมณฺฑลํ อุปริ. ตสฺส อาสนฺนภาเวน จนฺทมณฺฑลํ

ในโลกธาตุนั้น ดวงจันทร์ อยู่เบื้องล่าง, ดวงอาทิตย์ อยู่เบื้องบน. ดวงจันทร์

อตฺตโน ฉายาย วิกลภาเวน อุปฏฺฐาติ. ตานิ โยชนนฺตริกานิ ยุคนฺธรกูฏปฺปมาเณ อากาเส วิจรนฺติ. อสุรภวนํ สิเนรุสฺส เหฏฺฐา.

ปรากฏ โดยภาวะที่ฉายา(ภาพ)ของตนบกพร่อง (คือไม่ชัดเจนนัก) เพราะความที่อยู่ใกล้ดวงอาทิตย์นั้น. ดวงจันทร์และดวงอาทิตย์นั้น โคจรไปในอากาศสูงประมาณยอดเขายุคันธรระหว่างที่หลายโยชน์. ชื่อว่าที่อยู่ของพวกอสูร ได้แก่เบื้องล่างภูเขาสิเนรุ.

อวีจิ ชมฺพุทีปสฺส. ชมฺพุทีโป สกฏสณฺฐาโน. อปรโคยาโน อาทาสสณฺฐาโน. ปุพฺพวิเทโห อฑฺฒจนฺทสณฺฐาโน. อุตฺตรกุรุ ปีฐสณฺฐาโน. ตํตํนิวาสีนํ, ตํตํปริวารทีปวาสีนํ จ มนุสฺสานํ มุขมฺปิ ตํตํสณฺฐานนฺติ วทนฺติ.

ชื่อว่า อเวจี ได้แก่เบื้องล่างชมพูทวีป. ชมพูทวีปมีสัณฐานดั่งเกวียน. อปรโคยานทวีป (ในวิสุทธิมรรคเป็นอมรโคยานทวีป) มีสัณฐานดั่งแว่น. ปุพพวิเทหทวีป มีสัณฐานดั่งจันทร์ครึ่งดวง. อุตตรกุรุทวีป มีสัณฐานดั่งตั่ง. อาจารย์หลายท่านกล่าวว่า แม้ใบหน้าของคนทั้งหลายที่อยู่อาศัยในทวีปนั้น ๆ และที่อยู่อาศัยในทวีปบริวารนั้น ๆ ก็มีสัณฐานเหมือนทวีป หรือทวีปบริวารนั้น ๆ.

ตทนฺตเรสูติ เตสํ จกฺกวาฬานํ อนฺตเรสุ. ติณฺณํ หิ ปตฺตานํ อญฺญมญฺญอาสนฺนภาเวน ฐปิตานํ อนฺตรสทิเส ติณฺณํ ติณฺณํ จกฺกวาฬานํ อนฺตเร เอเกโก โลกนฺตรนิรโย.

บทว่า ตทนฺตเรสุ แปลว่าในระหว่างจักรวาลเหล่านั้น. จริงอยู่ ในที่ระหว่างจักรวาลแต่ละ ๓ จักรวาล ซึ่งเป็นเหมือนระหว่างบาตร ๓ ใบ อันตั้งอยู่โดยมีอยู่ในที่ใกล้กัน

นางวรณี (สัชฌุกร) ศิริบุญ และครอบครัว ขออุทิศส่วนกุศลแด่
นายกนก-นางละเมียด สัชฌุกร และนายชนินทร์-น.ส.จารุณี ศิริบุญ

และกัน ย่อมมีโลกันตรนรกอยู่แห่งละขุม.

อนนฺตานีติ อปริมาณานิ, "เอตฺตกานี"ติ อญฺเญหิ มินิตุํ อสกฺกุเณยฺยานิ. ภควา อนนฺเตน พุทฺธญาเณน อเวทิ "อนนฺโต อากาโส, อนนฺโต สตฺตนิกาโย, อนนฺตานิ จกฺกวาฬานี"ติ ติวิธมฺปิ อนนฺตํ พุทฺธญาณํ ปริจฺฉินฺทติ สยมฺปิ อนนฺตตฺตา.

คำว่า อันหาที่สุดมิได้ คืออันหาปริมาณมิได้, ได้แก่เป็นจักรวาลที่คนอื่น ๆ ไม่อาจจะนับได้ว่า "มีอยู่เท่านี้" ดังนี้. ชื่อว่าพระผู้มีพระภาคทรงได้รู้จัก ด้วยพระพุทธญาณอันหาที่สุดมิได้ ความว่า พระพุทธญาณย่อมกำหนดได้ซึ่งสิ่งอันหาที่สุดมิได้ทั้ง ๓ อย่าง คือ "อากาศอันหาที่สุดมิได้, สัตตนิกาย(หมู่สัตว์)อันหาที่สุดมิได้, จักรวาลอันหาที่สุดมิได้" เพราะแม้พระญาณเองก็หาที่สุดมิได้.

ยาวตฺตกํ หิ เญยฺยํ, ตาวตฺตกํ ญาณํ. ยาวตฺตกํ ญาณํ, ตาวตฺตกเมว เญยฺยํ. เญยฺยปริยนฺติกํ ญาณํ, ญาณปริยนฺติกํ เญยฺยนฺติ[๑] เตน วุตฺตํ "อนนฺเตน พุทฺธญาเณน อเวที"ติ.

จริงอยู่ สิ่งที่อาจรู้ได้มีประมาณเพียงใด, พระญาณก็มีประมาณเพียงนั้น. พระญาณมีประมาณเพียงใด, สิ่งที่อาจรู้ได้ก็มีประมาณเพียงนั้นเหมือนกัน. พระญาณมีสิ่งที่อาจรู้ได้เป็นขอบเขต, สิ่งที่อาจรู้ได้ก็มีพระญาณเป็นขอบเขต ดังนี้. เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "ทรงได้รู้จักด้วยพระพุทธญาณอันหาที่สุดมิได้" ดังนี้.

---

[๑] ขุ. ป. ๓๑/๕๗๗.

นางวรณี (สัชฌุกร) ศิริบุญ และครอบครัว ขออุทิศส่วนกุศลแด่
นายกนก-นางละเมียด สัชฌุกร และนายชนินทร์-น.ส.จารุณี ศิริบุญ

อนนฺตตา จสฺส อนนฺตเณยฺยปฏิวิชฺฌเนเนว เวทิตพฺพา ตตฺถ อปฺปฏิหตจารตฺตา. นนุ เจตฺถ วิวฏฺฏาทีนมฺปิ วิทิตตา วตฺตพฺพาติ ? สจฺจํ วตฺตพฺพํ, สา ปน ปรโต อภิญฺญากถายํ อาคมิสฺสตีติ อิธ น คหิตา.

ก็บัณฑิตจะพึงทราบความที่พระพุทธญาณนี้ หาที่สุดมิได้ ก็โดยการแทงตลอดสิ่งที่อาจรู้ได้อันหาที่สุดมิได้นั่นเอง เพราะความที่เที่ยวไปได้ไม่ขัดข้อง ในสิ่งที่อาจรู้ได้นั้น. ท้วงว่า ก็ในเรื่องนี้ แม้ความเป็นผู้รู้จักธรรมมีวิวัฏฏะเป็นต้น ก็ควรกล่าวถึงมิใช่หรือ ? เฉลยว่า ควรกล่าวถึงก็จริง, แต่ว่าความเป็นผู้รู้จักธรรมมีวิวัฏฏะเป็นต้นนั้น จักมาในอภิญญากถาข้างหน้า เพราะเหตุนั้น ในที่นี้ท่านจึงไม่ถือเอา.

๑๓๘. อตฺตนาติ นิสฺสกฺกวจนเมตํ. คุเณหิ อตฺตนา วิสิฏฺฐตรสฺสาติ สมฺพนฺโธ. ตรคฺคหณํ เจตฺถ "อนุตฺตโร"ติ ปทสฺส อตฺถนิทฺเทสตาย กตํ, น วิสิฏฺฐสฺส กสฺสจิ อตฺถิตาย. สเทวเก หิ โลเก สทิสกปฺโปปิ นาม โกจิ ตถาคตสฺส นตฺถิ, กุโต สทิโส.

๑๓๘. คำว่า อตฺตนา นี้เป็นปัญจมีวิภัตติ (แปลว่า กว่าพระองค์เอง). เชื่อมความว่า คุเณหิ อตฺตนา วิสิฏฺฐตรสฺส. ก็ศัพท์ว่า ตร (ที่แปลว่า ยิ่ง) ในคำว่า วิสิฏฺฐตรสฺส นี้ ท่านทำไว้เพื่อแสดงไขความหมายแห่งบทว่า "อนุตฺตโร", มิได้ทำไว้เพราะความที่ใคร ๆ ซึ่งเป็นผู้วิเศษกว่ามีอยู่. จริงอยู่ ในโลกพร้อมทั้งเทวดา ใคร ๆ ชื่อว่าพอจะเปรียบได้ว่า เสมอเหมือนพระ-

ตถาคตก็ยังไม่มี, ผู้เสมอเหมือน(จริง ๆ)จะมีได้แต่ไหนกัน.

วิสิฏฺเฐ ปน กา กถา. กสฺสจีติ กสฺสจิปิ. อภิภวตีติ สีลสมฺปทาย อุปนิสฺสยภูตานํ หิโรตฺตปฺปเมตฺตากรุณานํ, วิเสสปจฺจยานํ สทฺธาสติวีริยปญฺญานญฺจ อุกฺกํสปฺปตฺติยา สมฺุทาคมโต ปฏฺฐาย อนญฺญสาธารโณ สวาสนปฏิปกฺขสฺส ปหีนตฺตา อุกฺกํส-ปารมิปฺปตฺโต สตฺถุ สีลคุโณ.

ส่วนว่า ในบุคคลผู้วิเศษกว่าจะมีอะไรต้องพูดกันเล่า. บทว่า กสฺสจิ แก้เป็น กสฺสจิปิ (แม้ใคร ๆ). คำว่า ทรงครอบงำ ความว่า พระศีลคุณของพระศาสดาอันไม่สาธารณะด้วยบุคคลอื่น ถึงความเป็นบารมีสูงส่ง เพราะทรงละธรรมอันเป็นปฏิปักษ์พร้อมทั้งวาสนาได้ นับตั้งแต่กาลที่หิริโอตตัปปะ เมตตากรุณาอันเป็นอุปนิสัยแห่งศีลสัมปทา และศรัทธา สติ วิริยะ ปัญญา อันเป็นปัจจัยพิเศษ ประชุมพร้อมเพื่อบรรลุความสูงส่ง.

เตน ภควา สเทวกํ โลกํ อญฺญทตฺถุํ อภิภุยฺย ปวตฺตติ, น สยํ เกนจิ อภิภุยฺยตีติ อธิปฺปาโย. เอวํ สมาธิคุณาทีสุปิ ยถารหํ วตฺตพฺพํ. สีลาทโย เจเต โลกิยโลกุตฺตร-มิสฺสกา เวทิตพฺพา. วิมุตฺติญาณทสฺสนํ ปน โลกิยํ กามาวจรเมว.

เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคจึงชื่อว่าทรงเป็นไปครอบงำโลก พร้อมทั้งเทวดาได้เป็นแน่แท้, อธิบายว่า พระองค์เองจะไม่ทรงถูกใคร ๆ ครอบงำได้. แม้ในพระสมาธิคุณเป็นต้น ก็พึงกล่าวตามสมควรอย่างนี้. อนึ่ง พึงทราบว่าพระคุณมีศีลเป็นต้นเหล่านี้ มีทั้งที่เป็นโลกีย์ ทั้งที่เป็นโลกุตระเจือปนกัน. ส่วน

นางวรณี (สัชฌุกร) ศิริบุญ และครอบครัว ขออุทิศส่วนกุศลแด่
นายกนก-นางละเมียด สัชฌุกร และนายชนินทร์-น.ส.จารุณี ศิริบุญ

พระวิมุตติญาณทัสสนะเป็นโลกีย์ คือเป็นกามาวจรอย่างเดียว.

ยทิ เอวํ กถนฺเตน สเทวกํ โลกํ อภิภวตีติ ? ตสฺสาปิ อานุภาวโต อสทิสตฺตา. ตมฺปิ หิ วิสยโต, ปวตฺติโต, ปวตฺติอาการโต จ อุตฺตริตรเมว.

มีคำท้วงว่า ถ้าหากว่าเป็นอย่างนี้ พระองค์จะทรงครอบงำโลก พร้อมทั้งเทวดา ด้วยพระวิมุตติญาณทัสสนะนั้น ได้อย่างไร ? (เพราะพระวิมุตติญาณทัสสนะนั้น เป็นโลกีย์เท่านั้น). เฉลยว่า ทรงครอบงำโลกพร้อมทั้งเทวดา ด้วยพระวิมุตติญาณทัสสนะนั้นได้ เพราะพระวิมุตติญาณทัสสนะแม้นั้น หาวิมุตติญาณทัสสนะ(ของบุคคลอื่น) เสมอเหมือนมิได้ โดยอานุภาพ. เพราะพระวิมุตติญาณทัสสนะแม้นั้น ชื่อว่าเหนือยิ่งกว่าโดยอารมณ์โดยความเป็นไปและโดยอาการที่เป็นไปทีเดียว.

ตํ หิ อนญฺญสาธารณํ สตฺถุ วิมุตฺติคุณํ อารพฺภ ปวตฺตติ, ปวตฺตมานญฺจ อตกฺกาวจรํ ปรมคมฺภีรํ สณฺหสุขุมํ สวิสยํ[๑] ปฏิปกฺขธมฺมานํ สุปฺหีนตฺตา สุฏฺฐุ ปากฏํ วิภูตตรํ กตฺวา

จริงอยู่ พระวิมุตติญาณทัสสนะนั้น ไม่สาธารณะด้วยบุคคลอื่น ย่อมเป็นไปปรารภพระวิมุตติคุณของพระศาสดา (เป็นอารมณ์), และเมื่อจะเป็นไป ย่อมเป็นไปกระทำอารมณ์

[๑] สารตฺถทีปนิยํ วินยฏีกายมฺปน สาติสยนฺติ ทิสฺสติ.

ปวตฺตติ, สมฺมเทว จ วสีภาวสฺส ปาปิตตฺตา, ภวงฺคปริวาสสฺส จ อติปริตฺตกตฺตา ลหุํ ลหุํ ปวตฺตตีติ.

ของตนอันไม่เป็นที่เที่ยวไป แห่งความนึกคิด (คือพ้นวิสัยของความนึกคิด)อันลึกซึ้งอย่างยิ่ง อันละเอียดอย่างยิ่ง ให้ปรากฏชัดเจนเป็นอย่างดียิ่ง เพราะความที่ทรงละธรรมอันเป็นปฏิปักษ์ทั้งหลายได้เป็นอย่างดีแล้ว, และย่อมเป็นไปเร็ว ๆ เพราะถึงความเป็นวสีได้โดยชอบ และเพราะมีการหยุดพักแห่งภวังค์เล็กน้อยยิ่งนักแล.

เอวํ สีลาทิคุเณหิ ภควโต อุตฺตริตรสฺส อภาวํ ทสฺเสตฺวา อิทานิ สทิสสฺสาปิ อภาวํ ทสฺเสตุํ (๑) "อสโม"ติอาทิ วุตฺตํ. ตตฺถ อสโมติ เอกสฺมึ กาเล นตฺถิ เอตสฺส สีลาทิคุเณน สมา สทิสาติ อสโม.

ท่านอาจารย์ ครั้นแสดงความไม่มีบุคคลผู้เหนือกว่าพระผู้มีพระภาค โดยพระคุณทั้งหลายมีศีลเป็นต้น อย่างนี้แล้ว บัดนี้ประสงค์แสดงความไม่มี แม้บุคคลผู้ที่เสมอเหมือนกัน จึงกล่าวว่า "ทรงเป็นผู้ที่หาผู้เสมอมิได้" ดังนี้เป็นต้น. ในคำเหล่านั้น คำว่า ทรงเป็นผู้ที่หาผู้เสมอมิได้ ความว่า พระผู้มีพระภาค ชื่อว่าทรงเป็นผู้ที่หาผู้เสมอมิได้ เพราะอรรถว่าในกาลเดียวกัน ทรง

๑ เอตฺถนฺตเร ปน สีลคุเณนาปีติ ปทํ นฏฺฐํ ภเวยฺย.

ไม่มีบุคคลผู้ที่เสมอกัน คือเหมือนกันด้วยคุณมีศีลเป็นต้น.

ตถา อสเมหิ อตีตานาคตพุทฺเธหิ สโม, อสมา วา สมา เอตสฺสาติ อสมสโม. สีลาทิคุเณน นตฺถิ เอตสฺส ปฏิมาติ อปฺปฏิโม. เสสปททฺวเยปิ เอเสว นโย. ตตฺถ อุปมามตฺตํ ปฏิมา, สทิสูปมา ปฏิภาโค, ยุคคฺคาหวเสน ฐิโต ปฏิปุคฺคโล เวทิตพฺโพ.

อย่างนั้นเหมือนกัน ชื่อว่าทรงเป็นผู้ที่เสมอด้วยผู้ที่หาผู้เสมอมิได้ เพราะอรรถว่าทรงเป็นผู้ที่เสมอกับพระพุทธเจ้าในอดีต และในอนาคต ซึ่งเป็นผู้ที่หาผู้เสมอมิได้, หรือทรงมีบุคคลผู้ที่หาผู้เสมอมิได้ เป็นผู้เสมอกัน (กับพระองค์). ชื่อว่า ทรงหาผู้เปรียบมิได้ เพราะอรรถว่าทรงไม่มีผู้เปรียบกันได้ ด้วยพระคุณมีศีลเป็นต้น. แม้ใน ๒ บทที่เหลือก็มีนัยนี้แหละ. ในบทเหล่านั้นสักว่าเปรียบเทียบกันได้ ก็ชื่อว่าปฏิมา(แปลว่าผู้เปรียบกันได้), ความเปรียบเทียบกันได้ โดยเป็นผู้เสมอเหมือนกัน ชื่อว่าปฏิภาโค (แปลว่าผู้มีส่วนเปรียบกันได้), พึงทราบว่า ได้แก่ เฉพาะบุคคลที่ตั้งอยู่โดยเกี่ยวกับการจับคู่กัน (คือคนหนึ่งเทียบกับอีกคนหนึ่งเป็นคู่ ๆ).

น โข ปนาหํ สมนุปสฺสามีติ มม สมนฺตจกฺขุนา หตฺถตเล อามลกํ วิย

คำว่า ก็แลเราไม่เล็งเห็น(ใครในโลก) เป็นต้น มีอธิบายว่า เราแม้เมื่อแลดู

สพฺพโลกํ ปสฺสนฺโตปิ ตตฺถ สเทวเก โลเก ฯเปฯ ปชาย อตฺตนา อตฺตโต สีลสมฺปนฺนตรํ สมฺปนฺนตรสีลํ กญฺจิ ปุคฺคลํ น โข ปน ปสฺสามิ, ตาทิสสฺส อภาวโตติ อธิปฺปาโย. <u>อคฺคปฺปสาทสุตฺตาทีนีติ</u> เอตฺถ :

โลกทั้งปวง ดุจแลดูผลมะขามป้อมในฝ่ามือด้วยสมันตจักษุของเราอยู่ ก็ไม่เห็นบุคคลไรๆ ในที่นั้น คือในโลกพร้อมทั้งเทวดา ฯลฯ ในหมู่ประชา พร้อมทั้งเทวดาและมนุษย์ ซึ่งเป็นผู้ถึงพร้อมด้วยศีลอันยิ่งกว่า คือมีศีลอันถึงพร้อมยิ่งกว่าตน คือกว่าตัวเรา เพราะบุคคลผู้ที่เป็นเช่นนั้นไม่มี ดังนี้. ในคำว่า <u>อัคคปสาทสูตรเป็นต้นนี้</u> : คำว่า

"ยาวตา ภิกฺขเว สตฺตา อปทา วา ทฺวิปทา วา จตุปฺปทา วา พหุปฺปทา วา รูปิโน วา อรูปิโน วา สญฺญิโน วา อสญฺญิโน วา เนวสญฺญีนาสญฺญิโน วา, ตถาคโต เตสํ อคฺคมกฺขายติ อรหํ สมฺมาสมฺพุทฺโธ. เย ภิกฺขเว พุทฺเธ ปสนฺนา, อคฺเค เต ปสนฺนา. อคฺเค โข ปน ปสนฺนานํ อคฺโค วิปาโก โหตี"ติ[๑] :

"ดูกรภิกษุทั้งหลาย สัตว์ทั้งหลายผู้ไม่มีเท้าก็ดี มี ๒ เท้าก็ดี มี ๔ เท้าก็ดี มีเท้ามากมายก็ดี มีรูปก็ดี ไม่มีรูปก็ดี มีสัญญาก็ดี ไม่มีสัญญาก็ดี มีสัญญาก็ไม่ใช่ ไม่มีสัญญาก็ไม่ใช่ ก็ดี มีประมาณเพียงใด, กล่าวได้ว่า พระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า เป็นยอดแห่งบรรดาสัตว์เหล่านั้น. ดูกรภิกษุทั้งหลาย บุคคลเหล่าใดเลื่อมใสในพระพุทธเจ้า, บุคคลเหล่านั้นชื่อว่า

---

๑ องฺ. จตุกฺก. ๒๑/๔๔, องฺ. ทสก. ๒๔/๒๓, ขุ. อิติ. ๒๕/๒๙๘.

เลื่อมใสในบุคคลผู้เป็นยอด. ก็แล ผลบุญที่เป็นยอด ย่อมมีแก่บุคคลผู้เลื่อมใสในบุคคลผู้เป็นยอด" ดังนี้ :

อิทํ อคฺคปฺปสาทสุตฺตํ. อาทิ-สทฺเทน : นี้เป็นอัคคปสาทสูตร. ด้วย อาทิ ศัพท์ พึงทราบถึงบทแห่งพระสูตร เป็นต้น อย่างนี้ว่า:

"สเทวเก ภิกฺขเว โลเก ฯเปฯ สเทวมนุสฺสาย ตถาคโต อภิภู อนภิภูโต อญฺญทตฺถุทโส วสวตฺตี, ตสฺมา 'ตถาคโต'ติ วุจฺจตี"ติ[๑] :

"ดูกรภิกษุทั้งหลาย ตถาคตเป็นผู้ครอบงำ ใคร ๆ ครอบงำมิได้ เป็นผู้เห็นแท้จริง เป็นผู้ทำอำนาจให้เป็นไปในโลกพร้อมทั้งเทวดา ฯลฯ ในหมู่ประชา พร้อมทั้งเทวดาและมนุษย์, เพราะเหตุนั้น จึงเรียกว่า 'ตถาคต'" ดังนี้ :

เอวมาทีนิ สุตฺตปทานิ เวทิตพฺพานิ. ในคำว่า พระคาถาที่ว่า... เป็นต้น นี้ มีความว่า :

อาทิกา คาถาโยติ เอตฺถ : พึงขยายพระคาถามีอย่างนี้ว่า

"อหญฺหิ อรหา โลเก
อหํ สตฺถา อนุตฺตโร

"ก็เราเป็นอรหันต์ในโลก เราเป็นศาสดาผู้ยอดเยี่ยม เราคนเดียวเป็น

---

๑ องฺ. จตุกฺก. ๒๑/๓๐-๓๑, ที. ปา. ๑๑/๑๔๙.

เอโกมฺหิ สมฺมาสมฺพุทฺโธ
สีติภูโตสฺมิ นิพฺพุโต.[๑]
ทนฺโต ทมยตํ เสฏฺโฐ
สนฺโต สมยตํ อิสิ
มุตฺโต โมจยตํ อคฺโค
ติณฺโณ ตารยตํ วโร.[๒]

พระสัมมาสัมพุทธเจ้า เป็นผู้เยือกเย็น นิพพานแล้ว. พระตถาคตเป็นผู้ฝึกตนที่ประเสริฐสุด แห่งบรรดาท่านผู้ฝึกตนทั้งหลาย เป็นผู้แสวงหาคุณที่สงบ แห่งบรรดาท่านผู้สงบทั้งหลาย เป็นผู้หลุดพ้นผู้เป็นยอด แห่งบรรดาท่านผู้หลุดพ้นทั้งหลาย เป็นผู้ข้าม(โอฆะคือกิเลส) ที่ประเสริฐ แห่งบรรดาท่านผู้ข้ามทั้งหลาย.

น อิมสฺมึ โลเก ปรสฺมึ วา ปน พุทฺเธน เสฏฺโฐ สทิโส จ วิชฺชติ. ยมาหุ ทกฺขิเณยฺยานํ อคฺคตํ คโต ปุญฺญตฺถิกานํ วิปุลปฺผเลสินนฺ"ติ[๓]

ก็บุคคลผู้ที่ประเสริฐ กว่าพระพุทธเจ้า และเสมอเหมือนกันในโลกนี้ หรือในโลกอื่นหามีไม่. พระองค์เสด็จไปสู่ความเป็นยอด แห่งบุคคลผู้ที่ปราชญ์กล่าวกันว่าเป็นทักขิไณยบุคคล สำหรับ

---

๑ วิ. มหา. ๔/๑๔, ม. มู. ๑๒/๓๒๙,
ม. ม. ๑๓/๔๖๗.
๒ องฺ. จตุกฺก. ๒๑/๓๐-๓๑,
ที. ปา. ๑๑/๑๔๙.
๓ ขุ. วิ. ๒๖/๑๑๖, อภิ. ก. ๓๗/๕๘๙.

คนทั้งหลายผู้ต้องการบุญ แสวงหา
ผลบุญที่ยิ่งใหญ่''

เอวมาทิกา คาถา วิตฺถาเรตพฺพา.

ดังนี้เป็นต้น ให้พิสดารเถิด.

๑๓๙. ทเมตีติ สเมติ, กายสมาทีหิ โยเชตีติ อตฺโถ. ตํ ปน กายสมาทีหิ โยชนํ ยถารหํ ตทงฺควินยาทีสุ ปติฏฺฐาปนํ โหตีติ อาห ''วิเนตีติ วุตฺตํ โหตี''ติ. ทเมตุํ ยุตฺตาติ ทมนารหา. อมนุสฺสปุริสาติ เอตฺถ น มนุสฺสาติ อมนุสฺสา.

๑๓๙. คำว่า ทรงทรมาน คือทรงทำให้สงบเสียได้ ความว่า ทรงให้ประกอบด้วยความสงบกายเป็นต้น.ก็การให้ประกอบด้วย-ความสงบกายเป็นต้นนั้น เป็นการทำให้ตั้งมั่นในวินัย (เครื่องฝึกหัด) มีตทังควินัยเป็นต้นตามสมควร เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ''มีอรรถาธิบายว่าคือทรงฝึกหัด'' ดังนี้. คำว่า ควรจะฝึกได้ คือเป็นผู้ควรซึ่งการฝึก. ในคำว่า อมนุษยบุรุษ นี้ มีความว่า ชื่อว่าอมนุษย์ เพราะอรรถว่าเหมือนมนุษย์.

ตํสทิสตา เอตฺถ[๑] โชติยติ[๒], เตน มนุสฺสตฺตมตฺตํ นตฺถิ, อญฺญํ สมานนฺติ ยกฺขาทโย ''อมนุสฺสา''ติ อธิปฺเปตา, น

ความเหมือนกับมนุษย์ย่อมปรากฏในอมนุษย์นี้, เพราะเหตุนั้น เพียงแต่ความเป็นมนุษย์เท่านั้นไม่มี, อย่างอื่นแล้วมีเหมือนกัน

[๑] ม. เอตฺถ น-กาเรน.
[๒] ฉ. โชตียติ.

เยเกจิ มนุสฺเสหิ อญฺเญ. ตถา หิ ติรจฺฉานปุริสานํ วิสุํ คหณํ กตํ, สกฺกาทโย เอว[๑] จ นิทฺทิฏฺฐา.

เพราะเหตุนั้น ท่านจึงประสงค์เอาสัตว์ทั้งหลายมียักษ์เป็นต้นว่า "อมนุษย์", มิได้ประสงค์เอาสัตว์เหล่าใดเหล่าหนึ่ง ซึ่งก็อื่นไปจากมนุษย์. จริงอย่างนั้น ท่านได้กระทำการถือเอาพวกเดรัจฉานบุรุษ เป็นส่วนหนึ่งต่างหากแล้ว, และได้แสดงไขเฉพาะบุคคลทั้งหลายมีท้าวสักกะเป็นต้นเท่านั้น (ว่าเป็นอมนุษย์).

อปลาโล หิมวนฺตวาสี. จุโฬทรมโหทรา นาคทีปวาสิโน. อคฺคิสิขธูมสิขา สีหฬทีปวาสิโน. นิพฺพิสา กตา โทสวิสสฺส วิโนทเนน. เตนาห "สรเณสุ จ สีเลสุ จ ปติฏฺฐาปิตา"ติ. กูฏทนฺตาทโยติ อาทิ-สทฺเทน โฆรมุขอุปาลิคหปติอาทีนํ[๒] สงฺคโห ทฏฺฐพฺโพ.

อปลาลนาคราช อาศัยอยู่ที่ภูเขาหิมพานต์. จุโฬทรนาคราช และมโหทรนาคราช อาศัยอยู่ที่นาคทวีป. อัคคิสิขนาคราช และธูมสิข-นาคราช อาศัยอยู่ที่สีหฬทวีป. ชื่อว่าทรงกระทำให้หมดพิษสง ก็โดยการที่ทรงบรรเทาพิษสงคือโทสะได้. เพราะเหตุนั้นท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า"ให้ตั้งอยู่ในสรณะและใน

---

[๑] ฉ. สารตฺถทีปนิยํ ยกฺขาทโย เอวาติ ทิสฺสติ.

[๒] ม. ม. ๑๓/๕๗๔ โฆฏมุโข.

ศีลได้" ดังนี้. คำว่า กูฏทันตพราหมณ์เป็นต้น ด้วยอาทิ ศัพท์ (ที่แปลว่า เป็นต้น) พึงเห็นว่า รวมเอาบุคคลทั้งหลาย มีโฆรมุขคหบดี อุบาลีคหบดีเป็นต้น.

สกฺกเทวราชาทโยติ อาทิ-สทฺเทน อชกลาปยกฺขพกพฺรหฺมาทีนํ สงฺคโห ทฏฺฐพฺโพ. อิทํ เจตฺถ สุตฺตนฺติ อิทํ เกสิสุตฺตํ วินีตา วิจิตฺเตหิ วินยุปาเยหีติ[1] เอตสฺมึ อตฺเถ วิตฺถาเรตพฺพํ ยถารหํ สณฺหาทีหิ อุปาเยหิ วินยสฺส ทีปนโต.

คำว่า ท้าวสักกเทวราชเป็นต้น ด้วย อาทิ ศัพท์ (ที่แปลว่า เป็นต้น) พึงเห็นว่า สงเคราะห์เอาบุคคลทั้งหลาย มีอชกลาปยักษ์ พกพรหม เป็นต้น. คำว่า ก็ในเรื่องนี้ควรขยายพระสูตรนี้ ได้แก่ควรขยายเกสีสูตรนี้ให้พิสดารในอรรถว่า คือทรงฝึกหัดด้วยอุบายฝึกหัดอันวิจิตรหลายหลาก นี้ เพราะมีการแสดงการฝึกหัดด้วยอุบายทั้งหลาย มีอุบายที่อ่อนโยนเป็นต้น ตามสมควร.

วิสุทฺธสีลาทีนํ ปฐมชฺฌานาทีนีติ "วิสุทฺธสีลสฺส ปฐมชฺฌานํ, ปฐมชฺฌานลาภิโน ทุติยชฺฌานนฺ"ติอาทินา ตสฺส ตสฺส อุปรุปริ วิเสสํ อาจิกฺขนฺโตติ สมฺพนฺโธ. โสตาปนฺนาทีนนฺติ เอตฺถาปิ เอเสว นโย.

คำว่า (เมื่อจะตรัสบอก)คุณวิเศษมีปฐมฌานเป็นต้น แก่กัลยาณปุถุชนผู้มีศีลหมดจดเป็นต้น เชื่อมความว่า เมื่อจะตรัสบอกคุณวิเศษที่สูง ๆ ขึ้นไป แก่กัลยาณปุถุชนผู้นั้นผู้นั้น โดยนัยว่า "ตรัสบอกปฐมฌานแก่ผู้มีศีล

[1] ฉ. วิจิตฺเรหิ วินยนูปาเยหิ.

หมดจด, ตรัสบอกทุติยฌานแก่ผู้ได้ปฐมฌาน" ดังนี้เป็นต้น. แม้ในคำนี้ว่า แก่พระอริยบุคคลมีพระโสดาบันเป็นต้น ก็มีนัยนี้แหละ.

"ทนฺเตปิ ทเมติเยวา"ติ อิทํ ปุพฺเพ "สพฺเพน สพฺพํ หมฺถมนุปคตา ปุริสทมฺมา"ติ วุตฺตตฺติ[๑] กตฺวา วุตฺตํ. เย ปน วิปฺปกตทมฺมภาวา สพฺพถา ทเมตพฺพตํ นาติวตฺตา, เต สนฺธาย "ทนฺเตปิ ทเมติเยวา"ติ วุตฺตํ. เตปิ หิ ปุริสทมฺมา เอวาติ,[๒] ยโต เน สตฺถา ทเมติ.

ท่านกล่าวคำว่า "ก็ชื่อว่าทรงฝึกบุคคล แม้ที่เป็นผู้ฝึกแล้วทีเดียว" ดังนี้ นี้ไว้ในตอนต้น เพราะทำอธิบายว่า 'บุคคลผู้เข้าถึงการฝึกมาตามลำดับ ชื่อว่า ปุริสทัมมะทั้งนั้น โดยประการทั้งปวง" ดังนี้. ก็บุคคลเหล่าใด เพราะได้ทำความเป็นคนควรฝึกไว้ โดยประการต่าง ๆ จึงไม่ล่วงพ้นความเป็นคนควรฝึกโดยประการทั้งปวง, ท่านอาจารย์หมายเอาบุคคลเหล่านั้น กล่าวว่า "ก็ชื่อว่าทรงฝึกบุคคลแม้ที่เป็นผู้ฝึกแล้วทีเดียว" ดังนี้. จริงอยู่ บุคคลแม้เหล่านั้น ก็ชื่อว่าปุริสทัมมะนั่นแหละ เพราะเหตุที่พระศาสดาก็ทรงฝึกพวกเขา.

---

๑ โป. อยํ สทฺโท น ทิสฺสติ.

๒ อยํ อิติสทฺโท อติเรโก.

อตฺถปทนฺติ อตฺถาภิพฺยญฺชนกปทํ, วากฺยนฺติ อตฺโถ. วาเกฺยน หิ อตฺถาภิพฺยตฺติ, น นามาทิปทมตฺเตน. เอกปทภาเวน จ อนญฺญสาธารโณ สตฺถุ ปุริสทมฺมสารถิภาโว ทสฺสิโต โหติ. เตนาห "ภควา หี"ติอาทิ.

คำว่า อรรถบท ได้แก่อัตถอภิพยัญชนกบท (บทที่ทำเนื้อความให้แจ่มแจ้ง), ความว่า พากย์. ด้วยว่าการทำเนื้อความให้แจ่มแจ้งมีได้ด้วยพากย์, มิใช่มีได้ด้วยเหตุสักว่า บทมีนามบทเป็นต้นเท่านั้น. ก็เป็นอันท่านอาจารย์แสดงความเป็นนายสารถีฝึกบุรุษผู้ที่ควรฝึกแห่งพระศาสดา อันไม่สาธารณะด้วยบุคคลอื่นไว้ โดยความเป็นบทเดียวกัน. เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "ก็พระผู้มีพระภาค" ดังนี้เป็นต้น.

อฏฺฐ ทิสาติ อฏฺฐ สมาปตฺติโย. ตา หิ อญฺญมญฺญสมฺพนฺธาปิ อสงฺกิณฺณภาเวน ทิสฺสนฺติ อปทิสฺสนฺตีติ ทิสา, ทิสา วิยาติ วา ทิสา. อสชฺชมานาติ น สชฺชมานา วสีภาวปฺปตฺติยา นิสฺสงฺคจารา. ธาวนฺติ ชวนวุตฺติโยคโต.

คำว่า ทิศทั้ง ๘ ได้แก่สมาบัติ ๘. จริงอยู่ สมาบัติ ๘ นั้น แม้ว่าสัมพันธ์กันและกัน ก็ชื่อว่าทิศ เพราะอรรถว่าปรากฏ คือบัณฑิตบ่งชี้ไว้ โดยความเป็นธรรมที่ไม่ปะปนกัน; อีกอย่างหนึ่งสมาบัติ ๘ ชื่อว่าทิศ เพราะอรรถว่าเป็นเหมือนทิศ. บทว่า อสชฺชมานา แปลว่าไม่ขัดข้อง คือเที่ยวไปได้ไม่ติดขัด เพราะถึงความเป็นวสี. ชื่อว่า แล่นไป เพราะประกอบในความเป็นไปแห่งชวนะ.

เอกํเยว ทิสํ ธาวติ, อตฺตโน กายํ อปริวตฺเตนฺโตติ อธิปฺปาโย. สตฺถารา ปน ทมิตา ปุริสทมฺมา เอกิริยาปเถเนว อฏฺฐ ทิสา ธาวนฺติ. เตนาห "เอกปลฺลงฺเกเนว นิสินฺนา"ติ. อฏฺฐ ทิสาติ จ นิทสฺสนมตฺตเมตํ, โลกิเยหิ อคตปุพฺพํ นิโรธสมาปตฺติทิสํ, อมตทิสญฺจ ปกฺขนฺทนฺโต.

อธิบายว่า ย่อมแล่นไปสู่ทิศหนึ่งได้เลยเทียว ยังไม่ทันได้ผลัดเปลี่ยนร่างกาย (ผลัดเปลี่ยนอิริยาบถ)ของตน. ก็บุรุษผู้ที่ควรฝึกได้ ที่พระศาสดาทรงฝึกแล้ว ย่อมแล่นไปสู่ทิศทั้ง ๘ ได้ โดยอิริยาบถเดียวเท่านั้น. เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "นั่งโดยบัลลังก์เดียวเท่านั้น" ดังนี้. ก็คำว่า ทิศทั้ง ๘ นี้ เป็นเพียงนิทัสนะเพราะยังมีการแล่นไปสู่ทิศ คือนิโรธสมาบัติ และอมตทิศ (พระนิพพาน)ที่โลกียชนทั้งหลายยังไม่เคยไป.

๑๔๐. ทิฏฺฐธมฺโม วุจฺจติ ปจฺจกฺโข อตฺตภาโว, ตตฺถ นิยุตฺโตติ ทิฏฺฐธมฺมิโก, อิธโลกตฺโถ. กมฺมกิเลสวเสน สมฺปเรตพฺพโต สมฺมา คนฺตพฺพโต, สมฺปราโย, ปรโลโก, ตตฺถ นิยุตฺโตติ สมฺปรายิโก, ปรโลกตฺโถ. ปรโม อุตฺตโม อตฺโถ ปรมตฺโถ, นิพฺพานํ.

๑๔๐. อัตภาพที่เห็นประจักษ์ เรียกว่า ทิฐธัมมะ, ประโยชน์ชื่อว่าทิฐธัมมิกะ เพราะอรรถว่า ประกอบในทิฐธัมมะนั้น ได้แก่ประโยชน์ในโลกนี้. โลกหน้าชื่อว่าสัมปรายะ เพราะอันบุคคลพึงถึงข้างหน้า คือพึงถึงโดยชอบ ด้วยอำนาจแห่งกรรมและกิเลส ประโยชน์ชื่อว่าสัมปรายิกะ เพราะอรรถว่า ประกอบในสัมปรายะ (คือในโลกหน้า) นั้น ได้แก่ประโยชน์ในโลกหน้า. ประโยชน์

อย่างยิ่ง คือสูงสุด ชื่อว่าปรมัตถะ ได้แก่พระนิพพาน.

เตหิ ทิฏฺธมฺมิกสมฺปรายิกปรมตฺเถหิ. ยถารหนฺติ ยถานุรูปํ. เตสุ อตฺเถสุ โย โย ปุคฺคโล ยํ ยํ อรหติ, ตทนุรูปํ. อนุสาสตีติ วิเนติ. ตสฺมึ ตสฺมึ อตฺเถ ปติฏฺฐาเปติ, สห อตฺเถน วตฺตตีติ สตฺโถ, ภณฺฑมูเลน วาณิชฺชาย เทสนฺตรํ คจฺฉนฺโต ชนสมุโห.

ความว่า ด้วยทิฐธัมมิกประโยชน์ สัมปรายิก-ประโยชน์ และปรมัตถประโยชน์เหล่านั้น. บทว่า ยถารหํ แปลว่าตามสมควร. ความว่า ในบรรดาประโยชน์ทั้งหลายเหล่านั้น บุคคลใด ๆ ย่อมควรซึ่งประโยชน์ใด ๆ, พระผู้มีพระภาคก็ทรงอนุศาสน์บุคคลนั้น ๆ ตามสมควรแก่ประโยชน์นั้น ๆ. คำว่า ทรงอนุศาสน์ คือทรงแนะนำ. ได้แก่ทรงให้ตั้งอยู่ในประโยชน์นั้น ๆ, หมู่ชนชื่อว่าสัตถะ เพราะอรรถว่า เป็นไปพร้อมกับประโยชน์, ได้แก่หมู่ชนผู้ไปสู่ประเทศอื่น เพื่อการค้าขายด้วยสินค้าอันเป็นทุนเดิม.

หิตูปเทสาทิวเสน ปริปาเลตพฺโพ สาสิตพฺโพ โส เอตสฺส อตฺถีติ สตฺถา, สตฺถวาโห. โส วิย ภควาติ อาห "สตฺถาติ[๑] ภควา สตฺถวาโห"ติ.

นายหมู่ ชื่อว่าสัตถา เพราะอรรถว่ามีหมู่ชนที่ชื่อว่าสัตถะนั้น อันตนพึงบริบาล คือพึงสอนโดยเกี่ยวกับชี้แนะถึงสิ่งที่เป็นประโยชน์เกื้อ-กูลเป็นต้น. พระผู้มีพระภาคทรงเป็นดุจ

---

[๑] ฉ. สตฺถา วิยาติ สตฺถา.

นายหมู่นั้น เพราะเหตุนั้นท่านจึงกล่าวว่า "พระผู้มีพระภาคทรงพระนามว่าสัตถา คือ ทรงเป็นผู้นำหมู่ดุจนายหมู่" ดังนี้.

อิทานิ ตมตฺถํ นิทฺเทสปาฬินเยน ทสฺเสตุํ "ยถา สตฺถวาโห"ติอาทิ วุตฺตํ. ตตฺถ สตฺเถติ สตฺถิเก ชเน. กํ ตาเรนฺติ เอตฺถาติ กนฺตาโร, นิรุทโก อรญฺญปฺปเทโส. รุฬฺหีวเสน อิตโรปิ อรญฺญปฺปเทโส ตถา วุจฺจติ.

บัดนี้ ท่านประสงค์แสดงความข้อนั้นตามนัยพระบาลีคัมภีร์นิเทศ จึงกล่าวว่า "นายหมู่ฉันใด" ดังนี้เป็นต้น. ในบทเหล่านั้น บทว่า สตฺเถ แปลว่าหมู่ชน. ชื่อว่าที่กันดาร เพราะอรรถว่า เป็นที่บุคคลยังน้ำให้ข้ามไป, ได้แก่สถานที่เป็นป่าปราศจากน้ำ. สถานที่อื่น แม้นอกนี้ เขาก็เรียกอย่างนั้นได้ โดยเกี่ยวกับเป็นศัพท์ที่นิยมใช้.

โจรกนฺตารนฺติ โจเรหิ อธิฏฺฐิตํ กนฺตารํ. ตถา วาฬกนฺตารํ. ทุพฺภิกฺขกนฺตารนฺติ ทุลฺลภภิกฺขกนฺตารํ. ตาเรตีติ อเขมนฺตฏฺฐานํ อติกฺกาเมติ. อุตฺตาเรตีติอาทิ อุปสคฺเคน ปทํ วฑฺเฒตฺวา วุตฺตํ. อถวา อุตฺตาเรตีติ เขมนฺตภูมึ อุปเนนฺโต ตาเรติ.

บทว่า โจรกนฺตารํ แปลว่าที่กันดารอันพวกโจรครอบครองอยู่. ชื่อว่า วาฬกนฺตารํ ก็โดยนัยเดียวกันนั้น (คือที่กันดารอันสัตว์ร้ายครอบครองอยู่). บทว่า ทุพฺภิกฺขกนฺตารํ แปลว่าที่กันดารซึ่งหาอาหารได้ยาก. คำว่า ให้ข้าม คือให้ก้าวล่วงสถานที่อันหาความเกษมมิได้. บทว่า อุตฺตาเรติ (ให้ข้ามขึ้น) เป็นต้น ท่านกล่าวเพิ่มบทไว้ด้วยคำอุปสรรค.

อีกนัยหนึ่ง บทว่า อุตฺตาเรติ ได้แก่ให้ข้าม นำเข้าไปสู่ภูมิประเทศที่เกษม.

นิตฺตาเรตีติ อเขมนฺตฏฺฐานโต นิกฺขาเมนฺโต ตาเรติ. ปตฺตาเรตีติ ปริคฺคเหตฺวา ตาเรติ, หตฺเถน ปริคฺคเหตฺวา วิย ตาเรตีติ อตฺโถ. สพฺพมฺเปตํ ตารณุตฺตารณาทิ เขมฏฺฐาเน ฐปนเมวาติ อาห "เขมนฺตภูมึ สมฺปาเปตี"ติ. สตฺเตติ เวเนยฺยสตฺเต. มหาคหณตาย, มหานตฺถตาย, ทุนฺนิตฺถรณตาย จ ชาติเยว กนฺตาโร ชาติกนฺตาโร, ตํ ชาติกนฺตารํ.

บทว่า นิตฺตาเรติ ได้แก่ให้ข้ามออกไปจากสถานที่อันหาความเกษมมิได้. บทว่า ปตฺตาเรติ ได้แก่จับให้ข้ามไป, ความว่า ให้ข้ามไปดุจใช้มือจับให้ข้ามไป. การให้ข้าม ให้ข้ามขึ้นเป็นต้นแม้ทั้งหมดนี้เป็นเพียงการให้ตั้งอยู่ในสถานที่เกษมเท่านั้น เพราะเหตุนั้นท่านจึงกล่าวว่า "ให้ถึงภูมิประเทศที่เกษม" ดังนี้. คำว่า สัตว์ ได้แก่เวไนยสัตว์. ที่กันดารคือชาติ ชื่อว่าชาติกันดาร เพราะความเป็นป่ารกใหญ่, เพราะมีความฉิบหายใหญ่ และเพราะมีการถอนออกได้ยาก, ความว่า ทรงยังให้ข้ามชาติกันดาร นั้น.

อุกฺกฏฺฐปริจฺเฉทวเสนาติ อุกฺกฏฺฐสตฺตปริจฺเฉทวเสน. เทวมนุสฺสา เอว หิ อุกฺกฏฺฐสตฺตา, น ติรจฺฉานาทโย. ภพฺพปุคฺคลปริจฺเฉทวเสนาติ สมฺมตฺตนิยาโมกฺกมนสฺส โยคฺยปุคฺคลปริจฺฉินฺทนวเสน.

บทว่า อุกฺกฏฺฐปริจฺเฉทวเสน แปลว่า ด้วยอำนาจการกำหนดเอาสัตว์ชั้นสูง. จริงอยู่ เทวดาและมนุษย์เท่านั้น ชื่อว่าสัตว์ชั้นสูง, ไม่ใช่สัตว์เดรัจฉานเป็นต้น. คำว่า เกี่ยวกับการกำหนดถึงภัพพบุคคล คือเกี่ยวกับการ

เอตนฺติ "เทวมนุสฺสานนฺ"ติ เอตํ วจนํ.

กำหนดถึงบุคคล ผู้สมควรต่อการหยั่งลงสู่สัมมัตตนิยาม (ข้อกำหนดแห่งสภาวะที่ชอบ คือพระอริยมรรคมีองค์ ๘). บทว่า เอตํ ได้แก่คำว่า "เทวมนุสฺสานํ" นี้.

ภควโตติ นิสฺสกฺกวจนํ ยถา "อุปชฺฌายโต อชฺเฌตี"ติ, ภควโต สนฺติเกติ วา อตฺโถ. อุปนิสฺสยสมฺปตฺตินฺติ ติเหตุกปฏิสนฺธิอาทิกํ มคฺคผลาธิคมสฺส พลวการณํ.

บทว่า ภควโต เป็นปัญจมีวิภัตติ(แปลว่า จากพระผู้มีพระภาค) ดุจคำว่า "อุปชฺฌายโต อชฺเฌติ" (ย่อมได้รับจากพระอุปัชฌาย์) ดังนี้ฉะนั้น, หรือมีความหมายว่าในสำนักของพระผู้มีพระภาค. คำว่า อุปนิสัยสมบัติ ได้แก่เหตุมีกำลังแห่งการบรรลุมรรคผล มีติเหตุกปฏิสนธิ (ปฏิสนธิอันมีเหตุ ๓) เป็นต้น.

คคฺครายาติ คคฺคราย นาม รญฺโญ เทวิยา, ตาย วา การิตตฺตา "คคฺครา"ติ ลทฺธนามาย. สเร นิมิตฺตํ อคฺคเหสีติ "ธมฺโม เอโส วุจฺจตี"ติ ธมฺมสญฺญาย สเร นิมิตฺตํ คณฺหิ, คณฺหนฺโต จ ปสนฺนจิตฺโต ปริสปริยนฺเต นิปชฺชิ.

คำว่า ชื่อว่าคัคครา คือที่ได้ชื่อว่าคัคครา แห่งพระมเหสีพระนามว่าพระนางคัคครา หรือว่าที่ได้ชื่อว่า "คัคครา" เพราะพระมเหสีพระนามว่าพระนางคัคคราน้ัน ทรงให้สร้างไว้. คำว่า ได้ถือเอานิมิตในพระสุรเสียง คือได้ถือเอาแล้วซึ่งนิมิตในพระสุรเสียง ด้วยความสำคัญว่าเป็นธรรมะอย่างนี้ว่า "นี่เองเรียกว่า ธรรมะ" ดังนี้,

และเมื่อถือเอาอยู่ ก็เป็นผู้มีจิตเลื่อมใส หมอบอยู่ที่ท้ายบริษัท.

สนฺนิรุมฺภิตฺวา อฏฺฐาสีติ ตสฺส สีเส ทณฺฑสฺส ฐปิตภาวํ อปสฺสนฺโต ตตฺถ ทณฺฑํ อุปฺปีเฬตฺวา อฏฺฐาสิ. มณฺฑูโกปิ ทณฺเฑ ฐปิเตปิ อุปฺปีฬิเตปิ ธมฺมคเตน ปสาเทน วิสฺสรมกโรนฺโตว กาลมกาสิ.

คำว่า ยืนกด ความว่า เมื่อไม่เห็นความที่ไม้พลองตั้งอยู่บนศีรษะของกบตัวนั้น จึงยืนกดไม้พลองอยู่ ณ ที่นั้น. แม้กบ แม้เมื่อไม้พลองตั้งอยู่ แม้กดอยู่ ก็ไม่กระทำความพลุ่งพล่านเลย จนตายไปด้วยความเลื่อมใสอันเป็นไปในพระธรรม.

เทวโลเก นิพฺพตฺตสตฺตานํ อยํ ธมฺมตา, ยา "กุโตหํ อิธ นิพฺพตฺโต, ตตฺถ กินฺนุ โข กมฺมมกาสินฺ"ติ อาวชฺชนา. ตสฺมา อตฺตโน ปุริมภวสฺส ทิฏฺฐตฺตา อาห "อเร อหมฺปิ นาม อิธ นิพฺพตฺโต"ติ. ภควโต ปาเท วนฺทิ กตญฺญุตาสมฺพนฺธิเตน[๑] เปมคารวพหุมาเนน.

ความนึกคิดว่า "เรามาจากไหน บังเกิดแล้ว ณ ที่นี้, ณ ที่เราจากมานั้น เราได้ทำกรรมอะไรไว้" ดังนี้ใด, นี้เป็นธรรมดาของสัตว์ทั้งหลายผู้บังเกิดในเทวโลก. เพราะฉะนั้น เพราะได้เห็นภพเก่าของตนแล้ว จึงได้กล่าวว่า "เอ๊ะ ชื่อว่าแม้แต่เราก็บังเกิดในที่นี้ได้" ดังนี้. เทพบุตรกราบไหว้พระบาทของพระผู้มีพระภาค ด้วยความรัก ความ

---

๑ กตญฺญุตาสํวฑฺฒิเตนาติปิ ปาโฐ, ฉ. ...สํวฑฺฒิเตน.

เคารพ และความนับถือเป็นอันมาก อันเนื่องด้วยความเป็นคนกตัญญู.

ภควา ชานนฺโตว มหาชนสฺส กมฺมผลํ, พุทฺธานุภาวํ จ ปจฺจกฺขํ กาตุกาโม "โก เม วนฺทตี"ติ คาถาย ปุจฺฉิ. ตตฺถ โกติ เทวนาคยกฺขคนฺธพฺพาทีสุ โก, กตโมติ อตฺโถ. เมติ มม. ปาทานีติ ปาเท. อิทฺธิยาติ อิมาย เอวรูปาย เทวิทฺธิยา.

พระผู้มีพระภาค เมื่อทรงทราบอยู่นั่นเทียว (แต่)ทรงประสงค์จะกระทำผลของกรรม และพระพุทธานุภาพให้ประจักษ์แก่มหาชน จึงตรัสถามด้วยพระคาถาว่า "โก เม วนฺทติ" (ใครหนอไหว้เท้าของเราอยู่) เป็นต้น. ในบาทพระคาถาเหล่านั้น คำว่า ใคร ความว่า ในบรรดาบุคคลทั้งหลายมีเทวดา นาค ยักษ์ คนธรรพ์ เป็นต้น เป็นใคร คนไหน. บทว่า เม แปลว่า ของเรา. บทว่า ปาทานิ แก้เป็นปาเท (แปลว่าเท้าทั้ง ๒). คำว่า ด้วยฤทธิ์ คือด้วยเทวฤทธิ์เห็นปานฉะนี้.

"ยสสา"ติ อิมินา เอทิเสน ปริวาเรน, ปริจฺเฉเทน[๑] จ. ชลนฺติ วิชฺโชตมาโน.

คำว่า "ด้วยยศ" คือด้วยบริวารและด้วยเขตแดน เห็นเช่นนี้ นี้. บทว่า ชลํ แปลว่า

[๑] ยสสาติ อิมินา เอทิเสน ยเสน จ ปริวาเรน จาติ สารตฺถทีปนี.

อภิกฺกนฺเตนาติ อติวิย กนฺเตน กมนีเยน สุนฺทเรน. วณฺเณนาติ ฉวิวณฺเณน สรีรวณฺณนิภาย. สพฺพา โอภาสยํ ทิสาติ สพฺพา ทสปิ ทิสา ปภาเสนฺโต, จนฺโท วิย, สุริโย วิย จ เอโกภาสํ เอกาโลกํ กโรนฺโตติ อตฺโถ.

รุ่งเรือง. คำว่า ที่น่าพอใจยิ่ง ได้แก่ที่น่าพอใจ คือที่น่าใคร่สวยงามเกินจะเปรียบได้. คำว่า ด้วยวรรณะ ได้แก่ด้วยฉวีวรรณ คือด้วยความผุดผ่องแห่งผิวกาย. คำว่า ยังทิศทั้งปวงให้สว่างไสว ความว่า ยังทิศทั้งปวงคือทั้ง ๑๐ ให้สว่าง, คือกระทำให้มีโอภาสเป็นอันเดียวกัน คือให้มีแสงสว่างเป็นอันเดียวกันดุจพระจันทร์ และดุจพระอาทิตย์.

เอวํ ปน ภควตา ปุจฺฉิโต เทวปุตฺโต อตฺตานํ ปเวเทนฺโต "มณฺฑูโกหํ ปุเร อาสินฺ"ติ คาถมาห. ตตฺถ ปุเรติ ปุริมชาติยํ. "อุทเก"ติ อิทํ ตทา อตฺตโน อุปฺปตฺติฏฺฐานทสฺสนํ. "อุทเก มณฺฑูโก"ติ เอเตน อุทฺธมายิกาทิกสฺส ถเล มณฺฑูกสฺส นิวตฺตนํ กตํ โหติ.

ส่วนเทพบุตรถูกพระผู้มีพระภาค ตรัสถามแล้วอย่างนี้ เมื่อจะประกาศตนให้ทรงทราบ จึงกล่าวคำพูดเป็นคาถาว่า "มณฺฑูโกหํ ปุเร อาสึ" ในชาติก่อน ข้าพระองค์เป็นกบ ดังนี้เป็นต้น. ในคำเหล่านั้น คำว่า ปุเร แปลว่าในชาติก่อน. คำว่า "ในน้ำ" นี้ เป็นคำแสดงสถานที่อุบัติของตนในเวลานั้น. ด้วยคำว่า "เป็นกบอยู่ในน้ำ" นี้ เป็นอันกระทำการปฏิเสธกบที่อยู่บนบกมีกบที่พองตัวได้(อึ่งอ่าง) เป็นต้น.

คาโว จรนฺติ เอตฺถาติ โคจโร, คุนฺนํ ฆาเสสนฏฺฐานํ. อิธ ปน โคจโร วิยาติ โคจโร, วาริ อุทกํ โคจโร เอตสฺสาติ <u>วาริโคจโร</u>. อุทกจารีปิ หิ โกจิ กจฺฉปาทิ อวาริโคจโรปิ โหตีติ "วาริโคจโร"ติ วิเสเสตฺวา วุตฺตํ.

ชื่อว่าโคจร เพราะอรรถว่าเป็นที่โคทั้งหลายเที่ยวไป, ได้แก่สถานที่หากินของโคทั้งหลาย. แต่ในที่นี้ชื่อว่าโคจร เพราะอรรถว่าเป็นดุจโคจร, กบนี้ ชื่อว่า<u>วาริโคจร</u> เพราะอรรถว่ามีวาริคือน้ำเป็นโคจร. ก็สัตว์บางพวกมีเต่าเป็นต้น แม้ว่าเที่ยวไปในน้ำ แต่จะเป็นอันชื่อว่ามีน้ำเป็นโคจรด้วย ก็หาไม่ (เพราะบางทีก็หากินบนบก) เพราะฉะนั้น เทพบุตรจึงกล่าวให้พิเศษไปว่า "มีน้ำเป็นโคจร" ดังนี้.

<u>ตว ธมฺมํ สุณนฺตสฺสาติ</u> พฺรหฺมสฺเรน กรวีกรุตมญฺชุนา เทเสนฺตสฺส ตว ธมฺมํ "ธมฺโม เอโส วุจฺจตี"ติ สเร นิมิตฺตคฺคาหวเสน สุณนฺตสฺส. อนาทเร เจตํ สามิวจนํ. <u>อวธิ วจฺฉปาลโกติ</u> วจฺเฉ รกฺขนฺโต โคปาลกทารโก มม สมีปํ อาคนฺตฺวา ทณฺฑโมลุพฺภ ติฏฺฐนฺโต มม สีเส ทณฺฑํ สนฺนิรุมฺภิตฺวา มํ มาเรสีติ อตฺโถ.

คำว่า <u>เมื่อฟังธรรมของพระองค์อยู่</u> คือเมื่อฟังธรรมของพระองค์ผู้แสดงอยู่ ด้วยพระสุรเสียงดุจเสียงพรหม ไพเราะดุจเสียงนกการเวกอยู่ ด้วยอำนาจการถือเอานิมิตในพระสุรเสียงว่า "นี่เอง เรียกว่าธรรมะ" ดังนี้อยู่. ก็คำว่า สุณนฺตสฺส นี้ เป็นฉัฏฐีวิภัตติในอรรถว่าอนาทร (คือให้แปลว่า เมื่อฟังอยู่). คำว่า <u>คนเลี้ยงลูกโคก็ฆ่าเอา</u> ความว่า เด็กเลี้ยงโคผู้รักษาลูกโคอยู่มาสู่

ที่ใกล้ข้าพระองค์ แล้วยื่นหย่อนไม้พลองลงไป กดไม้พลองลงบนศีรษะข้าพระองค์ ได้ทำข้าพระองค์ให้ตาย ดังนี้.

สิตํ กตฺวาติ "ตถา ปริตฺตตเรนาปิ ปุญฺญานุภาเวน เอวํ อติวิย อุฬารา โลกิยโลกุตฺตรา สมฺปตฺติโย ลพฺภนฺตี"ติ ปีติโสมนสฺสชาโต ภาสุรตรธวฬวิปฺผุรนฺต-[1] ทสนขกิรณาวลีหิ ภิยฺโยโส มตฺตาย ตํ ปเทสํ โอภาเสนฺโต สิตํ กตฺวา. ปีติโสมนสฺสวเสน หิ โส :

คำว่า กระทำความยิ้มแย้ม ความว่า พอคิดว่า "ด้วยอานุภาพแห่งบุญแม้เพียงเล็กน้อยอย่างนั้น เราก็ได้รับสมบัติทั้งที่เป็นโลกีย์ ทั้งที่เป็นโลกุตระอันประเสริฐเกินจะเปรียบอย่างนี้ได้เชียวนะ" ดังนี้แล้วก็เกิดปีติโสมนัสกระทำความยิ้มแย้ม ยังสถานที่นั้นให้สว่างไสว โดยประมาณยิ่งด้วยแนวรัศมีแห่งเล็บทั้ง ๑๐ ที่พุ่งกระจายเป็นลำแสงสีขาว. ก็ด้วยอำนาจแห่งปีติและโสมนัส เทพบุตรนั้นกล่าว ๒ คาถานี้ว่า :

"มุหุตฺตํ จิตฺตปฺปสาทสฺส
อิทฺธึ ปสฺส ยสญฺจ เม
อานุภาวํ จ เม ปสฺส
วณฺณํ ปสฺส ชุติญฺจ เม.

"ขอพระองค์ จงทอดพระเนตรดูฤทธิ์และยศของข้าพระองค์ ผู้มีจิตเลื่อมใสชั่วครู่หนึ่ง และขอจงทอดพระเนตรดูอานุภาพของข้าพระองค์ ขอจงทอด-

---

[1] สี. ภาสุรตราติธวล.... .

เย จ เต ทีฆมทฺธานํ
ธมฺมํ อสฺโสสุํ โคตม
ปตฺตา เต อจลฏฺฐานํ
ยตฺถ คนฺตฺวา น โสจเร"ติ[1]

พระเนตรดูวรรณะ และความรุ่งเรือง ของข้าพระองค์. ข้าแต่พระโคตมะก็ ตลอดกาลนานมา บุคคลเหล่าใดได้ฟัง ธรรมของพระองค์ บุคคลเหล่านั้น ถึงแล้วซึ่งฐานะอันไม่หวั่นไหว ไปใน ที่ใดแล้วย่อมไม่เศร้าโศก"

อิมา เทฺว คาถา วตฺวา ปกฺกามิ.

ดังนี้แล้วก็หลีกไป.

๑๔๑. ยํ ปน กิญฺจีติ เอตฺถ ยนฺติ อนิยมิตวจนํ. ตถา กิญฺจีติ. ปนาติ วจนาลงฺการมตฺตํ. ตสฺมา ยงฺกิญฺจีติ เญยฺยสฺส อนวเสสปริยาทานํ กตํ โหติ. ปนาติ วา วิเสสตฺถทีปนโก[2] นิปาโต.

๑๔๑. ในคำว่า ยํ ปน กิญฺจิ (สิ่งหนึ่ง สิ่งใด) นี้ บทว่า ยํ เป็นคำพูดที่ไม่กำหนด แน่นอน. บทว่า กิญฺจิ ก็อย่างนั้นเหมือนกัน. ศัพท์ว่า ปน เป็นเพียงเครื่องตกแต่งคำพูด. เพราะฉะนั้น จึงเป็นอันท่านอาจารย์กระทำ การครอบคลุมสิ่งที่ควรรู้อย่างไม่มีเหลือ ไว้ ด้วยบทว่า ยงฺกิญฺจิ. อีกอย่างหนึ่ง ศัพท์ว่า ปน เป็นศัพท์นิบาตที่แสดงอรรถว่าต่างกัน (คือให้แปลว่า ส่วน, ส่วนว่า).

---

[1] ขุ. วิ. ๒๖/๙๐.
[2] ฉ. ...ทีปโก.

เตน "สมฺมาสมฺพุทฺโธ"ติ อิมินา สงฺเขปโต, วิตฺถารโต จ สตฺถุ จตุสจฺจาภิสมฺโพโธ วุตฺโต. "พุทฺโธ"ติ ปน อิมินา ตทนุสสาปิ เญยฺยสฺส อวโพโธ. ปุริเมน วา สตฺถุ ปฏิเวธญาณานุภาโว, ปจฺฉิเมน เทสนา-ญาณานุภาโว.

เพราะเหตุนั้น ด้วยบทว่า "สมฺมาสมฺพุทฺโธ" นี้ เป็นอันท่านกล่าวถึงการตรัสรู้สัจจะ ๔ ของพระศาสดาโดยสังเขป และโดยพิสดาร. ส่วนด้วยบทว่า "พุทฺโธ" นี้ เป็นอันท่านกล่าวถึงการหยั่งรู้สิ่งที่ควรรู้ แม้อื่นจากสัจจะ ๔ นั้น. อีกอย่างหนึ่ง ด้วยบทแรก (สมฺมาสมฺพุทฺโธ) เป็นอันท่านกล่าวถึงอานุภาพแห่งปฏิเวธญาณ ของพระศาสดา, ด้วยบทหลัง (พุทฺโธ) เป็นอันท่านกล่าวถึงอานุภาพแห่งพระเทศนาญาณ.

ปีติ อุปริ วุจฺจมาโน วิเสโส โชติยติ. สพฺพโส ปฏิปกฺเขหิ วิมุจฺจตีติ วิโมกฺโข, อคฺคมคฺโค. ตสฺส อนฺโต อคฺคผลํ, ตตฺถ ภวํ ตสฺมึ ลทฺเธ ลทฺธพฺพโต วิโมกฺขนฺติกญาณํ, สพฺพญฺญุตญาเณน สทฺธึ สพฺพมฺปิ พุทฺธญาณํ. เอวํ ปวตฺโตติ เอตฺถ :

ด้วยศัพท์ว่า ปิ ท่านส่องถึงความต่างกันอันจะกล่าวต่อไป. พระอรหัตมรรค ชื่อว่าวิโมกข์ เพราะอรรถว่า หลุดพ้นจากธรรมอันเป็นปฏิปักษ์ทั้งหลายได้โดยสิ้นเชิง. พระอรหัตผลชื่อว่าที่สุดแห่งวิโมกข์นั้น, ญาณมีในที่สุดแห่งวิโมกข์นั้น ชื่อว่าวิโมกขันติกญาณ เพราะจะพึงได้ ก็ในเมื่อได้ที่สุดแห่งวิโมกข์นั้นแล้ว, ได้แก่พระพุทธญาณแม้ทั้งหมด พร้อมทั้งพระสัพพัญญุตญาณ. ในคำนี้ว่า อันเป็นไปอย่างนี้ ได้แก่นัยพระบาลีคัมภีร์นิเทศนี้ว่า :

"สพฺพญฺญุตาย พุทฺโธ, สพฺพทสฺสาวิตาย พุทฺโธ, อนญฺญเนยฺยตาย พุทฺโธ, วิสวิตาย[๑] พุทฺโธ, ขีณาสวสงฺขาเตน พุทฺโธ, นิรุปเลปสงฺขาเตน พุทฺโธ, เอกนฺตวีตราโคติ พุทฺโธ, เอกนฺตวีตโทโสติ พุทฺโธ, เอกนฺตวีตโมโหติ พุทฺโธ, เอกนฺตนิกฺกิเลโสติ พุทฺโธ, เอกายนมคฺคํ คโตติ พุทฺโธ, เอโก อนุตฺตรํ สมฺมาสมฺโพธึ อภิสมฺพุทฺโธติ พุทฺโธ, อพุทฺธิวิหตตฺตา พุทฺธิปฏิลาภา พุทฺโธ. พุทฺโธติ เนตํ นามํ มาตรา กตํ, น ปิตรา กตํ, น ภาตรา กตํ, น ภคินิยา กตํ, น มิตฺตามจฺเจหิ กตํ, น ญาติสาโลหิเตหิ กตํ, น สมณพฺราหฺมเณหิ กตํ, น เทวตาหิ กตํ, วิโมกฺขนฺติกเมตํ พุทฺธานํ ภควนฺตานํ โพธิยา มูเล สห

"ทรงพระนามว่าพุทธะ เพราะทรงเป็นผู้รู้สิ่งทั้งปวง ทรงพระนามว่าพุทธะ เพราะทรงเป็นผู้เห็นสิ่งทั้งปวง ทรงพระนามว่าพุทธะ เพราะมิได้ทรงถูกผู้อื่นแนะนำ ทรงพระนามว่าพุทธะ เพราะทรงเป็นผู้เบิกบาน ทรงพระนามว่าพุทธะ เพราะการนับว่าทรงเป็นพระขีณาสพ ทรงพระนามว่าพุทธะ เพราะการนับว่าทรงเป็นผู้ปราศจากกิเลส เครื่องทำให้แปดเปื้อน ทรงพระนามว่าพุทธะ เพราะอรรถว่า ทรงเป็นผู้ปราศจากราคะแน่นอน ทรงพระนามว่าพุทธะ เพราะอรรถว่า ทรงเป็นผู้ปราศจากโทสะแน่นอน ทรงพระนามว่าพุทธะ เพราะอรรถว่า ทรงเป็นผู้ปราศจากโมหะแน่นอน ทรงพระนามว่าพุทธะ เพราะอรรถว่า ทรงเป็นผู้ไม่มีกิเลสแน่นอน

---

[๑] วิกสิตายาติปิ ทิสฺสติ.

สพฺพญฺญุตญาณสฺส ปฏิลาภา สจฺฉิกา ปญฺญตฺติ ยทิทํ พุทฺโธ"ติ[๑] :

ทรงพระนามว่าพุทธะ เพราะอรรถว่าเสด็จไปสู่มรรค อันเป็นทางสายเดียว ทรงพระนามว่าพุทธะ เพราะอรรถว่าทรงเป็นผู้เดียวที่ตรัสรู้ยิ่ง ซึ่งพระ-สัมมาสัมโพธิอันยอดเยี่ยม ทรงพระนามว่าพุทธะ เพราะทรงได้มาซึ่งพุทธิ (ความรู้) เพราะทรงกำจัดความไม่รู้ได้แล้ว. คำว่า พุทธะ นี้ไม่ใช่ชื่อที่มารดาแต่งตั้ง ไม่ใช่ชื่อที่บิดาแต่งตั้ง ไม่ใช่ชื่อที่พี่น้องชายแต่งตั้ง ไม่ใช่ชื่อที่พี่น้องหญิงแต่งตั้ง ไม่ใช่ชื่อที่มิตรคนสนิทแต่งตั้ง ไม่ใช่ชื่อที่พวกญาติสาโลหิตแต่งตั้ง ไม่ใช่ชื่อที่พวกสมณะและพราหมณ์แต่งตั้ง ไม่ใช่ชื่อที่พวกเทวดาแต่งตั้ง แต่คำว่า พุทธะ นี้ มีในที่สุดแห่งวิโมกข์ เป็นสัจฉิกาบัญญัติ (ชื่อที่มีเพราะการกระทำให้แจ้งเป็นเหตุ) พร้อมกับการ

---

๑ ขุ. มหา. ๒๙/๕๖๐.

ได้มาซึ่งพระสัพพัญญุตญาณ ที่โคนโพธิพฤกษ์แห่งพระผู้มีพระภาคพุทธเจ้าทั้งหลาย".

อยํ นิทฺเทสปาฬินโย.

ดังนี้.

ยสฺมา เจตฺถ ตสฺสา ปฏิสมฺภิทาปาฬิยา เภโท นตฺถิ, ตสฺมา ทฺวีสุ เอเกนาปิ อตฺถสิทฺธีติ ทสฺสนตฺถํ "ปฏิสมฺภิทานโย วา"ติ อนิยมฏฺโฐ วา-สทฺโท วุตฺโต.

อนึ่งในความข้อนี้ เพราะเหตุที่พระบาลีคัมภีร์นิเทศนั้น ไม่มีความแตกต่างกับพระบาลีคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค ฉะนั้น เพื่อแสดงว่าในนัยแห่งพระบาลีคัมภีร์ทั้ง ๒ ความสำเร็จประโยชน์ย่อมมีได้ แม้โดยนัยแห่งพระบาลีคัมภีร์เดียว ดังนี้ ท่านอาจารย์จึงกล่าว วา ศัพท์ ซึ่งมีอรรถว่าไม่กำหนดแน่นอนว่า "ปฏิสมฺภิทานโย วา" ดังนี้.

ตตฺถ ยถา โลเก อวคนฺตา "อวคโต"ติ วุจฺจติ, เอวํ พุชฺฌิตา สจฺจานีติ พุทฺโธ สุทฺธกตฺตุวเสน. ยถา ปณฺณโสสา วาตา "ปณฺณสุสา"ติ วุจฺจนฺติ, เอวํ โพเธตา ปชายาติ พุทฺโธ เหตุกตฺตุวเสน, เหตุอตฺโถ เจตฺถ อนฺโต นีโต.

ในคำเหล่านั้น มีอรรถาธิบายว่า เปรียบเหมือนในทางโลก คนที่ลงไป เขาเรียกว่า "อวคโต" ฉันใด, ก็ขนานพระนามพระผู้มีพระภาค ด้วยอำนาจคำพูดเป็นสุทธกัตตุสาธนะว่า พุทธะ เพราะอรรถว่า ทรงเป็นผู้ตรัสรู้สัจจะทั้งหลาย ฉันนั้น. เปรียบ–

เหมือนว่า ลมที่ทำใบไม้ให้เหี่ยวแห้ง เขาเรียกกันว่า "ปณฺณสุสา" ฉันใด, ก็ขนานพระนามพระผู้มีพระภาค ด้วยคำพูดเป็นเหตุกัตตุสาธนะว่า พุทธะ เพราะอรรถว่าทรงเป็นผู้โปรดหมู่สัตว์ให้ตรัสรู้ ฉันนั้น, ท่านนำอรรถว่าเหตุไปภายในในคำว่า พุทธะ นี้.

สพฺพญฺญุตาย พุทฺโธติ สพฺพธมฺมพุชฺฌน-สมตฺถาย พุทฺธิยา พุทฺโธติ อตฺโถ. สพฺพทสฺสาวิตาย พุทฺโธติ สพฺพธมฺมานํ[๑] ญาณจกฺขุนา ทิฏฺฐตฺตา พุทฺโธติ อตฺโถ.[๑] อนญฺญเนยฺยตาย พุทฺโธติ อญฺเญน อโพธิโต[๒] สยเมว พุทฺธตฺตา พุทฺโธติ อตฺโถ.

คำว่า ทรงพระนามว่าพุทธะ เพราะทรงเป็นผู้รู้สิ่งทั้งปวง ความว่า ทรงพระนามว่าพุทธะ เพราะทรงมีความรู้ที่สามารถรู้ธรรมทั้งปวง. คำว่า ทรงพระนามว่าพุทธะ เพราะทรงเป็นผู้เห็นสิ่งทั้งปวง ความว่า ทรงพระนามว่าพุทธะ เพราะทรงเห็นธรรมทั้งปวงด้วยพระญาณจักษุ. คำว่า ทรงพระนามว่าพุทธะ เพราะมิได้ทรงถูกผู้อื่นแนะนำ ความว่า ทรงพระนามว่าพุทธะ เพราะตรัสรู้เองทีเดียว มิได้ถูกผู้อื่นทำให้ตรัสรู้.

๑-๑ ก. สพฺพธมฺมโพธนสมตฺถาย พุทฺธิยา พุทฺโธติ อตฺโถ.
๒ ฉ. อโพธิโต.

วิสวิตายาติ[๑] นานาคุณวิสวนโต[๑] ปทุมมิว วิกสนฏฺเฐน พุทฺโธติ อตฺโถ. ขีณาสว-สงฺขาเตน พุทฺโธติ เอวมาทีหิ ฉหิ ปเทหิ นิทฺทกฺขยวิพุทฺโธ ปุริโส วิย สพฺพกิเลส-นิทฺทกฺขยวิพุทฺธตฺตา พุทฺโธติ วุตฺตํ โหติ. เอกายนมคฺคํ คโตติ พุทฺโธติ คมนตฺถานํ พุทฺธิอตฺถตาย พุทฺธิอตฺถานมฺปิ คมนตฺถตา ลพฺภตีติ เอกายนมคฺคํ คตตฺตา พุทฺโธติ วุจฺจตีติ อตฺโถ.

คำว่า (ทรงพระนามว่าพุทธะ) เพราะทรงเป็นผู้เบิกบาน ความว่า ทรงพระนามว่าพุทธะ เพราะอรรถว่า ทรงเบิกบานดุจดอกปทุม เพราะทรงมีความเบิกบานด้วยพระคุณต่าง ๆ. ด้วย ๖ บท มีคำว่า ทรงพระนามว่าพุทธะ เพราะการนับว่าทรงเป็นพระขีณาสพ อย่างนี้เป็นต้น เป็นอันท่านอธิบายว่าทรงพระนามว่า พุทธะ เพราะทรงเป็นผู้ตื่น เพราะสิ้นความหลับคือกิเลสทั้งปวงดุจบุรุษผู้ตื่นเพราะสิ้นความหลับฉะนั้น. คำว่า ทรงพระนามว่าพุทธะ เพราะอรรถว่าเสด็จไปถึงมรรคอันเป็นทางสายเดียว ความว่า เพราะศัพท์ที่มีอรรถว่าไป ย่อมได้อรรถว่า รู้ แม้ศัพท์ที่มีอรรถว่า รู้ ก็ย่อมได้อรรถว่า ไป เพราะเหตุนั้น จึงมีความหมายว่า บัณฑิตขนานพระนามว่าพุทธะ เพราะภาวะที่เสด็จไปถึงซึ่งมรรคอันเป็นทางสายเดียว.

๑-๑ ฉ. วิสวิตาย พุทฺโธติ นานาคุณวิสวนโต.

เอโก อนุตฺตรํ สมฺมาสมฺโพธึ อภิสมฺพุทฺโธติ พุทฺโธ น ปเรหิ พุทฺธตฺตา พุทฺโธ, อถ โข สยเมว อนุตฺตรํ สมฺมาสมฺโพธึ อภิสมฺพุทฺธตฺตา พุทฺโธติ อตฺโถ. อพุทฺธิวิหตตฺตา พุทฺธิปฏิลาภา พุทฺโธติ พุทฺธิ พุทฺธํ (๑) โพโธติ อนตฺถนฺตรํ.

คำว่า ทรงพระนามว่าพุทธะ เพราะอรรถว่า ทรงเป็นผู้เดียวที่ตรัสรู้ยิ่ง ซึ่งพระสัมมาสัมโพธิอันยอดเยี่ยม ความว่า พระผู้มีพระภาคทรงพระนามว่าพุทธะ เพราะตรัสรู้โดยผู้อื่นก็หาไม่, แต่ทว่าทรงพระนามว่าพุทธะ เพราะตรัสรู้โดยชอบยิ่งซึ่งพระสัมมาสัมโพธิอันยอดเยี่ยมโดยพระองค์เองทีเดียว. คำว่า ทรงพระนามว่าพุทธะ เพราะทรงได้มาซึ่งพุทธิ (ความรู้) เพราะทรงกำจัดความไม่รู้ได้แล้ว ความว่า คำว่า พุทธิ พุทธํ โพธิ โพโธ มิได้มีอรรถเป็นอื่น (คือมีอรรถเป็นอย่างเดียวกัน).

ตตฺถ ยถา รตฺตคุณโยคโต รตฺโต ปโฏ, เอวํ พุทฺธคุณโยคโต พุทฺโธติ ญาปนตฺถํ วุตฺตํ. ตโต ปรํ พุทฺโธติ เนตํ นามนฺติอาทิ อตฺถานุคตายํ ปณฺณตฺตีติ โพธนตฺถํ วุตฺตนฺติ เอวเมตฺถ อิมินาปิ อิมินาปิ การเณน ภควา พุทฺโธติ เวทิตพฺพํ.

ในบทเหล่านั้น ท่านกล่าวไว้เพื่อให้ทราบว่า ทรงพระนามว่าพุทธะ เพราะทรงประกอบด้วยพระพุทธคุณ ดุจผ้าที่ชื่อว่าผ้าแดง เพราะประกอบด้วยคุณคือสีแดงฉะนั้น. ต่อจากนั้นไป บทว่า คำว่าพุทธะนี้ ไม่ใช่ชื่อที่มารดาแต่งตั้ง เป็นต้น ท่านกล่าวไว้เพื่อให้ทราบว่า นี้เป็น

---

๑ สารตฺถทีปนิยํ วินยฏีกายํ เอตฺถนฺตเร โพธีติ ทิสฺสติ, ๑/๔๕๗.

บัญญัติที่เป็นไปคล้อยตามสภาวะ จึงพึงทราบว่าพระผู้มีพระภาค ทรงพระนามว่าพุทธะ เพราะเหตุแม้นี้ แม้นี้ ในบรรดาเหตุทั้งหลายเหล่านี้ ตามประการที่กล่าวมาแล้วอย่างนี้.

๑๔๒. อสฺสาติ ภควโต. คุณวิสิฏฺฐสพฺพสตฺตุตฺตมครุคารวาธิวจนนฺติ สพฺเพหิ สีลาทิคุเณหิ วิสิฏฺฐสฺส ตโต เอว สพฺพสตฺเตหิ อุตฺตมสฺส ครุโน คารววเสน วุตฺตวจนมิทํ[๑] ภควาติ.

๑๔๒. บทว่า อสฺส ได้แก่พระผู้มีพระภาค. คำว่า เป็นคำร้องเรียกพระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น ผู้วิเศษด้วยคุณทั้งหลาย ผู้เป็นครู สูงสุดกว่าสัตว์ทั้งหลาย ด้วยอำนาจความเคารพ ความว่า คำว่า ภควา นี้ เป็นคำที่ร้องเรียกพระผู้มีพระภาค ผู้วิเศษด้วยคุณมีศีลเป็นต้นทั้งปวง ซึ่งเพราะเหตุนั้นนั่นเอง จึงทรงเป็นครูผู้สูงสุดกว่าสัตว์ทั้งปวงด้วยอำนาจความเคารพ.

ตถา หิ โลกนาโถ อปริมิตนิรุปมปฺปภาวสีลาทิคุณวิเสสสมงฺคิตาย สพฺพานตฺถปริหารปุพฺพงฺคมาย นิรวเสสหิตสุขวิธานตปฺปราย นิรติสยาย ปโยคสมฺปตฺติยา สเทวมนุสฺสาย

จริงอย่างนั้น พระผู้ทรงเป็นที่พึ่งของโลกทรงเป็นฐานะควรเคารพอย่างสูงสุดของสัตว์ทั้งหลาย ซึ่งหาประมาณมิได้ในโลกธาตุทั้งหลายอันหาประมาณมิได้ เพราะความ

---

[๑] สี. วุจฺจมานวจนมิทํ.

ปชาย, อจฺจนฺตุปการิตาย จ อปริมาณาสุ โลกธาตูสุ อปริมาณานํ สตฺตานํ อุตฺตมคารวฏฺฐานนฺติ.

ที่ทรงเป็นผู้พร้อมเพรียงด้วยคุณวิเศษ มีศีลเป็นต้น ซึ่งมีอานุภาพอันประมาณมิได้ อุปมามิได้ และเพราะความที่ทรงเป็นผู้มีอุปการะอย่างเหลือเกิน แก่หมู่สัตว์พร้อมทั้งเทวดาและมนุษย์ ด้วยพระปโยคสมบัติ (ความถึงพร้อมแห่งความเพียร) อันเลิศล้ำที่เริ่มต้นด้วยการให้หลีกเลี่ยงสิ่งที่เป็นอนัตถะ (ความฉิบหาย)ทั้งปวง มุ่งแต่จะจัดแจงประโยชน์สุขไว้เบื้องหน้าอย่างไม่มีเหลือแล.

ภควาติ วจนํ เสฏฺฐนฺติ เสฏฺฐวาจกํ วจนํ เสฏฺฐคุณสหจรณโต "เสฏฺฐนฺ"ติ วุตฺตํ. อถวา วุจฺจตีติ วจนํ, อตฺโถ. ตสฺมา โย "ภควา"ติ วจเนน วจนีโย อตฺโถ, โส เสฏฺโฐติ อตฺโถ. ภควาติ วจนมุตฺตมนฺติ เอตฺถาปิ เอเสว นโย. คารวยุตฺโตติ ครุภาวยุตฺโต ครุคุณโยคโต, ครุกรณํ วา สาติสยํ อรหตีติ คารวยุตฺโต, คารววาโหติ อตฺโถ.

คำว่า คำว่า ภควา เป็นคำประเสริฐ คือเป็นคำร้องเรียกบุคคลผู้ประเสริฐ อธิบายว่า "เป็นคำที่ประเสริฐ" เพราะเที่ยวไปพร้อมกับพระคุณอันประเสริฐ. อีกนัยหนึ่ง ความหมายชื่อว่าวจนํ เพราะอรรถว่าถูกกล่าวถึง. เพราะฉะนั้นจึงมีความหมายว่า ความหมายที่พึงกล่าวถึงด้วยคำว่า "ภควา" อันใด, ความหมายนั้นประเสริฐดังนี้. แม้ในคำว่า คำว่า ภควา เป็นคำสูงสุด นี้ ก็มีนัยนี้แหละ. บทว่า คารวยุตฺโต แปลว่าประกอบ

ด้วยความเป็นครู คือประกอบด้วยคุณแห่งครู, อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า คารวยุตฺโต เพราะอรรถว่าควรเป็นอย่างดียิ่ง ซึ่งภาวะที่กระทำความเป็นครู จึงมีความหมายว่าคารวารโห.

คุณวิเสสเหตุกํ "ภควา"ติ อิทํ ภควโต นามนฺติ สงฺเขปโต วุตฺตมตฺถํ วิตฺถารโต วิภชิตุกาโม นามํเยว ตาว อตฺถุทฺธารวเสน ทสฺเสนฺโต "<u>จตุพฺพิธํ วา นามนฺ</u>"ติ อาทิมาห. ตตฺถ <u>อาวตฺถิกนฺติ</u> อวตฺถาย วิทิตํ ตนฺตํ อวตฺถํ อุปาทาย ปญฺญตฺตํ โวหริตํ.

ท่านอาจารย์ ผู้ประสงค์จำแนกเนื้อความที่กล่าวไว้โดยสังเขปว่า คำว่า "ภควา" นี้ เป็นพระนามของพระผู้มีพระภาค ซึ่งมีพระคุณวิเศษเป็นเหตุ ดังนี้ โดยพิสดาร เมื่อจะแสดงพระนามนั่นแหละ ด้วยอำนาจการขยายอรรถก่อน จึงกล่าวว่า "<u>อีกนัยหนึ่ง นามมี ๔ อย่าง</u>" ดังนี้เป็นต้น. ในนามทั้ง ๔ นั้น คำว่า <u>อาวัตถิกนาม</u> ได้แก่นามที่รู้กันด้วยเครื่องกำหนด คือนามที่เขาอาศัยเครื่องกำหนดนั้น ๆ บัญญัติ ร้องเรียกกัน.

ตถา <u>ลิงฺคิกํ</u> เตน เตน ลิงฺเคน โวหริตํ. <u>เนมิตฺติกนฺติ</u> นิมิตฺตโต อาคตํ. <u>อธิจฺจ-สมุปฺปนฺนนฺติ</u> ยทิจฺฉาย ปวตฺตํ, ยทิจฺฉาย อาคตํ <u>ยทิจฺฉกํ</u>. ปรเมน <u>อาทิ</u>-สทฺเทน พาโล, ยุวา, วุฑฺโฒติ เอวมาทึ สงฺคณฺหาติ,

ชื่อว่า<u>ลิงคิกนาม</u> ก็อย่างนั้น ได้แก่นามที่ร้องเรียกด้วยลิงคะ (เครื่องหมาย) นั้น ๆ. คำว่า <u>เนมิตติกนาม</u> ได้แก่นามที่มาโดยนิมิต (คุณธรรมที่เป็นเหตุ). คำว่า <u>อธิจจ-สมุปปันนนาม</u> ได้แก่นามที่เป็นไปตามความ

ทุติเยน มุณฺฑี, ชฏีติเอวมาทึ, ตติเยน พหุสฺสุโต, ธมฺมกถิโก, ฌายีติ เอวมาทึ, จตุตฺเถน อฌมริสนํ[๑] ปาวจนนฺติ เอวมาทึ สงฺคณฺหาติ.

ปรารถนา คือมาตามความปรารถนา ตั้งตามความปรารถนา. ด้วย อาทิ ศัพท์(ที่แปลว่าเป็นต้น) ศัพท์แรก(...พลิพทฺโทติ เอวมาทิ) สงเคราะห์เอานามมีอย่างนี้ว่า พาโล(เด็ก) ยุวา (คนหนุ่มสาว) วุฑฺโฒ (คนแก่) เป็นต้น, ด้วย อาทิ ศัพท์ที่ ๒ (...ภรีติ เอวมาทิ) สงเคราะห์เอานามมีอย่างนี้ว่า มุณฺฑี (คนมีการโกน ใช้เรียกคนหัวโล้น) ชฏี (คนมีชฎา ใช้เรียกฤาษี) เป็นต้น, ด้วย อาทิ ศัพท์ที่ ๓ (...ฉฬภิญฺโญติ เอวมาทิ) สงเคราะห์เอานามมีอย่างนี้ว่า พหุสฺสุโต (ผู้สดับมาก) ธมฺมกถิโก (พระธรรมกถึก) ฌายี (ผู้มีฌาน) เป็นต้น, ด้วย อาทิ ศัพท์ที่ ๔ (...ธนวฑฺฒโกติ เอวมาทิ) สงเคราะห์เอานามมีอย่างนี้ว่า อฌมริสนํ ปาวจนํ (ถ้อยคำอันเป็นประธาน อันมีการแสดงถึงทุกข์) เป็นต้น.

---

[๑] ม. อฌปทีปนํ : อฌมริสนนฺติ ปนิทํ ยุตฺตตรํ ภเวยฺย อฌมรุษณนฺติ สกฺกฏภาสานุโลมโต.

"เนมิตฺติกนฺ"ติ วุตฺตมตฺถํ พฺยติเรกวเสน ปติฏฺฐาเปตุํ "น มหามายายา"ติอาทิ วุตฺตํ. "วิโมกฺขนฺติกนฺ"ติ อิมินา อิทํ นามํ อริยาย ชาติยา ชาตกฺขเณเยว ชาตนฺติ ทสฺเสติ. ยทิ วิโมกฺขนฺติกํ, อถ กสฺมา อญฺเญหิ ขีณาสเวหิ อสาธารณนฺติ อาห "สห สพฺพญฺญุตญาณสฺส ปฏิลาภา"ติ.

ท่านอาจารย์ประสงค์จะยืนยันอรรถที่ได้กล่าวแล้วว่า (ส่วนพระนามว่าภควา นี้) "เป็นเนมิตติกนาม" ดังนี้ ด้วยสามารถแห่งคำปฏิเสธ จึงกล่าวว่า "ไม่ใช่พระนามที่พระนางมหามายาทรงตั้ง" ดังนี้เป็นต้น. ด้วยคำว่า "มีในที่สุดแห่งวิโมกข์" นี้ ท่านแสดงว่าพระนามนี้เกิด ในขณะที่ชาติอริยะเกิดนั่นเอง. ท่านอาจารย์ทำไว้ในใจว่า ถ้าหากว่า เป็นชื่อมีในที่สุดแห่งวิโมกข์ไซร้, เมื่อเป็นเช่นนี้ เพราะเหตุไรจึงเป็นชื่อที่ไม่สาธารณะด้วยพระขีณาสพเหล่าอื่นเล่า ดังนี้ จึงกล่าวว่า "พร้อมกับการได้มาซึ่งพระ-สัพพัญญุตญาณ" ดังนี้.

พุทฺธานํ หิ อรหตฺตผลํ นิปฺปชฺชมานํ สพฺพญฺญุตญาณาทีหิ สพฺเพหิ พุทฺธคุเณหิ สทฺธึเยว นิปฺปชฺชติ. เตน วุตฺตํ "วิโมกฺขนฺติกนฺ"ติ. สจฺฉิกา ปญฺญตฺตีติ สพฺพธมฺมานํ สจฺฉิกิริยานิมิตฺตา ปญฺญตฺติ. อถวา สจฺฉิกา ปญฺญตฺตีติ ปจฺจกฺขสิทฺธา ปญฺญตฺติ.

จริงอยู่ พระอรหัตผล (อันได้ชื่อว่า ที่สุดแห่งวิโมกข์) ของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย เมื่อจะสำเร็จ ย่อมสำเร็จพร้อมกับพระพุทธคุณทั้งปวง มีพระสัพพัญญุตญาณเป็นต้นทีเดียว. เพราะเหตุนั้นท่านจึงกล่าวว่า (พระนามว่าภควา นี้) "มีในที่สุดแห่งวิโมกข์" ดังนี้. คำว่า เป็นสัจฉิกาบัญญัติ คือเป็นบัญญัติที่มีการ

กระทำให้แจ้ง ซึ่งธรรมทั้งปวงเป็นเหตุ. อีกนัยหนึ่งคำว่า <u>เป็นสัจฉิกาบัญญัติ</u> ได้แก่ เป็นบัญญัติที่สำเร็จแล้วโดยประจักษ์.

ยํคุณนิมิตฺตา หิ สา, เต สตฺถุ ปจฺจกฺขภูตาติ คุณา วิย สาปิ สจฺฉิกตา เอว นาม โหติ, น ปเรสํ โวหารมตฺเตนาติ อธิปฺปาโย.

จริงอยู่ บัญญัตินั้นมีพระคุณเหล่าใดเป็นเหตุ, พระคุณเหล่านั้น เป็นสิ่งที่พระศาสดาทรงเห็นประจักษ์ เพราะเหตุนั้น แม้บัญญัตินั้นก็ชื่อว่าเป็นอันทรงกระทำให้แจ้ง เช่นเดียวกับคุณทั้งหลายนั่นเทียว, อธิบายว่าไม่ใช่เป็นบัญญัติโดยสักว่าเป็นชื่อที่ร้องเรียกสำหรับคนอื่น.

๑๔๓. <u>วทนฺตีติ</u> มหาเถรสฺส ครุภาวโต พหุวจเนนาห, สงฺคีติกาเรหิ วา กตมนุวาทํ สนฺธาย. อิสฺสริยาทิเภโท ภโค อสฺส อตฺถีติ <u>ภคี</u>. <u>อภาสิ</u> <u>ภคฺคนฺติ</u> ราคาทิปาปธมฺมํ ภคฺคํ อกาสิ, ภควาติ อตฺโถ. <u>พหูหิ ญาเยหีติ</u> กายภาวนาทิเกหิ อเนเกหิ ภาวนากฺกเมหิ. <u>สุภาวิตตฺตโนติ</u> สมฺมเทว ภาวิตสภาวสฺส. ปจฺจตฺเต เจตํ สามิวจนํ.

๑๔๓. ท่านอาจารย์กล่าวไว้ด้วยคำอันเป็นพหุวจนะว่า <u>วทนฺติ</u> (จึงกล่าว) เพราะมีความเคารพต่อพระมหาเถระ, หรือกล่าวหมายเอาอนุวาทที่พระสังคีติกาจารย์ทั้งหลายได้แต่งไว้. ชื่อว่า <u>ทรงเป็นภคี</u> เพราะอรรถว่า ทรงมีภคะอันมีประเภทเป็นพระ–อิสสริยะเป็นต้น. คำว่า <u>ทรงได้กระทำภัคคะ</u> ความว่า ทรงกระทำธรรมอันเป็นบาปมีราคะเป็นต้นให้หักทำลาย จึงทรงพระนามว่าภควา. คำว่า <u>โดยญายธรรมทั้งหลายเป็นอันมาก</u>

คือโดยลำดับภาวนามีกายภาวนาเป็นต้น เป็นอันมาก. คำว่า เป็นสุภาวิตัตตนะ คือเป็นผู้มีตนอันได้อบรมแล้ว เป็นสภาวะโดยชอบนั่นเทียว. ก็คำว่าสุภาวิตตฺตโน นี้ เป็นฉัฏฐีวิภัตติในอรรถแห่งปฐมาวิภัตติ.

นิทฺเทเส วุตฺตนเยเนวาติ เอตฺถายํ นิทฺเทสนโย :

ในคำว่า ตามนัยที่ท่านกล่าวไว้ในคัมภีร์นิเทศนั่นเทียว นี้ ต่อไปนี้เป็นนัยในคัมภีร์นิเทศ :

"ภควาติ คารวาธิวจนเมตํ. อปิจ ภคฺคราโคติ ภควา, ภคฺคโทโสติ ภควา, ภคฺคโมโหติ ภควา, ภคฺคมาโนติ ภควา, ภคฺคทิฏฺฐีติ ภควา, ภคฺคกณฺฏโกติ[๑] ภควา, ภคฺคกิเลโสติ ภควา, ภชิ วิภชิ ปวิภชิ ธมฺมรตนนฺติ ภควา, ภวานํ อนฺตกโรตีติ ภควา, ภาวิตกาโย ภาวิตสีโล ภาวิตจิตฺโต ภาวิตปญฺโญติ ภควา,

"คำว่า ภควา นี้ เป็นคำร้องเรียกด้วยอำนาจความเคารพ. อีกนัยหนึ่ง ทรงพระนามว่า ภควา เพราะอรรถว่า ทรงเป็นผู้หักทำลายราคะ ทรงพระนามว่าภควา เพราะอรรถว่า ทรงเป็นผู้หักทำลายโทสะ ทรงพระนามว่าภควา เพราะอรรถว่าทรงเป็นผู้หักทำลายโมหะ ทรงพระนามว่าภควา เพราะอรรถว่าทรงเป็นผู้หักทำลายมานะ ทรงพระนามว่าภควา

---

[๑] ฉ. ภคฺคตณฺโหติ.

เพราะอรรถว่าเป็นผู้หักทำลายทิฐิ ทรงพระนามว่าภควา เพราะอรรถว่าทรงเป็นผู้หักทำลายเสี้ยนหนาม ทรงพระนามว่าภควา เพราะอรรถว่าทรงเป็นผู้หักทำลายกิเลส ทรงพระนามว่าภควา เพราะอรรถว่าทรงเป็นภชิ คือแบ่งปัน แบ่งปันเป็นส่วน ๆ แบ่งปันไปโดยประการต่าง ๆ ซึ่งพระธรรมรัตนะ ทรงพระนามว่าภควา เพราะอรรถว่าทรงกระทำที่สุดแห่งภพทั้งหลาย ทรงพระนามว่าภควา เพราะอรรถว่า ทรงเป็นผู้อบรมกาย อบรมศีล อบรมจิต อบรมปัญญา,

ภชิ วา ภควา อรญฺญวนปตฺถานิ ปนฺตานิ เสนาสนานิ อปฺปสทฺทานิ อปฺปนิคฺโฆสานิ วิชนวาตานิ มนุสฺสราหเสยฺยกานิ ปฏิสลฺลานสารุปฺปานีติ ภควา, ภาคี วา ภควา จีวรปิณฺฑปาตเสนาสนคิลานปจฺจยเภสชฺชปริกฺขารานนฺติ ภควา,

อีกอย่างหนึ่ง พระผู้มีพระภาคทรงเป็นภชิ คือผู้เสพเสนาสนะอันสงัดคือป่าป่าชัฏ ซึ่งปราศจากเสียงพูดคุย ปราศจากเสียงอึกทึก เว้นจากชนสัญจร เป็นสถานที่อยู่ที่เร้นลับสำหรับคนทั้งหลาย เหมาะสมต่อความหลีกเร้น เพราะเหตุนั้น จึงทรงพระนามว่า

ภควา, อีกอย่างหนึ่งพระผู้มีพระภาคทรงเป็นภาคี คือผู้มีส่วนแห่งจีวร บิณฑบาต เสนาสนะ และบริขารคือยาอันเป็นปัจจัยสำหรับคนไข้ เพราะเหตุนั้น จึงทรงพระนามว่าภควา,

ภาคี วา ภควา อตฺถรสสฺส ธมฺมรสสฺส วิมุตฺติรสสฺส อธิสีลสฺส อธิจิตฺตสฺส อธิปญฺญายาติ ภควา, ภาคี วา ภควา จตุนฺนํ ฌานานํ จตุนฺนํ อปฺปมญฺญานํ จตุนฺนํ อรูปสมาปตฺตีนนฺติ ภควา, ภาคี วา ภควา อฏฺฐนฺนํ วิโมกฺขานํ อฏฺฐนฺนํ อภิภายตนานํ นวนฺนํ อนุปุพฺพวิหารสมาปตฺตีนนฺติ ภควา,

อีกอย่างหนึ่ง พระผู้มีพระภาคทรงเป็นภาคี คือผู้มีการคบหาเป็นปกติกะอรรถรส ธรรมรส วิมุตติรส อธิศีล อธิจิต อธิปัญญา เพราะเหตุนั้น จึงทรงพระนามว่าภควา, อีกอย่างหนึ่ง พระผู้มีพระภาคทรงเป็นภาคี คือผู้มีการคบหาเป็นปกติกะฌาน ๔ อัปปมัญญา ๔ อรูปสมาบัติ ๔ เพราะเหตุนั้น จึงทรงพระนามว่าภควา อีกอย่างหนึ่ง พระผู้มีพระภาคทรงเป็นภาคี คือผู้มีการคบหาเป็นปกติกะวิโมกข์ ๘ (วิโมกข์ ๘ ที่น้อมไปในอารมณ์ที่ได้ตรัสไว้โดยนัยว่า "ผู้มีรูปย่อมเห็นรูปทั้งหลาย" เป็นต้น)

อภิภายตนะ ๘ (ฌาน ๘ ที่ครอบงำอายตนะได้แล้ว) อนุปุพพวิหารสมาบัติ ๙ (สมาบัติที่พึงเข้าตามลำดับ ๙ อย่าง คือรูปฌาน ๔ อรูปฌาน ๔ นิโรธสมาบัติ ๑) เพราะเหตุนั้น จึงทรงพระนามว่าภควา,

ภาคี วา ภควา ทสนฺนํ สญฺญาภาวนานํ ทสนฺนํ กสิณสมาปตฺตีนํ อานาปานสติสมาธิสฺส อสุภสมาปตฺติยาติ ภควา, ภาคี วา ภควา จตุนฺนํ สติปฏฺฐานานํ จตุนฺนํ สมฺมปฺปธานานํ จตุนฺนํ อิทฺธิปาทานํ ปญฺจนฺนํ อินฺทฺริยานํ ปญฺจนฺนํ พลานํ สตฺตนฺนํ โพชฺฌงฺคานํ อริยสฺส อฏฺฐงฺคิกสฺส มคฺคสฺสาติ ภควา,

อีกอย่างหนึ่ง พระผู้มีพระภาคทรงเป็นภาคี คือผู้มีการคบหาเป็นปกติกะสัญญาภาวนา ๑๐ (มีอนิจจสัญญาเป็นต้น อันมาแล้วในคิริมานนทสูตร) กสิณสมาบัติ ๑๐ (ฌานกสิณ ๑๐ มีปฐวีกสิณเป็นต้น) อานาปานสติสมาธิ อสุภสมาบัติ เพราะเหตุนั้น จึงทรงพระนามว่าภควา, อีกอย่างหนึ่ง พระผู้มีพระภาคทรงเป็นภาคี คือผู้มีการคบหาเป็นปกติกะสติปัฏฐาน ๔ สัมมัปปธาน ๔ อิทธิบาท ๔ อินทรีย์ ๕ พละ ๕ โพชฌงค์ ๗ พระอริยมรรคมีองค์ ๘ เพราะเหตุนั้น จึงทรงพระนามว่าภควา,

ภาคี วา ภควา ทสนฺนํ ตถาคตพลานํ จตุนฺนํ เวสารชฺชานํ จตุนฺนํ ปฏิสมฺภิทานํ ฉนฺนํ อภิญฺญานํ ฉนฺนํ พุทฺธธมฺมานนฺติ ภควา, ภควาติ เนตํ นามํ ฯเปฯ สจฺฉิกา ปญฺญตฺติ ยทิทํ ภควา"ติ.[๑]

อีกอย่างหนึ่ง พระผู้มีพระภาคทรงเป็นภาคี คือผู้มีการคบหาเป็นปกติกะกำลังของพระตถาคต ๑๐ (พระญาณอันเป็นกำลังของพระตถาคต ๑๐ มีญาณรู้เหตุและไม่ใช่เหตุเป็นต้น) เวสารัชชะ ๔ (ความแกล้วกล้า ๔) ปฏิสัมภิทา ๔ อภิญญา ๖ พุทธธรรม ๖ เพราะเหตุนั้น จึงทรงพระนามว่าภควา, พระนามว่าภควา นี้ ไม่ใช่พระนามที่พระชนนีทรงตั้ง ฯลฯ แต่พระนามว่าภควา นี้ ฯลฯ เป็นสัจฉิกาบัญญัติ ฯลฯ แห่งพระผู้มีพระภาคพุทธเจ้าทั้งหลาย" ดังนี้.

เอตฺถ จ "คารวาธิวจนนฺ"ติอาทีนิ ยทิปิ คาถายํ อาคตปทานุกฺกเมน น นิทฺทิฏฺฐานิ, ยถารหํ ปน เตสํ สพฺเพสมฺปิ นิทฺเทสภาเวน เวทิตพฺพานิ. ตตฺถ คารวาธิวจนนฺติ ครูนํ ครุภาววาจกํ วจนํ.

ก็ในคัมภีร์นิเทศนี้ คำว่า "เป็นคำร้องเรียกด้วยอำนาจความเคารพ" เป็นต้น ท่านมิได้แสดงไขไปตามลำดับบทที่มาแล้วในคาถาก็จริง, ถึงกระนั้นก็พึงทราบได้โดยที่คำเหล่านั้นแม้ทุกคำมีในคัมภีร์นิเทศตามสมควร.

---

๑ ขุ. มหา. ๒๙/๒๕๒.

ภชีติ ภาคโส กเถสิ.

ในนัยคัมภีร์นิเทศนั้น คำว่า เป็นคำร้องเรียกด้วยอำนาจความเคารพ คือเป็นคำพูดที่กล่าวถึงครูทั้งหลายด้วยความเคารพ. บทว่า ภชิ (ผู้แบ่งปัน) คือกล่าวโดยจำแนก.

เตนาห "วิภชี"ติ. ธมฺมรตนนฺติ มคฺคผลาทิ-อริยธมฺมรตนํ. ปุน ภชีติ เสวิ. ภาคีติ ภาคเธยฺยวา. ปุน ภาคีติ ภชนสีโล. อตฺถรสสฺสาติ อตฺถสนฺนิสฺสยสฺส รสสฺส. วิมุตฺตายตนสีเส หิ ฐตฺวา ธมฺมํ กเถนฺตสฺส, สุณนฺตสฺส จ ตทตฺถํ อารพฺภ อุปฺปชฺชนกปีติ-โสมนสฺสํ อตฺถรโส. ธมฺมํ อารพฺภ ธมฺมรโส.

เพราะเหตุนั้นท่านจึงกล่าวว่า "วิภชิ" แบ่งปันเป็นส่วน ๆ ดังนี้. คำว่า ซึ่งพระ-ธรรมรัตนะ คือซึ่งพระธรรมรัตนะของพระอริยเจ้ามีมรรคผลเป็นต้น. บทว่า ภชิ อีกบทหนึ่งแปลว่าผู้เสพ. บทว่า ภาคี แปลว่าผู้มีส่วน. บทว่า ภาคี อีกบทหนึ่งแปลว่าผู้มีการคบหาเป็นปกติ. คำว่า อรรถรส ได้แก่รสอันมีอรรถเป็นที่อิงอาศัย. จริงอยู่ บุคคลเมื่อตั้งอยู่ในธรรมอันมีวิมุตตายตนะ (บ่อเกิดแห่งความหลุดพ้น) เป็นประธาน แล้วกล่าวธรรมและฟังธรรมอยู่ ปีติโสมนัสที่เกิดขึ้นปรารภอรรถนั้น ชื่อว่าอรรถรส. ปีติโสมนัสที่เกิดขึ้นปรารภธรรม ชื่อว่าธรรมรส.

ยํ สนฺธาย วุตฺตํ "ลภติ อตฺถเวทํ, ลภติ ธมฺมเวทนฺ"ติ?[๑] วิมุตฺติรสสฺสาติ วิมุตฺติภูตสฺส วิมุตฺติสนฺนิสฺสยสฺส วา รสสฺส. สญฺญาภาวนานนฺติ อนิจฺจสญฺญาทีนํ ทสนฺนํ สญฺญาภาวนานํ. ฉนฺนํ พุทฺธธมฺมานนฺติ ฉ อสาธารณานิ ญาณานิ[๒] สนฺธาย วุตฺตํ. ตตฺถ ตตฺถ "ภควา"ติ สทฺทสิทฺธิ นิรุตฺตินเยน เวทิตพฺพา.

ได้แก่คำที่ทรงหมายเอาตรัสไว้ว่า "ย่อมได้ความปลาบปลื้มในอรรถ, ย่อมได้ความปลาบปลื้มในธรรม" ดังนี้. คำว่า วิมุตติรส ได้แก่รสอันเป็นวิมุตติ หรือเป็นที่อิงอาศัยแห่งวิมุตติ. คำว่า สัญญาภาวนา ได้แก่สัญญาภาวนา ๑๐ มีอนิจจสัญญาเป็นต้น. คำว่า พุทธธรรม ๖ ท่านกล่าวหมายเอาพระญาณอันไม่สาธารณะ(ด้วยสาวก) ๖ พระญาณ. รูปสำเร็จแห่งศัพท์ว่า "ภควา" ในบทนั้น ๆ พึงทราบตามนัยแห่งนิรุตติเถิด.

๑๔๔. ยทิปิ "ภาคฺยวา"ติอาทีหิ ปเทหิ วุจฺจมาโน อตฺโถ "ภคี ภชี"ติ นิทฺเทสคาถาย สงฺคหิโต เอว, ตถาปิ ปทสิทฺธิอตฺถวิภาคอตฺถโยชนาทิสหิโต สํวณฺณนานโย ตโต อญฺญากาโรติ วุตฺตํ "อยมฺปน อปโร นโย"ติ.

๑๔๔. อรรถ (ของคำว่า ภควา) ที่ท่านกล่าวไว้ด้วยบทว่า "ภาคฺยวา" เป็นต้น เป็นอันสงเคราะห์แล้วด้วยคาถา แสดงไขว่า "ภคี ภชี" เป็นต้นนั่นเทียว ก็จริงอยู่, แม้อย่างนั้น นัยการสังวรรณนา อันประกอบด้วยรูปสำเร็จแห่งบท คำจำแนกอรรถ คำประกอบอรรถเป็นต้น ก็เป็นอีกอาการหนึ่ง

---

๑ องฺ. ฉกฺก. ๒๒/๓๑๘.

๒ ฉ. อสาธารณญาณานิ.

จากอรรถที่สงเคราะห์ด้วยคาถานั้น เพราะเหตุนั้นท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "ส่วนต่อไปนี้เป็นอีกนัยหนึ่ง" ดังนี้.

อาทิกนฺติ อาทิ-สทฺเทน วณฺณวิกาโร, วณฺณโลโป, ธาตุอตฺเถน นิโยชนญฺจาติ อิมํ ติวิธํ ลกฺขณํ สงฺคณฺหาติ. สทฺทนเยนาติ พฺยากรณเยน[1] ปิโสทราทีนํ สทฺทานํ อาคติ[2]คณภาวโต วุตฺตํ "ปิโสทราทิปกฺเขป-ลกฺขณํ คเหตฺวา"ติ. ปกฺขิปนเมว ลกฺขณํ.

ด้วย อาทิ ศัพท์ (ที่แปลว่า เป็นต้น) ในบทว่า อาทิกํ (มีลักษณะว่าเป็นต้น) ท่านรวมเอาลักษณะ(สูตร) ๓ อย่างนี้ คือ วณฺณวิกาโร (ทำอักษรให้ผิดแปลกไป), วณฺณโลโป (ลบอักษร), และ ธาตุอตฺถนิโยชนํ (ประกอบไว้ในอรรถของธาตุ). คำว่า โดยนัยแห่งสัททศาสตร์ คือโดยนัยแห่งไวยากรณ์. ท่านอาจารย์กล่าวว่า "ถือเอาลักษณะที่รวมไว้ในคณะศัพท์มีปิโสทรศัพท์เป็นต้น" ดังนี้ เพราะศัพท์ทั้งหลายมีปิโสทรศัพท์เป็นต้น มีมาเป็นคณะ. การรวมไว้นั่นเองเป็นลักษณะ (จึงชื่อว่าลักษณะที่รวมไว้).

ตปฺปริยาปนฺนตากรณํ หิ ปกฺขิปนํ. ปารปฺปตฺตนฺติ ปรมุกฺกํสคตํ ปารมิภาวปฺปตฺตํ.

ก็การกระทำความเป็นศัพท์ ที่นับเนื่องในคณะศัพท์มีปิโสทรศัพท์เป็นต้นนั้น ชื่อว่าการ

---

[1] สทฺทนเยนาติ สทฺทลกฺขณเยนาติ สารตฺถทีปนี. [2] ฉ. อาคติ....

ภาคฺยนฺติ กุสลํ. ตตฺถ มคฺคกุสลํ โลกุตฺตร-สุขนิพฺพตฺตกํ, อิตรํ โลกิยสุขนิพฺพตฺตกํ, อิตรมฺปิ วา วิวฏฺฏูปนิสฺสยํ ปริยายโต โลกุตฺตรสุขนิพฺพตฺตกํ สิยา.

โลภาทโย เอเกกวเสน[๑] คหิตา. ตถา วิปรีตมนสิกาโร วิปลฺลาสภาว-สามญฺเญน, อหิริกาทโย ทุกวเสน. โลภาทโย จ ปุน "ติวิธากุสลมูลนฺ"ติ ติกวเสน คหิตา. กายทุจฺจริตาทิตณฺหา-สงฺกิเลสาทิราคมลาทิราควิสมาทิกามสญฺญาทิ-กามวิตกฺกาทิตณฺหาปปญฺจาทโย ติวิธ-ทุจฺจริตาทโย.

รวมไว้. บทว่า ปารปฺปตฺตํ ได้แก่ถึงความเป็นบารมีที่สูงสุดอย่างยิ่ง. คำว่า ภาคยะ ได้แก่กุศล. ในกุศลเหล่านั้น มัคคกุศลเป็นกุศลที่ทำโลกุตรสุขให้บังเกิด กุศลนอกนี้ เป็นกุศลที่ทำโลกิยสุขให้บังเกิด, อีกอย่างหนึ่ง กุศลแม้นอกนี้ที่เป็นอุปนิสัยแห่งวิวัฏฏะ ก็เป็นกุศลที่ทำโลกุตรสุขให้บังเกิดได้โดยปริยาย.

ธรรมทั้งหลายมีโลภะเป็นต้น ท่านถือเอาโดยเกี่ยวกับเป็นแต่ละอย่าง (ว่าประเภทโลภะ ประเภทโทสะ...). ถึงวิปรีตมนสิการก็อย่างนั้นเหมือนกัน โดยความเป็นวิปลาสเหมือนกัน, ธรรมทั้งหลายมีอหิริกะเป็นต้น ท่านถือเอาโดยเกี่ยวกับ เป็นธรรมหมวด ๒ (ว่าประเภทอหิริกะและอโนตตัปปะเป็นต้น). อนึ่ง ธรรมทั้งหลายมีโลภะเป็นต้น ท่านถือเอาอีกครั้งหนึ่งโดยเกี่ยวกับ เป็นธรรมหมวด ๓ ว่า "อกุศลมูล ๓ อย่าง". ชื่อว่า ทุจริต ๓ อย่าง เป็นต้น คือทุจริต ๓ มี

---

[๑] ฉ. เอกกวเสน.

กายทุจริตเป็นต้น สังกิเลส ๓ มีสังกิเลสคือตัณหาเป็นต้น มลทิน ๓ มีมลทินคือราคะเป็นต้น วิสมะ ๓ มีวิสมะคือราคะเป็นต้น สัญญา ๓ มีกามสัญญาเป็นต้น วิตก ๓ มีกามวิตกเป็นต้น ปปัญจะ ๓ มีปปัญจคือตัณหาเป็นต้น.

สุภสญฺญาทิกา จตุพฺพิธวิปริเยสา. "จีวรเหตุ วา ภิกฺขุโน ตณฺหา อุปฺปชฺชมานา อุปฺปชฺชติ, ปิณฺฑปาต... เสนาสน... อิติ ภวาภวเหตุ วา"ติ[๑] เอวมาคตา จตฺตาโร ตณฺหุปฺปาทา. "พุทฺเธ กงฺขติ, ธมฺเม, สํเฆ, สิกฺขาย, สพฺรหฺมจารีสุ กุปิโต โหติ อนตฺตมโน อาหตจิตฺโต ขีลชาโต"ติ[๒] เอวมาคตานิ ปญฺจ เจโตขีลานิ.

ธรรมทั้งหลายมีสุภสัญญาเป็นต้น ชื่อว่าวิปริเยสะ ๔ อย่าง. ความเกิดตัณหา ๔ อย่างมาแล้วอย่างนี้ว่า "ตัณหา เมื่อจะเกิดขึ้นแก่ภิกษุ ย่อมเกิดขึ้นเพราะจีวรเป็นเหตุบ้าง ตัณหา เมื่อจะเกิดขึ้นแก่ภิกษุ ย่อมเกิดขึ้นเพราะบิณฑบาตเป็นเหตุบ้าง ตัณหาเมื่อจะเกิดขึ้นแก่ภิกษุ ย่อมเกิดขึ้นเพราะเสนาสนะเป็นเหตุบ้าง ตัณหาเมื่อจะเกิดขึ้นแก่ภิกษุ ย่อมเกิดขึ้นเพราะการคิดว่า 'ความไม่มีโรค

---

[๑] ขุ. อิติ. ๒๕/๓๑๓, องฺ. จตุกฺก. ๒๑/๑๒.

[๒] ที. ปา. ๑๑/๒๕๐, ม. มู. ๑๒/๒๐๕-๖, องฺ. ปญฺจก. ๒๒/๒๗๗, องฺ. นวก. ๒๓/๔๘๑-๒, อภิ. วิ. ๓๕/๕๐๙-๑๐.

ย่อมมีได้ เพราะอาศัยสิ่งประณีตมีเนยใสเป็นต้น' ดังนี้เป็นเหตุบ้าง" ดังนี้. เจโตขีละ ๕ อย่าง มาแล้วอย่างนี้ว่า "ย่อมสงสัยในพระพุทธ ย่อมสงสัยในพระธรรม ย่อมสงสัยในพระสงฆ์ ย่อมสงสัยในสิกขา ย่อมเป็นผู้โกรธ ไม่พอใจ มีจิตขัดเคือง เกิดความแข็งกระด้างในเพื่อนผู้ประพฤติพรหมจรรย์ทั้งหลาย" ดังนี้.

"กาเม อวีตราโค โหติ, กาเย อวีตราโค, รูเป อวีตราโค, ยาวทตฺถํ อุทราวเทหกํ ภุญฺชิตฺวา เสยฺยสุขํ ปสฺสสุขํ มิทฺธสุขํ อนุยุตฺโต วิหรติ, อญฺญตรํ เทวนิกายํ ปณิธาย พฺรหฺมจริยํ จรตี"ติ[๑] อาคตา ปญฺจ วินิพนฺธา.

วินิพันธะ ๕ อย่าง มาแล้วอย่างนี้ว่า "ย่อมเป็นผู้ไม่ปราศจากราคะในกาม ไม่ปราศจากราคะในกาย ไม่ปราศจากราคะในรูป บริโภคตราบเท่าที่ต้องการ เสียจนเต็มท้อง แล้วประกอบเนือง ๆ ซึ่งสุขในการนอน สุขในการเอน สุขในการหลับอยู่ ประพฤติพรหมจรรย์ปรารถนาเทวนิกายใด นิกายหนึ่ง ดังนี้.

รูปาภินนฺทนาทโย ปญฺจาภินนฺทนา. โกโธ, มกฺโข, อิสฺสา, สาเฐยฺยํ, ปาปิจฺฉตา,

รูปาภินันทนา (ความเพลิดเพลินรูป) เป็นต้น ชื่อว่าอภินันทนา ๕ อย่าง. ชื่อว่า วิวาทมูล

[๑] ที. ปา. ๑๑/๒๕๑, ม. มู. ๑๒/๒๐๖-๗.

สนฺทิฏฺฐิปรามาโสติ อิมานิ ฉ วิวาทมูลานิ. รูปตณฺหาทโย ฉ ตณฺหากายา.

๖ อย่าง เหล่านี้คือ โกธะ(ความโกรธ) มักขะ(ความลบหลู่) อิสสา(ความริษยา) สาไถย(ความโอ้อวด) ปาปิจฉตา(ความปรารถนาลามก) สันทิฐิปรามาสะ(ความยึดมั่นความเห็นของตน) ดังนี้. รูปตัณหาเป็นต้น ชื่อว่าตัณหากายะ ๖ อย่าง.

กามราคปฏิฆทิฏฺฐิวิจิกิจฺฉาภวราค-มานาวิชฺชา สตฺตานุสยา. มิจฺฉาทิฏฺฐิอาทโย อฏฺฐ มิจฺฉตฺตา. "ตณฺหํ ปฏิจฺจ ปริเยสนา, ปริเยสนํ ปฏิจฺจ ลาโภ, ลาภํ ปฏิจฺจ วินิจฺฉโย, วินิจฺฉยํ ปฏิจฺจ ฉนฺทราโค, ฉนฺทราคํ ปฏิจฺจ อชฺโฌสานํ, อชฺโฌสานํ ปฏิจฺจ ปริคฺคโห, ปริคฺคหํ ปฏิจฺจ มจฺฉริยํ, มจฺฉริยํ ปฏิจฺจ อารกฺขา, อารกฺขาธิกรณํ ทณฺฑาทานาทโย"ติ[๑] เอเต นว ตณฺหามูลกา.

กามราคะ ปฏิฆะ ทิฐิ วิจิกิจฉา ภวราคะ มานะ อวิชชา ชื่อว่าอนุสัย ๗. ธรรม ๘ อย่างมีมิจฉาทิฐิเป็นต้น ชื่อว่ามิจฉัตตะ ๘. ชื่อว่าธรรมมีตัณหาเป็นมูล ๙ อย่าง เหล่านี้คือ "อาศัยตัณหา ก็เกิดการแสวงหา อาศัยการแสวงหาก็เกิดการได้ อาศัยการได้ก็เกิดการวินิจฉัย อาศัยการวินิจฉัย ก็เกิดฉันทราคะ อาศัยฉันทราคะ ก็เกิดความยึดถือ อาศัยความยึดถือ ก็เกิดความหวงแหน อาศัยความหวงแหนก็เกิดความตระหนี่ อาศัยความตระหนี่ ก็เกิดการ

[๑] ที. มหา. ๑๐/๖๙, ที. ปา. ๑๑/๓๓๐, อภิ. วิ. ๓๕/๕๓๕.

รักษา เพราะการรักษาเป็นเหตุ ก็เกิดการจับท่อนไม้เป็นต้น" ดังนี้.

จตฺตาโร สสฺสตวาทา, จตฺตาโร เอกจฺจสสฺสตวาทา, จตฺตาโร อนฺตานนฺติกา, จตฺตาโร อมราวิกฺเขปิกา, เทฺว อธิจฺจสมุปฺปนฺนิกา, โสฬส สญฺญีวาทา, อฏฺฐ อสญฺญีวาทา, อฏฺฐ เนวสญฺญีนาสญฺญีวาทา, สตฺต อุจฺเฉทวาทา, ปญฺจ ปรมทิฏฺฐธมฺมนิพฺพานวาทาติ เอตานิ ทฺวาสฏฺฐิทิฏฺฐิคตานิ.

ชื่อว่าทิฐิ ๖๒ เหล่านี้ คือ วาทะว่ายั่งยืน ๔ วาทะว่ายั่งยืนเป็นบางส่วน ๔ วาทะว่าโลกมีที่สุด และไม่มีที่สุด ๔ วาจาดิ้นไปได้ต่าง ๆ ไม่ตายตัว ๔ วาทะว่าอัตตาและโลกเกิดขึ้นเองลอย ๆ ๒ วาทะว่ามีสัญญา ๑๖ วาทะว่าไม่มีสัญญา ๘ วาทะว่ามีสัญญาก็ไม่ใช่ ไม่มีสัญญาก็ไม่ใช่ ๘ วาทะว่าขาดสูญ ๗ วาทะยืนยันพระนิพพาน ในปัจจุบันนี้เป็นอย่างยิ่ง ๕ ดังนี้.

อชฺฌตฺติกสฺส อุปาทาย "อสฺมี"ติ "สติ[๑] อิตฺถมสฺมี"ติ, "เอวมสฺมี"ติ, "อญฺญถาสฺมี"ติ, "ภวิสฺสนฺ"ติ, "อิตฺถํ ภวิสฺสนฺ"ติ, "เอวํ ภวิสฺสนฺ"ติ, "อญฺญถา ภวิสฺสนฺ"ติ, "อสสฺมี"ติ, "สาตสฺมี"ติ, "สิยนฺ"ติ, "อิตฺถํ สิยนฺ"ติ, "เอวํ สิยนฺ"ติ,

ตัณหาวิจริตอาศัยขันธ์ภายใน ๑๘ คือตัณหาที่เป็นไปว่า "เรามีอยู่" ๑ ที่เป็นไปว่า "เราเมื่อมีอยู่ก็เป็นอย่างนี้ (คือเป็นกษัตริย์เป็นต้น)" ๑ ที่เป็นไปว่า "เราเป็นเหมือนอย่างนั้น (คือเป็นกษัตริย์เหมือนกันกับเขาเป็นต้น)" ๑ ที่เป็นไปว่า "เราเป็นอย่างอื่น

---

[๑] ฉ. โหติ.

"อญฺญถา สิยนฺ"ติ, "อปาหํ สิยนฺ"ติ, "อปาหํ อิตฺถํ สิยนฺ"ติ, "อปาหํ เอวํ สิยนฺ"ติ, "อปาหํ อญฺญถา สิยนฺ"ติ. โหตีติ[๑] อฏฺฐารส, พาหิรสฺสุปาทาย "อิมินา อสฺมี"ติ "สติ? อิมินา อิตฺถสฺมี"ติ. "อิมินา เอวมสฺมี"ติ, "อิมินา อญฺญถาสฺมี"ติอาทิกา วุตฺตนยา อฏฺฐารสาติ ฉตฺตึส, อตีตา ฉตฺตึส, อนาคตา ฉตฺตึส, ปจฺจุปฺปนฺนา ฉตฺตึสาติ อฏฺฐสตตณฺหาวิจริตานิ.

(คือเราเลวกว่า หรือดีกว่าชนเหล่านั้น)" ๑ ที่เป็นไปว่า "เราจักมี" ๑ ที่เป็นไปว่า "เราจักเป็นอย่างนี้" ๑ ที่เป็นไปว่า "เราจักเป็นเหมือนอย่างนั้น" ๑ ที่เป็นไปว่า "เราจักเป็นอย่างอื่น" ๑ ที่เป็นไปว่า "เราเที่ยง" ๑ ที่เป็นไปว่า "เราไม่เที่ยง" ๑ ที่เป็นไปว่า "เราน่าจะมี" ๑ ที่เป็นไปว่า "เราน่าจะเป็นอย่างนี้" ๑ ที่เป็นไปว่า "เราน่าจะเป็นเหมือนอย่างนั้น" ๑ ที่เป็นไปว่า "เราน่าจะเป็นอย่างอื่น" ๑ ที่เป็นไปว่า "เราพึงเป็นบ้างเถิด" ๑ ที่เป็นไปว่า "เราพึงเป็นอย่างนี้บ้างเถิด" ๑ ที่เป็นไปว่า "เราพึงเป็นเหมือนอย่างนั้นบ้างเถิด" ๑ ที่เป็นไปว่า "เราพึงเป็นอย่างอื่นบ้างเถิด"๑ ดังนี้. ตัณหาวิจริต ๑๘ อาศัยขันธ์ภายนอก ก็มีนัยอันได้กล่าวแล้วว่า "เรามีอยู่ด้วยขันธ์นี้" "เราเมื่อมีอยู่ ก็เป็นอย่างนี้ด้วยสิ่งนี้" (คือเป็นกษัตริย์เป็นต้น ด้วยฉัตรหรือ

---

๑ ฉ. โหติ.

พระขรรค์เป็นต้น) ๑ "เราเป็นเหมือนอย่างนั้นด้วยสิ่งนี้" ๑ "เราเป็นอย่างอื่นด้วยสิ่งนี้" ๑ ดังนี้เป็นต้น จึงรวมเป็นตัณหาวิจริต ๓๖ เป็นอดีต ๓๖ อนาคต ๓๖ ปัจจุบัน ๓๖ ก็รวมเป็น <u>ตัณหาวิจริต ๑๐๘</u>.

<u>ปเภท</u>-สทฺโท ปจฺเจกํ สมฺพนฺธิตพฺโพ. ตตฺถายํ โยชนา : โลภปฺปเภทา โทสปฺปเภทา ยาว อฏฺฐสตตณฺหาวิจริตปฺปเภทาติ. สพฺพานิ สตฺตานํ ทรถปริฬาหกรานิ กิเลสานํ อเนกานิ สตสหสฺสานิ อภญฺชีติ โยชนา.

ศัพท์ว่า <u>ปเภท</u> (ประเภท) พึงเชื่อมเข้าแต่ละบท. ต่อไปนี้เป็นคำประกอบความในการเชื่อมเข้าเป็นแต่ละบทนั้น : คือพึงเชื่อมเข้าแก่บท อย่างนี้ว่า ประเภทโลภะ ประเภทโทสะ ไปจนถึงประเภทตัณหาวิจริต ๑๐๘ อย่าง. ประกอบความว่า พระผู้มีพระภาคทรงได้หักทำลายกิเลสหลายแสนทั้งปวง ที่สร้างความกระวนกระวายและความเร่าร้อนแก่สัตว์ทั้งหลายดังนี้.

อารมฺมณาทิวิภาคโต, หิ ปวตฺติอาการวิภาคโต จ อนนฺตปฺปเภทา กิเลสาติ. <u>สงฺเขปโตติ</u> เอตฺถ สมุจฺเฉทปฺปหานวเสน สพฺพโส อปฺปวตฺติกรเณน <u>กิเลสมารํ</u>, สมุทยปฺปหานปริญฺญาวเสน <u>ขนฺธมารํ</u>,

แต่ว่าโดยการจำแนกโดยอารมณ์เป็นต้น และโดยการจำแนกโดยอาการที่เป็นไป กิเลสก็มีประเภทหาที่สุดมิได้แล. ในคำว่า <u>โดยสังเขป</u> นี้ มีความว่า พระผู้มีพระภาค<u>ทรงได้หักทำลาย</u> คือทรงได้กระทำ<u>กิเลสมาร</u>ให้หัก

สหายเวกลฺลกรณวเสน สพฺพถา อปฺปวตฺติกรเณน อภิสงฺขารมารํ, พลวิธมนวิสยาติกฺกมนวเสน เทวปุตฺตมจฺจุมารญฺจ อภญฺชิ ภคฺเค อกาสิ.

ทำลาย โดยทรงกระทำไม่ให้เป็นไปโดยประการทั้งปวง ด้วยอำนาจการละเป็นสมุจเฉท, ทรงได้หักทำลายคือทรงได้กระทำขันธมารให้หักทำลาย ด้วยอำนาจการกำหนดรู้ คือ ละสมุทัย, ทรงได้หักทำลายคือทรงได้กระทำอภิสังขารมาร ให้หักทำลายโดยทรงกระทำไม่ให้เป็นไปโดยประการทั้งปวง ด้วยอำนาจการกระทำกิเลสที่เป็นสหายให้เสียหายไป, ทรงได้หักทำลายคือทรงได้กระทำเทวบุตรมาร และมัจจุมารให้หักทำลาย ด้วยอำนาจการย่ำยีกำลังพลและการก้าวล่วงวิสัยเสียได้.

ปริสฺสยานนฺติ อุปทฺทวานํ. สมฺปติ, อายติญฺจ สตฺตานํ อนตฺถาวหตฺตา มารณฏฺเฐน วิพาธนฏฺเฐน กิเลโสว[๑] มาโรติ กิเลสมาโร. วธกฏฺเฐน ขนฺธาว มาโรติ ขนฺธมาโร. ตถา หิ วุตฺตํ "วธกํ รูปํ 'วธกํ

บทว่า ปริสฺสยานํ แปลว่าอันตราย. กิเลสนั่นเองเป็นมาร โดยความหมายว่าทำให้ตาย คือโดยความหมายว่าทำให้เดือดร้อน เพราะเป็นเหตุนำมาซึ่งความฉิบหายแก่สัตว์ทั้งหลาย ทั้งในปัจจุบันและในอนาคต เพราะเหตุนั้น

[๑] ฉ. กิเลสาว.

รูปนฺ'ติ ยถาภูตํ นปฺปชานาตี''ติอาทิ.[๑] จึงชื่อว่ากิเลสมาร. ขันธ์ทั้งหลายนั่นเอง เป็นมาร โดยความหมายว่าเป็นเพชฌฆาต (ผู้ฆ่า) เพราะเหตุนั้นจึงชื่อว่าขันธมาร. ตรัสไว้จริงอย่างนั้นว่า "ย่อมไม่รู้ชัดตามความเป็นจริงถึงรูปที่เป็นเพชฌฆาตว่า 'รูปเป็นเพชฌฆาต" ดังนี้เป็นต้น.

ชาติชราทิมหาพฺยสนนิพฺพตฺตเนน อภิสงฺขาโรว มาโรติ อภิสงฺขารมาโร. สงฺกิเลสนิมิตฺตํ หุตฺวา คุณมารณฏฺเฐน เทวปุตฺโตว มาโรติ เทวปุตฺตมาโร. สตฺตานํ ชีวิตสฺส, ชีวิตปริกฺขารานญฺจ ชานิกรเณน มหาพาธ-รูปตฺตา มจฺจุ เอว มาโรติ มจฺจุมาโร.

อภิสังขารนั่นเอง เป็นมารโดยการทำความพินาศใหญ่มีชาติชราเป็นต้นให้บังเกิด เพราะเหตุนั้นจึงชื่อว่าอภิสังขารมาร. เทวบุตรนั่นเอง เป็นมาร โดยความหมายว่าเป็นเหตุแห่งสังกิเลสแล้ว ทำคุณ(ความดี)ให้ตาย เพราะเหตุนั้นจึงชื่อว่า เทวบุตรมาร. ความตายนั่นเองเป็นมาร เพราะเหมือนความป่วยหนัก โดยสร้างความเสื่อมแก่ชีวิต และบริขารแห่งชีวิตของสัตว์ทั้งหลาย เพราะเหตุนั้นจึงชื่อว่ามัจจุมาร.

สตปุญฺญลกฺขณธรสฺสาติ อเนกสตปุญฺญ-นิพฺพตฺตมหาปุริสลกฺขณวหโต รูปกายสมฺปตฺติ

คำว่า ผู้ทรงไว้ซึ่งพระลักษณะอันบังเกิดเพราะบุญนับเป็นร้อย คือผู้รุ่งเรือง

---

๑ สํ. ขนฺธ. ๑๗/๑๓๙.

ทีปิตา โหติ, อิตราสํ ผลสมฺปทานํ มูลภาวโต, อธิฏฺฐานภาวโต จ. ธมฺมกายสมฺปตฺติ ทีปิตา โหติ, ปหานสมฺปทา-ปุพฺพกตฺตา ญาณสมฺปทาทีนํ. ภาคฺยวตาย โลกิยานํ พหุมตภาโว. ภคฺคโทสตาย ปริกฺขกานํ พหุมตภาโวติ โยชนา.

ด้วยพระมหาปุริสลักษณะ อันบังเกิดเพราะบุญหลายร้อย ชื่อว่า เป็นอันแสดงพระรูปกายสมบัติ ก็เพราะความเป็นมูล และความเป็นที่ตั้งแห่งผลสัมปทาทั้งหลายนอกนี้ (คือพระรูปกายสัมปทา เป็นมูล และเป็นที่ตั้งแห่งพระญาณสัมปทา พระปหานสัมปทา และพระอนุภาวสัมปทา). ชื่อว่า เป็นอันแสดงพระธรรมกายสมบัติ ก็เพราะพระญาณสัมปทาเป็นต้น มีพระปหานสัมปทา เป็นเบื้องต้น. ประกอบความว่า ด้วยความเป็นผู้มีพระ-ภาคยะ เป็นอันแสดงความเป็นผู้ที่โลกียชนนับถือเป็นอันมาก. ด้วยความเป็นผู้หักทำลายโทษ เป็นอันแสดงความเป็นผู้ที่คนมีปัญญานับถือเป็นอันมาก.

เอวํ อิโต ปเรสุปิ ยถาสงฺขยํ โยเชตพฺพํ. ปุญฺญวนฺตํ หิ คหฏฺฐา ขตฺติยาทโย อภิคจฺฉนฺติ, ปหีนโทสํ ปพฺพชิตตาปสปริพฺพาชกาทโย[๑]

แม้ในคำอื่น ๆ จากนี้ ก็พึงประกอบไปตามที่นับได้อย่างนี้. จริงอยู่ พวกคฤหัสถ์ทั้งหลายมีกษัตริย์เป็นต้น ย่อมคบหาท่านผู้มีบุญ พวก

---

[๑] ปพฺพชิตา ตาปสปริพฺพาชกาทโยติ ภเวยฺย.

"โทสวินยาย ธมฺมํ เทเสตี"ติ. อภิคตานญฺจ เนสํ กายจิตฺตทุกฺขาปนยเน ปฏิพลภาโว, อามิสทานธมฺมทาเนหิ อุปการสพฺภาวโต.

คนมีปัญญาที่เป็นบรรพชิต ดาบส ปริพาชก เป็นต้น ย่อมคบหาท่านผู้ละโทษได้แล้ว ด้วยคำว่า "พระองค์จะแสดงธรรมเพื่อกำจัด-โทษ" ดังนี้. ชื่อว่าและแสดงความสามารถในอันขจัดทุกข์ทางกายและทุกข์ทางใจ ของบุคคลผู้ที่คบหาพระองค์เหล่านั้น ก็เพราะทรงมีพระอุปการะด้วยอามิสทาน และธรรมทาน (ขจัดทุกข์ทางกายด้วยอามิสทาน ขจัดทุกข์ทางใจด้วยธรรมทาน).

รูปกายํ ตสฺส ปสาทจกฺขุนา ธมฺมกายํ ปญฺญาจกฺขุนา ทิสฺวา ทุกฺขทฺวยสฺส ปฏิปฺปสฺสมฺภนโต อุปคตานญฺจ เตสํ อามิสทานธมฺมทาเนหิ อุปการิตา, "ปุพฺเพ อามิสทานธมฺมทาเนหิ มยายํ โลกคฺคภาโว อธิคโต, ตสฺมา ตุเมฺหหิปิ เอวเมว ปฏิปชฺชิตพฺพนฺ"ติ เอวํ สมฺมาปฏิปตฺติยํ นิโยชเนน อภิคตานํ โลกิยโลกุตฺตรสุเขหิ สํโยชนสมตฺถตา จ ทีปิตา โหติ.

ชื่อว่าเป็นอันแสดงความเป็นผู้มีอุปการะ ด้วยอามิสทานและธรรมทาน แก่บุคคลผู้คบหาพระองค์เหล่านั้น ก็เพราะการที่เขาเห็นพระรูปกายด้วยปสาทจักษุ เห็นพระธรรมกายด้วยปัญญาจักษุแล้วก็ระงับทุกข์ทั้ง ๒ ได้, ชื่อว่า และเป็นอันแสดงความสามารถ ในอันให้ประกอบด้วยโลกียสุขและโลกุตรสุข ก็โดยการที่ทรงชักชวนบุคคลผู้คบหาพระองค์ ให้ประกอบในการปฏิบัติชอบอย่างนี้คือ "ความเป็นผู้เลิศในโลกด้วยอามิสทานและธรรมทาน

นี้ เราประสบก่อนแล้ว, เพราะฉะนั้นแม้พวกท่าน ก็พึงปฏิบัติอย่างนี้เท่านั้นเถิด" ดังนี้.

สกจิตฺเต อิสฺสริยํ อตฺตโน จิตฺตสฺส วสีภาวาปาทนํ[1] เยน[1] ปฏิกูลาทีสุ อปฺปฏิกูลสญฺญิตาทิวิหารสิทฺธิ, อธิฏฺฐานิทฺธิอาทิโก อิทฺธิวิโธปิ จิตฺติสฺสริยเมว จิตฺตภาวนาย วสีภาวปฺปตฺติยา อิชฺฌนโต.

ชื่อว่า พระอิสริยะในพระจิตของพระองค์ ได้แก่การที่ทรงทำจิตของพระองค์เองให้ถึงความเป็นวสีได้ ซึ่งเป็นเหตุสำเร็จวิหารธรรม มีความเป็นผู้สำคัญในสิ่งที่เป็นปฏิกูลเป็นต้นว่าไม่เป็นปฏิกูลเป็นต้น, แม้การแสดงฤทธิ์มีอธิษฐานฤทธิ์เป็นต้น ก็ชื่อว่าพระอิสริยะในจิตเหมือนกัน เพราะเป็นความสำเร็จแห่งการที่ภาวนาจิตถึงความเป็นวสี.

อณิมาลงฺฆิมาทิกนฺติ[2] อาทิ-สทฺเทน มหิมา ปตฺติ ปากมฺมํ อีสิตา วสิตา ยตฺถกามาวสายิตาติ อิเม ฉปิ สงฺคหิตา. ตตฺถ กายสฺส อณุภาวกรณํ อณิมา. ลหุภาโว ลงฺฆิมา[2] อากาเส ปทสา คมนาทินา[3] มหตฺตํ มหิมา

ด้วยอาทิ ศัพท์ ในคำว่า อณิมาลงฺฆิมาทิกํ รวมเอาอิสริยะ ๖ เหล่านี้ด้วย คือ มหิมา ๑ ปัตติ ๑ ปากัมมะ ๑ อีสิตา ๑ วสิตา ๑ ยัตถกามาวสายิตา ๑. ในพระอิสริยะเหล่านั้น การทำร่างกายให้เล็ก ชื่อว่าอณิมา. ความ

๑-๑ วสีภาวาปาทนํ เยวาติ ภเวยฺย.

๒ ฉ. ลฆิมา.

๓ อากาเส ปทสา คมนาทีนํ อรหภาโวติ ยุตฺตรํ ภเวยฺย สารตฺถทีปนิยํ วุตฺตนยานุโลมโต.

กายสฺส มหนฺตตาปาทนํ. อิฏฺฐเทสปฺปตฺติ ปตฺติ. อธิฏฺฐานาทิวเสน อิจฺฉิตนิปฺผาทนํ ปากมฺมํ.

เบาแห่งกาย ชื่อว่าลังฆิมา เพราะมีการใช้เท้าเดินไปในอากาศได้เป็นต้น. ความใหญ่โต ชื่อว่ามหิมา ได้แก่การทำร่างกายให้ถึงความใหญ่โต. การไปถึงประเทศที่ปรารถนาได้ ชื่อว่าปัตติ. การทำสิ่งที่ต้องการให้สำเร็จ ด้วยอำนาจการอธิษฐานเป็นต้น ชื่อว่า ปากัมมะ.

สยํวสิตา อิสฺสรภาโว อีสิตา. อิทฺธิวิเธ วสีภาโว วสิตา. อากาเสน วา คจฺฉโต, อญฺญํ วา กิญฺจิ กโรโต ยตฺถ กตฺถจิ โวสานปฺปตฺติ ยตฺถกามาวสายิตา. "กุมารกรูปาทิทสฺสนนฺ"ติปิ วทนฺติ. เอวมิทํ อฏฺฐวิธํ โลกิยสมฺมตํ อิสฺสริยํ. ตมฺปน ภควโต อิทฺธิวิธนฺโตคธํ, อนญฺญสาธารณญฺจาติ อาห "สพฺพาการปริปูรํ อตฺถี"ติ.

ภาวะที่ตนเองเป็นผู้มีอำนาจ คือภาวะที่เป็นใหญ่ ชื่อว่าอีสิตา. ความชำนาญในการแสดงฤทธิ์ ชื่อว่าวสิตา. เมื่อไปทางอากาศก็ดี เมื่อกระทำกิจอย่างใดอย่างหนึ่งก็ดี การถึงความเสร็จสิ้นลงได้ในที่ใดที่หนึ่ง ชื่อว่ายัตถกามาวสายิตา. อาจารย์หลายท่านกล่าวว่า "ได้แก่การแสดงรูปเป็นกุมารเป็นต้น" ดังนี้ก็มี. อิสริยะ ๘ อย่างอย่างนี้นี้ชาวโลกเขานับถือกัน. ก็พระอิสริยะของพระผู้มีพระภาคนั้น รวมลงในอิทธิวิธะ (การแสดงฤทธิ์) และไม่สาธารณะด้วยบุคคลอื่น เพราะเหตุนั้นท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "ทรง

มี(พระอิสริยะ)อันบริบูรณ์โดยอาการทั้งปวง" ดังนี้.

เกสญฺจิ ปเทสวุตฺติ, อยถาภูตคุณสนฺนิสฺสยตฺตา อปริสุทฺโธ จ ยโส โหติ, น เอวํ ตถาคตสฺสาติ ทสฺเสตุํ "โลกตฺตยพฺยาปโก"ติอาทิ วุตฺตํ. ตตฺถ อิธ อธิคตสตฺถุคุณานํ อารุปฺเป อุปฺปนฺนานํ[1] "อิติปิ โส ภควา"ติอาทินา ภควโต คุเณ อนุสฺสรนฺตานํ ยโส ปากโฏ โหตีติ อาห "โลกตฺตยพฺยาปโก"ติ.

ท่านอาจารย์ประสงค์แสดงว่า สำหรับบุคคลบางคน มีความประพฤติในบางสถานที่ และมียศไม่บริสุทธิ์ เพราะอิงอาศัยคุณตามที่ไม่เป็นจริง, แต่สำหรับพระตถาคต หาเป็นอย่างนั้นไม่ ดังนี้ จึงกล่าวว่า "(ทรงมีพระยศ)อันแผ่ไปในโลกทั้ง ๓" ดังนี้เป็นต้น. ในคำนั้น พระยศย่อมเป็นอันปรากฏแก่บุคคลผู้บรรลุคุณของพระศาสดาในโลกนี้ (ไป) อุปบัติในอรูปโลก แล้วระลึกถึงคุณของพระผู้มีพระภาคอยู่เนือง ๆ โดยนัยว่า "อิติปิ โส ภควา" เป็นต้น เพราะเหตุนั้นท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "อันแผ่ไปในโลกทั้ง ๓" ดังนี้.

ยถาภุจฺจคุณาธิคตตฺตา เอว อติวิย ปริสุทฺโธ. อนวเสสลกฺขณานุพฺยญฺชนาทิสมฺปตฺติยา สพฺพาการปริปูรา สพฺพงฺคปจฺจงฺคสิรี สพฺเพสํ

ชื่อว่าบริสุทธิ์เกินจะเปรียบได้ เพราะความที่ที่ทรงบรรลุแล้วด้วยพระคุณตามความเป็นจริง. ชื่อว่า ทรงมีพระสิริแห่งพระอวัยวะใหญ่น้อย

---

[1] ฉ. อุปฺปนฺนานํ.

องฺคปจฺจงฺคานํ โสภา. "ติณฺโณ ตาเรยฺยนฺ"ติอาทินา ยํ ยํ เอเตน โลกนาเถน อิจฺฉิตํ มโนวจีปณิธานวเสน, ปฏฺฐิตํ กายปณิธานวเสน. ตเถวาติ ปณิธานานุรูปเมว. วีริยปารมิภาวปฺปตฺโต อริยมคฺคปริยาปนฺโน จ สมฺมาวายามสงฺขาโต ปยตฺโต.

ทั้งปวง คือทรงมีความงดงามแห่งพระอวัยวะใหญ่น้อยทั้งปวง อันบริบูรณ์โดยอาการทั้งปวง เพราะความถึงพร้อม แห่งพระลักษณะและพระอนุพยัญชนะเป็นต้น อย่างหาส่วนเหลือมิได้. ประโยชน์แต่ละอย่าง ชื่อว่าพระองค์ผู้เป็นที่พึ่งของโลกนี้ ทรงประสงค์แล้วก็ด้วยอำนาจแห่งพระมโนปณิธานและพระวจีปณิธาน โดยนัยว่า "เราข้ามได้แล้วจะพึงยังสัตว์ทั้ง-หลายให้ข้าม" ดังนี้เป็นต้น ชื่อว่าทรงปรารถนาแล้ว ก็ด้วยอำนาจแห่งพระกายปณิธาน. คำว่า ตามที่ทรงประสงค์นั้นเทียว คือ ตามสมควรแก่พระปณิธานนั้นเทียว. พระปยัตตะที่ถึงความเป็นพระวิริยบารมี และนับเนื่องในพระอริยมรรค ชื่อว่าพระปยัตตะกล่าวคือความพยายามชอบ.

เภเทหีติ สพฺพตฺติกทุกปทสงฺคหิเตหิ[๑] ปเภเทหิ. ปฏิจฺจสมุปฺปาทาทีหีติ อาทิ-สทฺเทน เกวลํ วิภงฺคปาฬิยํ อาคตา สติ-

คำว่า โดยประเภททั้งหลาย (มีกุศลเป็นต้น) คือโดยประเภททั้งหลายอันสงเคราะห์ด้วยติกบท (บทที่มีธรรมหมวด ๓)

---

[๑] ฉ. สพฺพตฺติก... .

ปฏฺฐานาทโยว สงฺคหิตา, อถ โข สงฺคหาทโย, สมยวิมุตฺตาทโย, ฐปนาทโย, ติกปฏฺฐานาทโย จ สงฺคหิตาติ เวทิตพฺพํ.

และทุกบท (บทที่มีธรรมหมวด ๒) ทั้งปวง. คำว่า ปฏิจฺจสมุปฺปาทเป็นต้น ด้วย อาทิ ศัพท์ที่แปลว่าเป็นต้น พึงทราบว่ามิได้รวมเอาธรรมทั้งหลายมีสติปัฏฐานเป็นต้น อันมาแล้วในพระบาลีคัมภีร์วิภังค์แต่อย่างเดียวเท่านั้น, แต่ทว่ารวมเอาธรรม มีสังคหะ (ธาตุสังคหะในธาตุกถา) เป็นต้น, รวมเอาบุคคลมีสมย–วิมุต (ในปุคคลบัญญัติ) เป็นต้น, รวมเอาธรรม มีฐปนะ (?) เป็นต้น, และรวมเอาธรรม มีติกปัฏฐาน (ในมหาปัฏฐาน) เป็นต้น.

ทุกฺขสจฺจสฺส ปีฬนฏฺโฐ ตํสมงฺคิโน สตฺตสฺส หิสนํ อวิปฺผาริกตากรณํ. สงฺขตฏฺโฐ สเมจฺจ สมฺภุยฺย ปจฺจเยหิ กตภาโว. สนฺตาปฏฺโฐ ทุกฺขทุกฺขตาทีหิ สนฺตปนํ ปริทหนํ. วิปริณามฏฺโฐ ชราย, มรเณน จาติ ทฺวิธา วิปริณาเมตพฺพตา. สมุทยสฺส อายูหนฏฺโฐ ทุกฺขสฺส นิพฺพตฺตนวเสน สมฺปิณฺฑนํ.

สำหรับทุกขสัจ ชื่อว่ามีสภาวะที่บีบคั้น คือมีความเบียดเบียนสัตว์ผู้พร้อมเพรียงด้วยทุกข์นั้น ได้แก่มีการกระทำความเป็นผู้ไม่สำราญ. ชื่อว่ามีสภาวะที่เป็นสังขตะ คือมีความเป็นธรรมชาติที่ปัจจัยทั้งหลายถึงพร้อมแล้ว เกิดพร้อมแล้ว ก็สร้างขึ้น. ชื่อว่ามีสภาวะที่ทำให้เดือดร้อน คือมีการทำให้ร้อน ได้แก่แผดเผาโดยความเป็นทุกขทุกข์เป็นต้น. ชื่อว่ามีสภาวะที่แปรปรวน คือมีความเป็นธรรมที่พึง

ถูกทำให้แปรปรวนไป โดยเหตุ ๒ ประการ คือโดยชราและโดยมรณะ. สำหรับสมุทัย ชื่อว่ามีสภาวะที่ประมวลมา คือมีการรวบรวมทุกข์โดยเกี่ยวกับการทำทุกข์ให้บังเกิด.

นิทานฏฺโฐ "อิทํ ตํ ทุกฺขนฺ"ติ นิทสฺเสนฺตสฺส[๑] วิย สมุฏฺฐาปนํ. สํโยคฏฺโฐ สํสารทุกฺเขน สํโยชนํ. ปลิโพธฏฺโฐ มคฺคาธิคมสฺส นิวารณํ. นิโรธสฺส นิสฺสรณฏฺโฐ สพฺพูปธีนํ ปฏินิสฺสคฺคสภาวตฺตา ตโต วินิสฺสฏฺฐตา,[๒] ตนฺนิสฺสรณนิมิตฺตตา วา.

ชื่อว่ามีสภาวะที่มอบให้ คือมีการทำ(ทุกข์) ให้ตั้งขึ้นแก่สัตว์ดุจมอบให้ไปว่า "นี้คือทุกข์นั้นนะ" ดังนี้. ชื่อว่ามีสภาวะที่ประกอบไว้ คือ มีการประกอบ(สัตว์) เข้าไว้กับสังสาร-ทุกข์. ชื่อว่ามีสภาวะที่เป็นเครื่องพัวพัน คือมีการขวางกั้นการบรรลุมรรค. สำหรับนิโรธ ชื่อว่ามีสภาวะที่แล่นออกไป คือมีความเป็นธรรมที่แล่นออกไปจากอุปธินั้น เพราะมีสภาวะปลดปล่อยซึ่งอุปธิทั้งปวง, หรือว่าได้แก่มีความเป็นเหตุแห่งการแล่นออกไปจากอุปธินั้น.

วิเวกฏฺโฐ สพฺพสงฺขารวิสํยุตฺตตา. อสงฺขตฏฺโฐ เกนจิปิ ปจฺจเยน อนภิสงฺขตตา.

ชื่อว่ามีสภาวะที่สงัด คือมีความเป็นธรรมที่แยกจากสังขารทั้งปวง. ชื่อว่ามีสภาวะที่เป็น

---

๑ ฉ. นิทฺทนฺตสฺส.

๒ ฉ. วินิสฺสฏตา.

อมตฏฺโฐ นิจฺจสภาวตฺตา มรณาภาโว, สตฺตานํ มรณาภาวเหตุตา วา. มคฺคสฺส นิยฺยานฏฺโฐ วฏฺฏทุกฺขโต นิคฺคมนฏฺโฐ. เหตุอฏฺโฐ[๑] นิพฺพานสฺส สมฺปาปกภาโว. ทสฺสนฏฺโฐ อจฺจนฺตสุขุมสฺส นิพฺพานสฺส สจฺฉิกรณํ.

อสังขตะ คือเป็นธรรมที่ปัจจัยแม้ไหน ๆ ก็ไม่ได้สร้างขึ้น. ชื่อว่ามีสภาวะที่เป็นอมตะ คือไม่มีการตาย เพราะเป็นสภาวะที่เที่ยง, หรือได้แก่มีความเป็นเหตุ ไม่มีการตาย แห่งสัตว์ทั้งหลาย. สำหรับมรรค ชื่อว่ามีสภาวะที่นำออกไป คือมีสภาวะที่ออกไปจากวัฏทุกข์. ชื่อว่ามีสภาวะที่เป็นเหตุ คือมีความเป็นเหตุบรรลุพระนิพพาน. ชื่อว่ามีสภาวะที่เห็น คือมีการกระทำพระนิพพาน อันสุขุมเหลือเกินให้แจ้ง.

อาธิปเตยฺยฏฺโฐ จตุสจฺจทสฺสเน สมฺปยุตฺตานํ อาธิปจฺจกรณํ, อาลมฺพนาธิปติภาโว[๒] วา วิเสสโต มคฺคาธิปติวจนโต. สติปิ หิ ฌานาทีนํ อารมฺมณาธิปติภาเว "ฌานาธิปติโน ธมฺมา"ติ เอวมาทึ อวตฺวา "มคฺคาธิปติโน ธมฺมา"อิจฺเจว วุตฺตํ, ตสฺมา วิญฺญายติ "อตฺถิ มคฺคสฺส อารมฺมณาธิปติภาเว วิเสโส"ติ.

ชื่อว่ามีสภาวะที่เป็นใหญ่ คือมีการกระทำความเป็นใหญ่แห่งสัมปยุตธรรมทั้งหลาย ในการเห็นสัจจะ ๔ หรือได้แก่มีความเป็นอธิบดีอารมณ์โดยพิเศษ ตามคำที่ว่า มคฺคาธิปติ (อธิบดีคือมรรค). ก็ธรรมทั้งหลายมีฌานเป็นต้น แม้เมื่อมีความเป็นอธิบดีอารมณ์ ก็ไม่ได้ตรัสไว้อย่างนี้ว่า "ฌานาธิปติโน ธมฺมา" ธรรมที่เป็นอธิบดีคือฌาน ดังนี้เป็นต้น

---

[๑] ฉ. เหตุอตฺโถ.

[๒] ฉ. อารมฺมณาธิปติภาโว.

กลับตรัสว่า "มคฺคาธิปติโน ธมฺมา" ธรรมที่เป็นอธิบดีคือมรรค ดังนี้, เพราะฉะนั้นบัณฑิตจึงทราบได้ว่า "มรรคมีความวิเศษในเพราะความเป็นอธิบดีอารมณ์อยู่" ดังนี้.

เอเต จ ปีฬนาทโย โสฬสาการา นาม. กสฺมา ปเนตฺถ อญฺเญสุ โรคคณฺฑาทิอากาเรสุ วิชฺชมาเนสุ เอเตว ปริคฺคยฺหนฺตีติ ? สลกฺขณโต จ สจฺจนฺตรทสฺสนโต จ อาวิภาวโต. สฺวายมตฺโถ ปรโต สจฺจกถายเมว อาวิภวิสฺสติ.

ก็สภาวะที่บีบคั้นเป็นต้นเหล่านี้ ชื่อว่าอาการ ๑๖. ถามว่า ก็ในบรรดาอาการเหล่านี้ เมื่ออาการอย่างอื่น มีอาการที่เป็นโรคฝีเป็นต้นมีอยู่ เพราะเหตุไร ท่านจึงกำหนดถือเอาเฉพาะอาการ ๑๖ นี้เท่านั้น ? ตอบว่า ท่านกำหนดถือเอาเฉพาะอาการ ๑๖ นี้เท่านั้น เพราะเป็นการเปิดเผย โดยลักษณะของตน (แห่งสัจจะแต่ละสัจจะ) และโดยการแสดงลำดับสัจจะ. อรรถาธิบายนั้นนั้น จักมีแจ้งในสัจจกถาข้างหน้านั่นเทียว.

ทิพฺพวิหาโร กสิณาทิอารมฺมณานิ รูปาวจรชฺฌานานิ. เมตฺตาทิฌานานิ พฺรหฺมวิหาโร. ผลสมาปตฺติ อริยวิหาโร. กาเมหิ วิเวกฏฺฐกายตาวเสน เอกีภาโว กายวิเวโก. ปฐมชฺฌานาทินา นีวรณาทีหิ

ชื่อว่าทิพพวิหาร ได้แก่รูปาวจรฌานทั้งหลาย อันมีกสิณเป็นต้นเป็นอารมณ์. ฌาน(๔)มีเมตตาเป็นต้น ชื่อว่าพรหมวิหาร. ผลสมาบัติ ชื่อว่าอริยวิหาร. ความเป็นผู้อยู่คนเดียว โดยเกี่ยวกับมีกายตั้งอยู่ในความ

วิวิตฺตจิตฺตตา จิตฺตวิเวโก. อุปธิวิเวโก นิพฺพานํ. อญฺเญติ โลกิยาภิญฺญาทิเก.

สงัดจากกามทั้งหลาย ชื่อว่ากายวิเวก. ความเป็นผู้มีจิตสงัดจากนิวรณ์ธรรม เป็นต้น ด้วยปฐมฌานเป็นต้น ชื่อว่าจิตตวิเวก. ชื่อว่า อุปธิวิเวก ได้แก่พระนิพพาน. คำว่า (อุตริมนุสธรรม) อื่น ๆ คืออุตริมนุสธรรมทั้งหลายมีโลกิยอภิญญาเป็นต้น.

กิเลสาภิสงฺขารวเสน ภเวสุ ปริพฺภมนํ, โส จ ตณฺหาปฺปธาโนติ วุตฺตํ "ตณฺหาสงฺขาตํ คมนนฺ"ติ. วนฺตนฺติ อริยมคฺคมุเขน อุคฺคิริตํ ปุน อปจฺจาคมนวเสน[๑] ฉฑฺฑิตํ. ภควาติ วุจฺจติ นิรุตฺตินเยนาติ ทสฺเสนฺโต อาห "ยถา ฯเปฯ เมขลา"ติ.

ความหมุนวนไปในภพทั้งหลาย ย่อมมีได้ด้วยอำนาจแห่งกิเลสและอภิสังขาร, ก็สภาวะนั้นมีตัณหาเป็นประธาน เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "การไป กล่าวคือตัณหา" ดังนี้. คำว่า ทรงสำรอกเสียได้แล้ว ได้แก่ ทรงใช้พระโอษฐ์ คือพระอริยมรรค คายทิ้งเสียได้ด้วยอำนาจ ความไม่หวนกลับมาอีก. ท่านอาจารย์เมื่อจะแสดงว่า คำว่า ภควา เรียกตามนัยนิรุตติดังนี้ จึงกล่าวว่า "เหมือนอย่างในทางโลก ฯลฯ ก็กลับเรียกเสียว่า เมขลา ฉะนั้น" ดังนี้.

---

[๑] ฉ. อปจฺจาวมนวเสน.

อปโร นโย : ภาควาติ ภควา, ภตวาติ ภควา, ภาเค วนีติ ภควา, ภเค วนีติ ภควา, ภตฺตวาติ ภควา, ภเค วมีติ ภควา. ภาเค วมีติ ภควา.

อีกนัยหนึ่ง : ภาควาติ ภควา ทรงพระนามว่า ภควา เพราะอรรถว่าทรงเป็นผู้มีส่วนแห่งคุณ, ภตวาติ ภควา ทรงพระนามว่า ภควา เพราะอรรถว่าทรงเป็นผู้มีธรรมอันบำรุงไว้แล้ว, ภาเค วนีติ ภควา ทรงพระนามว่า ภควา เพราะอรรถว่าทรงคบหาส่วนแห่งธรรม, ภเค วนีติ ภควา ทรงพระนามว่า ภควา เพราะอรรถว่าทรงคบหาภคะ(ธรรมสมบัติ), ภตฺตวาติ ภควา ทรงพระนามว่า ภควา เพราะอรรถว่าทรงมีชนผู้ภักดี, ภเค วมีติ ภควา ทรงพระนามว่า ภควา เพราะอรรถว่าทรงสำรอกภคะ (ทรัพย์สมบัติ). ภาเค วมีติ ภควา ทรงพระนามว่า ภควา เพราะอรรถว่าทรงสำรอกภาคะ (ส่วนแห่งสภาวธรรม).

ภาควา ภตวา ภาเค
ภเค จ วนิ ภตฺตวา
ภเค วมิ ตถา ภาเค
วมีติ ภควา ชิโน.

พระชินเจ้าทรงพระนามว่า ภควา เพราะอรรถว่า ทรงเป็นผู้มีส่วนแห่งคุณ ทรงเป็นผู้มีธรรมอันบำรุงไว้แล้ว ทรงคบหา ส่วนแห่งธรรม และธรรม-

สมบัติทั้งหลาย ทรงมีชนผู้ภักดี ทรงสำรอกทรัพย์สมบัติ อนึ่ง ทรงสำรอกส่วนแห่งสภาวธรรม.

ตตฺถ กถํ ภาควาติ ภควา ? เย เต สีลาทโย ธมฺมกฺขนฺธา คุณโกฏฺฐาสา, (๑) เต อนญฺญสาธารณา นิรติสยา ตถาคตสฺส อตฺถิ อุปลพฺภนฺติ.

ในอรรถเหล่านั้น ทรงพระนามว่า ภควา เพราะอรรถว่าทรงเป็นผู้มีส่วนแห่งคุณอย่างไร ? กองธรรมทั้งหลายคือส่วนแห่งคุณทั้งหลาย มีศีลเป็นต้นเหล่านั้นใด, พระ-ตถาคต ทรงมี ทรงได้ ส่วนแห่งคุณอันไม่สาธารณะด้วยผู้อื่น อันคุณของผู้อื่นไม่ดียิ่งกว่าเหล่านั้น.

ตถา หิสฺส สีลํ สมาธิ ปญฺญา วิมุตฺติ วิมุตฺติญาณทสฺสนํ, หิรี โอตฺตปฺปํ, สทฺธา วีริยํ, สติ สมฺปชญฺญํ, สีลวิสุทฺธิ ทิฏฺฐิวิสุทฺธิ, สมโถ วิปสฺสนา, ตีณิ กุสลมูลานิ, ตีณิ สุจริตานิ, ตโย สมฺมาวิตกฺกา, ติสฺโส อนวชฺชสญฺญา, ติสฺโส ธาตุโย, จตฺตาโร สติปฏฺฐานา, จตฺตาโร สมฺมปฺปธานา,

จริงอย่างนั้น พระตถาคตนี้ ทรงมี ทรงได้ ส่วนแห่งคุณ หมวดแห่งคุณอันไม่สาธารณะด้วยผู้อื่น อันคุณของผู้อื่นไม่ดียิ่งกว่า อันมีประมาณและประเภทหาที่สุดมิได้ อย่างนี้คือ ศีล สมาธิ ปัญญา วิมุตติ วิมุตติญาณทัสสนะ, หิริ โอตตัปปะ, ศรัทธา วิริยะ, สติ สัมปชัญญะ, ศีลวิสุทธิ ทิฐิวิสุทธิ, สมถะ

๑ เอตฺถนฺตเร วา-สทฺโท ภเวยฺย.

จตฺตาโร อิทฺธิปาทา,	วิปัสสนา, กุศลมูล ๓, สุจริต ๓, สัมมาวิตก ๓, อนวัชสัญญา (ความสำคัญว่าหาโทษมิได้) ๓, ธาตุ ๓, สติปัฏฐาน ๔, สัมมัปธาน ๔, อิทธิบาท ๔,
จตฺตาโร อริยมคฺคา, จตฺตาริ อริยผลานิ, จตสฺโส ปฏิสมฺภิทา, จตุโยนิปริจฺเฉทกญาณานิ, จตฺตาโร อริยวํสา, จตฺตาริ เวสารชฺชญาณานิ, ปญฺจ ปธานิยงฺคานิ, ปญฺจงฺคิโก สมฺมาสมาธิ, ปญฺจญาณิโก สมฺมาสมาธิ, ปญฺจินฺทฺริยานิ, ปญฺจ พลานิ, ปญฺจ นิสฺสารณียา ธาตุโย, ปญฺจ วิมุตฺตายตนญาณานิ,	อริยมรรค ๔, อริยผล ๔, ปฏิสัมภิทา ๔, โยนิปริเฉทกญาณ (ญาณกำหนดอุบาย) ๔, อริยวงศ์ ๔, เวสารัชญาณ (ความรู้เป็นเหตุแห่งความแกล้วกล้า) ๔, องค์แห่งความเพียร ๕, สัมมาสมาธิมีองค์ ๕, สัมมาสมาธิมีญาณ ๕, อินทรีย์ ๕, พละ ๕, นิสสารณียธาตุ ๕, ญาณในวิมุตตายตนะ ๕,
ปญฺจ วิมุตฺติปริปาจนียา สญฺญา, ฉ อนุสฺสติฏฺฐานานิ, ฉ คารวา, ฉ นิสฺสารณียา ธาตุโย, ฉ สตตวิหารา, ฉ อนุตฺตริยานิ, ฉ นิพฺเพธภาคิยา สญฺญา, ฉ อภิญฺญา, ฉ อสาธารณญาณานิ, สตฺต อปริหานียา ธมฺมา, สตฺต อริยธมฺมา, สตฺต อริยธนานิ,	สัญญาบ่มวิมุตติ ๕, อนุสติฐาน ๖, คารวธรรม ๖, นิสสารณียธาตุ ๖, วิหารเครื่องอยู่ประจำ ๖, อนุตตริยะ ๖, นิพเพธภาคิยสัญญา ๖, อภิญญา ๖, ญาณอันไม่สาธารณะ ๖, อปริหานียธรรม ๗, อริยธรรม ๗, อริยทรัพย์ ๗,

สตฺต โพชฺฌงฺคา, สตฺต สปฺปุริสธมฺมา, สตฺต นิชฺชารวตฺถูนิ[๑] สตฺต สญฺญา, สตฺต ทกฺขิเณยฺยปุคฺคลเทสนา, สตฺต วิญฺญาณฏฺฐิติเทสนา, สตฺต ขีณาสวพลเทสนา, อฏฺฐ ปญฺญาปฏิลาภเหตุเทสนา, อฏฺฐ สมฺมตฺตานิ, อฏฺฐ โลกธมฺมาติกฺกมา,

โพชฌงค์ ๗, สัปปุริสธรรม ๗, นิชชารวัตถุ ๗, สัญญา ๗, เทศนาทักขิไณยบุคคล ๗, เทศนาวิญญาณฐิติ ๗, เทศนากำลังพระขีณาสพ ๗, เทศนาเหตุแห่งการได้มาซึ่งปัญญา ๘, สัมมัตธรรม ๘, การก้าวล่วงโลกธรรม ๘,

อฏฺฐ อารมฺภวตฺถูนิ, อฏฺฐ อกฺขณเทสนา, อฏฺฐ มหาปุริสวิตกฺกา, อฏฺฐ อภิภายตนเทสนา, อฏฺฐ วิโมกฺขา, นว โยนิโสมนสิการมูลกา ธมฺมา, นว ปาริสุทฺธิปธานิยงฺคานิ, นว สตฺตาวาสเทสนา, นว อาฆาตปฏิวินยา, นว สญฺญา, นว นานตฺตา, นว อนุปุพฺพวิหารา,

อารัมภวัตถุ ๘, อักขณเทศนา ๘, มหาปุริสวิตก ๘, เทศนาอภิภายตนะ ๘, วิโมกข์ ๘, ธรรมอันมีโยนิโสมนสิการเป็นมูล ๙, องค์แห่งความเพียรบริสุทธิ์ ๙, เทศนาสัตตาวาส ๙, ธรรมเครื่องกำจัดความอาฆาต ๙, สัญญา ๙, นานัตตะ (สภาวะที่แตกต่างกันแห่งธรรม) ๙, อนุปุพพวิหาร ๙,

ทส นาถกรณา ธมฺมา, ทส กสิณายตนานิ, ทส กุสลกมฺมปถา, ทส สมฺมตฺตานิ, ทส อริยวาสา, ทส อเสกฺขธมฺมา, ทส ตถาคตพลานิ, เอกาทส เมตฺตานิสํสา, ([๒])

ธรรมเครื่องกระทำที่พึ่ง ๑๐, กสิณายตนะ ๑๐, กุศลกรรมบถ ๑๐, สัมมัตตธรรม ๑๐, อริยวาส ๑๐, อเสกขธรรม ๑๐, กำลังของพระตถาคต ๑๐, อานิสงส์เมตตา ๑๑,

---

[๑] นิชฺชรวตฺถูนีติปิ ทิสฺสติ, ฉ. นิชฺชรวตฺถูนิ.
[๒] สี. ( ) เอกาทส สีลานิสํสา.

ทฺวาทส ธมฺมจกฺกาการา, เตรส ธุตคุณา, จุทฺทส พุทฺธญาณานิ.

อาการแห่งธรรมจักร ๑๒, ธุดังคคุณ ๑๓, พระพุทธญาณ ๑๔,

ปญฺจทส วิมุตฺติปริปาจนียา ธมฺมา, โสฬสวิธา อานาปานสติ[๑] โสฬส อปรนฺตปนียา ธมฺมา, ([๒]) อฏฺฐารส พุทฺธธมฺมา, เอกูนวีสติ ปจฺจเวกฺขณญาณานิ, จตุจตฺตาฬีส ญาณวตฺถูนิ, ปญฺญาส อุทยพฺพยญาณานิ, ปโรปญฺญาส กุสลธมฺมา, สตฺตสตฺตติ ญาณวตฺถูนิ, จตุวีสติโกฏิสตสหสฺสสมาปตฺติสญฺจาริมหาวชิร-ญาณํ, อนนฺตนยสมนฺตปฏฺฐานปวิจยปจฺจเวกฺขณ-เทสนาญาณานิ, ตถา อนนฺตาสุ โลกธาตูสุ อนนฺตานํ สตฺตานํ อาสยาทิวิภาวนญาณานิ จาติ เอวมาทโย อนนฺตาปริมาณเภทา อนญฺญสาธารณา นิรติสยา คุณภาคา คุณโกฏฺฐาสา สํวิชฺชนฺติ อุปลพฺภนฺติ.

ธรรมบ่มวิมุตติ ๑๕, อานาปานสติ ๑๖ อาการ, อปรันตปนียธรรม ๑๖, พุทธธรรม ๑๘, ปัจจเวกขณญาณ ๑๙, ญาณวัตถุ ๔๔, อุทยัพพยญาณ ๕๐, กุศลธรรม ๕๐ กว่า, ญาณวัตถุ ๗๗, มหาวชิรญาณที่สัญจรไปในสมาบัติ ๒ ล้าน ๔ แสนโกฏิ, ญาณที่วิจัยพิจารณา และเทศนาสมันตปัฏฐานอนันตนัย, อนึ่ง และญาณที่เปิดเผยอัธยาศัยเป็นต้น แห่งสัตว์ทั้งหลายอันหาที่สุดมิได้ ในโลกธาตุอันหาที่สุดมิได้ ดังนี้เป็นต้น.

---

[๑] ฉ. อานาปานสฺสติ.
[๒] สี. ( ) โสฬสสจฺจาการา.

คุณประกอบ เกียรติ ชาญเลขา
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

ตสฺมา ตถาวุตฺตวิภาคา[๑] คุณภาคา อสฺส อตฺถีติ ภาควาติ วตฺตพฺเพ อา-การสฺส รสฺสตฺตํ กตฺวา "ภควา"ติ วุตฺโต. เอวนฺตาว ภาควาปิ ภควา.

เพราะฉะนั้นเมื่อควรจะกล่าวว่า ทรงพระ-นามว่า ภาควา เพราะอรรถว่าทรงมีส่วนแห่งธรรม คือส่วนแห่งคุณตามที่กล่าวแล้วนั้น ท่านก็ทำ อา อักษรให้เป็นรัสสะ แล้วกล่าวเสียว่า "ภควา". พระองค์ผู้แม้เป็นภาควา (ผู้มีส่วนแห่งคุณ) จึงทรงพระนามว่า ภควา ตามประการที่กล่าวมานี้ก่อน.

ยสฺมา สีลาทโย สพฺเพ
คุณภาคา อเสสโต
วิชฺชนฺติ สุคเต ตสฺมา
"ภควา"ติ ปวุจฺจติ.

เพราะเหตุที่ส่วนแห่งคุณทั้งปวง มีศีลเป็นต้น มีอยู่ในพระสุคตเจ้าอย่างไม่มีเหลือ ฉะนั้นบัณฑิตจึงขนานพระนามพระองค์ว่า "ภควา".

กถํ <u>ภตวาติ</u> <u>ภควา</u> ? เย เต สพฺพโลกหิตาย อุสฺสุกฺกมาปนฺเนหิ มนุสฺสตฺตาทิเก อฏฺฐ ธมฺเม สโมธาเนตฺวา สมฺมาสมฺโพธิยา กตมหาภินีหาเรหิ มหาโพธิสตฺเตหิ ปริปูเรตพฺพา ทานปารมี, สีลเนกฺขมฺมปญฺญาวีริยขนฺติสจฺจอธิฏฺฐาน-

ทรงพระนามว่า <u>ภควา</u> <u>เพราะอรรถว่า</u> <u>ทรงเป็นผู้มีธรรมอันบำรุงไว้แล้ว</u> อย่างไร ? บารมี ๑๐ คือทานบารมี ๑ ศีลบารมี ๑ เนกขัมมบารมี ๑ ปัญญาบารมี ๑ วิริยบารมี ๑ ขันติบารมี ๑ สัจจบารมี ๑ อธิษฐานบารมี ๑ เมตตาบารมี ๑ อุเบกขา-

---

[๑] ฉ. ยถาวุตฺตวิภาคา.

เมตฺตาอุเปกฺขาปารมีติ ทส ปารมิโย, ทส อุปปารมิโย, ทส ปรมตฺถปารมิโยติ สมตึส ปารมิโย, ทานาทีนิ จตฺตาริ สงฺคหวตฺถูนิ, สจฺจาทีนิ[๑] จตฺตาริ อธิฏฺฐานานิ, อตฺตปริจฺจาโค, นยนธนรชฺชปุตฺตทารปริจฺจาโคติ[๒] ปญฺจ มหาปริจฺจาคา ปุพฺพโยโค, ปุพฺพจริยา, ธมฺมกฺขานํ ญาตตฺถจริยา, โลกตฺถจริยา, พุทฺธตฺถจริยาติ เอวมาทโย, สงฺเขปโต วา สพฺเพ ปุญฺญสมฺภารญาณสมฺภารพุทฺธการกธมฺมา,

บารมี ๑ ดังนี้ อุปบารมี ๑๐ ปรมัตถบารมี ๑๐ รวมเป็นบารมี ๓๐ ถ้วน, สังคหวัตถุ ๔ มีทานเป็นต้น อธิษฐาน ๔ มีสัจจอธิษฐานเป็นต้น การบริจาคตน มหาบริจาค ๕ คือ บริจาคดวงตา ๑ บริจาคทรัพย์ ๑ บริจาคราชสมบัติ ๑ บริจาคบุตร ๑ บริจาคภรรยา ๑ หรือโดยสังเขปได้แก่ธรรมที่สร้างความเป็นพระพุทธเจ้า อันเป็นสัมภาระแห่งบุญและสัมภาระแห่งญาณทั้งปวงอย่างนี้ คือ ปุพพโยคะ (การบำเพ็ญสมถะและวิปัสสนาในกาลก่อน ๆ) ปุพพจริยา (ความประพฤติดีในกาลก่อน ๆ) ธัมมักขาน (การบอกกล่าวธรรม) ญาตัตถจริยา (การบำเพ็ญประโยชน์แก่ญาติ) โลกัตถจริยา (การบำเพ็ญ

---

[๑] สี. นตฺถิ, ที. ปา. ๑๑/๒๔๑, ปญฺญาทีนิ.

[๒] ธนรชฺชปุตฺตทารปริจฺจาโคติ สารตฺถทีปนี,
วุตฺต เญฺหตํ อภิธานปฺปทีปิกายํ
ปญฺจมหาปริจฺจาโค
วุตฺโต เสฏฺฐธนสฺส จ
วเสน ปุตฺตทารานํ
รชฺชสฺสงฺคานเมว จาติ.

ประโยชน์แก่โลก) พุทธัตถจริยา (การบำเพ็ญประโยชน์ แก่ความเป็นพระพุทธเจ้า) ดังนี้เป็นต้น ซึ่งผู้เป็นพระมหาโพธิสัตว์ผู้ถึงพร้อมด้วยความขวนขวาย เพื่อประโยชน์เกื้อกูลแก่โลกทั้งปวง ผู้ได้ประมวลธรรม ๘ อย่าง มีความเป็นมนุษย์เป็นต้น สร้างอภินิหารที่ยิ่งใหญ่ เพื่อพระสัมมาสัมโพธิญาณ พึงทำให้เต็มเปี่ยมเหล่านั้นใด,

เต มหาภินีหารโต ปฏฺฐาย กปฺปานํ สตสหสฺสาธิกานิ จตฺตาริ อสงฺเขยฺยานิ ยถา หานภาคิยา, สงฺกิเลสภาคิยา, ฐิติภาคิยา วา น โหนฺติ, อถ โข อุตฺตรุตฺตริ วิเสสภาคิยาว โหนฺติ, เอวํ สกฺกจฺจํ นิรนฺตรํ อนวเสสโต ภตา สมฺภตา อสฺส อตฺถีติ ภตวาติ วตฺตพฺเพ "ภควา"ติ วุตฺโต นิรุตฺตินเยน ต-การสฺส ค-การํ กตฺวา. อถวา <u>ภตวาติ</u> เตเยว ยถาวุตฺเต พุทฺธการกธมฺเม วุตฺตนเยน ภริ สมฺภริ,

ธรรมเหล่านั้น อันพระองค์ทรงบำรุงไว้แล้ว บำรุงไว้ดีแล้วอย่างเคารพ อย่างไม่ขาดสาย อย่างไม่มีเหลือ ตลอด ๔ อสงไขยเกินอีกแสนกัป นับตั้งแต่ครั้งอภินิหารอันยิ่งใหญ่ โดยประการที่ไม่เป็นหานภาคิยะ (คือไม่มีส่วนแห่งความเสื่อม) ไม่เป็นสังกิเลสภาคิยะ (คือไม่มีส่วนแห่งความเศร้าหมอง) ไม่เป็นฐิติภาคิยะ (คือไม่มีส่วนแห่งความทรงอยู่), แต่ว่าเป็นวิเสสภาคิยะ (คือมีส่วนแห่งคุณ-วิเศษ) ยิ่ง ๆ ขึ้นไปแต่อย่างเดียว ย่อมมีแก่

คุณอารีพันธ์ ประยูรโภคราช
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

ปริปูเรสีติ อตฺโถ. เอวมฺปิ ภควาติ ภควา.

พระองค์ เพราะเหตุนั้น เมื่อควรจะขนานพระนามว่า ภตวา ก็กลับขนานพระนามว่า "ภควา" เพราะทำ ต อักษร ให้เป็น ค อักษร โดยนัยแห่งนิรุตติ. อีกนัยหนึ่ง บทว่า ภตวา มีความหมายว่า ทรงได้บำรุง บำรุงดีแล้ว คือทำให้บริบูรณ์ซึ่งธรรมที่สร้างความเป็นพระพุทธเจ้าตามที่กล่าวแล้วเหล่า-นั้นนั่นเทียว ตามนัยที่กล่าวแล้ว. ทรงพระนามว่าภควา เพราะอรรถว่าทรงเป็นผู้มีธรรมอันบำรุงไว้แล้ว แม้ตามประการที่กล่าวมานี้.

[๑]สมฺมาสมฺโพธิยา สพฺเพ
ทานปารมิอาทิเก
สมฺภาเร ภตวา นาโถ
ตสฺมาปิ ภควา มโต.

พระผู้เป็นที่พึ่งของโลก ทรงเป็นผู้มีธรรมอันบำรุงไว้แล้ว ในธรรมอันเป็นสัมภาระ แห่งพระสัมมาสัมโพธิญาณทั้งปวง มีทานบารมีเป็นต้น แม้เพราะเหตุนั้น บัณฑิตจึงขนานพระนามพระองค์ว่า ภควา.

---

[๑] ยสฺมาติปิ ทิสฺสติ.

คุณอารีพันธ์ ประยูรโภคราช
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

กถํ ภาเค วนีติ ภควา ? เย เต จตุวีสติโกฏิสตสหสฺสสงฺขา เทวสิกํ วลญฺชนกสมาปตฺติภาคา, เต อนวเสสโต โลกหิตตฺถํ, อตฺตโน จ ทิฏฺฐธมฺมสุขวิหารตฺถํ นิจฺจกปฺปํ นิจฺจกปฺปํ วนิ ภชิ เสวิ พหุลมกาสีติ ภาเค วนีติ ภควา.

ทรงพระนามว่าภควา เพราะอรรถว่าทรงคบหาส่วนแห่งธรรม อย่างไร ? ส่วนแห่งสมาบัติที่ทรงใช้สอยอยู่ทุก ๆ วัน นับได้ ๒ ล้าน ๔ แสนโกฏิเหล่านั้นใด, พระองค์ทรงคบหา คือทรงใช้ ทรงเสพ ทรงกระทำให้มากแล้ว ซึ่งส่วนแห่งสมาบัติเหล่านั้นอย่างไม่มีเหลือ ตลอดกัปเป็นนิตย์ ๆ เพื่อประโยชน์เกื้อกูลแก่โลก และเพื่อประโยชน์แก่การอยู่เป็นสุขในทิฐธรรม (ในอัตภาพนี้) ของพระองค์เอง เพราะเหตุนั้น จึงทรงพระนามว่าภควา เพราะอรรถว่าทรงคบหาส่วนแห่งธรรม.

อถวา อภิญฺเญยฺยธมฺเมสุ, กุสลาทีสุ, ขนฺธาทีสุ จ เย เต ปริญฺเญยฺยาทิวเสน สงฺเขปโต วา จตุพฺพิธา อภิสมยภาคา, วิตฺถารโต ปน "จกฺขุ ปริญฺเญยฺยํ โสตํ ปริญฺเญยฺยํ ฯเปฯ ชรามรณํ ปริญฺเญยฺยนฺ"ติ-อาทินา[๑] อเนกปริญฺเญยฺยภาคา, "จกฺขุสฺส

อีกนัยหนึ่ง ในบรรดาธรรมทั้งหลายที่ควรรู้ยิ่ง มีกุศลเป็นต้น และมีขันธ์เป็นต้น ส่วนแห่งธรรมที่ตรัสรู้มี ๔ อย่าง โดยสังเขป โดยเกี่ยวกับเป็นธรรมที่ควรกำหนดรู้เป็นต้น, ก็หรือว่าโดยพิสดาร ส่วนแห่งธรรมที่ควรกำหนดรู้หลายอย่างโดยนัยว่า "จักขุเป็นของ

[๑] ขุ. ป. ๓๑/๓๓.

สมุทโย ปหาตพฺโพ ฯเปฯ ชรามรณสฺส สมุทโย ปหาตพฺโพ"ติ อาทินา ปหาตพฺพ-ภาคา,

ควรกำหนดรู้ โสตะเป็นของควรกำหนดรู้ ฯลฯ ชรามรณะ เป็นของควรกำหนดรู้" ดังนี้เป็นต้น, ส่วนแห่งธรรมที่ควรละโดยนัยว่า "เหตุเกิดขึ้นแห่งจักขุ เป็นของควรละ ฯลฯ เหตุเกิดขึ้นแห่งชรามรณะ เป็นของควรละ" ดังนี้เป็นต้น,

"จกฺขุสฺส นิโรโธ ฯเปฯ ชรามรณสฺส นิโรโธ สจฺฉิกาตพฺโพ"ติอาทินา สจฺฉิกาตพฺพภาคา, "จกฺขุสฺส นิโรธคามินี ปฏิปทา"ติอาทินา "จตฺตาโร สติปฏฺฐานา"ติอาทินา จ อเนกเภทา ภาเวตพฺพภาคา จ ธมฺมา, เต สพฺเพ วนิ ภชิ ยถารหํ โคจรภาวนา-เสวนานํ วเสน เสวิ. เอวมฺปิ ภาเค วนีติ ภควา.

ส่วนแห่งธรรมที่พึงกระทำให้แจ้ง โดยนัยว่า "ธรรมที่ดับจักขุ เป็นของควรกระทำให้แจ้ง ฯลฯ ธรรมที่ดับชรามรณะเป็นของควรกระทำให้แจ้ง" ดังนี้เป็นต้น, และธรรมอันเป็นส่วนควรเจริญ อันมีประเภทเป็นอเนกโดยนัยว่า "ข้อปฏิบัติให้ถึงธรรมที่ดับจักขุ" เป็นต้น และโดยนัยว่า "สติปัฏฐาน ๔" เป็นต้น เหล่านั้นอันใด, พระองค์ทรงคบหา คือทรงใช้ธรรมเหล่านั้นทั้งหมด ได้แก่ทรงเสพ ด้วยอำนาจแห่งโคจรอาเสวนะ (เสพ คือกระทำให้เป็นอารมณ์) และภาวนาอาเสวนะ (เสพ คือเจริญ)ตามสมควร. ทรงพระนามว่าภควา เพราะอรรถว่าทรงคบหาส่วนแห่งธรรม แม้ตามประการที่กล่าวมานี้.

คุณอารีพันธ์ ประยูรโภคราช
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

อถวา เย อิเม สีลาทโย ธมฺมกฺขนฺธา สาวเกหิ สาธารณา คุณโกฏฺฐาสา คุณภาคา, "กินฺติ นุโข เต เวเนยฺยสนฺตาเนสุ ปติฏฺฐเหยฺยุนฺ"ติ[๑] มหากรุณาย วนิ อภิปฏฺฐยิ, สา จสฺส อภิปฏฺฐนา ยถาธิปฺเปตปฺผลาวหา อโหสิ. เอวมฺปิ ภาเค วนีติ ภควา.

อีกนัยหนึ่ง กองธรรมทั้งหลายมีศีลเป็นต้น คือ หมวดแห่งคุณ ส่วนแห่งคุณที่สาธารณะด้วย-สาวกทั้งหลาย เหล่านี้ใด, พระองค์ทรงร้องขอ (วนิ แปลว่าร้องขอก็ได้) คือทรงปรารถนายิ่งแล้ว ด้วยพระมหากรุณาว่า "ไฉนหนอส่วนแห่งคุณเหล่านั้น พึงตั้งมั่นอยู่ในสันดานของเวไนยสัตว์ได้" ดังนี้, ก็ความปรารถนายิ่งของพระองค์นั้น ได้เป็นเหตุนำมาซึ่งผลตามที่ทรงประสงค์. ทรงพระนามว่า ภควา เพราะอรรถว่าทรงร้องขอส่วนแห่งธรรม แม้ตามประการที่กล่าวมานี้.

ยสฺมา เญยฺยสมาปตฺติ-
คุณภาเค ตถาคโต
ภชิ ปฏฺฐยิ สตฺตานํ
หิตาย ภควา ตโต.

เพราะเหตุที่พระตถาคตทรงคบหาส่วนแห่งธรรมที่ควรรู้ และคุณคือสมาบัติทั้งหลาย ทรงปรารถนาแล้วเพื่อประโยชน์เกื้อกูล แก่สัตว์ทั้งหลาย ฉะนั้น จึงทรงได้รับการขนานพระนามว่า ภควา.

---

[๑] ฉ. ปติฏฺฐเปยฺยํ.

คุณแม่ชู-คุณฟอง-คุณบุญช่วย หามนตรี
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

กถํ ภเค วนีติ ภควา ? สมาสโต ตาว กตปุญฺเญหิ ปโยคสมฺปนฺเนหิ ยถาวิภวํ ภชิยนฺตีติ ภคา, โลกิยโลกุตฺตรสมฺปตฺติโย. ตตฺถ โลกิเย ตาว ตถาคโต สมฺโพธิโต ปุพฺเพ โพธิสตฺตภูโต ปรมุกฺกํสคเต วนิ ภชิ เสวิ, ยตฺถ ปติฏฺฐาย นิรวเสสโต พุทฺธการกธมฺเม สมนฺนานนฺโต[1] พุทฺธธมฺเม ปริปาเจสิ.

ทรงพระนามว่า ภควา เพราะอรรถว่าทรงคบหาภคะ (ธรรมสมบัติ) อย่างไร ? ก่อนอื่นว่าโดยรวมกัน สมบัติอันเป็นโลกีย์และโลกุตระทั้งหลาย ชื่อว่า ภคะ เพราะอรรถว่าผู้ได้ทำบุญไว้ มีปโยคอันถึงพร้อมย่อมใช้สอยตามสมควรแก่ทรัพย์. ในภคะทั้ง ๒ นั้น ก่อนอื่น พระตถาคต ก่อนแต่กาลตรัสรู้ยังเป็นพระโพธิสัตว์อยู่ ทรงคบหา คือทรงใช้สอย ทรงเสพภคะที่เป็นโลกีย์อันถึงความสูงส่งยิ่ง, ซึ่งเป็นภคะที่พระองค์อาศัยเป็นที่ตั้งมั่น ประมวลธรรมที่สร้างความเป็นพระพุทธเจ้า บ่มพระพุทธธรรมทั้งหลายให้สุกรอบอย่างไม่มีเหลือ.

พุทฺธภูโต ปน เต นิรวชฺชสุขูปสญฺหิเต อนญฺญสาธารเณ โลกุตฺตเรปิ วนิ ภชิ เสวิ. วิตฺถารโต ปน ปเทสรชฺชอิสฺสริยจกฺกวตฺติสมฺปตฺติเทวรชฺชสมฺปตฺติอาทิวเสน, ฌานวิโมกฺขสมาธิสมาปตฺติญาณทสฺสนมคฺคภาวนา–

พระองค์ทรงเป็นพระพุทธเจ้าแล้ว กระนั้นก็ยังทรงคบหา คือทรงใช้สอย ทรงเสพภคะแม้ที่เป็นโลกุตระ อันประกอบด้วยความสุขที่ปราศจากโทษ อันไม่สาธารณะด้วยชนเหล่าอื่น เหล่านั้น. ส่วนว่าโดยพิสดาร

[1] ฉ. สมนฺนาเนนฺโต.

ผลสจฺฉิกิริยาทิอุตฺตริมนุสฺสธมฺมวเสน จ อเนกวิหิเต อนญฺญสาธารเณ ภเค วนิ ภชิ เสวิ. เอวมฺปิ ภเค วนีติ ภควา.

พระองค์ทรงคบหา คือทรงใช้สอย ทรงเสพภคะ อันไม่สาธารณะด้วยชนเหล่าอื่น ซึ่งมีประเภทเป็นอเนก คือราชสมบัติประจำประเทศ ความเป็นใหญ่ สมบัติแห่งพระเจ้าจักรพรรดิ สมบัติคือความเป็นเทวราชาเป็นต้น และอุตริมนุสธรรม มีฌาน วิโมกข์ สมาธิ สมาบัติ ญาณทัสสนะ การเจริญมรรค การกระทำผลให้แจ้งเป็นต้น. ทรงพระนามว่า ภควา เพราะอรรถว่าทรงคบหาภคะทั้งหลาย แม้ตามประการที่กล่าวมานี้.

ยา ตา สมฺปตฺติโย โลเก
ยา จ โลกุตฺตรา ปุถู
สพฺพา ตา ภชิ สมฺพุทฺโธ
ตสฺมาปิ ภควา มโต.

สมบัติทั้งหลาย ในโลกเหล่านั้นใด
และโลกุตรสมบัติมากมายใด พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงได้ใช้สอย สมบัติเหล่านั้นทั้งหมด แม้เพราะเหตุนั้นจึงทรงได้รับการขนานพระนามว่า ภควา.

กถํ <u>ภตฺตวาติ</u> <u>ภควา</u> ? ภตฺตา ทฬฺหภตฺติกา อสฺส พหู อตฺถีติ ภตฺตวา. ตถาคโต หิ มหากรุณาสพฺพญฺญุตญาณาทิ-

ทรงพระนามว่า <u>ภควา</u> <u>เพราะอรรถว่าทรงมีชนผู้ภักดี</u> อย่างไร ? พระองค์ทรงพระนามว่า ภัตตวา เพราะอรรถว่าทรงมีชน

อปริมิตนิรุปมปฺปภาวคุณวิเสสภาคีภาวโต[๑] สพฺพสตฺตุตฺตโม สพฺพานตฺถปริหารปุพฺพงฺคมาย นิรวเสสหิตสุขวิธานตปฺปราย นิรติสยาย ปโยคสมฺปตฺติยา สเทวมนุสฺสาย ปชาย อจฺจนฺตุปการิตาย ทฺวตฺตึสมหาปุริสลกฺขณอสีติ-อนุพฺยญฺชนพฺยามปฺปภาทิอนญฺญสาธารณคุณวิเสส-ปฏิมณฺฑิตรูปกายตาย ยถาภุจฺจคุณาธิคเตน "อิติปิ โส ภควา"ติอาทินยปฺปวตฺเตน โลกตฺตยพฺยาปินา สุวิปุเลน, สุวิสุทฺเธน จ ถุติโฆเสน สมนฺนาคตตฺตา, อุกฺกํสปารมิปฺ-ปตฺตาสุ อปฺปิจฺฉตาสนฺตุฏฺฐิอาทีสุ สุปติฏฺฐิต-ภาวโต, ทสพลจตุเวสารชฺชาทินิรติสยคุณ-วิเสสสมงฺคิภาวโต จ "รูปปฺปมาโณ รูปปฺปสนฺโน, โฆสปฺปมาโณ โฆสปฺปสนฺโน, ลูขปฺปมาโณ ลูขปฺปสนฺโน, ธมฺมปฺปมาโณ ธมฺมปฺปสนฺโน"ติ เอวํ จตุปฺปมาณิเก โลกสนฺนิวาเส สพฺพถาปิ ปสาทาวหภาเวน สมนฺตปาสาทิกตฺตา อปริมาณานํ สตฺตานํ

ผู้ภักดี คือชนผู้มีความภักดีมั่นคงมากมาย. เป็นความจริงว่า พระตถาคตทรงเป็นผู้สูงสุดแห่งสัตว์ทั้งปวง เพราะภาวะที่ทรงเป็นผู้มีส่วนแห่งคุณวิเศษ อันมีอานุภาพที่ใคร ๆ ประมาณมิได้ หาอุปมามิได้ มีพระมหากรุณาพระสัพพัญญุตญาณเป็นต้น จึงทรงเป็นที่ตั้งแห่งความรักความภักดีเป็นอย่างยิ่ง เพราะความที่ทรงเป็นผู้อุปการะอย่างเหลือเกินต่อหมู่สัตว์พร้อมทั้งเทวดาและมนุษย์ ด้วยพระปโยคสมบัติที่หาของผู้ใดดียิ่งกว่ามิได้ ที่เริ่มต้นด้วยการให้หลีกเลี่ยงสิ่งที่เป็นอนัตถะ (ความฉิบหาย)ทั้งปวง มุ่งแต่จะจัดแจงประโยชน์สุขอย่างไม่มีเหลือไว้เบื้องหน้า เพราะความที่ทรงเป็นบ่อเกิดแห่งความเอื้อเฟื้อ ความเคารพ ความนับถือ เป็นอันมากแห่งสัตว์ทั้งหลายอันหาประมาณมิได้ พร้อมทั้งเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย เหตุเพราะความที่ทรงเป็นผู้น่าเลื่อมใสโดยรอบ โดยความที่ทรง

---

๑ ฉ. ...สมงฺคิภาวโต.

สเทวมนุสฺสานํ อาทรพหุมานคารวายตนตาย ปรมปฺปสาทสมฺภตฺติฏฺฐานํ.

เป็นเหตุนำมาซึ่งความเลื่อมใส แม้โดยประการทั้งปวงในโลกสันนิวาส ซึ่งมีประมาณ ๔ อย่าง อย่างนี้คือ "ผู้ถือรูปเป็นประมาณ เลื่อมใสในเพราะรูป ๑, ผู้ถือเสียงเป็นประมาณ เลื่อมใสในเพราะเสียง ๑, ผู้ถือความเศร้าหมองเป็นประมาณ เลื่อมใสในเพราะความเศร้าหมอง ๑, ผู้ถือธรรมเป็นประมาณ เลื่อมใสในเพราะธรรม ๑", เพราะความที่ทรงมีพระรูปกายประดับ ด้วยเครื่องประดับวิเศษ อันไม่สาธารณะด้วยบุคคลอื่น มีพระมหาปุริสลักษณะ ๓๒ ประการ พระอนุพยัญชนะ ๘๐ พระรัศมีที่แผ่ไป ๑ วา เป็นต้น เพราะความที่ทรงเป็นผู้ประกอบพร้อมด้วยเสียงชมเชย อันกว้างขวางดี และบริสุทธิ์ดี ที่ทรงได้รับแล้วด้วยพระคุณตามความเป็นจริง แพร่ไปในโลกทั้ง ๓ เป็นไปโดยนัยว่า "อิติปิ โส ภควา" เป็นต้น เพราะความที่ทรงดำรงมั่นเป็นอย่างดี ในธรรม มีความมักน้อย ความสันโดษ เป็นต้น อันถึงความเป็นบารมีสูงส่ง และเพราะภาวะ

ที่ทรงเป็นผู้พร้อมเพรียง ด้วยคุณวิเศษล้ำเลิศ มีพระทศพลญาณ พระจตุเวสารัชญาณเป็นต้น.

เย ตสฺส โอวาเท ปติฏฺฐิตา อเวจฺจปฺปสาเทน สมนฺนาคตา โหนฺติ, เกนจิ อสํหาริยา เตสํ สมฺภวติ[1] สมเณน วา พฺราหฺมเณน วา เทเวน วา มาเรน วา พฺรหฺมุนา วาติ. ตถา หิ เต อตฺตโน ชีวิตปริจฺจาเคปิ ตตฺถ ปสาทํ น ปริจฺจชนฺติ, ตสฺส วา อาณํ ทฬฺหภตฺติภาวโต. เตเนวาห :

ชนเหล่าใด ตั้งมั่นในพระโอวาทของพระตถาคตนั้น เป็นผู้ถึงพร้อมด้วยความเลื่อมใสไม่คลอนแคลน, ชนเหล่านั้นก็มีความภักดีที่ใคร ๆ ผู้เป็นสมณะก็ตาม พราหมณ์ก็ตาม เทพก็ตาม มารก็ตาม พรหมก็ตาม ไม่อาจทำให้เคลื่อนได้แล. จริงอย่างนั้น ชนเหล่านั้นแม้เมื่อมีการต้องสละชีวิตของตน ก็ไม่ยอมสละความเลื่อมใส ในพระตถาคตนั้น, หรือว่าไม่ยอมสละกฎข้อบังคับของพระองค์นั้น ก็เพราะมีความภักดีมั่นคง. เพราะเหตุนั้นนั่นเอง จึงตรัสไว้ว่า :

"โย เว กตญฺญู กตเวทิ ธีโร,
กลฺยาณมิตฺโต ทฬฺหภตฺติ จ โหตี"ติ.[2]

"บุคคลใดแล เป็นคนกตัญญูกตเวที
เป็นปราชญ์ เป็นกัลยาณมิตร และ
มีความภักดีมั่นคง"

ดังนี้เป็นต้น. และว่า

---

[1] ฉ. สมฺภตฺติ.

[2] ขุ. ชา. ๒๗/๕๔๑.

"เสยฺยถาปิ ภิกฺขเว มหาสมุทฺโท ฐิตธมฺโม เวลํ นาติวตฺตติ, เอวเมว โข ภิกฺขเว ยํ มยา สาวกานํ สิกฺขาปทํ ปญฺญตฺตํ, ตํ มม สาวกา ชีวิตเหตุปิ นาติกฺกมนฺตี"ติ[1] จ.

"ดูกรภิกษุทั้งหลาย มหาสมุทรมีอันหยุดยั้งอยู่เป็นธรรมดา ไม่เอ่อล้นฝั่งแม้ฉันใด, ดูกรภิกษุทั้งหลาย สาวกทั้งหลายของเราก็ไม่ก้าวล่วงสิกขาบทที่เราบัญญัติแล้วแก่สาวกทั้งหลาย แม้เพราะเหตุแห่งชีวิต ฉันนั้นเหมือนกันแล" ดังนี้.

เอวํ ภตฺตวาติ ภควา นิรุตฺตินเยน เอกสฺส ต-การสฺส โลปํ กตฺวา อิตรสฺส ค-การํ กตฺวา.

ทรงพระนามว่า ภควา เพราะอรรถว่าทรงเป็นภัตตวา (ผู้มีชนผู้ภักดี) ตามประการที่กล่าวมานี้ เพราะทำการลบ ต อักษร ออกเสียตัวหนึ่ง แล้วทำ ต อักษร อีกตัวหนึ่งให้เป็น ค อักษร โดยนัยแห่งนิรุตติ.

คุณาติสยยุตฺตสฺส
ยสฺมา โลกหิเตสิโน
สมฺภตฺตา พหโว สตฺถุ,
ภควา เตน วุจฺจติ.

เพราะเหตุที่พระศาสดา ผู้แสวงหาประโยชน์สุขแก่โลก ผู้ประกอบด้วยพระคุณอันดีล้ำยิ่ง ทรงมีชนผู้ภักดีมากมาย ฉะนั้นบัณฑิตจึงขนานพระนามพระองค์ว่า ภควา.

---

[1] ขุ. อุ. ๒๕/๑๕๕-๖, วิ. จุ. ๗/๒๘๕, องฺ. อฏฺฐก. ๒๓/๒๐๓.

กถํ ภเค วมีติ ภควา ? ยสฺมา ตถาคโต โพธิสตฺตภูโตปิ ปุริมาสุ ชาตีสุ ปารมิโย ปูเรนฺโต ภคสงฺขาตํ สิรึ, อิสฺสริยํ, ยสญฺจ วมิ อุคฺคิริ เขฬปิณฺฑํ วิย อนเปกฺโข ฉฑฺฑยิ.

ทรงพระนามว่า ภควา เพราะอรรถ-ว่าทรงสำรอกภคะ(ทรัพย์สมบัติ) อย่างไร ? เพราะเหตุที่พระตถาคต แม้ว่ายังทรงเป็นพระโพธิสัตว์ เมื่อจะทรงกระทำพระบารมีให้เต็มอยู่ในชาติก่อน ๆ ก็ทรงสำรอก คือทรงคายออกแล้วซึ่งสิริ กล่าวคือสมบัติ ความเป็นใหญ่ และยศ คือทรงทิ้งไป ไม่ใยดี ดุจเป็นก้อนเขฬะ.

ตถา หิสฺส โสมนสฺสกุมารกาเล[๑] หตฺถิปาล-กุมารกาเล[๒] อโยฆรปณฺฑิตกาเล[๓] มูคปกฺขปณฺฑิตกาเล[๔] จูฬสุตโสมกาเลติ[๕] เอวมาทีสุ เนกฺขมฺมปารมิปูรณวเสน เทวรชฺชสทิสาย รชฺชสิริยา ปริจฺจตฺตอตฺต-ภาวานํ ปริมาณํ นตฺถิ.

จริงอย่างนั้น ในกาลอย่างนี้ คือในกาลที่พระตถาคตนี้ทรงเป็นโสมนัสกุมาร ในกาลที่ทรงเป็นหัตถิปาลกุมาร ในกาลที่ทรงเป็นอโยฆรบัณฑิต ในกาลที่ทรงเป็นมูคปักขบัณฑิต ในกาลที่ทรงเป็นจูฬสุตโสม ดังนี้เป็นต้น อัตภาพที่ทรงสละสิริสมบัติ คือความเป็นพระราชา อันเสมือนความเป็นเทวราชาโดย

---

[๑] ขุ. ชา. ๒๗/๔๔๓.
[๒] ขุ. ชา. ๒๗/๔๖๔.
[๓] ขุ. ชา. ๒๗/๔๖๙.
[๔] ขุ. ชา. ๒๘/๑๕๓.
[๕] ขุ. ชา. ๒๗/๕๖๐.

เกี่ยวกับการบำเพ็ญเนกขัมบารมี ให้บริบูรณ์หาประมาณมิได้.

จริมตฺตภาเวปิ หตฺถคตํ จกฺกวตฺติสิรึ เทวโลกาธิปจฺจสทิสํ จตุทีปิสฺสริยํ, จกฺกวตฺติสมฺปตฺติสนฺนิสฺสยํ สตฺตรตนสมุชฺชลํ ยสญฺจ ติณายปิ อมญฺญมาโน นิรเปกฺโข ปหาย อภินิกฺขมิตฺวา สมฺมาสมฺโพธึ อภิสมฺพุทฺโธ, ตสฺมา อิเม สิริอาทิเก ภเค วมีติ ภควา.

แม้ในอัตภาพสุดท้าย ก็ทรงเป็นผู้ไม่สำคัญไม่ไยดี แม้สักเท่าเส้นหญ้า ละทิ้งจักรพรรดิสิริสมบัติอันอยู่ในเงื้อมพระหัตถ์ คือความเป็นใหญ่ในทวีปทั้ง ๔ อันเสมือนความเป็นใหญ่ในเทวโลก และยศที่รุ่งเรืองด้วยรัตนะทั้ง ๗ อันมีจักรพรรดิสมบัติเป็นที่อิงอาศัย แล้วเสด็จมหาภิเนษกรมณ์ ตรัสรู้ยิ่งแล้วซึ่งพระสัมมาสัมโพธิญาณ, ฉะนั้น จึงทรงพระนามว่า ภควา เพราะอรรถว่าทรงสำรอกภคะ มีสิริสมบัติเป็นต้นเหล่านี้.

อถวา ภานิ นาม นกฺขตฺตานิ, เตหิ สมํ คจฺฉนฺติ ปวตฺตนฺตีติ ภคา, สิเนรุยุคนฺธรอุตฺตรกุรุหิมวนฺตาทิภาชนโลกวิเสสสนฺนิสฺสยา โสภา กปฺปฏฺฐิยภาวโต. เตปิ ภควา วมิ ตํนิวาสสตฺตาวาสสมติกฺกมนโต

อีกนัยหนึ่ง ดาวนักษัตรทั้งหลาย ชื่อว่า ภะ, ธรรมชาติที่สวยงามทั้งหลาย อันมีสิ่งต่าง ๆ แห่งภาชนโลก มีภูเขาสิเนรุ ภูเขายุคันธร อุตตรกุรุทวีป ภูเขาหิมพานต์เป็นต้น เป็นที่อิงอาศัย โดยภาวะที่พึงตั้งอยู่ได้ตลอดกัป

ตปฺปฏิพนฺธจฺฉนฺทราคปฺปหาเนน[๑] ปชหีติ. เอวมฺปิ ภเค วมีติ ภควา.

ชื่อว่า ภคะ เพราะอรรถว่าไป คือเป็นไปเสมอกับดาวนักษัตรที่ชื่อว่าภคะเหล่านั้น. พระผู้มีพระภาคทรงสำรอกภคะ แม้เหล่านั้น คือทรงละเสียได้ โดยการก้าวล่วงสัตตาวาสอันเป็นที่อาศัยอยู่แห่งภคะเหล่านั้น ด้วยการละฉันทราคะที่เนื่องกับภคะเหล่านั้น. พระผู้มีพระภาคทรงพระนามว่าภควา เพราะอรรถว่าทรงสำรอกภคะ แม้โดยประการที่กล่าวมานี้.

จกฺกวตฺติสิรึ ยสฺมา
ยสํ อิสฺสริยํ สุขํ
ปหาสิ โลกจิตฺตญฺจ
สุคโต ภควา ตโต.

เพราะเหตุที่พระสุคตทรงละจักรพรรดิสิริ ยศ ความเป็นใหญ่ ความสุข และธรรมชาติที่วิจิตรในโลกได้ ฉะนั้น บัณฑิตจึงขนานพระนามว่า ภควา.

กถํ ภาเค วมีติ ภควา ? ภาคา นาม สภาวธมฺมโกฏฺฐาสา, เต ขนฺธายตน-ธาตฺวาทิวเสน, ตตฺถาปิ รูปเวทนาทิวเสน, อตีตาทิวเสน จ อเนกวิธา, เต จ ภควา

ทรงพระนามว่าภควา เพราะอรรถว่าทรงสำรอกภาคะ (ส่วนแห่งสภาวธรรม) อย่างไร? ส่วนแห่งสภาวธรรมทั้งหลายชื่อว่าภาคะ, ส่วนแห่งสภาวธรรมที่ชื่อว่าภาคะ

[๑] ฉ. ตปฺปฏิพทฺธ... .

"สพฺพํ ปปญฺจํ, สพฺพํ โยคํ, สพฺพํ คนฺถํ, สพฺพํ สํโยชนํ สมุจฺฉินฺทิตฺวา อมตํ ธาตุํ สมธิคจฺฉนฺโต วมิ อุคฺคิริ อนเปกฺโข ฉฑฺฑยิ น ปจฺจาคมิ.[๑]

เหล่านั้น มีหลายอย่าง โดยเกี่ยวกับ เป็นขันธ์ อายตนะ ธาตุ เป็นต้น แม้ในขันธ์เป็นต้นนั้น ก็มีหลายอย่าง โดยเกี่ยวกับ เป็นรูปขันธ์ เวทนาขันธ์เป็นต้น และโดยเกี่ยวกับกาล มีอดีตเป็นต้น, ก็พระผู้มีพระภาค "เมื่อทรงตัดขาดธรรมเครื่องเนิ่นช้า (มีตัณหาเป็นต้น) ทั้งหมด โยคะทั้งหมด คันถะทั้งหมด สังโยชน์ทั้งหมด แล้วทรงบรรลุอมตธาตุอยู่ ก็ชื่อว่าทรงสำรอก คือทรงคายเสียได้ซึ่งส่วนแห่งสภาวธรรม ที่ชื่อว่าภาคะเหล่านั้น ไม่ใยดีทิ้งไปไม่กลับคืนมา.

ตถาเหส สพฺพตฺถกเมว ปฐวึ อาปํ เตชํ วายํ, จกฺขุํ โสตํ ฆานํ ชิวฺหํ กายํ มนํ, รูเป สทฺเท คนฺเธ รเส โผฏฺฐพฺเพ ธมฺเม, จกฺขุวิญฺญาณํ ฯเปฯ มโนวิญฺญาณํ, จกฺขุสมฺผสฺสํ ฯเปฯ มโนสมฺผสฺสํ, จกฺขุสมฺผสฺสชํ เวทนํ ฯเปฯ มโนสมฺผสฺสชํ เวทนํ, จกฺขุสมฺผสฺสชํ

จริงอย่างนั้น พระผู้มีพระภาคนี้ ทรงสำรอก คือทรงคายออกโดยไม่มีเหลือ คือทรงทอดทิ้งได้ โดยทรงสละเสียได้ ไม่มีอาลัย ซึ่งส่วนแห่งธรรมทั้งหมดนั่นเทียว แม้ด้วยอำนาจการจำแนกธรรมไปตามลำดับบท โดยนัยว่า ทรงสำรอกซึ่งปฐวี อาโป เตโช วาโย อันมีในที่

[๑] ฉ. น ปจฺจาวมิ, ปรมตฺถทีปนี ๑๔, สารตฺถทีปนี ๔๙๕.

สญฺญํ ฯเปฯ มโนสมฺผสฺสชํ สญฺญํ, จกฺขุสมฺผสฺสชํ เจตนํ ฯเปฯ มโนสมฺผสฺสชํ เจตนํ, รูปตณฺหํ ฯเปฯ ธมฺมตณฺหํ, รูปวิตกฺกํ ฯเปฯ ธมฺมวิตกฺกํ, รูปวิจารํ ฯเปฯ ธมฺมวิจารนฺ"ติอาทินา อนุปทธมฺมวิภาควเสนปิ สพฺเพว ธมฺมโกฏฺฐาเส อนวเสสโต วมิ อุคฺคิริ อนเปกฺขปริจฺจาเคน ฉฑฺฑยิ. วุตฺตํ เหตํ :

ทั้งปวงนั่นเทียว, ซึ่ง จักขุ โสตะ ฆานะ ชิวหา กายะ มนะ, ซึ่ง รูปะ สัททะ คันธะ รสะ โผฏฐัพพะ ธัมมะ, ซึ่งจักขุวิญญาณ ฯลฯ มโนวิญญาณ, ซึ่งจักขุสัมผัสสะ ฯลฯ มโน-สัมผัสสะ, ซึ่งจักขุสัมผัสสชาเวทนา ฯลฯ มโนสัมผัสสชาเวทนา, ซึ่งจักขุสัมผัสสชา-สัญญา ฯลฯ มโนสัมผัสสชาสัญญา, ซึ่งจักขุสัมผัสสชาเจตนา ฯลฯ มโนสัมผัสสชา-เจตนา, ซึ่งรูปตัณหา ฯลฯ ธัมมตัณหา, ซึ่งรูปวิตก ฯลฯ ธัมมวิตก, ซึ่งรูปวิจาร ฯลฯ ธัมมวิจาร" ดังนี้เป็นต้น. ข้อนี้สมจริงดังที่ตรัสไว้ว่า :

"ยนฺตํ อานนฺท จตฺตํ วนฺตํ มุตฺตํ ปหีนํ ปฏินิสฺสฏฺฐํ, ตํ ตถาคโต ปุน ปจฺจาคมิสฺสตีติ[๑] เนตํ ฐานํ วิชฺชตี"ติ.[๒]

"ดูกรอานนท์ สิ่งที่ตถาคตสละได้แล้ว สำรอกได้แล้ว พ้นได้แล้ว ละได้แล้ว ปลดปล่อยได้แล้ว นั้นอันใด, ข้อว่าตถาคตจักกลับคืนมาหาสิ่งนั้นอีก ดังนี้ ฐานะนี้หามีได้ไม่" ดังนี้.

---

[๑] ฉ. ปจฺจาวมิสฺสตีติ.
[๒] ที. ม. ๑๐/๑๓๙.

เอวมฺปิ ภาเค วมีติ ภควา. อถวา ภาเค วมีติ สพฺเพปิ กุสลากุสเล สาวชฺชานวชฺเช หีนปณีเต กณฺหสุกฺกสปฺปฏิภาเค ธมฺเม อริยมคฺคญาณมุเขน วมิ อุคฺคิริ อนเปกฺโข ปริจฺจชิ ปชหิ, ปเรสญฺจ ตถตฺตาย ธมฺมํ เทเสสิ. วุตฺตมฺปิ เจตํ :

ทรงพระนามว่าภควา เพราะอรรถว่า ทรงสำรอกภาคะ (ส่วนแห่งสภาวธรรม) แม้ตามประการที่กล่าวมานี้. อีกนัยหนึ่ง คำว่า ทรงสำรอกภาคะ ความว่า ทรงสำรอกคือ ทรงคายออกเสียได้ด้วยพระโอษฐ์ คือ พระอริยมัคคญาณ ได้แก่ทรงเป็นผู้ไม่ไยดี สละเสียได้ ละเสียได้ซึ่งธรรมทั้งหลายอันเป็นกุศลและอกุศล มีโทษและไม่มีโทษ เลวและประณีต มีส่วนเปรียบกับธรรมฝ่ายดำและธรรมฝ่ายขาว แม้ทั้งหมด, แล้วทรงแสดงธรรมแก่ผู้อื่น เพื่อความสำรอกเสียได้อย่างนั้น. ข้อนี้สมจริง แม้ตามที่ตรัสไว้ว่า :

"ธมฺมาปิ โว ภิกฺขเว ปหาตพฺพา, ปเคว อธมฺมา.[๑] กุลฺลูปมํ โว ภิกฺขเว ธมฺมํ เทเสสฺสามิ นิตฺถรณตฺถาย, โน คหณตฺถายา"ติอาทิ.[๒]

"ดูกรภิกษุทั้งหลาย แม้ธรรมพวกเธอก็ต้องละ, จะป่วยกล่าวไปไยถึงอธรรมเล่า. ดูกรภิกษุทั้งหลายเราจักแสดงธรรมอันมีอุปมาเหมือนแพ แก่พวกเธอก็เพื่อประโยชน์แก่การถอนออก (จาก

๑-๒ ม. มู. ๑๒/๒๗๐-๑.

ทุกข์), หาใช่เพื่อประโยชน์แก่การยึดถือไม่" ดังนี้.

เอวมฺปิ ภาเค วมีติ ภควา.

ทรงพระนามว่า ภควา เพราะอรรถว่าทรงสำรอกภาคะ แม้ตามประการที่กล่าวมานี้.

ขนฺธายตนธาตฺวาทิ
ธมฺมเภทา มเหสินา
กณฺหสุกฺกา[๑] ยโต วนฺตา
ตโตปิ ภควา มโต.

แม้เพราะเหตุที่พระผู้แสวงหาคุณที่ยิ่งใหญ่ ทรงสำรอกประเภทแห่งธรรม มีขันธ์ อายตนะ ธาตุ เป็นต้น อันมีทั้งฝ่ายดำและฝ่ายขาว ฉะนั้น บัณฑิตจึงขนานพระนามพระองค์ว่า ภควา.

เตน วุตฺตํ :

เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้าจึงกล่าวว่า :

"ภาควา ภตวา ภาเค
ภเค จ วนิ ภตฺตวา
ภเค วมิ ตถา ภาเค
วมีติ ภควา ชิโน"ติ.

"พระชินเจ้าทรงพระนามว่า ภควา เพราะอรรถว่า ทรงเป็นผู้มีส่วนแห่งคุณ ทรงเป็นผู้มีธรรมอันบำรุงไว้แล้ว ทรงคบหาส่วนแห่งธรรม และธรรมสมบัติทั้งหลาย ทรงมีชนผู้ภักดี ทรง

---

๑ ฉ. กณฺหา สุกฺกา.

สำรอกทรัพย์สมบัติ อนึ่ง ทรงสำรอกส่วนแห่งธรรม" ดังนี้.

เอตฺถ จ ยสฺมา สงฺเขปโต อตฺตหิตสมฺปตฺติปรหิตปฏิปตฺติวเสน ทุวิธา พุทฺธคุณา, ตาสุ อตฺตหิตสมฺปตฺติ ปหานสมฺปทาญาณสมฺปทาเภทโต ทุวิธา, อานุภาวสมฺปทาทีนํ ตทวินาภาเวน ตทนฺโตคธตฺตา. ปรหิตปฏิปตฺติ ปโยคาสยเภทโต ทุวิธา.

อนึ่ง ในบรรดาพระพุทธคุณเหล่านี้ เพราะเหตุที่พระพุทธคุณมี ๒ อย่าง โดยสังเขป คือความถึงพร้อมแห่งประโยชน์ตน และการปฏิบัติเพื่อประโยชน์ผู้อื่น, ในความถึงพร้อมแห่งประโยชน์ตน และการปฏิบัติเพื่อประโยชน์ผู้อื่นนั้น ความถึงพร้อมแห่งประโยชน์ตนมี ๒ อย่าง โดยแยกเป็นปหานสัมปทา (ความถึงพร้อมแห่งการละ) และญาณสัมปทา (ความถึงพร้อมแห่งญาณ) เพราะอานุภาวสัมปทา (ความถึงพร้อมแห่งอานุภาพ) เป็นต้น ก็รวมลงในปหานสัมปทาและญาณสัมปทานั้น เพราะความไม่เว้นไปจากสัมปทาทั้ง ๒ นั้น. การปฏิบัติเพื่อประโยชน์ผู้อื่นก็มี ๒ อย่าง โดยแยกเป็นปโยคะ (ความพยายาม) และอาสยะ (อัธยาศัย).

ตตฺถ ปโยคโต ลาภสกฺการาทินิรเปกฺขจิตฺตสฺส สพฺพทุกฺขนิยฺยานิกธมฺมูปเทโส, อาสยโต ปฏิวิรุทฺเธสุปิ นิจฺจํ หิเตสิตา, ญาณปริปากกาลาคมนาทิ ปรหิตปฏิปตฺติ จ, อามิสปฏิคฺคหณาทินาปิ อตฺถจริยา ปรหิตปฏิปตฺติ โหติเยว. ตสฺมา เตสํ วิภาวนวเสน ปาฬิยํ "อรหนฺ"ติอาทีนํ ปทานํ คหณํ เวทิตพฺพํ.

ในการปฏิบัติเพื่อประโยชน์ผู้อื่น ๒ อย่างนั้น การชี้แจงธรรมอันนำออกจากทุกข์ทั้งปวงแห่งพระผู้มีพระภาคผู้มีจิตปราศจากการเพ่งอามิสมีลาภสักการะเป็นต้น เป็นการปฏิบัติเพื่อประโยชน์ผู้อื่นทางด้านปโยคะ, ความเป็นผู้แสวงหาประโยชน์เป็นนิตย์ ในสัตว์ทั้งหลายแม้ที่คิดร้ายตอบ และกิจมีการรอคอยเวลาบ่มญาณเป็นต้น เป็นการปฏิบัติเพื่อประโยชน์ผู้อื่นทางด้านอาสยะ, ความประพฤติประโยชน์ แม้ด้วยกิจมีการรับเอาซึ่งอามิสเป็นต้น ก็เป็นการปฏิบัติเพื่อประโยชน์ผู้อื่นทางด้านอาสยะนั่นแหละ. ฉะนั้นจึงควรทราบถึงการเข้าใจบททั้งหลายมีบทว่า "อรหํ" เป็นต้น ในพระบาลี โดยเกี่ยวกับเป็นการเปิดเผยพระคุณ ๒ อย่างเหล่านั้นเถิด.

ตตฺถ "<u>อรหนฺ</u>"ติ อิมินา ปเทน ปหานสมฺปทาวเสน ภควโต อตฺตหิตสมฺปตฺติ วิภาวิตา. "<u>สมฺมาสมฺพุทฺโธ</u>, <u>โลกวิทู</u>"ติ จ อิเมหิ ปเทหิ ญาณสมฺปทาวเสน. นนุ จ

ในบรรดาพระพุทธคุณ ๙ บทนั้น ด้วยบทว่า "<u>อรหํ</u>" นี้ เป็นอันเปิดเผยความถึงพร้อมแห่งประโยชน์ตน ของพระผู้มีพระภาคโดยเกี่ยวกับปหานสัมปทา (ความ

"โลกวิทู"ติ อิมินาปิ สมฺมาสมฺพุทฺธตา วิภาวียตีติ ? สจฺจํ วิภาวียติ, อตฺถิ ปน วิเสโส, "สมฺมาสมฺพุทฺโธ"ติ อิมินา สพฺพญฺญุตญฺญาณานุภาโว วิภาวิโต,

ถึงพร้อมแห่งการละ). ด้วยบทว่า "สมฺมา-สมฺพุทฺโธ" และบทว่า "โลกวิทู" เหล่านี้ เป็นอันเปิดเผยความถึงพร้อม แห่งประโยชน์ตน โดยเกี่ยวกับญาณสัมปทา. ท้วงว่า ก็แม้ด้วยบทว่า "โลกวิทู" นี้ ท่านอาจารย์เปิดเผยถึงความเป็นพระสัมมาสัมพุทธะไม่ใช่หรือ ? ตอบว่า เปิดเผยถึงความเป็นพระสัมมาสัมพุทธะจริง, ถึงกระนั้นก็ยังมีข้อที่พิเศษอยู่ คือ ด้วยบทว่า "สมฺมาสมฺพุทฺโธ" นี้ เป็นอันเปิดเผยอานุภาพแห่งพระสัพพัญญุตญาณ,

"โลกวิทู"ติ ปน อิมินา อาสยานุสยญาณาทีนมฺปิ อานุภาโว วิภาวิโตติ. "วิชฺชาจรณสมฺปนฺโน"ติ อิมินา สพฺพาปิ ภควโต อตฺตหิตสมฺปตฺติ วิภาวิตา. "สุคโต"ติ ปน อิมินา สมุทาคมโต ปฏฺฐาย ภควโต อตฺตหิตสมฺปตฺติ, ปรหิตปฏิปตฺติ จ วิภาวิตา.

ส่วนด้วยบทว่า "โลกวิทู" นี้ ยังเป็นอันเปิดเผยอานุภาพ แห่งพระอาสยานุสยญาณเป็นต้นด้วยแล. ด้วยบทว่า "วิชฺชาจรณ-สมฺปนฺโน" นี้ เป็นอันเปิดเผยความถึงพร้อมแห่งประโยชน์ตนแม้ทั้งปวง ของพระผู้มีพระภาค. ส่วนด้วยบทว่า "สุคโต" นี้ เปิดเผยความถึงพร้อมแห่งประโยชน์ตน และการปฏิบัติเพื่อประโยชน์ผู้อื่น ของพระผู้มีพระภาค จับตั้งแต่กาลที่ทรงประชุมขึ้น.

"อนุตฺตโร ปุริสทมฺมสารถิ สตฺถา เทวมนุสฺสานนฺ"ติ อิเมหิ ปเทหิ ภควโต ปรหิตปฏิปตฺติ วิภาวิตา. "พุทฺโธ"ติ อิมินา ภควโต อตฺตหิตสมฺปตฺติ, ปรหิตปฏิปตฺติ จ วิภาวิตา. เอวญฺจ กตฺวา "สมฺมาสมฺพุทฺโธ"ติ วตฺวา "พุทฺโธ"ติ วจนํ สมตฺถิตํ โหติ.

ด้วยบทว่า "อนุตฺตโร ปุริสทมฺมสารถิ สตฺถา เทวมนุสฺสานํ" เหล่านี้ เป็นอันเปิดเผยการปฏิบัติเพื่อประโยชน์ผู้อื่นของพระผู้มีพระภาค. ด้วยบทว่า "พุทฺโธ" นี้ เป็นอันเปิดเผยความถึงพร้อมแห่งประโยชน์ตนด้วย การปฏิบัติเพื่อประโยชน์ผู้อื่นด้วยของพระผู้มีพระภาค. ก็เพราะทำอธิบายอย่างนี้ การที่จะกล่าวว่า "สมฺมาสมฺพุทฺโธ" ดังนี้แล้ว ก็ยังกล่าวอีกว่า "พุทฺโธ" จึงจะเป็นอันใช้ได้.

เตเนวาห "อตฺตนาปิ พุชฺฌิ อญฺเญปิ สตฺเต โพเธสี"ติอาทิ. "ภควา"ติ จ อิมินาปิ สมุทาคมโต ปฏฺฐาย ภควโต สพฺพา อตฺตหิตสมฺปตฺติ, ปรหิตปฏิปตฺติ จ วิภาวิตา.

เพราะเหตุนั้นนั่นแหละ ท่านจึงกล่าวไว้ว่า "ตรัสรู้แม้ด้วยพระองค์เองแล้ว ก็ทรงยังสัตว์แม้เหล่าอื่นให้ตรัสรู้" ดังนี้เป็นต้น. ส่วนด้วยบทว่า "ภควา" แม้นี้ก็เป็นอันเปิดเผยความถึงพร้อมแห่งประโยชน์ตนด้วย การปฏิบัติเพื่อประโยชน์ผู้อื่นด้วย ทุกอย่าง ของพระผู้มีพระภาค จับตั้งแต่กาลที่ทรงประชุมขึ้น.

อปโร นโย : เหตุผลสตฺตูปการวเสน สงฺเขปโต ติวิธา พุทฺธคุณา. ตตฺถ "อรหํ

อีกนัยหนึ่ง : พึงทราบว่าพระพุทธคุณมี ๓ อย่างโดยสังเขป โดยเกี่ยวกับเป็น

สมฺมาสมฺพุทฺโธ วิชฺชาจรณสมฺปนฺโน โลกวิทู''ติ อิเมหิ ปเทหิ ผลสมฺปตฺติวเสน พุทฺธคุณา วิภาวิตา.

เหตุ ผล และการอุปการะสัตว์. ในบทเหล่านั้น ด้วยบททั้งหลายว่า ''อรหํ สมฺมาสมฺพุทฺโธ วิชฺชาจรณสมฺปนฺโน โลกวิทู'' เหล่านี้ เป็นอันเปิดเผยพระพุทธคุณทั้งหลาย โดยเกี่ยวกับความถึงพร้อมแห่งผล.

''อนุตฺตโร ปุริสทมฺมสารถิ สตฺถา เทวมนุสฺสานนฺ''ติ อิเมหิ สตฺตูปการวเสน พุทฺธคุณา ปกาสิตา. ''พุทฺโธ''ติ อิมินา ผลวเสน, สตฺตูปการวเสน จ พุทฺธคุณา วิภาวิตา. ''สุคโต ภควา''ติ ปน อิเมหิ ปเทหิ เหตุผลสตฺตูปการวเสน พุทฺธคุณา วิภาวิตาติ เวทิตพฺพํ.

ด้วยบททั้งหลายว่า ''อนุตฺตโร ปุริสทมฺมสารถิ สตฺถา เทวมนุสฺสานํ'' เหล่านี้ เป็นอันเปิดเผยพระพุทธคุณทั้งหลาย โดยเกี่ยวกับการอุปการะสัตว์. ด้วยบทว่า ''พุทฺโธ'' นี้ เป็นอันเปิดเผยพระพุทธคุณทั้งหลาย โดยเกี่ยวกับผล, และโดยเกี่ยวกับการอุปการะสัตว์. ส่วนด้วยบททั้งหลายว่า ''สุคโต ภควา'' เหล่านี้ เป็นอันเปิดเผยพระพุทธคุณทั้งหลาย โดยเกี่ยวกับเหตุ ผล และการอุปการะสัตว์.

๑๔๕. ตสฺสาติ พุทฺธานุสฺสติกมฺมฏฺฐานิกสฺส โยคิโน. เอวนฺติ ''ตตฺรายํ นโย''ติอาทินา วุตฺตปฺปกาเรน. ตสฺมึ สมเยติ พุทฺธคุณานุสฺสรณสมเย. ราค-

๑๔๕. บทว่า ตสฺส (เมื่อพระโยคีนั้น) ได้แก่ พระโยคีผู้เจริญพุทธานุสติกรรมฐาน. คำว่า อย่างนี้ คือตามประการที่ท่านอาจารย์ได้กล่าวไว้ว่า ''ต่อไปนี้เป็นนัยในพุทธานุสติ

ปริยุฏฺฐิตนฺติ ราเคน ปริยุฏฺฐิตํ, ปริยุฏฺฐานปฺปตฺเตหิ ราเคหิ สหิตํ จิตฺตํ อรญฺญมิว โจเรหิ เตน ปริยุฏฺฐิตนฺติ วุตฺตํ, ตสฺส ปริยุฏฺฐานฏฺฐานภาวโต, ปริยุฏฺฐิตราคนฺติ อตฺโถ.

นั้น" ดังนี้เป็นต้น. คำว่า ในสมัยนั้น คือ ในสมัยที่ระลึกเนือง ๆ ถึงพระพุทธคุณ. บทว่า ราคปริยุฏฺฐิตํ แปลว่าถูกราคะกลุ้มรุม, เป็นอันกล่าวได้ว่า จิตที่เป็นไปพร้อมกับราคะอันถึงความเป็นปริยุฏฐานะ ชื่อว่าถูกราคะนั้นกลุ้มรุม เหมือนป่าที่ถูกพวกโจรยึดครองอยู่ฉะนั้น, หมายความว่าจิตมีราคะอันกลุ้มรุมแล้ว โดยความเป็นที่ตั้งแห่งความกลุ้มรุมแห่งราคะนั้น.

ยํ วา ราคสฺส ปริยุฏฺฐานํ, ตํ ตํสหิเต จิตฺเต อุปจิตนฺติ[๑] หฏฺฐพฺพํ. เอตสฺมึ ปกฺเข **ราเคนาติ** ราเคน เหตุนาติ อตฺโถ. **อุชุคตเมวาติ** ปเคว กายวงฺกาทีนํ **อปนีตตฺตา,** จิตฺตสฺส จ อนุชุภาวกรานํ **มายาทีนํ** อภาวโต, ราคาทิปริยุฏฺฐานาภาเวน วา โอนติอุนฺนติวิรหโต อุชุภาวเมว คตํ.[๒]

อีกอย่างหนึ่ง พึงเห็นว่าความกลุ้มรุมแห่งราคะอันใด, ความกลุ้มรุมแห่งราคะนั้น อันสัตว์เข้าไปสั่งสมไว้ในจิต อันเป็นไปร่วมกับราคะนั้น. ในฝ่ายนี้ คำว่า ถูกราคะ (กลุ้มรุม) จึงมีความหมายว่า ถูกราคะอันเป็นเหตุ (กลุ้มรุม). บทว่าอุชุคตเมว คือ ถึงความซื่อตรงเท่านั้น เพราะขจัดความคดโกงแห่งกายเป็นต้นได้ก่อนแล้ว และ

---

[๑] ฉ. อุปจิตนฺติ.
[๒] ฉ. กตํ.

เพราะจิตไม่มีอุปกิเลสมีมายาเป็นต้น อันสร้างความไม่ซื่อตรง, หรือเพราะเว้นจากความลดตัวและความยกตัว เพราะไม่มีความกลุ้มรุมแห่งกิเลส มีราคะเป็นต้น.

อถวา อุชุคตเมวาติ กมฺมฏฺฐานสฺส วีถึ โอติณฺณตาย ลีนุทฺธจฺจวิคมโต[๑] มชฺฌิมสมถนิมิตฺตปฏิปตฺติยา อุชุภาวเมว คตํ. ตถาคตํ อารพฺภาติ ตถาคตคุเณ อารมฺมณํ กตฺวา.

อีกนัยหนึ่ง บทว่า อุชุคตเมว คือถึงความตรงนั่นเทียว โดยการดำเนินสู่สมถนิมิตอันเป็นสายกลางได้อย่างปราศจากความหดหู่ และความฟุ้งซ่าน เพราะความที่หยั่งลงสู่วิถีกรรมฐานได้แล้ว. คำว่าปรารภพระตถาคต คือ กระทำพระคุณทั้งหลายของพระตถาคตให้เป็นอารมณ์.

อิจฺจสฺสาติ อิติ อสฺส. "โส ภควา อิติปิ อรหนฺ"ติอาทินา ปุพฺเพ วุตฺตปฺปกาเรน พุทฺธคุเณ อนุวิตกฺกยโตติ สมฺพนฺโธ. เอวนฺติ "เนวสฺส ตสฺมึ สมเย"ติอาทินา วุตฺตนเยน. พุทฺธคุณโปณาติ พุทฺธคุณนินฺนา.

บทว่า อิจฺจสฺส ตัดเป็น อิติ อสฺส. เชื่อมความว่า เมื่อเธอคอยตรึกถึงซึ่งพระพุทธคุณทั้งหลายอยู่ ตามประการที่กล่าวแล้วในตอนต้นโดยนัยว่า "โส ภควา อิติปิ อรหํ" เป็นต้น. คำว่า ตามนัยที่กล่าวแล้วนี้ คือตามนัยที่กล่าวแล้วด้วยคำว่า "ในสมัยนั้น

---

[๑] ฉ. ลีนุทฺธจฺจวิคมนโต.

จิตของพระโยคีนี้ (ย่อมไม่เป็นจิตที่ถูกราคะกลุ้มรุม)" ดังนี้เป็นต้น. บทว่า พุทธคุณโปณา คือ ที่น้อมไปในพระพุทธคุณทั้งหลาย.

"วิตกฺกวิจารา ปวตฺตนฺตี"ติ เอเตน พุทฺธคุณสงฺขาตํ กมฺมฏฺฐานํ วิตกฺกาหตํ, วิตกฺกปริยาหตํ, ปุนปฺปุนํ อนุมชฺชนญฺจ กโรตีติ ทสฺเสติ. ปีติ อุปฺปชฺชตีติ ภาวนาวเสน อุปจารชฺฌานนิปฺผาทิกา พลวตี ปีติ อุปฺปชฺชติ. ปีติมนสฺสาติ[๑] วุตฺตปฺปการปีติสหิตจิตฺตสฺส.

ด้วยคำว่า "วิตกและวิจารย่อมเป็นไป" นี้ ท่านแสดงว่า พระโยคีย่อมกระทำกรรมฐาน กล่าวคือพระพุทธคุณ ให้เป็นอันถูกวิตกจดได้แต่แรก ให้เป็นอันถูกวิตกจดไปทั่ว และย่อมกระทำการตามเคล้าบ่อย ๆ. คำว่า ปีติก็ย่อมเกิดขึ้น คือปีติอันมีกำลังที่ให้สำเร็จอุปจารฌาน ย่อมเกิดขึ้น ด้วยอำนาจแห่งภาวนา. คำว่า ของเธอผู้มีใจปีติ คือ ของเธอผู้มีใจไปร่วมกับปีติ อันมีประการดังกล่าวแล้ว.

กายจิตฺตทรถาติ กายจิตฺตปสฺสทฺธีนํ ปฏิปกฺขภูตา สุขุมาวตฺถา อุทฺธจฺจสหคตา กิเลสา. ปฏิปสฺสมฺภนฺตีติ สนฺนิสีทนฺติ. อนุกฺกเมน เอกกฺขเณ ยถา พุทฺธคุณารมฺมณา

คำว่า ความกระวนกระวายแห่งกายและจิต ได้แก่ กิเลสทั้งหลายอันสหรคตด้วยอุทธัจจะ ซึ่งเป็นปฏิปักษ์ต่อกายปัสสัทธิ และจิตตปัสสัทธิ มีความตั้งลงสุขุม. คำว่า ย่อมระงับไป คือ

---

[๑] ฉ. อิติ-สทฺโท น ทิสฺสติ.

ภาวนา อุปรูปริวิเสสํ อาวหนฺตี ปวตฺตติ, ตทา นีวรณานิ วิกฺขมฺภิตาเนว โหนฺติ, กิเลสา สนฺนิสินฺนาว โหนฺติ,

ย่อมสงบนิ่งไป. คำว่า ในขณะเดียวกันตามลำดับ ความว่า ในเวลาใดภาวนาซึ่งมีพระพุทธคุณเป็นอารมณ์ เป็นไปนำมาซึ่งคุณ-วิเศษที่ยิ่ง ๆ ขึ้นไปอยู่, ในเวลานั้น นิวรณ์ทั้งหลาย ย่อมเป็นอันราบคาบไปทีเดียว, กิเลสทั้งหลายเป็นอันสงบนิ่งไปทีเดียว,

สุวิสทานิ สทฺธาทีนิ อินฺทฺริยานิ โหนฺติ, ภาวนาย ปคุณตาย วิตกฺกวิจารา สาติสยํ ปฏุกิจฺจาว โหนฺติ, พลวตี ปีติ อุปฺปชฺชติ, ปีติปทฏฺฐานา ปสฺสทฺธิ สวิเสสา ชายติ, ปสฺสทฺธกายสฺส สมาธิปทฏฺฐานํ สุขํ ถิรตรํ หุตฺวา ปวตฺตติ, สุเขน อนุพฺรูหิตํ จิตฺตํ กมฺมฏฺฐาเน สมฺมเทว สมาธิยติ,

อินทรีย์ทั้งหลาย มีศรัทธาเป็นต้นที่แกล้วกล้าดีก็ย่อมมี, วิตกและวิจารเป็นธรรมชาติที่มีกิจชัดเจนดียิ่งนัก เพราะความที่ภาวนาคล่อง-แคล่ว, ปีติอันมีกำลังย่อมเกิดขึ้น, ปัสสัทธิอันมีปีติเป็นปทัฏฐานซึ่งมีความวิเศษย่อมเกิดขึ้น, สุขอันมีสมาธิเป็นปทัฏฐาน เป็นธรรมชาติมั่นคงยิ่ง ย่อมเป็นไปแก่เธอผู้มีกายระงับแล้ว, จิตที่มีสุขตามเพิ่มพูนอยู่ ย่อมตั้งมั่นในกรรมฐานโดยชอบทีเดียว,

เอวํ อนุกฺกเมน ปุพฺพภาเค วิตกฺกาทโย อุปรูปริ ปฏุปฏุตรภาเวน ปวตฺติตฺวา ภาวนาย มชฺฌิมสมถปฏิปตฺติยา อินฺทฺริยานญฺจ เอกรส-ภาเวน ปฏุตมานิ หุตฺวา เอกกฺขเณ

ธรรมทั้งหลายมีวิตกเป็นต้น เป็นไปโดยภาวะที่ชัดเจน ชัดเจนยิ่งกว่ายิ่ง ๆ ขึ้นไป ในส่วนเบื้องต้นตามลำดับ ตามประการที่กล่าวมานี้แล้วเป็นธรรมชาติที่ชัดเจนที่สุด เพราะ

ฌานงฺคานิ อุปฺปชฺชนฺติ. ยํ สนฺธาย วุตฺตํ ภควตา :

ภาวนาดำเนินสู่สมถนิมิต อันเป็นสายกลางได้ และเพราะความที่อินทรีย์ทั้งหลาย มีรสเป็นอันเดียวกัน องค์ฌานทั้งหลายก็ย่อมเกิดขึ้นในขณะเดียวกัน. ได้แก่พระดำรัสที่พระผู้มีพระภาคทรงหมายเอาตรัสไว้ว่า :

''ยสฺมึ มหานาม สมเย อริยสาวโก ตถาคตํ อนุสฺสรติ, เนวสฺส ตสฺมึ สมเย ราคปริยุฏฺฐิตํ จิตฺตํ โหติ ฯเปฯ สุขิโน จิตฺตํ สมาธิยตี''ติ[๑]

''ดูกรมหานาม ในสมัยใดพระอริยสาวกระลึกเนือง ๆ ถึงพระตถาคต, ในสมัยนั้น จิตของเธอไม่เป็นจิตที่ถูกราคะกลุ้มรุม ฯลฯ จิตของเธอผู้มีสุขย่อมตั้งมั่นเสมอ'' ดังนี้.

กสฺมา ปเนตฺถ ฌานํ อปฺปนาปฺปตฺตํ น โหตีติ อาห ''พุทฺธคุณานมฺปน คมฺภีรตายา''ติอาทิ. คมฺภีเร หิ อารมฺมเณ คมฺภีเร อุทเก ปติตนาวา วิย สมถภาวนา ปติฏฺฐํ น ลภติ, ''คมฺภีรตายา''ติ จ อิมินา สภาวธมฺมตาปิ สงฺคหิตา.

ท่านอาจารย์ ทำคำถามไว้ในใจว่าก็เพราะเหตุไร ฌานในพุทธานุสตินี้ จึงไม่เป็นฌานที่ถึงอัปปนา ดังนี้แล้วจึงกล่าวว่า ''แต่เพราะความที่พระพุทธคุณทั้งหลายเป็นธรรมชาติลึกซึ้ง'' ดังนี้เป็นต้น. จริงอยู่ ในอารมณ์ที่ลึกซึ้ง สมถภาวนาย่อมไม่ได้ที่ตั้งมั่น ดุจเรือที่ตกไปในน้ำลึก ฉะนั้น, ก็ด้วยคำว่า

๑ องฺ. ฉกฺก. ๒๒/๓๑๗.

"เพราะความที่เป็นธรรมชาติลึกซึ้ง" นี้ รวมเอาทั้งความเป็นสภาวธรรม.

สภาวธมฺโม หิ คมฺภีโร น ปณฺณตฺติ. นนุ จ ตชฺชาปณฺณตฺติวเสน สภาวธมฺโม คยฺหตีติ ? สจฺจํ คยฺหติ ปุพฺพภาเค, ภาวนาย ปน วฑฺฒมานาย ปณฺณตฺตึ สมติกฺกมิตฺวา สภาเวเยว จิตฺตํ ติฏฺฐติ.

เป็นความจริงว่า สภาวธรรมเป็นของลึกซึ้ง บัญญัติไม่เป็นของลึกซึ้ง. ท้วงว่า ก็พระโยคีย่อมถือเอาสภาวธรรม ด้วยอำนาจบัญญัติที่เกิดจากสภาวธรรมนั้นมิใช่หรือ ? เฉลยว่า ในตอนต้นย่อมถือเอาสภาวธรรม ด้วยอำนาจบัญญัติที่เกิดจากสภาวธรรมนั้น ก็จริงอยู่, แต่เมื่อภาวนาเจริญไปอยู่ จิตย่อมก้าวล่วงบัญญัติแล้วตั้งอยู่ในสภาวะเท่านั้น.

นนุ จ สภาวธมฺเมปิ กตฺถจิ อปฺปนา สมิชฺฌติ ทุติยารุปฺปชฺฌานาทีติ ? สจฺจํ สมิชฺฌติ, ตญฺจ โข เอกปฺปกาเร อารมฺมเณ, อิทํ ปน นานปฺปการนฺติ ทสฺเสนฺโต "<u>นานปฺปการ-คุณานุสฺสรณาธิมุตฺตตาย</u>"ติ อาห.

ท้วงว่า อรูปฌานที่ ๒ (วิญญาณัญจายตนะ) เป็นต้น ย่อมสำเร็จเป็นอัปปนาในอารมณ์บางอย่าง แม้ที่เป็นสภาวธรรมได้ มิใช่หรือ? ท่านอาจารย์เมื่อจะแสดงว่า ย่อมสำเร็จได้ก็จริงอยู่, แต่ว่าอรูปฌานที่ ๒ เป็นต้นนั้นแล ย่อมสำเร็จได้ ในอารมณ์ที่มีประการเดียว, แต่ว่าฌานนี้มีอารมณ์นานาประการ ดังนี้จึงกล่าวว่า "<u>เพราะความที่จิตน้อมไปด้วยความ</u>

ระลึกเนือง ๆ ถึงพระพุทธคุณนานาประการ" ดังนี้.

เอวมฺปิ ยถา นานปฺปกาเรสุ เกสาทิโกฏฺฐาเสสุ มนสิการํ ปวตฺเตนฺตสฺส เอกสฺมึเยว โกฏฺฐาเส อปฺปนาวเสน ภาวนา อวติฏฺฐติ, เอวมิธ กสฺมา น โหตีติ ? วิสโมยํ อุปญฺญาโส[๑]

แม้ว่าเป็นอย่างนี้ก็ยังท้วงอีกว่า เปรียบเหมือนว่า เมื่อพระโยคีทำมนสิการให้เป็นไปในโกฏฐาสทั้งหลายมีผมเป็นต้นนานาประการ ภาวนาก็ยังตั้งลงได้ โดยเกี่ยวกับเป็นอัปปนาในโกฏฐาสเดียวเท่านั้น ฉันใด, เพราะเหตุไร ในพุทธานุสติกรรมฐานนี้ ภาวนาจึงไม่เป็นฉันเดียวกันนั้นเล่า ? ตอบว่า ข้อเปรียบเทียบอันนี้ไม่สมกันหรอก.

ตตฺถ หิ สติปิ โกฏฺฐาสพหุภาเว เอกปฺปกาเรเนว ภาวนา ปวตฺตติ ปฏิกูลาการสฺเสว คหณโต, อิธ ปน นานปฺปกาเรน คุณานํ นานปฺปการตฺตา, น อยเมกสฺมึเยว คุเณ ฐาตุํ สกฺโกติ ภาวนาพเลน ปจฺจกฺขโต พุทฺธคุเณสุ อุปฏฺฐหนฺเตสุ สทฺธาย พลวภาวโต.

เพราะว่าในกรรมฐานนั้น แม้เมื่อโกฏฐาสทั้งหลายจะมีอยู่มากมาย ภาวนาก็ย่อมเป็นไปโดยประการเดียวเท่านั้น เพราะการถือเอาเฉพาะอาการที่เป็นปฏิกูลเท่านั้น, แต่ในพุทธานุสติกรรมฐานนี้ เพราะความที่พระพุทธคุณมีนานาประการ โดยประการต่าง ๆ กัน ภาวนานี้จึงไม่อาจที่จะตั้งในพระคุณ

---

๑ สกฺกฏภาสายํ อุปนฺยาโสติ มญฺเญ.

อย่างเดียวเท่านั้นได้ เพราะศรัทธา (ซึ่งเป็นอานิสงส์ที่ต้องการในกรรมฐานนี้) มีกำลัง ก็ในเมื่อพระพุทธคุณทั้งหลายปรากฏโดยประจักษ์ ด้วยกำลังของภาวนา.

เตเนว หิ "อธิมุตฺตตายา"ติ วุตฺตํ. ยทิ อุปจารปฺปตฺตํ ฌานํ โหติ, กถํ พุทฺธานุสฺสตีติ วุตฺตนฺติ อาห "ตเทตนฺ"ติอาทิ.

ก็เพราะเหตุนั้นนั่นแหละ ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "เพราะความที่จิตน้อมไป(น้อมใจเชื่อ)" ดังนี้. ท่านอาจารย์ทำคำซักไซ้ไว้ในใจว่า ถ้าหากว่า ฌาน เป็นฌานที่ถึงเพียงอุปจาระไซร้, เรียกว่าพุทธานุสติได้อย่างไร ดังนี้แล้ว จึงกล่าวว่า "ฌานนี้นั้น" ดังนี้เป็นต้น.

สคารโว โหติ สปฺปติสฺโส, สตฺถุ คุณสรีรสฺส ปจฺจกฺขโต อุปฏฺฐหนโต. ตโตเยว สทฺธาเวปุลฺลํ อเวจฺจปฺปสาทสทิสํ สทฺธามหตฺตํ. พุทฺธคุณานํ อนุสฺสรณวเสน ภาวนาย ปวตฺตตฺตา สติเวปุลฺลํ.

ชื่อว่า ย่อมเป็นผู้มีความเคารพ มีความยำเกรง เพราะพระสรีระคือพระคุณของพระศาสดาปรากฏโดยประจักษ์. เพราะเหตุนั้นนั่นเอง จึงชื่อว่า ย่อมได้รับความไพบูลย์แห่งศรัทธา คือได้รับศรัทธายิ่งใหญ่อันเสมือนความเลื่อมใสไม่คลอนแคลน (ของพระอริยเจ้าทั้งหลาย). ชื่อว่าย่อมได้รับ

ความไพบูลย์แห่งสติ เพราะภาวนาเป็นไปโดยเกี่ยวกับความระลึกเนือง ๆ ถึงพระพุทธคุณทั้งหลาย(อันเป็นกิจของสติ).

เตสํ ปรมคมฺภีรตาย, นานปฺปการตาย จ ปญฺญาเวปุลฺลํ. เตสํ อุฬารปุญฺญกฺเขตฺตตาย ปุญฺญเวปุลฺลญฺจ อธิคจฺฉติ. ปีติปาโมชฺชพหุโล โหติ ปีติสมฺโพชฺฌงฺคฏฺฐานียตฺตา พุทฺธานุสฺสติยา. ภยเภรวสโห พุทฺธคุณารมฺมณาย สติยา ภยเภรวาภิภวนโต.

ชื่อว่า ย่อมได้รับความไพบูลย์แห่งปัญญา เพราะความที่พระพุทธคุณเหล่านั้น ลึกซึ้งยิ่งและเพราะความที่มีนานาประการ. และชื่อว่าย่อมได้รับความไพบูลย์แห่งบุญ เพราะความที่พระพุทธคุณเหล่านั้น เป็นเขตแห่งบุญที่ประเสริฐ. ชื่อว่าย่อมเป็นผู้มากด้วยปีติและปราโมทย์ เพราะความที่พุทธานุสติเป็นที่ตั้งแห่งปีติสัมโพชฌงค์. ชื่อว่าอดทนความกลัวและอารมณ์ที่น่ากลัวได้ เพราะสติอันมีพระพุทธคุณเป็นอารมณ์ มีการครอบงำความกลัวและอารมณ์ที่น่ากลัวได้.

เตนาห ภควา "อนุสฺสเรถ สมฺพุทฺธํ, ภยํ ตุมฺหาก โน สิยา"ติ[๑] ทุกฺขาธิวาสนสมตฺโถ พุทฺธานุสฺสติยา สรีรทุกฺขสฺส ปทุมปลาเส

เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสไว้ว่า "พวกเธอ พึงรำลึกถึงพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเถิด, พวกเธอจะไม่มีความกลัว" ดังนี้.

---

[๑] สํ. ส. ๑๕/๓๒๓.

อุทกสฺส วิย วินิวฏฺฏนโต. สํวาสสญฺญนฺติ สหวาสสญฺญํ. พุทฺธภูมิยํ จิตฺตํ นมติ พุทฺธคุณานํ มหนฺตภาวสฺส ปจฺจกฺขโต อุปฏฺฐานโต.

ชื่อว่าสามารถอดกลั้นทุกข์ได้ เพราะทุกข์ในร่างกายคลายออกได้ด้วยพุทธานุสติ ดุจน้ำบนใบปทุมคลายออกไป (ไม่ติดอยู่) ฉะนั้น. บทว่า สํวาสสญฺญํ แปลว่าความสำคัญว่าอยู่ร่วมกัน. ชื่อว่าจิตย่อมน้อมไปในพุทธภูมิ เพราะความยิ่งใหญ่ แห่งพระพุทธคุณทั้งหลายปรากฏโดยประจักษ์.

พุทฺธานุสฺสติภาวนาย สพฺพทา พุทฺธคุณานํ จิตฺเต วิปริวตฺตนโต วุตฺตํ "สมฺมุขา สตฺถารํ ปสฺสโต วิยา"ติ. อุตฺตรึ อปฺปฏิวิชฺฌนฺโตติ อิมาย ภาวนาย อุปริตํ[๑] อธิฏฺฐานํ กตฺวา สจฺจานิ อปฺปฏิวิชฺฌนฺโต. สุคติปรายโนติ สุคติสมฺปราโย.

ท่านอาจารย์กล่าวว่า "ดุจเห็นพระศาสดาอยู่ตรงหน้า" เพราะในการเจริญพุทธานุสติ พระพุทธคุณทั้งหลาย มีความเป็นไปในจิตตลอดกาลทุกเมื่อ. คำว่า เมื่อยังไม่แทงตลอดคุณวิเศษที่ยิ่งขึ้นไป คือ เมื่อกระทำภาวนาอันสูงกว่าภาวนานี้ ให้เป็นที่ตั้งมั่นแล้ว ก็ยังแทงตลอดสัจจะทั้งหลายไม่ได้. บทว่า สุคติปรายโน แปลว่ามีสุคติเป็นที่ไปเบื้องหน้า.

อปฺปมาทนฺติ อปฺปมชฺชนํ สกฺกจฺจํ อนุโยคํ. กยิราถาติ กเรยฺย. สุเมธโสติ

คำว่า ความไม่ประมาท ได้แก่ความไม่ประมาทคือการประกอบเนือง ๆ (บำเพ็ญ)

---

[๑] กิมิทํ, วีมํสิตพฺพํ.

สุนฺทรปญฺโญ. เอวํ มหานุภาวายาติ วุตฺตปฺปกาเรน นีวรณวิกฺขมฺภนาทิสมตฺเถน สตฺถริ สคารวภาวาทิเหตุภูเตน มหตา สามตฺถิเยน สมนฺนาคตาย.

อย่างเคารพ. บทว่า กยิราถ ได้แก่ กเรยฺย (พึงทำ). บทว่า สุเมธโส แปลว่า ท่านผู้มีปัญญาดี. คำว่า อันมีอานุภาพมาก อย่างนี้ คือ อันประกอบพร้อมด้วยความสามารถที่ยิ่งใหญ่ สามารถข่มนิวรณ์ได้เป็นต้น เป็นเหตุแห่งความเป็นผู้เคารพในพระศาสดา เป็นต้น ตามประการอันได้กล่าวแล้ว.

๒. ธมฺมานุสฺสติกถาวณฺณนา

๑๔๖. ธมฺมานุสฺสตินฺติ เอตฺถ ปทตฺโถ, สภาวตฺโถ จ อาทิโต วุตฺโตเยวาติ ตํ อนามสิตฺวา ภาวนาวิธานเมว ทสฺเสตุํ "ธมฺมานุสฺสตึ ภาเวตุกาเมนาปี"ติอาทิ อารทฺธํ. กสฺมา ปเนตฺถ พุทฺธานุสฺสติยํ วิย "อเวจฺจปฺปสาทสมนฺนาคเตนา"ติ น วุตฺตํ. นนุ เอตา ปฏิปาฏิยา ฉ อนุสฺสติโย อริยสาวกานํ วเสน เทสนํ อารุฬฺหาติ ?

๒. พรรณนากถาว่าด้วยธัมมานุสติ

๑๔๖. ในบทว่า ธัมมานุสติ นี้ อรรถแห่งบท และอรรถคือสภาวะ ท่านได้กล่าวไว้ข้างต้นแล้วทีเดียว เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์ประสงค์แสดงวิธีเจริญ ไม่แตะต้องอรรถแห่งบท และอรรถคือสภาวะนั้น จึงเริ่มคำว่า "พระโยคีผู้แม้ใคร่เจริญธัมมานุสติ" เป็นต้น. ถามว่า ก็เพราะเหตุไร ในธัมมานุสตินี้ ท่านไม่กล่าวว่า "ผู้ถึงพร้อมด้วย

สจฺจเมตํ, เอวํ สนฺเตปิ "ปริสุทฺธสีลาทิคุณานํ ปุถุชฺชนานมฺปิ อิชฺฌนฺตี"ติ ทสฺสนตฺถํ "อเวจฺจปฺปสาทสมนฺนาคเตนา"ติ อิธ น วุตฺตํ, อริยสาวกานมฺปน สุเขน อิชฺฌนฺตีติ. ตถาปิ ปาฬิยํ อาคตตฺตา จ พุทฺธานุสฺสติ-นิทฺเทเส วุตฺตนฺติ ทฏฺฐพฺพํ, อยํ[1] วิจาโร ปรโต อาคมิสฺสเตว.

ความเลื่อมใสไม่คลอนแคลน" เหมือนอย่างในพุทธานุสติเล่า. อนุสติ ๖ ตามลำดับเหล่านี้ ทรงยกขึ้นสู่เทศนา โดยเกี่ยวกับบุคคลผู้เป็นพระอริยสาวกทั้งหลาย (ซึ่งเป็นผู้มีความเลื่อมใสไม่คลอนแคลน) มิใช่หรือ ? ตอบว่า ข้อที่ว่ามานี้ก็เป็นความจริง, แม้ว่าเป็นอย่างนี้ (แต่) เพื่อแสดงว่า "แม้ปุถุชนผู้มีคุณทั้งหลายมีศีลเป็นต้นบริสุทธิ์ ก็สำเร็จอนุสติ ๖ ได้" ดังนี้ ท่านจึงไม่กล่าวคำว่า "ผู้ถึงพร้อมด้วยความเลื่อมใสไม่คลอนแคลน" ไว้ในธัมมานุสตินี้, ส่วนว่าพระอริยสาวกทั้งหลายย่อมสำเร็จได้โดยง่ายแล. อนึ่ง พึงเห็นว่า ท่านกล่าวไว้ในพุทธานุสตินิเทศ เพราะมีมาในพระบาลีแม้อย่างนั้น ข้อวิจารณ์นี้จักมาถึงข้างหน้าเทียว.

๑๔๗. ปริยตฺติธมฺโมปีติ ปิ-สทฺเทน โลกุตฺตรธมฺมํ สมฺปิณฺเฑติ. อิตเรสูติ

๑๔๗. ในคำว่า แม้พระปริยัติธรรม ด้วย ปิ ศัพท์ (ที่แปลว่า แม้) ท่านรวมเอา

---

[1] ฉ. อยญฺจ.

สนฺทิฏฺฐิกาทิปเทสุ. โลกุตฺตรธมฺโมวาติ อวธารณํ นิปฺปริยาเยน สนฺทิฏฺฐิกาทิอตฺถํ สนฺธาย วุตฺตํ, ปริยายโต ปเนเต ปริยตฺติธมฺเมปิ สมฺภวนฺเตว.

โลกุตรธรรม. คำว่า ในบทนอกนี้ คือในบทว่า สนฺทิฏฺฐิโก เป็นต้น. คำว่า โลกุตรธรรมเท่านั้น ท่านกล่าวคำอวธารณะ (คำจำกัดความที่แปลว่า เท่านั้น) หมายเอาอรรถแห่งบทว่า สนฺทิฏฺฐิโก เป็นต้น โดยนิปริยาย, แต่โดยปริยาย อรรถเหล่านี้ย่อมมีได้ แม้ในพระปริยัติธรรมนั่นเทียว.

ตถา หิ ปริยตฺติธมฺโม พหุสฺสุเตน อาคตาคเมน ปรเมน สติเนปกฺเกน สมนฺนาคเตน ปณฺฑิเตน อาทิกลฺยาณตาทิวิเสสโต สยํ ทฏฺฐพฺโพติ สนฺทิฏฺฐิโก. อาจริยปยิรุปาสนาย วินา น สพฺภาติ เจ ? โลกุตฺตรธมฺเมปิ สมาเน กลฺยาณมิตฺตสนฺนิสฺสเยเนว สิชฺฌนโต, ตถา สตฺถุ สนฺทสฺสเนปิ.

จริงอย่างนั้น พระปริยัติธรรม ชื่อว่า สันทิฏฐิกะ เพราะอรรถว่าผู้มีปัญญาเป็นพหูสูต เรียนอาคม (เรียนปริยัติ) ถึงพร้อมด้วยสติและความเฉลียวฉลาดเป็นอย่างยิ่ง พึงเห็นเอง โดยวิเศษว่ามีความเป็นธรรมที่งามในเบื้องต้น เป็นต้น. หากจะมีคำท้วงว่า เว้นการนั่งใกล้อาจารย์เสีย พระปริยัติธรรมก็ไม่ได้ อรรถที่ว่าอันผู้มีปัญญาพึงเห็นเอง (คือไม่เรียนจากอาจารย์ก่อน ก็เห็นไม่ได้)? พึงท้วงกลับไปว่า (ถ้าเป็นอย่างนั้น) ในพระธรรมแม้ที่เป็นโลกุตรธรรม ก็ไม่ได้อรรถว่าอันผู้มีปัญญาพึงเห็นเอง เพราะ

คุณอัญชลี รวยฟูพันธุ์
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

สำเร็จได้ โดยการอิงอาศัยกัลยาณมิตรเท่านั้น, แม้ในการที่พระศาสดาทรงเห็นเองก็อย่างนั้นเหมือนกัน.

"สนฺทิฏฺฐิยา ชายตี"[๑]ติ อยํ ปนตฺโถ ติตฺถิยนิมฺมทเน นิปฺปริยายโตว ลพฺภติ, กิเลสชเย ปริยายโต ปรมฺปราเหตุภาวโต. "สนฺทิฏฺฐํ อรหตี"ติ อยมฺปิ อตฺโถ ลพฺภเตว, สพฺพโส สงฺกิเลสธมฺมานํ ปหานํ, โวทานธมฺมานํ ปริพฺรูหนญฺจ อุทฺทิสฺส ปวตฺตตฺตา.

ส่วนอรรถว่า "ชื่อว่าสันทิฏฐิกะ เพราะอรรถว่าชนะด้วยสันทิฏฐิ (ความเห็นที่พระอริยเจ้าสรรเสริญ)" นี้ สำหรับพระปริยัติธรรมย่อมได้ในเพราะการย่ำยีพวกเดียรถีย์ได้ โดยนิปริยาย ย่อมได้ในเพราะการชนะกิเลสโดยปริยาย โดยความเป็นเหตุสืบต่อกันไป. แม้อรรถที่ว่า "ชื่อว่าสันทิฏฐิกะ เพราะอรรถว่าควรซึ่งสันทิฏฐะ (การเห็น)" นี้ก็ย่อมได้เหมือนกัน เพราะพระปริยัติธรรมเป็นไป เจาะจงเอาการละธรรมฝ่ายเศร้าหมอง และการเพิ่มพูนธรรมฝ่ายผ่องแผ้วโดยประการทั้งปวง.

อยญฺจ อตฺโถ "เย โข ตฺวํ โคตมิ ธมฺเม ชาเนยฺยาสิ, อิเม ธมฺมา สราคาย สํวตฺตนฺติ โน วิราคาย, สํโยคาย สํวตฺตนฺติ โน

ก็อรรถนี้บัณฑิตพึงแจ่มแจ้งได้ โดยบทพระสูตรทั้งหลาย มีอย่างนี้ว่า "ดูกรท่านโคตมี ท่านพึงรู้ธรรมเหล่าใดแล, ธรรมเหล่านี้เป็นไป

[๑] ฉ. ชยติ.

วิสํโยคาย, สอุปาทานาย สํวตฺตนฺติ โน อนุปาทานาย, เอกํเสน โคตมิ ธาเรยฺยาสิ 'เนโส ธมฺโม เนโส วินโย เนตํ สตฺถุสาสนนฺ'ติ"[๑], "ธมฺมาปิ โว ภิกฺขเว ปหาตพฺพา, ปเคว อธมฺมา"ติ[๒] จ เอวมาทีหิ สุตฺตปเทหิ วิภาเวตพฺโพ.

พร้อมเพื่อมีความกำหนัด มิได้เป็นไปพร้อมเพื่อคลายกำหนัด, เป็นไปเพื่อการประกอบไว้ในวัฏฏะ มิได้เป็นไปเพื่อไม่ประกอบไว้ในวัฏฏะ, เป็นไปพร้อมเพื่อมีอุปาทาน มิได้เป็นไปพร้อมเพื่อหมดอุปาทาน, ดูกรท่านโคตมี ท่านพึงจำไว้โดยส่วนเดียวเถิดว่า 'นี้ไม่ใช่ธรรม นี้ไม่ใช่วินัย นี้ไม่ใช่คำสอนของพระศาสดา' ดังนี้", และว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย แม้ธรรมพวกเธอก็ยังต้องละ, จะป่วยกล่าวไปไยถึงอธรรมเล่า" ดังนี้เป็นต้น.

อกาลิกาธิคมุปายตาย อกาลิโก. วิชฺชมานตาปริสุทฺธตาหิ เอหิปสฺสวิธึ อรหตีติ เอหิปสฺสิโก. ตโต เอว วฏฺฏทุกฺขนิตฺถรณตฺถิเกหิ อตฺตโน จิตฺเต อุปนยนํ, จิตฺตสฺส วา ตตฺถ อุปนยนํ อรหตีติ โอปนยิโก.

พระปริยัติธรรม ชื่อว่าอกาลิกะ เพราะความเป็นอุบายบรรลุอกาลิกธรรม (พระอริยมรรค). ชื่อว่าเอหิปัสสิกะ เพราะอรรถว่าควรซึ่งเอหิปัสสวิธี (การจัดแจงว่า ขอท่านทั้งหลายจงมาดูเถิด) เพราะความเป็นธรรมที่มีอยู่จริง และเพราะความเป็นธรรมที่บริสุทธิ์. เพราะเหตุนั้นนั่นเอง จึงชื่อว่า

---

[๑] วิ. จุ. ๗/๓๓๑, องฺ. อฏฺฐก. ๒๓/๒๘๘.
[๒] ม. มู. ๑๒/๒๗๑.

โอปนยิกะ เพราะอรรถว่าควรซึ่งการที่บุคคลผู้ต้องการการถอนออกจากทุกข์ในวัฏฏะ น้อมเข้าไปในจิตของตน หรือน้อมจิตของตนเข้าไปในพระปริยัติธรรมนั้น.

วิมุตฺตายตนสีเส ฐตฺวา ปริจเยน สมฺมเทว อตฺถเวทํ ธมฺมเวทญฺจ ลภนฺเตหิ ปจฺจตฺตํ เวทิตพฺโพ วิญฺญูหีติ. เอวํ สนฺทิฏฺฐิกาทิปเทสุ ปริยตฺติธมฺมมฺปิ ปกฺขิปิตฺวา มนสิกาโร ยุชฺชเตว.

ชื่อว่าอันวิญญูชนทั้งหลาย ผู้ตั้งในวิมุตตายตนะ (ธรรมอันเป็นเหตุแห่งความหลุดพ้น) เป็นประธานได้อยู่ซึ่งอรรถเวท และธรรมเวทโดยชอบนั่นเทียว โดยการสั่งสมไว้ พึงรู้เฉพาะตน. การทำไว้ในใจ ใส่แม้พระ-ปริยัติธรรมเข้าไปในบททั้งหลาย มีบทว่าสนฺทิฏฺฐิโก เป็นต้น ตามประการดังกล่าวมานี้ ย่อมใช้ได้ทีเดียว.

สาติ คาถา. สมนฺตภทฺทกตฺตาติ[๑] สพฺพภาเคหิ สุนฺทรตฺตา. ธมฺมสฺสาติ สาสนธมฺมสฺส. กิญฺจาปิ อวยววินิมุตฺโต สมุทาโย นาม ปรมตฺถโต โกจิ นตฺถิ, เยสุ ปน อวยเวสุ สมุทายรูเปน อเวกฺขิเตสุ

บทว่า สา ได้แก่คาถา. คำว่า เพราะความที่มีความดีงามโดยรอบด้าน คือเพราะความที่มีความดีงามโดยทุกส่วน. คำว่า พระธรรม ได้แก่พระธรรมคือคำสอน. ขึ้นชื่อว่าส่วนรวม (ในที่นี้คือคาถา) อะไร ๆ

[๑] ฉ. สมนฺตภทฺรกตฺตาติ.

"คาถา"ติ สมญฺญา, ตํ ตโต ภินฺนํ วิย กตฺวา ตสฺสาปิ[๑] โวหารํ อาโรเปตฺวา ทสฺเสนฺโต "ปรเมน ปาเทน อาทิ-กลฺยาณา"ติอาทิมาห.

ที่พ้นไปจากส่วนย่อย ๆ (ในที่นี้คือบาทคาถา) ย่อมไม่มีโดยปรมัตถ์ก็จริง, ถึงกระนั้นในส่วนย่อย ๆ ที่เห็นได้โดยรูปแห่งส่วนรวมเหล่าใด มีสมัญญาว่า "คาถา", ท่านอาจารย์เมื่อจะแสดงส่วนย่อย ๆ นั้น โดยยกขึ้นสู่โวหารแม้แห่งส่วนรวมนั้น ทำราวกะว่าเป็นของต่างไปจากส่วนย่อย ๆ นั้น จึงกล่าวว่า "ชื่อว่างามในเบื้องต้นด้วยบาทแรก" ดังนี้เป็นต้น.

"เอกานุสนฺธิกนฺ"ติ อิทํ นาติพหุวิภาคํ ยถานุสนฺธินา เอกานุสนฺธิกํ สนฺธาย วุตฺตํ, อิตรสฺส ปน เตเนว เทเสตพฺพธมฺมวิภาเคน อาทิมชฺฌปริโยสานภาคา ลพฺภนฺตีติ. นิทาเนนาติ กาลเทสเทสกปริสาทิ-อปทิสนลกฺขเณน นิทานคนฺเถน. นิคเมนาติ "อิทมโวจา"ติอาทิเกน[๒] "อิติ ยํ ตํ วุตฺตํ,

คำว่า "มีอนุสนธิเดียว" นี้ ท่านกล่าวหมายเอาพระสูตร ที่มีการจำแนกเป็นส่วน ๆ ไม่มากนัก มีอนุสนธิเดียวด้วยยถานุสนธิ (เทศนาตั้งขึ้นปรารภเอาธรรมใดก่อน แล้วจึงเป็นไปตามลำดับ ลำดับคำพูดที่มีโดยประการนี้ ชื่อว่ายถานุสนธิ), ส่วนพระสูตรที่มีหลายอนุสนธินอกนี้ ย่อมได้ส่วนทั้งหลายที่เป็น

---

[๑] ฉ. สํสามิโวหารํ, สี. สสฺสามิโวหารํ.
สํ. ขนฺธ. ๑๗/๑๗๒.

อิทเมตํ ปฏิจฺจ วุตฺตนฺ"ติ[๑] วา ยถาวุตฺตตฺถนิคเมน.[๒]

เบื้องต้น ท่ามกลางและที่สุด โดยการจำแนกเป็นส่วน ๆ ซึ่งธรรมที่ควรแสดงนั้นนั่นแหละฉะนี้แล. คำว่า ด้วยคำนิทาน คือด้วยการผูกคำนิทาน (คำพูดแสดงเหตุเป็นมาของสูตร) อันมีการระบุเวลา สถานที่ ท่านผู้แสดง บริษัทเป็นต้นเป็นลักษณะ. คำว่า ด้วยคำนิคม คือด้วยคำว่า "อิทมโวจ" เป็นต้น (คำเต็ม -พระผู้มีพระภาคตรัสพระสูตรนี้แล้ว ภิกษุเหล่านั้นก็พอใจยินดียิ่งซึ่งพระภาษิตของพระผู้มีพระภาค), หรือด้วยคำย้ำถึงเนื้อความตามที่กล่าวแล้วว่า "คำที่เรากล่าวแล้วอย่างนี้นั้นใด, เรากล่าวคำนี้ไว้อาศัยประโยชน์นี้" ดังนี้.

อยํ คาถา วิเสสโต สุตฺตปิฏกสํวณฺณนาติ กตฺวา สุตฺตปิฏกวเสน ธมฺมสฺส อาทิกลฺยาณาทิตํ ทสฺเสตฺวา อิทานิ สุตฺตปิฏกวินยปิฏกานํ วเสน ตํ ทสฺเสตุํ

ท่านอาจารย์ครั้นทำไว้ในใจว่า คาถานี้ (น่าจะเป็นกถานี้)โดยพิเศษ เป็นการสังวรรณนาพระสุตตันตปิฎก ดังนี้แล้ว จึงแสดงความที่พระธรรมงามในเบื้องต้นเป็นต้น

---

๑ องฺ. จตุกฺก. ๒๑/๒๖๒.
๒ ฉ. ...นิคมเนน.

"สนิทานสอุปปตฺติกตฺตา"ติอาทิ วุตฺตํ. ตตฺถ สนิทานสอุปปตฺติกตฺตาติ ยถาวุตฺตนิทาเนน สนิทานตาย, สอตฺถุปฺปตฺติกตาย จ.

โดยเกี่ยวกับพระสุตตันตปิฎกไว้ บัดนี้ประสงค์แสดงความที่พระธรรมงามในเบื้องต้นเป็นต้นนั้น โดยเกี่ยวกับพระสุตตันตปิฎกและพระ-วินัยปิฎก จึงกล่าวว่า "เพราะความเป็นธรรมที่มีทั้งคำนิทาน มีทั้งเหตุอุบัติ" ดังนี้เป็นต้น. ในคำเหล่านั้น คำว่า เพราะความเป็นธรรมที่มีทั้งคำนิทาน มีทั้งเหตุอุบัติ คือ เพราะความเป็นธรรมที่มีคำนิทาน ด้วยคำนิทานตามที่กล่าวแล้ว และเพราะความเป็นธรรมที่มีเนื้อความและเหตุอุบัติ (คือมีเนื้อ-ความเกี่ยวกับสิกขาบทบัญญัติ และเหตุอุบัติแห่งสิกขาบทบัญญัติ).

เวเนยฺยานํ อนุรูปโตติ สิกฺขาปทปญฺญตฺติยา, ธมฺมเทสนาย จ ตํตํสิกฺขาปทภาเวน ปญฺญาปิยมานสฺส เวเนยฺยชฺฌาสยานุรูปํ ปวตฺติยมานสฺส อนุรูปโต. อตฺถสฺสาติ เทสิยมานสฺส จ[๑] สีลาทิอตฺถสฺส. "ตํ กิสฺส

คำว่า ตามสมควรแก่เวไนยสัตว์ คือตามสมควรแก่เวไนยสัตว์ ผู้ที่จะทรงโปรดให้รู้สิกขาบทบัญญัติ โดยความเป็นสิกขาบทนั้น ๆ และแก่เวไนยสัตว์ผู้ที่จะทรงประกาศ พระ-ธรรมเทศนา ตามความเหมาะสมแก่อัธยาศัย

---

[๑] จ-สทฺโท อติเรโก มญฺเญ.

เหตุ[๑] ? เสยฺยถาปิ ภิกฺขเว[๒]"ติอาทินา[๓] ตตฺถ ตตฺถ เหตูปมาคหเณน เหตูทาหรณ-[๔]ยุตฺตโต.

แห่งเวไนยสัตว์. คำว่า อรรถ ได้แก่อรรถ (สภาวะ)แห่งศีลเป็นต้น ที่ทรงแสดงอยู่. ชื่อว่า เพราะประกอบด้วยเหตุและอุทาหรณ์ เพราะในสูตรนั้น ๆ มีการถือเอาเหตุและอุปมาด้วยคำว่า "ตํ กิสฺส เหตุ ? เสยฺยถาปิ ภิกฺขเว..." (ข้อนั้นเป็นเพราะเหตุไร ? ดูกรภิกษุทั้งหลาย เปรียบเหมือนว่า...) ดังนี้เป็นต้น.

เอวํ สุตฺตวินยวเสน ปริยตฺติธมฺมสฺส อาทิมชฺฌปริโยสานกลฺยาณตํ ทสฺเสตฺวา อิทานิ ตีณิ ปิฏกานิ เอกชฺฌํ คเหตฺวา ตํ ทสฺเสตุํ "สกโลปิ"ติอาทิ วุตฺตํ. ตตฺถ สาสนธมฺโมติ :

ท่านอาจารย์ ครั้นแสดงความที่พระ-ปริยัติธรรมงามในเบื้องต้น ท่ามกลาง และที่สุดไว้ โดยเกี่ยวกับพระสูตรและพระวินัยอย่างนี้แล้ว บัดนี้ประสงค์แสดงความที่พระ-ปริยัติธรรมงามในเบื้องต้นเป็นต้นนั้น รวมทั้ง ๓ ปิฎกเข้าด้วยกัน จึงกล่าวว่า "สกโลปิ" ดังนี้เป็นต้น. ในคำเหล่านั้น

---

๑ สํ. ส. ๑๕/๓๒๓.
๒ สํ. ขนฺธ. ๑๗/๑๗๓.
๓ ...ภิกฺขเวติ จ อาทินาติปิ ทิสฺสติ.
๔ ฉ. เหตุ...

คำว่า ศาสนธรรม ได้แก่พระปริยัติธรรมที่ประกาศคำสอนของพระศาสดา ที่ตรัสไว้อย่างนี้ว่า :

"สพฺพปาปสฺส อกรณํ
กุสลสฺสูปสมฺปทา
สจิตฺตปริโยทปนํ
เอตํ พุทฺธาน สาสนนฺ"ติ[๑]

"การไม่กระทำบาปทั้งปวง การทำกุศลให้ถึงพร้อม การทำจิตของตนให้ผ่องแผ้ว นี้คือคำสอนของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย" ดังนี้.

เอวํ วุตฺตสฺส สตฺถุ สาสนสฺส ปกาสโก ปริยตฺติธมฺโม.

สีเลน อาทิกลฺยาโณ สีลมูลกตฺตา สาสนสฺส. สมถาทีหิ มชฺเฌกลฺยาโณ เตสํ สาสนสมฺปตฺติยา เวมชฺฌภาวโต. นิพฺพาเนน ปริโยสานกลฺยาโณ ตทธิคมโต อุตฺตริกรณียาภาวโต.

ชื่อว่างามในเบื้องต้นด้วยศีล เพราะพระศาสนามีศีลเป็นรากเหง้า. ชื่อว่างามในท่ามกลางด้วยสมถะเป็นต้น เพราะสมถะเป็นต้นเหล่านั้น มีในท่ามกลางแห่งพระศาสนสมบัติ. ชื่อว่างามในที่สุดด้วยพระนิพพาน เพราะบรรลุพระนิพพานนั้นแล้วก็ไม่มีกิจที่พึงกระทำให้ยิ่งขึ้นไป.

---

[๑] ขุ. ธ. ๒๕/๓๙-๔๐, ที. มหา. ๑๐/๕๗.

สาสเน สมฺมาปฏิปตฺติ นาม ปญฺญาย โหติ, ตสฺสา จ สีลํ, สมาธิ จ มูลนฺติ อาห "สีลสมาธีหิ อาทิกลฺยาโณ"ติ. ปญฺญา ปน อนุโพธปฏิเวธวเสน ทุวิธาติ ตทุภยมฺปิ คณฺหนฺโต "วิปสฺสนามคฺเคหิ มชฺเฌกลฺยาโณ"ติ อาห.

ขึ้นชื่อว่า การปฏิบัติชอบในพระศาสนาย่อมมีได้ด้วยปัญญา, ก็ศีลและสมาธิเป็นรากเหง้าแห่งปัญญานั้น เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "ชื่อว่า งามในเบื้องต้นด้วยศีลและสมาธิ" ดังนี้. ส่วนปัญญามี ๒ อย่างคือ อนุโพธปัญญาและปฏิเวธปัญญา เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์เมื่อจะถือเอาปัญญาแม้ทั้ง ๒ อย่างนั้น จึงกล่าวว่า "ชื่อว่างามในท่ามกลางด้วยวิปัสสนาและมรรค" ดังนี้.

ตสฺส นิปฺผตฺติ ผลํ, กิจฺจํ นิพฺพานสจฺฉิกิริยา, ตโต ปรํ กตฺตพฺพํ นตฺถีติ ทสฺเสนฺโต อาห "ผลนิพฺพาเนหิ ปริโยสานกลฺยาโณ"ติ. ผลคฺคหเณน วา สอุปาทิเสสนิพฺพานมาห, อิตเรน อิตรํ, ตทุภยญฺจ สาสนสมฺปตฺติยา โอสานนฺติ อาห "ผลนิพฺพาเนหิ ปริโยสานกลฺยาโณ"ติ.

เมื่อจะแสดงว่ามรรคนั้นมีความสำเร็จ คือผล มีกิจคือการกระทำพระนิพพานให้แจ้ง ต่อจากนั้นไป ก็ไม่มีกิจที่ต้องทำดังนี้ ท่านจึงกล่าวว่า "ชื่อว่า งามในที่สุดด้วยผลและพระนิพพาน" ดังนี้. อีกอย่างหนึ่งด้วยศัพท์ว่า "ผล" ท่านกล่าวถึงสอุปาทิเสสนิพพาน, ด้วยศัพท์นอกนี้ (ด้วยศัพท์ว่า นิพพาน) ท่านกล่าวถึงนิพพานนอกนี้ (อนุปาทิเสสนิพพาน), ก็นิพพานทั้ง ๒ นั้น เป็นที่สุดแห่งพระศาสนสมบัติ เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "ชื่อว่า งามในที่สุด

ด้วยผลและพระนิพพาน" ดังนี้.

พุทฺธสฺส สุโพธิตา สมฺมาสมฺพุทฺธตา, ตาย อาทิกลฺยาโณ ตปฺปภาวตฺตา. สพฺพโส สงฺกิเลสปฺปหานํ โวทานํ, ปาริปูรี จ ธมฺมสุธมฺมตา, ตาย มชฺเฌกลฺยาโณ ตํสรีรตฺตา. สตฺถารา ยถานุสิฏฺฐํ ตถาปฏิปตฺติ สํฆสุปฏิปตฺติ, ตาย ปริโยสานกลฺยาโณ, ตาย สาสนสฺส โลเก สุปติฏฺฐิตภาวโต.

ชื่อว่าพุทธสุโพธิตา (ความตรัสรู้ดีแห่งพระพุทธเจ้า) ได้แก่ความเป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า, ศาสนธรรม ชื่อว่างามในเบื้องต้น ด้วยพุทธสุโพธิตา นั้น เพราะมีพุทธสุโพธิตานั้นเป็นแดนเกิด. การละสังกิเลสได้โดยประการทั้งปวง ความผ่องแผ้ว และความบริบูรณ์ ชื่อว่าธัมมสุธัมมตา (ความเป็นธรรมดีแห่งพระธรรม), ชื่อว่างามในท่ามกลางด้วยธัมมสุธัมมตา นั้น เพราะมีธัมมสุธัมมตานั้นเป็นเรือนร่าง. การปฏิบัติตามที่พระศาสดาทรงอนุศาสน์ไว้ ชื่อว่าสังฆสุปฏิปัตติ (การปฏิบัติดีแห่งพระสงฆ์), ชื่อว่างามในที่สุดด้วยสังฆสุปฏิปัตตินั้น เพราะพระศาสนามีอันตั้งมั่นด้วยดีในโลกได้ ก็ด้วยสังฆสุปฏิปัตตินั้น.

ตนฺติ สาสนธมฺมํ. ตถตฺตายาติ ยทตฺถาย ภควตา ธมฺโม เทสิโต, ตทตฺถาย ตถภาวาย. โส ปน อภิสมฺโพธิ ปจฺเจกโพธิ

คำว่า พระธรรมนั้น ได้แก่พระธรรมคือคำสอน. คำว่า เพื่อความเป็นอย่างนั้น ความว่า พระผู้มีพระภาคทรงแสดงธรรมไว้

สาวกโพธีติ ติวิโธ, อิโต อญฺญถา นิพฺพานาธิคมสฺส อภาวโต.

เพื่อความเป็นอย่างใด, ก็ปฏิบัติเพื่อความเป็นอย่างนั้น คือเพื่อความเป็นตามประการที่ทรงแสดงนั้น. ก็โพธิ (การตรัสรู้)นั้น มี ๓ อย่าง คือ อภิสัมโพธิ ๑ ปัจเจกโพธิ ๑ สาวกโพธิ ๑ ดังนี้ เพราะการบรรลุพระ-นิพพานโดยประการอื่นจากโพธิ ๓ นี้ ไม่มี.

ตตฺถ สพฺพคุเณหิ อคฺคภาวโต, อิตรโพธิทฺวยมูลตาย จ ปรมาย โพธิยา อาทิกลฺยาณตา, คุเณหิ เวมชฺฌภาวโต ทุติยาย มชฺเฌกลฺยาณตา, ตทุภยาวรตาย[1] ตโทสานตาย จ สาสนธมฺมสฺส ตติยาย ปริโยสานกลฺยาณตา วุตฺตา.

ในโพธิ ๓ อย่างนั้น ท่านกล่าวความที่พระ-ศาสนธรรมงามในเบื้องต้นไว้ ด้วยโพธิแรก เพราะเป็นยอดด้วยคุณทั้งปวง และเพราะความเป็นมูลแห่งโพธิ ๒ อย่างนอกนี้, ท่านกล่าวความที่พระศาสนธรรมงามในท่ามกลางไว้ด้วยโพธิที่ ๒ เพราะมีความเป็นท่ามกลางด้วยคุณทั้งหลาย, ท่านกล่าวความที่พระศาสน-ธรรมงามในที่สุดไว้ด้วยโพธิที่ ๓ เพราะความเป็นโพธิที่มีลำดับต่อจากโพธิทั้ง ๒ นั้น และเพราะความที่พระศาสนธรรมมีโพธิที่ ๓ นั้นเป็นที่สุด.

---

[1] ตทุภยาปรตายาติ มญฺเญ.

เอโสติ สาสนธมฺโม. นีวรณวิกฺขมฺภนโตติ วิมุตฺตายตนสีเส ฐตฺวา สทฺธมฺมํ สุณนฺตสฺส นีวรณานํ วิกฺขมฺภนสมฺภวโต. วุตฺตเญหตํ :

บทว่า เอโส ได้แก่ศาสนธรรม. คำว่า โดยการข่มนิวรณ์ได้ คือโดยการที่บุคคลผู้ตั้งอยู่ในวิมุตตายตนะ (ธรรมอันเป็นเหตุแห่งความหลุดพ้น) เป็นประธาน แล้วฟังพระสัทธรรมอยู่ มีการข่มนิวรณ์ทั้งหลายได้. ข้อนี้สมจริงดังที่ท่านกล่าวไว้ว่า :

"ยถา ยถาวุโส ภิกฺขุโน สตฺถา วา ธมฺมํ เทเสติ อญฺญตโร วา ครุฏฺฐานิโย สพฺรหฺมจารี, ตถา ตถา โส ตตฺถ ลภติ อตฺถเวทํ ลภติ ธมฺมเวทนฺ"ติ[๑]

"ท่านผู้มีอายุทั้งหลาย พระศาสดา หรือเพื่อนผู้ประพฤติพรหมจรรย์ผู้ตั้งอยู่ในฐานะแห่งครู รูปใดรูปหนึ่ง ย่อมแสดงธรรมแก่ภิกษุโดยประการใด ๆ, ภิกษุนั้นย่อมได้อรรถเวท (ความยินดีที่อาศัยอรรถเกิดขึ้น) ย่อมได้ธรรมเวท (ความยินดีที่อาศัยธรรมเกิดขึ้น) ในธรรมนั้นโดยประการนั้น ๆ".

และตรัสไว้ว่า :

"ยสฺมึ ภิกฺขเว สมเย อริยสาวโก โอหิตโสโต ธมฺมํ สุณาติ,

"ดูกรภิกษุทั้งหลาย ในสมัยใด สาวกของพระพุทธเจ้าผู้เป็นพระอริยะ

---

๑ องฺ. ฉกฺก. ๒๒/๒๒,

ปญฺจสฺส นีวรณานิ ตสฺมึ สมเย ปหีนานิ โหนฺตี''ติ[๑]	เงี่ยโสต สดับธรรม, ในสมัยนั้นนิวรณ์ ๕ ย่อมเป็นอันถูกเธอละเสียได้''
จ อาทิ. สมถวิปสฺสนาสุขาวหนโตติ สมถสุขสฺส จ วิปสฺสนาสุขสฺส จ สมฺปาทนโต. วุตฺตมฺปิ เจตํ :	ดังนี้เป็นต้น. คำว่า โดยการนำมาซึ่งสุขในสมถะ และสุขในวิปัสสนา คือโดยการทำสุขในสมถะ และสุขในวิปัสสนาให้สำเร็จ. แม้ข้อนี้ก็สมจริงดังที่ตรัสไว้ว่า :
''โส วิวิจฺเจว กาเมหิ วิวิจฺจ อกุสเลหิ ธมฺเมหิ สวิตกฺกํ สวิจารํ วิเวกชมฺปีติสุขนฺ''ติอาทิ.[๒]	''ภิกษุนั้น สงัดจากกามทั้งหลายแล้วแน่เทียว สงัดจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้วแน่เทียว เข้าถึงปฐมฌานอันมีวิตก มีวิจาร มีปีติ และสุขอันเกิดแต่วิเวกอยู่'' ดังนี้เป็นต้น.
ตถา :	และตรัสไว้อย่างนั้นเหมือนกันว่า :
''ยโต ยโต สมฺมสติ ขนฺธานํ อุทยพฺพยํ ลภตี ปีติปาโมชฺชํ	''ทุก ๆ เมื่อที่ภิกษุพิจารณาเห็นความเกิดขึ้น และปราศไปแห่งขันธ์ทั้งหลาย เธอย่อมได้ปีติและปราโมทย์ การได้

๑ สํ. มหา. ๑๙/๑๓๔-๕.
๒ ที. สี. ๙/๑๒๙, ม. ม. ๑๓/๑๕๙.

อมตนฺตํ วิชานตํ
อมานุสี รตี โหติ
สมฺมา ธมฺมํ วิปสฺสโต"ติ[1] จ.

ปีติและปราโมทย์นั้น เป็นของอมตะ สำหรับภิกษุผู้รู้แจ้ง ความยินดีที่มิใช่ของมนุษย์ ย่อมมีแก่ภิกษุผู้พิจารณาเห็นแจ้งซึ่งธรรมโดยชอบ" ดังนี้.

ตถา ปฏิปนฺโนติ ยถา สมถวิปสฺสนาสุขํ อาวหติ, ยถา วา สตฺถารา อนุสิฏฺฐํ, ตถา ปฏิปนฺโน สาสนธมฺโม. ตาทิภาวาวหนโตติ ฉฬงฺคุเปกฺขาวเสน อิฏฺฐาทีสุ ตาทิภาวสฺส โลกธมฺเมหิ อนุปเลปสฺส อาวหนโต.

คำว่า ที่ปฏิบัติแล้วโดยประการนั้น คือ เป็นศาสนธรรมที่บุคคลปฏิบัติ โดยประการที่นำมาซึ่งสุขในสมถะและสุขในวิปัสสนา หรือโดยประการที่พระศาสดา ทรงอนุศาสน์ไว้. คำว่า โดยการนำมาซึ่งความเป็นผู้คงที่ คือ โดยการนำมาซึ่งความเป็นผู้คงที่ในอารมณ์ มีอิฏฐารมณ์เป็นต้น ด้วยสามารถแห่งฉฬังคุ-เบกขา ได้แก่การไม่ฉาบทาไว้ด้วยโลกธรรมทั้งหลาย.

เอส ภควา วุตฺตนเยน ติวิธกลฺยาณํ ธมฺมํ เทเสนฺโต ยํ สาสนพฺรหฺมจริยํ มคฺคพฺรหฺมจริยญฺจ ปกาเสติ, ตํ ยถานุรูปํ อตฺถสมฺปตฺติยา สาตฺถํ, พฺยญฺชนสมฺปตฺติยา สพฺยญฺชนนฺติ โยชนา.

ประกอบความว่า พระผู้มีพระภาคนี้ เมื่อจะทรงแสดงธรรมอันมีความงาม ๓ ประการ ตามนัยดังได้กล่าวแล้ว ย่อมทรงประกาศศาสนพรหมจรรย์ และมรรคพรหมจรรย์ใด, พรหมจรรย์ทั้ง ๒ นั้น ชื่อว่า สาตถะ

---

[1] ขุ. ธ. ๒๕/๖๖.

เพราะความถึงพร้อมแห่งอรรถ, ชื่อว่า สพยัญชนะ เพราะความถึงพร้อมแห่งพยัญชนะ ตามสมควร.

ตตฺถ อวิเสเสน ติสฺโส สิกฺขา, สกโล จ ตนฺติธมฺโม สาสนพฺรหฺมจริยํ. ยํ สนฺธาย วุตฺตํ "กตเมสานํ โข ภนฺเต พุทฺธานํ ภควนฺตานํ พฺรหฺมจริยํ น จิรฏฺฐิติกํ อโหสี"ติอาทิ.[๑]

ในคำเหล่านั้น ว่าโดยไม่แปลกกัน สิกขา ๓ และตันติธรรม (ธรรมคือแบบแผนปริยัติ)ทั้งสิ้น ชื่อว่า ศาสนพรหมจรรย์. ได้แก่ พรหมจรรย์ที่ท่านพระสารีบุตรเถระหมายเอากล่าวไว้ว่า "ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ พรหมจรรย์ ของพระผู้มีพระภาคพุทธเจ้าพระองค์ไหน ตั้งอยู่ได้ไม่นาน พระเจ้าข้า" ดังนี้เป็นต้น.

สพฺพสิกฺขานํ มตฺถกภูตสิกฺขตฺตยสงฺคหิโต อริยมคฺโค มคฺคพฺรหฺมจริยํ. ยํ สนฺธาย วุตฺตํ "ขีณา ชาติ วุสิตํ พฺรหฺมจริยํ, กตํ กรณียนฺ"ติ.[๒] ยถานุรูปนฺติ ยถารหํ. สิกฺขตฺตยสงฺคหํ หิ สาสนพฺรหฺมจริยํ

พระอริยมรรคอันสงเคราะห์เข้าด้วยสิกขา ๓ อันเป็นยอด แห่งสิกขาทั้งปวง ชื่อว่ามรรคพรหมจรรย์. ได้แก่พรหมจรรย์ที่ท่านหมายเอากล่าวไว้ว่า "ชาติสิ้นแล้ว พรหมจรรย์อยู่จบแล้ว, กิจที่พึงกระทำ ได้

---

[๑] วิ. มหาวิภงฺค. ๑/๑๒.
[๒] วิ. มหา. ๔/๒๘, สํ. ขนฺธ. ๑๗/๔๔, ๑๐๑, สํ. มหา. ๑๙/๑๐๕.

อตฺถสมฺปตฺติยา สาตฺถํ. มคฺคพฺรหฺมจริเย วตฺตพฺพเมว นตฺถิ.

กระทำแล้ว" ดังนี้. บทว่า ยถานุรูปํ แปลว่า ตามสมควร. จริงอยู่ ศาสนพรหมจรรย์ซึ่งมีอันสงเคราะห์ได้ด้วยสิกขา ๓ ชื่อว่าสาตถะ เพราะความถึงพร้อมแห่งอรรถ. ในมรรค-พรหมจรรย์ ไม่มีคำที่ต้องกล่าวถึงเลย.

อตฺถสมฺปตฺติยาติ สมฺปนฺนตฺถตาย. สมฺปตฺติอตฺโถ หิ อิธ สห-สทฺโท. อิตรมฺปน ยถาวุตฺเต นฏฺเฐ น สาตฺถํ, สพฺยญฺชนญฺจ. เย ปเนตฺถ "วจนสภาวํ สาตฺถํ, อตฺถสภาวํ สพฺยญฺชนนฺ"ติ วิภชิตฺวา วทนฺติ, ตํ น สุนฺทรํ, ตถา วิภตฺตสฺส ปริยตฺติธมฺมสฺส อภาวโต.

คำว่า เพราะความถึงพร้อมแห่งอรรถ คือ เพราะความที่มีอรรถอันถึงพร้อม. เพราะ สห ศัพท์ ในคำว่า สาตถะ (สห-อัตถะ) นี้ มีอรรถว่าถึงพร้อม. ส่วนพรหมจรรย์นอกนี้ (คือในลัทธิภายนอก) ในเมื่อมีอรรถและพยัญชนะตามที่กล่าวแล้วเสียหาย ก็ไม่ชื่อว่า สาตถะ และไม่ชื่อว่าสพยัญชนะ. ส่วนอาจารย์เหล่าใด จะกล่าวจำแนกในคำว่า สาตถะและสพยัญชนะนี้ว่า "พรหมจรรย์ที่มีสภาพเป็นคำพูด ชื่อว่าสาตถะ (มีอรรถ), ที่มีสภาพเป็นอรรถ ชื่อว่าสพยัญชนะ (มีพยัญชนะ)" ดังนี้, คำที่อาจารย์เหล่านั้นกล่าวไว้นั้น ไม่ดี เพราะพระปริยัติธรรมที่ท่านจำแนกไว้อย่างนั้น ไม่มี.

สทฺทตฺถา หิ อภินฺนรูปา วิย หุตฺวา วินิโยคํ คจฺฉนฺติ. ตถา หิ เนสํ โลกิยามิสฺสภาวํ[๑] ปฏิชานนฺติ. สติปิ วา เภเท "สพฺยญฺชนนฺ"ติ เอตฺถ ยทิ ตุลฺยโยโค อธิปฺเปโต "สปุตฺโต อาคโต"ติอาทีสุ วิย,

ก็อรรถแห่งศัพท์ทั้งหลาย ถึงความแยกกันได้ ดุจเป็นของมีรูปไม่แตกต่างกัน. จริงอย่างนั้น บัณฑิตย่อมรับรองได้ ถึงความที่อรรถเหล่านั้นไม่เจือปนด้วยอรรถในทางโลก. หรือแม้เมื่อมีความแตกต่างกัน ในคำว่า "สพยัญชนะ" นี้ หากประสงค์เอาการประกอบพร้อมกัน(กับพยัญชนะ) ดุจในประโยคว่า "เขามาพร้อมทั้งบุตร" ดังนี้เป็นต้นไซร้,

เอวํ สติ "อตฺถปฏิสรณา ภิกฺขเว โหถ, มา พฺยญฺชนปฏิสรณา"ติ อตฺถปฺปธานภาโว ทีปิโต[๒] สิยา, อถ วิชฺชมานตามตฺตํ "สโลมโก สปกฺขโก"ติอาทีสุ วิย พฺยญฺชนสมฺปตฺติ อคฺคหิตา สิยา. ตสฺมา อฏฺฐกถายํ วุตฺตนเยเนว อตฺโถ คเหตพฺโพ.

เมื่อเป็นอย่างนี้ พระผู้มีพระภาคก็น่าจะทรงแสดงถึงภาวะที่พรหมจรรย์ มีอรรถเป็นประธานว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย พวกเธอจงเป็นผู้มีอรรถเป็นที่พึ่ง อย่าเป็นผู้มีพยัญชนะเป็นที่พึ่งเลย" ดังนี้ไว้, เมื่อเป็นเช่นนั้น (พยัญชนะ)ก็เป็นเพียงความเป็นสิ่งที่อรรถมีอยู่ ดุจในประโยคเป็นต้นว่า "สโลมโก (ผู้มีขน), สปกฺขโก (ผู้มีปีก)" ฉะนั้น (คือกล่าวถึงสัตว์เป็นประธาน ขนหรือปีกเป็น

---

[๑] ฉ. โลกิยามิสฺสีภาวํ.

[๒] ฉ. อตฺถปฺปธานวาโท พาธิโต.

เพียงสิ่งที่สัตว์มีอยู่) ซึ่งเป็นอันมิได้ถือเอาความถึงพร้อมแห่งพยัญชนะ. เพราะฉะนั้น บัณฑิตพึงถือเอาความหมายตามนัยที่ท่านกล่าวไว้ ในอรรถกถาเท่านั้นเถิด.

สาตฺถํ สพฺยญฺชนนฺติ เอตฺถ เนตฺติ-นเยนาปิ อตฺถํ ทสฺเสตุํ "สงฺกาสน ฯเปฯ สพฺยญฺชนนฺ"ติ วุตฺตํ. ตตฺถ ยทิปิ เนตฺติยํ พฺยญฺชนมุเขน พฺยญฺชนตฺถคฺคหณํ โหตีติ "อกฺขรํ ปทนฺ"ติอาทินา[๑] พฺยญฺชนปทานิ ปรมํ อุทฺทิฏฺฐานิ, อิธ ปน ปาฬิยํ "สาตฺถํ สพฺยญฺชนนฺ"ติ อาคตตฺตา อตฺถปทานิเยว ปรมํ ทสฺเสตุํ "สงฺกาสนปกาสนา"ติอาทิ วุตฺตํ.

ในบทว่า สาตฺถํ สพฺยญฺชนํ นี้ ท่านอาจารย์ประสงค์แสดงความหมาย แม้โดยนัยในเนตติปกรณ์ จึงกล่าวว่า "สงฺกาสน ฯเปฯ สพฺยญฺชนํ" ดังนี้. ในบทเหล่านั้น ความเข้า-ใจพยัญชนะและอรรถ ย่อมมีได้โดยมีพยัญชนะเป็นช่องทาง เพราะเหตุนั้น ในเนตติปกรณ์ท่านพระมหากัจจายนะ จึงยกพยัญชนบทขึ้นแสดงก่อน โดยนัยว่า "อักขระ บท" ดังนี้เป็นต้น ก็จริงอยู่, ถึงกระนั้น ในวิสุทธิมรรคนี้ ท่านอาจารย์ประสงค์แสดงอรรถบทนั่น-เทียวก่อน เพราะความที่มาในพระบาลีว่า "สาตฺถํ สพฺยญฺชนํ" ดังนี้ จึงกล่าวว่า "สังกาสนะปกาสนะ" ดังนี้เป็นต้น.

---

๑ เนตฺติปกรณ์ ๙.

ตตฺถ สงฺเขปโต กาสนํ ทีปนํ สงฺกาสนํ "มญฺญมาโน ภิกฺขุ พนฺโธ มารสฺส, อมญฺญมาโน มุตฺโต"ติอาทีสุ[๑] วิย. ตตฺตเกน หิ เตน ภิกฺขุนา ปฏิวิทฺธํ. เตนาห "อญฺญาตํ ภควา"ติอาทิ. ปฐมํ กาสนํ ปกาสนํ.

ในอรรถบทเหล่านั้น การประกาศคือการแสดงโดยย่อ ชื่อว่าสังกาสนะ ดุจในประโยคว่า "ดูกรภิกษุ เมื่อมั่นหมายก็ถูกบ่วงของมารผูกไว้, เมื่อไม่มั่นหมายก็พ้นจากบ่วงของมาร" ดังนี้เป็นต้น. จริงอยู่ ด้วยคำพูดเพียงเท่านั้น ภิกษุนั้นก็แทงตลอดพระภาษิตได้แล้ว. เพราะเหตุนั้นจึงกราบทูลว่า "ข้าแต่พระผู้มีพระภาค ข้าพระองค์ทราบแล้วพระเจ้าข้า" ดังนี้เป็นต้น. การแสดงเป็นวาระแรก ชื่อว่าปกาสนะ.

อาทิกมฺมสฺมึ หิ อยํ ป-สทฺโท "ปญฺญเปติ ปฏฺฐเปตี"ติอาทีสุ[๒] วิย. ติกฺขินฺทฺริยาเปกฺขญฺเจตํ ปททฺวยํ อุทฺเทสภาวโต. ติกฺขินฺทฺริโย หิ สงฺเขปโต ปฐมญฺจ วุตฺตมตฺถํ ปฏิปชฺชติ. สงฺขิตฺตสฺส วิตฺถารวจนํ สกึ วุตฺตสฺส ปุน วจนญฺจ วิวรณวิภชนานิ.

เพราะว่า ป ศัพท์ (ในบทว่า ปกาสนา) นี้เป็นไปในอรรถว่า แรกทำ ดุจในคำว่า "ปญฺญเปติ (ย่อมบัญญัติคือให้รู้เป็นคำแรก) ปฏฺฐเปติ" (ย่อมแต่งตั้งคือตั้งไว้เป็นวาระแรก) เป็นต้น. ก็ ๒ บทนี้ (คือสังกาสนะและปกาสนะ) เพ่งถึงท่านผู้มีอินทรีย์แก่กล้าเพราะความที่เป็นอุเทศ. เป็นความจริงว่า

---

[๑] สํ. ขนฺธ. ๑๗/๙๒.
[๒] สํ. นิ. ๑๖/๓๐, สํ. ขนฺธ. ๑๗/๑๗๐.

ท่านผู้มีอินทรีย์แก่กล้า ย่อมเข้าใจปฏิบัติเนื้อความที่ตรัสไว้โดยย่อ และเป็นวาระแรกได้. คำพูดขยายเนื้อความที่ย่อให้พิสดารและคำพูดถึงเนื้อความที่ได้กล่าวไปแล้วอีกหนหนึ่ง ชื่อว่าวิวรณะ(เปิดเผย) และวิภชนะ (จำแนก).

ยถา "กุสลา ธมฺมา"ติ สงฺเขปโต สกึเยว จ วุตฺตสฺส อตฺถสฺส "กตเม ธมฺมา กุสลา ? ยสฺมึ สมเย กามาวจรํ กุสลํ จิตฺตํ"[1]ติอาทินา วิตฺถารโต วิวรณวเสน, วิภชนวเสน จ ปุน วจนํ.

เหมือนอย่างเมื่อได้กล่าวเนื้อความ โดยสังเขปและคราวเดียวเท่านั้นว่า "ธรรมที่เป็นกุศลมีอยู่" ดังนี้แล้ว ก็กล่าวโดยเกี่ยวกับเปิดเผย และโดยเกี่ยวกับจำแนกโดยพิสดารอีกหนหนึ่ง โดยนัยว่า "ธรรมที่เป็นกุศลเป็นไฉน ? ในสมัยใด กามาวจรกุศลจิตเกิดขึ้น" ดังนี้เป็นต้นฉะนั้น.

มชฺฌิมินฺทฺริยาเปกฺขเมตํ ปทฺทฺวยํ นิทฺเทสภาวโต. วิวฏฺฏสฺส[2] วิตฺถารตราภิธานํ, วิภตฺตสฺส จ ปกาเรหิ ญาปนํ เวเนยฺยานํ จิตฺตปริโตสนํ อุตฺตานีกรณปฺปญฺญาปนานิ.

บททั้ง ๒ นี้ (คือวิวรณะและวิภชนะ) เพ่งถึงท่านผู้มีอินทรีย์ปานกลาง เพราะความที่เป็นนิเทศ (คำแสดงไข). การจัดแจงเนื้อความที่ได้เปิดเผยแล้วให้พิสดารยิ่งขึ้น และการ

---

[1] อภิ. สํ. ๓๔/๙.

[2] วิวฏสฺสาติปิ ทิสฺสติ.

ทำให้รู้โดยประการทั้งหลาย ซึ่งเนื้อความที่ได้จำแนกไว้แล้ว อันเป็นการทำจิตของเวไนยสัตว์ให้ยินดี ชื่อว่า อุตตานีกรณะ (กระทำให้ตื้น) และปัญญาปนา (บัญญัติคือทำให้รู้โดยประการทั้งหลาย).

ยถา "ผสฺโส โหติ"ติอาทินา[๑] วิวฏฺฏวิภตฺตสฺส อตฺถสฺส "กตโม ตสฺมึ สมเย ผสฺโส ? โย ตสฺมึ สมเย ผสฺโส ผุสนา สมฺผุสนา"ติอาทินา[๒] อุตฺตานีกิริยา, ปญฺญาปนา จ. มุทินฺทฺริยาเปกฺขเมตํ ปททฺวยํ ปฏินิทฺเทสภาวโต. "ปญฺญาปนปฏฺฐปนวิวรณวิภชนอุตฺตานีกรณปกาสนอตฺถปทสมาโยคโต"ติปิ ปาโฐ.

เหมือนอย่างเมื่อได้เปิดเผย และจำแนกเนื้อความโดยนัยว่า "ผัสสะย่อมเกิดขึ้น" ดังนี้เป็นต้นแล้ว ก็กระทำให้ตื้น และทำให้รู้โดยประการทั้งหลาย โดยนัยว่า "ผัสสะในสมัยนั้น เป็นไฉน ? การกระทบ กิริยาที่กระทบ ภาวะที่กระทบ อันใด ในสมัยนั้น" ดังนี้เป็นต้น ฉะนั้น. บททั้ง ๒ นี้ (คืออุตตานีกรณะและปัญญาปนา) เพ่งถึงท่านผู้มีอินทรีย์อ่อน เพราะความเป็นปฏินิเทศ (แสดงไขแต่ละบท). ปาฐะว่า "ปญฺญาปนปฏฺฐปนวิวรณวิภชนอุตฺตานีกรณปกาสนอตฺถปทสมาโยคโต" ดังนี้ก็มี (ในวิสุทธิมรรคเป็น

---

[๑] อภิ. สํ. ๓๔/๑๐.
[๒] อภิ. สํ. ๓๔/๑๐.

สงฺกาสนปกาสนวิวรณวิภชนอุตฺตานีกรณ - ปญฺญตฺติอตฺถปทสมาโยคโต).

กถํ ปนายํ ปาฐวิกปฺโป ชาโตติ ? วุจฺจเต : เนตฺติปาฬิยํ อาคตนเยน ปุริมปาโฐ. ตตฺถ หิ :

ถามว่า ก็ปาฐวิกัป นี้ เกิดขึ้นได้อย่างไร ? ขอตอบว่า : ปาฐะแรก เกิดขึ้นโดยนัยที่มาในพระบาลีเนตติปกรณ์. จริงอยู่ในพระบาลีเนตติปกรณ์นั้น มีคำพูดมาแล้วว่า :

"สงฺกาสนา ปกาสนา
วิวรณา วิภชนุตฺตานีกมฺมปญฺญตฺติ
เอเตหิ ฉหิ ปเทหิ
อตฺโถ กมฺมญฺจ นิฏฺทิฏฺฐนฺ"ติ[๑]

"อรรถ(เนื้อความ) และกัมมะ (การแต่ง) ทรงแสดงไขไว้ด้วยบท ๖ เหล่านี้ คือ สังกาสนา ๑ ปกาสนา ๑ วิวรณา ๑ วิภชนา ๑ อุตตานีกัมมะ ๑ ปัญญัตติ ๑"

เทสนาหารโยชนาย จ เอตสฺเสวตฺถสฺส "สงฺกาสนา ปกาสนา"ติอาทินา อาคตํ.

ดังนี้, และในคำประกอบความเทสนาหาร (ข้อแนะนำเทศนา) ก็มีคำพูดมาแล้วโดยนัยว่า เอตสฺเสวตฺถสฺส "สงฺกาสนา ปกาสนา" - การแสดงโดยย่อ การแสดงเป็นวาระแรก ซึ่งอรรถนี้นั่นเทียว ดังนี้เป็นต้น.

---

๑ เนตฺติปกรณํ ๙.

ปจฺฉิโม ปน "ปญฺญเปติ ปฏฺฐเปติ วิวรติ วิภชติ อุตฺตานีกโรติ 'ปสฺสถา'ติ จาหา"ติ[๑] สุตฺเต อาคตนเยน. พฺยญฺชนมตฺตกโต เอวญฺจ เนสํ ทฺวินฺนํ ปาฐานํ วิเสโส, น อตฺถโต. ตถา หิ สงฺเขปโต "ปฐมํ ญาปนํ ปญฺญาปนํ, ปฐมเมว ฐปนํ ปฏฺฐปนนฺ"ติ อิมานิ ปทานิ สงฺกาสนปกาสนปเทหิ อตฺถโต อวิสิฏฺฐานิ.

ส่วนปาฐะหลัง เกิดขึ้นโดยนัยที่มาในพระสูตรว่า "ย่อมบัญญัติ ย่อมแต่งตั้ง ย่อมเปิดเผย ย่อมจำแนก ย่อมกระทำให้ตื้น กล่าวว่า 'ท่านทั้งหลายจงพิจารณาดูเถอะ" ดังนี้. ก็ปาฐะทั้ง ๒ นี้ มีความแตกต่างกันอย่างนี้ ก็โดยสักว่าพยัญชนะ, ไม่ใช่โดยอรรถ. จริงอย่างนั้น ว่าโดยสังเขป "การให้รู้ เป็นคำแรก ชื่อว่าปัญญาปนะ, การตั้งไว้เป็นวาระแรกนั่นแหละ ชื่อว่าปัฏฐปนะ" เพราะเหตุนั้น บทเหล่านี้จึงไม่แตกต่างกันโดยอรรถกับบทว่าสังกาสนะและบทว่าปกาสนะ.

ยญฺจ ปุริมปาเฐ ฉฏฺฐํ ปทํ "ปการโต ญาปนนฺ"ติ ปญฺญาปนํ วุตฺตํ, ตํ ทุติยปาเฐ ปกาสนปเทน นิพฺพิเสสํ" ปการโต กาสนนฺ"ติ กตฺวา. ยสฺมา ญาปนกาสนานิ อตฺถาวภาสนสภาวตาย อภินฺนานิ, สพฺเพสญฺจ เวเนยฺยานํ จิตฺตสฺส โตสนํ, พุทฺธิยา จ นิสานํ[๒]

อนึ่ง อธิบายได้ว่า บทที่ ๖ ในปาฐะแรก (ตามพระบาลีเนตติปกรณ์) ที่ท่านเรียกว่า ปัญญาปนะ เพราะอรรถว่า "ทำให้รู้โดยประการทั้งหลาย" ดังนี้ใด, บทที่ ๖ นั้น มิได้มีความแตกต่างกับบทว่า ปกาสนะ ในปาฐะที่ ๒ (ตามพระสูตร) เพราะทำอธิบายว่า

---

[๑] สํ. ขนฺธ. ๑๖/๓๐.

[๒] นิสานนฺติ ติขิณกรณนฺติ อตฺโถ.

ยาถาวโต วตฺถุสภาวาวภาสเน ชายตีติ. เอวํ อตฺถปทรูปตฺตา ปริยตฺติอตฺถสฺส ยถาวุตฺตฉอตฺถปทสมาโยคโต สาตฺถํ สาสนํ.

"เป็นการประกาศไว้ โดยประการทั้งหลาย" ดังนี้. เพราะเหตุที่การทำให้รู้ และการประกาศ มิได้แตกต่างกันโดยสภาพที่ส่องถึงอรรถ, และการทำจิตของเวไนยสัตว์ทั้งปวงให้ยินดี, การสับความรู้ให้คม ย่อมเกิดได้ในเพราะมีการส่องถึงสภาวะของวัตถุตามความเป็นจริง ฉะนี้แล. พระศาสนาชื่อว่าสาตถะ เพราะเนื้อความพระปริยัติมีรูปเป็นอรรถบท คือเพราะประกอบพร้อมด้วยอรรถบท ๖ ตามที่กล่าวแล้วนี้.

อกฺขรปทพฺยญฺชนาการนิรุตฺตินิทฺเทสสมฺปตฺติยาติ เอตฺถ อุจฺจารณเวลายํ อปริโยสิเต ปเท วณฺโณ อกฺขรํ. "เอกกฺขรํ ปทํ อกฺขรนฺ"ติ เอเก. "อา เอวํ กิร ตนฺ"ติอาทีสุ อา-การาทโย วิย. "วิสุทฺธกรณานํ มนสา เทสนาวาจาย[๑]

ในคำว่า เพราะความถึงพร้อมแห่งอักขระบท พยัญชนะ อาการ นิรุตติ และนิเทศ นี้ มีวินิจฉัยดังนี้ วัณณะ (รูปศัพท์) ในบทที่ยังกล่าวไม่จบ ในเวลาเปล่งเสียง ชื่อว่าอักขระ. อาจารย์พวกหนึ่งกล่าวว่า "บทที่มีอักขระเดียว ก็ชื่อว่าอักขระ" ดังนี้.

---

[๑] เทสนา วาจายาติ มญฺเญ.

อกฺขรณโต อกฺขรนฺ''ติ อฌเฌ. วิภตฺติยนฺตํ อตฺถญาปนโต ปทํ.

เหมือนอย่าง อา อักษร เป็นต้น ในคำว่า "อา เอวํ กิร ตํ" เป็นต้น. อาจารย์อีกพวกหนึ่งกล่าวว่า "ศัพท์ ชื่อว่าอักขระ เพราะอาศัยใจของท่านผู้มีฐานกรณ์หมดจด ก็เป็นเหตุไม่สูญสิ้นแห่งวาจาเทศนา". รูปศัพท์ซึ่งมีวิภัตติเป็นที่สุด ชื่อว่าบท เพราะทำให้รู้อรรถ.

สงฺเขปโต วุตฺตํ ปทาภิหิตํ อตฺถํ พฺยญฺเชตีติ พฺยญฺชนํ, วากฺยํ. "กิริยาปทํ อพฺยยการกวิเสสนยุตฺตํ วากฺยนฺ''ติ หิ วทนฺติ. ปการโต วากฺยวิภาโค อาการโร. อาการาภิหิตํ นิพฺพจนํ นิรุตฺติ. นิพฺพจนวิตฺถาโร นิสฺเสสุปเทสโต นิทฺเทโส. เอเตสํ อกฺขราทีนํ พฺยญฺชนปทานํ สมฺปตฺติยา สมฺปนฺนตาย สพฺยญฺชนํ.

ชื่อว่า พยัญชนะ เพราะอรรถว่าทำอรรถที่ได้กล่าวไว้โดยสังเขป ที่ได้จัดแจงไว้ด้วยบทให้แจ่มแจ้ง ได้แก่พากย์. ก็อาจารย์หลายท่านกล่าวว่า "กิริยาบทที่ประกอบด้วยอัพยยศัพท์ การก และวิเสสนะ ชื่อว่าพากย์" ดังนี้. การจำแนกพากย์โดยประการทั้งหลาย ชื่อว่าอาการ. คำไขความที่จัดแจงไว้ด้วยอาการ ชื่อว่านิรุตติ. คำขยายคำไขความโดยพิสดาร ชื่อว่านิเทศ เพราะเป็นการชี้แจงได้ไม่มีเหลือ. พรหมจรรย์ชื่อว่า สพยัญชนะ เพราะเป็นความถึงพร้อมด้วยสมบัติแห่งพยัญชนะบทมีอักขระเป็นต้นเหล่านี้.

คุณเพ็ญแข อจลวัฒนศิลป
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

ตตฺรายมสฺส อตฺถปทสมาโยโค, พฺยญฺชนสมฺปตฺติ จ อกฺขเรหิ สงฺกาเสติ, ปเทหิ ปกาเสติ, พฺยญฺชเนหิ วิวรติ, อากาเรหิ วิภชติ, นิรุตฺตีหิ อุตฺตานีกโรติ, นิทฺเทเสหิ ปญฺญเปติ, ตถา อกฺขเรหิ อุคฺฆาเฏตฺวา ปเทหิ วิเนติ อุคฺฆฏิตญฺญุํ, พฺยญฺชเนหิ วิปญฺเจตฺวา อากาเรหิ วิเนติ วิปจฺจิตญฺญุํ[๑] นิรุตฺตีหิ เนตฺวา นิทฺเทเสหิ วิเนติ เนยฺยํ.

ในคำว่า สาตถะและสพยัญชนะนั้น ความประกอบพร้อมด้วยอรรถบท และความถึงพร้อมแห่งพยัญชนะนี้ ของพรหมจรรย์นี้ ย่อมแสดง(เนื้อความ)โดยย่อ ด้วยอักขระ ย่อมแสดงเป็นวาระแรกด้วยบท ย่อมเปิดเผย (ขยายความ)ด้วยพยัญชนะ ย่อมจำแนกด้วยอาการ ย่อมกระทำให้ตื้นด้วยนิรุตติ ย่อมบัญญัติด้วยนิเทศ, อนึ่ง ย่อมเปล่งขึ้นด้วยอักขระ แล้วแนะนำอุคฆฏิตัญญูบุคคลด้วยบท, ย่อมแจกด้วยพยัญชนะ แล้วแนะนำวิปัญจิตัญญูบุคคลด้วยอาการ ย่อมนำไปด้วยนิรุตติ แล้วแนะนำเนยยบุคคลด้วยนิเทศ.

เอวญฺจายํ ธมฺโม อุคฺฆาฏิยมาโน[๒] อุคฺฆฏิตญฺญุํ วิเนติ, วิปญฺจิยมาโน วิปจฺจิตญฺญุํ[๑] นิยฺยมาโน เนยฺยํ. ตตฺถ อุคฺฆฏนา อาทิ, วิปญฺจนา มชฺเฌ, นยนมนฺเต. เอวํ ตีสุ กาเลสุ ติธา เทสิโต

ก็พระธรรมที่ถูกเปล่งขึ้นอยู่อย่างนี้ นี้ ย่อมแนะนำอุคฆฏิตัญญูบุคคลได้ ที่ถูกแจกอยู่ ก็ย่อมแนะนำวิปัญจิบุคคลได้ ที่ถูกนำไปก็ย่อมแนะนำเนยยบุคคลได้. ในอาการเหล่านั้น การเปล่งขึ้นมีในเบื้องต้น การแจกมีในท่ามกลาง

---

๑ ฉ. วิปญฺจิตญฺญุํ.

๒ ฉ. อุคฺฆฏิยมาโน.

โทสตฺตยวิธมโน คุณตฺตยาวโห ติวิธเวเนยฺยวินยโนติ. เอวมฺปิ ติวิธกลฺยาโณยํ ธมฺโม อตฺถพฺยญฺชนปาริปูริยา "สาตฺโถ สพฺยญฺชโน"ติ เวทิตพฺโพ "ปริปุณฺโณ, ปริสุทฺโธ"ติ จ.

การนำไป มีในที่สุด. พระธรรมที่ทรงแสดงไว้โดยอาการ ๓ ในกาลทั้ง ๓ อย่างนี้ ย่อมเป็นเครื่องย่ำยีโทษทั้ง ๓ เป็นเหตุนำมาซึ่งคุณทั้ง ๓ เป็นเครื่องแนะนำเวไนยสัตว์ ๓ จำพวกแล. พระธรรมที่มีความงาม ๓ ประการนี้ พึงทราบว่า "ชื่อว่าสาตถะ สพยัญชนะ" เพราะความบริบูรณ์แห่งอรรถและพยัญชนะ และพึงทราบว่า "ชื่อว่าบริบูรณ์ บริสุทธิ์" แม้ตามประการที่กล่าวมานี้.

อตฺถคมฺภีรตาติอาทีสุ อตฺโถ นาม ตนฺติอตฺโถ. ธมฺโม ตนฺติ. ปฏิเวโธ ตนฺติยา, ตนฺติอตฺถสฺส จ ยถาภูตาวโพโธ. เทสนา มนสา ววฏฺฐาปิตาย ตนฺติยา เทสนา. เต ปเนเต อตฺถาทโย ยสฺมา สสาทีหิ วิย มหาสมุทฺโท มนฺทพุทฺธีหิ ทุกฺโขคาฬฺหา, อลพฺภเนยฺยปติฏฺฐา จ, ตสฺมา คมฺภีรา.

ในคำว่า ความลึกซึ้งแห่งอรรถ เป็นต้น ชื่อว่าอรรถ ได้แก่อรรถแห่งตันติ. พระธรรม (พระปริยัติธรรม) ชื่อว่าตันติ. ชื่อว่าปฏิเวธ ได้แก่ การหยั่งรู้ตามความเป็นจริงซึ่งตันติและอรรถแห่งตันติ. ชื่อว่าเทศนา ได้แก่การแสดงตันติที่ได้กำหนดไว้แล้วด้วยใจ. ก็อรรถเป็นต้นเหล่านั้น เพราะเหตุที่บุคคลผู้มีความรู้อ่อน หยั่งถึงได้ยาก ดุจมหาสมุทรที่สัตว์เล็กมีกระต่ายเป็นต้น หยั่งถึงได้ยากฉะนั้น และเป็นที่ตั้ง (หรือที่พึ่งพิง) ที่บุคคล

ผู้มีความรู้อ่อนไม่อาจหาได้, ฉะนั้น จึงชื่อว่า ลึกซึ้ง.

อถวา อตฺโถ นาม เหตุผลํ. ธมฺโม เหตุ. เทสนา ปญฺญตฺติ, ยถาธมฺมํ ธมฺมาภิลาโป, อนุโลมปฏิโลมสงฺเขปวิตฺถาราทิวเสน วา กถนํ. ปฏิเวโธ อภิสมโย, อตฺถานุรูปํ ธมฺเมสุ, ธมฺมานุรูปํ อตฺเถสุ, ปญฺญตฺติ-อตฺถานุรูปํ[๑] ปญฺญตฺตีสุ อวโพโธ, เตสํ เตสํ วา ธมฺมานํ ปฏิวิชฺฌิตพฺโพ สลกฺขณสงฺขาโต อวิปรีตสภาโว.

อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่าอรรถ ได้แก่ผลของเหตุ. ชื่อว่าธรรม ได้แก่เหตุ. ชื่อว่าเทศนา ได้แก่บัญญัติ คือการกล่าวธรรมตามสมควรแก่ธรรม หรือการกล่าวโดยเกี่ยวกับ เป็นอนุโลมปฏิโลม สังเขปและพิสดาร เป็นต้น. ชื่อว่าปฏิเวธ ได้แก่การตรัสรู้ คือการหยั่งรู้ในธรรมทั้ง-หลายตามสมควรแก่อรรถ ในอรรถทั้งหลายตามสมควรแก่ธรรม ในบัญญัติทั้งหลายตามสมควรแก่บัญญัติและอรรถ, อีกอย่างหนึ่ง ได้แก่สภาวะที่ไม่วิปริต กล่าวคือลักษณะของตนที่พึงแทงตลอดแห่งธรรมเหล่านั้น ๆ.

เตปิ เจเต อตฺถาทโย ยสฺมา อนุปจิตกุสล-สมฺภาเรหิ ทุปฺปญฺเญหิ สสาทีหิ วิย มหาสมุทฺโท ทุกฺโขคาฬฺหา, อลพฺภเนยฺย-ปติฏฺฐา จ, ตสฺมา คมฺภีรา. เตสุ

ก็อรรถ(ที่หมายถึงผลของเหตุ) เป็นต้นเหล่านี้แม้นั้น เพราะเหตุที่บุคคลผู้ทรามปัญญา ผู้ไม่-ได้สั่งสมกุศลสมภารไว้ หยั่งถึงได้ยาก ดุจมหาสมุทรที่สัตว์เล็กมีกระต่ายเป็นต้น หยั่งถึง

---

[๑] ฉ. ปญฺญตฺติปทานุรูปํ.

ปฏิเวธสฺสาปิ อตฺถสนฺนิสฺสิตตฺตา วุตฺตํ "อตฺถคมฺภีรตาปฏิเวธคมฺภีรตาหิ สาตฺถนฺ"ติ อตฺถคุณทีปนโต.

ได้ยากฉะนั้น, และเป็นที่ตั้ง(หรือที่พึ่งพิง) ที่บุคคลผู้ทรามปัญญาไม่อาจหาได้, ฉะนั้นจึงชื่อว่าลึกซึ้ง. ท่านกล่าวว่า "ชื่อว่าสาตถะ เพราะมีความลึกซึ้งแห่งอรรถและความลึกซึ้งแห่งปฏิเวธ" ดังนี้ไว้ เพราะแม้การแทงตลอดในธรรมเหล่านั้น ก็อิงอาศัยอรรถ โดยแสดงถึงคุณของอรรถ.

ตาสํ ธมฺมเทสนานํ พฺยญฺชนสนฺนิสฺสิตตฺตา วุตฺตํ "ธมฺมคมฺภีรตาเทสนาคมฺภีรตาหิ สพฺยญฺชนนฺ"ติ ตาสํ พฺยญฺชนสมฺปตฺติทีปนโต.

ท่านกล่าวว่า "ชื่อว่าสพยัญชนะ เพราะมีความลึกซึ้งแห่งธรรม และความลึกซึ้งแห่งเทศนา" ดังนี้ไว้ เพราะธรรมและเทศนาเหล่านั้นอิงอาศัยพยัญชนะ โดยที่ธรรมและเทศนาเหล่านั้น แสดงความถึงพร้อมแห่งพยัญชนะ.

อตฺเถสุ ปเภทคตญาณํ อตฺถปฏิสมฺภิทา. อตฺถธมฺมนิรุตฺติปฏิสมฺภิทาสุ ปเภทคตญาณํ ปฏิภาณปฏิสมฺภิทาติ อิมิสฺสาปิ ปฏิสมฺภิทาย อตฺถวิสยตฺตา อาห "อตฺถปฏิภาณปฏิสมฺภิทาวิสยโต สาตฺถนฺ"ติ,

ญาณที่ถึงความแตกฉาน ในอรรถทั้งหลาย ชื่อว่าอรรถปฏิสัมภิทา. ญาณที่ถึงความแตกฉานในอรรถปฏิสัมภิทา ธรรมปฏิสัมภิทา และนิรุตติปฏิสัมภิทา ชื่อว่าปฏิภาณปฏิสัมภิทา เพราะเหตุนั้น เพราะความที่(ปฏิภาณ)

อตฺถสมฺปตฺติยา อสติ ตทภาวโต. ธมฺโมติ ตนฺติ.

ปฏิสัมภิทา แม้นี้ ก็มีอรรถเป็นอารมณ์ได้ ท่านจึงกล่าวว่า "ชื่อว่าสาตถะ เพราะเป็นอารมณ์ของอรรถปฏิสัมภิทา และปฏิภาณ-ปฏิสัมภิทา" ดังนี้ เพราะเมื่อไม่มีความถึง-พร้อมแห่งอรรถ อรรถปฏิสัมภิทาและปฏิภาณปฏิสัมภิทานั้น ก็ไม่มี. ตันติ(พระปริยัติอันเป็นแบบแผน) ชื่อว่าธรรม.

นิรุตฺตีติ ตนฺติปทานํ นิทฺธาเรตฺวา วจนํ. ตตฺถ ปเภทคตานิ ญาณานิ ธมฺมนิรุตฺติ-ปฏิสมฺภิทาติ อาห "ธมฺมนิรุตฺติปฏิสมฺภิทา-วิสยโต สพฺยญฺชนนฺ"ติ, อสติ พฺยญฺชนสมฺปตฺติยา ตทภาวโต. ปริกฺขกชนป-ปสาทกนฺติ เอตฺถ อิติ-สทฺโท เหตุอตฺโถ.

คำพูดขยายบททั้งหลายแห่งตันติ ชื่อว่านิรุตติ. ญาณที่ถึงความแตกฉาน ในธรรมและนิรุตตินั้น ชื่อว่า ธรรมปฏิสัมภิทาและนิรุตติปฏิสัมภิทา เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "ชื่อว่าสพยัญชนะ เพราะเป็นอารมณ์ของธรรมปฏิสัมภิทา และนิรุตติปฏิสัมภิทา" ดังนี้ เพราะ เมื่อไม่มีความถึงพร้อมแห่งพยัญชนะ ธรรมปฏิสัมภิทาและนิรุตติปฏิสัมภิทานั้น ก็ไม่มี. อิติ ศัพท์ในบทว่า ปริกฺขกชนป-ปสาทกนฺติ นี้ มีอรรถว่าเหตุ.

ยสฺมา ปริกฺขกชนานํ กึกุสลคเวสีนํ ปสาทาวหํ, ตสฺมา สาตฺถํ. อตฺถสมฺปนฺนนฺติ

เป็นการอนุมานถึงเหตุ ด้วยผล ดุจอนุมานถึงความเป็นไปของฝนเบื้องบน ด้วยแม่น้ำ

ผเลน เหตุโน อนุมานํ นทีปูเรน วิย อุปริวุฏฺฐิปฺปวตฺติยา. สาตฺถกตา ปนสฺส ปณฺฑิตเวทนียตาย, สา ปรมคมฺภีรสณฺหสุขุมภาวโต เวทิตพฺพา.

ที่เต็มเปี่ยมว่า เพราะเหตุที่เป็นคุณชาตินำมาซึ่งความเลื่อมใสแก่ชนผู้มีปัญญาสอบสวน คือผู้แสวงหาอยู่ว่าอะไรเป็นกุศล, ฉะนั้นจึงชื่อว่าสาตถะ คือถึงพร้อมด้วยอรรถ ดังนี้. ก็ความถึงพร้อมด้วยอรรถ แห่งพรหมจรรย์นี้ย่อมเป็นไป เพื่อความเป็นสิ่งที่บัณฑิตจะพึงรู้, ความเป็นสิ่งที่บัณฑิตจะพึงรู้นั้น พึงทราบได้โดยความที่เป็นคุณชาติลึกซึ้ง ละเอียดอ่อนอย่างยิ่ง.

วุตฺตเญหตํ "คมฺภีโร ทุทฺทโส"ติ[1]อาทิ. โลกิยชนปฺปสาทกนฺติ สพฺยญฺชนนฺติ ยสฺมา โลกิยชนสฺส ปสาทาวหนฺติ[2] ตสฺมา สพฺยญฺชนํ. โลกิยชโน หิ พฺยญฺชนสมฺปตฺติยา ตุสฺสติ, อิธาปิ ผเลน เหตุโน อนุมานํ. สพฺยญฺชนตา ปนสฺส สทฺเธยฺยตาย, สา อาทิกลฺยาณาทิภาวโต เวทิตพฺพา.

ข้อนี้สมจริงดังที่ตรัสไว้ว่า "คมฺภีโร ทุทฺทโส" -(ธรรมที่เราบรรลุแล้วนี้)ลึกซึ้ง เห็นได้ยาก ดังนี้เป็นต้น. คำว่า เป็นคุณชาติทำโลกียชนให้เลื่อมใส เพราะเหตุนั้นจึงชื่อว่าสพยัญชนะ ความว่า เพราะเหตุที่เป็นคุณชาตินำมาซึ่งความเลื่อมใสแก่โลกียชน, ฉะนั้นจึงชื่อว่าสพยัญชนะ. จริงอยู่ โลกียชนย่อมยินดีได้ เพราะความถึงพร้อมแห่งพยัญชนะ,

---

๑ วิ. มหา. ๔/๘, ที. ม. ๑๐/๔๑.

๒ กตฺถจิ ปน อิติ-สทฺโท น ทิสฺสติ, ฉ. ปสาทาวหํ.

แม้ในข้อนี้ก็เป็นการอนุมานถึงเหตุด้วยผล. ก็ความถึงพร้อมด้วยพยัญชนะ แห่งพรหมจรรย์นี้ย่อมเป็นไป เพื่อความเป็นที่ตั้งแห่งศรัทธา, ความเป็นที่ตั้งแห่งศรัทธานั้น พึงทราบได้โดยความเป็นคุณชาติที่งามในเบื้องต้นเป็นต้น.

อถวา "ปณฺฑิตเวทนิยโต สาตฺถนฺ"ติ ปญฺญาปทฏฺฐานตาย อตฺถสมฺปนฺนตํ อาห, ตโต ปริกฺขกชนปฺปสาทกํ. สทฺเธยฺยโต สพฺยญฺชนนฺติ สทฺธาปทฏฺฐานตาย พฺยญฺชนสมฺปนฺนตํ, ตโต โลกิยชนปฺปสาทกนฺติ เอวมฺเปตฺถ[๑] อตฺโถ ทฏฺฐพฺโพ.

อีกนัยหนึ่ง พึงเห็นความหมายในคำว่า สาตถะ สพยัญชนะ นี้ แม้อย่างนี้ว่า คำว่า "ชื่อว่าสาตถะ โดยเป็นสิ่งที่บัณฑิตจะพึงรู้" ท่านกล่าวถึงภาวะที่ถึงพร้อมด้วยอรรถ โดยความเป็นปทัฏฐานแห่งปัญญา, เพราะเหตุที่ถึงพร้อมด้วยอรรถนั้น จึงเป็นคุณชาติทำชนผู้มีปัญญาสอบสวน ให้เลื่อมใส. คำว่า ชื่อว่าสพยัญชนะ โดยเป็นที่ตั้งแห่งศรัทธา ท่านกล่าวถึงภาวะที่ถึงพร้อมด้วยพยัญชนะ โดยความเป็นปทัฏฐานแห่งศรัทธา, เพราะเหตุที่ถึงพร้อมด้วยพยัญชนะนั้น จึงเป็นคุณชาติทำโลกียชนให้เลื่อมใส ดังนี้.

---

[๑] ฉ. เอวเมตฺถ.

คมฺภีราธิปฺปายโต สาตฺถนฺติ อธิปฺปายโต อคาธปารตาย[๑] อตฺถสมฺปนฺนํ อุตฺตานาธิปฺปาเย สติ[๒] อณฺณถา ตทภาวโต. อุตฺตานปทโต สพฺยญฺชนนฺติ สุโพธนสทฺทกตาย[๓] พฺยญฺชนสมฺปนฺนํ, ปรมคมฺภีรสฺสปิ อตฺถสฺส เวเนยฺยานํ สุวิญฺเญยฺยภาวาปาทนโต.

คำว่า ชื่อว่าสาตถะ เพราะมีคำอธิบายลึกซึ้ง คือถึงพร้อมด้วยอรรถ เพราะความที่มีฝั่งอันหยั่งไม่ถึง โดยคำอธิบาย เพราะถ้าจะถือความโดยประการอื่น ในเมื่อมีคำอธิบายตื้นความถึงพร้อมด้วยอรรถนั้น ก็ไม่มี. คำว่า ชื่อว่าสพยัญชนะ เพราะมีบทตื้น คือถึงพร้อมด้วยพยัญชนะ เพราะมีศัพท์ที่ให้รู้ได้ง่าย โดยการทำอรรถแม้ที่ลึกซึ้งอย่างยิ่ง ให้ถึงภาวะที่เวไนยสัตว์จะพึงรู้ได้ง่าย.

สพฺโพเปส ปรมสฺส อตฺถทฺวยสฺส ปเภโท[๔] ทฏฺฐพฺโพ, ตถา เจว ตตฺถ ตตฺถ สํวณฺณิตํ. ตถา เหตุถ วิกปฺปสฺส, สมุจฺจยสฺส วา อคหณํ. อุปเนตพฺพสฺสาติ ปกฺขิปิตพฺพสฺส โวทานสฺส อวุตฺตสฺส อภาวโต. สกลปริปุณฺณ-

บัณฑิตพึงเห็นประเภทแห่งอรรถทั้ง ๒ บทแรกนี้ (คือความหมายของบทว่า สาตถะ และบทว่า สพยัญชนะ) แม้ทั้งหมด, และพึงเห็นตามที่ท่านสังวรรณนาไว้ในที่นั้น ๆ. จริงอย่างนั้น ในคำว่า สาตฺถํ สพฺยญฺชนํ นี้ ท่าน

---

[๑] อคาธปาทตายาติปิ ทิสฺสติ,
ฉ. อคาธาปารตาย.
[๒] ฉ. "อุตฺตานาธิปฺปาเย สตี"ติ น ทิสฺสติ.
[๓] ฉ. สุโพธสทฺทตาย.
[๔] สี. ปญฺโจ.

ภาเวนาติ สพฺพภาเคหิ ปริปุณฺณตาย. อปเนตพฺพสฺส สงฺกิเลสธมฺมสฺส.

ปฏิปตฺติยาติ สีลวิสุทฺธิยาทิสมฺมาปฏิปตฺติยา, ตํนิมิตฺตํ. อธิคมพฺยตฺติโตติ สจฺจปฏิเวเธน อธิคมเวยฺยตฺติยสพฺภาวโต สาตฺถํ กปิลมตาทิ[๑] วิย ตุจฺฉํ นิรตฺถกํ อหุตฺวา อตฺถสมฺปนฺนนฺติ กตฺวา. ปริยตฺติยาติ ปริยตฺติธมฺมปริจเยน.

มิได้ถือเอาศัพท์วิกัป (วา-ศัพท์) หรือศัพท์สมุจจยะ (จ-ศัพท์)ไว้. คำว่า ธรรมที่พึงนำเข้าไปเพิ่ม คือโดยไม่มีธรรมฝ่ายหมดจดที่ยังมิได้กล่าวไว้ ซึ่งพึงใส่เข้าไป. คำว่า เพราะภาวะที่บริบูรณ์สิ้นเชิง คือเพราะภาวะที่บริบูรณ์โดยส่วนทั้งปวง. คำว่า ธรรมที่พึงขจัดออกไป ได้แก่ธรรมฝ่ายเศร้าหมอง.

คำว่า เพราะมีการปฏิบัติ คือเพราะมีการปฏิบัติชอบมีศีลวิสุทธิเป็นต้น ได้แก่เพราะมีการปฏิบัติชอบนั้นเป็นเหตุ. คำว่า มีความแจ่มแจ้งในอธิคม คือมีความเฉลียวฉลาดในอธิคม โดยการแทงตลอดสัจจะ เพราะทำอธิบายว่า ชื่อว่าสาตถะ คือถึงพร้อมด้วยอรรถไม่เป็นพรหมจรรย์ที่ว่างเปล่า ไร้อรรถดุจลัทธิของท่านกปิละ (คือลัทธิสางขยะ) เป็นต้น. คำว่า เพราะมีการเรียนปริยัติ คือเพราะมีการสั่งสมพระปริยัติธรรม.

---

[๑] ฉ. กปิลวตาทิ.

อาคมพฺยตฺติโตติ ทุรกฺขาตธมฺเมสุ ปริจยํ กโรนฺตสฺส วิย สมฺโมหํ อชเนตฺวา พาหุสจฺจเวยฺยตฺติยสพฺภาวโต สพฺยญฺชนํ. พฺยญฺชนสมฺปตฺติยา หิ สติ อาคมพฺยตฺตีติ. สีลาทิปญฺจธมฺมกฺขนฺธยุตฺตโตติ สีลาทีหิ ปญฺจหิ ธมฺมโกฏฺฐาเสหิ อวิรหิตตฺตา.

คำว่า มีความแจ่มแจ้งในอาคม ความว่า ชื่อว่าสพยัญชนะ เพราะมีความเฉลียวฉลาด คือความเป็นพหูสูต ไม่ทำความลุ่มหลงให้เกิดขึ้น เหมือนอย่างที่เกิดขึ้น แก่บุคคลผู้กระทำการสั่งสมในธรรมที่เขากล่าวไว้ไม่ดี. จริงอยู่ เมื่อมีความถึงพร้อมด้วยพยัญชนะ ก็มีความแจ่มแจ้งในอาคมได้แล. คำว่า เพราะประกอบด้วยพระธรรมขันธ์ ๕ มีศีลเป็นต้น คือ เพราะความที่ไม่ว่างเว้น ด้วยธรรม ๕ ส่วน มีศีลเป็นต้น.

เกวลปริปุณฺณํ อนวเสเสน สมนฺตโต ปุณฺณํ ปูริตํ. นิรุปกฺกิเลสโตติ ทิฏฺฐิมานาทิอุปกฺกิเลสาภาวโต. นิตฺถรณตฺถายาติ วฏฺฏทุกฺขโต นิสฺสรณาย. โลกามิสนิรเปกฺขโตติ กญฺจิปิ ตณฺหาสนฺนิสฺสยสฺส อนิสฺสยนโต.

ชื่อว่าเกวลปริปุณฺณํ คือเต็มเปี่ยมถึงความเต็มเปี่ยมโดยรอบด้าน อย่างไม่มีเหลือ. คำว่า เพราะปราศจากอุปกิเลส คือเพราะไม่มีอุปกิเลสมีทิฐิมานะเป็นต้น. คำว่า เพื่อถอนออก คือเพื่อสลัดออกจากวัฏทุกข์. คำว่า เพราะไม่มีการเพ่งถึงโลกามิส คือเพราะไม่อิงอาศัย ซึ่งที่อิงอาศัยคือตัณหา แม้ไหนๆ.

เอวํ อาทิกลฺยาณตาทิอุปเทเสน สตฺถุ ปุริมเวสารชฺชทฺวยวเสน ธมฺมสฺส สฺวากฺขาตตํ

ท่านอาจารย์ ครั้นเปิดเผยความเป็นสวากขาตะแห่งพระธรรมไว้ ด้วยสามารถ

วิภาเวตฺวา อิทานิ ปจฺฉิมเวสารชฺชทฺวย- วเสนาปิ ตํ ทสฺเสตุํ "อตฺถวิปลฺลาสาภาวโต วา สุฏฺฐุ อกฺขาโตติ สฺวากฺขาโต"ติ วตฺวา ตมตฺถํ พฺยติเรกมุเขน วิภาเวนฺโต "ยถา หี"ติอาทิมาห.

แห่งพระเวสารัชญาณ ๒ ข้างต้นของพระ- ศาสดา โดยการบ่งชี้ถึงความเป็นธรรมงาม ในเบื้องต้น เป็นต้นอย่างนี้แล้ว บัดนี้ประสงค์ แสดงความเป็นสวากขาตะนั้น แม้ด้วย สามารถแห่งพระเวสารัชญาณ ๒ ข้างท้าย จึงกล่าวว่า "อีกอย่างหนึ่ง พระธรรมชื่อว่า สวากขาตะ เพราะอรรถว่าตรัสไว้ด้วยดี โดยไม่มีความคลาดเคลื่อนแห่งอรรถ" ดังนี้ เมื่อจะเปิดเผยเนื้อความนั้น โดยคำตรง กันข้ามเป็นช่องทาง จึงกล่าวว่า "ยถา หิ" ดังนี้เป็นต้น.

ตตฺถ วิปลฺลาสํ อาปชฺชตีติ เตสํ ธมฺเม "อนฺตรายิกา"ติ วุตฺตธมฺมานํ วิปากาทีนํ อนฺตรายิกตฺตาภาวโต เอกํเสน อปายูปปตฺติ- เหตุตาย อภาวโต.

ในคำเหล่านั้น คำว่า ถึงความคลาดเคลื่อน ความว่า ถึงความคลาดเคลื่อน เพราะธรรม มีวิบากเป็นต้น ที่พวกอัญเดียรถีย์เหล่านั้น กล่าวไว้ว่า "เป็นธรรมที่มีอันตราย" หามี ความเป็นธรรมที่มีอันตรายไม่ เพราะไม่มี ความเป็นเหตุเข้าถึงอบายโดยส่วนเดียว.

นิยฺยานิกตฺตาภาวโตติ อตมฺมยตาภาวโต, สํสารโต จ นิยฺยานิกาติ วุตฺตธมฺมานํ

คำว่า เพราะหามีความเป็นธรรมที่นำออกไม่ คือเป็นธรรมที่วิปริตอย่างเดียว เพราะธรรม

เอกจฺจยญฺญกิริยาปกติปุริสนฺตรญฺญาณาทีนํ[๑] ตโต นิยฺยานิกตฺตาภาวโต วิปรีโต เอว โหติ. เตนาติ อตฺถสฺส วิปลฺลาสาปชฺชเนน. เต อญฺญติตฺถิยา. ตถาภาวานติกฺกมนโตติ กมฺมนฺตรายาทีนํ ปญฺจนฺนํ อนฺตรายิกภาวสฺส อริยมคฺคธมฺมานํ นิยฺยานิกภาวสฺส กทาจิปิ อนติวตฺตนโต.

มีการทำยัญบางอย่าง ประกฤติ บุรุษ อันตรญาณ เป็นต้น ที่กล่าวว่า นำออกโดยเป็นอตัมมยตา (เป็นปฏิปักษ์ต่อตัณหา) และนำออกจากสังสารวัฏ หามีความเป็นธรรมที่นำออกโดยเป็นอตัมมยตา และนำออกจากสังสารวัฏนั้นไม่. คำว่า เพราะเหตุนั้น คือ เพราะการถึงความคลาดเคลื่อน แห่งอรรถ. คำว่า คนเหล่านั้น ได้แก่พวกอัญเดียรถีย์. คำว่า เพราะหาพ้นความเป็นอย่างนั้นไปได้ไม่ คือเพราะอันตราย ๕ อย่าง มีกัมมันตราย (อันตรายคือกรรม) เป็นต้น หาพ้นความเป็นธรรม ที่มีอันตรายไปได้ไม่ เพราะพระอริยมรรคธรรมทั้งหลาย หาพ้นความเป็นธรรมที่นำออกไม่ แม้ในกาลไหน ๆ.

นิพฺพานานุรูปาย ปฏิปตฺติยาติ อธิคนฺตพฺพสฺส สพฺพสงฺขตธมฺมวินิสฺสฏสฺส

คำว่า ข้อปฏิบัติอันสมควรแก่พระนิพพาน ประกอบความว่า เพราะตรัสถึง

---

[๑] ม. ...ปุริสนฺตรยญฺญาทีนํ.

นิพฺพานสฺส อนุรูปาย สพฺพสงฺขารนิสฺสรณู-ปายภูตาย สปุพฺพภาคาย สมฺมาปฏิปตฺติยา อกฺขาตตฺตาติ โยชนา. ปฏิปทานุรูปสฺสาติ สพฺพทุกฺขนิยฺยานิกภูตา อารมฺมณกรณมตฺเตนาปิ กิเลเสหิ อนามสนียา[๑] ยาทิสี ปฏิปทา, ตทนุรูปสฺส.

ข้อปฏิบัติชอบ พร้อมทั้งข้อปฏิบัติอันเป็นส่วนเบื้องต้น ซึ่งเป็นอุบายสลัดออกจากสังขารทั้งปวง อันสมควรแก่พระนิพพานที่สลัดออก-จากสังขตธรรมทั้งปวง ซึ่งจะพึงบรรลุ. คำว่า อันสมควรแก่ข้อปฏิบัติ ความว่า ข้อปฏิบัติเช่นใด เป็นข้อปฏิบัติที่นำออกจากทุกข์ทั้งปวง มีความเป็นธรรมชาติที่กิเลสทั้งหลาย ยึดถือมิได้ แม้โดยสักว่ากระทำให้เป็นอารมณ์, พระโลกุตรธรรม ชื่อว่าสวากขาตะ เพราะตรัสถึงพระนิพพาน อันสมควรแก่ข้อปฏิบัติที่เป็นเช่นนั้น.

สุปญฺญตฺตาติ สีลาทิกฺขนฺธตฺตยสงฺคหิตา สมฺมาทิฏฺฐิอาทิปฺปเภทา มิจฺฉาทิฏฺฐิอาทีนํ ปหายิกภาเวน สุฏฺฐุ สมฺมเทว วิหิตา. สํสนฺทติ กิเลสมลวิสุทฺธิตาย สเมติ. เอวํ มคฺคนิพฺพานานํ ปฏิปทาปฏิปชฺชนียภาเวหิ อญฺญมญฺญานุรูปตาย สฺวากฺขาตตํ ทสฺเสตฺวา

คำว่า ทรงบัญญัติไว้ดีแล้ว คือปฏิปทาที่สงเคราะห์เข้าด้วยขันธ์ ๓ มีศีลเป็นต้น มีประเภทสัมมาทิฐิเป็นต้น ทรงจัดแจงไว้ดี คือโดยชอบแล้วทีเดียว โดยความเป็นธรรมที่ละมิจฉาทิฐิเป็นต้นได้. ชื่อว่า เทียบเคียงกันได้ คือเสมอเหมือนกันได้ ด้วยภาวะที่

[๑] ก. อนามสนียตาทินา.

อิทานิ ติวิธสฺสาปิ โลกุตฺตรธมฺมสฺส ปจฺเจกํ สฺวากฺขาตตํ ทสฺเสตุํ "อริยมคฺโค เจตฺถา"ติ-อาทิ วุตฺตํ.

หมดจดจากมลทิน คือกิเลส. ท่านอาจารย์ ครั้นแสดงภาวะที่มรรคและพระนิพพาน เป็นสวากขาตธรรม เพราะเหมาะสมซึ่งกันและกัน โดยความเป็นข้อปฏิบัติและเป็นธรรมที่พึงไปถึงอย่างนี้แล้ว บัดนี้ประสงค์แสดงความที่โลกุตรธรรมทั้ง ๓ อย่าง เป็นสวากขาต-ธรรมแต่ละอย่าง จึงกล่าวว่า "อนึ่ง ในบรรดาโลกุตรธรรมเหล่านี้ พระอริยมรรค" ดังนี้เป็นต้น.

ตตฺถ อนฺตทฺวยนฺติ สสฺสตุจฺเฉทํ, กามสุข-อตฺตกิลมถานุโยคํ, ถีนุทฺธจฺจํ, ปติฏฺฐานายูหนนฺติ เอวมฺปเภทํ อนฺตทฺวยํ. อนุปคมฺมาติ อนุปคนฺตฺวา, อนุปคมนเหตุ วา.

ในคำเหล่านั้น คำว่า ส่วนทั้ง ๒ ได้แก่ส่วนทั้ง ๒ อันมีประเภทอย่างนี้คือ สัสสตกับอุจเฉทะ กามสุขัลลิกานุโยคกับอัตตกิลมถานุ-โยค ความหดหู่กับความฟุ้งซ่าน ความหยุดเฉยกับความขวนขวาย ดังนี้. บทว่า อนุปคมฺม แปลว่าไม่ข้องแวะ หรือแปลว่าเพราะความไม่ข้องแวะเป็นเหตุ.

ปฏิปสฺสทฺธกิเลสานีติ สุฏฺฐุ วูปสนฺตกิเลสานิ, ปฏิปสฺสทฺธิปฺปหานวเสน สมฺมเทว ปหีนโทสานิ. สสฺสตาทิสภาววเสนาติ "สสฺสตญฺจ โว

คำว่า ปฏิปัสสัทธกิเลส มีกิเลสอันระงับแล้ว คือมีกิเลสอันสงบด้วยดีแล้ว, ได้แก่มีโทษอันละแล้วโดยชอบนั่นเทียว ด้วยสามารถแห่ง

ภิกฺขเว ธมฺมํ เทเสสฺสามิ อมตญฺจ ตาณญฺจ เลณญฺจา"ติอาทินา เตสุ เตสุ สุตฺเตสุ สสฺสตาทิภาวกิตฺตนวเสน.

ปฏิปัสสัทธิปหาน. คำว่า โดยเกี่ยวกับมีสภาวะที่ยั่งยืนเป็นต้น คือโดยเกี่ยวกับคำตรัสยกย่องถึงความเป็นของยั่งยืนเป็นต้น ไว้ในสูตรทั้งหลายนั้น ๆ ด้วยคำว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย เราจักแสดงธรรมที่ยั่งยืนเป็นอมตะ เป็นที่ต้านทาน และเป็นที่หลีกเร้น แก่เธอทั้งหลาย" ดังนี้เป็นต้น.

๑๔๘. "ราคาทีนํ อภาวํ กโรนฺเตน อริยปุคฺคเลน สามํ ทฏฺฐพฺโพ"ติ อิมินา "อริยมคฺเคน มม ราคาทโย ปหีนา"ติ สยํ อตฺตนา อนญฺญเนยฺเยน ทฏฺฐพฺโพติ สนฺทิฏฺฐิ, สนฺทิฏฺฐิ เอว สนฺทิฏฺฐิโก.

๑๔๘. ด้วยคำนี้ว่า "พระอริยบุคคลผู้กระทำความไม่มีแห่งกิเลส มีราคะเป็นต้น พึงเห็นเอง" มีวิเคราะห์ว่า พระอริยมรรคชื่อว่าสันทิฐิ เพราะอรรถว่าอันพระอริยบุคคลพึงเห็นเองคือด้วยตนเอง ไม่ใช่ด้วยคำที่ผู้อื่นแนะนำว่า "เราละกิเลสมีราคะเป็นต้นได้แล้ว ด้วยพระอริยมรรค" ดังนี้, สันทิฐินั่นเองเป็นสันทิฐิกะ.

เตน เตน อริยสาวเกน. ปรสทฺธาย ปรสฺส สทฺทหเนน ปรเนยฺเยน. คนฺตพฺพตํ หิตฺวา ญาเปตพฺพตํ ปหาย. ปจฺจเวกฺขณาเณน

ชื่อว่าบุคคลนั้น ๆ ได้แก่พระอริยสาวก. ชื่อว่าปรสัทธา แปลว่าด้วยความเชื่อผู้อื่น คือด้วยคำพูดที่ผู้อื่นแนะนำ. ชื่อว่าละภาวะที่

กรณภูเตน. ปสตฺถา ทิฏฺฐิ สนฺทิฏฺฐิ ยถา สมฺโพชฺฌงฺโค.

พึงถึง คือละภาวะที่ผู้อื่นพึงให้รู้. ชื่อว่าด้วยปัจจเวกขณญาณ คือด้วยญาณที่เป็นเครื่องกระทำความเห็น. ทิฐิที่พระอริยบุคคลสรรเสริญ ชื่อว่าสันทิฐิ ก็เหมือนอย่างโพชฌงค์ที่พระอริยบุคคลสรรเสริญ ชื่อว่าสัมโพชฌงค์ ฉะนั้น.

อริยมคฺโค อตฺตนา สมฺปยุตฺตาย สนฺทิฏฺฐิยา กิเลเส ชยติ, อริยผลํ ตาย เอว อตฺตโน การณภูตาย, นิพฺพานํ อารมฺมณกรเณน อตฺตโน วิสยีภูตาย สนฺทิฏฺฐิยา กิเลเส ชยตีติ โยชนา.

ประกอบความว่า พระอริยมรรคย่อมชนะกิเลสด้วยสันทิฐิอันสัมปยุตกับตน, พระอริยผลย่อมชนะกิเลสด้วยสันทิฐิอันเป็นเหตุของตนนั้นนั่นเทียว พระนิพพานย่อมชนะกิเลสด้วยสันทิฐิอันเป็นวิสยีของตน (คือด้วยสันทิฐิอันมีตนเป็นอารมณ์) โดยการกระทำ(ตน)ให้เป็นอารมณ์

ภาวนาภิสมยวเสน มคฺคธมฺโม. สจฺฉิกิริยาภิสมยวเสน นิพฺพานธมฺโม. ผลมฺปิ เหฏฺฐิมํ สกทาคามิวิปสฺสนาทีนํ ปจฺจยภาเวน อุปริมคฺคาธิคมสฺส อุปนิสฺสยภาวโต ปริยายโต "ทิสฺสมาโน วฏฺฏภยํ นิวตฺเตตี"ติ วตฺตพฺพตํ ลภติ.

โลกุตรธรรมที่บุคคลเห็นอยู่ด้วยอำนาจการตรัสรู้คือเจริญ ได้แก่มรรคธรรม. ที่บุคคลเห็นอยู่ด้วยอำนาจการตรัสรู้ คือกระทำให้แจ้ง ได้แก่นิพพานธรรม. แม้ผลซึ่งเป็นเบื้องต่ำ ย่อมได้ความเป็นธรรมชาติที่ควรกล่าวว่า "ผลธรรมที่บุคคลเห็นอยู่ ย่อม

หยุดยั้งภัยในวัฏฏะ" ดังนี้ ได้โดยปริยายโดยความเป็นอุปนิสัยปัจจัย แก่การบรรลุมรรคเบื้องบน เพราะความที่เป็นปัจจัยแก่วิปัสสนาของพระสกทาคามีเป็นต้น.

๑๔๙. นาสฺส กาโลติ นาสฺส อาคเมตพฺโพ กาโล อตฺถิ. ยถา หิ โลกิยกุสลสฺส "อุปปชฺเช อปราปริยาเย"[๑]ติ-อาทินา ผลทานํ ปติ อาคเมตพฺโพ กาโล อตฺถิ, น เอวเมตสฺสาติ อตฺโถ.

๑๔๙. คำว่า โลกุตรกุศลนั้น ไม่มีกาล ความว่า โลกุตรกุศลนั้นไม่มีกาลที่ต้องรอ. เปรียบเหมือนว่าโลกียกุศลมีกาลที่ต้องรอคอยเฉพาะต่อการให้ผลของตน โดยนัยว่า "เป็นอุปปัชชเวทนียกรรม อปราปริยายเวทนีย-กรรม" เป็นต้น ฉันใด, โลกุตรกุศลนี้จะมีกาลที่ต้องรอคอยฉันนั้น หามิได้.

เตนาห "น ปญฺจาหา"ติอาทิ. ปกฏฺโฐติ ทูโร. ผลทานํ ปติ กาโล ปกฏฺโฐ อสฺสาติ กาลิโก, กาลนฺตรผลทายี. เตนาห "อตฺตโน ผลปฺปทาเน"ติ.[๒] ปตฺโตติ อุปนีโต. อิทนฺติ "อกาลิโก"ติ ปทํ.

เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "อันต่างกันมี ๕ วัน" ดังนี้เป็นต้น. บทว่า ปกฏฺโฐ คือนานไกล. โลกียกุศลกรรม ชื่อว่ากาลิกะ เพราะอรรถว่ามีกาลเฉพาะต่อการให้ผลนานไกล ได้แก่ให้ผลในกาลอื่น. เพราะเหตุนั้น

---

[๑] ฉ. อุปปชฺเช อปรปริยาเย.
[๒] ฉ. ผลทาเน.

ท่านจึงกล่าวว่า "ในกาลมอบผลของตน" ดังนี้. คำว่า ที่จะถึงได้ คือที่จะนำเข้าไปได้. บทว่า อิทํ คือบทว่า "อกาลิโก".

๑๕๐. วิธินฺติ วิธานํ, "เอหิ ปสฺสา"ติ เอวมฺปวตฺตวิธิวจนํ. วิชฺชมานตฺตาติ ปรมตฺถโต อุปลพฺภมานตฺตา. ปริสุทฺธตฺตาติ กิเลสมลวิรเหน สพฺพถา วิสุทฺธตฺตา. อมนุญฺญมฺปิ กทาจิ ปโยชนวเสน ยถาสภาวปฺปกาสเนน ทสฺเสตพฺพํ ภเวยฺยาติ ตทภาวํ ทสฺเสนฺโต อาห "มนุญฺญภาวปฺปกาสเนนา"ติ.

๑๕๐. คำว่า วิธี ได้แก่การจัดแจง คือคำพูดจัดแจงอันเป็นไปอย่างนี้ว่า "ขอท่านจงมาดูเถิด" ดังนี้. คำว่า เพราะมีอยู่จริง คือเพราะมีอยู่โดยปรมัตถ์. คำว่า เพราะบริสุทธิ์ คือเพราะหมดจดโดยประการทั้งปวง โดยเว้นจากมลทินคือกิเลส. แม้สิ่งที่ไม่น่าชื่นใจ ในบางคราว ก็พึงเป็นสิ่งต้องแสดง โดยเกี่ยวกับว่ามีประโยชน์ โดยการประกาศสภาวะตามความเป็นจริง เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์ เมื่อจะแสดงถึงความที่คุณและมูตรไม่มีข้อที่ว่านั้น จึงกล่าวว่า "(ก็ไม่อาจที่จะกล่าวได้ว่า...) โดยประกาศภาวะที่น่าชื่นใจได้" ดังนี้.

๑๕๑. อุปเนตพฺโพติ อุปเนยฺโย, อุปเนยฺโยว โอปนยิโก[1]ติ อิมสฺส อตฺถสฺส

๑๕๑. ท่านอาจารย์ เพราะประสงค์เอาอรรถนี้ว่า ชื่อว่าอุปเนยยะ เพราะอรรถ

[1] ฉ. โอปเนยฺยิโก.

อธิปฺเปตตฺตา อาห "อุปเนตพฺโพติ โอปนยิโก"ติ? จิตฺเต อุปนยนํ อุปฺปาทนนฺติ อาห "อิทํ สงฺขเต โลกุตฺตรธมฺเม ยุชฺชตี"ติ.

ว่าควรนำเข้าไป, อุปเนยยะนั่นเอง เป็นโอปนยิกะ ดังนี้ จึงกล่าวว่า "โลกุตรธรรมทั้ง ๙ อย่าง ชื่อว่าโอปนยิกะ เพราะอรรถว่าควรนำเข้าไป" ดังนี้. ชื่อว่าการนำเข้าไปในจิต ได้แก่การทำให้เกิดขึ้น เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "คำอธิบายที่ว่านี้ย่อมควรในโลกุตรธรรมที่เป็นสังขตะ" ดังนี้.

จิตฺเต อุปนยนนฺติ ปน อารมฺมณภูตสฺส ธมฺมสฺส อารมฺมณภาวูปนยเน อธิปฺเปเต อสงฺขเตปิ ยุชฺเชยฺย "อารมฺมณกรณสงฺขาตํ อุปนยนํ อรหตีติ โอปนยิโก"ติ. อลฺลียนนฺติ ผุสนํ. นิพฺพานํ อุปเนติ อริยปุคฺคลนฺติ อธิปฺปาโย.

ก็คำว่า การนำเข้าไปในจิต พึงใช้ได้แม้ในโลกุตรธรรมที่เป็นอสังขตะ เมื่อประสงค์นำเอาธรรมที่เป็นอารมณ์ เข้าไปสู่ความเป็นอารมณ์ กล่าวได้ว่า "โลกุตรธรรมที่เป็นอสังขตะ ชื่อว่าโอปนยิกะ เพราะอรรถว่าย่อมควรซึ่งการนำเข้าไป กล่าวคือกระทำให้เป็นอารมณ์" ดังนี้. ชื่อว่าการแนบชิด ได้แก่การถูกต้อง. ชื่อว่านำเข้าไปสู่พระนิพพาน อธิบายว่านำพระอริยบุคคลเข้าไปสู่พระนิพพาน.

---

๑ ฉ. โอปเนยฺยิโก.

๑๕๒. วิญฺญูหีติ วิทูหิ, ปฏิวิทฺธสจฺเจหีติ อตฺโถ. เต ปน เอกํสโต อุคฺฆฏิตญฺญอาทโย โหนฺตีติ อาห "อุคฺฆฏิตญฺญอาทีหี"ติ. "ปจฺจตฺตนฺ"ติ เอตสฺส "ปติ อตฺตนี"ติ ภุมฺมวเสน อตฺโถ คเหตพฺโพติ อาห "อตฺตนิ อตฺตนี"ติ.

๑๕๒. คำว่า อันวิญญูชนทั้งหลาย ความว่า อันผู้รู้คือผู้แทงตลอดสัจจะแล้วทั้งหลาย (พึงรู้เฉพาะตน). ก็ท่านเหล่านั้นเป็นอุคฆฏิตัญญูบุคคลเป็นต้น โดยส่วนเดียว เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "มีอุคฆฏิตัญญูบุคคลเป็นต้น" ดังนี้. สำหรับบทว่า "ปจฺจตฺตํ" นี้ พึงถือเอาอรรถด้วยอำนาจแห่งสัตมีวิภัตติว่า "ปติ อตฺตนิ" เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "อตฺตนิ อตฺตนิ" ดังนี้.

เวทิตพฺโพติ วุตฺตํ, กถํ เวทิตพฺโพติ อาห "ภาวิโต เม"ติอาทิ. ตตฺถ "เม"ติ อิมินา "ปจฺจตฺตนฺ"ติ ปเทน วุตฺตมตฺถํ อนฺวยโต ทสฺเสตฺวา ปุน พฺยติเรเกน ทสฺเสตุํ "น หี"ติอาทิ วุตฺตํ, ตํ สุวิญฺเญยฺยเมว. "วิญฺญูหี"ติ อิทํ อนฺโตคธาวธารณนฺติ ทสฺเสนฺโต "พาลานมฺปน อวิสโยเวสา[1]"ติ อาห.

ท่านกล่าวว่า เวทิตพฺโพ, ถามว่า พึงรู้อย่างไร ? ตอบว่า พึงรู้ว่า "มรรค เราได้เจริญแล้ว" ดังนี้เป็นต้น. ในบทเหล่านั้น ท่านอาจารย์ ครั้นแสดงเนื้อความที่กล่าวไว้ด้วยบทว่า "ปจฺจตฺตํ" โดยเป็นคำคล้อยตาม-กันกับบทว่า "เม" นี้ แล้วประสงค์แสดงโดยเป็นคำปฏิเสธอีก จึงกล่าวว่า "น หิ" ดังนี้เป็นต้น, คำนั้นบัณฑิตพึงรู้ได้ง่ายเทียว. เมื่อ

---

[1] ฉ. อวิสโย เจสา.

จะแสดงว่า บทว่า "วิญฺญูหิ" นี้ เป็นบทที่มีอวธารณะ (คำกำจัดความ) เนื่องอยู่ในตัว จึงกล่าวว่า "พาลานมฺปน อวิสโยเวส" (ก็พระธรรมนี้ ไม่ใช่วิสัยของพวกคนพาลเลยเทียว) ดังนี้.

เอวํ อาทิกลฺยาณตาทินา อญฺญมญฺญสฺส อนุรูปเทสนาย ธมฺมสฺส สฺวากฺขาตตํ ทสฺเสตฺวา อิทานิ ปุริมสฺส ปุริมสฺส ปจฺฉิมํ ปจฺฉิมํ ปทํ การณวจนนฺติ ทสฺเสนฺโต "อปิจา"ติอาทิมาห.

ท่านอาจารย์ ครั้นแสดงความที่พระธรรมเป็นสวากขาตะ ด้วยพระเทศนาอันเหมาะสมซึ่งกันและกัน โดยความเป็นธรรมที่งามในเบื้องต้นเป็นต้น อย่างนี้แล้ว บัดนี้ เมื่อจะแสดงว่าบทหลัง ๆ เป็นคำพูดถึงเหตุของบทต้น ๆ จึงกล่าวว่า "อีกนัยหนึ่ง" ดังนี้เป็นต้น.

ตตฺถ สนฺทิฏฺฐิกตฺตาติ ยสฺมา อยํ ธมฺโม วุตฺตนเยน สามํ ทฏฺฐพฺโพ, สนฺทิฏฺฐิยา กิเลเส วิทฺธํเสติ, สนฺทสฺสนญฺจ อรหติ, ตสฺมา สฺวากฺขาโต ทุรกฺขาเต ติตฺถิยธมฺเม ตทภาวโต. อิมินา นเยน เสสปเทสุปิ ยถารหํ อตฺโถ ทฏฺฐพฺโพ.

ในคำเหล่านั้น คำว่า เพราะความเป็นสันทิฐิกะ ความว่า เพราะเหตุที่พระธรรมที่พระอริยบุคคล พึงเห็นเอง ตามนัยที่กล่าวแล้วนี้ ย่อมกำจัดกิเลสทั้งหลายด้วยสันทิฐิ (ทิฐิที่พระอริยเจ้าสรรเสริญ), และควรซึ่งสันทัสสนะ (หรือสันทิฐะ แปลว่าการเห็น),

ฉะนั้น จึงชื่อว่าสวากขาตะ เพราะข้อที่ว่านั้นไม่มีในธรรมของพวกเดียรถีย์ ซึ่งเป็นทุรักขาตะ (กล่าวไว้ไม่ดี). แม้ในบทที่เหลือพึงเห็นความหมาย โดยนัยนี้ตามสมควร.

๑๕๓. ตสฺเสวนฺติอาทีสุ ยํ วตฺตพฺพํ, ตํ พุทฺธานุสฺสติยํ วุตฺตนเยเนว เวทิตพฺพํ.

๑๕๓. ในคำว่า เมื่อพระโยคีนั้น... อยู่อย่างนี้ เป็นต้น มีคำที่ควรกล่าวอธิบายอันใดอยู่, บัณฑิตพึงทราบคำนั้น ตามนัยที่ข้าพเจ้าได้กล่าวอธิบายแล้ว ในพุทธานุสตินิเทศนั่นเทียว.

๓. สงฺฆานุสฺสติกถาวณฺณนา

๓. พรรณนากถาว่าด้วยสังฆานุสติ

๑๕๔. อริยสงฺฆคุณาติ อารกตฺตา กิเลเสหิ, อนเย นอิริยนโต, อเย จ อิริยนโต, สเทวเกน จ โลเกน "สรณนฺ"ติ อรณียโต อริโย จ โส สงฺโฆ จ, อริยานํ วา สงฺโฆ อริยสงฺโฆ, ตสฺส คุณา.

๑๕๔. คำว่า คุณของพระอริยสงฆ์ ความว่า บุคคลชื่อว่าพระอริยะ เพราะความเป็นผู้ไกลจากกิเลสทั้งหลาย (อารกตฺตา กิเลเสหิ) เพราะไม่ดำเนินไปในความเสื่อม (อนเย นอิริยนโต) และเพราะดำเนินไปในความเจริญ (อเย อิริยนโต) และเพราะ

โลกพร้อมทั้งเทวดา พึงถึงว่าเป็น "สรณะ" (สเทวเกน โลเกน "สรณนฺ"ติ อรณียโต) พระอริยะนั้นเป็นพระสงฆ์ด้วย จึงชื่อว่าพระอริยสงฆ์, อีกอย่างหนึ่ง หมู่แห่งพระอริยะทั้งหลาย ชื่อว่าพระอริยสงฆ์, ได้แก่คุณของพระอริยสงฆ์นั้น.

๑๕๕. ยํ สมฺมาปฏิปทํ ปฏิปนฺโน "สุปฏิปนฺโน"ติ วุจฺจติ. สา อริยมคฺคปฏิปทา ปฏิปกฺขธมฺเม อนิวตฺติธมฺเม กตฺวา ปชหนโต ปโยชนาภาวา สยมฺปิ อนิวตฺติธมฺมา, อธิคนฺตพฺพสฺส จ นิพฺพานสฺส เอกํสโต อนุโลมีติ.

๑๕๕. บุคคลปฏิบัติสัมมาปฏิปทาใด แล้วบัณฑิตเรียกว่า "เป็นผู้ปฏิบัติดี". สัมมาปฏิปทานั้น ได้แก่พระอริยมรรคปฏิปทา ชื่อว่ามีอันไม่หวนกลับมาเป็นธรรมดา แม้นี้เอง เพราะพอละธรรมอันเป็นปฏิปักษ์ กระทำไม่ให้หวนกลับมาได้แล้ว ก็หมดประโยชน์ไป (จึงไม่หวนกลับมาเกิดซ้ำ เพื่อละกิเลสอันนั้นอีก), และชื่อว่าอนุโลมต่อพระนิพพานที่พึงบรรลุ โดยส่วนเดียวแล.

ตโต เอว อปจฺจนีกา, อนุธมฺมภูตา จ, ตสฺสา จ[๑] ปฏิปนฺนตฺตา อริยสํโฆ

เพราะเหตุนั้นนั่นเอง จึงชื่อว่าไม่เป็นข้าศึก และชื่อว่าเป็นอนุธัมมะ (ธรรมที่สมควร),

---

[๑] ฉ. อยํ จ-สทฺโท น ทิสฺสติ.

"สุปฏิปนฺโน"ติ วุตฺโตติ ทสฺเสตุํ "สุฏฺฐุ ปฏิปนฺโน"ติอาทิ วุตฺตํ. ตตฺถ อนิวตฺติปฏิปทนฺติ อิมินา อุชุปฏิปตฺตึ ทสฺเสติ. ปุนปฺปุนํ นิวตฺตเน หิ สติ อุชุปฏิปตฺติ น โหติ.

ท่านอาจารย์ประสงค์แสดงว่า พระอริยสงฆ์เรียกว่า "สุปฏิปันนะ" เพราะปฏิบัติสัมมาปฏิปทานั้น จึงกล่าวว่า "ผู้ปฏิบัติดี" ดังนี้เป็นต้น. ในคำเหล่านั้น ด้วยคำว่า อนิวัตติปฏิปทา (ข้อปฏิบัติที่ไม่หวนกลับ) นี้ ท่านแสดงอุชุปฏิบัติ (ปฏิบัติตรง). เพราะว่าเมื่อมีอันหวนกลับบ่อย ๆ ก็ไม่มีอุชุปฏิบัติ.

"อนุโลมปฏิปทํ อปจฺจนีกปฏิปทนฺ"ติ อิมินา ญายปฏิปตฺตึ. ปฏิปชฺชิตพฺพสฺส หิ นิพฺพานสฺส อนุโลมเนน, อปจฺจนีกตาย จสฺสา ญายโต. "ธมฺมานุธมฺมปฏิปทนฺ"ติ อิมินา สามีจิปฏิปตฺตึ อนุจฺฉวิกภาวทีปนโต. เอเตน ปรมปทสฺส ปปญฺจนิทฺเทโส, อิตรานิ ตีณิ ปทานีติ ทสฺเสติ. เตนาห "ยสฺมา ปนา"ติอาทิ.

ด้วยคำว่า "อนุโลมปฏิปทา อปัจจนิกปฏิปทา" นี้ ท่านแสดงญายปฏิบัติ (ข้อปฏิบัติที่ควรรู้). เพราะปฏิปทานี้ ควรรู้ เพราะอนุโลมต่อพระนิพพาน และเพราะความไม่เป็นข้าศึกของพระนิพพานที่พึงถึง. ด้วยคำว่า "ธัมมานุธัมมปฏิปทา" นี้ ท่านแสดงสามีจิปฏิบัติ เพราะแสดง ความเป็นข้อปฏิบัติอันสมควร. ด้วยคำว่า ปฏิบัติสัมมาปฏิปทาเป็นต้นนี้ ท่านแสดงว่า บททั้ง ๓ นอกนี้ (มีบทว่า อุชุปฏิปนฺโน เป็นต้น) เป็นคำนิเทศขยายบทแรก (คือบทว่า สุปฏิปนฺโน). เพราะเหตุนั้นท่านจึงกล่าวว่า "แต่เพราะเหตุที่" ดังนี้เป็นต้น.

ยถานุสิฏฺฐํ ปฏิปชฺชเนน กิจฺจสิทฺธิโต อริยภาวาวหํ สวนํ สกฺกจฺจสวนํ นามาติ วุตฺตํ "สกฺกจฺจํ สุณนฺตีติ สาวกา"ติ, เตน อริยา เอว นิปฺปริยายโต สตฺถุ สาวกา นามาติ ทสฺเสติ.

การฟัง ที่เป็นเหตุนำมาซึ่งความเป็นพระอริยบุคคล โดยการปฏิบัติตามที่ทรง-อนุศาสน์ไว้ ก็มีความสำเร็จกิจ ชื่อว่าการฟังอย่างเคารพ เพราะเหตุนั้นท่านจึงกล่าวว่า "ชื่อว่าสาวก เพราะอรรถว่าฟังอย่างเคารพ" ดังนี้, ด้วยคำนั้นท่านแสดงว่า พระอริยบุคคลทั้งหลายนั่นเอง ชื่อว่าสาวกของพระศาสดาโดยนิปริยาย (โดยตรง).

สีลทิฏฺฐิสามญฺญตายาติ อริเยน สีเลน, อริยาย จ ทิฏฺฐิยา สมานภาเวน. อริยานํ หิ สีลทิฏฺฐิโย มชฺเฌ ภินฺนสุวณฺณํ วิย นินฺนานากรณํ มคฺเคนาคตตฺตา. เตน เต ยตฺถ กตฺถจิ ฐิตาปิ สํหตาว[1]

คำว่า เพราะความเสมอกันแห่งศีลและทิฐิ คือ เพราะความเสมอกันด้วยศีลอันเป็นของพระอริยะ และด้วยทิฐิอันเป็นของพระอริยะ. จริงอยู่ สำหรับพระอริยบุคคลทั้งหลายจะมีอันกระทำศีลและทิฐิให้แตกแยกกัน เหมือนอย่างทองที่แตกกลางได้ก็หาไม่ เพราะมาแล้วโดยมรรค. เพราะเหตุนั้น พระอริยบุคคลเหล่านั้น แม้ว่าท่านอยู่ในที่ใดที่หนึ่ง(คนละที่) ก็ชื่อว่า รวมกันอยู่นั่นเทียว.

---

๑ ก. สงฺฆาฏาว.

เตนาห "สงฺฆาตภาวํ อาปนฺโน"ติ. มายาสาเถยฺยาทิปาปธมฺมสมุจฺเฉเทน อุชุ. ตโต เอว โคมุตฺตวงฺกาภาเวน อวงฺกา. จนฺทเลขาวงฺกาภาเวน อกุฏิลา. นงฺคลโกฏิวงฺกาภาเวน อชิมฺหา. อวงฺกาทิภาเวน วา อุชุ. ปริสุทฺธฏฺเฐน อริโย[๑]

เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "ผู้ถึงความรวมกันได้" ดังนี้. สัมมาปฏิปทา ชื่อว่าตรง ก็โดยการตัดบาปธรรม มีมายาสาไถยเป็นต้นได้. เพราะเหตุนั้นนั่นแหละจึงชื่อว่าไม่คด เพราะไม่มีความคดเหมือนอย่างโคมุตต์(รอยมูตรโค). ชื่อว่าไม่โค้ง เพราะไม่มีความโค้ง เหมือนอย่างวงพระจันทร์. ชื่อว่าไม่งอ เพราะไม่มีความงอเหมือนอย่างหางไถ. อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่าตรง เพราะความเป็นปฏิปทาที่ไม่คดเป็นต้น. ชื่อว่าอริยะ เพราะอรรถว่าบริสุทธิ์.

อปณฺณกภาเวน ญายติ กมติ นิพฺพานํ, ตํ วา ญายติ ปฏิวิชฺฌียติ เอเตนาติ ญาโย. วฏฺฏทุกฺขนิยฺยานาย อนุจฺฉวิกตฺตา อนุรูปตฺตา สามีจิ โอปายิกาติปิ สงฺขํ สมญฺญํ คตา สมฺมาปฏิปตฺติ, ตาย สมงฺคิตาย สุปฏิปนฺนา "สมฺมาปฏิปชฺชนฺตี"ติ กตฺวา.

ชื่อว่าญายะ เพราะอรรถว่าพระอริยบุคคลย่อมรู้ โดยความเป็นข้อปฏิบัติที่ไม่ผิดพลาด เพราะอรรถว่าก้าวไปสู่พระนิพพาน, อีกอย่างหนึ่ง เพราะอรรถว่าเป็นเหตุให้พระอริยบุคคลรู้ คือแทงตลอดพระนิพพานนั้น. สัมมาปฏิบัติถึงซึ่งความนับ คือซึ่งสมัญญาแม้ว่า

---

[๑] ฉ. อริยา.

สามีจิ แปลว่าสมควร เพราะความเป็นปฏิปทาที่สมควร คือเพราะความเป็นปฏิปทาที่เหมาะสม ต่อการนำออกจากทุกข์ในวัฏฏะ, พระอริยสงฆ์ทั้งหลายผู้ตั้งอยู่ในมรรค ชื่อว่า สุปฏิปันนะ ก็เพราะความเป็นผู้พร้อมเพรียงด้วยสัมมาปฏิปทานั้น เพราะท่านอธิบายว่า "กำลังปฏิบัติอยู่โดยชอบ".

วตฺตมานตฺโถ หิ อยํ ปฏิปนฺน-สทฺโท ยถา "โสตาปตฺติผลสจฺฉิกิริยาย ปฏิปนฺโน"ติ.[1] อตีตํ ปฏิปทนฺติ ยถาวุตฺตมคฺคสมฺมาปฏิปตฺตึ วทติ. อุภเยน จ สามญฺญนิทฺเทเสน, "สุปฏิปนฺนา[2] จ สุปฏิปนฺนา จ สุปฏิปนฺนา"ติ เอกเสสนเยน วา คหิตานํ สมูโห "สุปฏิปนฺโน"ติ วุตฺโตติ ทสฺเสติ.

จริงอยู่ ปฏิปนฺน ศัพท์ นี้ มีอรรถว่ากำลังเป็นไป เหมือนอย่างคำว่า "โสตาปตฺติผลสจฺฉิกิริยาย ปฏิปนฺโน" – ผู้กำลังปฏิบัติเพื่อกระทำโสดาปัตติผลให้แจ้ง ดังนี้ ฉะนั้น. คำว่า ข้อปฏิบัติที่ล่วงไปแล้ว ท่านกล่าวถึงข้อปฏิบัติชอบคือมรรคตามที่กล่าวแล้ว. ก็ด้วยคำแสดงไขที่เหมือนกันทั้ง ๒ คำ (คือท่านผู้ตั้งอยู่ในมรรค ก็ชื่อว่า "สุปฏิปันนะ" ท่านผู้ตั้งอยู่ในผลก็ชื่อว่า "สุปฏิปันนะ") ท่านแสดงว่าหมู่แห่งพระอริยบุคคลทั้งหลาย ที่ถือ–

---

[1] อภิ. ธา. ๓๖/๒๓๕.

[2] ฉ. สุปฺปฏิปนฺนา เอวมุปริ.

เอาแล้วโดยเอกเสสนัย (นัยที่ทำให้เหลือเพียงบทเดียว) ว่า "สุปฏิปันนะ (คือท่านผู้ตั้งอยู่ในมรรค)ด้วย สุปฏิปันนะ (คือท่านผู้ตั้งอยู่ในผล)ด้วย ชื่อว่า สุปฏิปันนะ" ดังนี้ ท่านจึงกล่าวว่า "เป็นผู้ปฏิบัติดี".

เอวํ อาทิปทตฺถนิทฺเทสภาเวน อิตรปทานํ อตฺถํ วตฺวา อิทานิ จตุนฺนมฺปิ ปทานํ อโวมิสฺสกํ อตฺถํ ทสฺเสตุํ "อปิจา"ติอาทิ วุตฺตํ. ตตฺถ ยถานุสิฏฺฐนฺติ สตฺถารา ยถา อนุสิฏฺฐํ, ตถา อนุสาสนี-อนุรูปนฺติ อตฺโถ.

ท่านอาจารย์ ครั้นได้กล่าวอรรถแห่งบทนอกนี้ (มีบทว่า อุชุปฏิปนฺโน เป็นต้น) โดยความเป็นคำแสดงไข อรรถแห่งบทแรก (คือบทว่า สุปฏิปนฺโน) อย่างนี้แล้ว บัดนี้ ประสงค์แสดงอรรถ อันไม่ปะปนกันแห่งบททั้ง ๔ จึงกล่าวว่า "อีกนัยหนึ่ง" ดังนี้เป็นต้น. ในคำเหล่านั้น คำว่า ตามที่ทรงอนุศาสน์ไว้ มีความหมายว่า (เพราะปฏิบัติได้)สมควรแก่พระอนุศาสนี ตามที่พระศาสดาทรงอนุศาสน์ไว้.

อปณฺณกปฏิปทนฺติ อวิรชฺฌนกปฏิปทํ, อนวชฺชปฏิปตฺตินฺติ อตฺโถ. เอตฺถ จ สฺวากฺขาเต ธมฺมวินเย อปณฺณกปฏิปทํ ปฏิปนฺนตฺตาติ เอวํ สมฺพนฺธิตพฺพํ. ปุริมปเทน

คำว่า อปัณณกปฏิปทา แปลว่าปฏิปทาอันไม่ผิดพลาด, ความว่า ข้อปฏิบัติที่หาโทษมิได้. ก็ในความข้อนี้ พึงเชื่อมบทอย่างนี้ว่า สฺวากฺขาเต ธมฺมวินเย อปณฺณกปฏิปทํ

สมฺพนฺเธ ทุติยปทํ น วตฺตพฺพํ สิยา, นนุ จ ทุติยปเทน สมฺพนฺเธปิ ปฐมํ ปทํ น วตฺตพฺพํ สิยาติ ? น ตสฺส ปฐมํ อเปกฺขิตตฺตา.[๑]

ปฏิปนฺนตฺตา (เพราะปฏิบัติอปัณณกปฏิปทาในธรรมและวินัยที่ตรัสไว้ดีแล้ว) ดังนี้เถิด. ทักว่า เมื่อมีการเชื่อม (คำว่า สฺวากฺขาเต ธมฺมวินเย) เข้ากับบทแรก (คือบทว่า ยถานุสิฏฺฐํ ปฏิปนฺนตฺตา - เพราะปฏิบัติได้ตามที่ทรงอนุศาสน์ไว้) ก็ไม่น่าจะต้องกล่าวบทที่ ๒ (คือบทว่า อปณฺณกปฏิปทํ ปฏิปนฺนตฺตา เพราะปฏิบัติอปัณณกปฏิปทา), และแม้เมื่อมีการเชื่อมเข้ากับบทที่ ๒ ก็ไม่น่าจะต้องกล่าวบทแรกมิใช่หรือ ? เฉลยว่า ไม่น่าจะต้องกล่าวหามิได้ เพราะท่านเพ่งถึงบทแรกนั้นก่อน.

สา ปน สาวกานํ อปณฺณกปฏิปทา ยถานุสิฏฺฐํ ปฏิปทาติ ทสฺสนตฺถํ "ยถานุสิฏฺฐํ ปฏิปนฺนตฺตา"ติ วตฺตพฺพํ. อุภยสฺสาปิ วา สุปฏิปนฺนภาวสาธนตฺตา อุภยํ วุตฺตํ. ตถา หิ ปิ-สทฺเทน อุภยํ สมุจฺจิโนติ.

แต่เพื่อแสดงว่า อปัณณกปฏิปทาของสาวกทั้งหลายนั้น เป็นยถานุสิฏฐปฏิปทา (ข้อปฏิบัติตามที่ทรงอนุศาสน์ไว้) ดังนี้ จึงต้องกล่าวบทแรกว่า "ยถานุสิฏฺฐํ ปฏิปนฺนตฺตา" ดังนี้. อีกอย่างหนึ่ง ท่านกล่าวบททั้ง ๒ ไว้ เพราะความที่บทแม้ทั้ง ๒ ให้สำเร็จความเป็น

[๑] ก. ปวตฺติอเปกฺขิตตฺตา.

สุปฏิปันนบุคคล. สมจริงตามคำที่กล่าวกันว่า ด้วย ปิ ศัพท์ (ที่แปลว่าแม้ ในคำว่า แม้เพราะปฏิบัติ) เป็นศัพท์ที่รวมเอาทั้ง ๒ บท ดังนี้.

กิเลสชิมฺหวเสน อนฺตทฺวยคาโหติ[๑] สพฺพโส ตํ ปหาย สมฺมาปฏิปทา กายาทิวงฺกปฺปหายินี อุชุปฏิปตฺติ โหตีติ อาห "มชฺฌิมาย ปฏิปทาย ฯเปฯ อุชุปฏิปนฺโน"ติ.

ความยึดถือส่วนทั้ง ๒ (คือกามสุขัลลิกานุโยค และอัตตกิลมถานุโยค) ย่อมมีได้ด้วยอำนาจความคดงอคือกิเลส เพราะฉะนั้น สัมมาปฏิปทา เพราะละความคดงอคือกิเลสนั้นได้โดยประการทั้งปวง จึงเป็นข้อปฏิบัติตรง ที่ละความคดงอแห่งกายเป็นต้นได้ เพราะเหตุนั้นท่านจึงกล่าวว่า "ชื่อว่าอุชุปฏิปันนะ ฯลฯ เพราะปฏิบัติมัชฌิมาปฏิปทา" ดังนี้.

ญาโย นาม ยุตฺตปฺปตฺตปฏิปตฺติ, นิพฺพานญฺจ, สพฺพสงฺขารสมถตาย อาทิตฺตญฺเจลํ, สีสํ วา อชฺฌุเปกฺขิตฺวาปิ ปฏิปชฺชิตพฺพเมวาติ อาห "ญาโย วุจฺจติ นิพฺพานนฺ"ติ.

ข้อปฏิบัติที่ถึงความถูกต้อง และพระนิพพาน ชื่อว่าญายะ, ท่านอาจารย์กล่าวว่า "พระนิพพานท่านเรียกว่าญายะ" เพราะอรรถว่าพระโยคีต้องปฏิบัติ (ต้องไปถึง) เหมือนกัน แม้ว่าผ้าโพกหรือศีรษะถูกไฟไหม้

---

[๑] สี. ม. ...ปาโตติ.

ก็วางเฉยได้ โดยความเป็นธรรมที่สงบสังขารทั้งปวง.

นิพฺพายนกิริยามุเขน เจตฺถ นิพฺพานํ วุตฺตนฺติ ทฏฺฐพฺพํ, มคฺคญาณาทีหิ วา ญายติ ปฏิวิชฺฌียติ สจฺฉิกรียติ จาติ ญาโย นิพฺพานนฺติ เอวเมตฺถ อตฺโถ ทฏฺฐพฺโพ.

ก็ในอธิการนี้พึงเห็นว่า ท่านกล่าวถึงนิพพานไว้ด้วยกิริยาที่ดับกิเลสเป็นสำคัญ, อีกอย่าง-หนึ่ง พึงทราบความหมายในคำว่าญายะนี้อย่างนี้ว่า พระนิพพานชื่อว่าญายะ เพราะอรรถว่าอันพระอริยบุคคลทั้งหลาย ย่อมรู้ คือย่อมแทงตลอด และกระทำให้แจ้งด้วย-มรรคญาณเป็นต้น.

คุณสมฺภาวนาย ปเรหิ กริยมานํ[๑] ปจฺจุปฏฺฐานาทิสามีจิกมฺมํ อรหนฺตีติ สามีจิกมฺมารหา.

บุคคล ชื่อว่าควรซึ่งสามีจิกรรม เพราะอรรถว่าควรซึ่งสามีจิกรรม (การกระทำที่สมควร) มีการต้อนรับเป็นต้นที่คนอื่นทำให้เพราะความชื่นชมในคุณธรรม.

๑๕๖. ยทิทนฺติ อนฺโตคธลิงฺควจนเภโท นิปาโตติ ตสฺส วจนเภเทน อตฺถมาห "ยานิ[๒] อิมานี"ติ. เอวนฺติ ปการฏฺเฐ นิปาโต,

๑๕๖. คำว่า ยทิทํ เป็นนิบาตที่มีประเภทแห่งลิงค์ และวจนะเนื่องอยู่ในตัว เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวถึงอรรถ

---

[๑] ฉ. กยิรมานํ.
[๒] ฉ. ยา อิมานิ.

อิมินา ปกาเรนาติ อตฺโถติ. เตน อิตรานิ ตีณิ ยุคลานิ ทสฺสิตานิ โหนฺตีติ อาห "เอวํ จตฺตาริ ปุริสยุคลานิ โหนฺตี"ติ.

แห่งคำว่า ยทิทํ นั้น โดยแยกคำว่า "ยานิ อิมานิ" ดังนี้. คำว่า เอวํ เป็นนิบาต ในอรรถว่าประการ มีความหมายว่า อิมินา ปกาเรน (โดยประการนี้) ฉะนี้แล. ด้วยคำว่า เอวํ นั้น เป็นอันท่านแสดง ๓ คู่นอกนี้แล้ว เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "เป็นคู่แห่งบุรุษ ๔ คู่โดยประการนี้" ดังนี้.

เอตนฺติ เอตํ "ปุริสปุคฺคลา"ติ พหุวจนวเสน วุตฺตํ ปทํ. ปุริสา จ เต ปุคฺคลา จ[๑] ปุริสปุคฺคลา. ตตฺถ "ปุริสา"ติ อิมินา ปฐมาย ปกติยา คหณํ, "ปุคฺคลา"ติ ปน ทุติยายปิ สตฺตสามญฺเญนาติ เอวํ วา เอตฺถ อตฺโถ ทฏฺฐพฺโพ.

บทว่า เอตํ นี้ ได้แก่บทที่กล่าวไว้โดยเกี่ยวกับเป็นพหุวจนะว่า "ปุริสปุคฺคลา". บุคคลเหล่านั้นด้วย ผู้เป็นบุรุษด้วย จึงชื่อว่าบุรุษบุคคล. อีกอย่างหนึ่ง ในคำว่าบุรุษ–บุคคลนั้น พึงทราบความหมายในชื่อทั้ง ๒ นี้อย่างนี้ว่า ด้วยชื่อแรกว่า "บุรุษ" นี้ เป็นการถือเอาตามปกติ, ส่วนด้วยชื่อแม้ที่ ๒ ว่า "บุคคล" เป็นการถือเอาตามความเป็นสัตว์เสมอเหมือนกันดังนี้.

จตุนฺนํ ปจฺจยานํ กีทิสานํ ? อาเนตฺวา หุนิตพฺพานนฺติ อธิการโต ปากโฏยมตฺโถ.

เนื้อความนี้ปรากฏชัดตามเรื่องแล้วว่า ปัจจัย ๔ ที่เป็นเช่นไรเล่า ? ที่เขาพึงนำมาบูชา

---

[๑] จาฬีติ ภเวยฺย.

ทาตพฺพนฺติ วา ปจฺจตฺตวจนํ "จตุนฺนํ ปจฺจยานนฺ"ติ ปทํ อเปกฺขิตฺวา สามิวเสน ปริณาเมตพฺพํ, อญฺญถา เยสํ เกสญฺจิ จตุนฺนํ ปจฺจยานํ "อาหุนนฺ"ติ สมญฺญา สิยา.

ดังนี้. อีกอย่างหนึ่ง บทว่า ทาตพฺพํ (พึงถวาย) เป็นปฐมาวิภัตติที่เพ่งถึงบทว่า "จตุนฺนํ ปจฺจยานํ" แล้วก็ต้องเปลี่ยนไปเป็นฉัฏฐีวิภัตติ, เมื่อจะถือเอาความโดยประการอื่น ปัจจัย ๔ อย่างใดอย่างหนึ่ง (ซึ่งแม้มิได้นำมาจากที่ไกล) ก็พึงมีชื่อว่า "อาหุนะ" ได้.

อาหุนํ อรหตีติ วา อาหุเนยฺโย. สกฺกาทีนมฺปิ วา อาหวนนฺติ สกฺกาทีหิปิ ทียมานํ ทานํ. ยตฺถ หุตํ มหปฺผลนฺติ ยสฺมึ อาหวนียคฺคิมฺหิ หุตํ ทธิอาทิ อาหุเนยฺยคฺคิคหปตคฺคิทกฺขิเณยฺยคฺคีสุ[๑] หุตโต อุฬารผลนฺติ เตสํ พฺราหฺมณานํ ลทฺธิ. หุตนฺติ ทินฺนํ. นิกายนฺตเรติ สพฺพตฺถิกวาทินิกาเย.

อีกอย่างหนึ่ง บุคคลใดย่อมควรซึ่งวัตถุอันเขานำมาบูชา เหตุนั้น บุคคลนั้น ชื่อว่าอาหุเนยฺโย (ผู้ควรซึ่งวัตถุอันเขานำมาบูชา). คำว่า วัตถุที่แม้เทวดาทั้งหลาย มีท้าวสักกะเป็นต้นนำมาถวาย คือทานที่แม้เทวดาทั้งหลายมีท้าวสักกะเป็นต้นถวายให้. คำว่า เป็นที่ซึ่งวัตถุที่เขาบูชามีผลมาก ความว่า ลัทธิของพวกพราหมณ์เหล่านั้น ว่า ไฟ ชื่อว่าอาหวนียัคคิ เป็นที่ซึ่งวัตถุมีนมส้มเป็นต้นที่เขาบูชาแล้ว มีผลยิ่งใหญ่กว่าวัตถุที่เขาบูชา

---

[๑] สี. ...ทกฺขิเณยฺยคฺคิ คหปเตยฺยคฺคีสุ.

ในไฟชื่ออาหุเนยยัคคิ คหปตัคคิ และทักขิเณยยัคคิ ดังนี้. คำว่า วัตถุที่เขาบูชา คือวัตถุที่เขาถวาย. คำว่า ในนิกายอื่น คือในนิกายสัพพัตถิกวาที.

ฐเปตฺวา เตติ เต ปิยมนาเป ญาติมิตฺเต อปเนตฺวา, เตสํ อทตฺวาติ อธิปฺปาโย. เอส เอโส. เอกพุทฺธนฺตเร จ ทิสฺสตีติ เอกสฺมึ พุทฺธนฺตเร วีติวตฺเต ทิสฺสติ. จ-สทฺเทน กทาจิ อสงฺเขยฺเยปิ[1] กปฺเป วีติวตฺเตติ ทสฺเสติ.

คำว่า ยกเว้นพวกญาติมิตรเหล่านั้น คือ คัดพวกญาติมิตรที่น่ารักน่าชอบใจเหล่านั้นออกไปแล้ว, อธิบายว่าไม่ให้แก่คนเหล่านั้นแล้ว (ก็ควรจะถวายแก่พระสงฆ์). บทว่า เอส ได้แก่เอโส. ข้อว่า เอกพุทฺธนฺตเร จ ทิสฺสติ แปลว่าจะปรากฏก็ต่อเมื่อพุทธันดรหนึ่งล่วงไปแล้ว. ด้วย จ ศัพท์ ท่านแสดงว่าในบางคราวจะปรากฏแม้เมื่ออสงไขยกัปหนึ่งล่วงไปแล้ว.

อพฺโพกิณฺณนฺติ ปฏิปกฺเขหิ อโวมิสฺสํ, กิริยาวิเสสนญฺเจตํ. ปิยมนาปตฺตกรธมฺมา นาม สีลาทโย, เต อริยสเฆ สุปติฏฺฐิตา. อยํ เหตฺถ อธิปฺปาโย : ญาติมิตฺตา

ข้อว่า อพฺโพกิณฺณํ (ล้วน ๆ) คือไม่ปะปนด้วยธรรมอันเป็นปฏิปักษ์, ข้อว่า อพฺโพกิณฺณํ นี้ เป็นคำขยายกิริยา. ธรรมทั้งหลายมีศีลเป็นต้น ชื่อว่า ธรรมทั้งหลายที่สร้างความ

[1] ฉ. อสงฺเขยฺเยปิ.

วิปฺปวุฏฺฐา[๑] นจิรสฺเสว สมาคจฺฉนฺติ, อนฺวฏฺฐิตา จ เตสุ ปิยมนาปตา, น เอวมริยสํโฆ.

เป็นคนน่ารักน่าชอบใจ, ธรรมเหล่านั้นตั้งมั่นดีในพระอริยสงฆ์. ก็ในความข้อนี้มีอธิบายดังนี้ว่า : พวกญาติมิตรที่แยกกันอยู่ ย่อมมาพบกันต่อกาลไม่นานเลย, แต่ว่าความเป็นคนน่ารักน่าชอบใจ มิได้ตั้งลงในบุคคลเหล่านั้น, พระอริยสงฆ์จะเป็นฉันเดียวกันนั้น หามิได้.

ตสฺมา สํโฆว ปาหุเนยฺโยติ. ปุพฺพการนฺติ อคฺคกิริยํ. สพฺพปฺปกาเรนาติ อาทรคารวพหุมานาทินา, เทยฺยธมฺมสฺส สกฺกจฺจกรณาทินา จ สพฺเพน ปกาเรน. สฺวายํ ปาหวนีย-สทฺโท "ปาหุเนยฺโย"ติ วุจฺจติ ปริยายภาเวน.

เพราะฉะนั้นพระสงฆ์เท่านั้น ชื่อว่า ปาหุเนยยะ แล. คำว่า การกระทำให้ก่อน คือการกระทำเป็นยอด. คำว่า โดยประการทั้งปวง คือโดยประการทั้งปวง มีความเอื้อเฟื้อ ความเคารพ ความนับถือมากมายเป็นต้น และมีการกระทำไทยธรรมอย่างเคารพเป็นต้น. ศัพท์ว่า ปาหวนียะ นี้ นั้น เรียกเสียว่า "ปาหุเนยยะ" ก็ได้ โดยความเป็นคำปริยาย.

ทกฺขนฺติ เอตาย สตฺตา ยถาธิปฺเปตาหิ สมฺปตฺตีหิ วฑฺฒนฺตีติ ทกฺขิณา. ตถาภาวกรเณน ทกฺขิณํ อรหติ. ยถา อุฬาราติวิปุลุทฺรยลาเภน

ทานที่บุคคลพึงให้ เพราะเชื่อปรโลก ชื่อว่าทักขิณา เพราะอรรถว่าเป็นเหตุให้สัตว์ทั้งหลายรุ่งเรือง คือเจริญด้วยสมบัติตามที่

---

[๑] ฉ. วิปฺปยุตฺตา.

วิโสธิตํ นาม โหติ, เอวํ ทกฺขิณา วิปุลผลตายาติ วุตฺตํ "มหปฺผลกรณตาย วิโสเธตี"ติ.

ประสงค์. พระสงฆ์ ชื่อว่าควรซึ่งทักขิณา เพราะกระทำความเป็นอย่างนั้น (ความเจริญด้วยสมบัติทั้งหลาย). ทาน ชื่อว่าเป็นอันบุคคลชำระให้หมดจดได้แล้ว ก็เพราะการได้ผลที่ยิ่งใหญ่ไพบูลย์ยิ่ง ฉันใด, ทักขิณาก็ชื่อว่าเป็นอันพระสงฆ์ ชำระให้หมดจดได้แล้ว เพราะความที่มีผลไพบูลย์ฉันนั้น เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "เพราะเหตุที่ชำระทักขิณานั้นให้หมดจด เพื่อกระทำให้มีผลมาก" ดังนี้.

ปุญฺญตฺถิเกหิ อญฺชลิ กรณียา เอตฺถาติ อญฺชลิกรณีโย.

ชนทั้งหลายผู้ต้องการบุญ พึงกระทำอัญชลีในพระสงฆ์นี้ เพราะเหตุนั้น พระสงฆ์นี้จึงชื่อว่าอัญชลีกรณียะ.

ยทิปิ ปาฬิยํ "อนุตฺตรนฺ"ติ วุตฺตํ. นตฺถิ อิโต อุตฺตรํ วิสิฏฺฐนฺติ หิ อนุตฺตรํ. สมมฺปิสฺส ปน นตฺถีติ ทสฺเสนฺโต "อสทิสนฺ"ติ อาห. ขิตฺตํ วุตฺตํ พีชํ มหปฺผลภาวกรเณน ตายติ รกฺขติ, ขิปนฺติ วปนฺติ เอตฺถ พีชานีติ วา เขตฺตํ, เกทาราทิ, เขตฺตํ วิย เขตฺตํ,

แม้ว่าในพระบาลี กล่าวไว้ว่า "อนุตฺตรํ". ก็ที่ชื่อว่า อนุตฺตรํ เพราะอรรถว่าไม่มีสถานที่อื่นยิ่งกว่า คือวิเศษกว่าสถานที่นี้ดังนี้ก็จริง. ถึงกระนั้น ท่านอาจารย์เมื่อจะแสดงว่าแม้แต่สถานที่ที่เสมอกัน ก็ยังไม่มี ดังนี้ จึงกล่าวว่า "อันหาสถานที่อื่น

ปุญฺญานํ เขตฺตํ ปุญฺญกฺเขตฺตํ. เสสํ พุทฺธานุสฺสติยํ วุตฺตนยานุสาเรน เวทิตพฺพํ.

เสมอเหมือนมิได้" ดังนี้. ที่นาเป็นต้น ชื่อว่า เขต เพราะอรรถว่าย่อมป้องกัน คือรักษาซึ่งพืชที่เขาหว่าน คือโปรยไว้ โดยกระทำความมีผลมากมายให้ หรือเพราะอรรถว่าเป็นที่ซัด คือหว่านพืชทั้งหลาย, พระสงฆ์เป็นเหมือนเขต จึงชื่อว่าเขต, เขตแห่งบุญทั้งหลาย ชื่อว่าปุญฺญกฺเขต. คำที่เหลือก็พึงทราบตามทำนอง แห่งนัยที่ข้าพเจ้าได้กล่าวแล้วในพุทธานุสติ.

๔. สีลานุสฺสติกถาวณฺณนา

๑๕๘. อโห วต เม[๑] สีลานิ อขณฺฑานิ, อโห วต อจฺฉิทฺทานีติ เอวํ สพฺพตฺถ โยเชตพฺพํ. อโห วตาติ จ สมฺภาวเน นิปาโต. เตนาห "อขณฺฑตาทิ-คุณวิเสนา"ติ. อขณฺฑภาวาทิสมฺปตฺติวเสนาติ อตฺโถ.

๔. พรรณนากถาว่าด้วยสีลานุสติ

๑๕๘. พึงประกอบคำพูดในบททั้งปวงอย่างนี้ว่า อโห วต เม สีลานิ อขณฺฑานิ (โอ ศีลของเราไม่ขาดหนอ), อโห วต อจฺฉิทฺทานิ (โอ ศีลของเราไม่ทะลุหนอ) เป็นต้น. ก็คำว่า อโห วต (ที่แปลว่า โอ หนอ) เป็นศัพท์นิบาตในอรรถว่ายกย่อง.

---

[๑] ฉ. เมติ ปาโจ น ทิสฺสติ.

เพราะเหตุนั้นท่านจึงกล่าวว่า "ด้วยอำนาจแห่งคุณมีความเป็นศีลที่ไม่ขาดเป็นต้น" ดังนี้. ความว่า ด้วยอำนาจแห่งสมบัติมีความเป็นศีลไม่ขาดเป็นต้น.

ปรสฺส สีลานิ อนุสฺสริยมานานิ ปิยมนาปภาวาวหเนน เกวลํ เมตฺตาย ปทฏฺฐานํ โหนฺติ, น วิสุํ กมฺมฏฺฐานนฺติ อาห "อตฺตโน สีลานิ อนุสฺสริตพฺพานี"ติ. จาคาทีสุปิ เอเสว นโย.

ศีลของผู้อื่นที่พระโยคีตามระลึกถึงอยู่ ย่อมเป็นปทัฏฐานแห่งเมตตาอย่างเดียว โดยเหตุนำมา ซึ่งความเป็นคนน่ารักน่าชอบใจ, จึงมิได้เป็นกรรมฐาน แผนกหนึ่ง เพราะเหตุนั้นท่านจึงกล่าวว่า "ระลึกเนือง ๆ ถึงศีลของตน" ดังนี้. แม้ในจาคานุสติ เป็นต้น ก็มีนัยนี้แหละ.

เยสนฺติ สีลานํ[๑] ปฏิปาฏิยา สมาหาเน สมาหานกฺกเมน, เอกชฺฌํ สมาหาเน อุทฺเทสกฺกเมน สีลานํ อาทิอนฺตา เวทิตพฺพา.[๒] ปริยนฺเต ฉินฺนสาฏโก วิยาติ ปตรนฺเต[๓] หสนฺเต วา ฉินฺนวตฺถํ วิย, วิสทิสุทาหรณํ

บทว่า เยสํ ได้แก่ศีล (ศีลเหล่าใด). ข้อแรกและข้อสุดท้ายแห่งศีล พึงทราบได้โดยลำดับแห่งการสมาหาน ในคราวที่สมาหานตามลำดับข้อ, โดยลำดับอุเทศ (หัวข้อ)ในคราวที่สมาหานพร้อมกัน. ข้อว่า

---

๑ ฉ. สีลาทีนํ.

๒ ฉ. อาทิอนฺตํ เวทิตพฺพํ.

๓ ตตฺรนฺเตติปิ วตฺถนฺเตติปิ ทิสฺสติ.

เจตํ. เอวํ เสสานิปิ อุทาหรณานิ. ปริยนฺเต ฉินฺนสาฏโก วิย (ในวิสุทธิมรรคเป็น ปริยนฺตฉินฺนสาฏโก วิย) คือ เหมือนอย่างผ้าที่ขาดตรงชายผ้า หรือตรงริมผ้า, ก็ข้อนี้เป็นอุทาหรณ์เปรียบกับสิ่งที่ไม่เหมือนกัน (คือศีลไม่ขาด แต่ผ้าขาด). แม้อุทาหรณ์ที่เหลือก็อย่างนี้. ผ้าที่ขาดด้วยอำนาจทะลุเป็นช่อง ชื่อว่า ผ้าที่ทะลุ.

วินิเวธวเสน ฉินฺนสาฏโก วินิวิทฺธสาฏโก.

วิสภาควณฺเณน คาวี วิยาติ สมฺพนฺโธ. สพลรหิตานิ วา อสพลานิ. ตถา อกมฺมาสานิ. สตฺตวิธเมถุนสํโยโค เหฏฺฐา สีลกถายํ วุตฺโต เอว. โกธุปนาหาทีหีติ อาทิ-สทฺเทน มกฺขปลาสอิสฺสามจฺฉริยมายาสาเถยฺยมานาติมานาทโย คหิตา. ตานิเยว อขณฺฑาทิคุณานิ สีลานิ.

เชื่อมความว่า วิสภาควณฺเณน คาวี วิย. อีกอย่างหนึ่ง ศีลที่เว้นจากความด่าง ชื่อว่า อสพละ. ศีล ชื่อว่าอกัมมาสะ (ไม่พร้อย) ก็โดยอาการเดียวกันนั้น. เมถุนสังโยค ๗ อย่าง ท่านได้กล่าวแล้วในศีลกถาในหนหลังนั้นเทียว. บทว่า โกธุปนาหาทีหิ (บาปธรรมทั้งหลาย มีโกธะอุปนาหะเป็นต้น) ด้วย อาทิ ศัพท์ (ที่แปลว่าเป็นต้น) ท่านถือเอาบาปธรรมทั้งหลายมีมักขะ (ความลบหลู่) ปลาสะ (ความตีเสมอ) อิสสา (ความริษยา) มัจฉริยะ (ความตระหนี่) มายา (ความหลอกลวง) สาไถย (ความ

โอ้อวด) มานะ (ความถือตัว) อติมานะ (ความเย่อหยิ่ง) เป็นต้น. ชื่อว่าศีลเหล่านั้นนั่นแหละ ได้แก่ศีลที่มีคุณคือความไม่ขาดเป็นต้น.

สีลสฺส ตณฺหาทาสพฺยโต โมจนํ วิวฏฺฏูปนิสฺสยภาวาปาทนํ. ตโต เอว ตํสมงฺคีปุคฺคโล เสรี สยํวสี ภุชิสฺโส นาม โหติ. เตนาห "ภุชิสฺสภาวกรเณน ภุชิสฺสานี"ติ. "อิมินาหํ สีเลน เทโว วา ภเวยฺยํ เทวญฺญตโร วา, ตตฺถ นิจฺโจ ธุโว สสฺสโต"ติ, "สีเลน สุทฺธี"ติ จ เอวมาทินา ตณฺหาทิฏฺฐีหิ อปรามฏฺฐตฺตา.

ชื่อว่าการที่ศีลทำสัตว์ให้พ้นจากความเป็นทาสแห่งตัณหา ได้แก่การทำให้ถึงความเป็นอุปนิสัยแห่งวิวัฏฏะ. เพราะเหตุนั้นนั่นเอง บุคคลผู้พร้อมเพรียงด้วยศีลนั้น จึงเป็นคนเสรี คือมีอำนาจในตนเอง ชื่อว่าเป็นไท. เพราะเหตุนั้นท่านจึงกล่าวว่า "ชื่อว่าภุชิสสะ เพราะสร้างความเป็นไท". (ศีลชื่อว่าอปรามัฏฐะ - ไม่ถูกยึดถือ) เพราะความที่ไม่ถูกตัณหาและทิฐิยึดถือ โดยนัยอย่างนี้ว่า "ด้วยศีลนี้ ขอเราพึงเป็นเทพเจ้าหรือเทวดาตนใดตนหนึ่ง ซึ่งเที่ยง มั่นคง ยั่งยืน อยู่ในที่นั้น" ดังนี้, และว่า "ความหมดจดย่อมมีได้เพราะศีล" ดังนี้เป็นต้น.

อยนฺเต สีเลสุ โทโสติ จตูสุ วิปตฺตีสุ ยาย กายจิ วิปตฺติยา ทสฺสเนน ปรามฏฺฐํ

คำว่า นี้เป็นข้อเสียในศีลของท่าน คือไม่อาจที่จะดูหมิ่น คือข่มขี่เพราะเห็นความวิบัติ

อนุรุทฺธํเสตุํ. สมาธิสํวตฺตนปฺปโยชนานิ สมาธิสํวตฺตนิกานิ.

๑๕๙. สิกฺขาย สคารโวติ สีลธนํ นิสฺสาย ปฏิลทฺธสมาทานตฺตา[๑] สาติสยํ สิกฺขาย สคารโว สปฺปติสฺโส โหติ. สภาควุตฺตีติ สมฺปนฺนสีเลหิ สภาควุตฺติโก, ตาย เอว วา สิกฺขาย สภาควุตฺติ. โย หิ สิกฺขาคารวรหิโต, โส ตาย วิสภาควุตฺติ นาม โหติ วิโลมนโต.

ยถา ปเรหิ สทฺธึ อตฺตโน ฉิทฺทํ น โหติ, เอวํ ธมฺมามิเสหิ ปฏิสนฺถรณํ ปฏิสนฺถาโร. สิกฺขาย สคารวตฺตา เอว ตตฺถ อปฺปมตฺโต โหติ. อตฺตานุวาทภยํ ปรานุวาทภยํ ทณฺฑภยํ

๔ อย่าง อย่างใดอย่างหนึ่ง (มีความขาดเป็นต้น). ศีลมีการทำสมาธิให้เป็นไปพร้อมเป็นประโยชน์ ชื่อว่าสมาธิสังวัตตนิกะ.

๑๕๙. คำว่า ย่อมเป็นผู้มีความเคารพในสิกขา คือย่อมเป็นผู้มีความเคารพ มีความยำเกรงในสิกขาเป็นยิ่งนัก เพราะอาศัยทรัพย์คือศีล ก็ได้ที่ตั้งมั่นมา. คำว่า ประพฤติเหมาะสม คือเป็นผู้มีความประพฤติเหมาะสมด้วยศีลที่ถึงพร้อม, หรือว่าเป็นผู้ประพฤติเหมาะสมในสิกขานั้นนั่นเอง. เพราะว่าโดยกลับกัน บุคคลใดปราศจากความเคารพในสิกขา, บุคคลนั้นชื่อว่าเป็นผู้ประพฤติไม่เหมาะสมในสิกขานั้น.

การต้อนรับด้วยธรรมและอามิส โดยประการที่ไม่มีช่องว่างระหว่างตนกับคนอื่น ชื่อว่าปฏิสันถาร. ภิกษุ ชื่อว่าเป็นผู้ไม่ประมาทในปฏิสันถารนั้น ก็เพราะมีความเคารพใน

---

[๑] สี. ปฏิลทฺธสมาธานตฺตา.

ทุคฺคติภยนฺติ เอวมาทีนิ ภยานิ อิมสฺส ทูรสมุสฺสาริตานีติ อาห "อตฺตานุวาทาทิภยวิรหิโต"ติ. เสสํ สุวิญฺเญยฺยเมว.

สิกขานั่นเอง. ภัยทั้งหลายอย่างนี้ คือ อัตตานุวาทภัย (ภัยคือการติเตียนตนเองได้) ปรานุวาทภัย (ภัยคือการถูกผู้อื่นติเตียน) ทัณฑภัย (ภัยคือการถูกลงทัณฑ์) ทุคติภัย (ภัยคือทุคติ) ดังนี้เป็นต้น เป็นอันถูกภิกษุนี้ซัดไปในที่ไกลแล้ว เพราะเหตุนั้นท่านจึงกล่าวว่า "ปราศจากภัยมีภัยคือการติเตียนตนเองได้" ดังนี้. คำที่เหลือพึงรู้ได้ง่ายเทียว.

๕. จาคานุสฺสติกถาวณฺณนา

๑๖๐. ปกติยาติ สภาเวน. จาคาธิมุตฺเตนาติ เทยฺยธมฺมปริจฺจาเค ยุตฺตปยุตฺเตน ตนฺนินฺนตปฺโปเณน[1] นิจฺจํ สทา ปวตฺตา ทานสํวิภาคา ยสฺส โส นิจฺจปฺปวตฺตทาน-

๕. พรรณนากถาว่าด้วยจาคานุสติ

๑๖๐. คำว่า ตามปกติ คือตามสภาวะ. คำว่า มีใจน้อมไปในการสละ คือเป็นผู้ประกอบชอบในการบริจาคไทยธรรม (ของที่ควรให้) มีใจน้อมโอนไปในการบริจาค

[1] ฉ. ตนฺนินฺเนน ตปฺโปเณน.

สํวิภาโค, เตน. อิธาปิ "ปกติยา"ติ อาเนตฺวา สมฺพนฺธิตพฺพํ.

ยํ ปรสฺส ปริยตฺตํ[๑] ทียติ, ตํ ทานํ. ยํ อตฺตนา ปริภุญฺชิตพฺพโต สํวิภชติ, โส สํวิภาโค. อิโตทานิ ปภุตีติ อิโต ปฏฺฐาย ทานิ อชฺชตคฺเค อชฺชทิวสํ อาทึ กตฺวา. อทตฺวา น ภุญฺชิสฺสามีติ ทานสมาทานํ กตฺวา. ตํทิวสนฺติ ... ตสฺมึ ... ภาวนารมฺภทิวเส.

ตตฺถ นิมิตฺตํ คณฺหิตฺวาติ ตสฺมึ ทาเน ปริจฺจาคเจตนาย ปวตฺติอาการสฺส สลฺลกฺขณวเสน นิมิตฺตํ คเหตฺวา. วิคตมลมจฺเฉรตาทิ-

ไทยธรรมนั้น. พระโยคีบุคคลใด มีการให้และการแบ่งปันเป็นไปตลอดกาลเป็นนิตย์ทุกเมื่อ พระโยคีบุคคลนั้น ชื่อว่า นิจฺจปฺปวตฺตทานสํวิภาโค ได้แก่พระโยคีบุคคลนั้น. แม้ในคำว่า นิจฺจปฺปวตฺตทานสํวิภาโค นี้ ก็ควรนำคำว่า "ปกติยา" (ตามปกติ) เข้ามาเชื่อม.

ข้อที่ให้ของที่ได้ตระเตรียมไว้แก่ผู้อื่น อันใด, นั้นชื่อว่า ทานํ-การให้. ข้อที่แบ่งปันจากของที่ตนพึงใช้สอยอันใด, นั้นชื่อว่า สํวิภาโค-การแบ่งปัน. คำว่า บัดนี้ตั้งแต่วันนี้ไป ความว่า บัดนี้ตั้งแต่เวลานี้คือในวันนี้ ทำวันนี้เป็นเบื้องแรก. ทำสมาทาน การให้ว่า เราไม่ได้ให้ทาน แล้วจักไม่บริโภค ดังนี้. คำว่า ในวันนั้น คือในวันที่เริ่มเจริญนั้น.

คำว่า ถือเอานิมิตในการให้นั้น ได้แก่ถือเอานิมิต โดยเกี่ยวกับกำหนดอาการที่เป็นไปในการให้นั้น คือในเจตนาที่บริจาค. บทว่า

---

[๑] ฉ. ปฏิยตฺตํ.

คุณวเสนาติ วิคตานิ มลมจฺเฉรานิ เอตสฺมาติ วิคตมลมจฺเฉโร, จาโค, ตสฺส ภาโว วิคตมลมจฺเฉรตา. ตทาทีนํ คุณานํ, สมฺปตฺตีนํ, อานิสํสานํ วา วเสน.

วิคตมลมจฺเฉรตาทิคุณวเสน (โดยเกี่ยวกับคุณมีความเป็นผู้ปราศจากมัจฉริยะ อันเป็นมลทินเป็นต้น) ความว่า มัจฉริยะอันเป็นมลทินเป็นต้นไปปราศแล้วจากธรรมนี้ เพราะเหตุนั้น ธรรมนี้จึงชื่อว่าวิคตมลมจฺเฉร ได้แก่การสละ, ภาวะแห่งวิคตมลมจฺเฉร ชื่อว่า วิคตมลมจฺเฉรตา. ได้แก่โดยเกี่ยวกับคุณ คือ สมบัติหรืออานิสงส์มีความปราศจากมัจฉริยะอันเป็นมลทินนั้นเป็นต้น.

สตํ ธมฺมมนุกฺกมนฺติ สาธูนํ โพธิสตฺตานํ ธมฺมํ ปเวณึ อนุกฺกมนฺโต[๑] โอกฺกมนฺโต, อโวกฺกมนฺโต วา. เย อิเม ทายกสฺส ลาภา อายุวณฺณสุขพลปฏิภาณาทโย, ปิยภาวาทโย จ ภควตา สํวณฺณิตา ปกิตฺติตา. มนุสฺสตฺตํ วาติ วา-สทฺโท อวุตฺตวิกปฺปฏฺโฐ, เตน อินฺทฺริยปาฏวภาวกมฺมสฺสกตาญาณาทีนํ สงฺคโห ทฏฺฐพฺโพ.

ชื่อว่า ดำเนินตามธรรมของสัตบุรุษ ความว่า ดำเนินตามคือก้าวลง หรือหยั่งลงสู่ธรรม คือประเพณีของคนดีอันได้แก่ พระโพธิสัตว์ทั้งหลาย. ชื่อว่าลาภของทายกเหล่านี้ใด ได้แก่ ลาภ มีอายุ วรรณะ สุขะ พละ ปฏิภาณ เป็นต้น และลาภมีความเป็นที่รักเป็นต้น ที่พระผู้มีพระภาคตรัสสรรเสริญคือทรงชมเชยแล้ว. บทว่า มนุสฺสตฺตํ วา (หรือความเป็นมนุษย์) วา ศัพท์ มีอรรถว่า

---

[๑] ฉ. อนุ อนุ กมนฺโต.

กำหนดเอาสิ่งที่ยังมิได้กล่าวไว้, ด้วยวาศัพท์นั้น พึงเห็นว่ารวมเอาความแจ่มใสแห่งอินทรีย์กัมมสกตาญาณเป็นต้น.

มจฺเฉรมเลนาติ มจฺเฉรสงฺขาเตน มเลน. อถวา มจฺเฉรญฺจ มลญฺจ มจฺเฉรมลํ, เตน มจฺเฉเรน เจว โลภาทิมเลน จาติ อตฺโถ. ปชายนวเสนาติ ยถาสกํ กมฺมุนา นิพฺพตฺตนวเสน[๑] กณฺหธมฺมานนฺติ โลภาทีนํ เอกนฺตกาฬกานํ ปาปธมฺมานํ. วิคตตฺตาติ ปหีนตฺตา.

บทว่า มจฺเฉรมเลน แปลว่ามลทินคือความตระหนี่. อีกนัยหนึ่ง ความตระหนี่ด้วยมลทินด้วย ชื่อว่า มจฺเฉรมลํ, ความว่าถูกความตระหนี่และมลทิน มีโลภะเป็นต้นนั้น (กลุ้มรุมอยู่). คำว่า ด้วยอำนาจแห่งความเกิดโดยประการต่าง ๆ คือด้วยอำนาจความบังเกิด เพราะกรรมตามที่เป็นของตน. คำว่า ธรรมฝ่ายดำ ได้แก่บาปธรรมมีโลภะเป็นต้น ซึ่งดำโดยส่วนเดียว. คำว่า เพราะไปปราศแล้ว คือเพราะถูกละไปแล้ว.

วิคตมลมจฺเฉเรน เจตสาติ อิตฺถมฺภูตลกฺขเณ กรณวจนํ. โสตาปนฺนสฺส สโตติ เคหํ อาวสนฺตสฺส โสตาปนฺนสฺส สมานสฺส. นิสฺสยวิหารนฺติ นิสฺสาย วิหริตพฺพวิหารํ,

บทว่า วิคตมลมจฺเฉเรน เจตสา เป็นตติยาวิภัตติ ในอิตถัมภูตลักษณะ (คือแปลว่ามีจิตปราศจากความตระหนี่ อันเป็นมลทิน). คำว่า ผู้เป็นพระโสดาบัน คือผู้เป็น

---

[๑] ฉ. กมฺมนิพฺพตฺตนวเสน.

เทวสิกํ วลญฺชนกกมฺมฏฺฐานนฺติ อตฺโถ. อภิภวิตฺวาติ อคารํ อาวสนฺตานํ อญฺเญสํ อุปฺปชฺชนกราคาทิอุปกฺกิเลเส อภิภุยฺย.

พระโสดาบันอยู่ครองเรือน. ข้อว่า นิสฺสยวิหาร ได้แก่วิหารที่พึ่งอาศัยอยู่, ความว่า กรรมฐานที่พึงใช้สอยอยู่ทุก ๆ วัน. บทว่า อภิภวิตฺวา ความว่า ครอบงำอุปกิเลสทั้งหลายมีราคะเป็นต้นที่เกิดขึ้นแก่คนพวกหนึ่งซึ่งอยู่ครองเรือน.

โย กิญฺจิ เทนฺโตปิ สาเปกฺโขว เทติ, โส มุตฺตจาโค น โหติ, อยมฺปน น เอวนฺติ "มุตฺตจาโค"ติ วุตฺตํ. วิสฏฺฐจาโคติ นิรเปกฺขปริจฺจาโคติ อตฺโถ. ยถา ปาณาติปาตพหุโล ปุคฺคโล "โลหิตปาณี"ติ วุจฺจติ, เอวํ ทานพหุโล ปุคฺคโล "ปยตปาณี"ติ วุตฺโตติ ทสฺเสนฺโต "หาตุํ สทา โธตหตฺโถเยวา"ติ อาห.

บุคคลใด แม้เมื่อจะให้ของบางอย่างไป ย่อมเป็นผู้มีความอาลัยให้ไป, บุคคลนั้นไม่ชื่อว่าเป็นผู้สละให้พ้น, ส่วนว่าพระโยคีนี้หาเป็นเช่นนั้นไม่ เพราะเหตุนั้นท่านจึงกล่าวว่า "มุตฺตจาโค" สละได้พ้น ดังนี้. คำว่า สละได้ไม่ติดขัด ความว่า สละได้ไม่มีอาลัย. ท่านอาจารย์ เมื่อจะแสดงว่า เปรียบเหมือนว่า บุคคลผู้มากด้วยการฆ่าสัตว์ เขาเรียกว่า "โลหิตปาณี" (มีฝ่ามือเปื้อนเลือด) ฉันใด, บุคคลผู้มากด้วยการให้ เขาก็เรียกว่า "ปยตปาณี" (มีฝ่ามือสะอาด) ฉันนั้นดังนี้ จึงกล่าวว่า "ล้างมือไว้ตลอดกาลทุกเมื่อเพื่อให้" ดังนี้.

ตตฺถ สทาติ นิจฺจํ, อภิณฺหนฺติ อตฺโถ. ปริจฺจาโคติ เทยฺยธมฺมปริจฺจาโคติ อธิการโต วิญฺญายติ. ยํ ยํ เทยฺยธมฺมํ ปเร ยาจนกา. ยาจเน โยโค ยาจนโยโค, ปเรหิ ยาจิตุํ ยุตฺโตติ อตฺโถ. ยาเชน ยุตฺโตติ ทาเนน ยุตฺโต สทา ปริจฺจชนฺโต. อุภเยติ ยถาวุตฺเต ทาเน, สํวิภาเค จ รโต อภิรโต.

ในคำเหล่านั้น คำว่า ตลอดกาลทุกเมื่อ คือ เป็นนิตย์ ความว่า บ่อย ๆ. คำว่า การบริจาค บัณฑิตย่อมทราบตามเรื่องว่า การบริจาคไทยธรรม. ชื่อว่าสิ่งใด ๆ ได้แก่ไทยธรรม ชื่อว่าคนอื่น ได้แก่พวกคนที่ขอ. บุคคลผู้ควรในการขอ ชื่อว่ายาจนโยโค ความว่า บุคคลผู้ที่คนอื่นควรขอ. คำว่า ประกอบด้วยยาชะ คือประกอบด้วยการให้โดยมีการบริจาคทุกเมื่อ. คำว่า ในการกระทำทั้ง ๒ อย่าง คือ เป็นผู้ยินดี ยินดียิ่งในการให้และในการแบ่งปันตามที่กล่าวแล้ว.

๑๖๑. ยถา สุปริสุทฺธสีลสฺส[๑] ปุคฺคลสฺส อขณฺฑตาทิคุณวเสน อตฺตโน สีลํ[๒] อนุสฺสรนฺตสฺส สีลานุสฺสติภาวนา อิชฺฌติ, เอวํ สุปริสุทฺธอุฬารปริจฺจาคสฺส ปุคฺคลสฺส อนุปกฺกิลิฏฺฐเมว อตฺตโน ปริจฺจาคํ อนุสฺสรนฺตสฺส ภาวนา อิชฺฌตีติ ทสฺเสตุํ

๑๖๑. ท่านอาจารย์ประสงค์แสดงว่า เมื่อบุคคลผู้มีศีลบริสุทธิ์ดี ระลึกเนือง ๆ ถึงศีลของตน โดยเกี่ยวกับคุณมีความเป็นศีลที่ไม่ขาดเป็นต้นอยู่ สีลานุสติภาวนา ก็ย่อมสำเร็จได้ฉันใด, เมื่อบุคคลผู้มีการบริจาคอันบริสุทธิ์ดีและยิ่งใหญ่ ระลึกเนือง ๆ ถึงการ

---

[๑] ฉ. ปริสุทฺธสีลสฺส.

[๒] ฉ. สีลสฺส.

"วิคตมลมจฺเฉรตาทิคุณวเสนา"ติอาทิ วุตฺตํ, ตํ วุตฺตตฺถเมว.

บริจาคของตน อันไม่เศร้าหมองเลยเทียวอยู่ (จาคานุสติ) ภาวนา ก็ย่อมสำเร็จได้ฉันนั้น ดังนี้ จึงกล่าวว่า "โดยเกี่ยวกับคุณมีความเป็นผู้ปราศจากความตระหนี่ อันเป็นมลทินเป็นต้น" ดังนี้เป็นต้น, คำนั้นมีอรรถอันข้าพเจ้าได้กล่าวแล้วเทียว.

ภิยฺโยโสติ อุปริปิ. มตฺตาย ปมาณสฺส มหติยา มตฺตาย, วิปุเลน ปมาเณนาติ อตฺโถ. จาคาธิมุตฺโตติ ปริจฺจาเค อธิมุตฺโต นินฺนโปณปพฺภาโร. ตโต เอว อโลภชฺฌาสโย กตฺถจิปิ อนภิสงฺคจิตฺโต.

บทว่า ภิยฺโยโส คือแม้ยิ่งขึ้นไป. ชื่อว่าโดยประมาณ คือโดยนับประมาณมากมาย ความว่า โดยประมาณที่ไพบูลย์. คำว่า มีใจน้อมไปในการสละ คือมีใจน้อมไป ได้แก่มีใจโน้มไป โอนไป เงื้อมไป ในการบริจาค. เพราะเหตุนั้นนั่นเอง จึงชื่อว่า มีอัธยาศัยไม่โลภ คือมีจิตไม่ติดข้องในวัตถุแม้ไหน ๆ.

ปฏิคฺคาหเกสุ เมตฺตายนวเสน ปริจฺจาโค โหตีติ เมตฺตาย เมตฺตาภาวนาย อนุโลมการี อนุรูปปฏิปตฺติ. วิสารโทติ วิสโท[๑] อตฺตโน

การบริจาคย่อมมีได้ด้วยอำนาจความประพฤติเยื่อใยในปฏิคาหกทั้งหลาย เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า มีปกติกระทำอนุโลม คือปฏิบัติ

---

[๑] วิสารโทติ มญฺเญ วิสารโท จ อมงฺกุภูโต จาติ อธิปฺเปตตฺตา.

ว คุเณน กตฺถจิปิ อมงฺกุภูโต อภิภุยฺยวิหารี. เสสํ สุวิญฺเญยฺยเมว.

เหมาะสมต่อเมตตา คือต่อการเจริญเมตตา. บทว่า วิสารโท แปลว่าเป็นคนแกล้วกล้า คือเป็นคนไม่เก้อเขิน แม้ในที่ไหน ๆ เป็นผู้อยู่ครอบงำ(ผู้อื่น) ด้วยคุณของตนนั่นเทียว. คำที่เหลือพึงรู้ได้ง่ายทีเดียว.

๖. เทวตานุสฺสติกถาวณฺณนา

๑๖๒. อริยมคฺควเสนาติ อริยมคฺคสฺส อธิคมวเสน. สมฺทาคเตหีติ สมฺมเทว ตทุปฺปตฺติโต อุทฺธํ อาคเตหิ. ยาทิสา หิ อริยานํ สนฺตาเน โลกิยาปิ สทฺธาทโย, น ตาทิสา กทาจิปิ โปถุชฺชนิกา สทฺธาทโย. ทิพฺพนฺตีติ เทวา.

๖. พรรณนากถาว่าด้วยเทวตานุสติ

๑๖๒. คำว่า ด้วยอำนาจแห่งพระอริยมรรค คือด้วยอำนาจแห่งการบรรลุพระอริยมรรค. คำว่า ที่ตั้งขึ้น คือที่มาแล้วหลังจากความเกิดขึ้น แห่งพระอริยมรรคนั้นโดยชอบนั่นเทียว. เป็นความจริงว่าธรรมทั้งหลายมีศรัทธาเป็นต้น แม้ที่เป็นโลกีย์ในสันดานของพระอริยบุคคลทั้งหลาย เป็นเช่นใด, ธรรมทั้งหลายมีศรัทธาเป็นต้นที่เป็นของปุถุชน จะเป็นเช่นเดียวกันนั้น แม้ในกาลเป็นบางครั้งได้ ก็หาไม่. ชื่อว่าเทวา (เทวดา) เพราะอรรถว่าเล่น.

คุณหญิงสุวภัทร-คุณศรัณย์-พันตรีโยธิน-คุณนุชรี ดำริกาญจน์
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

จตฺตาโร มหาราชาโน เอเตสนฺติ จตุมฺมหาราชา, จตุมฺมหาราชา เอว จาตุมฺมหาราชิกา[๑] เตตฺตึส สหปุญฺญการิโน ตตฺถูปปนฺนาติ ตํสหจริตํ ฐานํ ตาวตึสํ, ตํนิวาสิโนปิ เทวา ตํสหจรณโต เอว ตาวตึสา.

เทวดา ชื่อว่าจตุมหาราชา เพราะอรรถว่ามีมหาราชาทั้ง ๔, จตุมหาราชานั่นเอง เป็น จาตุมหาราชิกา. บุคคล ๓๓ คน ผู้ทำบุญร่วมกันอุบัติแล้วในสถานที่นั้น เพราะเหตุนั้น สถานที่อันบุคคล ๓๓ คนนั้นเที่ยวไปด้วยกัน จึงชื่อว่าชั้นดาวดึงส์, แม้พวกเทวดาที่อาศัยอยู่ ณ สถานที่นั้น ก็ชื่อว่าเทวดาพวกดาวดึงส์ เพราะความที่เที่ยวไปด้วยกัน ในชั้นดาวดึงส์นั้นนั่นเทียว.

ทุกฺขโต ยาตา อปยาตาติ ยามา. ตุสาย ปีติยา อิตา อุปคตาติ ตุสิตา. โภคานํ นิมฺมาเน รติ เอเตสนฺติ นิมฺมานรติโน. ปรนิมฺมิเตสุ โภเคสุ วสํ วตฺเตนฺตีติ ปรนิมฺมิตวสวตฺติโน. พฺรหฺมานํ กาโย สมูโห พฺรหฺมกาโย, ตปฺปริยาปนฺนตาย ตตฺถ ภวาติ พฺรหฺมกายิกา.

เทวดา ชื่อว่าพวกยามา เพราะอรรถว่าไป คือไปปราศจากทุกข์. เทวดา ชื่อว่าพวกดุสิต เพราะอรรถว่าถึง คือเข้าถึงแล้วด้วยความยินดี คือด้วยปีติ. เทวดา ชื่อว่าพวกนิม–มานรดี เพราะอรรถว่ามีความยินดีในการเนรมิตโภคสมบัติ. เทวดา ชื่อว่าพวกปรนิม–มิตวสวัตดี เพราะอรรถว่าทำอำนาจให้เป็นไปในโภคสมบัติทั้งหลายที่เทวดาเหล่าอื่น

[๑] ฉ. จตุมหาราชา, เต เอว จาตุมหาราชิกา.

เนรมิต. กาย คือหมู่แห่งพรหม ชื่อว่าพรหมกาย, เทวดา ชื่อว่าพวกพรหมกายิกะ (พวกพรหมกาย) เพราะอรรถว่ามีในพรหมกายนั้น เพราะความที่นับเนื่องอยู่ในพรหมกายนั้น.

ตทุตฺตรีติ[๑] ตโต พฺรหฺมกายิเกหิ อุตฺตริ, อุปริ ปริตฺตาภาทิเก สนฺธาย วทติ. เทวตา สกฺขิฏฺฐาเน ฐเปตฺวาติ "ยถารูปาย มคฺเคนาคตาย สทฺธาย สมนฺนาคตา, สีเลน สุเตน จาเคน ปญฺญาย สมนฺนาคตา อิโต จุตา ตตฺถ อุปฺปนฺนา ตา เทวตา, มยฺหมฺปิ ตถารูปา สทฺธา สีลํ สุตํ จาโค ปญฺญา จ สํวิชฺชตี"ติ เทวตา สกฺขิฏฺฐาเน ฐเปตฺวา สกฺขึ โอตาเรนฺเตน วิย อตฺตโน สทฺธาทิคุณา อนุสฺสริตพฺพา.

บทว่า ตทุตฺตริ แปลว่า เทวดาพวกที่สูงยิ่งกว่าพวกพรหมกายนั้น, ท่านกล่าวหมายเอาเทวดาชั้นสูงขึ้นไป มีพวกปริตตาภาเป็นต้น. คำว่า ตั้งเทวดาไว้ในฐานะแห่งพยาน ความว่า พึงระลึกเนือง ๆ ถึงคุณมีศรัทธาเป็นต้นของตน ตั้งเทวดาไว้ในฐานะแห่งพยาน คือดุจอัญเชิญให้อวตารลงมาสู่(ความเป็น)พยาน อย่างนี้ว่า "เทวดาเหล่านั้นถึงพร้อมด้วยศรัทธา ถึงพร้อมด้วยศีล ด้วยสุตะ ด้วยจาคะ ด้วยปัญญา อันมาแล้วโดยมรรค เห็นปานใด จึงได้เคลื่อนจากภพนี้แล้วเกิดขึ้นในภพนั้น, แม้เราก็มีศรัทธา ศีล สุตะ จาคะ และปัญญา เห็นปานนั้น" ดังนี้.

---

[๑] ฉ. ตทุตฺตรีติ.

ยทิ เอวํ สุตฺเต[๑] อุภยคุณานุสฺสรณํ วุตฺตํ, ตํ กถนฺติ อนุโยคํ มนสิกตฺวา อาห "สุตฺเต ปนา"ติอาทิ. ตตฺถ กิญฺจาปิ วุตฺตนฺติ "อตฺตโน จ, ตาสํ จ เทวตานนฺ"ติ อุภยํ สมธุรํ วิย สุตฺเต[๑] กิญฺจาปิ วุตฺตํ.

ท่านอาจารย์ทำคำซักไซ้ไว้ในใจ ว่าถ้าหากว่าเป็นอย่างนี้ การระลึกเนือง ๆ ถึงคุณของทั้ง ๒ ฝ่าย (ของตนและของเทวดาพร้อมกัน) ที่ตรัสไว้ในพระสูตรนั้นเป็นอย่าง-ไรเล่า ดังนี้ แล้วจึงกล่าวว่า "ส่วนในพระสูตร" ดังนี้เป็นต้น. ในคำเหล่านั้น คำว่า ตรัสไว้อย่างนั้นก็จริงอยู่ ความว่า ตรัสไว้ในพระสูตรราวกะว่าทั้ง ๒ ฝ่าย(ฝ่ายตนและฝ่ายเทวดา) มีธุระเสมอกันว่า "ของตน และของเทวดาเหล่านั้น" ดังนี้ก็จริงอยู่.

อถ โข ตํ "เทวตานํ สทฺธญฺจ สีลญฺจา"ติ-อาทิวจนํ. สกฺขิฏฺฐาเน ฐเปตพฺพํ[๒] "วุตฺตนฺ"ติ ปรโต ปทํ อาเนตฺวา สมฺพนฺธิตพฺพํ. กิมตฺถํ ปน สกฺขิฏฺฐาเน ฐปนฺนติ อาห "เทวตานํ อตฺตโน สทฺธาทีหิ สมานคุณทีปนตฺถนฺติ เวทิตพฺพนฺ"ติ. กสฺมา ปน สุตฺเต

ถึงกระนั้นแล คำว่า "ศรัทธา ศีล ของเทวดา" เป็นต้นนั้น. เป็นคำที่พึงตั้งไว้ในฐานะแห่งพยาน พึงนำเอาบทว่า "วุตฺตํ" (แปลว่า ตรัสไว้) มาเชื่อมไว้ข้างหน้า. ท่านอาจารย์ทำไว้ในใจว่า ก็การตั้งไว้ในฐานะแห่งพยานนี้ มีเพื่อประโยชน์อะไร

---

๑ องฺ. ฉกฺก. ๒๒/๓๒๑.
๒ ฉ. ฐเปตพฺพนฺติ.

ยถาวุตฺตวเสน[๑] อตฺถํ อคเหตฺวา เอวมตฺโถ คยฺหตีติ อาห "อฏฺฐกถายนฺ"ติอาทิ.

ดังนี้ แล้วจึงกล่าวว่า "พึงทราบว่า เพื่อแสดงคุณของเทวดาทั้งหลาย อันเสมอกับคุณมีศรัทธาเป็นต้นของตน" ดังนี้. ท่านอาจารย์ทำไว้ในใจว่า ก็เพราะเหตุไรจึงไม่ถือเอาความหมาย ด้วยอำนาจแห่งคำตามที่ตรัสไว้ในพระสูตร กลับถือเอาความหมายอย่างนี้เล่า ดังนี้ แล้วจึงกล่าวว่า "จริงอยู่ในอรรถกถา" ดังนี้เป็นต้น.

๑๖๓. ตสฺมาติ ยสฺมา อฏฺฐกถายํ เทวตา สกฺขิฏฺฐาเน ฐเปตฺวา อตฺตโน คุณานุสฺสรณํ ทฬฺหํ กตฺวา วุตฺตํ, สีล-จาคานุสฺสตีสุ วิย อิธาปิ อตฺตโน คุณานุสฺสรณํ ฌานุปฺปตฺตินิมิตฺตํ ยุตฺตํ, ตสฺมา. ปุพฺพภาเค ภาวนารมฺเภ.

๑๖๓. คำว่า เพราะฉะนั้น ความว่า เพราะเหตุที่ในอรรถกถา ท่านกล่าวถึงการระลึกเนือง ๆ ถึงคุณของตน ตั้งเทวดาไว้ในฐานะแห่งพยาน เป็นมั่นเหมาะแล้ว, การระลึกเนือง ๆ ถึงคุณของตน แม้ในเทวตานุสตินี้ก็เช่นเดียวกับในสีลานุสติกรรมฐาน และจาคานุสติกรรมฐาน เป็นเหตุเกิดขึ้นแห่งฌานได้ก็ชอบแล้ว, ฉะนั้น. คำว่า ในตอนต้น คือในคราวเริ่มเจริญ.

---

[๑] ฉ. ยถารุตวเสน.

อปรภาเคติ ยถา ภาเวนฺตสฺส อุปจารชฺฌานํ อิชฺฌติ, ตถา ภาวนากาเล. ยทิ อตฺตโน เอว อิธ คุณา อนุสฺสริตพฺพา, กถมยํ เทวตานุสฺสตีติ อาห "เทวตานํ คุณสทิสสทฺธาทิคุณานุสฺสรณวเสนา"ติ. เตน สทิสกปฺปนาย อยํ ภาวนา "เทวตานุสฺสตี"ติ วุตฺตา, น เทวตานํ, ตาสํ คุณานํ วา อนุสฺสรเณนาติ ทสฺเสติ.

คำว่า ในตอนหลัง คือในเวลาที่เจริญโดยประการที่อุปจารฌานสำเร็จ แก่พระโยคีผู้เจริญ. ท่านอาจารย์ทำไว้ในใจว่า ถ้าหากว่าในภาวนาข้อนี้ พระโยคีพึงระลึกเนือง ๆ ถึงคุณของตนนั่นเองไซร้, ภาวนาข้อนี้ จะชื่อว่าเทวตานุสติได้อย่างไร ดังนี้แล้วจึงกล่าวว่า "(ฌานนั้นนั้น ย่อมถึงความนับว่าเป็นเทวตานุสติทีเดียว เพราะเกิดขึ้น) ด้วยอำนาจความระลึกเนือง ๆ ถึงคุณมีศรัทธาเป็นต้นอันเหมือนกันกับคุณ ของเทวดาทั้งหลาย" ดังนี้. ด้วยคำนั้น ท่านแสดงว่า ภาวนานี้เรียกว่า "เทวตานุสติ" ก็โดยการเปรียบเหมือนกัน, จะได้เรียกว่า เทวตานุสติ เพราะเป็นการระลึกเนือง ๆ ถึงเทวดา หรือคุณของเทวดาเหล่านั้นก็หาไม่ ดังนี้.

ปุพฺพภาเค วา ปวตฺตํ เทวตาคุณานุสฺสรณํ อุปาทาย "เทวตานุสฺสตี"ติ อิมิสฺสา สมญฺญา เวทิตพฺพา. ตถา หิ วกฺขติ "ปุพฺพภาเค

อีกอย่างหนึ่ง พึงทราบว่าภาวนานี้มีสมัญญาว่า "เทวตานุสติ" เพราะอาศัยการระลึกเนืองๆ ถึงคุณของเทวดาที่เป็นไปในตอนต้น. จริง–

เทวตา อารพฺภ ปวตฺตจิตฺตวเสนา''ติ. เสสํ สุวิญฺเญยฺยเมว.

อย่างนั้น ท่านจักกล่าว(ต่อไปข้างหน้า)ว่า ''ด้วยอำนาจแห่งจิตที่เป็นไปปรารภเทวดาในตอนต้น'' ดังนี้. คำที่เหลือพึงรู้ได้ง่ายเทียว.

ปกิณฺณกกถาวณฺณนา

๑๖๔. เอตาสนฺติ เอตาสํ พุทฺธานุสฺสติอาทีนํ ฉนฺนํ อนุสฺสตีนํ. วิตฺถารเทสนายนฺติ วิตฺถารณวเสน[1] ปวตฺตเทสนายํ. มหานามสุตฺตํ[2] สนฺธาย วทติ. ภควาติอาทีนํ อตฺถนฺติ ภควาติอาทีนํ ปทานํ อตฺถํ. อตฺถเวทนฺติ วา เหตุผลํ ปฏิจฺจ อุปฺปนฺนํ ตุฏฺฐิมาห.

พรรณนาปกิณณกกถา

๑๖๔. คำว่า (ในพระเทศนา) อนุสติเหล่านี้ คืออนุสติ ๖ มีพุทธานุสติเป็นต้นเหล่านี้. คำว่า ในพระเทศนาโดยพิสดาร คือ ในพระเทศนาที่เป็นไปด้วยอำนาจการทรงทำให้พิสดาร. ท่านกล่าวหมายเอามหานามสูตร. คำว่า อรรถแห่งพระบาลีมีบทว่า อิติปิ โส ภควา เป็นต้น คือความหมายของบทว่า ภควา เป็นต้น. อีกอย่างหนึ่ง คำว่า อรรถเวท ตรัสถึงความยินดีที่อาศัยผลของเหตุเกิดขึ้น.

---

[1] ฉ. วิตฺถารวเสน.

[2] องฺ. ฉกฺก. ๒๒/๓๑๗,
องฺ. เอกาทสก. ๒๔/๓๕๕.

ธมฺมเวทนฺติ เหตุํ ปฏิจฺจ อุปฺปนฺนํ ตุฏฺฐึ. "อารกตฺตา อรหนฺ"ติ อนุสฺสรนฺตสฺส หิ ยนฺตํ ภควโต กิเลเสหิ อารกตฺตํ, โส เหตุ. ญาปโก เจตฺถ เหตุ อธิปฺเปโต, น การโก, สมฺปาปโก วา. โย เนน ญายมาโน อรหตฺตตฺโถ, ตํ ผลํ. อิมินา นเยน เสสปเทสุปิ เหตุผลวิภาโค เวทิตพฺโพ.

คำว่า ธรรมเวท ตรัสถึงความยินดีที่อาศัยเหตุเกิดขึ้น. จริงอยู่ เมื่อพระโยคีระลึกเนือง ๆ ว่า "ทรงเป็นพระอรหันต์ เพราะความที่ทรงเป็นผู้ไกลจากกิเลส" ดังนี้ ความเป็นผู้ไกลจากกิเลส แห่งพระผู้มีพระภาคนั้นอันใด, นั้นชื่อว่าเหตุ. ก็ในที่นี้ ท่านประสงค์เอาญาปกเหตุ (เหตุให้รู้), มิได้ประสงค์เอาการกเหตุ (เหตุที่ทำผลให้เกิดขึ้น) หรือสัมปาปกเหตุ (เหตุให้ถึง). ประโยชน์แห่งความเป็นผู้ไกลจากกิเลสใดที่พระโยคีนี้รู้อยู่, นั่นชื่อว่าผล. พึงทราบถึงการจำแนกเหตุและผลแม้ในบทที่เหลือโดยนัยนี้.

ธมฺมานุสฺสติอาทีสุปิ "อาทิมชฺฌปริโยสานกลฺยาณตา"ติอาทินา, "ยสฺมา ปน สา สมฺมาปฏิปทา"ติอาทินา จ ตตฺถ ตตฺถ เหตุอปเทโส กโตเยวาติ. ธมฺมูปสญฺหิตนฺติ ยถาวุตฺตเหตุเหตุผลสงฺขาตคุณูปสญฺหิตํ. คุเณติ อตฺตโน คุเณ.

แม้ในธัมมานุสติเป็นต้น ท่านก็ได้กระทำการบ่งชี้เหตุไว้ในบทนั้น ๆ แล้วเทียว ด้วยคำว่า "ความเป็นธรรมที่งามในเบื้องต้น ท่ามกลางและที่สุด" เป็นต้น (อันเป็นการบ่งชี้ถึงเหตุให้รู้ว่า พระธรรมเป็นสวากขาตะอย่างไรเป็นต้น) และด้วยคำว่า "แต่เพราะเหตุที่สัมมาปฏิปทานั้น(ตรง)" เป็นต้น (อันเป็น

การบ่งชี้ถึงเหตุให้รู้ว่า พระสงฆ์ชื่อว่าเป็นสุปฏิปันนะ อย่างไร เป็นต้น) ฉะนี้แล. คำว่า อันประกอบด้วยธรรม ได้แก่ประกอบด้วยคุณ กล่าวคือเหตุและผลของเหตุตามที่กล่าวแล้ว. คำว่า (ด้วยอำนาจแห่งจิตที่เป็นไปปรารภเอา) คุณทั้งหลาย คือคุณทั้งหลายของตน.

๑๖๕. อริยสาวกานํเยว อิชฺฌนฺตีติ อริยสาวกานํ อิชฺฌนฺติเยวาติ อุตฺตรปทาวธารณํ ทฏฺฐพฺพํ, อวธารณญฺจ เตสํ สุขสิทฺธิทสฺสนตฺถํ. เตนาห "เตสญฺหี"ติอาทิ. น ปุถุชฺชนานํ สพฺเพน สพฺพํ อิชฺฌนฺตีติ. ตถา หิ วกฺขติ "เอวํ สนฺเตปี"ติอาทิ. ยทิ เอวํ กสฺมา มหานามสุตฺตาทีสุ[๑] พหูสุ สุตฺเตสุปิ อริยสาวกคฺคหณํ กตนฺติ ? เตสํ พหุลวิหารตายาติ อาจริยา.

๑๖๕. บทว่า อริยสาวกานํเยว อิชฺฌนฺติ (สำเร็จแน่เทียวแก่พระอริยสาวกทั้งหลาย) พึงเห็นว่าเป็นคำที่มีอวธารณะอยู่ในบทหลังอย่างนี้คือ อริยสาวกานํ อิชฺฌนฺติเยว, ก็คำอวธารณะ ท่านกล่าวไว้เพื่อแสดงว่า สำเร็จแก่พระอริยสาวกเหล่านั้นได้โดยง่าย. เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "เพราะว่าท่านเหล่านั้น" ดังนี้เป็นต้น. สำหรับผู้เป็นปุถุชนทั้งหลายจะสำเร็จได้โดยประการทั้งสิ้นทั้งปวง ก็หาไม่

[๑] องฺ. ฉกฺก. ๒๒/๓๑๗,
องฺ. เอกาทสก. ๒๔/๓๕๕.

แล. จริงอย่างนั้น ท่านจักกล่าว(ต่อไป)ว่า "แม้เมื่อเป็นอย่างนี้" ดังนี้เป็นต้น. ท้วงว่า ถ้าหากว่าเป็นอย่างนี้ เพราะเหตุไร พระผู้มีพระภาค จึงทรงใช้ศัพท์ว่า อริยสาวก แม้ในพระสูตรเป็นอันมาก มีมหานามสูตรเป็นต้น เล่า ? อาจารย์หลายท่านเฉลยว่า เพราะความเป็นวิหารธรรมที่มีอยู่มาก แห่งพระ–อริยสาวกเหล่านั้น.

นิกฺขนฺตนฺติ นิคฺคตํ นิสฺสฏํ. มุตฺตนฺติ วิสฏฺฐํ. วุฏฺฐิตนฺติ อเปตํ. สพฺพเมตํ วิกฺขมฺภนเมว สนฺธาย วทติ. เคธมฺหาติ ปลิโพธโต[๑] อิทมฺปีติ พุทฺธานุสฺสติวเสน ลทฺธํ อุปจารชฺฌานมาห. อารมฺมณํ กริตฺวาติ ปจฺจยํ กตฺวา, ปาทกํ กตฺวาติ อตฺโถ. วิสุชฺฌนฺตีติ ปรมตฺถวิสุทฺธึ ปาปุณนฺติ.

คำว่า ก้าวออกไป คือออกไป สลัด–ออกไป. คำว่า พ้นไป คือไม่ติดขัด. บทว่า วุฏฺฐิตํ ได้แก่ไปปราศ. ท่านกล่าวคำว่าก้าว–ออกไปเป็นต้นทั้งหมดนี้ หมายเอาการข่มไว้ได้นั่นเอง. คำว่า จากเคธะ คือจากปลิโพธ (เครื่องพัวพัน). คำว่า อนุสติฌานแม้ข้อนี้ ท่านกล่าวถึงอุปจารฌานที่พระโยคีได้ ด้วยสามารถแห่งพุทธานุสติ. คำว่า ทำให้เป็นอารมณ์ คือทำให้เป็นปัจจัย ความว่า ทำให้

---

๑ สี. ปฏิปโต.

เป็นบาท. คำว่า ย่อมหมดจด คือย่อมบรรลุปรมัตถวิสุทธิ.

สมฺพาเธติ ตณฺหาสงฺกิเลสาทินา สมฺปีเฬ สงฺกเฏ ฆราวาเส. โอกาสาธิคโม โลกุตฺตรธมฺมสฺส อธิคมาย อธิคนฺตพฺพ-โอกาโส. อนุสฺสติโย เอว อนุสฺสติฏฺฐานานิ.

คำว่า ในที่คับแคบ คือในการอยู่ครองเรือนที่อึดอัด ปะปนด้วยสังกิเลสคือตัณหาเป็นต้น. ชื่อว่าโอกาสาธิคม คือโอกาสที่พึงได้รับ เพื่อบรรลุโลกุตรธรรม. อนุสติทั้งหลายนั่นเอง ชื่อว่าอนุสติฐาน.

วิสุทฺธิธมฺมาติ วิสุชฺฌนสภาวา, วิสุชฺฌิตุํ วา ภพฺพา. ปรมตฺถวิสุทฺธิธมฺมตายาติ ปรมตฺถวิสุทฺธิยา นิพฺพานสฺส ภพฺพภาเวน. อุปกฺกเมนาติ ปโยเคน. ปริโยทปนาติ วิโสธนา.

คำว่า ผู้มีวิสุทธิเป็นธรรมดา คือผู้มีความหมดจดเป็นสภาวะ หรือว่าผู้ควรหมดจด. บทว่า ปรมตฺถวิสุทฺธิธมฺมตาย ได้แก่โดยความเป็นผู้ควรต่อปรมัตถวิสุทธิ คือต่อพระนิพพาน. บทว่า อุปกฺกเมน แปลว่าด้วยความพยายาม. บทว่า ปริโยทปนา แปลว่าการชำระให้หมดจด.

๑๖๖. เอวํ สนฺเตปีติ เอวํ มหานามสุตฺตาทีสุ[๑] อเนเกสุ สุตฺเตสุ

๑๖๖. คำว่า แม้เมื่อเป็นอย่างนี้ ความว่า แม้เมื่อทรงแสดงอนุสติ ๖ ไว้ โดย

---

[๑] องฺ. ฉกฺก. ๒๒/๓๑๗,
องฺ. เอกาทสก. ๒๔/๓๓๕.

อริยสาวกสฺเสว วเสน ฉสุ อนุสฺสตีสุ เทสิตาสุปิ. ยสฺสานุภาเวนาติ ยสฺส จิตฺตปฺปสาทสฺส พเลน. ปีตึ ปฏิลภิตฺวาติ อนุสฺสรณวเสน[๒] พุทฺธารมฺมณํ ปีตึ อุปฺปาเทตฺวา.

เกี่ยวกับพระอริยสาวกเท่านั้น ในหลายสูตร มีมหานามสูตรเป็นต้น อย่างนี้. คำว่า ซึ่งเป็นความเลื่อมใสที่พระโยคี พึงใช้อานุภาพ คือ ซึ่งเป็นความเลื่อมใสแห่งจิตที่พระโยคี พึงใช้กำลัง. คำว่า ได้ปีติ คือทำปีติอันมีพระพุทธเจ้าเป็นอารมณ์ให้เกิดขึ้น ด้วยอำนาจการระลึกถึง.

ฉอนุสฺสตินิทฺเทสวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

อิติ สตฺตมปริจฺเฉทวณฺณนา

พรรณนาฉอนุสตินิเทศจบ.

พรรณนาปริเฉทที่ ๗ จบแล้วด้วยประการฉะนี้

---

๑ ฉ. อนุสฺสวเสน.

คุณหญิงสุวภัทร-คุณศรัณย์-พันตรีโยธิน-คุณนุชรี ดำริกาญจน์
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

ใบแจ้ง

มูลนิธิภูมิพโลภิกขุ ขอเรียนให้ทราบว่า

1. ท่านที่ได้รับพระคัมภีร์ ฉบับ "ภูมิพโลภิกขุ" แล้วปรากฏว่า พบข้อบกพร่องในเนื้อหาพระคัมภีร์ เป็นต้นว่า

- หน้าหนังสือขาดหายไป
- เลขหน้าหนังสือไม่เรียงตามลำดับ
- ข้อความพิมพ์เลอะเลือน อ่านไม่ชัด

ฯลฯ

โปรดส่งพระคัมภีร์คืนไปยัง มูลนิธิภูมิพโลภิกขุ ในบริเวณวัดสระเกศ ฯ
ถนนจักรพรรดิพงษ์ กรุงเทพฯ 10100
โทร.223-0316, 221-8001

มูลนิธิ ฯ ยินดีส่งพระคัมภีร์เล่มใหม่ชดเชยให้ท่าน ทางไปรษณีย์ทันที และจะออกค่าใช้จ่ายในการส่งหนังสือคืนให้ท่านด้วย

2. ถ้าหากท่านพบคำผิด กรุณาแจ้งมาด้วย เพื่อแก้ไขให้ถูกต้องต่อไป

ด้วยความขอบพระคุณอย่างยิ่ง.

Bhumibalo Bhikkhu Foundation
Notice

1. In case of your "Bhumibalo Bhikkhu" CANON contains the following deficiencies :

   - Page(s) missing
   - Page number(s) not in order
   - Printing(s) unclear/unreadable

   Please return such defect CANON to

   Bhumibalo Bhikkhu Foundation Wat Srakesa Compound
   Chakrabardibong Road
   BANGKOK 10100
   Tel.2230316, 2218001

   The Foundation will immediately replace you with a new copy and will also refund you the return postage.

2. If you found any error(s) in your CANON copy, please let us know so that the correction(s) can be done accordingly.

Thank you very much for your kind cooperation.